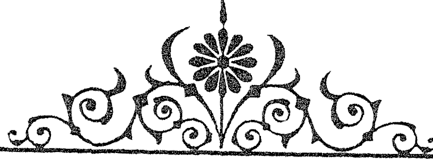
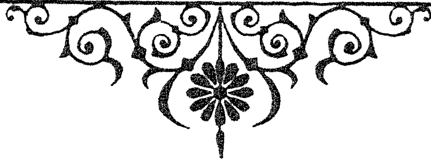

Exclusively Distributed by
Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt. Ltd.
54 RANI JHANSI ROAD
NEW DELHI 110055 INDIA.

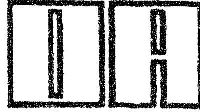
The Mahābhāratam

with the Bharata Bhawadeepa
Commentary of Nilkantha

edited by
Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

7. Drona Parva
Illustrated

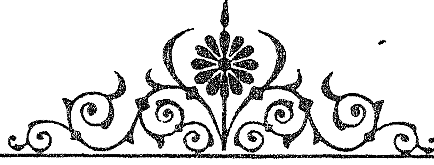
Oriental Books Reprint Corporation
54 Rani Jhansi Road New Delhi 110055

Second edition 1979

Rs 1000

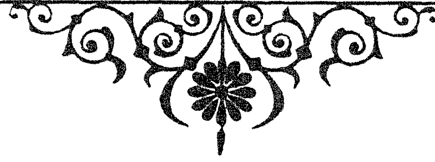
for complete set of 6 Vols

PUBLISHED BY ORIENTAL BOOKS REPRINT CORPORATION
54 RANI JHANSI ROAD NEW DELHI 110055 AND
PRINTED BY MEHRA OFFSET PRESS CHANDNI MAHAL
NEW DELHI 110002

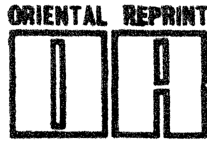
श्रीः महाभारतम् ।

चतुर्धरवंशावतंस श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर
इत्येतैः पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्

७ द्रोणपर्वं

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिंट कारपोरेशन

॥ श्रीभारती विजयते ॥

प्रास्ताविकम्।

—३—

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रिधा ॥
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

अहो प्रेक्षावत्प्रमुखाः पाठकमहाभागाः' महाभारतस्यास्यैव जयेति प्राचीनमपरं नामासीदिति नारायण नमस्कृत्येत्यादिश्लोकतः सुस्पष्टमवगम्यते। अत्रैतद्विचार्य जय-शब्दस्य कोऽर्थ इति। तत्र जयब्दस्यानके अर्था व्याकरणकोपादिभिर्वक्तु शक्याः, पर न तैर्यौगिकैरर्थैर्मनः सम्राहित भवति। अतः अन्य एव कश्चन रूढार्थः स्याज्जयशब्दस्येत्यनुमीयते। इत्थं हि विचार्यमाणे ज्योतिःशास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य १८ दश-संख्याबोधकः शब्दो जय इति ज्ञायते। तथाहि—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज झ, ञ, एतेषा व्यञ्जनाना क्रमेण १ २-३-४-५-६-७-८-९-० इति सज्ञाः। तथा च ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, एतेषामक्षराणामपि ता एव संज्ञाः। एव य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, ज्ञ, एतेषामपि ताः सज्ञाः। प, फ, ब, भ, म, एतेषा पञ्चानामक्षराणा १-२-३ ४ ५ एताः संज्ञाः प्रोक्ता ज्योतिर्वित्तमैः। अनया रीत्या जकारोऽष्टसंख्याबोधको यकारश्च प्रथमसख्याबोधको भवति। ततः 'अङ्काना वामतो गतिः' इति नियमेन जयशब्द-स्याष्टादश इति तावदर्थः सिध्यति। जयशब्दस्यायमेवार्थः समीचीनतर इति भाति। प्रमा-णान्तरसद्भावात्। तानि प्रमाणानि यथा—ग्रन्थेऽस्मिन्पर्वाणि खल्वष्टादश, सग्रामश्चाप्यष्टा-दशदिनात्मकोऽभूत्। महाभारते सैन्यमप्यष्टादशाक्षौहिणीसख्यम्। भगवद्गीताया अध्याया अष्टादशैव। अतो ग्रन्थस्वरूपबोधकोऽयं जयशब्दोऽष्टादशसख्यापर्यायभूत इति निश्चप्रचम्।

इमं ग्रथराज भगवान्वेदव्यासस्त्रिभिर्वर्षैः समपूरयत्। सकल्पितं ग्रन्थमिम लिखितु समीचीनो लेखकः श्रीगणराज आसीत्। गणाधीशेनाप्रतिहतो वाक्प्रसरश्चेदह लिखेयमिति भाषितो भगवान्व्यासोऽप्यभाणीत्—'अज्ञात्वा मा लिख क्वचित्' इति। गणपतिना तत्स्वीकृते, लेखनसमये व्यासो मध्ये मध्ये कानिचन कूटान्यररचत्। यदर्थचिन्तने व्यग्रे गणनाथे भूयसः श्लोकान् रचयितु व्यासोऽवसरमासादितवान्। एतानि कूटान्य-स्मिन् महाभारतेऽष्टौ सहस्राण्यष्टौ शतानि च वर्तन्ते, यानि व्यासः शुकश्च निः-

संदिग्धमवेदीत् । सञ्जयोऽपि वेत्ति वा न वेति व्यासस्यापि संशयस्तत्र काऽन्येषां गतिः ! एतेषां कूटश्लोकानां गूढार्थत्वे आदिपर्वण्युक्तम्—

तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।
भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ॥

अथ प्रियपाठकमहाभागानां कृते नीलकण्ठीव्याख्यासहिताः केचन कूटश्लोका उदाहरणत्वेन प्रदर्शयामः—

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥

—वनपर्व अध्याय १८८, पृ० ३०३

अस्यार्थः—"अट्टमन्नं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः । केशो भग समाख्यातं शूल तद्विक्रयं विदुः इति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः । विस्तरस्तु यथा—अट्टमन्नं तदेव शूलं दुःखदं येषां ते अट्टशूलाः क्षुद्व्याधिग्रस्ता इत्यर्थः । शिवाः सर्वपुरुषप्रार्थनीयतया कल्याणवत्यः शूलाः पण्यस्त्रियो येषु ते शिवशूलाः। विट—वाराङ्गनापूर्णाश्चतुष्पथा इत्यर्थः । स्त्रियः पाणिग्रहणवत्योऽपि केशोपलक्षितं सौभाग्यं लज्जामूलं शील शूलमिव दुःखदं त्याज्यं च यासां ताः केशशूलाः । भर्तृद्वेषिण्यस्त्यक्तलज्जाश्चेत्यर्थः ।

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोऽङ्गनावेषधरः किरीटी जित्वाऽव यं नेष्यति चाद्य गा वः

—विराटपर्व ३९ श्लो० १० पृ० ५७

अस्यार्थः—हे नदीज गाङ्गेय हे भीष्म । लङ्केशस्य रावणस्य वनं, तस्यारिर्नाशको हनूमान् सः केतुर्ध्वजो यस्य सः लङ्केशवनारिकेतुः । नगो वृक्षस्तदाह्वयो वृक्षनामा । नामेति वितर्के निश्चितं वा अर्जुन इत्यर्थः । 'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः । नगारिरिन्द्रस्तस्य सूनुः एष अङ्गनावेषधरः किरीटी, एतन्नामा। यं जित्वा वः युष्माकं गाः धेनूः नेष्यति तं दुर्योधनमव पालयेत्यर्थः । अस्मिन् श्लोके आपाततो नदीजलं, केशव नारिकेतुः, वयम् । गावः इत्याकारकाणि पदान्यवभासन्ते । पर तानि प्रामादिकानि ।

गोकर्णा सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता
गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोऽसुप्रभम्
दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै
गोकर्णासनमर्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्वशम्

—कर्णपर्व अ० ९० श्लो० ४२ पृ० १७९

अस्यार्थः—गोकर्णा मुकुटं जहारेत्यन्वयः । अर्जुनस्य मुकुटहरणमपि महत्कर्मेति सूचयन्मुकुटं विशिनष्टि—गवि चक्षुषि कर्णौ यस्याः सा गोकर्णा चक्षुःश्रवाः सर्पिणी अर्जुनेन खाण्डवे निहता सती इह निमित्तभूता तस्य मुकुटमेव जहार हृतवती न तु शिरः । कथं

हताया इत्यत्रनिमित्तमाह—'सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता' इति । सुमुखी भवति । शोभन पुत्रजीवनकरं मुख यस्याः सा सुमुखी । सा हि पुत्र निगीर्य दह्यमाना-त्खाण्डवादुत्पतन्ती शिरोदेशेऽर्जुनेन छिन्ना सती स्वय मृता पुत्र च रक्षितवतीत्यादिपर्व-ण्युपाख्यायते । कृतेन स्वय निर्मितेन पुत्रेण त्रातेन इषुणा इषुभावं गतेन । 'आत्मा वै पुत्रनामासि ' इति श्रुतेरिष्वाकारपुत्ररूपेण सपन्ना सती गोमतो रश्मिमतोऽर्कस्य पुत्रेण कर्णेन प्रेषिता । किं कृत्वा मुकुट जहारेत्यत आह—' सुव्यक्तगोऽसुप्रभं गोगतकं दृष्ट्वा' इति । सुव्यक्ताः अतिशयेनाविर्भूताः गावो रश्मयस्तेज इति यावत् । सुव्यक्तैर्गोभिरसुभिश्च प्रकर्षेण भासमान निरतिशयतेजस्कमर्जुनम् । गोगतक, गोशब्देन हयरश्मीनां प्रदेशो लक्ष्यते । तत्र गतं विद्यमान क शिरो यस्य तम् । अर्जुनस्य ग्रीवादेश कर्णेन लक्ष्यीकृत विज्ञाय भगवता स्वभारेण अश्वेषु जानुभ्यामवनीं गमितेषु रश्मिभिः समसूत्रदेशेऽर्जुनस्य शिरो दृष्ट्वाऽपि वेगातिशयात्स्वयं नीचीभवितु-मशक्ता सती तद्देशस्थं मुकुट जहारेत्यर्थः । 'गोशब्दात्मजभूषण सुविहितम्'इति—गौः पृथिवी तया शब्द्यते गोशब्दा अदितिः । ' इय वा अदितिः ' इति पृथिव्या अदितेर्निर्देशात् । तस्या आत्मजस्येन्द्रस्य भूषणं सुविहित वेधसेति शेषः । वै निश्चितं प्रसिद्ध वा । 'गोशब्द-गोपूरि' इति। गोभिः रश्मिभिः शब्द्यते रश्मिमानिति कथ्यते इति सूर्यः तस्येव भुवनगर्भव्यापिनो गावः किरणास्तैर्भुवन पूरयितुं शीलमस्य तत्तथा । सूर्यसमप्रभमित्यर्थः । ननु चेतनाधि-ष्ठितो बाणः पुनरेत्यार्जुन कुतो न हतवानित्यत आह—'गोकर्णासनमर्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्वशम्' इति। गोकर्ण सर्प पुनरर्जुन हन्तुमिच्छन्तमसनेन बाणक्षेपेण मर्दयति यः स तथा-भूतोऽर्जुनश्च तमेव सर्पमनवाप्य मृत्योर्वश न ययौ " । अलमतिविस्तरेण। एतादृशानि परः-शतानि कूटान्यस्मिन्ग्रन्थे विराजन्ते । तत्र तत्र विवृतानि च तानि चतुर्धरवशावतंसेन श्रीनीलकण्ठपण्डितेन ।

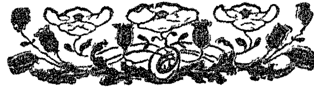
महाभारताख्योऽय रसुशाखी त्रिभिः स्कन्धैर्विभक्त इति वक्तु शक्यते । तत्र प्रथमः स्कन्ध आदित आरभ्योद्योगपर्वान्तः । द्वितीयस्तावद्भीष्मपर्वारभ्य स्त्रीपर्वान्तः । तृतीयश्च शान्तिपर्वारभ्य स्वर्गारोहणपर्वान्त' । आहत्य त्रिषु स्कन्धेषु परमकारुणिकेन भग-वता पाराशर्येण चतुर्दशविद्याना रहस्यान्येकत्र मन्दमध्यममतीननुग्रहीतुं सुलभतया प्रकटी-कृतानि ।

अयि महामहिमशालिन उत्थानैकदृष्टयः साप्रतं यद्भारतीययुद्धशास्त्रस्य गाढाज्ञानं प्रसृतं तद्भारतसदृशमहाग्रन्थानामुपेक्षामूलमेव, योऽयं भारतीयाना सर्वैः प्रकारैर्विनिपातः प्रतिक्षणं सजायते तत्र भारतादिग्रन्थाना सूक्ष्मदृशाऽध्ययनाध्यापन एव मुख्यः प्रतीकारोपायः। यथा मेषसमूहस्थितस्य सिंहशावकस्य परिचयवशादहमप्येतेषा मेषाणामन्यतम इति बुद्धिर्भवति, तथैवास्माकमवस्था समजनि । अतः सिंहशिशु प्रतिबोधयितुं यथा तत्सजातीयदर्शनमल भवति तथैवास्मत्सजातीया ये पूर्वजास्तेषा पराक्रमः, विद्याः, शीलादि यथावज्ज्ञातं चेत्स्या-

न्मनस्यस्माकमहो वयमपि पुरुषसिंहा एवेति । अतः [illegible] नेनास्माभिः पूर्वा पराक्रमप्रणाली, क्षात्र तेजः, विशेषतो भारतीयं युद्धशास्त्र च प्रयत्नाज्ज्ञातव्यम् । यस्मिन्युद्धशास्त्रे एते विषया वरीवर्तन्ते—गदायुद्धप्रकाराः, विविधानि शरासनानि, शराणा तारतम्यम्, अस्त्राणि, व्यूहाः, मायाबलेनैच्छिकं रूपं धृत्वा शत्रुसंहरणम्, उत्तमाश्ववर्णनम्, रथगतयः, शस्त्राणा नामानि, रूपाणि च, सैनिकाना समयाः, देशविशेषेण सेनाना बलाबलनिश्चयः, चमूपतिः, चतुरङ्गसैन्ये यथायथ व्यवस्था, अक्षौहिणीपरिमाणम्, धर्माधर्मयुद्धे, सूतविद्या, युद्धे गजानां महत्त्वम्, शिबिररचना, युद्धारम्भावसानिकानि दूतपरीक्षा, परिखा, प्राकारः, शतघ्न्यः*, सर्वाभिसारः, शकटादियुद्धसामग्री, इत्यादयः ।

अयि ! पण्डितगणवरेण्याः सकलमहीमण्डलमण्डनायमानाः असकृदगण्यपुण्यसमयसमस्तनिर्धूतकलिकल्मषाः पदवाक्यप्रमाणप्रमाणितशेमुषीकाः सहृदयाः ! अद्य खलु महाभारतस्य नीलकण्ठकृतटीकासमन्वितस्य द्रोण–कर्ण–शल्य–सौप्तिक–स्त्रीपर्वात्मकोऽयं चतुर्थो भागो भवन्नयनसरणिमुपयातीत्येतन्नः परम प्रमोदस्थानम् । पूर्वतनविभागवदस्मिंश्चतुर्थे विभागे सर्वाः सुविधा अवलोक्येरन् भवद्भिः । स एष श्रीमतामनुग्रहस्य परिपाकः। इतःपरमवशिष्टं भागद्वयमप्यचिरादेव भावत्ककरकमलयोः प्राप्नुयादिति द्रढीयानस्माक विश्वासः स खलु भवदाशीःसम्पदमनुबध्नाति । अतोऽत्र कर्मणि श्रीमद्भिर्यथारुचि, यथाशक्ति च साहाय्यकरणभारेणाधरीक्रियतामस्मन्मूर्धेति विज्ञाप्य विरमति—

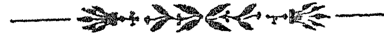
मार्गशीर्षपूर्णिमा शालिवाहनशाकीये १८५३ वत्सरे	विद्वद्विधेयः किञ्जवडेकरोपाह्वो रामचन्द्रशास्त्री पुण्यपत्तनस्थभारतीभुवननिवासी

* एकाघातेन शत प्राणिना हन्ति इति शतघ्नी ।

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

द्रोणपर्व ।

—७—

विषयानुक्रमणिका ।

(२) संशप्तकवधपर्व २६–५२

द्वादशदिवसयुद्धम् ।

(३) अभिमन्युवधपर्व ५३–९५

त्रयोदशदिवसयुद्धम् ।

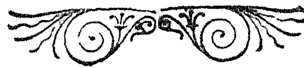
(६) घटोत्कचवधपर्व २३७–२९६

रात्रियुद्धम्

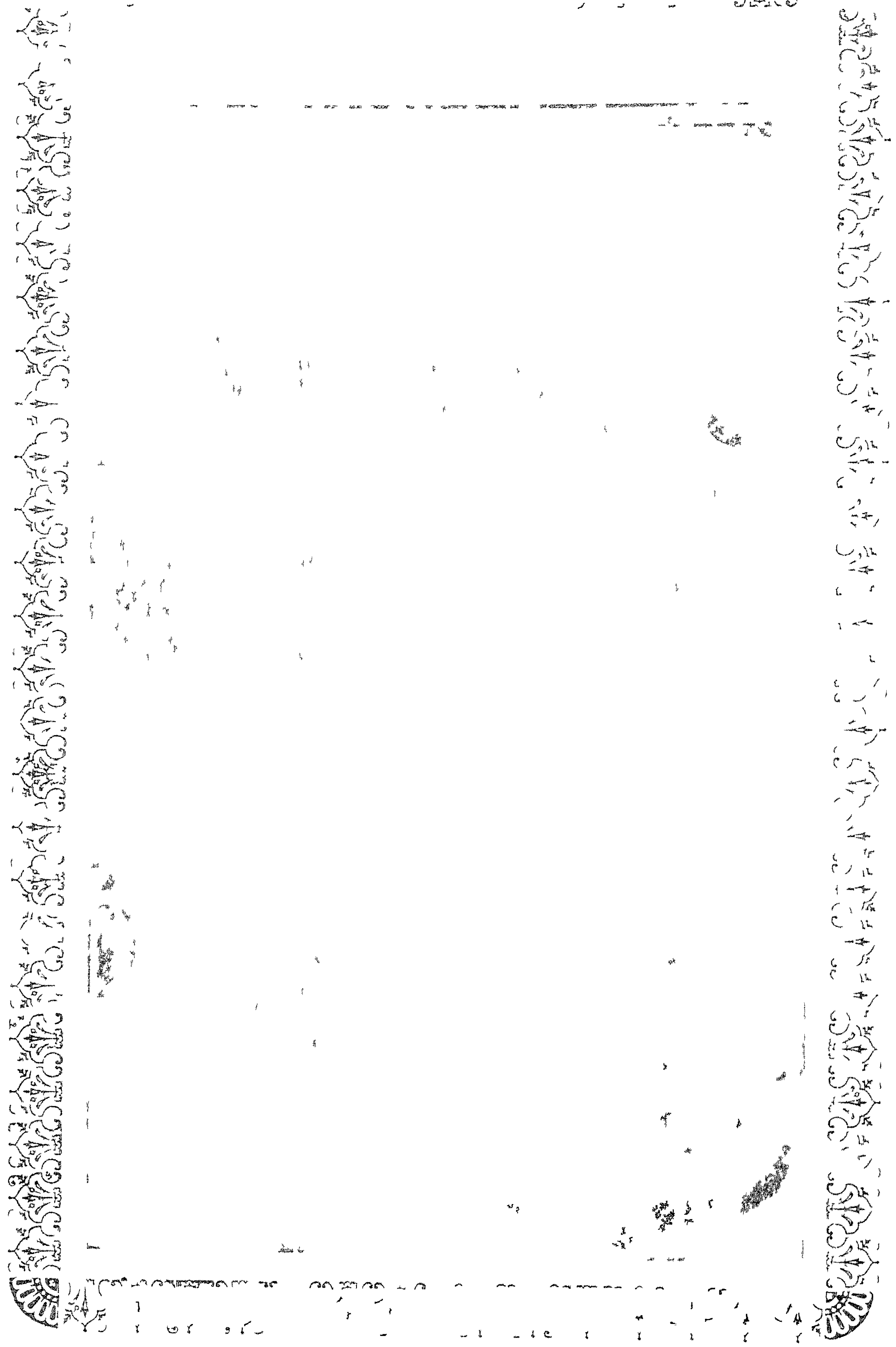
॥ समाप्तेयं द्रोणपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ द्रोणपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ महाभारतम् ॥

द्रोणपर्व ।

—७—

द्रोणाभिषेकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

जनमेजय उवाच ।
तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना १
धृतराष्ट्रस्ततो राजा शोकव्याकुललोचन ।
किमचेष्टत विप्रर्षे हते पितरि वीर्यवान् ॥ २
*तस्य पुत्रो हि भगवान्
भीष्मद्रोणमुखै रथै ।
पराजित्य महेष्वासान्
पाण्डवान् राज्यमिच्छति ॥ ३
तस्मिन् हते तु भगवन् केतौ सर्वधनुष्मताम्
यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ४
वैशम्पायन उवाच ।
निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिप ।
लेभे न शान्तिं कौरव्यश्चिन्ताशोकपरायण
तस्य चिन्तयतो दु खमनिशं पार्थिवस्य तत्
आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा
शिबिरात् सञ्जय प्राप्त निशि नागाह्वयं पुरम्
आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत ॥
श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमप्रहृष्टमना भृशम् ।
पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन् विललापातुरो यथा ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
सशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम्
किमकार्षु परं तात कुरव कालचोदिता ९
तस्मिन् विनिहते शूरे दुराधर्षे महात्मनि ।
किं नु स्वित्कुरवोऽकार्षुर्निमग्ना शोकसागरे
तदुदीर्णं महत् सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि सञ्जय ।
भयमुत्पादयेत् तीव्रं पाण्डवानां महात्मनाम्
को हि दौर्योधने सैन्ये पुमानासीन्महारथ
यं प्राप्य समरे वीरा न त्रस्यन्ति महाभये १२

नीलकण्ठी टीका—

प्रणम्य परमात्मानं प्राचीनाचार्यवर्त्मना।
द्रोणपर्वणि सक्षेपाद्भावदीपो वितन्यते ॥ १

पूर्वास्मिन् पर्वणि विश्वरूपप्रदर्शनं तद्विदां चार्चिरादिमार्गापेक्षा च भीष्मकृतकालप्रतीक्षया दर्शिता । तत्रैव निष्कलं रूपं 'तमेव शरणं गच्छ'। 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये'। 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य' इत्यादिना उक्तम्। तदधिगमवतां च नास्ति तन्मार्गापेक्षेति द्रोणनिर्वाणनिदर्शनेन दर्शयिष्यन् द्रोणपर्व समारभते- **तमप्रतिमसत्त्वौज इत्यादिना** । तत्राख्यायिका योधोत्साहार्था महतामपि मृत्युरस्तीत्यादिना जगदनित्यत्वप्रदर्शनार्था च । तत्र **सत्त्वं** धैर्यं महत्यपि दु खकारणे वैकल्यराहित्यम् । **ओजो** मानसं बलम् । **बलं** शरीरदार्ढ्यम्। **वीर्य**मुत्साहादिहेतु । **पराक्रमं** पराभिभवसामर्थ्यम् ॥ १ ॥ केतौ चिन्हभूते । एवंभूतो धनुर्धरो न भवतीत्यन्येषामभिज्ञापके ॥ ४ ॥ **चिन्ता** ध्येयविषये मनोवृत्तिप्रवाह । **शोक** इष्टस्य पुन पुनर्मनसि निवेशनम् ॥ ५ ॥ दु ख दु खहेतुम् ॥ ६ ॥ शिबिरात्तद्गत कुरुक्षेत्रात् । पृच्छेर्द्विकर्मत्वात् पुत्राणां जयं अन्वपृच्छतेति सम्बन्ध ॥७॥ *'यस्य' इति पाठान्तरम्

देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभे तदा ।
किमकार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १३
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्नेकमना वचन ब्रुवतो मम ।
यत् ते पुत्रास्तदाऽकार्षुर्हते देवव्रते मृधे ॥ १४
निहते तु तदा भीष्मे
राजन् सत्यपराक्रमे ।
तावका पाण्डवेयाश्च
प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् ॥ १५
विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्रधर्म निशाम्य ते ।
स्वधर्म *निन्दमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने १६
शयन कल्पयामासुर्भीष्मायामितकर्मणे ।
सोपधान नरव्याघ्र शरै सन्नतपर्वभि ॥ १७
विधाय रक्षा भीष्माय समाभाष्य परस्परम् ।
अनुमान्य च गाङ्गेय कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
क्रोधसरक्तनयना समवेत्य परस्परम् ।
पुनर्युद्धाय निर्जग्मु क्षत्रिया कालचोदिता
ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणा निनदेन च ।
तावकानामनीकानि परेषा च विनिर्ययु २०
व्यावृत्तेऽर्यम्णि राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते।
अमर्षवशमापन्ना कालोपहतचेतस ॥ २१
अनादृत्य वच पथ्य गाङ्गेयस्य महात्मन ।
निर्ययुर्भरतश्रेष्ठा शस्त्राण्यादाय सत्वरा ॥
मोहात् तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवस्य च ।
कौरव्या मृत्युसाद्भूता सहिता सर्वराजभि
अजावय इवागोपा वने श्वापदसङ्कुले ।
भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ॥ २४
पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी ।
द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीन खमिव वायुना २५
विपन्नसस्येव मही वाक्चैवासस्कृता तथा ।
आसुरीव यथा सेना निगृहीते नृपे बलौ २६
विधवेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा ।
वृकैरिव वने रुद्धा पृषती हतयूथपा ॥ २७

शरभाहतसिंहेव महती गिरिकन्दरा ।
भारती भरतश्रेष्ठे पतिते जान्हवीसुते ॥ २८
विष्वग्वाताहता रुग्णा नौरिवासीन्महार्णवे
बलिभि पाण्डवैर्वीरैर्लब्धलक्षैर्भृशार्दिता २९
सा तदासीद्भृश सेना व्याकुलाश्वरथद्विपा ।
विपन्नभूयिष्ठनरा कृपणा ध्वस्तमानसा ॥ ३०
तस्या त्रस्ता नृपतय सैनिकाश्च पृथग्विधा
पाताल इव मज्जन्तो हीना देवव्रतेन ते ३१
कर्ण हि कुरवोऽस्मार्षु स हि देवव्रतोपम ।
सर्वशस्त्रभृता श्रेष्ठ रोचमानमिवातिथिम् ३२
बन्धुमापद्गतस्येव तमेवोपागमन्मन ।
चुक्रुशु कर्ण कर्णेति तत्र भारत पार्थिवा ॥
राधेय हितमस्माक सूतपुत्र तनुत्यजम् ।
स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महायशा
सामात्यबन्धु कर्णो वै तमानयत मा चिरम्
भीष्मेण हि महाबाहु सर्वक्षत्रस्य पश्यत ।
रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु ।
सख्यातोऽर्धरथ कर्णो द्विगुण सन्नरर्षभ ॥
रथातिरथसख्याया योऽग्रणी शूरसमत ।
सासुरानपि देवेशान् रणे यो योद्धुमुत्सहेत्॥
स तु तेनैव कोपेन राजन् गाङ्गेयमुक्तवान् ।
त्वयि जीवति कौरव्य नाह योत्स्ये कदाचन
त्वया तु पाण्डवेयेषु निहतेषु महामृधे ।
दुर्योधनमनुज्ञाप्य वन यास्यामि कौरव ३९
पाण्डवैर्वा हते भीष्मे
त्वयि स्वर्गमुपेयुषि ।
हन्तास्म्येकरथेनैव
कृत्स्नान् यान् मन्यसे रथान् ॥ ४०
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशाहानि महायशा ।
नायुध्यत तत कर्ण पुत्रस्य तव समते॥ ४१
भीष्म समरविक्रान्त पाण्डवेयस्य भारत।
जघान समरे योधानसख्येयपराक्रम ॥ ४२

प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् एके पराजय प्राप्ता स्म इति अन्ये जय प्राप्स्यन्त इति च ध्यान कृतवन्त ॥ १५ ॥ विस्मिता गुरुवधेऽपि दोषाभावात् । प्रहृष्टा महाफलत्वाद्युद्धमरणस्य ॥ १६ ॥ अर्यम्णि सूर्ये व्यावृत्ते अपराह्णावलम्बिनि ॥ २१ ॥ मोहाज्जयाशारूपात् शान्तनवस्य वधादिति परेषां बलवत्त्वात् । मृत्युसाद्भूता मृत्युवशा मृत्युनहूता इत्यपि पाठ ॥ २३ ॥ द्यौरिव नि.श्रीका खमिव शून्या ॥ २५ ॥ विपन्नसस्येव नि सारा । असस्कृता वाग्यथा कर्तव्ये असमर्था आसुरीव सेना व्याकुला । इवशब्दो वाक्यालकारे ॥ २६ ॥ विधवेव निरलकारा शुष्कतोयेव निरुपयोगा वृकैरिव निरुद्धा आसन्नमरणा पृषती चित्रमृगी ॥ २७ ॥ विष्वग्वाता अनेकदिग्वाता ॥ २९ ॥ तस्यां सेनायाम् ॥ ३१ ॥ रोचमान विद्यातपोभ्यामिति शेष ॥३२॥ *'निन्दमाना ''विद्यमाना ' इति पाठान्तरे ।

तस्मिंस्तु निहते शूरे सत्यसन्धे महौजसि ।
त्वत्सुता कर्णमस्मार्षुस्तर्तुकामा इव प्लवम् ॥
तावकास्तव पुत्राश्च
सहिता सर्वराजभि ।
हा कर्ण इति चाक्रन्दन्
कालोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ४४
एव ते स्म हि राधेय सूतपुत्र तनुत्यजम् ।
चुक्रुशु सहिता योधास्तत्र तत्र महाबला ॥
जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारपौरुषम् ।
अगमन्नो मन कर्ण बन्धुमात्ययिकेष्विव ४६
स हि सक्तो रणे राज-
स्त्रातुमस्मान् महाभयात् ।
त्रिदशानिव गोविन्द
सतत सुमहाभयात् ॥ ४७
वैशम्पायन उवाच ।
तथा तु सञ्जय कर्ण कीर्तयन्त पुन पुन ।
आशीविषवदुद्धस्य [illegible] ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।
यत् तद्वैकर्तन कर्णमगमद्वो मनस्तदा ।
अप्यपश्यत राधेय सूतपुत्र तनुत्यजम् ॥ ४९
अपि तन्न मृषाकार्षीत्
कच्चित् सत्यपराक्रम ।
सम्भ्रान्तानां तदार्तानां
त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ॥ ५०
अपि तत् पूरयाचक्रे धनुर्धरवरो युधि ।
यत्तद्विनिहते भीष्मे कौरवाणामपाकृतम् ५१
तत खण्ड पूरयन् कर्ण परेषामादधद्भयम् ।
स हि वै पुरुषव्याघ्रो लोके सञ्जय कथ्यते ॥
आर्तानां बान्धवानां च क्रन्दतां च विशेषत
परित्यज्य रणे प्राणांस्त्राणार्थं च शर्म च ।
कृतवान् मम पुत्राणां जयाशां सफलामपि ५३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

सञ्जय उवाच ।
हत भीष्ममधाधिरथिर्विदित्वा
भिन्नां नावमिवात्यगाधे कुरूणाम् ।
सोदर्यवद्व्यसनात् सूतपुत्र
सन्तारयिष्यस्तव पुत्रस्य सेनाम् १
श्रुत्वा तु कर्ण पुरुषेन्द्रमच्युत
निपातित शान्तनव महारथम् ।
अथोपयायात सहसाऽरिकर्षणो
धनुर्धराणां प्रवरस्तदा नृप ॥ २
हते तु भीष्मे रथसत्तमे परै-
र्निमज्जतीं नावमिवार्णवे कुरून् ।
पितेव पुत्रांस्त्वरितोऽभ्ययात् तत
सतारयिष्यस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ ३
कर्ण उवाच ।
यस्मिन् धृतिर्बुद्धिपराक्रमौज
सत्य स्मृतिर्वीरगुणाश्च सर्वे ।
अस्त्राणि दिव्यान्यथ सनतिर्ह्री
प्रिया च वागनसूया च भीष्मे ॥ ४
सदा कृतज्ञे द्विजशत्रुघातके
सनातन चन्द्रमसीव लक्ष्म ।
स चेत्प्रशान्त परवीरहन्ता
मन्ये हतानेव च सर्ववीरान् ॥ ५

आक्रन्दन्नाहूतवन्त कालोऽय त्वत्पराक्रमस्येति शेष ॥४४॥ जामदग्न्येन अभ्यनुज्ञात शिक्षित न अस्मत्सम्बन्धिनाम् ॥४६॥ तनुत्यज देहव्ययेनाप्यस्मद्धितैषिणम् । अपश्यत यूयमिति शेष ॥ ४९ ॥ तत् अस्मदीय ना चिन्तितम् ॥ ५० ॥ भीष्मे विनिहते सति तत् तदा यदपाकृत न्यून तत्पूरयाचक्रे अपात्यन्वय ॥ ५१ ॥ खण्ड रिक्तम् ॥ ५२ । कृतवानेवति शेष ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

हतमिति । विदित्वा चारमुखात् उपयायादित्यपकृष्यते ॥ १ ॥ श्रुत्वा योधमुखात् अच्युत अस्खलितव्रतादिम् ॥ २ ॥ चन्द्रमसि लक्ष्म यस्मिन् धृत्यादिक सनातन सार्वकालिकमिति द्वयोरन्वय ॥४॥

नेह ध्रुवं किंचन जातु विद्यते
लोके ह्यस्मिन् कर्मणोऽनित्ययोगात्
सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो
भावं कुर्वीतार्य महाव्रते हते ॥ ६
वसुप्रभावे वसुवीर्यसंभवे
गते वसूनेव वसुन्धराधिपे ।
वसूनि पुत्रांश्च वसुन्धरां तथा
कुरूंश्च शोचध्वमिमां च वाहिनीम्
संजय उवाच।
महाप्रभावे वरदे निपातिते
लोकेश्वरे शास्तरि चामितौजसि ।
पराजितेषु भरतेषु दुर्मना
कर्णो भृशं न्यश्वसदश्रु वर्तयन् ॥ ८
इदं च राधेयवचो निशम्य
सुताश्च राजंस्तव सैनिकाश्च ह ।
परस्परं चुक्रुशुरार्तिजं मुहु-
स्तदाश्रु नेत्रैर्मुमुचुश्च शब्दवत् ॥ ९
प्रवर्तमाने तु पुनर्महाहवे
विगाह्यमानासु चमूषु पार्थिवैः ।
अथाब्रवीद्धर्षकरं तदा वचो
रथर्षभान् सर्वमहारथर्षभः ॥ १०
जगत्यनित्ये सततं प्रधावति
प्रचिन्तयन्नस्थिरमद्य लक्षये ।
भवत्सु तिष्ठत्स्विह पातितो मृधे
गिरिप्रकाशः कुरुपुङ्गवः कथम् ॥ ११
निपातिते शान्तनवे महारथे
दिवाकरे भूतलमास्थिते यथा ।
न पार्थिवाः सोढुमलं धनंजयं
गिरिप्रवोढारमिवानिलं द्रुमाः ॥ १२
हतप्रधानं त्विदमार्तरूपं
परैर्हतोत्साहमनाथमद्य वै ।
मया कुरूणां परिपाल्यमाहवे
बलं यथा तेन महात्मना तथा ॥ १३

समाहितं चात्मनि भारमीदृशं
जगत् तथा नित्यमिदं च लक्षये ।
निपातितं चाहवशौण्डमाहवे
कथं नु कुर्यामहमीदृशो भयम् ॥ १४
अहं तु तान् कुरुवृषभानजिह्मगैः
प्रवेशयन् यमसदनं चरन् रणे ।
यशः परं जगति विभाव्य वर्तिता
परैर्हतो भुवि शयिताऽथवा पुनः ॥ १५
युधिष्ठिरो धृतिमतिसत्यसत्त्ववान्
वृकोदरो गजशततुल्यविक्रमः ।
तथाऽर्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा
न तद्बलं सुजयमिहामरैरपि ॥ १६
यमौ रणे यत्र यमोपमौ बले
ससात्यकिर्यत्र च देवकीसुतः ।
न तद्बलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवा-
न्निवर्तते मृत्युमुखान्न चासुभृत् ॥ १७
तपोऽभ्युदीर्णं तपसैव बाध्यते
बलं बलेनैव तथा मनस्विभिः ।
मनश्च मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं
स्वरक्षणे चाचलवद्व्यवस्थितम् ॥ १८
एवं चैषां बाधमानः प्रभावं
गत्वैवाहं ताञ्जयाम्यद्य सूत ।
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं
भग्ने सैन्ये यः समेयात् स मित्रम् ॥ १९
कर्तास्म्येतत् सत्पुरुषार्यकर्म
त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मम् ।
सर्वान् संख्ये शत्रुसङ्घान् हनिष्ये
हतस्तैर्वा वीरलोकं प्रपत्स्ये ॥ २०
संप्राक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे
पराहते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि सूत
तस्माद्राज्ञस्त्वद्य शत्रून् विजेष्ये ॥ २१

महाव्रते दृढब्रह्मचर्ये हते सति श्वः सूर्योदयो भविष्यतीति कस्य निश्चयः स्यात्। मृत्युजयिनोऽपि मृत्युश्चेत् काऽस्माकं जीविताशेत्यर्थः ॥ ६ ॥ वसुवीर्यसंभवे वसूनामिव वीर्यं यस्य शान्तनोस्तस्मात् संभवो जन्म यस्य॥७॥ इदं यस्मिन् धृतिरित्यादिपूर्वोक्तमवधेयं वचनम्॥९॥ प्रधावति मृत्यत्रे स्थिरं न किमपीति लक्षये ॥ ११ ॥ प्रवेशयन् प्रापयन् प्रवेशयामिति पाठेऽपि स एवार्थः । विभाव्य प्रकाश्य वर्तिता स्याता ॥१५

धृतिमतिसत्यसत्त्ववान् नित्ययोगे मतुप् ॥ १६ ॥ तद्बलं अभ्युपेयिवान् कापुरुषो न निवर्तते। तत्र दृष्टान्तः। मृत्युमुखादिति। लुप्तोपमेयम्। असुभृत्प्राणी ॥१७॥ नाहं कापुरुष इत्याह—तप इति॥१८॥ एवं मनस्यनुकूले सति। एषां शत्रूणां गत्वैव गमनानन्तरं तान् शत्रून् ॥१९॥ सत्पुरुषाणां योग्यमार्यकर्म श्रेष्ठकार्यम्॥२०॥संप्राक्रुष्टे येन केनापि रक्ष रक्षेत्युक्ते सति मया कृत्यं कार्यं युद्धमिति शेषः ॥ २१ ॥

कुरून् रक्षन् पाण्डुपुत्रान् जिघांस-
स्त्यक्त्वा प्राणान् घोररूपे रणेऽस्मिन् ।
सर्वान् सङ्ख्ये शत्रुसङ्घान्निहत्य
दास्याम्यहं धार्तराष्ट्राय राज्यम् ॥२२
निबध्यतां मे कवचं विचित्रं
हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि ।
शिरस्त्राणं चार्कसमानभासं
धनुः शरांश्चाग्निविषाहिकल्पान् ॥२३
उपासङ्गान् षोडश योजयन्तु
धनूंषि दिव्यानि तथाऽऽहरन्तु ।
असींश्च शक्तीश्च गदाश्च गुर्वीः
शङ्खं च जाम्बूनदचित्रनालम् ॥ २४
इमां रौक्मीं नागकक्ष्यां विचित्रां
ध्वजं चित्रं दिव्यमिन्दीवराङ्कम् ।
श्लक्ष्णैर्वस्त्रैर्विप्रमृज्यानयन्तु
चित्रां मालां चारुबद्धां सलाजाम् २५
अश्वानग्र्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान्
पुष्टान् स्नातान् मन्त्रपूताभिरद्भिः ।
तप्तैर्भाण्डैः काञ्चनैरभ्युपेतान्
शीघ्राञ्शीघ्रं सूतपुत्रानयस्व ॥ २६
रथं चाग्र्यं हेममालावनद्धं
रत्नैश्चित्रं सूर्यचन्द्रप्रकाशैः ।
द्रव्यैर्युक्तं संप्रहारोपपन्नै-
र्वाहैर्युक्तं तूर्णमावर्तयस्व ॥ २७
चित्राणि चापानि च वेगवन्ति
ज्याश्चोत्तमाः संनहनोपपन्नाः ।
तूणांश्च पूर्णान्महतः शराणा-
मासाद्य गात्रावरणानि चैव ॥ २८
प्रायात्रिकं चानयताशु सर्वं
दध्ना पूर्णं वीर कांस्यं च हैमम् ।
आनीय मालामवबध्य चाङ्गे
प्रवादयन्त्वाशु जयाय भेरीः ॥ २९

प्रयाहि सूताशु यतः किरीटी
वृकोदरो धर्मसुतो यमौ च ।
तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्ख्ये
भीष्माय गच्छामि हतो द्विषद्भिः ३०
यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः
समास्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च
मन्ये बलं तदजय्यं महीपैः ॥ ३१
तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्
सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिनम् ।
तथाऽपि हन्ताऽस्मि समेत्य सङ्ख्ये
यास्यामि वा भीष्मपथा यमाय ॥३२
न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां
मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि ।
मित्रद्रुहो दुर्बलभक्तयो ये
पापात्मानो न ममैते सहायाः ॥ ३३
सञ्जय उवाच ।
समृद्धिमन्तं रथमुत्तमं दृढं
सकूबरं हेमपरिष्कृतं शुभम् ।
पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमै-
र्युक्तं समास्थाय ययौ जयाय ॥ ३४
संपूज्यमानः कुरुभिर्महात्मा
रथर्षभो देवगणैर्यथेन्द्रः ।
ययौ तदायोधनमुग्रधन्वा
यत्रावसानं भरतर्षभस्य ॥ ३५
वरूथिना महता सध्वजेन
सुवर्णमुक्तामणिरत्नमालिना ।
सदश्वयुक्तेन रथेन कर्णो
मेघस्वनेनार्क इवामितौजाः ॥ ३६
हुताशनाभः स हुताशनप्रभे
शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्धरः ।
स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः
स्वयं विमाने सुरराडिवास्थितः ॥३७

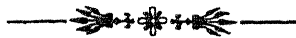
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शुभ्रमुद्दीप्तम् ॥ २३ ॥ उपासङ्गान् शरपूर्णांस्तूणान् ॥२४॥ नागकक्ष्या शृङ्खला जत्र जयध्वजापकम् । इन्दीवराङ्कं कमलचिह्नम् ॥ २५ ॥ तप्तैरारोपितवर्णकैर्भाण्डैरलङ्कारैः ॥ २६ ॥ संप्रहारोपपन्नैर्युद्धोचितैः आवर्तयस्व आनय ॥ २७ ॥ गात्रावरणानि कवचानि ॥ २८ ॥ प्रायात्रिकं प्रयात्रा युद्धार्थं प्रयाणं तत्रार्हम् ॥ २९ ॥ भीष्माय कर्मणि चतुर्थी ॥ ३० ॥ यमाय यमं प्रष्टुम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।
शरतल्पे महात्मान शयानममितौजसम् ।
महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितम् ॥ १
दृष्ट्वा पितामह भीष्म सर्वक्षत्रान्तक गुरुम् ।
दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वास पातित सव्यसाचिना ॥ २
जयाशा तव पुत्राणा सभग्ना शर्म वर्म च ।
अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छताम् ॥ ३
स्रोतसा यामुनेनेव शरौघेण परिप्लुतम् ।
महेन्द्रेणेव मैनाकमसह्य भुवि पातितम् ॥ ४
नभश्च्युतमिवादित्य पतित धरणीतले ।
शतक्रतुमिवाचिन्त्य पुरा वृत्रेण निर्जितम् ॥ ५
मोहन सर्वसैन्यस्य युधि भीष्मस्य पातनम् ।
ककुद सर्वसैन्याना लक्ष्म सर्वधनुष्मताम् ॥ ६
धनञ्जयशरैर्व्याप्त पितरं ते महाव्रतम् ।
तं वीरशयने वीर शयान पुरुषर्षभम् ॥ ७
भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भरताना महाद्युति ।
अवतीर्य रथादार्तो बाष्पव्याकुलिताक्षरम् ॥ ८
अभिवाद्याञ्जलिं बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत ।
कर्णोऽहमस्मि भद्र ते वद मामभि भारत
पुण्यया क्षेम्यया वाचा चक्षुषा चावलोकय ।
न नून सुकृतस्येह फल कश्चित समश्नुते ॥ १०
यत्र धर्मपरो वृद्ध शेते भुवि भवानिह ।
कोशसचयने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च ॥ ११
नाहमन्य प्रपश्यामि कुरूणा कुरुपुङ्गव ।
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो य कुरूस्तारयेद्भयात्
योधास्तु बहुधा हत्वा पितृलोक गमिष्यति ।
अद्यप्रभृति सक्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयम्
पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयम् ।
अद्य गाण्डीवघोषस्य वीर्यज्ञा सव्यसाचिन
कुरव सन्त्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवासुरा ।
अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वन १५
त्रासयिष्यति बाणाना
कुरूनन्याश्च पार्थिवान् ।
समिद्धोऽग्निर्यथा वीर
महाज्वालो द्रुमान् दहेत् ॥
धार्तराष्ट्रान्प्रधक्ष्यति तथा बाणा किरीटिन
येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौ वने ॥१७
तेन तेन प्रदहतो भूरिगुल्मतृणद्रुमान् ।
यादृशोऽग्नि समुद्भूतस्तादृक् पार्थो न सशय
यथा वायुर्नरव्याघ्र तथा कृष्णो न सशय ।
नदत पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च ॥
श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि त्रास यास्यति भारत
कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकर्षिण २०
शब्द सोढु न शक्ष्यन्ति त्वामृते वीर पार्थिवा
को ह्यर्जुन योधयितु त्वदन्य पार्थिवोऽर्हति॥
यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिण ।
अमानुषैश्च सग्रामस्त्र्यम्बकेण महात्मना ॥
तस्माच्चैव वर प्राप्तो दुष्प्रापमकृतात्मभि ।
कोऽन्य शक्तो रणे जेतु पूर्वं यो न जितस्त्वया
जितो येन रणे रामो भवता वीर्यशालिना ।
क्षत्रियान्तकरो घोरो देवदानवदर्पहा ॥ २४
तमद्याह पाण्डव युद्धशौण्ड-
ममृष्यमाणो भवता चानुशिष्ट ।
आशीविष दृष्टिहर सुघोर
शूर शक्ष्याम्यस्त्रबलान्निहन्तुम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये
तृतीयोऽध्याय. ॥ ३ ॥

३

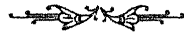
शरतल्पे इति ॥ १ ॥ ककुद श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ रसत शब्द कुर्वत ॥ १९ ॥ अमानुषैर्निवातकवचादिभि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

सञ्जय उवाच ।
तस्य लालप्यमानस्य कुरुवृद्ध पितामह
देशकालोचित वाक्यमब्रवीत् प्रीतमानस ॥
समुद्र इव सिंधूना ज्योतिषामिव भास्कर ।
सत्यस्य च यथा सन्तो बीजानामिव चोर्वरा
पर्जन्य इव भूताना प्रतिष्ठा सुहृदा भव ।
बान्धवास्त्वानुजीवन्तु सहस्राक्षमिवामरा ॥
मानहा भव शत्रूणा मित्राणा नन्दिवर्धन ।
कौरवाणा भव गतिर्यथा विष्णुर्दिवौकसाम्
स्वबाहुबलवीर्येण धार्तराष्ट्रजयैषिणा ।
कर्ण राजपुर गत्वा
काम्बोजा निर्जितास्त्वया ॥ ५
गिरिव्रजगताश्चापि नग्नजित्प्रमुखा नृपा ।
अम्बष्ठाश्च विदेहाश्च गान्धाराश्च जितास्त्वया
हिमवद्दुर्गनिलया किराता रणकर्कशा ।
दुर्योधनस्य वशगास्त्वया कर्ण पुरा कृता ॥
उत्कला मेकला पौण्ड्रा
कलिङ्गान्ध्राश्च सयुगे ।
निषादाश्च त्रिगर्ताश्च
बाल्हीकाश्च जितास्त्वया ॥ ८
तत्र तत्र च सग्रामे दुर्योधनहितैषिणा ।
बहवश्च जिता कर्ण त्वया वीरा महौजसा॥
यथा दुर्योधनस्तात सज्ञातिकुलबान्धव ।
तथा त्वमपि सर्वेषा कौरवाणा गतिर्भव ॥
शिवेनाभिवदामि त्वा गच्छ युद्ध्यस्व शत्रुभि
अनुशाधि कुरून् सङ्ख्ये धत्स्व दुर्योधने जय
भवान् पौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्योधनस्तथा
तवापि धर्मत सर्वे यथा तस्य वय तथा ॥
यौनात् सबन्धकाल्लोके विशिष्ट सगत सता
सद्भि सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्ति मनीषिण ॥१३
स सत्यसङ्गतो† भूत्वा ममेदमिति निश्चित ।
कुरूणा पालय बल यथा दुर्योधनस्तथा ॥
निशम्य वचन तस्य चरणावभिवाद्य च ।
ययौ वैकर्तन कर्ण समीप सर्वधन्विनाम् ॥
सोऽभिवीक्ष्य नरौघाणा स्थानमप्रतिम महत्।
व्यूढप्रहरणोरस्क सैन्य तत् समबृहयत् १६
हृषिता कुरव सर्वे दुर्योधनपुरोगमा ।
उपागत महाबाहु सर्वानीकपुर सरम् ॥ १७
कर्ण दृष्ट्वा महात्मान युद्धाय समुपस्थितम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितरवै सिंहनादरवैरपि ।
धनु शब्दैश्च विविधै कुरव समपूजयन् ॥१८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णाश्वासे चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

५

सञ्जय उवाच ।
रथस्थ पुरुषव्याघ्र दृष्ट्वा कर्णमवस्थितम् ।
हृष्टो दुर्योधनो राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ १
सनाथमिव मन्येऽह भवता पालित बलम् ।
अत्र किं नु समर्थ यद्धित तत् सप्रधार्यताम्॥
कर्ण उवाच ।
ब्रूहि न पुरुषव्याघ्र त्व हि प्राज्ञतमो नृप ।
यथा चार्थपति कृत्य पश्यते न तथेतर ॥ ३
ते स्म सर्वे तव वच श्रोतुकामा नरेश्वर ।
नान्याय्य हि भवान् वाक्य
ब्रूयादिति मतिर्मम ॥ ४
दुर्योधन उवाच ।
भीष्म सेनाप्रणेतासीद्वयसा विक्रमेण च
श्रुतेन चोपसपन्न सर्वैर्योधगणैस्तथा ॥ ५
तेनातियशसा कर्ण घ्नता शत्रुगणान्मम ।
सुयुद्धेन दशाहानि पालिता स्मो महात्मना

४

तस्येति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

† ' सत्यसगर ' इति पाठान्तरम् ।

५

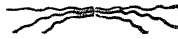
रथस्थमिति ॥१॥ अर्थपति प्रधानस्वामी ॥ ३ ॥

त[illegible] कर्म कृतवत्यास्थिते दिवम् ।
क नु सेनाप्रणेतार मन्यसे तदनन्तरम् ॥ ७
न विना नायक सेना मुहूर्तमपि तिष्ठति ।
आहवेष्वाहवश्रेष्ठ नेतृहीनेव नौर्जले ॥ ८
यथा ह्यकर्णधारा नौ रथश्चासारथिर्यथा ।
द्रवेद्यथेष्ट तद्वत्स्यादृते सेनापतिं बलम् ॥ ९
अदेशिको यथा सार्थ सर्व कृच्छ्र समृच्छति
अनायका तथा सेना सर्वान् दोषान्समर्छति
स भवान् वीक्ष्य सर्वेषु मामकेषु महात्मसु ।
पश्य सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ॥
य हि सेनाप्रणेतार भवान् वक्ष्यति सयुगे ।
त वय सहिता सर्वे करिष्यामो न सशय ॥

कर्ण उवाच ।

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमा ।
सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥
कुलसहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभि ।
युक्ता श्रुतज्ञा धीमन्त आहवेष्वनिवर्तिन ॥
युगपन्न तु ते शक्या कर्तु सर्वे पुर सरा
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणा
अन्योन्यस्पर्धिना ह्येषा यद्येक य करिष्यसि।
शेषा विमनसो व्यक्त न योत्स्यन्ति हितास्तव
अय च सर्वयोधानामाचार्य स्थविरो गुरु ।
युक्त सेनापति कर्तु द्रोण शस्त्रभृता वर ॥
को हि तिष्ठति दुर्धर्षे द्रोणे शस्त्रभृता वरे ।
सेनापति स्यादन्योस्माच्छुक्राङ्गिरसदर्शना-
न च सोऽप्यस्ति ते योध सर्वराजसु भारत
द्रोण य समरे यान्तमनुयास्यति सयुगे ॥
एष सेनाप्रणेतॄणामेष शस्त्रभृतामपि ।
एष बुद्धिमता चैव श्रेष्ठो राजन् गुरुस्तव ॥२०
एव दुर्योधनाचार्य-
माशु सेनापतिं कुरु ।
जिगीषन्तो सुरान् सख्ये
कार्तिकेयमिवामरा ॥ २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये
पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

सञ्जय उवाच ।

कर्णस्य वचन श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सेनामध्यगत द्रोणमिद वचनमब्रवीत् ॥ १

दुर्योधन उवाच ।

वर्णश्रैष्ठ्यात्कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया
वीर्याद्दाक्ष्यादधृष्यत्वादर्थज्ञानान्नयाज्जयात् २
तपसा च कृतज्ञत्वाद्वृद्ध सर्वगुणैरपि ।
युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते
स भवान् पातु न सर्वान् देवानिव शतक्रतु
भवन्नेत्रा पराजेतुमिच्छामो द्विजसत्तम ॥ ४
रुद्राणामिव कापाली वसूनामिव पावक ।
कुबेर इव यक्षाणा मरुतामिव वासव ॥ ५
वसिष्ठ इव विप्राणा तेजसामिव भास्कर ।
पितृणामिव धर्मेन्द्रो यादसामिव चाम्बुराट्
नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोशना
श्रेष्ठ सेनाप्रणेतृणा स न सेनापतिर्भव ॥ ७
अक्षौहिण्यो दशैका च वशगा सन्तु तेऽनघ
ताभि शत्रून् प्रतिव्यूह्य जहीन्द्रो दानवानिव
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकि
अनुयास्यामहे त्वाजौ सौरभेया इवर्षभम् ॥९
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्य विस्फारयन् धनु
अग्रेभव त्वा तु दृष्ट्वा नार्जुन प्रहरिष्यति १०
ध्रुव युधिष्ठिर सख्ये सानुबन्ध सबान्धवम्।
जेष्यामि पुरुषव्याघ्र भवान् सेनापतिर्यदि ११

नेतः कर्णवाग ॥ ८ ॥ अदेशिकोऽग्रेसररहित ॥ १० ॥ सहनन शरीरम् ॥ १४ ॥ शुक्राङ्गिरसदर्शनात् शुक्रबृहस्पतितुल्यात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

कर्णस्येति ॥ १ ॥ भवान्नेत्र नेता येषां ते ॥ ४ ॥ धर्मेन्द्रो यम । अम्बुराट् वरुण ॥६॥ पावकि स्कन्द ॥९॥

सञ्जय उवाच ।
एवमुक्ते ततो द्रोण जयेत्यूचुर्नराधिपा ।
सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तवात्मजम् ॥ १२
सैनिकाश्च मुदा युक्ता वर्धयन्ति द्विजोत्तमम्
दुर्योधन पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्यश ।
दुर्योधन ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत्१३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रोत्साहने
षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

द्रोण उवाच ।
वेद षडङ्ग वेदाहमर्थविद्या च मानवीम् ।
त्रैय्यम्बकमथेष्वस्त्र शस्त्राणि विविधानि च॥
ये चाप्युक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभि ।
चिकीर्षुस्तानह सर्वान्
योधयिष्यामि पाण्डवान् ॥ २
पार्षत तु रणे राजन्न हनिष्ये कथंचन ।
स हि सृष्टो वधार्थाय ममैव पुरुषर्षभ ॥ ३
योधयिष्यामि सैन्यानि
नाशयन् सर्वसोमकान् ।
न च मा पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिता
सञ्जय उवाच ।
स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापतिं तत ।
द्रोण तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥४
अथाभिषिषिचुर्द्रोण दुर्योधनमुखा नृपा ।
सैनापत्ये यथा स्कन्द पुरा शक्रमुखा सुरा
ततो वादित्रघोषेण शङ्खाना च महास्वनै ।
प्रादुरासीत् कृते द्रोणे हर्ष सेनापतौ तदा ॥६
तत पुण्याहघोषेण स्वस्तिवादस्वनेन च ।
संस्तवैर्गीतशब्दैश्च सूतमागधबन्दिनाम् ॥ ८
जयशब्दैर्द्विजाग्र्याणा +सुभगानर्तितैस्तथा ।
सत्कृत्य विधिना द्रोण
मेनिरे पाण्डवाञ्जितान् ॥ ९
सञ्जय उवाच ।
सैनापत्य तु सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथ ।
युयुत्सुर्व्यूह्य सैन्यानि प्रायात्तव सुतै सह ॥
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजा ।
दक्षिण पार्श्वमास्थाय समातिष्ठन्त दंशिता ॥
प्रपक्ष शकुनिस्तेषा प्रवरैर्हयसादिभि ।
ययौ गान्धारकै सार्धं विमलप्रासयोधिभि
कृपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविंशति ।
दु शासनमुखा यत्ता सव्य पक्षमपालयन् ॥
तेषा प्रपक्षा काम्बोजा सुदक्षिणपुर सरा ।
ययुरश्वैर्महावेगै शकाश्च यवनै सह ॥ १४
मद्रास्त्रिगर्ता साम्बष्ठा प्रतीच्योदीच्यमालवा
शिबय शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदै सह ॥
सौवीरा कितवा प्राच्या
दाक्षिणात्याश्च सर्वश ।
तवात्मज पुरस्कृत्य
सूतपुत्रस्य पृष्ठत ॥ १६
हर्षयन्त स्वसैन्यानि ययुस्तव सुतै सह ।
प्रवर सर्वयोधाना बलेषु बलमादधत् ॥ १७
ययौ वैकर्तन कर्ण प्रमुखे सर्वधन्विनाम्।
तस्य दीप्तो महाकाय स्वान्यनीकानि हर्षयन्
हस्तिकक्ष्यो महाकेतुर्बभौ सूर्यसमद्युति ।
न भीष्मव्यसन कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत ॥ १९
विशोकाश्चाभवन् सर्वे राजान कुरुभि सह
हृष्टाश्च बहवो योधास्तत्राजल्पन्त वेगत ॥
न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्थास्यन्ति पाण्डवा
कर्णो हि समरे शक्तो जेतु देवान् सवासवान्
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ।
भीष्मेण तु रणे पार्था पालिता बाहुशालिना॥
तास्तु कर्ण शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्यति संयुगे ।
एव ब्रुवन्तस्तेऽन्योन्य हृष्टरूपा विशापते ॥ २३
राधेय पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्ययु ।
अस्माक शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षष्ठोऽध्याय ॥६॥
+ सूताना नर्तितै इति पाठ

७
वेदमिति॥१॥ सुभगानर्तितै सौभाग्यवतीनृत्यै ॥९॥

परेषां क्रौञ्च एवासीद्व्यूहो राजन्महात्मनाम्
प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत ॥ २५
व्यूहप्रमुखतस्तेषा तस्थतु पुरुषर्षभौ ।
वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयौ २६
ककुदं सर्वसैन्याना धाम सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्यपथग केतु पार्थस्यामिततेजस ॥
दीपयामास तत् सैन्य पाण्डवस्य महात्मन ।
यथा प्रज्वलित सूर्यो युगान्ते वै वसुन्धराम्
दीप्यन् दृश्येत हि तथा केतु सर्वत्र धीमत
योधानामर्जुन श्रेष्ठो गाण्डीव धनुषा वरम्॥
वासुदेवश्च भूताना चक्राणा च सुदर्शनम् ।
चत्वार्येतानि तेजासि वहन् श्वेतहयो रथ ॥
परेषामग्रतस्तस्थौ कालचक्रमिवोद्यतम् ।
एव तौ सुमहात्मानौ बलसेनाग्रगावुभौ ॥
तावकाना मुखे कर्ण परेषा च धनञ्जय ।
ततो जयाभिसरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥ ३२
अवेक्षेता तदाऽन्योन्य समरे कर्णपाण्डवौ ।
तत प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे ३३
आर्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ।
ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत् सदिवाकरम् ३४
वातोद्धूत रजस्तीव्र कौशेयनिकरोपमम् ।
ववर्ष द्यौरनभ्रापि मासास्थिरुधिराण्युत ३५
गृध्रा श्येना बका कङ्का वायसाश्च सहस्रश
उपर्युपरि सेना ते तदा पर्यपतन्नृप ॥ ३६
गोमायवश्च प्राक्रोशन् भयदान्दारुणान् रवान्
अकार्षुरपसव्य च बहुश पृतना तव॥ ३७
चिखादिषन्तो मासानि पिपासन्तश्च शोणितम्
अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना ३८
उल्का ज्वलन्ती सग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्वश
परिवेषो महाश्चापि सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥
भास्करस्याभवद्राजन् प्रयाते वाहिनीपतौ ।
एते चान्ये च बहव प्रादुरासन् सुदारुणा ४०
उत्पाता युधि वीराणा जीवितक्षयकारिण
तत प्रववृते युद्ध परस्परवधैषिणाम् ॥४१
कुरुपाण्डवसैन्याना शब्देनापूरयञ्जगत् ।
ते त्वन्योन्य सुसंरब्धा पाण्डवा कौरवै सह
अभ्यघ्नन्निशितै शस्त्रैर्जयगृद्धा प्रहारिण ।
स पाण्डवाना महतीं महेष्वासो महाद्युति ॥
वेगेनाभ्यद्रवत्सेना किरन् शरशतै शित ।
द्रोणमभ्युद्यत दृष्ट्वा पाण्डवा सह सृञ्जयै ४४
प्रत्यगृह्णस्तदा राजञ्छरवर्षै पृथक् पृथक् ।
विक्षोभ्यमाणा द्रोणेन भिद्यमाना महाचमू ॥
व्यशीर्यत सपाञ्चाला वातेनेव बलाहका ।
बहूनीह विकुर्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि सयुगे ॥
अपीडयत् क्षणेनैव द्रोण पाण्डवसृञ्जयान् ।
ते वध्यमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवा ४७
पञ्चाला समकम्पन्त धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो याज्ञसेनिर्महारथ ४८
अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानीकमनेकधा ।
द्रोणस्य शरवर्षाणि शरवर्षेण पार्षत ॥ ४९
सन्निवार्य तत सर्वान् कुरूनप्यवधीद्बली ।
सयम्य तु ततो द्रोण समवस्थाप्य चाहवे ॥
स्वमनीक महेष्वास पार्षत समुपाद्रवत् ।
स बाणवर्ष सुमहदसृजत् पार्षतं प्रति ॥ ५१
मघवान् समभिक्रुद्ध सहसा दानवानिव ।
ते कम्प्यमाना द्रोणेन बाणै पाण्डवसृञ्जया ५२
पुन पुनरभज्यन्त सिंहेनेवेतरे मृगा ।
तथा पर्यचरद्द्रोण पाण्डवाना बले बली ।
अलातचक्रवद्राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५३
खचरनगरकल्प कल्पित शास्त्रदृष्ट्या
चलदनिलपताक ह्लादन वल्गिताश्वम् ।
स्फटिकविमलकेतु त्रासन शात्रवाणा
रथवरमधिरूढ सजहारारिसेनाम्+ ॥५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे
सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

आदित्यपथग आकाशग ॥२७॥ ह्लादन याह्लादजनन ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

+ पद्यस्यास्य मालिनावृत्तम् । महाभारते क्वाचित्कमिदम् ।

८

सञ्जय उवाच।
तथा द्रोणमभिघ्नन्त साश्वसूतरथद्विपान्।
व्यथिता पाण्डवा दृष्ट्वा न चैन पर्यवारयन् १
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नधनञ्जयौ।
अब्रवीत् सर्वतो यत्तै कुम्भयोनिर्निवार्यताम् २
तत्रैनमर्जुनश्चैव पार्षतश्च सहानुग ।
प्रत्यगृह्णहात् तत सर्वे समापेतुर्महारथा ३
केकया भीमसेनश्च सौभद्रोऽथ घटोत्कच ।
युधिष्ठिरो यमौ मत्स्या द्रुपदस्यात्मजास्तथा
द्रौपदेयाश्च सहृष्टा धृष्टकेतु ससात्यकि ।
चेकितानश्च सक्रुद्धो युयुत्सुश्च महारथ ॥ ५
ये चान्ये पार्थिवा राजन्
पाण्डवस्यानुयायिन ।
कुलवीर्यानुरूपाणि
चक्रु कर्माण्यनेकशः॥ ६
सरक्ष्यमाणा ता दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे।
व्यावृत्य चक्षुषी कोपाद्भारद्वाजोऽन्ववैक्षत ७
स तीव्रं कोपमास्थाय रथे समरदुर्जय ।
व्यधमत् पाण्डवानीकमभ्राणीव सदागति ८
रथानश्वान्नरान्नागानभिधावस्तितस्तत ।
चचारोन्मत्तवद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा ९
तस्य शोणितदिग्धाङ्गा शोणास्ते वातरहस
आजानेया हया राजन्नविश्रान्ता ध्रुव ययु ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्त यतव्रतम्।
दृष्ट्वा संप्राद्रवन् योधा पाण्डवस्य ततस्तत
तेषा प्राद्रवता भीम पुनरावर्ततामपि।
पश्यता तिष्ठता चासीच्छब्द परमदारुण ॥
शूराणा हर्षजननो भीरूणा भयवर्धन ।
द्यावापृथिव्योर्विवर पूरयामास सर्वत ॥ १३
तत पुनरपि द्रोणो नाम विश्रावयन् युधि
अकरोद्रौद्रमात्मान किरञ्छरशतै परान् १४
स तथा तेष्वनीकेषु पाण्डुपुत्रस्य मारिष।
कालवद्व्यचरद्द्रोणो युवेव स्थविरो बली ॥ १५
उत्कृत्य च शिरांस्युग्रान् बाहूनपि सुभूषणान्
कृत्वा शून्यान् रथोपस्थानुदक्रोशन्महारथान्
तस्य हर्षप्रणादेन बाणवेगेन वा विभो।
प्राकम्पन्त रणे योधा गाव शीतार्दिता इव
द्रोणस्य रथघोषेण मौर्वीनिष्पेषणेन च।
धनु शब्देन चाकाशे शब्द समभवन्महान्॥
अथास्य धनुषो बाणा निश्चरन्त सहस्रश।
व्याप्य सर्वा दिश पेतुर्नागाश्वरथपत्तिषु १९
त कार्मुकमहावेगमस्त्रज्वलितपावकम्।
द्रोणमासाद्याचक्रु पञ्चाला पाण्डवै सह॥
तान् सकुञ्जरपत्त्यश्वान् प्राहिणोद्यमसादनम्।
चक्रेऽचिरेण च द्रोणो मही शोणितकर्दमाम्
तन्वता परमास्त्राणि शरान् सततमस्यता।
द्रोणेन विहित दिक्षु शरजालमदृश्यत ॥ २२
पदातिषु रथाश्वेषु वारणेषु च सर्वश ।
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चरन् केतुरदृश्यत ॥ २३
सकेकयाना प्रवराश्च पञ्च
पञ्चालराज च शरै प्रमथ्य।
युधिष्ठिरानीकमदीनसत्त्वो
द्रोणोऽभ्ययात् कार्मुकबाणपाणि २४
त भीमसेनश्च धनञ्जयश्च
शिनेश्च नप्ता द्रुपदात्मजश्च।
शैब्यात्मज काशिपति शिबिश्च
दृष्ट्वा नदन्तो व्यकिरञ्छरौघै ॥ २५
तेषामथ द्रोणधनुर्विमुक्ता
पतत्रिण काञ्चनचित्रपुङ्खा ।
भित्त्वा शरीराणि गजाश्वयूना
जग्मुर्महीं शोणितदिग्धवाजा ॥२६
सा योधसङ्घैश्च रथैश्च भूमि
शरैर्विभिन्नैर्गजवाजिभिश्च।
प्रच्छाद्यमाना पतितैर्बभूव
समावृता द्यौरिव कालमेघै. ॥ २७
शैनेयभीमार्जुनवाहिनीश
सौभद्रपाञ्चालसकाशिराजम्।
अन्याश्च वीरान् समरे ममर्द
द्रोण सुताना तव भूतिकाम ॥ २८

८

तथोति॥ १ ॥ भीम शब्द इति सम्बन्ध ॥ १२ ॥ * धृष्टद्युम्नश्च पार्षत इति पाठ ।

एतानि चान्यानि च कौरवेन्द्र
कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा ।
प्रताप्य लोकानिव कालसूर्यो
द्रोणो गत स्वर्गमितो हि राजन् २९
एव रुक्मरथ शूरो हत्वा शतसहस्रश ।
पाण्डवाना रणे योधान् पार्षतेन निपातित
अक्षौहिणीमभ्यधिका शूराणामनिवर्तिनाम्
निहत्य पश्चाद्धृतिमानगच्छत् परमा गतिम् ॥
पाण्डवै सह पञ्चालैरशिवै क्रूरकर्मभि ।
हतो रुक्मरथो राजन् कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत ।
सैन्याना च ततो र ज्क च र्ये निहते युधि ॥
द्या धरा ख दिशो वापि प्रदिशश्चानुनादयन्
अहो धिगिति भूताना शब्द समभवद्भृशम्
देवता पितरश्चैव पूर्वे ये चास्य बान्धवा ।
ददृशुर्निहत तत्र भारद्वाज महारथम् ॥ ३५
पाडवास्तु जय लब्ध्वा सिहनादान् प्रचक्रिरे
सिहनादेन महता समकम्पत मेदिनी ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणवधश्रवणे
अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

धृतराष्ट्र उवाच ।
किं कुर्वाण रणे द्रोण जघ्नु पाण्डवसृञ्जया
तथा निपुणमस्त्रेषु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १
रथभङ्गो बभूवास्य धनुर्वाशीर्यतास्यत ।
प्रमत्तो वाऽभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् २
कथं नु पार्षतस्तात शत्रुभिर्दुष्प्रधर्षणम् ।
किरन्तमिषुसङ्घातान् रुक्मपुङ्खाननेकश· ३
क्षिप्रहस्त द्विजश्रेष्ठ कृतिन चित्रयोधिनम् ।
दूरेषुपातिन दान्तमस्त्रयुद्धेषु पारगम् ॥ ४
पाञ्चालपुत्रो न्यवधीद्दिव्यास्त्रधरमच्युतम् ।
कुर्वाण दारुण कर्म रणे यत्त महारथम् ॥ ५
व्यक्त हि दैव बलवत्पौरुषादिति मे मति ।
यद्द्रोणो निहत शूर पार्षतेन महात्मना ॥ ६
अस्त्रं चतुर्विध वीरे यस्मिन्नासीत् प्रतिष्ठितम्
तमिष्वस्त्रधराचार्यं द्रोण शससि मे हतम्॥७
श्रुत्वा हत रुक्मरथ वैयाघ्रपरिवारितम् ।
जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमुपाददे ॥ ८
न नून परदु खेन म्रियते कोऽपि सञ्जय ।
यत्र द्रोणमह श्रुत्वा हत जीवामि मन्दधी ९
दैवमेव पर मन्ये नन्वनर्थं हि पौरुषम् ।
अश्मसारमय नून हृदयं सुदृढ मम ॥ १०
यच्छ्रुत्वा निहत द्रोण शतधा न विदीर्यते ।
ब्राह्मे दैवे तथेष्वस्त्रे यमुपासन् गुणार्थिन ॥११
ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथ मृत्युना हृत ।
शोषण सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ॥१२
पतन भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणपातनम् ।
दुष्टाना प्रतिषेद्धासीद्धार्मिकाणा च रक्षिता
योऽहासीत् कृपणस्यार्थे प्राणानपि परतप ।
मन्दाना मम पुत्राणा जयाशा यस्य विक्रमे ॥
बृहस्पत्युशनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहत कथम् ।
तेच शोणा बृहन्तोऽश्वाश्छन्ना जालैर्हिरण्मयै
रथे वातजवायुक्ता
सर्वशस्त्रातिगा रणे ।
बलिनो न्हेषिणो दान्ता
सैन्धवा साधुवाहिन ॥ १६
दृढा सग्राममध्येषु ×कश्चिदासन् विह्वला ।
करिणा बृहता युद्धे शङ्खदुन्दुभिनि स्वनै १७
ज्याक्षेपशरवर्षाणा
शस्त्राणा च सहिष्णव ।
आशसन्त पराञ्जेतु
जितश्वासा जितव्यथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

किं कुर्वाणमिति ॥ १ ॥ अस्यत शरानिति शेष ॥ २ ॥ इष्वस्त्रधराचार्यं धनुर्धराचार्यम् ॥ ७ ॥ अश्मसारो लोहम् ॥ १० ॥ विसर्पण क्षेपणम् ॥ १२ ॥ बलिनस्तेजस्विन ॥१६॥ × केचिदा० इति पा०

हया पराजिता शीघ्रा भारद्वाजरथोद्वहा ।
ते स्म रुक्मरथे युक्ता नरवीरसमाहता ॥ १९
कथ नाभ्यतरस्तात पाण्डवानामनीकिनीम् ।
जातरूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमम् ॥ २०
भारद्वाज किमकरोद्युधि सत्यपराक्रम ।
विद्या यस्योपजीवन्ति सर्वलोकधनुर्धरा ॥
स सत्यसन्धो बलवान् द्रोण किमकरोद्युधि ।
दिवि शक्रमिव श्रेष्ठ महामात्र धनुर्भृताम् २२
के नु न रौद्रकर्माण युद्धे प्रत्युद्ययू रथा ।
ननु रुक्मरथ दृष्ट्वा प्राद्रवन्ति स्म पाण्डवा ॥
दिव्यमस्त्र विकुर्वाण रणे तस्मिन्महाबलम् ।
उताहो सर्वसैन्येन धर्मराज सहानुज ॥ २४
पाञ्चाल्यप्रग्रहो द्रोण सर्वत समवारयत् ।
नूनमावारयत्पार्थो रथिनोऽन्यानजिह्मगै २५
ततो द्रोण समारोहत पार्षत पापकर्मकृत् ।
न ह्यह परिपश्यामि वधे कञ्चन शुष्मिण २६
धृष्टद्युम्नादृते रौद्रात्
पाल्यमानात् किरीटिना ।
तैर्वृत सर्वत शूर
पाञ्चाल्यापसदस्तत ॥ २७
केकयैश्चेदिकारूषैर्मत्स्यैरन्यैश्च भूमिपै ।
व्याकुलीकृतमाचार्य पिपीलैरुरग यथा ॥ २८
कर्मण्यसुकरे सक्त
जघानेति मतिर्मम ।
योऽधीत्य चतुरो वेदान्
साङ्गानाख्यानपञ्चमान् ॥ २९
ब्राह्मणाना प्रतिष्ठासीत् स्रोतसामिव सागर
क्षत्र च ब्रह्म चैवेह योऽभ्यतिष्ठत् परतप ॥ ३०
स कथ ब्राह्मणो वृद्ध शस्त्रेण वधमाप्तवान् ।
अमर्षिणा मर्षितवान् क्लिश्यमानान्सदा मया
अनर्हमाणान् कौन्तेयान्
कर्मणस्तस्य तत् फलम् ।
यस्य कर्मानुजीवन्ति
लोके सर्वधनुर्भृत ॥
स सत्यसन्ध सुकृती श्रीकामैर्निहत कथम् ।
दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वो महाबल ३३
स कथ निहत पार्थै क्षुद्रमत्स्यैर्यथा तिमि ।
क्षिप्रहस्तश्च बलवान् दृढधन्वाऽरिमर्दन ३४
न यस्य विजयाकाङ्क्षी विषय प्राप्य जीवति ।
य द्वौ न जहत शब्दौ जीवमानं कदाचन ॥
ब्राह्मश्च वेदकामाना ज्याघोषश्च धनुष्मताम् ।
अदीन पुरुषव्याघ्र ह्रीमन्तमपराजितम् ॥ ३६
नाह मृष्ये हत द्रोण सिंहद्विरदविक्रमम् ।
कथ सञ्जय दुर्धर्षमनाधृष्ययशोबलम् ॥ ३७
पश्यता पुरुषेन्द्राणा समरे पार्षतोऽवधीत् ।
के पुरस्तादयुध्यन्त रक्षन्तो द्रोणमन्तिकात्
के नु पश्चादवर्तन्त गच्छतो दुर्गमा गतिम् ।
केऽरक्षन् दक्षिण चक्र सव्य के च महात्मन
पुरस्तात् के च वीरस्य
युध्यमानस्य सयुगे ।
के च तस्मिस्तनूस्त्यक्त्वा
प्रतीप मृत्युमाव्रजन् ॥ ४०
द्रोणस्य समरे वीरा केऽकुर्वन्त परा धृतिम्
कच्चिन्नैन भयान्मन्दा क्षत्रिया व्यजहन् रणे
रक्षितारस्तत शून्ये कच्चित्तैर्न हत परै ।
न स पृष्ठमरेस्त्रासाद्रणे शौर्यात् प्रदर्शयेत् ॥
परामप्यापद प्राप्य स कथ निहत परै ।
एतदार्येण कर्तव्य कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ॥
पराक्रमेद्यथाशक्त्या तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितम्
मुह्यते मे मनस्तात कथा तावन्निवार्यताम् ॥
भूयस्तु लब्धसञ्ज्ञस्त्वा परिपृच्छामि सञ्जय ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रशोके नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

महामात्र प्रधानम् ॥ २२ ॥ पाञ्चाल्यप्रग्रह पाञ्चाल्य प्रग्रहो बन्धनरज्जुर्यस्य ॥ २५ ॥ शुष्मिणस्तेजस्विन ॥ २६ ॥ अपसदोऽधम ॥ २७ ॥ आख्यान पुराण-भारतादि ॥२९॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाय नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।

एतत् पृष्ट्वा सूतपुत्र हृच्छोकेनार्दितो भृशम्
जये निराश पुत्राणा धृतराष्ट्रोऽपतत् क्षितौ
त विसञ्ज्ञ निपतित सिषिचु परिचारिका ।
जलेनात्यर्थशीतेन वीजन्त्य पुण्यगन्धिना २
पतित चैनमालोक्य समन्ताद्भरतस्त्रिय ।
परिवव्रुर्महाराजमस्पृशश्चैव पाणिभि ॥ ३
उत्थाप्य चैन शनकै राजान पृथिवीतलात् ।
आसन प्रापयामासुर्बाष्पकण्ठ्यो वरानना ४
आसन प्राप्य राजा तु मूर्छयाऽभिपरिप्लुत ।
निश्चेष्टोऽतिष्ठत तदा वीज्यमान समन्तत ५
स लब्ध्वा शनकै सञ्ज्ञा वेपमानो महीपति
पुनर्गावल्गणि सूत पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

य स उद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदस्तम
अजातशत्रुमायान्त कस्त द्रोणादवारयत् ॥ ७
प्रभिन्नमिव मातङ्ग यथा क्रुद्ध तरस्विनम् ।
प्रसन्नवदन दृष्ट्वा प्रतिद्विरदगामिनम् ॥ ८
वासितासङ्गमे यद्वदजय्य प्रति यूथपै ।
निजघान रणे वीरान् वीर पुरुषसत्तम ॥ ९
यो ह्येको हि महावीर्यो निर्दहेद्घोरचक्षुषा ।
कृत्स्न दुर्योधनबल धृतिमान् सत्यसगर १०
चक्षुर्हण जये सक्तमिष्वासवरमच्युतम् ।
दान्त बहुमत लोके के शूरा पर्यवारयन् ॥ ११
के दुष्प्रधर्ष राजानमिष्वासधरमच्युतम् ।
समासेदुर्नरव्याघ्र कौन्तेय तत्र मामका ॥
तरसैवाभिपद्याथ यो वै द्रोणमुपाद्रवत् ।
य करोति महत् कर्म शत्रूणा वै महाबल १२
महाकायो महोत्साहो नागायुतसमो बले ।
त भीमसेनमायान्त के शूरा पर्यवारयन् १३
यदाऽऽयाज्जलदप्रख्यो रथ परमवीर्यवान् ।
पर्जन्य इव बीभत्सुस्तुमुलामशनी सृजन् १४
विसृजञ्छरजालानि वर्षाणि मघवानिव ।
अवस्फूर्जन् दिश सर्वास्तलनेमिस्वनेन च ॥
चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुल्मबलाहक ।
स नेमिघोषस्तनित शरशब्दातिबन्धुर १६
रोषनिर्जितजीमूतो मनोभिप्रायशीघ्रग ।
मर्मातिगो बाणधरस्तुमुल शोणितोदकै ॥
सम्प्लावयन् दिश सर्वा मानवैरास्तरन् महीम्
भीमानि स्वनितो रौद्रो दुर्योधनपुरोगमान् ॥

युद्धेऽभ्यषिञ्चद्विजयो
गार्ध्रपत्रै शिलाशितै ।
गाण्डीव धारयन् धीमान्
कीदृश वो मनस्तदा ॥ २०

इषुसबाधमाकाश कुर्वन् कपिवरध्वज ।
यदायात् कथमासीत्त् तदा पार्थ समीक्षताम्
कच्चिद्गाण्डीवशब्देन न प्रणश्यति वै बलम् ।
यद्व सभैरव कुर्वन्नर्जुनो भृशमन्वयात् ॥ २२
कच्चिन्नापानुदत् प्राणानिषुभिर्वा धनञ्जय
वातो वेगादिवाविध्यन्मेघान् शरगणैर्नृपान्
को हि गाण्डीवधन्वान रणे सोढु नरोऽर्हति
यमुपश्रुत्य सेनाग्रे जन सर्वो विदीर्यते ॥ २४
यत्सेना समकम्पन्त यद्वीरानस्पृशद्भयम् ।
के तत्र नाजहुर्द्रोण के क्षुद्रा प्राद्रवन् भयात्
के वा तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीप मृत्युमाव्रजन्
अमानुषाणा जेतार युद्धेष्वपि धनञ्जयम् ॥
न च वेग सिताश्वस्य विसहिष्यन्ति मामका
गाण्डीवस्य च निर्घोष प्रावृड्जलदनि स्वनम्

विष्वक्सेनो यस्य यन्ता
यस्य योद्धा धनञ्जय ।
अशक्य स रथो जेतु
मन्ये देवासुरैरपि ॥ २८

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डव ।
मेधावी निपुणो धीमान् युधि सत्यपराक्रम ॥
आराव विपुल कुर्वन् व्यथयन् सर्वसैनिकान्
यदाऽऽयान्नकुलो द्रोण के शूरा पर्यवारयन
आशीविष इव क्रुद्ध सहदेवो यदाभ्ययात् ।
कदन करिष्यन् शत्रूणा ×तेजसा दुर्जयो युधि
आर्यव्रतममोघेषु ह्रीमन्तमपराजितम् ।
सहदेव तमायान्त के शूरा पर्यवारयन् ३२

१०

एतदिति ॥ १ ॥ स प्रसिद्ध तमजातशत्रु आयान्त दृष्ट्वा द्रोणात् क अवारयदित्यन्वय । सार्धश्लोकद्वयमेक वाक्यम् ॥ ७ ॥ यदा अयात् यदा च दुर्योधनपुरोगमान् गार्ध्रपत्रैरभ्यषिञ्चत्तदा वो मन कीदृशमभूदिति षष्ठेनान्वय ॥ १३ ॥ × श्वताश्वो दु० इति पाठ ।

यस्तु सौवीरराजस्य
प्रमथ्य महती चमूम् ।
आदत्त महिषी भोजा
काम्या सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३३
सत्य धृतिश्च शौर्य च ब्रह्मचर्य च केवलम् ।
सर्वाणि युयुधानेऽस्मिन्नित्यानि पुरुषर्षभे ३४
बलिन सत्यकर्माणमदीनमपराजितम् ।
वासुदेवसम युद्धे वासुदेवादनन्तरम् ॥ ३५
धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिष्वस्त्रकर्मणि ।
पार्थेन सममस्त्रेषु कस्त द्रोणादवारयत् ३६
वृष्णीना प्रवर वीर शूर सर्वधनुष्मताम् ।
रामेण सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च ॥ ३७
सत्य धृतिर्मति शौर्य ब्राह्म चास्त्रमनुत्तमम् ।
सात्वते तानि सर्वाणि त्रैलोक्यमिव केशवे
तमेवगुणसम्पन्न दुर्वारमपि दैवतै ।
समासाद्य महेष्वास के शूरा पर्यवारयन् ॥
पञ्चालेषूत्तम वीरमुत्तमाभिजनप्रियम् ।
नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमौजसमाहवे ॥ ४०
युक्त धनञ्जयहिते ममानर्थार्थमुत्थितम् ।
यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ४१
महारथ समाख्यात द्रोणायोद्यतमाहवे ।
त्यजन्त तुमुले प्राणान् के शूरा समवारयन्
एकोऽपसृत्य चेदिभ्य पाण्डवान्य समाश्रित
धृष्टकेतु समायान्त द्रोण कस्त न्यवारयत् ॥
योऽवधीत् केतुमान् वीरो
राजपुत्र दुरासदम् ।
अपरान्तगिरिद्वारे
द्रोणात् कस्त न्यवारयत् ॥ ४४
स्त्रीपुसयोर्नरव्याघ्रो य स वेद गुणागुणान् ।
शिखण्डिन याज्ञसेनिमम्लानमनस युधि ४५
देवव्रतस्य समरे हेतु मृत्योर्महात्मन ।
द्रोणायाभिमुख यान्त के शूरा पर्यवारयन्
यस्मिन्नभ्यधिका वीरे गुणा सर्वे धनञ्जयात्
यस्मिन्नस्त्राणि सत्य च ब्रह्मचर्य च सर्वदा ॥
वासुदेवसम वीर्ये धनञ्जयसम बले ।
तेजसाऽऽदित्यसदृश बृहस्पतिसम मतौ ४८
अभिमन्यु महात्मान व्यात्ताननमिवान्तकम्
द्रोणायाभिमुख यान्त के शूरा समवारयन्
तरुणस्तरुणप्रज्ञ सौभद्र परवीरहा ।
यदाभ्यधावद्वै द्रोण तदासीद्वो मन कथम् ५०
द्रौपदेया नरव्याघ्रा समुद्रमिव सिन्धव ।
यद्द्रोणमाद्रवन् सङ्ख्ये के शूरास्तान्यवारयन्
एते द्वादश वर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालका ।
अस्त्रार्थमवसन् भीष्मे बिभ्रतो व्रतमुत्तमम् ॥
क्षत्रंजय क्षत्रदेव क्षत्रवर्मा च मानद ।
धृष्टद्युम्नात्मजा वीरा के तान् द्रोणादवारयन्
शताद्विशिष्ट य युद्धे सममन्यन्त वृष्णय ।
चेकितान महेष्वास कस्त द्रोणादवारयत् ॥
वार्धक्षेमि कलिङ्गाना य कन्यामाहरद्युधि ।
अनाधृष्टिरदीनात्मा कस्त द्रोणादवारयत् ॥
भ्रातर पञ्च कैकेया धार्मिका सत्यविक्रमा
इन्द्रगोपकसङ्काशा रक्तवर्मायुधध्वजा ५६
मातृष्वसु सुता वीरा
पाण्डवाना जयार्थिन ।
तान् द्रोण हन्तुमायातान्
के वीरा पर्यवारयन् ॥ ५७
य योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।
षण्मासानपि सरब्धा जिघासन्तो युधापतिं
धनुष्मता वर शूर सत्यसन्ध महाबलम् ।
द्रोणात् कस्त नरव्याघ्र युयुत्सु पर्यवारयत् ।
य पुत्र काशिराजस्य वाराणस्या महारथम्
समरे स्त्रीषु गृध्यन्त भल्लेनापाहरद्रथात् ६०
धृष्टद्युम्न महेष्वास पार्थाना मन्त्रधारिणम् ।
युक्त दुर्योधनानर्थे सृष्ट द्रोणवधाय च ॥ ६१
निर्दहन्त रणे योधान् दारयन्त च सर्वत ।
द्रोणाभिमुखमायान्त के शूरा पर्यवारयन् ॥
उत्सङ्ग इव सवृद्ध द्रुपदस्यास्त्रवित्तमम् ।
शैखण्डिन शस्त्रगुप्त के च द्रोणादवारयन् ६३
य इमा पृथिवी कृत्स्ना चर्मवत् समवेष्टयत् ।
महता रथघोषेण मुख्यारिघ्नो महारथ ॥ ६४
दशाश्वमेधानाजह्रे स्वन्नपानाप्तदक्षिणान् ।
निरर्गलान्सर्वमेधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजा *
गङ्गास्रोतसि यावत्य सिकता अप्यशेषत
तावतीर्गा ददौ वीर उशीनरसुतोऽध्वरे ६६
न पूर्वे नापरे चक्रुरिद केचन मानवा ।
इतीद चुक्रुशुर्देवा कृते कर्मणि दुष्करे ॥ ६७

युयुधाने सात्यकौ ॥ ३४ ॥ सात्वते सात्यकौ ॥ ३८ ॥

*'विसृष्टा दक्षिणा यस्य गङ्गाजलमवारयत्' इत्यधिकं क्वचित्

पञ्चस्वपि त्रिषु लोकेषु
न तस्य स्थास्नुचारिषु ।
जातं चापि जनिष्यन्तं
द्वितीयं चापि साम्प्रतम् ॥ ६८
अन्यमौशीनराच्छैब्याद्धुरो वोढारमित्युत ।
गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकवासिनः
तस्य नक्षारमायान्तं शैब्यं कः समवारयत् ।
द्रोणायाभिमुखं यत्तं व्यात्ताननमिवान्तकम्
विराटस्य रथानीकं मत्स्यस्यामित्रघातिनः
प्रेप्सन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्यवारयन् ॥
सद्यो वृकोदराज्जातो महाबलपराक्रमः ।
मायावी राक्षसो वीरो यस्मान्मम महद्भयम्
पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मम कण्टकम् ।
घटोत्कचं महात्मानं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥
एते चान्ये च बहवो येषामर्थाय सञ्जय ।
त्यक्तारः संयुगे प्राणान् किं तेषामजितं युधि
येषां च पुरुषव्याघ्रः शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः ।
हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः
लोकानां गुरुरत्यर्थं
लोकनाथः सनातनः ।
नारायणो रणे नाथो
दिव्यो दिव्यात्मकः प्रभुः ॥ ७६
यस्य दिव्यानि कर्माणि
प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तान्यहं कीर्तयिष्यामि
भक्त्या स्थैर्यार्थमात्मनः ॥ ७७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

धृतराष्ट्र उवाच ।
शृणु दिव्यानि कर्माणि
वासुदेवस्य सञ्जय ।
कृतवान्यानि गोविन्दो
यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ १
संवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना ।
विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय २
उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुवेगसमं जवे ।
जघान हयराजं तं यमुनावनवासिनम् ॥ ३
दानवं घोरकर्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितम् ।
वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ४
प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् ।
मुरुं चान्तकसङ्काशमवधीत् पुष्करेक्षणः ॥ ५
तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः ।
विक्रमेणैव कृष्णेन सगणः पातितो रणे ॥ ६
सुनामा रणविक्रान्तः
समग्राक्षौहिणीपतिः ।
भोजराजस्य मध्यस्थो
भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥ ७
बलदेवद्वितीयेन कृष्णेनामित्रघातिना ।
तरस्वी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ८
दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः ।
आराधितः सदारेण स चास्मै प्रददौ वरान् ९
तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयंवरे ।
निर्जित्य पृथिवीपालानावहत् पुष्करेक्षणः ॥
अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव
रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ॥ ११
जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः ।
परेण घातयामास समग्राक्षौहिणीपतिम् १२
चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली ।
अर्घे विवदमानं च जघान पशुवत् तदा ॥ १३
सौभं दैत्यपुरं खस्थं शाल्वगुप्तं दुरासदम् ।
समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः १४

स्थास्नुचारिषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु समित्यस्य व्यवहितेन पश्याम इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां दशमोऽध्यायः ॥१०॥

११

शृण्विति ॥ १ ॥ हयराजं केशिनम् ॥ ३ ॥ विक्रमेणैव अस्त्रं विना ॥ ६ ॥ परेण भीमेन ॥ १२ ॥

अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च
मागधान् काशिकोसलान् ।
वात्स्यगार्ग्यकरूषांश्च
पौण्ड्रांश्चाप्यजयद्रणे ॥ १५
आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च
पार्वतीयान् दशेरकान् ।
काश्मीरकानौरसिकान्
पिशाचांश्च समुद्गलान् ॥ १६
काम्बोजान् वाटधानांश्च
चोलान् पाण्ड्यांश्च सञ्जय ।
त्रिगर्तान् मालवांश्चैव
दरदांश्च सुदुर्जयान् ॥ १७
नानादिग्भ्यश्च संप्राप्तान् खशांश्चैव शकांस्तथा
जितवान् पुण्डरीकाक्षो यवनं च सहानुगम्
प्रविश्य मकरावासं यादोगणनिषेवितम् ।
जिगाय वरुणं सङ्ख्ये सलिलान्तर्गतं पुरा १९
युधि पञ्चजनं हत्वा दैत्यं पातालवासिनम् ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् २०
खाण्डवे पार्थसहितस्तोषयित्वा हुताशनम् ।
आग्नेयमस्त्रं दुर्धर्षं चक्रं लेभे महाबलः ॥ २१
वैनतेयं समारुह्य त्रासयित्वाऽमरावतीम् ।
महेन्द्रभवनाद्वीरः पारिजातमुपानयत् ॥ २२
तच्च मर्षितवान् शक्रो जानंस्तस्य पराक्रमम् ।
राज्ञां चाप्यजितं कञ्चित् कृष्णेनेह न शुश्रुम
यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम सञ्जय ।
कृतवान् पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्य इहार्हति ॥
यच्च भक्त्या प्रसन्नोऽहमद्राक्षं कृष्णमीश्वरम् ।
तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमम् २५
नान्तो विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः
कर्मणा शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय ॥२६
तथा गदश्च साम्बश्च प्रद्युम्नोऽथ विदूरथः ।
अगावहोऽनिरुद्धश्च चारुदेष्णः ससारणः २७
उल्मुको निशठश्चैव झिल्लीबभ्रुश्च वीर्यवान् ।
पृथुश्च विपृथुश्चैव शमीकोऽथारिमेजयः ॥ २८
एतेऽन्ये बलवन्तश्च वृष्णिवीराः प्रहारिणः ।
कथञ्चित् पाण्डवानीकं श्रयेयुः समरे स्थिताः
आहूता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना ।
ततः संशयितं सर्वं भवेदिति मतिर्मम ॥ ३०
नागायुतबलो वीरः कैलासशिखरोपमः ।
वनमाली हली रामस्तत्र यत्र जनार्दनः ॥३१
यमाहुः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः ।
अपि वा ह्येष पाण्डूनां योत्स्यतेऽर्थाय सञ्जय
स यदा तात संनह्येत् पाण्डवार्थाय सञ्जय ।
न तदा प्रतिसंयोद्धा भविता तत्र कश्चन ३३
यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् ।
वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृह्णीयाच्छस्त्रमुत्तमम्
ततः सर्वान्नरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन् रणे ।
कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात् स मेदिनीम्
यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥
न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यथा युद्धमवर्तत ॥ ३७
अर्जुनः केशवस्यात्मा
कृष्णोऽप्यात्मा किरीटिनः ।
अर्जुने विजयो नित्यः
कृष्णे कीर्तिश्च शाश्वती ॥ ३८
सर्वेष्वपि च लोकेषु बीभत्सुरपराजितः ।
प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ३९
मोहाद्दुर्योधनः कृष्णं यो न वेत्तीह केशवम्
मोहितो दैवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ॥ ४०
न वेद कृष्णं दाशार्हमर्जुनं चैव पाण्डवम् ।
पूर्वदेवौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ॥ ४१
एकात्मानौ द्विधाभूतौ दृश्येते मानवैर्भुवि ।
मनसाऽपि हि दुर्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनौ ॥
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मानुषत्वाच्च नेच्छतः ।
युगस्येव विपर्यासो लोकानामिव मोहनम् ॥
भीष्मस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः
न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ॥ ४४
न क्रियाभिर्न चास्त्रेण मृत्योः कश्चिन्निवार्यते
लोकसंभावितौ वीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ॥
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सञ्जय
यां तां श्रियमसूयाम पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ४६
अद्य तामनुजानीमो भीष्मद्रोणवधेन ह ।
मत्कृते चाप्यनुप्राप्तः कुरूणामेष संक्षयः ॥ ४७
पक्वानां हि वधे सूत वज्रायन्ते तृणान्युत ।
अनन्तमिदमैश्वर्यं लोके प्राप्तो युधिष्ठिरः ॥ ४८
यस्य कोपान्महात्मानौ
भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो
न धर्मो मामकान् प्रति ॥ ४९

क्रूर सर्वविनाशाय कालोऽसौ नातिवर्तते।
अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैस्तात मनस्विभि
अन्यथैव प्रपद्यन्ते दैवादिति मतिर्मम।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे सम्प्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे।
अपारणीये दुश्चिन्त्ये यथाभूत प्रचक्ष्व मे ५१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच।
हन्त ते कथयिष्यामि सर्व प्रत्यक्षदर्शिवान्
यथा स न्यपतद्द्रोण सूदित पाण्डुसृञ्जयै १
सेनापतित्व सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्र ते वाक्यमब्रवीत् २
यत् कौरवाणामृषभादापगेयादनन्तरम्।
सैनापत्येन यद्राजन् मामद्य कृतवानसि ॥ ३
सदृश कर्मणस्तस्य फल प्राप्नुहि भारत।
करोमि काम क तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि
ततो दुर्योधनो राजा कर्णदु शासनादिभि।
संमन्त्र्योवाच दुर्धर्षमाचार्यं जयता वरम् ५
ददासि चेद्वर मह्य जीवग्राह युधिष्ठिरम्।
गृहीत्वा रथिना श्रेष्ठ मत्समीपमिहानय ॥ ६
तत कुरूणामाचार्य श्रुत्वा पुत्रस्य ते वच।
सेना प्रहर्षयन् सर्वामिद वचनमब्रवीत् ॥ ७
धन्य कुन्तीसुतो राजन् यस्य ग्रहणमिच्छसि
न वधार्थ सुदुर्धर्ष वरमद्य प्रयाचसे ॥ ८
किमर्थ च नरव्याघ्र न वध तस्य काङ्क्षसे।
नाशसंसि क्रियामेता मत्तो दुर्योधन ध्रुवम् ॥
आहोस्वित् धर्मराजस्य द्वेष्टा तस्य न विद्यते
यदीच्छसि त्व जीवन्त कुल रक्षसि चात्मन
अथवा भरतश्रेष्ठ निर्जित्य युधि पाण्डवान्।
राज्य संप्रति दत्त्वा च सौभ्रात्र कर्तुमिच्छसि
धन्य कुन्तीसुतो राजा
सुजात चास्य धीमत।
अजातशत्रुणा सत्या
तस्य यत्स्निह्यते भवान् ॥ १२
द्रोणेन चैवमुक्तस्य
तव पुत्रस्य भारत।
सहसा नि सृतो भावो
योऽस्य नित्य हृदि स्थित ॥ १३
नाकारो गूहितु शक्यो बृहस्पतिसमैरपि।
तस्मात्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत
वधे कुन्तिसुतस्याजौ नाचार्य विजयो मम।
हते युधिष्ठिरे पार्था हन्यु सर्वान् हि नो ध्रुव
न च शक्या रणे सर्वे निहन्तुममरैरपि।
य एव तेषा शेष स्यात्स एवास्मान्न शेषयेत
सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्द्यूतेन निर्जिते।
पुनर्यास्यन्त्यरण्याय पाण्डवास्तमनुव्रता ॥
सोय मम जयो व्यक्त दीर्घकाल भविष्यति।
अतो न वधमिच्छामि धर्मराजस्य कर्हिचित
तस्य जिह्ममभिप्राय ज्ञात्वा द्रोणोर्थतत्त्ववित्
त वर सान्तर तस्मै ददौ सञ्चिन्त्य बुद्धिमान्
द्रोण उवाच।
न चेद्युधिष्ठिर वीर पालयत्यर्जुनो युधि।
मन्यस्व पाण्डवश्रेष्ठमानीत वशमात्मन ॥२०
न हि शक्यो रणे पार्थ सेन्द्रैर्देवासुरैरपि।
प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षयाम्यहम् ॥ २१
असशय स मे शिष्यो मत्पूर्वश्चास्त्रकर्मणि।
तरुण सुकृतैर्युक्त एकायनगतश्च ह ॥ २२
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च भूय स समवाप्तवान्।
अमर्षितश्च ते राजंस्ततो नामर्षयाम्यहम् ॥२३
स चापक्रम्यता युद्धाद्येनोपायेन शक्यते।
अपनीते तत पार्थे धर्मराजो जितस्त्वया ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

१२

हन्तेति ॥ १ ॥ एता वधरूपां क्रिया मत्तो नाशससि न सभावयसि ॥९॥ सुजात शोभन जन्म ॥१०॥ व्यक्त नियतम् ॥ १८ ॥ आमर्षयामि उत्सहे ॥ २१ ॥ मत्पूर्व अह पूर्वो गुरुर्यस्य एकायनगत जयमरणान्यतरनिश्चयवान् ॥२२
' राज्याश प्रति ' इति पाठ साधु।

ग्रहणे हि जयस्तस्य न वधे पुरुषर्षभ ।
एतेन चाप्युपायेन ग्रहण समुपैष्यसि ॥ २५
अह गृहीत्वा राजान सत्यधर्मपरायणम् ।
आनयिष्यामि ते राजन् वशमद्य न सशय ॥
यदि स्थास्यति सग्रामे मुहूर्तमपि मेऽग्रत ।
अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ॥ २७
फाल्गुनस्य समीपे तु न हि शक्यो युधिष्ठिर
ग्रहीतु समरे राजन् सेन्द्रैरपि सुरासुरै ॥२८

सञ्जय उवाच ।
सान्तरे तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे
गृहीत तममन्यन्त तव पुत्रा सुबालिशा ॥
पाण्डवेयेषु साक्षेप द्रोण जानाति ते सुत ।
तत प्रतिज्ञास्थैर्यार्थं स मन्त्रो बहुलीकृत ॥३०
ततो दुर्योधनेनापि ग्रहण पाण्डवस्य तत् ।
सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुघोषितमरिंदम ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञाया
द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

१३

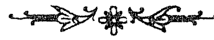
सञ्जय उवाच ।
सान्तरे तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे ।
ततस्ते सैनिका श्रुत्वा त युधिष्ठिरनिग्रहम्॥
सिंहनादरवाश्चक्रुर्बाणशब्दाश्च कृत्स्नश ।
तच्च सर्व यथान्याय धर्मराजेन भारत ॥ २
आप्तैराशु परिज्ञात भारद्वाजचिकीर्षितम् ।
तत सर्वान् समानाय्य भ्रातॄनन्याश्च सर्वश
अब्रवीद्धर्मराजस्तु धनञ्जयमिद वच ।
श्रुत ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितम्॥
यथा तन्न भवेत् सत्य तथा नीतिर्विधीयताम्
सान्तर हि प्रतिज्ञात द्रोणेनामित्रकर्षिणा ॥
तच्चान्तर महेष्वास त्वयि तेन समाहितम् ।
स त्वमद्य महाबाहो युध्यस्व मदनन्तरम्॥ ६
यथा दुर्योधन काम नेम द्रोणादवाप्नुयात् ।
अर्जुन उवाच ।
यथा मे न वध कार्य आचार्यस्य कदाचन ॥
तथा तव परित्यागो न मे राजश्चिकीर्षित ।
अप्येव पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमह युधि ॥ ८
प्रतीपो नाहमाचार्ये भवेय वै कथञ्चन ।
त्वा निगृह्याहवे राज्य धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति
न स त जीवलोकेऽस्मिन्
काम प्राप्येत कथञ्चन ।
प्रपतेत् द्यौ सनक्षत्रा
पृथिवी शकली भवेत ॥ १०
न त्वा द्रोणो निगृह्णीयाज्जीवमाने मयि ध्रुवम्
यदि तस्य रणे साह्य कुरुते वज्रभृत् स्वयम् ॥
विष्णुर्वा सहितो देवै-
र्न त्वा प्राप्स्यत्यसौ मृधे ।
मयि जीवति राजेन्द्र
न भय कर्तुमर्हसि ॥ १२
द्रोणादस्त्रभृता श्रेष्ठात् सर्वशस्त्रभृतामपि ।
अन्यच्च ब्रूया राजेन्द्र प्रतिज्ञा मम निश्चलाम्॥
न स्मराम्यनृत तावन्न स्मरामि पराजयम् ।
न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किञ्चिदप्यनृत कृतम् ॥
सञ्जय उवाच ।
तत शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्चानकै सह ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाण्डवाना निवेशने ॥
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे पाण्डवाना महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च गगनस्पृक्सुभैरव ॥ १६
श्रुत्वा शङ्खस्य निर्घोष पाण्डवस्य महौजस ।
त्वदीयेष्वप्यनीकेषु वादित्राण्यभिजघ्निरे ॥
ततोऽव्यूढान्यनीकानि तव तेषा च भारत
शनैरुपेयुरन्योन्य योध्यमानानि सयुगे ॥

बहुलीकृत प्रतिज्ञा न त्यजेदिति बहुषु प्रकाशित ॥३०॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्वादशोऽध्याय ॥१२॥

१३
सान्तरे इति ॥ १ ॥

तत प्रववृते युद्ध तुमुल लोमहर्षणम् ।
पाण्डवाना कुरूणा च द्रोणपाञ्चाल्ययोरपि॥
यतमाना प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने ।
न शेकु सृञ्जया युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितम्॥
तथैव तव पुत्रस्य रथोदारा प्रहारिण ।
न शेकु पाडवी सेना पाल्यमाना किरीटिना
आस्ता ते स्तिमिते सेने रक्षमाणे परस्परम्।
सप्रसुप्ते यथा नक्त वनराज्यौ सुपुष्पिते॥ २२
ततो रुक्मरथो राजन्नर्केणेव विराजता।
वरूथिना विनिष्पत्य व्यचरत् पृतनामुखे॥
तमुद्यत रथेनैकमाशुकारिणमाहवे।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे पाण्डुसृञ्जया २४
तेन मुक्ता शरा घोरा विचेरु सर्वतोदिशम्
त्रासयन्तो महाराज पाण्डवेयस्य वाहिनीम्
मध्य दिनमनुप्राप्तो गभस्तिशतसवृत ।
यथा दृश्येत घर्माशुस्तथा द्रोणोऽप्यदृश्यत॥
न चैन पाण्डवेयाना कश्चिच्छक्नोति भारत।
वीक्षितु समरे क्रुद्ध महेन्द्रमिव दानव ॥२७
मोहयित्वा तत सैन्य भारद्वाज प्रतापवान्
धृष्टद्युम्नबल तूर्ण व्यधमन्निशितै शरै ॥ २८
स दिश सर्वतो रुध्वा सवृत्य खमजिह्मगै ।
पार्षतो यत्र *तत्रैव ममृदे पाण्डुवाहिनीम्२९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अर्जुनकृतयुधिष्ठिराश्वासने त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच।
तत स पाण्डवानीके जनयन्सुमहद्भयम्
व्यचरत् पृतना द्रोणो दहन् कक्षमिवानल
निर्दहन्तमनीकानि साक्षादग्निमिवोत्थितम्
दृष्ट्वा रुक्मरथ क्रुद्ध समकम्पन्त सृञ्जया ॥ २
सतत कृष्यत सख्ये धनुषोऽस्याशुकारिण
ज्याघोष शुश्रुवेऽत्यर्थ विस्फूर्जितमिवाशने ३
रथिन सादिनश्चैव नागानश्वान् पदातिन
रौद्रा हस्तवता मुक्ता सममृद्नन्ति स्म सायका
नानद्यमान पर्जन्य प्रवृद्ध शुचिसक्षये।
अश्मवर्षमिवावर्षत् परेषामावहद्भयम्॥ ५
विचरन् स तदा राजन्
सेना सक्षोभयन् प्रभु ।
वर्धयामास सन्त्रास
शात्रवाणाममानुषम्॥ ६
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चाप हेमपरिष्कृतम्।
भ्रमद्रथाम्बुदे चास्मिन् दृश्यते स्म पुन पुन
स वीर सत्यवान् प्राज्ञो
धर्मनित्य सदा पुन ।
युगान्तकालवद्घोरा
रौद्रा प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ८
अमर्षवेगप्रभवा क्रव्यादगणसकुलाम्
बलौघै सर्वत पूर्णा ध्वजवृक्षापहारिणीम्
शोणितोदा रथावर्ता हस्त्यश्वकृतरोधसम्।
कवचोडुपसयुक्ता मासपङ्कसमाकुलाम् १०
मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णीषचयफेनिलाम्।
सग्रामजलदापूर्णा प्रासमत्स्यसमाकुलाम्११
नरनागाश्वकलिला शरवेगौघवाहिनीम्।
शरीरदारुसघट्टा रथकच्छपसकुलाम्॥ १२
उत्तमाङ्गै पङ्कजिनी निस्त्रिंशझषसकुलाम्।
रथनागह्रदोपेता नानाभरणभूषिताम्॥ १३
महारथशतावर्ता भूमिरेणूर्मिमालिनीम्।
महावीर्यवता सख्ये सुतरा भीरुदुस्तराम् ॥
शरीरशतसम्बाधा गृध्रकङ्कनिषेविताम्।
महारथसहस्राणि नयन्तीं यमसादनम् १५
शूलव्यालसमाकीर्णा प्राणिवाजिनिषेविताम्
छिन्नक्षत्रमहाहसा मुकुटाण्डजसेविताम् १६

सप्रसुप्ते कृतपत्रसकोचे॥ २२ ॥ वरूथिना रथेन॥ २३ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रयोदशोऽध्याय ॥१३॥ * 'तत्रैनामभिनत्' इति पाठ ।

१४

तत इति ॥ १ ॥ शुचिसक्षये ग्रीष्मान्ते॥ ५ ॥
प्राणिन एव वाजिन पक्षिण ॥ १६॥

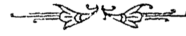
चक्रकूर्मां गदानक्रां शरक्षुद्रझषाकुलाम् ।
वकगृध्रसृगालानां घोरसंघैर्निषेविताम् १७
निहतान् प्राणिनः संख्ये द्रोणेन बलिना रणे
वहन्तीं पितृलोकाय शतशो राजसत्तम ॥
शरीरशतसंबाधां केशशैवलशाद्वलाम् ।
नदीं प्रावर्तयद्राजन् भीरूणां भयवर्धिनीम् ॥
तर्जयन्तमनीकानि तानि तानि महारथम् ।
सर्वतोऽभ्यद्रवन् द्रोणं युधिष्ठिरपुरोगमाः २०
तानभिद्रवतः शूरांस्तावकाः दृढविक्रमाः ।
सर्वतः प्रत्यगृण्हन्त तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ २१
शतमायस्तु शकुनिः सहदेवं समाद्रवत् ।
सनियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ॥
तस्य माद्रीसुतः केतुं
धनुः सूतं हयानपि ।
नातिक्रुद्धः शरैश्छित्त्वा
षष्ट्या विव्याध सौबलम् ॥ २३
सौबलस्तु गदां गृह्य प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ।
स तस्य गदया राजन् रथात् सूतमपातयत्
ततस्तौ विरथौ राजन् गदाहस्तौ महाबलौ ।
चिक्रीडतू रणे शूरौ सशृङ्गाविव पर्वतौ २५
द्रोणः पाञ्चालराजानं विद्ध्वा दशभिराशुगैः
बहुभिस्तेन चाभ्यस्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः
विविंशतिं भीमसेनो विंशत्या निशितैः शरैः
विद्ध्वा नाकम्पयद्वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् २७
विविंशतस्तु सहसा व्यश्वकेतुशरासनम् ।
भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् २८
स तन्न ममृषे वीरः
शत्रोर्विक्रममाहवे ।
ततोऽस्य गदया दान्तान्
हयान् सर्वानपातयत् ॥ २९
हताश्वात् सरथाद्राजन् गृह्य चर्म महाबलः ।
अभ्यायाद्भीमसेनं तु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ३०
शल्यस्तु नकुलं वीरं स्वस्रीयं प्रियमात्मनः
विव्याध प्रहसन् बाणैर्लालयन् कोपयन्निव
तस्याश्वानातपत्रं च ध्वजं सूतमथो धनुः ।
निपात्य नकुलः संख्ये शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्
धृष्टकेतुः कृपेणास्तान्
छित्त्वा बहुविधाञ्छरान् ।
कृपं विव्याध सप्तत्या
लक्ष्म चास्याहरत्त्रिभिः ॥ ३३
तं कृपः शरवर्षेण महता समवारयत् ।
विव्याध चरणे विप्रो धृष्टकेतुममर्षणम् ३४
सात्यकिः कृतवर्माणं नाराचेन स्तनान्तरे ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनरन्यैः स्मयन्निव
तं भोजः सप्तसप्तत्या विद्ध्वाशु निशितैः शरैः
नाकम्पयत शैनेयं शीघ्रो वायुरिवाचलम् ३६
सेनापतिः सुशर्माणं भृशं मर्मस्वताडयत् ।
स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशेऽभ्यताडयत ॥
वैकर्तनं तु समरे विराटः प्रत्यवारयत् ।
सह मत्स्यैर्महावीर्यैस्तदद्भुतमिवाभवत् ३८
तत् पौरुषमभूत् तत्र सूतपुत्रस्य दारुणम् ।
यत् सैन्यं वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
द्रुपदस्तु स्वयं राजा भगदत्तेन संगतः ।
तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ॥ ४०
भगदत्तस्तु राजानं द्रुपदं नतपर्वभिः ।
सनियन्तृध्वजरथं विव्याध पुरुषर्षभ ॥ ४१
द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो भगदत्तं महारथम् ।
आजघानोरसि क्षिप्रं शरेणानतपर्वणा ॥ ४२
युद्धं योधवरौ लोके सौमदत्तिशिखण्डिनौ ।
भूतानां त्रासजननं चक्रातेऽस्त्रविशारदौ ४३
भूरिश्रवा रणे राजन् याज्ञसेनिं महारथम् ।
महता सायकौघेन छादयामास वीर्यवान् ॥
शिखण्डी तु ततः क्रुद्धः सौमदत्तिं विशांपते ।
नवत्या सायकानां तु कम्पयामास भारत ४५
राक्षसौ रौद्रकर्माणौ हैडिम्बालम्बुषावुभौ ।
चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं परस्परजयैषिणौ ॥ ४६
मायाशतसृजौ दृप्तौ मायाभिरितरेतरम् ।
अन्तर्हितौ चेरतुस्तौ भृशं विस्मयकारिणौ ॥
चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे चातिभैरवम् ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४८
लक्ष्मणः क्षत्रदेवेन विमर्दमकरोद्भृशम् ।
यथा विष्णुः पुरा राजन् हिरण्याक्षेण संयुगे
ततः प्रचलिताश्वेन विधिवत्कल्पितेन च ।
रथेनाभ्यपतद्राजन् सौभद्रं पौरवो नदन् ॥ ५०
ततोऽभ्ययात् सत्वरितो युद्धाकाङ्क्षी महाबलः
तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्युरिंदम ॥ ५१

पौरवस्त्वथ सौभद्रं शरव्रातैरवाकिरत् ।
तस्यार्जुनिर्ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ५२
सौभद्रं पौरवं त्वन्यैर्विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः
ततः प्रहर्षयन् सेनां सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
समादत्तार्जुनिस्तूर्णं पौरवान्तकरं शरम् ५४
तं तु सन्धितमाज्ञाय सायकं घोरदर्शनम् ।
द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यश्चिच्छेद सशरं धनुः
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
उद्ववर्ह सितं खड्गमाददानः शरावरम् ॥ ५६
स तेनानेकतारेण चर्मणा कृतहस्तवत् ।
भ्रान्तासिना चरन्मार्गान्दर्शयन्वीर्यमात्मनः
भ्रामितं पुनरुद्भ्रान्तमाधूतं पुनरुत्थितम् ।
चर्मनिस्त्रिंशयो राजन्निर्विशेषमदृश्यत ॥ ५८
स पौरवरथस्येषामाप्लुत्य सहसा नदन् ।
पौरवं रथमास्थाय केशपक्षे परामृशत् ॥ ५९
जघानास्य पदा सूत-
मसिना पातयद्ध्वजम् ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्य-
स्तं नागमिव चाक्षिपत् ॥ ६०
तमागलितकेशान्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
उक्षाणमिव सिंहेन पात्यमानमचेतसम् ॥ ६१
तमार्जुनिवशं प्राप्तं कृष्यमाणमनाथवत् ।
पौरवं पातितं दृष्ट्वा नामृष्यत जयद्रथः ॥ ६२
स बर्हिबर्हावततं किंकिणीशतजालवत् ।
चर्म चादाय खड्गं च नदन् पर्यपतद्रथात् ६३
ततः सैन्धवमालोक्य
कार्ष्णिरुत्सृज्य पौरवम् ।
उत्पपात रथात् तूर्णं
श्येनवन्निपपात च ॥ ६४
प्रासपट्टिशनिस्त्रिंशाञ्छत्रुभिः सम्प्रचोदितान्।
चिच्छेद चासिना कार्ष्णिश्चर्मणा संरुरोध च
स दर्शयित्वा सैन्यानां स्वबाहुबलमात्मनः ।
तमुद्यम्य महाखड्गं चर्म चाथ पुनर्बली ॥ ६६
वृद्धक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ६७
तौ परस्परमासाद्य खड्गदन्तनखायुधौ ।
हृष्टवत्सम्प्रजह्राते व्याघ्रकेसरिणाविव ॥ ६८
सम्पातेष्वभिघातेषु निपातेष्वसिचर्मणोः ।
न तयोरन्तरं कश्चिद्ददर्श नरसिंहयोः ॥ ६९
अवक्षेपोऽसिनिर्ह्रादः शस्त्रान्तरनिदर्शनम् ।
बाह्यान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ॥ ७०
बाह्यमाभ्यन्तरं चैव चरन्तौ मार्गमुत्तमम् ।
ददृशाते महात्मानौ सपक्षाविव पर्वतौ ॥७१
ततो विक्षिपतः खड्गं सौभद्रस्य यशस्विनः ।
शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथः ॥ ७२
रुक्मपत्रान्तरे सक्तस्तस्मिंश्चर्मणि भास्वरे ।
सिन्धुराजबलोद्धूतः सोऽभज्यत महानसिः ॥
भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमवप्लुत्य पदानि षट् ।
अदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ॥ ७४
तं कार्ष्णिं समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तमम् ।
सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ७५
ततश्चर्म च खड्गं च समुत्क्षिप्य महाबलः ।
ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथम् ॥७६
सिन्धुराजं परित्यज्य सौभद्रः परवीरहा ।
तापयामास तत् सैन्यं भुवनं भास्करो यथा॥
तस्य सर्वायसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणाम्
चिक्षेप समरे घोरां दीप्तामग्निशिखामिव
तामवप्लुत्य जग्राह विकोशं चाकरोदसिम् ।
वैनतेयो यथा कार्ष्णिः पतन्तमुरगोत्तमम् ॥
तस्य लाघवमाज्ञाय सत्त्वं चामिततेजसः ।
सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ८०
ततस्तामेव शल्यस्य सौभद्रः परवीरहा ।
मुमोच भुजवीर्येण वैदूर्यविकृतां शिताम् ८१
सा तस्य रथमासाद्य निर्मुक्तभुजगोपमा ।
जघान सूतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥८२
ततो विराटद्रुपदौ धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः ।
सात्यकिः केकया भीमो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ
यमौ च द्रौपदेयाश्च
साधु साध्विति चुक्रुशुः ।
बाणशब्दाश्च विविधाः
सिंहनादाश्च पुष्कलाः ॥ ८४
प्रादुरासन् हर्षयन्तः सौभद्रमपलायिनम् ।
तन्नामृष्यन्त पुत्रास्ते शत्रोर्विजयलक्षणम् ८५
अथैनं सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः शरैः ।
अभ्याकिरन्महाराज जलदा इव पर्वतम् ८६

उद्ववर्ह उच्चकर्ष शरावरं चर्म ॥ ५६ ॥

तेषां च प्रियमन्विच्छन् सूतस्य च पराभवम्। आर्तायनिरमित्रघ्न क्रुद्ध सौभद्रमभ्ययात् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनि सुविचित्राणि द्वन्द्वयुद्धानि सञ्जय ।
त्वयोक्तानि निशम्याह स्पृहयामि सचक्षुषाम्
आश्चर्यभूत लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवा ।
कुरूणा पाण्डवाना च युद्ध देवासुरोपमम् ॥ २
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतो युद्धमुत्तमम् ।
तस्मादार्तायनेर्युद्ध सौभद्रस्य च शस मे ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

सादित प्रेक्ष्य यन्तार शल्य सर्वायसी गदा
समुत्क्षिप्य नदन् क्रुद्ध प्रचस्कन्द रथोत्तमात्
त दीप्तमिव कालाग्नि दण्डहस्तमिवान्तकम्।
जवेनाभ्यपतद्भीम प्रगृह्य महती गदाम् ॥ ५
सौभद्रोऽप्यशनिप्रख्या प्रगृह्य महती गदाम्।
एह्येहीत्यब्रवीच्छल्य यत्नाद्भीमेन वारित ॥
वारयित्वा तु सौभद्र भीमसेन प्रतापवान्।
शल्यमासाद्य समरे तस्थौ गिरिरिवाचल ॥
तथैव मद्रराजोऽपि भीम दृष्ट्वा महाबलम् ।
ससाराभिमुखस्तूर्ण शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ८
ततस्तूर्यनिनादाश्च शङ्खाना च सहस्रश ।
सिंहनादाश्च सजज्ञुर्भेरीणां च महास्वना ॥ ९
पश्यता शतशो ह्यासी
दन्योन्यमभिधावताम् ।
पाण्डवाना कुरूणा च साधु
साध्विति नि स्वन ॥ १०
न हि मद्राधिपादन्य सर्वराजसु भारत ।
सोढुमुत्सहते वेग भीमसेनस्य सयुगे ॥ ११
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेग महात्मन ।
सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो वृकोदरात्
पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षणी ।
प्रजज्वाल तदा विद्धा भीमेन महती गदा ॥
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलानि च सर्वश ।
महाविद्युत्प्रतीकाशा शल्यस्य शुशुभे गदा ॥
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतु ।
आवर्तितगदाशृङ्गावुभौ शल्यवृकोदरौ ॥ १५
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभूद्युद्ध तयो पुरुषसिंहयो ॥ १६
ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा ।
साग्निज्वाला महारौद्रा तदा तूर्णमशीर्यत ॥
तथैव भीमसेनस्य द्विषताऽभिहता गदा
वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृतो वृक्ष इवाबभौ ॥ १८
गदा क्षिप्ता तु समरे मद्रराजेन भारत ।
व्योम दीपयमाना सा ससृजे पावक मुहु ॥
तथैव भीमसेनेन द्विषते प्रेषिता गदा ।
तापयामास तत् सैन्य महोल्का पतती यथा
ते गदे गदिना श्रेष्ठे समासाद्य परस्परम् ।
श्वसन्त्यौ नागकन्येव ससृजाते विभावसुम्
नखैरिव महाव्याघ्रौ दन्तैरिव महागजौ ।
तौ विचेरतुरासाद्य गदाग्र्याभ्या परस्परम् ॥
ततो गदाग्राभिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
ददृशाते महात्मानौ किंशुकाविव पुष्पितौ ॥
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयो पुरुषसिंहयो ।
गदाभिघातसह्राद शक्राशनिरवोपम ॥
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहत ।
नाकम्पत तदा भीमो भिद्यमान इवाचल ॥
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो महाबल ।
धैर्यान्मद्राधिपस्तस्थौ वज्रैर्गिरिरिवाहत २६

पराभव प्रेक्ष्येति शेष ॥८७॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

बहूनीति ॥ १ ॥ व इवार्थे ॥ २१ ॥

आपेततुर्महावेगौ समुच्छ्रितगदावुभौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतु ॥ २७
अथाप्लुत्य पदान्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव ।
सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतु ॥
तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्या च भृशाहतौ ।
युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताविन्द्रध्वजाविव॥२९
ततो विह्वलमान त नि श्वसन्त पुन पुन
शल्यमभ्यपतत् तूर्ण कृतवर्मा महारथ ॥ ३०
दृष्ट्वा चैन महाराज गदयाऽभिनिपीडितम् ।
विचेष्टन्त यथा नाग मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुतम्॥
तत स्वरथमारोप्य मद्राणामधिप रणे ।
अपोवाह रणात् तूर्ण कृतवर्मा महारथ ॥
क्षीबवद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थित ।
भीमोऽपि [illegible] ॥
ततो मद्राधिप दृष्ट्वा तव पुत्रा पराङ्मुखम् ।
सनागपत्त्यश्वरथा समकम्पन्त मारिष ॥
ते पाण्डवैरर्द्यमानास्तावका जितकाशिभि ।
भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातनुन्ना घना इव॥
निर्जित्य धार्तराष्ट्रांस्तु पाण्डवेया महारथा ।
व्यरोचन्त रणे राजन् दीप्यमाना इवाग्नय ॥
सिंहनादान्भृश चक्रु शङ्खान् दध्मुश्च हर्षिता
भेरीश्च वादयामासुर्मृदङ्गांश्चानकै सह ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापयाने
पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

सञ्जय उवाच ।
तद्वल सुमहद्दीर्ण त्वदीय प्रेक्ष्य वीर्यवान्।
दधारैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥
शरा दश दिशो मुक्ता वृषसेनेन सयुगे ।
विचेरुरते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ॥
तस्य दीप्ता महाबाणा विनिश्चेरु सहस्रश ।
भानोरिव महाराज घर्मकाले मरीचय ॥ ३
तेनार्दिता महाराज रथिन सादिनस्तथा ।
निपेतुरुर्व्या सहसा वातभग्ना इव द्रुमा ॥ ४
हयौघाश्च रथौघाश्च गजौघाश्च महारथ ।
अपातयद्रणे राजन् शतशोऽथ सहस्रश ॥५
दृष्ट्वा तमेक समरे विचरन्तमभीतवत् ।
सहिता सर्वराजान परिवव्रु समन्तत ॥६
नाकुलिस्तु शतानीको वृषसेन समभ्ययात् ।
विव्याध चैन दशभिर्नाराचैर्मर्मभेदिभि. ॥७
तस्य कर्णात्मजश्चाप छित्त्वा केतुमपातयत् ।
त भ्रातर परीप्सन्तो द्रौपदेया समभ्ययु ॥
कर्णात्मज शरव्रातैरदृश्य चक्रुरञ्जसा ।
तान्नदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथा ॥
छादयन्तो महाराज द्रौपदेयान् महारथान् ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्ण पर्वतान् जलदा इव ।
तान् पाण्डवा प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता पुत्रगृद्धिन.
पञ्चाला केकया मत्स्या सृञ्जयाश्चोद्यतायुधा
तद्युद्धमभवद्घोर सुमहल्लोमहर्षणम् ।
त्वदीयै पाण्डुपुत्राणा देवानामिव दानवै ॥
एव युयुधिरे वीरा सरब्धा. कुरुपाण्डवा. ।
परस्परमुदीक्षन्त परस्परकृतागस ॥ १३
तेषा ददृशिरे कोपाद्वपूष्यमिततेजसाम् ।
युयुत्सूनामिवाकाशे पतत्रिवरभोगिनाम् ॥
भीम-कर्ण-कृप-द्रोण-द्रौणि-पार्षत-सात्यकै-
बभासे स रणोद्देश. कालसूर्य इवोदित १५
तदासीत् तुमुल युद्ध निघ्नतामितरेतरम् ।
महाबलाना बलिभिर्दानवाना यथा सुरै १६
ततो युधिष्ठिरानीकमुद्धृतार्णवनि स्वनम् ।
त्वदीयमवधीत् सैन्य संप्रद्रुतमहारथम् ॥ १७

क्षीबवन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पचदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

तादिति । अस्त्रमायया अस्त्रकौशलेन ॥ १ ॥ 'कथं युयुधिरे' इत्यस्योत्तर 'एव युयुधिरे' इति ॥१३
पतत्रिवरभोगिनामिव पतत्रिवरो गरुड । भोगिन. सर्पाः॥१४

तत प्रभग्न बल दृष्ट्वा शत्रुभिर्भृशमार्दितम् ।
अल द्रुतेन व शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ॥
तत शोणहय क्रुद्धश्चतुर्दन्त इव द्विप ।
प्रविश्य पाण्डवानीक युधिष्ठिरमुपाद्रवत् १९
तमाविध्यच्छितैर्बाणै कङ्कपत्रैर्युधिष्ठिर ।
तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा त द्रुत समुपाद्रवत्
चक्ररक्ष कुमारस्तु पञ्चालाना यशस्कर ।
दधार द्रोणमायान्त वेलेव सरिता पतिम् ॥
द्रोण निवारित दृष्ट्वा
कुमारेण द्विजर्षभम् ।
सिंहनादरवो ह्यासीत्
साधु साध्विति भाषितम् ॥ २२
कुमारस्तु ततो द्रोण सायकेन महाहवे ।
विद्ध्वाधोरसि सक्रुद्ध सिंहवच्च नदन्मुहु २३
सवार्य चरण द्रोणं कुमारस्तु महाबल ।
शरैरनेकसाहस्रै कृतहस्तो जितश्रम ॥ २४
त शूरमार्यव्रतिन मन्त्रास्त्रेषु कृतश्रमम्× ।
चक्ररक्ष परामृद्नात् कुमार द्विजपुङ्गव ॥ २५
स मध्य प्राप्य सैन्याना
सर्वा प्रविचरन् दिश ।
तव सैन्यस्य गोप्ताऽऽसी-
द्भारद्वाजो द्विजर्षभ ॥ २६
शिखण्डिन द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम्
नकुल पञ्चभिर्विद्ध्वा सहदेव च सप्तभि ॥ २७
युधिष्ठिर द्वादशभि-
र्द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभि ।
सात्यकिं पञ्चभिर्विद्ध्वा
मत्स्य च दशभि शरै ॥ २८
व्यक्षोभयद्रणे योधान् यथा मुख्यमभिद्रवन् ।
अभ्यवर्तत संप्रेप्सु कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम्॥२९
युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाज महारथम् ।
वारयामास सक्रुद्ध वातोद्धतमिवार्णवम् ३०
युधिष्ठिर स विद्ध्वा तु शरै सन्नतपर्वभि ।
युगन्धर तु भल्लेन रथनीडादपातयत् । ३१
ततो विराटद्रुपदौ केकया सात्यकि शिबि
व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्य सिंहसेनश्च वीर्यवान्
एते चान्ये च बहव परीप्सन्तो युधिष्ठिरम् ।
आवव्रुस्तस्य पन्थान किरन्त सायकान् बहून्
व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाल्यो
द्रोण विव्याध मार्गणै ।
पञ्चाशता शितै राज-
स्तत उच्चुक्रुशुर्जना ॥ ३४
त्वरित सिंहसेनस्तु द्रोण विद्ध्वा महारथम् ।
प्राहसत् सहसा हृष्टस्त्रासयन् वै महारथान्॥
ततो विस्फार्य नयने धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
तलशब्द महत्कृत्वा द्रोणस्त समुपाद्रवत् ३६
ततस्तु सिंहसेनस्य शिर कायात् सकुण्डलम्
व्याघ्रदत्तस्य चाक्रम्य भल्लाभ्यामाहरद्बली ॥
तान् प्रमृज्य शरव्रातै पाण्डवाना महारथान्
युधिष्ठिररथाभ्याशे तस्थौ मृत्युरिवान्तक ॥
ततोऽभवन्महाशब्दो राजन् यौधिष्ठिरे बले
हतो राजेति योधाना समीपस्थे यतव्रते ॥३९
अब्रुवन् सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम्
अद्य राजा धार्तराष्ट्र कृतार्थो वै भविष्यति
अस्मिन् मुहूर्ते द्रोणस्तु पाडव गृह्य हर्षित ।
आगमिष्यति नो नून धार्तराष्ट्रस्य सयुगे ॥
एव सजल्पता तेषा तावकाना महारथ ।
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ॥
शोणितोदा रथावर्ता कृत्वा विशसने नदीम्
शूरास्थिचयसकीर्णा प्रेतकूलापहारिणीम् ॥
ता शरौघमहाफेना प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ।
नदीमुत्तीर्य वेगेन कुरून् विद्राव्य पाण्डव ॥
तत किरीटी सहसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ४५
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान् सदधानस्य चानिश
नान्तर ददृशे कश्चित् कौन्तेयस्य यशस्विन ॥
न दिशो नान्तरिक्ष च न द्यौर्नैव च मेदिनी
अदृश्यन्त महाराज बाणभूता इवाभवन् ॥
नादृश्यत तदा राजस्तत्र किंचन सयुगे ।
बाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्वना ॥
सूर्ये चास्तमनुप्राप्ते तमसा चाभिसवृते ।
नाज्ञायत तदा शत्रुर्न सुहृच्च च कश्चन ॥ ४९
ततोऽवहार चक्रुस्ते द्रोणदुर्योधनादय ।
तान् विदित्वा पुनस्त्रस्तानयुद्धमनस परान्
स्वान्यनीकानि बीभत्सुः शनकैरवहारयत् ।
ततोऽभितुष्टुवु पार्थं प्रहृष्टा पाण्डुसृञ्जया ॥

द्रुतेन पलायितेन ॥ १८ ॥ विशसने युद्धे ॥ ४३ ॥ + मन्त्रास्त्रकृतनिश्चयामिति पाठ ।

पञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यमिवर्षय ।
एवं स्वशिबिरं प्रायाज्जित्वा शत्रून् धनञ्जयः ॥
पृष्ठतः सर्वसैन्यानां मुदितो वै स केशवः ॥

मसारगल्वर्कसुवर्णरूपैः-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ।
चित्रे रथे पाण्डुसुतो बभासे
नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्रः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि प्रथमदिवसावहारे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तं द्रोणाभिषेकपर्व ॥

संशप्तकवधपर्व २

१७

संजय उवाच ।
ते सेने शिबिरं गत्वा न्यविशेतां विशांपते
यथाभागं यथान्यायं यथागुल्मं च सर्वशः १
कृत्वाऽवहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्मनाः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ २
उक्तमेतन्मया पूर्वं न तिष्ठति धनञ्जये ।
शक्यो ग्रहीतुं संग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ॥३
इति तद्वः प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे ।
मा विशङ्कीर्वचो मह्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ४
अपनीते तु योगेन केनचिच्छ्वेतवाहने ।
ततः एष्यति ते राजन् वशमेष युधिष्ठिरः ॥ ५
कश्चिदाहूय तं संख्ये देशमन्यं प्रकर्षतु ।
तमजित्वा न कौन्तेयो निवर्तेत कथंचन ॥६
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप ।
ग्रहीष्यामि चमूं भित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः
अर्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणम् ।
मामुपायान्तमालोक्य गृहीतं विद्धि पाण्डवम्
एवं तेऽहं महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
समानेष्यामि सगणं वशमद्य न संशयः ॥ ९
यदि तिष्ठति संग्रामे मुहूर्तमपि पाण्डवः ।
अथापयाति संग्रामाद्विजयात्तद्विशिष्यते १०
संजय उवाच ।
द्रोणस्य तद्वचः श्रुत्वा त्रिगर्ताधिपतिस्तदा
भ्रातृभिः सहितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥
वयं विनिकृता राजन् सदा गाण्डीवधन्वना
अनागःस्वपि चागस्तत्कृतमस्मासु तेन वै ॥
ते वयं स्मरमाणास्तान्
विनिकारान् पृथग्विधान् ।
क्रोधाग्निना दह्यमाना
नशेमहि सदा निशि ॥ १३
स नो दिष्ट्यास्त्रसम्पन्नश्चक्षुर्विषयमागतः ।
कर्तारः स्म वयं कर्म यच्चिकीर्षाम हृद्गतम् १४
भवतश्च प्रियं यत्स्यादस्माकं च यशस्करम्
वयमेनं हनिष्यामो निकृष्यायोधनाद्बहिः १५
अद्यास्त्वनर्जुना भूमिरत्रिगर्ताऽथ वा पुनः ।
सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति
एवं सत्यरथश्चोक्त्वा सत्यवर्मा च भारत ।
सत्यव्रतश्च सत्येषुः सत्यकर्मा तथैव च १७
सहिता भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च ।
न्यवर्तन्त महाराज कृत्वा शपथमाहवे ॥ १८
मालवास्तुण्डिकेराश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ।
सुशर्मा च नरव्याघ्रस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥
मावेल्लकैर्ललित्थैश्च सहितो मद्रकैरपि ।
रथानामयुतेनैव सोऽगमद्भ्रातृभिः सह २०
नानाजनपदेभ्यश्च रथानामयुतं पुनः ।
समुत्थितं विशिष्टानां शपथार्थमुपागमत् २१
ततो ज्वलनमानर्च्य हुत्वा सर्वे पृथक् पृथक्।
जगृहुः कुशचीराणि चित्राणि कवचानि च

मसारः इन्द्रनीलः गल्वर्कं पद्मरागः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
* सुसार इति पाठः ।

१७

ते सेने इति ॥ १ ॥ योगेन उपायेन ॥ ५ ॥

ते च बद्धतनुत्राणा घृताक्ता कुशचीरिण ।
मौर्वीमेखलिनो वीरा सहस्रशतदक्षिणा २३
यज्वान पुत्रिणो लोक्या
कृतकृत्यास्तनुत्यज ।
योक्ष्यमाणास्तदाऽऽत्मान
यशसा विजयेन च ॥ २४
ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखै क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणै ।
प्राप्यान् लोकान् सुयुद्धेन क्षिप्रमेव यियासव
ब्राह्मणास्तर्पयित्वा च
निष्कान् दत्त्वा पृथक् पृथक् ।
गाश्च वासांसि च पुन
समाभाष्य परस्परम ॥ २६
प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपागम्य रणव्रतम् ।
तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रु प्रतिज्ञा दृढनिश्चया
शृण्वता सर्वभूतानामुच्चैर्वाचो बभाषिरे ।
सर्वे धनञ्जयवधे प्रतिज्ञा चापि चक्रिरे २८
ये वै लोकाश्चाव्रतिना ये चैव ब्रह्मघातिनाम्
मद्यपस्य च ये लोका गुरुदाररतस्य च २९
ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिण ।
शरणागत च त्यजतो याचमान तथा घ्नत
अगारदाहिना चैव ये च गा निघ्नतामपि ।
अपकारिणा च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि
स्वभार्यामृतुकालेषु मोहाद्वै नाभिगच्छताम् ।
श्राद्धमैथुनिकाना च ये चाप्यात्मापहारिणा
न्यासापहारिणा ये च श्रुत नाशयता च ये ।
क्लीबेन युध्यमानाना ये च नीचानुसारिणाम्
नास्तिकाना च ये लोका
येऽग्निमातृपितृत्यजाम ।
तानाप्नुयामहे लोकान्
ये च पापकृतामपि ॥ ३४
यद्यहत्वा वय युद्धे निवर्तेम धनञ्जयम् ।
तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेम हि पराङ्मुखा
यदि त्वसुकर लोके कर्म कुर्याम सयुगे ।
इष्टाँल्लोकान् प्राप्नुयामो वयमद्य न सशय ३६

एवमुक्त्वा तदा राजस्तेऽभ्यवर्तन्त सयुगे ।
आह्वयन्तोऽर्जुन वीरा पितृजुष्टा दिश प्रति
आहूतस्तैर्नरव्याघ्रै – पार्थ परपुरञ्जय ।
धर्मराजमिद वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ३८
आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
सशप्तकाश्च मा राजन्नाह्वयन्ति महामृधे ३९
एष च भ्रातृभि सार्धं सुशर्माऽह्वयते रणे ।
वधाय सगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ४०
नैतच्छक्नोमि ससोढु-
माह्वान पुरुषर्षभ ।
सत्य ते प्रतिजानामि
हतान् विद्धि परान् युधि ॥ ४१
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुत ते तत्त्वतस्तात यद्द्रोणस्य चिकीर्षितम् ।
यथा तदनृत तस्य भवेत् तत्त्व समाचर ॥४२
द्रोणो हि बलवान् शूर कृतास्त्रश्च जितश्रम
प्रतिज्ञात च तेनैतद्ग्रहण मे महारथ ॥ ४३
अर्जुन उवाच ।
अय वै सत्यजिद्राज-
न्नद्य त्वा रक्षिता युधि ।
म्रियमाणे च पाञ्चाल्ये
नाचार्य काममाप्स्यति ॥ ४४
हते तु पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो ।
सर्वैरपि समेतैर्वा न स्थातव्य कथञ्चन ॥ ४५
सञ्जय उवाच ।
अनुज्ञातस्ततो राज्ञा परिष्वक्तश्च फाल्गुन
प्रेम्णा दृष्टश्च बहुधा ह्याशिषश्चास्य योजिता ॥
विहायैन तत पार्थस्त्रिगर्तान् प्रत्ययाद्बली ।
क्षुधित क्षुद्विघातार्थं सिंहो मृगगणानिव ॥
ततो दौर्योधन सैन्य मुदा परमया युतम् ।
ऋतेऽर्जुन भृश क्रुद्ध धर्मराजस्य निग्रहे ॥
ततोऽन्योन्येन ते सैन्ये समाजग्मतुरोजसा ।
गङ्गासरय्वौ वेगेन प्रावृषीवोल्बणोदके ॥४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशप्तकवधपर्वणि धनञ्जययाने
सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

लोक्या पुण्यलोकार्हा ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्य वेदव्रताचरण श्रुतिर्वेदाध्ययन त एव मुख प्रधान येषु तै कर्मभिरिति शेष ॥ ५॥ आत्मापहारिणा स्वजातिगोपकानाम ॥ ७॥ श्रुत प्रतिज्ञातम् ॥ ३३ ॥ अपदान्तरमव्यवहितम् ॥ ३८॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥ + ' नरव्याघ्र इति पाठ '

१८

सञ्जय उवाच ।

तत सशप्तका राजन् समे देशे व्यवस्थिता
व्यूह्यानीक रथैरेव चन्द्राकार मुदा युता ॥१
ते किरीटिनमायान्त दृष्ट्वा हर्षेण मारिष ।
उदक्रोशन्नरव्याघ्रा शब्देन महता तदा ॥ २
स शब्द प्रदिश सर्वा दिश ख च समावृणोत
आवृतत्वाच्च लोकस्य नासीत तत्र प्रतिस्वन
सोऽतीव सप्रहृष्टास्तानुपलभ्य धनञ्जय ।
किञ्चिदभ्युत्स्मयन् कृष्णमिद वचनमब्रवीत ॥
पश्यैतान देवकीमातर्मुमूर्षूनद्य सयुगे ।
भ्रातॄस्त्रैगर्तकानेव रोदितव्य प्रहर्षितान् ॥ ५

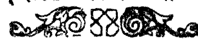
अथवा हर्षकालोऽय
त्रैगर्तानामसशयम् ।
कुनरैर्दुरवापान् हि
लोकान् प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ॥ ६

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हृषीकेश ततोऽर्जुन ।
आससाद रणे व्यूढा त्रिगर्तानामनीकिनीम्
स देवदत्तमादाय शङ्ख हेमपरिष्कृतम् ।
दध्मौ वेगेन महता घोषेणापूरयन दिश ॥८
तेन शब्देन वित्रस्ता सशप्तकवरूथिनी ।
विचेष्टाऽवस्थिता सख्ये ह्यश्मसारमयी यथा
वाहास्तेषा विवृत्ताक्षा स्तब्धकर्णशिरोधरा
विष्टब्धचरणा मूत्र रुधिर च प्रसुस्रुवु ॥ १०
उपलभ्य तत सज्ञामवस्थाप्य च वाहिनीम्।
युगपत पाण्डुपुत्राय चिक्षिपु कङ्कपत्रिण ॥
तान्यर्जुन सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगै ।
अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशु पराक्रमी ॥
ततोऽर्जुन शितैर्बाणैर्दशभिर्दशभि पुन ।
प्राविध्यन्त तत पार्थस्तानविध्यत्त्रिभिस्त्रिभि

एकैकस्तु तत पार्थ
राजन् विव्याध पञ्चभि ।
स च तान् प्रतिविव्याध
द्वाभ्या द्वाभ्या पराक्रमी ॥ १४

भूय एव तु सक्रुद्धास्तेऽर्जुन सह केशवम् ।
आपूरयन शरैस्तीक्ष्णैस्तटागमिव वृष्टिभि ।
तत शरसहस्राणि प्रापतन्नर्जुन प्रति ।
भ्रमराणामिव व्राता फुल्ल द्रुमगण वने ॥१६
तत सुबाहुस्त्रिशद्भिरद्रिसारमयै शरै ।
अविध्यदिषुभिर्गाढ किरीटे सव्यसाचिनम्॥
त किरीटी किरीटस्थैर्हेमपुङ्खैरजिह्मगै ।
शातकुम्भमयापीडो बभौ सूर्य इवोत्थित ॥
हस्तावाप सुबाहोस्तु भल्लेन युधि पाण्डव ।
चिच्छेद त चैव पुन शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९
तत सुशर्मा दशभि सुरथस्तु किरीटिनम् ।
सुधर्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समार्पयत ॥ २०
तास्तु सर्वान पृथग्बाणैर्वानरप्रवरध्वज ।
प्रत्यविध्यद्ध्वजाश्चैषा भल्लैश्चिच्छेद सायकान ॥
सुधन्वनो धनुश्छित्त्वा हयाश्चास्यावधीच्छरै
अथास्य सशिरस्त्राण शिर कायादपातयत॥
तस्मिन्निपतिते वीरे त्रस्तास्तस्य पदानुगा
व्यद्रवन्त भयाद्भीता यत्र दौर्योधन बलम् ॥
ततो जघान सक्रुद्धो वासविस्ता महाचमूम्।
शरजालैरविच्छिन्नैस्तम सूर्य इवांशुभि ॥
ततो भग्ने बले तस्मिन विप्रलीने समतत ।
सव्यसाचिनि सक्रुद्धे त्रैगर्तान भयमाविशत॥
ते वध्यमाना पार्थेन शरै सन्नतपर्वभि ।
अमुह्यस्तत्र तत्रैव त्रस्ता मृगगणा इव ॥ २६
ततस्त्रिगर्तराट् क्रुद्धस्तानुवाच महारथान ।
अल द्रुतेन व शूरा न भय कर्तुमर्हथ ॥ २७
शप्त्वाथ शपथान घोरान्सर्वसैन्यस्य पश्यत
गत्वा दौर्योधन सैन्य कि वै वक्ष्यथ मुख्यश
नावहास्या कथ लोके कर्मणानेन सयुगे ।
भवेम सहिता सर्व निवर्तध्व यथाबलम् ॥
एवमुक्तास्तु त राजन्नुदक्रोशन्मुहुर्मुहु ।
शङ्खाश्च दध्मिरे वीरा हर्षयन्त परस्परम् ॥
ततस्ते सन्यवर्तन्त सशप्तकगणा पुन ।
नारायणाश्च गोपाला मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशप्तकवधपर्वणि सुधन्ववधे
अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१८

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

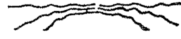
१९

संजय उवाच ।
दृष्ट्वा तु सन्निवृत्तांस्तान् संशप्तकगणान् पुनः
वासुदेवं महात्मानमर्जुनः समभाषत ॥ १
चोदयाश्वान् हृषीकेश संशप्तकगणान् प्रति ।
नैते हास्यन्ति संग्रामं जीवन्त इति मे मतिः
पश्य मेऽस्त्रबलं घोरं बाह्वोरिष्वसनस्य च ।
अद्यैतान् पातयिष्यामि क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव
ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा प्रतिनन्द्य शिवेन तं ।
प्रावेशयत दुर्धर्षो यत्र यत्रैच्छदर्जुनः ॥ ४
स रथो भ्राजतेऽत्यर्थमुह्यमानो रणे तदा ।
उह्यमानमिवाकाशे विमानं× पाण्डुरैर्हयैः ५
मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च ।
यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ६
अथ नारायणाः क्रुद्धा विविधायुधपाणयः ।
छादयन्तः शरव्रातैः परिवव्रुर्धनंजयम् ॥ ७
अदृश्यं च मुहूर्तेन चक्रुस्ते भरतर्षभ ।
कृष्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ८
क्रुद्धस्तु फाल्गुनः संख्ये द्विगुणीकृतविक्रमः ।
गाण्डीवं धनुरामृज्य तूर्णं जग्राह संयुगे ॥ ९
बद्ध्वा च भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणम् ।
देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ॥ १०
अथास्त्रमरिसंघघ्नं त्वाष्ट्रमभ्यस्यदर्जुनः ।
ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन् पृथक् पृथक् ॥
आत्मनः प्रतिरूपैस्तैर्नानारूपैर्विमोहिताः ।
अन्योन्येनार्जुनं मत्वा स्वमात्मानं च जघ्निरे
अयमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयादवौ
इति ब्रुवाणाः संमूढा जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥
मोहिताः परमास्त्रेण क्षयं जग्मुः परस्परम् ।
अशोभन्त रणे योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः
ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि भस्मसात् ।
कृत्वा तदस्त्रं तान् वीराननयद्यमसादनम् ॥
अथ प्रहस्य बीभत्सुर्ललित्थान्मालवानपि ।
मावेल्लकांस्त्रिगर्तांश्च यौधेयांश्चार्दयच्छरैः ॥
ते हन्यमाना वीरेण क्षत्रिया कालचोदिताः
व्यसृजञ्छरजालानि पार्थे नानाविधानि च ॥
न ध्वजो नार्जुनस्तत्र न रथो न च केशवः ।
प्रत्यदृश्यत घोरेण शरवर्षेण संवृतः ॥ १८
ततस्ते लब्धलक्षत्वादन्योन्यमभिचुक्रुशुः ।
हतौ कृष्णाविति प्रीत्या वासांस्यादुधुवुस्तदा
भेरी-मृदङ्ग-शङ्खांश्च दध्मुर्वीराः सहस्रशः ।
सिंहनादरवांश्चोग्रांश्चक्रिरे तत्र मारिष ॥ २०
ततः प्रसिष्विदे कृष्णः खिन्नश्चार्जुनमब्रवीत्
क्वासि पार्थ न पश्ये त्वां कच्चिज्जीवसि शत्रुहन्
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनंजयः ।
वायव्यास्त्रेण तैरस्तां शरवृष्टिमपाहरत् ॥ २२
ततः संशप्तकव्रातान् साश्वद्विपरथायुधान् ।
उवाह भगवान् वायुः शुष्कपर्णचयानिव ॥
उह्यमानास्तु ते राजन् व्यशोभन्त वायुना ।
प्रडीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥
तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनंजयः ।
जघान निशितैर्बाणैः सहस्राणि शतानि च ॥
शिरांसि भल्लैरहरद्बाहूनपि च सायुधान् ।
हस्तिहस्तोपमांश्चोरून् शरैरुर्व्यामपातयत् ॥
पृष्ठच्छिन्नान् विचरणान्
बाहुपार्श्वेक्षणाकुलान् ।
नानाङ्गावयवैर्हीना
श्चकारारीन् धनंजयः ॥ २७
गन्धर्वनगराकारान्
विधिवत्कल्पितान् रथान् ।
शरैर्विशकलीकुर्व-
श्चक्रे व्यश्वरथद्विपान् ॥ २८
मुण्डतालवनानीव तत्र तत्र चकाशिरे ।
छिन्ना रथध्वजव्राताः केचित्तत्र क्वचित्क्वचित्
सोत्तरायुधिनो नागाः सपताकाकुशध्वजाः
पेतुः शक्राशनिहता द्रुमवन्त इवाचलाः ॥
चामरापीडकवचाः स्रस्तान्त्रनयनास्तथा ।
सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थबाणहताः क्षितौ ॥
विप्रविद्धासिनखराश्छिन्नवर्मर्ष्टिशक्तयः ।
पत्तयश्छिन्नवर्माणः कृपणाः शेरते हताः ॥ ३२
तैर्हतैर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि ।
भ्रमद्भिर्निष्टनद्भिश्च क्रूरमायोधनं बभौ ॥ ३३
रजश्च सुमहज्जातं शान्तं रुधिरवृष्टिभिः ।
मही चाप्यभवद्दुर्गा कबन्धशतसंकुला ॥ ३४

१९
दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ सोत्तरायुधिनः उपरितैर्योधैः सहिताः ॥ ३० ॥ ×आकाशे विमानैरिति पाठः ।

तद्बभौ रौद्रबीभत्स बीभत्सोर्यानमाहवे ।
आक्रीडमिव रुद्रस्य घ्नत कालात्यये पशून्
ते वध्यमाना पार्थेन व्याकुलाश्च रथद्विपा ।
तमेवाभिमुखा क्षीणा शक्रस्यातिथितां गता
सा भूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तैर्महारथै ।
आस्तीर्णा संबभौ सर्वा प्रेतीभूतै समन्तत ॥
एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सव्यसाचिनि ।
व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥
त प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता व्यूढानीका प्रहारिण ।
युधिष्ठिर परीप्सन्तस्तदासीत् तुमुल महत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि अर्जुनसंशप्तकयुद्धे
ऊनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०

सञ्जय उवाच ।
परिणाम्य निशा तां तु भारद्वाजो महारथ
×उक्त्वा सुबहु राजेन्द्र वचन वै सुयोधनम् १
विधाय योग पार्थेन संशप्तकगणै सह ।
निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संशप्तकवध प्रति ॥
व्यूढानीकस्ततो द्रोण
पाण्डवाना महाचमूम् ।
अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठ
धर्मराजजिघृक्षया ॥ ३
व्यूढ दृष्ट्वा सुपर्ण तु भारद्वाजकृत तदा ।
व्यूहेन मण्डलार्धेन प्रत्यव्यूहद्युधिष्ठिर ।
मुख त्वासीत् सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथ
शिरो दुर्योधनो राजा सोदर्यै सानुगैर्वृत ।
चक्षुषी कृतवर्माऽऽसीद्गौतमश्चास्यता वर ॥
भूतशर्मा क्षेमशर्मा करकाशश्च वीर्यवान् ।
कलिंगा सिंहला प्राच्या
शूराभीरा दशेरका ॥ ६
शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपथाश्च ये ।
ग्रीवायां शूरसेनाश्च दरदा मद्रकेकया ॥ ७
गजाश्वरथपत्त्योघास्तस्थु परमदंशिता ।
भूरिश्रवास्तथा शल्य सोमदत्तश्च बाल्हिक
अक्षौहिण्या वृता वीरा
दक्षिण पार्श्वमास्थिता ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
काम्बोजश्च सुदक्षिण ॥ ९
वाम पार्श्व समाश्रित्य द्रोणपुत्राग्रत स्थिता
पृष्ठे कलिङ्गा साम्बष्ठा मागधा पौण्ड्रमद्रका
गान्धारा शकुना प्राच्या
पार्वतीया वसातय ।
पुच्छे वैकर्तन कर्ण
सपुत्रज्ञातिबान्धव ॥ ११
महत्या सेनया तस्थौ नानाजनपदोत्थया ।
जयद्रथो भीमरथ सपातिर्ऋषभो जय १२
भूमिंजयो वृषक्राथो नैषधश्च महाबल ।
वृता बलेन महता ब्रह्मलोकपरिष्कृता ॥ १३
व्यूहस्योरसि ते राजन् स्थिता युद्धविशारदा
द्रोणेन विहितो व्यूह पदात्यश्वरथद्विपै ॥
वातोद्धूतार्णवाकार प्रवृत्त इव लक्ष्यते ।
तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सव ॥
सविद्युत्स्तनिता मेघा
सर्वदिग्भ्य इवोष्णगे ।
तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये
विधिवत् कल्पित गजम् ॥ १६
आस्थित शुशुभे राजन्नंशुमानुदये यथा ।
माल्यदामवता राजन् श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥
कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो मदान्धो द्विरदो बभौ ॥
अतिवृष्टो महामेघैर्यथा स्यात् पर्वतो महान् ।
नानानृपतिभिर्वीरैर्विविधायुधभूषणै ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥ × उक्त्वा तत्रा रा० इति पाठ

२०

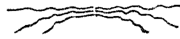
परिणाम्येति ॥ १ ॥ उष्णगे घर्मात्यये ॥ १६ ॥ पौर्णमास्या कृत्तिकायोगयुक्तेन इन्दुना शारदपूर्णचन्द्रेणेत्यर्थ ॥ १८ ॥

समन्वित पार्वतीयै शक्रो देवगणैरिव ।
ततो युधिष्ठिर प्रेक्ष्य व्यूह तमतिमानुषम् ॥
अजय्यमरिभि संख्ये पार्षत वाक्यमब्रवीत्
ब्राह्मणस्य वश नाहमियामद्य यथा प्रभो ।
पारावतसवर्णाश्व तथा नीतिर्विधीयताम् ॥
धृष्टद्युम्न उवाच ।
द्रोणस्य यतमानस्य वश नैष्यसि सुव्रत ।
अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगम्॥२२
मयि जीवति कौरव्य नोद्वेग कर्तुमर्हसि ।
न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतु मा कथचन॥
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वा किरन्बाणान
द्रुपदस्य सुतो बली ।
पारावतसवर्णाश्व
स्वय द्रोणमुपाद्रवत ॥ २४
अनिष्टदर्शन दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितम् ।
क्षणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना इव ॥ २५
त तु सप्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्मुख शत्रुकर्षण ।
प्रिय चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत्॥२६
स सप्रहारस्तुमुल सुघोर समपद्यत ।
पार्षतस्य च शूरस्य दुर्मुखस्य च भारत २७
पार्षत शरजालेन क्षिप्र प्रच्छाद्य दुर्मुखम् ।
भारद्वाज शरौघेण महता समवारयत् ॥ २८
द्रोणमावारित दृष्ट्वा भृशायस्तस्तवात्मज ।
नानालिङ्गै शरव्रातै पार्षत समंमोहयत् २९
तयोर्विषक्तयो सख्ये पाञ्चाल्यकुरुमुख्ययो
द्रोणो यौधिष्ठिरै सैन्य बहुधा व्यधमच्छरै
अनिलेन यथाऽभ्राणि
विच्छिन्नानि समन्तत ।
तथा पार्थस्य सैन्यानि
विच्छिन्नानि क्वचित् क्वचित ३१
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ३२
नैव स्वेन परे राजन्नाज्ञायन्त परस्परम् ।
अनुमानेन सञ्ज्ञाभिर्युद्ध तत समवर्तत ॥ ३३
चूडामणिषु निष्केषु भूषणेष्वपि वर्मसु ।
तेषामादित्यवर्णाभा रश्मय प्रचकाशिरे ॥
तत्प्रकीर्णपताकाना रथवारणवाजिनाम् ।
बलाकाशबलाभ्राभ ददृशे रूपमाहवे ॥ ३५
नरानेव नरा जघ्नुरुदग्राश्च हया हयान् ।
रथाश्च रथिनो जघ्नुर्वारणा वरवारणान् ३६
समुच्छ्रितपताकाना गजाना परमद्विपै ।
क्षणेन तुमुलो घोर सग्राम समपद्यत॥ ३७
तेषा ससक्तगात्राणा कर्षतामितरेतरम् ।
दन्तसङ्घातसङ्घर्षात् सधूमोऽग्निरजायत॥
विप्रकीर्णपताकास्ते विषाणजनिताग्नय ।
बभूवु ख समासाद्य सविद्युत इवाम्बुदा ३९
विक्षिपद्भिर्नदद्भिश्च निपतद्भिश्च वारणै ।
सबभूव मही कीर्णा मेघैर्द्यौरिव शारदी ४०
तेषामाहन्यमानाना बाणतोमरऋष्टिभि ।
वारणाना रवो जज्ञे मेघानामिव सप्लवे ४१
तोमराभिहता केचिद्बाणैश्च परमद्विपा ।
वित्रेसु सर्वनागाना शब्दमेवापरेऽव्रजन् ४२
विषाणाभिहताश्चापि केचित्तत्र गजा गजै ।
चक्रुरार्तस्वन घोरमुत्पातजलदा इव ॥ ४३
प्रतीपा क्रियमाणाश्च वारणा वरवारणै ।
उन्मथ्य पुनराजग्मु प्रेरिता परमाङ्कुशै ४४
महामात्रैर्महामात्रास्ताडिता शरतोमरै ।
गजेभ्य पृथिवी जग्मुर्मुक्तप्रहरणाङ्कुशा ४५
निर्मनुष्याश्च मातङ्गा विनदन्तस्ततस्तत ।
छिन्नाभ्राणीव सपेतु सप्रविश्य परस्परम् ४६
हतान् परिवहन्तश्च पतितान् पतितायुधान्
दिशो जग्मुर्महानागा केचिदेकचरा इव ४७
ताडितास्ताड्यमानाश्च तोमरर्ष्टिपरश्वधै ।
पेतुरार्तस्वन कृत्वा तदा विशसने गजा ४८
तेषा शैलोपमै कायैर्निपतद्भि समन्तत ।
आहता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ४९
सादितै सगजारोहै सपताकै समन्तत ।
मातङ्गै शुशुभे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतै ५०
गजस्थाश्च महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे ।
रथिभि पातिता भल्लैर्विकीर्णाङ्कुशतोमरा ॥
क्रौञ्चवद्विनदन्तोऽन्ये नाराचाभिहता गजा
परान् स्वाश्चापि मृद्नन्त परिपेतुर्दिशो दश
गजाश्वरथयोधाना शरीरौघसमावृता ।
बभूव पृथिवी राजन् मासशोणितकर्दमा ५३
प्रमथ्य च विषाणाग्रै समुत्क्षिप्ताश्च वारणै ।
सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथा ५४

अनिष्टदर्शन स्वमृत्युहेतुत्वात ॥ २५ ॥ भृशायस्तोऽतिप्रयत्नवान् ॥ २९ ॥ एकचरा द्विपान्तरदर्शनासहा ॥४७ ॥

रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मनुष्याश्च वाजिन ।
हतारोहाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुर्भयातुरा ५५
जघानात्र पिता पुत्र पुत्रश्च पितर तथा ।
इत्यासीत् तुमुल युद्ध न प्राज्ञायत किञ्चन ५६
आगुल्फेभ्योऽवसीदन्ते नरा लोहितकर्दमै ।
दीप्यमानै परिक्षिप्ता दावैरिव महाद्रुमा ५७
शोणितै सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च
छत्राणि च पताकाश्च सर्व रक्तमदृश्यत ५८
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातिता ।
सक्षुण्णा पुनरावृत्य बहुधा रथनेमिभि ५९
सगजौघमहावेग परासुनरशैवल ।
रथौघतुमुलावर्त प्रबभौ सैन्यसागर ॥ ६०
त वाहनमहानौभिर्योधा जयधनैषिण ।
×अवगह्याथ मज्जन्तो नैव मोह प्रचक्रिरे ६१
शरवर्षाभिवृष्टेषु योधेष्वञ्चितलक्ष्मसु ।
न तेष्वचित्तता लेभे कश्चिदाहतलक्षण ६२
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे ।
मोहयित्वा परान् द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशप्तकवधपर्वणि सकुलयुद्धे
विंशोऽध्याय ॥ २० ॥

२१

सञ्जय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो द्रोण दृष्ट्वाऽन्तिकमुपागतम्
महता शरवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १
ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरे बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् २
दृष्ट्वा द्रोण तत शूर सत्यजित् सत्यविक्रम
युधिष्ठिरमभिप्रेप्सुराचार्य समुपाद्रवत् ॥ ३
तत आचार्यपाञ्चाल्यौ युयुधाते महाबलौ ।
विक्षोभयन्तौ तत् सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ४
ततो द्रोण महेष्वास सत्यजित्सत्यविक्रम
अविध्यन्निशिताग्रेण परमास्त्र विदर्शयन् ॥ ५
तथास्य सारथे पञ्च शरान् सर्पविषोपमान्
अमुञ्चदन्तकप्रख्यान् सममोहास्य सारथि ६
अथास्य सहसाऽविध्यद्धयान् दशभिराशुगै
दशभिर्दशभि क्रुद्ध उभौ च पार्ष्णिसारथी ७
मण्डल तु समावृत्य विचरन् पृतनामुखे ।
ध्वज चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामित्रकर्षण
द्रोणस्तु तत्समालोक्य चरित तस्य सयुगे ।
मनसा चिन्तयामास प्राप्तकालमरिन्दम ९
तत सत्यजित तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभि ।
अविध्यच्छीघ्रमाचार्यश्छित्त्वास्य सशर धनु
स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत् प्रतापवान् ।
द्रोणमभ्यहनद्राजस्त्रिशता कङ्कपत्रिभि ११
दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोण
ग्रस्यमानमिवाहवे ।
वृक शरशतैस्तीक्ष्णै
पाञ्चाल्यो द्रोणमार्दयत् ॥ १२
सछाद्यमान समरे द्रोण दृष्ट्वा महारथम् ।
चुक्रुशु पाण्डवा राजन् वस्त्राणि दुधुवुश्च ह
वृकस्तु परमक्रुद्धो द्रोण षष्ट्या स्तनान्तरे
विव्याध बलवान् राजस्तदद्भुतमिवाभवत्॥
द्रोणस्तु शरवर्षेण च्छाद्यमानो महारथ ।
वेग चक्रे महावेग क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी १५
तत सत्यजितश्चाप छित्त्वा द्रोणो वृकस्य च
षड्भि ससूत सहय शरैर्द्रोणोऽवधीद्वृकम्
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्व ससूत विशिखैर्द्रोण विव्याध सध्वज
स तन्न ममृषे द्रोण पाञ्चाल्येनार्दितो मृधे।
ततस्तस्य विनाशाय सत्वर व्यसृजच्छरान्
हयान् ध्वज धनुर्मुष्टिमुभौ च पार्ष्णिसारथी
अवाकिरत् ततो द्रोण शरवर्षै सहस्रश १९
तथा सछिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुन पुन ।
पाञ्चाल्य परमास्त्रज्ञ शोणाश्व समयोधयत्

अचित्तता मोह आहतलक्षणो ध्वस्तचिन्ह ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां विंशोऽध्याय ॥ २० ॥
× अवगाह्याग्र्यमज्जन्तो वैरमोहामिति पाठ ।

२१
तत इति ॥ १ ॥

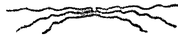
स [illegible] तथोदीर्णं महाहवे ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद शिरस्तस्य महात्मन ॥
तस्मिन् हते महामात्रे पञ्चालाना महारथे ।
अपायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणात् त्रस्तो युधिष्ठिर ॥
पञ्चाला केकया मत्स्याश्चेदिकारूषकोसला
युधिष्ठिरमभीप्सन्तो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ॥
ततो युधिष्ठिर प्रेप्सुराचार्य शत्रुपूगहा ।
व्यधमत्तान्यनीकानि तूलराशिमिवानल ॥
निर्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुन पुन ।
द्रोण मत्स्यादवरज शतानीकोऽभ्यवर्तत ॥
सूर्यरश्मिप्रतीकाशै कर्मारपरिमार्जितै ।
षड्भि ससूत सहय द्रोण विद्धाऽनदद्भृशम् ॥
क्रूराय कर्मणे युक्तश्चिकीर्षु कर्म दुष्करम् ।
अवाकिरच्छरशतैर्भारद्वाज महारथम् ॥ २७
तस्य नानदतो द्रोण
शिर कायात् सकुण्डलम् ।
क्षुरेणापाहरत् तूर्णं
ततो मत्स्या प्रदुद्रुवु ॥ २८
मत्स्याञ्जित्वाऽजयच्चेदीन्
करूषान् केकयानपि ।
पञ्चालान् सृञ्जयान् पाण्डून्
भारद्वाज पुन पुन ॥ २९
त दहन्तमनीकानि क्रुद्धमग्निं यथा वनम् ।
दृष्ट्वा रुक्मरथ वीर समकम्पन्त सृञ्जया ॥ ३०
उत्तम ह्याददानस्य
धनुरस्याशुकारिण ।
ज्याघोषो निघ्नतोऽमित्रान्
दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ ३१
नागानश्वान् पदातींश्च रथिनो गजसादिन
रौद्रा हस्तवता मुक्ता प्रमथ्नन्ति स्म सायका
नानद्यमान पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यये ।
अश्मवर्षमिवावर्षत् परेषा भयमादधत् ॥ ३३
सर्वा दिश समचरत् सैन्य विक्षोभयन्निव ।
बली शूरो महेष्वासो मित्राणामभयकर ॥
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चाप हेमपरिष्कृतम् ।
दिक्षु सर्वासु पश्यामो द्रोणस्यामिततेजस ॥
शोभमाना ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष्म भारत ।
हिमवच्छिखराकारा चरत सयुगे भृशम् ॥
द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदन महत् ।
यथा दैत्यगणे विष्णु सुरासुरनमस्कृत ॥

स शूर सत्यवाक् प्राज्ञो
बलवान् सत्यविक्रम ।
महानुभाव कल्पान्ते
रौद्रा भीरुविभीषणाम् ॥ ३८
कवचोर्मिध्वजावर्ता मर्त्यकूलापहारिणीम् ।
गजवाजिमहाग्राहामसिमीना दुरासदाम् ॥
वीरास्थिशर्करा रौद्रा भेरीमुरजकच्छपाम् ।
चर्मवर्मप्लवा घोरा केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ४०
शरौघिणीं धनु स्रोता बाहुपन्नगसकुलाम् ।
रणभूमिवहा तीव्रा कुरुसृञ्जयवाहिनीम् ॥ ४१
मनुष्यशीर्षपाषाणा शक्तिमीना गदोडुपाम्
उष्णीषफेनवसना विकीर्णान्त्रसरीसृपाम् ४२
वीरापहारिणीमुग्रा मासशोणितकर्दमाम् ।
हस्तिग्राहा केतुवृक्षा क्षत्रियाणा निमज्जनीम्
क्रूरा शरीरसघट्टा सादिनक्रा दुरत्ययाम् ।
द्रोण प्रावर्तयत्तत्र नदीमन्तकगामिनीम् ॥
क्रव्यादगणसजुष्टा श्वशृगालगणायुताम् ।
निषेविता महारौद्रै पिशिताशै समतत ॥
त दहन्तमनीकानि रथोदार कृतान्तवत् ।
सर्वतोऽभ्यद्रवन् द्रोण कुन्तीपुत्रपुरोगमा ॥
ते द्रोण सहिता शूरा सर्वत प्रत्यवारयन्
गभस्तिमिरिवादित्य तपन्त भुवन यथा ॥
त तु शूर महेष्वास तावकाभ्युद्यतायुधा ।
राजानो राजपुत्राश्च समतात् पर्यवारयन् ॥
शिखण्डी तु ततो द्रोण पञ्चभिर्नतपर्वभि ।
क्षत्रवर्मा च विंशत्या वसुदानश्च पञ्चभि ॥
उत्तमौजास्त्रिभिर्बाणै क्षत्रदेवश्च सप्तभि ।
सात्यकिश्च शतेनाजौ युधामन्युस्तथाऽष्टभि
युधिष्ठिरो द्वादशभिर्द्रोण विव्याध सायकै ।
धृष्टद्युम्नश्च दशभिश्चेकितानस्त्रिभि शरै ॥
ततो द्रोण सत्यसन्ध प्रभिन्न इव कुञ्जर
अभ्यतीत्य रथानीक दृढसेनमपातयत् ॥ ५२
ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् ।
अविध्यन्नवभि क्षेम स हत प्रापतद्रथात् ॥
स मध्य प्राप्य सैन्याना
सर्वा प्रविचरन् दिश ।
त्राता ह्यभवदन्येषा
न त्रातव्य कथञ्चन ॥ ५४

शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम्।
वसुदानं च भल्लेन प्रैषयद्यमसादनम् ॥ ५८
अशीत्या क्षत्रवर्माणं षड्विंशत्या सुदक्षिणम्।
क्षत्रदेवं तु भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५९
युधामन्युं चतुःषष्ट्या त्रिंशता चैव सात्यकिं
विद्ध्वा रुक्मरथस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥
ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो राजसत्तम ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात्॥
स द्रोणं सधनुष्कं तु साश्वयन्तारमाक्षिणोत्
स हतः प्रापतद्भूमौ रथाज्ज्योतिरिवाम्बरात्॥
तस्मिन् हते राजपुत्रे पञ्चालानां यशस्करे।
हत द्रोणं हत द्रोणमित्यासीच्छब्दो महान्

तांस्तथा भृशसंरब्धान्
पञ्चालान् मत्स्यकेकयान्।
सृञ्जयान् पाण्डवांश्चैव
द्रोणो व्यक्षोभयद्बली ॥ ६२
सात्यकिं चेकितानं च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ
वार्धक्षेमिं चैत्रसेनिं सेनाबिन्दुं सुवर्चसम् ॥
एतांश्चान्यांश्च सुबहून्नानाजनपदेश्वरान्।
सर्वान् द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः
तावकाश्च महाराज जयं लब्ध्वा महाहवे।
पाण्डवेयान् रणे जघ्नुर्द्रवमाणान् समन्ततः ॥
ते दानवा इवेन्द्रेण वध्यमाना महात्मना।
पञ्चाला केकया मत्स्याः समकम्पन्त भारत

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच।
भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामृधे।
पञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्तत ॥ १
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा क्षत्रियाणां यशस्करीम्
असेवितां कापुरुषैः सेवितां पुरुषर्षभैः ॥ २
स हि वीरोन्नतः शूरो
यो भग्नेषु निवर्तते।
अहो नासीत् पुमान् कश्चिद्
दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितम् ॥ ३
जृम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम्।
त्यजन्तमाहवे प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनम्
महेष्वासं नरव्याघ्रं द्विषतां भयवर्धनम्।
कृतज्ञं सत्यनिरतं दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ५
भारद्वाजं तथाऽनीके दृष्ट्वा शूरमवस्थितम्।
के शूराः संन्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ६
सञ्जय उवाच।
तान् दृष्ट्वा चलितान् सङ्ख्ये
प्रणुन्नान् द्रोणसायकैः ।

पञ्चालान् पाण्डवान् मत्स्यान्
सृञ्जयांश्चेदिकेकयान् ॥ ७
द्रोणचापविमुक्तेन शरौघेणाशुहारिणा।
सिन्धोरिव महौघेन ह्रियमाणान्यथा प्लवान्
कौरवाः सिंहनादेन नानावाद्यस्वनेन च।
रथद्विपनराश्चैव सर्वतः समवारयन्। ९
तान् पश्यन् सैन्यमध्यस्थो
राजा स्वजनसंवृतः ।
दुर्योधनोऽब्रवीत् कर्णं
प्रहृष्टः प्रहसन्निव ॥ १०
दुर्योधन उवाच।
पश्य राधेय पञ्चालान् प्रणुन्नान् द्रोणसायकैः
सिंहेनेव मृगान् वन्यांस्त्रासितान् दृढधन्वना
नैते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिति मे मतिः ।
यथा तु भग्ना द्रोणेन वातेनेव महाद्रुमाः १२
अर्द्यमानाः शरैरेते रुक्मपुङ्खैर्महात्मना।
पथा नैकेन गच्छन्ति घूर्णमानास्ततस्ततः १३

उभयत्र विद्धेति शेषः ॥ ५५ ॥ पाञ्चाल्यो नाम्ना ॥५८॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः
॥ २१ ॥

२२

भारद्वाजेनेति ॥ १ ॥

सन्निरुद्धाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना ।
यतेऽन्ये मण्डलीभूता पावकेनेव कुञ्जरा १४
भ्रमरैरिव चाविद्धा द्रोणस्य निशितै शरै ।
अन्योन्य समलीयन्त पलायनपरायणा १५
एष भीमो महाक्रोधी हीन पाण्डवसृञ्जयै ।
मदीयैरावृतो योधै कर्ण नन्दयतीव माम् १६
व्यक्त द्रोणमय लोकमद्य पश्यति दुर्मति ।
निराशो जीविताह्ननमद्य राज्याच्च पाण्डव

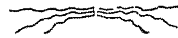
कर्ण उवाच ।

नैष जातु महाबाहुर्जीवन्नाहवमुत्सृजेत् ।
न चेमान् पुरुषव्याघ्र सिंहनादान् सहिष्यति
न चापि पाण्डवा युद्धे भज्येरन्निति मे मति
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा १९
विषाग्निद्यूतसंक्लेशान् वनवास च पाण्डवा
स्मरमाणा न हास्यन्ति सङ्ग्राममिति मे मति
निवृत्तो हि महाबाहु-
रमितौजा वृकोदर ।
वरान् वरान् हि कौन्तेयो
रथोदारान् हनिष्यति ॥ २१
असिना धनुषा शक्त्या हयैर्नागैर्नरै रथै ।
आयसेन च दण्डेन व्रातान् व्रातान्हनिष्यति
तमेनमनुवर्तन्ते
सात्यकिप्रमुखा रथा ।
पञ्चाला केकया मत्स्या
पाण्डवाश्च विशेषत ॥ २३
शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथा ।
विनिघ्नन्तश्च भीमेन संरब्धेनाभिचोदिता ॥
ते द्रोणमभिवर्तन्ते सर्वत कुरुपुङ्गवा ।
वृकोदर परीप्सन्त सूर्यमभ्रगणा इव ॥ २५
एकायनगता ह्येते पीडयेयुर्यतव्रतम् ।
अरक्षमाण शलभा यथा दीप मुमूर्षव ॥ २६
असशय कृतास्त्राश्च पर्याप्ताश्चापि वारणे ।
अतिभारमह मन्ये भारद्वाजे समाहितम् २७
शीघ्रमनुगमिष्यामो यत्र द्रोणो व्यवस्थित ।
कोका इव महानाग मा वै हन्युर्यतव्रतम् २८

सञ्जय उवाच ।

राधेयस्य वच श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तत
भ्रातृभि सहितो राजन् प्रायाद्द्रोणरथ प्रति
तत्रारावो महानासीदेक द्रोण जिघासताम्
पाण्डवाना निवृत्ताना नानावर्णैर्हयोत्तमै

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि ससशप्तकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे
द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

२३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वेषामेव मे ब्रूहि रथचिह्नानि सञ्जय ।
ये द्रोणमभ्यवर्तन्त क्रुद्धा भीमपुरोगमा १

सञ्जय उवाच ।

ऋक्षवर्णैर्हयैर्दृप्ता व्यायच्छन्त वृकोदरम् ।
रजताश्वस्तत शूर शैनेय सन्यवर्तत ॥ २
सारङ्गाश्वो युधामन्यु स्वय प्रत्वरयन् हयान्
पर्यवर्तत दुर्धर्ष क्रुद्धो द्रोणरथ प्रति ॥ ३
पारावतसवर्णैस्तु हेमभाण्डैर्महाजवै ।
पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्यवर्तत ४
पितर तु परिप्रेप्सु
क्षत्रधर्मा यतव्रत ।
सिद्धिं चास्य परा काङ्क्षन्
शोणाश्व सन्यवर्तत ॥ ५
पद्मपत्रनिभाश्चाश्वान्
मल्लिकाक्षान् स्वलकृतान् ।
शैखण्डि क्षत्रदेवस्तु
स्वय प्रत्वरयन् ययौ ॥ ६

कोको वृक ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

२३

सर्वेषामिति। रथचिह्नानि रथशब्दो हयोपलक्षणम्। रथान् हयान् चिन्हानि ध्वजाश्चेत्यर्थ ॥ १ ॥ व्यायच्छन्त निवर्तमानम् ॥२॥ सितनीलारुणो वर्ण सारङ्गसदृशश्च स' ३ 'पारावतकपोताभ सितनीलसमन्वयात्' ॥ ४ ॥ शोणः कोकनदच्छवि ॥५॥ मल्लिकाक्षान्निर्मलेक्षणान् ॥६॥

दर्शनीयास्तु काम्बोजा शुकपत्रपरिच्छदाः ।
वहन्तो नकुलं शीघ्रं तावकानभिदुद्रुवुः ॥ ७
कृष्णास्तु मेघसङ्काशा अवहन्नुत्तमौजसम् ।
दुर्धर्षायाभिसन्धाय क्रुद्धं युद्धाय भारत ॥ ८
तथा तित्तिरिकल्माषा हया वातसमा जवे ।
अवहंस्तुमुले युद्धे सहदेवमुदायुधम् ॥ ९
दन्तवर्णास्तु राजानं कालवाला युधिष्ठिरम् ।
भीमवेगा नरव्याघ्रमवहन् वातरंहसः ॥ १०
हेमोत्तमप्रतिच्छन्नैर्हयैर्वातसमैर्जवे ।
अभ्यवर्तन्त सैन्यानि सर्वाण्येव युधिष्ठिरम् ॥
पाञ्चाल्यवर्णान्तरो राजा
पाञ्चाल्यो द्रुपदोऽभवत् ।
जातरूपमयच्छत्रं
सर्वैस्तैरभिरक्षितः ॥ १२
ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वशब्दक्षमैर्युधि ।
राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्तत ॥
तं विराटोऽन्वयाच्छीघ्रं सह सर्वैर्महारथैः ।
केकयाश्च शिखण्डी च धृष्टकेतुस्तथैव च ॥
स्वैः स्वैः सैन्यैः परिवृता मत्स्यराजानमन्वयुः ।
तं तु पाटलिपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ॥
वहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः ।
हारिद्रासमवर्णास्तु जवना हेममालिनः ॥ १६
पुत्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् ।
इन्द्रगोपकवर्णैश्च भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १७
जातरूपसमाभासाः सर्वे लोहितकध्वजाः ।
ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥
वर्षन्त इव जीमूताः प्रत्यदृश्यन्त दंशिताः ।
आमपात्रनिकाशास्तु पाञ्चाल्यममितौजसम् ।
दत्तास्तुम्बुरुणा दिव्याः शिखण्डिनमुदावहन् ।
तथा द्वादश साहस्राः पञ्चालानां महारथाः ।
तेषां तु षट् सहस्राणि ये शिखण्डिनमन्वयुः ।
पुत्रं तु शिशुपालस्य नरसिंहस्य मारिष ॥ २१
आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशबला हयाः ।
धृष्टकेतुस्तु चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः ॥ २२
काम्बोजैः शबलैरश्वैरभ्यवर्तत दुर्जयः ।
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं सुकुमारं हयोत्तमाः ॥ २३
पलालधूमसङ्काशाः
सैन्धवाः शीघ्रमावहन् ।
मल्लिकाक्षाः पद्मवर्णा
बाल्हिजाताः स्वलङ्कृताः ॥ २४
शूरं शिखण्डिनः पुत्रमृक्षदेवमुदावहन् ।
रुक्मभाण्डप्रतिच्छन्नाः कौशेयसदृशा हयाः
क्षमावन्तोऽवहन् संख्ये सेनाबिन्दुमरिंदमम् ।
युवानमवहन् युद्धे क्रौञ्चवर्णा हयोत्तमाः ॥
काश्यस्याभिभुवः पुत्रं सुकुमारं महारथम् ।
श्वेतास्तु प्रतिविन्ध्यं तं कृष्णग्रीवा मनोजवाः ।
यन्तुः प्रेष्यकरा राजन् राजपुत्रमुदावहन् ॥
सुतसोमं तु यं सौम्यं पार्थः पुत्रमजीजनत् ।
माषपुष्पसवर्णास्तमवहन् वाजिनो रणे ॥ २८
सहस्रसोमप्रतिमो बभूव
पुरे कुरूणामुदयेन्दुनाम्नि ।
तस्मिञ्जातः सोमसङ्क्रन्दमध्ये
यस्मात्तस्मात्सुतसोमोऽभवत्सः ॥ २९
नाकुलिं तु शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः ।
आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ३०

'महाललाटजघनस्कन्धवक्षोजवा हयाः ॥
दीर्घग्रीवायता ह्रस्वमुष्का काम्बोजकाः स्मृताः'
शुकपत्रपरिच्छदाः शुकपत्राभरोमाणः ॥ ७ ॥ दन्तवर्णाः गजदन्तगौराः ॥ १० ॥
' श्वेतं ललाटमध्यस्थं ताराख्यं हयस्य यत् ।
ललामं चापि तत्प्राहुर्ललामाश्वस्तदन्वितः ॥
सकेसराणि रोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु ।
हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसन्निभः ' ॥ १३ ॥
पाटलिपुष्पाणां समवर्णाः श्वेतरक्ताः ॥ १५ ॥ विराटराजस्य पुत्रमुत्तरम् ॥ १७ ॥ आमपात्रनिकाशाः मलिनश्वेताः ॥ १९ ॥ सारंगशबलाः सारंगा एव अन्तरे बिन्दुचिताः ॥ २२ ॥
पलालधूमसकाशाः विशदनीलाः ।
' दीर्घग्रीवा मुखालम्बकेहना पृथुलोचना ।
महान्तस्तनुरोमाणो बलिनः सैन्धवा हयाः ' ।
पद्मवर्णाः —
'सितरक्तसमायोगात्पद्मवर्णः प्रकीर्त्यते ।
काम्बोजसमसंस्थाना बाल्हिजाताश्च वाजिनः ।
विशेषः पुनरेतेषां दीर्घपृष्ठाङ्गतोच्यते ' ॥ २४ ॥
कौशेयसदृशाः सितपीताः ॥ २५ ॥ क्षमावन्तो विनीताः ।
सितलोमकेसराढ्या कृष्णत्वग्गुह्यलोचनोष्ठखुराः ।
ये स्युर्मुनिभिर्वाहा निर्दिष्टाः क्रौञ्चवर्णास्ते' ॥ २६ ॥
प्रेष्यकराः इच्छानुविधायिनः ॥ २७ ॥ माषपुष्पसवर्णाः आपाण्डुपीताः ॥ २८ ॥ सहस्रसोमप्रतिमः सोमसहस्रसमः सौम्यतम इत्यर्थः । तस्मिन् उदयेन्दुनाम्नि उदयेन्दुपर्याये पुरे शक्रप्रस्थ एव । सोमसङ्क्रन्दः सोमाभिषवणं तस्य मध्ये तमधिकृत्य तत्फलेनेत्यर्थः । तस्मात्सुतो ॥२९॥ शालपुष्पनिभाः रक्तपीताः ॥ ३० ॥

य तु सर्वमनुष्येभ्य प्राहु शूरतरं नृपम् ।
त पटच्चरहन्तार शुकवर्णाऽवहन् हया ॥
चित्रायुध चित्रमाल्य चित्रवर्मायुधध्वजम् ।
ऊहु [illegible]णा समवर्णा हयोत्तमा ॥
एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च ।
धनुषा रथवाहैश्च नीलैर्नीलोऽभ्यवर्तत ॥ ६५
नानारूपै रत्नचित्रै वर [illegible]रथकार्मुके ।
वाजिध्वजपताकाभिश्चित्रैश्चित्रोऽभ्यवर्तत ॥
ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमा ।
ते रोचमानस्य सुत हेमवर्णमुदावहन् ॥ ६७
योधाश्च भद्रकाराश्च शरदण्डानुदण्डय ।
श्वेताण्डा कुक्कुटाण्डाभा दण्डकेतु हयाऽवहन्
केशवेन हते सख्ये पितर्यथ नराधिपे ।
भिन्ने कपाटे पाण्ड्याना विद्रुतेषु च बन्धुषु॥
भीष्मादवाप्य चास्त्राणि
द्रोणाद्रामात् कृपात् तथा ।
अस्त्रै समत्व सप्राप्य
रुक्मिकर्णार्जुनाच्युतै ॥ ७०
इयेष द्वारका हन्तु कृत्स्ना जेतु च मेदिनीम् ।
निवारितस्तत प्राज्ञै सुहृद्भिर्हितकाम्यया ॥
वैरानुबन्धमुत्सृज्य स्वराज्यमनुशास्ति य ।
ससागरध्वज पाण्ड्यश्चन्द्ररश्मिनिभैर्हय ॥
वैडूर्यजालसच्छन्नैर्वीर्यद्रविणमाश्रित ।
दिव्य विस्फारयंश्चाप द्रोणमभ्यद्रवद्बली ॥
आटरूषकवर्णाभा हया पाण्ड्यानुयायिनाम्
अवहन् रथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ॥ ७४
नानावर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखा हया ।
रथचक्रध्वज वीर घटोत्कचमुदावहन् ॥ ७५
भारताना समेताना-
मुत्सृज्यैको मतानि य ।
गतो युधिष्ठिर भक्त्या
त्यक्त्वा सर्वमभीप्सितम् ॥ ७६
लोहिताक्ष महाबाहु बृहन्त तमरट्टजा ।
महासत्वा महाकाया सौवर्णस्यन्दने स्थितम्
सुवर्णवर्णा धर्मज्ञमनीकस्थ युधिष्ठिरम् ।
राजश्रेष्ठ हयश्रेष्ठा सर्वत पृष्ठतोऽन्वयु ॥ ७८

वर्णैरुच्चावचैरन्यै सदश्वाना प्रभद्रका ।
सन्यवर्तन्त युद्धाय बहवो देवरूपिण ॥ ७९
ते यत्ता भीमसेनेन सहिता काञ्चनध्वजा
प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव दिवौकस ॥
अत्यरोचत तान् सर्वान् धृष्टद्युम्न समागतान्
सर्वाण्यति च सैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत
अतीव शुशुभे तस्य ध्वज कृष्णाजिनोत्तर '
कमण्डलुर्महाराज जातरूपमय शुभ ॥ ८२
ध्वज तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणिलोचनम् ।
भ्राजमान महासिंह राजन्त दृष्टवानहम्८३
ध्वज तु कुरुराजस्य पाण्डवस्य महौजस ।
दृष्टवानस्मि सौवर्ण सोमं ग्रहगणान्वितम् ॥
मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ
यन्त्रेणाहन्यमानौ च सुस्वनौ हर्षवर्धनौ ॥
शरभ पृष्ठसौवर्ण नकुलस्य महाध्वजम् ।
अपश्याम रथेऽत्युग्र भीषयाणमवस्थितम्॥८६
हसस्तु राजत श्रीमान् ध्वजे घटापताकवान्
सहदेवस्य दुर्धर्षो द्विषता शोकवर्धन ॥ ८७
पञ्चाना द्रौपदेयाना प्रतिमाध्वजभूषणम् ।
धर्ममारुतशक्राणामश्विनोश्च महात्मनो ॥८८
अभिमन्यो कुमारस्य शार्ङ्गपक्षी हिरण्मय ।
रथे ध्वजवरो राजस्तप्तचामीकरोज्ज्वल ॥
घटोत्कचस्य राजेन्द्र ध्वजे गृध्रो व्यरोचत ।
अश्वाश्च कामगास्तस्य रावणस्य पुरा यथा॥
माहेन्द्र च धनुर्दिव्य धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वायव्य भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभून्नृप ॥ ९१
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमायुधम् ।
तद्दिव्यमजर चैव फाल्गुनार्थाय वै धनु ॥
वैष्णव नकुलायाथ सहदेवाय चाश्विजम् ।
घटोत्कचाय पौलस्त्य धनुर्दिव्य भयानकम्
रौद्रमाग्नेयकौबेर याम्यं गिरिशमेव च ।
पञ्चाना द्रौपदेयाना धनूरत्नानि भारत ॥९४
रौद्र धनुर्वरं श्रेष्ठ लेभे यद्रोहिणीसुत ।
तत तुष्ट प्रददौ राम सौभद्राय महात्मने९५
एते चान्ये च बहवो ध्वजा हेमविभूषिता ।
तत्रादृश्यन्त शूराणा द्विषता शोकवर्धना ९६

पटच्चराणामसुरविशेषाणा हन्तार समुद्राधिपम् ॥६३॥ योधा युद्धक्षमा भद्रकारा शोभनक्रिया शरदण्ड शरप्रकाण्ड इव अनुदण्डि पृष्ठवशो येषा सितगौरपृष्ठा इत्यर्थ ॥ ६८ ॥ कपाटे नगरविशेषे ॥ ६९ ॥ आटरूषकवर्णाभा आटरूषकस्य वासकस्य कुसुम तद्वर्णसदृशवर्णा ॥ ७४ ॥ यो बृहन्त ॥ ७६ ॥ हया अवहन् इति पूर्वस्मादनुकृष्यते ॥७७॥ सुवर्णवर्णा इति पूर्वोत्तरान्वयि ॥ ७८ ॥ नन्दोपनन्दकौ नाम्ना ॥८४॥

तदभूद्गजसंबाधमकापुरुषसेवितम् ।
द्रोणानीकं महाराज पटे चित्रमिवार्पितम् ९७
शुश्रुवुर्नामगोत्राणि वीराणां संयुगे तदा ।
द्रोणमाद्रवतां राजन् स्वयंवर इवाहवे ॥ ९८

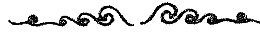
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि हयध्वजादिकथने त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४

धृतराष्ट्र उवाच ।
व्यथयेयुरिमे सेनां देवानामपि संजय ।
आहवे ये न्यवर्तन्त वृकोदरमुखा नृपाः ॥ १
संप्रयुक्तः किलैवायं दिष्टैर्भवति पूरुषः ।
तस्मिन्नेव च सर्वार्थाः प्रदृश्यन्ते पृथग्विधाः
दीर्घं विप्रोषितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी
अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ॥३
स एव महतीं सेनां समावर्तयदाहवे ।
किमन्यद्दैवसंयोगान्मम पुत्रस्य चाभवत् ॥ ४
युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।
स तथा कृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति॥
द्यूतव्यसनमासाद्य क्लेशितो हि युधिष्ठिरः ।
स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान् ॥ ६
अद्य मे केकया लब्धाः काशिकाः कोसलाश्च ये
*चेदयश्चापरे वङ्गा मामेव समुपाश्रिताः ॥ ७
पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा ।
इति मामब्रवीत् सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा॥८
तस्य सेनासमूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः ।
निहतः पार्षतेनाजौ किमन्यद्भागधेयतः ॥ ९
मध्ये राज्ञां महाबाहुं सदा युद्धाभिनन्दिनम्
सर्वास्त्रपारगं द्रोणं कथं मृत्युरुपेयिवान् १०
समनुप्राप्तकृच्छ्रोऽहं मोहं परममागतः ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे
यन्मा क्षत्ताऽब्रवीत्तात प्रपश्यन् पुत्रगृद्धिनम्
दुर्योधनेन तत् सर्वं प्राप्तं सूत मया सह ॥ १२
नृशंसं तु परं तु स्यात्त्यक्त्वा दुर्योधनं यदि।
पुत्रशेषं चिकीर्षेयं कृत्स्नं न मरणं व्रजेत् ॥ १३
यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ।
सोऽस्माच्च हीयते लोकात्
क्षुद्रभावं च गच्छति ॥ १४
अद्य चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोत्साहस्य संजय ।
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥
कथं स्यादवशेषो हि धुर्ययोरभ्यतीतयोः ।
यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणौ पुरुषर्षभौ ॥
व्यक्तमेव च मे शंस यथा युद्धमवर्तत ।
केऽयुध्यन् के व्यपाकुर्वन्
के क्षुद्राः प्राद्रवन् भयात् ॥ १७
धनंजयं च मे शंस यद्यच्चक्रे रथर्षभः ।
तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याच्च वृकोदरात्
यथाऽऽसीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेयेषु संजय ।
मम सैन्यावशेषस्य संनिपातः सुदारुणः ॥१९
कथं च वो मनस्तात निवृत्तेष्वभवत्तदा ।
मामकानां च ये शूराः के कांस्तत्र न्यवारयन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोविंशोऽध्याय २३
१ अर्धमिति पाठः । * चेदीनां चाधमपरे इति पाठः ।

२४

व्यथयेयुरिति ॥१॥ संप्रयुक्तः संबद्धः भवति उत्पद्यते तस्मिन् दिष्ट एव ॥ २ ॥ अत्रोदाहरणमाह **दीर्घमिति** ॥ ३ ॥ मम पुत्रस्य यदभवद्राज्यं अर्थात्तदपि दैवसंयोगादित्यनुषङ्गः ॥४॥ दुर्योधनं त्यक्त्वा यदि पुत्रशेषं चिकीर्षेयं तत्परं केवलं नृशंसं स्यात्कृत्स्नं मरणं तु न भवेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ भ्रातृव्यादमित्रात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्याय २४

२५

सञ्जय उवाच ।

महद्वैरवमासीत्र सन्निवृत्तेषु पाण्डुषु ।
दृष्ट्वा द्रोण छाद्यमान तैर्भास्करमिवाम्बुदैः ॥१
तैश्चोद्धृत रजस्तीव्रमवचक्रे चमू तव ।
ततो हतममस्याम द्रोण दृष्टिपथे हते ॥२
तास्तु शूरान् महेष्वासान् क्रूर कर्म चिकीर्षत
दृष्ट्वा दुर्योधनस्तूर्णं स्वसैन्य समचूचुदत् ॥३
यथाशक्ति यथोत्साह यथासत्त्व नराधिपा ।
वारयध्व यथायोग पाण्डवानामनीकिनीम्
ततो दुर्मर्षणो भीममभ्ययगच्छत् सुतस्तव ।
आराद्दृष्ट्वा किरन् बाणैर्जिघृक्षुस्तस्य जीवित
त बाणैरवतस्तार क्रुद्धो मृत्युरिवाहवे ।
त च भीमोऽतुदद्बाणैस्तदाऽऽसोत्तुमूल महत्
त ईश्वरसमादिष्टा प्राज्ञा शूरा प्रहारिण ।
राज्य मृत्युभय त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान्युधि
कृतवर्मा शिने पौत्र द्रोण प्रेप्सु विशापते ।
पर्यवारयदायान्त शूर समरशोभिनम् ॥८
त शैनेय शरव्रातै क्रुद्ध क्रुद्धमवारयत् ।
कृतवर्मा च शैनेय मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥९
सैन्धव क्षत्रवर्माणमायान्तं निशितै शरै ।
उग्रधन्वा महेष्वास यत्तो द्रोणादवारयत् ॥
क्षत्रवर्मा सिन्धुपतेश्छित्त्वा केतनकार्मुके ।
नाराचैर्दशभि क्रुद्ध सर्वमर्मस्वताडयत् ॥११
अथान्यद्धनुरादाय सैन्धव कृतहस्तवत् ।
विव्याध क्षत्रवर्माण रणे सर्वायसै शरै ॥
युयुत्सु पाण्डवार्थाय यतमान महारथम् ।
सुबाहुर्भारत शूर यत्तो द्रोणादवारयत् ॥
सुबाहो सधनुर्बाणावस्यत परिघोपमौ ।
युयुत्सु शितपीताभ्या क्षुराभ्यामच्छिनद्भुजौ
राजान पाण्डवश्रेष्ठ धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ।
वेलेव सागर क्षुब्ध मद्रराट् समवारयत् ॥१५
त धर्मराजो बहुभिर्मर्मभिद्भिरवाकिरत् ।
मद्रेशस्त चतु षष्ट्या शरैर्विद्ध्वाऽनदद्भृशम् ॥
तस्य नानदत केतुमुच्चकर्त च कार्मुकम् ।
क्षुराभ्या पाण्डवो ज्येष्ठस्तत उच्चुक्रुशुर्जना
तथैव राजा बाह्लीको राजान द्रुपद शरै ।
आद्रवन्त सहानीक सहानीको न्यवारयत् ॥
तद्युद्धमभवद्घोर वृद्धयो सह सेनयो ।
यथा महायूथपयोर्द्विपयो सम्प्रभिन्नयो ॥ १९

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
विराट मत्स्यमार्च्छताम् ।

सहसैन्यौ सहानीक यथेन्द्राग्नी पुरा बलिम् ॥
तदुत्पिञ्जलक युद्धमासीद्देवासुरोपमम् ।
मत्स्यानां केकयै सार्धमभीताश्वरथद्विपम् ॥
नाकुलि त शतानीक भूतकर्मा सभापति ।
अस्यन्तमिषुजालानि यान्त द्रोणादवारयत् ॥
ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्भल्लै सुसंशितै ।
चक्रे विबाहुशिरस भूतकर्माणमाहवे ॥ २३
सुतसोम तु विक्रान्तमायान्त तं शरौघिणम् ।
द्रोणायाभिमुख वीर विविंशतिरवारयत् ॥
सुतसोमस्तु सङ्क्रुद्ध स्वपितृव्यमजिह्मगै ।
विविंशतिं शरैर्भित्त्वा नाभ्यवर्तत दंशित २५
अथ भीमरथ शाल्वमाशुगैरायसै शितै ।
षड्भि साश्वनियन्तारमनयद्यमसादनम् ॥
श्रुतकर्माणमायान्त मयूरसदृशैर्हयै ।
चैत्रसेनिर्महाराज तव पौत्रो न्यवारयत् ॥२७
तौ पौत्रौ तव दुर्धर्षौ परस्परवधैषिणौ ।
पितॄणामर्थसिद्ध्यर्थं चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ २८
तिष्ठन्तमग्रे त दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्य महाहवे ।

द्रौणिर्मान पितु कुर्वन्
मार्गणै समवारयत् ॥ २९

त क्रुद्ध प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्य शितै शरै
सिंहलाङ्गूललक्ष्माणं पितुरर्थे व्यवस्थितम् ३०
प्रवपन्निव बीजानि बीजकाले नरर्षभ ।
द्रौणायनिं द्रौपदेयो शरवर्षैरवाकिरन् ॥
आर्जुनि श्रुतकीर्तिं तु द्रौपदेय महारथम् ।
द्रोणायाभिमुख यान्त दौ शासनिरवारयत्
तस्य कृष्णसम कार्ष्णिस्त्रिभिर्भल्लै सुसंशितै

धनुर्ध्वज च सूत च
छित्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ ॥ ३३

यस्तु शूरतमो राजन्नुभयो सेनयोर्मत ।
त पटच्चरहन्तार लक्ष्मण समवारयत् ॥ ३४

२५

महदिति । भीरोर्भावो भैरवं भयमिति यावत् ॥ १ ॥ उत्पिञ्जलकमत्यन्ताकुलम् ॥ २१ ॥ भूतकर्मा-सभापतिरिति द्विनामा ॥२२॥ भीमरथो राजभ्राता ॥२६॥

स लक्ष्मणस्येष्वसन छित्वा लक्ष्म च भारत ।
लक्ष्मणे शरजालानि विसृजन् बह्वशोभत ॥
विकर्णस्तु महाप्राज्ञो याज्ञसेनिं शिखण्डिनम् ।
पर्यवारयदायान्त युवान समरे युवा ॥ ३६
ततस्तमिषुजालेन याज्ञसेनि समावृणोत् ।
विधूय तद्बाणजाल बभौ तव सुतो बली ॥ ३७
अङ्गदोऽभिमुख वीरमुत्तमौजसमाहवे ।
द्रोणायाभिमुख यान्त शरौघेण न्यवारयत् ॥
स सप्रहारस्तुमुलस्तयो पुरुषसिहयो ।
सैनिकाना च सर्वेषा तयोश्च प्रीतिवर्धन ॥
दुर्मुखस्तु महेष्वासो वीर पुरुजित बली ।
द्रोणायाभिमुख यान्त वत्सदन्तैरवारयत् ॥
स दुर्मुख भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनाभ्यताडयत् ।
तस्य तद्विबभौ वक्त्र सनालमिव पङ्कजम् ॥ ४१
कर्णस्तु केकयान् भ्रातॄन्
पञ्च लोहितकध्वजान् ।
द्रोणायाभिमुख यातान् शरवर्षैरवारयत् ४२
ते चैनं भृशसतप्ता शरवर्षैरवाकिरन् ।
स च ताश्छादयामास शरजालै पुन. पुन ॥
नैव कर्णा न ते पञ्च ददृशुर्बाणसवृता ।
साश्वसूतध्वजरथा परस्परशराचिता ॥ ४४
पुत्रास्ते दुर्जयश्चैव जयश्च विजयश्च ह ।
नीलकाश्यजयत्सेनास्त्रयस्त्रीन् प्रत्यवारयन् ॥
तद्युद्धमभवद्घोरमीक्षितृप्रीतिवर्धनम् ।
सिहव्याघ्रतरक्षूणा यथर्क्षमहिषर्षभै ॥ ४६
क्षेमधूर्तिबृहन्तौ तु भ्रातरौ सात्वत युधि ।
द्रोणायाभिमुख यान्त शरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतु ॥
तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुतमिवाभवत् ।
सिहस्य द्विपमुख्याभ्या प्रभिन्नाभ्या यथा वने
राजान तु तथाऽम्बष्ठमेक युद्धाभिनन्दिनम् ।
चेदिराज शरानस्यन् क्रुद्धो द्रोणादवारयत्
ततोऽम्बष्ठोऽस्थिभेदिन्या निरभिद्यच्छलाकया
स त्यक्त्वा सशर चाप रथाद्भूमिमुपागमत् ॥
वार्धक्षेमि तु वार्ष्णेय कृप शारद्वत शरै ।
अक्षुद्र क्षुद्रकैर्बाणै क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५१
युध्यन्तौ कृपवार्ष्णेयौ येऽपश्यश्चित्रयोधिनौ ।
ते युद्धासक्तमनसो नान्या बुबुधिरे क्रियाम् ।
सौमदत्तिस्तु राजान मणिमन्तमतन्द्रितम् ।
पर्यवारयदायान्त यशो द्रोणस्य वर्धयन् ॥
स सौमदत्तेस्त्वरितश्छित्त्वेष्वसनकेतने ।
पुन पताका सूत च छत्र चापातयद्रथात् ॥
अथाप्लुत्य रथात् तूर्ण यूपकेतुरमित्रहा ।
साश्वसूतध्वजरथ त चकर्त वरासिना ॥ ५५
रथ च स्व समास्थाय
धनुरादाय चापरम् ।
स्वय यच्छन् हयान् राजन्
व्यधमत् पाण्डवीं चमूम् ॥ ५६
पाण्ड्यमिन्द्रमिवायान्तमसुरान् प्रति दुर्जयम्
समर्थ सायकौघेन वृषसेनो न्यवारयत् ॥ ५७
गदापरिघनिस्त्रिशपट्टिशायोघनोपलै ।
कडङ्गरैर्भुशुण्डीभि प्रासैस्तोमरसायकै ॥
मुसलैर्मुद्गरैश्चक्रैर्भिन्दिपालपरश्वधै ।
पासुवाताग्निसलिलैर्भस्मलोष्ठतृणद्रुमै ॥ ५९
आतुदन् प्ररुजन् भञ्ज-
न्निघ्नन् विद्रावयन् क्षिपन् ।
सेना विभीषयन्नाया-
द्द्रोणप्रेप्सुर्घटोत्कच ॥ ६०
त तु नानाप्रहरणैर्नानायुद्धविशेषणै ।
राक्षस राक्षस क्रुद्ध समाजघ्ने ह्यलम्बुष ॥
तयोस्तदभवद्युद्ध रक्षोग्रामणिमुख्ययो ।
तादृग्यादृक् पुरावृत्त शम्बरामरराजयो ॥
एव द्वन्द्वशतान्यासन् रथवारणवाजिनाम् ।
पदातीना च भद्र ते तव तेषा च सकुले ॥
नैतादृशो दृष्टपूर्व सग्रामो नैव च श्रुत. ।
द्रोणस्याभावभावे तु प्रसक्ताना यथाऽभवत् ॥
इद घोरमिद चित्रमिद रौद्रमिति प्रभो ।
तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ६५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशप्तकवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे
पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

शलाकया शकुना ॥ ५० ॥ अयोघना लगुडा कडङ्गरैर्दण्डै ॥ ५८ ॥ आतुदन् व्यथयन् । प्ररुजन् विध्यन् । भञ्जन् आमर्दयन् । निघ्नन् मारयन् । विद्रावयन् पलाययन् । क्षिपन् प्रेरयन् ॥ ६० ॥ अभावभावे मारणे रक्षण च ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

२६

धृतराष्ट्र उवाच।

तेष्वेव संनिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागश ।
कथ युयुधिरे पार्था मामकाश्च तरस्विन १
किमर्जुनश्चाप्यकरोत् सशप्तकबल प्रति ।
सशप्तका वा पार्थस्य किमकुर्वत सञ्जय ॥ २

सञ्जय उवाच।

तथा तेषु निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागश ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीम नागानीकेन ते सुत ॥३
स नाग इव नागेन गोवृषेणेव गोवृष ।
समाहूत स्वय राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ४
स युद्धकुशल पार्थो बाहुवीर्येण चान्वित ।
अभिनत् कुञ्जरानीकमचिरेणैव मारिष ॥ ५
ते गजा गिरिसकाशा क्षरन्त सर्वतो मदम्।
भीमसेनस्य नाराचैर्विमुखा विमदीकृता ६
विधमेदभ्रजालानि यथा वायु समुद्धत ।
व्यधमत्तान्यनीकानि तथैव पवनात्मज. ७
स तेषु विसृजन्बाणान् भीमो नागेष्वशोभत ।
भुवनेष्विव सर्वेषु गभस्तीनुदितो रवि ८
ते भीमबाणाभिहता सस्यूता विबभुर्गजा ।
गभस्तिभिरिवार्कस्य
व्योम्नि नानाबलाहका. ॥ ९
तथा गजाना कदन कुर्वाणमनिलात्मजम् ।
क्रुद्धो दुर्योधनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यच्छितै शरै ।
तत क्षणेन क्षितिप क्षतजप्रतिमेक्षण ।
क्षय निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पत्रिभि ॥
स शराचितसर्वाङ्ग
क्रुद्धो विव्याध पाण्डवम् ।
नाराचैरर्करश्म्याभैर्भीमसेन स्मयन्निव ॥ १२
तस्य नाग मणिमय रत्नचित्रध्वजे स्थितम् ।
भल्लाभ्या कार्मुक चैव क्षिप्र चिच्छेद पाण्डव
दुर्योधन पीड्यमान दृष्ट्वा भीमेन मारिष ।
चुक्षोभयिषुरभ्यागादङ्गो मातङ्गमास्थित. ॥
तमापतन्त नागेन्द्रमम्बुदप्रतिमस्वनम् ।
कुम्भान्तरे भीमसेनो नाराचैरार्दयद्भृशम् ॥
तस्य काय विनिर्भिद्य न्यमज्जद्धरणीतले ।
तत. पपात द्विरदो वज्राहत इवाचल ॥१६
[illegible]
म्लेच्छस्याथ पतिष्यत ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन क्षिप्रकारी वृकोदर ॥
तस्मिन्निपतिते वीरे सप्राद्रवत सा चमू ।
[illegible] पदातानवमृद्नती॥१८
तेष्वनीकेषु भग्नेषु विद्रवत्सु समतत ।
प्राग्ज्योतिषस्ततो भीम कुञ्जरेण समाद्रवत् ॥
येन नागेन मघवानजयद्दैत्यदानवान्।
तदन्वयेन नागेन भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २०
स नागप्रवरो भीम सहसा समुपाद्रवत् ।
चरणाभ्यामथो द्वाभ्या सहतेन करेण च॥२१
व्यावृत्तनयन क्रुद्ध प्रमथन्निव पाण्डवम् ।
वृकोदररथ साश्वमविशेषमचूर्णयत्॥ २२
पद्भ्या भीमोऽप्यथो धाव-
स्तस्य गात्रेष्वलीयत।
जानन्नञ्जलिकावेध नापाक्रामत पाण्डव ॥
गात्राभ्यन्तरगो भूत्वा करेणाताडयन्मुहु ।
लालयामास त नाग वधाकाङ्क्षिणमव्ययम्॥
कुलालचक्रवन्नागस्तदा तूर्णमथाभ्रमत् ।
नागायुतबल श्रीमान्
कालयानो वृकोदरम् ॥ २५
भीमोऽपि निष्क्रम्य तत
सुप्रतीकाग्रतोऽभवत् ।
भीम करेणावनम्य जानुभ्यामभ्यताडयत् ॥
ग्रीवाया वेष्टयित्वैन स गजो हन्तुमैहत ।
करवेष्ट भीमसेनो भ्रम दत्त्वा व्यमोचयत् ॥
पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदर ।
[illegible] स्वबले प्रत्यवैक्षत ॥ २८
भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो
विनि सृत्यापयाज्जवात्।
तत सर्वस्य सैन्यस्य नाद समभवन्महान्
अहो धिग्निहतो भीम कुञ्जरेणेति मारिष।
तेन नागेन सन्त्रस्ता पाण्डवानामनीकिनी ॥
सहसाऽभ्यद्रवद्राजन् यत्र तस्थौ वृकोदर. ।
ततो युधिष्ठिरो राजा हत मत्वा वृकोदरम्

२६

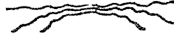
तेष्विति ॥ १ ॥ आवर्जित पतनप्रवणो नागो यस्य ॥ १७ ॥ सहतेन सङ्कुचितेन ॥ २१ ॥

भगदत्त सपाञ्चाल्य सर्वत समवारयत् ।
तं रथ रथिना श्रेष्ठा परिवार्य परतपा ॥३२
अवाकिरन् शरैस्तीक्ष्णै शतशोऽथ सहस्रश
सविघात पृषत्कानाम ङ्कुशेन समाहरन्॥
गजेन पाण्डुपञ्चालान् व्यधमत् पर्वतेश्वर ।
तदद्भुतमपश्याम भगदत्तस्य सयुगे ॥ ३४ ॥
तथा वृद्धस्य चरित कुञ्जरेण विशापते ।
ततो राजा दशार्णाना
प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ३५
तिर्यग्यातेन नागेन समदेनाशुगामिना ॥
तयोर्युद्ध सम भवन्नागयोर्भीमरूपयो ॥ ३६
सपक्षयो पर्वतयोर्यथा सद्रुमयो पुरा ।
प्राग्ज्योतिषपतेर्नाग सन्निवृत्यापसृत्य च ॥
पार्श्वे दशार्णाधिपतेर्भित्त्वा नागमपातयत् ।
तोमरै सूर्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभि ॥३८
जघान द्विरदस्थ त शत्रु प्रचलितासनम् ।
व्यवच्छिद्य तु राजान भगदत्त युधिष्ठिर ॥
रथानीकेन महता सर्वत पर्यवारयत् ।
स कुञ्जरस्थो रथिभि शुशुभे सर्वतो वृत ॥४०
पर्वत वनमध्यस्थो ज्वलन्निव हुताशन ।
मण्डल सर्वत श्लिष्ट रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥
किरता शरवर्षाणि स नाग पर्यवर्तत।
तत प्राग्ज्योतिषो राजा
परिगृह्य महागजम् ॥ ४२
प्रेषयामास सहसा युयुधानरथ प्रति ।
शिने पौत्रस्य तु रथ परिगृह्य महाद्विप ।
अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रमत् ।
बृहत सैन्धवानश्वान् समुत्थाप्याथ सारथि
तस्थौ सात्यकिमासाद्य सप्लुतस्त रथ प्रति ।
स तु लब्ध्वान्तर नागस्त्वरितो रथमण्डलात्
निश्चक्राम तत सर्वान् परिचिक्षेप पार्थिवान्
ते त्वाशुगतिना तेन त्रास्यमाना नरर्षभा ४६
तमेक द्विरद सख्ये मेनिरे शतशो द्विपान् ।
ते गजस्थेन काल्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवा ॥
ऐरावतस्थेन यथा देवराजेन दानवा ।
तेषां प्रद्रवता भीम पञ्चालानामितस्तत ॥
गजवाजिकृत शब्द सुमहान् समजायत ।
भगदत्तेन समरे काल्यमानेषु पाण्डुषु ॥
प्राग्ज्योतिषमभिक्रुद्ध पुनर्भीम समभ्ययात्।
तस्याभिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणा॥
सिक्त्वा व्यत्रासयन्नागस्ते पार्थमहरत्तत ।
ततस्तमभ्ययात् तूर्णं रुचिपर्वा कृती सुत ५१
समग्रच्छरवर्षेण रथस्थोऽन्तकसन्निभ ।
तत स रुचिपर्वाण शरेणानतपर्वणा ॥ ५०
सुपर्वा पर्वतपतिर्निन्ये वैवस्वतक्षयम् ।
तस्मिन्निपतिते वीरे सौभद्रो द्रौपदीसुत ॥
चेकितानो धृष्टकेतुर्युयुत्सुश्चार्दयन् द्विपम् ।
त एन शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदा ॥
सिषिचुर्भैरवान्नादान्
विनदन्तो जिघासव ।
तत पार्ष्ण्यङ्कुशा ङ्गुष्ठै
कृतिना चोदितो द्विप ॥ ५५
प्रसारितकर प्रायात् स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतम्
सोऽधिष्ठाय पदा वाहान् युयुत्सो सूतमारुजत्
युयुत्सुस्तु रथाद्राजन्नपाक्रामत् त्वरान्वित ।
तत पाण्डवयोधास्ते नागराज शरैर्द्रुतम् ॥
सिषिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो जिघासव ।
पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्त सौभद्रस्याप्लुतो रथम् ॥
स कुञ्जरस्थो विसृजन्निषूनरिषु पार्थिव ।
बभौ रश्मीनिवादित्यो भुवनेषु समुत्सृजन्॥
तमार्जुनिर्द्वादशभिर्युयुत्सुर्दशभि शरै ।
त्रिभिस्त्रिभिर्द्रौपदेया धृष्टकेतुश्च विव्यधु ॥६०
सोऽतियत्नार्पितैर्बाणैराचितो द्विरदो बभौ ।
संस्यूत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्जलदो महान्॥
नियन्तु शिल्पयत्नाभ्या प्रेरितोऽरिशरार्दित
परिचिक्षेप तान्नाग स रिपून् सव्यदक्षिणम्
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने ।
आवेष्टयत ता सेना भगदत्तस्तथा मुहु ॥६३
क्षिप्र श्येनाभिपन्नाना वायसानामिव स्वन ।
बभूव पाण्डवेयाना भृश विद्रवता स्वन ६४
स नागराज प्रवराङ्कुशाहत
पुरा सपक्षोऽद्रिवरो यथा नृप ।
भय तदा रिपुषु समादधद्भृश
वणिग्जनाना क्षुभितो यथार्णव ६५

तिर्यग्यातेन पार्श्वतोगामिना ॥ ३६ ॥ व्यवच्छिद्य विद्ध्वा ॥ ३९ ॥ पर्यवर्तत भ्रान्तवान् ॥ ४२ ॥ समुत्थाप्य स्थिरीकृत्य ॥ ४४ ॥ सुपर्वा शोभनाङ्गसन्धि ॥ ५३ ॥

ततो ध्वनिर्द्विरदरथाश्वपार्थिवै-
र्भयाद्द्रवद्भिर्जनितोऽतिभैरवः ।
क्षितिं वियद् द्यां विदिशो दिशस्तथा
समावृणोत् पार्थिव संयुगे ततः ॥६६
स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो
भृशं जगाहे द्विषतामनीकिनीम् ।
पुरा सुगुप्तां विबुधैरिवाहवे
विरोचनो देववरूथिनीमिव ॥ ६७
भृशं ववौ ज्वलनसखो वियद्रजः
समावृणोन्मुहुरपि चैव सैनिकान् ।
तमेकनागं गणशो यथा गजान्
समन्ततो द्रुतमथ मेनिरे जनाः ॥६८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सञ्जय उवाच ।
यन्मां पार्थस्य संग्रामे कर्माणि परिपृच्छसि ।
तच्छृणुष्व महाबाहो पार्थो यदकरोद्रणे ॥ १
रजो दृष्ट्वा समुद्भूतं श्रुत्वा च गजनिःस्वनम्
भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत् ॥२
यथा प्राग्ज्योतिषो राजा
गजेन मधुसूदन ।
त्वरमाणो विनिष्क्रान्तो
ध्रुवं तस्यैष निःस्वनः ॥ ३
इन्द्रादनवरः संख्ये गजयानविशारदः ।
प्रथमो गजयोधानां पृथिव्यामिति मे मतिः ॥
स चापि द्विरदश्रेष्ठः सदाऽप्रतिगजो युधि ।
सर्वशस्त्रातिगः संख्ये कृतकर्मा जितक्लमः ॥५
सहः शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवबलं सर्वमद्यैको नाशयिष्यति ॥ ६
न चावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति
शक्तस्तं प्रतिबाधितुम् ।
त्वरमाणस्ततो याहि
यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः ॥ ७
दृप्तं संख्ये द्विपबलाद्वयसा चापि विस्मितम्
अद्यैनं प्रेषयिष्यामि बलहन्तुः प्रियातिथिम् ॥
वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ सव्यसाचिनः ।
दीर्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ॥ ९
तं प्रयान्तं ततः पश्चादाह्वयन्तो महारथाः ।
संशप्तकाः समारोहन् सहस्राणि चतुर्दश ॥
दशैव तु सहस्राणि त्रिगर्तानां महारथाः ।
चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः
दीर्यमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ।
आहूयमानस्य च तैरभवद्धृदयं द्विधा ॥ १२
किं नु श्रेयस्करं कर्म भवेदद्येति चिन्तयन् ।
इह वा विनिवर्तेयं गच्छेयं वा युधिष्ठिरम् ॥
तस्य बुद्ध्या विचार्यैवमर्जुनस्य कुरूद्वह ।
अभवद्भूयसी बुद्धिः संशप्तकवधे स्थिरा ॥ १४
स संनिवृत्तः सहसा कपिप्रवरकेतनः ।
एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवी रणे ॥१५
सा हि दुर्योधनस्यासीन्मतिः कर्णस्य चोभयोः
अर्जुनस्य वधोपाये तेन द्वैधमकल्पयत् ॥ १६
स तु दोलायमानोऽभूद्द्वैधीभावेन पाण्डवः ।
वधेन तु नराग्र्याणामकरोत् तां मृषा तदा॥
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
असृजन्नर्जुने राजन् संशप्तकमहारथाः ॥ १८
नैव कुन्तीसुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः ।
न हया न रथा राजन् दृश्यन्ते स्म शरैश्चिताः
तदा मोहमनुप्राप्तः सिष्विदे हि जनार्दनः ।
ततस्तान् प्रायशः पार्थो
ब्रह्मास्त्रेण निजघ्निवान् ॥ २०
शतशः पाणयश्छिन्नाः सेषुज्यातलकार्मुकाः
केतवो वाजिनः सूता रथिनश्चापतन् क्षितौ

वियदाकाशं द्या स्वर्गं ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७
यन्मामिति ॥ १ ॥ विकुर्वाणे विविधा क्रिया कुर्वाणे ॥ २ ॥ अप्रतिगज इति छेदः ॥ ५ ॥ सहः सोढा पचाद्यच् ॥ ६ ॥ विस्मितं रूढाहङ्कारम् ॥ ८ ॥ समारोहन् सङ्गतवन्तः ॥ १० ॥

कुमाचलाग्राम्बुधरै समकाया सुकल्पिता
हतारोहा क्षितौ पेतुर्द्विपा पार्थशराहता ॥
वि विद्धकुथा नागाश्छिन्नभाण्डा परासव ।
सारोहास्तु रणे पेतुर्मथिता मार्गणैर्भृशम् ॥
सर्ष्टिप्रासासिनखरा समुद्गरपरश्वधा ।
विच्छिन्ना बाहव पेतुर्नृणा भल्लै किरीटिना
बालादित्याम्बुजेन्दूना तुल्यरूपाणि मारिष ।
सच्छिन्नान्यर्जुनशरै शिरास्युर्व्या प्रपेदिरे ॥
जज्वालालङ्कृता सेना
पत्रिभि प्राणिभोजनै ।
नानारूपैस्तदाऽमित्रान्
क्रुद्धे निघ्नति फाल्गुने ॥ २६
क्षोभयन्त तदा सेना द्विरद नलिनीमिव ।
धनञ्जय भूतगणा साधु साध्वित्यपूजयन् २७
दृष्ट्वा तत् कर्म पार्थस्य वासवस्येव माधव ।
विस्मय परम गत्वा प्राञ्जलिस्तमुवाच ह २८
कर्मैतत् पार्थ शक्रेण यमेन धनदेन च ।
दुष्कर समरे यत् ते कृतमद्येति मे मति ॥ २९
युगपच्चैव सग्रामे शतशोऽथ सहस्रश ।
पतिता एव मे दृष्टा सशप्तकमहारथा ॥ ३०
सशप्तकास्ततो हत्वा भूयिष्ठा ये व्यवस्थिताः
भगदत्ताय याहीति कृष्ण पार्थोऽभ्यनोदयत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशप्तकवधपर्वणि सशप्तकवधे
सप्तविंशोऽध्याय ॥२७॥

२८

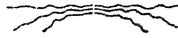
सञ्जय उवाच ।
यियासतस्तत कृष्ण
पार्थस्याश्वान्मनोजवान् ।
सप्रैषीद्धेमसछन्नान्
द्रोणानीकाय सत्वरन् ॥ १
त प्रयान्त कुरुश्रेष्ठ
स्वान् भ्रातॄन् द्रोणतापितान् ।
सुशर्मा भ्रातृभि सार्ध
युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ २
तत श्वेतहय कृष्णमब्रवीदजित जय ।
एष मा भ्रातृभि सार्ध सुशर्माऽऽह्वयतेऽच्युत
दीर्यते चोत्तरेणैव तत् सैन्य मधुसूदन ।
द्वैधीभूत मनो मेऽद्य कृत सशप्तकैरिदम् ॥ ४
किं नु सशप्तकान् हन्मि
स्वान् रक्षाम्यहितार्दितान् ।
इति मे त्व मत वेत्सि
तत्र किं सुकृत भवेत् । ५
एवमुक्तस्तु दाशार्ह स्यंदन प्रत्यवर्तयत् ।
येन त्रिगर्ताधिपति पाण्डव समुपाह्वयत ६
ततोऽर्जुन सुशर्माण विद्ध्वा सप्तभिराशुगै ।
ध्वज धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्या समकृन्तत ७
त्रिगर्ताधिपतेश्चापि भ्रातर षड्भिराशुगै ।
साश्व ससूत त्वरित पार्थ प्रैषीद्यमक्षयम् ८
ततो भुजगसंकाशा सुशर्मा शक्तिमायसीम् ।
चिक्षेपार्जुनमादिश्य वासुदेवाय तोमरम् ९
शक्तिं त्रिभि शरैश्छित्त्वा तोमर त्रिभिरर्जुन.
सुशर्माण शरव्रातैर्मोहयित्वा न्यवर्तयत् १०
त वासवमिवायान्त भूरिवर्ष शरौघिणम् ।
राजस्तावकसैन्याना नोग्र कश्चिदवारयत् ११
ततो धनञ्जयो बाणै सर्वानेव महारथान् ।
आयाद्विनिघ्नन् कौरव्यान् दहन्कक्षमिवानल
तस्य वेगमसह्य त कुन्तीपुत्रस्य धीमत ।
नाशक्नुवस्ते ससोढु स्पर्शमग्नेरिव प्रजा. ॥
सवेष्टयन्ननीकानि शरवर्षेण पाण्डव ।
सुपर्णपातवद्राजन्नायात् प्राग्ज्योतिष प्रति ॥
यत्तदानामयज्जिष्णुर्भरतानामपायिनाम् ।
धनु क्षेमकर सख्ये द्विषतामश्रुवर्धनम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

२८
यियासत इति ॥ १ ॥ भूरिवर्षमिति वासवविशेषणम् ॥ ११ ॥

तदेव तव पुत्रस्य राजन् दुर्द्यूतदेविन ।
कृते क्षत्रविनाशाय धनुरायच्छदर्जुन ॥ १६
तथा विक्षोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी
व्यशीर्यत महाराज नौरिवासाद्य पर्वतम् ॥
ततो दशसहस्राणि [illegible]त धनुष्मताम् ।
मतिं कृत्वा रणे क्रूरा वीरा जयपराजये १८
व्यपेतहृदयत्रासा आवव्रुस्तं महारथा ।
आच्छेद पार्थो गुरु भारं सर्वभारसहो युधि
यथा नलवनं क्रुद्ध प्रभिन्न षष्टिहायन ।
मृद्नीयात्तद्वदायस्त पार्थोऽमृद्नाच्चमूं तव
तस्मिन् प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिप ।
तेन नागेन सहसा [illegible]वत् ॥ २१
त रथेन नरव्याघ्र [illegible] ।
स [illegible] बभूव रथनागयो ॥ २२
कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च ।
सङ्ग्रामे चेरतुर्वीरौ भगदत्तधनञ्जयौ ॥ २३
ततो [illegible]दिन्द्र इव प्रभु ।
अभ्यवर्षच्छरौघेण भगदत्तो धनञ्जयम् ॥ २४
स चापि शरवर्षं त शरवर्षेण वासवि ।
अप्राप्तमेव चिच्छेद भगदत्तस्य वीर्यवान् २५
तत प्राग्ज्योतिषो राजा शरवर्षं निवारयत् ।
शरैर्जघ्ने महाबाहु पार्थं कृष्णं च मारिष २६
ततस्तु शरजालेन महताऽभ्यवकीर्य तौ ।
चोदयामास त नाग वधायाच्युतपार्थयो ॥
तमापतन्तं द्विरदं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकम् ।
चक्रेऽपसव्यं त्वरित स्यन्दनेन जनार्दन ॥
सम्प्राप्तमपि नेयेष परावृत्तं महाद्विपम् ।
सारोहं मृत्युसात् कर्तुं स्मरन् धर्मं धनञ्जय
स तु नागो द्विपरथान् हयांश्चामृद्य मारिष ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तत क्रुद्धो धनञ्जय ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे
अष्टाविंशोऽध्याय ॥२८॥

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा क्रुद्ध किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डव ।
प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथम्
सञ्जय उवाच ।
प्राग्ज्योतिषेण संसक्तावुभौ दाशार्हपाण्डवौ
मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्तौ सर्वभूतानि मेनिरे ॥२
तथा तु शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो ।
गजस्कन्धान्महाराज कृष्णयो स्यन्दनस्थयो
अथ कार्ष्णायसैर्बाणै पूर्णकार्मुकनि सृतै ।
अविध्यद्देवकीपुत्रं हेमपुङ्खै शिलाशितै ॥ ४
अग्निस्पर्शसमास्तीक्ष्णा भगत्तेन चोदिता ।
निर्भिद्य देवकीपुत्रं क्षितिं जग्मु सुवासस ॥
तस्य पार्थो धनुश्छित्वा परिवारं निहत्य च
लालयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत् ॥ ६
सोऽर्करश्मिनिभांस्तीक्ष्णा-
स्तोमरान् वै चतुर्दश ।
अप्रेषयत् सव्यसाची
द्विधैकैकमथाच्छिनत् ॥ ७
ततो नागस्य तद्वर्म व्यधमत् पाकशासनि ।
शरजालेन महता तद्व्यशीर्यत भूतले ॥ ८
शीर्णवर्मा स तु गज शरै सुभृशमर्दित ।
बभौ धारानिपाताक्तो व्यभ्र पर्वतराडिव ९
तत प्राग्ज्योतिष शक्तिं
हेमदण्डामयस्मयीम्
व्यसृजद्वासुदेवाय द्विधा तामर्जुनोऽच्छिनत् ।
ततश्छत्रं ध्वजं चैव छित्वा राज्ञोऽर्जुन शरै
विव्याध दशभिस्तूर्णमुत्स्मयन् पर्वतेश्वरम् ॥
सोऽतिविद्धोऽर्जुनशरै सुपुङ्खै कङ्कपत्रिभि ।
भगदत्तस्तत क्रुद्ध पाण्डवस्य जनाधिप ॥
व्यसृजत्तोमरान् मूर्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद च
तैरर्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्तितम् ॥ १३

आयच्छद्गृहीतवान् यदेवार्जुनस्य धनुर्भरताना क्षेमङ्करमासी-
त्तदेव तत्पुत्रनिमित्तं क्षत्रक्षयकरमभवदिति वाक्यार्थ ॥१६॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाविंशोऽध्याय
॥ २८ ॥

२९

तथा क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

परिवृत्त किरीट तद्यमयन्नेव पाण्डव ।
सुदृष्ट क्रियता लोक इति राजानमब्रवीत् ॥
एवमुक्तस्तु सक्रुद्ध शरवर्षेण पाण्डवम् ।
अभ्यवर्षत् स गोविन्द धनुरादाय भास्वरम् ॥
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा
तूणीरान् सन्निकृत्य च ।
स्मरमाणो द्विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत् ॥
विद्धस्ततोऽतिव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् ।
अभिमन्त्र्याङ्कुश क्रुद्धो व्यसृजत् पाण्डवोरसि
विसृष्ट भगदत्तेन तदस्त्र सर्वघाति वै ।
उरसा प्रतिजग्राह पार्थ सञ्छाद्य केशव ॥
वैजयन्त्यभवन्माला तदस्त्र केशवोरसि ।
पद्मकोशविचित्राढ्या सर्वर्तुकुसुमोत्कटा ॥
ज्वलनार्केन्दुवर्णाभा पावकोज्ज्वलपल्लवा ।
तया पद्मपलाशिन्या वातकम्पितपत्रया ॥२०
शुशुभेऽभ्यधिक शौरिरतसीपुष्पसन्निभ ।
ततोऽर्जुन क्लान्तमना केशव प्रत्यभाषत २१
अयुध्यमानस्तुरगान् सयन्तास्मीति चानघ
इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिज्ञा स्वा न रक्षसि
यद्यहं व्यसनी वा स्यामशक्तो वा निवारणे ।
ततस्त्वयैव कार्य स्यान्न तत्कार्यं मयि स्थिते
सबाण सधनुश्चाह ससुरासुरमानुषान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतु तच्चापि विदित तव
ततोऽर्जुन वासुदेव प्रत्युवाचार्थवद्वच ।
शृणु गुह्यमिद पार्थ पुरा वृत्त यथाऽनघ ॥ २५
चतुर्मूर्तिरह शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यत ।
आत्मान प्रविभज्येह लोकाना हितमादधे ॥
एका मूर्तिस्तपश्चर्या कुरुते मे भुवि स्थिता ।
अपरा पश्यति जगत् कुर्वाण साध्वसाधुनी ॥
अपरा कुरुते कर्म मानुष लोकमाश्रिता ।
शेते चतुर्थी त्वपरा निद्रा वर्षसहस्रिकम् ॥
याऽसौ वर्षसहस्रान्ते
मूर्तिरुत्तिष्ठते मम ।
वरार्हेभ्यो वरान् श्रेष्ठा-
स्तस्मिन् काले ददाति सा ॥ २९
त तु कालमनुप्राप्त विदित्वा पृथिवी तदा ।
अयाचत वर यन्मा नरकार्थाय तच्छृणु ॥ ३०
देवाना दानवाना च अवध्यस्तनयोऽस्तु मे ।
उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्व दातुमर्हसि ॥
एव वरमह श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा ।
अमोघमस्त्र प्रायच्छ वैष्णव परम पुरा ॥ ३२
अवोच चैतदस्त्र वै ह्यमोघ भवतु क्षमे ।
नरकस्याभिरक्षार्थं नैन कश्चिद्वधिष्यति ॥ ३३
अनेनास्त्रेण ते गुप्त सुत परबलार्दन ।
भविष्यति दुराधर्ष सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ ३४
तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी ।
स चाप्यासीद्दुराधर्षो नरक शत्रुतापन ॥
तस्मात् प्राग्ज्योतिष प्राप्त तदस्त्र पार्थ मामकम्
नास्यावध्योऽस्ति लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष
तन्मया त्वत्कृते चैतदन्यथा व्यपनामितम् ।
विमुक्त परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ॥३७
वैरिण जहि दुर्धर्ष भगदत्त सुरद्विषम् ।
यथाऽह जघ्निवान् पूर्वं हितार्थं नरक तथा ॥
एवमुक्तस्तदा पार्थ केशवेन महात्मना ।
भगदत्त शितैर्बाणै सहसा समवाकिरत् ॥
तत पार्थो महाबाहुरसम्भ्रान्तो महामना ।
कुम्भयोरन्तरे नाग नाराचेन समार्पयत् ॥४०
स समासाद्य त नाग बाणो वज्र इवाचलम् ।
अभ्यगात् सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नग ॥
स करी भगदत्तेन प्रेर्यमाणो मुहुर्मुहु ।
न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्येव योषिता ॥
स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवनिं ययौ
नदन्नार्तस्वन प्राणानुत्ससर्ज महाद्विप ॥ ४३
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशव ।
अय महत्तर पार्थ पलितेन समावृत ॥ ४४
वलीसञ्छन्ननयन शूर परमदुर्जय ।
अक्ष्णोरुन्मीलनार्थाय बद्धपट्टो ह्यसौ नृप ॥
देववाक्यात् प्रचिच्छेद शरेण भृशमर्जुन ।
छिन्नमात्रेऽशुके तस्मिन् रुद्धनेत्रो बभूव स ॥
तमोमय जगन्मेने भगदत्त प्रतापवान् ।
ततश्चन्द्रार्धबिम्बेन बाणेन नतपर्वणा ॥ ४७
बिभेद हृदय राज्ञो भगदत्तस्य पाण्डव ।
स भिन्नहृदयो राजा भगदत्त किरीटिना ॥
शरासन शराश्चैव गतासु प्रमुमोच ह ।
शिरसस्तस्य विभ्रष्ट पपात च वराशुकम् ।
नालताडनविभ्रष्ट पलाश नलिनादिव ॥ ४८

एका मूर्तिर्बदरिकाश्रमे नारायणरूपा अपरा परमात्मरूपा २७ अपरा क्षेत्रज्ञरूपा अपरा जलशायिनी ॥२८॥ व्यपनामित स्वार्थे णिच् । व्यपनीतमित्यर्थ ॥२७॥ योषिता भागुरिमते टाप् ॥ ४२ ॥

स हेममाली तपनीयभाण्डात्
पपात नागाद्गिरिसन्निकाशात् ।
सुपुष्पितो मारुतवेगरुग्णो
महीधराग्रादिव कर्णिकार ॥ ५०

निहत्य त नरपतिमिन्द्रविक्रमं
[illegible] तदैन्द्रिराहवे ।
ततोऽपरास्तव जयकाङ्क्षिणो नरान्
बभञ्ज वायुर्बलवान् द्रुमानिव

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तवधे
एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

३०

सञ्जय उवाच ।
प्रियमिन्द्रस्य सतत सखायममितौजसम् ।
हत्वा प्राग्ज्योतिष पार्थ प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १
ततो गान्धारराजस्य सुतौ परपुरञ्जयौ ।
अर्देतामर्जुन सङ्ख्ये भ्रातरौ वृषकाचलौ ॥ २
तौ समेत्यार्जुन वीरौ पुर पश्चाच्च धन्विनौ
अविध्येता महावेगैर्निशितैराशुगैर्भृशम् ॥ ३
वृषकस्य हयान् सूत धनुश्छत्र रथ ध्वजम् ।
तिलशो व्यधमत् पार्थ सौबलस्य शितै शर
ततोऽर्जुन शरव्रातैर्नानाप्रहरणैरपि ।
गान्धारानाकुलांश्चक्रे सौबलप्रमुखान् पुन ५

तत पञ्चशतान् वीरान्
गान्धारानुद्यतायुधान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय
क्रुद्धो बाणैर्धनञ्जय ॥ ६

हताश्वात् तु रथात् तूर्णमवतीर्य महाभुज ।
आरुरोह रथ भ्रातुरन्यच्च धनुराददे ॥ ७
तावेकरथमारूढौ भ्रातरौ वृषकाचलौ ।
शरवर्षेण बीभत्सुमविध्येता मुहुर्मुहु ॥ ८
स्यालौ तव महात्मानौ राजानौ वृषकाचलौ
भृश विजघ्नतु पार्थमिन्द्र वृत्रबलाविव ॥ ९
लब्धलक्षौ तु गान्धारावहता पाण्डव पुन ।
निदाघवार्षिकौ मासौ लोकं घर्मांशुभिर्यथा
तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचलौ ।
संश्लिष्टाङ्गौ स्थितौ राजञ्जघानैकेषुणाऽर्जुन
तौ रथात्सिहसकाशौ लोहिताक्षौ महाभुजौ
राजन् सपेततर्वीरौ सोदर्यावेकलक्षणौ ॥ १२
तयोर्भूमि गतौ देहौ रथाद्बन्धुजनप्रियौ ।
यशो दशदिश पुण्य गमयित्वा व्यवस्थितौ ॥
दृष्ट्वा विनिहतौ सङ्ख्ये मातुलावपलायिनौ ।
भृश मुमुचुरश्रूणि पुत्रास्तव विशापते ॥ १४
निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाशतविशारद ।
कृष्णौ संमोहयन्मायां विदधे शकुनिस्तत ॥
लगुडायोगुडाश्मान शतघ्न्यश्च सशक्तय ।
गदापरिघनिस्त्रिंशशूलमुद्गरपट्टिशा ॥ १६
सकम्पनर्ष्टिनखरा मुसलानि परश्वधा ।
क्षुरा क्षुरप्रनालीका वत्सदन्तास्थिसन्धय:

चक्राणि विशिखा प्रासा
विविधान्यायुधानि च ।
प्रपेतु शतशो दिग्भ्य
प्रदिग्भ्यश्चार्जुन प्रति ॥ १८

खरोष्ट्रमहिषा सिंहा व्याघ्रा सृमरचिल्लका:।
ऋक्षा शालावृका गृध्रा कपयश्च सरीसृपा:
विविधानि च रक्षांसि क्षुधितान्यर्जुन प्रति
सक्रुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च
ततो दिव्यास्त्रविच्छूर कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
विसृजन्निषुजालानि सहसा तान्यताडयत् ॥
ते हन्यमाना शूरेण प्रवरै सायकैर्दृढै ।
विरुवन्तो महारावान् विनेशु सर्वतो हता:
ततस्तम प्रादुरभूदर्जुनस्य रथ प्रति ।
तस्माच्च तमसो वाच क्रूरा पार्थमभर्त्सयन्
तत् तमो भैरव घोर भयकर्तृ महाहवे ।
उत्तमास्त्रेण महता ज्यौतिषेणार्जुनोऽवधीत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

३०

प्रियमिति ॥ १ ॥ वर्षशब्दोयमृतुवचन । निदाघर्तुसबन्धिनावित्यर्थ । घर्मांशुभिस्तीक्ष्णकिरणै ॥१०॥ कम्पना यष्टय । क्षुरा क्षुराकृतिफलका । क्षुरप्रास्तूरमध्यफलका । नालीका नलिकया क्षेप्या । वत्सदन्ता गोपोतकदन्ताकारफलका । अस्थिसन्धयोऽस्थिमयफलका ॥१७॥ विशिखा फणित्राकारफलका ॥ १८ ॥ सृमरा गवया चिल्लको व्याघ्रभेद शालावृका श्वान ॥ १९ ॥

हते तस्मिञ्जलौघास्तु प्रादुरासन् भयानका
अमसस्तस्य नाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुन ॥
प्रायुङ्क्ताम्भस्ततस्तेन प्रायशोऽस्त्रेण शोषितम्।
एव बहुविधा माया सौबलस्य कृता कृता
जघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
×तदा हतासु मायासु त्रस्तोऽर्जुनशराहत
अपायाज्जवनैरश्वै शकुनि प्राकृतो यथा ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रविच्छ्रैष्ठ्य दर्शयन्नात्मनोऽरिषु
अभ्यवर्षच्छरौघेण कौरवाणामनीकिनीम् ।
सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य वाहिनी ॥
द्वैधीभूता महाराज गङ्गेवासाद्य पर्वतम् ।
द्रोणमेवान्वपद्यन्त केचित् तत्र नरर्षभा ॥३०
केचिद्दुर्योधन राजन्नर्द्यमाना किरीटिना ।
नापश्याम ततस्त्वेन सैन्ये वै रजसावृते ॥
गाण्डीवस्य च निर्घोष श्रुतो दक्षिणतो मया
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोष वादित्राणा च नि स्वनम्
गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्यास्पृशद्दिव
तत पुनर्दक्षिणत सग्रामश्चित्रयोधिनाम् ॥
सुयुद्ध चार्जुनस्यासीदह तु द्रोणमन्वियाम् ।
यौधिष्ठिराण्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्तत ॥
नानाविधान्यनीकानि पुत्राणा तव भारत ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुत ॥
त वासवमिवायान्त भूरिवर्ष शरौघिणम् ।
महेष्वासा नरव्याघ्रा नोग्र केचिदवारयन् ॥
ते हन्यमाना पार्थेन त्वदीया व्यथिता भृशम्।
स्वानेव बहवो जघ्नुर्विद्रवन्तस्ततस्तत ॥ ३७
तेऽर्जुनेन शरा मुक्ता कङ्कपत्रास्तनुच्छिद ।
शलभा इव सपेतु सवृण्वाना दिशो दश ॥
तुरग रथिन नाग पदातिमपि मारिष ।
विनिर्भिद्य क्षिति जग्मुर्वल्मीकमिव पन्नगा ॥
न च द्वितीय व्यसृजत् कुञ्जराश्वनरेषु स ।
पृथगेकशरा रुग्णा निपेतुस्ते गतासव ॥४०
हतैर्मनुष्यैर्द्विरदैश्च सर्वत
शराभिसृष्टैश्च हयैर्निपातितै ।
तदाऽश्वगोमायुबलाभिनादित
विचित्रमायोधशिरो बभूव तत् ॥४१
पिता सुत त्यजति सुहृद्वर सुहृत
तथैव पुत्र पितर शरातुर ।
स्वरक्षणे कृतमतयस्तदा जना-
स्त्यजन्ति वाहानपि पार्थपीडिता ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि ससशप्तकवधपर्वणि शकुनिपलायने
त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।
तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण सञ्जय ।
चलिताना द्रुताना च कथमासीन्मनो हि व
अनीकाना प्रभग्नानामवस्थानमपश्यताम् ।
दुष्कर प्रतिसन्धान तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।
तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशापते ।
यश प्रवीरा लोकेषु रक्षन्तो द्रोणमन्वयु ॥३
समुद्यतेषु चास्त्रेषु सप्राप्ते च युधिष्ठिरे ।
अकुर्वन्नार्यकर्माणि भैरवे सत्यभीतवत् ॥ ४
अन्तर भीमसेनस्य प्रापतन्नमितौजस ।
सात्यकेश्चैव वीरस्य धृष्टद्युम्नस्य वा विभो ॥
द्रोण द्रोणमिति क्रूरा पञ्चाला समचोदयन् ।
मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरून् सर्वानचोदयन्
द्रोण द्रोणमिति ह्येके मा द्रोणमिति चापरे ।
कुरूणा पाण्डवाना च द्रोणद्यूतमवर्तत ॥ ७
य य प्रमथते द्रोण पञ्चालाना रथव्रजम् ।
तत्र तत्र तु पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्तत ॥ ८
तथा भागविपर्यासै सग्रामे भैरवे सति ।
वीरा समासदन् वीरान् कुर्वन्तो भैरव रवम्

एनम् अर्जुनम् ॥ ३१ ॥ शराभिसृष्टैर्बाणाभिहतै । आयोधशिरो रणाङ्गनम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥ × तथेति पाठ.

३१

तेष्विति ॥ १ ॥ अन्तर छिद्र प्रापतन् सृतवन्त ॥ ५ ॥ समासदन् प्रतिगतवन्त ॥ ९ ॥

अकम्पनीया शत्रूणा बभूवुस्तत्र पाण्डवा ।
अकम्पयन्ननीकानि स्मरन्त क्लेशमात्मन ॥
ते त्वमर्षवशं प्राप्ता ह्रीमन्त सत्त्वचोदिता ।
त्यक्त्वा प्राणान्न्यवर्तन्त घ्नन्तो द्रोणं महाहवे
अयसामिव संपात शिलानामिव चाभवत् ।
दीव्यतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसाम् ॥ १२
न तु स्मरन्ति संग्राममपि वृद्धास्तथाविधम्
दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ॥ १३
प्राकम्पतेव पृथिवी तस्मिन् वीरावसादने ।
निवर्तता बलौघेन महता [illegible] ॥ १४
घूर्णतोऽपि बलौघस्य दिवं स्तब्ध्वेव नि स्वन
अजातशत्रोस्तत्सैन्यमाविवेश सुभैरव ॥ १५
समासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रश ।
द्रोणेन चरता संख्ये प्रभग्नानि शितै शरै ॥
तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्मणा ।
पर्यवारयदासाद्य द्रोण सेनापति स्वयम् ॥
तदद्भुतमभूद्युद्ध द्रोणपाञ्चालयोस्तथा ।
नैव तस्योपमा काचिदिति मे निश्चिता मति
ततो नीलोऽनलप्रख्यो ददाह कुरुवाहिनीम्
शरस्फु[illegible]र्चिर्द[illegible] कक्षमिवानल ॥
त दहन्तमनीकानि द्रोणपुत्र प्रतापवान् ।
[illegible] सुश्लक्ष्ण [illegible]
नील किं बहुभिर्दग्धैस्तव योधै [illegible] ।
मयैकेन हि युध्यस्व क्रुद्ध प्रहर चाशु माम् ॥
त पद्मनिकराकार पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
व्याकोशपद्माभमुखो नीलो विव्याध सायकै
तेनापि विद्ध सहसा द्रौणिर्भल्लै शितैस्त्रिभि
धनुर्ध्वज च छत्र च द्विषत स न्यकृन्तत ॥
स प्लुत स्यन्दन[illegible]नीलश्चर्म[illegible]सिभृत्
द्रौणायने शिर कायाद्धर्तुमैच्छत् पतत्रिवत्
तस्यो[illegible]स सुनस शिर कायात् सकुण्डलम्
भल्लेनापाहरद्द्रौणि स्मयमान इवानघ ॥ २५
संपूर्णचन्द्राभमुख पद्मपत्रनिभेक्षण ।
प्राशुरुत्पलपत्राभो निहतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
तत प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भृशमाकुला
आचार्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततेजसि ॥ २७
अचिन्तयंश्च ते सर्वे पाण्डवाना महारथा ।
कथ नो वासविस्त्रायाच्छत्रुभ्य इति* मारिष
दक्षिणेन तु सेनाया कुरुते कदन बली ।
[illegible] नारायणबलस्य च ॥ २९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि नीलवधे
एकत्रिंशोऽध्याय ॥३१॥

३२

संजय उवाच ।
प्रतिघात तु सैन्यस्य नामृष्यत वृकोदर ।
सोऽभ्याहनद्गुरु षष्ट्या कर्णं च दशभि शरै
तस्य द्रोण शितैर्बाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्मगै ।
जीवितान्तमभिप्रेप्सुर्मर्मण्याशु जघान ह ॥ २
आनन्तर्यमभिप्रेप्सु षड्विंशत्या समार्पयत् ।
कर्णो द्वादशभिर्बाणैरश्वत्थामा च सप्तभि ॥
षड्भिर्दुर्योधनो राजा
तत एनमथाकिरत् ।
भीमसेनोऽपि तान् सर्वान्
प्रत्यविध्यन्महाबल ॥ ४
द्रोण पञ्चाशतेषूणा कर्णं च दशभि शरै ।
दुर्योधन द्वादशभिर्द्रौणिमष्टाभिराशुगै ॥५
आराव तुमुल कुर्व-
न्नभ्यवर्तत तान् रणे× ।
तस्मिन् सत्यजति प्राणान्
मृत्युसाधारणीकृते ॥ ६

न्यवर्तन्त भयेभ्यो निवृत्ता ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकत्रिंशोऽध्याय ॥३१॥ *इवेति पाठ ।

३२

प्रतिघातमिति ॥ १ ॥ मृत्युसाधारणीकृते मरणतुल्यावस्थाप्रमिते ॥ ६ ॥ × ' तद्रणे ' इति पाठ ।

अजातशत्रुस्तान् योधान्
भीमं त्रातेत्यचोदयत्।
ते ययुर्भीमसेनस्य
समीपममितौजस ॥ ७
[illegible] माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ।
ते समेत्य सुसंरब्धा सहिता [illegible] ॥८
महेष्वासवरैर्गुप्ता द्रोणानीकं बिभित्सव।
समापेतुर्महावीर्या भीमप्रभृतयो रथा ॥ ९
तान् प्रत्यगृह्णात्त्वव्यग्रो द्रोणोऽपि रथिनां वर
महारथानतिबलान् वीरान् समरयोधिन ॥
[illegible] ययु
सादिन सादिनोऽभ्यघ्नंस्तथैव रथिनो रथान्
आसीच्छक्त्यसिसंपातो युद्धमासीत्परश्वधै
प्रकृष्टमसियुद्धं च बभूव कटुकोदयम् ॥ १२
कुञ्जराणां च संपाते युद्धमासीत् सुदारुणम्।
[illegible]
नरो बाणविनिर्भिन्नो रथादन्यश्च मारिष।
तत्रान्यस्य च संमर्दे पतितस्य विवर्मण ॥ १४
शिर [illegible]स्यामास वक्षस्याक्रम्य कुञ्जर।
अपराश्चापरेऽमृद्नन् वारणा पतितान्नरान्॥
विषाणैश्चावनिं गत्वा
व्यभिन्दन् रथिनो बहून्।
नरान्त्रै केचिदपरे
विषाणालग्नसंश्रयै ॥ १६
बभ्रमु समरे नागा मृद्नन्त शतशो नरान्।
कार्ष्णायसतनुत्राणान्नराश्वरथकुञ्जरान् ॥
पतितान् पोथयाचक्रुर्द्विपा स्थूलनलानिव।
गृध्रपत्राधिवासांसि शयनानि नराधिपा ॥
ह्रीमन्त कालसंपक्वात् सुदु खान्यनुशेरते।
हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं रथेनाभ्येत्य संयुगे ॥
पुत्रश्च पितरं मोहान्निर्मर्यादमवर्तत।
रथो भग्नो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्यां निपातितम्
युगार्धं छिन्नमादाय प्रदुद्राव तथा हय ॥
सासिर्बाहुर्निपतित शिरश्छिन्नं सकुण्डलम्
गजेनाक्षिप्य बलिना रथ संचूर्णित क्षितौ।

रथिना ताडितो नागो नाराचेनापतत् क्षितौ
सारोहश्चापतद्वाजी गजेनाभ्याहतो भृशम्।
निर्मर्यादं महद्युद्धमवर्तत [illegible] ॥ २३
हा तात हा पुत्र सखे क्वासि तिष्ठ क धावसि
प्रहराहर जह्येनं स्मितक्ष्वेडितगर्जितै ॥ २४
इत्येवमुच्चरन्ति स्म श्रूयन्ते विविधा गिर।
नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम्॥
उपाशाम्यद्रजो भौमं भीरून् कश्मलमाविशत्
चक्रेण चक्रमासाद्य वीरो वीरस्य संयुगे ॥
अतीतेषुपथे काले जहार गदया शिर।
आसीत् केशपरामर्शो मुष्टियुद्धं च दारुणम्
नखैर्दन्तैश्च शूराणामद्वीपे द्वीपमिच्छताम्।
तत्राच्छिद्यत शूरस्य सखड्गो बाहुरुद्यत ॥२८
सधनुश्चापरस्यापि सशर साङ्कुशस्तथा।
आक्रोशदन्यमन्योऽत्र तथान्यो विमुखोऽद्रवत्
अन्य प्राप्तस्य चान्यस्य
शिर कायादपाहरत्।
सशब्दमद्रवच्चान्य
शब्दादन्योऽत्रसद्भृशम् ॥ ३०
स्वानन्योऽथ परानन्यो जघान निशितै शरै
गिरिशृङ्गोपमश्चात्र नाराचेन निपातित ॥
मातङ्गो न्यपतद्भूमौ नदीरोध इवोष्णगे।
तथैव रथिनं नाग क्षरन् गिरिरिवारुजन् ॥
अध्यातिष्ठत् पदा भूमौ सहाश्वं सहसारथिम्
शूरान् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्त्रान् रुधिरोक्षितान्
बहूनप्याविशन्मोहो भीरून् हृदयदुर्बलान्।
सर्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३४
सैन्येन रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत।
तत सेनापति शीघ्रमयं काल इति ब्रुवन्
नित्याभित्वरितानेव त्वरयामास पाण्डवान्
कुर्वन्त शासनं तस्य पाण्डवा बाहुशालिन
सरो हंसा इवापेतुर्घ्नन्तो द्रोणरथं प्रति।
गृह्णीताद्रवतान्योन्यं विभीता विनिकृन्तत ॥
इत्यासीत्तुमुल शब्दो दुर्धर्षस्य रथं प्रति।
ततो द्रोण कृप कर्णो द्रौणी राजा जयद्रथ

कटुकस्य परुषस्योदयो यत्र ॥१२॥ अवनिं गत्वा अभिहत्य विषाणालग्नसंश्रयै दन्तलग्नैकदेशै ॥ १६ ॥ गृध्रपक्षाधिवासांसि गृध्रपक्षास्तरणानि ॥१८॥ समसज्जत घनतामगमत् ॥ २५ ॥ अतीत इषुपथ शरावकाशो यत्र ॥२७॥ अद्वीपे निराश्रये द्वीपमाश्रयम् ॥२८॥ आक्रोशत् आहूतवान् ॥२९॥ क्षरन्मदमिति शेष । रथिनं तथैव सहाश्वं सहसारथिं अर्थाद्रथं च पदा आरुजन् भूमौ अभ्यतिष्ठदित्यन्वय ॥ ३२ ॥ विभीता अभीता ॥ ३७ ॥ दुर्धर्षस्य द्रोणस्य ॥ ३८॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
शल्यश्चैतान्यवारयन् ।
ते त्वार्यधर्मसंरब्धा
दुर्निवारा दुरासदा ॥ ३९
शरार्ता न जहुर्द्रोणं पञ्चाला पाण्डवै सह ।
ततो द्रोणोऽतिसंक्रुद्धो विसृजञ्शतश शरान्
चेदिपञ्चालपाण्डूनामकरोत् कदनं महत् ।
तस्य ज्यातलनिर्घोष शुश्रुवे दिक्षु मारिष ॥
वज्रसंह्रादसंकाशस्त्रासयन् मानवान् बहून्
एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्जित्वा सशप्तकान्बहून्
अभ्ययात्तत्र यत्रासौ
द्रोण पाण्डून् प्रमर्दति ।
तांश्छरौघान्महावर्तान्
शोणितोदान् महाह्रदान् ॥ ४३
तीर्णः सशप्तकान् हत्वा प्रत्यदृश्यत फाल्गुन
तस्य कीर्तिमतो लक्ष्म सूर्यप्रतिमतेजस ॥ ४४
दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजम् ।
सशप्तकसमुद्र तमुच्छोष्यास्त्रगभस्तिभि ॥
स पाण्डवयुगान्तार्क कुरूनप्यभ्यतीतपत् ।
प्रददाह कुरून् सर्वानर्जुन शस्त्रतेजसा ॥ ४६
युगान्ते सर्वभूतानि धूमकेतुरिवोत्थित ।
तेन बाणसहस्रौघैर्गजाश्वरथयोधिन ॥ ४७
ताड्यमाना क्षितिं जग्मुर्मुक्तकेशा शरार्दिता
केचिदार्तस्वनं चक्रुर्विनेशुरपरे पुन ॥ ४८
पार्थबाणहता केचि-
न्निपेतुर्विगतासव ।
तेषामुत्पतितान् कांश्चित्
पतितांश्च पराङ्मुखान् ॥ ४९
न जघानार्जुनो योधान् योधव्रतमनुस्मरन् ।
ते विकीर्णरथाश्चित्रा प्रायशश्च पराङ्मुखा
कुरव कर्ण कर्णेति हाहेति च विचुक्रुशु ।
तमाधिरथिराक्रन्दं विज्ञाय शरणैषिणाम्
माभैष्टेति प्रतिश्रुत्य ययावभिमुखोऽर्जुनम् ।
स भारतरथश्रेष्ठ सर्वभारतहर्षण ॥ ५२
प्रादुश्चक्रे तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदा वर ।
तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च ॥ ५३
शरौघाञ्छरजालेन विदुधाव धनञ्जय ।
तथैवाधिरथिस्तस्य बाणाञ्ज्वलिततेजस
अस्त्रमस्त्रेण संवार्य प्राणदद्विसृजन् शरान् ।
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथ ॥ ५६
विव्यधु कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै ।
अर्जुनास्त्रं तु राधेय संवार्य शरवृष्टिभि ॥
तेषा त्रयाणा चापानि
चिच्छेद विशिखैस्त्रिभि ।
ते निकृत्तायुधा शूरा
निर्विषा भुजगा इव ॥ ५७
रथशक्ती समुत्क्षिप्य भृश सिंहा इवानदन्
ता भुजाग्रैर्महावेगा निसृष्टा भुजगोपमा ॥
दीप्यमाना महाशक्त्यो जग्मुराधिरथिं प्रति
ता निकृत्य शरव्रातैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै
ननाद बलवान् कर्ण पार्थाय विसृजञ्छरान्
अर्जुनश्चापि राधेयं विद्ध्वा सप्तभिराशुगै ॥
कर्णादवरजं बाणैर्जघान निशितै शरै ।
तत शत्रुंजयं हत्वा पार्थ षड्भिरजिह्मगै
जहार सद्यो भल्लेन विपाटस्य शिरो रथात् ।
पश्यता धार्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना ॥
प्रमुखे सूतपुत्रस्य सोदर्या निहतास्त्रय ।
ततो भीम समुत्पत्य स्वरथाद्वैनतेयवत् ॥
वरासिना कर्णपक्षान् जघान दश पञ्च च ।
पुनस्तु रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ॥ ६४
विव्याध दशभि कर्णं सूतमश्वांश्च पञ्चभि ।
धृष्टद्युम्नोऽप्यसिवरं चर्म चादाय भास्वरम् ॥
जघान चन्द्रवर्माणं बृहत्क्षत्रं च नैषधम् ।
तत स्वरथमास्थाय पाञ्चाल्योऽन्यच्च कार्मुकं
आदाय कर्णं विव्याध त्रिसप्तत्या नदन् रणे ।
शैनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्दुसमद्युति ॥
सूतपुत्रं चतु षष्ट्या
विद्ध्वा सिंह इवानदन्× ।
भल्लाभ्यां साधुमुक्ताभ्या
छित्त्वा कर्णस्य कार्मुकम् ॥ ६८
पुन कर्णं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
ततो दुर्योधनो द्रोणो राजा चैव जयद्रथः
निमज्जमानं राधेयमुज्जह्रु सात्यकार्णवात् ।
पत्त्यश्वरथमातङ्गास्त्वदीया शतशोऽपरे ॥
कर्णमेवाभ्यधावन्त त्रास्यमाना प्रहारिण ।
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौभद्रोऽर्जुन एव च ७१
नकुल सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपू रणे ।
एवमेष महारौद्र क्षयार्थं सर्वधन्विनाम् ७२

आर्यधर्मेण संरब्धा क्रोधमा ॥ ३९ ॥ विदुधाव खण्डितवान् ॥ ५४ ॥ × अनदन्निति पाठ ।

तावकाना परेषा च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रण
पदातिरथनागाश्वा गजाश्वरथपत्तिभि ७३
रथिनो नागपत्त्यश्वै रथपत्ती रथाद्विपै ।
अश्वैरश्वा गजैर्नागा रथिनो रथिभि सह ७४
सयुक्ता समदृश्यन्त पत्तयश्चापि पत्तिभि ।
एव सुकलिल युद्धमासीत्क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्तैरभीताना यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ७५
ततो हता नररथवाजिकुञ्जरै-
रनेकशो द्विपरथपत्तिवाजिन ।
गजैर्गजा रथिभिरुदायुधा रथा
हयैर्हया पत्तिगणैश्च पत्तय ॥ ७६
रथैर्द्विपा द्विरदवरैर्महाहया
हयैर्नरा वररथिभिश्च वाजिन ।
निरस्तजिह्वादशनेक्षणा क्षितौ
क्षय गता प्रमथितवर्मभूषणा ॥ ७७
तथा परैर्बहुकरणैर्वरायुधै-
र्हता गता प्रतिभयदर्शना क्षितिम् ।
विपोथिता हयगजपादताडिता
भृशाकुला रथमुखनेमिभि क्षता ७८
प्रमोदने श्वापदपक्षिरक्षसा
जनक्षये वर्तति तत्र दारुणे ।
महाबलास्ते कुपिता परस्पर
निषूदयन्त प्रविचेरुरोजसा ॥ ७९
ततो बले भृशलुलिते परस्पर
निरीक्षमाणे रुधिरौघसप्लुते ।
दिवाकरेऽस्त गिरिमास्थिते शनै-
रुभे प्रयाते शिबिराय भारत ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सशप्तकवधपर्वणि द्वितीयदिवसावहारे
द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

॥ समाप्त सशप्तकवधपर्व ॥

अभिमन्युवधपर्व ३

३३

सञ्जय उवाच ।
पूर्वमस्मासु भग्नेषु फाल्गुनेनामितौजसा ।
द्रोणे च मोघसकल्पे रक्षिते च युधिष्ठिरे १
सर्वे विध्वस्तकवचास्तावका युधि निर्जिता
रजस्वला भृशोद्विग्ना वीक्षमाणा दिशो दश
अवहार तत कृत्वा भारद्वाजस्य समते ।
लब्धलक्ष्यै शरैर्भिन्ना भृशावहसिता रणे ३
श्लाघमानेषु भूतेषु फाल्गुनस्यामितान् गुणान्
केशवस्य च सौहार्दे कीर्त्यमानेऽर्जुन प्रति ४
अभिशस्ता इवाभूवन ध्यानमूकत्वमास्थिता
तत प्रभातसमये द्रोण दुर्योधनोऽब्रवीत्
प्रणयादभिमानाच्च द्विषद्वृद्ध्या च दुर्मना ।
शृण्वता सर्वयोधाना सरब्धो वाक्यकोविद
नून वय वध्यपक्षे भवतो द्विजसत्तम ।
तथा हि नाग्रही प्राप्त समीपेऽद्य युधिष्ठिरम्
इच्छतस्तेन मुच्येत चक्षु प्राप्तो रणे रिपुः ।
जिघृक्षतो रक्ष्यमाण सामरैरपि पाण्डवै ८
वर दत्वा मम प्रीत पश्चाद्विकृतवानसि ।
आशाभङ्ग न कुर्वन्ति भक्तस्यार्या कथञ्चन ९
ततोऽप्रीतस्तथोक्त सन्
भारद्वाजोऽब्रवीन्नृपम् ।
नार्हसे मा तथा ज्ञातु
घटमान तव प्रिये ॥ १०
ससुरासुरगन्धर्वा सयक्षोरगराक्षसा ।
नाल लोका रणे जेतु पाल्यमान किरीटिना
विश्वसृग्यत्र गोविन्द पृतनानीस्तथाऽर्जुन
तत्र कस्य बल क्रामेदन्यत्र त्र्यबकात् प्रभो ॥

प्राणास्त्यक्त्वा युद्धयतामित शेष ॥ ७३ ॥ अभीताना अभिमुखागताना भयहानाना वा ॥ ७ ॥ बहुवर्णैरनकप्रक्रिय रथमुखाना रथमुख्याना नमिभिश्च क्रान्तं ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

३३

पूर्वमिति ॥ १ ॥ रजस्वला धूलिव्याप्ता ॥ २ ॥ विकृतवान् अन्यथा कृतवान् ॥ ९ ॥

सत्य तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
*अद्यैक प्रवर कञ्चित् पातयिष्ये महारथम्
त च व्यूह विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि
योगेन केनचिद्राजन्नर्जुनस्त्वपनीयताम् १४
न ह्यज्ञातमसाध्य वा तस्य सख्येऽस्ति किञ्चन
तेन ह्युपात्त सकल सर्वज्ञानमितस्तत ॥ १५
द्रोणेन व्याहृते त्वेव सशप्तकगणा पुन ।
आह्वयन्नर्जुन सख्ये दक्षिणामभितो दिशम् ॥
ततोऽर्जुनस्याथ परै
सार्धं समभवद्रण ।
नादृशो यादृशो नान्य
श्रुतो दृष्टोऽपि वा क्वचित् ॥ १७
तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजन् व्यरोचत
चरन्मध्यन्दिने सूर्य प्रतपन्निव दुर्दृश ॥ १८
त चाभिमन्युर्वचनात् पितुर्ज्येष्ठस्य भारत ।
बिभेद दुर्भिद सख्ये चक्रव्यूहमनेकधा ॥ १९
स कृत्वा दुष्कर कर्म हत्वा वीरान् सहस्रश
षट्सु वीरेषु ससक्तो दौ शासनिवश गत ॥
सौभद्र पृथिवीपाल जहौ प्राणान् परन्तप ।
वय परमसहृष्टा पाण्डवा शोककर्शिता ।
सौभद्रे निहते राजन्नवहारमकुर्महि ॥ २१
धृतराष्ट्र उवाच ।
पुत्र पुरुषसिहस्य सञ्जयाप्राप्तयौवनम् ।
रणे विनिहत श्रुत्वा भृश मे दीर्यते मन २२
दारुण क्षत्रधर्मोऽय विहितो धर्मकर्तृभि ।
यत्र राज्येप्सव शूरा बाले शस्त्रमपातयन् ॥
बालमत्यन्तसुखिन विचरन्तमभीतवत् ।
कृतास्त्रा बहवो जघ्नुर्ब्रूहि गावल्गणे कथम् २४
बिभित्सता रथानीक सौभद्रेणामितौजसा ।
विक्रीडित यथा सख्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
सञ्जय उवाच ।
यन्मा पृच्छसि राजेन्द्र
सौभद्रस्य निपातनम् ।
तत् त कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि
शृणु राजन् समाहित ॥ २६
विक्रीडित कुमारेण यथानीक बिभित्सता
आरुग्णाश्च यथा वीरा दु साध्याश्चापि विप्लवे
दावाग्न्यभिपरीताना भूरिगुल्मतृणद्रुमे ।
वनौकसामिवारण्ये त्वदीयानामभूद्भयम् २८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधसक्षेपकथने त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

३४

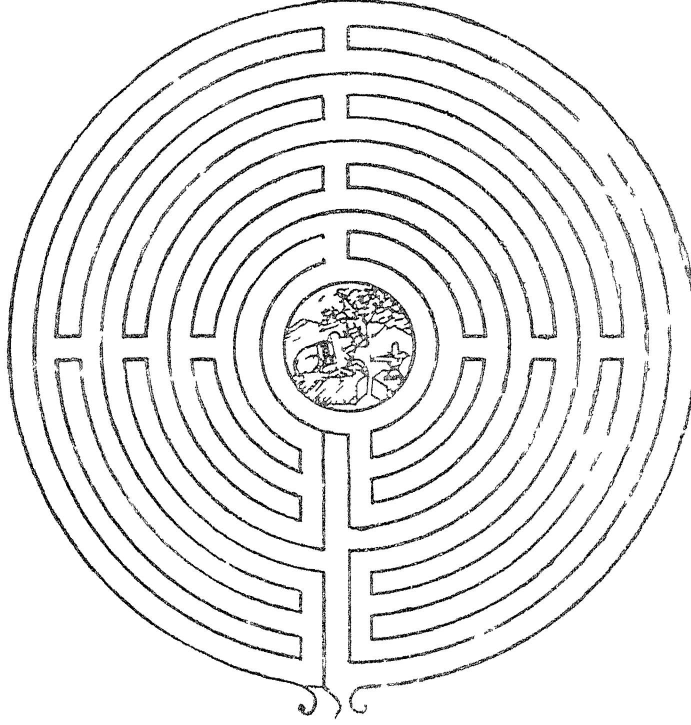
सञ्जय उवाच ।
समरेऽत्युग्रकर्माण कर्मभिर्व्यञ्जितश्रमा ।
सकृष्णा पाण्डवा पञ्च देवैरपि दुरासदा
सत्त्वकर्मान्वयैर्बुद्ध्या कीर्त्या च यशसा श्रिया
नैव भूतो न भविता नैव तुल्यगुण पुमान् २
सत्यधर्मरतो दान्तो विप्रपूजादिभिर्गुणै ।
सदैव त्रिदिव प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिर
युगान्ते चान्तको राजन्
जामदग्न्यश्च वीर्यवान् ।
रथस्थो भीमसेनश्च
कथ्यन्ते सदृशास्त्रय ॥ ४
प्रतिज्ञाकर्मदक्षस्य रणे गाण्डीवधन्वन ।
उपमा नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षितौ
गुरुवात्सल्यमत्यन्त नैभृत्य विनयो दम ।
नकुलेऽप्रातिरूप्य च शौर्य च नियतानि षट्
श्रुत-गाभार्य माधुर्य-सत्य-रूप-पराक्रमै ।
सदृशो देवयोर्वीर सहदेव किलाश्विनो ॥

कर्तृभि सहित सकलम्। इतोऽस्मत्त ततोऽन्यत ॥१५॥ षट्सु द्रोण-द्रौणि कृप कर्ण भोज शल्येषु ॥ २० ॥ धर्मकर्तृभिर्मन्वादिभि २३॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥ *अथैषा प्रवर वीर मिति पाठ

३४

समर इति ॥ १ ॥ **कीर्ति** साधुतयान्यै कथनम् **यश** परचित्तचमत्कृतो गुणौघ ॥२॥ **नैभृत्य** कृतकर्तव्याप्रकाशनम। **अप्रातिरूप्य** सौन्दर्यम् ॥ ६ ॥ प्रमुखऽग्रे

चक्रव्यूहः ।

चक्रव्यूहचित्रमिद महाराष्ट्रदेशे सुप्रथितमिति कृत्वा
विचारार्थं केवल प्रदर्शितम । तत्सम्यगसम्य
ग्वेति सुधीभि निर्णेयम ।

—संपादक

ये च कृष्णे गुणा स्फीता
पाण्डवेषु च ये गुणा ।
अभिमन्यौ किलैकस्था
दृश्यन्ते गुणसञ्चया ॥ ८
युधिष्ठिरस्य वीर्येण कृष्णस्य चरितेन च ।
कर्मभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्मण ॥ ९
धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च ।
विनयात सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभिमन्युमह सूत सौभद्रमपराजितम् ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कथमायोधने हत

सञ्जय उवाच ।

स्थिरो भव महाराज शोक धारय दुर्धरम्
महान्त बन्धुनाश ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥
चक्रव्यूहो महाराज आचार्येणाभिकल्पित ।
तत्र शक्रोपमा सर्वे राजानो विनिवेशिता
आरास्थानेषु विन्यस्ता कुमारा सूर्यवर्चस ।
सघातो राजपुत्राणा सर्वेषामभवत तदा १४
कृताभिसमया सर्वे सुवर्णविकृतध्वजा ।
रक्ताम्बरधरा सर्वे सर्वे रक्तविभूषणा ॥१५
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिन ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गा स्रग्विण सूक्ष्मवासस
सहिता पर्यधावन्त कार्ष्णि प्रति युयुत्सव ।
तेषा दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥ १७
पौत्र तव पुरस्कृत्य लक्ष्मण प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदु खास्ते अन्योन्यसमसाहसा ॥
अन्योन्य स्पर्धमानाश्च
अन्योन्यस्य हिते रता ।
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र
सैन्यमध्ये व्यवस्थित ॥ १९
कर्ण-दु शासन-कृपैर्वृतो राजा महारथै ।
देवराजोपम श्रीमाञ्छ्वेतच्छत्राभिसवृत ॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्कर ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठच्छ्रीमान्मेरुरिवाचल ।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमा
सुतास्तव महाराज
त्रिंशत्त्रिदशसन्निभा ।
गान्धारराज कितव
शल्यो भूरिश्रवास्तथा ॥ २३
पार्श्वत सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथा
तत प्रववृते युद्ध तुमुल लोमहर्षणम् ॥ २४
तावकाना परेषा च मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्२५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्माणे चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥३४॥

३५

सञ्जय उवाच ।

तदनीकमनाधृष्य भारद्वाजेन रक्षितम् ।
पार्था समभ्यवर्तन्त भीमसेनपुरोगमा ॥ १
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
कुन्तिभोजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महारथ ॥२
आर्जुनि क्षत्रधर्मा च बृहत्क्षत्रश्च वीर्यवान् ।
चेदिपो धृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्रौ घटोत्कच ॥३
युधामन्युश्च विक्रान्त
शिखण्डी चापराजित ।
उत्तमौजाश्च दुर्धर्षो
विराटश्च महारथ ॥ ४
द्रौपदेयाश्च सरब्धा शैशुपालिश्च वीर्यवान् ।
केकयाश्च महावीर्या सृञ्जयाश्च सहस्रश ॥५
एते चान्ये च सगणा कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा
समभ्यधावन् सहसा भारद्वाज युयुत्सव ६
समीपे वर्तमानास्तान्
भारद्वाजोऽतिवीर्यवान् ।
असम्भ्रान्त शरौघेण
महता समवारयत् ॥

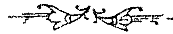
सैन्यस्य नायको द्रोण । अवास्थितेतिच्छन्दोनुरोधाद्विसर्गलोप ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

३५

तदनीकमिति ॥ १ ॥

महौघ सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्भिदम् ।
द्रोण ते नाभ्यवर्तन्त वेलामिव जलाशया ८
पीड्यमाना शरै राजन्द्रोणचापविनि सृतै
न शेकु प्रमुखे स्थातु भारद्वाजस्य पाण्डवा
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्बलम् ।
यदेन नाभ्यवर्तन्त पञ्चाला सृञ्जयै सह १०
तमायान्तमभिक्रुद्ध द्रोण दृष्ट्वा युधिष्ठिर ।
बहुधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥
अशक्य तु तमन्येन द्रोण मत्वा युधिष्ठिर ।
अविषह्य गुरु भार सौभद्रे समवासृजत् ॥१२
वासुदेवादनवर फाल्गुनाच्चामितौजसम् ।
अब्रवीत् परवीरघ्नमभिमन्युमिद वच ॥ १३
एत्य नो नार्जुनो गर्हेद्यथा तात तथा कुरु ।
चक्रव्यूहस्य न वय विद्मो भेद कथञ्चन ॥ १४
त्व वाऽर्जुनो वा कृष्णो वा
भिन्द्यात् प्रद्युम्न एव वा ।
चक्रव्यूह महाबाहो
पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १५
अभिमन्यो वर तात याचता दातुमर्हसि ।
पितृणा मातुलाना च सैन्याना चैव सर्वश ॥
धनञ्जयो हि नस्तात गर्हयेदेत्य सयुगात् ।
क्षिप्रमस्त्र समादाय द्रोणानीकं विशातय ॥
अभिमन्युरुवाच ।
द्रोणस्य दृढमत्युग्रमनीकप्रवर युधि ।
पितॄणा जयमाकाङ्क्षन्नवगाहेऽविलम्बितम् ॥
उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविशातने ।
नोत्सहे हि विनिर्गन्तुमह कस्याञ्चिदापदि ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
भिन्ध्यनीक युधा श्रेष्ठ द्वार सञ्जनयस्व न ।
वय त्वानुगमिष्यामो येन त्व तात यास्यसि
धनञ्जयसम युद्धे त्वा वय तात सयुगे ।
प्रणिधायानुयास्यामो रक्षन्त सर्वतोमुखा
भीम उवाच ।
अह त्वाऽनुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकि
पञ्चाला केकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रका
सकृद्भिन्न त्वया व्यूह तत्र तत्र पुन पुन ।
वय प्रध्वसयिष्यामो निघ्नमाना वरान् वरान्
अभिमन्युरुवाच ।
अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीक दुरासदम् ।
पतङ्ग इव सक्रुद्धो ज्वलित× जातवेदसम् ॥
तत्कर्माद्य करिष्यामि हित यद्वशयोर्द्वयो ।
मातुलस्य च यत्प्रीतिं करिष्यति पितुश्च मे ॥
शिशुनैकेन सग्रामे काल्यमानानि सघश
द्रक्ष्यन्ति सर्वभूतानि द्विषत्सैन्यानि वै मया
नाह पार्थेन जात स्या न च जात सुभद्रया
यदि मे सयुगे कश्चिज्जीवितो नाद्य मुच्यते ॥
यदि चैकरथेनाह समग्र क्षत्रमण्डलम् ।
न करोम्यष्टधा युद्धे न भवाम्यर्जुनात्मज ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
एव ते भाषमाणस्य बल सौभद्र वर्धताम् ।
यत्समुत्सहसे भेत्तु द्रोणानीक दुरासदम् ॥
रक्षित पुरुषव्याघ्रैर्महेष्वासैर्महाबलै ।
साध्यरुद्रमरुत्तुल्यैर्वस्वग्न्यादित्यविक्रमै ॥३०
सञ्जय उवाच ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् ॥
सुमित्राश्वान् रणे क्षिप्र द्रोणानीकाय चोदय ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञाया पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

३६

सञ्जय उवाच ।

सौभद्रस्तद्वच श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमत । अचोदयत यन्तार द्रोणानीकाय भारत ॥ १

मातुलाना सात्यकिप्रभृतीनाम् ॥ १६ ॥ योग उपायो युक्तिर्वा ॥ १९ ॥ प्रणिधाय प्राव्रदय ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

३६

सौभद्र इति ॥ १ ॥

× ज्वलन्तमिति पाठ ।

सोऽभद्रस्तद्वच श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमत ॥
अश्वोदगत यन्तारं द्रोणात्तीव्र भारत ॥

-द्रोणपर्व अ. १९६ ॥ ५८

तेन सञ्चोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथि ।
प्रत्युवाच ततो राजन्नभिमन्युमिद वच ॥ २
अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितस्त्वयि पाण्डवै ।
सप्रधार्य क्षण बुद्ध्या ततस्त्व योद्धमर्हसि ३
आचार्यो हि कृती द्रोण परमास्त्र कृतश्रम ।
अत्यन्तसुखसवृद्धस्त्व चायुद्धविशारद ॥ ४
ततोऽभिमन्यु प्रहसन् सारथि वाक्यमब्रवीत्
सारथे को न्वय द्रोण समग्र क्षत्रमेव वा॥५
ऐरावतगत शक्र सहामरगणैरहम् ।
अथवा रुद्रमीशान सर्वभूतगणार्चितम् ।
योधयेय रणमुखे न मे क्षत्रेऽद्य विस्मय ॥ ६
न ममैतद्द्विषत्सैन्य कलामर्हति षोडशीम् ।
अपि विश्वजित विष्णु मातुल प्राप्य सूतज ॥
पितर चार्जुन युद्धे न भीर्मामुपयास्यति ।
अभिमन्युश्च ता वाच कदर्थीकृत्य सारथे ॥ ८
याहीत्येवाब्रवीदेन द्रोणानीकाय मा चिरम्
तत सनोदयामास हयानाशु त्रिहायनान्॥९
नातिहृष्टमना सूतो हेमभाण्डपरिच्छदान् ।
ते प्रेषिता सुमित्रेण द्रोणानीकाय वाजिन ॥
द्रोणमभ्यद्रवन् राजन् महावेगपराक्रमम् ।
तमुदीक्ष्य तथा यान्त सर्वे द्रोणपुरोगमा ।
अभ्यवर्तन्त कौरव्या पाण्डवाश्च तमन्वयु ॥
स कर्णिकारप्रवरोच्छ्रितध्वज
सुवर्णवर्मार्जुनिरर्जुनाद्वर ।
युयुत्सया द्रोणमुखान् महारथान्
समासदत्सिहशिशुर्यथा द्विपान् ॥
ते विंशतिपदे यत्ता सप्रहार प्रचक्रिरे ।
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधाविव ॥ १३
शूराणा युध्यमानाना निघ्नतामितरेतरम् ।
सग्रामस्तुमुलो राजन् प्रावर्तत सुदारुण ॥ १४
प्रवर्तमाने सग्रामे तस्मिन्नतिभयकरे ।
द्रोणस्य मिषतो व्यूह भित्त्वा प्राविशदार्जुनि
त प्रविष्ट विनिघ्नन्त शत्रुसघान्महाबलम् ।
हस्त्यश्वरथपत्त्यौघा परिवव्रुरुदायुधा ॥ १६
नानावादित्रनिनदै क्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितै ।
हुकारै सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेति नि स्वनै ॥
घोरैर्हलहलाशब्दैर्मा गास्तिष्ठैहि मामिति ।
असावहममित्रेति प्रवदन्तो मुहुर्मुहु ॥ १८
बृहितै सिञ्जितैर्हासै करनेमिस्वनैरपि ।
सन्नादयन्तो वसुधामभिदुद्रुवुरार्जुनिम् ॥ १९
तेषामापतता वीर शीघ्रयोधी महाबल ।
क्षिप्रास्त्रो न्यवधीद्राजन् मर्मज्ञो मर्मभेदिभि
ते हन्यमाना विवशा नानालिङ्गै शितै शरै ।
अभिपेतु सुबहुश शलभा इव पावकम् ॥२१
ततस्तेषा शरीरैश्च शरीरावयवैश्च स ।
सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्र कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणान्सशरासनसायकान् ।
सासिवर्माङ्कुशाभीषून् सतोमरपरश्वधान् ॥
सगदायोगुडप्रासान् सर्ष्टितोमरपट्टिशान् ।
सभिन्दिपालपरिघान् सशक्तिवरकम्पनान् ॥
सप्रतोदमहाशङ्खान् सकुन्तान् सकचग्रहान् ।
समुद्गरक्षेपणीयान् सपाशपरिघोपलान् ॥२५
सकेयूराङ्गदान् बाहून् हृद्यगन्धानुलेपनान् ।
सञ्चिच्छेदार्जुनिस्तूर्ण त्वदीयाना सहस्रश ॥
तै स्फुरद्भिर्महाराज शुशुभे भू सुलोहितै ।
पञ्चास्यै पन्नगैश्छिन्नैर्गरुडेनेव मारिष ॥ २७
सुनासाननकेशान्तैरव्रणैश्चारुकुण्डलै ।
सदष्टौष्ठपुटै क्रोधात् क्षरद्भि शोणित बहु ॥
स चारुस्रक्शिरस्त्राणै किरीटैर्मणिरत्नविभूषितै ।
विनालनलिनाकारैर्दिवाकरशशिप्रभै ॥ २९
हितप्रियवदै काले बहुभि पुण्यगन्धिभि ।
द्विषच्छिरोभि पृथिवीं स वै तस्तार फाल्गुनि
गन्धर्वनगराकारान्
विधिवत् कल्पितान् रथान्
वीषामुखान् द्वित्रिवेणून्
न्यस्तदण्डकबन्धुरान् ॥ ३१
विजङ्घाकूबरास्तत्र विनेमिदशनानपि ।
विचक्रोपस्करोपस्थान् भग्नोपकरणानपि ॥
प्रपातितोपस्तरणान् हतयोधान् सहस्रश ।
शरैर्विशकलीकुर्वन् दिक्षु सर्वास्वदृश्यत ॥
पुनर्द्विपान् द्विपारोहान्वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्
तूणान् वर्माण्यथो कक्ष्या ग्रैवेयाश्च सकबलान्

विंशतिरिति व्यूहपर्याय । तदुक्तम्—
'विंशत्यगतया व्यूहो विंशतिर्व्यपदिश्यते' इति ।
विंशते पदे रक्षणे ।

'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर ॥१३॥ **क्ष्वेडित** ध्वनिविशेष । **उत्क्रुष्ट**माह्वान गर्जित हन्यन्ता हन्यन्तामिति वच ॥ १७ ॥ कचग्रहाङ्कुश ॥२५॥ उपस्थो रथक्रोड ॥ ३१ ॥

घण्टा शुण्डाविषाणाग्रान्
छत्रमाला पदानुगान् ।
शरैर्निशितधाराग्रै
शात्रवाणामशातयत् ॥ ३५
वनायुजान् पार्वतीयान्
काम्बोजानथ बाल्हिकान् ।
स्थिरवालधिकर्णाक्षान्
जवनान् साधुवाहिन ॥ ३६
आरूढान् शिक्षितैर्योधै
शक्त्यृष्टिप्रासयोधिभि ।
विध्वस्तचामरमुखान्
विप्रविद्धप्रकीर्णकान् ॥ ३७
निरस्तजिह्वानयनान्निष्कीर्णान्त्रयकृद्धनान् ।
हतारोहाच्छिन्नघण्टान् क्रव्यादगणमोदकान्
निकृत्तचर्मकवचान् शकृन्मूत्रासृगाप्लुतान् ।
निपातयन्नश्ववरास्तावकान् स व्यरोचत ॥
एको विष्णुरिवाचिन्त्य
कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
तथा निर्मथित तेन
त्र्यङ्ग तव बल महत् ॥ ४०
यथाऽसुरबल घोर त्र्यम्बकेन महौजसा ।
कृत्वा कर्म रणेऽसह्य परैरार्जुनिराहवे ॥ ४१
अभिनच्च पदात्योघास्त्वदीयानेव सर्वश ।
एवमेकेन ता सेना सौभद्रेण शितै शरै ॥
भृश विप्रहता दृष्ट्वा स्कन्देनेवासुरी चमूम् ।
त्वदीयास्तव पुत्राश्च वीक्षमाणा दिशो दश
सशुष्कास्याश्चलन्नेत्रा प्रस्विन्ना रोमहर्षिण ।
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥
गोत्रनामभिरन्योन्य
क्रन्दन्तो जीवितैषिण ।
हतान् पुत्रान् पितॄन् भ्रातॄन्
बन्धून् सबन्धिनस्तथा ॥ ४५
प्रातिष्ठन्त समुत्सृज्य त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

३७

सञ्जय उवाच ।
ता प्रभग्ना चमू दृष्ट्वा सौभद्रेणामितौजसा ।
दुर्योधनो भृश क्रुद्ध स्वय सौभद्रमभ्ययात् ॥
ततो राजानमावृत्त
सौभद्र प्रति सयुगे ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्योधान्
परीप्सध्व नराधिपम् ॥ २
पुराभिमन्युर्लक्ष्य न पश्यता हन्ति वीर्यवान् ।
तमाद्रवत मा भैष्ट क्षिप्र रक्षत कौरवम् ॥ ३
तत कृतज्ञा बलिन सुहृदो जितकाशिन ।
त्रास्यमाना भयाद्वीर परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥
द्रोणो द्रौणि कृप कर्ण कृतवर्मा च सौबल
बृहद्बलो मद्रराजो भूरिर्भूरिश्रवा शल ॥ ५
पौरवो वृषसेनश्च विसृजन्त शिताञ्छरान्
सौभद्र शरवर्षेण महता समवाकिरन् ॥ ६
समोहयित्वा तमथ दुर्योधनममोचयन् ।
आस्याद्ग्रासमिवाक्षिप्त ममृषे नार्जुनात्मज ७
ताञ्छरौघेण महता साश्वसूतान् महारथान् ।
विमुखीकृत्य सौभद्र सिंहनादमथानदत् ॥ ८
तस्य नाद तत श्रुत्वा सिंहस्येवामिषैषिणः
नामृष्यन्त सुसरब्धा पुनर्द्रोणमुखा रथा ॥
त एन कोष्ठकीकृत्य रथवशेन मारिष ।
व्यसृजन्निषुजालानि नानालिङ्गानि सघश
तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौत्रस्ते निशितै शरै
ताश्चैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशीविषोपमै ।
परिवव्रुर्जिघासन्त सौभद्रमपराजितम् ॥ १२

यकृत्कालखण्डम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

३७

तामिति ॥ १ ॥ त्रास्यमाना पालयिष्यन्त ॥ ४ ॥

समुद्रमिव पर्यस्त त्वदीय त बलार्णवम् ।
दधारैकोऽर्जुनिर्बाणैर्वेलेव भरतर्षभ ॥ १३
शूराणा युध्यमानाना
निघ्नतामितरेतरम् ।
अभिमन्यो परेषा च
नासीत्कश्चित् पराङ्मुख ॥ १४
तस्मिंस्तु घोरे सग्रामे वर्तमाने भयकरे ।
दु सहो नवभिर्बाणैरभिमन्युमविध्यत ॥ १५
दु शासनो द्वादशभि कृप शारद्वतस्त्रिभि ।
द्रोणस्तु सप्तदशभि शरैराशीविषोपमै ॥ १६
विविंशतिस्तु सप्तत्या कृतवर्मा च सप्तभि ।
बृहद्बलस्तथाष्टाभिरश्वत्थामा च सप्तभि ॥
भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्मद्रेश षड्भिराशुगै ।
द्वाभ्या शराभ्या शकुनिस्त्रिभिर्दुर्योधनो नृप
स तु तान् प्रति विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै
नृत्यन्निव महाराज चापहस्त प्रतापवान् ॥
ततोऽभिमन्यु सक्रुद्धस्त्रास्यमानस्तवात्मजै
विदर्शयन् वै सुमहाच्छिक्षौरसकृत बलम् ॥
गरुडानिलरहोभिर्यन्तुर्वाक्यकरैर्हयै ।
दान्तैरश्मकदायादस्त्वरमाणो ह्यवारयत् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
तस्याभिमन्युर्दशभिर्हयान् सूत ध्वज शरै ॥
बाहू धनु शिरश्चोर्व्या
स्मयमानोऽभ्यपातयत् ।
ततस्तस्मिन् हते वीरे
सौभद्रेणाश्मकेश्वरे ॥ २३
सञ्चचाल बल सर्व पलायनपरायणम् ।
तत कर्ण कृपो द्रोणो द्रौणिर्गान्धारराट् शल
शल्यो भूरिश्रवा क्राथ सोमदत्तो विविंशति
वृषसेन सुषेणश्च कुण्डभेदी प्रतर्दन ॥ २५
वृन्दारको ललित्थश्च प्रबाहुर्दीर्घलोचन ।
दुर्योधनश्च सक्रुद्ध शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
सोऽतिविद्धो महेष्वासैरभिमन्युरजिह्मगै
शरमादत्त कर्णाय वर्मकायावभेदिनम् ॥ २७
तस्य भित्त्वा तनुत्राण देह निर्भिद्य चाशुग ।
प्राविशद्धरणीं वेगाद्वल्मीकमिव पन्नग ॥ २८
स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव ।
सचचाल रणे कर्ण क्षितिकम्पे यथाऽचल ॥
तथाऽन्यैर्निशितैर्बाणै सुषेण दीर्घलोचनम् ।
कुण्डभेदिं च सक्रुद्धस्त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली ॥
कर्णस्त पञ्चविंशत्या नाराचाना समार्पयत् ।
अश्वत्थामा च विंशत्या कृतवर्मा च सप्तभि
स शराचितसर्वाङ्ग क्रुद्ध शक्रात्मजात्मज
विचरन् ददृशे सैन्ये पाशहस्त इवान्तक ॥
शल्य च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ।
उदक्रोशन्महाबाहुस्तव सैन्यानि भीषयन् ॥
तत स विद्धोऽस्त्रविदा मर्मभिद्भिरजिह्मगै
शल्यो राजन् रथोपस्थे निषसाद मुमोह च
त हि दृष्ट्वा तथा विद्ध सौभद्रेण यशस्विना ।
सम्प्राद्रवच्चमू सर्वा भारद्वाजस्य पश्यत ॥
सप्रेक्ष्य त महाबाहु रुक्मपुङ्खै समावृतम् ।
त्वदीया प्रपलायन्ते मृगा सिंहार्दिता इव ।
स तु रणयशसाऽभिपूज्यमान
पितृसुरचारणसिद्धयक्षसङ्घै ।
अवनितलगतैश्च भूतसङ्घै-
रतिविबभौ हुतभुग्यथाऽऽज्यसिक्त ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा प्रमथमान त महेष्वासानजिह्मगै ।
आर्जुनिं मामका सख्ये के त्वेन समवारयन्
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन् कुमारस्य रणे विक्रीडित महत् ।
बिभित्सतो रथानीकं भारद्वाजेन रक्षितम् २

पर्यस्तमुत्क्रान्तमर्यादम् ॥ १३ ॥ शिक्षौरसकृतमभ्यासकृत निसर्गभव च ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

तथेति ॥ १ ॥

मद्रेश सादित दृष्ट्वा
सौभद्रेणाशुगै रणे ।
शल्यादवरज क्रुद्ध
किरन् बाणान् समभ्ययात् ॥ ३
स विद्ध्वा दशभिर्बाणै साश्वयन्तारमार्जुनिम्
उदक्रोशन्महाशब्द तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ४
तस्यार्जुनि शिरोग्रीव पाणिपाद धनुर्हयान्
छत्र ध्वज नियन्तार त्रिवेणु तल्पमेव च । ५
चक्रे युग च तूणीर ह्यनुकर्ष च सायकै ।
पताका चक्रगोप्तारौ सर्वोपकरणानि च ॥ ६
लघुहस्त प्रचिच्छेद ददृशे त न कश्चन ।
स पपात क्षितौ क्षीण प्रविद्धाभरणाम्बर
वायुनेव महाशैल सभग्नोऽमिततेजसा ॥
अनुगास्तस्य वित्रस्ता प्राद्रवन् सर्वतो दिश
आर्जुने कर्म तद्दृष्ट्वा सप्रणेदु समन्तत ।
नादेन सर्वभूतानि साधु साध्विति भारत ९
शल्यभ्रातर्यथारुग्णे बहुशस्तस्य सैनिका ।
कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्जुनात्मजम्
अभ्यधावन्त सक्रुद्धा विविधायुधपाणय ।
रथैरश्वैर्गजैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलोत्कटा ११
बाणशब्देन महता रथनेमिस्वनेन च ।
हुंकारै क्ष्वेडितोत्कुष्टै सिंहनादै सगर्जितै
ज्यातलत्रस्वनैरन्ये गर्जन्तोऽर्जुननन्दनम् ।
ब्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्यसे जीवितादिति
तास्तथा ब्रुवतो दृष्ट्वा
सौभद्र प्रहसन्निव ।
यो योऽस्मै प्राहरत् पूर्व
त त विव्याध पत्रिभि ॥ १४
सदर्शयिष्यन्नस्त्राणि विचित्राणि लघूनि च
आर्जुनि समरे शूरो मृदुपूर्वमयुध्यत ॥ १५
वासुदेवादुपात्त यदस्त्र यच्च धनञ्जयात् ।
अदर्शयत तत्कार्ष्णि कृष्णाभ्यामविशेषवत् ॥
दूरमस्य गुरु भार साध्वस च पुन पुन ।
सदधद्विसृजश्चेषूर्निर्विशेषमदृश्यत ॥ १७
चापमण्डलमेवास्य विस्फुरद्दिक्ष्वदृश्यत ।
सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्मण्डल यथा १८
ज्याशब्द शुश्रुवे तस्य तलशब्दश्च दारुण ।
महाशनिमुच काले पयोदस्येव नि स्वन १९
ह्रीमानमर्षी सौभद्रो मानकृत्प्रियदर्शन ।
सम्मिमानयिषुर्वीरानिष्वस्त्रैश्चाप्ययुध्यत २०
मृदुर्भूत्वा महाराज दारुण समपद्यत ।
वर्षाभ्यतीतो भगवाञ्छरदीव दिवाकर २१
शरान् विचित्रान् सुबहून्
रुक्मपुङ्खाञ्छिलाशितान् ।
मुमोच शतश क्रुद्धो
गभस्तीनिव भास्कर ॥ २२
क्षुरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपाठैश्च महायशा ।
नाराचैरर्धचन्द्राभैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥ २३
अवाकिरद्रथानीक भारद्वाजस्य पश्यत ।
ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुख शरपीडितम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥३८॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।
द्वैधीभवति मे चित्त ह्रिया तुष्ट्या च सञ्जय ।
मम पुत्रस्य यत्सैन्य सौभद्र समवारयत् १
विस्तरेणैव मे शस सर्व गावल्गणे पुन ।
विक्रीडित कुमारस्य स्कन्दस्येवासुरै सह
सञ्जय उवाच ।
हन्त ते सप्रवक्ष्यामि विमर्दमतिदारुणम् ।
एकस्य च बहूना च यथाऽऽसीत् तुमुलो रण

तल्प रथगतशय्याम ।।५।। अधिवासो निवास ॥ १० ॥ अविशेषवत्तुल्यामित्यर्थ ॥१६॥इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

३९

द्वैधीति ॥ १ ॥

अभिमन्यु कृतोत्साह
कृतोत्साहानरिन्दमान् ।
रथस्थो रथिन सर्वा-
स्तावकानभ्यवर्षयत् ॥ ४
द्रोण कर्ण कृप शल्य द्रौणिं भोज बृहद्बलम् ।
दुर्योधन सौमदत्ति शकुनि च महाबलम् ५
नानानृपान्नृपसुतान् सैन्यानि विविधानि च
अलातचक्रवत्सर्वाश्चरन् बाणै समार्पयत् ६
निघ्नन्नमित्रान् सौभद्र परमास्त्रै प्रतापवान्
अदर्शयत तेजस्वी दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ७
तद्दृष्ट्वा चरित तस्य सौभद्रस्यामितौजस ।
समकम्पन्त सैन्यानि त्वदीयानि सहस्रश ८
अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाज प्रतापवान् ।
हर्षेणो फुल्लनयन कृपमाभाष्य सत्वरम् ॥ ९
घट्टयन्निव मर्माणि पुत्रस्य तव भारत ।
अभिमन्यु रणे दृष्ट्वा तदा रणविशारदम् ॥१०
एष गच्छति सौभद्र पार्थाना प्रथितो युवा
नदयन् सुहृद सर्वान् राजान च युधिष्ठिरम्
नकुल सहदेव च
भीमसेन च पाण्डवम् ।
बधून् सम्बन्धिनश्चान्यान्
मध्यस्थान् सुहृदस्तथा ॥ १२
नास्य युद्धे सम मन्ये कश्चिदन्य धनुर्धरम् ।
इच्छन् हन्यादिमा सेना किमर्थमपि नेच्छति
द्रोणस्य प्रीतिसयुक्त श्रुत्वा वाक्य तवात्मज
आर्जुनि प्रति सक्रुद्धो द्रोण दृष्ट्वा स्मयन्निव ॥
अथ दुर्योधन कर्ण-
मब्रवीद्बाह्लिक नृप ।
दु शासन मद्रराज
तास्तथाऽन्यान् महारथान् ॥ १५
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यो ब्रह्मवित्तम ।
अर्जुनस्य सुत मूढ नाय हन्तुमिहेच्छति १६
न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिन ।
किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्य सत्य ब्रवीमि व १७
अर्जुनस्य सुत त्वेष शिष्यत्वादभिरक्षति ।
शिष्या पुत्राश्च दयितास्तदपत्य च धर्मिणाम्
सरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मन ।
आत्मसभावितो मूढस्त प्रमथ्नीत मा चिरम्
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सात्वतीपुत्रमभ्ययु ।
सरब्धास्ते जिघासन्तो भारद्वाजस्य पश्यत
दु शासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत् कुरुशार्दूल दुर्योधनमिद वच ॥ २१
अहमेन हनिष्यामि महाराज ब्रवीमि ते ।
मिषता पाण्डुपुत्राणा पञ्चालाना च पश्यताम्
ग्रसिष्याम्यद्य सौभद्र यथा राहुर्दिवाकरम् ।
उत्क्रुश्य चाब्रवीद्वाक्य कुरुराजमिद पुन ॥
श्रुत्वा कृष्णौ मया ग्रस्त सौभद्रमतिमानिनौ
गमिष्यत प्रेतलोक जीवलोकान्न सशय ॥
तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्त
पाण्डो क्षेत्रोद्भवा सुता ।
एकाह्ना ससुहृद्वर्गा
क्लैब्याद्धास्यन्ति जीवितम् ॥ २५
तस्मादस्मिन् हते शत्रौ हता सर्वेऽहितास्तव ।
शिवेन मा ध्याहि राजन्नेष हन्मि रिपूस्तव ॥
एवमुक्त्वाऽनदद्राजन् पुत्रो दु शासनस्तव ।
सौभद्रमभ्ययात् क्रुद्ध शरवर्षैरवाकिरन् ॥
तमतिक्रुद्धमायान्त तव पुत्रमरिन्दम ।
अभिमन्यु शरैस्तीक्ष्णै षड्विंशत्या समार्पयत्
दु शासनस्तु सक्रुद्ध प्रभिन्न इव कुञ्जर ।
अयोधयत सौभद्रमभिमन्युश्च त रणे ॥ २९
तौ मण्डलानि चित्राणि
रथाभ्या सव्यदक्षिणम् ।
चरमाणावयुध्येता
रथशिक्षाविशारदौ ॥ ३०
अथ पणवमृदङ्गदुन्दुभीना
क्रकचमहानकभेरिझर्झराणाम् ।
निनदमतिभृश नरा प्रचक्रु-
र्लवणजलोद्भवसिहनादमिश्रम् ॥३१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दु शासनयुद्धे
एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

अङ्गेत्यसूयायाम् ॥ १७ ॥ धर्मिणामिति सोल्लुटम् ॥ १८ ॥ आत्मसभावितोऽहमेवेति सभावनामारूढ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

४०

सञ्जय उवाच ।
शरविक्षतगात्रस्तु प्रत्यमित्रमवस्थितम् ।
अभिमन्यु स्मयन् धीमान्
दु शासनमथाब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या पश्यामि सग्रामे मानिन शूरमागतम्
निष्ठुर त्यक्तधर्माणमाक्रोशनपरायणम् ॥ २
यत्सभाया त्वया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शृण्वत ।
कोपित परुषैर्वाक्यैर्धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ३
जयोन्मत्तेन भीमश्च बह्वबद्ध प्रभाषित ।
अक्षकूट समाश्रित्य सौबलस्यात्मनो बलम्॥
तत्त्वयेदमनुप्राप्त तस्य कोपान्महात्मन ।
परवित्तापहारस्य क्रोधस्याप्रशमस्य च ॥ ५
लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च
पितॄणा मम राज्यस्य हरणस्योग्रधन्विनाम्॥
तत्त्वयेदमनुप्राप्त प्रकोपाद्वै महात्मनाम् ।
स तस्योग्रमधर्मस्य फल प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ७
शासितास्म्यद्य ते बाणै सर्वसैन्यस्य पश्यत
अद्याहमनृणस्तस्य कोपस्य भविता रणे ॥ ८
अमर्षिताया कृष्णाया काङ्क्षितस्य च मे पितु
अद्य कौरव्य भीमस्य भविताऽस्म्यनृणो युधि
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे रण।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्बाण दु शासनान्तकम्॥
सदधे परवीरघ्न कालाग्न्यनिलवर्चसम् ।
तस्योरस्तूर्णमासाद्य जत्रुदेशे विभिद्य तम् ॥
जगाम सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नग ।
अथैन पञ्चविंशत्या पुनरेव समार्पयत् ॥ १२
शरैरग्निसमस्पर्शैराकर्णसमचोदितै ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्॥
दु शासनो महाराज कश्मल चाविशन्महत्।
सारथिस्त्वरमाणस्तु दु शासनमचेतनम् ॥
रणमध्यादपोवाह सौभद्रशरपीडितम् ।
पाण्डवा द्रौपदेयाश्च विराटश्च समीक्ष्य तम्
पञ्चाला केकयाश्चैव सिहनादमथानदन् ।
वादित्राणि च सर्वाणि नानालिङ्गानि सर्वश
प्रावादयन्त सहृष्टा पाण्डूना तत्र सैनिका ।
अपश्यन् स्मयमानाश्च सौभद्रस्य विचेष्टितम्
अत्यन्तवैरिण दृप्त दृष्ट्वा शत्रु पराजितम् ।
धर्ममारुतशक्राणामाश्विनो प्रतिमास्तथा ॥
धारयन्तो ध्वजाग्रेषु द्रौपदेया महारथा ।
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥
केकया धृष्टकेतुश्च मत्स्या पञ्चालसृञ्जया ।
पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमा ॥
अभ्यद्रवन्त त्वरिता द्रोणानीक बिभित्सव
ततोऽभवन्महायुद्ध त्वदीयाना परै सह॥
जयमाकाङ्क्षमाणाना शूराणामनिवर्तिनाम् ।
तथा तु वर्तमाने वै संग्रामेऽतिभयङ्करे ॥ २२
दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य दु शासन वीरमभिमन्युवश गतम् ॥
प्रतपन्तमिवादित्य निघ्नन्त शात्रवान् रणे ।
अथ चैते सुसरब्धा सिहा इव बलोत्कटा ॥
सौभद्रमुद्यतास्त्रातुमभ्यधावन्त पाण्डवा ।
तत कर्ण शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्यु दुरासदम् ॥
अभ्यवर्षत संक्रुद्ध पुत्रस्य हितकृत् तव ।
तस्य चानुचरास्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभि ॥
अवज्ञापूर्वकं शूर सौभद्रस्य रणाजिरे ।
अभिमन्युस्तु राधेय त्रिसप्तत्या शिलीमुखै ॥
अविध्यत्त्वरितो राजन् द्रोण प्रेप्सुर्महामना
त तथा नाशकत् कश्चिद्द्रोणाद्वारयितु रथी॥
आरुजन्त रथव्रातान् वज्रहस्तात्मजात्मजम्।
तत कर्णो जयप्रेप्सुर्मानी सर्वधनुष्मताम् ॥
सौभद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ।
सोऽस्त्रैरस्त्रविदा श्रेष्ठो रामशिष्य प्रतापवान्
समरे शत्रुदुर्धर्षमभिमन्युमपीडयत् ।
स तथा पीड्यमानस्तु राधेयेनास्त्रवृष्टिभि ॥
समरेऽमरसकाश सौभद्रो न व्यशीर्यत ।
तत शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भल्लैरानतपर्वभि ॥
छित्त्वा धनूषि शूराणामार्जुनि कर्णमार्दयत्।
धनुर्मण्डलनिर्मुक्तै शरैराशीविषोपमै ॥ ३२
सच्छत्रध्वजयन्तार साश्वमाशु स्मयन्निव ।
कर्णोऽपि चास्य चिक्षेप बाणान् सन्नतपर्वण.
असम्भ्रान्तश्च तान्सर्वानगृह्णात् फाल्गुनात्मज.
ततो मुहूर्तात् कर्णस्य बाणेनैकेन वीर्यवान्॥

४०

शरेति ॥ १ ॥ अत्याहितस्य जीवानपेक्षकर्मण साहसस्येति यावत् ॥ ६ ॥

सध्वज कार्मुकं वीरश्छित्त्वा भूमावपातयत्।
तत कृच्छ्रगत कर्ण दृष्ट्वा कर्णादनन्तर ॥ ३६

सौभद्रमभ्ययात् तूर्ण दृढमुद्यम्य कार्मुकम्।
तत उच्चुक्रुशु पार्थास्तेषा चानुचरा जना ।
वादित्राणि च सजघ्नु सौभद्र चापि तुष्टुवु ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि कर्णदु शासनपराभवे
चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

४१

सञ्जय उवाच ।
सोऽतिगर्जन् धनुष्पाणि-
र्ज्यां विकर्षन् पुन पुन ।
तयोर्महात्मनोस्तूर्ण
रथान्तरमवापतत् ॥ १
सोऽविध्यद्दशभिर्बाणैरभिमन्यु दुरासदम् ।
सच्छत्रध्वजयन्तार साश्वमाशु स्मयन्निव ॥
पितृपैतामह कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
दृष्ट्वार्दित शरै कार्ष्णि त्वदीया हृषिता भवन्
तस्याभिमन्युरायम्य स्मयन्नेकेन पत्रिणा ।
शिर प्रच्यावयामास तद्रथात् प्रापतद्भुवि ॥
कर्णिकारमिवाधूत वातेनापतित नगात् ।
भ्रातरं निहत दृष्ट्वा राजन् कर्णो व्यथा ययौ
विमुखीकृत्य कर्ण तु सौभद्र कङ्कपत्रिभि ।
अन्यानपि महेष्वासास्तूर्णमेवाभिदुद्रुवे ॥ ६
ततस्तद्वितत सैन्य हस्त्यश्वरथपत्तिमत् ।
क्रुद्धोऽभिमन्युरभिनत्तिग्मतेजा महारथ ॥
कर्णस्तु बहुभिर्बाणैरर्द्यमानोऽभिमन्युना ।
अपायाज्जवनैरश्वैस्ततोऽनीकमभज्यत ॥ ८
शलभैरिव चाकाशे धाराभिरिव चावृते ।
अभिमन्यो शरै राजन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ ९
तावकाना तु योधाना वध्यता निशितै शरै
अन्यत्र सैन्धवाद्राजन्न स्म कश्चिदतिष्ठत ॥
सौभद्रस्तु तत शङ्ख प्रध्माप्य पुरुषर्षभ ।
शीघ्रमभ्यपतत् सेना भारती भरतर्षभ ॥
स कक्षेऽग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहस्तरसा रिपून्
मध्य भारतसैन्यानामार्जुनि पर्यवर्तत* १२
रथनागाश्वमनुजानर्दयन्निशितै शरै ।
सप्रविश्याकरोद्भूमिं कबन्धगणसकुलाम् ॥
सौभद्रचापप्रभवै-
र्निकृत्ता परमेषुभि ।
स्वानेवाभिमुखान् घ्नन्त
प्राद्रवन् जीवितार्थिन ॥ १४
ते घोरा रौद्रकर्माणो विपाठा बहव शिता
निघ्नन्तो रथनागाश्वान् जग्मुराशु वसुंधराम्
सायुधा साङ्गुलित्राणा सगदा साङ्गदा रणे
दृश्यन्ते बाहवश्छिन्ना हेमाभरणभूषिता ॥
शराश्चापानि खड्गाश्च शरीराणि शिरांसि च
सकुण्डलानि स्रग्वीणि भूमावासन् सहस्रश
सोपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डैश्च बन्धुरै ।
अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्बहुधा पतितैर्युगै ॥ १८
शक्तिचापासिभिश्चैव पतितैश्च महाध्वजै ।
चर्मचापशरैश्चैव व्यवकीर्णै समन्तत ॥ १९
निहतै क्षत्रियैरश्वैर्वारणैश्च विशांपते ।
अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेनासीत् सुदारुणा ॥
वध्यता राजपुत्राणा क्रन्दतामितरेतरम् ।
प्रादुरासीन्महाशब्दो भीरूणा भयवर्धन ॥
स शब्दो भरतश्रेष्ठ दिश सर्वा व्यनादयत् ।
सौभद्रश्चाद्रवत् सेना घ्नन् वराश्वरथद्विपान्
कक्षमग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहस्तरसा रिपून् ।
मध्ये भारतसैन्यानामार्जुनि प्रत्यदृश्यत ॥
विचरन्त दिश सर्वा प्रदिशश्चापि भारत ।
त तदा नानुपश्याम सैन्ये च रजसाऽऽवृते
आददान गजाश्वाना नृणा चायूषि भारत ।
क्षणेन भूय पश्याम सूर्य मध्यंदिने यथा ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥ * 'प्रत्यवर्तत' इति पाठान्तरम् ।

४१

स इति ॥ १ ॥

अभिमन्यु महाराज प्रतपन्त द्विषद्गणान । स वासवसम सख्ये वासवस्यात्मजात्मज.
अभिमन्युर्महाराज सैन्यमध्ये व्यरोचत ॥ २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।
बालमत्यन्तसुखिन स्वबाहुबलदर्पितम् ।
युद्धेषु कुशल वीर कुलपुत्र तनुत्यजम् ॥ १
गाहमानमनीकानि सदश्वैश्च त्रिहायनै ।
अपि यौधिष्ठिरात् सैन्यात् कश्चिदन्वपतद्बली
सञ्जय उवाच ।
युधिष्ठिरो भीमसेन शिखण्डी सात्यकिर्यमौ
धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकय ॥ ३
धृष्टकेतुश्च सरब्धो मत्स्याश्चाभ्यपतन् रणे ।
तेनैव तु पथा यान्त पितरो मातुलै सह ॥४
अभ्यद्रवन् परीप्सन्तो व्यूढानीका प्रहारिण
तान् दृष्ट्वा द्रवत शूरास्त्वदीया विमुखाभवन्
ततस्तद्विमुख दृष्ट्वा तव सूनोर्महद्बलम् ।
जामाता तव तेजस्वी सस्तभयिषुराद्रवत् ॥
सैन्धवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथ ।
स पुत्रगृद्धिन पार्थान् सह सैन्यानवारयत् ॥
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
वार्धक्षत्रिरुपासेधत् प्रवणादिव कुञ्जर ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
अतिभारमह मन्ये सैन्धवे सञ्जयाहितम् ।
यदेक पाण्डवान् क्रुद्धान् पुत्रप्रेप्सूनवारयत्॥
अत्यद्भुतमह मन्ये बल शौर्य च सैन्धवे ।
तस्य प्रब्रूहि मे वीर्य कर्म चाग्र्य महात्मन ॥
किं दत्त हुतमिष्ट वा किं सुतप्तमथो तप ।
सिंधुराजो हि येनैक पाण्डवान् समवारयत्
सञ्जय उवाच ।
द्रौपदीहरणे यत्तद्भीमसेनेन निर्जित ।
मानात् स तप्तवान् राजा वरार्थी सुमहत् तपः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य प्रियेभ्य सन्निवर्त्य सः
क्षुत्पिपासातपसह कृशो धमनिसन्तत ॥
देवमाराधयच्छर्व गृणन् ब्रह्म सनातनम् ।
भक्तानुकम्पी भगवास्तस्य चक्रे ततो दयाम्
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हर सिंधुपते सुतम् ।
वर वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि
एवमुक्तस्तु शर्वेण सिन्धुराजो जयद्रथ ।
उवाच प्रणतो रुद्र प्राञ्जलिर्नियतात्मवान् ॥
पाण्डवेयानह सख्ये भीमवीर्यपराक्रमान् ।
वारयेय रथेनैक समस्तानिति भारत ॥ १७
एवमुक्तस्तु देवेशो जयद्रथमथाब्रवीत् ।
ददामि ते वर सौम्य विना पार्थ धनञ्जयम् ॥
वारयिष्यसि सग्रामे चतुर पाण्डुनन्दनान्
एवमस्त्विति देवेशमुक्त्वाऽबुध्यत पार्थिव
स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रबलेन च ।
एक संवारयामास पाण्डवानामनीकिनीम्
तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्रियान् भयमाविशत्
परास्तु तव सैन्यस्य हर्ष परमकोऽभवत् ॥
दृष्ट्वा तु क्षत्रिया भार सैन्धवे सर्वमाहितम् ।
उत्क्रुश्याभ्यद्रवन् राजन्येन यौधिष्ठिर बलम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे
द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

बालमिति ॥ १ ॥ प्रवणान्निम्नप्रदेश प्राप्य ॥ ८ ॥ बल सामर्थ्यम् शौर्यमुत्साह । वीर्य प्रभावम् ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

४३

सञ्जय उवाच ।
यन्मा पृच्छसि राजेन्द्र
सिन्धुराजस्य विक्रमम् ।
शृणु तत् सर्वमाख्यास्ये
यथा पाण्डूनयोधयत् ॥ १
तमूहुर्वाजिनो वश्या सैन्धवा साधुवाहिन
विकुर्वाणा बृहन्तोऽश्वा श्वसनोपमरंहस ॥
गन्धर्वनगराकार विधिवत्कल्पित रथम् ।
तस्याभ्यशोभयत्केतुर्वाराहो राजतो महान्
श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरव्यजनेन च ।
स बभौ राजलिङ्गैस्तैस्तारापतिरिवाम्बरे ॥
मुक्तावज्रमणिस्वर्णैर्भूषित तमयस्मयम् ।
वरूथ विबभौ तस्य ज्योतिर्भि खमिवावृतम्
स विस्फार्य महच्चाप किरन्निषुगणान् बहून् ।
तत् खण्ड पूरयामास यद्व्यदारयदार्जुनि ॥ ६
स सात्यकिं त्रिभिर्बाणैरष्टभिश्च वृकोदरम् ।
धृष्टद्युम्न तथा षष्ट्या विराट दशभि शरै ॥
द्रुपद पञ्चभिस्तीक्ष्णै सप्तभिश्च शिखण्डिनम्
केकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभि
युधिष्ठिर तु सप्तत्या तत शेषानपानुदत् ।
इषुजालेन महता तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
अथास्य शितपीतेन भल्लेनादिश्य कार्मुकम् ॥
चिच्छेद प्रहसन् राजा धर्मपुत्र प्रतापवान्
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण
सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
विव्याध दशभि पार्थं
ताश्चैवान्यास्त्रिभिस्त्रिभि ॥ ११
तत तस्य लाघव ज्ञात्वा
भीमो भल्लैस्त्रिभिस्त्रिभि ।
धनुर्ध्वज च च्छत्र च
क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ १२
सोऽन्यदादाय बलवान्
सज्ज कृत्वा च कार्मुकम् ।
भीमस्यापातयत् केतु
धनुरश्वाश्च मारिष ॥ १३
स हताश्वादवप्लुत्य छिन्नधन्वा रथोत्तमात्
सात्यकेराप्लुतो यान गिर्यग्रमिव केसरी ॥
ततस्त्वदीया सहृष्टा
साधु साध्विति वादिन ।
सिन्धुराजस्य तत् कर्म
प्रेक्ष्याश्रद्धेयमद्भुतम् ॥ १५
सक्रुद्धान् पाण्डवानेको यद्धारास्त्रतेजसा ।
तत्तस्य कर्म भूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ॥
सौभद्रेण हतै पूर्वं सोत्तरायोधिभिर्द्विपै ।
पाण्डूना दर्शित पन्था सैन्धवेन निवारित
यतमानास्तु ते वीरा मत्स्यपञ्चालकेकया ।
पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रतिशेकुर्न सैन्धवम् ॥
यो यो हि यतते भेत्तु द्रोणानीक तवाहित ।
त तमेव वर प्राप्य सैन्धव प्रत्यवारयत् ॥१९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे
त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

४४

सञ्जय उवाच ।
सैन्धवेन निरुद्धेषु जयगृद्धिषु पाण्डुषु ।
सुघोरमभवद्युद्धं त्वदीयाना परै सह ॥ १
प्रविश्याथार्जुनि सेना सत्यसन्धो दुरासद
व्यक्षोभयत तेजस्वी मकर. सागर यथा ॥ २

४३

यदिति ॥ १ ॥ वरूथ रथवेष्टनम् ॥ ५ ॥ आदिश्य एष च्छिन्नधीत्युद्दिश्य ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि। टीकाया त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

४४

सैन्धवेनेति ॥ १ ॥

त तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिन्दमम् ।
यथा प्रधाना सौभद्रमभ्ययू रथसत्तमा ॥ ३
तेषा तस्य च समर्दो दारुण समपद्यत ।
सृजता शरवर्षाणि प्रसक्तममितौजसाम् ॥ ६
रथव्रजेन सरुद्धस्तैरमित्रैस्तथार्जुनि ।
वृषसेनस्य यन्तार हत्वा चिच्छेद कार्मुकम्
तस्य विव्याध बलवान् शरैरश्वानजिह्मगै ।
वातायमानैरथ तैरश्वैरपहृतो रणात् ॥ ६
तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्तापासारयद्रथम् ।
रथव्रजास्ततो हृष्टा साधु साध्विति चुक्रुशु
त सिहमिव सक्रुद्ध प्रमथ्नन्त शरैररीन् ।
आरादायान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्द्रुतम्
सोऽभिमन्यु शरै षष्ट्या रुक्मपुङ्खैरवाकिरत्
अब्रवीच्च न मे जीवन् जीवतो युधि मोक्ष्यसे
तमयस्मयवर्माणमिषुणा दूरपातिना ।
विव्याध हृदि सौभद्र स पपात व्यसु क्षितौ
वसातीय हत दृष्ट्वा क्रुद्धा क्षत्रियपुङ्गवा ।
परिवव्रुस्तदा राजस्तव पौत्र जिघासव ॥११
विस्फारयन्तश्चापानि नानारूपाण्यनेकश ।
तद्युद्धमभवद्रौद्रं सौभद्रस्यारिभि सह ॥ १२
तेषा शरान् सेष्वसनान्
शरीराणि शिरासि च ।
सकुण्डलानि स्रग्वीणि
क्रुद्धश्चिच्छेद फाल्गुनि ॥ १३
सखड्गा साङ्गुलित्राणा सपट्टिशपरश्वधा
अपश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिता ।
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रै पातितैश्च महाभुजै ।
वर्मभिश्चर्मभिर्हारैर्मुकुटैश्छत्रचामरै ॥ १५
उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरै ।
अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा युगै ॥ १६
अनुकर्षै पताकाभिस्तथा सारथिवाजिभि ।
रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हतै कीर्णाऽभवन्मही ॥
निहतै क्षत्रियै शूरैर्नानाजनपदेश्वरै ।
जयगृद्धैर्वृता भूमिर्दारुणा समपद्यत ॥ १८
दिशो विचरतस्तस्य सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ।
रणेऽभिमन्यो क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत ॥ १९
काञ्चन यद्यदस्यासीद्वर्म चाभरणानि च ।
धनुषश्च शराणा च तदपश्याम केवलम् २०
त तदा नाशकत् कश्चि-
च्चक्षुर्भ्यामभिवीक्षितुम् ।
आददान शरैर्योधान्
मध्ये सूर्यमिव स्थितम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

४५

सञ्जय उवाच ।
आददानस्तु शूराणामायूष्यभवदार्जुनि ।
अन्तक सर्वभूताना प्राणान् काल इवागते १
स शक्र इव विक्रान्त शक्रसूनो सुतो बली ।
अभिमन्युस्तदानीक लोडयन् समदृश्यत २
प्रविश्यैव तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपम ।
सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिवोल्बण ३
सत्यश्रवसि चाक्षिप्ते त्वरमाणा महारथा ।
प्रगृह्य विपुल शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् ॥ ४
अह पूर्वमह पूर्व-
मिति क्षत्रियपुङ्गवा ।
स्पर्धमाना समाजग्मु-
र्जिघासन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ५
क्षत्रियाणामनीकानि प्रद्रुतान्यभिधावताम् ।
जग्राह तिमिरासाद्य क्षुद्रमत्स्यानिवार्णवे ६
ये केचन गतास्तस्य समीपमपलायिन ।
न ते प्रतिन्यवर्तन्त समुद्रादिव सिन्धव ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

४५

आददान इति ॥ १ ॥

महाग्राहगृहीतेव वातवेगभयार्दिता ।
समकम्पत सा सेना विभ्रष्टा नौरिवार्णवे ८
अथ रुक्मरथो नाम
मद्रेश्वरसुतो बली ।
त्रस्तामाश्वासयन् सेना-
मत्रस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
अल त्रासेन व शूरा नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेन ग्रहीष्यामि जीवग्राह न सशय १०
एवमुक्त्वा तु सौभद्रमभिदुद्राव वीर्यवान् ।
सुकल्पितेनोह्यमान स्यन्दनेन विराजता ११
सोऽभिमन्यु त्रिभिर्बाणै-
र्विद्ध्वा वक्षस्यथानदत् ।
त्रिभिश्च दक्षिणे बाहौ
सव्ये च निशितैस्त्रिभि ॥ १२
स तस्येष्वसन छित्वा
फाल्गुनि सव्यदक्षिणौ ।
भुजौ शिरश्च स्वक्षिभ्रु
क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ १३
दृष्ट्वा रुक्मरथ रुग्ण पुत्र शल्यस्य मानिनम् ।
जीवग्राह जिघृक्षन्त सौभद्रेण यशस्विना १४
सग्रामदुर्मदा राजन् राजपुत्रा प्रहारिण ।
वयस्या शल्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजा १५
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबला
आर्जुनि शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयन् १६
शूरै शिक्षाबलोपेतैस्तरुणैरत्यमर्षणै ।
दृष्ट्वैक समरे शूर सौभद्रमपराजितम् ॥ १७
छाद्यमान शरव्रातैर्हृष्टो दुर्योधनोऽभवत् ।
वैवस्वतस्य भवन गत ह्येनममन्यत ॥ १८
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नानालिङ्गै सुतेजनै ।
अदृश्यमार्जुनि चक्रुर्निमेषात्ते नृपात्मजा १९

ससूताश्वध्वज तस्य स्यन्दन त च मारिष
आचित समपश्याम श्वाविध शललैरिव २०
स गाढविद्ध क्रुद्धश्च तोत्रैर्गज इवार्दित ।
गान्धर्वमस्त्रमायच्छद्रथमाया च भारत २१
अर्जुनेन तपस्तप्त्वा गन्धर्वेभ्यो यदाहृतम् ।
तुम्बुरुप्रमुखेभ्यो वै तेनामोहयताहितान् २२
एकधा शतधा राजन् दृश्यते स्म सहस्रधा ।
अलातचक्रवत्सख्ये क्षिप्रमस्त्राणि दर्शयन् २३
रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परतप ।
बिभेद शतधा राजन् शरीराणि महीक्षिताम्
प्राणा प्राणभृता सख्ये प्रेषितानि शितै शरै
राजन् प्रापुरमु लोक शरीराण्यवनि ययु २५
धनूष्यश्वान्नियन्तॄश्च
ध्वजान् बाहूश्च साङ्गदान् ।
शिरासि च सितैर्बाणै-
स्तेषा चिच्छेद फाल्गुनि ॥ २६
चूतारामो यथा भग्न पञ्चवर्ष फलोपग ।
राजपुत्रशत तद्वत्सौभद्रेण निपातितम् ॥ २७
क्रुद्धाशीविषसङ्काशान्
सुकुमारान् सुखोचितान् ।
एकेन निहतान् दृष्ट्वा
भीतो दुर्योधनोऽभवत् ॥ २८
रथिन कुञ्जरानश्वान्
पदातींश्चापि मज्जत ।
दृष्ट्वा दुर्योधन क्षिप्र-
मुपायात्तममर्षित ॥ २९
तयो क्षणमिवापूर्ण
सग्राम समपद्यत ।
अथाभवत्ते विमुख
पुत्र शरशताहत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुर्योधनपराजये
पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथा वदसि मे सूत एकस्य बहुभि सह । सग्राम तुमुल घोर जय चैव महात्मन ॥ १

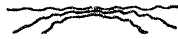
आयच्छत्त्र कृतवान् रथमाया दुर्लक्ष्या रथशिक्षाम् ॥ २१ ॥ फलोपग फलान्मुख ॥ २७॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

यथेति ॥ १ ॥

अश्रद्धेयमिवाश्चर्यं ददृशुः सर्वे भ्रातरस्त्वथ्य विक्रमम् ।
किं तु नात्यद्भुत तेषा येषा धर्मो व्यपाश्रय
दुर्योधने च विमुखे राजपुत्रशते हते ।
सौभद्रे प्रतिपत्ति का प्रत्यपद्यन्त मामका ३
सञ्जय उवाच ।
सशुष्कास्याश्चलन्नेत्रा प्रस्विन्ना लोमहर्षणा
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ४
हतान् भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान्
सुहृत्सम्बन्धिबान्धवान् ।
उत्सृज्योत्सृज्य सजग्मु-
स्त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥ ५
तान् प्रभग्नास्तथा दृष्ट्वा द्रोणो द्रौणिर्बृहद्बल ।
कृपो दुर्योधन कर्ण कृतवर्माऽथ सौबल ६
अभ्यधावन्सुसक्रुद्धा सौभद्रमपराजितम् ।
ते तु पौत्रेण ते राजन् प्रायशो विमुखीकृता
एकस्तु सुखसवृद्धो बाल्याद्दर्पाच्च निर्भय ।
इष्वस्त्रविन्महातेजा लक्ष्मणोऽर्जुनिमभ्ययात्
तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृद्धी न्यवर्तत ।
अनुदुर्योधन चान्ये न्यवर्तन्त महारथा ॥ ९
त तेऽभिषिषिचुर्बाणै-
र्मेघा गिरिमिवाम्बुभि ।
स तु तान् प्रममाथैको
विष्वग्वातो यथाम्बुदान् ॥ १०
पौत्र तव च दुर्धर्ष लक्ष्मण प्रियदर्शनम् ।
पितु समीपे तिष्ठन्त शूरमुद्यतकार्मुकम् ११
अत्यन्तसुखसवृद्ध धनेश्वरसुतोपमम् ।
आससाद रणे कार्ष्णिर्मत्तो मत्तमिव द्विपम्
लक्ष्मणेन तु सगम्य सौभद्र परवीरहा ।
शरै सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् १३
सक्रुद्धो वै महाराज दण्डाहत इवोरग ।
पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभाषत ॥ १४
सुदृष्ट क्रियता लोको ह्यमु लोकं गमिष्यसि ।
पश्यता बान्धवाना त्वा नयामि यमसादनम्
एवमुक्त्वा ततो भल्ल सौभद्र परवीरहा ।
उद्बबर्ह महाबाहुर्निर्मुक्तोरगसन्निभम् ॥ १६
स तस्य भुजनिर्मुक्तो लक्ष्मणस्य सुदर्शनम् ।
सुनस सुभ्रुकेशान्त शिरोऽहार्षीत् सकुण्डलम्
लक्ष्मण निहत दृष्ट्वा हाहेत्युच्चुक्रुशुर्जना ।
ततो दुर्योधन क्रुद्ध प्रिये पुत्रे निपातिते ॥
हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ ।
ततो द्रोण कृप कर्णो द्रोणपुत्रो बृहद्बल
कृतवर्मा च हार्दिक्य षड्रथा पर्यवारयन् ।
तास्तु विद्ध्वा शितैर्बाणैर्विमुखीकृत्य चार्जुनिः
वेगेनाभ्यपतत्क्रुद्ध सैन्धवस्य महद्बलम् ।
आववुस्तस्य पन्थान गजानीकेन दंशिता ॥
कलिगाश्च निषादाश्च क्राथपुत्रश्च वीर्यवान् ।
तत्प्रसक्तमिवात्यर्थ युद्धमासीद्विशा पते ॥ २२
ततस्तत्कुञ्जरानीक व्यधमद्धृष्टमार्जुनि ।
यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे ॥
तत क्राथ शरव्रातैरार्जुनि समवाकिरत् ।
अथेतरे सन्निवृत्ता पुनर्द्रोणमुखा रथा ॥ २४
परमास्त्राणि धुन्वाना सौभद्रमभिदुद्रुवु ।
तान्निवार्यार्जुनिर्बाणै क्राथपुत्रमथार्दयत् ॥२५
शरौघेणाप्रमेयेण त्वरमाणो जिघासया ॥
सधनुर्बाणकेयूरौ बाहू समुकुट शिर ॥ २६
सच्छत्रध्वजयन्तार रथ चाश्वानपातयत् ।
कुलशीलश्रुतिबलै कीर्त्या चास्त्रबलेन च ।
युक्ते तस्मिन्हते वीरा प्रायशो विमुखाऽभवन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि लक्ष्मणवधे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

प्रतिपत्ति प्रतिविधानम् ॥ ३ ॥ विष्वग्वातो शेषन्निवात ॥ १० ॥ केशान्त केशैमनोहर 'अन्त प्रान्तेऽन्तिके मध्ये स्वरूपे च मनोहरे' इत्याभिधानात् ॥ १७ ॥ धृष्ट प्रगल्भम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा प्रविष्टं तरुणं सौभद्रमपराजितम् ।
कुलानुरूपं कुर्वाणं संग्रामेष्वपराजितम् ॥ १
आजानेयैः सुबलिभिर्यान्तमश्वैस्त्रिहायनैः ।
प्लवमानमिवाकाशे के शूराः समवारयन् ॥
सञ्जय उवाच ।
अभिमन्युः प्रविश्यैता-
स्तावकान्निशितैः शरैः ।
अकरोत् पार्थिवान् सर्वान्
विमुखान् पाण्डुनन्दन ॥ ३
तं तु द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिश्च स बृहद्बलः
कृतवर्मा च हार्दिक्यः षड्रथाः पर्यवारयन् ॥
दृष्ट्वा तु सैन्धवे भारमतिमात्रं समाहितम् ।
सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ५
सौभद्रमितरे वीरमभ्यवर्षञ् शराम्बुभिः ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः
तांस्तु सर्वान् महेष्वासान्
सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
व्यष्टम्भयद्रणे बाणैः
सौभद्रः परवीरहा ॥ ७
द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यद्विंशत्या च बृहद्बलम्
अशीत्या कृतवर्माणं कृपं षष्ट्या शिलीमुखैः ॥
रुक्मपुङ्खैर्महावेगैराकर्णसमचोदितैः ।
अविध्यद्दशभिर्बाणैरश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ९
स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन च शितेन च ।
फाल्गुनिर्द्विषतां मध्ये विव्याध परमेषुणा ॥
पातयित्वा कृपस्याश्वा-
स्तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥
अथैनं दशभिर्बाणैः
प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ११
ततो वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् ।
पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामवधीद्बली ॥
तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत्
वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ॥ १३
स तु बाणैः शितैस्तूर्णं प्रत्यविध्यत मारिष ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्जुनिः ॥
षष्ट्या शराणां तं द्रौणिस्तिग्मधारैः सुतेजनैः
उग्रैर्नाकम्पयद्विद्ध्वा मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १५
स तु द्रौणिं त्रिसप्तत्या हेमपुङ्खैरजिह्मगैः ।
प्रत्यविध्यन्महातेजा बलवानपकारिणम् ॥
तस्मिन् द्रोणो बाणशतं पुत्रगृद्धी न्यपातयत् ।
अश्वत्थामा तथाऽष्टौ च परीप्सन् पितरं रणे
कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्मा च विंशतिम्
बृहद्बलस्तु पञ्चाशत् कृपः शारद्वतो दश ॥
तांस्तु प्रत्यवधीत् सर्वान् दशभिर्दशभिः शरैः
तैरर्द्यमानः सौभद्रः सर्वतो निशितैः शरैः ॥
तं कोसलानामधिपः
कर्णिनाऽताडयद्धृदि ।
स तस्याश्वान् ध्वजं चापं
सूतं चापातयत् क्षितौ ॥ २०
अथ कोसलराजस्तु विरथः खड्गचर्मभृत् ।
इयेष फाल्गुनेः कायाच्छिरो हर्तुं सकुण्डलम्
स कोसलानामधिपं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
हृदि विव्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत्
बभञ्ज च सहस्राणि दश राज्ञां महात्मनाम्
सृजतामशिवा वाचः खड्गकार्मुकधारिणाम्
तथा बृहद्बलं हत्वा सौभद्रो व्यचरद्रणे ।
व्यष्टम्भयन्महेष्वासो योधांस्तव शराम्बुभिः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि बृहद्बलवधे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

सञ्जय उवाच ।
स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विव्याध फाल्गुनिः । शरैः पञ्चाशता चैनमविध्यत् कोपयन् भृशम्

४७
तथेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८
सकर्णमिति ॥ १ ॥

प्रतिविव्याध राधेयस्ताबाहुरथ त पुन ।
शरैराचितसर्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ॥ २
कर्णं चाप्यकरोत्क्रुद्धो रुधिरोत्पीडवाहिनम्
कर्णोऽपि विबभौ शूर शरैश्छिन्नोऽसृगाप्लुत
तावुभौ शरचित्राङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ ।
बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥
अथ कर्णस्य सचिवान् षट् शूरांश्चित्रयोधिन
साश्वसूतध्वजरथान् सौभद्रो निजघान ह ॥
तथेतरान् महेष्वासान् दशभिर्दशभि शरै ।
प्रत्यविध्यदसम्भ्रान्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
मागधस्य तथा पुत्र हत्वा षड्भिरजिह्मगै ।
साश्व ससूत तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ ७
मार्तिकावतक भोज तत कुञ्जर तनम् ।
क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विसृजन् शरान् ८
तस्य दौ शासनिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चतुरो हयान्।
सूतमेकेन विव्याध दशभिश्चार्जुनात्मजम् ९
ततो दौ शासनि कार्ष्णि-
र्विध्वा सप्तभिराशुगै ।
सरम्भाद्रक्तनयनो
वाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ॥ १०
पिता तवाहव त्यक्त्वा
गत कापुरुषो यथा ।
दिष्ट्या त्वमपि जानीषे
योद्धु न त्वद्य मोक्ष्यसे ॥ ११
एतावदुक्त्वा वचन
कर्मारपरिमार्जितम् ।
नाराच विससर्जास्मै
त द्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ॥ १२
तस्यार्जुनिर्ध्वज छित्त्वा शल्य त्रिभिरताडयत
त शल्यो नवभिर्बाणैर्गार्ध्रपत्रैरताडयत् ॥ १३
ह्वयसम्भ्रान्तवद्राज-
स्तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्यार्जुनिर्ध्वज छित्त्वा
हत्वोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ १४
त विव्याधायसै षड्भि सोपाक्रामद्रथान्तरम्
शत्रुञ्जय चन्द्रकेतु मेघवेग सुवर्चसम् ॥ १५
सूर्यभास च पञ्चैतान्
हत्वा विव्याध सौबलम् ।
त सौबलस्त्रिभिर्विद्ध्वा
दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १६
सर्वे एन विमथ्नीम पुरैकैकं हिनस्ति न ।
अथाब्रवीत् पुनर्द्रोण कर्णो वैकर्तनो रणे१७
पुरा सर्वान् प्रमथ्नाति ब्रूह्यस्य वधमाशु न ।
ततो द्रोणो महेष्वास सर्वास्तान् प्रत्यभाषत
अस्ति वाऽस्यान्तर किञ्चित्
कुमारस्याथ पश्यत ।
अण्वप्यस्यान्तर ह्यद्य
चरत सर्वतोदिशम् ।
शीघ्रता नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ।
धनुर्मण्डलमेवास्य रथमार्गेषु दृश्यते ॥ २०
सदधानस्य विशिखान् शीघ्र चैव विमुञ्चत ॥
आरुजन्नपि मे प्राणान् मोहयन्नपि सायकै ॥
प्रहर्षयति मा भूय सौभद्र परवीरहा ।
अति मा नन्दयत्येष सौभद्रो विचरन् रणे २२
अन्तर यस्य सरब्धा न पश्यन्ति महारथा ।
अस्यतो लघुहस्तस्य दिश सर्वा महेषुभि ॥
न विशेष प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वन ॥
अथ कर्ण पुनर्द्रोणमाहार्जुनिशराहत ॥२४
स्थातव्यमिति तिष्ठामि
पीड्यमानोऽभिमन्युना ।
तेजस्विन कुमारस्य
शरा परमदारुणा ॥ २५
क्षिण्वन्ति हृदय मेऽद्य घोरा पावकतेजस
तमाचार्योऽब्रवीत् कर्ण शनकै प्रहसन्निव २६
अभेद्यमस्य कवच युवा चाशुपराक्रम ।
उपदिष्टा मया चास्य पितु कवचधारणा २७
तामेष निखिला वेत्ति
ध्रुव परपुरञ्जय ।
शक्य त्वस्य धनुश्छेत्तु
ज्या च बाणै समाहितै ॥ २८
अभीषूश्च हयाश्चैव तथोभौ पार्ष्णिसारथी ।
एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यते २९
अथैन विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरण कुरु ।
सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतु सुरासुरै ॥
विरथ विधनुष्कं च कुरुष्वैन यदीच्छसि ।
तदाचार्यवच श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनस्त्वरन् ॥

क्षोभयित्वा चमूं सर्वां नलिनीमिव कुञ्जरः ।
अशोभत हतो वीरो व्याधैर्वनगजो यथा ॥
तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्यवारयन् ।
दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये
विमृद्य नगशृङ्गाणि संनिवृत्तमिवानिलम् ।
अस्तंगतमिवादित्यं तप्त्वा भारतवाहिनीम् ॥
उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरम् ।
पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षवृताक्षिकम् ॥ १८
तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः ।
मुदा परमया युक्ताश्चुक्रुशुः सिंहवन्मुहुः ॥
आसीत् परमको हर्षस्तावकानां विशांपते ।
इतरेषां तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥
अन्तरिक्षे च भूतानि प्राक्रोशन्त विशांपते
दृष्ट्वा निपतितं वीरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् ॥
द्रोणकर्णमुखैः षड्भिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
एकोऽयं निहतः शेते नैष धर्मो मतो हि नः ॥
तस्मिन् विनिहते वीरे बह्वशोभत मेदिनी ।
द्यौर्यथा पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ २३
रुक्मपुङ्खैश्च संपूर्णा रुधिरौघपरिप्लुता ।
उत्तमाङ्गैश्च शूराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ॥
विचित्रैश्च परिस्तोमैः पताकाभिश्च संवृता ।
चामरैश्च कुथाभिश्च प्रविद्धैश्चाम्बरोत्तमैः ॥
तथाश्वनरनागानामलंकारैश्च सुप्रभैः ।
खड्गैः सुनिशितैः पीतैर्निर्मुक्तैर्भुजगैरिव ॥ २६
चापैश्च विविधैश्छिन्नैः शक्त्यृष्टिप्रासकम्पनैः
विविधैश्चायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत ॥
वाजिभिश्चापि निर्जीवैः
श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः ।
सारोहैर्विषमा भूमिः
सौभद्रेण निपातितैः ॥ २८
साङ्कुशैः समहामात्रैः सवर्मायुधकेतुभिः
पर्वतैरिव विध्वस्तैर्विशिखैर्मथितैर्गजैः ॥ २९
पृथिव्यामनुकीर्णैश्च व्यश्वसारथियोधिभिः ।
ह्रदैरिव प्रक्षुभितैर्हतनागै रथोत्तमैः ॥ ३०
पदातिसङ्घैश्च हतैर्विविधायुधभूषणैः ।
भीरूणां त्रासजननी घोररूपाऽभवन्मही ॥
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनां चाभवद्व्यथा
अभिमन्यौ हते राजन् शिशुकेऽप्राप्तयौवने ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धर्मराजस्य पश्यतः ॥३३
दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा सौभद्रे विनिपातिते ।
अजातशत्रुस्तान् वीरानिदं वचनमब्रवीत् ॥
स्वर्गमेष गतः शूरो यो हतो न पराङ्मुखः ।
संस्तम्भयत मा भैष्ट विजेष्यामो रणे रिपून् ॥
इत्येवं स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः ।
धर्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन् दुःखमपानुदत् ॥
युद्धे ह्याशीविषाकारान्
राजपुत्रान् रणे रिपून् ।
पूर्वं निहत्य संग्रामे
पश्चादार्जुनिरभ्ययात् ॥ ३७
हत्वा दश सहस्राणि कौसल्यं च महारथम्
कृष्णार्जुनसमः कार्ष्णिः शक्रलोकं गतो ध्रुवम्
रथाश्वनरमातङ्गान्
विनिहत्य सहस्रशः ।
अवितृप्तः स संग्रामा-
दशोच्यः पुण्यकर्मकृत् ।
गतः पुण्यकृतां लोकान्
शाश्वतान् पुण्यनिर्जितान् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधे
एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

सञ्जय उवाच ।
वयं तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः ।
निवेशायाभ्युपायाम सायाह्ने रुधिरोक्षिताः
निरीक्षमाणास्तु वयं परे चायोधनं शनैः ।
अपयाता महाराज ग्लानिं प्राप्ता विचेतसः २

उपप्लुतं राहुग्रस्तम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वयं त्विति ॥ १ ॥ समाक्षिपन् संहरन् समानयन्नेकतां नयन् ॥ ४ ॥

ततो निशाया दिवसस्य चाशिव
शिवारुतै सन्धिरवर्तताद्भुत ।
कुशेशयापीडनिभे दिवाकरे
विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्वतम् ॥ ३
वरासिशक्त्यृष्टिवरूथचर्मणा
विभूषणाना च समाक्षिपन् प्रभा ।
दिव च भूमिं च समानयन्निव
प्रिया तनु भानुरुपैति पावकम् ॥ ४
महाभ्रकूटाचलशृङ्गसन्निभै
र्गजैरनेकैरिव वज्रपातितै ।
स वैजयन्त्यङ्कुशवर्मयन्तृभि-
र्निपातितैर्नष्टगतिश्चिता क्षिति ॥ ५
हतेश्वरैश्चूर्णितपत्त्युपस्करै-
र्हताश्वसूतैर्विपताककेतुभि ।
महारथैर्भू शुशुभे विचूर्णितै
पुरैरिवामित्रहतैर्नराधिप ॥ ६
रथाश्ववृन्दै सह सादिभिर्हतै
प्रविद्धभाण्डाभरणै पृथग्विधै ।
निरस्तजिह्वादशनान्त्रलोचनै-
र्धरा बभौ घोरविरूपदर्शना ॥ ७
प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधा
विपन्नहस्त्यश्वरथानुगा नरा ।
महार्हशय्यास्तरणोचितास्तदा
क्षितावनाथा इव शेरते हता ८
अतीव हृष्टा श्वशृगालवायसा
बका सुपर्णाश्च वृकास्तरक्षव ।

वयास्यसृक्पान्यथ रक्षसा गणा
पिशाचसङ्घाश्च सुदारुणा रणे ॥ ९
त्वचो विनिर्भिद्य पिबन् वसामसृक्
तथैव मज्जा पिशितानि चाश्नुवन् ।
वपा विलुम्पन्ति हसन्ति गान्ति च
प्रकर्षमाणा कुणपान्यनेकश ॥ १०
शरीरसङ्घातवहा ह्यसृग्जला
रथोडुपा कुञ्जरशैलसङ्कटा ।
मनुष्यशीर्षोपलमांसकर्दमा
प्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनी ॥ ११
भयावहा वैतरणीव दुस्तरा
प्रवर्तिता योधवरैस्तदा नदी ।
उवाह मध्येन रणाजिरे भृश
भयावहा जीवमृतप्रवाहिनी ॥ १२
पिबन्ति चाश्नन्ति च यत्र दुर्दशा
पिशाचसघास्तु नदन्ति भैरवा ।
सुनन्दिता प्राणभृता क्षयङ्करा
समानभक्षा श्वसृगालपक्षिण ॥ १३
तथा तदायोधनमुग्रदर्शन
निशामुखे पितृपतिराष्ट्रवर्धनम् ।
निरीक्षमाणा शनकैर्जहुर्नरा
समुत्थिता नृत्तकबन्धसंकुलम् ॥ १४
अपेतविध्वस्तमहार्हभूषण
निपातित शक्रसम महाबलम् ।
रणेऽभिमन्यु ददृशुस्तदा जना
व्यपोढहव्य सदसीव पावकम् १५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे समरभूमिवर्णने पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥

५१

सञ्जय उवाच ।

हते तस्मिन् महावीर्ये सौभद्रे रथयूथपे ।
विमुक्तरथसन्नाहा सर्वे निक्षिप्तकार्मुका १
उपोपविष्टा राजान परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
तदेव युद्धं ध्यायन्त सौभद्रगतमानसा ॥ २
तता युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदु खित ।
अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातु पुत्रे महारथे ॥ ३
द्रोणानीकमसम्बाध मम प्रियचिकीर्षया ।
भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमध्यमिव केसरी

पत्तय पादरक्षा उपस्करा उपकरणानि ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चाशतमोऽध्याय ॥५०॥

५१

हते इति ॥ १ ॥ असम्बाधमप्रतीघातम् ॥ ४ ॥

यस्य शूरा महेष्वासा प्रत्यनीकगता रणे ।
प्रभग्ना विनिवर्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा ॥ ५
अत्यन्तशत्रुरस्माकं येन दु शासन शरै ।
क्षिप्र ह्यभिमुख सख्ये विसञ्ज्ञो विमुखीकृत
स तीर्त्वा दुस्तर वीरो
द्रो[illegible] ।
प्राप्य दौ शासनि कार्ष्णि
प्राप्तो वैवस्वतक्षयम् ॥ ७
कथ द्रक्ष्यामि कौन्तेय सौभद्रे निहतेऽर्जुनम्
सुभद्रा वा महाभागा प्रिय पुत्रमपश्यतीम् ८
किंस्विद्वयमपेतार्थमक्लिष्टमसमञ्जसम् ।
तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ ९
अहमेव सुभद्राया केशवार्जुनयोरपि ।
प्रियकामो जयाकाङ्क्षी कृतवानिदमप्रियम् १०
न लुब्धो बुध्यते दोषॉ-
ल्लोभान्मोहात् प्रवर्तते ।
मधुलिप्सुर्हि नापश्य
प्रपातमहमीदृशम् ॥ ११
यो हि भोज्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च ।
भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृत
कथ हि बालस्तरुणो युद्धानामविशारद ।
सदश्व इव सबाधे विषमे क्षेममर्हति ॥ १३
नो चेद्धि वयमप्येन महीमनु शयीमहि ।
बीभत्सो कोपदीप्तस्य दग्धा कृपणचक्षुषा
अलुब्धो मतिमान् ह्रीमान्
क्षमावान् रूपवान् बली ।
वपुष्मान् मानकृद्वीर
प्रिय सत्यपराक्रम ॥ १५
यस्य श्लाघन्ति विबुधा कर्माण्यूर्जितकर्मण
निवातकवचान् जघ्ने कालकेयाश्च वीर्यवान्
महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवासिन ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण पौलोमा सगणा हता ॥
परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो यो ददात्यभय विभुः
तस्यास्माभिर्न शक्तिस्त्रातुमप्यात्मजो बली
भय तु सुमहत् प्राप्त धार्तराष्ट्रान्महाबलान् ।
पार्थ पुत्रवधात् क्रुद्ध कौरवान् शोषयिष्यति
क्षुद्र क्षुद्रसहायश्च
स्वपक्षक्षयकारक ।
व्यक्तं दुर्योधनो दृष्ट्वा
शोचन् हास्यते जीवितम् ॥ २०
न मे जय प्रीतिकरो न राज्य
न चामरत्व न सुरै सलोकता ।
इम समीक्ष्याप्रतिवीर्यपौरुष
निपातित देववरात्मजात्मजम् २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि युधिष्ठिरप्रलापे एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥

५२

सञ्जय उवाच ।
अथैन विलपन्त त कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
कृष्णद्वैपायनस्तत्र आजगाम महानृषि ॥ १
अर्चयित्वा यथान्यायमुपविष्ट युधिष्ठिर ।
अब्रवीच्छोकसतप्तो भ्रातृ पुत्रवधेन च ॥ २
अधर्मयुक्तैर्बहुभि परिवार्य महारथै ।
युध्यमानो महेष्वासै सौभद्रो निहतो रणे ३
बालश्च बालबुद्धिश्च सौभद्र परवीरहा ।
अनुपायेन सग्रामे युध्यमानो विशेषत ॥ ४
मया प्रोक्त स सग्रामे द्वारं सञ्जनयस्व न ।
प्रविष्टेऽभ्यन्तरे तस्मिन् सैन्धवेन निवारिता

असमञ्जसमयुक्तरूपम् ॥ ९ ॥ सबाधे गहने ॥ १३ ॥ एन अभिमन्युम् । अनु चेन्न महीं शयीमहि तदा क्रोधदीप्तस्य बीभत्सो कृपणेनावसन्नेन चक्षुषा दग्धा भवेमेत्यन्वय ॥ १४ ॥ वपुष्मास्तेजस्वी ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥

५२

अथैन विलपन्त तमित्यादे शीघ्र योद्धुमुपाक्रामादित्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्य 'ह्यस्तनोद्यतनो वाऽपि कामरोगादिरूपभृत् । स्वदोष पुरुष हन्ति न शत्रुर्नैव मृत्युव ' इति ॥१॥ द्वार सञ्जनयस्वेति मया उक्त इति सम्बन्ध । निवारिता तमनुप्रविशन्त इति शेष ॥ ५ ॥

ननु नाम सम युद्धमेष्टव्य युद्धजीविभि ।
इद चैवासम युद्धमीदृश यत् कृत परै ॥ ६
तेनास्मि भृशसंतप्त शोकबाष्पसमाकुल ।
शम नैवाधिगच्छामि चिन्तयान पुन पुन ७

सञ्जय उवाच ।

त तथा विलपन्त वै शोकव्याकुलमानसम् ।
उवाच भगवान् व्यासो युधिष्ठिरमिद वच

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
व्यसनेषु न मुह्यन्ति त्वादृशा भरतर्षभ ॥ ९
स्वर्गमेष गत शूर शत्रून् हत्वा बहून रणे ।
अबालसदृश कर्म कृत्वा वै पुरुषोत्तम ॥ १०
अनतिक्रमणीयो वै विधिरेष युधिष्ठिर ।
देवदानवगन्धर्वान मृत्युर्हरति भारत ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै पृथिवीपाला शेरते पृथिवीतले ।
निहता पृतनामध्ये मृतसञ्ज्ञा महाबला १२
नागायुतबालाश्चान्ये वायुवेगबलास्तथा ।
त एते निहता सख्ये तुल्यरूपा नरैर्नरा १३
नैषा पश्यामि हन्तार प्राणिना सयुगे क्वचित्
विक्रमेणोपसपन्नास्तपोबलसमन्विता ॥ १४
जेतव्यामिति चान्योन्य
येषा नित्य हृदि स्थितम् ।
अथ चेमे हता प्राज्ञा
शेरते विगतायुष ॥ १५
मृता इति च शब्दोऽय वर्तते च ततोऽर्थवत्
इमे मृता महीपाला प्रायशो भीमविक्रमा
निश्चेष्टा निरभीमाना शूरा शत्रुवशगता ।
राजपुत्राश्च सरब्धा वैश्वानरमुख गता १७
अत्र मे सशय प्राप्त कुत सञ्ज्ञा मृता इति ।
कस्य मृत्यु कुतो मृत्यु कथ सहरते प्रजा
हरत्यमरसङ्काश तन्मे ब्रूहि पितामह ।

सञ्जय उवाच ।

त तथा परिपृच्छन्त कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
आश्वासनामिद वाक्यमुवाच भगवानृषि १९

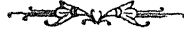
व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
अकम्पनस्य कथित नारदेन पुरा नृप ॥ २०
स चापि राजा राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमम् ।
अप्रसह्यतम लोके प्राप्तवानिति मे मति २१
तदह सप्रवक्ष्यामि मृत्यो प्रभवमुत्तमम् ।
ततस्त्व मोक्ष्यसे दु खात् स्नेहब—नसश्रयात्
समस्तपापराशिघ्न शृणु कीर्तयतो मम ।
धन्यमाख्यानमायुष्य शोकघ्न पुष्टिवर्धनम् ॥
पवित्रमरिसघघ्न मङ्गलाना च मङ्गलम् ।
यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिद तथा ॥ २४
श्रवणीय महाराज प्रातर्नित्य नृपोत्तमै ।
पुत्रानायुष्मतो राज्यमीहमानै श्रिय तथा २५
पुरा कृतयुगे तात आसीद्राजा ह्यकम्पन ।
स शत्रुवशमापन्नो मध्ये सग्राममूर्धनि ॥ २६
तस्य पुत्रो हरिर्नाम
नारायणसमो बले ।
श्रीमान् कृतास्त्रो मेधावी
युधि शक्रोपमो बली ॥ २७
स शत्रुभि परिवृतो बहुधा रणमूर्धनि ।
व्यस्यन् बाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च
स कर्म दुष्करं कृत्वा सग्रामे शत्रुतापन ।
शत्रुभिर्निहत सख्ये पृतनाया युधिष्ठिर २९
स राजा प्रेतकृत्यानि
तस्य कृत्वा शुचान्वित ।
शोचन्नहनि रात्रौ च
नालभत् सुखमात्मन ॥ ३०
तस्य शोक विदित्वा तु पुत्रव्यसनसम्भवम्
आजगामाथ देवर्षिर्नारदोऽस्य समीपत ३१
स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
पूजयित्वा यथान्याय कथामकथयत् तदा ३२
तस्य सर्व समाचष्ट यथा वृत्त नरेश्वर ।
शत्रुभिर्विजय सख्ये पुत्रस्य च वध तथा ३३
मम पुत्रो महावीर्य इन्द्रविष्णुसमद्युति ।
शत्रुभिर्बहुभि सख्ये पराक्रम्य हतो बली ॥

विधि स्वकर्म, स एव मृत्यु ॥ ११ ॥ **अथेति** । विगतायुष इति शब्देन देहवियोगे पुरुषस्य पारतन्त्र्य प्रतीयते ॥ १५ ॥ मृता इति शब्देन धात्वर्थानुगमात् । प्राणत्यागे पुरुषस्यास्वातन्त्र्य प्रतीयते । तत पुरुष किमन्यो मारयति । उत स्वयमेव स्वात्मान मारयतीति प्रश्नार्थ ॥ १६ ॥ कस्य मृत्यु क इति शेष । अन्तिमपक्षे कुतो हेतो पुमान् स्वय स्वस्य मृत्युर्भवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥

क एष मृत्युर्भगवन् किंवीर्यबलपौरुषः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं मतिमतां वर ३५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं महत् ३६
नारद उवाच ।
शृणु राजन् महाबाहो आख्यानं बहुविस्तरम्
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयाऽपि वसुधाधिप ३७
प्रजाः सृष्ट्वा तदा ब्रह्मा आदिसर्गे पितामहः ।
असंहृतं महातेजा दृष्ट्वा जगदिदं प्रभुः ॥ ३८
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति पार्थिव ।
चिन्तयन्न ह्यसौ वेद संहारं वसुधाधिप ३९
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो व्याप्ताः सान्तर्देशा दिधक्षता
ततो दिवं भुवं चैव
ज्वालामालासमाकुलम् ।
चराचरं जगत् सर्वं
ददाह भगवान् प्रभुः ॥ ४१
ततो हतानि भूतानि चराणि स्थावराणि च
महता क्रोधवेगेन त्रासयन्निव वीर्यवान् ४२
ततो रुद्रो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिर्हरः ।
जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ ४३
तस्मिन्नापतिते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया
अब्रवीत् परमो देवो ज्वलन्निव महामुने ॥
किं कुर्मः कामं कामार्ह
कामाज्जातोऽसि पुत्रक ।
करिष्यामि प्रियं सर्वं
ब्रूहि स्थाणो यदिच्छसि ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

स्थाणुरुवाच ।
प्रजासर्गनिमित्तं हि कृतो यत्नस्त्वया विभो
त्वया सृष्टाश्च वृद्धाश्च भूतग्रामाः पृथग्विधाः
तास्तवेह पुनः क्रोधात् प्रजा दह्यन्ति सर्वशः
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन् प्रभो २
ब्रह्मोवाच ।
संहर्तुं न च मे काम एतदेव भवेदिति ।
पृथिव्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविशत्
इयं हि मां ×सदा देवी भारार्ता समचूचुदत्
संहारार्थं महादेव भारेणाभिहता सती ४
ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा बहुविधं तदा ।
संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ॥ ५
रुद्र उवाच ।
संहारार्थं प्रसीदस्व मा रुषो वसुधाधिप ।
मा प्रजाः स्थावराश्चैव जङ्गमाश्च व्यनीनशः
तव प्रसादाद्भगवन्निदं वर्तेत्त्रिधा जगत् ।
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ७
भगवन् क्रोधसंदीप्तः क्रोधादग्निमवासृजत् ।
स दहत्यश्मकूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ८
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥ ९
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसीद भगवन् स त्वं रोषो न स्याद्वरो मम
सर्वे हि सृष्टा नश्यन्ति तव देव कथंचन ।
तस्मान्निवर्ततां तेजस्त्वय्येवेदं प्रलीयताम्
तत् पश्य देव सुभृशं प्रजानां हितकाम्यया ।
यथेमे प्राणिनः सर्वे निवर्तेरंस्तथा कुरु ॥ १२

खेभ्यः श्रोत्रादिच्छिद्रेभ्यः ॥ ४० ॥ इति श्रीम० द्रोण० टीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५२ × 'सदा देवी' इति पाठः ।

५३

प्रजेति ॥ १ ॥ कारुण्यं जातमिति शेषः ॥ २ ॥ अप्रमेयस्यानन्तस्य जगतः इति शेषः । आहिसस्येति वाऽर्थः ॥५॥ संहारार्थं मा रुषः रोषं मा कार्षीः । किं तु प्रसीदस्व ॥ ६ ॥ **तवेति** अनागतादिप्रकारत्रययुक्तं सर्वदैव जगदस्तु न तस्य निरन्वयोच्छेदः कार्य इत्याशयः ॥ ७ ॥ तव रोषो न स्यादिति मम मह्यं वरोऽस्त्विति योजना ॥ १० ॥ उत्सन्नजनना प्रक्षीणसन्ताना ॥ १२ ॥

अभाव नेह गच्छेयु-
रुत्सन्नजनना प्रजा ।
आदिदेव नियुक्तोऽस्मि
त्वया लोकेषु लोककृत् ॥ १३
मा विनश्येज्जगन्नाथ जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसादाभिमुख देव तस्मादेव ब्रवीम्यहम् १४
नारद उवाच ।
श्रुत्वा हि वचन देव प्रजाना हितकारणे ।
तेज सन्धारयामास पुनरेवान्तरात्मनि ॥
ततोऽग्निमुपसहृत्य भगवाँल्लोकसत्कृत ।
प्रवृत्त च निवृत्त च कथयामास वै प्रभु ॥
उपसहरतस्तस्य तमग्निं रोषज तथा ।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मन
कृष्णरक्ता तथा पिङ्गरक्तजिह्वास्यलोचना ।
कुण्डलाभ्या च राजेन्द्र तप्ताभ्या तप्तभूषणा
सा निसृत्य तथा खेभ्यो
दक्षिणा दिशमाश्रिता ।
स्मयमाना च साऽवेक्ष्य
देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ १९
तामाहूय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वर ।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमा प्रजा इति
त्व हि सहारबुद्ध्याथ प्रादुर्भूता रुषो मम ।
तस्मात् सहर सर्वास्त्व प्रजा सजडपण्डिता
मम त्व हि नियोगेन तत श्रेयो ह्यवाप्स्यसि
एवमुक्ता तु सा तेन मृत्यु कमललोचना ॥
दध्यौ चात्यर्थमबला प्ररुरोद च सुस्वरम् ।
पाणिभ्या प्रतिजग्राह तान्यश्रूणि पितामह
सर्वभूतहितार्थाय तां चाप्यनुनयत् तदा ॥२३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युकथने
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

नारद उवाच ।
विनीय दु खमबला आत्मन्येव प्रजापतिम्
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता पुन ॥
मृत्युरुवाच ।
त्वया सृष्टा कथ नारी ईदृशी वदता वर ।
क्रूर कर्माहित कुर्यां तदेव किमु जानती ॥ २
बिभेम्यहमधर्माद्धि
प्रसीद भगवन् प्रभो ।
प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च
भ्रातॄन् मातॄ पितॄन् पतीन् ॥ ३
अपध्यास्यन्ति मे देव मृतेभ्येभ्यो बिभेम्यहम्
कृपणाना हि रुदता ये पतन्त्यश्रुबिन्दव ॥
तेभ्योऽह भगवन्भीता शरण त्वाऽहमागता
यमस्य भवन देव गच्छेय न सुरोत्तम ॥ ५
कायेन विनयोपेता मूर्ध्नोदग्रनखेन च ।
एतदिच्छाम्यह काम त्वत्तो लोकपितामह ॥
इच्छेय त्वत्प्रसादाद्धि तपस्तप्तु प्रजेश्वर ।
प्रदिशेम वर देव त्व मह्य भगवन् प्रभो ॥ ७
त्वया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमम् ॥
तत्र तप्स्ये तपस्तीव्र तवैवाराधने रता ॥ ८
न हि शक्ष्यामि× देवेश
प्राणान् प्राणभृता प्रियान् ।
हर्तुं विलपमानाना-
मधर्मादभिरक्ष माम् ॥ ९

आदीति। मा लोकसन्ताने नियोज्य कथ लोकान् नाशयसीत्यर्थ १३ प्रवृत्त कर्म सृष्टिहेतु निवृत्त कर्म मोक्षहेतु कथयामास ॥१६॥ गोभ्य इन्द्रियच्छिद्रेभ्य ॥ १७ ॥ देवौ ब्रह्मरुद्रौ ॥ १९ ॥ देवो ब्रह्मा मरण मृत्प्राणवियोगस्तमन्यस्येच्छतीति मृत्युरित्यर्थ । इति आहेति शेष ॥२०॥ रुषो रोषात् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

विनीयेति। लतेवेति त्वदेकशरण्यत्वे दृष्टान्त ॥१॥ प्रियादीन् घ्नन्तीमिति शेष । तत्सबन्धिन अपध्यास्यन्ति । परानिष्टचिन्तनमपध्यान मृतेषु मया मारितेषु लोकेषु सत्सु मे माम् ॥ ४ ॥ यम शास्ता मृत्यु प्राणवियोगकर्त्री देवता ॥ ५ ॥ उदग्रनखेन अञ्जलिना विनयोपेता शरणागताऽस्मीत्यर्थ ॥ ६ ॥ × पश्यामीति पाठ ।

ब्रह्मोवाच ।
मृत्यो सकल्पिताऽसि त्व प्रजासहारहेतुना
गच्छ सहर सर्वास्त्व प्रजा मा ते विचारणा
भविता त्वेतदेव हि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
भवत्वनिन्दिता लोके कुरुष्व वचन मम ॥
नारद उवाच ।
एवमुक्ताऽभवत् प्रीता प्राञ्जलिर्भगवन्मुखी ।
सहारे नाकरोद्बुद्धि प्रजाना हितकाम्यया ॥
तूष्णीमासीत्तदा देव प्रजानामीश्वरेश्वर ॥
प्रसाद चागमत्क्षिप्रमात्मनैव प्रजापति ॥१३
स्मयमानश्च देवेशो लोकान् सर्वानवेक्ष्य च ।
लोकास्त्वासन् यथापूर्व दृष्टास्तेनापमन्युना
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।
सा कन्यापि जगामाथ समीपात्तस्य धीमत
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासहरण तदा ।
त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्यगात् ॥
सा तत्र परम तीव्र चचार व्रतमुत्तमम् ।
सा तदा ह्येकपादेन तस्थौ पद्मानि षोडश ॥
पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्
प्रजाना तु हितैषिणी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य
प्रियेभ्य सन्निवर्त्य सा ॥ १८
ततस्त्वेकेन पादेन पुनरन्यानि सप्त वै ।
तस्थौ पद्मानि षट् चैव सप्त चैक च पार्थिव ॥
तत पद्मायुत तात मृगै सह चचार सा ।
पुनर्गत्वा ततो नन्दा पुण्या शीतामलोदकाम्
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैक च साऽनयत् ।
धारयित्वा तु नियम नन्दाया वीतकल्मषा ॥
सा पूर्व कौशिकी पुण्या जगाम नियमैधिता
तत्र वायुजलाहारा चचार नियम पुन ॥ २२
पञ्चगङ्गासु सा पुण्या कन्या वेतसकेषु च ।
तपोविशेषैर्बहुभि कर्षयद्देहमात्मन ॥ २३
ततो गत्वा तु सा गङ्गा महामेरु च केवलम् ।
तस्थौ चाश्मेव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ॥
पुनर्हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवा पुराऽयजन् ।
तत्राङ्गुष्ठेन सा तस्थौ निखर्व परमा शुभा ॥२५
पुष्करेष्वथ गोकर्णे नैमिषे मलये तथा ।
अपाकर्षत् स्वक देह नियमैर्मानसप्रियै ॥ २६

अनन्यदेवता नित्य दृढभक्ता पितामहे ।
तस्थौ पितामह चैव तोषयामास धर्मत ॥
ततस्तामब्रवीत् प्रीतो लोकाना प्रभवोऽव्यय
सौम्येन मनसा राजन् प्रीत प्रीतमनास्तदा ॥
मृत्यो किमिदमत्यन्त तपासि चरसी ते ह ।
सोऽब्रवीत् पुनर्मृत्युर्भगवन्त पितामहम् ॥
नाह हन्या प्रजा देव स्वस्थाश्चाक्रोशतीस्तथा
एतदिच्छामि सर्वेश त्वत्तो वरमह प्रभो ॥
अधर्मभयभीताऽस्मि ततोऽह तप आस्थिता ।
भीतायास्तु महाभाग प्रयच्छाभयमव्यय ॥
आर्ता चानागसी नारी याचामि भव मे गति
तामब्रवीत् ततो देवो भूतभव्यभविष्यवित् ॥
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो सहरन्त्या इमा प्रजा
मया चोक्त मृषा भद्रे भविता न कथञ्चन ॥
तस्मात् सहर कल्याणि प्रजा सर्वाश्चतुर्विधा
धर्म सनातनश्च त्वा सर्वथा पावयिष्यति ॥
लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयश्च ते ।
अह च विबुधाश्चैव पुनर्दास्याम ते वरम् ॥३५
यथा त्वमेनसा मुक्ता
विरजा ख्यातिमेष्यसि ।
सैवमुक्ता महाराज
कृताञ्जलिरिद विभुम् ॥ ३६
पुनरेवाब्रवीद्वाक्य
प्रसाद्य शिरसा तदा ।
यद्येवमेतत् कर्तव्य
मया न स्याद्विना प्रभो ॥ ३७
तवाज्ञा मूर्ध्नि मे न्यस्ता
यत् ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।
लोभ क्रोधोऽभ्यसूयेर्ष्या
द्रोहो मोहश्च देहिनाम् ॥ ३८
अह्रीश्चान्योन्यपरुषा
देह भिन्द्यु पृथग्विधा ।
ब्रह्मोवाच ।
तथा भविष्यते मृत्यो
साधु सहर भो प्रजा ।
अधर्मस्तेन भविता
नापध्यास्याम्यह शुभे ॥ ३९

अपमन्युना गतामर्षेणेत्यर्थ ॥१४॥ अप्रतिश्रुत्यानङ्गीकृत्य ॥ १६ ॥ पद्म शत कोट्यो वर्षाणि तानि षोडश पञ्च च ॥ १७ ॥ अन्यान्यपरुषा वागिति शेष ॥ ३९ ॥

यान्यश्रुबिन्दुनिकरे ममास-
स्ते व्याधय प्राणिनामात्मजाता ।
ते मारयिष्यन्ति नरान् गतासू-
स्त्वाधर्मस्ते भविता मा स्म भैषी ४०
नाधर्मस्ते भविता प्राणिना वै
त्व वै धर्मस्त्व हि धर्मस्य चेशा ।
धर्म्या भूत्वा धर्मनित्या धरित्री
तस्मात् प्राणान् सर्वथेमान्नियच्छ ॥
सर्वेषा वै प्राणिना कामरोषौ
सन्त्यज्य त्व सहरस्वेह जीवान् ।
एव धर्मस्त्वा भविष्यत्यनन्तो
मिथ्यावृत्तान् मारयिष्यत्यधर्म ४२
तेनात्मान पावयस्वात्मना त्व
पापेऽऽत्मान मज्जयिष्यन्त्यसत्यात् ।
तस्मात् काम रोषमभ्यागत त्व
सन्त्यज्यान्त सहरस्वेति जीवान् ॥

नारद उवाच ।

सा वै भीता मृत्युसज्ञोपदेशा-
च्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत् तम् ।
सा च प्राण प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ त्यज्य हरत्यसक्ता ४४
मृत्युस्त्वेषा व्याधयस्तत्प्रसूता
व्याधी रोगो रुज्यते येन जन्तु ।
सर्वेषा च प्राणिना प्रायणान्ते
तस्माच्छोक मा कृथा निष्फल त्वम्
सर्वे देवा प्राणिभि प्रायणान्ते
गत्वा वृत्ता सन्निवृत्तास्तथैव ।
एव सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा
वृत्ता देवा मर्त्यवद्राजसिंह ॥ ४६
वायुर्भीमो भीमनादो महौजा
भेत्ता देहान् प्राणिना सर्वगोऽसौ ।
नो वा वृत्ति नैव वृत्ति कदाचित्
प्राप्नोत्युग्रोऽनन्ततेजोविशिष्ट ॥ ४७
सर्वे देवा मर्त्यसज्ञाविशिष्टा-
स्तस्मात् पुत्र मा शुचो राजसिंह ।
स्वर्ग प्राप्तो मोदते ते तनूजो
नित्य रम्यान् वीरलोकानवाप्य ४८
त्यक्त्वा दु ख सङ्गत पुण्यकृद्भि-
रेषा मृत्युर्देवदिष्टा प्रजानाम् ।
प्राप्ते काले सहरन्ती यथावत्
स्वय कृता प्राणहरा प्रजानाम् ४९
आत्मान वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्वे
नैतान् मृत्युर्दण्डपाणिर्हिनस्ति ।
तस्मान्मृतान्नानुशोचन्ति धीरा
मृत्यु ज्ञात्वा निश्चय ब्रह्मसृष्टम् ।
इत्थ सृष्टि देवकृप्ता विदित्वा
पुत्रान्नष्टाच्छोकमाशु त्यजस्व ॥ ५०

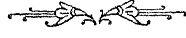
द्वैपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वाऽर्थवद्वाक्य नारदेन प्रकाशितम् ।
उवाचाकम्पनो राजा सखाय नारद तथा ॥
व्यपेतशोक प्रीतोऽस्मि भगवन्नृषिसत्तम ।
श्रुत्वेतिहास त्वत्तस्तु कृतार्थोऽस्म्यभिवादये
तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा ऋषिवरोत्तम ।
जगाम नन्दन शीघ्र देवर्षिरमितात्मवान् ५३
पुण्य यशस्य स्वर्ग्य च धन्यमायुष्यमेव च ।
अस्येतिहासस्य सदा श्रवण श्रावण तथा ५४
एतदर्थपद श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिर ।
क्षत्रधर्म च विज्ञाय शूराणा च परा गतिम्
सम्प्राप्तोऽसौ महावीर्य स्वर्गलोक महारथ ।
अभिमन्यु पठान् हत्वा प्रमुखे सर्वधन्विनाम्
युध्यमानो महेष्वासो हत सोऽभिमुखो रणे
असिना गदया शक्त्या धनुषा च महारथ

प्रायणान्ते आयुष्यकर्मणोऽवसाने ॥४५॥ **सर्वे इति**। देवा इन्द्रियाणि प्राणिभि जीवै सह गत्वा तत्रैव परलोके वृत्ता वृत्तवन्त । पुनर्भूत्वा सन्निवृत्ता भवन्ति । मर्त्यभावाथा एव देवा इन्द्रादय । मर्त्यवदेव गत्वा वृत्ता भवन्ति । न तु निवृत्ता भवन्ति मर्त्यभावाय कर्म देवा एव निवर्तन्ते । न त्वाजानदेवास्तेषा क्रममुक्तियोग्यत्वादिति भाव ॥ ४६ ॥ प्राणवायोरेव गत्यागती तदुपहिते प्राणिनि उपचर्येते न तु प्राणेभ्यो निष्क्रम्य तस्य ते स्त इत्याह-**वायुरिति**। प्राणिनश्चेतनस्य देहानेव भिनत्ति न तु त यतोऽसौ सर्वग। अत एवाग्न्यादिरहितश्चेति भाव ॥ ४७ ॥ **सर्वे देवा इति**। मर्त्यत्व मरणधर्मत्व ब्रह्मादानामपि स्वाभाविकमस्त्यतोऽनर्थक शोक इत्यर्थ ॥४८॥ स्वयमेव स्वस्यैव मृत्यु । अथापि जनाना प्राणहरा मृत्युर्जनादन्येति कल्पना कृता अनभिज्ञैरिति शेष ॥ ४९ ॥ एतदेवाह-**आत्मानमिति** नष्टात् जातमिति शेष ॥ ५० ॥

विरजा सोमसूनुः स पुनस्तत्र प्रलीयते ।
तस्मात् परां धृतिं कृत्वा
भ्रातृभिः सह पाण्डव ।
अप्रमत्तः सुसंनद्धः
शीघ्रं योद्धुमुपाक्रम ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

संजय उवाच ।
श्रुत्वा मृत्युसमुत्पत्तिं कर्माण्यनुपमानि च ।
धर्मराजः पुनर्वाक्यं प्रसाद्यैनमथाब्रवीत् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
गुरवः पुण्यकर्माणः शक्रप्रतिमविक्रमाः ।
स्थाने राजर्षयो ब्रह्मन्ननघाः सत्यवादिनः २
भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिरभिबृंहय ।
राजर्षीणां पुराणानां समाश्वासय कर्मभिः ३
कियन्त्यो दक्षिणा दत्ताः कैश्च दत्ता महात्मभिः
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ४
व्यास उवाच ।
शैब्यस्य नृपतेः पुत्रः सृञ्जयो नाम नामतः ।
सखायौ तस्य चैवोभौ ऋषी पर्वतनारदौ ५
तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृक्षया ।
विधिवच्चार्चितौ तेन प्रीतौ तत्रोषतुः सुखम्
तं कदाचित्सुखासीनं
ताभ्यां सह शुचिस्मिता ।
दुहिताभ्यागमत् कन्या
सृञ्जयं वरवर्णिनी ॥ ७
तयाऽभिवादितः कन्या-
मभ्यनन्दद्यथाविधि ।
तत्सलिङ्गाभिराशीर्भि-
रिष्टाभिरभितः स्थिताम् ॥ ८
तां निरीक्ष्याब्रवीद्वाक्यं पर्वतः प्रहसन्निव ।
कस्येयं चञ्चलापाङ्गी सर्वलक्षणसंमता ॥ ९
उताहो भाः स्विदर्कस्य
ज्वलनस्य शिखा त्वियम् ।
श्रीर्ह्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिः
सिद्धिश्चन्द्रमसः प्रभा ॥ १०
एवं ब्रुवाणं देवर्षिं नृपतिः सृञ्जयोऽब्रवीत् ।
ममेयं भगवन् कन्या मत्तो वरमभीप्सति ११
नारदस्त्वब्रवीदेनं देहि मह्यमिमां नृप ।
भार्यार्थं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुं चेदिच्छसे नृप १२
ददानीत्येव संहृष्टः सृञ्जयः प्राह नारदम् ।
पर्वतस्तु सुसंक्रुद्धो नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
हृदयेन मया पूर्वं वृता वै वृतवानसि ।
यस्माद्वृता त्वया विप्र मा गाः स्वर्गं यथेप्सया
एवमुक्तो नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः ।
मनोवाग्बुद्धिसंभाषा दत्ता चोदकपूर्वकम् १५
पाणिग्रहणमन्त्राश्च प्रथितं वरलक्षणम् ।
न त्वेषा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्मृता

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ ननु मृत्योः स्वाभाविकत्वेऽपि गुणवत्पुरुषवियोगाः दुःखायन्तेत्येवेत्याशङ्क्य 'दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत्तेन शोकोऽपनीयते' इत्युक्ते । शोकापनोदार्थं अतीतान् गुणवत्तरान् पृच्छति-**गुरव इति**। सति शोभने स्थाने सत्यलोकादौ पुण्यकर्माणो गुरवो वसन्तीति शेषः । अवादिनः मौनिनः ॥ २ ॥ गुणवत्तरत्वबुभुत्सया तेषां कर्माणि पृच्छति-**भूय इति** ॥ ३ ॥ तत्सलिङ्गाभिस्तस्य अनुरूपाभिः अभितः पार्श्वतः ॥ ८ ॥ **हृदयेनेति** । मद्वज्ञानान्मानुषीवरणाच्च स्वर्गतिस्ते प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥ १४ ॥ **मनोवागिति** । वरलक्षणं वरणं वरः कन्यापरिग्रहस्तस्य लक्षणं साधकं प्रथितं सप्तविधं प्रसिद्धम् । तत्र वरस्य मनोवचोभ्यां दातुर्बुद्ध्या उभयोः संभाषया लौकिकं वरवध्वोः सन्धानमुदकपूर्वकं दानेन पाणिग्रहणेन च मन्त्रवद्वैदिकं संधानं भवति । एषा षड्विधाऽपि मुख्या निष्ठा न भवति। किं तु सप्तमैव निश्चिता निष्ठा । 'पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे' इति वचनात् । सप्तमोद्देशेन भार्यात्वं भवति न ततः प्रागिति भावः ॥ १५ ॥

अनुतप्ये च कार्यार्थे मा त्व ध्यात्तवानसि ।
तस्मात्त्वमपि न स्वर्ग गमिष्यासि मया विना
अन्योन्यमेव शप्त्वा वै तस्थतुस्तत्र तौ तदा ।
अथ सोऽपि नृपो विप्रान् पानाच्छादनभोजनै
पुत्रकाम पर शक्त्या यत्नाच्चोपाचरच्छुचि
तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्रा कदाचित् पुत्रमीप्सव
तप स्वाध्यायनिरता वेदवेदाङ्गपारगा ।
सहिता नारद प्राहुर्दद्यस्मै पुत्रमीप्सितम् ॥
तथेत्युक्त्वा द्विजैरुक्त सृञ्जय नारदोऽब्रवीत्
तुभ्य प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीप्सन्ति ब्राह्मणा ॥
वर वृणीष्व भद्र ते यादृश पुत्रमीप्सितम् ।
तथोक्त प्राञ्जली राजा पुत्र वव्रे गुणान्वितम्
यशस्विन कीर्तिमन्त तेजस्विनमरिन्दमम् ।
यस्य मूत्र पुरीष च क्लेद स्वेदश्च काञ्चनम् ॥
सुवर्णष्ठीविरित्येव तस्य नामाभवत् कृतम् ।
तस्मिन् वरप्रदानेन वर्धयत्यमित धनम् ॥ २४
कारयामास नृपति सौवर्ण सर्वमीप्सितम्
गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणावसथान्यपि ॥
शय्यासनानि यानानि
स्थाली पिठरभाजनम् ।
तस्य राज्ञोऽपि यद्वेश्म
बाह्याश्चोपस्कराश्च ये ॥ २६
सर्व तत् काञ्चनमय कालेन परिवर्धितम् ।
अथ दस्युगणा श्रुत्वा दृष्ट्वा चैन तथाविधम्
सम्भूय तस्य नृपते समारब्धाश्चिकीर्षितुम् ।
केचित्तत्राब्रुवन् राज्ञ पुत्र गृह्णीम वै स्वयम् ॥
सोऽस्याकर काञ्चनस्य तस्य यत्न चरामहे
ततस्ते दस्यवो लुब्धा प्रविश्य नृपतेर्गृहम्
राजपुत्र तथा जह्रु सुवर्णष्ठीविन बलात् ।
गृहीत्वैनमनुपायज्ञा नीत्वाऽरण्यमचेतस ॥ ३०
हत्वा विशस्य चापश्यन् लुब्धा वसु न किञ्चन
तस्य प्राणैर्विमुक्तस्य नष्ट तद्वरद वसु ॥ ३१
दस्यवश्च तदाऽन्योन्य जघ्नुर्मूर्खा विचेतस ।
हत्वा परस्पर नष्टा कुमार चाद्भुत भुवि ॥
पसभाव्य गता घोर नरक दुष्टकारिण ।

त दृष्ट्वा निहत पुत्र वरदत्त महातपा ॥ ३३
विललाप सुदु खार्तो बहुधा करुण नृप ।
विलपन्त निशम्याथ पुत्रशोकहत नृपम् ॥ ३४
प्रत्यदृश्यत देवर्षिर्नारदस्तस्य सन्निधौ ।
उवाच चैन दु खार्त विलपन्तमचेतसम् ॥
सृञ्जय नारदोऽभ्येत्य तन्निबोध युधिष्ठिर ।
कामानामवितृप्तस्त्व सृञ्जयेह मरिष्यसि ।
यस्य चैते वय गेहे उषिता ब्रह्मवादिन ।
आविक्षित मरुत्त च मृत सृञ्जय शुश्रुम ॥ ३७
सवर्तो याजयामास स्पर्धया वै बृहस्पते ।
यस्मै राजर्षये प्रादाद्धन स भगवान् प्रभु ॥
हैम हिमवत पाद यियक्षोर्विविधै सवै ।
यस्य सेन्द्राऽमरगणा बृहस्पतिपुरोगमा ॥ ३९
देवा विश्वसृज सर्वे यजनान्ते समासते ।
यज्ञवाटस्य सौवर्णा सर्वे चासन् परिच्छदा
यस्य सर्व तदा ह्यन्न मनोभिप्रायग शुचि ।
कामतो बुभुजुर्विप्रा सर्वे चान्नार्थिनो द्विजा
पयो दधि,घृत,क्षौद्र, भक्ष्य,भोज्य च शोभनम्
यस्य यज्ञेषु सर्वेषु वासास्याभरणानि च ॥
ईप्सितान्युपतिष्ठन्ते प्रहृष्टान् वेदपारगान् ।
"मरुत परिवेष्टारो मरुत्तस्याभवन् गृहे॥ ४३
आविक्षितस्य राजर्षेर्विश्वे देवा सभासद ।",
यस्य वीर्यवतो राज्ञ सुवृष्ट्या सस्यसंपद ॥
हविर्भिस्तर्पिता येन सम्यक् क्लृप्तैर्दिवौकस
ऋषीणा च पितॄणा च देवाना सुखजीविनाम्
ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखै सर्वदानैश्च सर्वदा ।
शयनासनपानानि स्वर्णराशीश्च दुस्त्यजा ॥
तत् सर्वममित वित्त दत्त विप्रेभ्य इच्छया ।
सोऽनुध्यातस्तु शक्रेण प्रजा कृत्वा निरामया
श्रद्दधानो जितान् लोकान्
गत पुण्यदुहोऽक्षयान् ।
सप्रज सनृपामात्य
सदारापत्यबान्धव ॥ ४८
यौवनेन सहस्राब्द मरुत्तो राज्यमन्वशात् ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ४९

द्विजैरुक्तो नारदस्तथेत्युक्त्वा सृञ्जयमब्रवीदित्यन्वय ॥ २१ ॥ यस्य मूत्रादिक काञ्चन त पुत्र वव्रे इति सम्बन्ध ॥ २२ ॥ क्लेद॰ श्लेष्मादि ॥२२॥ सुवर्णष्ठीविरित्यनेन गण्डूषादिकमपि काञ्चन भवतीति सूचितम् ॥ २४ ॥ चिकीर्षितुमपकार कर्तुम्। कृ हिंसायामित्यस्य रूपम्॥२८॥ सवै यज्ञै ॥३९॥

चतुर्भद्रतर धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि चत्वारि भद्राणि। धर्मार्थकामबलानात्यन्ये । वित्त दानसमेत ज्ञानमगर्व क्षमान्वित शौय। भोग सगविहीनो दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्' इति वा। त्वया त्वत्त ॥४९ ॥

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वै त्येति व्याहरन् ॥ ५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥

५६

नारद उवाच ।

सुहोत्र नाम राजान मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
एकवीरमशक्य तममरैरभिवीक्षितुम् ॥ १

य प्राप्य राज्य धर्मेण
ऋत्विग्ब्रह्मपुरोहितान् ।
अपृच्छदात्मन श्रेय
पृष्ट्वा तेषा मते स्थित ॥ २

प्रजाना पालन धर्मो दानमिज्या द्विषज्जय ।
एतत्सुहोत्रो विज्ञाय धर्मेणैच्छद्धनागमम् ३

धर्मेणाराधयन्देवान् बाणै शत्रून् जयस्तथा
सर्वाण्यपि च भूतानि स्वगुणैरप्यरञ्जयत् ४

यो भुक्त्वेमा वसुमती म्लेच्छाटाविकवर्जिताम्
यस्मै ववर्ष पर्जन्यो हिरण्य परिवत्सरान् ५

हैरण्यास्तत्र वाहिन्य
स्वैरिण्यो व्यवहन् पुरा ।
ग्राहान् कर्कटकाश्चैव
मत्स्याश्च विविधान् बहून् ॥ ६

कामान् वर्षति पर्जन्यो
×रूपाणि विविधानि च ।
सौवर्णान्यप्रमेयाणि
वाप्यश्च क्रोशसंमिता ॥ ७

सहस्र वामनान् कुब्जा
न्नक्रान् मकरकच्छपान् ।
सौवर्णान् विहितान् दृष्ट्वा
ततोऽस्मयत वै तदा ॥ ८

तत सुवर्णमपर्यन्त राजर्षि कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ ९

सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
पुण्यै क्षत्रिययज्ञैश्च प्रभूतवरदक्षिणै ॥ १०

काम्यनैमित्तिकाजस्रैरिष्ट्वा गतिमवाप्तवान् ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ११

पुत्रान् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

५७

नारद उवाच ।

राजान पौरव वीर मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
सहस्र य सहस्राणा श्वेतानश्वानवासृजत् १

तस्याश्वमेधे राजर्षे-
र्देशाद्देशात् समीयुषाम् ।
शिक्षाक्षरविधिज्ञाना
नासीत् सख्या विपश्चिताम् ॥ २

तुभ्य तव । मरुत्तात्त्व निर्गुणस्त्वत्तोऽपि निर्गुणस्त्वत्पुत्र इति न तदर्थ शोको युक्त इति भाव । अयज्वानमदाक्षिण्य पुत्रमभिलक्ष्य माऽनुतप्यथा । हे श्वैत्य श्वित्यपुत्र इति व्याहरन्नारद सृञ्जय प्रतीति व्यासवाक्यम ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥ ÷ ऋत्विगात्रि पुरोहितान इति पाठ ।

५६

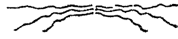
सुहोत्रमिति ॥ १ ॥ हैरण्या हिरण्मया ग्राहादयोऽपि वाहिन्यो नद्य स्वैरिण्य सर्वजनोपयोग्या ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

५७

राजानमिति॥ १ ॥ ×रूप्याणि विविधानि च इति पाठ

वेदविद्याव्रतस्नाता वदान्या प्रियदर्शना ।
सुभिक्षाच्छादनगृहा सुशय्यासनभोजना ३
नट-नर्तक-गन्धर्वैः पूर्णकैर्वर्धमानकैः ।
नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स्म परिहर्षिता
यज्ञे यज्ञे यथाकालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत्
द्विपा दशसहस्राख्या प्रमदा काञ्चनप्रभा ५
सध्वजा सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा ।
य सहस्र सहस्राणि कन्या हेमविभूषिता
धूर्युजाश्वगजारूढा स्वगृहक्षेत्रगोशता । ।
शत शतसहस्राणि स्वर्णमाली महात्मनाम्
गवा सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् ।
हेमशृङ्ग्यो रौप्यखुरा सवत्सा कांस्यदोहनाः
दासीदासखरोष्ट्राश्च प्रादादाजाविकं बहु ।
रत्नानां विविधानां च विविधांश्चान्नपर्वतान्
तस्मिन् सुवितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जना ।
अङ्गस्य यजमानस्य स्वधर्माधिगता शुभा ।
गुणोत्तरास्तु क्रतवस्तस्यासन्सार्वकामिकाः ‡
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५७ ॥

५८

नारद उवाच ।
शिबिमौशीनरं चापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
य इमां पृथिवीं सर्वां चर्मवत् पर्यवेष्टयत् ॥ १
साद्रिद्वीपार्णववना
रथघोषेण नादयन् ।
स शिबिर्वै रिपूञ्जित्य
मुख्यान्निघ्नन् सपत्नजित् ॥ २
तेन यज्ञैर्बहुविधै-
रिष्टं पर्याप्तदक्षिणैः ।
स राजा वीर्यवान् धीमा-
नवाप्य वसु पुष्कलम् ॥ ३
सर्वमूर्धाभिषिक्तानां संमत सोऽभवद्युधि ।
अयजच्चाश्वमेधैर्यो विजित्य पृथिवीमिमाम् ४
निरर्गलैर्बहुफलैर्निष्ककोटिसहस्रद ।
हस्त्यश्वपशुभिर्धान्यैर्मृगैर्गोजाविभिस्तथा ५
विविधा पृथिवीं पुण्या
शिबिर्ब्राह्मणसात् करोत् ।
यावत्यो वर्षतो धारा
यावत्यो दिवि तारका ॥ ६
यावत्य सिकता गाङ्ग्यो यावन्मेरोर्महोपलाः
उदन्वति च यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च
तावतीरददद्गा वै शिबिरौशीनरोऽध्वरे ७
नो यन्तारं धुरस्तस्य कश्चिदन्य प्रजापतिः ।
भूतं भव्यं भवन्तं वा नाध्यगच्छन्नरोत्तमम् ८
तस्यासन् विविधा यज्ञा
सर्वकामैः समन्विता ॥ ९
हेमयूपासनगृहा हेमप्राकारतोरणा ।
शुचि स्वाद्वन्नपानं च ब्राह्मणा प्रयुतायुताः ॥
नानाभक्ष्यैः प्रियकथा पयोदधिमहाह्रदा ॥
तस्यासन् यज्ञवाटेषु नद्य शुभ्रान्नपर्वताः ११

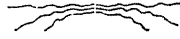
पूर्णकैः स्वर्णचूडे डाङ्कुलता इति दाक्षिणात्यप्रसिद्धैः । वर्धमानकैः आरार्तिकहस्तैः ॥ ४॥ धूर्युजा रथा ॥ ७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशतमोऽध्याय ५७
‡ 'अङ्गस्य यजमानस्य अपि विष्णुपदे वयम् । अमायादिन्द्र सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातय । देवमानुषगन्धर्वाश्चात्यरोचन्त दाक्षिणा ' इति पाठान्तरम् ।

५८

शिबिमिति । पर्यवेष्टयत् स्वाधीनामकरोत् ॥ १ ॥ त्रैकालिकेषु राजसु तदन्य राजानं तस्य शिबे धुर कार्यभारस्य यन्तारं वोढारं प्रजापतिं स्रष्टा स्वसृष्टौ नाध्यगच्छत् ॥ ८ ॥

पिबन स्नात खादध्वमिति यद्वोचते जना ।
यस्मै प्रादाद्वर रुद्रस्तुष्ट पुण्येन कर्मणा १२
अक्षय ददतो वित्त श्रद्धा कीर्तिस्तथा क्रिया ।
यथोक्तमेव भूताना प्रियत्व स्वर्गमुत्तमम् ॥१३
एतान् लब्ध्वा वरानिष्टान्
शिबि काले दिव गत ।
स चेन्ममार सृञ्जय
चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १४
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

५९

नारद उवाच ।
राम दाशरथिं चैव मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
य प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवौरसान्॥
असख्येया गुणा यस्मिन्नासन्नमिततेजसि ।
यश्चतुर्दश वर्षाणि निदेशात् पितुरच्युत ॥ २
वने वनितया सार्धमवसल्लक्ष्मणाग्रज ।
जघान च जनस्थाने राक्षसान् मनुजर्षभ ॥३
तपस्विना रक्षणार्थ सहस्राणि चतुर्दश ।
तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षस ॥ ४
जहार भार्यां वैदेहीं संमोह्यैन सहानुजम् ।
तमागस्कारिण राम पौलस्त्यमजित परै ॥
जघान समरे क्रुद्ध पुरेव त्र्यम्बकोऽन्धकम्
सुरासुरैरवध्य त देवब्राह्मणकण्टकम् ॥ ६
जघान स महाबाहु पौलस्त्य सगण रणे ।
स प्रजानुग्रह कृत्वा त्रिदशैरभिपूजित ॥ ७
व्याप्य कृत्स्न जगत्कीर्त्या सुरर्षिगणसेवित ।
स प्राप्य विविध राज्य सर्वभूतानुकम्पक ॥
आजहार महायज्ञ प्रजा धर्मेण पालयन् ।
निरर्गल सजारूथ्यमश्वमेध च त विभु ॥ ९
आजहार सुरेशस्य हविषा मुदमाहरत् ।
अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरीजे बहुगुणैर्नृप ॥ १०
क्षुत्पिपासेऽजयद्राम सर्वरोगाश्च देहिनाम्।
सतत गुणसपन्नो दीप्यमान स्वतेजसा ॥ ११
अति सर्वाणि भूतानि रामो दाशरथिर्बभौ ।
ऋषीणा देवताना च मानुषाणा च सर्वश ।
पृथिव्या सहवासोऽभूद्रामे राज्य प्रशासति॥
नाहीयत तदा प्राण प्राणिना न तदन्यथा ।
प्राणोऽपान समानश्च रामे राज्य प्रशासति
पर्यदीप्यन्त तेजासि तदनर्थाश्च नाभवन् १४
दीर्घायुष प्रजा सर्वा युवा न म्रियते तदा ।
वेदैश्चतुर्भि सुप्रीता प्राप्नुवन्ति दिवौकस ॥
हव्य कव्य च विविध निष्पूर्त हुतमेव च ।
अदशमशका देशा नष्टव्यालसरीसृपा ॥१६
नाप्सु प्राणभृता मृत्युर्नाकाले ज्वलनोऽदहत
अधर्मरुचयो लुब्धा मूर्खा वा नाभवस्तदा ॥
शिष्टेष्टप्राज्ञकर्माण सर्वे वर्णास्तदाऽभवन्।
स्वधा पूजा च रक्षोभिर्जनस्थाने प्रणाशिताम्
प्रादान्निहत्य रक्षासि पितृदेवेभ्य ईश्वर ।
सहस्रपुत्रा पुरुषा दशवर्षशतायुष ॥ १९
न च ज्येष्ठा कनिष्ठेभ्य-
स्तदा श्राद्धान्यकारयन्।
श्यामो युवा लोहिताक्षो
मत्तमातङ्गविक्रम ॥ २०
आजानुबाहु सुभुज सिंहस्कन्धो महाबल ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २१

ददतो राज्ञो वित्तादित्रिमक्षयमस्त्विति रुद्रो वर प्रादाविति सम्बन्ध ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

५९

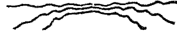
राममिति । प्रजाना पुत्रवत्प्रियोऽभूदित्यर्थ ॥ १ ॥

पृथिव्या मानुषाणा प्रत्यक्षा देवादयो विचरन्ति, पुण्यातिशयात् ॥ १२ ॥ प्राणो बलम् । प्राणदयश्च तदन्यथा प्राणा-यन्यथा भावेन नाहीयन्त । अतिश्वासा निश्वासादयो रोगा नाभवन्नित्यर्थ ॥१३ ॥ निष्पूर्त तटाकारामादि । हुत इष्टम् ॥ १६ ॥ श्राद्धानि कुर्वते इति पाठ ।

सर्वभूतमन कान्तो रामो राज्यमकारयत् ।
रामो रामो राम इति प्रजानामभवत् कथा॥
रामाद्राम जगद्भूद्रामे राज्य प्रशासति ।
चतुर्विधा प्रजा राम स्वर्ग नीत्वा दिव गत

आत्मान सप्रतिष्ठाप्य राजवशमिहाष्टधा ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया २४
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्योति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
एकोनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

६०

नारद उवाच ।
भगीरथ च राजान मृत सृञ्जय शुश्रुम।
येन भागीरथी गङ्गा चयनै काञ्चनैश्चिता ॥
य॰ सहस्र सहस्राणा कन्या हेमविभूषिता॰ ।
राज्ञश्च राजपुत्राश्च ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
सर्वा रथगता कन्या रथा सर्वे चतुर्युज ॥
रथे रथे शत नागा॰ सर्वे वै हेममालिन॰ ॥ ३
सहस्रमश्वाश्चैकैकं गजाना पृष्ठतोऽन्वयु ।
अश्वे अश्वे शत गावो गवा पश्चादजाविकम्॥
तेनाक्रान्ता जलौघेन दक्षिणा भूयसीर्ददत् ।
उपह्वरेऽतिव्यथिता तस्याङ्के निषसाद ह ॥ ५
तथा भागीरथी गङ्गा उर्वशी चाभवत् पुरा ।
दुहितृत्व गता राज्ञ पुत्रत्वमगमत् तदा ॥ ६
ता तु गाथा जगु प्रीता गन्धर्वा सूर्यवर्चस

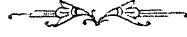
पितृदेवमनुष्याणा शृण्वता वल्गुवादिन ॥ ७
भगीरथ यजमानमैक्ष्वाकुं भूरिदक्षिणम् ।
गङ्गा समुद्रगा देवी वव्रे पितरमीश्वरम् ॥ ८
तस्य सेन्द्रै सुरगणैर्देवैर्यज्ञ स्वलङ्कृत ।
सम्यक्परिगृहीतश्च शान्तविघ्नो निरामय॰ ॥
यो य इच्छेत विप्रो वै यत्र यत्रात्मन प्रियम्
भगीरथस्तदा प्रीतस्तत्र तत्राददद्वशी ॥ १०
नादेय ब्राह्मणस्यासीद्यस्य यत्स्यात् प्रिय धनं
सोऽपि विप्रप्रसादेन ब्रह्मलोक गतो नृप॰॥
येन यातौ मखमुखौ दिशाशाविहपादपाः ।
तेनावस्थातुमिच्छन्ति त गत्वा राजमीश्वरम्
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ १३
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्योति व्याहरन् ॥

रामममभिरामम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

६०

भगीरथमिति । चयनै काञ्चनै चिता स्वर्णेष्टकमर्थ क्रत्वर्थस्थण्डिलैर्व्याप्ता चयनैरिष्टिकासोपानैर्वा, कूलद्वये उद्गमात्सगमपर्यंत निचितेति वाऽर्थ ॥ १ ॥ राज्ञश्च राजपुत्राश्चा तिक्रम्येति शेष । ब्राह्मणेभ्य अमन्यत दत्तवान् ॥ २ ॥ येन हेतुना उपह्वरे समीपे भूयसीर्दक्षिणा ददत् राजा आस्त तेन हेतुना गङ्गा जनौघभारेण आक्रान्ता वेत्रयष्टिवत्तीरप्रदेशे नति प्राप्ता सती अतिव्यथिताऽतस्तस्याङ्के निषसाद ह दक्षिणाभारेण तत्प्रदेशेऽवनने प्रवाहाम्बु राज्ञोङ्कपर्यन्तमागतामित्यर्थ ॥ ५ ॥ तथा तेन प्रकारेण गङ्गा ऊरु भारमश्नुत इति वा राज्ञ ऊरुमश्नुते इति वा योगात् उर्वशी अभवत् । द्वितीयपक्षे पृषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वत्वम् । पुत्रत्व नरकात्त्राणकर्तृत्वम् ॥ ६ ॥ वशी योगी योगप्रभावात् यो यत्र देशे यत् इच्छेत् स तत्र प्राप्नुयादित्यर्थ ॥ १० ॥ **येनेति** । पादपा मरीचिपा ऋषय येन कारणेन यदर्थ यातौ उदितौ मखौ कर्मयज्ञयोगयज्ञौ मुखे प्राप्तिद्वारभूतौ ययोस्तौ मखमुखौ सूर्यतदन्तर्यामिणो । अवस्थातुमुपस्थातुमिच्छन्ति तेनैव प्रयोजनेन त भगीरथमवस्थातुमिच्छन्ति तत्र हेतुद्वयम् । गत्वा राजमितीश्वरमिति च गच्छतीति गत्वा त्रिजगती तस्या राजत इति गत्वा राज सूर्य नृपश्च ईश्वर ईशनशीलस्तदन्तर्यामी नृपत्र । अय भाव —यत्सूर्यदर्शनेन फल पापनाशादि तदस्य दर्शनेन भवति यच्च सूर्यान्तर्यामिण उपासनेन फल सत्यसङ्कल्पत्वादि तदस्योपासनेन भवतीति मरीचिपादीनामयमेव द्रष्टव्य उपास्यश्च जात इति ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
षष्टितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

६१

नारद उवाच ।
दिलीप चेदैलविल मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्य यज्ञशतेष्वासन् प्रयुतायुतशो द्विजा ।
तत्त्वज्ञानार्थसपन्ना यज्वान पुत्रपौत्रिण ॥ १
य इमा वसुसपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २
दिलीपस्य तु यज्ञेषु कृत पन्था हिरण्मय ।
त धर्म इव कुर्वाणा सेन्द्रा देवा समागमन्
सहस्र यत्र मातङ्गा गच्छन्ति पर्वतोपमा ।
सौवर्णं चाभवत् सर्वं सद परमभास्वरम् ॥
रसाना चाभवन्कुल्या
भक्ष्याणा चापि पर्वता. ।
सहस्रव्यामा नृपते
यूपाश्चासान्हिरण्मया ॥ ५
चषाल प्रचषाल च यस्य यूपे हिरण्मये ।
नृत्यन्तेऽप्सरसस्तस्य षट्सहस्राणि सप्तधा ॥
यत्र वीणा वादयति
प्रीत्या विश्वावसु स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त
राजान सत्यशीलिनम् ॥ ७
रागखाण्डवभोज्यैश्च मत्ता पतिषु शेरते ।
तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सदृश नृपै ॥ ८
यदप्सु युध्यमानस्य चक्रे न परिपेततु ।
राजान दृढधन्वान दिलीप सत्यवादिनम् ॥
येऽपश्यन्भूरिदाक्षिण्य तेऽपि स्वर्गजितो नरा॰
पञ्च शब्दा न जीर्यन्ति खट्वाङ्गस्य निवेशने॥
स्वाध्यायघोषो ज्याघोष पिबताश्नीत खादत
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया॥११
पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
एकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥

६२

नारद उवाच ।
मान्धाता चेद्यौवनाश्वो मृत सृञ्जय शुश्रुम
देवासुरमनुष्याणा त्रैलोक्यविजयी नृप ॥ १
य देवावश्विनौ गर्भात् पितु पूर्व चकर्षतु ।
मृगया विचरन् राजा तृषित क्लान्तवाहन
धूम दृष्ट्वाऽगमत् सत्र पृषदाज्यमवाप स ।
त दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जठरे सूनुता गतम् ॥ ३
गर्भाद्धि जन्हतुर्देवावश्विनौ भिषजा वरौ ।
त दृष्ट्वा पितुरुत्सगे शयान देववर्चसम् ॥ ४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षष्टितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

६१

दिलीपमिति ॥१॥ तत्र क्रिया सार्धश्लोक ॥ २ ॥ पन्था हिरण्मय हिरण्मय्य स्रुचो भवन्तीति विधिमार्गस्तत आरभ्य प्रवृत्त इत्यर्थ । धर्मे निमित्ते पुण्योपपत्त्यर्थमिव देवास्तमल कुर्वन्तीत्यर्थ ॥ ३ ॥ रागखाण्डव गुडोदन पर्पटिकेति वदन्ति ॥८॥ अप्सु न परिपेततु न ममज्जतु ॥९॥ खट्वाङ्ग इति ऐलविलस्य दिलीपस्यैव नामान्तरम् ॥ १० ॥

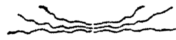
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया एकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥

६२

मान्धातेति ॥ १ ॥

अन्योन्यमब्रुवन् देवा कमय धास्यतीति वै।
मामेवाय धयत्वग्रे इति ह स्माह वासव ॥
ततोऽङ्गुलिभ्यो हीन्द्रस्य
प्रादुरासीत् पयोऽमृतम्।
मा धास्यतीति कारुण्या-
द्यदिन्द्रो ह्यन्वकम्पयत ॥ ६
तस्मात्तु मान्धातेत्येव नाम तस्याद्भुत कृतम्
ततस्तु धारा पयसो घृतस्य च महात्मन ॥ ७
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य
पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत्।
अपिबत् पाणिमिन्द्रस्य
स चाप्यह्नाऽभ्यवर्धत ॥ ८
सोऽभवद्द्वादशसमो द्वादशाहेन वीर्यवान्।
इमा च पृथिवीं कृत्स्नामेकाह्ना स व्यजीजयत ॥ ९
धर्मात्मा धृतिमान् वीर
सत्यसन्धो जितेन्द्रिय ।
जनमेजय सुधन्वान
गय पूरु बृहद्रथम् ॥ १०
असित च नृग चैव मान्धाता मनुजोऽजयत
उदेति च यत सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति ॥
तत् सर्वं यौवनाश्वस्य मान्धातु क्षेत्रमुच्यते।
सोऽश्वमेधशतैरिष्ट्वा राजसूयशतेन च ॥ १२
अददद्रोहितान्मत्स्यान्
ब्राह्मणेभ्यो विशापते।
हैरण्यान् योजनोत्सेधा-
नायतान् शतयोजनम् ॥ १३
बहुप्रकारान्सुस्वादून् भक्ष्यभोज्यान्नपर्वतान्
अतिरिक्त ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जानो हीयते जन ॥
भक्ष्यान्नपाननिचया शुशुभुस्त्वन्नपर्वता ।
घृतह्रदा सूपपङ्का दधिफेना गुडोदका ॥ १५
रुरुधु पर्वतान्नद्यो मधुक्षीरवहा शुभा ।
देवासुरा नरा यक्षा गन्धर्वोरगपक्षिण ॥
विप्रास्तत्रागताश्चासन् वेदवेदाङ्गपारगा ।
ब्राह्मणा ऋषयश्चापि नासंस्तत्राविपश्चित ॥
समुद्रान्ता वसुमती वसुपूर्णा तु सर्वत ।
स ता ब्राह्मणसात्कृत्वा जगामास्त तदा नृप
गत पुण्यकृता लोकान्
व्याप्य स्वयशसा दिश ।
स चेन्ममार सृञ्जय
चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १९
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

६३

नारद उवाच।
ययाति नाहुष चैव मृत सृञ्जय शुश्रुम।
राजसूयशतैरिष्ट्वा सोऽश्वमेधशतेन च ॥ १
पुण्डरीकसहस्रेण वाजपेयशतैस्तथा।
अतिरात्रसहस्रेण चातुर्मास्यैश्च कामत ।
अग्निष्टोमैश्च विविधै सत्रैश्च प्राज्यदक्षिणै. २
अब्राह्मणाना यद्वित्त पृथिव्यामस्ति किञ्चन
तत् सर्वं परिसंख्याय ततो ब्राह्मणसात्करोत्
सरस्वती पुण्यतमा नदीना
तथा समुद्रा सरित साद्रयश्च ।
ईजानाय पुण्यतमाय राज्ञे
घृत पयो दुदुहुर्नाहुषाय ॥ ४

द्वादशसमो द्वादशवार्षिक शय इतिपाठे द्वादशहस्त व्यजीजयद्विजितवान् ॥ ९ ॥ रोहितान् लोहितान् लोहितभूप्रदेशान् पद्मरागखनिमतो वा मत्स्यान् देशविशेषान् हैरण्यान् स्वणाकरयुक्तान् जनोत्सेधान् जनेषु उत्सेध उच्छ्रायो येषा तान् मत्स्यदेशोत्पन्ने हि नद्यावद्यापि परपरया पूर्वापरौ समुद्रौ गच्छत इति तेषामुच्छ्रितत्व प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ अतिरिक्तमवशिष्ट भुञ्जानो जन एव हीयते न त्वन्नमित्यर्थ ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ३२ ॥

६३

ययातिमिति ॥ १ ॥ प्राज्यदक्षिणै बहुदाक्षिणै ॥ २ ॥ अब्राह्मणाना ब्राह्मणद्वेषिणा म्लेन्छानामिति यावत् परिसंख्याय अपहृत्य ॥ ३ ॥

व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायताम् ।
चतुर्धा व्यभजत् सर्वां चतुर्भ्यः पृथिवीमिमाम्
यज्ञैर्नानाविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमाम् ।
देवयान्यां चौशनस्यां शर्मिष्ठायां च धर्मतः
देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपमः ।
आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः ७
यदा नाभ्यगमच्छान्तिं कामानां सर्ववेदवित्
ततो गाथामिमां गीत्वा सदारः प्राविशद्वनम्
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ९
एवं कामान् परित्यज्य ययातिर्धृतिमेत्य च ।
पूरुं राज्ये प्रतिष्ठाप्य प्रयातो वनमीश्वरः १०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

नारद उवाच ।
नाभागमम्बरीषं च मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञां चैकस्त्वयोधयत्
जिगीषमाणाः संग्रामे समन्ताद्वैरिणोऽभ्ययुः
अस्त्रयुद्धविदो घोराः सृजन्तश्चाशिवा गिरः
बललाघवशिक्षाभिस्तेषां सोऽस्त्रबलेन च ।
छत्रायुधध्वजरथांश्छित्त्वा प्रासान् गतव्यथः
त एनं मुक्तसन्नाहाः प्रार्थयन् जीवितैषिणः ।
शरण्यमीयुः शरणं तवास्म इति वादिनः ४
स तु तान् वशगान् कृत्वा
जित्वा चेमां वसुंधराम् ।
ईजे यज्ञशतैरिष्टैर्यथा शास्त्रं तथाऽनघ ॥ ५
बुभुजुः सर्वसंपन्नमन्नमन्ये जनाः सदा ।
तस्मिन् यज्ञे तु विप्रेन्द्राः सतृप्ताः परमार्चिताः
मोदकान् पूरिकापूपान्
स्वादुपूर्णाश्च शष्कुलीः ।
करम्भान् पृथुमृद्वीकाः
अन्नानि सुकृतानि च ॥ ७
सूपान् मैरेयकापूपान् रागखाण्डवपानकान्
मृष्टान्नानि सुयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च ८
घृतं मधु पयस्तोयं दधीनि रसवन्ति च ।
फलं मूलं च सुस्वादु द्विजास्तत्रोपभुञ्जते ९
मादनीयानि पापानि
विदित्वा चात्मनः सुखम् ।
अपिबन्त यथाकामं
पानपा गीतवादितैः ॥ १०
तत्र स्म गाथा गायन्ति
क्षीबा हृष्टाः पठन्ति च ।
नाभागस्तुतिसंयुक्ता
ननृतुश्च सहस्रशः ॥ ११
तेषु यज्ञेष्वम्बरीषो दक्षिणामत्यकालयत् ।
राज्ञां शतसहस्राणि दश प्रयुतयाजिनाम् १२
हिरण्यकवचान् सर्वान्
श्वेतच्छत्रप्रकीर्णकान् ।
हिरण्यस्यन्दनारूढान्
सानुयात्रपरिच्छदान् ॥ १३
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
मूर्धाभिषिक्तांश्च नृपान् राजपुत्रशतानि च ॥
सदण्डकोशनिचयान् ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
नैव पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ॥ १४

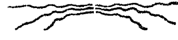
चतुर्भ्य ऋत्विग्भ्यः प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणाध्वर्योरित्यादि श्रुतेः ॥ ५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

नाभागमिति ॥ १ ॥ मादनीयानि मदकराणि सुरादीनि पापानि पापहेतूनीति ज्ञात्वाऽपि सुखलिप्सव पिबन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अत्यकालयद्दातुं निष्कासितवान् । जिता राजान एव सोपस्करदक्षिणात्वेन दत्ताः । तेषां राज्यानि ते राजानश्च ब्राह्मणसात्कृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदम्बरीषो नृपति करोत्यमितदक्षिण ।
इत्येवमनुमोदन्ते प्रीता यस्य महर्षय ॥ १६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये चतु षष्टितमोऽध्याय ॥ ६४ ॥

६५

नारद उवाच ।
शशिबिन्दु च राजान मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
ईजे स विविधैर्यज्ञै श्रीमान् सत्यपराक्रम १
तस्य भार्यासहस्राणा शतमासीन्महात्मन ।
एकैकस्या च भार्याया सहस्र×तनयाऽभवन्
ते कुमारा पराक्रान्ता सर्वे नियुतयाजिन
राजान क्रतुभिर्मुख्यैरीजाना वेदपारगा ३
हिरण्यकवचा सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विन ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजाना कुमारा शशिबिन्दव
तानश्वमेधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽददत् पिता
शत शत रथगजा एकैकं पृष्ठतोऽन्वयु ॥ ५
राजपुत्र तदा कन्यास्तपनीयस्वलङ्कृता ।
कन्या कन्या शत नागा
नागे नागे शत रथा ॥ ६
रथे रथे शत चाश्वा बलिनो हेममालिन ।
अश्वे अश्वे गोसहस्र गवा पञ्चाशदाविका ७
एतद्धनमपर्याप्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाभागो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ८
वार्क्षाश्च यूपा यावन्त अश्वमेधे महामखे ।
ते तथैव पुनश्चान्ये तावन्त काञ्चनाऽभवन् ९
भक्ष्यान्नपाननिचया पर्वता क्रोशमुच्छ्रिता
तस्याश्वमेधे निर्वृत्ते राज्ञ शिष्टास्त्रयोदश १०
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा शान्तविघ्नामनामयाम् ।
शशिबिन्दुरिमा भूमि चिर भुक्त्वा दिव गत
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये पञ्चषष्टितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

६६

नारद उवाच ।
गय चामूर्तरयस मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
यो वै वर्षशत राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥१
तस्मै ह्यग्निर्वरं प्रादात् ततो वव्रे वरं गय ।
तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन नियमेन च ॥ २
गुरूणा च प्रसादेन
वेदानिच्छामि वेदितुम् ।
स्वधर्मेणाविहिंस्यान्यान्
धनमिच्छामि चाक्षयम् ॥ ३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतु षष्टितमोऽध्याय ॥ ६४ ॥ × विसर्गलोपे सन्धिरार्ष ।

६५

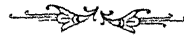
शशिबिंदुमिति ॥ १ ॥ त्रयोदशात्र निचया शिष्टा ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चषष्टितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

६६

गयमिति स्पष्टार्थ ॥ १ ॥

विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवतु नित्यश ।
अनन्यासु सवर्णासु पुत्रजन्म च मे भवेत् ॥ ४
अन्नं मे ददत श्रद्धा धर्मे मे रमता मन ।
अविघ्नं चास्तु मे नित्य धर्मकार्येषु पावक ॥
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत ॥
स दर्शपौर्णमासीभ्या कालेष्वाग्रयणेन च ।
चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणै ॥ ७
अयजच्छ्रद्धया राजा परिसवत्सरान् शतम् ।
गवा शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च ॥ ८
शत निष्कसहस्राणि गवा चाप्ययुतानि षट्
उत्थायोत्थाय स प्रादात् परिसवत्सरान् शतं
नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणा ।
ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरा यथा ॥
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा य इमा मणिशर्कराम्
विप्रेभ्य प्राददद्राजा सोऽश्वमेधे महामखे ॥
जाम्बूनदमया यूपा सर्वे रत्नपरिच्छदा ।
गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहरा ॥
सर्वकामसमृद्धं च प्रादादन्नं गयस्तदा ।
ब्राह्मणेभ्य प्रहृष्टेभ्य सर्वभूतेभ्य एव च ॥ १३
स समुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषु च ।
नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन् ॥
भूतग्रामाश्च विविधा
सतृप्ता यज्ञसपदा ।
गयस्य सदृशो यज्ञो
नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन ॥ १५
षट्त्रिंशद्योजनायामा त्रिंशद्योजनमायता ।
पश्चात् पुरश्चतुर्विंशद्वेदी ह्यासीद्धिरण्मयी ॥
गयस्य यजमानस्य
मुक्ता वज्रमणिस्तृता ।
प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ
वासास्याभरणानि च ॥ १७
यथोक्ता दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिण
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वता पञ्चविंशति ॥१८
कुल्या कुशलवाहिन्यो रसानामभवस्तदा ।
वस्त्राभरणगन्धाना राशयश्च पृथग्विधा ॥
यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।
वटश्चाक्षय्यकरण पुण्य ब्रह्मसरश्च तत ॥ २०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

६७

नारद उवाच ।
साकृति रन्तिदेव च मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्य द्विशतसाहस्रा आसन् सूदा महात्मन
गृहानभ्यागतान् विप्रानतिथीन् परिवेषका
पक्वापक्व दिवारात्र वरान्नममृतोपमम् ॥ २
न्यायेनाधिगत वित्त ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
वेदानधीत्य धर्मेण यश्चक्रे द्विषतो वशे ॥ ३
उपस्थिताश्च पशव स्वय य शसितव्रतम् ।
बहव स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत् सत्रयाजिनम्
नदी महानसादस्य प्रवृत्ता चर्मराशित ।
तस्माच्चर्मण्वती पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुरा ॥ ५
ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कान्सौवर्णान्स प्रभावत
तुभ्य निष्क तुभ्य निष्कमिति ह स्म प्रभाषते
तुभ्य तुभ्यमिति प्रादा-
न्निष्कान्निष्कान् सहस्रश ।
तत पुन समाश्वास्य
निष्कानेव प्रयच्छति ॥ ७
अल्प दत्त मयाऽद्येति
निष्ककोटिं सहस्रश ।
एकाह्ना दास्यति पुन
कोऽन्यस्तत् सप्रदास्यति ॥ ८

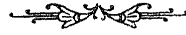
नक्षत्रविहिता दक्षिणा ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

६७

साकृतिमिति ॥ १ ॥

द्विजपाणिवियोगेन दु ख मे शाश्वत महत् ।
भविष्यति न सन्देह एव राजाऽददद्वसु ॥ ९
सहस्रशश्च सौवर्णान् वृषभान् गोशतानुगान् ।
साष्ट शत सुवर्णाना निष्कमाहुर्धन तथा ॥
अध्यर्धमासमददद्ब्राह्मणेभ्य शत समा ।
अग्निहोत्रोपकरण यज्ञोपकरण च यत् ॥ ११
ऋषिभ्य करकान् कुंभान् स्थाली·पिठरमेव च
शयनासनयानानि प्रासादाश्च गृहाणि च ॥
वृक्षाश्च विविधान् दद्यादन्नानि च धनानि च
सर्व सौवर्णमेवासीद्रन्तिदेवस्य धीमत ॥
तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जना
रन्तिदेवस्य ता दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुषीम् ॥
नैतादृश दृष्टपूर्व कुबेरसदनेष्वपि ।
धन च पूर्यमाण न किं पुनर्मनुजेष्विति ॥१५
व्यक्तं वस्वोकसारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिता
सांकृते रन्तिदेवस्य या रात्रिमतिथिर्वसेत् ॥
आलभ्यन्त तदा गाव सहस्राण्येकविंशति
तत्र स्म सूदा क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डला ॥
सूपं भूयिष्ठमश्नीध्व नाद्य मास यथा पुरा ।
रन्तिदेवस्य यत्किचित् सौवर्णमभवत् तदा ॥
तत् सर्व वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
प्रत्यक्ष तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवता ॥
कव्यानि पितर काले सर्वकामान् द्विजोत्तमा
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥२०
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा· ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८

नारद उवाच ।
दौष्यन्ति भरत चापि मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
कर्माण्यसुकराण्यन्यै कृतवान् य शिशुर्वने
हिमावदातान् य सिंहान्नखदंष्ट्रायुधान् बली
निर्वीर्यांस्तरसा कृत्वा विचकर्ष बबन्ध च ॥
क्रूरांश्चोग्रतरान् व्याघ्रान्
दमित्वा चाकरोद्वशे ।
मन शिला इव शिला
सयुक्ता जतुराशिभि ॥ ३
व्यालादींश्चातिबलवान् सुप्रतीकान् गजानपि
दंष्ट्रासु गृह्य विमुखान् शुष्कास्यानकरोद्वशे ॥
महिषानप्यतिबलो बलिनो विचकर्ष ह ।
सिंहाना च सुदृप्ताना शतान्याकर्षयद्बलात् ॥
बलिन सृमरान् खड्गान्
नानासत्त्वानि चाप्युत ।
कृच्छ्रप्राण वने बद्ध्वा
दमयित्वाऽप्यवासृजत् ॥ ६
त सर्वदमनेत्याहुर्द्विजास्तेनास्य कर्मणा ।
त प्रत्यषेधज्जननी मा सत्त्वानि विजीजहि ॥
सोऽश्वमेधशतेनेष्ट्वा यमुनामनुवीर्यवान् ।
त्रिशताश्वान् सरस्वत्या गङ्गामनु चतु शतान्
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
पुनरीजे महायज्ञै समाप्तवरदक्षिणै ॥ ९
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यामिष्ट्वा विश्वजिता अपि
वाजपेयसहस्राणा सहस्रैश्च सुसवृतै· ॥ १०

पारिभाषिक निष्कमाह–**सहस्रश इति** ॥ १० ॥ अध्यर्धमास पक्षे पक्षे इत्यर्थ । शत समा इति वाक्यशेषात् ॥ ११ ॥ वस्वोकसारा सलोप आर्ष । कनकमयानि ओकासि सारो यस्या सा तथा ॥१६॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८

दौष्यन्तिमिति ॥१॥ **क्रूरानिति** । यथा मन -शिलामया शिला जतुराशिभिर्लाक्षापुञ्जैर्युक्तास्तत्सदृशान् रक्तबिन्दुयुक्तान् रक्तपीतवर्णान् व्याघ्रविशेषान् वशेऽकरोदित्यर्थ ॥ ३ ॥ कृच्छ्रप्राण सकटगत यथा स्यात्तथा बद्ध्वा ॥ ६ ॥ मा विजीजहि मा हिंसी ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा शाकुन्तलो राजा
तर्पयित्वा द्विजान् धनैः ।
सहस्रं यत्र पद्मानां
कण्वाय भरतो ददौ ॥ ११
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ।
यस्य यूपः शतव्यामः परिणाहेन काञ्चनः ॥
समागम्य द्विजैः सार्धं सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रितः
अलंकृतान्भ्राजमानान् सर्वरत्नैर्मनोहरैः ॥ १३
हैरण्यानश्वान् द्विरदान्
रथानुष्ट्रानजाविकम् ।
दासीदासं धनं धान्यं
गाः सवत्साः पयस्विनीः ॥ १४
ग्रामान् गृहांश्च क्षेत्राणि
विविधांश्च परिच्छदान् ।
कोटीशतायुतांश्चैव
ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ १५
चक्रवर्ती ह्यदीनात्मा जितारिर्ह्यजितः परैः
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १६
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

नारद उवाच ।
पृथुं वैन्यं च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यमभ्यषिञ्चन् साम्राज्ये राजसूये महर्षयः ॥
यत्नतः प्रथितेत्यूचुः सर्वानभिभवन् पृथुः ।
क्षतान्नस्त्रास्यते सर्वानित्येवं क्षत्रियोऽभवत्
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी आसीद्वैन्यस्य कामधुक्
सर्वाः कामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ४
आसन् हिरण्मया दर्भाः सुखस्पर्शाः सुखावहाः
तेषां चीराणि संवीताः प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥
फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मधूनि च ।
तेषामासीत्तदाहारो निराहाराश्च नाभवन्
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या ह्यकुतोभयाः
न्यवसन्त यथाकामं वृक्षेषु च गुहासु च ॥ ७
प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणां चाभवत्तदा ।
यथासुखं यथाकामं तथैताः मुदिताः प्रजाः ॥
तस्य संस्तम्भिता ह्यापः समुद्रमभियास्यतः
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ९
तं वनस्पतयः शैला देवासुरनरोरगाः ।
सप्तर्षयः पुण्यजना गन्धर्वाप्सरसोऽपि च १०
पितरश्च सुखासीनमभिगम्येदमब्रुवन् ।
सम्राडसि क्षत्रियोऽसि राजा गोप्ता पितासि नः
देह्यस्मभ्यं महाराज
प्रभुः सन्नीप्सितान् वरान् ।
यैर्वयं शाश्वतीस्तृप्ती-
र्वर्तयिष्यामहे सुखम् ॥ १२
तथेत्युक्त्वा पृथुर्वैन्यो
गृहीत्वाऽऽजगवं धनुः ।
शरांश्चाप्रतिमान् घोरां-
श्चिन्तयित्वाऽब्रवीन्महीम् ॥ १३
एह्येहि वसुधे क्षिप्रं क्षरैभ्यः काङ्क्षितं पयः ।
ततो दास्यामि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेप्सितम्
वसुधोवाच ।
दुहितृत्वेन मां वीर संकल्पयितुमर्हसि ।
तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्वं विधानमकरोद्वशी ॥
ततो भूतनिकायास्तां वसुधां दुदुहुस्तदा ।
तां वनस्पतयः पूर्वं समुत्तस्थुर्दुधुक्षवः ॥ १६

व्यामो हस्तचतुष्टयम् । परिणाहेनदैर्घ्येण ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

पृथुमिति ॥ १ ॥ प्रथिता पृथ्वी अनेनेति पृथुरित्यर्थः ॥ २ ॥ तेषां दर्भाणामेव चीराणि वल्कलानि यैः प्रजाः संवीताः तान्येव परिधानीयानि शयनानि चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ध्वजभङ्गस्तोरणादिना ॥ ९ ॥

साऽतिष्ठद्वत्सला वत्स
दोग्धृपात्राणि चेच्छती ।
वत्सोऽभूत् पुष्पित शाल
प्लक्षो दोग्धाऽभवत् तदा ॥ १७
छिन्नप्ररोहण दुग्ध पात्रमौदुम्बर शुभम् ।
उदय पर्वतो वत्सो मेरुर्दोग्धा महागिरि ॥
रत्नान्योषधयो दुग्ध पात्रमश्ममय तथा ।
दोग्धा चासीत्तदा देवो दुग्धमूर्जस्कर प्रियम्
असुरा दुदुहुर्मायामामपात्रे तु ते तदा ।
दोग्धा द्विमूर्धा तत्रासीद्वत्सश्चासीद्विरोचन
कृषिं च सस्य च नरा दुदुहु पृथिवीतले ।
स्वायभुवो मनुर्वत्सस्तेषा दोग्धाऽभवत् पृथु
अलाबुपात्रे च तथा विष दुग्धा वसुधरा ।
धृतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषा वत्सस्तु तक्षक ॥
सप्तर्षिभिर्ब्रह्म दुग्धा तथा चाक्लिष्टकर्मभि ॥
दोग्धा बृहस्पति पात्र छन्दो वत्सश्च सोमराट्
अन्तर्धान चामपात्रे दुग्धा पुण्यजनैर्विराट् ।
दोग्धा वैश्रवणस्तेषा वत्सश्चासीद्वृषध्वज ॥
पुण्यगन्धान् पद्मपात्रे गन्धर्वाप्सरसोऽदुहन्
वत्सश्चित्ररथस्तेषा दोग्धा विश्वरुचि प्रभु ।
स्वधा रजतपात्रेषु दुदुहु पितरश्च ताम् ।
वत्सो वैवस्वतस्तेषा यमो दोग्धाऽन्तकस्तदा
एव निकायैस्तैर्दुग्धा
पयोऽभीष्ट हि सा विराट् ।
यैर्वर्तयन्ति ते ह्यद्य
पात्रैर्वत्सैश्च नित्यश ॥ २७
यज्ञैश्च विविधैरिष्ट्वा पृथुर्वैन्य प्रतापवान् ।
सतर्पयित्वा भूतानि सर्वै कामैर्मन प्रियै ॥
हैरण्यानकरोद्राजा ये केचित् पार्थिवा भुवि
तान् ब्राह्मणेभ्य प्रायच्छदश्वमेधे महामखे २९
षष्टिनागसहस्राणि षष्टिनागशतानि च ।
सौवर्णानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ
इमा च पृथिवीं सर्वां मणिरत्नविभूषिताम् ।
सौवर्णीमकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां ददौ ३१
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्य मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ ३२
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्वैत्येति व्याहरन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकोनसप्ततितमोऽध्याय ॥ ६९ ॥

७०

नारद उवाच ।
रामो महातपा शूरो वीरलोकनमस्कृत ।
जामदग्न्योऽप्यतियशा अवितृप्तो मरिष्यति ॥ १
यस्मादयमनुपर्येति भूमिं कुर्वन्निमा सुखाम् ।
न चासीद्विक्रिया यस्य प्राप्य श्रियमनुत्तमाम्
य क्षत्रियै परामृष्टे वत्से पितरि चाब्रुवन् ।
ततोऽवधीत् कार्तवीर्यमजित समरे परै ॥ ३
क्षत्रियाणा चतु षष्टिमयुतानि सहस्रश ।
तदा मृत्यो समेतानि एकेन धनुषाऽजयत् ४
ब्रह्मद्विषा चाथ तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश ।
पुनरन्यान्निजग्राह दन्तक्रूरं जघान ह ॥ ५
सहस्र मुसलेनाहन् सहस्रमसिनाऽवधीत् ।
उद्बन्धनात् सहस्र च सहस्रमुदके धृतम् ॥ ६
दन्तान् भक्त्वा सहस्रस्य कर्णनासान्यकृन्तत
तत सप्तसहस्राणा कटुधूपमपाययत् ॥ ७

दोग्धेति । चाद्वत्सोऽपि देव एव । प्रिय दुग्ध पात्रमप्यर्थान्मन एवति कल्प्यम् । ग्रन्थान्तराद्वा वत्सपात्रे ज्ञेये । एवमन्यत्रापि ॥ १९ ॥ विराट् पृथिवी॥ २४ ॥ पार्थिवा पृथ्वीसम्बन्धिपदार्था ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्याय ॥ ६९ ॥

७०

ये मृतास्तेऽतीता ये वर्तमानास्तेऽपि मरिष्यन्त्येवेत्याह **राम इति** ॥ १ ॥ यो राम इमा पृथ्वीं सुखामनुपद्रवां कुर्वन् आद्यमादियुगविहित धर्ममनुपर्येति स अनुप्रवर्तितवानित्यर्थ ॥ २ ॥ क्षत्रियै कार्तवीर्यपुत्रै अब्रुवन्नविकत्थयन् ॥३॥ मृत्योर्मृत्युमवधीकृत्य ॥४॥ तस्मिस्त मध्ये एव दन्तक्रूर तद्देशाधिपतिम् ॥५॥ उद्बन्धनाद्वृक्षशाखावलम्बनात् ॥ ६ ॥

शिष्टान् बद्ध्वा च हत्वा वै
तेषां मूर्ध्नि विभिद्य च ।
गुणावतीमुत्तरेण
खाण्डवाद्दक्षिणेन च ।
गिर्यन्ते शतसाहस्रा हैहया समरे हताः ॥ ८
सरथाश्वगजा वीरा निहतास्तत्र शेरते ।
पितुर्वधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ॥ ९
निजघ्ने दशसाहस्रान् रामः परशुना तदा ।
न ह्यमृष्यत ता वाचो यास्तैर्भृशमुदीरिताः ॥
भृगो रामाभिधावेति यदाक्रन्दन् द्विजोत्तमाः
ततः काश्मीरदरदान् कुन्तिक्षुद्रकमालवान्॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च
विदेहांस्ताम्रलिप्तकान् ।
रक्षोवाहान् वीतिहोत्रा-
स्त्रिगर्तान् मार्तिकावतान् ॥ १२
शिबीनन्यांश्च राजन्यान्
देशान् देशान् सहस्रशः ।
निजघान शितैर्बाणै
र्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १३
कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां सहस्रशः ।
इन्द्रगोपकवर्णस्य बन्धुजीवनिभस्य च ॥ १४
रुधिरस्य परीवाहैः पूरयित्वा सरांसि च ।
सर्वानष्टादश द्वीपान् वशमानीय भार्गवः १७
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
वेदीमष्टनलोत्सेधां सौवर्णां विधिनिर्मिताम्
सर्वरत्नशतैः पूर्णां पताकाशतमालिनीम् ।
ग्राम्यारण्यैः पशुगणैः संपूर्णां च महीमिमाम्
रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह कश्यपः ।
ततः शतसहस्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषणान्॥
निर्दस्यु पृथिवीं कृत्वा शिष्टेष्टजनसंकुलाम् ।
कश्यपाय ददौ रामो हयमेधे महामखे ॥ १९
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः
इष्ट्वा क्रतुशतैर्वीरो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २०
सप्तद्वीपां वसुमतीं मारीचोऽगृह्णत द्विजः ।
रामं प्रोवाच निर्गच्छ वसुधातो ममाज्ञया ॥
स कश्यपस्य वचनात् प्रोत्सार्य सरितां पतिम्
इषुपाते युधां श्रेष्ठः कुर्वन् ब्राह्मणशासनम् २२
अध्यावसद्गिरिश्रेष्ठं महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
एवं गुणशतैर्युक्तो भृगूणां कीर्तिवर्धनः ॥ २३
जामदग्न्यो ह्यतियशा मरिष्यति महाद्युतिः ।
त्वया चतुर्भद्रतरः पुत्रात् पुण्यतरस्तव॥ २४
अयज्वानमदाक्षिण्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
एते चतुर्भद्रतरास्त्वया भद्रशताधिकाः ।
मृता नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च सृञ्जय ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

व्यास उवाच ।
पुण्यमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजकम्
अव्याहरन्नरपतिस्तूष्णीमासीत् स सृञ्जयः १
तमब्रवीत् तथाऽऽसीनं नारदो भगवानृषिः ।
श्रुतं कीर्तयतो मह्यं गृहीतं ते महाद्युते ॥ २
आहोस्विदन्ततो नष्टं श्राद्धं शूद्रीपताविव ।
स एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः सृञ्जयस्तदा॥ ३
एतच्छ्रुत्वा महाबाहो धन्यमाख्यानमुत्तमम्।
राजर्षीणां पुराणानां यज्वनां दक्षिणावताम्
विस्मयेन हृते शोके तमसीवार्कतेजसा ।
विपाप्मास्म्यव्यथोपेतो ब्रूहि किं करवाण्यहम्
नारद उवाच ।
दिष्ट्याऽपहृतशोकस्त्वं
वृणीष्वेह यदिच्छसि ।
तत्तत् प्रपत्स्यसे सर्वं
न मृषावादिनो वयम् ॥ ६

तैराश्रमवासिभिः ॥ १० ॥ अष्टनलेत्यत्र नलशब्दश्चतुर्हस्तवचनः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

पुण्यमाख्यानमिति ॥ १ ॥ विस्मयेनं पुण्याख्यानश्रवणजनिताचित्तविस्तारेण ॥ ४ ॥

सृञ्जय उवाच ।
एतेनैव प्रतीतोऽह प्रसन्नो यद्भवान् मम ।
प्रसन्नो यस्य भगवान्न तस्यास्तीह दुर्लभम् ७
नारद उवाच ।
मृत ददानि ते पुत्र दस्युभिर्निहत वृथा ।
उद्धृत्य नरकात् कष्टात् पशुवत्प्रोक्षित यथा
व्यास उवाच ।
प्रादुरासीत् तत पुत्र सृञ्जयस्याद्भुतप्रभ ।
प्रसन्नेनर्षिणा दत्त कुबेरतनयोपम ॥ ९
तत सगम्य पुत्रेण प्रीतिमानभवन्नृप ।
ईजे च क्रतुभि पुण्यै समाप्तवरदक्षिणै ॥१०
अकृतार्थश्च भीतश्च न च साम्नाहिको हत ।
अयज्वा त्वनपत्यश्च ततोऽसौ जीवित पुन
शूरो वीर कृतार्थश्च प्रताप्यारीन्सहस्रश
अभिमन्युर्गतो वीर पृतनाभिमुखो हत १२
ब्रह्मचर्येण यान् काश्चित्
प्रज्ञया च श्रुतेन च ।
इष्टैश्च क्रतुभिर्यान्ति
तास्ते पुत्रोऽक्षयान् गत ॥ १३
विद्वास कर्मभि पुण्यै
स्वर्गमीहन्ति नित्यश
न तु स्वर्गादय लोक
काम्यते स्वर्गवासिभि ॥ १४
तस्मात् स्वर्गगत पुत्र-
मर्जुनस्य हत रणे ।
न चेहानयितु शक्य
किञ्चिदप्राप्यमीहितम् ॥ १५
या योगिनो ध्यानविविक्तदर्शना
प्रयान्ति या चोत्तमयज्विनो जना
तपोभिरिद्धैरनुयान्ति या तथा
तामक्षया ते तनयो गतो गतिम्
अन्तात् पुनर्भागवतो विराजते
राजेव वीरो ह्यमृतात्मरश्मिभि ।
तामैन्दवीमात्मतनु द्विजोचिता
गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति १७
एव ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा
जह्यरीन् धैर्यमाप्नुहि ।
जीवन्त एव न शोच्या न तु स्वर्गगतोऽनघ
शोचतो हि महाराज अघमेवाभिवर्धते ।
तस्माच्छोक परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेद्बुध १९
प्रहर्षमभिमान च सुखप्राप्ति च चिन्तयन् ।
एतद्बुद्ध्वा बुधा शोक
न शोक शोक उच्यते ॥ २०
एव विद्वन् समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शुच ।
श्रुतस्ते सभवो मृत्योस्तपास्यनुपमानि च २१
सर्वभूतसमत्व च चञ्चलाश्च विभूतय ।
सृञ्जयस्य तु त पुत्र मृत सजीवित पुन २२
एव विद्वन्महाराज मा शुच साधयाम्यहम्
एतावदुक्त्वा भगवास्तत्रैवान्तरधीयत २३
वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभ प्रभे ।
गते मतिमता श्रेष्ठे समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥
पूर्वेषा पार्थिवेन्द्राणा महेन्द्रप्रतिमौजसाम् ।
न्यायाधिगतवित्ताना ता श्रुत्वा यज्ञसपदम्
सपूज्य मनसा विद्वान्
विशोकोऽभूद्युधिष्ठिर ।
पुनश्चाचिन्तयद्दीन
किंस्विद्वक्ष्ये धनञ्जयम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

॥ समाप्तमभिमन्युवधपर्व ॥

प्रतीत प्रात ॥ ७ ॥ साम्नाहिक युद्धोद्यत ॥ ११ ॥ अप्राप्यमीहितमीप्सित किञ्चिदपि न शक्य न सुलभम् ॥१५॥ अन्तान्मरणात् भागवत सत्प्राप्त । द्विजोचिता द्विजैरभिमताम् ॥ १७ ॥ अघ दु खम् ॥ १९ ॥ अभिमान माना तिशयम् । चिन्तयन्नभिलषन् शोक न कुर्वन्तीति शेष । न शोक शोक उच्यते किं त्वात्मैव शोक इत्यर्थ ॥ २० ॥ सृञ्जयस्य पुत्रमुद्दिश्य चञ्चला विभूतयश्च श्रुता इति शेषानुषङ्ग ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

प्रतिज्ञापर्व ४

७२

सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते घोरे प्राणभृता क्षये ।
आदित्येऽस्त गते श्रीमान्
सध्याकाल उपस्थिते ॥ १
व्यपयातेषु वासाय सर्वेषु भरतर्षभ ।
हत्वा सशप्तकव्रातान् दि..रस्त्रै कपिध्वज
प्रायात्स शिबिर जिष्णुर्जैत्रमास्थाय त रथम्
गच्छन्नेव च गोविन्द साश्रुकण्ठोऽभ्यभाषत
किं नु मे हृदय त्रस्त वाक्‍ सज्जति केशव ।
स्यन्दन्ति चाप्यनिष्टानि
गात्र सीदति चाप्युत ॥ ४
अनिष्ट चैव मे श्लिष्ट हृदयान्नापसर्पति ।
भुवि ये दिक्षु चाप्युग्रा
उत्पातास्त्रासयन्ति माम् ॥ ५
बहुप्रकारा दृश्यन्ते सर्व एवाघशसिन ।
अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञ सामात्यस्य गुरोर्मम×६
वासुदेव उवाच ।
व्यक्त शिव तव भ्रातु सामात्यस्य भविष्यति
मा शुच किञ्चिदेवान्यत् तत्रानिष्ट भविष्यति
सञ्जय उवाच ।
तत सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने ।
कथयन्तौ रणे वृत्त प्रयातौ रथमास्थितौ ८
तत स्वशिबिरं प्राप्तौ हतानन्द हतत्विषम् ।
वासुदेवोऽर्जुनश्चैव कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ९
ध्वस्ताकार समालक्ष्य शिबिर परवीरहा ।
बीभत्सुरब्रवीत् कृष्णमस्वस्थहृदयस्तत ॥ १०
नदन्ति नाद्य तूर्याणि मङ्गल्यानि जनार्दन ।
मिश्रा दुन्दुभिनिर्घोषै शङ्खाश्चाडम्बरै सह
वीणा नैवाद्य वाद्यन्ते शम्यातालस्वनै सह ।
मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च
स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानीकेषु बन्दिन
योधाश्चापि हि मा दृष्ट्वा निवर्तन्ते ह्यधोमुखा
कर्माणि च यथापूर्व कृत्वा नाभिवदन्ति माम्
अपि स्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव १४
न हि शुध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलम्
अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद १५
सर्वेषा चैव योधाना सामग्र्य स्यान्ममाच्युत
न च मामद्य सौभद्र प्रहृष्टो भ्रातृभि सह ।
रणादायान्तमुचित प्रत्युद्याति हसन्निव १६
सञ्जय उवाच ।
एव सकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिबिर स्वकम्
ददृशाते भृशास्वस्थान् पाण्डवान्नष्टचेतस
दृष्ट्वा भ्रातृश्च पुत्राश्च विमना वानरध्वज ।
अपश्यश्चैव सौभद्रमिद वचनमब्रवीत् ॥ १८
मुखवर्णोऽप्रसन्नो व सर्वेषामेव लक्ष्यते ।
न चाभिमन्यु पश्यामि न च मा प्रतिनन्दथ
मया श्रुतश्च द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्मित ।
न च वस्तस्य भेत्ताऽस्ति विना सौभद्रमर्भक
न चोपदिष्टस्तस्यासीन्मयानीकाद्विनिर्गम
कच्चिन्न बालो युष्माभि परानीक प्रवेशित-
भित्त्वाऽनीक महेष्वास परेषा बहुशो युधि
कच्चिन्न निहत सख्ये सौभद्र परवीरहा ॥
लोहिताक्ष महाबाहु जात सिंहमिवाद्रिषु ।
उपेन्द्रसदृश ब्रूत कथमायोधने हत ॥ २३
सुकुमार महेष्वास वासवस्यात्मजात्मजम् ।
सदा मम प्रिय ब्रूत कथमायोधने हत ॥ २४
सुभद्राया प्रिय पुत्र द्रौपद्या केशवस्य च ।
अम्बायाश्च प्रिय नित्य
कोऽवधीत् कालमोहित ॥ २५
सदृशो वृष्णिवीरस्य केशवस्य महात्मन ।
विक्रमश्रुतमाहात्म्यै कथमायोधने हत २६
वार्ष्णेयीदयित शूर मया सततलालितम् ।
यदि पुत्र न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्
मृदुकुञ्चितकेशान्त बाल बालमृगेक्षणम् ।
मत्तद्विरदविक्रान्त सिंहपोतमिवोद्गतम् ॥
स्मिताभिभाषिण दान्त गुरुवाक्यकर सदा ।
बाल्येऽप्यतुलकर्माण प्रियवाक्यममत्सरम् ॥
महोत्साह महाबाहु दीर्घराजीवलोचनम् ।
भक्तानुकम्पिन दान्त न च नीचानुसारिणम्

७२

तस्मिन्नित्ति ॥ १ ॥ श्लिष्टमनुबद्धम् ॥ ५॥ आडम्बरैस्तूर्यरवै ॥ ११ ॥ × मम गुरो -ज्येष्ठभ्रातुयुधिष्ठिरस्येत्यर्थ ।

कृतज्ञ ज्ञानसम्पन्न कृतास्त्रमनिवर्तिनम् ।
युद्धाभिनन्दिन नित्य द्विषता भयवर्धनम् ॥
स्वेषा प्रियहिते युक्त पितृणा जयगृद्धिनम् ।
न च पूर्व प्रहर्तार सग्रामे नष्टसम्भ्रमम् ॥ ३२
यदि पुत्र न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्
रथेषु गण्यमानेषु गणित त महारथम् ॥ ३३
मयाऽध्यर्धगुण सख्ये तरुण बाहुशालिनम् ।
प्रद्युम्नस्य प्रिय नित्य केशवस्य ममैव च॥३४
यदि पुत्र न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्
सुनस सुललाटान्त स्वक्षिभ्रूदशनच्छदम्॥३५
अपश्यतस्तद्वदन का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
तन्त्रीस्वनसुख रम्य पुस्कोकिलसमध्वनिम्३६
अशृण्वत स्वन तस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे
रूप चाप्रतिम तस्य त्रिदशैश्चापि दुर्लभम्॥३७
अपश्यतो हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे
अभिवादनदक्ष त पितृणा वचने रतम् ॥ ३८
नाद्याह यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे
सुकुमार सदा वीरो महार्हशयनोचित ॥३९
भूमावनाथवच्छेते नून नाथवता वर ।
शयान समुपासन्ति य पुरा परमस्त्रिय ॥४०
तमद्य विप्रविद्धाङ्गमुपासन्त्यशिवा शिवा ।
य पुरा बोध्यते सुप्त सूत-मागध-बन्दिभि
बोधयन्त्यद्य त नून श्वापदा धिकृतै स्वनै ।
छत्रच्छायासमुचित तस्य तद्वदन शुभम्॥ ४२
नूनमद्य रजोध्वस्त रणरेणु करिष्यति ।
हा पुत्रकावितृप्तस्य सतत पुत्रदर्शने ॥ ४३
भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे बलात्
सा च सयमनी नून सदा सुकृतिना गति ४४
स्वभाभिर्मोहिता रम्या त्वयाऽत्यर्थ विराजते
नून वैवस्वतश्च त्वा वरुणश्च प्रियातिथिम्४५
शतक्रतुर्धनेशश्च प्राप्तमर्चन्त्यभीरुकम् ।

एव विलप्य बहुधा भिन्नपोतो वणिग्यथा
दु खेन महताऽऽविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत ।
कच्चित्स कदन कृत्वा परेषा कुरुनन्दन ॥ ४७
स्वर्गतोऽभिमुख सख्ये युध्यमानो नरर्षभै ।
स नून बहुभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरर्षभै ॥ ४८
असहाय सहायार्थी मामनुध्यातवान् ध्रुवम्
पीड्यमान शरैस्तीक्ष्णै कर्णद्रोणकृपादिभि
नानालिङ्गै सुधौताग्रैर्मम पुत्रोऽल्पचेतन ।
इह मे स्यात् परित्राण पितेति स पुन पुन
इत्येव विलपन्मन्ये नृशसैर्भुवि पातित ।
अथवा मत्प्रसूत स स्वस्त्रीयो माधवस्य च५१
सुभद्रायां च सभूतो न चैव वक्तुमर्हति ।
वज्रसारमय नून हृदय सुदृढ मम ॥ ५२
अपश्यतो दीर्घबाहु रक्ताक्ष यन्न दीर्यते ।
कथ बाले महेष्वासा नृशसा मर्मभेदिन ॥५३
स्वस्त्रीये वासुदेवस्य मम पुत्रेऽक्षिपन् शरान्
यो मा नित्यमदीनात्मा प्रत्युद्गम्याभिनन्दति

उपायान्त रिपून् हत्वा
सोऽद्य मा किं न पश्यति ।
नून स पातित शेते
धरण्या रुधिरोक्षित ॥ ५५

शोभयन्मेदिनीं गात्रैरादित्य इव पातित ।
सुभद्रामनुशोचामि या पुत्रमपलायिनम् ॥५६
रणे विनिहत श्रुत्वा शोकार्ता वै विनक्ष्यति
सुभद्रा वक्ष्यते किं मामभिमन्युमपश्यती ५७
द्रौपदी चैव दु खार्ते ते च वक्ष्यामि किं त्वहम्
वज्रसारमय नून हृदय यन्न यास्यति ॥ ५८
सहस्रवा वधू दृष्ट्वा रुदती शोककर्शिताम् ।
हृष्टाना धार्तराष्ट्राणा सिंहनादो मया श्रुत ५९
युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् ।
अशक्नुवन्तो बीभत्सु बाल हत्वा महारथा ६०
किं मोदध्वमधर्मज्ञा पाण्डव दृश्यता बलम्
किं तयोर्विप्रिय कृत्वा केशवार्जुनयोर्मृधे ६१
सिंहवन्नदथ प्रीता शोककाल उपस्थिते ।
आगमिष्यति व क्षिप्र फल पापस्य कर्मण ·
अधर्मो हि कृतस्तीव्र कथ स्यादफलश्चिरम्
इति तान् परिभाषन् वै वैश्यापुत्रो महामति
अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदु खसमन्वित ।
किमर्थमेतन्नाख्यात त्वया कृष्ण रणे मम॥६४
†अधाक्ष तानह क्रूरास्तदा सर्वान् महारथान्

सञ्जय उवाच ।

पुत्रशोकार्दित पार्थ ध्यायन्त साश्रुलोचनम्
निगृह्य वासुदेवस्त पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ।
मैवमित्यब्रवीत् कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितम्
सर्वेषामेष वै पन्था शूराणामनिवर्तिनाम् ।
क्षत्रियाणा विशेषेण येषा युद्धेन जीविका ॥

यथेति क्रमथ ॥ ४४ ॥ यदि मे पिता स्यात्तदा मे त्राण स्यादित्यन्वय ॥ ५० ॥ † अधक्ष्यामिति पाठ

एषा वै युध्यमानाना शूराणामनिवर्तिनाम्
विहिता सर्वशास्त्रज्ञैर्गतिर्मतिमता वर ॥ ६८
ध्रुव हि युद्धे मरण शूराणामनिवर्तिनाम् ।
गत पुण्यकृता लोकानभिमन्युर्न सशय ६९
एतच्च सर्ववीराणा काङ्क्षित भरतर्षभ ।
सग्रामेऽभिमुखो मृत्यु प्राप्नुयादिति मानद ७०
स च वीरान् रणे हत्वा राजपुत्रान् महाबलान्
वीरैराकाङ्क्षित मृत्यु सप्राप्तोऽभिमुख रणे ७१
मा शुच पुरुषव्याघ्र पूर्वैरेष सनातन ।
धर्मकृद्भि कृतो धर्म क्षत्रियाणा रणे क्षय ७२
इमे ते भ्रातर सर्वे दीना भरतसत्तम ।
त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाश्च सुहृदस्तव ॥ ७३
एताश्च वचसा साम्ना समाश्वासय मानद ।
विदित वेदितव्य ते न शोक कर्तुमर्हसि ७४
एवमाश्वासित पार्थ कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातॄन्सर्वान् पार्थ सगद्गदान्
स दीर्घबाहु पृथ्वसो दीर्घराजीवलोचन
अभिमन्युर्यथावृत्त श्रोतुमिच्छाम्यह तथा ७६
सनागस्यन्दनहयान् द्रक्ष्यध्व निहतान् मया
सग्रामे सानुबन्धास्तान् मम पुत्रस्य वैरिण ॥
कथ च व कृतास्त्राणा सर्वेषा शस्त्रपाणिनाम्
सौभद्रो निधन गच्छेद्वज्रिणाऽपि समागत
यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तान् रक्षणे मम ।
पुत्रस्य पाण्डुपञ्चालान् मया गुप्तो भवेत् तत
कथ च वो रथस्थाना शरवर्षाणि मुञ्चताम्।
नीतोऽभिमन्युर्निधन कदर्थीकृत्य व परै ८०
अहो व पौरुष नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रम
यत्राभिमन्यु समरे पश्यता वो निपातित ८१
आत्मानमेव गर्हेय यदह वै सुदुर्बलान् ।
युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरूनकृतनिश्चयान्॥
आहोस्विद्भूषणार्थाय वर्म शस्त्रायुधानि व ।
वाचस्तु वक्तु ससत्सु मम पुत्रमरक्षताम्॥ ८३
एवमुक्त्वा ततो वाक्य तिष्ठश्चापवरासिमान्
न स्माशक्यत बीभत्सु केनचित्प्रसमीक्षितुं
तमन्तकमिव क्रुद्ध नि श्वसन्त मुहुर्मुहु ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तमश्रुपूर्णमुख तदा ॥ ८५
न भाषितु शक्नुवन्ति द्रष्टु वा सुहृदोऽर्जुनम् ।
अन्यत्र वासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात्
सर्वास्ववस्थासु हितावर्जुनस्य मनोनुगौ ।
बहुमानात् प्रियत्वाच्च तावेन वक्तुमर्हत ॥८७
ततस्त पुत्रशोकेन भृश पीडितमानसम् ।
राजीवलोचन क्रुद्ध राजा वचनमब्रवीत्॥८८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनकोपे
द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥

७३

युधिष्ठिर उवाच ।
त्वयि याते महाबाहो सशप्तकबल प्रति ।
प्रयत्नमकरोत् तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ १
व्यूढानीका वय द्रोण वारयाम स्म सर्वश
प्रतिव्यूह्य रथानीक यतमान तथा रणे ॥ २
स वार्यमाणो रथिभिर्मयि चापि सुरक्षिते ।
अस्मानभिजगामाशु पीडयन्निशितै शरै ३
ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीक न शक्नुम ।
प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तु तत् कुत एव तु ॥४
वय त्वप्रतिम वीर्ये सर्वे सौभद्रमात्मजम् ।
उक्तवन्त स्म त तात भिन्ध्यनीकमिति प्रभो
स तथा नोदितोऽस्माभि
सदश्व इव वीर्यवान् ।
असह्यमपि त भार
वोढुमेवोपचक्रमे ॥ ६
स तवास्त्रोपदेशेन वीर्येण च समन्वित ।
प्राविशत्तद्बल बाल सुपर्ण इव सागरम् ॥ ७
तेऽनुयाता वय वीर सात्वतीपुत्रमाहवे ।
प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूम् ॥ ८
तत सैन्धवको राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथ ।
वरदानेन रुद्रस्य सर्वान्न समवारयत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥ भगवद्गीतादिप्रसगान्दिति भाव ।

७३
त्वयीति ॥ १ ॥

ततो द्रोण कृप कर्णो द्रौणि कौसल्य एव च
कृतवर्मा च सौभद्र षड्रथा पर्यवारयन्॥ १०
परिवार्य तु तै सर्वैर्युधि बालो महारथै ।
यतमान पर शक्त्या बहुभिर्विरथीकृत ११
ततो दौ शासनि क्षिप्र तथा तैर्विरथीकृतम्
सशय परम प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् १२
स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरथदन्तिनाम् ।
अष्टौ रथसहस्राणि नव दन्तिशतानि च॥१३
राजपुत्रसहस्रे द्वे वीराश्चालक्षितान् बहून् ।
बृहद्बल च राजान स्वर्गेणाजौ प्रयोज्य ह १४
तत परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ।
एतावदेव निर्वृत्तमस्माक शोकवर्धनम् ॥ १५
स चैव पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोकमवाप्तवान् ।
ततोऽर्जुनो वच श्रुत्वा धर्मराजेण भाषित
हा पुत्र इति नि श्वस्य व्यथितो न्यपतद्भुवि।
विषण्णवदना सर्वे परिवार्य धनञ्जयम्॥ १७
नेत्रैरनिमिषैर्दीना प्रत्यवैक्षन् परस्परम् ।
प्रतिलभ्य तत सञ्ज्ञा वासवि क्रोधमूर्च्छित
कम्पमानो ज्वरेणेव
नि श्वसश्च मुहुर्मुहु ।
पाणि पाणौ विनिष्पिष्य
श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ॥ १९
उन्मत्त इव विप्रेक्षन्निद वचनमब्रवीत् ।

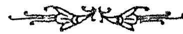
अर्जुन उवाच ।

सत्य व प्रतिजानामि
श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
न चेद्वधभयाद्भीतो
धार्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ॥ २०
न चास्मान् शरण गच्छेत्
कृष्ण वा पुरुषोत्तमम् ।
भवन्त वा महाराज
श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रप्रियकर मयि विस्मृतसौहृदम् ।
पाप बालवधे हेतु श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम्
रक्षमाणाश्च त सङ्ख्ये
ये मा योत्स्यन्ति केचन ।
अपि द्रोणकृपौ राजन्
छादयिष्यामि ताञ्छरै ॥ २३
यद्येतदेव सग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभा ।
मा स्म पुण्यकृता लोकान्प्राप्नुया शूरसमतान्
ये लोका मातृहन्तृणा ये चापि पितृघातिनाम्
गुरुदारगताना ये पिशुनाना च ये सदा॥ २५
साधूनसूयता ये च ये चापि परिवादिनाम्।
ये च निक्षेपहर्तृणा ये च विश्वासघातिनाम्
भुक्तपूर्वा स्त्रिय ये च विन्दतामघशसिनाम्।
ब्रह्मघ्नाना च ये लोका ये च गोघातिनामपि
पायस वा यवान्न वा शाक कृसरमेव वा ।
सयावापूपमासानि ये च लोका वृथाश्नताम्
तानन्हायाधिगच्छेय न चेद्धन्या जयद्रथम्
वेदाध्यायिनमत्यर्थ सशित वा द्विजोत्तमम्॥
अवमन्यमानो यान् याति
वृद्धान् साधून् गुरूस्तथा ।
स्पृशतो ब्राह्मण गा च
पादेनाग्नि च या भवेत् ॥ ३०
याऽप्सु श्लेष्म पुरीष च मूत्र वा मुञ्चता गति
ता गच्छेय गति कष्टा न चेद्धन्या जयद्रथम्
नग्नस्य स्नायमानस्य या च वन्ध्यातिथेर्गति
उत्कोचिना मृषोक्तीना वञ्चकाना च या गतिः
आत्मापहारिणा या च
या च मिथ्याभिशासिनाम् ।
भृत्यै सादिश्यमानाना
पुत्रदाराश्रितैस्तथा ॥ ३३
असविभज्य क्षुद्राणा या गतिर्मिष्टमश्नताम् ।
ता गच्छेय गति घोरा न चेद्धन्या जयद्रथम्
सश्रित चापि यस्त्यक्त्वा साधु तद्वचने रत
न बिभर्ति नृशसात्मा निन्दते चोपकारिण
अर्हते प्रातिवश्याय श्राद्ध यो न ददाति च
अनर्हेभ्यश्च यो दद्याद्वृषलीपतये तथा ॥ ३६
मद्यपो भिन्नमर्यादः कृतघ्नो भर्तृनिन्दक. ।
तेषा गतिमिया क्षिप्र न चेद्धन्या जयद्रथम् ॥
भुञ्जानाना तु सव्येन उत्सङ्गे चापि खादताम्
पालाशमासन चैव तिन्दुकैर्दन्तधावनम् ३७

कौसल्यो बृहद्बल ॥ १० ॥ भुक्तपूर्वामन्योपभुक्ता विन्दता स्वीकुर्वताम् ॥ २७ ॥ आत्मापहारिणाम् आत्मानम न्यथा प्रकाशयता मिथ्याभिशसिना असद्दोषोक्त्या परान् दूषयता सादिश्यमानाना नियुज्यमानानाम् ॥ ३३ ॥ वृषल शूद्रा कन्याभावे रजस्वला वा॥ ३६ ॥ * त्रिशिखा भ्रुकुटीं कृत्वा क्रोधसरक्तलोचन इति पाठान्तरम् ।

ये चावर्जयता लोका स्वपता च तथोषसि
शीतभीताश्च ये विप्रा रणभीताश्च क्षत्रिया
एककूपोदकग्रामे वेदध्वनिविवर्जिते ।
षण्मास तत्र वसता तथा शास्त्र विनिन्दताम्
दिवामैथुनिना चापि दिवसेषु च शेरते ।
अगारदाहिना चैव गरदाना च ये मता ४१
अग्न्यातिथ्यविहीनाश्च गोपानेषु च विघ्नदा
रजस्वला सेवयन्त कन्या शुल्केन दायिन
या च वै बहुयाजिना ब्राह्मणाना श्ववृत्तिनाम्
आस्यमैथुनिकाना च ये दिवा मैथुने रता ४३
ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य यो वै लोभाद्ददाति न ।
तेषा गतिं गमिष्यामि श्वो न हन्या जयद्रथम्
धर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिता
ये चानुकीर्तितास्तेषा गतिं क्षिप्रमवाप्नुयाम्
यदि व्युष्टामिमा रात्रिं श्वो न हन्या जयद्रथम्
इमा चाप्यपरा भूय प्रतिज्ञा मे निबोधत
यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ।
इहैव सप्रवेष्टाऽह ज्वलित्त जातवेदसम् ४७
असुरसुरमनुष्या पक्षिणो वोरगा वा
पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा
चरमचरमपीद यत्पर चापि तस्मा-
त्तदपि मम रिपु त रक्षितु नैव शक्ता ।
यदि विशति रसातल तदग्र्य
वियदपि देवपुर दिते पुर वा ।
तदपि शरशतैरह प्रभाते
भृशमभिमन्युरिपो शिरोऽभिहर्ता
एवमुक्त्वा विचिक्षेप
गाण्डीव सव्यदक्षिणम् ।
तस्य शब्दमतिक्रम्य
धनु शब्दोऽस्पृशद्दिवम् ॥ ५०
अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्य जनार्दन ।
प्रदध्मौ तत्र सक्रुद्धो देवदत्त च फाल्गुन ५१
स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना
भृश सुपूर्णोदरनि सृतध्वनि ।
जगत् सपातालवियद्दिगीश्वर
प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥ ५२
ततो वादित्रघोषाश्च प्रादुरासन् सहस्रश ।
सिंहनादश्च पाण्डूना प्रतिज्ञाते महात्मना ५३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञाया
त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

सञ्जय उवाच ।
श्रुत्वा तु त महाशब्द
पाण्डूना जयगृद्धिनाम् ।
चारै प्रवेदिते तत्र
समुत्थाय जयद्रथ ॥ १
शोकसमूढहृदयो दु खेनाभिपरिप्लुत ।
मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ २
जगाम समितिं राज्ञा सैन्धवो विमृशन् बहु
स तेषा नरदेवाना सकाशे पर्यदेवयत् ॥ ३
अभिमन्यो पितुर्भीत
सव्रीडो वाक्यमब्रवीत् ।
योऽसौ पाण्डो किल क्षेत्रे
जात शक्रेण कामिना ॥
स निनीषति दुर्बुद्धि-
र्मा किलैक यमक्षयम् ।
तद्व स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि
स्वगृह जीवितेप्सया ॥

तदपि तेऽपीत्यर्थ ॥ ४८ ॥ दितेरिति कार्ये कारणो-
पचाराद्दैत्यानामित्यर्थ ॥ ४९ ॥ शब्द शब्दान्तरम् ॥ ५० ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिसप्ततितमोऽ-
ध्याय ॥ ७३ ॥

७४

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ किलेत्यरुचौ ॥ ५ ॥

अथवास्त्रप्रतिबलास्त्रात मा क्षत्रियर्षभा ।
पार्थेन प्रार्थित वीरास्ते सदत्त ममाभयम् ६
द्रोण दुर्योधन-कृपा कर्ण-मद्रेश बाल्हिका ।
दु शासनादय शक्तास्त्रातु मामन्तकार्दितम्
किमङ्ग पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघासता ।
न त्रायेयुर्भवन्तो मा समस्ता पतय. क्षिते
प्रहर्ष पाण्डवेयाना श्रुत्वा मम महद्भयम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुमूर्षोरिव पार्थिवा
वधो नून प्रतिज्ञातो
मम गाण्डीवधन्वना ।
तथा हि हृष्टा क्रोशन्ति
शोककाले स्म पाण्डवा ॥ १०
तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसा ।
उत्सहन्तेऽन्यथाकर्तु कुत एव नराधिपा ११
तस्मान्मामनुजानीत भद्र वोऽस्तु नरर्षभा ।
अदर्शन गमिष्यामि न मा द्रक्ष्यन्ति पाण्डवा
एव विलपमान त
भयाद्व्याकुलचेतसम् ।
आत्मकार्यगरीयस्त्वा-
द्राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १३
न भेतव्य नरव्याघ्र को हि त्वा पुरुषर्षभ।
मध्ये क्षत्रियवीराणा तिष्ठन्त प्रार्थयेद्युधि १४
अह वैकर्तन कर्णश्चित्रसेनो विविंशति ।*
भूरिश्रवा शल शल्यो वृषसेनो दुरासद ॥
पुरुमित्रो जयो भोज काम्बोजश्च सुदक्षिण
सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखश्च ह १६
दु शासन सुबाहुश्च
कालिङ्गश्चाप्युदायुध ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
द्रोणो द्रौणिश्च सौबल ॥ १७
एते चान्ये च बहवो
नानाजनपदेश्वरा ।
ससैन्यास्त्वाभियास्यन्ति
व्येतु ते मानसो ज्वर ॥ १८
त्व चापि रथिना श्रेष्ठ स्वय शूरोऽमितद्युते
स कथ पाण्डवेयेभ्यो भय पश्यसि सैन्धव
अक्षौहिण्यो दशैका च
मदीयास्तव रक्षणे ।
यत्ता योत्स्यन्ति मा भैस्त्व
सैन्धव व्येतु ते भयम् ॥ २०
सञ्जय उवाच ।
एवमाश्वासितो राजन् पुत्रेण तव सैन्धव
दुर्योधनेन सहितो द्रोण रात्रावुपागमत् २१
उपसग्रहण कृत्वा द्रोणाय स विशापते ।
उपोपविश्य प्रणत पर्यपृच्छदिद तदा ॥ २२
निमित्ते दूरपातित्वे लघुत्वे दृढवेधने ।
मम ब्रवीतु भगवान् विशेष फाल्गुनस्य च ॥
विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्य तत्त्वत
अर्जुनस्यात्मनश्चैव याथातथ्य प्रचक्ष्व मे॥२४
द्रोण उवाच ।
स ममाचार्यक तात
तव चैवार्जुनस्य च ।
योगाद्दु खोषितत्वाच्च
तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुन ॥ २५
न तु ते युधि सत्रास कार्य पार्थात् कथञ्चन
अह हि रक्षिता तात भयात्त्वा नात्र सशय
न हि मद्बाहुगुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि ।
व्यूहयिष्यामि त व्यूह य पार्थो न तरिष्यति
तस्माद्युद्धयस्व मा भैस्त्व स्वधर्ममनुपालय ।
पितृपैतामह मार्गमनुयाहि महारथ ॥ २८
अधीत्य विधिवद्वेदानग्नय सुहुतास्त्वया ।
इष्ट च बहुभिर्यज्ञैर्न ते मृत्युर्भयङ्कर ॥ २९
दुर्लभ मानुषैर्मन्दै-
र्महाभाग्यमवाप्यतु ।
भुजवीर्यार्जितान् लोकान्
दिव्यान् प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ॥ ३०
कुरव पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवा
अह च सह पुत्रेण अध्रुवा इति चिन्त्यताम्॥
पर्यायेण वय सर्वे
कालेन बलिना हता ।
परलोक गमिष्याम
स्वै स्वै कर्मभिरन्विता ॥ ३२
तपस्तप्त्वा तु यान् लोकान्
प्राप्नुवन्ति तपस्विन ।
क्षत्रधर्माश्रिता वीरा
क्षत्रिया प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३३

अक्षौहिण्य इति प्रत्यक्षौहिणीशेषमादायोक्तम् ॥ २० ॥ उपसग्रहण पादाभिवन्दनम् ॥ २२ ॥ निमित्ते लक्ष्यभेदने ॥२३॥ योगादभ्यासात् ॥२५॥ * 'एतेषा नरदेवाना मत्तमातङ्गगामिनाम् । सघातमुपयातानामपि बिभ्येत्पुरन्दर ' इत्यधिकम् ।

एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्धव
अपानुदद्भयं पार्थाद्युद्धाय च मनो दधे ॥ ३४
ततः प्रहर्षः सैन्यानां तवाप्यासीद्विशांपते ।
वादित्राणां ध्वनिश्चोग्रः सिंहनादरवैः सह ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि जयद्रथाश्वासे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

सञ्जय उवाच ।
प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा ।
वासुदेवो महाबाहुर्धनञ्जयमभाषत ॥ १
भ्रातॄणां मतमज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
सैन्धवं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम्
असमन्त्र्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः ।
कथं तु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि॥ ३
धार्तराष्ट्रस्य शिबिरे मया प्रणिहिताश्चराः ।
त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ॥ ४
त्वया वै संप्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभो ।
सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिह तैः श्रुतः ५
तेन शब्देन वित्रस्ता
धार्तराष्ट्राः ससैन्धवाः ।
नाकस्मात् सिंहनादोऽय-
मिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ६
सुमहाञ्शब्दसंपातः कौरवाणां महाभुज ।
आसीन्नागाश्वपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ७
अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा
ध्रुवमार्तो धनञ्जयः ।
रात्रौ निर्यास्यति क्रोधा-
दिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ८
तैर्यतद्भिरियं सत्या श्रुता सत्यवतस्तव ।
प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ९
ततो विमनसः सर्वे त्रस्ताः क्षुद्रमृगा इव ।
आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः
अथोत्थाय सहामात्यैर्दीनः शिबिरमात्मनः ।
आयात्सौवीरसिन्धूनामीश्वरो भृशदुःखितः
स मन्त्रकाले संमन्त्र्य सर्वा नैःश्रेयसीः क्रियाः
सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसदि ॥ १२
मामसौ पुत्रहन्तेति श्वोऽभियाता धनञ्जयः
प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो मम॥
तां न देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः
ते मां रक्षत संग्रामे मा वो मूर्ध्नि धनञ्जयः ।
पदं कृत्वाऽऽप्नुयाल्लक्ष्यं तस्मादत्र विधीयताम्
अथ रक्षा न मे सम्ये
क्रियते कुरुनन्दन ।
अनुजानीहि मां राजन्
गमिष्यामि गृहान् प्रति ॥ १६
एवमुक्तस्त्ववाक्शीर्षो विमनाः स सुयोधनः
श्रुत्वा तं समयं तस्य ध्यानमेवान्वपद्यत॥१७
तमार्तमभिसंप्रेक्ष्य राजा किल स सैन्धवः ।
मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान्॥१८
नेह पश्यामि भवतां तथावीर्यं धनुर्धरम् ।
योऽर्जुनस्यास्त्रमस्त्रेण प्रतिहन्यान्महाहवे॥१९
वासुदेवसहायस्य
गाण्डीवं धुन्वतो धनुः ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत्
साक्षादपि शतक्रतुः ॥ २०
महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुरा ।
पदातिना महावीर्यो गिरौ हिमवति प्रभुः २१
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
जघानैकरथेनैव देवराजप्रचोदितः ॥ २२
समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवेन धीमता ।
सामरानपि लोकांस्त्रीन् हन्यादिति मतिर्मम

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

प्रतिज्ञात इति ॥ १ ॥ असंशब्दो निषेधे अज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ विधीयतां रक्षेति परतः सम्बध्यते ॥ १५ ॥

सोऽहमिच्छाम्यनुज्ञातुं रक्षितुं वा महात्मना
द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ॥ २४
स राज्ञा स्वयमाचार्यो भृशमभ्यर्थितोऽर्जुन
संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः
कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्वृषसेनश्च दुर्जयः ।
कृपश्च मद्रराजश्च षडेतेऽस्य पुरोगमाः ॥ २६
शकटः पद्मकश्चार्धो व्यूहो द्रोणेन निर्मितः ।
पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूचीपार्श्वे जयद्रथः ॥ २७
स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् स सुदुर्मदः
धनुष्यस्त्रे च वीर्ये च प्राणे चैव तथौरसे॥२८
अविषह्यतमा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः ।
एतानजित्वा षड्रथान्नैव प्राप्यो जयद्रथः ॥२९
तेषामेकैकशो वीर्यं षण्णां त्वमनुचिन्तय ।
सहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्जसा॥
भूयस्तु मन्त्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै।
मन्त्रज्ञैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णवाक्ये
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

अर्जुन उवाच ।
षड्रथान् धार्तराष्ट्रस्य
मन्यसे यान् बलाधिकान् ।
तेषां वीर्यं ममार्धेन
न तुल्यमिति मे मतिः ॥ १
अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन ।
मया द्रक्ष्यसि निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा ॥ २
द्रोणस्य मिषतश्चाहं सगणस्य विलप्यतः ।
मूर्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले॥३
यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवाः सहेश्वराः ॥ ४
पितरः सहगन्धर्वा सुपर्णाः सागरादयः ।
द्यौर्वियत् पृथिवी चेयं दिशश्च सदिगीश्वराः ५
ग्रामारण्यानि भूतानि
स्थावराणि चराणि च ।
त्रातारः सिन्धुराजस्य
भवन्ति मधुसूदन ॥ ६
तथापि बाणैर्निहतं श्वो द्रष्टाऽसि रणे मया ।
सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ७
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।
तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥ ८
तस्मिन् ×द्यूतमिदं बद्धं
मन्यते स सुयोधनः ।
तस्मात्तस्यैव सेनाग्रं
भित्त्वा यास्यामि सैन्धवम् ॥ ९
द्रष्टाऽसि श्वो महेष्वासा-
न्नाराचैस्तिग्मतेजितैः ।
शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रै-
र्दार्यमाणान्मया युधि ॥ १०
नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रविष्यति शोणितम् ।
पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः
गाण्डीवप्रेषिता बाणा मनोऽनिलसमा जवे।
नृनागाश्वान् विदेहासून् कर्तारश्च सहस्रशः
यमात् कुबेराद्वरुणादिन्द्राद्रुद्राच्च यन्मया ।
उपात्तमस्त्रं घोरं तद्द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ॥१३
ब्राह्मेणास्त्रेण चास्त्राणि
हन्यमानानि संयुगे ।
मया द्रष्टाऽसि सर्वेषां
सैन्धवस्याभिरक्षिणाम् ॥ १४
शरवेगसमुत्कृत्तैः
राज्ञां केशव मूर्धभिः ।
आस्तीर्यमाणां पृथिवीं
द्रष्टाऽसि श्वो मया युधि ॥ १५

संविधानं प्रतिविधानम् ॥ २५ ॥ पद्मव्यूहः पश्चार्धे पश्चाद्भागे यस्य सूची सूचीमुखो व्यूहः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥

७६

षड्रथानिति ॥ १ ॥ तस्मिन् द्रोणे द्यूतं युद्धद्यूतम्, बद्धमिव बद्धं एकान्तजयेन स्थिरीकृतम् ९ ×युद्धमिति पाठः

क्रव्यादांस्तर्पयिष्यामि
द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।
सुहृदो नन्दयिष्यामि
प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ॥ १६
बह्वागस्कृत कुसम्बन्धी
पापदेशसमुद्भव ।
मया सैन्धवको राजा
हत स्वान् शोचयिष्यति ॥ १७
सर्वक्षीरान्नभोक्तार पापाचार रणाजिरे ।
मया सराजक बाणैर्भिन्न द्रक्ष्यसि सैन्धवम्
तथा प्रभाते कर्ताऽस्मि यथा कृष्ण सुयोधन
नान्य धनुर्धर लोके मस्यते मत्सम युधि १९
गाण्डीव च धनुर्दिव्य योद्धा चाह नरर्षभ ।
त्व च यन्ता हृषीकेश कि नु स्यादजित मया
तव प्रसादाद्भगवन कि नावाप्त रणे मम ।
अविषह्य हृषीकेश किं जानन्मा विगर्हसे २१
यथा लक्ष्म स्थिर चन्द्रे समुद्रे च यथा जलम्
एवमेता प्रतिज्ञा मे सत्या विद्धि जनार्दन २२
मावमस्था ममास्त्राणि मावमस्था धनुर्दृढम्
मावमस्था बल बाह्वोर्मावमस्था धनञ्जयम् २३
तथाभियामि सग्राम न जीयेय जयामि च
तेन सत्येन सग्रामे हत विद्धि जयद्रथम् ॥ २४
ध्रुव वै ब्राह्मणे सत्य ध्रुवा साधुषु सन्नति ।
श्रीर्ध्रुवाऽपि च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणे जय २५

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेश स्वयमात्मानमात्मना
सदिदेशार्जुनो नर्दन् वासवि केशव प्रभुम्
यथा प्रभाता रजनी कल्पित स्याद्रथो मम
तथा कार्य त्वया कृष्ण कार्य हि महदुद्यतम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वण्यर्जुनवाक्ये
षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

७७

सञ्जय उवाच ।

ता निशा दु खशोकार्तौ
नि श्वसन्ताविवोरगौ ।
निद्रा नैवोपलेभाते
वासुदेवधनञ्जयौ ॥
नरनारायणौ क्रुद्धौ ज्ञात्वा देवा सवासवा
व्यथिताश्चिन्तयामासु किंस्विदेतद्भविष्यति
ववुश्च दारुणा वाता रूक्षा घोराभिशसिन
सकबन्धस्तथाऽऽदित्ये परिघ समदृश्यत ॥
शुष्काशन्यश्च निष्पेतु सनिर्घाता सविद्युत
चचाल चापि पृथिवी सशैलवनकानना ॥ ४
चुक्षुभुश्च महाराज सागरा मकरालया ।
प्रतिस्रोत प्रवृत्ताश्च तथा गन्तु समुद्रगा ॥
रथाश्वनरनागाना प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
क्रव्यादाना प्रमोदार्थ यमराष्ट्रविवृद्धये ॥ ६
वाहनानि शकृन्मूत्रे
मुमुचू रुरुदुश्च ह ।
तान् दृष्ट्वा दारुणान् सर्वा-
नुत्पाताँल्लोमहर्षणान् ॥ ७
सर्वे ते व्यथिता सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ
श्रुत्वा महाबलस्योग्रा प्रतिज्ञा सव्यसाचिन
अथ कृष्ण महाबाहुरब्रवीत् पाकशासनि
आश्वासय सुभद्रा त्व भगिनी स्नुषया सह ॥ ९
स्नुषा चास्या वयस्याश्च विशोका कुरु माधव
साम्ना सत्येन युक्तेन वचसाऽऽश्वासय प्रभो
ततोऽर्जुनगृह गत्वा वासुदेव सुदुर्मना ।
भगिनी पुत्रशोकार्तामाश्वासयत दु खिताम् ॥

वासुदेव उवाच ।

मा शोक कुरु वार्ष्णेयि कुमार प्रति सस्नुषा
सर्वेषा प्राणिना भीरु निष्ठैषा कालनिर्मिता
कुले जातस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषत ॥
सदृश मरण ह्येतत् तव पुत्रस्य मा शुच ॥ १३
दिष्ट्या महारथो धीर पितुस्तुल्यपराक्रम ।
क्षात्रेण विधिना प्राप्तो वीराभिलषिता गतिम्

न जायेय न केनापि जितोऽस्मि ॥ २४ ॥ इति श्रीमहा-
भारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

७७

नामिति ॥ १ ॥ * 'यथाभियाय' इति पाठ

जित्वा सुबहुश शत्रून्
प्रेषयित्वा च मृत्यवे ।
गत पुण्यकृता लोकान
सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १७
तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन प्रज्ञयाऽपि च ।
सन्तो या गतिमिच्छन्ति ता प्राप्तस्तव पुत्रक
वीरसूर्वीरपत्नी त्व वीरजा वीरबान्धवा ।
मा शुचस्तनय भद्रे गत स परमा गतिम
प्राप्स्यते चाप्यसौ पाप सैन्धवो बालघातक
अस्यावलपस्य फल ससुहृद्गणबान्धव ॥ १८
व्युष्टाया तु वरारोहे
रजन्या पापकर्मकृत् ।
न हि मोक्ष्यति पार्थात् स
प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ १९
श्व शिर श्रोष्यसे तस्य सैन्धवस्य रणे हृतम्
समन्तपञ्चकाद्बाह्य विशोका भव मा रुद ।
क्षत्रधर्म पुरस्कृत्य गत शूर सता गतिम्
या गति प्राप्नुयामेह ये चान्ये शस्त्रजीविन
व्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्ती रथप्रणुत् ।
गतस्तव वरारोहे पुत्र स्वर्ग ज्वर जहि ॥ २२
अनुयातश्च पितर मातृपक्ष च वीर्यवान् ।
सहस्रशो रिपून् हत्वा हत शूरो महारथ
आश्वासयन्स्नुषा राज्ञि मा शुच क्षत्रिये भृशम्
श्व प्रिय सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नन्दिनि
यत् पार्थेन प्रतिज्ञात तत् तथा न तदन्यथा ।
चिकीर्षित हि ते भर्तुर्न भवेज्जातु निष्फलम्
यदि च मनुजपन्नगा पिशाचा
रजनिचरा पतगा सुरासुराश्च ।
रणगतमभियान्ति सिन्धुराज
न स भविता सह तैरपि प्रभाते २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राश्वासने
सप्तसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७७ ॥

७८

सञ्जय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य
केशवस्य महात्मन ।
सुभद्रा पुत्रशोकार्ता
विललाप सुदु खिता ॥ १
हा पुत्र मम मन्दाया
कथमेत्यासि सयुगम् ।
निधन प्राप्तवास्तात
पितुस्तुल्यपराक्रम ॥ २
कथमन्दीवरश्याम सुदष्ट्र चारुलोचनम् ।
मुख ते दृश्यते वत्स गुण्ठत रणरेणुना ॥ ३
नून शूर निपातिन त्वा पश्यन्त्यनिवर्तिनम् ।
सुशिरोग्रीवबाह्वंस व्यूढोरस्कं नतोदरम् ॥ ४
चारूपचितसर्वांग स्वक्ष शस्त्रक्षताचितम् ।
भूतानि त्वा निरीक्षन्ते नून चन्द्रमिवोदितम्
शयनीय पुरा यस्य स्पर्ध्यास्तरणसवृतम् ।
भूमावद्य कथ शेषे विप्रविद्ध सुखोचित ६
योऽन्वास्यत पुरा वीरो वरस्त्रीभिर्महाभुज
कथमन्वास्यते सोऽद्य शिवाभि पतितो मृधे
योऽस्तूयत पुरा हृष्टै सूत-मागध-बन्दिभि ।
सोऽद्य क्रव्याद्गणैर्घोरैर्विनदद्भिरुपास्यते ८
पाण्डवेषु च नाथेषु वृष्णिवीरेषु वा विभो ।
पञ्चालेषु च वीरेषु हत केनास्यनाथवत् ॥ ९
अतृप्तदर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ ।
मन्दभाग्या गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमक्षयम
विशालाक्ष सुकेशान्त चारुवाक्य सुगन्धि च
तव पुत्र कदा भूयो मुखं द्रक्ष्यामि निर्व्रणम् ॥
धिग्बल भीमसेनस्य
धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
धिग्वीर्यं वृष्णिवीराणा
पञ्चालाना च धिग्बलम् ॥ १२

अवलेपस्यापराधस्य ॥१८॥ अभियान्ति रक्षिष्यन्ति॥२६॥ इति श्री० द्रो० टी० सप्तसप्ततितमोऽध्याय ७७ *'स्वाध्याययुक्त ब्राह्मणी याचितार, गोर्वोढार, क्षिप्रगन्तारमश्वा । दास शूद्रा, कर्मकार तु वश्या, शूर सूते त्वादृिधा राजपुत्री' इत्यधिकम्
७८
एतदिति ॥ १ ॥

धिक्केकयास्तथा चेदीन्
मत्स्यांश्चैवाथ सृञ्जयान् ।
ये त्वा रणगतं वीर
न शेकुरभिरक्षितुम् ॥ १३
अद्य पश्यामि पृथिवीं
शून्यामिव हतत्विषम् ।
अभिमन्युमपश्यन्ती
शोकव्याकुललोचना ॥ १४
स्वस्रीयं वासुदेवस्य
पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
कथं त्वाऽतिरथं वीर
द्रक्ष्याम्यद्य निपातितम् ॥ १५
एह्येहि तृषितो वत्स स्तनौ पूर्णौ पिबाशु मे।
अङ्कमारुह्य मन्दाया ह्यतृप्तायाश्च दर्शने १६
हा वीर दृष्टो नष्टश्च धनं स्वप्न इवासि मे ।
अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलबुद्बुदचञ्चलम् १७
इमां ते तरुणीं भार्यां तवाधिभिरभिप्लुताम्
कथं संधारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम्
अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक ।
विहाय फलकाले मां सुगृद्धा तव दर्शने १९
नूनं गतिः कृतान्तस्य
प्राज्ञैरपि सुदुर्विदा ।
यत्र त्वं केशवे नाथे
संग्रामेऽनाथवद्धतः ॥ २०
यज्वनां दानशीलानां
ब्राह्मणानां कृतात्मनाम् ।
चरितब्रह्मचर्याणां
पुण्यतीर्थावगाहिनाम् ॥ २१
कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
सहस्रदक्षिणानां च या गतिस्तामवाप्नुहि २२
या गतिर्युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
हत्वाऽरीन्निहतानां च संग्रामे तां गतिं व्रज
गोसहस्रप्रदातॄणां क्रतुदानां च या गतिः ।
नैवेशिकं चाभिमतं ददतां या गतिः शुभा ॥
ब्राह्मणेभ्यः शरण्येभ्यो
निधिं निदधतां च या ।
या चापि न्यस्तदण्डानां
तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ २५
ब्रह्मचर्येण यां यान्ति मुनयः संशितव्रताः ।
एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक
राज्ञां सुचरितैर्या च गतिर्भवति शाश्वती ।
चतुराश्रमिणां पुण्यैः पावितानां सुरक्षितैः ॥
दीनानुकम्पिनां या च सततं संविभागिनाम्
पैशुन्याच्च निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक२८
व्रतिनां धर्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
अमोघातिथिनां या च तां गतिं व्रज पुत्रक २९
कृच्छ्रेषु या धारयतामात्मानं व्यसनेषु च ।
गतिः शोकाग्निदग्धानां तां गतिं व्रज पुत्रक
मातापित्रोश्च शुश्रूषां कल्पयन्तीह ये सदा ।
स्वदारनिरतानां च या गतिस्तामवाप्नुहि३१
ऋतुकाले स्वकां भार्यां
गच्छतां या मनीषिणाम् ।
परस्त्रीभ्यो निवृत्तानां
तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ३२
साम्ना ये सर्वभूतानि पश्यन्ति गतमत्सराः ।
नारुंतुदानां क्षमिणां या गतिस्तामवाप्नुहि३३
मधुमांसनिवृत्तानां
मदाद्दम्भात्तथाऽनृतात् ।
परोपतापत्यक्तानां
तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ३४
ह्रीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानतृप्ता जितेन्द्रियाः ।
यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक
एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककर्शिताम्
अन्वपद्यत पाञ्चाली वैराटिसहिता तदा ३६
ताः प्रकामं रुदित्वा च
विलप्य च सुदुःखिताः ।
उन्मत्तवत्तदा राजन्
विसंज्ञा न्यपतन् क्षितौ ॥ ३७
सोपचारस्तु कृष्णश्च दुःखितां भृशदुःखितः
सिक्त्वाम्भसा समाश्वास्य तत्तदुक्त्वा हितं वचः
विसंज्ञकल्पां रुदतीं मर्मविद्धां प्रवेपतीम् ।
भगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ३९

नैवेशिकं सोपकरणं गृहम्, नैवेशिकायेति पाठे गृहाश्रमोन्मुखाय विद्यावतस्नाताय । अभिमतं विवाहोपयुक्तम् ॥ २४ ॥
न्यस्तदण्डानां निरस्ताभिमानानां ' दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् ' इत्युपक्रम्य ' दमे यमेऽभिमाने च ' इति मेदिनी ॥ २५ ॥
एकपत्न्यः पतिव्रताः ॥ २६ ॥

सुभद्रे मा शुच पुत्र
पाञ्चाल्याश्वासयोत्तराम् ।
यतोऽभिमन्यु प्रथिता
गति क्षत्रियपुङ्गव ॥ ४०
ये चान्येऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने
सर्वे ते ता गति यान्तु ह्यभिमन्योर्यशस्विन
कुर्याम तद्वय कर्म क्रियासु सुहृदश्च न ।
कृतवान् यादृगद्यैकस्तव पुत्रो महारथ ॥ ४२
एवमाश्वास्य भगिनी द्रौपदीमपि चोत्तराम्
पार्थस्यैव महाबाहु पार्श्वमागादरिन्दम ४३
ततोऽभ्यनुज्ञाय नृपान् कृष्णो बन्धूस्तथार्जुनम्
विवेशान्त पुरं राजस्ते च जग्मुर्यथालयम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राप्रविलापे
अष्टसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७८ ॥

७९

सञ्जय उवाच ।
ततोऽर्जुनस्य भवन प्रविश्याप्रतिम विभु ।
स्पृष्ट्वाऽम्भ पुण्डरीकाक्ष स्थण्डिले शुभलक्षणे
सतस्तार शुभा शय्या दर्भैर्वैदूर्यसन्निभ ।
ततो माल्येन विधिवल्लाजैर्गन्धै सुमङ्गलै २
अलञ्चकार ता शय्या परिवार्यायुधोत्तमै ।
तत स्पृष्टोदके पार्थे विनीता परिचारका
दर्शयन्तोऽन्तिके चक्रुर्नैशं त्रैयम्बक बलिम् ।
तत प्रीतमना पार्थो गन्धमाल्यैश्च माधवम्
अलङ्कृत्योपहार त नैश तस्मै न्यवेदयत् ।
स्मयमानस्तु गोविन्द फाल्गुन प्रत्यभाषत ।
सुप्यता पार्थ भद्र ते
कल्याणाय व्रजाम्यहम् ।
स्थापयित्वा ततो द्वा स्थान्
गोप्तॄश्चात्तायुधान्नरान् ॥ ६
दारुकानुगत श्रीमान् विवेश शिबिर स्वकम् ।
शिश्ये च शयने शुभ्रे बहुकृत्य विचिन्तयन्
पार्थाय सर्व भगवान् शोकदु खापह विधिम्
व्यदधात् पुण्डरीकाक्षस्तेजोद्युतिविवर्धनम् ८
योगमास्थाय युक्तात्मा सर्वेषामीश्वरेश्वर ।
श्रेयस्काम पृथुयशा विष्णुर्जिष्णुप्रियङ्कर ९
न पाण्डवाना शिबिरे
कश्चित् सुष्वाप ता निशाम् ।
प्रजागर सर्वजन
ह्याविवेश विशापते ॥ १०
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञातो महात्मना ।
सहसा सिन्धुराजस्य वधो गाण्डीवधन्वना
तत् कथ नु महाबाहुर्वासवि परवीरहा ।
प्रतिज्ञा सफला कुर्यादिति ते समचिन्तयन् १२
कष्ट हीद व्यवसित पाण्डवेन महात्मना ।
स च राजा महावीर्य पारयत्वर्जुन सताम्
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञा महती कृता ।
भ्रातरश्चापि विक्रान्ता बहुलानि बलानि च
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सर्व तस्मै निवेदितम् ।
स हत्वा सैन्धव सङ्ख्ये पुनरेतु धनञ्जय ॥
जित्वा रिपुगणाश्चैव पारयत्वर्जुनो व्रतम् ।
श्वोऽहत्वा सिन्धुराज वै धूमकेतु प्रवेक्ष्यति
न ह्यसावनृत कर्तुमल पार्थो धनञ्जय ।
धर्मपुत्र कथ राजा भविष्यति मृतेऽर्जुने ॥
तस्मिन् हि विजय कृत्स्न
पाण्डवेन समाहित ।
यदि नोऽस्ति कृत किञ्चि-
द्यदि दत्त हुत यदि ॥ १८
फलेन तस्य सर्वस्य सव्यसाची जयत्वरीन्
एव कथयता तेषा जयमाशसता प्रभो ॥ १९

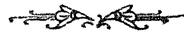
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७८ ॥

७९

तत इति ॥ १ ॥ लाजैरक्षतै ॥ २ ॥ तस्मै त्र्यम्बकाय ॥ ५ ॥ पार्थाय तादर्थ्ये चतुर्थी । तेज प्रताप ॥ ८ ॥

कृच्छ्रेण महता राजन् रजनी व्यत्यवर्तत ।
तस्या रजन्या मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्दन ॥
स्मृत्वा प्रतिज्ञा पार्थस्य दारुक प्रत्यभाषत ।
अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्तेन हतबन्धुना ॥ २१
जयद्रथ वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ।
तत्तु दुर्योधन श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ॥
यथा जयद्रथ पार्थो
न हन्यादिति सयुगे ।
अक्षौहिण्यो हि ता सर्वा
रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ॥ २३
द्रोणश्च सह पुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारग ।
एको वीर सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा ॥
सोऽपि त नोत्सहेताजौ
हन्तु द्रोणेन रक्षितम् ।
सोऽह श्वस्तत् करिष्यामि
यथा कुन्तीसुतोऽर्जुन ॥ २५
अप्राप्तेऽस्त दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् ।
न हि दारानमित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवा
कश्चिदन्य प्रियतर कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ।
अनर्जुनमिम लोक मुहूर्तमपि दारुक ॥ २७
उदीक्षितु न शक्तोऽह
भविता न च तत् तथा ।
अह विजित्य तान् सर्वान्
सहसा सहयद्विपान् ॥ २८
अर्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णान् ससुयोधनान्
श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्यं त्रयो लोका महाहवे
धनञ्जयार्थे समरे पराक्रान्तस्य दारुक ।
श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च ॥
साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यामि दारुक ।
श्वस्ता चक्रप्रमथिता द्रक्ष्यसे नृपव हिनीम् ॥
मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थे निपातिताम् ।
श्व सदेवा सगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा
ज्ञास्यन्ति लोका सर्वे मा सुहृद सव्यसाचिन
यस्त द्वेष्टि स मा द्वेष्टि यस्त चानु स मामनु ॥
इति सकल्पयता बुद्ध्या शरीरार्ध ममार्जुन
यथा त्व मे प्रभातायामस्या निशि रथोत्तमम्
कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज सयत ।
गदा कौमोदकी दिव्या शक्ति चक्र धनु शरान्
आरोप्य वै रथे सूत सर्वोपकरणानि च ।
स्थान च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे
वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिन ।
छत्र जाम्बूनदैर्जालैरर्कज्वलनसप्रभै ॥ ३७
विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरश्वानपि विभूषितान् ।
बलाहक मेघपुष्प शैब्य सुग्रीवमेव च ॥ ३८
युक्तान् वाजिवरान् यत्त कवची तिष्ठ दारुक
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्षभेणैव पूरितम् ॥३९
श्रुत्वा च भैरव नादमुपेयास्त्व जवेन माम् ।
एकाह्नाऽहममर्ष च सर्वदु खानि चैव ह ॥४०
भ्रातु पैतृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक ।
सर्वोपायैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे॥४१
पश्यता धार्तराष्ट्राणा हनिष्यति जयद्रथम् ।
यस्य यस्य च बीभत्सुर्वधे यत्न करिष्यति ।
आशसे सारथे तत्र भविताऽस्य ध्रुवो जय ४२
दारुक उवाच ।
जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजय ।
यस्य त्व पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान्४३
एव चैतत् करिष्यामि यथा मामनुशाससि ।
सुप्रभातामिमा रात्रिं जयाय विजयस्य हि४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदारुकसभाषणे
एकोनाशीतितमोऽध्याय ॥ ७९ ॥

सहसा बलेन ॥ २८ ॥ अनु अनुगत ॥ ३३ ॥ आर्षभेण ऋषभस्वरप्रकारेण ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनाशीतितमोऽध्याय ॥ ७९ ॥

८०

सञ्जय उवाच ।
कुन्तीपुत्रस्तु त मन्त्र स्मरन्नेव धनञ्जय ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिन्त्यविक्रम १
त तु शोकेन सतप्त स्वप्ने कपिवरध्वजम् ।
आससाद महातेजा ध्यायन्त गरुडध्वज २
प्रत्युत्थान च कृष्णस्य
सर्वावस्थो धनञ्जय ।
न लोपयति धर्मात्मा
भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ ३
प्रत्युत्थाय च गोविन्द स तस्मा आसन ददौ
न चासने स्वय बुद्धि बीभत्सुर्व्यदधात् तदा॥
तत कृष्णो महातेजा
जानन् पार्थस्य निश्चयम् ।
कुन्तीपुत्रमिद वाक्य-
मासीन स्थितमब्रवीत् ॥ ५
मा विषादे मन पार्थ कृथा कालो हि दुर्जय
काल सर्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ
किमर्थ च विषादस्ते तद्ब्रूहि द्विपदा वर ।
न शोच्य विदुषाश्रेष्ठ शोक कार्यविनाशन
यत्तु कार्य भवेत् कार्य कर्मणा तत् समाचर
हीनचेष्टस्य य शोक स हि शत्रुर्धनञ्जय ॥ ८
शोचन्नन्दयते शत्रून् कर्शयत्यपि बान्धवान् ।
क्षीयते च नरस्तस्मान्न त्व शोचितुमर्हसि ॥
इत्युक्तो वासुदेवेन बीभत्सुरपराजित ।
आबभाषे तदा विद्वानिद वचनमर्थवत् ॥ १०
मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथवधे कृता ।
श्वोऽस्मि हन्ता दुरात्मान पुत्रघ्नमिति केशव॥
मत्प्रतिज्ञाविघातार्थ धार्तराष्ट्रै किलाच्युत ।
पृष्ठत सैन्धव कार्य सर्वैर्गुप्तो महारथै ॥ १२
दश चैका च ता कृष्ण अक्षौहिण्य सुदुर्जया
हतावशेषास्तत्रेमा हन्त माधव सख्यया ॥१३
ताभि परिवृत सख्ये सर्वैश्चैव महारथै ।
कथ शक्येत सद्रष्टु दुरात्मा कृष्ण सैन्धव ॥
प्रतिज्ञापारण चापि न भविष्यति केशव ।
प्रतिज्ञाया च हीनाया कथ जीवति मद्विध १५
दु खोपायस्य मे वीर विकाक्षा परिवर्तते ।
द्रुत च याति सविता तत एतद्ब्रवीम्यहम् १६
शोकस्थान तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतन ।
सस्पृश्याम्भस्तत कृष्ण प्राङ्मुख समवस्थित
इद वाक्य महातेजा बभाषे पुष्करेक्षण ।
हितार्थ पाण्डुपुत्रस्य सैन्धवस्य वधे कृती१८
पार्थ पाशुपत नाम परमास्त्र सनातनम् ।
येन सर्वान् मृधे दैत्यान् जघ्ने देवो महेश्वर ॥
यदि तद्विदित तेऽद्य श्वो हन्ताऽसि जयद्रथ ।
अथाज्ञात प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजम् ॥ २०
त देव मनसा ध्यात्वा जोषमास्व धनञ्जय ।
ततस्तस्य प्रसादात्त्व भक्त प्राप्स्यसि तन्महत्
तत कृष्णवच श्रुत्वा सस्पृश्याम्भो धनञ्जय ।
भूमावासीन एकाग्रो जगाम मनसा भवम्२२
तत प्रणिहितो ब्राह्मे मुहूर्ते शुभलक्षणे ।
आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवम् २३
पुण्य हिमवत पाद मणिमन्त च पर्वतम् ।
ज्योतिर्भिश्च समाकीर्ण सिद्धचारणसेवितम्
वायुवेगगति पार्थ ख भेजे सहकेशव ।
केशवेन गृहीत स दक्षिणे विभुना भुजे ॥ २५
प्रेक्षमाणो बहून् भावान् जगामाद्भुतदर्शनान्
उदीच्या दिशि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्वेतपर्वत
कुबेरस्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषिताम् ।
सरिच्छ्रेष्ठा च ता गङ्गा वीक्षमाणो बहूदकाम्
सदा पुष्पफलैर्वृक्षैरुपेता स्फटिकोपलाम् ।
सिंहव्याघ्रसमाकीर्णा नानामृगसमाकुलाम्
पुण्याश्रमवतीं रम्या मनोज्ञाण्डजसेविताम् ।
मन्दरस्य प्रदेशाश्च किन्नरोद्गीतनादितान् २९
हेमरूप्यमयै शृङ्गैर्नानौषधिविदीपितान् ।
तथा मन्दारवृक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितान् ३०
स्निग्धाञ्जनचयाकार सप्राप्त कालपर्वतम् ।
ब्रह्मतुङ्ग नदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि ३१

८०

कुन्तीपुत्रस्त्विति ॥ १ ॥ परेऽवश्यभाविनि विधा विधाने नियच्छति प्रवर्तयति ॥६॥ न शोच्य शोको नाच रणीय ॥ ७ ॥ काय कृत्य कार्य करणीय भवेत् इत्यन्वय ॥ ८ ॥ दु खोपायस्य दु खद्वारस्य प्रतिज्ञाया विकाक्षा विसवाद परिवर्तते प्रतिभाति ॥ १६ ॥ प्रणिहित समाहितमना ॥ २३ ॥

स तुङ्ग शतशृङ्ग च शर्यातिवनमेव च ।
पुण्यमश्वशिर स्थान स्थानमाथर्वणस्य च ३२
वृषदंश च शैलेन्द्र महामन्दरमेव च ।
अप्सरोभि समाकीर्ण किन्नरैश्चोपशोभितम् ।
तस्मिन् शैले व्रजन् पार्थ
सकृष्ण समवैक्षत ।
शुभै प्रस्रवणैर्जुष्टा
हेमधातुविभूषिताम् ॥ ३४
चन्द्ररश्मिप्रकाशाङ्गी
पृथिवीं पुरमालिनीम् ।
समुद्रांश्चाद्भुताकारा-
नपश्यद्बहुलाकरान् ॥ ३५
वियद्द्या पृथिवी चैव
तथा विष्णुपद व्रजन् ।
विस्मित सह कृष्णेन
क्षिप्तो बाण इवाभ्यगात् ॥ ३६
ग्रहनक्षत्रसोमाना सूर्याग्न्योश्च समत्विषम् ।
अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतम् ॥
समासाद्य तु त शैल शैलाग्रे समवस्थितम् ।
तपोनित्य महात्मानमपश्यद्वृषभध्वजम् ३८
सहस्रमिव सूर्याणा दीप्यमान स्वतेजसा ।
शूलिन जटिल गौर वल्कलाजिनवाससम्
नयनाना सहस्रैश्च विचित्राङ्ग महौजसम् ।
पार्वत्या सहित देव भूतसङ्घैश्च भास्वरै ४०
गीतवादित्रसन्नादै
र्हास्यलास्यसमन्वितम् ।
वल्गितास्फोटितोत्कुष्टै
पुण्यैर्गन्धैश्च सेवितम् ॥ ४१
स्तूयमान स्तवैर्दिव्यैर्ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभि ।
गोप्तार सर्वभूतानामिष्वासधरमच्युतम् ४२
वासुदेवस्तु त दृष्ट्वा जगाम शिरसा क्षितिम्
पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन् ब्रह्म सनातनम्
लोकादिं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययम्
मनस परम योनिं ख वायु ज्योतिषा निधिम्
स्रष्टार वारिधाराणा भुवश्च प्रकृतिं पराम् ।
देवदानवयक्षाणा मानवाना च साधनम् ४५
योगाना च पर धाम दृष्ट ब्रह्मविदा निधिम्
चराचरस्य स्रष्टार प्रतिहर्तारमेव च ॥ ४६
कालकोप महात्मान शक्रसूर्यगुणोदयम् ।
ववन्दे त तदा कृष्णो वाङ्मनोबुद्धिकर्मभि ॥
य प्रपद्यन्ति विद्वास सूक्ष्माध्यात्मपदैषिण ।
तमज कारणात्मान जग्मतु शरण भवम् ॥४८
अर्जुनश्चापि त देव भूयो भूयोऽप्यवन्दत ।
ज्ञात्वा त सर्वभूतादिं भूतभव्यभवोद्भवम् ४९
ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनारायणावुभौ ।
सुप्रसन्नमना शर्व प्रोवाच प्रहसन्निव ॥ ५०
स्वागत वो नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेता गतक्लमौ ।
किं च वामीप्सित वीरौ मनस क्षिप्रमुच्यता
येन कार्येण सप्राप्तौ युवा तत्साधयामि किम्
व्रियतामात्मन श्रेयस्तत् सर्वं प्रददानि वाम्
ततस्तद्वचन श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली ।
वासुदेवार्जुनौ सर्वं तुष्टुवाते महामती ॥ ५३
भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मानावनिन्दितौ
कृष्णार्जुनावूचतु ।
नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूना पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने ॥ ५५
महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय च शान्तये ।
ईशानाय मखघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ५६
कुमारगुरवे तुभ्य नीलग्रीवाय वेधसे ।
पिनाकिने हविष्याय सत्याय विभवे सदा ५७
विलोहिताय धूम्राय व्याधायानपराजिते ।
नित्यनीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यचक्षुषे ५८

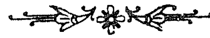
अथर्वणस्य मुने ॥ ३२ ॥ तथा च व्रजन् विष्णुपदमाकाशमभ्यगादित्यन्वय ॥ ३६ ॥ लास्य नृत्यम् । वल्गितमितस्तत प्रचार । आस्फोटित भुजाडम्बर उत्कुष्टमुच्चै स्वनितम् ॥ ४१ ॥ लोकानामादिमुपादानम् । विश्व जगत्कर्म प्राप्य यस्य । ईशानमप्रतिहतेच्छम । अव्ययम-विकारम् । मनस परम प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम् । योनिमुत्पत्तिस्थान च । ज्योतिषा तेजसा निधिमधिष्ठानम ॥ ४४ ॥ परा मूलभूता प्रकृति प्रधान साधन सिद्धेर्निधानम ॥ ४५ ॥ योगाना योगदर्शिना पर धाम परमाश्रयम् । दृष्ट साक्षाद्भूत ब्रह्मतत्त्व तद्विदा निधिं रहस्यम् ॥ ४६ ॥ काल इव कोपो यस्य शक्रस्य गुणा ऐश्वर्यादय सूर्यस्य गुणा प्रतापादय । तेषामुदयो यस्मात् ॥ ४७ ॥ कारणात्मान कारणैकस्वभावम् ॥ ४८ ॥ भव सर्वप्रभुत्वात् । शर्व सहरणात् ॥ ५५ ॥ शान्ति शमप्रधानत्वात् ॥ ५६ ॥ हविष्य हविष्ययोग्यत्वात् । सत्याय सदैकस्वभावत्वात् । विभुर्व्यापकत्वात् ॥ ५७ ॥ व्याधाय मृगहननात् । द्विरुक्तिद्रिस्तथास्मरणात् । अनान्प्राणिन परानयनीति अनपराजिन्सर्वभूतोत्तमत्वात् । नीलशिखण्डो नीलकेशत्वात् ॥ ५८ ॥

होत्रे पोत्रे त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतसे ।
अचिन्त्यायाम्बिकाभर्त्रे सर्वदेवस्तुताय च ५९
वृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचारिणे ।
तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्यायाजिताय च ६०
विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते ।
नमो नमस्ते सेव्याय भूताना प्रभवे सदा ६१
ब्रह्मवक्त्राय सर्वाय शंकराय शिवाय च ।
नमोऽस्तु वाचस्पतये प्रजाना पतये नम ॥६२
नमो विश्वस्य पतये महता पतये नम ।
नम सहस्रशिरसे सहस्रभुजमृत्यवे ॥ ६३
सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसंख्येयकर्मणे ।
नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च ।
भक्तानुकम्पिने नित्य सिध्यता नो वर प्रभो

सञ्जय उवाच ।

एव स्तुत्वा महादेव वासुदेव सहार्जुन ।
प्रसादयामास भव तदा ह्यस्त्रोपलब्धये ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्वप्ने
अशीतितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

८१

सञ्जय उवाच ।

तत पार्थ प्रसन्नात्मा प्राञ्जलिर्वृषभध्वजम्
ददर्शोत्फुल्लनयन समस्त तेजसा निधिम् ॥ १
त चोपहार सुकृत नैश नैत्यकमात्मना ।
ददर्श त्र्यबकाभ्याशे वासुदेवनिवेदितम् ॥ २
ततोऽभिपूज्य मनसा कृष्ण शर्व च पाण्डव
इच्छाम्यह दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शंकरम् ॥ ३
तत पार्थस्य विज्ञाय वरार्थे वचन तदा ।
वासुदेवार्जुनौ देव स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४
स्वागत वा नरश्रेष्ठा विज्ञात मनसेप्सितम्
येन कामेन सप्राप्तौ भवद्भ्या त ददाम्यहम् ॥५
सरोऽमृतमय दिव्यमभ्याशे शत्रुसूदनौ ।
तत्र मे तद्धनुर्दिव्य शरश्च निहित पुरा ॥ ६
येन देवारय सर्व मया युधि निपातिता ।
तत आनीयता कृष्णौ सशर धनुरुत्तमम् ॥७
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ सर्वपारिषदै सह
प्रस्थितौ तत्सरो दिव्य दिव्यैश्वर्यशतैर्युतम् ८
निर्दिष्ट यद्वृषाङ्केण पुण्य सर्वार्थसाधकम् ।
तौ जग्मतुरसम्भ्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ९
ततस्तौ तत सरो गत्वा सूर्यमण्डलसन्निभम्
नागमन्तर्जले घोर ददृशातेऽर्जुनाच्युतौ ॥ १०
द्वितीय चापर नाग सहस्रशिरस वरम् ।
वमन्त विपुला ज्वाला ददृशातेऽग्निवर्चसम् ॥
तत कृष्णश्च पार्थश्च सस्पृश्याप कृताञ्जली ।
तौ नागावुपतस्थाते नमस्यन्तौ वृषध्वजम् १२
गृणन्तौ वेदविद्वासौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ।
अप्रमेय प्रणमतो गत्वा सर्वात्मना भवम् ॥ १३
ततस्तौ रुद्रमाहात्म्याद्धित्वा रूप महोरगौ
धनुर्बाणश्च शत्रुघ्न तद्द्वन्द्व समपद्यत ॥ १४
तौ तज्जगृहतु प्रीतौ धनुर्बाण च सुप्रभम् ।
आजह्रतुर्महात्मानौ ददतुश्च महात्मने ॥ १५
तत पार्श्वाद्वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी न्यवर्तत ।
पिंगाक्षस्तपस क्षेत्र बलवान्नीललोहित १६
स तद्गृह्य धनु श्रेष्ठ तस्थौ स्थान समाहित ।
विचकर्षाथ विधिवत्सशर धनुरुत्तमम् ॥ १७
तस्य मौर्वी च मुष्टि च
स्थान चालक्ष्य पाण्डव ।
श्रुत्वा मन्त्र भवप्रोक्त
जग्राहाचिन्त्यविक्रम ॥ १८

दीक्षित भावेन हवनशालत्वात्। वसुरेता अग्नौ रेत क्षपणात् ॥ ५९ ॥ मुडो दाजितत्वात्। ब्रह्मचारी रेतोविवारणात् ॥ ६० ॥ भूताना प्राणिना प्रमथादीनाम् ॥ ६१ ॥ ब्रह्मवक्त्रो वेदपूर्णमुखत्वात्। सर्व सर्वस्वरूपत्वात्। शिवो मोक्षहेतुत्वात्। वाचस्पतिर्वाङ्मयप्रवर्तनात् ॥ ६२ ॥ सहस्रभुजाय मृत्यवे च मन्यवे इति पाठ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामशीतितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

८१

तत इति ॥ १ ॥ आत्मना सुकृत सूपकल्पितम् २॥ द्वन्द्व युगलम् ॥ १४ ॥ नीललोहित भगवतोऽपरा तनु ॥ १६ ॥ स्थान स्थापनकम् ॥ १७ ॥ जग्राह मनसि कृतवान् ॥ १८ ॥

स सम्स्येव त बाण मुमोचातिबल प्रभु ।
चकार च पुनर्वीरस्तस्मिन् सरसि तद्धनु ॥
तत प्रीत भव ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा ।
वरमारण्यके दत्त दर्शन शकरस्य च ॥ २०
मनसा चिन्तयामास तन्मे सपद्यतामिति ।
तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीत प्रादाद्वर भव ॥
तच्च पाशुपत घोर प्रतिज्ञायाश्च पारणम् ।
तत पाशुपत दिव्यमवाप्य पुनरीश्वरात् ॥
सहृष्टरोमा दुर्धर्ष कृत कार्यममन्यत ।
ववन्दतुश्च सहृष्टौ शिरोभ्या त महेश्वरम् ॥
अनुज्ञातौ क्षणे तस्मिन् भवेनार्जुनकेशवौ ।
प्राप्तौ स्वशिबिर वीरौ मुदा परमया युतौ ॥
तथा भवेनानुमतौ महासुरनिघातिना
इन्द्राविष्णू यथा प्रीतौ जम्भस्य वधकाङ्क्षिणौ

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्य पुन पाशुपतास्त्रप्राप्तौ एकाशीतितमोऽध्याय ॥ ८१ ॥

८२

सञ्जय उवाच ।
तयो सवदतोरेव कृष्णदारुकयोस्तथा ।
साऽत्यगाद्रजनी राजन्नथ राजाऽन्वबुध्यत ।
पठन्ति पाणिस्वनिका मागधा मधुपर्किका ।
वैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुवु पुरुषर्षभम् ॥ २
नर्तकाश्चाप्यनृत्यन्त जगुर्गातानि गायका ।
कुरुवशस्तवार्थानि मधुर रक्तकण्ठिन ॥ ३
मृदङ्गा झर्झरा भेर्य पणवानकगोमुखा ।
आडम्बराश्च शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्वना
एवमेतानि सर्वाणि तथान्यान्यपि भारत ।
वादयन्ति सुसंहृष्टा कुशला साधुशिक्षिता
स मेघसमनिर्घोषो महान् शब्दोऽस्पृशद्दिवम्
पार्थिवप्रवर सुप्त युधिष्ठिरमबोधयत् ॥ ६
प्रतिबुद्ध सुख सुप्तो महार्हे शयनोत्तमे ।
उत्थायावश्यकार्यार्थ ययौ स्नानगृह नृप ॥ ७
तत शुक्लाम्बरा स्नातास्तरुणा शतमष्ट च
स्नापका काञ्चनै कुम्भै पूर्णै समुपतस्थिरे
भद्रासने सूपविष्ट परिधायाम्बर लघु ।
सस्नौ चन्दनसयुक्तै पानीयैरभिमन्त्रितै ९
उत्सादित कषायेण बलवद्भि सुशिक्षितै ।
आप्लुत साधिवासेन जलेन स सुगन्धिना १०
राजहंसनिभ प्राप्य उष्णीष शिथिलार्पितम्
जलक्षयनिमित्त वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥ ११
हरिणा चन्दनेनाङ्ग-
मुपलिप्य महाभुज ।
स्रग्वी चाक्लिष्टवसन
प्राङ्मुख प्राञ्जलि स्थित ॥ १२
जजाप जप्य कौन्तेय सता मार्गमनुष्ठित ।
तत्राग्निशरण दीप्त प्रविवेश विनीतवत् ॥ १३
समिद्भि सपवित्राभिरग्निमाहुतिभिस्तथा ।
मन्त्रपूताभिरर्चित्वा निश्चक्राम गृहात् तत ॥
द्वितीया पुरुषव्याघ्र कक्ष्या निर्गम्य पार्थिव
ततो वेदविदो वृद्धानपश्यद्ब्राह्मणर्षभान् ॥ १५
दान्तान् वेदव्रतस्नातान् स्नातानवभृथेषु च ।
सहस्रानुचरान् सौरान् सहस्र चाष्ट चापरान्
अक्षतै सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुज ।
तान् द्विजान् मधुसर्पिर्भ्या फलै श्रेष्ठै सुमङ्गलै
प्रादात् काञ्चनमेकैक निष्क विप्राय पाण्डव
अलकृत चाश्वशत वासासीष्टाश्च दक्षिणा १८

इति श्रीमहाभारत द्रोणपर्वणि टीकायामेकाशीतितमोऽध्याय ॥ ८१ ॥

८२

तयोरिति ॥ १ ॥ मधुपर्किका मागल्योपस्थापका पाणिस्वनिका हस्तेन तालस्वन कुर्वते । मधुपर्किका मधुपर्क समये पठन्त इति **देवबोध** ॥ २ ॥ रक्तकण्ठिनो रञ्जकस्वरा ॥ ३ ॥ **झर्झरा** झिल्लिका **भेर्यो** बृहड्ढक्का **पणवा** मुरजा । **आनका** पटहा । **गोमुखा** त्रागडा । आडम्बराश्च क्षुद्रपटहा । दुन्दुभ्यो ढक्का ॥ ४ ॥ भद्रासने चतु समासने ॥ ९ ॥ कषायेण सर्वौषध्यादिकल्केन ॥ १० ॥ अक्लिष्टम-नुपहत वसन यस्य ॥ १२ ॥ दीप्त ज्वलदग्निम् ॥ १३ ॥ सौरान् सूर्योपासकान् ॥ १६ ॥

तथा गा कपिला दोग्ध्री
सवत्सा पाण्डुनन्दन ।
हेमशृङ्गा रौप्यखुरा
दत्वा तेभ्य प्रदक्षिणम् ॥ १९
स्वस्तिकान् वर्धमानाश्च
नन्द्यावर्तांश्च काञ्चनान् ॥
माल्य च जलकुम्भाश्च
ज्वलित च हुताशनम् ॥ २०
पूर्णान्यक्षतपात्राणि रुचक रोचनास्तथा ।
स्वलंकृता शुभा कन्या दधिसर्पिर्मधूदकम्
मङ्गल्यान् पक्षिणश्चैव
यच्चान्यदपि पूजितम् ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च कौन्तेयो
बाह्या कक्ष्या ततोऽगमत् ॥ २२
ततस्तस्या महाबाहोस्तिष्ठत परिचारका
सौवर्ण सर्वतोभद्र मुक्तावैदूर्यमण्डितम् ॥
परार्ध्यास्तरणास्तीर्ण सोत्तरच्छदमृद्धिमत् ।
विश्वकर्मकृत दिव्यमुपजह्रुर्वरासनम् ॥ २४
तत्र तस्योपविष्टस्य भूषणानि महात्मन ।
उपाजह्रुर्महार्हाणि प्रेष्या शुभ्राणि सर्वश
मुक्ताभरणवेषस्य कौन्तेयस्य महात्मन ।
रूपमासीन्महाराज द्विषता शोकवर्धनम् २६
चामरैश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डै सुशोभनै ।
दोधूयमानै शुशुभे विद्युद्भिरिव तोयद ॥२७
संस्तूयमान सूतैश्च वन्द्यमानश्च बन्दिभि ।
उपगीयमानो गन्धर्वैरास्ते स्म कुरुनन्दन २८
ततो मुहूर्तादासीत्तु स्यन्दनाना स्वनो महान्
नेमिघोषश्च रथिना खुरघोषश्च वाजिनाम् २९
ह्लादेन गजघण्टाना शङ्खाना निनदेन च ।
नराणा पदशब्दैश्च कम्पतीव स्म मेदिनी ३०
तत शुद्धान्तमासाद्य जानुभ्या भूतले स्थित
शिरसा वन्दनीय तमभिवाद्य जनेश्वरम् ॥३१
कुण्डली बद्धनिस्त्रिंश सन्नद्धकवचो युवा ।
अभिप्रणम्य शिरसा द्वा स्थो धर्मात्मजाय वै ॥
न्यवेदयद्धृषीकेशमुपयान्त महात्मने ।
सोऽब्रवीत् पुरुषव्याघ्र स्वागतेनैव माधवम् ३३
अर्घ्य चैवासन चास्मै दीयता परमार्चितम् ।
तत प्रवेश्य वार्ष्णेयमुपवेश्य वरासने ।
पूजयामास विधिवद्धर्मराजो युधिष्ठिर ॥३४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि युधिष्ठिरसज्जताया
द्व्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८२ ॥

८३

सञ्जय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनार्दनम्
उवाच परमप्रीत कौन्तेयो देवकीसुतम् ॥ १
सुखेन रजनी व्युष्टा कच्चित्ते मधुसूदन ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत
वासुदेवोऽपि तद्युक्त पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरम् ।
ततश्च प्रकृती क्षत्ता न्यवेदयदुपस्थिता ॥ ३
अनुज्ञातश्च राज्ञा स प्रावेशयत त जनम् ।
विराट भीमसेन च धृष्टद्युम्न च सात्यकिम्
चेदिप धृष्टकेतु च द्रुपद च महारथम् ।
शिखण्डिन यमौ चैव चेकितान सकेकयम्
युयुत्सु चैव कौरव्य पाञ्चाल्य चोत्तमौजसम्
युधामन्यु सुबाहु च द्रौपदेयाश्च सर्वश ॥ ६
एते चान्ये च बहव क्षत्रिया क्षत्रियर्षभम् ।
उपतस्थुर्महात्मान विविशुश्चासने शुभे ॥ ७

प्रदक्षिण कृत्वेति शेष ॥ १९ ॥ स्वतिकानालिङ्गनानि वर्धमानान् शरावान् नन्द्यावर्तान् सपुटितार्घपात्राणि॥२० रुचक मातुलुङ्गकम् ॥ २१ ॥ विश्वकर्मकृत विश्वकर्मप्रणीतेन विधिना निर्मितम् ॥२४॥ वन्द्यमान स्तूयमान स्तुत्यर्थस्य वदे रूपम् ॥२८॥ शुद्धान्त कक्ष्याभ्यन्तरम् ॥३१॥ स्वागते- नाप्रतिबद्धागमनेन ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण पर्वणि टीकाया द्व्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८२ ॥

८३

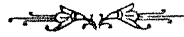
तत इति ॥ १ ॥

एकस्मिन्नासने वीरावुपविष्टौ महाबलौ ।
कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महाद्युती ॥ ८
ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृण्वतां मधुसूदनम् ।
अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षमाभाष्य मधुरं वचः ॥
एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः ।
प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि सुखानि च
त्वं हि राज्यविनाशं च
द्विषद्भिश्च निराक्रियाम् ।
क्लेशांश्च विविधान् कृष्ण
सर्वांस्तानपि वेद न ॥ ११
त्वयि सर्वेश सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल ।
सुखमायत्तमत्यर्थं यात्रा च मधुसूदन ॥ १२
स तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो मम ।
अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता
स भवांस्तारयत्वस्माद् दुःखामर्षमहार्णवात् ।
पारं तितीर्षतामद्य प्लवो नो भव माधव ॥
न हि तत् कुरुते सङ्ख्ये रथी रिपुवधोद्यतः ।
यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमास्थितः ॥
यथैव सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीञ्जनार्दन ।
तथैवास्मान् महाबाहो वृजिनात्त्रातुमर्हसि ॥
त्वमगाधेऽप्लवे मग्नान् पाण्डवान् कुरुसागरे
समुद्धर प्लवो भूत्वा शङ्ख-चक्र-गदाधर ॥१७
नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम॥१८
नारदस्त्वां समाचख्यौ पुराणमृषिसत्तमम् ।
वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत् सत्यं कुरु माधव॥१९
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संसदि ।
तोयमेघस्वनो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥

वासुदेव उवाच ।

सामरेष्वपि लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः ।
शरासनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनञ्जयः ॥ २१
वीर्यवानस्त्रसम्पन्नः पराक्रान्तो महाबलः ।
युद्धशौण्डः सदामर्षी तेजसा परमो नृणाम्
स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्महाबलः ।
सिंहर्षभगतिः श्रीमान् द्विषतस्ते हनिष्यति
अहं च तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः
धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्यत्यग्निरिवेन्धनम्
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं सौभद्रघातिनम् ।
अपुनर्दर्शनं मार्गमिषुभिः क्षेप्स्यतेऽर्जुनः ॥
तस्याद्य गृध्राः श्येनाश्च चण्डगोमायवस्तथा
भक्षयिष्यन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः
यद्यस्य देवा गोप्तारः सेन्द्राः सर्वे तथाऽप्यसौ
राजधानीं यमस्याद्य हतः प्राप्स्यति सङ्कुले
निहत्य सैन्धवं जिष्णुरद्य त्वामुपयास्यति ।
विशोको विज्वरो राजन् भव भूतिपुरस्कृतः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

सञ्जय उवाच ।

तथा तु वदतां तेषां प्रादुरासीद्धनञ्जयः ।
दिदृक्षुर्भरतश्रेष्ठं राजानं ससुहृद्गणम् ॥ १
तं निविष्टं शुभां कक्ष्यामभिवन्द्याग्रतः स्थितम्
समुत्थायार्जुनं प्रेम्णा सस्वजे पाण्डवर्षभः ॥२
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिष्वज्य च बाहुना ।
आशिषः परमाः प्रोच्य स्मयमानोऽभ्यभाषत
व्यक्तमर्जुनसंग्रामे ध्रुवस्ते विजयो महान् ।
यादृग्रूपा च ते च्छाया प्रसन्नश्च जनार्दनः ॥४
तमब्रवीत् ततो जिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
दृष्टवानस्मि भद्रं ते केशवस्य प्रसादजम् ॥ ५

निराक्रियामपसारणम् ॥ ११ ॥ यात्रा स्थितिः ॥ १२ ॥ वृजिनात् व्यसनात् ॥ १६ ॥ सनातन अनादिनिधन विशातन संहर्तः कृष्ण संसारकर्षक पुरुषोत्तम परात्मन् ॥ १८ ॥ युद्धशौण्डः युद्धप्रवीणः ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

तथेति ॥ १ ॥

ततस्तत्कथयामास यथा दृष्ट धनञ्जय ।
आश्वासनार्थं सुहृदा त्र्यम्बकेण समागमम् ६
तत शिरोभिरवनि स्पृष्ट्वा सर्वे च विस्मिता
नमस्कृत्य वृषाङ्काय साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ७
अनुज्ञातास्तत सर्वे सुहृदो धर्मसूनुना ।
त्वरमाणा सुसन्नद्धा हृष्टा युद्धाय निर्ययु ८
अभिवाद्य तु राजान युयुधानाच्युतार्जुना ।
हृष्टा विनिर्ययुस्ते वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ९
रथेनैकेन दुर्धर्षौ युयुधानजनार्दनौ ।
जग्मतु सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनम् १०
तत्र गत्वा हृषीकेश कल्पयामास सूतवत्
रथ रथवरस्याजौ वानरर्षभलक्षणम् ॥ ११
स मेघसमनिर्घोषस्तप्तकाञ्चनसप्रभ ।
बभौ रथवर क्लृप्त शिशुर्दिवसकृद्यथा ॥ १२
तत पुरुषशार्दूल सज्ज सज्जपुर सर ।
कृताह्निकाय पार्थाय न्यवेदयत त रथम् ॥ १३
त तु लोकवर पुसा किरीटी हेमवर्मभृत् ।
चापबाणधरो वाह प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १४
तपोविद्यावयोवृद्धै क्रियावद्भिर्जितेन्द्रियै ।
स्तूयमानो जयाशीर्भिरारुरोह महारथम् ॥ १५
जैत्रै साग्रामिकैर्मन्त्रै पूर्वमेव रथोत्तमम् ।
अभिमन्त्रितमर्चिष्मानुदय भास्करो यथा १६
स रथे रथिना श्रेष्ठ काञ्चने काञ्चनावृत ।
विबभौ विमलोऽर्चिष्मान् मेराविव दिवाकर
अन्वारुरुहतु पार्थ युयुधानजनार्दनौ ।
शर्यातेर्यज्ञमायान्त यथेन्द्र देवमश्विनौ ॥ १८
अथ जग्राह गोविन्दो रश्मीन्रश्मिविदा वर
मातलिर्वासवस्येव वृत्र हन्तु प्रयास्यत ॥ १९
स ताभ्या सहित पार्थो रथप्रवरमास्थित ।
सहितो बुधशुक्राभ्या तमो निघ्नन् यथा शशी
सैन्धवस्य वध प्रेप्सु प्रयात शत्रुपूगहा ।
सहाम्बुपतिमित्राभ्या यथेन्द्रस्तारकामये ॥ २१
ततो वादित्रनिर्घोषैर्माङ्गल्यैश्च स्तवै शुभै ।
प्रयान्तमर्जुन वीरं मागधाश्चैव तुष्टुवु ॥ २२
सजयाशी सपुण्याह सूतमागधनि स्वन
युक्तो वादित्रघोषेण तेषा रतिकरोऽभवत् २३
तमनुप्रयतो वायु पुण्यगन्धवह शुभ ।
ववौ सहर्षयन् पार्थं
द्विषतश्चापि शोषयन् ।
ततस्तस्मिन् क्षणे राजन्
विविधानि शुभानि च ॥ २४
प्रादुरासन्निमित्तानि
विजयाय बहूनि च ।
पाण्डवाना त्वदीयाना
विपरीतानि मारिष ॥ २५
दृष्ट्वाऽर्जुनो निमित्तानि
विजयाय प्रदक्षिणम् ।
युयुधान महेष्वास-
मिद वचनमब्रवीत् ॥ २६
युयुधानाद्य युद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुव
यथा हीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शिनिपुङ्गव
सोऽह तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको नृप
यियासुर्यमलोकाय मम वीर्य प्रतीक्षते ॥ २८
यथा परमक कृत्य सैन्धवस्य वधो मम ।
तथैव सुमहत्कृत्य धर्मराजस्य रक्षणम् ॥ २९
स त्वमद्य महाबाहो राजान परिपालय ।
यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा ३०
न पश्यामि च त लोके यस्त्वा युद्धे पराजयेत्
वासुदेवसम युद्धे स्वयमप्यमरेश्वर ॥ ३१
त्वयि चाह पराश्वस्त प्रद्युम्ने वा महारथे ।
शक्नुया सैन्धव हन्तुमनपेक्षो नरर्षभ ॥ ३२
मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथञ्चिदपि सात्वत ।
राजन्येव परा गुप्ति कार्या सर्वात्मना त्वया
न हि यत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थित ।
किंचिद्व्यापद्यते तत्र यत्राहमपि च ध्रुवम् ३४
एवमुक्तस्तु पार्थेन सात्यकि परवीरहा ।
तथेत्युक्त्वाऽगमत् तत्र यत्र राजा युधिष्ठिर ३५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये
चतुरशीतितमोऽध्याय ॥ ८४ ॥
॥ समाप्त प्रतिज्ञापर्व ॥

शिशुर्दिवसकृत् बाल सूर्य सज्जपुर सर सामग्रीसमग्र ॥ १२ ॥ मेरावुदयाद्रौ मनोनुकूलार्थेषु सुखसवेदन भवति ॥ १७ ॥ प्रयतो मन्द ॥ २३ ॥ प्रदक्षिण छन्दोनुवर्तिनम् ॥ २६ ॥ अपेक्षा अनुरोध ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुरशीतितमोऽध्याय ॥ ८४ ॥

जयद्रथवधपर्व ५

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।
श्वोभूते किमकार्षुस्ते दु खशोकसमन्विता ।
अभिमन्यौ हते तत्र के वाऽयुध्यन्त मामका
जानन्तस्तस्य कर्माणि कुरव सव्यसाचिन
कथ तत्किल्बिष कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामका
पुत्रशोकाभिसतप्त क्रुद्ध मृत्युमिवान्तकम् ।
आयान्त पुरुषव्याघ्र कथ ददृशुराहवे ॥ ३
कपिराजध्वज सख्ये विधुन्वान महद्धनु ।
दृष्ट्वा पुत्रपरिद्यून किमकुर्वत मामका ॥ ४
किं नु सञ्जय सग्रामे वृत्त दुर्योधन प्रति ।
परिदेवो महानद्य श्रुतो मे नाभिनन्दनम् ५
बभूवुर्ये मनोग्राह्या
शब्दा श्रुतिसुखावहा ।
न श्रूयन्तेऽद्य सर्वे ते
सैन्धवस्य निवेशने ॥ ६
स्तुवता नाद्य श्रूयन्ते पुत्राणा शिबिरे मम ।
सूतमागधसङ्घाना नर्तकाना च सर्वश ॥ ७
शब्देन नादिताऽभीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुति ।
दीनानामद्य त शब्द न शृणोमि समीरितम्
निवेशने सत्यधृते सोमदत्तस्य सञ्जय ।
आसीनोऽह पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमम् ९
तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्तस्वरनिनादितम् ।
निवेशन गतोत्साह पुत्राणा मम लक्षये १०
विविंशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णयो ।
अन्येषा च सुताना मे न तथा श्रूयते ध्वनि ११
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या
य शिष्या पर्युपासते ।
द्रोणपुत्र महेष्वास
पुत्राणा मे परायणम् ॥ १२
वितण्डालापसलापैर्हुतवादित्रवादितै ।
गीतैश्च विविधैरिष्टै रमते यो दिवानिशम्
उपास्यमानो बहुभि कुरुपाण्डवसात्वतै ।
सूत तस्य गृहे शब्दो नाद्य द्रौणेर्यथा पुरा १४
द्रोणपुत्र महेष्वास गायना नर्तकाश्च ये ।
अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषा न श्रूयते ध्वनि १५
विन्दानुविन्दयो साय
शिबिरे यो महाध्वनि ॥ १६
श्रूयते सोऽद्य न तथा
केकयाना च वेश्मसु ।
नित्य प्रमुदिताना च
तालगीतस्वनो महान ॥ १७
नृत्यता श्रूयते तात गणाना सोऽद्य न स्वन ।
सप्ततन्तून वितन्वाना याजका यमुपासते १८
सौमदत्तिं श्रुतनिधिं तेषा न श्रूयते ध्वनि ।
ज्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरथध्वनि १९
द्रोणस्यासीदविरतो गृहे त न शृणोम्यहम्
नानादेशसमुत्थाना गीताना योऽभवत्स्वनः
वादित्रनादिताना च
सोऽद्य न श्रूयते महान् ।
यदा प्रभृत्युपप्लव्या
च्छान्तिमिच्छन जनार्दन ॥ २१
आगत सर्वभूतानामनुकम्पार्थमच्युत ।
ततोऽहमब्रुव सूत मन्द दुर्योधन तदा २२
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र सशाम्य पाण्डवै ।
कालप्राप्तमह मन्ये मा त्व दुर्योधनातिगा
शम चेद्याचमान त्व
प्रत्याख्यास्यासि केशवम ।
हितार्थमभिजल्पन्त
न तवास्ति रणे जय ॥ २४
प्रत्याचष्ट स दाशार्हमृषभ सर्वधन्विनाम् ।
अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्नान्वपद्यत २५
ततो दु शासनस्यैव कर्णस्य च मत द्वयो ।
अन्ववर्तत मा हित्वा कृष्ट कालेन दुर्मति

८५

श्वोभूते इति ॥ १ ॥ पुत्रपरिद्यून पुत्रवधदु खितम ॥ ४ ॥ यत्रेति तृतीयार्थ सप्तमी ॥ ८ ॥ स्वपक्षस्थापन-हीन प्रतिपक्षे प्रतिक्षेपो **वितण्डा आलापो** भाषणम् । **सलापो** मिथोभाषणम् ॥ १३ ॥ गणाना सङ्घानाम् ॥ १८ ॥ तथिन निदानेन उपायेन वा । कालप्राप्त समयोचितम ॥२३॥ अनुनेयानि अनुकूलानि ॥ २५ ॥

न ह्यह द्यूतमिच्छामि
विदुरो न प्रशसति ।
सैन्धवो नेच्छति द्यूत
भीष्मो न द्यूतमिच्छति ॥ २७
शल्यो भूरिश्रवाश्चैव
पुरुमित्रो जयस्तथा ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणो
द्यूत नेच्छन्ति सञ्जय ॥ २८
एतेषा मतमादाय यदि वर्तेत पुत्रक ।
सज्ञातिमित्र ससुहृच्चिर जीवेदनामय २९
श्लक्ष्णा मधुरसभाषा
ज्ञातिबन्धुप्रियवदा ।
कुलीना समता प्राज्ञा
सुख प्राप्स्यन्ति पाण्डवा ॥ ३०
धर्मापेक्षी नरो नित्य सर्वत्र लभते सुखम् ।
प्रेत्यभावे च कल्याण प्रसाद प्रतिपद्यते ॥ ३१
अर्हास्ते पृथिवी भोक्तु समर्था साधनेऽपि च
तेषामपि समुद्रान्ता पितृपैतामही मही॥ ३२
नियुज्यमाना स्थास्यन्ति
पाण्डवा धर्मवर्त्मनि ।
सन्ति मे ज्ञातयस्तात
येषा श्रोष्यन्ति पाण्डवा ॥ ३३
शल्यस्य सोमदत्तस्य भीष्मस्य च महात्मन
द्रोणस्याथ विकर्णस्य बाल्हीकस्य कृपस्य च
अन्येषा चैव वृद्धाना भरताना महात्मनाम्
त्वदर्थं ब्रुवता तात करिष्यन्ति वचो हि ते॥
क वा त्वं मन्यसे तेषा
यस्तान् ब्रूयादतोऽन्यथा ।
कृष्णो न धर्म सजह्यात्
सर्वे ते हि तदन्वया ॥ ३६
मयाऽपि चोक्तास्ते वीरा
वचन धर्मसहितम् ।
नान्यथा प्रकरिष्यन्ति
धर्मात्मानो हि पाण्डवा ॥ ३७
इत्यह विलपन् सूत
बहुश पुत्रमुक्तवान् ।
न च मे श्रुतवान् मूढो
मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ३८

वृकोदरार्जुनौ यत्र वृष्णिवीरश्च सात्यकि ।
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जय ॥
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्ष शिखण्डी चापराजित ।
अश्मका केकयाश्चैव क्षत्रधर्मा च सौमकि
चैद्यश्च चेकितानश्च पुत्र काश्यस्य चाभिभू
द्रौपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथ ॥ ४१
यमौ च पुरुषव्याघ्रौ
मन्त्री च मधुसूदन ।
क एतान् जातु युध्येत
लोकेऽस्मिन् वै जिजीविषु ॥ ४२
दिव्यमस्त्र विकुर्वाणान्
प्रसहेद्वा परान् मम ।
अन्यो दुर्योधनात् कर्णा-
च्छकुनेश्चापि सौबलात् ॥ ४३
दु शासनचतुर्थाना नान्य पश्यामि पञ्चमम् ।
येषामभीषुहस्त स्याद्विष्वक्सेनो रथे स्थित-
सन्नद्धश्चार्जुनो योद्धा तेषा नास्ति पराजय
तेषामथ विलापाना नाय दुर्योधन स्मरेत् ॥
हतौ हि पुरुषव्याघ्रौ भीष्मद्रोणौ त्वमात्थ वै
तेषा विदुरवाक्याना मुक्ताना दीर्घदर्शिनाव
दृष्ट्वेमा फलनिर्वृत्तिं मन्ये शोचन्ति पुत्रका
सेना दृष्ट्वाऽभिभूता मे शैनेयेनार्जुनेन च॥ ४७
शून्यान् दृष्ट्वा रथोपस्थान्
मन्ये शोचन्ति पुत्रका
हिमात्यये यथा कक्ष
शुष्क वातेरितो महान् ॥ ४८
अग्निर्दहेत्तथा सेना मामिका स धनञ्जय ।
आचक्ष्व मम तत्सर्व कुशलो ह्यसि सञ्जय४९
यदुपायात सायान्हे
कृत्वा पार्थस्य किल्बिषम् ।
अभिमन्यौ हते तात
कथमासीन्मनो हि व ॥ ५०
न जातु तस्य कर्माणि युधि गाण्डीवधन्वन
अपकृत्य महत्तात सोढु शक्ष्यन्ति मामका ५१
किन्नु दुर्योधन कृत्य कर्ण कृत्य किमब्रवीत्
दु शासन सौबलश्च तेषामेव गतेष्वपि ॥५२
सर्वेषा समवेताना पुत्राणा मम सञ्जय ।
यद्वृत्त तात सग्रामे मन्दस्यापनयैर्भृशम्॥ ५३

श्लक्ष्णा ऋजव ॥ ३० ॥ साधने स्वीकरणे ॥ ३२ ॥ दीर्घदर्शनादनागतानुसन्धानात् ॥ ४६ ॥ यद्यदा उपायात यूयमिति शेष ॥ ५० ॥ महदत्यर्थम् ॥ ५१ ॥ तेषा मध्ये ॥ ५२ ॥

लोभानुगस्य दुर्बुद्धे क्रोधेन विकृतात्मन । राज्यकामस्य मूढस्य रागो पहतचेतस ।
दुर्नीत वा सुनीत वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥

८६

सञ्जय उवाच ।
हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान्
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् १
गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृगय तव ।
विलापो निष्फलो राजन्मा शुचो भरतर्षभ२
अनतिक्रमणीयोऽय कृतान्तस्याद्भुतो विधि
मा शुचो भरतश्रेष्ठ दिष्टमेतत् पुरातनम् ॥ ३
यदि त्व हि पुरा द्यूतात् कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम्
निवर्तयेथा पुत्राश्च न त्वा व्यसनमाव्रजेत् ४
युद्धकाले पुन प्राप्ते
तदैव भवता यदि ।
निवर्तिता स्यु सरब्धा
न त्वा व्यसनमाव्रजेत् ॥ ५
दुर्योधन चाविधेय बध्नीतेति पुरा यदि ।
कुरूनचोदयिष्यस्त्व न त्वा व्यसनमाव्रजेत्॥
न ते बुद्धिव्यभीचार-
मुपलप्स्यन्ति पाण्डवा ।
पञ्चाला वृष्णय सर्वे
ये चान्येऽपि नराधिपा ॥ ७
स कृत्वा पितृकर्म त्व पुत्र सस्थाप्य सत्पथे ।
वर्तेथा यदि धर्मेण न त्वा व्यसनमाव्रजेत्॥८
त्व तु प्राज्ञतमो लोके हित्वा धर्मं सनातनम्
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वगा मतम्॥ ९
तत्ते विलपित सर्वं मया राजन्निशामितम् ।
अर्थे निविशमानस्य विषमिश्र यथा मधु॥१०
नामन्यत तदा कृष्णो राजान पाण्डव पुरा ।
न भीष्म नैव च द्रोण यथा त्वा मन्यतेऽच्युतः
अजानात् स यदा तु त्वा राजधर्मादधश्च्युतम्
तदाप्रभृति कृष्णस्त्वा न तथा बहु मन्यते ॥
परुषाण्युच्यमानाश्च यथा पार्थानुपेक्षसे ।
तस्यानुबन्ध प्राप्तस्त्वा पुत्राणा राज्यकामुक
पितृपैतामह राज्यमपवृत्त तदाऽनघ ।
अथ पार्थैर्जिता कृत्स्ना पृथिवी प्रत्यपद्यथा ॥
पाण्डुना निर्जित राज्य कौरवाणा यशस्तथा
ततश्चाप्यधिक भूय पाण्डवैर्धर्मचारिभि १५
तेषा तत्तादृश कर्म त्वामासाद्य सुनिष्फलम्।
यत्पित्र्याद्भ्रंशिता राज्यात्त्वयेहामिषगृद्धिना
यत्पुनर्युद्धकाले त्व पुत्रान् गर्हयसे नृप ।
बहुधा व्याहरन् दोषान्न तदद्योपपद्यते॥१७
न हि रक्षन्ति राजानो युद्ध्यन्तो जीवित रणे
चमूं विगाह्य पार्थाना युध्यन्ते क्षत्रियर्षभा ॥
या तु कृष्णार्जुनौ सेना या सात्यकिवृकोदरौ
रक्षेरन् को नु ता युध्येच्चमूमन्यत्र कौरवै १९
येषा योद्धा गुडाकेशो येषा मन्त्री जनार्दन।
येषा च सात्यकिर्योद्धा येषा योद्धा वृकोदरः
को हि तान् विषहेद्योद्धु मर्त्यधर्मा धनुर्धरः।
अन्यत्र कौरवेयेभ्यो ये वा तेषा पदानुगा २१
यावत्तु शक्यते कर्तुमन्तरज्ञैर्जनाधिपै ।
क्षत्रधर्मरतै शूरैस्तावत् कुर्वन्ति कौरवा ॥२२
यथा तु पुरुषव्याघ्रैर्युद्ध परमसकटम् ।
कुरूणा पाण्डवै सार्धं तत्सर्वं शृणु तत्त्वत.॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सञ्जयवाक्ये
षडशीतितमोऽध्याय ॥ ८६ ॥

रागो मात्सर्यं 'रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु' इति **मेदिनी** ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥

८६

हन्तेति ॥ १ ॥ ते तव बुद्धेर्व्यभिचार वैषम्य उपलप्स्यन्त्यनुभाविष्यान्ति ॥ ७ ॥ मन्यते बहुमन्यते ॥ ११ ॥ अपवृत्त सांशयिकं यद्येव न करिष्यति तर्हि ॥ १४ ॥ अन्तरज्ञैरवसरवेदिभि ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षडशीतितमोऽध्याय ॥ ८६ ॥

८७

सञ्जय उवाच ।
तस्या निशाया व्युष्टायाद्रोण शस्त्रभृता वर
स्वान्यनीकानि सर्वाणि प्राक्रामद्व्यूहितु तत
शूराणा गर्जता राजन् सक्रुद्धानाममर्षिणाम्
श्रूयन्ते स्म गिरश्चित्रा परस्परवधैषिणाम्॥२
विस्फार्य च धनूष्यन्ये ज्या परे परिमृज्य च
विनि श्वसन्त प्राक्रोशन् क्वेदानी स धनञ्जय

विकोशान् सुत्सरूनन्ये
कृतधारान् समाहितान् ।
पीतानाकाशसंकाशा-
नसीन् केचिच्च चिक्षिपु ॥ ४
चरन्तस्त्वसिमार्गाश्च
धनुर्मार्गाश्च शिक्षया ।
सग्राममनस शूरा
दृश्यन्ते स्म सहस्रश ॥ ५

सघण्टाश्चन्दनादिग्धा स्वर्णवज्रविभूषिता
समुत्क्षिप्य गदाश्चान्ये पर्यपृच्छन्त पाण्डवम्
अन्ये बलमदोन्मत्ता परिघैर्बाहुशालिन ।
चक्रु सम्बाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमै ७
नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्रगलङ्कृता ।
सग्राममनस शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिता ॥ ८
क्वार्जुन क्व स गोविन्द, क्व च मानी वृकोदर
क्व च ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्ते रणे तदा ॥ ९
तत शङ्खमुपाध्माय त्वरयन् वाजिन स्वयम्
इतस्ततस्तान् रचयन् द्रोणश्चरति वेगित १०
तेष्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वाहवनन्दिषु ।
भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाब्रवीत्॥ ११
त्व चैव सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथ ।
अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषसेन कृपस्तथा १२
शत चाश्वसहस्राणा रथानामयुतानि षट् ।
द्विरदाना प्रभिन्नाना सहस्राणि चतुर्दश॥१३
पदातीना सहस्राणि दशितान्येकविंशति ।
गव्यूतिषु त्रिमात्रासु मामनासाद्य तिष्ठत १४
तत्रस्थ त्वा न ससोढु शक्ता देवा सवासवा
किं पुन पाण्डवा सर्वे समाश्वसिहि सैन्धव

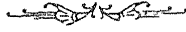
एवमुक्त समाश्वस्त सिन्धुराजो जयद्रथ
सप्रायात् सह गान्धारैर्वृतस्तैश्च महारथै ॥१६
वर्मिभि सादिभिर्यत्तै प्रासपाणिभिरास्थितै
चामरापीडिन सर्वे जाम्बूनदविभूषिता १७
जयद्रथस्य राजेन्द्र हया साधुप्रवाहिन ।
ते चैकसप्त साहस्रास्त्रिसाहस्राश्च सैन्धवा ॥
मत्ताना सुविरूढाना हस्त्यारोहैर्विशारदै ।
नागाना भीमरूपाणा वर्मिणा रौद्रकर्मिणाम्
अध्यर्धेन सहस्रेण पुत्रो दुर्मर्षणस्तव ।
अग्रत सर्वसैन्याना युध्यमानो व्यवस्थित ॥
ततो दु शासनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजौ ।
सिन्धुराजार्थसिद्ध्यर्थमग्रानीके व्यवस्थितौ
दीर्घो द्वादश गव्यूति पश्चार्धे पञ्च विस्तृत ।
व्यूहस्तु चक्रशकटो भारद्वाजेन निर्मित ॥२२
नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र तत्र व्यवस्थितै ।
रथाश्वगजपत्त्योधैर्द्रोणेन विहित स्वयम् २३
पश्चार्धे तस्य पद्मस्तु गर्भव्यूह सुदुर्भिद ।
सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूह कृत पुन ॥
एवमेत महाव्यूह व्यूह्य द्रोणो व्यवस्थित ।
सूचीमुखे महेष्वास कृतवर्मा व्यवस्थित ॥२५
अनन्तर च काम्बोजो जलसन्धश्च मारिष ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च ॥ २६
तत शतसहस्राणि योधानामनिवर्तिनाम् ।
व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुखरक्षिणाम्॥
तेषा च पृष्ठतो राजा बलेन महता वृत ।
जयद्रथस्ततो राजा सूचीपार्श्वे व्यवस्थित २८
शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थित ।
अनु तस्याभवद्भोजो जुगोपैन तत स्वयम्२९
श्वेतवर्माम्बरोष्णीषो व्यूढोरस्को महाभुज ।
धनुर्विस्फारयन् द्रोणस्तस्थौ क्रुद्ध इवान्तक
पताकिन शोणहय वेदिकृष्णाजिनध्वजम् ।
द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टा कुरवोऽभवन्
सिद्धचारणसघाना विस्मय सुमहानभूत् ।
द्रोणेन विहित दृष्ट्वा व्यूह क्षुब्धार्णवोपमम् ॥

८७

तस्यामिति ॥ १ ॥ पीतान् पायितोदकान् ॥४॥ क्व चेति चकार इत्यर्थे इत्याह्वयन्त इत्यन्वय ॥ ९ ॥ त्रिमात्रासु त्रिसख्यासु तिसृष्वित्यर्थ ॥ १४ ॥ पश्चार्धे पश्चाद्भागे पञ्चगव्यूति चक्रशकट चक्रगर्भ शकट २२॥

सशैलसागरवना
 नानाजनपदाकुलाम् ।
ग्रसेद्व्यूह क्षिति सर्वा
 मिति भूतानि मेनिरे ॥
बहुरथमनुजाश्वपत्तिनाग
 प्रतिभयानि स्वनमद्भुतानुरूपम् ।
अहितहृदयभेदन महद्वै
 शकटमवेक्ष्य कृत ननन्द राजा॥ ३४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कौरवव्यूहनिर्माणे सप्ताशीतितमोऽध्याय ॥ ८७ ॥

८८

सञ्जय उवाच ।

ततो व्यूढेष्वनीकेषु समुत्क्रुष्टेषु मारिष ।
ताड्यमानासु भेरीषु मृदगेषु नदत्सु च ॥ १
अनीकाना च सन्हादे वादित्राणा च नि स्वने
प्रध्मापितेषु शङ्खेषु सन्नादे लोमहर्षणे ॥ २
अभिहारयत्सु शनकैर्भरतेषु युयुत्सुषु ।
रौद्रे मुहूर्ते सप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत ॥ ३
बलाना वायसाना च पुरस्तात् सव्यसाचिन
बहुलानि सहस्राणि प्राक्रीडस्तत्र भारत ॥ ४
मृगाश्च घोरसनादा शिवाश्चाशिवदर्शना ।
दक्षिणेन प्रयातानामस्माक प्राणदस्तथा ॥ ५
सनिर्घाता ज्वलन्त्यश्च पेतुरुल्का सहस्रश ।
चचाल च मही कृत्स्ना भये घोरे समुत्थिते॥
विष्वग्वाता सनिर्घाता रूक्षा शर्करकर्षिण
ववुरायाति कौन्तेये सग्रामे समुपस्थिते ॥ ७
नाकुलिश्च शतानीको धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
पाण्डवानामनीकानि प्राज्ञौ तौ व्यूहतुस्तदा
ततो रथसहस्रेण द्विरदाना शतेन च ।
त्रिभिरश्वसहस्रैश्च पदातीना शतै शतै ॥ ९
अध्यर्धमात्रे धनुषा सहस्रे तनयस्तव ।
अग्रत सर्वसैन्याना स्थित्वा दुर्मर्षणोऽब्रवीत
 अद्य गाण्डीवधन्वान तपन्त युद्धदुर्मदम्।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥११
अद्य पश्यन्तु सग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ।
विषक्त मयि दुर्धर्षमश्मकूटमिवाश्मनि ॥ १२
तिष्ठध्व रथिनो यूय सग्राममभिकाङ्क्षिण ।
युध्यामि सहतानेतान् यशो मान च वर्धयन्
एव ब्रुवन्महाराज महात्मा स महामति ।
महेष्वासैर्वृतो राजन् महेष्वासो व्यवस्थित ॥
 ततोऽन्तक इव क्रुद्ध सवज्र इव वासव ।
दण्डपाणिरिवासह्यो मृत्यु कालेन चोदित
शूलपाणिरिवाक्षोभ्यो वरुण पाशवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्प्रधक्ष्यन्वै पुन प्रजा
क्रोधामर्षबलोद्भूतो निवातकवचान्तक ।
जयो जेता स्थित सत्ये पारयिष्यन् महाव्रत
आमुक्तकवच खड्गी जाम्बूनदकिरीटभृत् ।
शुभ्रमाल्याम्बरधर स्वगदश्चारुकुण्डल ॥
रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुग ।
विधुन्वन् गाण्डिव सख्ये बभौ सूर्य इवोदित
सोऽग्रानीकस्य महत इषुपाते धनञ्जय ।
 व्यवस्थाप्य रथ राजञ्
 शङ्ख दध्मौ प्रतापवान् ॥ २०
अथ कृष्णोऽप्यसम्भ्रान्त पार्थेन सह मारिष
प्राध्मापयत्पाञ्चजन्य शङ्खप्रवरमोजसा ॥२१
तयो शङ्खप्रणादेन तव सैन्ये विशापते ।
आसन् सहृष्टरोमाण कम्पिता गतचेतस २२
 यथा त्रस्यन्ति भूतानि
 सर्वाण्यशनिनिस्वनात् ।
 तथा शङ्खप्रणादेन
 वित्रेसुस्तव सैनिका ॥ २३

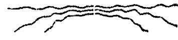
अद्भुतानुरूपमाश्चर्यरूपमेतत्समययोग्य च ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्ताशीतितमोऽध्याय ॥ ८७ ॥

८८

तत इति ॥ १ ॥ अभिहारयत्सु सनह्यमानेषु अभियुज्यमानेषु वा प्रहरत्स्विति केचित् ॥ ३ ॥ शतै शतैर्दशसहस्रै ॥ ९ ॥ जयो नाम्ना ॥ १७ ॥

प्रसुत्रवु शकृन्मूत्रं वाहनानि च सर्वश । एव सवाहन सर्वमाविग्नमभवद्बलम् ॥ २४
सीदन्ति स्म नरा राजन् शखशब्देन मारिष विसज्ञाश्चाभवन्केचित् केचिद्राजन् वितत्रसु
तत कपिमहानाद सह भूतैर्ध्वजालयै । अकरोद्व्यादितास्यश्च भीषयस्तव सैनिकान्
तत शखाश्च भेर्यश्च मृदगाश्चानकै सह । पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यप्रहर्षणा ॥ २७
नानावादित्रसन्हादै क्ष्वेडितास्फोटिताकुलै सिंहनादै समुत्कुष्टै समाधूतैर्महारथै ॥ २८
तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे भीरूणा भयवर्धने । अतीव हृष्टो दाशार्हमब्रवीत् पाकशासनि ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनरणप्रवेशे अष्टाशीतितमोऽध्याय ॥ ८८ ॥

८९

अर्जुन उवाच ।

चोदयाश्वान् हृषीकेश यत्र दुर्मर्षण स्थित
एतद्भित्त्वा गजानीक प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम्

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहु केशव सव्यसाचिना । अचोदयद्धयास्तत्र यत्र दुर्मर्षण स्थित ॥ २
स सप्रहारस्तुमुल सप्रवृत्त सुदारुण । एकस्य च बहूना च रथनागनरक्षय ॥ ३
तत सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् । परानवाकिरत् पार्थ पर्वतानिव नीरद ॥४
ते चापि रथिन सर्वे त्वरिता कृतहस्तवत् । अवाकिरन् बाणजालैस्तत्र कृष्णधनञ्जयौ ॥५
तत क्रुद्धो महाबाहुर्वार्यमाण परैर्युधि । शिरासि रथिना पार्थ कायेभ्योऽपाहरच्छरै
उद्भ्रान्तनयनैर्वक्त्रै सदष्टौष्ठपुटै शुभै । सकुण्डलशिरस्त्राणैर्वसुधा समकीर्यत ॥ ७
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समतत । विनिकीर्णानि योधाना वदनानि चकाशिरे८
तपनीयतनुत्राणा ससिक्ता रुधिरेण च । ससक्ता इव दृश्यन्ते मेघसघा सविद्युत ॥९
शिरसा पतता राजन् शब्दोऽभूद्वसुधातले । कालेन परिपक्वाना तालाना पततामिव॥१०
तत कबन्ध किञ्चित्तु धनुरालम्ब्य तिष्ठति । किंचित् खड्ग विनिष्कृष्य भुजेनोद्यम्य तिष्ठति
पतितानि न जानन्ति शिरासि पुरुषर्षभा । अमृष्यमाणा सग्रामे कौन्तेय जयगृद्धिन १२
हयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च मेदिनी । बाहुभिश्च शिरोभिश्च वीराणा समकीर्यत१३
अय पार्थ कुत पार्थ एष पार्थ इति प्रभो । तव सैन्येषु योधाना पार्थभूतमिवाभवत्॥१४
अन्योन्यमपि चाजघ्नुरात्मानमपि चापरे । पार्थभूतममन्यन्त जगत् कालेन मोहिता १५
निष्टनन्त सरुधिरा विसज्ञा गाढवेदना । शयाना बहवो वीरा कीर्तयन्त स्वबान्धवान्
सभिंदिपाला सप्रासा सशक्त्यृष्टिपरश्वधा सनिर्व्यूहा सनिस्त्रिंशा सशरासनतोमरा
सबाणवर्माभरणा सगदा साङ्गदा रणे । महाभुजगसकाशा बाहव परिघोपमा ॥१८
उद्वेष्टन्ति विवेष्टन्ति सवेष्टन्ति च सर्वश । वेग कुर्वन्ति सरब्धा निकृत्ता परमेषुभि १९
यो य स्म समरे पार्थ प्रतिसचरते नर । तस्य तस्यान्तको बाण शरीरमुपसर्पति २०
नृत्यतो रथमार्गेषु धनुर्व्यायच्छतस्तथा । न कश्चित्तत्र पार्थस्य ददर्शान्तरमण्वपि॥२१

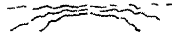
समाधूतै सञ्चालितै ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाशीतितमोऽध्याय ॥ ८८ ॥

८९

चोदयाश्वानिति ॥ १॥ निर्व्यूहो यूपिका आयुधविशेष ॥ १७ ॥ प्रतिसचरते प्रत्युद्गच्छति ॥ २० ॥

यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विक्षिपतः शरान् ।
लाघवात् पाण्डुपुत्रस्य व्यस्मयन्त परे जनाः ॥
हस्तिनं हस्तियन्तार-
मश्वमाश्विकमेव च ।
अभिनत् फाल्गुनो बाणै
रथिनं च ससारथिम् ॥ २३
आवर्तमानमावृत्तं युध्यमानं च पाण्डवः ।
प्रमुखे तिष्ठमानं च न किंचिन्न निहन्ति सः ॥
यथोदयन् वै गगने सूर्यो हन्ति महत्तमः ।
तथाऽर्जुनो गजानीकमवधीत् कङ्कपत्रिभिः ॥
हस्तिभिः पतितैर्भिन्नैस्तव सैन्यमदृश्यत ।
अन्तकाले यथा भूमिर्व्यवकीर्णा महीधरैः २६
यथा मध्यंदिने सूर्यो
दुष्प्रेक्ष्यः प्राणिभिः सदा ।
तथा धनंजयः क्रुद्धो
दुष्प्रेक्ष्यो युधि शत्रुभिः ॥ २७
तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि परंतप ।
प्रभग्नं द्रुतमाविग्नमतीव शरपीडितम् ॥ २८
मारुतेनेव महता
मेघानीकं व्यदीर्यत ।
प्रकाल्यमानं तत् सैन्यं
नाशकत् प्रतिवीक्षितुम् ॥ २९
प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुंकारैः साधुवाहितैः ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च ॥
चोदयन्तो हयांस्तूर्णं पलायन्ते स्म तावकाः
सादिनो रथिनश्चैव पत्तयश्चार्जुनार्दिताः ॥३१
पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्नागांश्चोदयन्तस्तथा परे ।
शरैः संमोहिताश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः ॥
तव योधा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा ३२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन् प्रभग्ने सैन्याग्रे वध्यमाने किरीटिना
के नु तत्र रणे वीराः प्रत्युदीयुर्धनंजयम् ॥ १
आहोस्विच्छकटव्यूहं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः ।
द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्त प्राकारमकुतोभयम् २
संजय उवाच ।
तथाऽर्जुनेन संभग्ने तस्मिंस्तव बलेऽनघ ।
हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतक्षणे ॥ ३
पाकशासनिनाऽभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः ।
न तत्र कश्चित्संग्रामे शशाकार्जुनमीक्षितुम् ४
ततस्तव सुतो राजन् दृष्ट्वा सैन्यं तथागतम् ।
दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्यगात्
स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः ।
जाम्बूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीव्रपराक्रमः ॥ ६
नागानीकेन महता ग्रसन्निव महीमिमाम् ।
दुःशासनो महाराज सव्यसाचिनमावृणोत्
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
ज्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनाम् ॥८
भूर्दिशश्चान्तरिक्षं च शब्देनासीत् समावृतम्
स मुहूर्तं प्रतिभयो दारुणः समपद्यत ॥ ९
तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्ण-
मङ्कुशैरभिचोदितान् ।
व्यालम्बहस्तान् संरब्धान्
सपक्षानिव पर्वतान् ॥ १०
सिंहनादेन महता नरसिंहो धनंजयः ।
गजानीकममित्राणामभीतो व्यधमच्छरैः ॥११
महोर्मिणमिवोद्धूतं श्वसनेन महार्णवम् ।
किरीटी तद्गजानीकं प्राविशन्मकरो यथा१२

यत्तस्य अवहितस्य ॥२२॥ द्रुतं विद्रुतम् । आविग्नं भीतम् । ॥ २८ ॥ साधुवाहितैः सुष्ठुव्यापारितैः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ पलायने कृतः क्षणोऽवसरो येन ॥ ३ ॥ प्रतिभयो भयंकरः दारुणः क्रूरः ॥ ९ ॥

काष्ठातीत इवादित्य प्रतपन् स युगक्षये ।
ददृशे दिक्षु सर्वासु पार्थ परपुरंजय ॥ १३
खुरशब्देन चाश्वाना नेमिघोषेण तेन च ।
तेन चोत्कृष्टशब्देन ज्यानिनादेन तेन च ॥१४
नानावादित्रशब्देन पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ॥ १५
मन्दवेगा नरा नागा बभूवुस्ते विचेतस ।
शरैराशीविषस्पर्शैर्निर्भिन्ना सव्यसाचिना ॥
ते गजा विशिखैस्तीक्ष्णै-
र्युधि गाण्डीवचोदितै ।
अनेकशतसाहस्रै
सर्वाङ्गेषु समर्पिता ॥ १७
आराव परम कृत्वा वध्यमाना किरीटिना ।
निपेतुरनिश भूमौ छिन्नपक्षा इवाद्रय ॥ १८
अपरे दन्तवेष्टेषु कुभेषु च कटेषु च ।
शरै समर्पिता नागा क्रौञ्चवद्व्यनदन्मुहु १९
गजस्कन्धगताना च पुरुषाणा किरीटिना ।
छिद्यन्ते चोत्तमाङ्गानि भल्लै सन्नतपर्वभि ॥
सकुण्डलाना पतता शिरसा धरणीतले ।
पद्मानामिव सघातै पार्थश्चक्रे निवेदनम् ॥२१
यन्त्रबद्धा विकवचा व्रणार्ता रुधिरोक्षिता ।
भ्रमत्सु युधि नागेषु मनुष्या विललम्बिरे ॥२२
केचिदेकेन बाणेन सुयुक्तेन सुपत्रिणा ।
द्वौ त्रयश्च विनिर्भिन्ना निपेतुर्धरणीतले ॥ २३
अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिर मुखै ।
सारोहा न्यपतन् भूमौ द्रुमवन्त इवाचला ॥
मौर्वी ध्वज धनुश्चैव युगमीषा तथैव च ।
रथिना कुट्टयामास भल्लै सन्नतपर्वभि ॥ २५
न सदधन्न चाकर्षन्न विमुञ्चन्न चोद्वहन् ।
मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन् पार्थ स्म दृश्यते ॥
अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिर मुखै ।
मुहूर्तात्न्यपतन्नन्ये वारणा वसुधातले ॥ २७
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्तत ।
अदृश्यन्त महाराज तस्मिन् परमसकुले ॥ २८
सचापा साङ्गुलित्राणा
सखड्गा साङ्गदा रणे ।
अदृश्यन्त भुजाश्छिन्ना
हेमाभरणभूषिता ॥ २९
सूपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरै ।
चक्रैर्विमथितैरक्षैर्भग्नैश्च बहुधा युगै ॥ ३०
चर्मचापधरैश्चैव व्यवकीर्णैस्ततस्तत ।
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रै पतितैश्च महाध्वजै ॥ ३१
निहतैर्वारणैरश्वै क्षत्रियैश्च निपातितै ।
अदृश्यत मही तत्र दारुणप्रतिदर्शना ॥ ३२
एव दु शासनबल वध्यमान किरीटिना ।
सप्राद्रवन्महाराज व्यथित सहनायकम् ॥ ३३
ततो दु शासनस्त्रस्त सहानीक शरार्दित ।
द्रोण त्रातारमाकाक्षन् शकटव्यूहमभ्यगात् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दु शासनसैन्यपराभवे नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

९१

सञ्जय उवाच ।
दु शासनबल हत्वा सव्यसाची महारथ ।
सिन्धुराज परीप्सन् वै द्रोणानीकमुपाद्रवत्
स तु द्रोण समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम्
कृताञ्जलिरिद वाक्य कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत्
शिवेन ध्याहि मा ब्रह्मन् स्वस्ति चैव वदस्व मे
भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेष्टु दुर्भिदा चमूम्
भवान् पितृसमो मह्य धर्मराजसमोऽपि च ।
तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४
अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ ॥
तथाहमपि ते रक्ष्य सदैव द्विजसत्तम ॥ ५

काष्ठातीतोऽतिक्रान्तदिङ्नियम ॥ १३ ॥ दन्तवेष्टेषु दन्तमूलेषु कटेषु कटिषु ॥ १९ ॥ निवेशनमुपाहारम् २१॥ यन्त्रबद्धा यन्त्रैरालिखिता ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

९१

दु शासनेति ॥ १ ॥

तव प्रसादादिच्छेय सिन्धुराजानमाहवे ।
निहन्तु द्विपदा श्रेष्ठ प्रतिज्ञा रक्ष मे प्रभो ॥ ६
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तस्तदाचार्य प्रत्युवाच स्मयन्निव ।
मामजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतु जयद्रथ
एतावदुक्त्वा त द्रोण शरव्रातैरवाकिरत् ।
सरथाश्वध्वज तीक्ष्णै प्रहसन्वै ससारथिम् ॥
ततोऽर्जुन शरव्रातान् द्रोणस्याचार्य सायकै
द्रोणमभ्यद्रवद्बाणैर्घोररूपैर्महत्तरै ॥ ९
विव्याध चरणे द्रोणमनुमान्य विशापते ।
क्षत्रधर्म समास्थाय नवभि सायकै पुन ॥१०
तस्येषूनिषुभिश्छित्वा द्रोणो विव्याध तावुभौ
विषाग्निज्वलितप्रख्यैरिषुभि कृष्णपाण्डवौ ॥
इयेष पाण्डवस्तस्य बाणैश्छेत्तु शरासनम् ।
तस्य चिन्तयतस्त्वेव फाल्गुनस्य महात्मन ॥
द्रोण शरैरसम्भ्रान्तो
ज्या चिच्छेदाशु वीर्यवान् ।
विव्याध च हयानस्य
ध्वज सारथिमेव च ॥ १३
अर्जुन च शरैर्वीर स्मयमानोऽभ्यवाकिरत् ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थ सज्य कृत्वा महद्धनु १४
विशेषयिष्यन्नाचार्य सर्वास्त्रविदुषा वर ।
मुमोच षट्शतान् बाणान् गृहीत्वैकमिव द्रुत
पुन सप्तशतानन्यान् सहस्र चानिवर्तिन ।
चिक्षेपायुतशश्चान्यास्तेऽघ्नन् द्रोणस्य ता चमू
तै सम्यगस्तैर्बलिना कृतिना चित्रयोधिना ।
मनुष्यवाजिमातङ्गा विद्धा पेतुर्गतासव १७
विसूताश्वध्वजा पेतु
सञ्छिन्नायुधजीविता ।
रथिनो रथमुख्येभ्य
सहसा शरपीडिता ॥ १८
चूर्णिताक्षिप्तदग्धाना वज्रानिलहुताशनै ।
तुल्यरूपा गजा पेतुर्गिर्यग्राम्बुदवेश्मनाम् १९
पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतान्यर्जुनेषुभि ।
हसा हिमवत पृष्ठे वारिविप्रहता इव ॥ २०
रथाश्वद्विपपत्त्योघा सलिलौघा इवाद्भुता ।
युगान्तादित्यरश्म्याभै पाण्डवास्त्रशरैर्हता
त पाण्डवादित्यशरांशुजाल
कुरुप्रवीरान् युधि निष्टपन्तम् ।
स द्रोणमेघ शरवृष्टिवेगै
प्राच्छादयन्मेघ इवार्करश्मीन् ॥ २२
अथात्यर्थ विसृष्टेन द्विषतामसुभोजिना ।
आजघ्ने वक्षसि द्रोणो नाराचेन धनञ्जयम् २३
स विह्वलितसर्वाङ्ग क्षितिकम्पे यथाचल ।
धैर्यमालम्ब्य बीभत्सुर्द्रोण विव्याध पत्रिभि
द्रोणस्तु [illegible] डयत ।
अर्जुन च त्रिसप्तत्या ध्वज चास्य त्रिभि शरै
विशेषयिष्यन् शिष्य च
द्रोणो राजन् पराक्रमी ।
अदृश्यमर्जुन चक्रे
निमेषाच्छरवृष्टिभि ॥ २६
प्रसक्तान् पततोऽद्राक्ष्म
भारद्वाजस्य सायकान् ।
मण्डलीकृतमेवास्य
धनुश्चादृश्यताद्भुतम् ॥ २७
तेऽभ्ययु समरे राजन् वासुदेवधनञ्जयौ ।
द्रोणसृष्टा सुबहव कङ्कपत्रपरिच्छदा ॥ २८
तद्दृष्ट्वा तादृश युद्ध द्रोणपाण्डवयोस्तदा ।
वासुदेवो महाबुद्धि कार्यवत्तामचिन्तयत् २९
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनञ्जयमिद वच ।
पार्थ पार्थ महाबाहो न न कालात्ययो भवेत्
द्रोणमुत्सृज्य गच्छाम कृत्यमेतन्महत्तरम् ।
पार्थश्चाप्यब्रवीत् कृष्ण यथेष्टमिति केशवम् ॥
तत प्रदक्षिण कृत्वा द्रोण प्रायान्महाभुजम् ।
परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छद्विसृजञ्छरान् ३२
ततोऽब्रवीत् स्वय द्रोण क्वेद पाण्डव गम्यते ।
ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्तसे ॥ ३३
अर्जुन उवाच ।
गुरुर्भवान्न मे शत्रु
शिष्य पुत्रसमोऽस्मि ते ।
न चास्ति स पुमाँल्लोके
यस्त्वा युधि पराजयेत् ॥ ३४
सञ्जय उवाच ।
एव ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुक ।
त्वरायुक्तो महाबाहुस्त्वत्सैन्य समुपाद्रवत् ३५
त चक्ररक्षौ पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
अन्वयाता महात्मानौ विशन्त तावक बलम्

गिर्यग्राम्बुदवेश्मना वज्रानिलहुताशनै चूर्णिताक्षिप्तदग्धानाम् इति यथासङ्ख्यनान्वय ॥१९॥ कार्यवत्तां कृत्यबाहुल्यम् ॥२९॥

ततो जयो महाराज कृतवर्मा च सात्वत ।
काम्बोजश्च श्रुतायुश्च धनञ्जयमवारयन् ॥ ३७
तेषा दश सहस्राणि रथानामनुयायिनाम् ।
अभीषाहा शूरसेना शिबयोऽथ वसातय ॥
मावेल्लका ललित्थाश्च
केकया मद्रकास्तथा ।
नारायणाश्च गोपाला
काम्बोजाना च ये गणा ॥ ३९
कर्णेन विजिता पूर्व सग्रामे शूरसमता ।
भारद्वाज पुरस्कृत्य हृष्टात्मानोऽर्जुन प्रति४०
पुत्रशोकाभिसतप्त क्रुद्ध मृत्युमिवान्तकम् ॥
त्यजन्त तुमुले प्राणान् सन्नद्ध चित्रयोधिनम्
गाहमानमनीकानि मातङ्गमिव यूथपम् ॥
महेष्वास पराक्रान्त नरव्याघ्रमवारयन् ॥ ४२
तत प्रववृते युद्ध तुमुल लोमहर्षणम् ।
अन्योन्य वै प्रार्थयता योधानामर्जुनस्य च ॥
जयद्रथवधप्रेप्सुमायान्त पुरुषर्षभम् ।
न्यवारयन्त सहिता क्रिया व्याधिमिवोत्थितं

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणातिक्रमे
एकनवतितमोऽध्याय ॥ ९१ ॥

९२

सञ्जय उवाच ।
सन्निरुद्धस्तु तै पार्थो महाबलपराक्रम ।
द्रुत समनुयातश्च द्रोणेन रथिना वर ॥ १
किरन्निषुगणास्तीक्ष्णान्
स रश्मीनिव भास्कर ।
तापयामास तत् सैन्य
देह व्याधिगणो यथा ॥ २
अश्वो विद्धो रथश्छिन्न सारोह पातितो गज
छत्राणि चापविद्धानि रथाश्चक्रैर्विना कृता ॥
विद्रुतानि च सैन्यानि शरार्तानि समतत ।
इत्यासीत्तुमुल युद्ध न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४
तेषा सयच्छता सख्ये परस्परमजिह्मगै ।
अर्जुनो ध्वजिनी राजन्नभीक्ष्ण समकम्पयत् ॥
सत्या चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञा सत्यसगर ॥
अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठ शोणाश्व श्वेतवाहन ॥ ६
त द्रोण पञ्चविंशत्या मर्मभिद्भिरजिह्मगै ।
अन्तेवासिनमाचार्यो महेष्वास समार्पयत् ॥
त तूर्णमिव बीभत्सु सर्वशस्त्रभृता वर ।
अभ्यधावदिषून्स्यन्निषुवेगविघातकान् ॥ ८
*तस्याशुक्षिप्तान् भल्लान्हि भल्लै सन्नतपर्वभि
प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्र समुदीरयन् ॥९
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्याचार्यकं युधि ।
यतमानो युवा नैन प्रत्यविध्यद्यदर्जुन ॥ १०
क्षरन्निव महामेघो वारिधारा सहस्रश ।
द्रोणमेघ पार्थशैल ववर्ष शरवृष्टिभि ॥ ११
अर्जुन शरवर्ष तद्ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष ।
प्रतिजग्राह तेजस्वी बाणैर्बाणान्निशातयन् १२
द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमार्दयत् ।
वासुदेव च सप्तत्या बाह्वोरुरसि चाशुगै ॥१३
पार्थस्तु प्रहसन् धीमानाचार्यं सशरौघिणम्
विसृजन्त शितान् बाणानवारयत त युधि१४
अथ तौ वध्यमानौ तु द्रोणेन रथसत्तमौ ।
आवर्जयेता दुर्धर्ष युगान्ताग्निमिवोत्थितम्१५
वर्जयन्निशितान्बाणान्द्रोणचापविनि सृतान्
किरीटमाली कौन्तेयो भोजानीक व्यशातयत्
सोन्तरा कृतवर्माण काम्बोज च सुदक्षिणम्
अभ्ययाद्वर्जयन् द्रोण मैनाकमिव पर्वतम् १७
ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्धर्ष कुरुसत्तमम् ।
अविध्यत् तूर्णमव्यग्रो दशभि कङ्कपत्रिभि ॥
तमर्जुन शतेनाजौ राजन् विव्याध पत्रिणा
पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मोहयन्निव सात्वतम् १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकनवतितमोऽध्याय ॥ ९१ ॥ * तस्याशु क्षिपतो भल्लान् इति पाठ ।

९२

सन्निरुद्ध इति ॥ १ ॥ तेषा सयच्छता विधारयताम् ॥ ५ ॥ आचार्यकं शिक्षाम् ॥ १० ॥

भोजस्तु प्रहसन् पार्थं वासुदेवं च माधवम् ।
एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत्२०
तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं त्रिसप्तभि
शरैरग्निशिखाकारै क्रुद्धाशीविषसंनिभै २१
अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा महारथ ।
पञ्चभि सायकैस्तूर्णं विव्याधोरसि भारत॥
पुनश्च निशितैर्बाणै पार्थं विव्याध पञ्चभि ।
तं पार्थो नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे॥२२
दृष्ट्वा विषक्तं कौन्तेयं कृतवर्मरथं प्रति।
चिन्तयामास वार्ष्णेयो
न न कालात्ययो भवेत् ।
तत कृष्णोऽब्रवीत् पार्थं कृतवर्मणि मा दयाम्
कुरु संबन्धकं हित्वा प्रमथ्यैनं विशातय॥२५
तत स कृतवर्माणं मोहयित्वाऽर्जुन शरै ।
अभ्यगाज्जवनैरश्वै काम्बोजानामनीकिनीं
अमर्षितस्तु हार्दिक्य प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
विधुन्वन्सशरं चापं पाञ्चाल्याभ्यां समागत
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यावर्जुनस्य पदानुगौ ।
पर्यवारयदायान्तौ कृतवर्मा रथेषुभि ॥ २८
तावविध्यत्ततो भोज कृतवर्मा शितै शरै ।
त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्भिश्चोत्तमौजसम् २९
तावप्येनं विविधतुर्दशभिर्दशभि शरै ।
त्रिभिरेव युधामन्युरुत्तमौजास्त्रिभिस्तथा ३०
संचिच्छिदतुरप्यस्य ध्वजं कार्मुकमेव च ।
अथान्यद्धनुरादाय हार्दिक्य क्रोधमूर्छित ॥
कृत्वा विधनुषौ वीरौ शरवर्षैरवाकिरत् ।
तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा भोज विजघ्नतु
तेनान्तरेण बीभत्सुर्विवेशामित्रवाहिनीम् ।
न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्मणा॥३३
धार्तराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ ।
अनीकान्यर्दयन् युद्धे त्वरित श्वेतवाहन ३४
नावधीत् कृतवर्माणं प्राप्तमप्यरिषूदन ।
तं दृष्ट्वा तु तथा यान्तं शूरो राजा श्रुतायुध
अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धो विधुन्वानो महद्धनु ।
स पार्थं त्रिभिरानर्छत् सप्तत्या च जनार्दनम्
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थकेतुमताडयत् ।
ततोऽर्जुनो नवत्या तु शराणां नतपर्वणाम्॥
आजघान भृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ।

स तन्न ममृषे राजन् पाण्डवेयस्य विक्रमम्॥
अथैनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समार्पयत् ।
तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा शरावापं निकृत्य च
आजघानोरसि क्रुद्ध सप्तभिर्नतपर्वभि ।
अथान्यद्धनुरादाय स राजा क्रोधमूर्छित ॥
वासविं नवभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
ततोऽर्जुन स्मयन्नेव श्रुतायुधमरिन्दम ॥४१
शरैरनेकसाहस्रै पीडयामास भारत ।
अश्वांश्चास्यावधीत्तूर्णं सारथिं च महारथ ४२
विव्याध चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबल
हताश्वं रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुध ४३
अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
वरुणस्यात्मजो वीर स तु राजा श्रुतायुध
पर्णाशा जननी यस्य शीततोया महानदी ।
तस्य माताऽब्रवीद्राजन् वरुणं पुत्रकारणात् ॥
अवध्योऽयं भवेल्लोके शत्रूणां तनयो मम ।
वरुणस्त्वब्रवीत् प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितम्
दिव्यमस्त्रं सुतस्तेऽयं येनावध्यो भविष्यति ।
नास्ति चाप्यमरत्वं वै मनुष्यस्य कथंचन४७
सर्वेणावश्यमर्तव्यं जातेन सरितां वरे ।
दुर्धर्षस्त्वेष शत्रूणां रणेषु भविता सदा ॥४८
अस्त्रस्यास्य प्रभावाद्वै व्येतु ते मानसो ज्वर
इत्युक्त्वा वरुण प्रादाद्गदां मन्त्रपुरस्कृताम्॥
यामासाद्य दुराधर्ष सर्वलोके श्रुतायुध ।
उवाच चैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वर ॥ ५०
अयुध्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव पतेदिति
हन्यादेषा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो ५१
न चाकरोत् स तद्वाक्यं प्राप्ते काले श्रुतायुध
स तया वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत् ५२
प्रतिजग्राह तां कृष्ण
पीनेनांसेन वीर्यवान् ।
नाकम्पयत शौरिं सा
विन्ध्यं गिरिमिवानिल ॥ ५३
प्रत्युद्यान्ती तमेवैषा कृत्येव दुराधिष्ठिता ।
जघान चास्थितं वीरं श्रुतायुधममर्षणम् ॥ ५४
हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमन्वपद्यत ।
गदां निवर्तितां दृष्ट्वा निहतं च श्रुतायुधम्॥५५
हाहाकारो महांस्तत्र सैन्यानां समजायत ।
स्वेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमम् ॥ ५६

रथेषुभि अदूरस्थायिभिर्बाणै ॥ २८ ॥ कृत्या आभिचारदेवता ५४

अयुध्यमानाय तत केशवाय नराधिप ।
क्षिप्ता श्रुतायुधेनाथ तस्मात्तमवधीद्गदा ॥५७
यथोक्त वरुणेनाजौ तथा स निधन गत ।
व्यसुश्चाप्यपतद्भूमौ प्रेक्षता सर्वधन्विनाम्५८
पतमानस्तु स बभौ पर्णाशाया प्रिय सुत ।
स भग्न इव वातेन बहुशाखो वनस्पति ॥५९
तत सर्वाणि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वश
प्राद्रवन्त हत दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमम् ॥ ६०
तत काम्बोजराजस्य पुत्र शूर सुदक्षिण
अभ्ययाज्जवनैरश्वै फाल्गुन शत्रुसूदनम् ॥ ६१
तस्य पार्थ शरान् सप्त प्रेषयामास भारत ।
ते त शूर विनिर्भिद्य प्राविशन् धरणीतलम्॥
सोऽतिविद्ध शरैस्तीक्ष्णैर्गाण्डीवप्रेषितैर्मृधे
अर्जुन प्रतिविव्याध दशभि कङ्कपत्रिभि ६३
वासुदेव त्रिभिर्विद्ध्वा पुन पार्थ च पञ्चभि ।
तस्य पार्थो धनुश्छित्वा केतु चिच्छेद मारिष

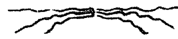
भल्लाभ्या भृशतीक्ष्णाभ्या
त च विव्याध पाण्डव ।
स तु पार्थ त्रिभिर्विद्ध्वा
सिंहनादमथानदत् ॥ ६५

सर्वपारशवी चैव शक्तिं शूर सुदक्षिणः ।
स घण्टा प्राहिणोद्घोरा क्रुद्धो गाण्डीवधन्वने
सा ज्वलन्ती महोल्केव तमासाद्य महारथम्
सविस्फुलिङ्गा निर्भिद्य निपपात महीतले६७

शक्त्या त्वभिहतो गाढ
मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुत ।
समाश्वास्य महातेजा
सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ६८

तं चतुर्दशभि पार्थो नाराचै कङ्कपत्रिभि ।
साश्वध्वजधनु सूता विव्याधाचिन्त्यविक्रम
रथ चान्यै सुबहुभिश्चक्रे विशकल शरै ।
सुदक्षिण त काम्बोज मोघसकल्पविक्रमम्॥
बिभेद हृदि बाणेन पृथुधारेण पाण्डव ।
स भिन्नवर्मा स्रस्ताङ्ग प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गद ॥ ७१
पपाताभिमुख शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वज ।
गिरे शिखरज श्रीमान् सुशाख सुप्रतिष्ठित
निर्भग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमात्यये ।
शेते स्म निहतो भूमौ काम्बोजास्तरणोचित
महार्हाभरणोपेत सानुमानिव पर्वत ।
सुदर्शनीयस्ताम्राक्ष कर्णिना स सुदक्षिण ॥
पुत्र काम्बोजराजस्य पार्थेन विनिपातित ।
धारयन्नग्निसकाशा शिरसा काञ्चनीं स्रजम्
अशोभत महाबाहुर्व्यसुर्भूमौ निपातित ।
तत सर्वाणि सैन्यानि व्यद्रवन्त सुतस्य ते
हत श्रुतायुध दृष्ट्वा काम्बोज च सुदक्षिणम्७६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणवधे
द्विनवतितमोऽध्याय ॥ ९२ ॥

९३

सञ्जय उवाच ।
हते सुदक्षिणे राजन् वीरे चैव श्रुतायुधे ।
जवेनाभ्यद्रवन् पार्थ कुपिता सैनिकास्तव १
अभीषाहा शूरसेना शिबयोऽथ वसातय ।
अभ्यवर्षस्ततो राजन् शरवर्षैर्धनञ्जयम् ॥ २

तेषा षष्टिशतानन्यान्
प्रामथ्नात् पाण्डव शरै ।
ते स्म भीता पलायन्ते
व्याघ्रात् क्षुद्रमृगा इव ॥ ३

ते निवृत्ता पुन पार्थ सर्वत पर्यवारयन् ।
रणे सपत्नान्निघ्नन्त जिगीषन्त परान् युधि४
तेषामापतता तूर्ण गाण्डीवप्रेषितै शरै ।
शिरासि पातयामास बाहूश्चापि धनञ्जय ५
शिरोभि पातितैस्तत्र भूमिरासीन्निरन्तरा६
अभ्रच्छायेव चैवासीत् ध्वाक्षगृध्रबलैर्युधि ।
तेषु तूत्साद्यमानेषु क्रोधामर्षसमन्वितौ ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनञ्जयमयुध्यताम् ॥ ७

ध्वज शक्रध्वज ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विनवतितमोऽध्याय ॥ ९२ ॥

९३
हते इति ॥ १ ॥

बलिनौ स्पर्धिनौ वीरौ
कुलजौ बाहुशालिनौ ।
तावेन शरवर्षाणि
सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ८
त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यश ।
अर्जुनस्य वधप्रेप्सू पुत्रार्थे तव धन्विनौ ॥ ९
तावर्जुन सहस्रेण पत्रिणा नतपर्वणाम् ।
पूरयामासतु क्रुद्धौ तटाग जलदौ यथा ॥१०
श्रुतायुश्च तत क्रुद्धस्तोमरेण धनञ्जयम् ।
आजघान रथश्रेष्ठ पीतेन निशितेन च ॥ ११
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शन ।
जगाम परम मोह मोहयन् केशव रणे ॥ १२
लब्धान्तरेव काले तु सोऽच्युतायुर्महारथ ।
शूलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवम् ॥
क्षते क्षार स हि ददौ पाण्डवस्य महात्मन
पार्थोऽपि भृशसविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रित
तत सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशाम्पते ।
सिंहनादो महानासीद्धत मत्वा धनञ्जयम् १५
कृष्णश्च भृशसन्तप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनम् ।
आश्वासयत्तु हृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र धनञ्जयम्॥
ततस्तौ रथिना श्रेष्ठौ लब्धलक्षौ धनञ्जयम् ।
वासुदेव च वार्ष्णेय शरवर्षै समन्तत ॥ १७
स तच्चक्ररथ साश्वध्वजपताकिनम् ।
अदृश्य चक्रतुर्युद्ध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
प्रत्याश्वस्तस्तु बीभत्सु शनकैरिव भारत ।
प्रेतराजपुर प्राप्य पुन प्रत्यागतो यथा ॥ १९
सछन्न शरजालेन रथ दृष्ट्वा सकेशवम् ।
शत्रू चाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवानलौ॥
प्रादुश्चक्रे तत पार्थ शाक्रमस्त्र महारथ ।
तस्मादासन् सहस्राणि शराणा नतपर्वणाम्
ते जघ्नस्तौ महेष्वासौ
ताभ्या मुक्ताश्च सायकान् ।
विचेरुराकाशगता
पार्थबाणविदारिता ॥ २२
प्रतिहत्य शरास्तूर्ण शरवेगेन पाण्डव ।
प्रतस्थे तत्र तत्रैव
योधयन् वै महारथान् ॥ २३
तौ च फाल्गुनबाणौघैर्विबाहुशिरसौ कृतौ ।
वसुधामन्वपद्येता वातनुन्नाविव द्रुमौ ॥ २४
श्रुतायुषश्च निधन वधश्चैवाच्युतायुष ।
लोकविस्मापनमभूत्समुद्रस्येव शोषणम् २५
तयो पदानुगान् हत्वा
पुन पञ्चाशत रथान् ।
प्रत्यगाद्भारती सेना
निघ्नन् पार्थो वरान् वरान् ॥ २६
श्रुतायुष च निहत प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषम्
नियतायुश्च सक्रुद्धो दीर्घायुश्चैव भारत २७
पुत्रौ तयोर्नरश्रेष्ठौ कौन्तेय प्रतिजग्मतु ।
किरन्तौ विविधान्बाणान्पितृव्यसनकर्शितौ
तावर्जुनो मुहूर्तेन शरै सन्नतपर्वभि ।
प्रैषयत् परमक्रुद्धो यमस्य सदन प्रति ॥ २९
लोडयन्तमनीकानि द्विप पद्मसरो यथा ।
नाशक्नुवन्वारयितु पार्थं क्षत्रियपुङ्गवा ॥ ३०
अङ्गास्तु गजवारेण पाण्डव पर्यवारयन् ।
क्रुद्धा सहस्रशो राजन्
शिक्षिता हस्तिसादिन ॥ ३१
दुर्योधनसमादिष्टा कुञ्जरै पर्वतोपमै ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च
कलिङ्गप्रमुखा नृपा ॥ ३२
तेषामापतता शीघ्र गाण्डीवप्रेषितै शरै ।
निचकर्त शिरास्युग्रो
बाहूनपि सुभूषणान ॥ ३३
तै शिरोभिर्मही कीर्णा
बाहुभिश्च सहाङ्गदै ।
बभौ कनकपाषाणा भुजगैरिव सवृता ॥ ३४
बाहवो विशिखैश्छिन्ना
शिरास्युन्मथितानि च ।
पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिण ॥३५
शरै सहस्रशो विद्धा
द्विपा प्रसृतशोणिता ।
अदृश्यन्ताद्रय काले गैरिकाम्बुस्रवा इव ३६
निहता शेरते स्मान्ये
बीभत्सोर्निशितै शरै ।
गजपृष्ठगता म्लेच्छा नानाविकृतदर्शना ॥३७

विचेरुरित्यत्र ताभ्या युक्ताश्च सायकानिति प्रथमान्ततयाऽनुपठ्यते ॥ २२ ॥

नानावेषधरा राजन् [illegible] ।
रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा
भान्ति चित्रै शरैर्हता ॥ ३८
शोणित निर्वमन्ति स्म
द्विपा पार्थशराहता ।
सहस्रशश्छिन्नगात्रा सारोहा सपदानुगा
चुक्रुशुश्च निपेतुश्च बभ्रमुश्चापरे दिश ।
भृश त्रस्ताश्च बहव स्वानेव ममृदुर्गजा ४०
सान्तरायुधिनश्चैव द्विपास्तीक्ष्णविषोपमा ।
विदन्त्यसुरमाया ये सुघोरा घोरचक्षुष ॥ ४१
यवना पारदाश्चैव
शकाश्च सह बाल्हिकै ।
काकवर्णा दुराचारा
स्त्रीलोला कलहप्रिया ॥ ४२
द्राविडास्तत्र युध्यन्ते
मत्तमातङ्गविक्रमा ।
गोयोनिप्रभवा म्लेच्छा
कालकल्पा प्रहारिण ॥ ४३
दार्वातिसारा दरदा पुण्ड्राश्चैव सहस्रश ।
ते न शक्या स्म सख्यातु
व्राता शतसहस्रश ॥ ४४
अभ्यवर्षन्त ते सर्वे पाण्डव निशितै शरै ।
अवाकिरश्च ते म्लेच्छा नानायुद्धविशारदा
तेषामपि ससर्जाशु शरवृष्टि धनञ्जय ।
सृष्टिस्तथाविधाप्यासीच्छलभानामिवायति
अभ्रच्छायामिव शरै सैन्ये कृत्वा धनञ्जय ।
मुण्डार्धमुण्डाञ्जटिलानशुचीञ्जटिलाननान्
म्लेच्छानशातयत्सर्वान् समेतानस्त्रतेजसा ।
शरैश्च शतशो विद्धास्ते सघा गिरिचारिण
प्राद्रवन्त रणे भीता गिरिगह्वरवासिन ४८
गजाश्वसादिम्लेच्छाना पतिताना शितै शरै
बका कका वृका भूमावपिबन् रुधिर मुदा ।
पत्त्यश्वरथनागैश्च प्रच्छन्नकृतसक्रमाम् ॥४९
शरवर्षप्लवा घोरा केशशैवलशाद्वलाम् ।
प्रावर्तयन्नदीमुग्रा शोणितौघतरङ्गिणीम्५०
छिन्नाङ्गुलीक्षुद्रमत्स्या युगान्ते कालसन्निभा
प्राकरोद्गजसबाधा नदीमुत्तरशोणिताम्५१
देहेभ्यो राजपुत्राणा नागाश्वरथसादिनाम् ।
यथास्थल च निम्न च न स्याद्वर्षति वासवे ॥
तथासीत् पृथिवी सर्वा शोणितेन परिप्लुता।
षट्सहस्रान्हयान्वीरान पुनर्दशशतान् वरान्
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय
क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ ।
शरै सहस्रशो विद्धा
विधिवत्कल्पिता द्विपा ॥ ५४
शेरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता इव ।
सवाजिरथमातङ्गान्निघ्नन् व्यचरदर्जुन ॥ ५५
प्रभिन्न इव मातङ्गो मृद्नन्नलवन यथा ।
भूरिद्रुमलतागुल्म शुष्केन्धनतृणोलपम् ॥ ५६
निर्दहेदनलोऽरण्य यथा वायुसमीरित ।
सेनारण्य तव तथा कृष्णानिलसमीरित ५७
शरार्चिरदहत् क्रुद्ध
पाण्डवाग्निर्धनञ्जय ।
शून्यान् कुर्वन् रथोपस्थान्
मानवै सस्तरन् महीम् ॥ ५८
प्रानृत्यदिव सबाधे चापहस्तो धनञ्जय ।
वज्रकल्पै शरैर्भूमि कुर्वन्नुत्तरशोणिताम्॥५९
प्राविशद्भारती सेना सक्रुद्धो वै धनञ्जय ।
त श्रुतायुस्तथाम्बष्ठो व्रजमान न्यवारयत्॥६०
तस्यार्जुन शरैस्तीक्ष्णै कङ्कपत्रपरिच्छदै ।
न्यपातयद्धयान् शीघ्र यतमानस्य मारिष ६१
धनुश्चास्यापरैश्छित्त्वा शरै पार्थो विचक्रमे।
अम्बष्ठस्तु गदा गृह्य कोपपर्याकुलेक्षण ॥ ६२
आससाद रणे पार्थ केशव च महारथम् ।
तत सप्रहरन् वीरो गदामुद्यम्य भारत॥ ६३
रथमावार्य गदया केशव समताडयत् ।
गदया ताडित दृष्ट्वा केशव परवीरहा ॥ ६४
अर्जुनोऽथ भृश क्रुद्ध सोम्बष्ठ प्रति भारत
तत शरैर्हेमपुङ्खै सगद रथिना वरम् ॥ ६५
छादयामास समरे मेघ सूर्यमिवोदितम् ।
अथापरै शरैश्चापि गदा तस्य महात्मन ६६
अचूर्णयत् तदा पार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
अथ ता पतिता दृष्ट्वा गृह्यान्या च महागदाम्
अर्जुन वासुदेव च पुन पुनरताडयत् ।
तस्यार्जुन क्षुरप्राभ्या सगदावुद्यतौ भुजौ ॥

गोयोनिप्रभवा नन्दिन्या जाता ॥४३॥ सृष्टि ससृष्टि ॥४६॥ जटिलाननान् जटिलानि रूढश्मश्रूण्याननानि येषाम्॥४७॥ प्रच्छन्नेन प्रच्छादनेन कृतो रचित सक्रमो यस्याम् ॥४९॥ उत्तरशोणिता शोणितप्रधानाम् ॥५१॥ हयान् अश्वारोहान् ॥५३ ॥

चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा
स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ॥
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तबन्धन ।
रथानीकावगाढश्च वारणाश्वशतैर्वृत ।
अदृश्यत तदा पार्थो घनै सूर्य इवावृत ॥५७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अम्बष्ठवधे त्रिनवतितमोऽध्याय ॥ ९३ ॥

९४

सञ्जय उवाच ।
तत प्रविष्टे कौन्तेये सिन्धुराजजिघासया
द्रोणानीकं विनिर्भिद्य भोजानीकं च दुस्तरम् ।
काम्बोजस्य च दायादे हते राजन् सुदक्षिणे
श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सव्यसाचिना ।
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समंतत ।
प्रभग्नं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ३
त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् ।
गत स पुरुषव्याघ्र प्रमथ्यैता महाचमूम् ४
अथ बुद्ध्या समीक्षस्व किन्नु कार्यमनन्तरम् ।
अर्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिन जनक्षये
यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथ ।
तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि न परमा गति
असौ धनञ्जयाग्निर्हि कोपमारुतचोदित ।
सेनाकक्षं दहति मे वन्हि कक्षमिवोत्थित
अतिक्रान्ते हि कौन्तेये
भित्त्वा सैन्य परतप ।
जयद्रथस्य गोप्तार
सशय परम गता ॥ ८
स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्राणामासीद्ब्रह्मविदा वर ।
नातिक्रमिष्यति द्रोण जातु जीवं धनञ्जय ९
योऽसौ पार्थो व्यतिक्रान्तो मिषतस्ते महाद्युते
सर्वं ह्यद्यातुरं मन्ये नेदमस्ति बलं मम ॥ १०
जानामि त्वा महाभाग
पाण्डवानां हिते रतम् ।
तथा मुह्यामि च ब्रह्मन्
कार्यवत्ता विचिन्तयन् ॥ ११
यथाशक्ति च ते ब्रह्मन्
वर्तये वृत्तिमुत्तमाम् ।
प्रीणामि च यथाशक्ति
तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ १२
अस्मांश्च त्वं सदा भक्ता-
निच्छस्यमितविक्रम ।
पाण्डवान् सतत प्रीणा-
स्यस्माकं विप्रिये रतान् ॥ १३
अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रत ।
न ह्यहं त्वा विजानामि मधुदिग्धमिव क्षुर
नादास्यश्चेद्वर मह्य भवान् पाण्डवनिग्रहे ।
नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं गृहान् ॥
मया त्वाशंसमानेन त्वत्तस्त्राणमबुद्धिना ।
आश्वासित सिन्धुपतिर्मोहाद्दत्तश्च मृत्यवे ॥
यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्तो मुच्येतापि हि मानव ।
नार्जुनस्य वशं प्राप्तो मुच्येताजौ जयद्रथ १७
स तथा कुरु शोणाश्व यथा मुच्येत सैन्धव ।
मम चार्तप्रलापाना मा क्रुध पाहि सैन्धवम्
द्रोण उवाच ।
नाभ्यसूयामि ते वाक्य-
मश्वत्थाम्नाऽसि मे सम ।
सत्य तु ते प्रवक्ष्यामि
तज्जुषस्व विशापते ॥ १९
सारथि प्रवर कृष्ण
शीघ्राश्चास्य हयोत्तमा ।
अल्प च विवर कृत्वा
तूर्णं याति धनञ्जय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिनवतितमोऽध्याय ॥ ९३ ॥

९४

तत इति ॥ १ ॥ आतुरमनवस्थितम् ॥ १० ॥ नावबुध्यसे न स्मरसि ॥ १२ ॥ नेच्छसि नानुरुध्यसे १३॥

किं न पश्यसि बाणौघान्
क्रोशमात्रे किरीटिन ।
पश्चाद्रथस्य पतितान्
क्षिप्ताञ्शीघ्रं हि गच्छत ॥ २१
न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समर्थो वयसाऽन्वित ।
सेनामुखे च पार्थानामेतद्बलमुपस्थितम् ॥ २२
युधिष्ठिरश्च मे ग्राह्यो मिषता सर्वधन्विनाम्।
एवं मया प्रतिज्ञात क्षत्रमध्ये महाभुज ॥ २३
धनञ्जयेन चोत्सृष्टो वर्तते प्रमुखे नृप ।
तस्माद्व्यूहमुखं हित्वा नाहं योत्स्यामि फाल्गुन
तुल्याभिजनकर्माणं
शत्रुमेकं सहायवान् ।
गत्वा योधय मा भैस्त्वं
त्वं ह्यस्य जगत पति ॥ २५
राजा शूर कृती दक्षो नेतु परपुरञ्जय ।
वीर स्वयं प्रयाह्यत्र यत्र पार्थो धनञ्जय ॥ २६
दुर्योधन उवाच ।
कथं त्वामप्यतिक्रान्त सर्वशस्त्रभृतां वरम्
धनञ्जयो मया शक्य आचार्य प्रतिबाधितुम्॥
अपि शक्यो रणे जेतुं वज्रहस्त पुरंदर ।
नार्जुन समरे शक्यो जेतुं परपुरञ्जय ॥ २८
येन भोजश्च हार्दिक्यो भवांश्च त्रिदशोपम ।
अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुश्च निबर्हित ॥२९
सुदक्षिणश्च निहत स च राजा श्रुतायुध ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च म्लेच्छाश्चायुतशो हता
तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमिव पावकम् ।
प्रतियोत्स्यामि दुर्धर्षं तमहं शस्त्रकोविदम् ॥
क्षमं च मन्यसे युद्धं मम तेनाद्य संयुगे ।
परवानस्मि भवति प्रेष्यवद्रक्ष मद्यश ॥ ३२
द्रोण उवाच ।
सत्यं वदसि कौरव्य दुराधर्षो धनञ्जय ।
अहं तु तत्करिष्यामि यथैनं प्रसहिष्यसि ३३
अद्भुतं चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्धरा ।
विषक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यत ॥
एष ते कवचं राजंस्तथा बध्नामि काञ्चनम् ।
यथा न बाणा नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे
यदि त्वां सासुरसुरा सयक्षोरगराक्षसा ।
योधयन्ति त्रयो लोका सनरा नास्ति ते भयं
न कृष्णो न च कौन्तेयो न चान्य शस्त्रभृद्रणे
शरानर्पयितुं कश्चित् कवचे तव शक्ष्यति ३७
स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽर्जुनम् ।
त्वरमाण स्वयं याहि न त्वाऽसौ विसहिष्यति
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोण स्पृष्ट्वाम्भो वर्म भास्वरम्
आबबन्धाद्भुततमं जपन्मन्त्रं यथाविधि ॥
रणे तस्मिन् सुमहति विजयस्य सुतस्य ते ।
विसिस्मापयिषुर्लोकान् विद्यया ब्रह्मवित्तम
द्रोण उवाच ।
करोतु स्वस्ति ते ब्रह्म[×] ब्रह्मा चापि द्विजातय
सरीसृपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत
ययातिर्नाहुषश्चैव धुन्धुमारो भगीरथ ।
तुभ्यं राजर्षय सर्वे स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥
स्वस्ति तेऽस्त्वेकपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च
स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ॥
स्वाहा स्वधा शची चैव
स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ।
लक्ष्मीररुन्धती चैव
कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ॥ ४४
असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाङ्गिरा ।
वसिष्ठ कश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते नृप ॥
धाता विधाता लोकेशो
दिशश्च सदिगीश्वरा ।
स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु
कार्तिकेयश्च षण्मुख ॥ ४६
विवस्वान् भगवान्स्वस्ति करोतु तव सर्वश
दिग्गजाश्चैव चत्वार क्षितिश्च गगनं ग्रहा
अधस्ताद्धरणीं योऽसौ सदा धारयते नृप ।
शेषश्च पन्नगश्रेष्ठ स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥
गान्धारे युधि विक्रम्य निर्जिता सुरसत्तमा
पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहा सहस्रश ॥४९
हृततेजोबला सर्वे तदा सेन्द्रा दिवौकस ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वृत्राद्भीता महासुरात् ॥
देवा ऊचु ।
प्रमर्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम ।
गतिर्भव सुरश्रेष्ठ त्राहि नो महतो भयात् ॥

वो यदर्थे। यदि धनञ्जयेनोत्सृष्ट प्रमुखे वर्तते तर्हि युधिष्ठिरो मे ग्राह्य इत्यन्वय ॥ २४ ॥ ते त्वा ॥ ३५ ॥ चत्वार ऐरावतवामनाञ्जनसार्वभौमा ॥ ४७ ॥ 'ब्रह्मा स्वस्ति कुर्वन्तु ब्राह्मणा ' इति पाठ ।

अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान्
प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान् सुरसत्तमान्
रक्ष्या मे सततं देवा सहेन्द्राः सद्विजातयः
त्वष्टुः सुदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ॥
त्वष्ट्रा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षायुतशतं तदा ।
वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राप्यानुज्ञां महेश्वरात्
स तस्यैव प्रसादाद्वो हन्यादेव रिपुर्बली ।
नागत्वा शंकरस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ॥
दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्रं तं क्षिप्रं गच्छत मन्दरम् ।
यत्रास्ते तपसां योनिर्दक्षयज्ञविनाशनः ॥
पिनाकी सर्वभूतेशो भगनेत्रनिपातनः ।
ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मंदरम् ॥
अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
सोऽब्रवीत् स्वागतं देवा ब्रूत किं करवाण्यहं
अमोघं दर्शनं मह्यं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ॥
तेजो हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसाम् ।
मूर्तीरीक्षस्व नो देव प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ॥
शर्व उवाच ।
विदितं वो यथा देवाः कृत्येयं सुमहाबला।
त्वष्टुस्तेजोभवा घोरा दुर्निवार्याऽकृतात्मभिः
अवश्यं तु मया कार्यं साह्यं सर्वदिवौकसां
ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरम् ॥
बधानानेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।
वधायासुरमुख्यस्य वृत्रस्य सुरघातिनः ॥६३
द्रोण उवाच ।
इत्युक्त्वा वरदः प्रादाद्वर्म तन्मन्त्रमेव च ।
स तेन वर्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रचमूं प्रति ॥ ६४
नानाविधैश्च शस्त्रौघैः पात्यमानैर्महारणे ।
न संधिः शक्यते भेत्तुं वर्मबन्धस्य तस्य तु ॥
ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयम् ।
तं च मन्त्रमयं बन्धं वर्म चाङ्गिरसे ददौ ।
अङ्गिरा प्राह पुत्रस्य मन्त्रज्ञस्य बृहस्पतेः
बृहस्पतिरथोवाच अग्निवेश्याय धीमते ॥
अग्निवेश्यो मम प्रादात्तेन बध्नामि वर्म ते ।
तवाद्य देहरक्षार्थं मन्त्रेण नृपसत्तम ॥ ६८
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तव पुत्रं महाद्युतिम् ।
पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्यपुङ्गवः ॥ ६९
ब्रह्मसूत्रेण बध्नामि कवचं तव भारत ।
हिरण्यगर्भेण यथा बद्धं विष्णोः पुरा रणे ॥
यथा च ब्रह्मणा बद्धं संग्रामे तारकामये ।
शक्रस्य कवचं दिव्यं तथा बध्नाम्यहं तव ॥
बद्ध्वा तु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।
प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते द्विजः ॥
स संनद्धो महाबाहुराचार्येण महात्मना ।
रथानां च सहस्रेण त्रिगर्तानां प्रहारिणाम्
तथा दन्तिसहस्रेण मत्तानां वीर्यशालिनाम्
अश्वानां नियुतेनैव तथाऽन्यैश्च महारथैः ॥
वृतः प्रायान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति ।
नानावादित्रघोषेण यथा वैरोचनिस्तथा ॥
ततः शब्दो महानासीत् सैन्यानां तव भारत
अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवम् ॥७६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचबन्धने चतुर्नवतितमोऽध्याय ॥ ९४ ॥

९५

सञ्जय उवाच ।
प्रविष्टयोर्महाराज पार्थवार्ष्णेययो रणे ।
दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ॥ १
जवेनाभ्यद्रवद्द्रोणं महता निःस्वनेन च ।
पाण्डवाः सोमकैः सार्धं ततो युद्धमवर्तत॥२

अनुज्ञां वरम् ॥ ५४ ॥ हन्याद्धन्तुमर्हति ॥ ५ ॥ मानसेन मनसोच्चारणीयेन ॥ ६३ ॥ ब्रह्मसूत्रेण ब्रह्मणा सूचितेनोपदेशेन ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुर्नवतितमोऽध्याय ॥ ९४ ॥

९५

प्रविष्टयोरिति ॥ १ ॥

तद्युद्धमभवत् तीव्र तुमुल लोमहर्षणम् ।
कुरूणा पाण्डवाना च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतम्
राजन् कदाचिन्नास्माभिर्दृष्ट तादृङ्न च श्रुत
यादृगभ्यगते सूर्ये युद्धमासीद्विशापते ॥ ४
धृष्टद्युम्नमुखा पार्था व्यूढानीका प्रहारिण
द्रोणस्य सैन्य ते सर्वे शरवर्षैरवाकिरन् ॥
वय द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
पार्षतप्रमुखान् पार्थानभ्यवर्षाम सायकै ॥
महामेघाविवोदीर्णौ मिश्रवातौ हिमात्यये ।
सेनाग्रे प्रचकाशेते रुचिरे रथभूषिते ॥ ७
समेत्य तु महासेने चक्रतुर्वेगमुत्तमम् ।
जाह्नवीयमुने नद्यौ प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ८
नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरथसवृत ।
गदाविद्युन्महारौद्र सग्रामजलदो महान् ॥
भारद्वाजानिलोद्धूत शरधारासहस्रवान् ।
अभ्यवर्ष-महासैन्य पाण्डुसेनाग्निमुद्धतम् ॥
समुद्रमिव घर्मान्ते विशन् घोरो महानिल
व्यक्षोभयदनीकानि पाण्डवाना द्विजोत्तमः
तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् ।
बिभित्सन्तो महासेतु वार्योघा प्रबला इव
वारयामास तान् द्रोणो
जलौघमचलो यथा ।
पाण्डवान् समरे क्रुद्धान्
पञ्चालांश्च सकेकयान् ॥ १३
अथापरे च राजान परिवृत्य समन्तत ।
महाबला रणे शूरा पञ्चालानन्ववारयन् ॥
ततो रणे नरव्याघ्र पार्षत पाण्डवै सह ।
सञ्जघानासकृद्द्रोण बिभित्सुररिवाहिनीम् ॥
यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते ।
तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ॥ १६
सनिस्त्रिंशपुरोवात शक्तिप्रासर्ष्टिसवृत ।
ज्याविद्युच्चापसह्रादो धृष्टद्युम्नबलाहक ॥१७
शरधाराश्मवर्षाणि व्यसृजन् सर्वतो दिशम्
निघ्नन् रथवराश्वौघान् प्लावयामास वाहिनी
य यमार्च्छच्छरैर्द्रोण पाण्डवाना रथव्रजम् ।
ततस्तत शरैर्द्रोणमपाकर्षत पार्षत ॥ १९
तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत ।
धृष्टद्युम्न समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिद्यत॥ २०

भोजमेकेऽभ्यवर्तन्त जलसन्ध तथाऽपरे ।
पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोणमेवापरे ययु ॥ २१
सघट्टयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिना वर ।
व्यधमच्चापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथ. २२
धार्तराष्ट्रास्तथा भूता वध्यन्ते पाण्डुसृञ्जयै ।
अगोपा पशवोऽरण्ये बहुभि श्वापदैरिव ॥
काल स्म ग्रसते योधान्
धृष्टद्युम्नेन म हितान् ।
सङ्ग्रामे तुमुले तस्मि-
ञ्चिति समेनिरे जना ॥ २४
कुनृपस्य यथा राष्ट्र दुर्भिक्ष-व्याधि-तस्करै ।
द्राव्यते तद्वदापन्ना पाण्डवैस्तव वाहिनी २५
अर्करश्मिविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च ।
चक्षूषि प्रत्यहन्यन्त सैन्येन रजसा तथा॥२६
त्रिधाभूतेषु सैन्येषु वध्यमानेषु पाण्डवै ।
अमर्षितस्ततो द्रोण पञ्चालान् व्यधमच्छरै
मृद्नतस्तान्यनीकानि निघ्नतश्चापि सायकै
बभूव रूप द्रोणस्य कालाग्नेरिव दीप्यत २८
रथ नाग हय चापि पत्तिनश्च विशापते ।
एकैकेनेषुणा सख्ये निर्बिभेद महारथ ॥ २९
पाण्डवाना तु सैन्येषु
नास्ति कश्चित् स भारत ।
दधार यो रणे बाणान्
द्रोणचापच्युतान् प्रभा ॥ ३०
तत् पच्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितम् ।
बभ्राम पार्षत सैन्य तत्र तत्रैव भारत ॥ ३१
तथैव पार्षतेनापि काल्यमान बल तव ।
अभवत् सर्वतो दीप्त शुष्क वनमिवाग्निना ३२
बाध्यमानेषु सैन्येषु
द्रोण-पार्षतसायकै ।
त्यक्त्वा प्राणान् पर शक्त्या
युध्यन्ते सर्वतोमुखा ॥ ३३
तावकाना परेषा च
युध्यता भरतर्षभ ।
नासीत् कश्चिन्महाराज
योऽत्याक्षीत् सयुग भयात् । ३४
भीमसेन तु कौन्तेय सोदर्या पर्यवारयन् ।
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथ ॥ ३५

हिमात्यये शिशिरे सेनाग्रे प्रधाने सेने ॥ ७ ॥ प्लावयामास निमज्जितवान ॥ १८ ॥ अपाकर्षत न्यावर्तितवान् ॥ १९ ॥
सघट्टयति सम्मेलयति ॥ २० ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चेकितानश्च वीर्यवान्
त्रयाणां तव पुत्राणां त्रय एवानुयायिनः ॥ ३६
बाल्हीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्रो महारथः ।
सहसेनः सहामात्यो द्रौपदेयानवारयत्॥३७
शैब्यो गोवासनो राजा योधैश्शतशतावरैः ।
काश्यस्याभिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ॥
अजातशत्रुं कौन्तेयं
ज्वलन्तमिव पावकम् ।
मद्राणामीश्वरः शल्यो
राजा राजानमावृणोत् ॥ ३९
दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्षणः ।
सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथवरं युधि॥४०
स्वकेनाहमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः ।
चतुःशतैर्महेष्वासैश्चेकितानमवारयम् ॥ ४१
शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् ।
गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसिपाणिभिः
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
विराटं मत्स्यमार्च्छताम् ।
प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ
मित्रार्थेऽभ्युद्यतायुधौ ॥ ४३
शिखण्डिनं याज्ञसेनिं रुन्धानमपराजितम् ।
बाल्हीकः प्रतिसंयत्तः पराक्रान्तमवारयत् ॥
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्धं प्रभद्रकैः ।
आवन्त्यः सह सौवीरैः क्रुद्धरूपमवारयत्॥४५
घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसं क्रूरकर्मिणम् ।
अलायुधोऽद्रवत्तूर्णं क्रुद्धमायान्तमाहवे ॥ ४६
अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः ।
सैन्येन महता युक्तः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ४७
सैन्धवः पृष्ठतस्त्वासीत् सर्वसैन्यस्य भारत ।
रक्षितः परमेष्वासैः कृपप्रभृतिभी रथैः ॥ ४८
तस्यास्तां चक्ररक्षौ द्वौ सैन्धवस्य बृहत्तमौ ।
द्रौणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामतः ४९
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् सौमदत्तिपुरोगमाः ।
कृपश्च वृषसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्जयः ॥ ५०
नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः।
सैन्धवस्य विधायैव रक्षां युयुधिरे ततः॥५१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सकुलयुद्धे
पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

सञ्जय उवाच ।
राजन् संग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयतो मम ।
कुरूणां पाण्डवानां च यथा युद्धमवर्तत ॥ १
भारद्वाजं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम्।
अयोधयन् रणे पार्था द्रोणानीकं बिभित्सवः
रक्षमाणः स्वकं व्यूहं
द्रोणोऽपि सह सैनिकैः ।
अयोधयद्रणे पार्थान्
प्रार्थमानो महद्यशः ॥ ३
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं दशभिः शरैः
आजघ्नतुः सुसंक्रुद्धौ तव पुत्रहितैषिणौ ॥ ४
विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ ।
पराक्रान्तौ पराक्रम्य योधयामास सानुगौ॥
तेषां युद्धं समभवद्दारुणं शोणितोदकम् ।
सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने
बाल्हीकं रभसं युद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः ।
आजघ्ने विशिखैस्तीक्ष्णैर्घोरैर्मर्मास्थिभेदिभिः
बाल्हीको याज्ञसेनिं तु हेमपुङ्खैः शिलाशितैः
आजघान भृशं क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ८
तद्युद्धमभवद्घोरं शरशक्तिसमाकुलम् ।
भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ९
ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।
अभवत् संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥१०
शैब्यो गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् ।
ससैन्यो योधयामास गजः प्रतिगजं यथा११

काश्यस्य काशिराजस्य ॥३८॥ आवन्त्योऽन्यः ॥४५॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चनवतितमोऽध्यायः ९५

९६
राजन्निति ॥ १ ॥

बाल्हीकराज सक्रुद्धो द्रौपदेयान्महारथान्
मन पञ्चेन्द्रियाणीव शुशुभे योधयन् रणे॥१२
अयोधयस्ते सुभृश त शरौघै समन्तत ।
इन्द्रियार्था यथा देह शश्वद्देहवता वर ॥ १३
वार्ष्णेय सात्यकिं युद्धे पुत्रो दु शासनस्तव ।
आजघ्ने सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभि ॥ १४
सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन धन्विना।
ईषन्मूर्च्छा जगामाशु सात्यकि सत्यविक्रम
समाश्वस्तस्तु वार्ष्णेयस्तव पुत्र महारथम् ।
विव्याध दशभिस्तूर्ण सायकै कङ्कपत्रिभि ॥
तावन्योन्य दृढ विद्धावन्योन्यशरपीडितौ ।
रेजतु समरे राजन् पुष्पिताविव किंशुकौ१७
अलबुषस्तु सक्रुद्ध कुन्तिभोजशरार्दित ।
अशोभत भृश लक्ष्म्या पुष्पाढ्य इव किंशुक ॥
कुन्तिभोज ततो रक्षो विद्ध्वा बहुभिरायसै ।
अनदद्भैरव नाद वाहिन्या प्रमुखे तव ॥ १९
ततस्तौ समरे शूरौ योधयन्तौ परस्परम् ।
ददृशु सर्वसैन्यानि शक्रजम्भौ यथा पुरा॥ २०
शकुनिं रभस युद्धे कृतवैर च भारत ।
माद्रीपुत्रौ च सरब्धौ शरैश्चार्दयता भृशम् २१
तुमुल स महान् राजन् प्रावर्तत जनक्षय ।
त्वया सजनितोऽत्यर्थ कर्णेन च विवर्धित ॥
रक्षितस्तव पुत्रैश्च क्रोधमूलो हुताशन ।
य इमा पृथिवीं राजन् दग्धु सर्वा समुद्यत
शकुनि पाडुपुत्राभ्या कृत स विमुख शरै ।
न स्म जानाति कर्तव्य युद्धे किञ्चित्पराक्रम
विमुख चैनमालोक्य माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
ववर्षतु पुनर्बाणैर्यथा मेघौ महागिरिम् ॥ २५
स वध्यमानो बहुभि शरै सन्नतपर्वभि ।
सप्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबल॥ २६
घटोत्कचस्तथा शूर राक्षस तमलायुधम् ।
अभ्ययाद्रभस युद्धे वेगमास्थाय मध्यमम् २७
तयोर्युद्ध महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ।
यादृश हि पुरा वृत्त रामरावणयोर्मृधे ॥ २८
ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजानमाहवे ।
विद्ध्वा पञ्चाशता बाणै पुनर्विव्याध सप्तभि
तत प्रववृते युद्ध तयोरत्यद्भुत नृप ।
यथा पूर्व महद्युद्ध शम्बरामरराजयो ॥ ३०
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च तवात्मज
अयोधयन् भीमसेन महत्या सेनया वृता ३१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे
षण्णवतितमोऽध्याय ॥ ९६ ॥

९७

सञ्जय उवाच ।
तथा तस्मिन् प्रवृत्ते तु सग्रामे लोमहर्षणे ।
कौरवेयास्त्रिधाभूतान् पाडवा समुपाद्रवन्
जलसन्ध महाबाहु भीमसेनोऽभ्यवर्तत ।
युधिष्ठिर सहानीक कृतवर्माणमाहवे ॥ २
किरस्तु शरवर्षाणि रोचमान इवाशुमान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३
तत प्रववृते युद्ध त्वरता सर्वधन्विनाम् ।
कुरूणा पाण्डवाना च सक्रुद्धाना परस्परम्
सक्षये तु तथाभूते वर्तमाने महाभये ।
द्वन्द्वीभूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतवत् ॥ ५
द्रोण पाञ्चालपुत्रेण बली बलवता सह ।
यदक्षिपत् पृषत्कौघास्तदद्भुतमिवाभवत् ६
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्तत ।
चक्राते द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणा शीर्षाण्यनेकश
विनिकीर्णानि वीराणामनीकेषु समन्तत ।
वस्त्राभरणशस्त्राणि ध्वजवर्मायुधानि च ८
तपनीयतनुत्राणा ससिक्ता रुधिरेण च ।
ससक्ता इव दृश्यन्ते मेघसघा सविद्युत ९

हुताशन प्रावर्ततेत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षण्णवतितमोऽध्याय ॥ ९६ ॥

९७

तथेति ॥ १ ॥

कुञ्जराश्वनरानन्ये पातयन्ति स्म पत्रिभि ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथा
असिचर्माणि चापानि
शिरांसि कवचानि च ।
विप्रकीर्यन्त शूराणा
सम्प्रहारे महात्मनाम् ॥ ११
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्तत ।
अदृश्यन्त महाराज तस्मिन् परमसंकुले ॥१२
गृध्रा कङ्का बका श्येना
वायसा जम्बुकास्तथा ।
बहुश पिशिताशाश्च
तत्रादृश्यन्त मारिष ॥ १३
भक्षयन्तश्च मांसानि पिबन्तश्चापि शोणितम्
विलुम्पन्तश्च केशांश्च मज्जाश्च बहुधा नृप १४
आकर्षन्त शरीराणि शरीरावयवांस्तथा ।
नराश्वगजसंघाना शिरांसि च ततस्तत १५
कृतास्त्रा रणदीक्षाभिर्दीक्षिता रणशालिन ।
रणे जय प्रार्थयाना भृश युयुधिरे तदा १६
असिमार्गान् बहुविधान्
विचेरु सैनिका रण ।
ऋष्टिभि शक्तिभि प्रासै
शूल तोमर-पट्टिशै ॥ १७
गदाभि परिघैश्चान्यैरायुधैश्च भुजैरपि ।
अन्योन्य जघ्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नरा १८
रथिनो रथिभि सार्धमश्वारोहाश्च सादिभि
मातङ्गा वरमातङ्गै पदाताश्च पदातिभि १९
क्षीबा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च वारणा
उच्चुक्रुशुरथान्योन्य जघ्नुरन्योन्यमेव च ॥ २०
वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे विशापते ।
धृष्टद्युम्नो हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् २१
ते हया साध्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहस ।
पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ॥ २२
पारावतसवर्णास्ते रक्तशोणविमिश्रिता ।
हया शुशुभिरे राजन् मेघा इव सविद्युत २३
धृष्टद्युम्नस्तु संप्रेक्ष्य द्रोणमभ्याशमागतम् ।
असिचर्माऽऽददे वीरो धनुरुत्सृज्य भारत
चिकीर्षुर्दुष्कर कर्म पार्षत परवीरहा ।
ईषया समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् २५
अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसंनहनेषु च ।
जघानार्धेषु चाश्वाना तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्
खड्गेन चरतस्तस्य शोणाश्वानधितिष्ठत ।
न ददर्शान्तर द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् २७
यथा श्येनस्य पतन वनेष्वामिषगृद्धिन ।
तथैवासीदभीसारस्तस्य द्रोण जिघांसत ॥
तत शरशतेनास्य शतचन्द्र समाक्षिपत् ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य खड्ग च दशभि शरै २९
हयांश्चैव चतु षष्ट्या
शराणा जघ्निवान् बली ।
ध्वज छत्र च भल्लाभ्या
तथा तौ पार्ष्णिसारथी ॥ ३०
अथास्मै त्वरितो बाणमपर जीवितान्तकम्
आकर्णपूर्ण चिक्षेप वज्र वज्रधरो यथा ३१
त चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्बाणैश्चिच्छेद सात्यकि
ग्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्न व्यमोचयत् ३२
सिंहेनेव मृग ग्रस्त नरसिंहेन मारिष ।
द्रोणेन मोचयामास पाञ्चाल्य शिनिपुङ्गव
सात्यकि प्रेक्ष्य गोप्तार पाञ्चाल्य च महाहवे
शराणा त्वरितो द्रोण षड्विंशत्या समार्पयत्
ततो द्रोण शिने पौत्रो ग्रसन्तमपि सृञ्जयान्
प्रत्यविध्यच्छितैर्बाणै षड्विंशत्या स्तनान्तरे
तत सर्वे रथास्तूर्ण पाञ्चाल्या जयगृद्धिन ।
सात्वताभिसृते द्रोणे धृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धे
सप्तनवतितमोऽध्याय ॥ ९७ ॥

कुञ्जराश्वनरानिति काकाक्षिवदुभयत्र यथाविभक्ति संबध्यते ॥ १० ॥ युगसंनहनेषु युगसंधेषु ॥ २ ॥ अवाक्षिपन् अपनीतवन्त ॥ ३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तनवतितमोऽध्याय ॥ ९७ ॥

९८

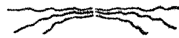
धृतराष्ट्र उवाच ।
बाणे तस्मिन्निकृत्ते तु धृष्टद्युम्ने च मोक्षिते
तेन वृष्णिप्रवीरेण युयुधानेन सञ्जय ॥ १
अमर्षितो महेष्वास सर्वशस्त्रभृता वर ।
नरव्याघ्र शिने पौत्रे द्रोण किमकरोद्युधि २
सञ्जय उवाच ।
सम्प्रद्रुत क्रोधविषो व्यादितास्यशरासन
तीक्ष्णधारेषुदशन सितनाराचदंष्ट्रवान् ३
संरम्भामर्षताम्राक्षो महोरग इव श्वसन् ।
नरवीर प्रमुदित शोणैरश्वैर्महाजवै ॥ ४
उत्पतद्भिरिवाकाशे क्रामद्भिरिव पर्वतम् ।
रुक्मपुङ्खाञ्छरानस्यन्युयुधानमुपाद्रवत् ॥ ५
शरपातमहावर्ष रथघोषबलाहकम् ।
कार्मुकाकर्षविक्षेप नाराचबहुविद्युतम् ॥ ६
शक्तिखड्गाशनिधर क्रोधवेगसमुत्थितम् ।
द्रोणमेघमनावार्य हयमारुतचोदितम् ॥ ७
दृष्ट्वैवाभिपतत त शूर परपुरञ्जय ।
उवाच सूत शैनेय प्रहसन्युद्धदुर्मद ॥ ८
एनं वै ब्राह्मण शूर स्वकर्मण्यनवस्थितम् ।
आश्रय धार्तराष्ट्रस्य राज्ञा दु खभयापहम् ॥ ९
शीघ्र प्रजवितैरश्वै प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् ।
आचार्य राजपुत्राणा सतत शूरमानिनम् १०
ततो रजतसकाशा माधवस्य हयोत्तमा ॥
द्रोणस्याभिमुखा शीघ्रमगच्छन् वातरहस
ततस्तौ द्रोणशैनेयौ युयुधाते परतपौ ।
शरैरनेकसाहस्रैस्ताडयन्तौ परस्परम् ॥ १२
इषुजालावृत व्योम चक्रतु पुरुषर्षभौ ।
पूरयामासतुर्वीरावुभौ दश दिश शरै ॥ १३
मेघाविवातपापाये धाराभिरनिरन्तरम् ।
न स्म सूर्यस्तदा भाति न ववौ च समीरण ॥
इषुजालावृत घोरमन्धकार समन्तत ।
अनाधृष्यमिवान्येषा शूराणामभवत्तदा ॥ १५
अन्धकारीकृते लोके द्रोणशैनययो शरै ।
तयो शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा ॥
नान्तर शरवृष्टीना ददृशे नरसिंहयो ।
इषूणा सन्निपातेन शब्दो धाराभिघातज ॥
शुश्रुवे शक्रमुक्तानामशनीनामिव स्वन ।
नाराचैर्व्यतिविद्धाना शराणा रूपमाबभौ ॥
आशीविषविदष्टाना सर्पाणामिव भारत ।
तयोर्ज्यातलनिर्घोष शुश्रुवे युद्धशौण्डयो ॥
अजस्र शैलशृङ्गाणा वज्रेणाहन्यतामिव ।
उभयोस्तौ रथौ राजस्ते चाश्वास्तौ च सारथी
रुक्मपुङ्खै शरैश्छिन्नाश्चित्ररूपा बभुस्तदा ।
निर्मलानामजिह्मानां नाराचानां विशांपते ॥
निर्मुक्ताशीविषाभाना सम्पातोऽभूत्सुदारुण
उभयो पतिते छत्रे तथैव पतितौ ध्वजौ २२
उभौ रुधिरसिक्ताङ्गावुभौ च विजयैषिणौ ।
स्रवद्भि शोणित गात्रै प्रस्रुताविव वारणौ
अन्योन्यमभ्यविध्येता जीवितान्तकरै शरै ।
गर्जितोत्क्रुष्टसन्नादा शङ्खदुन्दुभिनि स्वना
उपारमन्महाराज व्याजहार न कश्चन ।
तूष्णीभूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपारमन्
ददर्श द्वैरथ ताभ्या जातकौतूहलो जन ।
रथिनो हस्तियन्तारो हयारोहा पदातय ॥
अवैक्षन्ताचलैर्नेत्रै परिवार्य नरर्षभौ
हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथानीकानि वाजिनाम्
तथैव रथवाहिन्य प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिता ।
मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितै ॥ २८
ध्वजैराभरणैश्चित्रै कवचैश्च हिरण्मयै ॥
वैजयन्तीपताकाभि परिस्तोमाङ्गकम्बलै ॥
विमलैर्निशितै शस्त्रैर्हयाना च प्रकीर्णकै ।
जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च मूर्धसु ॥ ३०
गजाना कुम्भमालाभिर्दन्तवेष्टैश्च भारत ।
सबलाका सखद्योता सैरावतशतह्रदा ॥
अदृश्यन्तोष्णपर्याये मेघानामिव वागुरा ॥
अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिरा स्थिता
तद्युद्ध युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मन ॥
विमानाग्रगता देवा ब्रह्मसोमपुरोगमा ॥३३॥

९८

बाणे इति ॥ १ ॥ कार्मुकाकर्ष एव विक्षेप आसारप्रसाधन यस्य ॥ ६ ॥ अन्तरमवच्छेद ॥ १७ ॥ रथवाहिन्यो रथसेना ॥ २८ ॥ वैजयन्तीविलक्षणाभि पताकाभि परिस्तोमैर्वर्णकम्बलै अङ्गकम्बलै सूक्ष्मकम्बलै २९॥ ऐरावतमिंद्रधनु 'एरावतोऽभ्रमातङ्गे 'इत्युपक्रम्य ' नपुसक महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने ' इति **मेदिनी** ॥ ३१ ॥ उष्णस्य पर्याये अपगमे वागुरा जालानि समूहा इति यावत् ॥ ३२ ॥

सिद्धचारणसङ्घाश्च विद्याधरमहोरगा ॥
गतप्रत्यागताक्षेपैश्चित्रैरस्त्रविघातिभि ॥ ३४
विविधैर्विस्मय जग्मुस्तयो पुरुषसिंहयो ॥
हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबलौ ॥ ३५
अन्योन्यमभिविध्येता
शरैस्तौ द्रोणसात्यकी ।
ततो द्रोणस्य दाशार्ह
शराश्चिच्छेद सयुगे ॥ ३६
पत्रिभि सुदृढैराशु धनुश्चैव महाद्युते ।
निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजोऽपर धनु ॥ ३७
सज्य चकार तदपि
चिच्छेदास्य च सात्यकि ।
ततस्त्वरन् पुनर्द्रोणो
धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ॥ ३८
सज्य सज्य धनुश्चास्य
चिच्छेद निशितै शरै ।
एवमेकशत छिन्न
धनुषा दृढधन्विना ॥ ३९
न चान्तर तयोर्दृष्ट
सन्धाने च्छेदनेऽपि च ।
ततोऽस्य सयुगे द्रोणो
दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ४०
युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् ।
एतदस्त्रबल रामे कार्तवीर्ये धनञ्जये ॥ ४१
भीष्मे च पुरुषव्याघ्रे यदिद सात्वता वरे ।
त चास्य मनसा द्रोण पूजयामास विक्रमम्
लाघव वासवस्येव सप्रेक्ष्य द्विजसत्तम ।
तुतोषास्त्रविदा श्रेष्ठस्तथा देवा सवासवा
न तामालक्षयामासुर्लघुता शीघ्रचारिण ।
देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाश्च विशापते ४४
सिद्धचारणसङ्घाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय द्रोण क्षत्रियमर्दन-
अस्त्रैरस्त्रविदा श्रेष्ठो
योधयामास भारत ।
तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभि
प्रतिहत्य स सात्यकि ॥ ४६
जघान निशितैर्बाणैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्यातिमानुष कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरसम रणे ॥ ४७
युक्त योगेन योगज्ञास्तावका समपूजयन् ।
यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकि
तमाचार्योऽथ सम्भ्रान्तोऽयोधयच्छत्रुतापन-
तत क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारग ४९
वधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
तदाग्नेय महाघोर रिपुघ्नमुपलक्ष्य स ॥ ५०
दिव्यमस्त्र महेष्वासो वारुण समुदैरयत् ।
हाहाकारो महानासीद्दृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ
न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशगान्यपि ।
अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्या बाणसमाहिते ॥
न यावदभ्यपद्येता व्यावर्तदथ भास्कर ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डव
नकुल सहदेवश्च पर्यरक्षन्त सात्यकिम् ।
धृष्टद्युम्नमुखै सार्ध विराटश्च सकेकय ॥ ५४
मत्स्या शाल्वेयसेनाश्च द्रोणमाजग्मुरञ्जसा
दु शासन पुरस्कृत्य राजपुत्रा सहस्रश ५५
द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नै परिवारितम् ।
ततो युद्धमभूद्राजस्तेषा तव च धन्विनाम् ॥
रजसा सवृते लोके शरजालसमावृते ।
सर्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ।
सैन्येन रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत ५७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे
अष्टनवतितमोऽध्याय ॥ ९८ ॥

प्रत्यागत निवर्तन आक्षेप प्रहरणम ॥ ३४॥ आलक्षयामासुर्लक्षितवन्त ॥ ४४ ॥ विदुनत्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥ योगेन युक्त्या ॥४८॥ न यावदभ्यपद्येता यावदेवन पराभूते॥ व्यावर्तन्मध्यान्हत परावृत्तोऽभूत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टनवतितमोऽध्याय ॥ ९८ ॥

९९

सञ्जय उवाच ।

विवर्तमाने त्वादित्ये तत्रास्तशिखर प्रति
रजसा कीर्यमाणे च मन्दीभूते दिवाकरे १
तिष्ठता युध्यमानाना पुनरावर्ततामपि ।
भज्यता जयता चैव जगाम तदह शनै २
तथा तेषु विषक्तेषु सैन्येषु जयगृद्धिषु ।
अर्जुनो वासुदेवश्च सैन्धवायैव जग्मतु ॥ ३
रथमार्गप्रमाण तु कौन्तेयो निशितै शरै ।
चकार तत्र पन्थान ययौ येन जनार्दन ॥ ४
यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मन ।
तत्र तत्रैव दीर्यन्ते सेनास्तव विशापते ॥ ५
रथशिक्षा तु दाशार्हो दर्शयामास वीर्यवान्
उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ६
ते तु नामाङ्किता पीता कालज्वलनसन्निभा
स्नायुनद्धा सुपर्वाण पृथवो दीर्घगामिन ७
वैणवाश्चायसाश्चोग्रा
ग्रसन्तो विविधानरीन् ।
रुधिर पतगै सार्ध
प्राणिना पपुराहवे ॥ ८
रथस्थितोऽग्रत क्रोश यानस्यत्यर्जुन शरान्
रथे क्रोशमतिक्राते तस्य ते घ्नन्ति शात्रवान्
तार्क्ष्यमारुतरंहोभिर्वाजिभि साधुवाहिभि
तदागच्छद्धृषीकेश कृत्स्न विस्मापयन् जगत्
न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशापते ।
नेन्द्रस्य न तु रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ११
नान्यस्य समरे राजन् गतपूर्वस्तथा रथ ।
यथा ययावर्जुनस्य मनोभिप्रायशीघ्रग ॥ १२
प्रविश्य तु रणे राजन् केशव परवीरहा ।
सेनामध्ये हयास्तूर्ण चोदयामास भारत १३
ततस्तस्य रथौघस्य मध्य प्राप्य हयोत्तमा ।
कृच्छ्रेण रथमूहुस्त क्षुत्पिपासासमन्विता ॥
क्षताश्च बहुभि शस्त्रैर्युद्धशौण्डैरनेकश ।
मण्डलानि विचित्राणि विचेरुस्ते मुहुर्मुहु ॥
हताना वाजिनागाना रथाना च नरै सह ।
उपरिष्टादतिक्रान्ता शैलाभाना सहस्रश ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरावावन्त्यौ भ्रातरौ नृप ।
सहसेनौ समार्च्छेता पाण्डव क्लान्तवाहनम्
तावर्जुन चतु षष्ट्या सप्तत्या च जनार्दनम् ।
शराणा च शतैरश्वानविध्येता मुदान्वितौ ॥
तावर्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभि ।
आजघान रणे क्रुद्धो मर्मज्ञो मर्मभेदिभि १९
ततस्तौ तु शरौघेण बीभत्सु सहकेशवम् ।
आच्छादयेता सरब्धौ सिंहनाद च चक्रतु ॥
तयोस्तु धनुषी चित्रे भल्लाभ्या श्वेतवाहन ।
चिच्छेद समरे तूर्ण ध्वजौ च कनकोज्ज्वलौ
अथान्ये धनुषी राजन् प्रगृह्य समरे तदा ।
पाण्डव भृशसक्रुद्धावर्दयामासतु शरै ॥ २२
तयोस्तु भृशसक्रुद्ध शराभ्या पाण्डुनन्दन
धनुषी चिच्छिदे तूर्ण भूय एव धनञ्जय २३
तथान्यैर्विशिखैस्तूर्ण रुक्मपुङ्खै शिलाशितै
जघानाश्वास्तथा सूतौ पार्ष्णी च सपदानुगौ
ज्येष्ठस्य च शिर कायात् क्षुरप्रेण न्यकृन्तत
स पपात हत पृथ्व्या वातरुग्ण इव द्रुम २५
विन्द तु निहत दृष्ट्वा ह्यनुविन्द प्रतापवान्
हताश्व रथमुत्सृज्य गदा गृह्य महाबल ॥ २६
अभ्यवर्तत सग्रामे भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ।
गदया रथिना श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथ ॥ २७
अनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनम् ।
स्पृष्ट्वा नाकम्पयत् क्रुद्धो मैनाकमिव पर्वतम्॥
तस्यार्जुन शरै षड्भिर्ग्रीवा पादौ भुजौ शिर·
निचकर्त स सछिन्न पपाताद्रिचयो यथा२९
ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयो राजन् पदानुगा
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धा किरन्त शतश शरान्
तानर्जुन शरैस्तूर्ण निहत्य भरतर्षभ ।
व्यरोचत यथा वह्निर्दाव दग्ध्वा हिमात्यये
तयो सेनामतिक्रम्य कृच्छ्रादिव धनञ्जय ।
विबभौ जलद हित्वा दिवाकर इवोदित ॥
त दृष्ट्वा कुरवस्त्रस्ता प्रहृष्टाश्चाभवन् पुन ।
अभ्यवर्तन्त पार्थ च समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ३३
श्रान्त चैन समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्धवं
सिंहनादेन महता सर्वत पर्यवारयन् ॥ ३४

९९

विवर्तमाने इति ॥ १ ॥ स्नायुनद्धा सूक्ष्मचर्मा ग्रग्रथिता ॥ ७ ॥ क्रोश क्रोशमुद्दिश्य ॥ ९ ॥ सूतौ सारथी पार्ष्णी पृष्ठरक्षौ॥२४॥ आद्रिचयो गिरिश्रृङ्गम्॥२९॥

तास्तु दृष्ट्वा सुसरब्धानुत्स्मयन् पुरुषर्षभ ।
शनकैरिव दाशार्हमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ३५
शरार्दिताश्च ग्लानाश्च हया दूरे च सैन्धव ।
किमिहानन्तर कार्यं ज्यायिष्ठ तव रोचते३६
ब्रूहि कृष्ण यथा तत्त्व त्व हि प्राज्ञतम सदा
भवन्नेत्रा रणे शत्रून् विजेष्यन्तीह पाण्डवा
मम त्वनन्तर कृत्य यद्वै तत्त्व निबोध मे ।
हयान् विमुच्य हि सुख विशल्यान्कुरु माधव
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशव प्रत्युवाच तम् ।
ममाप्येतन्मत पार्थ यदिद ते प्रभाषितम्॥३९

अर्जुन उवाच ।

अहमावारयिष्यामि सर्वसैन्यानि केशव ।
त्वमप्यत्र यथान्याय कुरु कार्यमनन्तरम्॥ ४०

सञ्जय उवाच ।

सोऽवतीर्य रथोपस्थादसम्भ्रान्तो धनञ्जय ।
गाण्डीव धनुरादाय तस्थौ गिरिरिवाचल
तमभ्यधावन्क्रोशन्त क्षत्रिया जयकाङ्क्षिण ।
इद छिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्थ धनञ्जयम् ॥
तमेक रथवशेन महता पर्यवारयन् ।
विकर्षतश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान्॥
शस्त्राणि च विचित्राणि
क्रुद्धास्तत्र व्यदर्शयन् ।
छादयन्त शरै पार्थ
मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४४
अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रिया क्षत्रियर्षभम् ।
नरसिंह रथोदारा सिंह मत्ता इव द्विपा ४५
तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्बलमदृश्यत ।
यत्क्रुद्धो बहुला सेना सर्वत समवारयत् ॥
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य द्विषता सर्वतो विभु ।
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं सर्वानेव समावृणोत् ॥ ४७
तत्रान्तरिक्षे बाणाना प्रगाढाना विशापते ।
सघर्षेण महार्चिष्मान् पावक समजायत४८
तत्र तत्र महेष्वासै श्वसद्भि शोणितोक्षितै
हयैर्नागैश्च सभिन्नैर्नदद्भिश्चारिकर्षणै ॥ ४९
सरब्धैश्चारिभिर्वीरै प्रार्थयद्भिर्जय मृधे ।
एकस्थैर्बहुभि क्रुद्धैरूष्मेव समजायत ॥ ५०
शरोर्मिण ध्वजावर्तं नागनक्र दुरत्ययम् ।
पदातिमत्स्यकलिल शङ्खदुन्दुभिनि स्वनम् ५१
असख्येयमपार च रथोर्मिणमतीव च ।
उष्णीषकमठ छत्रपताकाफेनमालिनम् ॥ ५२
रणसागरमक्षोभ्य मातङ्गाङ्गशिलाचितम् ।
वेलाभूतस्तदा पार्थ पत्रिभि समवारयत्५३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अर्जुने धरणी प्राप्ते हयहस्ते च केशवे ।
एतदन्तरमासाद्य कथ पार्थो न घातित ॥५४

सञ्जय उवाच ।

सद्य पार्थिव पार्थेन निरुद्धा सर्वपार्थिवा ।
रथस्था धरणीस्थेन वाक्यमच्छान्दस यथा ॥
स पार्थ पार्थिवान् सर्वान्
भूमिस्थोऽपि रथस्थितान्
एको निवारयामास
लोभ सर्वगुणानिव ॥ ५६
ततो जनार्दन सख्ये प्रिय पुरुषसत्तमम् ।
असम्भ्रान्तो महाबाहुरर्जुन वाक्यमब्रवीत् ५७
उदपानमिहाश्वाना नालमस्ति रणेऽर्जुन ।
परीप्सन्ते जल चेमे पेय न त्ववगाहनम्॥५८
इदमस्तीत्यसम्भ्रान्तो ब्रुवन्नस्त्रेण मेदिनीम् ।
अभिहत्यार्जुनश्चक्रे वाजिपान सर शुभम्५९
हसकारण्डवाकीर्ण चक्रवाकोपशोभितम् ।
सुविस्तीर्ण प्रसन्नाम्भ प्रफुल्लवरपङ्कजम् ॥ ६०
कूर्ममत्स्यगणाकीर्णमगाधमृषिसेवितम् ।
आगच्छन्नारदमुनिर्दर्शनार्थं कृत क्षणात् ॥ ६१
शरवश शरस्थूण शराच्छादनमद्भुतम् ।
शरवेश्माकरोत् पार्थस्त्वष्टेवाद्भुतकर्मकृत् ६२
तत प्रहस्य गोविन्द
साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ।
शरवेश्मनि पार्थेन
कृते तस्मिन् महात्मना ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि विन्दानुविन्दवधे अर्जुनसरोनिर्माणे च एकोनशततमोऽध्याय ॥ ९९ ॥

प्रगाढानां व्यवगाढानाम् ॥ ४८ ॥ शरा एवोर्मयो वेगा यस्य । ऊर्मि स्त्रीपुंसयोर्वीच्या प्रकाशे वेगभङ्गयो ' इति मेदिनी ॥ ५१॥ रथा एवोर्मयो भङ्गा यत्र ॥५२॥ वेलाभूतो मर्यादारूप ॥ ५३ ॥ अल पर्याप्तम् ॥ ५८ ॥ अभिहत्य खात्वा वाजिपानमश्वपानीयम ॥ ५९ ॥ हसकारण्डवाकीर्णमित्यादि योग्यतया वर्णनम् ॥ ६० ॥ वश शालाधारकाष्ठ स्थूणा मध्यस्तम्भ ॥ ६२ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनशततमोऽध्याय ॥ ९९ ॥

१००

सञ्जय उवाच ।
सलिल जनिते तस्मिन् कौन्तेयेन महात्मना
निस्तारिते द्विषत्सैन्ये कृते च शरवेश्मनि १
वासुदेवो रथात् तूर्णमवतीर्य महाद्युति ।
मोचयामास तुरगान् वितुन्नान् कङ्कपत्रिभि॰
अदृष्टपूर्व तद्दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् ।
सिद्धचारणसङ्घाना सैनिकाना च सर्वश ३
पदातेन तु कौन्तेय युध्यमान महारथा ।
नाशक्नुवन् वारयितु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४
आपतत्सु रथौघेषु प्रभूतगजवाजिषु ।
नासम्भ्रमत्तदा पार्थस्तदस्य पुरुषानति ॥ ५
व्यसृजन्त शरौघास्ते पाण्डव प्रति पार्थिवा
न चाव्यथत धर्मात्मा वासवि परवीरहा ॥
स तानि शरजालानि गदा प्रासाश्च वीर्यवान्
आगतानग्रसत् पार्थ सरित सागरो यथा॥
अस्त्रवेगेन महता पार्थो बाहुबलेन च ।
सर्वेषा पार्थिवेन्द्राणामग्रसत्तान् शरोत्तमान्
तत्त पार्थस्य विक्रान्त वासुदेवस्य चोभयो ।
अपूजयन् महाराज कौरवा महदद्भुतम् ॥
किमद्भुततम लोके भविताऽप्यथवा ह्यभूत् ।
यदश्वान् पार्थगोविन्दौ मोचयामासतू रणे ॥
भय विपुलमस्मासु तावधत्तां नरोत्तमौ ।
तेजो विदधतुश्चोग्र विस्रब्धौ रणमूर्धनि ॥
अथ स्मयन् हृषीकेश स्त्रीमध्य इव भारत
अर्जुनेन कृते सख्ये शरगर्भगृहे तथा ॥ १२ ॥
उपावर्तयदव्यग्रस्तानश्वान् पुष्करेक्षण ।
मिषता सर्वसैन्याना त्वदीयाना विशापते
तेषा श्रम च ग्लानिं च वमथु वेपथु व्रणान्
सर्व व्यपानुदत् कृष्ण कुशलो ह्यश्वकर्मणि ॥
शल्यानुदृत्य पाणिभ्या
परिमृज्य च तान् हयान् ।
उपावर्त्य यथान्याय
पाययामास वारि स ॥
स ताँल्लब्धोदकान् स्नातान्
जग्धान्नान् विगतक्लमान् ।
योजयामास सहृष्ट
पुनरेव रथोत्तमे ॥ १६ ॥
स त रथवर शौरि सर्वशस्त्रभृता वर ।
समास्थाय महातेजा सार्जुन प्रययौ द्रुतम् ॥
रथ रथवरस्याजौ युक्त लब्धोदकैर्हयै ।
दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठा पुनर्विमनसोऽभवन् ॥
विनि श्वसन्तस्ते राजन् भग्नदष्ट्रा इवोरगा
धिगहो धिग्गत पार्थ कृ[illegible] पृथक्
तत्सैन्य सर्वतो दृष्ट्वा लोमहर्षणमद्भुतम् ।
त्वरध्वमिति चाक्रन्दन्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ।
सर्वक्षत्रस्य मिषतो रथेनैकेन दशितौ ॥
बाल क्रीडनकेनेव कदर्थीकृत्य नो बलम् ॥
क्रोशता यतमानानामससक्तौ परतपौ ।
दर्शयित्वाऽऽत्मनो वीर्य प्रयातौ सर्वराजसु
तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा
तदाऽन्ये सैनिकाऽब्रुवन् ।
त्वरध्व कुरव सर्वे वधे कृष्णकिरीटिनो॰ ॥
रथयुक्तो हि दाशार्हो मिषता सर्वधन्विनाम् ।
जयद्रथाय यात्येष कदर्थीकृत्य नो रणे ॥ २४
तत्र केचिन्मिथो राजन् समभाषन्त भूमिपा॰
अदृष्टपूर्व सग्रामे तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २५
सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्यय गत॰
दुर्योधनापराधेन क्षत्र कृत्स्ना च मेदिनी ॥
विलय समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते ॥
इत्येव क्षत्रियास्तत्र ब्रुवत्यन्ये च भारत ॥२७
सिंधुराजस्य यत्कृत्य गतस्य यमसादनम् ।
तत् करोतु वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
तत शीघ्रतर प्रायात् पाण्डव॰ सैन्धव प्रति
विवर्तमाने तिग्माशौ हृष्टै पीतोदकैर्हयै ॥
त प्रयान्त महाबाहु
सर्वशस्त्रभृता वरम्
नाशकुवन् वारयितु
योधा क्रुद्धमिवान्तकम् ॥ ३०
विद्राव्य तु तत सैन्यं पाण्डव शत्रुतापन ।
यथा मृगगणान् सिंह सैन्धवार्थे व्यलोडयत्

१००

सलिले इति ॥ १॥ पुरषानति पुरुषेभ्योऽतिशय । असभ्रमत् उपसर्गात्पूर्वमार्षोऽट् ॥ ५॥ विदधतुर्दर्शितवन्तौ ॥ ११ ॥ उपावर्तयत् परिलोडितवान् ॥ १३ ॥ श्रम मन कायखेद ग्लानिं बलापचय वमथु फेनोद्गमम् ॥ १४ ॥

शाहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत्।
बलाकाभं तु दाशार्हः पाञ्चजन्यं व्यनादयत्
कौन्तेयेनाग्रतः सृष्टा न्यपतन् पृष्ठतः शराः॥
तूर्णात् तूर्णतरं ह्यश्वाः प्रावहन् वातरंहसः॥
ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिवव्रुर्धनंजयम्।
क्षत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैषिणम्॥३४
सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पुरुषर्षभम्।
दुर्योधनोऽन्वयात्पार्थं त्वरमाणो महाहवे
वातोद्धूतपताकं तं रथं जलदनिःस्वनम्।
घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णा रथिनोऽभवन्
दिवाकरेऽथ रजसा
सर्वतः संवृते भृशम्॥
शरार्ताश्च रणे योधा
शेकुः कृष्णौ न वीक्षितुम्॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविस्मये
शततमोऽध्यायः॥ १००॥

१०१

सञ्जय उवाच।
स्रंसन्त इव मज्जानस्तावकानां भयान्नृप।
तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवधनंजयौ॥
सर्वे तु प्रतिसंरब्धा ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः
स्थिरीभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनंजयम्॥
ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमन्विताः।
तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव
असन्तस्तु न्यवर्तन्त वेदेभ्य इव नास्तिकाः।
नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किल्बिषम्।
तानतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ।
ददृशाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ॥
मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ।
तथा कृष्णावदृश्येतां सेनाजालं विदार्य तत्
विमुक्तौ शस्त्रसम्बाधा-
द्द्रोणानीकात् सुदुर्भिदात्
अदृश्येतां महात्मानौ
कालसूर्याविवोदितौ॥
अस्त्रसम्बाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसंकटात्।
अदृश्येतां महात्मानौ शत्रुसम्बाधकारिणौ॥८
विमुक्तौ ज्वलनस्पर्शा-
न्मकरास्याज्झषाविव॥
अक्षोभयेतां सेनां तौ
समुद्रं मकराविव॥९॥
तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः
नैतौ तरिष्यतो द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिम्
तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती
नाशशंसुर्महाराज सिंधुराजस्य जीवितम्॥
आशा बलवती राजन् सिन्धुराजस्य जीविते
द्रोणहार्दिक्ययोः कृष्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो
तामाशां विफलीकृत्य संतीर्णौ तौ परंतपौ
द्रोणानीकं महाराज भोजानीकं च दुस्तरम्
अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ
निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं नाशशंसिरे
मिथश्च समभाषेतामभीतौ भयवर्धनौ।
जयद्रथवधे वाचस्तास्ताः कृष्णधनंजयौ॥ १५
असौ मध्ये कृतः षड्भिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः।
चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न मे मोक्ष्यति सैन्धवः॥
यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो देवगणैः सह।
तथाप्येनं निहंस्याव इति कृष्णावभाषताम्
इति कृष्णौ महाबाहू मिथः कथयतां तदा।
सिन्धुराजमवेक्षन्तौ त्वत्पुत्रा बहु चुक्रुशुः॥
अतीत्य मरुधन्वानं प्रयान्तौ तृषितौ गजौ।
पीत्वा वारि समाश्वस्तौ तथैवास्तमरिंदमौ॥
व्याघ्रसिंहगजाकीर्णानतिक्रम्य च पर्वतान्।
वणिजाविव दृश्येतां हीनमृत्यू जरातिगौ

प्रावहन् अत्यक्रामन्॥ ३३॥ धिष्ठितं किंचिदवास्थितम्॥ ३५॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां शततमोऽध्यायः॥ १००॥

१०१

स्रंसन्त इति॥ १॥ अमर्षश्चिरानुबद्धः कोपः ३॥ प्रभाकरौ चन्द्रादित्यौ॥ ५॥ मरुधन्वानं मरुस्थलम् १९

तथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे।
तावका वीक्ष्य मुक्तौ तौ
विक्रोशन्ति स्म सर्वश ॥ २१
द्रोणादाशीविषाकारा-
ज्ज्वलितादिव पावकात्।
अन्येभ्य पार्थिवेभ्यश्च
भास्वन्ताविव भास्करौ ॥ २२
विमुक्तौ सागरप्रख्याद्द्रोणानीकादरिन्दमौ।
अदृश्येता मुदा युक्तौ समुत्तीर्यार्णव यथा ॥
अस्त्रौघान्महतो मुक्तौ द्रोणहार्दिक्यरक्षितात्
रोचमानावदृश्येतामिन्द्राग्न्यो सदृशौ रणे।
उद्भिन्नरुधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकै.
शितैश्चितौ व्यरोचेता कर्णिकारैरिवाचलौ
द्रोणग्राहह्रदान्मुक्तौ शक्त्याशीविषसकटात्
अय शरोग्रमकरात् क्षत्रियप्रवराम्भस.॥ २६
ज्याघोषतलनिर्ह्रादाद्गदानिस्त्रिंशविद्युत।
द्रोणास्त्रमेघान्निर्मुक्तौ सूर्येन्दू तिमिरादिव ॥
बाहुभ्यामिव सतीर्णौ सिन्धुषष्ठा समुद्रगा
तपान्ते सरित पूर्णा महाग्राहसमाकुला ॥
इति कृष्णौ महेष्वासौ प्रशस्तौ लोकविश्रुतौ
सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलवारणात् ॥
जयद्रथ समीपस्थमवेक्षन्तौ जिघासया।
रुरु निपाने लिप्सन्तौ व्याघ्राविव व्यतिष्ठता
यथा हि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे।
तव योधा महाराज हतमेव जयद्रथम् ॥ ३१
लोहिताक्षौ महाबाहू सयुक्तौ कृष्णपाण्डवौ
सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हृष्टौ व्यनदता मुहु ॥
शौरेरभीषुहस्तस्य पार्थस्य च धनुष्मत।
तयोरासीत् प्रभा राजन् सूर्यपावकयोरिव॥
हर्ष एव तयोरासीद्द्रोणानीकप्रमुक्तयो।
समीपे सैन्धव दृष्ट्वा श्येनयोरामिष यथा॥
तौ तु सैन्धवमालोक्य वर्तमानमिवान्तिके
सहसा पेततु क्रुद्धौ क्षिप्र श्येनाविवामिषम्
तौ दृष्ट्वा तु व्यतिक्रान्तौ हृषीकेशधनञ्जयौ।
सिन्धुराजस्य रक्षार्थ पराक्रान्त सुतस्तव॥
द्रोणेनाबद्धकवचो राजा दुर्योधनस्तत.।
ययावेकरथेनाजौ हयसस्कारवित् प्रभो॥ ३७
कृष्णपार्थौ महेष्वासौ व्यतिक्रम्याथ ते सुत.
अग्रत पुण्डरीकाक्ष प्रतीयाय नराधिप॥ ३८
तत सर्वेषु सैन्येषु वादित्राणि प्रहृष्टवत्।
प्रावाद्यन्त व्यतिक्रान्ते तव पुत्रे धनञ्जयम्॥३९
सिंहनादरवाश्चासन् शङ्खशब्दविमिश्रिता।
दृष्ट्वा दुर्योधन तत्र कृष्णयो प्रमुखे स्थितम्॥
ये च ते सिन्धुराजस्य गोप्तार. पावकोपमा
ते प्राहृष्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्र तव प्रभो॥ ४१
दृष्ट्वा दुर्योधन कृष्णो व्यतिक्रान्त सहानुगम्
अब्रवीदर्जुन राजन् प्राप्तकालमिद वच ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनागमे
एकाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०१॥

१०२

वासुदेव उवाच।
दुर्योधनमतिक्रान्तमेत पश्य धनञ्जय।
अत्यद्भुतमिम मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथ ॥
दूरपाती महेष्वास कृतास्त्रो युद्धदुर्मद।
दृढास्त्रश्चित्रयोधी च धार्तराष्ट्रो महाबल.॥
अत्यन्तसुखसवृद्धो मानितश्च महारथ।
कृती च सतत पार्थ नित्य द्वेष्टि च बान्धवान्

द्रोण एव ग्राहो यस्मिन् ह्रद इव ह्रदस्तस्मात् द्रोणानीकादित्यर्थ ॥ २६॥ द्रोणास्त्राण्येव मेघ ॥ २७॥ सिंधुषष्ठो यासा ताश्च शतद्रुविपाशेरावतीचन्द्रभागावितस्ता ॥ एता हि नितान्तदुस्तरा समुद्रगा इति सरिता विशेषण महानदीत्वद्योतनार्थम् ॥ २८॥ प्रशस्तौ प्रकृष्टतमौ द्रोणास्त्रबलवारणविषयादतिशयनात् ॥ २९ ॥ अग्रत प्रमुखे ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०१॥

१०२

दुर्योधनमिति। नास्तीत्यर्जुनोत्तेजनम् ॥ १ ॥

तन युद्धमहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
अत्र वा त्वनमायत्तं विजयायेतराय वा ॥ ४
अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च चिरसंभृतम् ।
एष [illegible] पाण्डवानां महारथ ॥ ५
सोऽयं प्राप्तस्तवाक्षेपं पश्य साफल्यमात्मनः
कथं हि राजा राज्यार्थी त्वया गच्छेत संयुगं
दिष्ट्या त्विदानीं संप्राप्त एष ते बाणगोचरं
यथाऽयं जीवितं जह्यात् तथा कुरु धनंजय ॥
ऐश्वर्यमदसंमूढो नैष दुःखमुपेयिवान् ।
न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ८
त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः
[illegible] रणे जेतुं किमुतैकः सुयोधनः ॥ ९
स दिष्ट्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकम्
जह्येनं त्वं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ १०
एष ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ ।
निकृत्या धर्मराजं च द्यूते वञ्चितवानयम् ॥
बहूनि सुनृशंसानि कृतान्येतेन मानद ।
युष्मासु पापमतिना अपापेष्वेव नित्यदा ॥
तमनार्यं सदा क्रुद्धं पुरुषं कामरूपिणम् ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि पार्थाविचारयन्
निकृत्या राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
परिक्लेशं च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रमम्
दिष्ट्यैष तव बाणानां गोचरे परिवर्तते ।
प्रतिघाताय कार्यस्य दिष्ट्या च यततेऽग्रतः

दिष्ट्या जानाति संग्रामे
योद्धव्यं हि त्वया सह ।
दिष्ट्या च सफलाः पार्थ
सर्वे कामा ह्यकामिताः ॥ १६

तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाधमम् ।
यथेन्द्रेण हतः पूर्वं जम्भो देवासुरे मृधे ॥ १७
अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदं
वैरस्यास्यास्त्ववभृथो मूलं छिन्धि दुरात्मनः

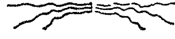
संजय उवाच ।

तं तथेत्यब्रवीत् पार्थः कृत्यरूपमिदं मम ।
सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ १९
येनैतद्दीर्घकालं नो भुक्तं राज्यमकण्टकम् ।
अप्यस्य युधि विक्रम्य छिन्द्यां मूर्धानमाहवे ॥
अपि तस्य [illegible] परिक्लेशस्य माधव ।
कृष्णायाः शक्नुयां गन्तुं पदं [illegible] २१
इत्येववादिनौ कृष्णौ हृष्टौ श्वेतान्हयोत्तमान्
प्रेषयामासतुः संख्ये प्रेप्सन्तौ तं नराधिपम् ॥
तयोः समीपं संप्राप्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
न चकार भयं प्राप्ते भये महति मारिष ॥ २३
तदस्य क्षत्रियास्तत्र सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
यदर्जुनहृषीकेशौ प्रत्युद्यातौ न्यवारयत् ॥ २४
ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशांपते ।
महानादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ २५
तस्मिन् जनसमुन्नादे प्रवृत्ते भैरवे सति ।
कदर्थीकृत्य ते पुत्रः प्रत्यमित्रमवारयत् ॥ २६
आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना ।
संरम्भमगमद्भूयः स च तस्मिन् परंतप ॥ २७
तौ दृष्ट्वा प्रतिसंरब्धौ दुर्योधनधनंजयौ ।
अभ्यवैक्षन्त राजानो भीमरूपाः समन्ततः २८
दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवं च मारिष ।
प्रहसन्नेव पुत्रस्ते योद्धुकामः समाह्वयत् ॥ २९
ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाण्डवश्च धनंजयः ।
व्यक्रोशतां महानादं दध्मतुश्चाम्बुजोत्तमौ ॥ ३०
तौ हृष्टरूपौ संप्रेक्ष्य कौरवेयास्तु सर्वशः ।
निराशाः समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ३१
शोकमापुः परे चैव कुरवः सर्व एव ते ।
अमन्यन्त च पुत्रं ते वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ३२
तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
हतो राजा हतो राजेत्यूचिरे च भयार्दिताः
जनस्य संनिनादं तु श्रुत्वा दुर्योधनोऽब्रवीत्
व्येतु वो भीरहं कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥
इत्युक्त्वा सैनिकान्सर्वान् जयापेक्षी नराधिपः
पार्थमाभाष्य संरम्भादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
पार्थ यच्छिक्षितं तेऽस्त्रं दिव्यं पार्थिवमेव च
तद्दर्शय मयि क्षिप्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना
यद्बलं तव वीर्यं च केशवस्य तथैव च ।
तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषम् ॥

आक्षेपः शरगोचरम् ॥ ६ ॥ कार्यस्य जयद्रथवधरूपस्य १५॥ कृत्यरूपमत्यन्तकरणीयम् ॥ १९ ॥ पदं प्रतिपदम् ॥ २१ ॥

अस्मत्परोक्षं कर्माणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय॥३८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनवचने
द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वाऽर्जुनं राजा त्रिभिर्मर्मातिगैः शरैः
अभ्यविध्यन्महावेगैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १
वासुदेवं च दशभिः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे।
प्रतोदं चास्य भल्लेन छित्त्वा भूमावपातयत्२
तं चतुर्दशभिः पार्थश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रस्ते चाभ्रश्यन्त वर्मणि ॥३
तेषां नैष्फल्यमालोक्य पुनर्नव च पञ्च च ।
प्राहिणोन्निशितान्बाणास्ते चाभ्रश्यत वर्मणः
अष्टाविंशास्तु तान् बाणा-
नस्तान् विप्रेक्ष्य निष्फलान् ।
अब्रवीत्परवीरघ्न
कृष्णोऽर्जुनमिदं वचः ॥ ५
अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव सर्पणम् ।
त्वया सम्प्रेषिताः पार्थ नार्थं कुर्वन्ति पत्रिणः ॥
कच्चिद्गाण्डीवतः प्राणस्तथैव भरतर्षभ ।
मुष्टिश्च ते यथापूर्वं भुजयोश्च बलं तव ॥ ७
न वा कच्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः
तव चैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ८
विस्मयो मे महान्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान्
व्यर्थान्निपतितान्सङ्ख्ये दुर्योधनरथं प्रति ॥९
वज्राशनिसमा घोराः परकायावभेदिनः ।
शराः कुर्वन्ति ते नार्थं पार्थ काऽद्य विडम्बना
अर्जुन उवाच ।
द्रोणेनैषा मतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता
अभेद्या हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ११
अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण त्रैलोक्यमपि वर्मणि ।
एको द्रोणो हि वेदैतदहं तस्माच्च सत्तमात्॥
न शक्यमेतत्कवचं बाणैर्भेत्तुं कथञ्चन ।
अपि वज्रेण गोविन्द स्वयं मघवता युधि १३
जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयसे कथम्
यद्वृत्तं त्रिषु लोकेषु यच्च केशव वर्तते ॥ १४
तथा भविष्यच्चैव तत्सर्वं विदितं तव ।
न त्विदं वेद वै कश्चिद्यथा त्वं मधुसूदन॥ १५
एष दुर्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमाम् ।
तिष्ठत्यभीतवत्सङ्ख्ये बिभ्रत्कवचधारणाम्॥
यत्त्वत्र विहितं कार्यं नैष तद्वेत्ति माधव ।
स्त्रीवदेष बिभर्त्येतां युक्तां कवचधारणाम्१७
पश्य बाह्वोश्च मे वीर्यं धनुषश्च जनार्दन ।
पराजयिष्ये कौरव्यं कवचेनापि रक्षितम्१८
इदमङ्गिरसे प्रादाद्देवेशो वर्म भास्वरम् ।
तस्माद्बृहस्पतिः प्राप ततः प्राप पुरंदरः ॥१९
पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्म ससंग्रहम् ।
दैवं यद्यस्य वर्मैतद्ब्रह्मणा वा स्वयं कृतम्॥ २०
नैनं गोप्स्यति दुर्बुद्धिमद्य बाणहतं मया ।
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वाऽर्जुनो बाणानभिमन्त्र्य व्यकर्षयत
मानवास्त्रेण मानार्हस्तीक्ष्णावरणभेदिना ।
विकृष्यमाणास्तेनैव धनुर्मध्यगताञ्छरान् ॥
तानस्यास्त्रेण चिच्छेद द्रौणिः सर्वास्त्रघातिना
तान्निकृत्तानिषून् दृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना२३
न्यवेदयत् केशवाय विस्मितः श्वेतवाहनः ।
नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन २४
अस्त्रं मामेव हन्याद्धि हन्याच्चापि बलं मम ।
ततो दुर्योधनः कृष्णौ नवभिर्नवभिः शरैः २५
अविध्यत रणे राजञ्छरैराशीविषोपमैः ।
भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्णपाण्डवौ ॥ २६

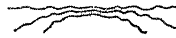
स्वामिसत्कारो वीरप्रधानोऽयमिति यदन्यैः सत्करणं तेन युक्तानि योग्यतां गतानि ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

एवमिति । एवमीदृशप्रभावम् ॥ १ ॥ युक्तामन्यप्रयुक्ताम् ॥१७॥ ससंग्रहं सोपदेशम् । दैवं देवैः कृतम् २०॥

शरवर्षेण महता ततोऽहृष्यन्त तावका ।
चक्रुर्वादित्रनिनदान् सिंहनादरवांस्तथा २७
तत क्रुद्धो रणे पार्थ सृक्किणी परिसंलिहन्।
नापश्यच्च ततोऽस्याग यत्र स्याद्धर्मरक्षितम्
ततोऽस्य निशितैर्बाणै सुमुक्तैरन्तकोपमै ।
हयांश्चकार निर्देहानुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥
धनुरस्याच्छिनत्तूर्ण हस्तावाप च वीर्यवान्
रथ च शकलीकर्तु सव्यसाची प्रचक्रमे ॥३०
दुर्योधन च बाणाभ्या तीक्ष्णाभ्या विरथीकृत
आविध्यद्धस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तदा ॥३१
प्रयत्नज्ञो हि कौन्तेयो नखमासान्तरेषुभि ।
स वेदनाभिराविग्न पलायनपरायण ॥ ३२
त कृच्छ्रामापद प्राप्त दृष्ट्वा परमधन्विन ।
समापेतु परीप्सन्तो धनञ्जयशरार्दितम् ॥
स रथैर्नागसाहस्रै कल्पितै कुञ्जरैर्हयै ।
पदात्योघैश्च सरब्धै परिवव्रुर्धनञ्जयम् ॥ ३४
अथ नार्जुनगोविन्दौ न रथो वा व्यदृश्यत
अस्त्रवर्षेण महता जनौघैश्चापि सवृतौ ॥ ३५
ततोऽर्जुनोऽस्त्रवीर्येण निजघ्ने ता वरूथिनीम्
तत्र व्यङ्गीकृता पेतु शतशोऽथ रथद्विपा ॥
ते हता हन्यमानाश्च न्यगृह्णस्त रथोत्तमम् ।
स रथस्तम्भितस्तस्थौ क्रोशमात्रे समन्तत ॥
ततोऽर्जुन वृष्णिवीरस्त्वरितो वाक्यमब्रवीत्
धनुर्विस्फारयात्यर्थमह ध्मास्यामि चाम्बुजम्
ततो विस्फार्य बलवद्गाण्डीव जघ्निवान् रिपून्
महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्जुन ॥ ३९
पाञ्चजन्य च बलवान् दध्मौ तारेण केशव ।
रजसा ध्वस्तपक्ष्मान्त प्रस्विन्नवदनो भृशम्॥
तस्य शङ्खस्य नादेन धनुषो नि स्वनेन च ।
नि सत्त्वाश्च ससत्त्वाश्च क्षितौ पेतुस्तदा जना
तैर्विमुक्तो रथो रेजे वाय्वीरित इवाम्बुद ॥
जयद्रथस्य गोप्तारस्तत क्षुब्धा सहानुगा ॥
ते दृष्ट्वा सहसा पार्थं गोप्तार सैन्धवस्य तु ।
चक्रुर्नादान् महेष्वासा कम्पयन्तो वसुन्धराम्
बाणशब्दरवांश्चोग्रान्विमिश्राञ्छङ्खनि स्वनै
प्रादुश्चक्रुर्महात्मान सिंहनादरवानपि ॥ ४४
त श्रुत्वा निनद घोर तावकाना समुत्थित
प्रदध्मतु शङ्खवरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४५
तेन शब्देन महता पूरितेय वसुधरा ।
सशैला सार्णवद्वीपा सपाताला विशापते ॥
स शब्दो भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रतिसस्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयोर्बले ॥ ४७
तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णधनञ्जयौ ।
सम्भ्रम परम प्राप्तास्त्वरमाणा महारथा ॥
अथ कृष्णौ महाभागौ तावका वीक्ष्य दशितौ
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनपराजये
त्र्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १०३ ॥

१०४

सञ्जय उवाच ।
तावका हि समीक्ष्यैव वृष्ण्यन्धककुरूत्तमौ
प्रागत्वरन् जिघासन्तस्तथैव विजय परान्॥
सुवर्णचित्रैर्वैयाघ्रै स्वनवद्भिर्महारथै ।
दीपयन्तो दिश सर्वा ज्वलद्भिरिव पावकै
रुक्मपुङ्खैश्च दुष्प्रेक्ष्यै कार्मुकै पृथिवीपते ।
कूजद्भिरतुलान्नादान् कोपितैस्तुरगैरिव ॥ ३
भूरिश्रवा शल कर्णो वृषसेनो जयद्रथ ।
कृपश्च मद्रराजश्च द्रौणिश्च रथिना वर ॥ ४

निर्देहान् निकृत्तावयवान् ॥ २९ ॥ नखमासान्तरे इषुभि राविध्यदिति पूर्वेणान्वय सन्धिरार्ष ॥ ३२ ॥ क्रोशमात्रे सैन्धवतोऽर्थात् ॥ ३७ । इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्र्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १०३ ॥

१०४

तावका इति । प्रागग्र एव समीक्ष्येत्यन्वय ॥ १॥ वैयाघ्रैर्व्याघ्रचर्मोचित्रै ॥ २ ॥

ते पिबन्त इवाकाशमश्वैरष्टौ महारथा ।
व्यराजयन् दश दिशो वैयाघ्रैर्हेमचन्द्रकै ॥५
ते दंशिता सुसरब्धा रथैर्मेघौघनि स्वनै ।
समावृण्वन्दश दिश पार्थस्य निशितै शरै
कौलूतका हयाश्चित्रा वहन्तस्तान्महारथान्
व्यशोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश
आजानेयैर्महावेगैर्नानादेशसमुत्थितै ।
पार्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमै ॥ ८
कुरुयोधवरा राजंस्तव पुत्र परीप्सव ।
धनञ्जयरथ शीघ्र सवत समुपाद्रवन् ॥ ९
ते प्रगृह्य महाशखान् दध्मु पुरुषसत्तमा ।
पूरयन्तो दिव राजन् पृथिवीं च ससागराम्
तथैव दध्मतु शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
प्रवरौ सर्वदेवाना सर्वशङ्खवरौ भुवि ॥ ११
देवदत्त च कौन्तेय पाञ्चजन्य च केशव ।
शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमीरित ॥ १२
पृथिवी चान्तरिक्ष च दिशश्चैव समावृणोत्
तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरित ॥
सर्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोदसी ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे नादसकुले ॥ १४
भीरूणा त्रासजनने शूराणा हर्षवर्धने ।
प्रवादितासु भेरीषु झर्झरेष्वानकेषु च ॥ १५
मृदगेष्वपि राजेन्द्र वाद्यमानेष्वनेकश ।
महारथा समाहूता दुर्योधनहितैषिण ॥ १६
अमृष्यमाणास्त शब्द क्रुद्धा परमधन्विन ।
नानादेश्या महीपाला स्वसैन्यपरिरक्षिण ॥
अमर्षिता महाशखान् दध्मुर्वीरा महारथा ।
कृते प्रतिकरिष्यन्त केशवस्यार्जुनस्य च ॥
बभूव तव तत्सैन्य शखशब्दसमीरितम् ।
उद्विग्नरथनागाश्वमस्वस्थमिव वा विभो ॥
तत् प्रविद्धमिवाकाश शूरै शंखविनादितम्।
बभूव भृशमुद्विग्न निर्घातैरिव नादितम् ॥ २०

स शब्द सुमहान् राजन्
दिश सर्वा व्यनादयत् ।
त्रासयामास तत् सैन्य
युगान्त इव सभृत ॥ २१
ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथा ।
जयद्रथस्य रक्षार्थ पाण्डव पर्यवारयन् ॥ २२
ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् ।
अर्जुन च त्रिभिर्भल्लैर्ध्वजमश्वांश्च पञ्चभि ॥
तमर्जुन पृषत्काना शतै षड्भिरताडयत् ।
अत्यर्थमिव सक्रुद्ध प्रतिविद्धे जनार्दने ॥ २४
कर्ण च दशभिर्विद्ध्वा वृषसेन त्रिभिस्तथा।
शल्यस्य सशर चाप मुष्टौ चिच्छेद वीर्यवान्
गृहीत्वा धनुरन्यत्त शल्यो विव्याध पाडवम्
भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्हेमपुंखै शिलाशितै ॥
कर्णो द्वात्रिंशता चैव वृषसेनश्च सप्तभि ।
जयद्रथस्त्रिसप्तत्या कृपश्च दशभि शरै ॥ २७
मद्रराजश्च दशभिर्विव्यधु फाल्गुन रणे ।
तत शराणा षष्ट्या तु द्रौणि पार्थमवाकिरत्
वासुदेव च विंशत्या पुन पार्थ च पञ्चभि ।
प्रहसस्तु नरव्याघ्र श्वेताश्व कृष्णसारथि ॥
प्रत्यविध्यत्स तान्सर्वान्दर्शयन्पाणिलाघवम्
कर्ण द्वादशभिर्विद्ध्वा वृषसेन त्रिभि शरै
शल्यस्य सशर चाप मुष्टिदेशे व्यकृन्तत
सौमदत्तिं त्रिभिर्विद्ध्वा शल्य च दशभि शरैः
शितैरग्निशिखाकारैर्द्रौणिं विव्याध चाष्टभि
गौतम पञ्चविंशत्या सैन्धव च शतेन ह ॥ ३२
पुनर्द्रौणिं च सप्तत्या शराणा सोऽभ्यताडयत्
भूरिश्रवास्तु सक्रुद्ध प्रतोद चिच्छिदे हरे
अर्जुन च त्रिसप्तत्या बाणानामाजघान ह ॥
तत शरशतैस्तीक्ष्णैस्तानरीन् श्वेतवाहन
प्रत्यषेधद्द्रुत क्रुद्धो महावातो घनानिव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सकुलयुद्धे
चतुरधिकशततमोऽध्याय ॥ १०४ ॥

कौलूतका कुलूतदेशजा पार्वतीयसमानलक्षणा ॥ ७ ॥ **आजानेयैरिति** । 'गुडगन्धा कायेये सुलक्षणा कान्तितो जितक्रोधा । सायुता जितेन्द्रिया क्षुत्तडाहित चापि नो दु खम् । जानन्त्याजानेया निर्दिष्टा वाजिनो धीरै । वाहास्तु पार्वतीया बलान्विता स्निग्धकेशाश्च । व्रतचुरा दृढ पादा महाजवास्तेति विख्याता ' ॥ नदीजैर्नदीतीरजै । अश्वा सरणिनारा क्वचन नदीतीरजा समुद्दिष्टा । पूर्वाग्रपृद्ग्रा पश्चार्धे चानता किंचित् ' ॥ ८ ॥ प्रविद्धमा-क्षिप्तम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुरधिकशततमोऽध्याय ॥ १०४ ॥

१०५

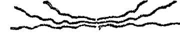
धृतराष्ट्र उवाच ।
ध्वजान्बहुविधाकारान्भ्राजमानानति श्रिया
पार्थाना मामकाना च तान्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
सञ्जय उवाच ।
ध्वजान्बहुविधाकारान्शृणु तेषा महात्मना
रूपतो वर्णतश्चैव नामतश्च निबोध मे ॥ २
तेषा तु रथमुख्याना रथेषु विविधा ध्वजा ।
प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावका ।
काञ्चना काञ्चनापीडा काञ्चनस्रगलङ्कृता
काञ्चनानीव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महागिरे ॥
अनेकवर्णा विविधा ध्वजा परमशोभना ।
ते ध्वजा सवृतास्तेषा पताकाभि समतत
नानावर्णविरागाभि शुशुभु सर्वतो वृता
पताकाश्च ततस्तास्तु श्वसनेन समीरिता ॥
नृत्यमाना व्यदृश्यन्त रगमध्ये विलासिका
इंद्रायुधसवर्णाभा पताका भरतर्षभ ॥ ७
दोधूयमाना रथिना शोभयन्ति महारथान् ।
सिहलागूलमुग्रास्य ध्वज वानरलक्षणम् ॥ ८
धनञ्जयस्य सग्रामे प्रत्यदृश्यत भैरवम् ।
स वानरवरो राजन् पताकाभिरलङ्कृत ॥ ९ ॥
त्रासयामास तत्सैन्य ध्वजो गाण्डीवधन्वन
तथैव सिहलागूल द्रोणपुत्रस्य भारत ॥ १० ॥
ध्वजाग्र समपश्याम बालसूर्यसमप्रभम् ।
काञ्चन पवनोद्धूत शक्रध्वजसमप्रभम ॥ ११ ॥
नन्दन कौरवेन्द्राणा द्रौणेर्लक्ष्म समुच्छ्रितम्
हस्तिकक्ष्या पुनर्हैमी बभूवाधिरथेर्ध्वज ॥
आहवे ख महाराज ददृशे पूरयन्निव ।
पताका काञ्चनी स्रग्वी ध्वजे कर्णस्य सयुगे
नृत्यन्तीव रथोपस्थे श्वसनेन समीरिता ।
आचार्यस्य तु पाण्डूना ब्राह्मणस्य तपस्विन
गोवृषो गौतमस्यासीत् कृपस्य सुपरिष्कृत
स तेन भ्राजते राजन् गोवृषेण महारथ ॥
त्रिपुरघ्नरथो यद्वद्गोवृषेण विराजता ।
मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ॥
व्याहरिष्यन्निवातिष्ठत् सेनाग्रमुपशोभयन् ।
तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मन ॥ १७
यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ।
मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव
सौवर्णी प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमा शुभाम्
सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ।
सर्वबीजविरूढेव यथा सीता श्रिया वृता ।
वराह सिन्धुराजस्य राजतोऽभिविराजते ।
ध्वजाग्रेऽलोहितार्काभो हेमजालपरिष्कृत ।
शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथ ॥ २१
यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा स्म शोभते ।
सौमदत्ते पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमत ॥ २२
ध्वज सूर्य इवाभाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते ।
स यूप काञ्चनो राजन् सौमदत्तेर्विराजते ॥
राजसूये मखश्रेष्ठे यथा यूप समुच्छ्रित ।
शलस्य तु महाराज राजतो द्विरदो महान् ।
केतु काञ्चनचित्राङ्गैर्मयूरैरुपशोभित ॥
स केतु शोभयामास सैन्य ते भरतर्षभ ॥ २५ ॥
यथा श्वेतो महानागो देवराजचमू तथा ।
नागो मणिमयो राज्ञो ध्वज कनकसवृत ॥
किङ्किणीशतसह्रादो भ्राजश्चित्रो रथोत्तमे ।
व्यभ्राजत भृश राजन् पुत्रस्तव विशापते ॥
ध्वजेन महता सख्ये कुरूणामृषभस्तदा ॥
नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रिता परमध्वजा
व्यदीपयस्ते पृतना युगान्तादित्यसन्निभा
दशमस्त्वर्जुनस्यासीदेक एव महाकपि ॥ २९
अदीप्यतार्जुनो येन हिमवानिव वह्निना ।
ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथा ।
कार्मुकाण्याददुस्तूर्णमर्जुनार्थे परतपा
तथैव धनुरायच्छत् पार्थ शत्रुविनाशन ॥ ३१
गाण्डीव दिव्यकर्मा तद्राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
तवापराधाद्राजानो निहता बहुशो युधि ॥
नानादिग्भ्य समाहूता सहया सरथद्विपा
तेषामासीद्व्यतिक्षेपो गर्जतामितरेतरम् ॥ ३३

१०५

ध्वजानिति ॥ १ ॥ रूपमाकार ॥ २ ॥ ध्वजाग्र ध्वजमुख्य काञ्चन काञ्चनमयम् ॥ ११ ॥ स्रग्वी स्रग्विणा ॥ १३ ॥ व्याहरिष्यन् वदिष्यन् ॥ १७ ॥ अलोहितार्का भोऽनुपरक्तस्फटिकवर्ण । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके' इति **मेदिनी** ॥ २१ ॥ हिमवानिव वह्निनेति तत्र किल पराशरेण वह्नि स्थापित ॥ ३० ॥ व्यतिक्षेप अन्योन्याभिघात ॥ ३३ ॥

दुर्योधनमुखाना च पाण्डूनामृषभस्य च ।
तत्राद्भुत परं चक्रे कौन्तेय कृष्णसारथि ३४
यदेको बहुभि सार्धं समागच्छदभीतवत् ।
अशोभत महाबाहुर्गाण्डीव विक्षिपन् धनु
जिगीषुस्तान्नरव्याघ्रो जिघासुश्च जयद्रथम् ।
तत्रार्जुनो नरव्याघ्र शरैर्मुक्तै सहस्रश ३६
अदृश्यास्तावकान् योधान्प्रचक्रे शत्रुतापन॰
ततस्तेऽपि नरव्याघ्रा पार्थ सर्वे महारथा
अदृश्य समरे चक्रु सायकौघै समतत ।
सवृते नरसिंहैस्तु कुरूणामृषभेऽर्जुने ।
महानासीत् समुद्भूतस्तस्य सैन्यस्य नि स्वन

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि ध्वजवर्णने
पञ्चाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०५ ॥

१०६

धृतराष्ट्र उवाच ।
अर्जुने सैन्धव प्राप्ते भारद्वाजेन सवृता ।
पञ्चाला कुरुभि सार्धं किमकुर्वत सञ्जय १
सञ्जय उवाच ।
अपराह्णे महाराज सग्रामे लोमहर्षणे ।
पञ्चालाना कुरूणा च द्रोणद्यूतमवर्तत ॥ २
पञ्चाला हि जिघासन्तो द्रोण सहृष्टचेतस
अभ्यमुञ्चन्त गर्जत शरवर्षाणि मारिष ॥ ३
ततस्तु तुमुलस्तेषा सग्रामोऽवर्तताद्भुत ।
पञ्चालाना कुरूणा च घोरो देवासुरोपम ४
सर्वे द्रोणरथ प्राप्य पञ्चाला पाण्डवै सह
तदनीक बिभित्सन्तो महास्त्राणि व्यदर्शयन्
द्रोणस्य रथपर्यन्त रथिनो रथमाश्रिता ।
कम्पयन्तोऽभ्यवर्तन्त वेगमास्थाय मध्यमम् ६
तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्र केकयाना महारथ ।
प्रवपन्निशितान् बाणान्महेन्द्राशनिसन्निभान्
त तु प्रत्युद्ययौ शीघ्र क्षेमधूर्तिर्महायशा ।
विमुञ्चन्निशितान्बाणान् शतशोऽथ सहस्रश
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदित ।
त्वरितोऽभ्यद्रवद्द्रोण महेन्द्र इव शम्बरम् ॥९
तमापतन्त सहसा व्यादितास्यमिवान्तकम्
वीरधन्वा महेष्वासस्त्वरमाण समभ्ययात्
युधिष्ठिर महाराज जिगीषु समवस्थितम् ।
सहानीक ततो द्रोणो न्यवारयत वीर्यवान्
नकुल कुशल युद्धे पराक्रान्त पराक्रमी ।
अभ्यगच्छत् समायान्त विकर्णस्ते सुत॰ प्रभो
सहदेव तथा यान्त दुर्मुख शत्रुकर्षण ।
शरैरनेकसाहस्रै समवाकिरदाशुगै ॥ १३
सात्यकिं तु नरव्याघ्र व्याघ्रदत्तस्त्ववारयत् ।
शरै सुनिशितैस्तीक्ष्णै कम्पयन् वै मुहुर्मुहु॰
द्रौपदेयान्नरव्याघ्रान् मुञ्चत सायकोत्तमान्
सरब्धान् रथिन श्रेष्ठान् सौमदत्तिरवारयत
भीमसेन तदा क्रुद्ध भीमरूपो भयानक ।
प्रत्यवारयदायान्तमार्ष्यशृङ्गिर्महारथ ॥ १६
तयो समभवद्युद्ध नरराक्षसयोर्मृधे ।
यादृगेव पुरा वृत्त रामरावणयोर्नृप ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो द्रोण नवत्या नतपर्वणाम् ।
आजघ्ने भरतश्रेष्ठ सर्वमर्मसु भारत ॥ १८
त द्रोण पञ्चविशत्या निजघान स्तनान्तरे ।
रोषितो भरतश्रेष्ठ कौन्तेयेन यशस्विना १९
भूय एव तु विशत्या सायकाना समाचिनोत्
साश्वसूतध्वज द्रोण पश्यता सर्वधन्विनाम्
ताञ्शरान् द्रोणमुक्तास्तु शरवर्षेण पाण्डव ।
अवारयत धर्मात्मा दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥
ततो द्रोणो भृश क्रुद्धो धर्मराजस्य सयुगे ।
चिच्छेद समरे धन्वी धनुस्तस्य महात्मन॰
अथैन छिन्नधन्वान त्वरमाणो महारथ॰ ।
शरैरनेकसाहस्रै पूरयामास सर्वत ॥ २३

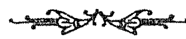
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०५ ॥

१०६

अर्जुने इति ॥ १ ॥ कम्पयन्तो भुवमिति शेष ६॥ सौमदत्ति शल ॥ १५ ॥

अदृश्य वीक्ष्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः
सर्वभूतान्यमन्यन्त हतमेव युधिष्ठिरम् ॥ २४
केचिच्चैनममन्यन्त तथैव विमुखीकृतम् ।
हतो राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना २५
स कृच्छ्रं परमं प्राप्तो [illegible] युधिष्ठिरः ।
त्यक्त्वा तत्कार्मुकं [illegible] संयुगे २६
आददेऽन्यद्धनुर्दिव्यं भास्वरं वेगवत्तरम् ।
ततस्तान् सायकांस्तत्र द्रोणमुक्तान् सहस्रशः
चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
छित्वा तु तान्शरान् राजन्क्रोधसंरक्तलोचनः
शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारिणीम्
स्वर्णदण्डां महाघोरामष्टघण्टां भयावहाम् ॥
समुत्क्षिप्य च तां हृष्टो ननाद बलवद्बली ।
नादेन सर्वभूतानि त्रासयन्निव भारत ॥ ३०
शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे ।
स्वस्ति द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यथाब्रुवन्
सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा ।
प्रज्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ३२
द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्या पन्नगी यथा ।
तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणो विशांपते ॥
प्रादुश्चक्रे ततो ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
तदस्त्रं भस्मसात् कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनाम्
जगाम स्यन्दनं तूर्णं पाण्डवस्य यशस्विनः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणास्त्रं तत्समुद्यतम्
अशामयन्महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष ।
विद्ध्वा तं च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥३८
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेदास्य महद्धनुः ।
तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ३७
गदां चिक्षेप सहसा धर्मपुत्राय मारिष ।
तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥
गदामेवाग्रहीत् क्रुद्धश्चिक्षेप च परंतप ।
ते गदे सहसा मुक्ते समासाद्य परस्परम् ३९
संघर्षात् पावकं मुक्त्वा समेयातां महीतले ।
ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य मारिष ।
चतुर्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयान् जघ्ने शरोत्तमैः ।
चिच्छेदैकेन भल्लेन धनुश्चेन्द्रध्वजोपमम् ४१
केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवं चार्दयत्त्रिभिः ।
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य युधिष्ठिरः ॥ ४२
तस्थावूर्ध्वभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ ।
विरथं तं समालोक्य व्यायुधं च विशेषतः ॥
द्रोणो व्यमोहयच्छत्रून्सर्वसैन्यानि वा विभो
मुञ्चन्निषुगणांस्तीक्ष्णान् लघुहस्तो दृढव्रतः ॥
अभिदुद्राव राजानं सिंहो मृगमिवोल्बणः ।
तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामित्रघातिना ॥
हाहेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत ।
हतो राजा हतो राजा भारद्वाजेन मारिष
इत्यासीत्सुमहाञ्छब्दः पाण्डुसैन्यस्य भारत
ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

सञ्जय उवाच ।
बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकेयं दृढविक्रमम् ।
क्षेमधूर्तिर्महाराज विव्याधोरसि मार्गणैः ॥
बृहत्क्षत्रस्तु नं राजा
नवत्या नतपर्वणाम् ।
आजघ्ने त्वरितो राजन्
द्रोणानीकबिभित्सया ॥ २
क्षेमधूर्तिस्तु संक्रुद्धः कैकेयस्य महात्मनः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन ह ॥ ३

हतो राजेति अमन्यन्तेत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

बृहत्क्षत्रमिति ॥ १ ॥

अथैन छिन्नधन्वान शरेणानतपर्वणा ।
विव्याध समरे तूर्णं प्रवर सर्वधन्विनाम् ॥
अथान्यद्धनुरादाय बृहत्क्षत्रो हसन्निव ।
व्यश्वसूतरथ चक्रे क्षेमधूर्तिं महारथम् ॥ ५
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
जहार नृपते कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम्
तच्छिन्न सहसा तस्य शिर कुञ्चितमूर्धजम्
सकिरीट महीं प्राप्य बभौ ज्योतिरिवाम्बरात्
त निहत्य रणे हृष्टो बृहत्क्षत्रो महारथ ।
सहसाऽभ्यपतत् सैन्य तावक पार्थकारणात्
धृष्टकेतु तथाऽऽयान्त द्रोणहेतो पराक्रमी ।
वीरधन्वा महेष्वासो वारयामास भारत ॥
तौ परस्परमासाद्य शरदंष्ट्रौ तरस्विनौ ।
शरैरनेकसाहस्रैरन्योन्यमभिजघ्नतु ॥ १०
तावुभौ नरशार्दूलौ युयुधाते परस्परम् ।
महावने तीव्रमदौ वारणाविव यूथपौ ॥ ११
गिरिगह्वरमासाद्य शार्दूलाविव रोषितौ ।
युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघासया ॥ १२
तद्युद्धमासीत्तुमुल प्रेक्षणीय विशापते ।
सिद्धचारणसघाना विस्मयाद्भुतदर्शनम् ॥
वीरधन्वा तत क्रुद्धो धृष्टकेतो शरासनम् ।
द्विधा चिच्छेद भल्लेन प्रहसन्निव भारत ॥ १४
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्न चेदिराजो महारथ ।
शक्तिं जग्राह विपुला हेमदण्डामयस्मयीम् ॥
ता तु शक्तिं महावीर्या दोर्भ्यामायम्य भारत
चिक्षेप सहसा यत्तो वीरधन्वरथ प्रति ॥ १६
तया तु वीरघातिन्या शक्त्या त्वभिहतो भृश
निर्भिन्नहृदयस्तूर्णं निपपात रथान्महीम् ॥
तस्मिन्विनिहते वीरे त्रैगर्ताना महारथे ।
बल तेऽभज्यत विभो पाण्डवेयै समन्तत ॥
सहदेवे तत षष्टिं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत्
ननाद च महानाद तर्जयन् पाण्डव रणे ॥
माद्रेयस्तु तत क्रुद्धो दुर्मुख च शितै शरै ।
भ्राता भ्रातरमायान्त विव्याध प्रहसन्निव ॥
त रणे रभस दृष्ट्वा सहदेव महाबलम् ।
दुर्मुखो नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत ॥ २१
दुर्मुखस्य तु भल्लेन छित्त्वा केतु महाबल ।
जघान चतुरो वाहाश्चतुर्भिर्निशितै शरै ॥
अथापरेण भल्लेन पीतेन निशितेन ह ।
चिच्छेद सारथे कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डल
क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन कौरव्यस्य महद्धनु ।
सहदेवो रणे छित्त्वा त च विव्याध पञ्चभि
हताश्व तु रथ त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा
आरुरोह रथ राजन्निरमित्रस्य भारत ॥ २५
सहदेवस्तत क्रुद्धो निरमित्र महाहवे ।
जघान पृतनामध्ये भल्लेन परवीरहा ॥ २६
स पपात रथोपस्थान्निरमित्रो जनेश्वर ।
त्रिगर्तराजस्य सुतो व्यथयस्तव वाहिनीम् ॥
त तु हत्वा महाबाहु सहदेवो व्यरोचत ।
यथा दाशरथी राम खर हत्वा महाबलम् ॥
हाहाकारो महानासीत्त्रिगर्ताना जनेश्वर ।
राजपुत्र हत दृष्ट्वा निरमित्र महारथम् ॥ २९
नकुलस्ते सुत राजन् विकर्ण पृथुलोचनम् ।
मुहूर्ताज्जितवान् लोके तदद्भुतमिवाभवत् ॥
सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरै सन्नतपर्वभि ।
चक्रेऽदृश्य साश्वसूत सध्वज पृतनान्तरे ॥
तान्निवार्य शरान् शूर शैनेय कृतहस्तवत् ।
साश्वसूतध्वज बाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ॥ ३२
कुमारे निहते तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो ।
मागधा सर्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ३३
विसृजन्त शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रश ।
भिन्दिपालास्तथा प्रासान् मुद्गरान्मुसलानपि
अयोधयन् रणे शूरा सात्वत युद्धदुर्मदम् ।
तास्तु सर्वान् स बलवान् सात्यकिर्युद्धदुर्मद
नातिकृच्छ्राद्धसन्नेव विजिग्ये पुरुषर्षभ ।
मागधान् द्रवतो दृष्ट्वा हतशेषान् समन्तत ॥
बल तेऽभज्यत विभो युयुधानशरार्दितम् ।
नाशयित्वा रणे सैन्य त्वदीय माधवोत्तम
विधुन्वानो धनु श्रेष्ठ व्यभ्राजत महायशा ।
भज्यमान बल राजन् सात्वतेन महात्मना ॥
नाभ्यवर्तत युद्धाय त्रासित दीर्घबाहुना ।
ततो द्रोणो भृश क्रुद्ध सहसोद्वृत्य चक्षुषी
सात्यकिं सत्यकर्माण स्वयमेवाभिदुद्रुवे ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सकुलयुद्धे
सप्ताधिकशततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्ताधिकशततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

१०८

सञ्जय उवाच ।
द्रौपदेयान्महेष्वासान्
एकैक पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभि ॥
ते पीडिता भृश तेन रौद्रेण सहसा विभो ।
प्रमूढा नैव विविदुर्मृधे कृत्य स्म किंचन ॥
नाकुलिश्च शतानीक सौमदत्ति नरर्षभम् ।
द्वाभ्या विद्ध्वाऽनदद्धृष्ट शराभ्या शत्रुकर्शन
तथेतरे रणे
विव्यधु समरे तूर्ण सौमदत्तिममर्षणम् ॥ ४
स तान् प्रति महाराज पञ्च चिक्षेप सायकान्
एकैक हृदि चाजघ्ने एकैकेन महायशा ॥ ५
ततस्ते भ्रातर पञ्च शरैर्विद्ध्वा महात्मना ।
परिवार्य रणे वीर विव्यधु सायकैर्भृशम्॥६
आर्जुनिस्तु हयास्तस्य चतुर्भिर्निशितै शरै ।
प्रेषयामास सक्रुद्धो यमस्य सदन प्रति ॥ ७
भैमसेनिर्धनुश्छित्त्वा सौमदत्तेर्महात्मन ।
ननाद बलवन्नाद विव्याध च शितै शरै ॥
यौधिष्ठिरिर्ध्वज तस्य
छित्त्वा भूमावपातयत् ।
नाकुलिश्चाथ यन्तार
रथनीडादपाहरत् ॥ ९
साहदेविस्तु त ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखीकृतम्
क्षुरप्रेण शिरो राजन्निचकर्त महात्मन ॥१०
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितम् ।
भ्राजयत्त रणोद्देश बालसूर्यसमप्रभम् ॥
सौमदत्ते शिरो दृष्ट्वा निहत तन्महात्मन ।
वित्रस्तास्तावका राजन् प्रदुद्रुवुरनेकधा ॥
अलबुषस्तु समरे भीमसेन महाबलम् ।
योधयामास सक्रुद्धो लक्ष्मण रावणिर्यथा ॥
सप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसौ ।
विस्मय सर्वभूताना प्रहर्ष समजायत ॥ १४
आर्ष्यशृङ्गिं ततो भीमो नवभिर्निशितै शरै ।
विव्याध प्रहसन् राजन् राक्षसेन्द्रममर्षणम्॥
तद्रक्ष समरे विद्ध कृत्वा नाद भयावहम् ।
अभ्यद्रवत्ततो भीम ये च तस्य पदानुगा ॥
स भीम पञ्चभिर्विद्ध्वा शर सन्नतपर्वभि ।
भैमान परिजघानाशु रथास्त्रिशतमाहवे ॥
पुनश्चतु शतान् हत्वा भीम विव्याध पत्रिणा
सोऽतिविद्धस्तथा भीमो राक्षसेन महाबल ॥
निपपात रथोपस्थे मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुत ।
प्रतिलभ्य तत सज्ञा मारुति क्रोधमूर्च्छित
विकृष्य कार्मुक घोर भारसाधनमुत्तमम् ।
अलबुष शरैस्तीक्ष्णैरर्दयामास सर्वत ॥ २०
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्नीलाञ्जनचयोपम ।
शुशुभे सर्वतो राजन् प्रफुल्ल इव किंशुक ॥
स वध्यमान समरे भीमचापच्युतै शरै ।
स्मरन् भ्रातृवध चैव पाण्डवेन महात्मना ॥
घोर रूपमथो कृत्वा भीमसेनमभाषत ।
तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥
बको नाम सुदुर्बुद्धे राक्षसप्रवरो बली ।
परोक्ष मम तद्वृत्त यद्भ्राता मे हतस्त्वया॥
एवमुक्त्वा ततो भीममन्तर्धान गतस्तदा ।
महता शरवर्षेण भृश त समवाकिरत्॥ २५
भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा ।
आकाश पूरयामास शरै सन्नतपर्वभि ॥२६
स वध्यमानो भीमेन निमेषाद्रथमास्थित ।
जगाम धरणीं चैव क्षुद्र ख सहसाऽगमत्॥
उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबहूनि च ।
अणुर्बृहत्पुन स्थूलो नादान्मुञ्चन्निवाम्बुद ॥
उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समतत ।
निपेतुर्गगनाच्चैव शरधारा सहस्रश ॥ २९
शक्तय कणपा प्रासा शूलपट्टिशतोमरा ।
शतघ्न्य परिघाश्चैव भिन्दिपाला परश्वधा
शिला खड्गा गुडाश्चैव ऋष्टीर्वज्राणि चैव ह।
सा राक्षसविसृष्टा तु शस्त्रवृष्टि सुदारुणा ॥
जघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्धनि ।
तेन पाण्डवसैन्याना सूदिता युधि वारणा ॥
हयाश्च बहवो राजन् पत्तयश्च तथा पुन ।
रथेभ्यो रथिन पेतुस्तस्य नुन्ना स्म सायकै
शोणितोदा रथावर्ता हस्तिग्राहसमाकुलाम्
छत्रहसा कर्दमिनीं बाहुपन्नगसकुलाम् ॥ ३४

१०८

द्रौपदेयानिति ॥ १ ॥ बृहत् वहन् ॥ २८ ॥ ऋष्टी ऋष्टय ॥ ३१ ॥

नदीं प्रावर्तयामास रक्षोगणसमाकुलाम् ।
वहन्ती बहुधा राजश्चेदिपञ्चालसृञ्जयान् ॥
तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत् ।
पाण्डवा भृशसंविग्ना प्रापश्यंस्तस्य विक्रम
तावकाना तु सैन्याना प्रहर्ष. समजायत ।
वादित्रनिनदश्चोग्र सुमहान् रोमहर्षण ॥३७
त श्रुत्वा निनद घोर तव सैन्यस्य पाण्डव ।
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥
तत क्रोधाभिताम्राक्षो निर्दहन्निव पावक ।
सदधे त्वाष्ट्रमस्त्र स स्वय त्वष्टेव मारुति ॥
तत शरस हस्राणि प्रादुरासन् समतत ।
तै शरैस्तव सैन्यस्य विद्रव सुमहानभूत ४०
तदस्त्र प्रेरित तेन भीमसेनेन सयुगे ।
राक्षसस्य महामाया हत्वा राक्षसमार्दयत ॥
स वध्यमानो बहुधा भीमसेनेन राक्षस ।
संत्यज्य समरे भीम द्रोणानीकमुपाद्रवत ॥
तस्मिंस्तु निर्जिते राजन् राक्षसेंद्रे महात्मना
अनादयन् सिंहनादै पाण्डवा सर्वतो दिश
अपूजयन् मारुतिं च संहृष्टास्ते महाबलम् ।
प्रहाद समरे जित्वा यथा शक्र मरुद्गणा ॥४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलबुषपराजये
अष्टाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०८ ॥

१०९

सञ्जय उवाच ।
अलबुष तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् ।
हैडिम्बि प्रययौ तूर्णं विव्याध निशितै शरै
तयो प्रतिभय युद्धमासीद्राक्षससिंहयो ।
कुर्वतोर्विविधा माया शक्रशम्बरयोरिव ॥२
अलबुषो भृश क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत् ।
तयोर्युद्ध समभवद्रक्षोग्रामणिमुख्ययो ॥ ३
यादृगेव पुरा वृत्त रामरावणयो प्रभो ।
घटोत्कचस्तु विंशत्या नाराचाना स्तनातरे
अलबुषमथो विद्ध्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहु ।
तथैवालबुषो राजन् हैडिम्बि युद्धदुर्मदम् ॥ ५
विद्ध्वा विद्ध्वाऽनदद्धृष्ट पूरयन् ख समतत
तथा तौ भृशसक्रुद्धौ राक्षसेन्द्रौ महाबलौ ॥
निर्विशेषमयुध्येता मायाभिरितरेतरम् ।
मायाशतसृजौ नित्य मोहयन्तौ परस्परम् ७
मायायुद्धेषु कुशलौ मायायुद्धमयुध्यताम् ।
या या घटोत्कचो युद्धे माया दर्शयते नृप ॥
ता तामलम्बुषो राजन्माययैव निजघ्निवान् ।
त तथा युध्यमान तु मायायुद्धविशारदम् ॥
अलम्बुष राक्षसेन्द्र दृष्ट्वाऽकुध्यन्त पाण्डवा ।
त एन भृशसंविग्ना सर्वत प्रवरा रथै ॥ ११
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धा भीमसेनादयो नृप ।
त एन कोष्ठकीकृत्य रथवशेन मारिष ॥ ११
सर्वतो व्यकिरन्बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ।
स तेषामस्त्रवेग त प्रतिहत्यास्त्रमायया ॥ १२
तस्माद्रथव्रजान्मुक्तो वनदाहादिव द्विप ।
स विस्फार्य धनुर्घोरमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥
मारुतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनिं च पञ्चभि ।
युधिष्ठिर त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेव च सप्तभि ॥
नकुल च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयाश्च मारिष ।
पञ्चभि पञ्चभिर्विद्ध्वा घोर नाद ननाद ह
तं भीमसेनो नवभि सहदेवस्तु पञ्चभि ॥
युधिष्ठिर शतेनैव राक्षस प्रत्यविध्यत ॥ १६
नकुलस्तु चत षष्ट्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभि
हैडिम्बो राक्षस विद्ध्वा युद्धे पञ्चाशता शरै
पुनर्विव्याध सप्तत्या ननाद च महाबल ।
तस्य नादेन महता कम्पितेय वसुन्धरा ॥१८
सपर्वतवना राजन् सपादपजलाशया ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासै सर्वतस्तैर्महारथै ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०८ ॥

१०९

अलबुषमिति ॥ १ ॥ रक्षोग्रामणिमुख्ययो रक्षःपतिप्रधानयो ॥ ३ ॥

प्रतिविव्याध तान्सर्वान्पञ्चभि पञ्चभि शरै
त क्रुद्ध राक्षस युद्धे प्रतिक्रुद्धस्तु राक्षस २०
हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विव्याध सप्तभि ।
सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबल
व्यसृजत् सायकांस्तूर्ण
स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान्
ते शरा नतपर्वाणो
विविशू राक्षस तदा ॥ २२
रुषिता पन्नगा यद्वद्गिरिशृङ्ग महाबला ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्समन्ताश्निशिताञ्शरान्
प्रेषयामासुरुद्विग्ना हैडिम्बश्च घटोत्कच ।
स विध्यमान समरे पाण्डवैर्जितकाशिभि
मर्त्यधर्ममनुप्राप्त कर्तव्य नान्वपद्यत ।
तत समरशौण्डो वै भैमसेनिर्महाबल ॥२५
समीक्ष्य तदवस्थ त वधायास्य मनो दधे ।
वेग चक्रे महान्त च राक्षसेन्द्ररथ प्रति ॥ २६
दग्धाद्रिकूटशृङ्गाभ भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य क्रुद्धो हैडिम्बिराक्षिपत् २७
उद्बबर्ह रथाच्चापि पन्नग गरुडो यथा ॥
समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाविध्य च पुन पुन
निष्पिपेष क्षितौ क्षिप्र पूर्णकुम्भमिवाश्मनि ।
बललाघवसम्पन्न सम्पन्नो विक्रमेण च २९
भैमसेनी रणे क्रुद्ध सर्वसैन्यान्यभीषयत् ।
[illegible]
घटोत्कचेन वीरेण हत शालकटङ्कट ।
तत सुमनस पार्था हते तस्मिन्निशाचरे ३१
चुकुशु सिंहनादांश्च वासांस्यादुधुवुश्च ह ।
तावकाश्च हत दृष्ट्वा राक्षसेन्द्र महाबलम् ॥३२
अलम्बुष तथा शूरा विशीर्णमिव पर्वतम् ।
हाहाकारमकार्षुश्च सैन्यानि भरतर्षभ ॥ ३३
जनाश्च तद्ददृशिरे रक्ष कौतूहलान्विता ॥
यदृच्छया निपतित भूमावङ्गारक यथा ॥ ३४
घटोत्कचस्तु तद्धत्वा रक्षो बलवता वरम् ।
मुमोच बलवन्नाद बल हत्वेव वासव ॥ ३५
स पूज्यमान पितृभि सबान्धवै-
र्घटोत्कच कर्मणि दुष्करे कृते ।
रिपु निहत्याभिननन्द वै तदा
ह्यलम्बुष पक्वमलम्बुष यथा ॥ ३६
ततो निनाद सुमहान्समुत्थित
सशङ्खनानाविधबाणघोषवान् ।
निशम्य त प्रत्यनदस्तु पाण्डवा-
स्ततो ध्वनिर्भुवनमथास्पृशद्भृशम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे
नवाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०९ ॥

११०

धृतराष्ट्र उवाच ।
भारद्वाज कथ युद्धे युयुधानो न्यवारयत् ।
सञ्जयाचक्ष्व तत्त्वेन पर कौतूहल हि मे ॥ १
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन् महाप्राज्ञ सग्राम लोमहर्षणम् ।
द्रोणस्य पाण्डवै सार्ध युयुधानपुरोगमै २
वध्यमान बल दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष ।
अभ्यद्रवत्स्वय द्रोण सात्यकिं सत्यविक्रमम्
तमापतन्त सहसा भारद्वाज महारथम् ।
सात्यकि पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणा समार्पयत्
द्रोणोऽपि युधि विक्रान्तो युयुधान समाहित
अविध्यत्पञ्चभिस्तूर्ण हेमपुङ्खै शरै शितै ५
ते वर्म भित्त्वा सुदृढ द्विषत्पिशितभोजना ।
अभ्ययुर्धरणी राजन् श्वसन्त इव पन्नगा ६
दीर्घबाहुरभिक्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विप ।
द्रोण पञ्चाशताऽविध्यन्नाराचैरग्निसन्निभै ७

मर्त्यधर्म मरणयोग्यताम् ॥ २५ ॥ आक्षिपत् गृहीतवान् ॥ २७ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ २८ ॥ विस्फारितानि पृथग्भूतानि सर्वाङ्गानि यस्य ॥ ३० ॥ भुवन स्वर्लोकम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०९ ॥

११०

भारद्वाजमिति ॥ १ ॥ * वल्मीकमिवेति पाठ ।

भारद्वाजो रणे विद्धो युयुधानेन सत्वरम् ।
सात्यकिं बहुभिर्बाणैर्यतमानमविध्यत ॥ ८
तत क्रुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबल ।
सात्वत पीडयामास शरेणानतपर्वणा ९
स वध्यमान समरे भारद्वाजेन सात्यकि ।
नान्वपद्यत कर्तव्य किञ्चिदेव विशापते ॥
विषण्णवदनश्चापि युयुधानोऽभवत्नृप ।
भारद्वाज रणे दृष्ट्वा विसृजन्त शिताञ्शरान्
त तु सप्रेक्ष्य ते पुत्रा सैनिकाश्च विशापते ।
प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहु ॥ १२
त श्रुत्वा निनद घोर पीड्यमान च माधवम्
युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजा सर्वसैन्यानि भारत१३
एष वृष्णिवरो वीर सात्यकि सत्यविक्रम
ग्रस्यते युधि वीरेण भानुमानिव राहुणा १४
अभिद्रवत गच्छध्व सात्यकिर्यत्र युध्यते ॥
धृष्टद्युम्न च पाञ्चाल्यमिदमाह जनाधिप १५
अभिद्रव द्रुत द्रोण किमु तिष्ठसि पार्षत ।
न पश्यसि भय द्रोणाद्घोर न. समुपस्थितम् ॥
असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन सयुगे ।
क्रीडते सूत्रबद्धेन पक्षिणा बालको यथा ॥
तत्रैव सर्वे गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमा ।
त्वयैव सहिता सर्वे युयुधानरथ प्रति ॥ १८
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वामह सहसैनिक ।
सात्यकिं मोक्षयस्वाद्य यमदष्ट्रान्तरं गतम् ॥
एवमुक्त्वा ततो राजा सर्वसैन्येन भारत ।
अभ्यद्रवद्रणे द्रोण युयुधानस्य कारणात् ॥
तत्रारावो महानासीद्द्रोणमेक युयुत्सताम् ।
पाण्डवाना च भद्रं ते सृञ्जयाना च सर्वश
ते समेत्य नरव्याघ्रा भारद्वाज महारथम् ।
अभ्यवर्षन् शरैस्तीक्ष्णै कङ्कबर्हिणवाजितै ॥
स्मयन्नेव तु तान् वीरान् द्रोण प्रत्यग्रहीत् स्वय
अतिथीनागतान् यद्वत् सलिलेनासनेन च ॥
तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विन. ।
आतिथेय गृह प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ॥
भारद्वाज च ते सर्वे न शेकु प्रतिवीक्षितुम् ।
मध्यदिनमनुप्राप्त सहस्रांशुमिव प्रभो ॥ २५
तास्तु सर्वान्महेष्वासान् द्रोण शस्त्रभृता वर
अतापयच्छरव्रातैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् २६
वध्यमाना महाराज पाण्डवा सृञ्जयास्तथा
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपा ॥
द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विसर्पन्तो महाशरा
गभस्तय इवार्कस्य प्रतपन्त समन्तत ॥ २८
तस्मिन्द्रोणेन निहता पचाला पञ्चविंशति
महारथा समाख्याता धृष्टद्युम्नस्य समता ॥
पाण्डूना सर्वसैन्येषु पञ्चालाना तथैव च ।
द्रोण स्म ददृशु शूर विनिघ्नन्त वरान् वरान्
केकयाना शत हत्वा विद्राव्य च समतत ।
द्रोणस्तस्थौ महाराज व्यादितास्य इवान्तक
पञ्चालान् सृञ्जयान् मत्स्यान्
केकयाश्च नराधिप ।
द्रोणोऽजयन्महाबाहु.
शतशोऽथ सहस्रश ॥ ३२
तेषा समभवच्छब्दो विद्धाना द्रोणसायकै ।
वनौकसामिवारण्ये व्याप्ताना धूमकेतुना ॥
तत्र देवा सगन्धर्वा. पितरश्चाब्रुवन्नृप ।
एते द्रवन्ति पञ्चाला पाण्डवाश्च ससैनिका:
त तथा समरे द्रोण निघ्नन्त सोमकान् रणे ।
न चाप्यभिययु केचिदपरे नैव विव्यधु ॥
वर्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये ।
अशृणोत् सहसा पार्थ पाञ्चजन्यस्य नि स्वनं
पूरितो वासुदेवेन शङ्खराट् स्वनते भृशम् ।
युध्यमानेषु वीरेषु सैन्धवस्याभिरक्षिषु ॥
नदत्सु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथ प्रति ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रनष्टे समतत ॥
कश्मलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डव.
न नूनं स्वस्ति पार्थाय यथा नदति शङ्खराट्३९
कौरवाश्च यथा हृष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहु ।
एवं स चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना
अजातशत्रु कौन्तेय सात्वत प्रत्यभाषत ।
बाष्पगद्गदया वाचा मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।
कृत्यस्यानन्तरापेक्षी शैनेय शिनिपुङ्गवम्॥४१

युधिष्ठिर उवाच ।

य स धर्म पुरा दृष्ट सद्भि शैनेय शाश्वत
सापराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागत ॥
सर्वेष्वपि च योधेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव ।
त्वत्त सुहृत्तम कञ्चिन्नाभिजानामि सात्यके

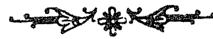
तस्मिन्नवसरे ॥ २९ ॥ कृत्यस्य जयद्रथवधस्य अनन्तरापेक्षी अविघ्नाकाङ्क्षी ॥ ४१ ॥ य. स धर्मो मैत्रीलक्षण सापराये आपत्काले ॥ ४२ ॥

यो हि प्रीतमना नित्य यश्च [illegible] ॥
स कार्ये साम्पराये तु नियोज्य इति मे मति ॥
यथा च केशवो नित्य पाण्डवाना परायणम्
तथा त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रम ॥
सोऽह भार समाधास्ये त्वयि त वोढुमर्हसि
अभिप्राय च मे नित्य न वृथा कर्तुमर्हसि ॥
स त्व भ्रातुर्वयस्यस्य गुरोरपि च सयुगे।
कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्जुनस्य नरर्षभ ॥ ४७
त्व हि सत्यव्रत शूरो मित्राणामभयकर ।
लोके [illegible] असे वीर कर्मभि सत्यवागिति
यो हि शैनेय मित्रार्थे
युध्यमानस्त्यजेत्तनुम् ।
पृथिवीं च द्विजातिभ्यो
यो दद्यात् स समो भवेत् ॥ ४९
श्रुताश्च बहवोऽस्माभी राजानो ये दिव गता
दत्त्वेमा पृथिवीं कृत्स्ना ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि
एव त्वामपि धर्मात्मन् प्रयाचेऽह कृताञ्जलि
पृथिवीदानतुल्य स्यादधिक वा फल विभो
एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयकर ।
रणे सन्त्यजति प्राणान् द्वितीयस्त्व च सात्यके
विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थयतो यश ।
शूर एव सहाय स्यान्नेतर प्राकृतो जन ॥
ईदृशे तु परामर्श वर्तमानस्य माधव ।
त्वदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते
श्लाघन्नेव हि कर्माणि शतशस्तव पाण्डव ।
मम सञ्जनयन् हर्ष पुन पुनरकीर्तयत् ॥ ५५
लघुहस्तश्चित्रयोधी तथा लघुपराक्रम ।
प्राज्ञ सर्वास्त्रविच्छूरो मुह्यते न च सयुगे ॥
महास्कन्धो महोरस्को महाबाहुर्महाहनु ।
महाबलो महावीर्य स महात्मा महारथ ॥
शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याह प्रियश्च मे
युयुधान सहायो मे प्रमथिष्यति कौरवान्
अस्मदर्थ च राजेन्द्र सनह्येद्यदि केशव ।
रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथ
गदो वा सारणो वापि
साम्बो वा सह वृष्णिभि ।
सहायार्थे महाराज
सग्रामोत्तममूर्धनि ॥ ६०
तथाप्यह नरव्याघ्र
शैनेय [illegible]।
साहाय्ये विनियोक्ष्यामि
नास्ति मेऽन्यो हि तत्सम ॥ ६१
इति द्वैतवने तात मामुवाच धनजय ।
परोक्षे त्वद्गुणास्तथ्यान् कथयन्नार्यससदि
तस्य त्वमेव सकल्प न वृथा कर्तुमर्हसि ।
धनञ्जयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य चोभयो ॥
यच्चापि तीर्थानि चरन्नगच्छ द्वारका प्रति ।
तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुन प्रति दृष्टवान् ६४
न तत्सौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितम् ।
यथा त्वमस्मान् भजसे वर्तमानानुपप्लवे॥६५
सोऽभिजात्या च भक्त्या च
सख्यस्याचार्यकस्य च ।
सौहृदस्य च वीर्यस्य
कुलीनत्वस्य माधव ॥ ६६
सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च ।
अनुरूप महेष्वास कर्म त्व कर्तुमर्हसि ॥ ६७
सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दशित ।
पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणा महारथा ६८
सुमहान्निनदश्चैव श्रूयते विजय प्रति ।
स शैनेय जवेनाशु गन्तुमर्हसि मानद ॥ ६९
भीमसेनो वय चैव
सयत्ता सहसैनिका ।
द्रोणमावारयिष्यामो
यदि त्वा प्रति यास्यति ॥
पश्य शैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि सयुगे ।
महान्त च रणे शब्द दीर्यमाणा च भारतीम्
महामारुतवेगेन समुद्रमिव पर्वसु ।
धार्तराष्ट्रबल तात विक्षिप्त सव्यसाचिना ॥
रथैर्विपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्च हयैश्च ह ।
सैन्य रज समुद्धूतमेतत् सपरिवर्तते ॥ ७३
सवृत सिंधुसौवीरैर्नखरप्रासयोधिभि ।
अत्यन्तोपचितै शूरै फाल्गुन परवीरहा ॥
नैतद्बलमसंवार्य शक्यो जेतु जयद्रथ ।
एते हि सैन्धवस्यार्थे सर्वे सत्यक्तजीविता
शरशक्तिध्वजवर हयनागसमाकुलम् ।
पश्यैतद्धार्तराष्ट्राणामनीक सुदुरासदम् ७६

वयस्यस्य मित्रस्य सहायार्थं सहायप्रयोजनम् । ४७ ॥ सत्यव्रतो दृढनिश्चय ॥ ४८ ॥ उपप्लवे विमर्दे ॥ ६५ ॥ सख्यादेरनुरूपमित्यनेनान्वय ॥ ६६ ॥ सत्यस्याङ्गीकारस्य अनुकम्पार्थमर्जुनानुपालनानिमित्तम् ॥ ६७ ॥

शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान्।
सिंहनादरवांश्चैव रथनेमिस्वनांस्तथा ॥ ७७
नागानां शृणु शब्दं च पत्तीनां च सहस्रशः
सादिनां द्रवतां चैव शृणु कम्पयतां महीम् ॥
पुरस्तात्सैन्धवानीकं द्रोणानीकं च पृष्ठतः ।
बहुत्वाद्धि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ७९
अपर्यन्ते बले मग्नो जह्यादपि च जीवितम्।
तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवेत मादृशः ८०
सर्वथाऽहमनुप्राप्तः सुकृच्छ्रं त्वयि जीवति।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च प्रविष्टस्तात भारतीम्
सूर्योदये महाबाहुर्दिवसश्चातिवर्तते ॥ ८२
तन्न जानामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा नवा
कुरूणां चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ॥
एक एव च बीभत्सुः प्रविष्टस्तात भारतीम्
अविषह्यां महाबाहुः सुरैरपि महाहवे ॥ ८४
न हि मे वर्तते बुद्धिरद्य युद्धे कथञ्चन ।
द्रोणोऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते बलम् ॥
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथाऽसौ चरति द्विजः
युगपच्च समेतानां कार्याणां त्वं विचक्षणः ॥
महार्थं लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि मानद ।
तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्मतं महत् ॥ ८७
अर्जुनस्य परित्राणं कर्तव्यमिति संयुगे ।
नाहं शोचामि दाशार्हं गोप्तारं जगतः पतिम्
स हि शक्तो रणे तात
त्रीन् लोकानपि सङ्गतान् ।
विजेतुं पुरुषव्याघ्र
सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८९
किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्बलम् ।
अर्जुनस्त्वेष वार्ष्णेय पीडितो बहुभिर्युधि ९०
प्रजह्यात् समरे प्राणा-
स्तस्माद्विन्दामि कश्मलम् ।
तस्य त्वं पदवीं गच्छ
गच्छेयुस्त्वादृशा यथा
तादृशस्येदृशे काले मादृशेनाभिनोदितः ।
रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ स्मृतौ ॥
प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं च सात्वत विश्रुतः ।
अस्त्रे नारायणसमः सङ्कर्षणसमो बले ॥ ९३
वीरतायां नरव्याघ्र धनञ्जयसमो ह्यसि ।
भीष्मद्रोणावतिक्रम्य सर्वयुद्धविशारदम् ९४
त्वामेव पुरुषव्याघ्र लोके सन्तः प्रचक्षते ।
नाशक्यं विद्यते लोके सात्यकेरिति माधव
तत्त्वा यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल ।
संभावना हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयोः
नान्यथा तां महाबाहो संप्रकर्तुमिहार्हसि ।
परित्यज्य प्रियान् प्राणान्रणे चर विभीतवत्
न हि शैनेय दाशार्हा रणे रक्षन्ति जीवितम्
अयुद्धमनवस्थानं संग्रामे च पलायनम् ॥ ९८
भीरूणामसतां मार्गो नैष दाशार्हसेवितः ।
तवार्जुनो गुरुस्तात धर्मात्मा शिनिपुङ्गव
वासुदेवो गुरुश्चापि तव पार्थस्य धीमतः ।
कारणद्वयमेतद्धि जानंस्त्वामहमब्रुवम् १००
मावमंस्था वचो मह्यं गुरुस्तव गुरोर्ह्यहम् ।
वासुदेवमतं चैव मम चैवार्जुनस्य च ॥ १०१
सत्यमेतन्मयोक्तं ते याहि यत्र धनञ्जयः ।
एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यपराक्रम ॥ २
प्रविशैतद्बलं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
प्रविश्य च यथान्यायं संगम्य च महारथैः ।
यथार्हमात्मनः कर्म रणे सात्वत दर्शय १०३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

महार्थं महान्तमर्थं लघुसंयुक्तमविलम्बसंपन्नम् ॥ ८७ ॥ वीरतायामुत्साहकारणत्वे ॥ ९४ ॥ संभावनाऽस्ति ताज्ञानं कुलशीलश्रुतादिषु ॥ ९६ ॥ विभीतवदभीत ॥९७ ॥ अनवस्थानमस्थैर्यम् ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

संजय उवाच ।
प्रीतियुक्त च हृद्य च मधुराक्षरमेव च ।
कालयुक्त च चित्र च न्याय्य यच्चापि भाषितुम्
धर्मराजस्य तद्वाक्य निशम्य शिनिपुङ्गव ।
सात्यकिर्भरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् २
श्रुतं ते वदतो वाक्य सर्वमेतन्मयाऽच्युत ।
न्याययुक्त च चित्र च फाल्गुनार्थे यशस्करम्
एवविधे तथा काले मादृश प्रेक्ष्य समतम् ।
वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थं तथैव माम् ४
न मे धनञ्जयस्यार्थे प्राणा रक्ष्या कथञ्चन ।
त्वत्प्रयुक्त पुनरह किं न कुर्यां महाहवे ॥ ५
लोकत्रये योधयेय सदेवासुरमानुषम् ।
त्वत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत्सुदुर्बलम् ॥ ६
सुयोधनबलं त्वद्य योधयिष्ये समतत ।
विजेष्ये च रणे राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ७
कुशल्यह कुशलिन समासाद्य धनञ्जयम् ।
हते जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ८
अवश्य तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्व नराधिप ।
वासुदेवस्य यद्वाक्यं फाल्गुनस्य च धीमत ॥
दृढ त्वभिपरीतोऽहमर्जुनेन पुन पुन ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृण्वत ॥
अद्य माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा यावद्धन्मि जयद्रथम्
त्वयि चाह महाबाहो प्रद्युम्ने वा महारथे ।
नृप निक्षिप्य गच्छेय निरपेक्षो जयद्रथम् ॥
जानीषे हि रणे द्रोण कुरुषु श्रेष्ठसंमतम् ।
प्रतिज्ञातं हि तेनेद पश्यमानेन वै प्रभो ॥१३
ग्रहणे धर्मराजस्य भारद्वाजोऽपि गृध्यति ।
शक्तश्चापि रणे द्रोणो निग्रहीतुं युधिष्ठिरम् ॥
एव त्वयि समाधाय धर्मराज नरोत्तमम् ।
अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्य वधाय हि ॥
जयद्रथ च हत्वाऽह द्रुतमेष्यामि माधव ।
धर्मराज न चेद्द्रोणो निगृह्णीयाद्रणे बलात् ।
निगृहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन माधव ।
सैन्धवस्य वधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत्
एवगते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि ।
अस्माक गमन व्यक्त वन प्रति भवेत् पुन ॥
सोऽय मम जयो व्यक्त व्यर्थ एव भविष्यति ।
यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृह्णीयाद्युधिष्ठिरम् ।
स त्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव ।
जयार्थं च यशोऽर्थं च रक्ष राजानमाहवे २०
स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्त सव्यसाचिना
भारद्वाजाद्भय नित्य मन्यमानेन वै प्रभो २१
तस्यापि च महाबाहो नित्य पश्यामि संयुगे
नान्यं हि प्रतियोद्धार रौक्मिणेयादृते प्रभो
मा चापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमत
सोऽह सभावना चैतामाचार्यवचन च तत्
पृष्ठतो नोत्सहे कर्तुं त्वा वा त्यक्तु महीपते ॥
आचार्यो लघुहस्तत्वादभेद्यकवचावृत ॥
उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा शकुनिना शिशु ।
यदि कार्ष्णिर्धनुष्पाणिरिह स्यान्मकरध्वज
तस्मै त्वा विसृजेय वै स त्वा रक्षेद्यथार्जुन
कुरु त्वमात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि
य प्रतीयाद्रणे द्रोण यावद्गच्छामि पाण्डवम्
मा च ते भयमद्यास्तु राजन्नर्जुनसभवम् ॥ २७
न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ।
ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्धवपौरवा

उदीच्या दाक्षिणात्याश्च
ये चान्येऽपि महारथा ।
ये च कर्णमुखा राजन्
रथोदारा प्रकीर्तिता ॥ २९

एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कला नार्हन्ति षोडशीम्
उद्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमानुषा ॥ ३०
सराक्षसगणा राजन् सकिन्नरमहोरगा ।
जगमा स्थावरा सर्वे नाल पार्थस्य सयुगे ॥
एव ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते भीर्धनञ्जये ॥
यत्र वीरौ महेष्वासौ कृष्णौ सत्यपराक्रमौ

१११

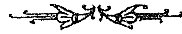
प्रीतियुक्तमिति ॥ १॥ संमतमनुरक्त ॥ ४॥ अभिपरीतो यन्त्रित. ॥ १०॥ एवमीदृश्यामपि कार्यगतौ समाधाय निक्षिप्य ॥ १५॥ एवगते ग्रहण प्राप्ते ॥ १८॥ व्यक्तं कदाचित् ॥ १९॥ तस्य निक्षेपणस्य फल साध्य हि यस्मात् ॥ २२ ॥ यावद्गच्छामि गमिष्यामि अर्जुनगमत्रमर्जुनविषयम् ॥ २७ ॥

न नत्र कर्मणो व्यापत् कथञ्चिदपि विद्यते ॥
दैव कृतास्त्रता योगममर्षमपि चाहवे ॥ ३३
कृतज्ञता दया चैव भ्रातुस्त्वमनुचिन्तय ।
मयि चाप्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुन प्रति ॥
द्रोणे चित्रास्त्रता सख्ये राजस्त्वमनुचिन्तय ।
आचार्यो हि भृश राजन्निग्रहे तव गृध्यति ॥
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्या कर्तु च भारत ।
कुरुष्वाद्यात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि
यस्याह प्रत्ययात् पार्थ गच्छेय फाल्गुन प्रति
न ह्यह त्वा महाराज अनिक्षिप्य महाहवे ॥
कश्चिद्यास्यामि कौरव्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
एतद्विचार्य बहुशो बुद्ध्या बुद्धिमता वर ३८
दृष्ट्वा श्रेय पर बुद्ध्या ततो राजन्प्रशाधि मा

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
न तु मे शुद्ध्यते भाव श्वेताश्व प्रति मारिष ।
करिष्ये परम यत्नमात्मनो रक्षणे ह्यहम् ।
गच्छ त्व समनुज्ञातो यत्र यातो धनञ्जय ॥
आत्मसंरक्षण सख्ये गमन चार्जुन प्रति ।
विचार्यैतत्स्वय बुद्ध्या गमन तत्र रोचय ॥४२
स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जय ।
ममापि रक्षण भीम करिष्यति महाबल ॥
पार्षतश्च ससोदर्य पार्थिवाश्च महाबला ।
द्रौपदेयाश्च मा तात रक्षिष्यन्ति न सशय ।
केकया भ्रातर पच राक्षसश्च घटोत्कच ।
विराटो द्रुपदश्चैव शिखण्डी च महारथ ॥
धृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च मातुल ।
नकुल सहदेवश्च पञ्चाला सृञ्जयास्तथा ।
एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न सशय ।
न द्रोण सह सैन्येन कृतवर्मा च संयुगे ॥
समासादयितु शक्तो न च मा धर्षयिष्यति ।
धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोण क्रुद्ध परतप ॥ ४८
वारयिष्यति विक्रम्य वेलेव मकरालयम् ।
यत्र स्थास्यति सग्रामे पार्षत परवीरहा ॥
द्रोणो न सैन्य बलवत्क्रामेत् तत्र कथञ्चन ।
एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ॥
कवची स शरी खड्गी धन्वी च वरभूषण
विश्रब्ध गच्छ शैनेय मा कार्षीर्मयि सभ्रमम्
धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्ध द्रोणमावारयिष्यति ॥५१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरसात्यकिवाक्ये एकादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ १११ ॥

११२

सञ्जय उवाच ।

धर्मराजस्य तद्वाक्य निशम्य शिनिपुङ्गव
स पार्थाद्भयमाशसन् परित्यागान्महीपते ॥१
अपवाद ह्यात्मनश्च लोकात् पश्यन् विशेषत
ते मा भीतमिति ब्रूयुरायान्त फाल्गुन प्रति ॥
निश्चित्य बहुधैव स सात्यकिर्युद्धदुर्मद ।
धर्मराजमिद वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभ ॥ ३
कृता चेन्मन्यसे रक्षा स्वस्ति तेऽस्तु विशापते
अनुयास्यामि बीभत्सु करिष्ये वचन तव ॥
न हि मे पाण्डवात् कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते
यो मे प्रियतरो राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ५
तस्याह पदवी यास्ये सदेशात्तव मानद ।
त्वत्कृते न च मे किंचिदकर्तव्य कथञ्चन ॥ ६
यथा हि मे गुरोर्वाक्य विशिष्टं द्विपदा वर ।
तथा तवापि वचन विशिष्टतरमेव मे ॥ ७
प्रिये हि तव वर्तेते भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ ।
तयो प्रिये स्थित चैव विद्धि मा राजपुंगव ॥

दैवममानुषता योगमभिज्ञानम् ॥ ३३ ॥ कश्चित् कस्मिश्चित् अनिक्षिप्येत्यन्वय ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा निश्चित्य ॥ ३९॥ आतिष्ठ प्रक्रमस्व ॥ ४३ ॥ मातुल पुरुजित् ॥ ४६ ॥ मयि मामधिकृत्य सभ्रममुद्वेगम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ १११ ॥

११२

धर्मराजस्येति ॥ १ ॥

तवाज्ञां शिरसा गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो ।
भित्त्वेदं दुर्भिदं सैन्यं प्रयास्ये नरपुंगव ॥ ९
द्रोणानीकं विशाम्येष क्रुद्धो झष इवार्णवम् ।
तत्र यास्यामि यत्रासौ राजन् राजा जयद्रथः
यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात् ।
गुप्तो रथवरश्रेष्ठैर्द्रौणिकर्णकृपादिभिः ॥ ११
इतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विशांपते ।
यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथवधोद्यतः ॥
त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदम्
आसैन्धववधाद्राजन् सुदृढेनान्तरात्मना ॥
अनादिष्टस्तु गुरुणा को नु युध्येत मानवः ।
आदिष्टस्तु यथा राजन् को न युध्येत मादृशः
अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो ।
हलशक्तिगदाप्रासचर्मखड्गर्ष्टितोमरम् ॥ १५
इष्वस्त्रवरसंबाधं क्षोभयिष्ये बलार्णवम् ।
यदेतत्कुञ्जरानीकं साहस्रमनुपश्यसि ॥ १६
कुलमाञ्जनकं नाम यत्रैते वीर्यशालिनः ।
आस्थिता बहुभिर्म्लेच्छैर्युद्धशौण्डैः प्रहारिभिः
नागा मेघनिभा राजन् क्षरन्त इव तोयदाः ।
नैते जातु निवर्तेरन् प्रेषिता हस्तिसादिभिः ॥
अन्यत्र हि वधादेषां नास्ति राजन् पराजयः
अथ यान् रथिनो राजन् सहस्रमनुपश्यसि ॥
एते रुक्मरथा नाम राजपुत्रा महारथाः ।
रथेष्वस्त्रेषु निपुणा नागेषु च विशांपते ॥ २०
धनुर्वेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च कोविदाः ।
गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा ॥ २१
खड्गप्रहरणे युक्ताः संपाते चासिचर्मणोः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च स्पर्धन्ते च परस्परम् ॥
नित्यं हि समरे राजन् विजिगीषन्ति मानवान् ।
कर्णेन विहिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः ॥
एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रशंसति ।
सततं प्रियकामाश्च कर्णस्यैते वशे स्थिताः ।
तस्यैव वचनाद्राजन् निवृत्ताः श्वेतवाहनात्
ते न क्लान्ता न च श्रान्ता दृढावरणकार्मुकाः
मदर्थेऽधिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
एतान् प्रमथ्य संग्रामे प्रियार्थं तव कौरव ॥

प्रयास्यामि ततः पश्चात् पदवीं सव्यसाचिनः
यांस्त्वेतानपरान्राजन्नागान्सप्त शतानिमान्
प्रेक्षसे वर्मसंछन्नान्
किरातैः समधिष्ठितान् ।
किरातराजो यान् प्रादा-
द्द्विरदान् सव्यसाचिनः ॥ २८
स्वलंकृतांस्तदा प्रेष्यानिच्छन् जीवितमात्मनः
आसन्नेते पुरा राजंस्तव कर्मकरा दृढम् ॥
त्वामेवाद्य युयुत्सन्ते पश्य कालस्य पर्ययम् ।
एषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्मदाः ॥
हस्तिशिक्षाविदश्चैव सर्वे चैवाग्नियोनयः ।
एते विनिर्जिताः सर्वे संग्रामे सव्यसाचिना
मदर्थमद्य संयत्ता
दुर्योधनवशानुगाः ।
एतान् हत्वा शरै राजन्
किरातान् युद्धदुर्मदान् ॥ ३२
सैन्धवस्य वधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवम् ।
ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः ॥
कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
जाम्बूनदमयैः सर्वैर्वर्मभिः सुविभूषिताः ॥ ३४
लब्धलक्षा रणे राजन्नैरावणसमा युधि ।
उत्तरात् पर्वतादेते तीक्ष्णैर्दस्युभिरास्थिताः ॥
कर्कशैः प्रवरैर्योधैः कार्ष्णायसतनुच्छदैः ।
सन्ति गोयोनयश्चात्र सन्ति वानरयोनयः ॥
अनेकयोनयश्चान्ये तथा मानुषयोनयः ।
अनीकं समवेतानां धूम्रवर्णमुदीर्यते ॥ ३७
म्लेच्छानां पापकर्तॄणां हिमदुर्गनिवासिनाम्
एतद्दुर्योधनो लब्ध्वा समग्रं राजमण्डलम् ॥
कृपं च सौमदत्तिं च द्रोणं च रथिनां वरम् ।
सिन्धुराजं तथा कर्णमवमन्यत पाण्डवान् ॥
कृतार्थमथ चात्मानं मन्यते कालचोदितः ।
ते तु सर्वेऽद्य संप्राप्ता मम नाराचगोचरम् ॥
न विमोक्ष्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्युर्मनोजवाः
तेन संभाविता नित्यं परवीर्योपजीविना ॥
विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघनिपीडिताः
ये त्वेते रथिनो राजन् दृश्यन्ते काञ्चनध्वजाः

आसैन्धववधात् सैन्धववधात्प्रागेव ॥ १३ ॥ हलादितो-मरान्तमर्शआद्यजन्तम् ॥ ५ ॥ साहस्रं सहस्रप्रतिमम् ॥१६॥ एते नागाः ॥ १७ ॥ संपाते विहरणे ॥ २२ ॥ तदा दिग्विजये ॥ २९ ॥ अञ्जनस्य अस्मोपवाह्यस्य ।

'स्निग्धनीलाम्बुदप्रख्या बलिनो विपुलैः करैः ।
सुविभक्तमहाशीर्षा करिणोऽञ्जनवंशजाः ' ॥ ३३ ॥
उत्तरात्पर्वताच्च हिमाचलादागतैरर्थात् ॥ ३५ ॥ तेन दुर्योधनेन संभाविताः सवर्धिताः ॥ ४१ ॥

एते दुर्वारणा नाम काम्बोजा यदि ते श्रुता ।
शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्वेदे च निष्ठिता ॥
संहताश्च भृशं ह्येते अन्योन्यस्य हितैषिण ।
अक्षौहिण्यश्च सरब्धा धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥
यत्ता मदर्थे तिष्ठन्ति कुरुवीराभिरक्षिता ।
अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिता ॥ ४५
तानहं प्रमथिष्यामि तृणानीव हुताशन ।
तस्मात् सर्वानुपासगान् सर्वोपकरणानि च
रथे कुर्वन्तु मे राजन् यथावद्रथकल्पका. ।
अस्मिंस्तु किल सम्मर्दे ग्राह्य विविधमायुधम्
यथोपदिष्टमाचार्यै कार्य पञ्चगुणो रथ ।
काम्बोजैर्हि समेष्यामि तीक्ष्णैराशीविषोपमै
नानाशस्त्रसमावायैर्विविधायुधयोधिभि ।
किरातैश्च समेष्यामि विषकल्पै प्रहारिभि
लालितै सतत राज्ञा दुर्योधनहितैषिभि ।
शकैश्चापि समेष्यामि शक्रतुल्यपराक्रमै ५०
अग्निकल्पैर्दुराधर्षै प्रदीप्तैरिव पावकै ।
तथान्यैर्विविधैर्योधै कालकल्पैर्दुरासदै ५१
समेष्यामि रणे राजन्बहुभिर्युद्धदुर्मदै ।
तस्माद्वै वाजिनो मुख्या विश्रुता शुभलक्षणा
उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्युज्यन्तु मे रथे।

सञ्जय उवाच ।

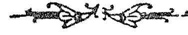
तस्य सर्वानुपासगान् सर्वोपकरणानि च ५३
रथे चास्थापयद्राजा शस्त्राणि विविधानि च
ततस्तान् सर्वतो युक्तान् सदश्वाश्चतुरो जना
रसवत्पाययामासु पान मदसमीरणम् ।
पीतोपवृत्तान्स्नाताश्च जग्धान्नान्समलकृताम्
विनीतशल्यास्तुरगा
श्चतुरो हेममालिन ।
तान्युक्तान् रुक्मवर्णाभान्
विनीताञ्शीघ्रगामिन ॥ ५६
सहृष्टमनसोऽव्यग्रान् विधिवत्कल्पितान्रथे
महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना ॥ ५७
सवृते केतकैर्हेमैर्मणिविद्रुमचित्रितै ।
पाण्डुराभ्रप्रकाशाभि पताकाभिरलंकृते ॥
हेमदण्डोच्छ्रितच्छत्रे बहुशस्त्रपरिच्छदे ।
योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् ॥

दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रिय सखा
न्यवेदयद्रथ युक्त वासवस्येव मातलि ॥ ६०
तत स्नात शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गल ।
स्नातकाना सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानथो ददौ
आशीर्वादै परिष्वक्त सात्यकि श्रीमता वर
तत स मधुपर्कार्ह पीत्वा कैलातक मधु ॥
लोहिताक्षो बभौ तत्र मदविह्वललोचन ।
आलभ्य वीरकास्य च हर्षेण महताऽन्वित.
द्विगुणीकृततेजा हि प्रज्वलन्निव पावक ।
उत्सङ्गे धनुरादाय सशर रथिना वर ॥ ६४
कृतस्वस्त्ययनो विप्रै
कवची समलकृत ।
लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यै
कन्याभिश्चाभिनन्दित ॥ ६५
युधिष्ठिरस्य चरणावभिवाद्य कृताञ्जलि ।
तेन मूर्धन्युपाघ्रात आरुरोह महारथम् ॥ ६६
ततस्ते वाजिनो हृष्टा सुपुष्टा वातरहस ॥
अजय्या जैत्रमूढुस्त विकुर्वाणा स्म सैन्धवा.
तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजेन पूजित ।
प्रायात्सात्यकिना सार्धमभिवाद्य युधिष्ठिरं
तौ दृष्ट्वा प्रविविक्षन्तौ तव सेनामरिन्दमौ
सयत्तास्तावका सर्वे तस्थुर्द्रोणपुरोगमा ६९
सन्नद्धमनुगच्छन्त दृष्ट्वा भीम स सात्यकि ।
अभिनन्द्याप्रवीद्वीरस्तदा हर्षकर वच ॥ ७०
त्व भीम रक्ष राजानमेतत्कार्यतम हि ते ।
अह भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिद बलम्
आयत्या च तदात्वे च
श्रेयो राज्ञोऽभिरक्षणम् ।
जानीषे मम वीर्यं त्व
तव चाहमरिन्दम ॥ ७२
तस्माद्भीम निवर्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियम्
तथोक्त सात्यकिं प्राह व्रज त्व कार्यसिद्धये
अह राज्ञ करिष्यामि रक्षा पुरुषसत्तम ॥
एवमुक्त प्रत्युवाच भीमसेन स माधव ७४
गच्छ गच्छ ध्रुव पार्थ ध्रुवो हि विजयो मम
यन्मे गुणानुरक्तश्च त्वमद्य वशमास्थित ॥

तानुद्दिष्टान् ॥ ४६ ॥ पचगुण पचगुणसामग्रीक ॥ ४८ ॥ नानाशस्त्राणा समावाय समूहो येषु ॥ ४९ ॥ पीता पायितपेया. ॥ ५३ ॥ महाध्वजेनेति विशेषणे तृतीया ॥ ५७ ॥ केतकै कुन्दघटितशलाकाभि ॥ ५८ ॥ स्वर्णनिष्कान् दीनारान् ॥ ६१ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वे तत्क्षणे ॥ ७२ ॥

निमित्तानि च धन्यानि
यथा भीम वदन्ति माम् ।
निहते सैन्धवे पापे
पाण्डवेन महात्मना ॥ ७६
परिष्वजिष्ये राजान धर्मात्मान युधिष्ठिरम्
एतावदुक्त्वा भीम तु विसृज्य च महायशा
सम्प्रैक्षत्तावक सैन्य व्याघ्रो मृगगणानिव ७८
त दृष्ट्वा ... सैन्य तव जनाधिप ।
भूय एवाभवन्मूढ सुभृश चाप्यकम्पत ॥ ७९
तत प्रयात सहसा तव सैन्य स सात्यकि ।
दिदृक्षुरर्जुन राजन् धर्मराजस्य शासनात्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
द्वादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११२ ॥

११३

सञ्जय उवाच ।
प्रयाते तव सैन्य तु युयुधाने युयुत्सया ।
धर्मराजो महाराज स्वेनानीकेन सवृत ॥ १
प्रायाद्द्रोणरथ प्रेप्सुर्युयुधानस्य पृष्ठत ।
तत पाञ्चालराजस्य पुत्र समरदुर्मद ॥ २
प्राक्रोशत्पाण्डवानीके वसुदानश्च पार्थिव ।
आगच्छत प्रहरत द्रुत विपरिधावत ॥ ३
यथा सुखेन गच्छेत सात्यकिर्युद्धदुर्मद ।
महारथा हि बहवो यतिष्यन्त्यस्य निर्जये ॥
इति ब्रुवन्तो वेगेन निपेतुस्ते महारथा ।
वय प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान् समभिद्रुता ॥
तत शब्दो महानासीद्युयुधानरथ प्रति ।
आकीर्यमाणा धावन्ती तव पुत्रस्य वाहिनी
सात्वतेन महाराज शतधाऽभ्यशीर्यत ।
तस्या विदीर्यमाणाया शिने पुत्रो महारथ
सप्तवीरान् महेष्वासान्गजानीकेष्वपोथयत् ।
अथान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ८
शरैरनलसकाशैर्निन्ये वीरान्यमक्षयम् ।
शतमेकेन विव्याध शतेनैक च पत्रिणाम् ९
द्विपारोहान् द्विपाश्चैव हयारोहान् हयास्तथा
रथिन साश्वसूताश्च जघानेश पशूनिव १०
त तथाऽद्भुतकर्माण शरसपातवर्षिणम् ।
न केचनाभ्यधावन् व सात्यकि तव सैनिका
ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥
आयोधन जहुर्वीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनम्
तमेक बहुधाऽपश्यन् मोहितास्तस्य तेजसा
रथैर्विमथितैश्चैव भग्ननीडैश्च मारिष ॥ १३
चक्रैर्विमथितैश्छत्रैर्ध्वजैश्च विनिपातितै ।
अनुकर्षै पताकाभि शिरस्त्राणै सकाञ्चनै
बाहुभिश्चन्दनादिग्धै साङ्गदैश्च विशापते ।
हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गाभोगसन्निभै ॥
ऊरुभि पृथिवी च्छन्ना मनुजाना नराधिप ।
शशाङ्कसान्नभैश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलै ॥ १६
पतितैर्ऋषभाक्षाणा ×सा बभावति मेदिनी ।
गजैश्च बहुधा छिन्नै शयानै पर्वतोपमै ॥ १७
रराजातिभृश भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतै ।
तपनीयमयैर्योक्त्रैर्मुक्ताजालविभूषितै ॥ १८
उरश्छदैर्विचित्रैश्च व्यशोभन्त तुरगमा ।
गतसत्त्वा मही प्राप्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना १९
नानाविधानि सैन्यानि तव हत्वा तु सात्वत
प्रविष्टस्तावक सैन्य द्रावयित्वा चमू भृशम्
ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जय ।
इयेष सात्यकिर्गन्तु ततो द्रोणेन वारित २१
भारद्वाज समासाद्य युयुधानश्च सात्यकि
न न्यवर्तत सक्रुद्धो वेलामिव जलाशय ॥ २२
निवार्य तु रणे द्रोणो युयुधान महारथम् ।
विव्याध निशितैर्बाणै पञ्चभिर्मर्मभेदिभि ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्वादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११२ ॥

११३
प्रयाते इति ॥ १ ॥ ईशो रुद्र ॥ १० ॥ ऋषभस्येवाक्षाणि येषाम् ॥ १६ ॥ × बभौ भारत इति पाठ ।

सात्यकिस्तु रणे द्रोण राजन् विव्याध सप्तभि
हेमपुखै शिलाधौतै कङ्कबर्हिणवाजितै २४
त षड्भि सायकैर्द्रोण साश्वयन्तारमार्दयत्
स त न ममृषे द्रोण युयुधानो महारथ ॥२५
सिंहनाद तत कृत्वा
द्रोण विव्याध सात्यकि ।
दशभि सायकैश्चान्यै
षड्भिरष्टाभिरेव च ॥ २६
युयुधान पुनर्द्रोण विव्याध दशभि शरै ।
एकेन सारथि चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान्२७
ध्वजमेकेन बाणेन विव्याध युधि मारिष।
त द्रोण साश्वयन्तार सरथध्वजमाशुगै २८
त्वरन् प्राच्छादयद्बाणै शलभानामिव व्रजै।
तथैव युयुधानोऽपि द्रोण बहुभिराशुगै ॥२९
आच्छादयदसम्भ्रान्तस्ततो द्रोण उवाच ह।
तवाचार्यो रण हित्वा गत कापुरुषो यथा
युध्यमान च मा हित्वा
प्रदक्षिणमवर्तत।
त्व हि मे युध्यतो नाद्य
जीवन् यास्यसि माधव॥ ३१
यदि मा त्व रणे हित्वा न यास्याचार्यवद्द्रुतम्
सात्यकिरुवाच।
धनञ्जयस्य पदवी धर्मराजस्य शासनात्॥३२
गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्म
न मे कालात्ययो भवेत्।
आचार्यानुगतो मार्ग
शिष्यैरन्वास्यते सदा॥ ३३
तस्मादेव व्रजाम्याशु यथा मे स गुरुर्गत ॥
सञ्जय उवाच।
एतावदुक्त्वा शैनेय आचार्य परिवर्जयन्॥३४
प्रयात सहसा राजन् सारथि चेदमब्रवीत्।
द्रोण करिष्यते यत्न सर्वथा मम वारणे॥३५
यत्तो याहि रणे सूत शृणु चेद वच परम्।
एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्याना महाप्रभम्
अस्यानन्तरतस्त्वेतद्दाक्षिणात्य महद्बलम्।
तदनन्तरमेतच्च बाल्हिकाना महद्बलम् ॥ ३७
बाल्हिकाभ्याशतो युक्त कर्णस्य च महद्बलम्
अन्योन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे
अन्योन्य समुपाश्रित्य
न त्यक्ष्यन्ति रणाजिरम्।
एतदन्तरमासाद्य
चोदयाश्वान् प्रहृष्टवत्॥ ३९
मध्यम जवमास्थाय वह मामत्र सारथे।
बाल्हिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यता
दाक्षिणात्याश्च बहव सूतपुत्रपुरोगमा ।
हस्त्यश्वरथसबाध यच्चानीक विलोक्यते ४१
नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितम्।
एतावदुक्त्वा यन्तार ब्राह्मण परिवर्जयन्४२
मध्यतो याहि यत्रोग्र
कर्णस्य च महद्बलम्।
त द्रोणोऽनुययौ क्रुद्धो
विकिरन् विशिखान् बहून्॥ ४३
युयुधान महाभाग गच्छन्तमनिवर्तिनम्।
कर्णस्य सैन्य सुमहदभिहत्य शितै शरै॥
प्राविशद्भारती सेनामपर्यन्ता च सात्यकि
प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च॥ ४५
अमर्षी कृतवर्मा तु सात्यकि पर्यवारयत्।
तमापतन्त विशिखै षड्भिराहत्य सात्यकि
चतुर्भिश्चतुरोऽस्याश्वानाजघानाशु वीर्यवान्
तत पुन षोडशभिर्नतपर्वभिराशुगै॥ ४७
सात्यकि कृतवर्माण प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे
स ताड्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजनै॥
सात्वतेन महाराज कृतवर्मा न चक्षमे।
स वत्सदन्त सन्धाय जिह्मगानिलसन्निभम्
आकृष्य राजन्नाकर्णाद्विव्याधोरसि सात्यकिं
स तस्य देहावरण भित्त्वा देह च सायक ॥
स पुखपत्र पृथिवी विवेश रुधिरोक्षित ।
अथास्य बहुभिर्बाणैराच्छिनत् परमास्त्रवित्॥
स मार्गणगण राजन् कृतवर्मा शरासनम्।
विव्याध च रणे राजन् सात्यकिं सत्यविक्रम
दशभिर्विशिखैस्तीक्ष्णैरभिक्रुद्ध स्तनान्तरे।
तत प्रशीर्णे धनुषि शक्त्या शक्तिमता वर
जघान दक्षिण बाहु सात्यकि कृतवर्मण ।
ततोऽन्यत् सुदृढ चाप पूर्णमायम्य सात्यकि
व्यसृजद्विशिखास्तूर्ण शतशोऽथ सहस्रश ।
सरथ कृतवर्माण समतात् पर्यवारयत्॥ ५५

त्व हि त्वमपि ॥ ३१ ॥ भिन्नानि पृथग्भूतानि ॥ ४८ ॥

छादयित्वा रणे राजन्
हार्दिक्यं स तु सात्यकिः ।
अथास्य भल्लेन शिरः
सारथेः समकृन्तत ॥ ५६
स पपात हतः सूतो हार्दिक्यस्य महारथात् ।
ततस्ते यन्तृरहिताः प्राद्रवंस्तुरगा भृशम् ॥
अथ भोजस्तु सम्भ्रान्तो
निगृह्य तुरगान् स्वयम् ।
तस्थौ वीरो धनुष्पाणि-
स्तत् सैन्यान्यभ्यपूजयन् ॥ ५८
स मुहूर्तमिवाश्वस्य सदश्वान् समनोदयत् ।
व्यपेतभीरमित्राणामावहत् सुमहद्भयम् ॥ ५९
सात्यकिश्चाभ्यगात् तस्मात् स तु भीममुपाद्रवत्
युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानीकाद्विनिःसृतः
प्रययौ त्वरितस्तूर्णं काम्बोजानां महाचमूम्
स तत्र बहुभिः शूरैः सन्निरुद्धो महारथैः ॥ ६१
न चचाल तदा राजन्सात्यकिः सत्यविक्रमः
सधाय च चमूं द्रोणो भोजे भारं निवेश्य च ॥
अभ्यधावद्रणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ।
तथा तमनुधावन्तं युयुधानस्य पृष्ठतः ॥ ६३
न्यवारयन्त सहृष्टाः पाण्डुसैन्ये बृहत्तमाः ।
समासाद्य तु हार्दिक्यं रथानां प्रवरं रथम् ॥
पञ्चाला विगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः ।
विक्रम्य वारिता राजन् वीरेण कृतवर्मणा ॥
यतमानांश्च तान् सर्वानीषद्विगतचेतसः ।
अभितस्तान् शरौघेण क्लान्तवाहानकारयत् ॥
निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेप्सवो रणे ।
अतिष्ठन्नार्यवद्वीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं प्रविचितं बलम् ।
व्यूढमेवं यथान्यायमेवं बहु च सञ्जय ॥ १
नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामं च नः सदा ।
प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्ताद् दृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च नाकृशं नातिपीवरम् ।
लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
आत्तसन्नाहसच्छन्नं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम् ॥ ४
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक् प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥
नागेष्वश्वेषु बहुशो रथेषु च परीक्षितम् ।
परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ६
न गोष्ठ्या नोपकारेण न सम्बन्धनिमित्ततः ।
नानाहूतं नाप्यभृतं मम सैन्यं बभूव ह ॥ ७
कुलीनार्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतम् ।
कृतमानोपचारं च यशस्वि च मनस्वि च ॥ ८
सचिवैश्चापरैर्मुख्यैर्बहुभिः पुण्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं नरसत्तमैः ॥ ९
बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः ।
अस्मानभिसृतैः कामात् सबलैः सपदानुगैः ॥

सधाय यथास्थानमानीय ॥ ६२ ॥ आर्यवत् कुलीनवत् कुलीनत्वादिति यावत् ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

एवमिति । बहुगुणं बहवो गुणाः शौर्यादयः सख्यादयो वा यस्मिन् बलं प्रबलम् ॥ १ ॥ न अभिकामं अनुरक्तं प्रौढं प्रवृद्धं अत्यद्भुताकारमनुपमसंस्थानं पुरस्तात् प्रागेव दृष्टः परीक्षोत्तीर्णो विक्रमो यस्य ॥ २ ॥ लघुनो मनोज्ञस्य वृत्तस्यायतमायामं प्रायं प्रचुरं यत्र, सारगात्रं निबिडावयवं सारगात्रमसारशून्यमिति वा ॥ ३ ॥ आरोहे अधिरोहणे, पर्यवस्कन्दे अवरोहणे, सरणे प्रसरणे, सान्तरप्लुते प्लवनान्तरितायां गतौ, याने प्रयाणे, व्यपयानेऽपसरणे ॥५॥ वेतनेन दिनमासवर्षदेयेन धनेन ॥६॥ गोष्ठ्या सलापमात्रेण, उपकारेण प्राकृतेन उपपादितमुपसंस्थापितमित्यनुषङ्गः अनाहूतं यदृच्छोपगतम् ॥ ७ ॥

महोदधिमिवापूर्णमापगाभि समतत ।
अपक्षै पक्षिसकाशै रथैरश्वैश्च सवृतम् ॥ ११
प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरावृत महत ।
यदहन्यत मे सैन्य किमन्यद्भागधेयत ॥ १२
योधाक्षय्यजल भीम वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासझषाकुलम् ॥ १३
ध्वजभूषणसबाधरत्नोपलसुसचितम् ।
वाहनैरभिधावद्भिर्वायुवेगविकपितम् ॥ १४
द्रोणगंभीरपाताल कृतवर्म महाह्रदम् ।
जलसन्धमहाग्राह कर्णचन्द्रोदयोद्धतम् ॥
गते सैन्यार्णव भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षभे ।
सञ्जयैकरथेनैव युयुधाने च मामकम् ॥ १६
तत्र शेष न पश्यामि प्रविष्टे सव्यसाचिनि ।
सात्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ॥
तौ तत्र समतिक्रान्तौ दृष्ट्वातीव तरस्विनौ ।
सिन्धुराज तु सप्रेक्ष्य गाण्डीवस्येषुगोचरे ॥
किं नु वा कुरव कृत्य विदधु कालचोदिता
दारुणैकायनेऽकाले कथ वा प्रतिपेदिरे ॥१९
ग्रस्तान् हि कौरवान् मन्ये
मृत्युना तात सगतान् ।
विक्रमोऽपि रणे तेषा
न तथा दृश्यते हि वै ॥ २०
अक्षतौ सयुगे तत्र प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
न च वारयिता कश्चित्तयोरस्तीह सञ्जय ॥२१
भृताश्च बहवो योधा परीक्ष्यैव महारथा ।
वेतनेन यथायोग प्रियवादेन चापरे ॥ २२
असत्कारभृतस्तात मम सैन्ये न विद्यते ।
कर्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनम् ॥ २३
न चायोधोऽभवत् कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय
अल्पदानभृतस्तात तथा चाभृतको नर ॥
पूजितो हि यथाशक्त्या दानमानासनैर्मया ।
तथा पुत्रैश्च मे तात ज्ञातिभिश्च सबान्धवै
ते च प्राप्यैव सग्रामे निर्जिता सव्यसाचिना
शैनेयेन परामृष्टा किमन्यद्भागधेयत ॥ २६
रक्ष्यते यश्च सग्रामे ये च सञ्जय रक्षिण ।
एक साधारण पन्था रक्ष्यस्य सह रक्षिभि
अर्जुन समरे दृष्ट्वा सैन्धवस्याग्रत स्थितम् ।
पुत्रो मम भृश मूढ किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥२८
सात्यकिं च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् ।
किं नु दुर्योधन कृत्य प्राप्तकालममन्यत ॥२९
सर्वशस्त्रातिगौ सेना प्रविष्टौ रथिसत्तमौ ।
दृष्ट्वा का वै धृति युद्धे प्रत्यपद्यन्त मामका ॥
दृष्ट्वा कृष्ण तु दाशार्हमर्जुनार्थे व्यवस्थितम् ।
शिनीनामृषभ चैव मन्ये शोचन्ति पुत्रका ॥
दृष्ट्वा सेना व्यतिक्रान्ता सात्वतेनार्जुनेन च ।
पलायमानाश्च कुरून् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विषज्जये
पलायनकृतोत्साहान्मन्ये शोचन्ति पुत्रका ॥
शून्यान् कृतान्रथोपस्थान्सात्वतेनार्जुनेन च
हताश्च योधान् सदृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
व्यश्वनागरथान् दृष्ट्वा तत्र वीरान् सहस्रश ।
धावमानान्रणेऽव्यग्रान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
महानागान् विद्रवतो दृष्ट्वाऽर्जुनशराहतान्
पतितान्पततश्चान्यान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
विहीनाश्च कृतानश्वान् विरथाश्च कृतान्नरान्
तत्र सात्यकिपार्थाभ्या मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
हयौघान्निहतान् दृष्ट्वा द्रवमाणास्ततस्ततः ॥
रणे माधवपार्थाभ्या मन्ये शोचन्ति पुत्रका ॥
पत्तिसघान् रणे दृष्ट्वा धावमानाश्च सर्वश ।
निराशा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
द्रोणस्य समतिक्रान्तावनीकमपराजितौ ।
क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
सम्मूढोऽस्मि भृश तात श्रुत्वा कृष्णधनञ्जयौ
प्रविष्टौ मामक सैन्य सात्वतेन सहाच्युतौ
तस्मिन् प्रविष्टे पृतना शिनीना प्रवरे रथे ।
भोजानीक व्यतिक्रान्ते किमकुर्वत कौरवाः
तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु ।
कथं युद्धमभूत् तत्र तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥४३
द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठ कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः
पञ्चालास्ते महेष्वास प्रत्यविध्यन् कथ रणे
बद्धवैरास्ततो द्रोणे धनञ्जयजयैषिण ।
भारद्वाजसुतस्तेषु दृढवैरो महारथ ॥ ४५

वाहनान्येवोर्मितरङ्गपरपरा विद्यते यत्र । क्षेपण्यो यन्त्राणि ॥ १३ ॥ रत्नैरुपलैश्च सुसचित सुष्ठु सछादित वाहनाभिधावनान्येव वायुवेगतया रूपितानि ॥ १४ ॥ मम सैन्यस्य शेषमित्यन्वय ॥ १७ ॥ दारुणैकायने अति भीषणेऽनन्यगतिके अकाले अतीते समये ॥ १९ ॥ लभ्यते सैन्येनार्थात् ॥ २३ ॥ धृतिं धारणाम् ॥ ३० ॥ व्यग्रान् अनेकाग्रान् अव्यग्रान् पलायनैकमनस इति वा ॥ ३५ ॥

अर्जुनश्चापि यच्चक्रे सिन्धुराजवध प्रति ।
तन्मे सर्वं समाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥

सञ्जय उवाच ।

आत्मापराधात् सभूत व्यसन भरतर्षभ ।
प्राप्य प्राकृतवद्वीर न त्व शोचितुमर्हसि ४७
पुरा यदुच्यसे प्राज्ञै
सुहृद्भिर्विदुरादिभि ।
मा हार्षी पाण्डवान् राज
न्निति तन्न त्वया श्रुतम् ॥ ४८
सुहृदा हितकामाना वाक्य यो न शृणोति ह
स महद्व्यसन प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ॥
याचितोऽसि पुरा राजन्
दाशार्हेण शम प्रति ।
न च त लब्धवान् काम
त्वत्त कृष्णो महायशा ॥ ५०
तव निर्गुणता ज्ञात्वा पक्षपात सुतेषु च ।
द्वैधीभाव तथा धर्मे पाण्डवेषु च मत्सरम् ॥
तव जिह्ममभिप्राय विदित्वा पाण्डवान् प्रति
आर्तप्रलापाश्च बहून्मनुजाधिपसत्तम ॥ ५२
सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञ सर्वलोकेश्वर प्रभु ।
वासुदेवस्ततो युद्ध कुरूणामकरोन्महत् ५३
आत्मापराधात् सुमहान्प्राप्तस्ते विपुल क्षय
नैन दुर्योधने दोष कर्तुमर्हसि मानद ॥ ५४
न हि ते सुकृत किञ्चिदादौ मध्ये च भारत
दृश्यते पृष्ठतश्चैव त्वन्मूलो हि पराजय ५५
तस्मादवस्थितो भूत्वा
ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयम् ।
शृणु युद्ध यथावृत्त
घोर देवासुरोपमम् ॥ ५६
प्रविष्टे तव सैन्य तु शैनेये सत्यविक्रमे ।
भीमसेनमुखा पार्था प्रतीयुर्वाहिनीं तव ५७
आगच्छतस्तान् सहसा
क्रुद्धरूपान् सहानुगान् ।
दधारैको रणे पाण्डून्
कृतवर्मा महारथ ॥ ५८
यथोद्वृत्त धारयते वेला वै सलिलार्णवम् ।
पाण्डुसैन्य तथा सख्ये हार्दिक्य समवारयत्
तत्राद्भुतमपश्याम हार्दिक्यस्य पराक्रमम् ।
यदेन सहिता पार्था नातिचक्रमुराहवे ६०
ततो भीमस्त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्माणमाशुगै ।
शङ्ख दध्मौ महाबाहुर्हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ॥
सहदेवस्तु विंशत्या धर्मराजश्च पञ्चभि ।
शतेन नकुलश्चापि हार्दिक्य समविध्यत ६२
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तभिश्च घटोत्कच ।
धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्माणमार्दयत् ॥ ६३
विराटो द्रुपदश्चैव याज्ञसेनिश्च पञ्चभि ।
शिखण्डी चैव हार्दिक्य विद्ध्वा पञ्चभिराशुगै
पुनर्विव्याध विंशत्या सायकाना हसन्निव ।
कृतवर्मा ततो राजन् सर्वतस्तान् महारथान्
एकैक पञ्चभिर्विद्ध्वा भीम विव्याध सप्तभि
धनुर्ध्वज चास्य तदा रथाद्भूमावपातयत् ६६
अथैन छिन्नधन्वान त्वरमाणो महारथ ।
आजघानोरसि क्रुद्ध सप्तत्या निशितै शरै
स गाढविद्धो बलवान् हार्दिक्यस्य शरोत्तमै
चचाल रथमध्यस्थ क्षितिकम्पे यथाऽचल ॥
भीमसेन तथा दृष्ट्वा धर्मराजपुरोगमा ।
विसृजन्त शरान् राजन् कृतवर्माणमार्दयन्
त तथा कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ।
विव्यधु सायकैर्हृष्टा रक्षार्थं मारुतेर्मृधे ७०
प्रतिलभ्य तत सञ्ज्ञा भीमसेनो महाबल ।
शक्तिं जग्राह समरे हेमदण्डामयस्मयीम् ७१
चिक्षेप च रथात्तूर्णं कृतवर्मरथ प्रति ।
सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा ७२
कृतवर्माणमभित प्रजज्वाल सुदारुणा ।
तामापतन्तीं सहसा युगान्ताग्निसमप्रभाम्
द्वाभ्या शराभ्या हार्दिक्यो
निजघान द्विधा तदा ।
सा छिन्ना पतिता भूमौ
शक्ति कनकभूषणा ॥ ७४
द्योतयन्ती दिशो राजन्महोल्केव नभश्च्युता
शक्तिं विनिहता दृष्ट्वा भीमश्चुक्रोध वै भृशम्
ततोऽन्यद्धनुरादाय वेगवत् सुमहास्वनम्
भीमसेनो रणे क्रुद्धो हार्दिक्य समवारयत् ॥
अथैन पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ।
भीमो भीमबलो राजस्तव दुर्मन्त्रितेन च ॥

निर्गुणता गुणवैषम्य द्वैधीभावमनिश्चयम् ॥ ५१ ॥ सुमहान् विपुल इति पर्यायाभ्या महत्त्वोद्रेक ॥ ५४ ॥ निर्णय नियतस्वभावम् ॥ ५६ ॥ सर्वत सर्वान् ॥ ६५ ॥ द्विधा स्यानद्वये ॥ ७४ ॥

भोजस्तु क्षतसर्वाङ्गो भीमसेनेन मारिष ।
रक्ताशोक इवोत्फुल्लो व्यभ्राजत रणाजिरे
तत क्रुद्धस्त्रिभिर्बाणैर्भीमसेन हसन्निव ।
अभिहत्य दृढ युद्धे तान् सर्वान् प्रत्यविध्यत
त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो यतमानान्महारथान्
तेऽपि त प्रत्यविध्यन्त सप्तभि सप्तभि शरै
शिखण्डिनस्तत क्रुद्ध क्षुरप्रेण महारथ ।
धनुश्चिच्छेद समरे प्रहसन्निव सात्वत ॥ ८१
शिखण्डी तु तत क्रुद्धश्छिन्ने धनुषि सत्वर
असि जग्राह समरे शतचन्द्र च भास्वरम् ॥
भ्रामयित्वा महच्चर्म चामीकरविभूषितम् ।
तमसि प्रेषयामास कृतवर्मरथ प्रति ॥ ८३
स तस्य सशर चाप छित्त्वा राजन् महानसि
अभ्यगाद्धरणी राजश्च्युत ज्योतिरिवाम्बरात्
एतस्मिन्नेव काले तु त्वरमाण महारथा ।
विव्यधु सायकैर्गाढ कृतवर्माणमाहवे॥ ८५
अथान्यद्धनुरादाय त्यक्त्वा तच्च महद्धनु ।
विशीर्ण भरतश्रेष्ठ हार्दिक्य परवीरहा ॥
विव्याध पाण्डवान् युद्धे
त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै ।
शिखण्डिन च विव्याध
त्रिभि पञ्चभिरेव च ॥ ८७
धनुरन्यत् समादाय शिखण्डी तु महायशा
अवारयत् कूर्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजम् ८८
तत क्रुद्धो रणे राजन् हृदिकस्यात्मसम्भव ।
अभिदुद्राव वेगेन याज्ञसेनिं महारथम् ॥ ८९
भीष्मस्य समरे राजन् मृत्योर्हेतु महात्मन ।
विदर्शयन् बल शूर शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ९०
तौ दिशा गजसकाशौ ज्वलिताविव पावकौ
समापेततुरन्योन्य शरसङ्घैररिन्दमौ ॥ ९१
विधुन्वानौ धनु श्रेष्ठे सन्दधानौ च सायकान्
विसृजन्तौ च शतशो गभस्तीनिव भास्करौ
तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्य तौ महारथौ ।
युगान्तप्रतिमौ वीरौ रेजतुर्भास्कराविव ॥
कृतवर्मा च समरे याज्ञसेनिं महारथम् ।
विद्ध्वेषुभिस्त्रिसप्तत्या पुनर्विव्याध सप्तभि
स गाढाविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्
विसृज्य सशर चाप मूर्च्छयाऽभिपरिप्लुत ॥
त विषण्ण रणे दृष्ट्वा तावका पुरुषर्षभ ।
हार्दिक्य पूजयामासुर्वासास्याढुधुवुश्च ह ॥
शिखण्डिन तथा ज्ञात्वा हार्दिक्यशरपीडित
अपोवाह रणाद्यन्ता त्वरमाणो महारथम् ॥
सादित तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्था शिखण्डिनं
परिवव्रू रथैस्तूर्ण कृतवर्माणमाहवे ॥ ९८
तत्राद्भुत पर चक्रे कृतवर्मा महारथ ।
यदेक समरे पार्थान् वारयामास सानुगान्
पार्थाञ्जित्वाऽजयच्चेदीन्
पञ्चालान् सृञ्जयानपि ।
केकयाश्च महावीर्यान्
कृतवर्मा महारथ ॥ १००
ते वध्यमाना समरे हार्दिक्येन स्म पाण्डवा
इतश्चेतश्च धावन्तो नैव चक्रुर्धृतिं रणे ॥ १
जित्वा पाडुसुतान् युद्धे भीमसेनपुरोगमान्
हार्दिक्य समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावक ॥ २
ते द्राव्यमाणा समरे हार्दिक्येन महारथा ।
विमुखा समपद्यन्त शरवृष्टिभिरार्दिता ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे कृतवर्मपराक्रमे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११४ ॥

११५

सञ्जय उवाच ।
शृणुष्वैकमना राजन्
यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
द्राव्यमाणे बले तस्मिन्
हार्दिक्येन महात्मना ॥ १

कूर्मनखै कूर्मनखाकृतिफलकै ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुर्दशाधिकशततमोऽध्याय ॥११४॥

११५

शृणुष्वेति । हार्दिक्येन तावकैरन्यैश्च द्राव्यमाणे इत्युत्तरश्लोकेन सहान्वय ॥ १ ॥

लज्जयाऽवनते चापि प्रहृष्टैश्चापि तावकैः ।
द्वीपोऽय आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम्
श्रुत्वा स निनदं भीमं तावकानां महाहवे ।
शैनेयस्त्वरितो राजन् कृतवर्माणमभ्ययात् ॥
उवाच सारथिं तत्र क्रोधामर्षसमन्वितः ।
हार्दिक्याभिमुखं सूत कुरु मे रथमुत्तमम् ॥ ४
कुरुते कदनं पश्य पाण्डुसैन्ये ह्यमर्षितः ।
एनं जित्वा पुनः सूत यास्यामि विजयं प्रति
एवमुक्ते तु वचने सूतस्तस्य महामते ।
निमेषान्तरतः प्राप्य कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ६
कृतवर्मा तु हार्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः ।
अवाकिरत्सुसंक्रुद्धस्ततोऽक्रुध्यत्स सात्यकिः
अथाशु निशितं भल्लं शैनेयः कृतवर्मणः ।
प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपरान् ॥ ८
ते तस्य जघ्निरे वाहान् भल्लेनास्याच्छिनद्धनुः
पृष्ठरक्षं तथा सूतमविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ९
ततस्तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः
सेनामस्यार्दयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १०
अभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता ।
ततः प्रायात्स त्वरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः
शृणु राजन् यदकरोत् तव सैन्येषु वीर्यवान्
अतीत्य स महाराज द्रोणानीकमहार्णवम् ॥
पराजित्य तु संहृष्टः कृतवर्माणमाहवे ।
यन्तारमब्रवीच्छूरः शनैर्याहीत्यसंभ्रमम् ॥ १३
दृष्ट्वा तु तव तत् सैन्यं रथाश्वद्विपसंकुलम् ।
पदातिजनसंपूर्णमब्रवीत् सारथिं पुनः ॥ १४
यदेतन्मेघसंकाशं द्रोणानीकस्य सव्यतः ।
सुमहत् कुञ्जरानीकं यस्य रुक्मरथो मुखम् ॥
एते हि बहवः सूत दुर्निवाराश्च संयुगे ।
दुर्योधनसमादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ १६
राजपुत्रा महेष्वासाः सर्वे विक्रान्तयोधिनः
त्रिगर्तानां रथोदाराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥
मामेवाभिमुखा वीरा
योत्स्यमाना व्यवस्थिताः ।
अत्र मां प्रापय क्षिप्र-
मश्वांश्चोदय सारथे ॥ १८
त्रिगर्तैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः
ततः प्रायाच्छनैः सूतः सात्वतस्य मते स्थितः
रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना ।

तमूहुः सारथेर्वश्या वल्गमाना हयोत्तमाः ॥
वायुवेगसमाः संख्ये कुन्देन्दुरजतप्रभाः ।
आपतन्तं रणे तं तु शङ्खवर्णैर्हयोत्तमैः ॥२१
परिवव्रुस्ततः शूरा
गजानीकेन सर्वतः ।
किरन्तो विविधांस्तीक्ष्णान्
सायकान् लघुवेधिनः ॥ २२
सात्वतो निशितैर्बाणैर्गजानीकमयोधयत् ।
पर्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान् ॥
वज्राशनिसमस्पर्शैर्वध्यमानाः शरैर्गजाः ।
प्राद्रवन् रणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः ॥
शीर्णदन्ता विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः
विशीर्णकर्णास्यकरा विनियन्तृपताकिनः ॥
संभिन्नमर्मघण्टाश्च विनिकृत्तमहाध्वजाः ।
हतारोहा दिशो राजन् भेजिरे भ्रष्टकबलाः
रुवन्तो विविधान्नादान् जलदोपमनिस्वनाः
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भल्लैरञ्जलिकैस्तथा ॥ २७
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च सात्वतेन विदारिताः ।
क्षरन्तोऽसृक् तथा मूत्रं पुरीषं च प्रदुद्रुवुः ॥
बभ्रमुश्चस्खलुश्चान्ये पेतुर्मम्लुस्तथाऽपरे ।
एवं तत् कुञ्जरानीकं युयुधानेन पीडितम् ॥
शरैरग्न्यर्कसंकाशैः प्रदुद्राव समन्ततः ॥
तस्मिन्हते गजानीके जलसन्धो महाबलः
यत्तः संप्रापयन्नागं रजताश्वरथं प्रति ।
रुक्मवर्मधरः शूरस्तपनीयाङ्गदः शुचिः ॥ ३१
कुण्डली मुकुटी खड्गी रक्तचन्दनरूषित-
शिरसा धारयन् दीप्तां तपनीयमयीं स्रजम्
उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रं च भास्वरम् ।
चापं च रुक्मविकृतं विधुन्वन् गजमूर्धनि ॥
अशोभत महाराज सविद्युदिव तोयदः ।
तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमम् ॥
सात्यकिर्वारयामास वेलेव मकरालयम् ॥
नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः
अक्रुध्यत रणे राजन् जलसंधो महाबलः ।
ततः क्रुद्धो महाराज मार्गणैर्भारसाधनैः ३६
अविध्यत शिनेः पौत्रं जलसन्धो महोरसि ।
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ३७
अस्यतो वृष्णिवीरस्य निचकर्त शरासनम् ।
सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत ॥

पिंडिका गण्डा ॥ २५ ॥ कण्ठसूत्रं हारम् ॥ ३३ ॥

अविध्यन्मागधो वीर [illegible] शरैः
स विद्धो [illegible] वीर्यवान्
नाकम्पत महाबाहुस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
अचिन्तयन् वै स शरान्नात्यर्थं सम्भ्रमाद्बली
धनुरन्यत् समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह ।
एतावदुक्त्वा शैनेयो जलसन्ध महोरसि ॥
विव्याध षष्ट्या सुभृश शराणा प्रहसन्निव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन मुष्टिदेशे महद्धनु ॥ ४२
जलसधस्य चिच्छेद विव्याध च त्रिभि शरै
जलसधस्तु तत्त्यक्त्वा सशर वै शरासनम् ॥
तोमर व्यसृजत्तूर्णं सात्यकिं प्रति मारिष ।
स निर्भिद्य भुज सव्य माधवस्य महारणे ॥
अभ्यगाद्धरणी घोर श्वसन्निव महोरग ।
निर्भिन्ने तु भुजे सव्ये सात्यकि सत्यविक्रम
त्रिशद्भिर्विशिखैस्तीक्ष्णैर्जलसन्धमताडयत ।
प्रगृह्य तु तत खङ्ग जलसन्धो महाबल ४६
आर्षभ चर्म च महच्छतचन्द्रकसङ्कुलम् ।
आविध्य च तत खङ्ग सात्वतायोत्ससर्ज ह
शैनेयस्य धनुश्छित्त्वा स खड्गो न्यपतन्महीम्
अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत महीं गत ॥ ४८
अथान्यद्धनुरादाय सर्वकायावदारणम् ॥
शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्वनम्
विस्फार्य विव्यधे क्रुद्धो जलसन्ध शरेण ह
तत साभरणौ बाहू क्षुराभ्या माधवोत्तम ॥

सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद [illegible] ।
तौ बाहू परिघप्रख्यौ पेततुर्गजसत्तमात् ५१
वसुन्धराधराद्भ्रष्टौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तत सुदंष्ट्र [illegible] ॥ ५२
क्षुरेणास्य तृतीयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकि ॥
तत्पातितशिरोबाहुकबन्ध भीमदर्शनम् ॥५३
द्विरद जलसन्धस्य रुधिरेणाभ्यषिञ्चत ।
जलसन्ध निहत्याजौ त्वरमाणस्तु सात्वत
विमान पातयामास गजस्कन्धाद्विशापते ॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गो जलसन्धस्य कुञ्जर ५५
विलम्बमानमवहत् सश्लिष्ट परमासनम् ।
शरार्दित सात्वतेन मर्दमान स्ववाहिनीम्
घोरमार्तस्वर कृत्वा विदुद्राव महागज ।
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष
जलसन्ध हत दृष्ट्वा वृष्णीनामृषभेण तु ॥
विमुखाश्चाभ्यधावन्त तव योधा समन्तत
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥
एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रोण शस्त्रभृता वर
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्युयुधान महारथम् ।
तमुदीर्णं तथा दृष्ट्वा शैनेयं नरपुङ्गवा ६०
द्रोणेनैव सह क्रुद्धा सात्यकिं समुपाद्रवन् ॥
तत प्रववृते युद्ध कुरूणा सात्वतस्य च ।
द्रोणस्य च रणे राजन् घोर देवासुरोपमम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे जलसन्धवधो नाम पञ्चदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११५ ॥

११६

सञ्जय उवाच ॥
ते किरन्त शरव्रातान् सर्वे यत्ता प्रहारिण
त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन् ॥ १
त द्रोण सप्त सप्तत्या जघान निशितै शरै
दुर्मर्षणो द्वादशभिर्दुसहो दशभि शरै २
विकर्णश्चापि निशितैस्त्रिशद्भि कङ्कपत्रिभि

विव्याध सव्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा
दुर्मुखो दशभिर्बाणैस्तथा दु शासनोऽष्टभिः
चित्रसेनश्च शैनेय द्वाभ्या विव्याध मारिष ४
दुर्योधनश्च महता शरवर्षेण माधवम् ॥
अपीडयद्रणे राजञ्छूराश्चान्ये महारथा ॥

ततो ग्रहणानन्तर आविध्य भ्रामयित्वा ॥ ४७ ॥ वसुधराधरात् पर्वतात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११५ ॥

११६

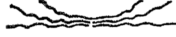
ते किरन्त इति ॥ १ ॥

सर्वेत प्रतिविद्धस्तु तव पुत्रैर्महारथै ।
तान् प्रत्यविध्यद्वार्ष्णेय पृथक् पृथगजिह्मगै
भारद्वाज त्रिभिर्बाणैर्द्रु सह नवभि शरै ॥
विकर्णं पञ्चविंशत्या चित्रसेन च सप्तभि ॥
दुर्मर्षण द्वादशभिरष्टाभिश्च विविंशतिम् ॥
सत्यव्रत च नवभिर्विजय दशभि शरै ॥ ८
ततो रुक्माङद चाप विधुन्वानो महारथ ।
अभ्ययात् सात्यकिस्तूर्णं पुत्र तव महारथम्
राजान सर्वलोकस्य सर्वलोकमहारथम् ।
शरैरभ्याहनद्गाढ ततो युद्धमभूत्तयो ॥ १०
विमुञ्चन्तौ शरांस्तीक्ष्णान्
सदधानौ च सायकान् ।
अदृश्य समरेऽन्योन्य
चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ११
सात्यकि कुरुराजेन निर्विद्धो बह्वशोभत ।
अस्रवद्रुधिर भूरि स्वरस चन्दनो यथा ॥ १२
सात्वतेन च बाणौघैर्निर्विद्धस्तनयस्तव ।
शातकुम्भमयापीडो बभौ यूप इवोच्छ्रित ॥
माधवस्तु रणे राजन् कुरुराजस्य धन्विन ।
धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण हसन्निव ॥ १४
अथैन छिन्नधन्वान शरैर्बहुभिराचिनोत् ।
निर्भिन्नश्च शरैस्तेन द्विषता क्षिप्रकारिणा ॥
नामृष्यत रणे राजा शत्रोर्विजयलक्षणम् ।
अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठ दुरासदम् ॥ १६
विव्याध सात्यकिं तूर्णं सायकाना शतेन ह
सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना ।
अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत् ।
पीडित नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथा ।
सात्यकिं शरवर्षेण छादयामासुरोजसा ।
स च्छाद्यमानो बहुभिस्तव पुत्रैर्महारथै ॥१९
एकैक पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभि ।
दुर्योधन च त्वरितो विव्याधाष्टभिराशुगै ।
प्रहसश्चास्य चिच्छेद कार्मुक रिपुभीषणम् ।
नाग मणिमय चैव शरैर्ध्वजमपातयत् ॥ २१
हत्वा तु चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितै शरै ॥
सारथिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशा ॥२२
एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरुराज महारथम् ।
अवाकिरच्छरैर्हृष्टो बहुभिर्मर्मभेदिभि ॥ २३
स वध्यमान समरे शैनेयस्य शरोत्तमै ।
प्राद्रवत् सहसा राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
आप्लुतश्च ततो यान चित्रसेनस्य धन्विन ।
हाहाभूत जगच्चासीद् दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥
ग्रस्यमान सात्यकिना खे सोममिव राहुणा ।
त तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्मा महारथ ॥ २६
अभ्ययात् सहसा तत्र यत्रास्ते माधव प्रभु ।
विधुन्वानो धनु श्रेष्ठ चोदयश्चैव वाजिन ॥
भर्त्सयन् सारथिं चाग्रे याहि याहीति सत्वर
तमापतन्त सप्रेक्ष्य व्यादितास्यमिवान्तकम्
युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् ॥
कृतवर्मा रथेनैष द्रुतमापतते शरी ॥ २९
प्रत्युद्याहि रथेनैन प्रवर सर्वधन्विनाम् ।
तत प्रजविताश्वेन विधिवत् कल्पितेन च ।
आससाद रणे भोज प्रतिमान धनुष्मताम् ।
तत परमसक्रुद्धौ ज्वलिताविव पावकौ ॥
समेयाता नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ।
कृतवर्मा तु शैनेय षड्विंशत्या समार्पयत् ॥
निशितै सायकैस्तीक्ष्णैर्यतार चास्य पञ्चभि
चतुरश्चतुरो वाहाश्चतुर्भि परमेषुभि ॥ ३३
अविध्यत् साधुदान्तान् वै
सैन्धवान् सात्वतस्य हि ।
रुक्मध्वजो रुक्मपृष्ठं
महद्विस्फार्य कार्मुकम् ॥ ३४
रुक्माङ्गदी रुक्मवर्मा रुक्मपुङ्खैरवारयत् ।
ततोऽशीतिं शिने पौत्र सायकान् कृतवर्मणे
प्राहिणोत्त्वरया युक्तो द्रष्टुकामो धनञ्जयम् ।
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापन
समकम्पत दुर्धर्ष
क्षितिकम्पे यथाऽचल ।
त्रिषष्ट्या चतुरोऽस्याश्वान
सप्तभि सारथिं तथा ॥ ३७
विव्याध निशितैस्तूर्णंसात्यकि सत्यविक्रम
सुवर्णपुङ्ख विशिख समाधाय च सात्यकि
व्यसृजत्त महाज्वाल सक्रुद्धमिव पन्नगम् ।
सोऽविध्यत् कृतवर्माण यमदण्डोपम शर ॥
जाम्बूनदविचित्र च वर्म निर्भिद्य भानुमत् ।
अभ्यगाद्धरणीमुग्रो रुधिरेण समुक्षित ॥ ४०
सजातरुधिरश्चाजौ सात्वतेषुभिरर्दित ।
सशरं धनुरुत्सृज्य न्यपतत् स्यन्दनोत्तमात्

चन्दनो रक्तचन्दन ॥ १२ ॥

स सिंहदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽमितविक्रमः ।
शरार्दितः सात्यकिना रथोपस्थे नरर्षभः ॥
सहस्रबाहुसदृशमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
निवार्य कृतवर्माणं सात्यकिः प्रययौ ततः ॥
खड्गशक्तिधनुः कीर्णां गजाश्वरथसंकुलाम् ।
प्रवर्तितोग्ररुधिरां शतशः क्षत्रियर्षभैः ॥ ४४
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां मध्येन शिनिपुंगवः ।
अभ्यगाद्वाहिनीं हित्वा वृत्रहेवासुरीं चमूम् ॥
समाश्वस्य च हार्दिक्यो गृह्य चान्यन्महद्धनुः ।
तस्थौ स तत्र बलवान्वारयन्युधि पाण्डवान् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुर्योधनकृतवर्मपराजये षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

संजय उवाच ।
कालयमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः ।
भारद्वाजः शरव्रातैर्महद्भिः समवाकिरत् ॥ १
स संप्रहारस्तुमुलो द्रोणसात्वतयोरभूत् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां बलिवासवयोरिव ॥ २
ततो द्रोणः शिनेः पौत्रं चित्रैः सर्वायसैः शरैः ।
त्रिभिराशीविषाकारैर्ललाटे समविध्यत ॥ ३
तैर्ललाटार्पितैर्बाणैर्युयुधानस्त्वजिह्मगैः ।
व्यरोचत महाराज त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ४
ततोऽस्य बाणानपरानिन्द्राशनिसमस्वनान् ।
भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षी प्रेषयामास संयुगे ।
तान्द्रोणचापनिर्मुक्तान्
दाशार्हः पततः शरान् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां सुपुङ्खाभ्यां
चिच्छेद परमास्त्रवित् ॥
तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विशांपते ।
प्रहस्य सहसाऽविध्यत्त्रिंशता शिनिपुंगवम् ॥
पुनः पञ्चाशतेषूणां शतेन च समार्पयत् ।
लघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयन् ॥ ८
समुत्पतन्ति वल्मीकाद्यथा क्रुद्धा महोरगाः ।
तथा द्रोणरथाद्राजन्नापतन्ति तनुच्छिदः ॥ ९
तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतसहस्रशः ।
अवाकिरन्द्रोणरथं शरा रुधिरभोजनाः ॥
लाघवाद्द्विजमुख्यस्य सात्वतस्य च मारिष ।
विशेषं नाध्यगच्छाम समावास्तां नरर्षभौ ।
सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्नतपर्वभिः ।
आजघान भृशं क्रुद्धो ध्वजं च निशितैः शरैः ।
सारथिं च शतेनैव भारद्वाजस्य पश्यतः ।
लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथः ॥ १३
सप्तत्या सारथिं विद्ध्वा
तुरङ्गांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद
माधवस्य रथे स्थितम् ॥ १४
अथापरेण भल्लेन हेमपुङ्खेन पत्रिणा ।
धनुश्चिच्छेद समरे माधवस्य महात्मनः ॥
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो
धनुस्त्यक्त्वा महारथः ।
गदां जग्राह महतीं
भारद्वाजाय चाक्षिपत् ॥ १६
तामापतन्तीं सहसा पट्टबद्धामयस्मयीम् ।
न्यवारयच्छरैर्द्रोणो बहुभिर्बहुरूपिभिः ॥ १७
अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
विव्याध बहुभिर्वीरं भारद्वाजं शिलाशितैः ।
स विद्ध्वा समरे द्रोणं सिंहनादममुञ्चत ।
तं वै न ममृषे द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथं प्रति ॥ २०
अनासाद्य तु शैनेयं सा शक्तिः कालसंनिभा ।
भित्त्वा रथं जगामोग्रा धरणीं दारुणस्वना ॥

दंष्ट्राश्चतस्रो यस्य स्युर्दशनेभ्यः समुच्छ्रिताः । सिंहदंष्ट्रः स गदितश्चतुर्दंष्ट्रश्च सूरिभिः ॥४२॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षोडशाधिककततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

कालयमानेष्विति ॥ १ ॥

ततो द्रोणः शिनेः पौत्रो राजन्विव्याध पत्रिणा
दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन् भरतर्षभ ॥
द्रोणोऽपि समरे राजन् माधवस्य महद्धनुः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद रथशक्त्या च सारथिं
मुमोह सारथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः ।
स रथोपस्थमासाद्य मुहूर्तं सन्यषीदत ॥ २४
चकार सात्यकी राजन् सूतकर्मातिमानुषम्
अयोधयच्च यद्द्रोणं रश्मीन्संगृह्य च स्वयम् ॥ २५
ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः ।
अविध्यद्ब्राह्मणं संख्ये हृष्टरूपो विशांपते ॥
तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत ।
ते घोराः कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥
निर्विद्धस्तु शरैर्घोरैरक्रुध्यत सात्यकिर्भृशम् ।
सायकान् व्यसृजच्चापि वीरो रुक्मरथं प्रति
ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेषुणा भुवि ।
अश्वान् व्यद्रावयद्बाणैर्हतसूतांस्ततस्ततः ॥
स रथः प्रद्रुतः संख्ये मण्डलानि सहस्रशः ।
चकार राजतो राजन् भ्राजमान इवांशुमान्
अभिद्रवत गृह्णीत हयान् द्रोणस्य धावत ।
इति स्म चुक्रुशुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ॥
ते सात्यकिमपास्याशु राजन् युधि महारथाः
यतो द्रोणस्ततः सर्वे सहसा समुपाद्रवन् ॥
तान् दृष्ट्वा प्रद्रुतान्सर्वे सात्वतेन शरार्दितान्
प्रभग्नं पुनरेवासीत्तव सैन्यं समाकुलम् ॥ ३२
व्यूहस्यैव पुनर्द्वारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः ।
वातायमानैस्तैरश्वैर्नीतो वृष्णिशरार्दितैः ॥
पाण्डुपाञ्चालसंभग्नं व्यूहमालोक्य वीर्यवान्
शैनेये नाकरोद्यत्नं व्यूहमेवाभ्यरक्षत ॥ ३५
निवार्य पाण्डुपञ्चालान् द्रोणाग्निः प्रदहन्निव
तस्थौ क्रोधेध्मसंदीप्तः कालसूर्य इवोदितः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे सात्यकिपराक्रमे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

संजय उवाच ।
द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीर-
स्तथैव हार्दिक्यमुखांस्त्वदीयान् ।
प्रहस्य सूतं वचनं बभाषे
शिनिप्रवीरः कुरुपुङ्गवाग्र्य ॥ १
निमित्तमात्रं वयमत्र सूत
दग्धारयः केशवफाल्गुनाभ्याम् ।
हतान्निहन्मोह नरर्षभेण
वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन ॥ २
तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा
महामृधे सोऽग्र्यधनुर्धरोऽरिहा ।
किरन् समन्तात् सहसा शरान् बली
समापतच्छ्येन इवामिषं यथा ॥ ३
तं यान्तमश्वैः शशिशङ्खवर्णै-
र्विगाह्य सैन्यं पुरुषप्रवीरम् ।
नाशक्नुवन् वारयितुं समन्ता-
दादित्यरश्मिप्रतिमं रथाग्र्यम् ॥ ४
असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं
दिवीव सूर्यं जलदव्यपाये ॥ ५
अमर्षपूर्णस्त्वतिचित्रयोधी
शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।
सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं
न्यवारयद्राजवरः प्रसह्य ॥ ६
तयोरभूद्भारत संप्रहारः
सुदारुणस्तं समतिप्रशंसन् ।
योधास्त्वदीयाश्च हि सोमकाश्च
वृत्रेन्द्रयोर्युद्धमिवामरौघाः ॥ ७

रथशक्त्या केतकपत्राकारमुखया शक्त्या ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

द्रोणमिति ॥ १ ॥

शरै सुतीक्ष्णै शतशोऽभ्यविध्यत
सुदर्शन सात्वतमुख्यमाजौ ।
अनागतानेव तु तान् पृषत्का-
ञ्छिच्छेद राजञ्शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ ८
तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्यकि
सुदर्शने यान् क्षिपति स्म सायकान्।
द्विधा त्रिधा तानकरोत् सुदर्शन
शरोत्तमै स्यन्दनवर्यमास्थित ॥ ९
तान् वीक्ष्य बाणान्निहतास्तदानीं
सुदर्शन सात्यकिबाणवेगै ।
क्रोधाद्दिधक्षन्निव तिग्मतेजा
शरानमुञ्चत्तपनीयचित्रान् ॥ १०
पुन स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पै-
राकर्णपूर्णैर्निशितै सुपुङ्खै ।
विव्याध देहावरण विभिद्य
ते सात्यकेराविविशु शरीरम् ॥ ११
तथैव तस्यावनिपालपुत्र
सन्धाय बाणैरपरैर्ज्वलद्भि ।
आजघ्निवास्तान् रजतप्रकाशा-
श्चतुर्भिरश्वांश्चतुर प्रसह्य ॥ १२
तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी
नप्ता शिनेरिन्द्रसमानवीर्य ।
सुदर्शनस्येषुगणै सुतीक्ष्णै-
र्हयान्निहत्याशु ननाद नादम् ॥ १३
अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य
भल्लेन शक्राशनिसन्निभेन ।
सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीर
क्षुरेण कालानलसन्निभेन ॥ १४
सकुण्डल पूर्णशशिप्रकाश
भ्राजिष्णु वक्त्र विचकर्त देहात् ।
यथा पुरा वज्रधर प्रसह्य
बलस्य सङ्ख्येऽतिबलस्य राजन्॥ १५
निहत्य त पार्थिवपुत्रपौत्र
रणे यदूनामृषभस्तरस्वी ।
मुदा समेत परया महात्मा
रराज राजन् सुरराजकल्प ॥ १६
ततो ययावर्जुन एव येन
निवार्य सैन्य तव मार्गणौघै ।
सदश्वयुक्तेन रथेन राज-
ल्लोक विसिस्मापयिषुर्नृवीर ॥ १७
तत्तस्य विस्मापयनीयमग्र्य-
मपूजयन् योधवरा समेता ।
प्रवर्तमानानिषुगोचरेऽरीन्
ददाह बाणैर्हुतभुग्यथैव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सुदर्शनवधे
अष्टादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११८ ॥

११९

सञ्जय उवाच ।
तत स सात्यकिर्धीमान्महात्मा वृष्णिपुङ्गव
सुदर्शन निहत्याजौ यन्तार पुनरब्रवीत् ॥ १
रथाश्वनागकलिल शरशक्त्यूर्मिमालिनम् ।
खड्गमत्स्य गदाग्राह शूरायुधमहास्वनम् ॥ २
प्राणापहारिण रौद्र वादित्रोत्क्रुष्टनादितम् ।
योधानामसुखस्पर्श दुर्धर्षमजयैषिणाम् ॥ ३
तीर्णा स्म दुस्तर तात द्रोणानीकमहार्णवम्
जलसन्धबलेनाजौ पुरुषादैरिवावृतम् ॥ ४
अतोऽन्यत् पृतनाशेष मन्ये कुनदिकामिव ।
तर्तव्यामल्पसलिला चोदयाश्वानसम्भ्रमम् ५
हस्तप्राप्तमह मन्ये साप्रत सव्यसाचिनम् ।
निर्जित्य दुर्धर द्रोण सपदानुगमाहवे ॥ ६
हार्दिक्य योधवर्य च मन्ये प्राप्त धनञ्जयम् ।
न हि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकश
वह्नेरिव प्रदीप्तस्य वने शुष्कतृणोलपे ।
पश्य पाण्डवमुख्येन याता भूमि किरीटिना
पत्त्यश्वरथनागौघै पतितैर्विषमीकृताम् ।
द्रवते तद्यथा सैन्य तेन भग्न महात्मना ॥ ९

अग्र्य प्रधान कर्म ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११८ ॥

११९

तत इति ॥ १ ॥

रथैर्विपरिधावद्भिर्गजैरश्वैश्च सारथे ।
कौशेयारुणसङ्काशमेतदुद्धूयते रज ॥ १०
अभ्याशस्थमहं मन्ये श्वेताश्व कृष्णसारथिम्
स एष श्रूयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजस
यादृशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै ।
अनस्तगत आदित्ये हन्ता सैन्धवमर्जुन १२
शनैर्विश्रम्भयन्नश्वान् याहि यत्रारिवाहिनी
यत्रैते सतलत्राणा सुयोधनपुरोगमा ॥ १३
दंशिता क्रूरकर्माण काम्बोजा युद्धदुर्मदा
शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिण ॥ १४
शका किराता दरदा बर्बरास्ताम्रलिप्तका
अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणय
यत्रैते सतलत्राणा सुयोधनपुरोगमा ।
मामेवाभिमुखा सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिन
एतान् सरथनागाश्वान्निहत्याजौ सपत्तिन
इद दुर्गं महाघोरं तीर्णमेवोपधारय ॥ १७

सूत उवाच ।

न सम्भ्रमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम।
यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जामदग्न्योऽग्रत स्थित
द्रोणो वा रथिना श्रेष्ठ
कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा ।
तथापि सम्भ्रमो न स्या
त्वामाश्रित्य महाभुज ॥ १९
त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिता शत्रुसूदन ।
दंशिता क्रूरकर्माण काम्बोजा युद्धदुर्मदा
शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिण ।
शका किराता दरदा बर्बरास्ताम्रलिप्तका
अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणय
न च मे सम्भ्रम कश्चिद्भूतपूर्व कथञ्चन ॥ २२
किमुतैतत् समासाद्य धीर संयुगगोष्पदम् ।
आयुष्मन् कतरेण त्वा प्रापयामि धनञ्जयम्
केषा क्रुद्धोऽसि वार्ष्णेय केषा मृत्युरुपस्थित
केषा संयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मन ॥ २४
के त्वा युधि पराक्रान्त कालान्तकयमोपमम
दृष्ट्वा विक्रमसम्पन्न विद्रविष्यन्ति संयुगे २५
केषा वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज ।

सात्यकिरुवाच ।

मुण्डानेतान् हनिष्यामि दानवानिव वासव
प्रतिज्ञा पारयिष्यामि काम्बोजानेव मा वह
अद्यैषा कदन कृत्वा प्रिय यास्यामि पाण्डवम्
अद्य द्रक्ष्यन्ति मे वीर्य कौरवा ससुयोधना
मुण्डानीके हते सूत सर्वसैन्येषु चासकृत् २८
अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्यमाणस्य संयुगे ।
श्रुत्वा विराव बहुधा सतप्स्यति सुयोधन
अद्य पाण्डवमुख्यस्य श्वेताश्वस्य महात्मन
आचार्यस्य कृत मार्ग दर्शयिष्यामि संयुगे ॥
अद्य मद्बाणनिहतान् योधमुख्यान् सहस्रश
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पश्चात्ताप गमिष्यति ॥
अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपत सायकोत्तमान
अलातचक्रप्रतिम धनुर्द्रक्ष्यन्ति कौरवा ३२
मत्सायकचिताङ्गाना रुधिर स्रवता मुहु ।
सैनिकाना वध दृष्ट्वा सतप्स्यति सुयोधन ॥
अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान् वरान् ।
द्विरर्जुनमिम लोक मस्यतेऽद्य सुयोधन ३४
अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे ।
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा सन्तप्स्यति महामृधे
अद्य स्नेह च भक्ति च पाण्डवेषु महात्मसु ।
हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु ३६
बल वीर्य कृतज्ञत्व मम ज्ञास्यन्ति कौरवा

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदा सूत शिक्षितान् साधुवाहिन
शशाङ्कसन्निकाशान्वै वाजिनो व्यनुदद्भृशम् ।
ते पिबन्त इवाकाश युयुधान हयोत्तमा ३८
प्रापयन् यवनाञ्शीघ्र मन पवनरंहस ।
सात्यकिं ते समासाद्य पृतनास्वनिवर्तिनम् ॥
बहवो लघुहस्ताश्च शरवर्षैरवाकिरन् ।
तेषामिषूनथास्त्राणि वेगवान्नतपर्वभि ॥ ४०
अच्छिनत् सात्यकी राजन्नैन ते प्राप्नुवञ्शरा
रुक्मपुङ्खै सुनिशितैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगै ॥ ४१
उच्चकर्त शिरास्युग्रो यवनाना भुजानपि ।
शैक्यायसानि वर्माणि कांस्यानि च समतत

विश्रम्भयन् आश्वासयन् ॥ १३ ॥ पारयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ २७ ॥ श्वेताश्वस्य सकाशे कृतमभ्यस्त मार्गमस्त्रशिक्षामाचार्यस्य द्रोणस्य दर्शयिष्यामीत्यन्वय । अथवा आचार्यस्य विशोपदेष्टु श्वेताश्वस्य दर्शयिष्यामीति सामान्यमेकम् ॥ ३० ॥ द्विरर्जुनं द्वावर्जुनौ यत्र **नैरुक्तो वर्णागम** ॥ ३४ ॥ शैक्यायसानि शोणितायोमयानि ॥ ४२

भित्त्वा देहास्तथा तेषा
शरा जग्मुर्महीतलम् ।
ते हन्यमाना वीरेण
म्लेच्छा सात्यकिना रणे ॥ ४३
शतशोऽभ्यपतस्तत्र व्यसवो वसुधातले ।
सुपूर्णायतमुक्तैस्तानव्यवच्छिन्नपिण्डितै ४४
पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च बिभेद यवनाञ्शरै
काम्बोजाना सहस्रैश्च शकाना च विशापते
शबराणा किरातानां बर्बराणा तथैव च ।
अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्दमाम् ४६
कृतवास्तत्र शैनेय क्षपयस्तावक बलम् ।
दस्यूना सशिरस्त्राणै शिरोभिर्लूनमूर्धजै ४७
दीर्घकूर्चैर्मही कीर्णा विबर्हैरण्डजैरिव ।
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदायोधन बभौ ॥४८
कबन्धै· संवृत सर्व ताम्राभ्रै खमिवावृतम् ।
वज्राशनिसमस्पर्शै सुपर्वभि[illegible] ॥ ४९
ते सात्वतेन निहता समावव्रुर्वसुधराम् ।
अल्पावशिष्टा सभग्ना कृच्छ्रप्राणा विचेतस·
जिता सख्ये महाराज युयुधानेन दशिता ।
पार्ष्णिभिश्च कशाभिश्च ताडयतस्तुरङ्गमान्
जवमुत्तममास्थाय सर्वेन प्राद्रवन् भयात् ।
काम्बोजसैन्य विद्राव्य दुर्जय युधि भारत॥
यवनाना च तत्सैन्य शकाना च महद्बलम् ।
तत स पुरुषव्याघ्र सात्यकि सत्यविक्रम ॥
प्रविष्टस्तावकाञ्जित्वा सूत याहीत्यचोदयत्
तत्तस्य समरे कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरकृत पुरा ॥ ५४
चारणा सहगन्धर्वा पूजयाञ्चक्रिरे भृशम् ।
त यान्त पृष्ठगोप्तारमर्जुनस्य विशापते ।
चारणा प्रेक्ष्य सहृष्टास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे यवनपराजये
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ ११९ ॥

१२०

सञ्जय उवाच ।
जित्वा यवनकाम्बोजान्युयुधानस्ततोऽर्जुन
जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिना वर ॥ १
चारुदष्ट्रो नरव्याघ्रो विचित्रकवचध्वज ।
मृग व्याघ्र इवाजिघ्रस्तव सैन्यमभीषयत्॥ २
स रथेन चरन्मार्गान् धनुरभ्रामयद्भृशम् ।
रुक्मपृष्ठ महावेग रुक्मचन्द्रकसकुलम् ॥ ३
रुक्माङ्गदशिरस्त्राणो रुक्मवर्मसमावृत ।
रुक्मध्वजधनु शूरो मेरुशृङ्गमिवाबभौ ॥ ४
सधनुर्मण्डल सख्ये तेजोभास्कररश्मिवान्।
शरदीवोदित सूर्यो नृसूर्यो विरराज ह ॥ ५
वृषभस्कन्धविक्रान्तो वृषभाक्षो नरर्षभ ।
तावकाना बभौ मध्ये गवा मध्ये यथा वृष ६
मत्तद्विरदसकाश मत्तद्विरदगामिनम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्ग यूथमध्ये व्यवस्थितम् ॥ ७
व्याघ्रा इव जिघासन्तस्त्वदीया समुपाद्रवन्
द्रोणानीकमतिक्रान्त भोजानीक च दुस्तरम्
जलसन्धार्णव तीर्त्वा
काम्बोजाना च वाहिनीम् ।
हार्दिक्यमकरान्मुक्त
तीर्ण वै सैन्यसागरम् ॥ ९
परिवव्रु सुसक्रुद्धास्त्वदीया सात्यकिं रथा
दुर्योधनश्चित्रसेनो दु शासनविविंशती ॥ १०
शकुनिर्दु सहश्चैव युवा दुर्धर्षण क्रथ ।
अन्ये च बहव शूरा शस्त्रवन्तो दुरासदा ॥
पृष्ठत सात्यकिं यान्तमन्वधावन्नमर्षिण ।
अथ शब्दो महानासीत्तत्र सैन्यस्य मारिष
मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ।
तानभिद्रवत सर्वान् समीक्ष्य शिनिपुङ्गव ॥

सुपूर्णायतमुक्तैराकर्णज्योत्सृष्टै अव्यवच्छिन्नपिण्डितै अनवच्छिन्नसहतै ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ ११९ ॥

१२०

जित्वेति ॥ १ ॥

शनैर्याहीति यन्तारमब्रवीत् प्रहसन्निव ।
इदमेतत्समुद्भूत धार्तराष्ट्रस्य यद्बलम् ॥ १४
मामेवाभिमुख तूर्णं [illegible] ।
नादयन् वै दिश सर्वा रथघोषेण सारथे १५
पृथिवीं चान्तरिक्ष च कम्पयन् सागरानपि ।
एतद्बलार्णव सूत वारयिष्ये महारणे ॥ १६
[illegible]वोद्भूत वेलेव मकरालयम् ।
पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्येव महामृधे १७
एष सैन्यानि शत्रूणा विधमामि शितै शरै ।
निहतान्नाहवे पश्य पदात्यश्वरथद्विपान् ॥१८
[illegible] सहस्रश ।
इत्येव ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजस ॥ १९
समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्युयुत्सव ।
जह्याद्रवस्व तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिन २०
तानेव ब्रुवतो वीरान् सात्यकिर्निशितै शरै
जघान त्रिशतानश्वान् कुञ्जराश्च चतु शतान्
स सम्प्रहारस्तुमुलस्तस्य तेषा च धन्विनाम् ।
देवासुररणप्रख्य प्रावर्तत जनक्षय ॥ २२
मेघजालनिभ सैन्य तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रत्यगृह्णाच्छिनेः पौत्र शरैराशीविषोपमै २३
प्रच्छाद्यमान समरे शरजालै स वीर्यवान् ।
असम्भ्रमन् महाराज तावकानवधीद्बहून् ॥ २४
आश्चर्यं तत्र राजेन्द्र सुमहद्दृष्टवानहम् ।
न मोघ सायक कश्चित्सात्यकेरभवत्प्रभो
रथनागाश्व[illegible] पदात्यूर्मिसमाकुल ।
शैनेयवेलामासाद्य स्थित सैन्यमहार्णव ॥२६
संभ्रान्तनरनागाश्वमावर्तत मुहुर्मुहु ।
तत सैन्यमिषुभिस्तेन वध्यमान समन्तत २७
बभ्राम तत्र तत्रैव गाव शीतार्दिता इव ।
पदातिन रथ नाग सादिन तुरग तथा ॥ २८
आविद्ध तत्र नाद्राक्ष युयुधानस्य सायकै ।
न तादृक्कदन राजन् कृतवास्तत्र फाल्गुन ॥
यादृक् क्षयमनीकानामकरोत् सात्यकिर्नृप ।
अत्यर्जुन शिने पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभ ॥ ३०
वीतभीर्लाघवोपेतः कृतित्व सम्प्रदर्शयन् ।
ततो दुर्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभि शरै

विव्याध सूत निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
सात्यकिं च त्रिभिर्विद्ध्वा पुनरष्टाभिरेव च
दु शासन षोडशभिर्विव्याध शिनिपुङ्गवम् ।
शकुनि पञ्चविंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभि ३३
दु सह [illegible] सात्यकिम्
उत्स्मयन् वृष्णिशार्दूलस्तथा बाणै समाहत
तानपि [illegible]राज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभि ।
गाढविद्धानरीन्कृत्वा मार्गणै सोऽतितेजनै
शैनेय श्येनवत्संख्ये व्यचरल्लघुविक्रम ।
सौबलस्य धनुश्छित्त्वा [illegible] च
दुर्योधन त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
चित्रसेन शतेनैव दशभिर्दु सह तथा ॥ ३७
दु शासन तु विंशत्या विव्याध शिनिपुङ्गव ।
अथान्यद्धनुरादाय स्यालस्तव विशापते ॥ ३८
अष्टाभि सात्यकिं विद्ध्वा
पुनर्विव्याध पञ्चभि ।
दु शासनश्च दशभि-
र्दु सहश्च त्रिभि शरै ॥ ३९
दुर्मुखश्च द्वादशभी राजन् विव्याध सात्यकिं
दुर्योधनस्त्रिसप्तत्या विद्ध्वा भारत माधवम्
ततोऽस्य निशितैर्बाणैस्त्रिभिर्विव्याध सारथिं
[illegible]न्यतमानान्महारथान्
पञ्चभि पञ्चभिर्बाणै पुनर्विव्याध सात्यकि
तत स रथिना श्रेष्ठस्तव पुत्रस्य सारथिम् ॥
आजघानाशु भल्लेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
पतिते सारथौ तस्मिंस्तव पुत्ररथ प्रभो ॥
वातायमानैस्तैरश्वैरपानीयत सङ्गरात् ।
ततस्तव सुतो राजन् सैनिकाश्च विशापते ॥
राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुता शतशोऽभवन् ।
विद्रुत तत्र तत् सैन्य दृष्ट्वा भारत सात्यकि
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णै रुक्मपुङ्खै शिलाशितै
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि सहस्रश
प्रययौ सात्यकी राजञ्श्वेताश्वस्य रथ प्रति
त शरानाददान च रक्षमाण च सारथिम् ।
आत्मान पालयान च तावका समपूजयन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुर्योधनपलायने विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२० ॥

१२१

धृतराष्ट्र उवाच ।
सम्प्रमृद्य महत् सैन्य यान्त शैनेयमर्जुनम् ।
निर्ह्रीका मम ते पुत्रा किमकुर्वत सञ्जय ॥
कथ वैषा तदा युद्धे धृतिरासीन्मुमूर्षताम् ।
शैनेयचरित दृष्ट्वा यादृश सव्यसाचिन ॥ २
किं नु वक्ष्यन्ति ते क्षात्र सैन्यमध्ये पराजिता
कथ नु सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महायशा
कथ च मम पुत्राणा जीवता तत्र सञ्जय ।
शैनेयोऽभिययौ युद्धे तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
अत्यद्भुतमिद तात त्वत्सकाशाच्छृणोम्यहम्
एकस्य बहुभि सार्ध शत्रुभिस्तैर्महारथै ॥ ५
विपरीतमह मन्ये मन्दभाग्य सुत प्रति ।
यत्रावध्यन्त समरे सात्वतेन महारथा ॥ ६
एकस्य हि न पर्याप्त यत्सैन्य तस्य सञ्जय ।
क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वे तिष्ठन्तु पाण्डवा ॥
निर्जित्य समरे द्रोण कृतिन चित्रयोधिनम् ।
यथा पशुगणान् सिंहस्तद्वद्धन्ता सुतान् मम ॥
कृतवर्मादिभि शूरैर्यत्तैर्बहुभिराहवे ।
युयुधानो न शकितो हन्तु यत्पुरुषर्षभ ॥ ९
नैतदीदृशक युद्ध कृतवास्तत्र फाल्गुन ।
यादृश कृतवान् युद्ध शिनेर्नप्ता महायशा ॥
सञ्जय उवाच ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन् दुर्योधनकृतेन च ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत
ते पुन सन्न्यवर्तन्त कृत्वा सशप्तका मिथ ।
परा युद्धे मतिं क्रूरा तव पुत्रस्य शासनात् ॥
त्रीणि सादिसहस्राणि दुर्योधनपुरोगमा ।
शककाम्बोजबाल्हीका यवना पारदास्तथा
कुलिन्दास्तङ्गणाम्बष्ठा पैशाचाश्च सबर्बरा ।
पार्वतीयाश्च राजेन्द्र क्रुद्धा पाषाणपाणय ॥
अभ्यद्रवन्त शैनेय शलभा पावक यथा ।
युक्ताश्च पार्वतीयाना रथा पाषाणयोधिना
शूरा पञ्चाशता राजन् शैनेय समुपाद्रवन् ।
ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च ॥ १६
द्विरदाना सहस्रेण द्विसाहस्रैश्च वाजिभि ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथा १७
अभ्यद्रवन्त शैनेयमसख्येयाश्च पत्तय ।
ताश्च सञ्चोदयन् सर्वान् घ्नतैनमिति भारत १८
दु शासनो महाराज सात्यकिं पर्यवारयत् ।
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरित महत् ॥ १९
यदेको बहुभि सार्धमसम्भ्रान्तमयुध्यत ।
अवधीच्च रथानीक द्विरदाना च तद्बलम् ॥
सादिनश्चैव तान् सर्वान् दस्यूनपि च सर्वश
तत्र चक्रैर्विमथितैर्भग्नैश्च परमायुधै ॥ २१
अक्षैश्च बहुधा भग्नैरीषादण्डकबन्धुरै ।
कुञ्जरैर्मथितैश्चापि ध्वजैश्च विनिपातितै २२
वर्मभिश्च तथानीकैर्व्यवकीर्णा वसुधरा ।
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्षैश्च मारिष ॥ २३
सञ्छन्ना वसुधा तत्र द्यौर्ग्रहैरिव भारत ।
गिरिरूपधराश्चापि पतिता कुञ्जरोत्तमा ॥ २४
अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।
सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा ॥ २५
ऐरावतकुले चैव तथाऽन्येषु कुलेषु च ।
जाता दन्तिवरा राजन् शेरते बहवो हता

१२१

सम्प्रमृद्येति ॥ १॥ दुर्योधनस्य कृतेन कर्मणा ॥११॥ मतिं कृत्वेत्यन्वय ॥ १२ ॥ वामनस्य यमोपवाह्यस्य ।
'चन्द्रा क्रान्तशिरोग्रीवा नीचस्कन्धा मनस्विन ।
व्यूढोरस्का सुनिश्चिन्ता वामनान्वयजा गजा ॥
सुप्रतीकस्य ईशोपवाह्यस्य ।
'सुविभक्तमहाशीर्षा जीमूतसदृशप्रभा ।
प्रभूतहस्ता बलिन सप्रागेन्द्रकुलोद्भवा ॥
महापद्मस्य कुमुदस्य कुले ॥
'चण्डा समायतत्वक्का सुबद्धा बलिनोऽपि च ।
महापद्मान्वयभवा गजयुद्धप्रिया गजा ' ॥२५॥
'श्वेतवालनखा शूरा श्वेतत्वक्का महाबला ।
उदग्रा वर्षवन्तश्च गजा ऐरावतोद्भवा ' ॥
अन्येषु कुलेषु पुण्डरीकपुष्पदन्तसार्वभौमीयेषु ।
'स्थिरा स्थूलशिरोदन्तानि शक्ता बलिनोऽपि च ॥
शुक्लवर्णनखा शूरा पुण्डरीकोद्भवा गजा ।
श्यामत्वग्दशनाश्चण्डा लम्बोष्ठाश्चारुदर्शना ॥
पीनायताननकरा पुष्पदन्तोद्भवा गजा ॥
मण्डलाकृतय शूरा सुवर्माण सुदर्शना ।
पीनायतास्या पीताभा सार्वभौमकुलोद्भवा ' ॥२६॥

वनायुजान् पार्वतीयान्
काम्बोजान् बाह्लिकानपि ।
तथा ह्यवनान् राज-
न्निजघ्ने तत्र सात्यकिः ॥ २७
नानादेशसमुत्थांश्च नानाजातींश्च दन्तिनः ।
निजघ्ने तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून् दुःशासनोऽब्रवीत्
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥
तांश्चाभिभग्नान् सम्प्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव ।
पाषाणयोधिनः शूरान् पार्वतीयानचोदयत्
अश्मयुद्धेषु कुशला नैतज्जानाति सात्यकिः ।
अश्मयुद्धमजानन्तं हतैनं युद्धकामुकम् ॥ ३१
तथैव कुरवः सर्वे नाश्मयुद्धविशारदाः ॥
अभिद्रवत मा भैष्ट न वः प्राप्स्यति सात्यकिः
ते पार्वतीया राजानः सर्वे पाषाणयोधिनः
अभ्यद्रवन्त शैनेयं राजानमिव मन्त्रिणः ॥
ततो गजशिरःप्रख्यैरुपलैः शैलवासिनः ।
उद्यतैर्युयुधानस्य पुरतस्तस्थुराहवे ॥ ३४
क्षेपणीयैस्तथाऽप्यन्ये सात्वतस्य वधैषिणः ।
चोदितास्तव पुत्रेण सर्वतो रुरुधुर्दिशः ॥ ३५
तेषामापततामेव
शिलायुद्धं चिकीर्षताम् ।
सात्यकिः प्रतिसन्धाय
निशितान् प्राहिणोच्छरान् ॥ ३६
तामश्मवृष्टिं तुमुलां पार्वतीयैः समीरिताम् ।
चिच्छेदोरगसङ्काशैर्नाराचैः शिनिपुंगवः ॥
तैरश्मचूर्णैर्दीप्यद्भिः खद्योतानामिव व्रजैः ।
प्रायः सैन्यान्यहन्यन्त हाहाभूतानि मारिष ॥
ततः पञ्चशतं शूराः समुद्यतमहाशिलाः ।
निकृत्तबाहवो राजन्निपेतुर्धरणीतले ॥ ३९
पुनर्दशशताश्चान्ये शतसाहस्रिणस्तथा ।
सोपलैर्बाहुभिश्छिन्नैः पेतुरप्राप्य सात्यकिम्
पाषाणयोधिनः शूरान् यतमानानवस्थितान्
न्यवधीद्बहुसाहस्रांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१

ततः पुनर्व्यात्तमुखास्तेऽश्मवृष्टीः समन्ततः ।
अयोहस्ताः शूलहस्ता दरदास्तङ्गणाः खसाः
लम्पाकाश्च कुलिन्दाश्च चिक्षिपुस्तांश्च सात्यकिः
नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः ॥
अद्रीणां भिद्यमानानामन्तरिक्षे शितैः शरैः
शब्देन प्राद्रवन् संख्ये रथाश्वगजपत्तयः ॥ ४४
अश्मचूर्णैरवाकीर्णा मनुष्यगजवाजिनः ।
नाशक्नुवन्नवस्थातुं भ्रमरैरिव दंशिताः ॥ ४५
हतशिष्टाः सरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डिकाः
कुञ्जरा वर्जयामासुर्युयुधानरथं तदा ॥ ४६
ततः शब्दः समभवत्तव सैन्यस्य मारिष ।
माधवेनार्द्यमानस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ ४७
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यन्तारमब्रवीत् ।
एष सूत रणे क्रुद्धः सात्वतानां महारथः ॥
दारयन् बहुधा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
यत्रैष शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय ॥ ४९
पाषाणयोधिभिर्नूनं युयुधानः समागतः ।
तथाहि रथिनः सर्वे ह्रियन्ते विद्रुतैर्हयैः ॥
विशस्त्रकवचा रुग्णास्तत्र तत्र पतन्ति च ।
न शक्नुवन्ति यन्तारः संयन्तुं तुमुले हयान् ॥ ५१
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य सारथिः ।
प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥
सैन्यं द्रवति चायुष्मन् कौरवेयं समन्ततः ।
पश्य योधान् रणे भग्नान् धावतो वै ततस्ततः
इमे च सहिताः शूराः पञ्चालाः पाण्डवैः सह
त्वामेव हि जिघांसन्त आद्रवन्ति समन्ततः
अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिन्दम ।
स्थाने वा गमनं वापि दूरं यातश्च सात्यकिः
तथैव वदतस्तस्य भारद्वाजस्य सारथेः ।
प्रत्यदृश्यत शैनेयो निघ्नन् बहुविधान् रथान् ।
ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ।
युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय दुद्रुवुः ॥
यैस्तु दुःशासनः सार्धं रथैः पूर्वं न्यवर्तत ।
ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

क्षेपणीयः शस्त्रम् ॥ ३५ ॥ व्यात्तमुखाः म्लेच्छविशेषाः ॥ ४२ ॥ अद्रीणां प्रस्तराणाम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

सञ्जय उवाच ।
दु शासनरथ दृष्ट्वा समीपे पर्यवस्थितम् ।
भारद्वाजस्ततो वाक्य दु शासनमथाब्रवीत्
दु शासन रथा सर्वे कस्माच्चैते प्रविद्रुता ।
कच्चित्क्षेम तु नृपते कच्चिज्जीवति सैन्धव ॥
राजपुत्रो भवानत्र राजभ्राता महारथ ।
किमर्थ द्रवते युद्धे यौवराज्यमवाप्य हि ॥
'दासी जितासि द्यूते त्व यथाकामचरी भव॥
वाससा वाहिका राज्ञो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मे भव
न सन्ति पतय सर्वे तेद्य षण्ढतिलै समा '
दु शासनैव कस्मात्त्व पूर्वमुक्त्वा पलायसे
स्वय वैर महत्कृत्वा पञ्चालै पाण्डवै सह ।
एक सात्यकिमासाद्य कथ भीतोऽसि सयुगे
न जानीषे पुरा त्व तु गृह्णन्नक्षान्दुरोदरे ।
शरा ह्येते भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमा
अप्रियाणा हि वचसा पाण्डवस्य विशेषत ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्त्वन्मूलो ह्यभवत्पुरा '

क ते मानश्च दर्पश्च
क ते वीर्य क गर्जितम् ।
आशीविषसमान् पार्थान्
कोपयित्वा क यास्यसि ॥ ९

शोच्येय भारती सेना राज्य चैव सुयोधन
यस्य त्व कर्कशो भ्राता पलायनपरायण ।
ननु नाम त्वया वीर दीर्यमाणा भयार्दिता ।
स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितव्या ह्यनीकिनी ॥
स त्वमद्य रण हित्वा भीतो हर्षयसे परान् ।
विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसूदन ॥१२

कोऽन्य स्थास्यति सग्रामे
भीतो भीते व्यपाश्रये ।
एकेन सात्वतेनाद्य
युध्यमानस्य तेन वै ॥ १३

पलायने तव मति सग्रामाद्धि प्रवर्तते ।
यदा गाण्डीवधन्वान भीमसेन च कौरव॥
यमौ वा युधि द्रष्टासि तदा त्व किं करिष्यसि
युधि फाल्गुनबाणाना सूर्याग्निसमवर्चसाम् ॥
न तुल्या सात्यकिशरा येषा भीत पलायसे
त्वरितो वीर गच्छ त्व गान्धार्युदरमाविश

पृथिव्या धावमानस्य
नान्यत् पश्यामि जीवनम् ।
यदि तावत्कृता बुद्धि
पलायनपरायणा ॥ १७

पृथिवी धर्मराजाय शमेनैव प्रदीयताम् ।
यावत्फाल्गुननाराचा निर्मुक्तोरगसन्निभाः ।
नाविशन्ति शरीर ते तावत्सशाम्य पाण्डवै.
यावत्ते पृथिवी पार्था हत्वा भ्रातृशत रणे ।
नाक्षिपति महात्मानस्तावत्सशाम्य पाण्डवै
यावन्न क्रुध्यते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥
कृष्णश्च समरश्लाघी तावत्सशाम्य पाण्डवै
यावद्भीमो महाबाहुर्विगाह्य महती चमूम् ॥
सोदरास्ते न गृह्णाति तावत्सशाम्य पाण्डवै
पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मेणासौ सुयोधन ॥

अजेया पाण्डवा सख्ये
सौम्य सशाम्य तै सह ।
न च तत्कृतवान्मन्द-
स्तव भ्राता सुयोधन ॥ २३

स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवै
तवापि शोणित भीम पास्यतीति मया श्रुतम्

तच्चाप्यवितथ तस्य
तत्तथैव भविष्यति ।
किं भीमस्य न जानासि
विक्रम त्व सुबालिश ॥ २५

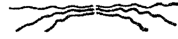
यत्त्वया वैरमारब्ध सयुगे प्रपलायिना ।
गच्छ तूर्ण रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकि २६
त्वया हीन बल ह्येतद्विद्रविष्यति भारत ।
आत्मार्थ योधय रणे सात्यकि सत्यविक्रमम्
एवमुक्तस्तव सुतो नाब्रवीत्किञ्चिदप्यसौ ।
श्रुत चाश्रुतवत्कृत्वा प्रायाद्येन स सात्यकि
सैन्येन महता युक्तो म्लेच्छानामनिवर्तिनाम्
आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् २९

१२२
दु शासनरथमिति ॥ १ ॥

द्रोणोऽपि रथिना श्रेष्ठ
[illegible] ।
अभ्यद्रवत सङ्क्रुद्धो
जवमास्थाय मध्यमम् ॥ ३०
प्रविश्य च रणे द्रोण पाण्डवाना वरूथिनीम्
द्रावयामास योधान् वै शतशोऽथ सहस्रश
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य सयुगे
पाण्डुपाञ्चालमत्स्याना प्रचक्रे कदन महत् ३२
त जयन्तमनीकानि भारद्वाज ततस्तत ।
पाञ्चालपुत्रो द्युतिमान्वीरकेतु समभ्ययात्
स द्रोण पञ्चभिर्विद्ध्वा शरै सन्नतपर्वभि ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य सप्तभि
तत्राद्भुत महाराज दृष्टवानस्मि सयुगे ।
यद्द्रोणो रभस युद्धे पाञ्चाल्य नाभ्यवर्तत ३५
सन्निरुद्ध रणे द्रोण पञ्चाला वीक्ष्य मारिष ।
आवव्रु सर्वतो राजन् धर्मपुत्रजयैषिण ३६
ते शरैरग्निसकाशैस्तोमरैश्च महाधनै ।
शस्त्रैश्च विविधै राजन् द्रोणमेकमवाकिरन्
निहत्य तान बाणगणैर्द्रोणो राजन्समतत ।
महाजलधरान् व्योम्नि मातरिश्वेव चाबभौ
तत शर महाघोर सूर्यपावकसन्निभम् ।
सदधे परवीरघ्नो वीरकेतो रथ प्रति ॥ ३९
स भित्त्वा तु शरो राजन्पाञ्चालकुलनन्दनम्
अभ्यगाद्धरणीं तूर्ण लोहितार्द्रो ज्वलन्निव
ततोऽपतद्रथात्तूर्ण पाञ्चालकुलनन्दन ।
पर्वताग्रादिव महाश्चम्पको वायुपीडित ४१
तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्रे महाबले ।
पञ्चालास्त्वरिता द्रोण समतात्पर्यवारयन् ॥
चित्रकेतु सुधन्वा च चित्रवर्मा च भारत ।
तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यसनकर्शिता ॥ ४३
अभ्यद्रवन्त सहिता भारद्वाज युयुत्सव ।
मुञ्चन्त शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ४४
स वध्यमानो बहुधा राजपुत्रैर्महारथै ।
क्रोधमाहारयत्तेषामभावाय द्विजर्षभ ॥ ४५
तत शरमय जाल द्रोणस्तेषामवासृजत् ।
ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्णचोदितै ४६
कर्तव्य नाभ्यजानन् वै कुमारा राजसत्तम ।
तान् विमूढान् रणे द्रोण प्रहसन्निव भारत
व्यश्वसूतरथाश्चक्रे कुमारान कुपितो रणे ।
अथापरै सुनिशितैर्भल्लैस्तेषा महायशा ४८
पुष्पाणीव विचिन्वन्हि सोत्तमाङ्गान्यपातयत्
ते रथेभ्यो हता पेतु क्षितौ राजन सुवर्चस
देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतेयदानवा ।
तान्निहत्य रणे राजन् भारद्वाज प्रतापवान्
कार्मुक भ्रामयामास हेमपृष्ठ दुरासदम् ।
पञ्चालान्निहतान् दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान्
धृष्टद्युम्नो भृशोद्विग्नो नेत्राभ्या पातयञ्जलम् ।
अभ्यवर्तत सग्रामे क्रुद्धो द्रोणरथ प्रति ॥ ५२
ततो हाहेति सहसा नाद समभवन्नृप ।
पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारित शरै ५३
स च्छाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना ।
न विव्यथे ततो द्रोण स्मयन्नेवान्वयुध्यत ॥
ततो द्रोण महाराज पाञ्चाल्य क्रोधमूर्च्छित
आजघ्ने [illegible] क्रुद्धो नवत्या नतपर्वणाम् ५५
स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशा
निषसाद रथोपस्थे कश्मल च जगाम ह ५६
त वै तथागत दृष्ट्वा धृष्टद्युम्न पराक्रमी ।
चापमुत्सृज्य शीघ्र तु असिं जग्राह वीर्यवान्
अवप्लुत्य रथाच्चापि त्वरित स महारथ ।
आरुरोह रथ तूर्णं भारद्वाजस्य मारिष ५८
हर्तुमिच्छन् शिर कायात्क्रोधसरक्तलोचन
प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुर्गृह्य महास्वनम् ५९
आसन्नमागत दृष्ट्वा धृष्टद्युम्न जिघासया ।
शरैर्वैतस्तिकै राजन्विव्याधासन्नवेधिभि ॥
योधयामास समरे धृष्टद्युम्न महारथम् ।
ते हि वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिन
द्रोणस्य विहिता राजन्यैर्धृष्टद्युम्नमाक्षिणोत्
स वध्यमानो बहुभि सायकैस्तैर्महाबल ६२
अवप्लुत्य रथात्तूर्ण भग्नवेग पराक्रमी ।
आरुह्य स्वरथ वीर प्रगृह्य च महद्धनु ॥ ६३
विव्याध समरे द्रोण धृष्टद्युम्नो महारथ ।
द्रोणश्चापि महाराज शरैर्विव्याध पार्षतम् ॥
तदद्भुतमभूद्युद्ध द्रोणपाञ्चालयोस्तदा ।
त्रैलोक्यकाङ्क्षिणोरासीच्छक्रप्रह्लादयोरिव
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च
चरन्तौ युद्धमार्गज्ञौ ततक्षतुरथेषुभि ॥ ६६
मोहयन्तौ मनास्याजौ योधाना द्रोणपार्षतौ
सृजन्तौ शरवर्षाणि वर्षास्विव बलाहकौ ६७
छादयन्तौ महात्मानौ शरैर्व्योम दिशो महीम्
तदद्भुत तयोर्युद्ध भूतसङ्घा ह्यपूजयन् ॥ ६८
क्षत्रियाश्च महाराज ये चान्ये तव सैनिका
अवश्य समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नेन सङ्गत ॥ ६९

वशमेष्यति नो राजन् पञ्चाला इति चुक्रुशुः
द्रोणस्तु त्वरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य सारथेः ७०
शिरः प्रच्यावयामास फलं पक्वं तरोरिव।
ततस्तु प्रद्रुता वाहा राजंस्तस्य महात्मनः ॥
तेषु प्रद्रवमाणेषु पञ्चालान् सृञ्जयास्तथा।
अयोधयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ७२
विजित्य पाण्डुपञ्चालान्भारद्वाज प्रतापवान्
स्वं व्यूहं पुनरास्थाय स्थितो भवदरिन्दम ॥
न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सेहिरे प्रभो ७३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे द्रोणपराक्रमे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

सञ्जय उवाच।
ततो दुःशासनो राजन् शैनेयं समुपाद्रवत्
किरञ्शतसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् १
स विद्ध्वा सात्यकिं षष्ट्या
तथा षोडशभिः शरैः।
नाकम्पयत्स्थितं युद्धे
मैनाकमिव पर्वतम् ॥ २
तं तु दुःशासनं शूरः सायकैरावृणोद्भृशम्।
रथव्रातेन महता नानादेशोद्भवेन च ॥ ३
सर्वतो भरतश्रेष्ठ विसृजन्सायकान्बहून्।
पर्जन्य इव घोषेण नादयन्वै दिशो दश ॥ ४
तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः कौरवं रणे।
अभिद्रुत्य महाबाहुश्छादयामास सायकैः ॥ ५
ते छाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः।
प्राद्रवन्समरे भीतास्तव सैन्यस्य पश्यतः ॥ ६
तेषु द्रवत्सु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तव।
तस्थौ व्यपेतभी राजन्सात्यकिं चार्दयच्छरैः
चतुर्भिर्वाजिनस्तस्य सारथिं च त्रिभिः शरैः
सात्यकिं च शतेनाजौ विद्ध्वा नादं मुमोच सः
ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य संयुगे।
रथं सूतं ध्वजं तं च चक्रेऽदृश्यमजिह्मगैः ॥ ९
स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्भृशम्।
सशङ्कं समनुप्राप्तमूर्णनाभिरिवोर्णया ॥ १०
त्वरन्समावृणोद्बाणैर्दुःशासनममित्रजित्।
दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितम्
त्रिगर्तांश्चोदयामास युयुधानरथं प्रति।
तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्मणः १२
त्रिगर्तानां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः।
ते तु तं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ॥ १३
स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संशप्तका मिथः
तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चताम् ॥ १४
योधान्पञ्चशतान्मुख्यानग्र्यानीके व्यपोथयत्
तेऽपतन्निहतास्तूर्णं शिनिप्रवरसायकैः ॥ १५
महामारुतवेगेन भग्ना इव नगाद्द्रुमाः।
नागैश्च बहुधा च्छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशांपते ॥ १६
हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी।
शैनेयशरसंकृत्तैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ १७
अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः।
ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ॥ १८
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः।
ततस्ते पर्यवर्तन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥ १९
भयात्पतगराजस्य गर्तानीव महोरगाः।
हत्वा पञ्चशतान्योधाञ्छरैराशीविषोपमैः ॥
प्रायात्स शनकैर्वीरो धनञ्जयरथं प्रति।
तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठ पुत्रो दुःशासनस्तव
विव्याध नवभिस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः।
स तु तं प्रतिविव्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासो गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः।
सात्यकिं तु महाराज प्रहसन्निव भारत ॥ २३
दुःशासनस्त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः
शैनेयस्तव पुत्रं तु हत्वा पञ्चभिराशुगैः ॥ २४
धनुश्चास्य रणे छित्त्वा विस्मयन्नर्जुनं ययौ।
ततो दुःशासनः क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३
ततो दुःशासन इति ॥ १ ॥

सर्वपारशवीं शक्तिं विससर्ज जिघांसया ।
तां तु शक्तिं तदा घोरां तव पुत्रस्य सात्यकिः
चिच्छेद शतधा राजन्निशितैः कङ्कपत्रिभिः ।
अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर ॥ २७
सात्यकिं च शरैर्विद्ध्वा सिंहनादं ननर्द ह
सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव॥
शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्तनान्तरे ।
त्रिभिरेव महाभाग शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २९
सर्वायसैस्तीक्ष्णवक्त्रैः पुनर्विंव्याध चाष्टभिः ।
दुःशासनस्तु विंशत्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत
सात्वतोऽपि महाराज तं विव्याध स्तनान्तरे
त्रिभिरेव महाभाग शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३१
ततोऽस्य वाहान्निशितैः शरैर्जघ्ने महारथः ।
सारथिं च सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२
धनुरेकेन भल्लेन हस्तावापं च पञ्चभिः ।
ध्वजं च रथशक्तिं च भल्लाभ्यां परमास्त्रवित्

चिच्छेद विशिखैस्तीक्ष्णै-
स्तथोभौ पार्ष्णिसारथी ।
स च्छिन्नधन्वा विरथो
हताश्वो हतसारथिः

त्रिगर्तसेनापतिना स्वरथेनापवाहितः ।
तमभिद्रुत्य शैनेयो मुहूर्तमिव भारत ॥ ३५
न जघान महाबाहुर्भीमसेनवचः स्मरन् ।
भीमसेनेन तु वधः सुतानां तव भारत ॥ ३६
प्रतिज्ञातः सभामध्ये सर्वेषामेव संयुगे ।
ततो दुःशासनं जित्वा सात्यकिः संयुगे प्रभो
जगाम त्वरितो राजन् येन यातो धनंजयः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

धृतराष्ट्र उवाच ।
किं तस्यां मम सेनायां नासन्केचिन्महारथाः
ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाघ्नन्नाप्यवारयन्
एको हि समरे कर्म कृतवान् सत्यविक्रमः ।
शक्रतुल्यबलो युद्धे महेन्द्रो दानवेष्विव ॥ २
अथवा शून्यमासीत्तद्येन यातः स सात्यकिः
हतभूयिष्ठमथवा येन यातः स सात्यकिः ॥३
यत्कृतं वृष्णिवीरेण कर्म शंससि मे रणे ।
नैतदुत्सहते कर्तुं कर्म शक्रोऽपि संजय ॥ ४
अश्रद्धेयमचिन्त्यं च कर्म तस्य महात्मनः ।
वृष्ण्यन्धकप्रवीरस्य श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ॥
न सन्ति तस्मात् पुत्रा मे यथा संजय भाषसे।
एको वै बहुला सेना प्रामृद्नात सत्यविक्रमः
कथं च युध्यमानानामपक्रान्तो महात्मनाम् ।
एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७
संजय उवाच ।
राजन्सेनासमुद्योगो रथनागाश्वपत्तिमान्
तुमुलस्तव सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत् ॥
आह्वतेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानद ।
नाभूल्लोके समः कश्चित्समूह इति मे मतिः ॥
तत्र देवास्त्वभाषन्त चारणाश्च समागताः ।
एतदन्ताः समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ॥
न च वै तादृशो व्यूह आसीत्कश्चिद्विशांपते
यादृग्जयद्रथवधे द्रोणेन विहितोऽभवत् ॥
चण्डवातविभिन्नानां समुद्राणामिव स्वनः ।
रणेऽभवद्बलौघानामन्योन्यमभिधावताम् ॥
पार्थिवानां समेतानां बहून्यासन्नरोत्तम ।
त्वद्बले पाण्डवानां च सहस्राणि शतानि च
संरब्धानां प्रवीराणां समरे दृढकर्मणाम् ।
तत्रासीत्सुमहाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ १४
अथाक्रन्दद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ १५
आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।
प्रविष्टावरिसेनां हि वीरौ माधवपाण्डवौ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

किं तस्यामिति ॥ १ ॥

यथा सुखेन गच्छेता जयद्रथवधं प्रति ।
तथा प्रकुरुत क्षिप्रमिति सैन्यान्यचोदयन् ॥
तयोरभावे कुरव कृतार्था स्युर्वयं जिता ।
ते यूय सहिता भूत्वा तूर्णमेव बलार्णवम् ॥
क्षोभयध्व महावेगा पवन सागरं यथा ।
भीमसेनेन ते राजन्पाञ्चाल्येन च नोदिता
आजघ्नु कौरवान्सङ्ख्ये
त्यक्त्वाऽसूनात्मन प्रियान् ।
इच्छन्तो निधनं युद्धे
शस्त्रैरुत्तमतेजस ॥ २०
स्वर्गेप्सवो मित्रकार्ये नाभ्यनन्दन्त जीवितम्
तथैव तावका राजन्प्रार्थयन्तो महद्यश ॥
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा युद्धायैवावतस्थिरे ।
तस्मिन्स्तुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ॥ २२
जित्वा सर्वाणि सैन्यानि
प्रायात्सात्यकिरर्जुनम् ।
कवचाना प्रभास्तत्र
सूर्यरश्मिविराजिता ॥ २३
दृष्टी सङ्ख्ये सैनिकाना प्रतिजघ्नु समतत
तथा प्रयतमानाना पाण्डवाना महात्मनाम्
दुर्योधनो महाराज व्यगाहत महद्बलम् ।
स सन्निपातस्तुमुलस्तेषा तस्य च भारत ॥
अभवत्सर्वभूतानामभावकरणो महान् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा यातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगत स्वयम्
कच्चिद्दुर्योधन सूत नाकार्षीत्पृष्ठतो रणम् ।
एकस्य च बहूना च सन्निपातो महाहवे ॥
विशेषतो नरपतेर्विषम प्रतिभाति मे ।
सोऽत्यन्तसुखसंवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वर
एको बहून्समासाद्य कच्चिन्नासीत्पराङ्मुख

सञ्जय उवाच ।

राजन्सङ्ग्राममाश्चर्य तव पुत्रस्य भारत॥२९
एकस्य बहुभि सार्धं शृणुष्व गदतो मम ।
दुर्योधनेन समरे पृतना पाण्डवी रणे ॥ ३०
नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्प्रतिलोडिता ।
ततस्ता प्रहिता सेना दृष्ट्वा पुत्रेण ते नृप ॥ ३१
भीमसेनपुरोगास्त पञ्चाला समुपाद्रवन् ।
स भीमसेन दशभि शरैर्विव्याध पाण्डवम्
त्रिभिस्त्रिभिर्यमौ वीरौ धर्मराज च सप्तभि ।
विराटद्रुपदौ षड्भि शतेन च शिखण्डिनम्
धृष्टद्युम्न च विंशत्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभि
शतशश्चापरान्योधान्सद्विपाश्च रथान् रणे ॥
शरैरवचकर्तोग्रै क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजा ।
न सदधन्विमुञ्चन्वा मण्डलीकृतकार्मुक ॥
अदृश्यत रिपून्निघ्नञ्छिक्षयाऽस्त्रबलेन च ।
तस्य तान्निघ्नत शत्रून्हेमपृष्ठ महद्धनु ॥ ३६
अजस्र मण्डलीभूत ददृशु समरे जना ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भल्लाभ्यामच्छिनद्धनु
तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य संयुगे ।
विव्याध चैन दशभि सम्यगस्तै शरोत्तमै
वर्म चाशु समासाद्य
ते भित्त्वा क्षितिमाविशन् ।
तत प्रमुदिता पार्था
परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ॥ ३९
यथा वृत्रवधे देवा पुरा शक्र महर्षय ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय तव पुत्र प्रतापवान् ॥४०
तिष्ठ तिष्ठेति राजान ब्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्र महामृधे ॥ ४१
प्रत्युद्ययु समुदिता पञ्चाला जयगृद्धिन ।
तान्द्रोण प्रतिजग्राह परीप्सन् युधि पाण्डव
चण्डवातोद्धुतान्मेघान् गिरिरम्बुमुचो यथा
तत्र राजन्महानासीत्सङ्ग्रामो लोमहर्षण ॥
पाण्डवाना महाबाहो तावकाना च संयुगे ।
रुद्रस्याक्रीडसदृश संहार सर्वदेहिनाम् ॥
तत शब्दो महानासीत्पुनर्येन धनञ्जय ।
अतीव सर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकर प्रभो ॥
अर्जुनस्य महाबाहो तावकाना च धन्विनाम्
मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे ॥ ४६
द्रोणस्यापि परै सार्धं व्यूहद्वारे महारणे ।
एवमेष क्षयो वृत्त पृथिव्या पृथिवीपते ।
क्रुद्धेऽर्जुने तथा द्रोणे सात्वते च महारथे ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे सकुलयुद्धे
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२४ ॥

लक्ष्म्येति विशेषणे तृतीया॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१२४ ॥

१२५

सञ्जय उवाच ।

अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः सुमहानभूत् ।
पर्जन्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सोमकैः ॥ १
शोणाश्वं रथमास्थाय नरवीरः समाहितः ।
समरेऽभ्यद्रवत्पाण्डूंस्तवमास्थाय मध्यमम् ॥२
तव प्रियहिते युक्तो महेष्वासो महाबलः ।
चित्रपुंखैः शितैर्बाणैः कलशोत्तमसम्भवः ॥ ३
वरान्वरान्हि योधानां विचिन्वन्निव भारत।
आक्रीडत रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्
तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः ।
भ्रातृणां नृपपञ्चानां श्रेष्ठः समरकर्कशः ॥ ५
विमुञ्चन्विशिखांस्तीक्ष्णा-
नाचार्यं भृशमार्दयत् ।
महामेघो यथा वर्षं
विमुञ्चन्गन्धमादने ॥ ६
तस्य द्रोणो महाराज
स्वर्णपुंखाञ्छिलाशितान् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धः
सायकान्दश पञ्च च ॥ ७
तांस्तु द्रोणविनिर्मुक्तान्
क्रुद्धाशीविषसन्निभान् ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणै-
र्युधि चिच्छेद हृष्टवत् ॥ ८
तदस्य लाघवं दृष्ट्वा प्रहस्य द्विजपुङ्गवः ।
प्रेषयामास विशिखानष्टौ सन्नतपर्वणः ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णं द्रोणचापच्युताञ्शरान्
अवारयच्छरैरेव तावद्भिर्निशितैर्मृधे ॥ १०
ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः ।
बृहत्क्षत्रेण तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ११
ततो द्रोणो महाराज बृहत्क्षत्रं विशेषयन् ।
प्रादुश्चक्रे रणे दिव्यं ब्राह्ममस्त्रं सुदुर्जयम् १२
कैकेयोऽस्त्रं समालोक्य मुक्तं द्रोणेन संयुगे ।
ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ब्राह्ममस्त्रमशातयत् ॥ १३
ततोऽस्त्रे निहते ब्राह्मे बृहत्क्षत्रस्तु भारत ।
विव्याध ब्राह्मणं षष्ट्या स्वर्णपुंखैः शिलाशितैः
तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचेन समार्पयत् ।
स तस्य कवचं भित्त्वा प्राविशद्धरणीतलम्
कृष्णसर्पो यथा मुक्तो वल्मीकं नृपसत्तम ।
तथाऽत्यगान्महीं बाणो भित्त्वा कैकेयमाहवे
सोऽतिविद्धो महाराज कैकेयो द्रोणसायकैः
क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्यावृत्य नयने शुभे॥
द्रोणं विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुंखैः शिलाशितैः
सारथिं चास्य बाणेन भृशं मर्मस्वताडयत् ॥
द्रोणस्तु बहुभिर्विद्धो बृहत्क्षत्रेण मारिष ।
असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान् कैकेयस्य रथं प्रति
व्याकुलीकृत्य तं द्रोणो बृहत्क्षत्रं महारथम् ।
अश्वांश्चतुर्भिर्न्यवधीच्चतुरोऽस्य पतत्रिभिः २०
सूतं चैकेन बाणेन
रथनीडादपातयत् ।
द्वाभ्यां ध्वजं च च्छत्रं च
छित्वा भूमावपातयत् ॥ २१
ततः साधुविसृष्टेन नाराचेन द्विजर्षभः ।
हृद्यविध्यद्बृहत्क्षत्रं स च्छिन्नहृदयोऽपतत् २२
बृहत्क्षत्रे हते राजन् केकयानां महारथे ।
शैशुपालिरभिक्रुद्धो यन्तारमिदमब्रवीत् २३
सारथे याहि यत्रैष
द्रोणस्तिष्ठति दंशितः ।
विनिघ्नन् केकयान् सर्वान्
पञ्चालानां च वाहिनीम् ॥ २४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सारथी रथिनां वरम्
द्रोणाय प्रापयामास काम्बोजैर्जवनैर्हयैः २५
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः ।
वधायाभ्यद्रवद्द्रोणं पतङ्ग इव पावकम् २६
सोऽविध्यत तदा द्रोणं
षष्ट्या साश्वरथध्वजम् ।
पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः
सुप्तं व्याघ्रं तुदन्निव ॥ २७
तस्य द्रोणो धनुर्मध्ये क्षुरप्रेण शितेन च ।
चकर्त गार्ध्रपत्रेण यतमानस्य शुष्मिणः २८
अथान्यद्धनुरादाय शैशुपालिर्महारथः ।
विव्याध सायकैर्द्रोणं कङ्कबर्हिणवाजितैः २९

१२५
अपराह्ण इति ॥ १ ॥

तस्य द्रोणो हयान् हत्वा चतुर्भिश्चतुर शरै
सारथेश्च शिर कायाच्चकर्त प्रहसन्निव ॥३०
अथैन पञ्चविंशत्या सायकाना समार्पयत्
अवप्लुत्य रथाच्चैद्यो गदामादाय सत्वर ३१
भारद्वाजाय चिक्षेप रुषितामिव पन्नगीम् ।
तामापतन्तीमालोक्य कालरात्रिमिवोद्यताम
अश्मसारमयीं गुर्वीं तपनीयविभूषिताम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजोऽच्छिनच्छितै ३३
सा छिन्ना बहुभिर्बाणैर्भारद्वाजेन मारिष ।
गदा पपात कौरव्य नादयन्ती धरातलम्३४

गदा विनिहता दृष्ट्वा धृष्टकेतुरमर्षण ।
तोमर व्यसृजद्वीर शक्ति च कनकोज्ज्वलाम्
तोमर पञ्चभिर्भित्त्वा शक्ति चिच्छेद पञ्चभि
तौ जग्मतुर्मही छिन्नौ सर्पाविव गरुत्मता ॥
ततोऽस्य विशिख तीक्ष्ण वधाय वधकाङ्क्षिण
प्रेषयामास समरे भारद्वाज प्रतापवान् ३७
स तस्य कवच भित्त्वा हृदय चामितौजस
अभ्यगाद्धरणी बाणो हस पद्मवन यथा ३८
पतङ्ग हि ग्रसेच्चाषो यथा क्षुद्र बुभुक्षित ।
तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतु महाहवे ३९
निहते चेदिराजे तु तत् खण्ड पित्र्यमाविशत्
अमर्षवशमापन्न पुत्रोऽस्य परमास्त्रवित् ४०
तमपि प्रहसन् द्रोण शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशावं यथा बली ४१
तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
जरासन्धसुतो वीर स्वय द्रोणमुपाद्रवत् ४२

स तु द्रोण महाबाहु शरधाराभिराहवे ।
अदृश्यमकरोत्तूर्ण जलदो भास्कर यथा ४३
तस्य तल्लाघव दृष्ट्वा द्रोण क्षत्रियमर्दन ।
व्यसृजत् सायकास्तूर्ण शतशोऽथ सहस्रश·
छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थ रथिना वरम् ।
जारासन्धि जघानाशु मिषता सर्वधन्विनाम्

यो य· स्म नीयते तत्र त द्रोणो ह्यन्तकोपम
आदत्त सर्वभूतानि प्राप्ते काले यथाऽन्तक
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य सयुगे ।
शरैरनेकसाहस्रै पाण्डवेयान् समावृणोत्
ते तु नामाङ्किता बाणा
द्रोणेनास्ता शिलाशिता ।
नरान्नागान् हयाश्चैव
निजघ्नु शतशो मृधे ॥ ४८
ते वध्यमाना द्रोणेन शक्रेणेव महासुरा ।
समकम्पन्त पञ्चाला गाव शीतार्दिता इव
ततो निष्टानको घोर पाण्डवानामजायत ।
द्रोणेन वध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ५०
प्रताप्यमाना सूर्येण हन्यमानाश्च सायकै ।
अन्वपद्यन्त पञ्चालास्तदा सन्त्रस्तचेतस ॥ ५१
मोहिता बाणजालेन भारद्वाजेन सयुगे ।
ऊरुग्राहगृहीताना पञ्चालाना महारथा ५२
चेदयश्च महाराज सृञ्जया काशिकोसला· ।
अभ्यद्रवन्त सहृष्टा भारद्वाज युयुत्सया ५३

ब्रुवन्तश्च रणेऽन्योन्य चेदिपञ्चालसृञ्जया ।
हत द्रोण हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययु ५४
यतन्त पुरुषव्याघ्रा सर्वशक्त्या महाद्युतिम् ।
निनीषवो रणे द्रोणं यमस्य सदन प्रति ॥ ५५
यतमानास्तु तान्वीरान्भारद्वाज शिलीमुखै
यमाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान् विशेषत ।
तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु सर्वश ।
पञ्चाला समकम्पन्त द्रोणसायकपीडिता

प्राक्रोशन् भीमसेन ते धृष्टद्युम्न च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्माणि तथा रूपाणि मारिष॥
ब्राह्मणेन तपो नून चरित दुश्चर महत् ।
तथा हि युधि संक्रुद्धो दहति क्षत्रियर्षभान्॥
धर्मो युद्ध क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परतप ।
तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्दहेत्॥६०
द्रोणाग्निमस्त्रसस्पर्शं प्रविष्टा क्षत्रियर्षभा ।
बहवो दुस्तर घोर यत्रादह्यन्त भारत ॥ ६१
यथाबल यथोत्साह यथासत्त्व महाद्युति ।
मोहयन् सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति बलानि न
तेषा तद्वचन श्रुत्वा क्षत्रधर्मा व्यवस्थित ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद क्षत्रधर्मा महाबल· ॥

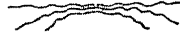
क्रोधसंविग्नमनसो द्रोणस्य सशर धनु ।
स सरब्धतरो भूत्वा द्रोण क्षत्रियमर्दन ॥ ६४
अन्यत्कार्मुकमादाय भास्वर वेगवत्तरम् ।
तत्राधाय शर तीक्ष्ण परानीकविशातनम् ॥
आकर्णपूर्णमाचार्यो बलवानभ्यवासृजत् ।
स हत्वा क्षत्रधर्माण जगाम धरणीतलम् ॥

निष्टानक कष्टस्वन ॥ ५० ॥ ऊरुग्राह ऊरुस्तम्भ ॥ ५२ ॥

स भिन्नहृदयो वाहान्न्यपतन्मेदिनीतले ।
तत सैन्यान्यकम्पन्त धृष्टद्युम्नसुते हते ॥ ६७
अथ द्रोण समारोहच्चेकितानो महाबल ।
स द्रोण दशभिर्विद्ध्वा प्रत्यविद्ध्यत्स्तनान्तरे
चतुर्भि सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
तमाचार्यस्त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥
ध्वज सप्तभिरुन्मथ्य यन्तारमवधीत्त्रिभि ।
तस्य सूते हते तेऽश्वा रथमादाय विद्रुता ॥
समरे शरसवाता भारद्वाजेन मारिष ।
चेकितानरथ दृष्ट्वा हताश्व हतसारथिम् ॥७१
तान् समेतान् रणे शूराश्चेदिपञ्चालसृञ्जयान्
समन्ताद्द्रावयन् द्रोणो बह्वशोभत मारिष ॥
आकर्णपलित श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चक
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्ध षोडशवर्षवत् ॥ ७३

अथ द्रोण महाराज विचरन्तमभीतवत् ।
वज्रहस्तममन्यन्त शत्रव शत्रुसूदनम् ॥ ७४
ततोऽब्रवीन्महाबाहु-
द्रुपदो बुद्धिमान्नृप ।
लुब्धोऽय क्षत्रियान् हन्ति
व्याघ्र क्षुद्रमृगानिव ॥ ७५
कृच्छ्रान् दुर्योधनो लोकान्
पाप प्राप्स्यति दुर्मति ।
यस्य लोभाद्विनिहता
समरे क्षत्रियर्षभा ॥ ७६
शतश शेरते भूमौ निकृत्ता गोवृषा इव ।
रुधिरेण परीताङ्गा श्वशृगालादनीकृता ॥
एवमुक्त्वा महाराज द्रुपदोऽक्षौहिणीपति
पुरस्कृत्य रणे पार्थान् द्रोणमभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे
पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२५ ॥

१२६

सञ्जय उवाच ।
व्यूहेष्वालोड्यमानेषु पाण्डवाना ततस्तत
सुदूरमन्वयु पार्था पञ्चाला सह सोमकै ॥
वर्तमाने तथा रौद्रे सग्रामे लोमहर्षणे ।
सक्षये जगतस्तीव्रे युगान्त इव भारत ॥ २
द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्दमाने मुहुर्मुहु ।
पञ्चालेषु च क्षीणेषु वध्यमानेषु पाण्डुषु ॥ ३
नापश्यच्छरण किञ्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिर ।
चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भविष्यति ॥४
ततो वीक्ष्य दिश सर्वा सव्यसाचिदिदृक्षया
युधिष्ठिरो ददर्शाथ नैव पार्थ न माधवम् ॥५
सोऽपश्यन्नरशार्दूल वानरर्षभलक्षणम् ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषमशृण्वन् व्यथितेन्द्रिय
अपश्यन् सात्यकिं चापि वृष्णीना प्रवर रथम्
चिन्तयाऽभिपरीताङ्गो धर्मराजो युधिष्ठिर ।

नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरोत्तमौ ।
लोकोपक्रोशभीरुत्वाद्धर्मराजो महामना ८
अचिन्तयन्महाबाहु शैनेयस्य रथ प्रति ।
पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रणे ॥ ९
शैनेय सात्यकि सत्यो मित्राणामभयकर ।
तदिद ह्येकमेवासीद्द्विधा जात ममाद्य वै ॥
सात्यकिश्च हि विज्ञेय पाण्डवश्च धनञ्जय ।
सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदानुगम्
सात्वतस्यापि क युद्धे प्रेषयिष्ये पदानुगम् ।
करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषण यदि ॥ १२
युयुधानमनन्विष्य लोको मा गर्हयिष्यति ।
भ्रातुरन्वेषण कृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १३
परित्यजति वार्ष्णेय सात्यकिं सत्यविक्रमम्
लोकापवादभीरुत्वात्सोऽह पार्थ वृकोदरम्

आकर्णमुपागत पलित केशादे शौक्ल्य यस्य वयसा काल पिण्डसयोगेन अशीतिपञ्चक चतु शताब्द अशीतिकापर इति पाठे अतिवृद्धतम ॥७३॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२५ ॥

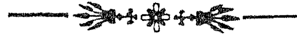
१२६

व्यूहेष्विति ॥ १ ॥ वानरर्षभलक्षण वानरप्रधान ध्वज वरवानरकेतनमिति पाठो वा ॥ ५ ॥ सत्यो दृढप्रतिज्ञ ॥ १० ॥

पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः ।
यथैव च मम प्रीतिरर्जुने शत्रुसूदने ॥ १५
तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्वते युद्धदुर्मदे ।
अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः ॥१६
स तु मित्रोपरोधेन गौरवात्तु महाबलः ।
प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरः सागरं यथा ॥
असौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
मिथः संयुध्यमानानां वृष्णिवीरेण धीमता॥
प्राप्तकालं सुबलवन्निश्चितं बहुधा हि मे ।
तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ॥
गमनं रोचते मह्यं यत्र यातौ महारथौ ।
न चाप्यसह्यं भीमस्य विद्यते भुवि किंचन
शक्तो ह्येष रणे यत्तः पृथिव्यां सर्वधन्विनाम्
स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितुमञ्जसा ॥ २१
यस्य बाहुबलं सर्वे समाश्रित्य महात्मनः ।
वनवासान्निवृत्ताः स्म न च युद्धेषु निर्जिताः
इतो गते भीमसेने सात्वतं प्रति पाण्डवे ।
सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्वतफाल्गुनौ
कामं त्वशोचनीयौ तौ रणे सात्वतफाल्गुनौ
रक्षितौ वासुदेवेन स्वयं शस्त्रविशारदौ ॥२४
अवश्यं तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनम् ।
तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्वतस्य पदानुगम्
ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं सात्यकिं प्रति ।
एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥२६
यन्तारमब्रवीद्राजा भीमं प्रति नयस्व माम् ।
धर्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः ॥२७
रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् ।
भीमसेनमनुज्ञाप्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ २८
कश्मलं प्राविशद्राजा बहु तत्र समादिशत् ।
स कश्मलसमाविष्टो भीममाहूय पार्थिवः ॥
अब्रवीद्वचनं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यः सदेवान्सगन्धर्वान् दैत्यांश्चैकरथोऽजयत्
तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते ।
ततोऽब्रवीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथागतम् ॥
नैवाद्राक्षं न चाश्रौषं तव कश्मलमीदृशम् ।
पुराऽतिदुःखदीर्णानां भवान् गतिरभूद्धि नः
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र शाधि किं करवाणि ते
न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते मम मानद ॥
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
तमब्रवीदश्रुपूर्णः कृष्णसर्प इव श्वसन् ॥३४
भीमसेनमिदं वाक्यं प्रम्लानवदनो नृपः ।
यथा शङ्खस्य निर्घोषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते
पूरितो वासुदेवेन संरब्धेन यशस्विना ।
नूनमद्य हतः शेते तव भ्राता धनञ्जयः ॥ ३६
तस्मिन् विनिहते नूनं युध्यतेऽसौ जनार्दनः
यस्य सत्त्ववतो वीर्यमुपजीवन्ति पाण्डवाः ॥
यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिवामराः ।
स शूरः सैन्धवप्रेप्सुरन्वयाद्भारतीं चमूम् ॥
तस्य वै गमनं विद्मो भीम नावर्तनं पुनः ।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयो महारथः ॥
व्यूढोरस्को महाबाहुर्मत्तद्विरदविक्रमः ।
चकोरनेत्रस्ताम्रास्यो द्विषतां भयवर्धनः ॥४०
तदिदं मम भद्रं ते शोकस्थानमरिन्दमम् ।
अर्जुनार्थं महाबाहो सात्वतस्य च कारणात्
वर्धते हविषेवाग्निरिध्यमानः पुनः पुनः ।
तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलं
तं विद्धि पुरुषव्याघ्र सात्वतं च महारथम् ।
स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुजम् ॥ ४३
तमपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कश्मलम् ।
पार्थे तस्मिन्हते चैव युध्यते नूनमग्रणीः ॥४४
सहायो नास्य वै कश्चित्तेन विन्दामि कश्मलं
तस्मिन्कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः ॥
न हि मे शुध्यते भावस्तयोरेव परंतप ।
स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो धनञ्जयः
सात्यकिश्च महावीर्यः कर्तव्यं यदि मन्यसे ।
वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते ।
न तेऽर्जुनस्तथा ज्ञेयो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा
चिकीर्षुर्मत्प्रियं पार्थ स यातः सव्यसाचिनः
पदवीं दुर्गमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः ।
दृष्ट्वा कुशलिनौ कृष्णौ
सात्वतं चैव सात्यकिम् ।
संविदं चैव कुर्यास्त्वं
सिंहनादेन पाण्डव ॥ ४९

सात्यकिं प्रति प्रतिविधानं कृतमित्यन्वयः २६ चकोरनेत्रो रक्तान्तायतनयनः ताम्रास्यो रक्तगौरमुखः ४० ॥ निःस्वनः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२६ ॥

१२७

भीमसेन उवाच।

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणानवहद्य पुरा रथ ।
तमास्थाय गतौ कृष्णौ न तयोर्विद्यते भयम्॥
आज्ञा तु शिरसा बिभ्रदेष गच्छामि मा शुच
समेत्य तान्नरव्याघ्रास्तव दास्यामि संविदम्

सञ्जय उवाच।

एतावदुक्त्वा प्रययौ परिदाय युधिष्ठिरम्
धृष्टद्युम्नाय बलवान् सुहृद्भ्यश्च पुन पुन । ३
धृष्टद्युम्नं चेदमाह भीमसेनो महाबल ।
विदित ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथ ॥
ग्रहणे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्तते ।
न च मे गमने कृत्य तादृक् पार्षत विद्यते ॥५
यादृशं रक्षणे राज्ञ कार्यमात्ययिकं हि न ।
एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुं न चोत्सहे ॥
प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमूर्षु सैन्धव स्थित
धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशङ्कया ॥ ७
यास्यामि पदवीं भ्रातु सात्वतस्य च धीमत
सोऽद्य यत्तो रणे पार्थ परिरक्ष युधिष्ठिरम् ॥
एतद्धि सर्वकार्याणा परम कृत्यमाहवे ।
तमब्रवीन्महाराज धृष्टद्युम्नो वृकोदरम्॥ ९
ईप्सित ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन्
नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्न कथञ्चन ॥ १०
निग्रह धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे ॥
ततो निक्षिप्य राजान धृष्टद्युम्ने च पाण्डवम
अभिवाद्य गुरु ज्येष्ठ प्रययौ येन फाल्गुन ।
परिष्वक्तश्च कौन्तेयो धर्मराजेन भारत ॥ १२
आघ्रातश्च तथा मूर्ध्नि श्रावितश्चाशिष शुभा
कृत्वा प्रदक्षिणान्विप्रानार्चितांस्तुष्टमानसान्
आलभ्य मंगलान्यष्टौ पीत्वा कैरातक मधु।
द्विगुणद्रविणो वीरो मदरक्तान्तलोचन ॥१४
विप्रै कृतस्वस्त्ययनो विजयोत्पादसूचित
पश्यन्नेवात्मनो बुद्धि विजयानन्दकारिणीम्
अनुलोमानिलैश्चाशु प्रदर्शितजयोदय ॥
भीमसेनो महाबाहु कवची शुभकुण्डली ।
साङ्गदी सतलत्राण सरथी रथिना वर ।
तस्य कार्ष्णायस वर्म हेमचित्र महर्धिमत्॥
विबभौ सर्वत श्लिष्ट सविद्युदिव तोयद ।
पीतरक्तासितसितैर्वासोभिश्च सुवेष्टित ॥
×कण्ठत्राणेन च बभौ सेन्द्रायुध इवाम्बुद ।
प्रयाते भीमसेने तु तव सैन्य युयुत्सया ॥१९
पाञ्चजन्यरवो घोर पुनरासीद्विशापते ।
त श्रुत्वा निनद घोर त्रैलोक्यत्रासन महत् ॥
पुनर्भीम महाबाहु धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
एष वृष्णिप्रवीरेण ध्मात सलिलजो भृशम्
पृथिवीं चान्तरिक्ष च विनादयति शङ्खराट्।
नून व्यसनमापन्ने सुमहत्सव्यसाचिनि ॥ २२
कुरुभिर्युध्यते सार्ध सर्वैश्चक्रगदाधर ।
आह कुन्ती नूनमार्या पापमद्य निदर्शनम् ॥
द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्त्यौ सह बन्धुभि
स भीम त्वरया युक्तो याहि यत्र धनञ्जय २४
मुह्यन्तीव हि मे सर्वा धनञ्जयदिदृक्षया ।
दिशश्च प्रदिश पार्थ सात्वतस्य च कारणात्
गच्छ गच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो वृकोदर॰
तत पाण्डुसुतो राजन् भीमसेन प्रतापवान्
बद्धगोधाङ्गुलित्राण प्रगृहीतशरासन ।
ज्येष्ठेन प्रहितो भ्रात्रा भ्राता भ्रातु प्रियकरः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२६ ॥

१२७

ब्रह्मेति ॥ १ ॥ संविद ज्ञापनम् ॥ २ ॥ आत्ययिक अतिशायित हिशब्दोभिमुखीकरण एवमनन्तरोक्तम् ॥ ६ ॥

अनलो गोहिरण्य च दूर्वागोरोचनामृतम्
अक्षत दधि चेत्यष्टौ मगलानि प्रचक्षते '॥१४॥
विजयोत्पादसूचित सूचितविजयोत्पाद ॥ १५ ॥
आर्या मान्या मातेति यावत् निदर्शन निमित्त ॥२३॥ मुह्यति मोहेनाद्रियते ॥ २५ ॥ × कण्ठसूत्रेणेति पाठ ।

आहत्य दुन्दुभि भीम
शख प्रध्माप्य चासकृत ।
विनद्य सिहनादेन
ज्या विकर्षन् पुन पुन ॥ २८
तेन शब्देन वीराणा
पातयित्वा मनास्युत ।
दर्शयन् घोरमात्मान-
ममित्रान् सहसाऽभ्ययात् ॥ २९
तमूहुर्जवना दान्ता विरुवन्तो हयोत्तमा ।
विशोकेनाभिसपन्ना मनोमारुतरहस ॥ ३०
आरुजान्विरुजन् पार्थो ज्या विकर्षश्च पाणिना
सप्रकर्षन् विकर्षश्च सेनाग्र समलोडयत ॥ ३१
त प्रयान्त महाबाहु पञ्चाला सहसोमका ।
पृष्ठतोऽनुययु शूरा मघवन्तमिवामरा ॥ ३२
त समेत्य महाराज तावका पर्यवारयन् ।
दु शलश्चित्रसेनश्च कुण्डभेदी विविंशति ॥
दुर्मुखो दु सहश्चैव विकर्णश्च शलस्तथा ।
विन्दानुविन्दौ सुमुखौ दीर्घबाहु सुदर्शन ॥
वृन्दारक सुहस्तश्च सुषेणो दीर्घलोचन ।
अभयो रौद्रकर्मा च सुवर्मा दुर्विमोचन ॥
शोभन्तो रथिना श्रेष्ठा सहसैन्यपदानुगा ।
सयत्ता समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥
तै समन्तावृत शूरै समरेषु महारथ ।
तान् समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेन पराक्रमी
अभ्यवर्तत वेगेन सिह क्षुद्रमृगानिव ॥ ३७
ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन्
छादयन्त शरैर्भीम मेघा सूर्यमिवोदितम् ॥
स तानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत ।
अग्रतश्च गजानीक शरवर्षैरवाकिरत ॥ ३९
सोऽचिरेणैव कालेन तद्गजानीकमाशुगै ।
दिश सर्वा समभ्यस्य व्यधमत पवनात्मज
त्रासिता शरभस्येव गर्जितेन वने मृगा ।
प्राद्रवन् द्विरदा सर्वे नदन्तो भैरवान् रवान्
पुनश्चातीव वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत ।
तमवारयदाचार्यो वेलोद्वृत्तमिवार्णवम् ॥ ४२
ललाटेऽताडयच्चैन नाराचेन स्मयन्निव ।
ऊर्ध्वरश्मिरिवादित्यो विबभौ तेन पाण्डव
स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममाय फाल्गुनो यथा
भीम करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ॥
भीमसेन न ते शक्या प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।
मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबल ॥ ४५
यदि ते सोऽनुज कृष्ण प्रविष्टोऽनुमते मम
अनीकं न तु शक्य मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया ॥
अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमपेतभी
क्रुद्ध प्रोवाच वै द्रोण रक्तताम्रेक्षणस्त्वरन् ॥
तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् ।
प्रविष्ट स हि दुर्धर्ष शक्रस्यापि विशेद्बलम्
तेन वै परमा पूजा कुर्वता मानितो ह्यसि ।
नार्जुनोऽह घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपु
पिता नस्त्व गुरुर्बन्धुस्तथा पुत्रास्तु ते वयम्
इति मन्यामहे सर्वे भवन्त प्रणता स्थिता ॥
अद्य तद्विपरीत ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ।
यदि त्व शत्रुमात्मान मन्यसे तत्तथास्त्विह
एष ते सदृश शत्रो कर्म भीम करोम्यहम् ।
अथोद्भ्राम्य गदा भीम कालदडमिवातक
द्रोणाय व्यसृजद्राजन् स रथादवपुप्लुवे ।
साश्वसूतध्वज यान द्रोणस्यापोथयत्तदा ॥
प्रामृद्नाच्च बहून्योधान् वायुर्वृक्षानिवौजसा
त पुन परिवव्रुस्ते तव पुत्रा रथोत्तमम् ॥ ५४
अन्य तु रथमास्थाय द्रोण प्रहरता वर ।
व्यूहद्वार समासाद्य युद्धाय समुपस्थित ॥
तत क्रुद्धो महाराज भीमसेन पराक्रमी ।
अग्रत स्यन्दनानीक शरवर्षैरवाकिरत ॥
ते वध्यमाना समरे तव पुत्रा महारथा ।
भीम भीमबला युद्धे योधयन्ति जयैषिण ॥
ततो दु शासन क्रुद्धो रथशक्ति समाक्षिपत
सर्वपारसवी तीक्ष्णा जिघासु पाडुनदनम्
आपतन्ती महाशक्ति तव पुत्रप्रणोदिताम् ।
द्विधा चिच्छेद ता भीमस्तदद्भुतमिवाभवत
अथान्यैर्विशिखैस्तीक्ष्णै सक्रुद्ध कुण्डभेदिनं
सुषेण दीर्घनेत्र च त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली ॥ ६०
ततो वृन्दारक वीर कुरूणा कीर्तिवर्धनम् ।
पुत्राणा तव वीराणा युध्यतामवधीत पुन
अभय रौद्रकर्माण दुर्विमोचनमेव च ।
त्रिभिस्त्रीनवधीद्भीम पुनरेव सुतास्तव ॥
वध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बलीयसा ।
भीम प्रहरता श्रेष्ठ समन्तात पर्यवारयन् ॥

आरुजन् कृतन् विरुजन्विध्यन् विकर्षन् अत्यर्थं कर्षन् सप्रकर्षन् सम्यक्प्रकर्षेण विलिखन् विकर्षन् विक्षिपन् ॥ ३१ ॥

ते शरैर्भीमकर्माण ववर्षु पाण्डव युधि ।
मेघा इवातपापाये धाराभिर्धरणीधरम् ॥
स तद्बाणमय वर्षमश्मवर्षमिवाचल ।
प्रतीच्छन् पाण्डुदायादो न प्राव्यथत शत्रुहा
विंदानुविन्दौ सहितौ सुवर्माण च ते सुतम्
प्रहसन्नेव कौन्तेय शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ६६
तत सुदर्शन वीर पुत्र ते भरतर्षभ ।
विव्याध समरे तूर्ण स पपात ममार च ॥६७
सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगै ।
दिश सर्वा समालोक्य व्यधमत् पाण्डुनदन
ततो वै रथघोषेण गर्जितेन मृगा इव ।
भज्यमानाश्च समरे तव पुत्रा विशापते ॥ ६९
प्राद्रवन् सहसा सर्वे भीमसेनभयार्दिता ।
अनुयायाश्च कौन्तेय पुत्राणा ते महद्बलम् ७०
विव्याध समरे राजन् कौरवेयान् समन्तत
वध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावका ७१
त्यक्त्वा भीम रणाज्ञग्मुश्चोदयन्तो हयोत्तमान्
तास्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबल ॥
सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्द च पाण्डव ।
तलशब्द च सुमहत् कृत्वा भीमो महाबल
भीषयित्वा रथानीक
हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
व्यतीत्य रथिनश्चापि
द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे भीमपराक्रमे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२७ ॥

१२८

सञ्जय उवाच ।
समुत्तीर्ण रथानीक पाण्डव विहसन् रणे
विवारयिषुराचार्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १
पिबन्निव शरौघास्तान् द्रोणचापपरिच्युतान्
सोऽभ्यद्रवत सोदर्यान्मोहयन् बलमायया २
त मृधे वेगमास्थाय नृपा परमधन्विन ।
चोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वत पर्यवारयन् ॥ ३
स तैस्तु सवृतो भीम प्रहसन्निव भारत ।
उद्यच्छन् स गदा तेभ्य सुघोरा सिंहवन्नदन्
अवासृजच्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीम् ।
इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण प्रविद्धा सहतात्मना ।
प्रामथ्नात्सा महाराज सैनिकास्तव सयुगे ५
घोषेण महता राजन् पूरयन्तीव मेदिनीम् ।
ज्वलती तेजसा भीमा त्रासयामास ते सुतान्
ता पतन्तीं महावेगा दृष्ट्वा तेजोऽभिसवृताम्
प्राद्रवस्तावका सर्वे नदन्तो भैरवान् रवान्
तं च शब्दमसह्य वै तस्या सलक्ष्य मारिष ।
प्रापतन्मनुजास्तत्र रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ ८
ते हन्यमाना भीमेन गदाहस्तेन तावका ।
प्राद्रवन्त रणे भीता व्याघ्रघ्राता मृगा इव
स तान् विद्राव्य कौन्तेय
सख्येऽमित्रान् दुरासदान् ।
सुपर्ण इव वेगेन
पक्षिराडत्यगाच्चमूम् ॥ १०
तथा तु विप्रकुर्वाण रथयूथपयूथपम् ।
भारद्वाजो महाराज भीमसेन समभ्ययात् ॥
भीम तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोर्मिभि.
अकरोत्सहसा नाद पाण्डूना भयमादधत् ॥
तद्युद्धमासीत् सुमहद्घोर देवासुरोपमम् ।
द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मन
यदा तु विशिखैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनि सृतै
वध्यन्ते समरे वीरा शतशोऽथ सहस्रश ॥
ततो रथादवप्लुत्य वेगमास्थाय पाण्डव. ।
निमील्य नयने राजन् पदातिर्द्रोणमभ्ययात्
असे शिरो भीमसेन करौ कृत्वोरसि स्थिरौ
वेगमास्थाय बलवान् मनोनिलगरुत्मताम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२७ ॥

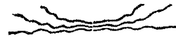
१२८

समुत्तीर्णमिति ॥ १ ॥ बलमायया बलाविष्करणेन ॥ २ ॥

यथा हि गोवृषो वर्षं प्रतिगृह्णाति लीलया ।
तथा भीमो नरव्याघ्र शरवर्षं समग्रहीत् १७
स वध्यमान समरे रथं द्रोणस्य मारिष ।
ईषाया पाणिना गृह्य प्रचिक्षेप महाबल १८
द्रोणस्तु सत्वरो राजन् क्षिप्तो भीमेन संयुगे
रथमन्यं समारुह्य व्यूहद्वारं ययौ पुन ॥ १९
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा भग्नोत्साहं गुरुं तदा ।
गत्वा वेगात् पुनर्भीमो धुरं गृह्य रथस्य तु२०
तमप्यतिरथं भीमश्चिक्षेप भृशरोषित ।
एवमष्टौ रथा क्षिप्ता भीमसेनेन लीलया २१
व्यदृश्यत निमेषेण पुन स्वरथमास्थित ।
दृश्यते तावकैर्योधैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनै २२
तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत्
भीमसेनस्य कौरव्यस्तदद्भुतमिवाभवत् २३
तत स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबल ।
अभ्यद्रवत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीम् २४
स मृद्नन्क्षत्रियानाजौ वातो वृक्षानिवोद्धत
आगच्छद्दारयन् सेना सिन्धुवेगो नगानिव
भोजानीकं समासाद्य
हार्दिक्येनाभिरक्षितम् ।
प्रमथ्य तरसा वीर
स्तदप्यतिबलोऽभ्ययात् ॥ २६
सत्रासयन्ननीकानि तलशब्देन पाण्डव ।
अजयत् सर्वसैन्यानि शार्दूल इव गोवृषान्
भोजानीकमतिक्रम्य दरदाना च वाहिनीम्
तथा म्लेच्छगणानन्यान्बहून्युद्धविशारदान्
सात्यकिं चैव संप्रेक्ष्य युध्यमानं महारथम् ।
रथेन यत्त कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा २९
भीमसेनो महाराज द्रष्टुकामो धनञ्जयम् ।
अतीत्य समरे योधास्तावकान् पाण्डुनन्दन
सोऽपश्यदर्जुनं तत्र युध्यमानं महारथम् ।
सैन्धवस्य वधार्थं हि पराक्रान्तं पराक्रमी ॥
तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रश्चुक्रोश महतो रवान् ।
प्रावृट्काले महाराज नर्दन्निव बलाहक ३२
तं तस्य निनदं घोरं पार्थ शुश्राव नर्दत ।
वासुदेवश्च कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे ॥ ३३
तौ श्रुत्वा युगपद्वीरौ निनदं तस्य शुष्मिण
पुन पुन प्राणदता दिदृक्षन्तौ वृकोदरम् ३४
तत पार्थो महानादं मुञ्चन्वै माधवश्च ह
अभ्ययाता महाराज नर्दन्तौ गोवृषाविव ३५
भीमसेनरवं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विन ।
अप्रीयत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ३६
विशोकश्चाभवद्राजा श्रुत्वा तं निनदं तयो
धनञ्जयस्य समरे जयमाशास्तवान्विभु ३७
तथा तु नर्दमाने वै भीमसेने मदोत्कटे ।
स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ३८
हृद्गतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मभृतां वर ।
दत्ता भीम त्वया संवित्कृतं गुरुवचस्तथा३९
न हि तेषां जयो युद्धे येषां द्वेष्टासि पाण्डव
दिष्ट्या जीवति संग्रामे सव्यसाची धनञ्जय
दिष्ट्या च कुशली वीर
सात्यकि सत्यविक्रम ।
दिष्ट्या शृणोमि गर्जन्तौ
वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४१
येन शक्रं रणे जित्वा
तर्पितो हव्यवाहन ।
स हन्ता द्विषतां संख्ये
दिष्ट्या जीवति फाल्गुन ॥ ४२
यस्य बाहुबलं सर्वे
वयमाश्रित्य जीविता ।
स हन्ता रिपुसैन्यानां
दिष्ट्या जीवति फाल्गुन ॥ ४३
निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जया ।
निर्जिता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थ स जीवति
कौरवान् सहितान् सर्वान्
गोग्रहार्थे समागतान् ।
योऽजयन्मत्स्यनगरे
दिष्ट्या पार्थ स जीवति ॥ ४५
कालकेयसहस्राणि चतुर्दश महारणे ।
योऽवधीद्भुजवीर्येण दिष्ट्या पार्थ स जीवति
गन्धर्वराजं बलिनं
दुर्योधनकृते च वै ।
जितवान् योऽस्त्रवीर्येण
दिष्ट्या पार्थ स जीवति ॥ ४७
किरीटमाली बलवाञ्छ्वेताश्व कृष्णसारथि
मम प्रियश्च सततं दिष्ट्या पार्थ स जीवति ॥
पुत्रशोकाभिसन्तप्तश्चिकीर्षन् कर्म दुष्करम् ।
जयद्रथवधान्वेषी प्रतिज्ञां कृतवान् हि य ॥
कच्चित्स सैन्धवं संख्ये हनिष्यति धनञ्जय ।
कच्चित्तीर्णप्रतिज्ञं हि वासुदेवेन रक्षितम् ॥
अनस्तमित आदित्ये समेष्याम्यहमर्जुनम् ।
कच्चित्सैन्धवको राजा दुर्योधनहिते रत ॥

नन्दयिष्यत्यमित्रान्हि फाल्गुनेन निपातित
कच्चिद्दुर्योधनो राजा फाल्गुनेन निपातितम्
दृष्ट्वा सैन्धवकं सख्ये शममस्मासु धास्यति ।
दृष्ट्वा विनिहतान् भ्रातॄन् भीमसेनेन संयुगे ।
कच्चिद्दुर्योधनो मन्द शममस्मासु धास्यति ॥
दृष्ट्वा चान्यान्महायोधान्
पातितान् धरणीतले ।
कच्चिद्दुर्योधनो मन्द
पश्चात्ताप गमिष्यति ॥ ५४
कच्चिद्भीष्मेण नो वैर शममेकेन यास्यति ॥
शेषस्य रक्षणार्थ च सन्धास्यति सुयोधन ५५
एव बहुविध तस्य राज्ञश्चिन्तयतस्तदा ।
कृपयाऽभिपरीतस्य घोर युद्धमवर्तत ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे
युधिष्ठिरहर्षेऽष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२८ ॥

१२९

धृतराष्ट्र उवाच ।
निनदन्त तथा त तु भीमसेन महाबलम्
मेघस्तनितनिर्घोष के वीरा पर्यवारयन् ॥१
न हि पश्याम्यह त वै त्रिषु लोकेषु कञ्चन ।
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्तिष्ठेदग्रतो रणे ॥ २
गदा युयुत्समानस्य कालस्येवेह सञ्जय ।
न हि पश्याम्यह युद्धे यस्तिष्ठेदग्रत पुमान्
रथ रथेन यो हन्यात् कुञ्जर कुञ्जरेण च ।
कस्तस्य समरे स्थाता साक्षादपि पुरन्दर ॥
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य मम पुत्रान् जिघासत ।
दुर्योधनहिते युक्ता समतिष्ठन्त केऽग्रत ॥
भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्रास्तृणोपमान् ।
प्रधक्षतो रणमुखे केऽतिष्ठन्नग्रतो नरा ॥ ६
काल्यमानास्तु पुत्रान् मे दृष्ट्वा भीमेन संयुगे
कालेनेव प्रजा सर्वा के भीम पर्यवारयन् ॥
न मेऽर्जुनाद्भय तादृक्कृष्णान्नापि च सात्वतात्
हुतभुग्जन्मनो नैव यादृग्भीमाद्भय मम ॥ ८
भीमवह्ने प्रदीप्तस्य मम पुत्रान्दिधक्षत ।
के शूरा पर्यवतन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ९
सञ्जय उवाच ।
तथा तु नर्दमान त भीमसेन महाबलम् ।
तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्बली ॥ १०
व्याक्षिपन् सुमहच्चापमतिमात्रममर्षण ।
कर्ण सुयुद्धमाकाङ्क्षन् दर्शयिष्यन्बल मृधे ॥
रुरोध मार्ग भीमस्य वातस्येव महीरुह ।
भीमोऽपि दृष्ट्वा सावेग पुरो वैकर्तन स्थितम्
चुकोप बलवद्वीरश्चिक्षेपास्य शिलाशितान् ।
तान्प्रत्यगृह्णात्कर्णोऽपि प्रतीप प्रापयच्छरान्
ततस्तु सर्वयोधाना यतता प्रेक्षता तदा ।
प्रावेपन्निव गात्राणि कर्णभीमसमागमे ॥ १४
रथिना सादिना चैव तयो श्रुत्वा तलस्वनम्
भीमसेनस्य निनद श्रुत्वा घोर रणाजिरे ॥
ख च भूमि च संरुद्धा मेनिरे क्षत्रियर्षभा ।
पुनर्घोरेण नादेन पाण्डवस्य महा
समरे सर्वयोधाना
धनूष्यभ्यपतन्क्षितौ ।
शस्त्राणि न्यपतन् दोर्भ्य
केषाचिच्चासवोऽद्रवन् ॥ १७
वित्रस्तानि च सर्वाणि शकृन्मूत्र प्रसुस्रुवु ।
वाहनानि च सर्वाणि बभूवुर्विमनासि च ॥
प्रादुरासन्निमित्तानि घोराणि सुबहून्युत ।
गृध्रकङ्कबलैश्चासीदन्तरिक्ष समावृतम् ॥ १९
तस्मिन्सुतुमुले राजन् कर्णभीमसमागमे ।
तत कर्णस्तु विंशत्या शराणा भीममार्दयत्
विव्याध चास्य त्वरित सूत पञ्चभिराशुगै
प्रहस्य भीमसेनोऽपि कर्ण प्रत्याद्रवद्रणे ॥ २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२८ ॥

१२९

निनदन्तमिति ॥ १ ॥ युयुत्समानस्य व्यापारयत ॥३॥ सावेग सत्वरम् ॥१२॥ संरुद्धामेकतामापन्नाम् ॥१६॥

सायकानां चतुःषष्ट्या क्षिप्रकारी महायशाः ।
तस्य कर्णो महेष्वासः सायकांश्चतुरोऽक्षिपत् ।
असंप्राप्तांश्च तान् भीमः सायकैर्नतपर्वभिः ।
चिच्छेद बहुधा राजन् दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
तं कर्णश्छादयामास शरव्रातैरनेकशः ।
सच्छाद्यमानः कर्णेन बहुधा पाण्डुनन्दनः ॥
चिच्छेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः ।
विव्याध चैनं बहुभिः सायकैर्नतपर्वभिः ॥
अथान्यद्धनुरादाय सज्यं कृत्वा च सूतजः ।
विव्याध समरे भीमं भीमकर्मा महारथः ॥
तस्य भीमो भृशं क्रुद्धस्त्रीन् शरान्नतपर्वणः ।
निचखानोरसि क्रुद्धः सूतपुत्रस्य वेगतः ॥ २७
तैः कर्णोऽराजत शरैरुरोमध्यगतैस्तदा ।
महीधर इवोदग्रस्त्रिशृङ्गो भरतर्षभ ॥ २८
सुस्राव चास्य रुधिरं विद्धस्य परमेषुभिः ।
धातुप्रस्यन्दिनः शैला यथा गैरिकधातवः ॥
किंचिद्विचलितः कर्णः सुप्रहाराभिपीडितः ।
आकर्णपूर्णमाकृष्य भीमं विव्याध सायकैः ॥
चिक्षेप च पुनर्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
स शरैरर्दितस्तेन कर्णेन दृढधन्विना ।
धनुर्ज्यामच्छिनत्तूर्णं भीमस्तस्य क्षुरेण ह ॥
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
वाहांश्च चतुरस्तस्य व्यसूंश्चक्रे महारथः ॥
हताश्वात्तु रथात्कर्णः समाप्लुत्य विशांपते ।
स्यन्दनं वृषसेनस्य तूर्णमापुप्लुवे भयात् ॥ ३३
निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।
ननाद बलवान्नादं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३४
तस्य तं निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः ।
कर्णं पराजितं मत्वा भीमसेनेन संयुगे ॥ ३५
समन्ताच्छङ्खनिनदं पाण्डुसेनाऽकरोत्तदा ।
शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका ह्यनदन्भृशम् ।
स शङ्खबाणनिनदैर्हर्षाद्राजा स्ववाहिनीम् ।
चक्रे युधिष्ठिरः सङ्ख्ये हर्षनादैश्च संकुलाम् ॥
गाण्डीवं व्याक्षिपत्पार्थः
कृष्णोऽप्यब्जमवादयत् ।
तमन्तर्धाय निनदं
भीमस्य नदतो ध्वनिः ।
अश्रूयत तदा राजन्
सर्वसैन्येषु दारुणः ॥ ३८
ततो व्यायच्छतामस्त्रैः पृथक् पृथगजिह्मगैः ॥
मृदुपूर्वं तु राधेयो दृढपूर्वं तु पाण्डवः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमप्रवेशे कर्णपराजये एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये सैन्धवायार्जुने गते ।
सात्वते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥
त्वरन्नेकरथेनैव बहुकृत्यं विचिन्तयन् ।
स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः ॥ २
तूर्णमभ्यद्रवद्द्रोणं मनोमारुतवेगवान् ।
उवाच चैनं पुत्रस्ते संरम्भाद्रक्तलोचनः ॥ ३
ससम्भ्रममिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ।
अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥४
विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ।
संप्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमनिवारिताः ।
व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्व एवापराजिताः ।
यदि तावद्रणे पार्थो व्यतिक्रान्तो महारथः ॥
कथं सात्यकिभीमाभ्यां
व्यतिक्रान्तोऽसि मानद ।
आश्चर्यभूतं लोकेऽस्मिन्
समुद्रस्येव शोषणम् ॥ ७
निर्जयस्तव विप्राग्र्य सात्वतेनार्जुनेन च ।
तथैव भीमसेनेन लोकः संवदते भृशम् ॥ ८
कथं द्रोणो जितः सङ्ख्ये धनुर्वेदस्य पारगः ।
इत्येवं ब्रुवते योधा अश्रद्धेयमिदं तव ॥ ९

व्यायच्छतां प्रहरताम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१२९॥

१३०
तस्मिन्निति ॥ १ ॥ संरम्भात्प्रणयक्रोधात् ॥ ३ ॥

नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे।
यत्र त्वा पुरुषव्याघ्र व्यतिक्रान्तावुभौ रथौ
एवंगते तु कृत्येऽस्मिन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम्
यद्भूत गतमेवेद शेष चिन्तय मानद ॥ ११
यत्कृत्य सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं साधु संचिन्त्य नो द्विज
द्रोण उवाच।
चिन्त्य बहुविध तात यत्कृत्य तच्छृणुष्व मे
त्रयो हि समतिक्रान्ता पाण्डवाना महारथा
यावत्तेषा भय पश्चात्तावदेषां पुर सरम्।
तद्गरीयस्तर मन्ये यत्र कृष्णधनंजयौ ॥ १४
सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती चमू ।
तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणम् ॥
स नो रक्ष्यतमस्तात क्रुद्धाद्भीतो धनंजयात्
गतौ च सैन्धवं भीमौ युयुधानवृकोदरौ ॥
संप्राप्तं तदिद द्यूत यत्तच्छकुनिबुद्धिजम्।
न सभायां जयो वृत्तो नापि तत्र पराजय ॥
इह नो ग्लहमानानामद्य तावज्जयाजयौ।
यान्स्म तान्ग्लहते घोराञ्छकुनि कुरुसंसदि
अक्षान्स मन्यमान प्राक्
शरास्ते हि दुरासदा
यत्र ते बहवस्तात
कौरवेया व्यवस्थिता ॥ १९
सेना दुरोदरं विद्धि शरानक्षान्विशांपते।
ग्लह च सैन्धव राजस्तत्र द्यूतस्य निश्चय ।
सैन्धवे तु महद्द्यूतं समासक्त परै सह।
अत्र सर्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मन
सैन्धवस्य रणे रक्षा विधिवत्कर्तुमर्हथ।
तत्र नो ग्लहमानाना ध्रुवौ जयपराजयौ ॥
यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रक्षन्ति सैन्धवम्
तत्र गच्छ स्वय शीघ्र ताश्च रक्षस्व रक्षिण ॥
इहैव त्वहमासिष्ये
प्रेषयिष्यामि चापरान्।
निरोत्स्यामि च पञ्चालान्
सहितान्पाण्डुसृञ्जयै ॥ २४
ततो दुर्योधनोऽगच्छत्तूर्णमाचार्यशासनात्।
उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे सपदानुग ॥ २५
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ॥
बाह्येन सेनामभ्येत्य जग्मतु सव्यसाचिनम्
यौ तु पूर्वं महाराज वारितौ कृतवर्मणा ।
प्रविष्टे त्वर्जुने राजंस्तव सैन्य युयुत्सया ॥२७
पार्श्वे भित्त्वा चमू वीरौ
प्रविष्टौ तव वाहिनीम्।
पार्श्वेन सैन्यमायान्तौ
कुरुराजो ददर्श ह ॥ २८
ताभ्यां दुर्योधन सार्धमकरोत्संरयमुत्तमम्
त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारतो बली
तावेनमभ्यद्रवतामुभावुद्यतकार्मुकौ।
महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि ॥२९
तमविध्यद्युधामन्युस्त्रिंशता कङ्कपत्रिभि ।
विंशत्या सारथि चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान्
दुर्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेषुणाऽच्छिनत्
एकेन कार्मुकं चास्य चकर्त तनयस्तव ॥ ३२
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत्।
ततोऽविध्यच्छरैस्तीक्ष्णैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्
युधामन्युश्च संक्रुद्ध शरांस्त्रिंशतमाहवे।
व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाण स्तनान्तरे ॥
तथोत्तमौजा संक्रुद्ध शरैर्हेमविभूषितै ।
अविध्यत्सारथिं चास्य प्राहिणोद्यमसादनम्
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्योत्तमौजस
जघान चतुरोऽस्याश्वानुभौ तौ पार्ष्णिसारथी
उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतश्च संयुगे।
आरुरोह रथं भ्रातुर्युधामन्योरभित्वरन्॥
स रथं प्राप्य तं भ्रातुर्दुर्योधनहयाञ्शरै ।
बहुभिस्ताडयामास ते हता प्रापतन्भुवि।
हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेषुणा।
युधामन्योर्धनु शीघ्रं शरावापं च संयुगे ॥
हताश्वसूतात्स रथादवतीर्य नराधिप ।
गदामादाय ते पुत्र पाञ्चाल्यावभ्यधावत ४०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धं कुरुपतिं तदा।
अवप्लुतौ रथोपस्थाद्युधामन्यूत्तमौजसौ ॥
तत स हेमचित्रं त गदया स्यन्दन गदी ।
संक्रुद्ध पोथयामास साश्वसूतध्वजं नृप ॥
भक्त्वा रथं स पुत्रस्ते हताश्वो हतसारथि।
मद्रराजरथं तूर्णमारुरोह परंतप ॥ ४३

तान् प्रसिद्धान् यानक्षान् अक्षान् मन्यमान प्राग्ग्लहते स्म इत्यन्वय ॥ १८ ॥ यत्र सभाया तेऽमी ॥ १९ ॥ दुरोदरं द्यूतकारिणम् ॥ २० ॥

पञ्चालाना ततो मुख्यौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ समारुह्य बीभत्सुमभिजग्मतु. ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनयुद्धे त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३० ॥

१३१

सञ्जय उवाच ।
वर्तमाने महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
व्याकुलेषु च सर्वेषु पीड्यमानेषु सर्वश ॥ १
राधेयो भीममानर्च्छद्युद्धाय भरतर्षभ ।
यथा नागो वने नाग मत्तो मत्तमभिद्रवन् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।
यौ तौ कर्णश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ महाबलौ
अर्जुनस्य रथोपान्ते कीदृश सोऽभवद्रण. ॥
पूर्वं हि निर्जित कर्णो भीमसेनेन सयुगे ।
कथ भूय स राधेयो भीममागान्महारथ ॥४
भीमो वा सूततनय प्रत्युद्यात कथ रणे ।
महारथ समाख्यात पृथिव्या प्रवर रथम् ॥ ५
भीष्मद्रोणावतिक्रम्य धर्मराजो युधिष्ठिर ।
नान्यतो भयमादत्त विना कर्णान्महारथात्
भयाद्यस्य महाबाहो न शेते बहुला समा ।
चिन्तयन्नित्यशो वीर्यं राधेयस्य महात्मन ।
त कथ सूतपुत्र तु भीमोऽयोधयताहवे ॥ ७
ब्रह्मण्य वीर्यसपन्न समरेष्वनिवर्तिनम् ।
कथं कर्ण युधा श्रेष्ठ योधयामास पाण्डव ८
यौ तौ समीयतुर्वीरौ वैकर्तनवृकोदरौ ।
कथ तावत्र युद्ध्येता महाबलपराक्रमौ ॥ ९
भ्रातृत्व दर्शित पूर्वं घृणी चापि स सूतज ।
कथ भीमेन युयुधे कुन्त्या वाक्यमनुस्मरन्
भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन् वैर पुरा कृतम् ।
अयुध्यत कथ शूर कर्णेन सह सयुगे ॥ ११
आशास्ते च सदा सूतपुत्रो दुर्योधनो मम ।
कर्णो जेष्यति सङ्ग्रामे समस्तान्पाण्डवानिति
जयाशा यत्र पुत्रस्य मम मन्दस्य सयुगे ।
स कथं भीमकर्माण भीमसेनमयोधयत् ॥ १३
य समासाद्य पुत्रैर्मे कृत वैर महारथै ।
त सूततनय तात कथ भीमो ह्ययोधयत् १४
अनेकान् विप्रकाराश्च सूतपुत्रसमुद्भवान् ।
स्मरमाण. कथ भीमो युयुधे सूतसूनुना १५
योऽजयत्पृथिवीं सर्वां रथेनैकेन वीर्यवान् ।
त सूततनय युद्धे कथ भीमो ह्ययोधयत् १६
यो जात कुण्डलाभ्या च कवचेन सहैव च
त सूतपुत्र समरे भीम कथमयोधयत् ॥ १७
यथा तयोर्युद्धमभूद्यश्चासीद्विजयी तयो ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय १८
सञ्जय उवाच ।
भीमसेनस्तु राधेयमुत्सृज्य रथिना वरम् ।
इयेष गन्तु यत्रास्ता वीरौ कृष्णधनञ्जयौ १९
त प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेय कङ्कपत्रिभि ।
अभ्यवर्षन्महाराज मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् २०
फुल्लता पङ्कजेनेव वक्त्रेण विहसन् बली ।
आजुहाव रणे यान्त भीममाधिरथिस्तदा २१
कर्ण उवाच ।
भीमाहितैस्तव रण स्वप्नेऽपि न विभावित
तद्दर्शयसि कस्मान्मे पृष्ठ पार्थदिदृक्षया २२
कुन्त्या पुत्रस्य सदृश नेद पाण्डवनन्दन ।
तेन मामभित स्थित्वा शरवर्षैरवाकिर २३
भीमसेनस्तदाह्वान कर्णान्नामर्षयद्युधि ।
अर्धमण्डलमावृत्य सूतपुत्रमयोधयत् ॥ २४
अवक्रगामिभिर्बाणैरभ्यवर्षन्महायशा ।
दशित द्वैरथे यत्त सर्वशस्त्रविशारदम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३० ॥

१३१

वर्तमान इति ॥ १ ॥ पूर्वंमुद्योगे दर्शितमुद्भावित भ्रातृत्व कुन्त्या वाक्य च चतुर्णामवध्यत्वलक्षण चानुस्मर न्नित्यन्वय ॥ १० ॥ अभित समुखे ॥ २३ ॥

विधित्सु कलहस्यान्त
जिघांसु कर्णमक्षिणोत् ।
हत्वा तस्यानुगास्त च
हन्तुकामो महाबल ॥ २६
तस्मै व्यसृजदुग्राणि विविधानि परन्तप ।
अमर्षात्पाण्डव क्रुद्ध शरवर्षाणि मारिष २७
तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरदगामिन ।
सूतपुत्रोऽस्त्रमायाभिरग्रसत्परमास्त्रवित् २८
स यथावन्महाबाहुर्विद्यया वै सुपूजित ।
आचार्यवन्महेष्वास कर्ण पर्यचरद्बली २९
युध्यमान तु सरम्भाद्भीमसेन हसन्निव ।
अभ्यपद्यत कौन्तेय कर्णो राजन् वृकोदरम् ।
तन्नामृष्यत कौन्तेय कर्णस्य स्मितमाहवे ।
युध्यमानेषु वीरेषु पश्यत्सु च समन्तत ३१
त भीमसेन सप्राप्त वत्सदन्तै स्तनान्तरे ।
विव्याध बलवान् क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम्
पुनश्च सूतपुत्र तु स्वर्णपुङ्खै शिलाशितै ।
सुमुक्तैश्चित्रवर्माण निर्बिभेद त्रिसप्तभि ३३
कर्णो जाम्बूनदैर्जालै
सछन्नान्वातरहस ।
हयान् विव्याध भीमस्य
पञ्चभि पञ्चभि शरै ॥ ३४
ततो बाणमय जाल भीमसेनरथ प्रति ।
कर्णेन विहित राजन्निमेषार्धाददृश्यत ॥ ३५
सरथ सध्वजस्तत्र ससूत पाण्डवस्तदा ।
प्राच्छाद्यत महाराज कर्णचापच्युतै शरै ३६
तस्य कर्णश्चतु षष्ट्या व्यधमत्कवच दृढम् ।
क्रुद्धश्चाप्यहनत्पार्थ नाराचैर्मर्मभेदिभि ३७
ततोऽचिन्त्य महाबाहु कर्णकार्मुकनि सृतान्
समाश्लिष्यदसभ्रान्त सूतपुत्र वृकोदर ३८
स कर्णचापप्रभवानिषूनाशीविषोपमान् ।
बिभ्रद्भीमो महाराज न जगाम व्यथा रणे ॥
ततो द्वात्रिंशता भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनै ।
विव्याध समरे कर्ण भीमसेन प्रतापवान्
अयत्नेनैव त कर्ण शरैर्भृशमवाकिरत् ।
भीमसेन महाबाहु सैन्धवस्य वधैषिणम् ४१
मृदुपूर्व तु राधेयो भीममाजावयोधयत् ।
क्रोधपूर्व तथा भीम पूर्व वैरमनुस्मरन् ४२
त भीमसेनो नामृष्यदवमानममर्षण ।
स तस्मै व्यसृजत्तूर्ण शरवर्षममित्रहा ॥ ४३
ते शरा प्रेषितास्तेन भीमसेनेन सयुगे ।
निपेतु सर्वतो वीरे कूजन्त इव पक्षिण ४४
हेमपुङ्खा प्रसन्नाग्रा भीमसेनधनुश्च्युता ।
प्राच्छादयस्ते राधेय शलभा इव पावकम् ४५
कर्णस्तु रथिना श्रेष्ठश्छाद्यमान समन्तत ।
राजन्व्यसृजदुग्राणि शरवर्षाणि भारत ४६
तस्य तानशनिप्रख्यानिषून्समरशोभिन ।
चिच्छेद बहुभिर्भल्लैरसप्राप्तान् वृकोदर ४७
पुनश्च शरवर्षेण च्छादयामास भारत ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे भीमसेनमरिन्दम ॥ ४८
तत्र भारत भीम तु दृष्टवन्त स्म सायकै ।
समाचिततनु सख्ये श्वाविध शललैरिव ४९
हेमपुङ्खाञ्छिलाधौतान्
कर्णचापच्युताञ्छरान् ।
दधार समरे वीर
स्वरश्मीनिव रश्मिवान् ॥ ५०
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो भीमसेनो व्यराजत ।
समृद्धकुसुमापीडो वसन्तेऽशोकवृक्षवत् ५१
तत्तु भीमो महाबाहो कर्णस्य चरित रणे
नामृष्यत महाबाहु क्रोधादुद्वृत्तलोचन ५२
स कर्ण पञ्चविंशत्या नाराचाना समार्पयत् ।
महीधरमिव श्वेत गूढपादैर्विषोल्बणै ॥ ५३
पुनरेव च विव्याध षड्भिरष्टाभिरेव च ।
मर्मस्वमरविक्रान्त सूतपुत्र तनुत्यजम् ॥ ५४
पुनरन्येन बाणेन भीमसेन प्रतापवान् ।
चिच्छेद कार्मुक तूर्ण कर्णस्य प्रहसन्निव ५५
जघान चतुरश्चाश्वान् सूत च त्वरित शरै ।
नाराचैरर्करश्म्याभै कर्ण विव्याध चोरसि
ते जग्मुर्धरणीमाशु कर्ण निर्भिद्य पत्रिण ।
यथा जलधर भित्त्वा दिवाकरमरीचय ५७
स वैक्लव्य महत्प्राप्य छिन्नधन्वा शराहत ।
तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ५८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णपराजये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३१ ॥

शरानिति शेष । अचिन्त्य—अविगणय्येत्यर्थ ३८ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय १३१

१३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्त्वय शिष्यो महेशस्य
भृगुसत्तमधनुर्धर ।
शिष्यत्व प्राप्तवान् कर्ण
स्तस्य तुल्योऽस्त्रविद्यया ॥ १
तद्विशिष्टोऽपि वा कर्ण शिष्य शिष्यगुणैर्युत
कुन्तीपुत्रेण भीमेन निर्जित स तु लीलया २
यस्मिञ्जयाशा महती पुत्राणा मम सञ्जय ।
त भीमाद्विमुख दृष्ट्वा किन्नु दुर्योधनोऽब्रवीत्
कथ च युयुधे भीमो वीर्यश्लाघी महाबल ।
कर्णो वा समरे तात किमकार्षीत्तत परम् ।
भीमसेन रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ४

सञ्जय उवाच ।

रथमन्य समास्थाय विधिवत्कल्पित पुन ।
अभ्ययात्पाण्डव कर्णो वातोद्धूत इवार्णव ५
क्रुद्धमाधिरथि दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशापते ।
भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ६
चापशब्द तत कृत्वा तलशब्द च भैरवम् ।
अभ्यद्रवत राधेयो भीमसेनरथ प्रति ॥ ७
पुनरेव तयो राजन् घोर आसीत समागम ।
वैकर्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मन ८
सरब्धौ हि महाबाहू परस्परवधैषिणौ ।
अन्योन्यमीक्षा चक्राते दहन्ताविव लोचनै
क्रोधरक्तेक्षणौ तीव्रौ नि श्वसन्ताविवोरगौ
शूरावन्योन्यमासाद्य ततक्षतुररिन्दमौ १०
व्याघ्राविव सुसरब्धौ श्येनाविव च शीघ्रगौ
शरभाविव सक्रुद्धौ युयुधाते परस्परम् ॥ ११
ततो भीम स्मरन्क्लेशानक्षद्यूते वनेऽपि च
विराटनगरे चैव दु ख प्राप्तमरिन्दम ॥ १२
राष्ट्राणा स्फीतरत्नाना हरण च तवात्मजै
सतत च परिक्लेशान्सपुत्रेण त्वया कृतान ॥
दग्धुमैच्छश्च य कुन्तीमपुत्रा त्वमनागसम ।
कृष्णायाश्च परिक्लेश सभामध्ये दुरात्मभि
केशपक्षग्रह चैव दु शासनकृत तथा ।
परुषाणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारत
'पतिमन्य परीप्सस्व न सन्ति पतयस्तव ।
पतिता नरके पार्था सर्वे षण्ढतिलोपमा ॥
समक्ष तव कौरव्य यदूचु कौरवास्तदा ।
दासीभावेन कृष्णा च भोक्तुकामा सुतास्तव
यच्चापि तान् प्रव्रजत कृष्णाजिननिवासिन
परुषाण्युक्तवान् कर्ण सभाया सन्निधौ तव
तृणीकृत्य यथा पार्थास्तव पुत्रो ववल्ग ह ।
विषमस्थान्समस्थो हि सरब्धो गतचेतन १०
बाल्यात्प्रभृति चारिघ्न
स्वानि दु खानि चिन्तयन् ।
निरविद्यत धर्मात्मा
जीवितेन वृकोदर ॥ २०
ततो विस्फार्य सुमहद्धेमपृष्ठ दुरासदम् ।
चाप भरतशार्दूलस्त्यक्तात्मा कर्णमभ्ययात्
स सायकमयैर्जालै
र्भीम कर्णरथ प्रति ।
भानुमद्भि शिलाधौतै-
र्भानो प्राच्छादयत्प्रभाम् ॥ २२
तत प्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्य शिलाशितै
व्यधमद्भीमसेनस्य शरजालानि पत्रिभि २३
महारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबल ।
विव्याधाधिरथिर्भीम नवभिर्निशितैस्तदा ॥
स तोत्रैरिव मातङ्गो वार्यमाण पतत्रिभि ।
अभ्यधावदसभ्रान्त सूतपुत्र वृकोदर ॥ २५
तमापतन्त वेगेन रभस पाण्डवर्षभम् ।
कर्ण प्रत्युद्ययौ युद्धे मत्तो मत्तमिव द्विपम्
तत प्रध्माप्य जलज भेरीशतसमस्वनम् ।
अक्षुभ्यत बल हर्षादुद्धूत इव सागर ॥ २७
तदुद्धूत बल दृष्ट्वा नागाश्वरथपत्तिमत् ।
भीम कर्ण समासाद्य च्छादयामास सायकै
अश्वानृक्षसवर्णाश्च हसवर्णैर्हयोत्तमै ।
व्यामिश्रयद्रणे कर्ण पाण्डव छादयञ्छरै २०
ऋक्षवर्णान्हयान्कर्कैर्मिश्रान्मारुतरहस ।
निरीक्ष्य तव पुत्राणा हाहाकृतमभूद्बलम् ३०

१३२

स्वर्यामिति ॥१॥ रर श्वेतरश्च ॥ ३० ॥

ते हया बह्वशोभन्त
मिश्रिता वातरंहस ।
सितासिता महाराज
यथा व्योम्नि बलाहका ॥ ३१
सरब्धौ क्रोधताम्राक्षौ प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरौ ।
सत्रस्ता समकम्पन्त त्वदीयाना महारथा
यमराष्ट्रोपम घोरमासीदायोधन तयो ।
दुर्दर्श भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुर यथा ॥ ३३
समाजमिव तच्चित्र प्रेक्षमाणा महारथा ।
नालक्षयञ्जय व्यक्तमेकस्यैव महारणे ॥ ३४
तयो प्रैक्षन्त समर्द सन्निकृष्ट महास्त्रयो ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन् सपुत्रस्य विशापते ॥
छादयन्तौ हि शत्रुघ्नावन्योन्य सायकै शितै
शरजालावृत व्योम चक्रातेऽद्भुतविक्रमौ ॥
तावन्योन्य जिघासन्तौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ
प्रेक्षणीयतरावास्ता वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥
सुवर्णविकृतान्बाणान्विमुञ्चन्तावरिन्दमौ ।
भास्वर व्योम चक्राते महोल्काभिरिव प्रभो
ताभ्या मुक्ता शरा राजन् गार्ध्रपत्राश्चकाशिरे
श्रेण्य शरदि मत्ताना सारसानामिवाम्बरे
ससक्त सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिंदमम् ।
अतिभारममन्येता भीमे कृष्णधनञ्जयौ ॥ ४१
तत्राधिरथिभीमाभ्या शरैर्मुक्तैर्दृढ हता ।
इषुपातमतिक्रम्य पेतुरश्व-नर-द्विपा ॥ ४१
पतद्भि पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकश ।
कृतो राजन्महाराज पुत्राणा ते जनक्षय ॥
मनुष्याश्व-गजाना च शरीरैर्गतजीवितै ।
क्षणेन भूमि सजज्ञे सवृता भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३२ ॥

१३३

धृतराष्ट्र उवाच ।
अत्यद्भुतमह मन्ये भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यत्कर्ण योधयामास समरे लघुविक्रमम् ॥ १
त्रिदशानपि वा युक्तान्सर्वशस्त्रधरान्युधि ।
वारयेद्यो रणे कर्ण सयक्षासुरमानुषान् ॥ २
स कथ पाण्डव युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया ।
नातरत्सयुगे पार्थ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३
कथ च युद्ध सभूत तयो प्राणदुरोदरे ।
अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाऽजय एव च॥४
कर्ण प्राप्य रणे सूत मम पुत्र सुयोधन ।
जेतुमुत्सहते पार्थान्सगोविंदान्ससात्वतान्
श्रुत्वा तु निर्जित कर्णमसकृद्भीमकर्मणा ।
भीमसेनेन समरे मोह आविशतीव माम् ॥६
विनष्टान्कौरवान्मन्ये मम पुत्रस्य दुर्नयै ।
न हि कर्णो महेष्वासान्पार्थाञ्जेष्यति सञ्जय ।
कृतवान्यानि युद्धानि कर्ण पाण्डुसुतै सह
सर्वत्र पाण्डवा कर्णमजयन्त रणाजिरे ॥ ८
अजेया पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवै ।
न च तद्बुध्यते मन्द पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ९
धन धनेश्वरस्येव हृत्वा पार्थस्य मे सुत ।
मधुप्रेप्सुरिवाबुद्धि प्रपात नावबुध्यते ॥ १०
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो राज्य हृत्वा महात्मना
जितमित्येव मन्वान पाण्डवानवमन्यते ॥
पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यकृतात्मना ।
धर्मे स्थिता महात्मानो निकृता पाण्डुनन्दना
शमकाम ससोदर्यो दीर्घप्रेक्षी युधिष्ठिर. ।
अशक्त इति मत्वा तु मम पुत्रैर्निराकृत ॥ १३
तानि दु खान्यनेकानि विप्रकाराश्च सर्वश
हृदि कृत्वा महाबाहुर्भीमोऽयुध्यत सूतजम्
तस्मान्मे सञ्जय ब्रूहि कर्णभीमौ यथा रणे ।
अयुध्येता युधि श्रेष्ठौ परस्परवधैषिणौ ॥१५

समाज रङ्ग एकस्यैव कस्यचित् नान्यस्य ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३२ ॥

१३३

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ प्राणदुरोदरे प्राणद्यूते ॥४॥

सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्यथावृत्त सग्राम कर्णभीमयो ।
परस्परवधप्रेप्स्वोर्वनकुञ्जरयोरिव ॥ १६
राजन्वैकर्तनो भीम क्रुद्ध क्रुद्धमरिंदमम् ।
पराक्रान्त पराक्रम्य विव्याध त्रिंशता शरै ॥
महावेगै प्रसन्नाग्रै शातकुम्भपरिष्कृतै ।
अहनद्भरतश्रेष्ठ भीम वैकर्तन शरै ॥ १८
तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त निशितैस्त्रिभि ।
रथनीडाच्च यन्तार भल्लेनापातयत्क्षितौ ॥
स काङ्क्षन् भीमसेनस्य वध वैकर्तनो भृशम् ।
शक्तिं कनकवैदूर्यचित्रदण्डा परामृशत् ॥ २०
प्रगृह्य च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापराम् ।
समुत्क्षिप्य च राधेय सन्धाय च महाबल
चिक्षेप भीमसेनाय जीवितान्तकरीमिव ।
शक्तिं विसृज्य राधेय पुरदर इवाशनिम् ॥
ननाद सुमहानाद बलवान्सूतनन्दन ।
त च नाद तत श्रुत्वा पुत्रास्ते हर्षिताऽभवन्
ता कर्णभुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानरप्रभाम् ।
शक्तिं वियति चिच्छेद भीम सप्तभिराशुगै
छित्त्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगसंनिभा
मार्गमाण इव प्राणान्सूतपुत्रस्य मारिष ॥ २५
प्राहिणोत्क्रुतसरम्भ शरान्बर्हिणवासस ।
स्वर्णपुंखाञ्शिलाधौतान् यमदण्डोपमान्मृधे
कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठ दुरासदम् ।
विकृष्य तन्महच्चाप व्यसृजत्सायकास्तदा ॥
तान्पाण्डुपुत्रश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्वभि ।
वसुषेणेन निर्मुक्तान्नव राजन्महाशरान् ॥ २८
छित्त्वा भीमो महाराज नाद सिंह इवानदत्
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे
शार्दूलाविव चान्योन्यमामिषार्थेऽभ्यगर्जता
अन्योन्य प्रजिहीर्षन्तावन्योन्यस्यान्तरैषिणौ
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ।
महागजाविवासाद्य विषाणाग्रै परस्परम् ॥
शरै पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतु ।
निर्दहन्तौ महाराज शस्त्रवृष्ट्या परस्परम् ॥
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ कोपाद्विवृतलोचनौ ।
प्रहसन्तौ तथाऽन्योन्य भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहु ॥
शङ्खशब्द च कुर्वाणौ युयुधाते परस्परम् ।
तस्य भीम पुनश्चाप मुष्टौ चिच्छेद मारिष
शङ्खवर्णांश्च तानश्वान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम्
सारथिं च तथाप्यस्य रथनीडादपातयत् ॥
ततो वैकर्तन कर्णश्चिन्ता प्राप दुरत्ययाम् ।
स च्छाद्यमान समरे हताश्वो हतसारथि ॥
मोहित शरजालेन कर्तव्य नाभ्यपद्यत ।
तथा कृच्छ्रगत दृष्ट्वा कर्ण दुर्योधनो नृप ॥ ३७
वेपमान इव क्रोधाद्व्यादिदेशाथ दुर्जयम् ।
'गच्छ दुर्जय राधेय पुरो ग्रसति पाण्डव. ३८
जहि तूबरक क्षिप्र कर्णस्य बलमादधत् ।'
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्र तवात्मज ३९
अभ्यद्रवद्भीमसेन व्यासक्त विकिरञ्छरै ।
स भीम नवभिर्बाणैरश्वानष्टभिरार्पयत् ॥ ४०
षड्भि सूत त्रिभि केतु पुनस्त चापि सप्तभि.
भीमसेनोऽपि सक्रुद्ध साश्वयन्तारमाशुगै ।
दुर्जय भिन्नमर्माणमनयद्यमसादनम् ।
स्वलकृत क्षितौ क्षुण्ण चेष्टमान यथोरगम् ४२
रुदन्नार्तस्तव सुत कर्णश्चक्रे प्रदक्षिणम् ।
स तु त विरथ कृत्वा स्मयन्नत्यन्तवैरिणम् ॥
समाचिनोद्बाणगणै
शतघ्नीभिश्च शङ्कुभि ।
तथाऽप्यतिरथ कर्णो
भिद्यमानोऽस्य सायकै ॥ ४४
न जहौ समरे भीम क्रुद्धरूप परन्तप ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभीमयुद्धे
त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३३ ॥

१३४

सञ्जय उवाच ।
सर्वथा विरथ कर्ण पुनर्भीमेन निर्जित । रथमन्य समास्थाय पुनर्विव्याध पाण्डवम् ॥ १

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३३ ॥

१३४

स इति ॥ १ ॥

महागजाविवासाद्य विषाणाग्रै परस्परम् ।
शरै पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतु ॥ २
अथ कर्ण शरव्रातैर्भीमसेन समार्पयत् ।
ननाद च महानाद पुनर्विव्याध चोरसि ३
त भीमो दशभिर्बाणै प्रत्यविध्यदजिह्मगै ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या शराणा नतपर्वणाम् ४
कर्ण तु नवभिर्भीमो भित्त्वा राजस्तनान्तरे ।
ध्वजमेकेन विव्याध सायकेन शितेन ह ॥ ५
सायकाना तत पार्थस्त्रिषष्ट्या प्रत्यविध्यत
तोत्रैरिव महानाग कशाभिरिव वाजिनम् ६
सोऽतिविद्धो महाराज पाण्डवेन यशस्विना
सृक्किणी लेलिहन्वीर क्रोधरक्तान्तलोचन
तत शर महाराज सर्वकायावदारणम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय बलायेन्द्र इवाशनिम् ८
स निर्भिद्य रणे पार्थ सूतपुत्रधनुश्च्युत ।
अगच्छद्दारयन् भूमि चित्रपुङ्ख शिलीमुख ९
ततो भीमो महाबाहु
क्रोधसरक्तलोचन ।
वज्रकल्पा चतुष्किष्कु
गुर्वी रुक्माङ्गदा गदाम् ॥ १०
प्राहिणोत्सूतपुत्राय षडस्रामविचारयन् ।
तया जघानाधिरथे सदश्वान्साधुवाहिन
गदया भारत क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
ततो भीमो महाबाहु क्षुराभ्या भरतर्षभ १२
ध्वजमाधिरथेश्छित्त्वा सूतमभ्यहनच्छरै ।
हताश्वसूतमुत्सृज्य सरथ पतितध्वजम् १३
विस्फारयन्धनु कर्णस्तस्थौ भारत दुर्मना ।
तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमम् ॥ १४
विरथो रथिना श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुम् ।
विरथ त नरश्रेष्ठ दृष्ट्वाऽऽधिरथिमाहवे॥१५
दुर्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखम् ।
एष दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथीकृत ॥१६
त रथेन नरश्रेष्ठ सपादय महारथम ।'
ततो दुर्योधनवच श्रुत्वा भारत दुर्मुख १७
त्वरमाणोऽभ्ययात्कर्ण भीम चावारयच्छरै
दुर्मुख प्रेक्ष्य सग्रामे सूतपुत्रपदानुगम् १८
वायुपुत्र प्रहृष्टोऽभूत्सृक्किणी परिसलिहन् ।
तत कर्ण महाराज वारयित्वा शिलीमुखै·
दुर्मुखाय रथ तूर्ण प्रेषयामास पाण्डव ।
तस्मिन्क्षणे महाराज नवभिर्नतपर्वभि २०
सुमुखैर्दुर्मुख भीम शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
ततस्तमेवाधिरथि स्यन्दन दुर्मुखे हते२१
आस्थित प्रबभौ राजन् दीप्यमान इवाशुमान्
शयान भिन्नमर्माण दुर्मुख शोणितोक्षितम्२२
दृष्ट्वा कर्णोऽश्रुपूर्णाक्षो मुहूर्त नाभ्यवर्तत ।
त गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्ण प्रदक्षिणम्
दीर्घमुष्ण श्वसन्वीरो
न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ।
तस्मिस्तु विवरे राजन्
नाराचान्गार्ध्रवासस ॥ २४
प्राहिणोत्सूतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्दश ।
ते तस्य कवच भित्त्वा स्वर्णचित्र महौजस
हेमपुङ्खा महाराज व्यशोभन्त दिशो दश ।
अपिबन्सूतपुत्रस्य शोणित रक्तभोजना २६
क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्र भुजङ्गा कालचोदिता·
प्रसर्पमाणा मेदिन्या ते व्यरोचन्त मार्गणा
अर्धप्रविष्टा सरब्धा बिलानीव महोरगा ।
त प्रत्यविध्यद्राधेयो जाबूनदविभूषितै २८
चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् ।
ते भीमसेनस्य भुज सव्य निर्भिद्य पत्रिण २९
प्राविशन्मेदिनी भीमा क्रौञ्च पत्ररथा इव ।
ते व्यरोचन्त नाराचा प्रविशन्तो वसुधराम्
गच्छत्यस्त दिनकरे दीप्यमाना इवाशव ।
स निर्भिन्नो रणे भीमो नाराचैर्मर्मभेदिभि ॥
सुस्राव रुधिर भूरि पर्वत सलिल यथा ।
स भीमस्त्रिभिरायत्त सूतपुत्र पतत्रिभि ३२
सुपर्णवेगैर्विव्याध सारथि चास्य सप्तभि ।
स विह्वलो महाराज कर्णो भीमशराहत ३३
प्राद्रवज्जवनैरश्वै रण हित्वा महाभयात् ।
भीमसेनस्तु विस्फार्य चाप हेमपरिष्कृतम्३४
आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्ज्वलन्निव हुताशन ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णापयाने
चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३४ ॥

सुष्ठु पर्णाना पत्राणा वेगो येषाम् ॥३३॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१३४॥

१३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
यत्राधिरथिरायत्तो नातरत्पाण्डवं रणे ॥ १
कर्णः पार्थान्सगोविन्दान् जेतुमुत्सहते रणे ।
न च कर्णसमं योधं लोके पश्यामि कञ्चन ॥ २
इति दुर्योधनस्याहमश्रौषं जल्पतो मुहुः ।
कर्णो हि बलवाञ्शूरो दृढधन्वा जितक्लमः ॥ ३
इति मामब्रवीत्सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा ।
वसुषेणसहायं मां नालं देवापि संयुगे ॥ ४
किं नु पाण्डुसुता राजन् गतसत्त्वा विचेतसः
तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्विषम् ॥
युद्धात्कर्णमपक्रान्तं किंस्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदम् ॥ ६
प्रावेशयद्धुतवहं पतङ्गमिव मोहितः ।
अश्वत्थामा मद्रराजः कृपः कर्णश्च सङ्गताः ॥
न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य सञ्जय ।
तेऽपि चास्य महाघोरं बलं नागायुतोपमम् ।
जानन्तो व्यवसायं च क्रूरं मारुततेजसः ।
किमर्थं क्रूरकर्माणं यमकालान्तकोपमम् ॥ ९
बलसंरम्भवीर्यज्ञाः कोपयिष्यन्ति संयुगे ।
कर्णस्त्वेको महाबाहुः स्वबाहुबलदर्पितम् ॥
भीमसेनमनादृत्य रणेऽयुध्यत सूतजः ।
योऽजयत्समरे कर्णं पुरंदर इवासुरम् ॥ ११
न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाहवे ।
द्रोणं यः संप्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीम् ।
भीमो धनञ्जयान्वेषी कस्तमार्च्छेज्जिजीविषुः ।
को हि संजय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥
उद्यताशनिहस्तस्य महेन्द्रस्येव दानवः ।
प्रेतराजपुरं प्राप्य निवर्तेतापि मानवः ॥ १४
न भीमसेनं संप्राप्य निवर्तेत कदाचन ।
पतङ्गा इव वह्निं ते प्राविशन्नल्पचेतसः ॥ १५
ये भीमसेनं संक्रुद्धमन्वधावन्विमोहिताः ।
यत्तत्सभायां भीमेन मम पुत्रवधाश्रयम् ॥ १६
उक्तं संरम्भिणोऽग्रेण कुरूणां शृण्वतां तदा ।
तन्नूनमभिसञ्चिन्त्य दृष्ट्वा कर्णं च निर्जितम् ॥
दुःशासनः सह भ्रात्रा भयाद्भीमादुपारमत् ।
यश्च संजय दुर्बुद्धिरब्रवीत्समितौ मुहुः ॥ १८
कर्णो दुःशासनोऽहं च
जेष्यामो युधि पाण्डवान् ।
स नूनं विरथं दृष्ट्वा
कर्णं भीमेन निर्जितम् ॥ १९
प्रत्याख्यानाच्च कृष्णस्य भृशं तप्यति पुत्रक
दृष्ट्वा भ्रातॄन्हतान्संख्ये भीमसेनेन दंशितान् ॥
आत्मापराधे सुमहन्न तप्यति पुत्रक ।
को हि जीवितमन्विच्छन्प्रतीपं पाण्डवं व्रजेत्
भीमं भीमायुधं क्रुद्धं साक्षात्कालमिव स्थितम्
वडवामुखमध्यस्थो मुच्येतापि हि मानवः ॥
न भीममुखसंप्राप्तो मुच्येदिति मतिर्मम ।
न पार्था न च पञ्चाला न च केशवसात्यकी
जानते युधि संरब्धा जीवितं परिरक्षितुम् ।
अहो मम सुतानां हि विपन्नं सूत जीवितम्

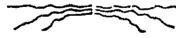
सञ्जय उवाच ।
यस्त्वं शोचसि कौरव्य वर्तमाने महाभये
त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ॥
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः ।
उच्यमानो न गृह्णीषे मर्त्यः पथ्यमिवौषधम्
स्वयं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जरम् ।
तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ॥
यत्तु कुत्सयसे योधान्युध्यमानान्महाबलान् ।
तत्र ते वर्तयिष्यामि यथा युद्धमवर्तत ॥ २४
दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितम् ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः सोदर्याः पञ्च भारत
दुर्मर्षणो दुःसहश्च दुर्मदो दुर्धरो जयः ।
पाण्डवं चित्रसंनाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥
ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य वृकोदरम् ।
दिशः शरैः समावृण्वञ्शलभानामिव व्रजैः ॥
आगच्छतस्तान्सहसा कुमारान्देवरूपिणः ।
प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ॥ २८
तव दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् ।
अभ्यवर्तत राधेयो भीमसेनं महाबलम् ॥

१३५

दैवमिति ॥ १ ॥ **यमः** संयमनव्यापारः **कालः** कलनव्यापारः **अन्तको** मारणव्यापारः तदुपमम् ॥ ९ ॥

विसृजन्विशिखास्तीक्ष्णान्
स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् ।
न तु भीमोऽभ्ययात्तूर्णं
वार्यमाणः सुतैस्तव ॥ ३४
कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः ।
अवाकिरन् भीमसेनं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
तान्बाणैः पञ्चविंशत्या
साश्वान् राजन्नरर्षभान् ।
ससूतान् भीमधनुषो
भीमो निन्ये यमक्षयम् ॥ ३६
प्राणन्स्यन्दनेभ्यस्ते सार्धं सूतैर्गतासवः ।
चित्रपुष्पधरा भग्ना वातेनेव महाद्रुमाः ॥
तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
स वार्याधिरथिं बाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ॥
स वार्यमाणो भीमेन शितैर्बाणैः समन्ततः ।
सूतपुत्रो महाराज भीमसेनमवैक्षत ॥ ३९
तं भीमसेनः संरम्भात्क्रोधसंरक्तलोचनः ।
विस्फार्य सुमहच्चापं मुहुः कर्णमवैक्षत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

सञ्जय उवाच ।
तवात्मजांस्तु पतितान्
दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् ।
क्रोधेन महताऽऽविष्टो
निर्विण्णोऽभूत्स जीवितात् ॥ १
आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरथिस्तदा ।
यत्प्रत्यक्षं तव सुता भीमेन निहता रणे ॥ २
भीमसेनस्ततः क्रुद्धः कर्णस्य निशिताञ्शरान् ।
निचखान स संभ्रान्तः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३
स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा राधेयः प्रहसन्निव ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
अविचिन्त्याथ तान् बाणान्
कर्णेनास्तान् वृकोदरः ।
रणे विव्याध राधेयं
शतेनानतपर्वणाम् ॥ ५
पुनश्च विशिखैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा मर्मसु पञ्चभिः
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ६
अथान्यद्धनुरादाय कर्णो भारत दुर्मनाः ।
इषुभिश्छादयामास भीमसेनं परंतप ॥ ७
तस्य भीमो हयान्हत्वा विनिहत्य च सारथिं
प्रजहास महाहासं कृते प्रतिकृते पुनः ॥ ८
इषुभिः कार्मुकं चास्य चकर्त पुरुषर्षभः ।
ततः पपात महाराज स्वर्णपृष्ठं महास्वनम् ॥ ९
अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णो महारथः ।
गदां गृहीत्वा समरे भीमाय प्राहिणोद्रुषा ॥
तामापतन्तीमालक्ष्य भीमसेनो महागदाम् ।
शरैरवारयद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ११
ततो बाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः ।
सूतपुत्रवधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १२
तानिषूनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामृधे ।
कवचं भीमसेनस्य पातयामास सायकैः ॥
अथैनं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥
ततो भीमो महाबाहुर्नवभिर्नतपर्वभिः ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धः सूतपुत्रस्य मारिष ॥ १५
ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुं च दक्षिणम्
अभ्ययुर्धरणीं तीक्ष्णा वल्मीकमिव पन्नगाः ॥
स च्छाद्यमानो बाणौघैर्भीमसेनधनुश्च्युतैः ।
पुनरेवाभवत्कर्णो भीमसेनात्पराङ्मुखः ॥१७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३५ ॥

१३६

तवेति ॥ १॥ प्रतिकृते प्रतिकर्मणि कृते सतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ अवारोहत् अवातरत्॥ १० ॥

त पराङ्मुखमालोक्य पदाति सूतनन्दनम् ।
कौन्तेयशरसछन्न राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
त्वरध्व सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथ प्रति ।
ततस्तव सुता राजञ्छ्रुत्वा भ्रातुर्वचो द्रुतम्॥
अभ्ययु पाण्डव युद्धे
विसृजन्त शिलीमुखान् ।
चित्रोपचित्रश्चित्राक्ष-
श्चारुचित्र शरासन ॥ २०
चित्रायुधश्चित्रवर्मा समरे चित्रयोधिन ।
तानापतत एवाशु भीमसेनो महारथ ॥ २१
एकैकेन शरेणाजौ पातयामास ते सुतान् ।
ते हता न्यपतन्भूमौ वातरुग्णा इव द्रुमा ॥
दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रास्तव राजन्महारथान्
अश्रुपूर्णमुख कर्ण क्षत्तु सस्मार तद्वच ॥
रथ चान्य समास्थाय विधिवत्कल्पित पुन ।
अभ्ययात्पाण्डव युद्धे त्वरमाण पराक्रमी ॥
तावन्योन्य शरैर्भित्त्वा स्वर्णपुङ्खै शिलाशितै
व्यभ्राजेता यथा मेघौ सस्यूतौ सूर्यरश्मिभि
षट्त्रिशद्भिस्ततो भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनै ।
व्यधमत्कवच क्रुद्ध सूतपुत्रस्य पाण्डव ॥
सूतपुत्रोऽपि कौन्तेय शरै सन्नतपर्वभि ।
पञ्चाशता महाबाहुर्विव्याध भरतर्षभम्॥ २७
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ शरै कृतमहाव्रणौ ।
शोणिताक्तौ व्यराजेता चन्द्रसूर्याविवोदितौ
तौ शोणितोक्षितैर्गात्रै शरैश्छिन्नतनुच्छदौ
कर्णभीमौ [illegible] निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥
व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरेतरम् ।
शरधारासृजौ वीरौ मेघाविव ववर्षतु ॥
वारणाविव चान्योन्य विषाणाभ्यामरिंदमौ
निर्भिन्दन्तौ स्वगात्राणि सायकैश्चारु रेजतु
नादयन्तौ प्रहर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परम् ।
मण्डलानि विकुर्वाणौ रथाभ्या रथिषूत्तमौ
वृषाविवाथ नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे ।
सिंहाविव पराक्रान्तौ नरसिंहौ महाबलौ ॥
परस्पर वीक्षमाणौ क्रोधसरक्तलोचनौ ।
युयुधाते महावीर्यौ शक्रवैरोचनी यथा ॥
ततो भीमो महाबाहुर्बाहुभ्या विक्षिपन्धनु
व्यराजत रणे राजन्सविद्युदिव तोयद ॥ ३५
स नेमिघोषस्तनितश्चापविद्युच्छराम्बुभि ।
भीमसेनमहामेघ कर्णपर्वतमावृणोत् ॥ ३६
तत शरसहस्रेण सम्यगस्तेन भारत ।
पाण्डवो व्यकिरत्कर्ण भीमो भीमपराक्रम ॥
तत्रापश्यस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमम् ।
सुपुङ्खै कङ्कवासोभिर्यत्कर्ण छादयञ्शरै ॥
स नदयन् रणे पार्थ केशव च यशस्विनम् ।
सात्यकिं चक्ररक्षौ च भीम कर्णमयोधयत्॥
विक्रम भुजयोर्वीर्य धैर्य च विदितात्मन ।
पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे
षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

१३७

सञ्जय उवाच ।
भीमसेनस्य राधेय श्रुत्वा ज्यातलनि स्वन
नामृष्यत यथा मत्तो गज प्रतिगजस्वनम् ॥
सोऽपक्रम्य मुहूर्त तु भीमसेनस्य गोचरात् ।
पुत्रास्तव ददर्शाथ भीमसेनेन पातितान् ॥ २
तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमना दु खितस्तदा ।
नि श्वसन्दीर्घमुष्ण च पुन पाण्डवमभ्ययात्
स ताम्रनयन क्रोधाच्छ्वसन्निव महोरग ।
बभौ कर्ण शरानस्यन् रश्मीनिव दिवाकर
किरणैरिव सूर्यस्य महीध्रो भरतर्षभ ।
कर्णचापच्युतैर्बाणै प्राच्छाद्यत वृकोदर ॥५

चित्रोपचित्र चित्रश्चासावुपचित्रश्चेति चित्रोपचित्र ॥२०॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

१३७

भीमसेनस्येति ॥ १ ॥

ते कर्णचापप्रभवा शरा बर्हिणवासस ।
विविशु सर्वत पार्थ वासायेवाण्डजा द्रुम
कर्णचापच्युता बाणा सपतन्तस्ततस्तत ।
रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हसा श्रेणीकृता इव॥
चापध्वजोपस्करेभ्यश्छत्रादीषामुखाद्युगात्।
प्रभवन्तो व्यदृश्यन्त राजन्नधिरथ शरा ॥
ख पूरयन्महावेगात् खगमान् गृध्रवासस ।
सुवर्णविकृताश्चित्रान्मुमोचाधिरथि शरान्
तमन्तकमिवायस्त-
मापतन्त वृकोदरम् ।
त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य
विव्याध निशितै शरै ॥ १०
तस्य वेगमसह्य स दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डव ।
महतश्च शरौघास्तान्व्यवारयत वीर्यवान्॥
ततो विधम्याधिरथे शरजालानि पाण्डव
विव्याध कर्ण विशत्या पुनरन्यै शिलाशितै
यथैव हि स कर्णेन पार्थ प्रच्छादित शरै ।
तथैव स रणे कर्ण छादयामास पाण्डव ॥१३
दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रम युधि भारत ।
अभ्यनन्दस्त्वदीयाश्च सप्रहृष्टाश्च चारणा ॥
भूरिश्रवा कृपो द्रौणिर्मद्रराजो जयद्रथ ।
उत्तमौजा युधामन्यु सात्यकि केशवार्जुनौ
* कुरुपाण्डवप्रवरा दश राजन्महारथा ।
साधु साध्विति वेगेन सिंहनादमथानदन्॥
तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
अभ्यभाषत पुत्रस्ते राजन्दुर्योधनस्त्वरन् ।
राज्ञ सराजपुत्राश्च सोदर्याश्च विशेषत ।
कर्ण गच्छत भद्र व परीप्सन्तो वृकोदरात्॥
पुरा निघ्नन्ति राधेय भीमचापच्युता शरा
ते यत्नध्व महेष्वासा सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥ १९
दुर्योधनसमादिष्टा सोदर्या सप्त भारत ।
भीमसेनमभिद्रुत्य सरब्धा पर्यवारयन् ॥
ते समासाद्य कौन्तेयमावृण्वञ्शरवृष्टिभि ।
पर्वत वारिधाराभि प्रावृषीव बलाहका ॥
तेऽपीडयन् भीमसेन क्रुद्धा सप्त महारथा ।
प्रजासहरणे राजन्सोम सप्त ग्रहा इव ॥ २२
ततो वेगेन कौन्तेय पीडयित्वा शरासनम्
मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन सुपरिष्कृतम्॥
मनुष्यसमता ज्ञात्वा सप्त सधाय सायकान्।
तेभ्यो व्यसृजदायस्त सूर्यरश्मिनिभान्प्रभु
निरस्यन्निव देहेभ्यस्तनयानामसूस्तव ।
भीमसेनो महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५
ते क्षिप्ता भीमसेनेन शरा भारत भारतान् ।
विदार्य ख समुत्पेतु स्वर्णपुङ्खा शिलाशिता
तेषा विदार्य चेतासि शरा हेमविभूषिता ।
व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचरा ॥
शोणितादिग्धवाजाग्रा सप्त हेमपरिष्कृता
पुत्राणा तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्गता ॥
ते शरैर्भिन्नमर्माणो रथेभ्य प्रापतन् क्षितौ ।
गिरिसानुरुहा भग्ना द्विपेनेव महाद्रुमा ॥२९
शत्रुञ्जय शत्रुसहश्चित्रश्चित्रायुधो दृढ ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिता ॥
पुत्राणा तव सर्वेषा निहताना वृकोदर ।
शोचत्यतिभृश दु खाद्विकर्ण पाण्डव प्रियम्
प्रतिज्ञेय मया वृत्ता निहन्तव्यास्तु सयुगे ।
विकर्ण तेनासि हत प्रतिज्ञा रक्षिता मया॥
त्वमागा समर वीर क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ।
ततो विनिहत सख्ये युद्धधर्मो हि निष्ठुर ॥
विशेषतो हि नृपतेस्तथाऽस्माक हिते रत ।
न्यायतोऽन्यायतो वाऽपि हत शेन महाद्युति
अगाधबुद्धिर्गाङ्गेय क्षितौ सुरगुरा सम ।
त्याजित समरे प्राणास्तस्माद्युद्ध हि निष्ठुर

सञ्जय उवाच ।

तान्निहत्य महाबाहू राधेयस्यैव पश्यत ।
सिंहनादरव घोरमसृजत्पाण्डुनन्दन ॥ ३६
स रवस्तस्य शूरस्य धर्मराजस्य भारत ।
आचख्याविव तद्युद्ध विजय चात्मनो महत्॥
त श्रुत्वा तु महानाद भीमसेनस्य धन्विन ।
बभूव परमा प्रीतिर्धर्मराजस्य धीमत ॥ ३८
ततो हृष्टमना राजन्वादित्राणा महास्वनै ।
सिंहनादरव भ्रातु प्रतिजग्राह पाण्डव ॥
हर्षेण महता युक्त कृतसज्ञो वृकोदरे ।
अभ्ययात्समरे द्रोण सर्वशस्त्रभृता वर ॥४०
एकत्रिंशन्महाराज पुत्रास्तव निपातितान्
हतान् दुर्योधनो दृष्ट्वा क्षत्तु सस्मार तद्वच ॥
तदिद समनुप्राप्त क्षत्तुर्नि श्रेयस वच ।
इति सञ्चिन्त्य ते पुत्रो नोत्तर प्रत्यपद्यत ॥४२

कृतसज्ञो गृहीतनिमित्त ॥ ४० ॥ नि श्रेयस निश्चित श्रेय साधनम् ॥ ४२ ॥ * कुरुपाण्डवपक्षस्था इति पाठ ।

यद्द्यूतकाले दुर्बुद्धिरब्रवीत्तनयस्तव ।
सभामानाय्यपाञ्चालीं कर्णेन सहितोऽल्पधीः
यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णां सभायां परुषं वचः ।
प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां तव चैव विशांपते ॥ ४४
शृण्वतस्तव राजेन्द्र कौरवाणां च सर्वशः ।
विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः
पतिमन्यं वृणीष्वेति तस्येदं फलमागतम् ॥
यच्च षण्ढतिलादीनि
परुषाणि तवात्मजैः ।
श्राविताास्ते महात्मानः
पाण्डवाः कोपयिष्णुभिः ॥ ४६
तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदश समाः स्थितः
उद्गिरंस्तव पुत्राणामन्तं गच्छति पाण्डवः ॥
विलपंश्च बहु क्षत्ता शमं नालभत त्वयि ।
सपुत्रो भरतश्रेष्ठ तस्य भुङ्क्ष्व फलोदयम् ॥
त्वया वृद्धेन धीरेण कार्यतत्त्वार्थदर्शिना ।
न कृतं सुहृदां वाक्यं दैवमत्र परायणम् ॥
तन्मा शुचो नरव्याघ्र तवैवापनयो महान् ।
विनाशहेतुः पुत्राणां भवानेव मतो मम ॥ ५०
हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
प्रवराश्चात्मजानां ते सुताश्चान्ये महारथाः ॥
यानन्यान्ददृशे भीमश्चक्षुर्विषयमागतान् ।
पुत्रांस्तव महाराज त्वरया ताञ्जघान ह ॥
त्वत्कृते ह्यहमद्राक्षं दह्यमानां वरूथिनीम् ।
सहस्रशः शरैर्मुक्तैः पाण्डवेन वृषेण च ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

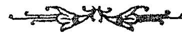
धृतराष्ट्र उवाच ।
महानपनयः सूत ममैवात्र विशेषतः ।
स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये सञ्जय शोचतः ॥ १
यद्गतं तद्गतमिति ममासीन्मनसि स्थितम् ।
इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि सञ्जय ॥२
यथा ह्येष क्षयो वृत्तो ममापनयसंभवः ।
वीराणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरीभूतोऽस्मि सञ्जय
सञ्जय उवाच ।
कर्णभीमौ महाराज पराक्रान्तौ महाबलौ
बाणवर्षाण्यसृजतां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥
भीमनामाङ्किता बाणाः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः
विविशुः कर्णमासाद्य छिन्दन्त इव जीवितं
तथैव कर्णनिर्मुक्ताः शरा बर्हिणवाससः ।
छादयांचक्रिरे वीरं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तयोः शरैर्महाराज संपतद्भिः समन्ततः ।
बभूव तत्र सैन्यानां संक्षोभः सागरोत्तरः ॥
भीमचापच्युतैर्बाणैस्तव सैन्यमरिंदम ।
अवध्यत चमूमध्ये घोरैराशीविषोपमैः ॥ ८
वारणैः पतितै राजन्वाजिभिश्च नरैः सह ।
अदृश्यत मही कीर्णा वातभग्नैरिव द्रुमैः ॥ ९
ते वध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः ।
प्राद्रवंस्तावका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन्
ततो व्युदस्तं तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवम्
प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः
ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्व-रथ-वारणाः ।
उत्सृज्य भीमकर्णौ च सर्वतो व्यद्रवन्दिशः
नूनं पार्थार्थमेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः ।
यत्कर्णभीमप्रभवैर्वध्यते नो बलं शरैः ॥ १३
एवं ब्रुवाणा योधास्ते तावका भयपीडिताः ।
शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृक्षवः ॥
ततः प्रावर्तत नदी घोररूपा रणाजिरे ।
शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धिनी ॥१५
वारणाश्वमनुष्याणां रुधिरौघसमुद्भवा ।
संवृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यगजवाजिभिः ॥१६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८
महानिति ॥ १ ॥ सागरोत्तरः महत्तरः ॥ ७ ॥
शरैर्व्युदस्तमाक्षिप्तं प्रोत्सारितं दूरमपसारितम् ॥ ११ ॥

सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्व-रथ-भूषणै ।
स्यन्दनैरपविद्धैश्च भग्नचक्राक्षकूबरै ॥ १७
जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भि सुमहास्वनै ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नाराचैश्च सहस्रश ॥ १८
कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगै ।
प्रास-तोमरसघातै खड्गैश्च सपरश्वधै ॥ १९
सुवर्णविकृतैश्चापि गदा-मुसल-पट्टिशै ।
ध्वजैश्च विविधाकारै शक्तिभि परिघैरपि
शतघ्नीभिश्च चित्राभिर्बभौ भारत मेदिनी ।
कनकाङ्गदहारैश्च कुण्डलैर्मुकुटैस्तथा ॥ २१
वलयैरपविद्धैश्च तथैवाङ्गुलिवेष्टकै ।
चूडामणिभिरुष्णीषै स्वर्णसूत्रैश्च मारिष ॥
तनुत्रै सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च भारत ।
वस्त्रैश्छत्रैश्च विध्वस्तैश्चामरव्यजनैरपि ॥ २३
गजाश्वमनुजैर्भिन्नै शोणिताक्तैश्च पत्रिभि ॥
तैस्तैश्च विविधैर्भिन्नैस्तत्र तत्र वसुधरा ॥ २४
पतितैरपविद्धैश्च विबभौ द्यौरिव ग्रहै ॥
अचिन्त्यमद्भुत चैव तयो कर्मातिमानुषम् ॥
दृष्ट्वा चारणसिद्धाना विस्मय समजायत ।
अग्नेर्वायुसहायस्य गति कक्ष इवाहवे ॥ २६
आसीद्भीमसहायस्य रौद्रमाधिरथेर्गतम् ।
निपातितध्वजरथ हतवाजि-नर-द्विपम् २७
गजाभ्या सप्रयुक्ताभ्यामासीन्नलवन यथा ।
मेघजालनिभ सैन्यमासीत्तव नराधिप ॥२८
विमर्द कर्णभीमाभ्यामासीच्च परमो रणे ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३८ ॥

१३९

सञ्जय उवाच ।
तत कर्णो महाराज भीम विद्ध्वा त्रिभि शरै
मुमोच शरवर्षाणि विचित्राणि बहूनि च ॥१
वध्यमानो महाबाहु सूतपुत्रेण पाण्डव ।
न विव्यथे भीमसेनो भिद्यमान इवाचल ॥२
स कर्ण कर्णिना कर्णे पीतेन निशितेन च ।
विव्याध सुभृश सख्ये तैलधौतेन मारिष ॥३
स कुण्डल महच्चारु कर्णस्यापातयद्भुवि ।
तपनीय महाराज दीप्त ज्योतिरिवाम्बरात् ।
अथापरेण भल्लेन सूतपुत्र स्तनान्तरे ।
आजघान भृश क्रुद्धो हसन्निव वृकोदर ॥५
पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान् दश भारत
रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥
ते ललाट विनिर्भिद्य सूतपुत्रस्य भारत ।
विविशुश्चोदितास्तेन वल्मीकमिव पन्नगा ॥
ललाटस्थैस्ततो बाणै सूतपुत्रो व्यरोचत ।
नीलोत्पलमयी माला धारयन्वै यथा पुरा ॥
सोऽतिविद्धो भृश कर्ण पाण्डवेन तरस्विना
रथकूबरमालम्ब्य न्यमीलयत लोचने ॥ ९
स मुहूर्तात्पुन सज्ञा लेभे कर्ण परतप ।
रुधिरोक्षितसर्वाग क्रोधमाहारयत्परम् ॥
तत क्रुद्धो रणे कर्ण पीडितो दृढधन्वना
वेग चक्रे महावेगो भीमसेनरथ प्रति ॥ ११
तस्मै कर्ण शत राजन्निषूणा गार्ध्रवाससाम्
अमर्षी बलवान् क्रुद्ध प्रेषयामास भारत ॥
तत प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डव ।
समरे तमनादृत्य तस्य वीर्यमचिन्तयन् ॥ १३
कर्णस्ततो महाराज पाण्डव नवभि शरै ॥
आजघानोरसि क्रुद्ध क्रुद्धरूप परंतप ॥ १४
तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ ।
जीमूताविव चान्योन्य प्रववर्षतुराहवे ॥ १५
तलशब्दरवैश्चैव त्रासयेता परस्परम् ।
शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामासतुर्मृधे ॥ १६
अन्योन्य समरे क्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
ततो भीमो महाबाहु सूतपुत्रस्य भारत ॥
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ननाद परवीरहा ।
तदपास्य धनुश्छिन्न सूतपुत्रो महारथ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३८ ॥

१३९

तत इति ॥ १ ॥

अन्यत्कार्मुकमादत्त भारघ्न वेगवत्तरम् ।
तदप्यथ निमेषार्धाच्चिच्छेदास्य वृकोदर १९
तृतीय च चतुर्थ च पञ्चम षष्ठमेव हि।
सप्तम चाष्टम चैव नवम दशम तथा ॥ २०
एकादश द्वादश च त्रयोदशमथापि च।
चतुर्दश पञ्चदश षोडश च वृकोदर ॥ २१
तथा सप्तदश वेगादष्टादशमथापि वा।
बहूनि भीमश्चिच्छेद कर्णस्यैव धनूषि हि॥
निमेषार्धात्तत कर्णो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत।
दृष्ट्वा स कुरु सौवीर सिन्धुवीरबलक्षयम्॥२३
सवर्मध्वजशस्त्रैश्च पतितै सवृता महीम्।
हस्त्यश्वरथदेहाश्च गतासून्प्रेक्ष्य सर्वश ॥२४
सूतपुत्रस्य सरभाद्दीप्त वपुरजायत।
स विस्फार्य महच्चाप कार्तस्वरविभूषितम्
भीम प्रैक्षत राधेयो घोर घोरेण चक्षुषा।
तत क्रुद्ध शरानस्यन्सूतपुत्रो व्यरोचत॥
मध्यदिनगतोऽर्चिष्माञ्शरदीव दिवाकर ।
मरीचिविकचस्येव राजन् भानुमतो वपु ॥
आसीदाधिरथेर्घोर वपु शरशताचितम्।
कराभ्यामाददानस्य सदधानस्य चाशुगान्
कर्षतो मुञ्चतो बाणान्नान्तर ददृशे रणे।
अग्निचक्रोपम घोर मण्डलीकृतमायुधम्॥२९
कर्णस्यासीन्महीपाल सव्यदक्षिणमस्यत ।
स्वर्णपुङ्खा सुनिशिता कर्णचापच्युता शरा
प्राच्छादयन्महाराज दिश सूर्यस्य च प्रभा
तत कनकपुङ्खाना शराणा नतपर्वणाम् ३१
धनुश्च्युताना वियति ददृशे बहुधा व्रज ।
बाणासनादाधिरथे प्रभवन्ति स्म सायका
श्रेणीकृता व्यरोचन्त राजन् क्रौञ्चा इवाम्बरे
गार्ध्रपत्राञ्शिलाधौतान्कार्तस्वरविभूषितान्
महावेगान्प्रदीप्ताग्रान्मुमोचाधिरथि शरान्
ते तु चापबलोद्धता शातकुम्भविभूषिता ३४
अजस्रमपतन्बाणा भीमसेनरथ प्रति ।
ते व्योम्नि रुक्मविकृता व्यकाशन्त सहस्रश
शलभानामिव व्राता शरा कर्णसमीरिता
चापादाधिरथेर्बाणा प्रपतन्तश्चकाशिरे ३६
एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे सस्थित शर ।
पर्वत वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयद ३७
कर्ण प्राच्छादयत्क्रुद्धो भीम सायकवृष्टिभि

तत्र भारत भीमस्य बल वीर्य पराक्रमम् ।
व्यवसाय च पुत्रास्ते ददृशु सहसैनिका ३८
ता समुद्रमिवोद्भूता शरवृष्टि समुत्थिताम् ।
अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्ध कर्णमुपाद्रवत
रुक्मपृष्ठ महच्चाप भीमस्यासीद्विशापते ।
आकर्षान्मण्डलीभूत शक्रचापमिवापरम्४०
तस्माच्छरा प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ।
सुवर्णपुङ्खैर्भीमेन सायकैर्नतपर्वभि ।
गगने रचिता माला काञ्चनीव व्यरोचत४२
ततो व्योम्नि विषक्तानि शरजालानि भागश
आहतानि व्यशीर्यन्त भीमसेनस्य पत्रिभि
कर्णस्य शरजालैर्घैर्भीमसेनस्य चोभयो ।
अग्निस्फुलिङ्गसस्पर्शैरञ्जोगतिभिराहवे ॥ ४४
तैस्तै कनकपुङ्खाना द्यौरासीत्सवृता व्रजै ।
न स्म सूर्यस्तदा भाति न स्म वाति समीरण-
शरजालावृते व्योम्नि न प्राज्ञायत किञ्चन।
स भीम छादयन्बाणै सूतपुत्र पृथग्विधै ४६
उपारोहदनादृत्य तस्य वीर्य महात्मन ।
तयोर्विसृजतोस्तत्र शरजालानि मारिष ४७
वायुभूतान्यदृश्यन्त ससक्तानीतरेतरम् ।
अन्योन्यशरसस्पर्शात्तयोर्मनुजसिहयो ४८
आकाशे भरतश्रेष्ठ
पावक समजायत।
तथा कर्ण शितान् बाणान्
कर्मारपरिमार्जितान्॥ ४९
सुवर्णविकृतान् क्रुद्ध प्राहिणोद्वधकाङ्क्षया।
तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ५०
विशेषयन्सूतपुत्र भीमस्तिष्ठेति चाब्रवीत्।
पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डव ५१
अमर्षी बलवान् क्रुद्धो दिधक्षन्निव पावक ।
ततश्चटचटाशब्दो गोधाघातादभूत्तयो ५२
[illegible]श्च सुमहान् सिहनादश्च भैरव ।
रथनेमिनिनादश्च ज्याशब्दश्चैव दारुण ५३
योधा व्युपारमन्युद्धादिदृक्षन्त पराक्रमम्।
कर्णपाण्डवयो राजन् परस्परवधैषिणो ५४
देवर्षिसिद्धगन्धर्वा साधु साध्वित्यपूजयन्
मुमुचु पुष्पवर्ष च विद्याधरगणास्तथा॥ ५५
ततो भीमो महाबाहु सरम्भी दृढविक्रम
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य शरैर्विव्याध सूतजम्५६

उपारोहत्सन्निकर्षमगात् ॥ ४७ ॥ वायुभूतानि वातोद्धूतान्यतिवेगवान्त वा ॥ ४८ ॥

कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्येषून्महाबल ।
प्राहिणोन्नव नाराचानाशीविषसमान् रणे
तावद्भिरथ तान् भीमो
व्योम्नि चिच्छेद पत्रिभि ।
नाराचान् सूतपुत्रस्य
तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५८
ततो भीमो महाबाहु शर क्रुद्धान्तकोपमम्
मुमोचाधिरथेर्वीरो यमदण्डमिवापरम् ५९
तमापतन्त चिच्छेद
राधेय प्रहसन्निव ।
त्रिभि शरै शर राजन्
पाण्डवस्य प्रतापवान् ॥ ६०
पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डव ।
तस्य तान्याददे कर्ण सर्वाण्यस्त्राण्यभीतवत्
युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया ।
तस्येषुधी धनुर्ज्यां च बाणै सन्नतपर्वभि ६२
रश्मीन्योक्त्राणि चाश्वाना
क्रुद्ध कर्णोऽच्छिनन्मृधे ।
तस्याश्वांश्च पुनर्हत्वा
सूत विव्याध पञ्चभि ॥ ६३
सोऽपसृत्य द्रुत सूतो युधामन्यो रथ ययौ ।
विहसन्निव भीमस्य क्रुद्ध कालानलद्युति ६४
ध्वज चिच्छेद राधेय पताका च व्यपातयत्
स विधन्वा महाबाहुरथ शक्ति परामृशत्६५
ता व्यवासृजदाविध्य क्रुद्ध कर्णरथ प्रति ।
तामाधिरथिरायस्त शक्ति काञ्चनभूषणाम्
आपतन्ती महोल्काभा
चिच्छेद दशभि शरै ।
साऽपतद्दशधा छिन्ना
कर्णस्य निशितै शरै ॥ ६७
अस्यत सूतपुत्रस्य मित्रार्थे चित्रयोधिन ।
स चर्मादत्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् ६८
खड्ग चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयस्य वा ।
तदस्य तरसा क्रुद्धो व्यधमच्चर्म सुप्रभम् ६९
शरैर्बहुभिरत्युग्रै प्रहसन्निव भारत ।
स विचर्मा महाराज विरथ क्रोधमूर्च्छित
असि प्रासृजदाविध्य त्वरन् कर्णरथ प्रति ।
स धनु सूतपुत्रस्य सज्य छित्त्वा महानसि
पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्ध सर्प इवाम्बरात्
तत प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कार्मुकम् ७२
शत्रुघ्न समरे क्रुद्धो दृढज्य वेगवत्तरम् ।
व्यायच्छत्स शरान्कर्ण कुन्तीपुत्रजिघांसया
सहस्रशो महाराज रुक्मपुङ्खान्सुतेजनान् ।
स वध्यमानो बलवान् कर्णचापच्युतै शरै
वैहायस प्राक्रमद्वै कर्णस्य व्यथयन्मन ।
स तस्य चरित दृष्ट्वा सङ्ग्रामे विजयैषिण ७५
लयमास्थाय राधेयो भीमसेनमवञ्चयत् ।
त च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीन व्यथितेन्द्रियम्॥
ध्वजमस्य समासाद्य तस्थौ भीमो महीतले ।
तदस्य कुरव सर्वे चारणाश्चाभ्यपूजयन् ७७
यदियेष रथात्कर्ण हर्तु तार्क्ष्य इवोरगम् ।
स च्छिन्नधन्वा विरथ स्वधर्ममनुपालयन् ७८
स्वरथ पृष्ठत कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थित ।
तद्विहत्यास्य राधेयस्तत एन समभ्ययात् ७९
सरम्भात्पाण्डव सङ्ख्ये युद्धाय समुपस्थितम्
तौ समेतौ महाराज स्पर्धमानौ महाबलौ ८०
जीमूताविव घर्मान्ते गर्जमानौ नरर्षभौ ।
तयोरासीत्सम्प्रहार क्रुद्धयोर्नरसिंहयो ॥ ८१
अमृष्यमाणयो सङ्ख्ये देवदानवयोरिव ।
क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेय कर्णेन समभिद्रुत ॥
दृष्ट्वाऽर्जुनहतान्नागान् पतितान् पर्वतोपमान् ।
रथमार्गविघातार्थ व्यायुध प्रविवेश ह ॥
हस्तिना व्रजमासाद्य रथदुर्ग प्रविश्य च ।
पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेय नाभ्यहारयत्
व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन्धनञ्जयशरैर्हतम् ।
उद्यम्य कुञ्जर पार्थस्तस्थौ परपुरञ्जय ॥ ८५
महौषधिसमायुक्त हनूमानिव पर्वतम् ।
तमस्य विशिखै कर्णो व्यधमत्कुञ्जर पुन ॥
हस्त्यङ्गान्यथ कर्णाय प्राहिणोत्पाण्डुनन्दन ।
चक्राण्यश्वास्तथा चान्यद्यद्यत्पश्यति भूतले
तत्तदादाय चिक्षेप क्रुद्ध कर्णाय पाण्डव ।
तदस्य सर्व चिच्छेद क्षिप्त क्षिप्त शितै शरै
भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भां सुदारुणाम् ।
हन्तुमैच्छत्सूतपुत्र संस्मरन्नर्जुन क्षणात् ॥ ८९
शक्तोऽपि नावधीत्कर्ण समर्थ पाण्डुनन्दन
रक्षमाण प्रतिज्ञा ता या कृता सव्यसाचिना

वैहायसमाकाशम् ॥ ७५ ॥ लयमङ्गसङ्कोचम् ॥ ७६ ॥ तद्रथादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ वज्रगर्भामन्तर्हिताङ्गुष्ठाम् ॥ ८९ ॥ समर्थ समीचीनार्थो धर्मापेक्षीति यावत् ॥९०॥

तमेव व्याकुल भीम भूयो भूय शितै शरै
मूर्च्छयाऽभिपरीताङ्गमकरोत्सूतनन्दन ॥९१
व्यायुध नावधीच्चैन कर्ण कुन्त्या वच स्मरन्
धनुषोऽग्रेण त कर्ण सोऽभिद्रुत्य परामृशत्
धनुषा स्पृष्टमात्रेण क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ।
आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्ण मूर्धन्यताडयत्
ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारक्तलोचन ।
विहसन्निव राधेयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
पुन पुनस्तूबरक मूढ औदरिकेति च ।
अकृतास्त्रक मा योत्सीर्बाल सग्रामकातर ॥
यत्र भोज्य बहुविध भक्ष्य पेय च पाण्डव ।
तत्र त्व दुर्मते योग्यो न युद्धेषु कदाचन ॥
मूल-पुष्प-फलाहारो व्रतेषु नियमेषु च ।
उचितस्त्व वने भीम न त्व युद्धविशारद ॥
क युद्ध क मुनित्व च वन गच्छ वृकोदर ।
न त्व युद्धोचितस्तात वनवासरतिर्भवान् ॥
सूदान् भृत्यजनान् दासास्त्व गृहे त्वरयन्भृश
योग्यस्ताडयितु क्रोधाद्भोजनार्थं वृकोदर ॥
मुनिर्भूत्वाऽथवा भीम फलान्यादत्स्व दुर्मते ।
वनाय व्रज कौन्तेय न त्व युद्धविशारद ॥
फलमूलाशने शक्तस्त्व तथाऽतिथिपूजने ।
न त्वा शस्त्रसमुद्योगे योग्य मन्ये वृकोदर ॥
कौमारे यानि वृत्तानि विप्रियाणि विशापते
तानि सर्वाणि चाप्येव रूक्षाण्यश्रावयद्भृशम्
अथैन तत्र सलीनमस्पृशद्धनुषा पुन ।
प्रहसश्च पुनर्वाक्य भीममाह वृषस्तदा ॥ ३
योद्धव्य मारिषान्यत्र न योद्धव्य च मादृशै
मादृशैर्युध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते ॥ ४

गच्छ वा यत्र तौ कृष्णौ
तौ त्वा रक्षिष्यतो रणे ।
गृह वा गच्छ कौन्तेय
किं ते युद्धेन बालक ॥ ५

कर्णस्य वचन श्रुत्वा भीमसेनोऽतिदारुण
उवाच कर्ण प्रहसन् सर्वेषा शृण्वता वच ॥
जितस्त्वमसकृद्दुष्ट कत्थसे किं वृथाऽऽत्मना
जयाजयौ महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनै ॥
मल्लयुद्ध मया सार्धं कुरु दुष्कुलसभव ।
महाबलो महाभोगी कीचको निहतो यथा
तथा त्वा घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्वराजसु ।
भीमस्य मतमाज्ञाय कर्णो बुद्धिमता वर ॥
विरराम रणात्तस्मात्पश्यता सर्वधन्विनाम्
एव त विरथं कृत्वा कर्णो राजन् व्यकत्थयत्

प्रमुखे वृष्णिसिहस्य
पार्थस्य च महात्मन ।
ततो राजञ्छिलाधौता-
ञ्छरान् शाखामृगध्वज ॥ ११

प्राहिणोत्सूतपुत्राय केशवेन प्रचोदित ।
तत पार्थभुजोत्सृष्टा शरा कनकभूषणा
गाण्डीवप्रभवा कर्ण हसा क्रौञ्चमिवाविशन्
स भुजङ्गैरिवाविष्टैर्गाण्डीवप्रेषितै शरै ॥१३
भीमसेनादपासेधत्सूतपुत्र धनञ्जय ।
स छिन्नधन्वा भीमेन धनञ्जयशराहत ॥ १४
कर्णो भीमादपायासीद्रथेन महता द्रुतम् ।
भीमोऽपि सात्यकेर्वाह समारुह्य नरर्षभ ॥
अन्वयाद्भ्रातर सख्ये पाण्डव सव्यसाचिनम्
तत कर्ण समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जय ॥
नाराच क्रोधताम्राक्ष प्रैषीन्मृत्युमिवान्तक
स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमम्
नाराचोऽभ्यपतत्कर्ण तूर्णं गाण्डीवचोदित ।
तमन्तरिक्षे नाराच द्रौणिश्चिच्छेद पत्रिणा ॥
धनञ्जयभयात्कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथ ।
ततो द्रौणि चतु षष्ट्या विव्याध कुपितोऽर्जुन
शिलीमुखैर्महाराज मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत्
स तु मत्तगजाकीर्णमनीक रथसङ्कुलम् ॥ २०
तूर्णमभ्याविशद्द्रौणिर्धनञ्जयशरार्दित ।
तत सुवर्णपृष्ठाना चापाना कूजता रणे ॥
शब्द गाण्डीवघोषेण कौन्तेयोऽभ्यभवद्बली
धनञ्जयस्तथा यान्त पृष्ठतो द्रौणिमभ्यगात् ॥
नातिदीर्घमिवाध्वान शरै सत्रासयन्बलम् ।
विदार्य देहान्नाराचैर्नरवारणवाजिनाम् ॥
कङ्कबर्हिणवासोभिर्बल व्यधमदर्जुन ।
तद्बल भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवम् ॥ २४
पाकशासनिरायत्त पार्थ स निजघान ह ॥

तूबरको पुश्चिन्हराहित षढ इति यावत् 'तूबरोऽस्मश्रुपुरुषे' इत्युपक्रम्य 'पुरुषव्यञ्जनत्यक्ते' इति **मेदिनी** । **औदरिको बह्वाशी** ॥९५॥ व्रतेषु नियमेषु आगतुकेषु ॥९७॥ सलीन सकुचिताङ्गम् ॥ १०३ ॥ व्यकत्थयत् भर्त्सितवान् ॥११०॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३९ ॥

१४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहन्यहनि मे दीप्त यशः पतति सञ्जय ।
हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम्
धनञ्जय सुसंक्रुद्ध प्रविष्टो मामक बलम् ।
रक्षित द्रौणिकर्णाभ्यामप्रवेश्य सुरैरपि ॥ २
ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रम ।
सहित कृष्णभीमाभ्या शिनीनामृषभेण च
तदाप्रभृति मा शोको
दहत्यग्निरिवाशयम् ।
ग्रस्तानिव प्रपश्यामि
भूमिपालान् ससैन्धवान् ॥ ४
अप्रिय सुमहत्कृत्वा सिन्धुराज किरीटिन
चक्षुर्विषयमापन्न कथ जीवितमाप्नुयात ५
अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्धव
युद्ध तु तद्यथावृत्त तन्ममाचक्ष्व तत्त्वत ॥ ६
यश्च विक्षोभ्य महती सेनामालोड्य चासकृत
एक प्रविष्ट संक्रुद्धो नलिनीमिव कुञ्जर ७
तस्य मे वृष्णिवीरस्य ब्रूहि युद्ध यथातथम् ।
धनञ्जयार्थे यत्तस्य कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ८

सञ्जय उवाच ।

तथा तु वैकर्तनपीडित त
भीम प्रयान्त पुरुषप्रवीरम् ।
समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये
शिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन ॥ ९
नदन्यथा वज्रधरस्तपान्ते
ज्वलन्यथा जलदान्ते च सूर्य ।
निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन
स कम्पयस्तव पुत्रस्य सेनाम् १०
त यान्तमश्वै रजतप्रकाशै-
रायोधने वीरतर नदन्तम् ।
नाशक्नुवन्वारयितु त्वदीया
सर्वे रथा भारत माधवाग्र्यम् ॥ ११
अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी
शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।
अलम्बुष सात्यकि माधवाग्र्य-
मवारयद्राजवरोऽभिपत्य ॥ १२
तयोरभूद्भारत सम्प्रहारो
यथाविधो नैव बभूव कश्चित् ।
प्रेक्षन्त एवाहवशोभिनौ तौ
योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ॥ १३
आविध्यदेन दशभि पृषत्कै-
रलम्बुषो राजवर प्रसह्य ।
अनागतानेव तु तान् पृषत्कां-
श्चिच्छेद बाणै शिनिपुङ्गवोऽपि १४
पुन स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पै-
राकर्णपूर्णैर्निशितै सपुङ्खै ।
विव्याध देहावरण विदार्य
ते सात्यकेराविविशु शरीरम् ॥ १५
तै कायमस्याग्र्यनिलप्रभावै-
र्विदार्य बाणैर्निशितैर्ज्वलद्भि ।
आजघ्निवांस्तान रजतप्रकाशा-
नश्वांश्चतुर्भिश्चतुर प्रसह्य ॥ १६
तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी
नप्ता शिनेश्चक्रधरप्रभाव ।
अलम्बुषस्योत्तमवेगवद्भि-
रश्वांश्चतुर्भिर्निजघान बाणै ॥ १७
अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य
भल्लेन कालानलसन्निभेन ।
सकुण्डल पूर्णशशिप्रकाश
भ्राजिष्णु वक्त्र निचकर्त देहात् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया एकोनचत्वारिंश-
दधिकशततमोऽध्याय ॥ १३९ ॥

१४०

अहन्यहनीति॥१॥ प्रेक्षन्त प्रेक्षका बभूवुरित्येतद्बहु-
वचनतया परिणतमनुपश्यते॥१३॥ प्रसह्य अनादृत्य॥१४॥

निहत्य त पार्थिवपुत्रपौत्र
सख्ये यदूनामृषभ प्रमाथी ।
ततोऽन्वयादर्जुनमेव वीर
सैन्यानि राजस्तव सन्निवार्य ॥ १९
अन्वागत वृष्णिवीर समीक्ष्य
तथाऽरिम ये परिवर्तमानम् ।
घ्नन्त कुरूणामिषुभिर्बलानि
पुन पुनर्वायुमिवाभ्रपूगान ॥ २०
ततोऽवहन्सैन्धवा साधु दान्ता
गो-क्षीर-कुन्देन्दु-हिमप्रकाशा ।
सुवर्णजालावतता सदश्वा
यतो यत कामयते नृसिह ॥ २१
अथात्मजास्ते सहिताभिपेतु
रन्ये च योधास्त्वरितास्त्वदीया ।
कृत्वा मुख भारत योधमुख्य
दु शासन त्वत्सुतमाजमीढ ॥ २२
ते सर्वत सपरिवार्य सख्ये
शैने- ----- ।
स चापि तान्प्रवर सात्वताना
न्यवारयद्बाणजालेन वीर ॥ २३
निवार्य तास्तूर्णममित्रघाती
नप्ता शिने पत्रिभिरग्निकल्पै ।
दु शासनस्याभिजघान वाहा
नुद्यम्य बाणासनमाजमीढ ॥ २४
ततोऽर्जुनो हर्षमवाप सख्ये
कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे
चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४० ॥

१४१

सञ्जय उवाच ।
तमुद्यत महाबाहु दु शासनरथ प्रति ।
त्वरित त्वरणीयेषु धनञ्जयजयैषिणम् ॥ १
त्रिगर्ताना महेष्वासा सुवर्णविकृतध्वजा ।
सेनासमुद्रमाविष्टमनन्त पर्यवारयन् ॥ २
अथैन रथवशेन सर्वत सन्निवार्य ते ।
अवाकिरञ्छरव्रातै क्रुद्धा परमधन्विन ३
अजयद्राजपुत्रास्तान् भ्राजमानान्महारणे ।
एक पञ्चाशत शत्रून्सात्यकि सत्यविक्रम
सप्राप्य भारतीमध्य तलघोषसमाकुलम् ।
असि-शक्ति गदापूर्णमप्लव सलिल यथा ॥५
तत्राद्भुतमपश्याम
शैनेयचरित रणे ।
प्रतीच्या दिशि त दृष्ट्वा
प्राच्या पश्यामि लाघवात ॥ ६
उदीचीं दक्षिणा प्राचीं
प्रतीचीं विदिशस्तथा ।
नृत्यन्निवाचरच्छूरो
यथा रथशत तथा ॥ ७
तद्दृष्ट्वा चरित तस्य सिहविक्रान्तगामिन ।
त्रिगर्ता सन्यवर्तन्त सन्तप्ता स्वजन प्रति ८
तमन्ये शूरसेनाना शूरा सख्ये न्यवारयन् ।
नियच्छन्त शरव्रातैर्मत्त द्विपमिवाङ्कुशै ९
तैर्व्यवाहरदार्यात्मा मुहूर्तादिव सात्यकि ।
तत कालिङ्गैर्युयुधे सोऽचिन्त्यबलविक्रम १०
ता च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गाना दुरत्ययाम्
अथ पार्थ महाबाहुर्धनञ्जयमुपासदत् ॥ ११
तरन्निव जले श्रान्तो यथा स्थलमुपेयिवान् ।
त दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र युयुधान समाश्वसत् १२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य केशव पार्थमब्रवीत् ।
असावायाति शैनेयस्तव पार्थ पदानुग १३
एष शिष्य सखा चैव तव सत्यपराक्रम ।
सर्वान् योधास्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषर्षभ
एष कौरवयोधाना कृत्वा घोरमुपद्रवम् ।
तव प्राणै प्रियतम किरीटिन्नेति सात्यकि
एष द्रोण तथा भोज
कृतवर्माणमेव च ।
कदर्थीकृत्य विशिखै
फाल्गुनाभ्यति सात्यकि ॥ १६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चत्वारिंशदधिक-शततमोऽध्याय ॥ १४० ॥

१४१
तमिति । त्वरणीयेषु कृत्येषु ॥ १ ॥

धर्मराजप्रियान्वेषी
हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
शूरश्चैव कृतास्त्रश्च
फाल्गुनाभ्येति सात्यकि ॥ १७
कृत्वा सुदुष्कर कर्म
सैन्यमध्ये महाबल ।
तव दर्शनमन्विच्छन्
पाण्डवाभ्येति सात्यकि १८
बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् ।
आचार्यप्रमुखान् पार्थ प्रयात्येष स सात्यकि ॥
स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वरूथिनीम् ।
प्रेषितो धर्मराजेन पार्थैषोऽभ्येति सात्यकि ॥
यस्य नास्ति समो योध कौरवेषु कथञ्चन ।
सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्युद्धदुर्मद ॥
कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्गवामिव ।
निहत्य बहुला सेना पार्थैषोऽभ्येति सात्यकि
एष राजसहस्राणा वक्त्रै पङ्कजसन्निभै ।
आस्तीर्य वसुधा पार्थ क्षिप्रमायाति सात्यकि
एष दुर्योधन जित्वा भ्रातृभि सहित रणे ।
निहत्य जलसन्ध च क्षिप्रमायाति सात्यकि
रुधिरौघवती कृत्वा नदी शोणितकर्दमाम् ।
तृणवन्न्यस्य कौरव्यानेष ह्यायाति सात्यकि ॥
तत प्रहृष्ट कौन्तेय केशव वाक्यमब्रवीत्
न मे प्रिय महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकि
न हि जानामि वृत्तान्त धर्मराजस्य केशव ।
सात्वतेन विहीन स यदि जीवति वा न वा
एतेन हि महाबाहो रक्षितव्य स पार्थिव ।
तमेष कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुग ॥ २८
राजा द्रोणाय चोत्सृष्ट सैन्धवश्चानिपातित
प्रत्युद्याति च शैनेयमेष भूरिश्रवा रणे ॥ २९
सोऽय गुरुतरो भार सैन्धवार्थे समाहित ।
ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रक्षितव्यश्च सात्यकि
जयद्रथश्च हन्तव्यो लम्बते च दिवाकर ।
श्रान्तश्चैष महाबाहुरल्पप्राणश्च साम्प्रतम् ॥
परिश्रान्ता हयाश्चास्य हययन्ता च माधव ।
न च भूरिश्रवा श्रान्त ससहायश्च केशव ॥
अपीदानी भवेदस्य क्षेममस्मिन् समागमे ।
कच्चिन्न सागर तीर्त्वा सात्यकि सत्यविक्रम
गोष्पद प्राप्य सीदेत महौजा शिनिपुङ्गव ।
अपि कौरवमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ॥ ३४
समेत्य भूरिश्रवसा स्वस्तिमान्सात्यकिर्भवेत् ।
व्यतिक्रममिम मन्ये धर्मराजस्य केशव ॥
आचार्याद्भयमुत्सृज्य य प्रेषयत सात्यकिम् ।
ग्रहण धर्मराजस्य खग श्येन इवामिषम् ॥
नित्यमाशसते द्रोण
कच्चित् स्यात्कुशली नृप ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने
एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४१ ॥

१४२

सञ्जय उवाच ।
तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य सात्वत युद्धदुर्मदम् ।
क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन् सहसा समुपाद्रवत्
तमब्रवीन्महाराज कौरव्य शिनिपुङ्गवम् ।
अद्य प्राप्तोऽसि दिष्ट्या मे चक्षुर्विषयमित्युत ॥
चिराभिलषित काममह प्राप्स्यामि संयुगे ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे रण
अद्य त्वा समरे हत्वा नित्य शूराभिमानिनम्
नन्दयिष्यामि दाशार्ह कुरुराज सुयोधनम् ॥
अद्य मद्बाणनिर्दग्ध पतित धरणीतले ।
द्रक्ष्यतस्त्वा रणे वीरौ सहितौ केशवार्जुनौ ॥
अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वा निहत मया
सव्रीडो भविता सद्यो येनासीह प्रवेशित ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४१ ॥

१४२

तमिति ॥ १ ॥ उतात्यर्थम् ॥ २ ॥

अद्य मे विक्रमं पार्थो विज्ञास्यति धनञ्जय ।
त्वयि भूमौ विनिहते शयाने रुधिरोक्षिते ॥
चिराभिलषितो ह्येष त्वया सह समागमः ।
पुरा देवासुरे युद्धे शक्रस्य बलिना यथा ॥ ८
अद्य युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्वत ।
ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मद्वीर्यबलपौरुषम् ॥ ९
अद्य संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे ।
यथा रामानुजेनाजौ रावणिर्लक्ष्मणेन ह ॥
अद्य कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च माधव ।
हते त्वयि निरुत्साहा रणं त्यक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥
अद्य तेऽपचितिं कृत्वा शितैर्माधव सायकैः ।
तत्स्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे ॥
मच्चक्षुर्विषयं प्राप्तो न त्वं माधव मोक्ष्यसे ।
सिंहस्य विषयं प्राप्तो यथा क्षुद्रमृगस्तथा ॥
युयुधानस्तु तं राजन्प्रत्युवाच हसन्निव ।
कौरवेय न संत्रासो विद्यते मम संयुगे ॥ १४
नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण तु केवलम् ।
स मां निहन्यात्संग्रामे यो मां कुर्यान्निरायुधम् ॥
समास्तु शाश्वतीर्हन्याद्यो मां हन्याद्धि संयुगे ।
किं वृथोक्तेन बहुना कर्मणा तत्समाचर ॥
शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ।
श्रुत्वा त्वद्गर्जितं वीर हास्यं हि मम जायते ॥
चिरकालेप्सितं लोके युद्धमद्यास्तु कौरव ।
त्वरते मे मतिस्तात तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ॥
नाहत्वाऽहं निवर्तिष्ये त्वामद्य पुरुषाधम ।
अन्योन्यं तौ तथा वाग्भिस्तक्षन्तौ नरपुङ्गवौ ।
जिघांसू परमक्रुद्धावभिजघ्नतुराहवे ।
समेतौ तौ महेष्वासौ
शुष्मिणौ स्पर्धिनौ रणे ॥ २०
द्विरदाविव संक्रुद्धौ वासितार्थे मदोत्कटौ ।
भूरिश्रवाः सात्यकिश्च ववर्षतुररिंदमौ ॥ २१
शरवर्षाणि घोराणि मेघाविव परस्परम् ।
सौमदत्तिस्तु शैनेयं प्रच्छाद्येषुभिराशुगैः ॥
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ विव्याध निशितैः शरैः ।
दशभिः सात्यकिं विद्ध्वा सौमदत्तिरथापरान् ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्
जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ।
तानस्य विशिखांस्तीक्ष्णा-
नन्तरिक्षे विशांपते ॥ २४
अप्राप्तानस्त्रमायाभिरग्रसत्सात्यकिः प्रभो ।
तौ पृथक्शस्त्रवर्षाभ्यामवर्षेतां परस्परम् ॥
उत्तमाभिजनौ वीरौ कुरुवृष्णियशस्करौ ।
तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥
रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकृन्तताम् ।
निर्भिन्दन्तौ हि गात्राणि विक्षरन्तौ च शोणितम् ।
व्यष्टम्भयेतामन्योन्यं प्राणद्यूताभिदेविनौ ।
एवमुत्तमकर्माणौ कुरुवृष्णियशस्करौ ॥ २८
परस्परमयुध्येतां वारणाविव यूथपौ ।
तावदीर्घेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ॥ २९
यियासन्तौ परं स्थानमन्योन्यं संजगर्जतुः ।
सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्ट्या परस्परम् ।
हृष्टवद्धार्तराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षताम् ।
संप्रैक्षन्त जनास्तौ तु युध्यमानौ युधांपती ॥
यूथपौ वासिताहेतोः प्रयुद्धाविव कुञ्जरौ ।
अन्योन्यस्य हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य च ।
विरथावसियुद्धाय समेयातां महारणे ।
आर्षभे चर्मणी चित्रे प्रगृह्य विपुले शुभे ॥
विकोशौ चाप्यसी कृत्वा
समरे तौ विचेरतुः ।
चरन्तौ विविधान्मार्गान्
मण्डलानि च भागशः ॥ ३४
मुहुराजघ्नतुः क्रुद्धावन्योन्यमरिमर्दनौ ।
सखड्गौ चित्रवर्माणौ सनिष्काङ्गदभूषणौ ॥
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम् ।
संपातं समुदीर्णं च दर्शयन्तौ यशस्विनौ ॥
असिभ्यां संप्रजह्राते परस्परमरिंदमौ ।
उभौ छिद्रैषिणौ वीरावुभौ चित्रं ववल्गतुः ॥
दर्शयन्तावुभौ शिक्षां लाघवं सौष्ठवं तथा ।
रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योन्यं पर्यकर्षताम् ॥
मुहूर्तमिव राजेन्द्र समाहत्य परस्परम् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां वीरावाश्वसतां पुनः ॥
असिभ्यां चर्मणी चित्रे शतचन्द्रे नराधिप ।
निकृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ ४०

शाश्वतीः समाः सर्वकालम् । तुरवधारणे नित्यमेव असौ हन्यात् । जय एव तस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणसमूहपुरस्कृता-वित्यर्थः ।

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभि समसज्जेतामायसै परिघैरिव ॥ ४१
तयो राजन् भुजाघातनि[illegible] ।
शिक्षाबलसमुद्भूता सर्वयोधप्रहर्षणा ॥ ४२
तयोर्नृवरयो राजन्समरे युध्यमानयो ।
भीमोऽभवन्महाशब्दो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ४३
द्विपाविव विषाणाग्रे शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
भुजयोक्त्रावबन्धैश्च शिरोभ्या चावघातनै ॥
पादावकर्षसन्धानैस्तोमराङ्कुशलासन ।
पादोदरविबन्धैश्च भूमावुद्भ्रमणैस्तथा ॥ ४५
गतप्रत्यागताक्षेपै पातनोत्थानसप्लुतै ।
युयुधाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुङ्गवौ ॥ ४६
द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि युद्धानि भारत ।
तान्यदर्शयता तत्र युध्यमानौ महाबलौ ॥
क्षीणायुधे सात्वते युध्यमाने
ततोऽब्रवीदर्जुन वासुदेव ।
पश्यस्वैन विरथ युध्यमान
रणे वर सर्वधनुर्धराणाम् ॥ ४८
प्रविष्टो भारतीं भित्त्वा तव पाण्डव पृष्ठत ।
योधितश्च महावीर्यै सर्वैर्भारत भारतै ॥
परिश्रान्त युधा श्रेष्ठ सप्राप्तो भूरिदक्षिण ।
युद्धाकाङ्क्षी समायान्त नैतत्सममिवार्जुन ॥
ततो भूरिश्रवा क्रुद्ध सात्यकि युद्धदुर्मद ।
उद्यम्याभ्याहनद्राजन्मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥
रथस्थयोर्द्वयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योधमुख्ययो ।
केशवार्जुनयो राजन्समरे प्रेक्षमाणयो ॥ ५०
अथ कृष्णो महाबाहुरर्जुन प्रत्यभाषत ।
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्र सौमदत्तिवश गतम्
परिश्रान्त गत भूमौ कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
तवान्तेवासिन वीर पालयार्जुन सात्यकिम्
न वश यज्ञशीलस्य गच्छेदेष वरोऽर्जुन ।
त्वत्कृते पुरुषव्याघ्र तदाशु क्रियता विभो ॥
अथाब्रवीद्धृष्टमना वासुदेव धनञ्जय ।
पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्त कुरुपुङ्गवम् ॥
महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथपम् ।

सञ्जय उवाच ।

इत्येव भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनञ्जये ॥ ५७
हाहाकारो महानासीत्सैन्याना भरतर्षभ ।
तदुद्यम्य महाबाहु सात्यकि न्यहनद्भुवि ॥
स सिंह इव मातङ्ग विकर्षन् भूरिदक्षिण ।
व्यरोचत कुरुश्रेष्ठ सात्वतप्रवर युधि ॥ ५९
अथ कोशाद्विनिष्कृष्य खड्ग भूरिश्रवा रणे
मूर्धजेषु निजग्राह पदा चोरस्यताडयत् ॥
ततोऽस्य छेत्तुमारब्ध
शिर कायात्सकुण्डलम् ।
तावत्क्षणात्सात्वतोऽपि
शिर सभ्रमयस्त्वरन् ॥ ६१
यथा चक्र तु कौलालो दण्डविद्ध तु भारत ।
सहैव भूरिश्रवसो बाहुना केशधारिणा ॥
न तथा परिकृष्यन्त दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
वासुदेवस्ततो राजन्भूयोऽर्जुनमभाषत ॥ ६३
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्र सौमदत्तिवश गतम्
तव शिष्य महाबाहो धनुष्यनवर त्वया ॥
असत्यो विक्रम पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे ।
विशेषयति वार्ष्णेय सात्यकि सत्यविक्रमम्
एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डव ।
मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ॥ ६६
विकर्षन्सात्वतश्रेष्ठ क्रीडमान इवाहवे ।
सहर्षयति मा भूय कुरूणा कीर्तिवर्धन ॥
प्रवर वृष्णिवीराणा यन्न हन्याद्धि सात्यकिम्
महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ॥ ६८
एव तु मनसा राजन्पार्थ सपूज्य कौरवम् ।
वासुदेव महाबाहुरर्जुन प्रत्यभाषत ॥ ६९
सैन्धवे सक्तदृष्टित्वान्नैन पश्यामि माधवम् ।
एतत्त्वसुकर कर्म यादवार्थे करोम्यहम् ॥ ७०
इत्युक्त्वा वचन कुर्वन्वासुदेवस्य पाण्डव ।
तत क्षुरप्र निशित गाण्डीवे समयोजयत् ॥

भुजाघाता भनस्फोट निग्रहो हस्तवारण प्रग्रहा गलहस्तक ॥ ४२ ॥ भुजयोक्त्रावबन्धैर्बाहुपाशवेष्टनै अवघातनैस्ताडनै ॥ ४४ ॥ पादशब्द प्रत्येक सम्बध्यते । पादावकर्षं चरणावकर्षण, पादसधानैश्चरणच्छादितकै, तामैरैरातिस्फोटनै अङ्कुशखलुचनै पादान्तरनिबन्धे पादाभ्यामुदरपीडीकरणै, उद्भ्रमण परिवर्तने ॥ ४५ ॥ गतगमने, प्रत्यागतरावर्तनै, आक्षेपरास्फालन, पातनैर्भूमिप्रापणै, उत्थानै उत्पतन सप्लुतै विस्फारानुबन्धै ॥ ४६ ॥ सममनुरूपम् ॥ ५० ॥ अभ्यहनदास्फालितवान ॥ ५१ ॥ कुलाल एव कौलाल ॥ ६२ ॥ न हन्याद्धन्तु न शक्नोति द्वितीय इव शब्द एवार्थ कर्षत्येवत्यन्वय ॥ ६८ ॥

पार्थबाहुविसृष्ट स महोल्केव नभश्च्युता । सखड्ग यज्ञशीलस्य साङ्गद बाहुमच्छिनत् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोबाहुच्छेदे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४२ ॥

१४३

सञ्जय उवाच ।

स बाहुर्न्यपतद्भूमौ सखड्ग सशुभाङ्गद ।
आदधज्जीवलोकस्य दु खमद्भुतमुत्तम ॥ १
प्रहरिष्यन्हृतो बाहुरदृश्येन किरीटिना ।
वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पन्नग ॥ २
स मोघ कृतमात्मान दृष्ट्वा पार्थेन कौरव ।
उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पाण्डवम्

भूरिश्रवा उवाच ।

नृशस बत कौन्तेय कर्मेद कृतवानसि ।
अपश्यतो विषक्तस्य यन्मे बाहुमचिच्छिद ४
किं नु वक्ष्यसि राजान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
किं कुर्वाणो मया सख्ये हतो भूरिश्रवा रणे
इदमिन्द्रेण ते साक्षादुपदिष्ट महात्मना ।
अस्त्र रुद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ कृपेण वा ॥ ६
ननु नामास्त्रधर्मज्ञस्त्व लोकेऽभ्यधिक परै ।
सोऽयुध्यमानस्य कथ रणे प्रहृतवानसि ॥ ७
न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते ।
व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विन ॥ ८
इद तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितम् ।
कथमाचरित पार्थ पापकर्म सुदुष्करम् ॥ ९
आर्येण सुकर त्वाहुरार्यकर्म धनञ्जय ।
अनार्यकर्म त्वार्येण सुदुष्करतम भुवि ॥ १०
येषु येषु नरव्याघ्र यत्र यत्र च वर्तते ।
आशु तच्छीलतामेति तदिद त्वयि दृश्यते ॥
कथ हि राजवश्यस्त्व कौरवेयो विशेषत ।
क्षत्रधर्मादपक्रान्त सुवृत्तश्चरितव्रत ॥ १२
इद तु यदतिक्षुद्र वार्ष्णेयार्थे कृत त्वया ।
वासुदेवमत नून नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ १३
को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते ।
ईदृश व्यसन दद्याद्यो न कृष्णसखा भवेत् १४
व्रात्या सक्लिष्टकर्माण प्रकृत्यैव च गर्हिता ।
वृष्ण्यन्धका कथ पार्थ प्रमाण भवता कृता
एवमुक्तो रणे पार्थो भूरिश्रवसमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ।

व्यक्त हि जीर्यमाणोऽपि बुद्धि जरयते नर
अनर्थकमिद सर्व यत्त्वया व्याहृत प्रभो ।
जानन्नेव हृषीकेश गर्हसे मा च पाण्डवम् १७
सग्रामाणा हि धर्मज्ञ सर्वशास्त्रार्थपारग ।
न चाधर्ममह कुर्यां जानश्चैव हि मुह्यसे ॥ १८
युद्ध्यन्ति क्षत्रिया शत्रून्
स्वै स्वै परिवृता नरा ।
भ्रातृभि पितृभि पुत्रै-
स्तथा सबान्धबान्धवै ॥ १९
वयस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाहु समाश्रिता ।
स कथ सात्यकिं शिष्य सुखसम्बन्धिमेव च
अस्मदर्थे च युद्ध्यन्त
त्यक्त्वा प्राणान्सुदुस्त्यजान् ।
मम बाहु रणे राजन्
दक्षिण युद्धदुर्मदम् ॥ २१
न ह्यात्मा रक्षितव्यो वै राजन् रणगतेन हि
यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप॥
तै रक्ष्यमाणै स नृपो रक्षितव्यो महामृधे ।
यद्यह सात्यकिं पश्ये वध्यमान महारणे ॥ २३
ततस्तस्य वियोगेन पाप मेऽनर्थतो भवेत् ।
रक्षितश्च मया यस्मात्तस्मात्कुध्यसि किं मयि

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४२ ॥

१४३

स इति ॥ १ ॥ विषक्तस्य अन्यासक्तस्य ॥ ४ ॥ येषु येषु सत्स्वसत्सु वा यत्र यत्र शुभेऽशुभे वा कर्मणि ॥ ११ ॥

यच्च मे गर्हसे राजन्नन्येन सह सङ्गतम् ।
अहं त्वया विनिकृतस्तत्र मे बुद्धिविभ्रम २५
कवचं धुन्वतस्तुभ्य रथं चारोहत स्वयम् ।
धनुर्ज्यां कर्षतश्चैव युध्यत सह शत्रुभि ॥२६
एवं रथगजाकीर्णे हयपत्तिसमाकुले ।
सिंहनादोद्धतरवे गभीरे सैन्यसागरे ॥ २७
स्वै परैश्च समेतेभ्य सात्वतेन च सङ्गमे ।
एकस्यैकेन हि कथ सग्राम सभविष्यति २८
बहुभि सह सगम्य निर्जित्य च महारथान् ।
श्रान्तश्च श्रान्तवाहश्च विमना शस्त्रपीडित
ईदृश सात्यकि सख्ये निर्जित्य च महारथम् ।
अधिकत्व विजानीषे स्ववीर्यवशमागतम् ३०
यदिच्छसि शिरश्चास्य असिना हन्तुमाहवे
तथा कृच्छ्रगत चैव सात्यकिं क क्षमिष्यति
त्व वै विगर्हयात्मानमात्मान यो न रक्षसि ।
कथ करिष्यसे वीर यो वा त्वा सश्रयेज्जन ॥
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तो महाबाहुर्यूपकेतुर्महायशा ।
युयुधान समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ॥३३
शरानास्तीर्य सव्येन पाणिना पुण्यलक्षण ।
यियासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान्प्राणेष्वथाजुहोत् ॥
सूर्ये चक्षु समाधाय प्रसन्न सलिले मन ।
ध्यायन्महोपनिषद योगयुक्तोऽभवन्मुनि
तत स सर्वसेनाया जन कृष्णधनञ्जयौ ।
गर्हयामास त चापि शशस पुरुषर्षभम् ॥ ३६
निन्द्यमानौ तथा कृष्णौ नोचतु किंचिदप्रिय
तत प्रशस्यमानश्च नाहृष्यद्यूपकेतन ॥ ३७
तास्तथा वादिनो राजन्पुत्रांस्तव धनञ्जय ।
अमृष्यमाणो मनसा तेषा तस्य च भाषितम् ॥
असक्रुद्धमना वाच स्मारयन्निव भारत ।
उवाच पाण्डुतनय साक्षेपमिव फाल्गुन ३९
मम सर्वेऽपि राजानो जानन्त्येव महाव्रतम्
न शक्यो मामको हन्तु यो मे स्याद्बाणगोचरे
यूपकेतो निरीक्ष्यैतन्न मामर्हसि गर्हितुम् ।
न हि धर्ममविज्ञाय युक्त गर्हयितु परम् ॥ ४१
आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीर जिघासत ।
यदह बाहुमच्छैत्स न स धर्मो विगर्हित ४२
न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्मण ।
अभिमन्योर्वध तात धार्मिक को न पूजयेत्
एवमुक्त स पार्थेन शिरसा भूमिमस्पृशत् ।
पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणम्
एतत्पार्थस्य तु वचस्तत श्रुत्वा महाद्युति ।
यूपकेतुर्महाराज तूष्णीमासीदवाङ्मुख ४५
अर्जुन उवाच ।
या प्रीतिर्धर्मराजे मे भीमे च बलिना वरे
नकुले सहदेवे च सा मे त्वयि शलाग्रज ४६
मया त्व समनुज्ञात कृष्णेन च महात्मना ।
गच्छ पुण्यकृतॉल्लोकाञ्छिबिरौशीनरो यथा
वासुदेव उवाच ।
ये लोका मम विमला सकृद्विभाता
ब्रह्माद्यै सुरवृषभैरपीष्यमाणा ।
तान् क्षिप्र व्रज सततग्निहोत्रयाजिन्
मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयान ॥४८
सञ्जय उवाच ।
उत्थित स तु शैनेयो विमुक्त सौमदत्तिना
खड्गमादाय चिच्छित्सु शिरस्तस्य महात्मन
निहत पाण्डुपुत्रेण प्रसक्त भूरिदक्षिणम् ।
इयेष सात्यकिर्हन्तु शलाग्रजमकल्मषम् ॥५०
निकृत्तभुजमासीन छिन्नहस्तमिव द्विपम् ।
क्रोशता सर्वसैन्याना निन्द्यमान सुदुर्मना ॥
वार्यमाण स कृष्णेन पार्थेन च महात्मना ।
भीमेन चक्ररक्षाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ५२
कर्णेन वृषसेनेन सैन्धवेन तथैव च ।
विक्रोशता च सैन्यानामवधीत्त धृतव्रतम् ५३
प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन छिन्नबाहवे ।
सात्यकि कौरवेयाय खड्गेनापाहरच्छिर ५४
नाभ्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिं तेन कर्मणा
अर्जुनेन हत पूर्व यज्जघान कुरूद्वहम् ॥ ५५
सहस्राक्षसम चैव सिद्धचारणमानवा ।
भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगत हतम् ॥५६
अपूजयन्त त देवा विस्मितास्तेऽस्य कर्मभि
पक्षवादाश्च सुबहून्प्रावदस्तव सैनिका ॥५७
न वार्ष्णेयस्यापराधो भवितव्य हि तत्तथा ।
तस्मान्मन्युर्न व कार्य क्रोधो दु खतरो नृणा

प्राय आमरणानशन, उपाविशत् प्रारब्धवान् ॥ ३३ ॥ प्राणानसून् प्राणेषु वायुषु अजुहोदाहितवान् ॥ ३४ ॥ प्रसन्नमकल्मषम् ॥ ३५ ॥ दक्षिण कृत्तमात्मन पाणि अस्यार्जुनस्य समीपे प्राहिणोत् प्रहितवान् ॥ ४४ ॥ सकृद्विभाता सहप्रकाशा गरुडस्योत्तमाङ्गेन पृष्ठेन यान यस्य ॥ ४८ ॥ प्रसक्तमन्यासक्तम् ॥ ५० ॥

हन्तव्यश्चैव वीरेण नात्र कार्या विचारणा ।
विहितो ह्यस्य धात्रैव मृत्यु सात्यकिराहवे॥
सात्यकिरुवाच ।
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मा प्रभाषत।
धर्मवादैरधर्मिष्ठा धर्मकञ्चुकमास्थिता ॥ ६०
यदा बाल सुभद्राया सुत शस्त्रविना कृत।
युष्माभिर्निहतो युद्धे तदा धर्म क वो गत ॥
मया त्वेतत्प्रतिज्ञात क्षेपे कस्मिंश्चिदेव हि ।
यो मा निष्पिष्य सग्रामे जीवन्हन्यात्पदा रुषा
स मे वध्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मुनिव्रत ।
चेष्टमान प्रतीघाते सभुज मा सचक्षुष ॥ ६३
मन्यध्व मृत इत्येवमेतद्वो बुद्धिलाघवम्।
युक्तो ह्यस्य प्रतीघात कृतो मे कुरुपुङ्गवा ६४
यत्तु पार्थेन मा दृष्ट्वा प्रतिज्ञामभिरक्षता ।
सखड्गोऽस्य हृतो बाहुरेतेनैवास्मि वञ्चित ॥
भवितव्य हि यद्भावि दैव चेष्टयतीव च ।
सोऽय हतो विमर्देऽस्मिन्किमत्राधर्मचेष्टितम्
अपि चाय पुरा गीत
श्लोको वाल्मीकिना भुवि ।
न हन्तव्या स्त्रिय इति
यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम ॥ ६७
सर्वकाल मनुष्येण व्यवसायवता सदा ।
पीडाकरममित्राणा यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्ते महाराज सर्वे कौरवपुङ्गवा ।
न स्म किञ्चिदभाषन्त मनसा समपूजयन्६९
मन्त्राभिपूतस्य महाध्वरेषु
यशस्विनो भूरिसहस्रदस्य च ।
मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य
न तत्र कश्चिद्वधमभ्यनन्दत ॥ ७०
सुनीलकेश वरदस्य तस्य
शूरस्य पारावतलोहिताक्षम् ।
अश्वस्य मेध्यस्य शिरो निकृत्त
न्यस्त हविर्धानमिवान्तरेण ॥ ७१
स तेजसा शस्त्रकृतेन पूतो
महाहवे देहवर विसृज्य ।
आक्रामदूर्ध्वं वरदो वरार्हो
व्यावृत्य धर्मेण परेण रोदसी ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोवधे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४३ ॥

१४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतवर्मभि ।
तीर्ण सैन्धार्णव वीर प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे १
स कथ कौरवेयेण समरेष्वनिवारित ।
निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्भुवि निपातित ॥२
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्निहोत्पत्ति शैनेयस्य यथा पुरा ।
यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते सशयो नृप ॥ ३
अत्रे पुत्रोऽभवत्सोम सोमस्य तु बुध स्मृत
बुधस्यैको महेन्द्राभ पुत्र आसीत्पुरूरवा ॥४
पुरूरवस आयुस्तु आयुषो नहुष सुत ।
नहुषस्य ययातिस्तु राजा देवर्षिसमत ॥ ५
ययातेर्देवयान्या तु यदुर्ज्येष्ठोऽभवत्सुत ।
यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति स्मृत ॥ ६
यादवस्तस्य तु सुत शूरस्त्रैलोक्यसमत ।
शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशा ॥ ७
धनुष्यनवर शूर कार्तवीर्यसमो युधि ।
तद्वीर्यश्चापि तत्रैव कुले शिनिरभून्नृप ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मन ।
दुहितु स्वयवरे राजन्सर्वक्षत्रसमागमे ॥ ९

क्षेपे निंदाया जीवान्निति द्वितीयार्थ प्रथमा ॥ ६२ ॥ इवेत्ये वार्थे दैवमेव चेष्टयतीत्यन्वय ॥ ६६ ॥ वरदस्यार्थितार्थ प्रदातुं हविर्धानमन्तरेण हविर्गृहस्य मध्ये ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिचत्वारिंशदधिकशत तमोऽध्याय ॥ १४३ ॥

१४४

अजित इति ॥ १ ॥

तत्र वै देवकीं दवीं वसुदेवार्थमाशु वै।
निर्जित्य पार्थिवान्सर्वान् रथमारोपयच्छिनि
ता दृष्ट्वा देवकीं शूरो रथस्था पुरुषर्षभ।
नामृष्यत महातेजा सोमदत्त शिनेर्नृप॥११
तयोर्युद्धमभूद्राजन्दिनार्ध चित्रमद्भुतम्।
बाहुयुद्ध सुबलिनो प्रसक्त पुरुषर्षभ॥ १२
शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसह्य भुवि पातित।
असिमुद्यम्य केशेषु प्रगृह्य च पदा हत॥ १३
मध्ये राजसहस्राणा प्रेक्षकाणा समन्तत।
कृपया च पुनस्तेन स जीवेति विसर्जित॥१४
तदवस्थ कृतस्तेन सोमदत्तोऽथ मारिष।
प्रासादयन्महादेवममर्षवशमास्थित॥ १५
तस्य तुष्टो महादेवो वराणा वरद प्रभु।
वरेण छन्दयामास स तु वव्रे वर नृप॥१६
पुत्रमिच्छामि भगवन्यो निपात्य शिने सुतम्
मध्ये राजसहस्राणा पदा हन्याच्च सयुगे १७
तस्य तद्वचन श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव।
एवमस्त्विति तत्रोक्त्वा स देवोऽन्तरधीयत॥
स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणम्।
अपातयच्च समरे सौमदत्ति शिने सुतम् १९
पश्यता सर्वसैन्याना पदा चैनमताडयत्।
एतत्ते कथित राजन्यन्मा त्व परिपृच्छसि
न हि शक्यो रणे जेतु सात्वतो मनुजर्षभै।
लब्धलक्ष्याश्च सग्रामे बहुशश्चित्रयोधिन २१
देवदानवगन्धर्वान्विजेतारो ह्यविस्मिता।
स्ववीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहा॥ २२
न तुल्य वृष्णिभिरिह दृश्यते किञ्चन प्रभो।
भूत भव्य भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ॥ २३
न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धाना शासने रता।
न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसा २४
जेतारो वृष्णिवीराणा किं पुनर्मानवा रणे।
ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये ज्ञातिस्वे चाप्यहिंसका २५
एतेषा रक्षितारश्च
ये स्यु कस्याचिदापदि।
अर्थवन्तो न चोत्सिक्ता
ब्रह्मण्या सत्यवादिन॥ २६
समर्थान्नावमन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च।
नित्य देवपरा दान्तास्त्रातारश्चाविकत्थना
तेन वृष्णिप्रवीराणा चक्र न प्रतिहन्यते।
अपि मेरु वहेत्कश्चित्तरेद्वा मकरालयम् २८
न तु वृष्णिप्रवीराणा समेत्यान्त व्रजेन्नृप।
एतत्ते सर्वमाख्यात यत्र ते सशय प्रभो।
कुरुराज नरश्रेष्ठ तव ह्यपनयो महान्॥ २९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रशसाया चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय॥ १४४॥

१४५

धृतराष्ट्र उवाच।
तदवस्थे हते तस्मिन् भूरिश्रवसि कौरवे।
यथा भूयोऽभवद्युद्ध तन्ममाचक्ष्व सञ्जय॥ १
सञ्जय उवाच।
भूरिश्रवसि सक्रान्ते परलोकाय भारत।
वासुदव महाबाहुरर्जुन समचूचुदत॥ २
चोदयाश्वान् भृश कृष्ण यतो राजा जयद्रथ॰
श्रूयते पुण्डरीकाक्ष त्रिषु धर्मेषु वर्तते॥ ३
प्रतिज्ञा सफला चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ।
अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकर ४

परपरिग्रहा पराधीना॥ २२॥चक्र प्रताप॥ २८॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय॥ १४४॥

१४५

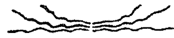
तदवस्थ इति॥ १॥ हे पुण्डरीकाक्ष स जयद्रथ त्रिषु धर्मेषु वर्तते इति श्रूयते के पुनस्ते त्रयो धर्मा। अत्रोच्यते-यदि युध्यमानो हन्यते तदा तूर्ण स्वर्गप्राप्तिरेव तस्य धर्म। अथ पलायमानो हन्यते तदा नरकप्राप्तिरेव तस्य धर्म। अथ मद्भयात्स्वदेश गच्छति तदा यश शरीरनाश एव तस्य धर्म। यावदसौ युद्धाभिमुख प्रथमधर्मे तिष्ठति तावदेव हन्तुमुचित अत। शीघ्रमश्वाश्चोदयेति॥ ३॥

एतद्धि पुरुषव्याघ्र महदभ्युद्यत मया ।
कार्य सरक्ष्यते चैव कुरुसेना महारथै ॥ ५
यथा नाभ्येति मर्याऽस्त यथा सत्य भवेद्वच
चोदयाश्वास्तथा कृष्ण यथा हन्या जयद्रथम्
तत कृष्णो महाबाहू रजतप्रतिमान हयान्
हयज्ञश्चोदयामास जयद्रथवध प्रति ॥ ७
त प्रयान्तममोघेषुमुत्पतद्भिरिवाशुगै ।
त्वरमाणा महाराज सेनामुख्या समाद्रवन
दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धव ९
समासाद्य च बीभत्सु सैन्धव समुपस्थितम्
नेत्राभ्या क्रोधदीप्ताभ्या सप्रेक्षन्निर्दहन्निव १०
ततो दुर्योधनो राजा राधेय त्वरितोऽब्रवीत्
अर्जुन प्रेक्ष्य सयान्त जयद्रथवध प्रति ॥ ११
अय स वैकर्तन युद्धकालो
विदर्शयस्वात्मबल महात्मन् ।
यथा न वध्येत रणेऽर्जुनेन
जयद्रथ कर्ण तथा कुरुष्व ॥ १२
अल्पावशेषो दिवसो नृवीर
विघातयस्वाद्य रिपु शरौघै ।
दिनक्षय प्राप्य नरप्रवीर
ध्रुवो हि न कर्ण जयो भविष्यति १३
सैन्धवे रक्ष्यमाणे तु सूर्यस्यास्तमन प्रति ।
मिथ्याप्रतिज्ञ कौन्तेय प्रवेक्ष्यति हुताशनम्
अनर्जुनायां च भुवि मुहूर्तमपि मानद ।
जीवितु नोत्सहेरन्वै भ्रातरोऽस्य सहानुगा
विनष्टे पाण्डवेयैश्च सशैलवनकाननाम् ।
वसुन्धरामिमा कर्ण भोक्ष्यामो हतकण्टकाम्
दैवेनोपहत पार्थो विपरीतश्च मानद ।
कार्याकार्यमजानान प्रतिज्ञा कृतवान रणे १७
नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना ।
प्रतिज्ञेय कृता कर्ण जयद्रथवध प्रति ॥ १८
कथ जीवति दुर्धर्षे त्वयि राधेय फाल्गुन ।
अनस्तगत आदित्ये हन्यात्सैन्धवक नृपम् १९
रक्षित मद्रराजेन कृपेण च महात्मना ।
जयद्रथ रणमुखे कथ हन्याद्धनञ्जय ॥ २०
द्रौणिना रक्ष्यमाण च मया दु शासनेन च ।
कथ प्राप्स्यति बीभत्सु सैन्धव कालचोदित
युध्यन्ते बहव शूरा लम्बते च दिवाकर ।
शङ्के जयद्रथ पार्थो नैव प्राप्स्यति मानद २२
स त्व कर्ण मया सार्ध शूरैश्चान्यैर्महारथै ।
द्रौणिना त्व हि सहितो मद्रेशेन कृपेण च ॥
युध्यस्व यत्नमास्थाय पर पार्थेन संयुगे ।
एवमुक्तस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिष ॥२४
दुर्योधनमिद वाक्य प्रत्युवाच कुरूत्तमम् ।
दृढलक्ष्येण वीरेण भीमसेनेन धन्विना २५
भृश भिन्नतनु सख्ये शरजालैरनेकश ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे सप्रति मानद २६
नाङ्गमिङ्गति किञ्चिन्मे सन्तप्तस्य महेषुभि ।
योत्स्यामि तु यथाशक्त्या त्वदर्थ जीवित मम
यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्धवम्
न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यत शितान्
सैन्धव प्राप्स्यते वीर सव्यसाची धनञ्जय
यत्तु भक्तिमता कार्य सतत हितकाङ्क्षिणा॥
तत्करिष्यामि कौरव्य 'जयो दैवे प्रतिष्ठित'
सैन्धवार्थे पर यत्न करिष्याम्यद्य संयुगे ३०
त्वत्प्रियार्थ महाराज 'जयो दैवे प्रतिष्ठित ।
अद्य योत्स्येऽर्जुनमह पौरुष स्व व्यपाश्रित
त्वदर्थे पुरुषव्याघ्र जयो दैवे प्रतिष्ठित'।
अद्य युद्ध कुरुश्रेष्ठ मम पार्थस्य चोभयो ॥
पश्यन्तु सर्वसैन्यानि दारुण लोमहर्षणम् ।
कर्णकौरवयोरेव रणे सभाषमाणयो ॥३३
अर्जुनो निशितैर्बाणैर्जघान तव वाहिनीम् ।
चिच्छेद निशितैर्बाणै शूराणामनिवर्तिनाम्
भुजान्परिघसकाशान्हस्तिहस्तोपमान् रणे ।
शिरासि च महाबाहुश्चिच्छेद निशितै शरै
हस्तिहस्तान्हयग्रीवान् रथाक्षाश्च समन्तत ।
शोणिताक्तान्हयारोहान्गृहीतप्रासतोमरान्
क्षुरैश्चिच्छेद बीभत्सुर्द्विधैकैक त्रिधैव च ।
हयान्वारणमुख्याश्च प्रापतन्त समतत ॥
ध्वजाश्छत्राणि चापानि
चामराणि शिरासि च ।
कक्षमग्निरिवोद्धत
प्रदहस्तव वाहिनीम् ॥ ३८
अचिरेण मही पार्थश्चकार रुधिरोत्तराम् ।
हतभूयिष्ठयोध तत्कृत्वा तव बल बली ॥ ३९

हयज्ञ• हयहृदयज्ञ ॥ ७॥ आशुगै मारुत ॥ ८ ॥ उपहता मोहत विपरीतोऽयथाभूतप्रकृति ॥ १७ ॥ दृढलक्ष्येण दृढप्रहारेण ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठितो अधीन ॥ २ ॥

इत्येव तर्जयन्तौ तौ वाक्शल्यैस्तुदता तदा
युध्यता समरे वीरौ चित्र लघु च सुष्ठु च ॥
प्रेक्षणीयौ चाभवता सर्वयोधसमागमे ।
प्रशस्यमानौ समरे सिद्ध-चारण पन्नगै ७८
अयुध्येता महाराज परस्परवधैषिणौ ।
ततो दुर्योधनो राजस्तावकानभ्यभाषत ॥
यत्नाद्रक्षत राधेय नाहत्वा समरेऽर्जुनम् ।
निवर्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान् वृष ॥
एतस्मिन्नन्तरे राजन्दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्
आकर्णमुक्तैरिषुभि कर्णस्य चतुरो हयान् ८१
अनयत्प्रेतलोकाय चतुर्भि श्वेतवाहन ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्॥८२
छादयामास स शरैस्तव पुत्रस्य पश्यत ।
सञ्छाद्यमान समरे हताश्वो हतसारथि ॥८३
मोहित शरजालेन कर्तव्य नाभ्यपद्यत ।
त तथा विरथ दृष्ट्वा रथमारोप्य त तदा॥ ८४
अश्वत्थामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् ।
मद्रराजश्च कौन्तेयमविध्यत्त्रिंशता शरै ॥ ८५
शारद्वतस्तु विंशत्या वासुदेव समार्पयत् ।
धनञ्जय द्वादशभिराजघान शिलीमुखै ॥ ८६
चतुर्भि सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च सप्तभि ।
पृथक् पृथङ्महाराज विव्यधु कृष्णपाण्डवौ
तथैव तान्प्रत्यविध्यत्कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
द्रोणपुत्र चतु षष्ट्या मद्रराज शतेन च ॥ ८८
सैन्धव दशभिर्बाणैर्वृषसेन त्रिभि शरै ।
शारद्वत च विंशत्या विद्ध्वा पार्थो ननाद ह ॥
ते प्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छन्त सव्यसाचिन ।
सहितास्तावकास्तूर्णमभिपेतुर्धनञ्जयम् ॥ ९०
अथार्जुन सर्वतो वारुणास्त्र
प्रादुश्चक्रे त्रासयन्धार्तराष्ट्रान् ।
त प्रत्युद्यीयु कुरव पाण्डुपुत्र
रथैर्महार्हैं शरवर्षाण्यवर्षन् ॥ ९१
ततस्तु तस्मिंस्तुमुले समुत्थिते
सुदारुणे भारत मोहनीये ।
नोऽमुह्यत प्राप्य स राजपुत्र
किरीटमाली व्यसृजच्छरौघान्॥९२
राज्यप्रेप्सु सव्यसाची कुरूणा
स्मरन्क्लेशान् द्वादशवर्षवृत्तान् ।
गाण्डीवमुक्तैरिषुभिर्महात्मा
सर्वा दिशो व्यावृणोदप्रमेय ॥ ९३
प्रदीप्तोल्कमभवच्चान्तरिक्ष
मृतेषु देहेष्वपतन्वयासि ।
यत्पिङ्गलज्येन किरीटमाली
क्रुद्धो रिपूनाजगवेन हन्ति ॥ ९४
तत किरीटी महता महायशा
शरासनेनास्य शरानीकजित् ।
हयप्रवेकोत्तमनागधूर्णितान्
कुरुप्रवीरानिषुभिर्व्यपातयत् ॥ ९५
गदाश्च गुर्वी परिघानयस्मया
नसींश्च शक्तीश्च रणे नराधिपा ।
महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शना
प्रगृह्य पार्थं सहसाऽभिदुद्रुवु ॥ ९६
ततो युगान्ताभ्रसमस्वन मह-
न्महेन्द्रचापप्रतिम च गाण्डिवम् ।
चकर्ष दोर्भ्यां विहसन्भृश यशौ
दहस्त्वदीयान् यमराष्ट्रवर्धन ॥ ९७
स तानुदीर्णान्सरथान्सवारणा-
न्पदातिसङ्घाश्च महाधनुर्धर ।
विपन्नसर्वायुधजीवितान् रणे
चकार वीरो यमराष्ट्रवर्धनान् ॥ ९८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सकुलयुद्धे
पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१४५ ॥

युध्यता॰ प्रेक्षणीयावित्यन्वय ॥७७॥ प्राप्य युद्धमिति शेष ॥ ९२ ॥ आस्य ममतत क्षिप्त्वा ॥ ९५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चचत्वारिंशदाधिकशततमोऽध्याय ॥ १४५ ॥

१४६

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा निनाद धनुषश्च तस्य
विस्पष्टमुत्कृष्टमिवान्तकस्य
शक्राशनिस्फोटसम सुघोर
विकृष्यमाणस्य धनञ्जयेन ॥ १
आसोद्विग्न तथोद्भ्रान्त त्वदीय तद्बल नृप ।
युगान्तवातसक्षुब्ध चलद्वीचितरङ्गितम् ॥ २
प्रलीनमीनमकर सागराभ इवाभवत ।
स रणे व्यचरत्पार्थ प्रेक्षमाणो धनञ्जय ॥
युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वाण्यस्त्राणि दर्शयन् ।
आददान महाराज सदधान च पाण्डवम् ॥ ४
उत्कर्षन्त सृजन्त च न स्म पश्याम लाघवात्
तत क्रुद्धो महाबाहुरैन्द्रमस्त्र दुरासदम ॥ ५
प्रादुश्चक्रे महाराज त्रासयन्सर्वभारतान् ।
तत शरा प्रादुरासन्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रिना ॥
प्रदीप्ताश्च शिखिमुखा शतशोऽथ सहस्रश ।
आकर्णपूर्णनिर्मुक्तैरग्न्यर्कांशुनिभै शरै ॥ ७
नभोऽभवद्दुष्प्रेक्ष्यमुल्काभिरिव सवृतम् ।
तत शस्त्रान्धकार तत्कौरवै समुदीरितम् ८
अशक्य मनसाऽप्यन्यै पाण्डव सभ्रमन्निव ।
नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितै ९
नैश तमोऽशुभि क्षिप्र दिनादाविव भास्कर
ततस्तु तावकै सैन्य दीप्तै शरगभस्तिभि १०
आक्षिपत्पल्वलाम्बूनि निदाघार्क इव प्रभु ।
ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिता सायकाशव
समाप्लुवन् द्विषत्सैन्य लोक भानोरिवाशव
अथापरे समुत्सृष्टा विशिखास्तिग्मतेजस
हृदयान्याशु वीराणा विविशु प्रियबन्धुवत
य एनमीयु समरे त्वद्योधा शूरमानिन १२
शलभा इव ते दीप्तमग्नि प्राप्य ययु क्षयम ।
एव स मृद्नन् शत्रूणा जीवितानि यशासि च
पार्थश्चचार सग्रामे
मृत्युर्विग्रहवानिव ।
सकिरीटानि वक्त्राणि
साङ्गदान् विपुलान् भुजान् ॥ १५
सकुण्डलयुगान्कर्णान्केषाचि दहरच्छरै ।
सतोमरान् गजस्थाना सप्रासान्हयसादिनाम्
सचर्मण पदातीना रथीना च सधन्वन ।
सप्रतोदाश्च यन्तृणा बाहूश्चिच्छेद पाण्डव १७
प्रदीप्तोग्रशरार्चिष्मान्बभौ तत्र धनञ्जय ।
सविस्फुलिङ्गाग्रशिखो ज्वलन्निव हुताशन
त देवराजप्रतिम सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
युगपद्दिक्षु सर्वासु रथस्थ पुरुषर्षभम् ॥ १८
निक्षिपन्त महास्त्राणि प्रेक्षणीय धनञ्जयम् ।
नृत्यन्त रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनादिनम् २०
निरीक्षितु न शेकुस्ते
यत्नवन्तोऽपि पार्थिवा ।
मध्यदिनगत सूर्य
प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ २१
दीप्तोग्रस्यूतशर किरीटी विरराज ह ।
वर्षास्विवार्दीर्णजल सेन्द्रधन्वाम्बुदो महान्
महास्त्रसप्लवे तस्मिञ्जिष्णुना सप्रवर्तिते ।
सुदुस्तरे महाघोरे ममज्जुर्योधपुङ्गवा ॥ २३
उत्कृत्तवदनैर्देहै शरीरै कृत्तबाहुभि ।
भुजैश्च पाणिनिर्मुक्तै पाणिभिर्व्यङ्गुलीकृतै २४
कृत्ताग्रहस्तै करिभि कृत्तदन्तैर्मदोत्कटै ।
हयैश्च विधुरग्रीवै रथैश्च शकलीकृतै ॥ २५
निकृत्तान्त्रै कृत्तपादैस्तथान्यै कृत्तसन्धिभि
निश्चेष्टैर्विस्फुरद्भिश्च शतशोऽथ सहस्रश २६
मृत्योराघातललित तत्पार्थायोधन महत् ।
अपश्याम महीपाल भीरूणा भयवर्धनम् २७
आक्रीडमिव रुद्रस्य पुराऽभ्यर्दयत पशून् ।
गजाना क्षुरनिर्मुक्तै करै सभुजगेव भू २८
क्वचिद्बभौ स्रग्विणीव वक्त्रपद्मै समाचिता ।
विचित्रोष्णीषमुकुटै केयूराङ्गदकुण्डलै ॥२९
स्वर्णचित्रतनुत्रैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनाम ।
किरीटशतसकीर्णा तत्र तत्र समाचिता ३०
विरराज भृश चित्रा मही नववधूरिव ।
मज्जामेद कर्दमिनीं शोणितौघतरङ्गिणीम् ३१
मर्मास्थिभिरगाधा च केशशैवलशाद्वलाम् ।
शिरोबाहूपलतटा रुग्णकोडास्थिसकटाम् ३२
चित्रध्वजपताकाढ्या छत्रचापोर्मिमालिनीम्
विगतासुमहाकाया गजदेहाभिसकुलाम् ३३

१४६
श्रुत्वेति ॥ १ ॥

रथोडुपशताकीर्णा हयसघातरोधसम् ।
रथचक्रयुगेषाक्षकूबरैरतिदुर्गमाम् ॥ ३४
प्रासासिशक्तिपरशुविशिखाहिदुरासदाम् ।
बलकङ्कमहानक्रा गोमायुमकरोत्कटाम् ३५
गृध्रोदग्रमहाग्राहा शिवाविरुतभैरवाम् ।
नृत्यत्प्रेतपिशाचाद्यैर्भूताकीर्णा सहस्रश ३६
गतासुयोधनिश्चेष्टशरीरशतवाहिनीम् ।
महाप्रतिभया रौद्रा घोरा वैतरणीमिव ३७
नदी प्रवर्तयामास भीरूणा भयवर्धिनीम् ।
त दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमन्तकस्येव रूपिण ॥
अभूतपूर्व कुरुषु भयमागाद्रणाजिरे ।
तत आदाय वीराणामस्त्रैरस्त्राणि पाण्डव
आत्मान रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्मण्यधिष्ठित ।
ततो रथवरान् राजन्नत्यतिक्रामदर्जुन ४०
मध्यदिनगत सूर्य प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
न शेकु सर्वभूतानि पाण्डव प्रतिवीक्षितुम्
प्रसृतास्तस्य गाण्डीवाच्छरव्राता महात्मन
सग्रामे समपश्यामो हसपङ्क्तिमिवाम्बरे ४२
विनिवार्य स वीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्वश ।
दर्शयन् रौद्रमात्मानमुग्रे कर्मणि धिष्ठित ४३
स तान् रथवरान् राजन्नत्याक्रामत्तदार्जुन ।
मोहयन्निव नाराचैर्जयद्रथवधेप्सया ।
विसृजन्दिक्षु सर्वासु शरानसितसारथि ४४
सरथो व्यचरत्तूर्ण प्रेक्षणीयो धनजय ।
भ्रमन्त इव शूरस्य शरव्राता महात्मन ॥ ४५
अदृश्यन्तान्तरिक्षस्था शतशोऽथ सहस्रश ।
आददान महेष्वास सदधान च सायकम् ॥
विसृजन्त च कौन्तेय नानुपश्याम वै तदा ।
तथा सर्वा दिशो राजन्सर्वाश्च रथिनो रणे
कदबीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ।
विव्याध च चतु षष्ट्या शराणा नतपर्वणाम्
सैन्धवाभिमुख यान्त योधा सप्रेक्ष्य पाडव
न्यवर्तन्त रणाद्वीरा निराशास्तस्य जीविते ॥
यो योऽभ्यधावदाक्रन्दे तावक पाण्डव रणे
तस्य तस्यान्तगा बाणा शरीरे न्यपतन्प्रभो
कबन्धसकुल चक्रे तव सैन्य महारथ ।
अर्जुनो जयता श्रेष्ठ शरैरग्न्यशुसन्निभै ॥
एव तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबल तदा ।
व्याकुलीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ॥
द्रौणि पञ्चाशताऽविध्यद्वृषसेन त्रिभि शरै
कृपायमाण कौन्तेय कृप नवभिरार्दयत् ॥
शल्य षोडशभिर्बाणै कर्ण द्वात्रिंशता शरै
सैन्धव तु चतु षष्ट्या विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥
सैन्धवस्तु तथा विद्ध शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
न चक्षमे सुसक्रुद्धस्तोत्रार्दित इव द्विप ॥ ५५
स वराहध्वजस्तूर्ण गार्ध्रपत्रानजिह्मगान् ।
क्रुद्धाशीविषसकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ॥
आकर्णपूर्णाश्चिक्षेप फाल्गुनस्य रथ प्रति ।
त्रिभिस्तु विद्ध्वा गोविन्द नाराचै षड्भिरर्जुन
अष्टभिर्वाजिनोऽविध्यत् ध्वज चैकेन पत्रिणा
स विक्षिप्यार्जुनस्तूर्ण सैन्धवप्रहिताञ्छरान्
युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्या सैन्धवस्य ह ।
सारथेश्च शिर कायात् ध्वज च समलकृतम्
स छिन्नयष्टि सुमहान् धनञ्जयशराहत ।
वराह सिंधुराजस्य पपाताग्निशिखोपम ॥
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुत गच्छति भास्करे
अब्रवीत्पाण्डव राजस्त्वरमाणो जनार्दन ॥
एष मध्ये कृत षड्भि पार्थवीरैर्महारथै ।
जीवितेप्सुर्महाबाहो भीतस्तिष्ठति सैन्धव ॥
एताननिर्जित्य रणे षड्रथान्पुरुषर्षभ ।
न शक्य सैन्धवो हन्तु यतो निर्व्याजमर्जुन
योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरण प्रति ।
अस्तगत इति व्यक्त द्रक्ष्यत्येक स सिन्धुराट्
हर्षेण जीविताकाक्षी विनाशार्थ तव प्रभो ,
न गोप्स्यति दुराचार स आत्मान कथचन
तत्र छिद्रे प्रहर्तव्य त्वयाऽस्य कुरुसत्तम ।
व्यपेक्षा नैव कर्तव्या गतोऽस्तमिति भास्कर
एवमस्त्विति बीभत्सु केशव प्रत्यभाषत ।
ततोऽसृजत्तम कृष्ण सूर्यस्यावरण प्रति ॥
योगी योगेन सयुक्तो योगिनामीश्वरो हरि
सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्कर
त्वदीया जहृषुर्योधा पार्थनाशान्नराधिप
ते प्रहृष्टा रणे राजन्नापश्यन्सैनिका रविम्
उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथ ।
वीक्षमाणे ततस्तस्मिन्सिन्धुराजे दिवाकरं

कदबीकृत्य कदबकुसुमानिव कृत्वा ॥ ४८ ॥

पुनरेवाब्रवीत्कृष्णो धनञ्जयमिदं वच ।
पश्य सिन्धुपतिं वीर प्रेक्षमाण दिवाकरम्
भय हि विप्रमुच्यैतत्त्वत्तो भरतसत्तम ।
अयं कालो महाबाहो वधायास्य दुरात्मन
छिन्धि मूर्धानमस्याशु कुरु साफल्यमात्मन
इत्येवं केशवेनोक्त पाण्डुपुत्र प्रतापवान ॥
न्यवधीत्तावकं सैन्य शरैरर्काग्निसन्निभै ।
कृप विव्याध विंशत्या कर्ण पञ्चाशता शरै
शल्य दुर्योधन चैव षड्भि षड्भिरताडयत्।
वृषसेन तथाऽष्टाभि षष्ट्या सैन्धवमेव च ॥
तथैव च महाबाहुस्त्वदीयान्पाण्डुनन्दन ।
गाढ विद्धा शरै राजन् जयद्रथमुपाद्रवत् ॥
तं समीपस्थित दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलम् ।
जयद्रथस्य गोप्तार सशय परम गता ॥ ७७
तत सर्वे महाराज तव योधा जयैषिण ।
सिषिचु शरधाराभि पाकशासनिमाहवे ॥
संछाद्यमान कौन्तेय शरजालैरनेकश ।
अक्रुध्यत्स महाबाहुरजित कुरुनन्दन ॥ ७९
तत शरमय जाल तुमुल पाकशासनि ।
व्यसृजत्पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यजिघासया ॥
ते हन्यमाना वीरेण योधा राजन रणे तव ।
प्रजहु सैन्धव भीता द्वौ सम नाप्यधावताम्
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य विक्रमम् ।
तादृङ् न भावी भूतो वा यच्चकार महायशा
द्विपान्द्विपगताश्चैव हयान्हयगतानपि ।
तथा सरथिनश्चैव न्यहन रुद्र पशूनिव ॥ ८३
न तत्र समरे कश्चिन्मया दृष्टो नराधिप ।
गजो वाजी नरो वापि यो न पार्थशराहत
रजसा तमसा चैव योधा सञ्छन्नचक्षुष ।
कश्मल प्राविशन्घोर नान्वजानन्परस्परम्
ते शरैर्भिन्नमर्माण सैनिका पार्थचोदितै ।
बभ्रमुश्चस्खलु पेतु सेदुर्मम्लुश्च भारत ॥ ८६
तस्मिन्महाभीषणके प्रजानामिव सक्षये ।
रणे महति दुष्पारे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८७
शोणितस्य प्रसेकेन शीघ्रत्वादनिलस्य च ।
अशाम्यत्तद्रजो भौममसृक्सिक्ते धरातले ॥
आनाभि निरमज्जश्च रथचक्राणि शोणिते ।
मत्ता वेगवता राजस्तावकाना रणाङ्गने ॥
हस्तिनश्च हतारोहा दारिताङ्गा सहस्रश ।
स्वान्यनीकानि मृद्नन्त आर्तनादा प्रदुद्रुवु
हयाश्च पतितारोहा पत्तयश्च नराधिप ।
प्रदुद्रुवुर्भयाद्राजन्धनञ्जयशराहता ॥ ९१
मुक्तकेशा विकवचा
क्षरन्त क्षतज क्षतै ।
प्रापलायन्त सत्रस्ता-
स्त्यक्त्वा रणशिरो जना ॥ ९२
ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि ।
हताना चापरे मध्ये द्विरदाना निलिल्यिरे ॥
एव तव बल राजन्द्रावयित्वा धनञ्जय ।
न्यवधीत्सायकैर्घोरै सिन्धुराजस्य रक्षिण
द्रौणिं कृप कर्णशल्यौ वृषसेन सुयोधनम् ।
छादयामास तीव्रेण शरजालेन पाण्डव ॥
न गृह्णन्नाक्षिपन् राजन्मुञ्चन्नापि च सदधत् ।
अदृश्यतार्जुन सख्ये शीघ्रास्त्रत्वात्कथञ्चन।
धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते स्मास्यत सदा।
सायकाश्च व्यदृश्यन्त निश्चरन्त समन्तत ॥
कर्णस्य तु धनुश्छित्त्वा वृषसेनस्य चैव ह।
शल्यस्य सूत भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ९८
गाढविद्धावुभौ कृत्वा शरै स्वस्रीयमातुलौ ।
अर्जुनो जयता श्रेष्ठो द्रौणिशारद्वतौ रणे ॥
एव तान्व्याकुलीकृत्य त्वदीयाना महारथान्
उज्जहार शर घोर पाण्डवोऽनलसन्निभम् ॥
इन्द्राशनिसमप्रख्य दिव्यमस्त्राभिमन्त्रितम् ।
सर्वभारसह शश्वद्गन्धमाल्यार्चित महत् ॥
वज्रेणास्त्रेण सयोज्य विधिवत्कुरुनन्दन ।
समादधन्महाबाहुर्गाण्डीवे क्षिप्रमर्जुन ॥ २
तस्मिन्सन्धीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि ।
अन्तरिक्षे महानादो भूतानामभवन्नृप॥ ३
अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दन ।
धनञ्जय शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मन
अस्त महीधरश्रेष्ठ यियासति दिवाकर ।
शृणुष्वैतच्च वाक्य मे जयद्रथवध प्रति ॥ ५
वृद्धक्षत्र सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुत ।
स कालेनेह महता सैन्धव प्राप्तवान्सुतम् ॥
जयद्रथममित्रघ्न वागुवाचाशरीरिणी ।
नृपमन्तर्हिता वाणी मेघदुन्दुभिनि स्वना ॥
तवात्मजो मनुष्येन्द्र कुलशीलदमादिभि ।
गुणैर्भविष्यति विभो सदृशो वंशयोर्द्वयो ॥
क्षत्रियप्रवरो लोके नित्य शूराभिसत्कृत ।
किं त्वस्य युध्यमानस्य संग्रामे क्षत्रियर्षभ ॥

शिरश्छेत्स्यति सङ्‌क्रुद्ध शत्रुश्चालक्षितो भुवि
एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिंदम
ज्ञातीन्सर्वानुवाचेद पुत्रस्नेहाभिचोदित ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वहतो महती धुरम् ॥
धरण्या मम पुत्रस्य पातयिष्यति य शिर ।
तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न सशय
एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथ
वृद्धक्षत्रो वन यातस्तपश्चोग्र समास्थित ॥
सोऽय तप्यति तेजस्वी तपो घोर दुरासदम्
समन्तपञ्चकादस्माद्बहिर्वानरकेतन ॥ १४
तस्माज्जयद्रथस्य त्व शिरश्छित्त्वा महामृध ।
दिव्येनास्त्रेण रिपुहन्घोरेणाद्भुतकर्मणा ॥ १५
सकुण्डल सिन्धुपते प्रभञ्जनसुतानुज ।
उत्सङ्गे पातयस्वास्य वृद्धक्षत्रस्य भारत ॥१६
अथ त्वमस्य मूर्धान पातयिष्यसि भूतले ।
तवापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न सशय
यथा चेद न जानीयात्स राजा तपसि स्थित
तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रित ॥ १८
न ह्यसाध्यमकार्य वा विद्यते तव किंचन ।
समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वचन सृक्किणी परिसलिहन्
इन्द्राशनिसमस्पर्श दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥
सर्वभारसह शश्वद्गन्धमाल्यार्चित शरम् ।
विससर्जार्जुनस्तूर्ण सैन्धवस्य वधे धृतम् ॥
स तु गाण्डीवनिर्मुक्त शर श्येन इवाशुग ।
छित्त्वा शिर सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसम्
तच्छिर सिन्धुराजस्य शरैरूर्ध्वमवाहयत् ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदा हर्षणाय च ॥ २३
शरै कदम्बकीकृत्य काले तस्मिश्च पाण्डव
योधयामास ताश्चैव पाण्डव षण्महारथान्
तत सुमहदाश्चर्य तत्रापश्याम भारत ।
समन्तपञ्चकाद्बाह्य शिरो यद्व्यहरत्तत ॥ २५
एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपति ।
सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी सम्बन्धी तव मारिष
उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेश सकुण्डलम् ।
सिन्धुराजस्य मूर्धानमुत्सङ्गे समपातयत् ॥
तस्योत्सङ्गे निपतित शिरस्तच्चारुकुण्डलम् ।
वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ॥ २८
कृतजप्यस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य भारत ।
प्रोत्तिष्ठतस्तत्सहसा शिरोऽगच्छद्धरातलम्
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धनि भूतले ।
गते तस्यापि शतधा मूर्धाऽगच्छदरिन्दम ॥
तत सर्वाणि सैन्यानि विस्मय जग्मुरुत्तमम्
वासुदेव च बीभत्सु प्रशशसुर्महारथम् ॥ ३१
ततो विनिहते राजन् सिन्धुराजे किरीटिना
तमस्तद्वासुदेवेन सहृत भरतर्षभ ॥ ३२
पश्चाज्ज्ञात महीपाल तव पुत्रै सहानुगै ।
वासुदेवप्रयुक्तेय मायेति नृपसत्तम ॥ ३३
एव स निहतो राजन्पार्थेनामिततेजसा ।
अक्षौहिणीरष्ट हत्वा जामाता तव सैन्धव
हत जयद्रथ दृष्ट्वा तव पुत्रा नराधिप ।
दु खादश्रूणि मुमुचुर्निराशाश्चाभवञ्जये ॥
ततो जयद्रथे राजन्हते पार्थेन केशव ।
दध्मौ शङ्ख महाबाहुरर्जुनश्च परतप ॥ ३६
भीमश्च वृष्णिसिहश्च युधामन्युश्च भारत ।
उत्तमौजाश्च विक्रात शङ्खान्दध्मु पृथक्पृथक्
श्रुत्वा महान्त त शब्द धर्मराजो युधिष्ठिर
सैन्धव निहत मेने फाल्गुनेन महात्मना ॥
ततो वादित्रघोषेण स्वान्योधानपर्यहर्षयत् ।
अभ्यवर्तत सग्रामे भारद्वाज युयुत्सया ॥ ३९
तत प्रववृते राजन्नस्त गच्छति भास्करे ।
द्रोणस्य सोमकै सार्ध सग्रामो लोमहर्षण
ते तु सर्वे प्रयत्नेन भारद्वाज जिघासव ।
सैन्धवे निहते राजन्नयुध्यन्त महारथा ॥
पाण्डवास्तु जय लब्ध्वा सैन्धव विनिहत्य च
अयोधयस्तु ते द्रोण जयोन्मत्तास्ततस्तत ॥
अर्जुनोऽपि ततो योधास्तावकान् रथसत्तमान्
अयोधयन्महाबाहुर्हत्वा सैन्धवक नृपम् ॥
स देवशत्रूनिव देवराज
किरीटमाली व्यधमत्समन्तात् ।
यथा तमास्यभ्युदितस्तमोघ्न
पूर्वप्रतिज्ञा समवाप्य वीर ॥ १४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे
षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४६ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४६ ॥

१४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्विनिहते वीरे सैन्धवे सव्यसाचिना
मामक यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच ।

सैन्धव निहत दृष्ट्वा रणे पार्थेन भारत ।
अमर्षवशमापन्न कृप शारद्वतस्तत ॥ २
महता शरवर्षेण पाण्डव समवाकिरत् ।
द्रौणिश्चाभ्यद्रवद्राजन्रथमास्थाय फाल्गुनम्
तावेतौ रथिना श्रेष्ठौ रथाभ्या रथसत्तमौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षताम् ॥ ४
स तथा शरवर्षाभ्या सुमहद्भ्या महाभुज ।
पीड्यमान परामार्तिमगमद्रथिना वर ॥ ५
*सोऽजिघासुर्गुरु सख्ये गुरोस्तनयमेव च ।
चकाराचार्यक तत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥ ६
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य द्रौणे शारद्वतस्य च ।
मन्दवेगानिषूस्ताभ्यामजिघासुरवासृजत्॥ ७
ते चापि भृशमभ्यघ्नन्विशिखा पार्थचोदिता
बहुत्वात्तु परामार्ति शराणा तावगच्छताम्
अथ शारद्वतो राजन्कौन्तेयशरपीडितः ।
अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ॥ ९
विह्वल तमभिज्ञाय भर्तार शरपीडितम् ।
हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपावहत्
तस्मिन् भग्ने महाराज कृपे शारद्वते युधि ।
अश्वत्थामाप्यपायासीत्पाण्डवेयाद्रथान्तरम्
दृष्ट्वा शारद्वत पार्थो मूर्च्छित शरपीडितम् ।
रथ एव महेष्वास सकृप पर्यदेवयत् ॥ १२
अश्रुपूर्णमुखो दीनो वचन चेदमब्रवीत् ।
पश्यन्निद महाप्राज्ञ क्षत्ता राजानमुक्तवान्
कुलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने ।
नीयता परलोकाय साध्वय कुलपासन ॥
अस्माद्धि कुरुमुख्याना महदुत्पत्स्यते भयम्
तदिद समनुप्राप्त वचन सत्यवादिन ॥ १५
तत्कृते ह्यद्य पश्यामि शरतल्पगत गुरुम् ।
धिगस्तु क्षात्रमाचार धिगस्तु बलपौरुषम् ॥
को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुह्येत मादृश ।
ऋषिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्य परम सखा ॥
एष शेते रथोपस्थे कृपो मद्बाणपीडित ।
अकामयानेन मया विशिखैरर्दितो भृशम् ॥
अवसीदन् रथोपस्थे प्राणान्पीडयतीव मे ।
पुत्रशोकाभितप्तेन शरैरभ्यर्दितेन च ॥ १९
अभ्यस्तो बहुभिर्बाणैर्दशधर्मगतेन वै ।
शोचयत्येष नियत भूय पुत्रवधाद्धि माम् ॥
कृपण स्वरथे सन्न पश्य कृष्ण यथागतम् ।
उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरर्षभा ॥
प्रयच्छन्तीह ये कामान्देवत्वमुपयान्ति ते ।
ये च विद्यामुपादाय गुरुभ्य पुरुषाधमा ॥
घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरयगामिन ।
तदिद नरकायाद्य कृत कर्म मया ध्रुवम् ॥
आचार्य शरवर्षेण रथे सादयता कृपम् ।
यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्नस्त्र मामब्रवीत्कृप ॥ २४
न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्तव्य गुराविति ।
तदिद वचन साधोराचार्यस्य महात्मन ॥
नानुष्ठित तमेवाजौ विशिखैरभिवर्षता ।
नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ॥ २६
धिगस्तु मम वार्ष्णेय यदस्मै प्रहराम्यहम् ।
तथा विलपमाने तु सव्यसाचिनि त प्रति
सैन्धव निहत दृष्ट्वा राधेय समुपाद्रवत् ।
तमापतन्त राधेयमर्जुनस्य रथ प्रति ॥ २८
पाञ्चाल्यौ सात्यकिश्चैव
सहसा समुपाद्रवन् ।
उपायान्त तु राधेय
दृष्ट्वा पार्थो महारथ ॥ २९
प्रहसन्देवकीपुत्रमिद वचनमब्रवीत् ।
एष प्रयात्याधिरथि सात्यके स्यन्दन प्रति

१४७

तस्मिन्विनिहते वीर इत्यादे ‘ राजन्कर्मस्थिते नरे’ इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पुरुषेण यत्न कार्य फल तु दैवाधीनमिति तात्पर्यार्थ ।।१।। अजिघासु हन्तुमनिच्छन् । आचार्यक गुरो समानम् ।।६।। तमेवाह **अस्त्रैरिति**। मन्दवेगान् अत्यनाकृष्टचापत्वादल्पवेगान् ।। ७ ।। ते चापि ते बाणास्तथापि ।। ८ ।। अवासीदत् अवसन्न ।। ९ ।। भर्तार सारथेरेव ।। १० ।। इद कुलक्षयगुरुद्रोहादिकम् ।। १३ ।। शरतल्पगत शरपञ्जरगतम् ।। १६ अभ्यस्त असकृन्निहत दशाधर्मगतेन दुरवस्थागतेन। शोचयति शोक कारयति। एष द्रोण । भूयोऽधिक पुत्रवधात् ।। २० ।। यथागत य प्रकार प्राप्त उपाकृत्य अधीत्य ।। २१ ।। उपाकुर्वन् अध्यापयन् ।। २४ ।। * स जिघासुरिति पाठ ।

न मृष्यति हत नून भूरिश्रवसमाहवे ।
यत्र यात्येष तत्र त्व चोदयाश्वान् जनार्दन ॥
न सौमदत्तिपदवीं गमयेत्सात्यकिं वृष ।
एवमुक्तो महाबाहु केशव सव्यसाचिना ॥
प्रत्युवाच महातेजा. कालयुक्तमिद वच ।
अलमेष महाबाहु. कर्णायैकोऽपि पाण्डव३३
किं पुनर्द्रौपदेयाभ्या सहित सात्वतर्षभ ।
न च तावत्क्षम पार्थ तव कर्णेन सङ्गर ३४
प्रज्वलन्ती महोल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी
त्वदर्थ पूज्यमानैषा रक्ष्यते परवीरहन् ॥ ३५
अत कर्ण प्रयात्वत्र सात्वतस्य यथातथा ।
अह ज्ञास्यामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मन
यत्रैन विशिखैस्तीक्ष्णै पातयिष्यसि भूतले॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

योऽसौ कर्णेन वीरस्य वार्ष्णेयस्य समागम
हते तु भूरिश्रवसि सैन्धवे च निपातिते ३७
सात्यकिश्चापि विरथ कसमारूढवान् रथम्
चक्ररक्षौ च पाञ्चाल्यौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय

सञ्जय उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथा वृत्त महारणे ।
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मन ३९
पूर्वमेव हि कृष्णस्य
मनोगतमिद प्रभो ।
विजेतव्यो यथा वीर.
सात्यकि सौमदत्तिना ॥ ४०
अतीतानागते राजन्स हि वेत्ति जनार्दन ।
तत. सूत समाहूय दारुक सदिदेश ह ॥ ४१
रथो मे युज्यता कल्यमिति राजन्महाबल ।
न हि देवा न गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसा ४२
मानवा वाऽपि जेतार
कृष्णयो सन्ति केचन ।
पितामहपुरोगाश्च
देवा सिद्धाश्च त विदु ॥ ४३
तयो प्रभावमतुल शृणु युद्ध तु तत्तथा ।
सात्यकिं विरथ दृष्ट्वा कर्ण चाभ्युद्यत रणे ॥
दध्मौ शङ्ख महानादमार्षभेणाथ माधव ।
दारुकोऽवेत्य सदेश श्रुत्वा शङ्खस्य च स्वनम्
रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोच्छ्रितकेतनम् ।
स केशवस्यानुमते रथ दारुकसयुतम् ॥ ४६
आरुरोह शिने पौत्रो ज्वलनादित्यसन्निभम्
कामगै शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकै ॥ ४७
हयोदग्रैर्महावेगैर्हैमभाण्डविभूषितै ।
युक्त समारुह्य च त विमानप्रतिम रथम् ४८
अभ्यद्रवत राधेय प्रवपन्सायकान्बहून् ।
चक्ररक्षावपि तदा युधामन्यूत्तमौजसौ ४९
धनञ्जयरथ हित्वा राधेय प्रत्युदीयतु ।
राधेयोऽपि महाराज शरवर्ष समुत्सृजन्५०
अभ्यद्रवत्सुसक्रुद्धो रणे शैनेयमच्युतम् ।
नैव दैव न गान्धर्व नासुरं न च राक्षसम् ॥
तादृश भुवि नो युद्ध दिवि वा श्रुतमित्युत ।
उपारमत तत्सैन्य सरथाश्व-नर-द्विपम्॥५२
तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्म समूढचेतस ।
सर्वे च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुषम् ॥ ५३
तयोर्नृवरयो राजन्सारथ्य दारुकस्य च ।
गतप्रत्यागतावृत्तैर्मण्डलै सन्निवर्तनै ॥ ५४
सारथेस्तु रथस्थस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः
नभस्तलगताश्चैव देव-गन्धर्व-दानवा ॥५५
अतीवावहिता द्रष्टु
कर्णशैनेययो रणम् ।
मित्रार्थे तौ पराक्रान्तौ
शुष्मिणौ स्पर्धिनौ रणे ॥ ५६
कर्णश्चामरसकाशो युयुधानश्च सात्यकि ।
अन्योन्य तौ महाराज शरवर्षैरवर्षताम् ५७
प्रममाथ शिने पौत्र कर्ण सायकवृष्टिभि. ।
अमृष्यमाणो निधन कौरव्यजलसन्धयो ॥
कर्ण शोकसमाविष्टो महोरग इव श्वसन् ।
स शैनेय रणे क्रुद्ध प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ५९
अभ्यधावत वेगेन पुन पुनररिन्दम ।
त तु सक्रोधमालोक्य सात्यकि प्रत्ययुद्ध्यत
महता शरवर्षेण गजं प्रति गजो यथा ।
तौ समेतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ
अन्योन्य सन्ततक्षाते रणेऽनुपमविक्रमौ ।
तत कर्ण शिने पौत्र सर्वपारसवै शरै ॥

वृष कर्ण ॥ ३२ ॥ वासवी शक्तिरिति शेष ॥ ३५ ॥ यथा प्रयाति तथा प्रयात्विति योज्य ज्ञास्यामि ज्ञापयिष्यामि यत्र काले ॥ ३६ ॥ वर्तयिष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३९ ॥ पूर्व पूर्वेद्यु ॥ ४० ॥ कल्य प्रात ॥ ४२ ॥ आर्षभेण स्वार्थे तद्धित । ऋषभस्वरेण ऋषभ-पुरोद्भवेनेति प्राञ्च ॥४५॥ काश्यपेयस्य दारुकस्य ॥५५॥

बिभेद सर्वगात्रेषु पुनः पुनररिन्दम ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ६३
अश्वांश्च चतुरः श्वेतान्निजघान शितैः शरैः ।
छित्त्वा ध्वजं रथं चैव शतधा पुरुषर्षभ ६४
चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः ।
ततो विमनसो राजंस्तावकास्ते महारथाः
वृषसेनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्तथा ।
द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६६
ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
तथा सात्यकिना वीरे विरथे सूतजे कृते ६७
हाहाकारस्ततो राजन्सर्वसैन्येष्वभून्महान् ।
कर्णोऽपि विरथो राजन्सात्वतेन कृतः शरैः ॥
दुर्योधनरथं तूर्णमारुरोह विनिःश्वसन् ।
मानयंस्तव पुत्रस्य बाल्यात्प्रभृति सौहृदम्
कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
तथा तु विरथं कर्णं पुत्रांश्च तव पार्थिव ॥७०
दुःशासनमुखान्वीरान्नावधीत्सात्यकिर्वशी
रक्षन्प्रतिज्ञां भीमेन पार्थेन च पुराकृताम् ७१
विरथान्विह्वलांश्चक्रे न तु प्राणैर्व्ययोजयत् ।
भीमसेनेन तु वधः पुत्राणां ते प्रतिश्रुतः ७२
अनुद्यूते च पार्थेन वधः कर्णस्य संश्रुतः ।
वधे त्वकुर्वन्यत्नं ते तस्य कर्णमुखास्तदा ७३
नाशक्नुवंस्ततो हन्तुं सात्यकिं प्रवरा रथाः ।
द्रौणिश्च कृतवर्मा च तथैवान्ये महारथाः ७४
निर्जिता धनुषैकेन शतशः क्षत्रियर्षभाः ।
काङ्क्षता परलोकं च धर्मराजस्य च प्रियम् ॥
कृष्णयोः सदृशो वीर्ये सात्यकिः शत्रुतापनः
जितवान्सर्वसैन्यानि तावकानि हसन्निव ॥
कृष्णो वापि भवेल्लोके पार्थो वापि धनुर्धरः
शैनेयो वा नरव्याघ्र चतुर्थस्तु न विद्यते ॥

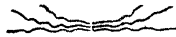
धृतराष्ट्र उवाच ।

अजय्यं वासुदेवस्य रथमास्थाय सात्यकिः
विरथं कृतवान्कर्णं वासुदेवसमो युधि ॥ ७८
दारुकेण समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः ।
कच्चिदन्यं समारूढः सात्यकिः शत्रुतापनः ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कुशलो ह्यसि भाषितुम्
असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८०

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं रथमन्यं महामतिः ।
दारुकस्यानुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितम्
आयसैः काञ्चनैश्चापि पट्टैः सन्नद्धकूबरम् ।
तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनम् ॥
अश्वैर्वातजवैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः ।
सैन्धवैरिन्दुसंकाशैः सर्वशब्दातिगैर्दृढैः ॥
चित्रकाञ्चनसंनाहैर्वाजिमुख्यैर्विशांपते ।
घण्टाजालाकुलरवं शक्ति-तोमरविद्युतम् ॥
युक्तं सांग्रामिकैर्द्रव्यैर्बहुशस्त्रपरिच्छदैः ।
रथं संपादयामास मेघगम्भीरनिःस्वनम् ॥
तं समारुह्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवान्तिकम्
कर्णस्यापि रथं राजञ्शङ्ख-गोक्षीरपाण्डुरैः ।
चित्रकाञ्चनसंनाहैः सदश्वैर्वेगवत्तरैः ॥ ८७
हेमकक्ष्याध्वजोपेतं क्लृप्तयन्त्रपताकिनम् ।
अग्र्यं रथं सुयतारं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ॥ ८८
उपाजह्रुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्रिपून् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि
भूयश्चापि निबोधेमं तवापनयजं क्षयम् ।
एकत्रिंशत्तव सुता भीमसेनेन पातिताः ॥
दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चित्रयोधिनम् ।
शतशो निहताः शूराः सात्वतेनार्जुनेन च ॥
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा भगदत्तं च भारत ।
एवमेष क्षयो वृत्तो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ९२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अनुद्यूते पुनर्द्यूते ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

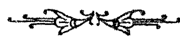
धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम च सञ्जय ।
किं वै भीमस्तदाऽकार्षीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय
सञ्जय उवाच ।
विरथो भीमसेनो वै कर्णवाक्शल्यपीडित
अमर्षवशमापन्न फाल्गुन वाक्यमब्रवीत् ॥२
पुन पुनस्तूबरक मूढ औदरिकेति च ।
अकृतास्त्रक मा योत्सीर्बाल सग्रामकातर ॥
इति मामब्रवीत्कर्ण पश्यतस्ते धनञ्जय ।
एव वक्ता च मे वध्यस्तेन चोक्तोऽस्मि भारत
एतद्व्रत महाबाहो त्वया सह कृत मया ।
तथैतन्मम कौन्तेय यथा तव न सशय ॥ ५
तद्वधाय नरश्रेष्ठ स्मरैतद्वचन मम ।
यथा भवति तत्सत्य तथा कुरु धनञ्जय ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्यामितविक्रम ।
ततोऽर्जुनोऽब्रवीत्कर्ण किंचिदभ्येत्य सयुगे
कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्रात्मसस्तुत ।
अधर्मबुद्धे शृणु मे यत्त्वा वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥
द्विविध कर्म शूराणा युद्धे जयपराजयौ ।
तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासवस्यापि युध्यत
मुमूर्षुर्युयुधानेन
विरथो विकलेन्द्रिय ।
मद्वध्यस्त्वमिति ज्ञात्वा
जित्वा जीवान्विसर्जित ॥ १०
यदृच्छया रणे भीम युध्यमान महाबलम् ।
कथञ्चिद्विरथ कृत्वा यत्त्व रूक्षमभाषथा ॥
अधर्मस्त्वेष सुमहा-
ननार्यचरित च तत् ।
नारिं जित्वाऽतिकत्थन्ते
न च जल्पन्ति दुर्वच ॥
न च कञ्चन निन्दन्ति सन्त शूरा नरर्षभा
त्व तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तद्वदसि सूतज ॥ १३
बह्वबद्धमकर्ण्य च चापलादपरीक्षितम् ।
युध्यमान पराक्रान्त शूरमार्यव्रते रतम् ॥ १४
यदवोचोऽप्रिय भीम नैतत्सत्य वचस्तव ।
पश्यता सर्वसैन्याना केशवस्य ममैव च ॥
विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बहुशो रणे ।
न च त्वा परुष किञ्चिदुक्तवान्पाण्डुनन्दन
यस्मात्तु बहु रूक्ष च श्रावितस्ते वृकोदर ।
परोक्ष यच्च सौभद्रो युष्माभिर्निहतो मम ॥
तस्मादस्यावलेपस्य सद्य फलमवाप्नुहि ।
त्वया तस्य धनुश्छिन्नमात्मनाशाय दुर्मते ॥
तस्माद्वध्योऽसि मे मूढ सभृत्य-सुत बान्धव·
कुरु त्व सर्वकृत्यानि महत् ते भयमागतम् १९
हन्तास्मि वृषसेन ते प्रेक्षमाणस्य सयुगे ।
ये चान्येऽप्युपयास्यन्ति बुद्धिमोहेन मा नृपा
ताश्च सर्वान्हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे ।
त्वा च मूढा कृतप्रज्ञमतिमानिनमाहवे ॥ २१
दृष्ट्वा दुर्योधनो मन्दो भृश तप्स्यति पातितम्
अर्जुनेन प्रतिज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु ॥२२
महान्स्तुमुल शब्दो बभूव रथिना तदा ।
तस्मिन्नाकुलसग्रामे वर्तमाने महाभये ॥ २३
मन्दरश्मि सहस्राशुरस्त गिरिमुपाद्रवत् ।
ततो राजन्हृषीकेश सग्रामशिरसि स्थितम्
तीर्णप्रतिज्ञ बीभत्सु
परिष्वज्यैनमब्रवीत् ।
'दिष्ट्या सपादिता जिष्णो
प्रतिज्ञा महती त्वया ॥ २५
दिष्ट्या विनिहत पापो वृद्धक्षत्र सहात्मज
धार्तराष्ट्रबल प्राप्य देवसेनापि भारत ॥ २६
सीदेत समरे जिष्णो नात्र कार्या विचारणा
न त पश्यामि लोकेषु चिन्तयन्पुरुष क्वचित्
त्वदृते पुरुषव्याघ्र य एतद्योधयेद्बलम् ।
महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकाऽपि वा
समेता पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रस्य कारणात्
ते त्वा प्राप्य रणे क्रुद्धा नाभ्यवर्तन्त दशिता·
तव वीर्य बल चैव रुद्रशक्रान्तकोपमम् ।
नेदृश शक्नुयात्कश्चिद्रणे कर्तुं पराक्रमम् ॥ ३०
यादृश कृतवानद्य त्वमेक शत्रुतापन ।
एवमेव हते कर्णे सानुबन्ध दुरात्मनि ॥ ३१
वर्धयिष्यामि भूयस्त्वा विजितारिं हतद्विषम्'
तमर्जुन प्रत्युवाच प्रसादात्तव माधव॥३२

१४८

तथेति ॥ १ ॥ वृषसेन ते तव पुत्रामिति शेष । बुद्धिमोहेन बुद्धिविभ्रमेण ॥ २० ॥

प्रतिज्ञेयं मया तीर्णा विबुधैरपि दुस्तरा ।
अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां नाथोऽसि केशव ॥
त्वत्प्रसादान्महीं कृत्स्नां
सम्प्राप्स्यति युधिष्ठिरः ।
तव प्रभावो वार्ष्णेय
तवैव विजयः प्रभो ।
वर्धनीयास्तव वयं सदैव मधुसूदन ।
एवमुक्तस्ततः कृष्णः शनकैर्वाहयन्हयान् ।
दर्शयामास पार्थाय क्रूरमायोधनं महत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
प्रार्थयन्तो जयं युद्धे प्रथितं च महद्यशः ॥
पृथिव्यां शेरते शूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ।
विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्व-रथ-द्विपाः ।
संछिन्नभिन्नमर्माणो वैक्लव्यं परमं गताः ॥
ससत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः ।
सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपाः ॥
तेषां शरैः स्वर्णपुङ्खैः शस्त्रैश्च विविधैः शितैः ।
वाहनैरायुधैश्चैव सम्पूर्णां पश्य मेदिनीम् ॥
वर्मभिश्चर्मभिर्हारैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
उष्णीषैर्मुकुटैः स्रग्भिश्चूडामणिभिरम्बरैः ॥
कण्ठसूत्रैरङ्गदैश्च निष्कैरपि च सप्रभैः ।
अन्यैश्चाभरणैश्चित्रैर्भाति भारत मेदिनी ॥
अनुकर्षैरुपासङ्गैः पताकाभिर्ध्वजैस्तथा ।
उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः ॥ ४२
चक्रैः प्रमथितैश्चित्रैरक्षैश्च बहुधा रणे ।
युगैर्योक्त्रैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा ॥
परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिघैरङ्कुशैस्तथा ।
शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तूणैः शूलैः परश्वधैः
प्रासैश्च तोमरैश्चैव कुन्तैर्यष्टिभिरेव च ।
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैः परशुभिस्तथा ॥
मुसलैर्मुद्गरैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा ।
सुवर्णविकृताभिश्च कशाभिर्भरतर्षभ ॥ ४६
घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां भाण्डैश्च विविधैरपि
स्रग्भिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्चैव महाधनैः ॥ ४७
अपविद्धैर्बभौ भूमिर्ग्रहैर्द्यौरिव शारदी ।
पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः ॥
पृथिवीमुपगुह्याङ्गैः सुप्ताः कान्तामिव प्रियाम्
इमांश्च गिरिकूटाभान्नागानैरावतोपमान् ॥
क्षरतः शोणितं भूरि शस्त्रच्छेददरीमुखैः ।
दरीमुखैरिव गिरीन् गैरिकाम्बुपरिस्रवान् ॥
तांश्च बाणहतान्वीर पश्य निष्टनतः क्षितौ ।
हयांश्च पतितान्पश्य स्वर्णभाण्डविभूषितान् ।
गन्धर्वनगराकारान् रथांश्च निहतेश्वरान् ।
छिन्नध्वजपताकाक्षान्विचक्रान्हतसारथीन् ।
निकृत्तकूबरयुगान्भग्नेषान्बन्धुरान्प्रभो ।
पश्य पार्थ हयान्भूमौ विमानोपमदर्शनान् ।
पत्तींश्च निहतान्वीर शतशोऽथ सहस्रशः ।
धनुर्भृतश्चर्मभृतः शयानान् रुधिरोक्षितान्
महीमालिङ्ग्य सर्वाङ्गैः पांसुध्वस्तशिरोरुहान्
पश्य योधान्महाबाहो त्वच्छरैर्भिन्नविग्रहान्
निपातितद्विप-रथ-वाजिसंकुल-
मसृग्वसा-पिशितसमृद्धकर्दमम्
निशाचर-श्व-वृक-पिशाचमोदनं
महीतलं नरवर पश्य दुर्दृशम् ॥ ५६
इदं महत्त्वय्युपपद्यते प्रभो
रणाजिरे कर्म यशोभिवर्धनम् ।
शतक्रतौ चापि च देवसत्तमे
महाहवे जघ्नुषि दैत्यदानवान् ॥ ५७
सञ्जय उवाच ।
एवं संदर्शयन् कृष्णो रणभूमिं किरीटिने ।
स्वैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं व्यनादयत्
स दर्शयन्नेव किरीटिनेऽरिहा
जनार्दनस्तामरिभूमिमञ्जसा ।
अजातशत्रुं समुपेत्य पाण्डवं
निवेदयामास हतं जयद्रथम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि
अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

सञ्जय उवाच ।
ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे स प्रहृष्टात्मा हते पार्थेन सैन्धवे ॥ १
दिष्ट्या वर्धसि राजेन्द्र हतशत्रुर्नरोत्तम ।
दिष्ट्या निस्तीर्णवाश्चैव प्रतिज्ञामनुजस्तव ॥
स त्वेवमुक्त कृष्णेन हृष्ट परपुरंजय ।
ततो युधिष्ठिरो राजा रथादाप्लुत्य भारत ॥
पर्यष्वजत्तदा कृष्णावानन्दाश्रुपरिप्लुत ।
प्रमृज्य वदन शुभ्र पुण्डरीकसमप्रभम् ॥ ४
अब्रवीद्वासुदेव च पाण्डव च धनञ्जयम् ।
प्रियमेतदुपश्रुत्य त्वत्त पुष्करलोचन ॥ ५
नान्त गच्छामि हर्षस्य तितीर्षुरुदधेरिव ।
अत्यद्भुतमिद कृष्ण कृत पार्थेन धीमता ॥ ६
दिष्ट्या पश्यामि सग्रामे तीर्णभारौ महारथौ
दिष्ट्या विनिहत पाप सैन्धव पुरुषाधम
कृष्ण दिष्ट्या मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता
त्वया गुप्तेन गोविन्द घ्नता पाप जयद्रथम् ॥
किं तु नात्यद्भुत तेषा येषा नस्त्व समाश्रय
न तेषा दुष्कृत किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
सर्वलोकगुरुर्येषा त्व नाथो मधुसूदन ।
त्वत्प्रसादाद्धि गोविन्द वय जेष्यामहे रिपून्
स्थित सर्वात्मना नित्य प्रियेषु च हितेषु च
त्वा चैवास्माभिराश्रित्य कृत. शस्त्रसमुद्यम
सुरैरिवासुरवधे शक्रं शक्रानुजाहवे ।
असभाव्यमिद कर्म देवैरपि जनार्दन ॥ १२
त्वद्बुद्धिबलवीर्येण कृतवानेष फाल्गुन ।
बाल्यात्प्रभृति ते कृष्ण कर्माणि श्रुतवानहम्
अमानुषाणि दिव्यानि महान्ति च बहूनि च
तदैवाज्ञासिष शत्रून्हतान्प्राप्ता च मेदिनीम्
त्वत्प्रसादसमुत्थेन विक्रमेणारिसूदन ।
सुरेशत्व गत शक्रो हत्वा दैत्यान्सहस्रश ॥
त्वत्प्रसादाद्धृषीकेश जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
स्ववर्त्मनि स्थित वीर जपहोमेषु वर्तते ॥ १६
एकार्णवमिद पूर्व सर्वमासीत्तमोमयम् ।
त्वत्प्रसादान्महाबाहो जगत्प्राप्त नरोत्तम ॥
स्रष्टारं सर्वलोकाना परमात्मानमव्ययम् ।
ये पश्यन्ति हृषीकेश न ते मुह्यन्ति कर्हिचित्
पुराण परम देव देवदेव सनातनम् ।
ये प्रपन्ना सुरगुरु न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् ॥
अनादिनिधन देव लोककर्तारमव्ययम् ।
ये भक्तास्त्वा हृषीकेश दुर्गाण्यतितरन्ति ते
पर पुराण पुरुष पराणा परम च यत् ।
प्रपद्यतस्तत्परम परा भूतिर्विधीयते ॥ २१
गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गीयते ।
त प्रपद्य महात्मान भूतिमश्नाम्यनुत्तमाम् ॥
परमेश परेशेश तिर्यगीश नरेश्वर ।
सर्वेश्वरेश्वरेशेश नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २३
त्वमीशेशेश्वरेशान प्रभो वर्धस्व माधव ।
प्रभवाप्यय सर्वस्य सर्वात्मन्पृथुलोचन ॥ २४

१४९

तत इति ॥ १ ॥ गुप्तेन अर्जुनेनेति शेष ॥ ८ ॥ **एकार्णवमिति** । त्वत्प्रसादात् त्वदीक्षावशात् प्राप्तमभिव्यक्तनामरूपत्वामिति शेष ॥ १७ ॥ यत्पर मायातोऽपीति शेष । अत एव पुराण नित्यमिद्धम् । पुरुष सर्वासु पूर्षु शयानम्। पराणा हिरण्यगर्भादीनामपि परम मा बुद्धिस्ततोऽपि पर बुद्धेरविषयमित्यर्थ । तत्परम सर्वोत्कृष्टमात्मान प्रपद्यत प्रपन्नस्य परा भूतिर्महदैश्वर्य 'एषाऽस्य परमा सपत्' इति श्रुतिप्रसिद्ध प्रत्यक्षतो विधीयते स्वसवेद्य भवति ॥ २१ ॥ चतुरश्चत्वार ॥ २२ ॥ परम उत्कृष्टा मा सपत् ब्रह्मलोकादिरूपभोग्यामित्यर्थ । तत्पर सर्वोत्कृष्टमात्मा स चासावीशश्चेति समास । सकलभोग्यस्वरूपोऽप्यच्युतस्वभाव इत्यर्थ । परेश मायाशबल स चासावीशश्चेति शाबल्य प्राप्तोऽप्यविकृत । एव तिर्यङ्नरत्वरूपजीवत्वप्राप्तोऽप्यविकृत इति तिर्यगीशनरेश्वरपदयोरर्थ । एतदेवाभ्यासेन द्रढयति। सर्व वियदादि जड ईश्वरा भोक्तारो जीवा ईश्वरेशो जीवाना नियन्ता तेषामीश जगज्जीवेश्वराणामपि सत्तास्फूर्तिप्रद अत एव पुरुषोत्तम विराडादिभ्य शुद्धचिन्मात्रस्तुरीय इत्यर्थ ॥ २३ ॥ क त्वमेवविध पुरुषोत्तम नमस्करोषीत्याशक्याह–**त्वमिति** । हे ईशेश रुद्राद्याराध्य। ईश्वरा राजानस्तेषामपीशानो धर्म । 'तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्र यद्धर्म' इति श्रुतेस्तस्यापि प्रभो 'धर्मस्य प्रभुरच्युत' इति **स्मृते** । सर्वस्य स्वातिरिक्तस्य प्रभवाप्यय उत्पत्तिप्रलयाधिष्ठानभूत अत एव सर्वात्मन् ॥ २४॥

धनञ्जयसखा यश्च धनञ्जयाहितश्च य ।
धनञ्जयस्य गोप्ता त प्रपद्य सुखमेधते ॥ २५
मार्कण्डेय पुराणर्षिश्चरितज्ञस्तवानघ ।
[illegible] च पुरा कीर्तितवान्मुनि ॥
असितो देवलश्चैव नारदश्च महातपा ।
पितामहश्च मे व्यासस्त्वा [illegible]समम्
त्व तेजस्त्व पर ब्रह्म त्व सत्य त्व महत्तप
त्व श्रेयस्त्व यशश्चाग्र्य कारण जगतस्तथा ।
त्वया सृष्टमिद सर्व जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
प्रलये समनुप्राप्ते त्वा वै निविशते पुन ।
अनादिनिधन देव विश्वस्येश जगत्पते ॥
धातारमजमव्यक्तमाहुर्वेदविदो जना ।
भूतात्मान महात्मानमनन्त विश्वतोमुखम् ॥
अपि देवा न जानन्ति गुह्यमाद्य जगत्पतिम्
नारायण पर देव परमात्मानमीश्वरम् ॥ ३१
ज्ञानयोान हरिं विष्णु मुमुक्षूणा परायणम् ।
पर पुराण पुरुष पुराणाना पर च यत् ॥ ३२
एवमादिगुणाना ते कर्मणा दिवि चेह च ।
अतीतभूतभव्याना सख्याताऽत्र न विद्यते ॥
सर्वतो रक्षणीया स्म शक्रेणेव दिवौकस ।
यैस्त्व सर्वगुणोपेत सुहृत्त्व उपपादित ' ॥३४
इत्येव धर्मराजेन हरिरुक्तो महायशा ।
अनुरूपमिद वाक्य प्रत्युवाच जनार्दन ॥
' भवता तपसोग्रेण धर्मेण परमेण च ।
साधुत्वादार्जवाच्चैव हत पापो जयद्रथ ॥
अय च पुरुषव्याघ्र त्वदनुध्यानसवृत ।
हत्वा योधसहस्राणि न्यहन् जिष्णुर्जयद्रथम्
कृतित्वे बाहुवीर्ये च तथैवासभ्रमेऽपि च ।
शीघ्रताऽमोघबुद्धित्वे नास्ति पार्थसम क्वचित्
तदय भरतश्रेष्ठ भ्राता तेऽद्य यदर्जुन ।
सैन्यक्षय रणे कृत्वा सिन्धुराजशिरोहरत् '
ततो धर्मसुतो जिष्णु परिष्वज्य विशापते
प्रमृज्य वदन तस्य पर्याश्वासयत प्रभु ॥ ४०
' अतीव सुमहत्कर्म कृतवानसि फाल्गुन ।
असह्य चाविषह्य च दैवैरपि सवासवै ॥
दिष्ट्या निस्तीर्णभारोऽसि
हतारिश्चासि शत्रुहन् ।
दिष्ट्या सत्या प्रतिज्ञेय
कृता हत्वा जयद्रथम् ॥ ४२
एवमुक्त्वा गुडाकेश धर्मराजो महायशा ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन पृष्ठे हस्तेन पार्थिव ॥४३
एवमुक्तौ महात्मानावुभौ केशवपाण्डवौ ।
तावब्रूता तदा कृष्णौ राजान पृथिवीपतिम्
'तव कोपाग्निना दग्ध पापो राजा जयद्रथ
उत्तीर्ण चापि सुमहद्धार्तराष्ट्रबल रणे ॥ ४५
हन्यन्ते निहताश्चैव विनङ्क्ष्यन्ति च भारत ।
तव क्रोधहता ह्येते कौरवा शत्रुसूदन ॥ ४६
त्वा हि चक्षुर्हण वीर कोपयित्वा सुयोधन ·
समित्रबन्धु समरे प्राणास्त्यक्ष्यति दुर्मति ॥
तव क्रोधहत पूर्व देवैरपि सुदुर्जय ।
शरतल्पगत शेते भीष्म कुरुपितामह ॥
दुर्लभो विजयस्तेषा सग्रामे रिपुघातिनाम् ।
याता मृत्युवश ते वै येषा क्रुद्धोऽसि पाण्डव
राज्य प्राणा श्रिय पुत्रा
सौख्यानि विविधानि च ।
अचिरात्तस्य नश्यन्ति
येषा क्रुद्धोऽसि मानद ॥ ५०
विनष्टान्कौरवान्मन्ये सपुत्रपशुबान्धवान् ।
राजधर्मपरे नित्य त्वयि क्रुद्धे परतप' ॥ ५१
ततो भीमो महाबाहु सात्यकिश्च महारथ'
अभिवाद्य गुरु ज्येष्ठ मार्गणै क्षतविक्षतौ ॥
क्षिताबास्ता महेष्वासौ
पाञ्चाल्यपरिवारितौ
तौ दृष्ट्वा मुदितौ वीरौ
प्राञ्जली चाग्रत स्थितौ ॥ ५३
अभ्यनन्दत कौन्तेय
स्तावुभौ भीमसात्यकी ।
'दिष्ट्या पश्यामि वा शूरौ
विमुक्तौ सैन्यसागरात् ॥ ५४
द्रोणग्राहदुराधर्षा-
द्धार्दिक्यमकरालयात् ।
दिष्ट्या विनिर्जिता सख्ये
पृथिव्या सर्वपार्थिवा ॥ ५५
युवा विजयिनौ चापि
दिष्ट्या पश्यामि सयुगे ।
दिष्ट्या द्रोणो जित सख्ये
हार्दिक्यश्च महाबल ॥ ५६

सखा वयस्य । हित प्रियकृत् । गोप्ता दु खनिवारक ॥२५॥उत्तीर्ण लघितम्॥४५॥ चक्षुर्हण क्रोधदृष्टिमात्रेण हन्तारम् ४७

दिष्ट्या विकर्णिभि कर्णो
रणे नीत पराभवम् ।
विमुखश्च कृत शल्यो
युवाभ्या पुरुषर्षभौ ॥ ५७

दिष्ट्या युवा कुशलिनौ सग्रामात्पुनरागतौ
पश्यामि रथिना श्रेष्ठावुभौ युद्धविशारदौ५८

मम वाक्यकरौ वीरौ
मम गौरवयन्त्रितौ ।
सैन्यार्णव समुत्तीर्णौ
दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ ५९

समरश्लाघिनौ वीरौ
समरेष्वपराजितौ ।
मम वाक्यसमौ चैव
दिष्ट्या पश्यामि वामहम्' ॥ ६०
इत्युक्त्वा पाण्डवो राजन्
युयुधानवृकोदरौ ।
सस्वजे पुरुषव्याघ्रौ
हर्षाद्बाष्प मुमोच ह ॥ ६१
तत प्रमुदित सर्व
बलमासीद्विशाम्पते ।
पाण्डवाना रणे हृष्ट
युद्धाय तु मनो दधे ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४९ ॥

१५०

सञ्जय उवाच ।
सैन्धवे निहते राजन् पुत्रस्तव सुयोधन ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निरुत्साहो द्विषज्जये १
दुर्मना नि श्वसन् दुष्टो भग्नदष्ट्र इवोरग ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्तेऽर्तिं परामगात्॥
दृष्ट्वा तत्कदन घोर स्वबलस्य कृत महत् ।
जिष्णुना भीमसेनेन सात्वतेन च सयुगे ३
स विवर्ण कृशो दीनो बाष्पविप्लुतलोचन
अमन्यतार्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते ४
न द्रोणो न च राधेयो नाश्वत्थामा कृपो न च
क्रुद्धस्य समरे स्थातु पर्याप्ता इति मारिष ५
निर्जित्य हि रणे पार्थ सर्वान्मम महारथान्
अवधीत्सैन्धव सख्ये न च कश्चिदवारयत्
सर्वथा हतमेवेद कौरवाणा महद्बलम् ।
न ह्यस्य विद्यते त्राता साक्षादपि पुरदर ७
यमुपाश्रित्य सग्रामे कृत शस्त्रसमुद्यम ।
स कर्णो निर्जित सख्ये हतश्चैव जयद्रथ ८
यस्य वीर्य समाश्रित्य शम याचन्तमच्युतम्
तृणवत्तमह मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ९
एव क्लान्तमना राजन्नुपायाद्द्रोणमीक्षितुम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ १०
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरूणा वैशस महत् ।
परान्विजयतश्चापि धार्तराष्ट्रान्निमज्जत ११
दुर्योधन उवाच ।
पश्य मूर्धाभिषिक्तानामाचार्य कदन महत
कृत्वा प्रमुखत शूर भीष्म मम पितामहम्
त निहत्य प्रलुब्धोऽय शिखण्डी पूर्णमानस
पाञ्चाल्यै सहित सर्वै सेनाग्रमभिवर्तते१३
अपरश्चापि दुर्धर्ष शिष्यस्ते सव्यसाचिना
अक्षौहिणी सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथ
अस्मद्विजयकामाना सुहृदामुपकारिणाम् ।
गन्तास्मि कथमानृण्य गताना यमसादनम्
ये मदर्थ परीप्सन्ते वसुधा वसुधाधिपा ।
ते हित्वा वसुधैश्वर्य वसुधामधिशेरते ॥ १६
सोऽह कापुरुष कृत्वा मित्राणा क्षयमीदृशम्
अश्वमेधसहस्रेण पावितु न समुत्सहे ॥ १७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया एकोनपञ्चाशद
धिकशततमोऽध्याय ॥ १४९ ॥

१५०
सैन्धवे इति ॥ १ ॥ आर्तिमिति च्छेद ॥ २ ॥
प्रलुब्ध प्रकृष्टो लुब्धकस्तद्वद्वञ्चकत्वात् ॥ १३ ॥

मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मापचायिन ।
व्यायामेन जिगीषन्त प्राप्ता वैवस्वतक्षयम्
कथ पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदा द्रुह ।
विवर नाशकद्दातु मम पार्थिवससदि ॥ १९
योऽह रुधिरसिक्ताङ्ग राज्ञा मध्ये पितामहम्
शयान नाशक त्रातु भीष्ममायोधने हतम् २०
त मामनार्यपुरुष मित्रद्रुहमधार्मिकम् ।
किं वक्ष्यति हि दुर्धर्ष समेत्य परलोकजित
जलसन्ध महेष्वास पश्य सात्यकिना हतम्
मदर्थमुद्यत शूर प्राणास्त्यक्त्वा महारथम् २२
काम्बोज निहत दृष्ट्वा तथाऽलम्बुषमेव च ।
अन्यान्बहूश्च सुहृदो जीवितार्थोऽद्य को मम
व्यायच्छन्तो हता शूरा
मदर्थे येऽपराङ्मुखा ।
यतमाना पर शक्त्या
विजेतुमहितान्मम ॥ २४
तेषा गत्वाहमानृण्यमद्य शक्त्या परतप ।
तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामनु ॥ २५
सत्य ते प्रतिजानामि सर्वशस्त्रभृता वर ।
इष्टापूर्तेन च शपे वीर्येण च सुतैरपि ॥ २६
निहत्य तान् रणे सर्वान्
पञ्चालान् पाण्डवै सह ।
शान्ति लब्धाऽस्मि तेषा वा
रणे गन्ता सलोकताम् ॥ २७
सोऽह तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभा ।
हता मदर्थे सग्रामे युद्ध्यमाना किरीटिना ॥
न हीदानीं सहाया मे
परीप्सन्त्यनुपस्कृता ।
श्रेयो हि पाण्डून्मन्यन्ते
न तथाऽस्मान्महाभुज ॥ २९
स्वय हि मृत्युर्विहित सत्यसन्धेन सयुगे ।
भवानुपेक्षा कुरुते शिष्यत्वादर्जुनस्य हि ३०
अतो विनिहता सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षव ।
कर्णमेव तु पश्यामि सप्रत्यस्मज्जयैषिणम् ३१
यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधी
मित्रार्थे योजयत्येन तस्य सोऽर्थोऽवसीदति
तादृग्रूप कृतमिद मम कार्यं सुहृत्तमै ।
मोहाल्लुब्धस्य पापस्य जिह्मस्य धनमीहतः
हतो जयद्रथश्चैव सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ।
अभीषाहा शूरसेना शिबयोऽथ वसातय
सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभा ।
हता मदर्थे सग्रामे युद्ध्यमाना किरीटिना
न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षभान ।
आचार्य पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनानुतापे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५० ॥

१५१

धृतराष्ट्र उवाच ।
सिन्धुराजे हते तात समरे सव्यसाचिना
तथैव भूरिश्रवसि किमासीद्वो मनस्तदा १
दुर्योधनेन च द्रोणस्तथोक्त कुरुससदि ।
किमुक्तवान्पर तस्मै तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।
निष्टानको महानासीत्सैन्याना तव भारत
सैन्धव निहत दृष्ट्वा भूरिश्रवसमेव च ॥ ३
मन्त्रित तव पुत्रस्य ते सर्वमवमेनिरे ।
येन मन्त्रेण निहता शतश क्षत्रियर्षभा ४
द्रोणस्तु तद्वच श्रुत्वा पुत्रस्य तव दुर्मना ।
मुहूर्तमिव तद्ध्यात्वा भृशमार्तोऽभ्यभाषत ॥
द्रोण उवाच ।
दुर्योधन किमेव मा वाक्शरैरपि कृन्तसि
अजय्य सतत सख्ये ब्रुवाण सव्यसाचिनम् ॥

धर्मापचायिन धर्मक्षेपकस्य ॥१८॥ आचार्य पाण्डुपुत्राणामित्युपालम्भ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारत द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५० ॥

१५१

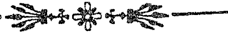
सिन्धुराज इति ॥ १ ॥ निष्टानक मन्मथ शब्द ॥ ३ ॥

एतेनैवार्जुन ज्ञातु-
मल कौरव सयुगे ।
यच्छिखण्ड्यवधीद्भीष्म
पाल्यमान किरीटिना ॥ ७
अवध्य निहत दृष्ट्वा सयुगे देवदानवै ।
तदैवाशासिषमह नेयमस्तीति भारती ॥ ८
य पुसा त्रिषु लोकेषु सर्वशूरममस्महि ।
तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेष पर्युपास्महे ॥ ९
या स्म तान् ग्लहते तात शकुनि कुरुससदि
अक्षान्न तेऽक्षा निशिता बाणास्ते शत्रुतापना
त एते घ्नन्ति नस्तात
विशिखा पार्थचोदिता ।
तास्तदाऽऽख्यायमानस्त्व
विदुरेण न बुद्धवान् ॥ ११
यास्ता विजयतश्चापि विदुरस्य महात्मन
धीरस्य वाचो नाश्रौषी क्षेमाय वदत शिवा
तदिद वर्तते घोरमागत वैशस महत् ।
तस्यावमानाद्वाक्यस्य दुर्योधन कृते तव ॥
योऽवमन्य वच पथ्य सुहृदामाप्तकारिणाम्
स्वमत कुरुते मूढ स शोच्यो न चिरादिव ॥
यच्च न प्रेक्षमाणाना कृष्णामानाय्य तत्सभा
अनर्हन्तीं कुले जाता सर्वधर्मानुचारिणीम्
तस्याधर्मस्य गान्धारे फल प्राप्तमिद महत् ।
नोचे पाप परे लोके त्वमर्च्छेथास्ततोऽधिक
यच्च तान्पाण्डवान् द्यूते विषमेण विजित्य ह
प्राव्राजयस्तदाऽरण्ये रौरवाजिनवासस ॥
पुत्राणामिव चैतेषा धर्ममाचरता सदा ।
द्रुह्येत्को नु नरो लोके मदन्यो ब्राह्मणब्रुव
पाण्डवानामय कोपस्त्वया शकुनिना सह ।
आहृतो धृतराष्ट्रस्य समते कुरुससदि ॥ १९
दु शासनेन सयुक्त कर्णेन परिवर्धित ।
क्षत्तुर्वाक्यमनादृत्य त्वयाऽभ्यस्त पुन पुन
यत्ता सर्वे पराभूता पर्यवारयताऽर्जुनम् ।
सिन्धुराजानमाश्रित्य स वो मध्ये कथ हत
कथ त्वयि च कर्णे च कृपे शल्ये च जीवति
अश्वत्थाम्नि च कौरव्य निधन सैन्धवोऽगमत्
युध्यन्त सर्वराजानस्तेजस्तिग्ममुपासते ।
सिन्धुराज परित्रातु स वो मध्ये कथ हत ॥
मय्येव हि विशेषेण तथा दुर्योधन त्वयि ।
आशासत परित्राण ... त्स महीपति ॥ २९
ततस्तस्मिन्परित्राणमलब्धवति फाल्गुनात्
न किञ्चिदनुपश्यामि जीवितस्थानमात्मन
मज्जन्तमिव चात्मान धृष्टद्युम्नस्य किल्बिषे
पश्याम्यहत्वा पञ्चालान्सह तेन शिखण्डिना
तन्मा किमभितप्यन्त वाक्शरैरेव कृन्तासि ।
अशक्त सिन्धुराजस्य भूत्वा त्राणाय भारत
सौवर्ण सत्यसन्धस्य ध्वजमक्लिष्टकर्मण ।
अपश्यन्युधि भीष्मस्य कथमाशससे जयम्
मध्ये महारथाना च यत्राहन्यत सैन्धव ।
हतो भूरिश्रवाश्चैव किं शेष तत्र मन्यसे ॥
कृप एव च दुर्धर्षो यदि जीवति पार्थिव ।
यो नागात्सिन्धुराजस्य वर्त्म त पूजयाम्यहं
यत्रापश्य हत भीष्म पश्यतस्तेऽनुजस्य वै ।
दु शासनस्य कौरव्य कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ॥
अवध्यकल्प सग्रामे देवैरपि सवासवै ।
न ते वसुन्धराऽस्तीति तदाऽह चिन्तये नृप
इमानि पाण्डवाना च सृञ्जयाना च भारत
अनीकान्याद्रवन्ते मा सहितान्यद्य मारत ॥
नाहत्वा सर्वपञ्चालान्कवचस्य विमोक्षणम्
कर्ताऽस्मि समरे कर्म धार्तराष्ट्र हित तव ॥
राजन् ब्रूया सुत मे त्वमश्वत्थामानमाहवे ।
न सोमका प्रमोक्तव्या जीवित परिरक्षता
यच्च पित्राऽनुशिष्टोऽसि तद्वच परिपालय ।
आनृशस्ये दमे सत्ये चार्जवे च स्थिरो भव ॥
धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावप्यपीडयन् ।
धर्मप्रधानकार्याणि कुर्याश्चेति पुन पुन ॥
चक्षुर्मनोभ्या सन्तोष्या
विप्रा पूज्याश्च शक्तित ।
न चैषा विप्रियं कार्यं
ते हि वह्निशिखोपमा ॥ ३८
एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन ।
रणाय महते राजस्त्वया वाक्शरपीडित ॥
त्व च दुर्योधन बल यदि शक्तोऽसि पालय।
रात्रावपि च योत्स्यन्ते सरब्धा कुरुसृञ्जया

इय सेना नास्तीत्यस्य नष्टेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ग्लहते पातयति ॥ १०॥ **नोचेदिति** । परलोकेऽधिक पापिना क्लेश इह त्वल्पेनैव भोगेन निम्न ... इति भाव ॥ १६ ॥ अभ्यस्त आवर्तित ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा तत प्रायाद्द्रोण पाण्डवसृञ्जयान् ।
मुष्णन् क्षत्रियतेजांसि नक्षत्राणामिवांशुमान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५१ ॥

१५२

सञ्जय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैव प्रचोदित ।
अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ॥ १
अब्रवीच्च तदा कर्ण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
'पश्य कृष्णसहायेन पाण्डवेन किरीटिना ॥
आचार्यविहित व्यूह भित्त्वा देवै सुदुर्भिदम्
तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मन
मिषता योधमुख्याना सैन्धवो विनिपातित
पश्य राधेय पृथ्वीशा पृथिव्या प्रवरा युधि
पार्थेनैकेन निहता सिंहेनेवेतरे मृगा ।
मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मन
अल्पावशेष सैन्य मे कृत शक्रात्मजेन ह ।
कथ नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुन
भिन्द्यात्सुदुर्भिद व्यूह यतमानोऽपि सयुगे ।
प्रतिज्ञाया गत पार हत्वा सैन्धवमर्जुन ॥
पश्य राधेय पृथ्वीशान्
पृथिव्या पातितान्बहून् ।
पार्थेन निहतान्सख्ये
महेन्द्रोपमविक्रमान् ॥ ८
अनिच्छत कथ वीर द्रोणस्य युधि पाण्डव
भिन्द्यात्सुदुर्भिद व्यूह यतमानस्य शुष्मिण ॥
दयित फाल्गुनो नित्यमाचार्यस्य महात्मन
ततोऽस्य दत्तवान्द्वारमयुद्धेनैव शत्रुहन् ॥ १०
अभय सिन्धुराजाय दत्वा द्रोण परतप ।
प्रादात्किरीटिने द्वार पश्य निर्गुणता मयि॥
यद्यदास्यदनुज्ञा वै पूर्वमेव गृहान्प्रति ।
प्रस्थातु सिन्धुराजस्य नाभविष्यज्जनक्षय ॥
जयद्रथो जीवितार्थी गच्छमानो गृहान्प्रति
मयाऽनार्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभय सखे
अद्य मे भ्रातर क्षीणाश्चित्रसेनादयो रणे ।
भीमसेन समासाद्य पश्यता नो दुरात्मनाम्'
कर्ण उवाच ।
आचार्य मा विगर्हस्व
शक्त्याऽसौ युध्यते द्विज ।
यथाबल यथोत्साह
त्यक्त्वा जीवितमात्मन ॥ १५
यद्येन समतिक्रम्य प्रविष्ट श्वेतवाहन ।
नात्र सूक्ष्मोऽपि दोष स्यादाचार्यस्य कथचन
कृती दक्षो युवा शूर कृतास्त्रो लघुविक्रम ।
दिव्यास्त्रयुक्तमास्थाय रथ वानरलक्षणम् ॥
कृष्णेन च गृहीताश्वमभेद्यकवचावृत ।
गाण्डीवमजर दिव्य धनुरादाय वीर्यवान् ॥
प्रवर्षन्निशितान्बाणान् बाहुद्रविणदर्पित ।
यदर्जुनोऽभ्ययाद्द्रोणमुपपन्न हि तस्य तत् ॥
आचार्य स्थविरो राजन्
शीघ्रयाने तथाऽक्षम ।
बाहुव्यायामचेष्टाया
मशक्तस्तु नराधिप ॥ २०
तेनैवमभ्यतिक्रान्त श्वेताश्व कृष्णसारथि
तस्य दोष न पश्यामि द्रोणस्यानेन हेतुना ॥
अजय्यान्पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा मृधे
तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्ट श्वेतवाहन ॥ २२
दैवादिष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित्
यतो नो युध्यमानाना पर शक्त्या सुयोधन
सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमत्र पर स्मृतम् ।
पर यत्न कुर्वता च त्वया सार्ध रणाजिरे ॥
हत्वाऽस्माक पौरुष वै दैव पश्चात्करोति न
सतत चेष्टमानाना निकृत्या विक्रमेण च ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकपञ्चाशदधिक शततमोऽध्याय ॥ १५१ ॥

१५२

तत इति ॥ १ ॥ अन्यथाभाव पराजयो दैवादिष्ट । नतु द्रोणापराधज इति भाव ॥ २१ ॥

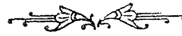
दैवोपसृष्ट पुरुषो यत्कर्म कुरुते क्वचित् ।
कृत कृत हि तत्कर्म दैवेन विनिपात्यते ॥
यत्कर्तव्य मनुष्येण व्यवसायवता सदा ।
तत्कार्यमविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता ॥
निकृत्या वञ्चिता पार्था विषयोगैश्च भारत ।
दग्धा जतुगृहे चापि द्यूतेन च पराजिता ॥
राजनीति व्यपाश्रित्य प्रहिताश्चैव काननम् ।
यत्नेन च कृत तत्तद्दैवेन विनिपातितम् ॥
युध्यस्व यत्नमास्थाय दैव कृत्वा निरर्थकम् ।
यततस्तव तेषा च दैव मार्गेण यास्यति॥ ३०
न तेषा मतिपूर्व हि सुकृत दृश्यते क्वचित् ।
दुष्कृत तव वा वीर बुद्ध्या हीन कुरूद्वह ॥
दैव प्रमाण सर्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा ।
अनन्यकम दैव हि जागर्ति स्वपतामपि ॥ ३२
बहूनि तव सैन्यानि योधाश्च बहवस्तव ।
न तथा पाण्डुपुत्राणामेव युद्धमवर्तत ॥ ३३
तैरल्पैर्बहवो यूय क्षय नीता प्रहारिण ।
शङ्के दैवस्य तत्कर्म पौरुष येन नाशितम् ॥

सञ्जय उवाच ।

एव सभाषमाणाना बहु तत्तज्जनाधिप ।
पाण्डवानामनीकानि समदृश्यन्त सयुगे ॥
तत प्रववृते युद्ध व्यतिषक्तरथ-द्विपम् ।
तावकाना परै सार्ध राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि पुनर्युद्धारम्भे
द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५२ ॥

॥ समाप्त जयद्रथवधपर्व ॥

घटोत्कचवधपर्व ६

१५३

सञ्जय उवाच ।

तदुदीर्ण गजानीक बल तव जनाधिप ।
पाण्डुसेनामतिक्रम्य योधयामास सर्वत ॥
पञ्चाला कुरवश्चैव योधयन्त परस्परम् ।
यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिता ॥ २
शूरा शूरै समागम्य शर-तोमर-शक्तिभि
विव्यधु समरेऽन्योन्य निन्युश्चैव यमक्षयम् ॥
रथिना रथिभि सार्ध रुधिरस्रावदारुणम् ।
प्रावर्तत महद्युद्ध निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४
वारणाश्च महाराज समासाद्य परस्परम् ।
विषाणैर्दारयामासु सुसक्रुद्धा मदोत्कटा ॥
हयारोहान्हयारोहा प्रास-शक्ति-परश्वधै
बिभिदुस्तुमुले युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यश ॥ ६
पत्तयश्च महाबाहो शतश शस्त्रपाणय ।
अन्योन्यमार्दयन् राजन्नित्य यत्ता पराक्रमे ॥
गोत्राणा नामधेयाना कुलाना चैव मारिष ।
श्रवणाद्धि विजानीम पञ्चालान्कुरुभि सह
तेऽन्योन्य समरे योधा शर-शक्ति-परश्वधै
प्रैषयन्परलोकाय विचरन्तो ह्यभीतवत् ॥ ९
शरा दश दिशो राजस्तेषा मुक्ता सहस्रश ।
न भ्राजन्ते यथातत्त्व भास्करेऽस्तगतेऽपि च
तथा प्रयुध्यमानेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
दुर्योधनो महाराज व्यवागाहत तद्बलम् ॥

दैवोपसृष्टो दुर्दैवग्रस्त ॥२६॥ दैवमविगणय्य यत्नमेवातिष्ठे त्याह-**युध्यस्वेति**। सुदृढोद्यमाद्दैवमपि मार्गणानुकूलेन यास्यतीत्यर्थ ॥३०॥ तेषा जयहेतु सुकृत तव वा पराजयहेतु दुष्कृत नास्तीत्याह-**न तेषामिति** ॥३१॥ **दैवमिति**। अनन्यकर्म दैवमपि स्वकृतमेव न त्वन्यदस्ति ह्यस्तनो दोषोऽद्यतनेन गुणविशेषेण निराकर्तु शक्य । एव दैवमपि यत्नेन बाधितु शक्यमित्यर्थ ॥ ३२ ॥ देवानामिन्द्रियाणामध्यक्षभूत विज्ञान दैव धीबलमित्यर्थ पौरुष शारीर बलम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५२ ॥

१५३

तदुदीर्णमित्यारभ्य रात्रियुद्धे जयद्रथवधात्क्रोधहर्षविवशा कौरवपाण्डवा इवान्येऽपि निर्मर्यादा प्रवर्तन्ते इति प्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

सैन्धवस्य वधेनैव भृश दु खसमन्वितः ।
मर्तव्यमिति सञ्चिन्त्य प्राविशच्च द्विषद्बलम्
नादयन् रथघोषेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
अभ्यवर्तत पुत्रस्ते पाण्डवानामनीकिनीम् ॥
स सन्निपातस्तुमुलस्तस्य तेषा च भारत ।
अभवत्सर्वसैन्यानामभावकरणो महान् ॥१४
यथा मध्यंदिने सूर्य प्रतपन्त गभस्तिभि ।
तथा तव सुत मध्ये प्रतपन्त शरार्चिभि ॥
न शेकुर्भ्रातर युद्धे पाण्डवा समुदीक्षितुम् ।
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥
पर्यधावन्त पञ्चाला वध्यमाना महात्मना ।
रुक्मपुङ्खै प्रसन्नाग्रैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥
अर्द्यमाना शरैस्तूर्ण न्यपतन्पाण्डुसैनिका ।
न तादृश रणे कर्म कृतवन्तस्तु तावका ॥
यादृश कृतवान् राजा पुत्रस्तव विशांपते ।
पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवी मथिता रणे ॥
नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्फुल्लपङ्कजा ।
क्षीणतोयानिलार्काभ्या हतत्विडिव पद्मिनी
बभूव पाण्डवी सेना तव पुत्रस्य तेजसा ।
पाण्डुसेना हता दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत२१
भीमसेनपुरोगास्तु पञ्चाला समुपाद्रवन् ।
स भीमसेन दशभिर्माद्रीपुत्रौ त्रिभिस्त्रिभि
विराटद्रुपदौ षड्भि शतेन च शिखण्डिन
धृष्टद्युम्न च सप्तत्या धर्मपुत्र च सप्तभि ॥ २३
केकयाश्चैव चेदींश्च बहुभिर्निशितै शरै ।
सात्वत पञ्चभिर्विद्ध्वा द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभि
घटोत्कच च समरे विद्ध्वा सिंह इवानदत्
शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्च महारणे ॥
शरैरवचकर्तोग्रै क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजा ।
सा तेन पाण्डवी सेना वध्यमाना शिलीमुखै
तव पुत्रेण सग्राम विदुद्राव नराधिप ।
त तपन्तमिवादित्य कुरुराज महाहवे ॥ २७
नाशकन्वीक्षितु राजन्पाण्डुपुत्रस्य सैनिका
ततो युधिष्ठिरो राजा कुपितो राजसत्तम ॥
अभ्यधावत्कुरुपात तव पुत्र जिघासया ।
तावुभौ युधि कौरव्यौ समीयतुररिन्दमा ॥
स्वार्थहेतो पराक्रान्तौ दुर्योधनयुधिष्ठिरौ ।
ततो दुर्योधन क्रुद्ध शरै सन्नतपर्वभि ॥
विव्याध दशभिस्तूर्ण ध्वज चिच्छेद चेषुणा
इन्द्रसेन त्रिभिश्चैव ललाटे जघ्निवान्नृप ॥ ३१
सारथिं दयित राज्ञ पाण्डवस्य महात्मन ।
धनुश्च पुनरन्येन चकर्तास्य महारथ ॥ ३२
चतुर्भिश्चतुरश्चैव बाणैर्विव्याध वाजिन ।
ततो युधिष्ठिर क्रुद्धो निमेषादिव कार्मुकम्
अन्यदादाय वेगेन कौरव प्रत्यवारयत् ।
तस्य तान्निघ्नत शत्रून् रुक्मपृष्ठ महद्धनु ॥
भल्लाभ्या पाण्डवो ज्येष्ठ
त्रिधा चिच्छेद मारिष ।
विव्याध चैन दशभि
सम्यगस्तै शितै शरै ॥ ३५
मर्म भित्त्वा तु ते सर्वे
सलग्ना क्षितिमाविशन् ।
तत परिवृता योधा
परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ॥ ३६
वृत्रहत्यै यथा देवा परिवव्रु पुरदरम् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिष ।
शर च सूर्यरश्म्याभमत्युग्रमनिवारणम् ॥ ३७
हा हतोऽसीति राजान-
मुक्त्वाऽमुञ्चद्युधिष्ठिर ।
स तेनाकर्णमुक्तेन
विद्धो बाणेन कौरव ॥ ३८
निषसाद रथोपस्थे भृश समूढचेतन ।
तत पाञ्चालयसेनाना भृशमासीद्रवो महान्
हतो राजेति राजेन्द्र मुदिताना समन्तत ।
बाणशब्दरवश्चोग्र शुश्रुवे तत्र मारिष ॥ ४०
अथ द्रोणो द्रुत तत्र प्रत्यदृश्यत संयुगे ।
हृष्टो दुर्योधनश्चापि दृढमादाय कार्मुकम् ॥
तिष्ठ तिष्ठेति राजान ब्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ।
प्रत्युद्ययुस्त त्वरिता पञ्चाला जयगृद्धिन·
तान्द्रोण प्रतिजग्राह परीप्सन्कुरुसत्तमम् ।
चण्डवातोद्धुतान्मेघान्निघ्नन् रश्मिमुचो यथा

गोत्र पित्रादि नाम शैनेय सात्यके इत्यादि कुल पाञ्चालेत्यादि ॥ ८ ॥ भ्रातर दुर्योधनम् ॥ १६ ॥ सम्यगस्तै दृढ प्रक्षिप्तै ॥ २५ ॥ वृत्रहत्यै इति वध्यस्तुत्यै ॥ ३७ ॥ बाणशब्दरव बाणशब्दसहितो रव प्राणिशब्द ॥ ४० ॥ रश्मिमुच सूर्य इगुपधलक्षणकप्रत्ययान्त शब्द बहुवचनमेवैतत्प्रलयसूचकमिति वा ॥ ४३ ॥

ततो राजन्महानासीत्संग्रामो भूरिवर्धन । तावकानां परेषां च समेतानां युयुत्सया ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनपराभवे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

धृतराष्ट्र उवाच ।
यत्तदा प्राविशत्पाण्डूनाचार्यः कुपितो बली
उक्त्वा दुर्योधनं मन्दं मम शास्त्रातिगं सुतम्
प्रविश्य विचरन्तं च रथे शूरमवस्थितम् ।
कथं द्रोणं महेष्वासं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रमाचार्यस्य महाहवे ।
के चोत्तरमरक्षन्त निघ्नतः शात्रवान्बहून् ॥
के चास्य पृष्ठतोऽन्वासन्
वीरा वीरस्य योधिनः ।
के पुरस्तादवर्तन्त
रथिनस्तस्य शत्रवः ॥ ४
मन्ये तानस्पृशच्छीतमतिवेलमनार्तवम् ।
मन्ये ते समवेपन्त गावो वै शिशिरे यथा ॥
यत्प्राविशन्महेष्वासः पञ्चालानपराजितः ।
नृत्यन् स रथमार्गेषु सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६
निर्दहन् सर्वसैन्यानि पञ्चालानां रथर्षभः ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥ ७
सञ्जय उवाच ।
सायान्हे सैन्धवं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य च
सात्यकिश्च महेष्वासो द्रोणमेवाभ्यधावताम्
तथा युधिष्ठिरस्तूर्णं भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पृथक्चमूभ्यां संयत्तौ द्रोणमेवाभ्यधावताम् ॥
तथैव नकुलो धीमान्सहदेवश्च दुर्जयः ।
धृष्टद्युम्नः सहानीको विराटश्च सकेकयः ॥
मत्स्याः शाल्वाः ससेनाश्च द्रोणमेव ययुर्युधि
द्रुपदश्च तथा राजा पञ्चालैरभिरक्षितः ॥
धृष्टद्युम्नपिता राजन्द्रोणमेवाभ्यवर्तत ।
द्रौपदेया महेष्वासा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥
ससैन्यास्ते न्यवर्तन्त द्रोणमेव महाद्युतिम् ।
प्रभद्रकाश्च पञ्चालाः षट्सहस्राः प्रहारिणः
द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
तथेतरे नरव्याघ्राः पाण्डवानां महारथाः १४
सहिताः संन्यवर्तन्त द्रोणमेव द्विजर्षभम् ।
तेषु शूरेषु युद्धाय गतेषु भरतर्षभ ॥ १५
बभूव रजनी घोरा भीरूणां भयवर्धिनी ।
योधानामशिवा रौद्रा राजन्नन्तकगामिनी
कुञ्जराश्वमनुष्याणां
प्राणान्तकरणी तदा ।
तस्यां रजन्यां घोरायां
नदन्त्यः सर्वतः शिवाः ॥ १७
न्यवेदयन्भयं घोरं सज्वालकवलैर्मुखैः ।
उलूकाश्चाप्यदृश्यन्त शंसन्तो विपुलं भयम्
विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यामतिदारुणम्
ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवन्महान्
भेरीशब्देन महता मृदङ्गानां स्वनेन च ।
गजानां बृंहितैश्चापि तुरङ्गाणां च हेषितैः २०
खुरशब्दनिपातैश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।
ततः समभवद्युद्धं संध्यायामतिदारुणम् २१
द्रोणस्य च महाराज सृञ्जयानां च सर्वशः ।
तमसा चावृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन २२
सैन्येन रजसा चैव समन्तादुत्थितेन ह ।
नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम्
नापश्याम रजो भौमं कश्मलेनाभिसंवृताः
रात्रौ वंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ २४
घोरश्चटचटाशब्दः शस्त्राणां पतताममभूत् ।
मृदङ्गानकनिर्ह्रादैर्झर्झरैः पटहैस्तथा ॥ २५
फेत्कारैर्हेषितैः शब्दैः सर्वमेवाकुलं बभौ ।
नैव स्वे न परे राजन्प्राज्ञायन्त तमोवृते २६
उन्मत्तमिव तत्सर्वं बभूव रजनीमुखे ।
भौमं रजोऽथ राजेन्द्र शोणितेन प्रणाशितम्

भूरिवर्धनं बहुच्छेदनं ॥४४॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

यत्तदेति । शास्त्रातिगं शास्त्रमाज्ञा ॥ १ ॥ धूमकेतुरग्निः ॥ ७ ॥ संन्यवर्तन्त संमुखं नितरामवर्तन्त ॥ १५ ॥

शातकौम्भैश्च [illegible] तमोऽभ्यगात् ।
तत सा भारती सेना मणिहेमविभूषिता
द्यौरिवासीत्सनक्षत्रा रजन्या भरतर्षभ ।
गोमायुबलसघुष्टा शक्तिध्वजसमाकुला २९
वारणाभिरुता घोरा क्ष्वेडितोत्कुष्टनादिता
तत्राभवन्महाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षण ॥ ३०
समावृण्वन्दिश सर्वा महेन्द्राशनिनि स्वन
सा निशीथे महाराज सेनाऽदृश्यत भारती
अङ्गदै कुण्डलैर्निष्कै शस्त्रैश्चैवावभासिता ।
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिता ३२
निशाया प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युत ।
ऋष्टि-शक्ति-गदा-बाण-मुसल-प्रास-पट्टिशा
सपतन्तो व्यदृश्यन्त भ्राजमाना इवाग्नय ।
दुर्योधनपुरोवाता रथनागबलाहकाम् ॥ ३४
वादित्रघोषस्तनिता चापविद्युद्ध्वजैर्वृताम् ।
द्रोणपाण्डवपर्जन्या खड्गशक्तिगदाशनिम् ॥
शरधारास्त्रपवना भृश शीतोष्णसकुलाम् ।
घोरा विस्मापनीमुग्रा जीवितच्छिदमप्लवाम्
ता प्राविशन्नतिभया सेना युद्धचिकीर्षव ।
तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे महाशब्दनिनादिते
भीरूणा त्रासजनने शूराणा हर्षवर्धने ।
रात्रियुद्धे महाघोरे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ३८
द्रोणमभ्यद्रवन् क्रुद्धा
सहिता पाण्डुसृञ्जया ।
ये ये प्रमुखतो राज-
न्नावर्तन्त महारथा ॥ ३९
तान्सर्वान्विमुखाश्चक्रे काश्चिन्निन्ये यमक्षयम्
तानि नागसहस्राणि रथानामयुतानि च ४०
पदातिहयसङ्घाना प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
द्रोणेनैकेन नाराचैर्निर्भिन्नानि निशामुखे ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
चतु पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५४ ॥

१५५

धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्प्रविष्टे दुर्धर्षे सृञ्जयानमितौजसि ।
अमृष्यमाणे सरब्धे का वोऽभूद्वै मतिस्तदा
दुर्योधन तथा पुत्रमुक्त्वा शास्त्रातिग मम ।
यत्प्राविशदमेयात्मा किं पार्थ प्रत्यपद्यत २
निहते सैन्धवे वीरे भूरिश्रवसि चैव ह ।
यदाऽभ्यगान्महातेजा पञ्चालानपराजित ३
किममन्यत दुर्धर्षे प्रविष्टे शत्रुतापने ।
दुर्योधनस्तु किं कृत्य प्राप्तकालममन्यत ४
के च त वरद वीर-
मन्वयुर्द्विजसत्तमम् ।
के चास्य पृष्ठतोऽगच्छन्
वीरा शूरस्य युध्यत ॥ ५
के पुरस्तादवर्तन्त
निघ्नन्त शात्रवान् रणे ।
मन्येऽह पाण्डवान् सर्वान्
भारद्वाजशरार्दितान् ॥ ६
शिशिरे कम्पमाना वै कृशा गाव इव प्रभो ।
प्रविश्य स महेष्वास पञ्चालानरिमर्दन ।
कथ नु पुरुषव्याघ्र पञ्चत्वमुपजग्मिवान् ७
सर्वेषु योधेषु च सङ्गतेषु
रात्रौ समेतेषु महारथेषु ।
सलोड्यमानेषु पृथग्बलेषु
के वस्तदानीं मतिमन्त आसन् ८
हताश्चैव विषक्ताश्च पराभूताश्च शससि ।
रथिनो विरथाश्चैव कृतान्युद्धेषु मामकान् ९
तेषा सलोड्यमानाना पाण्डवैर्हतचेतसाम् ।
अन्धे तमसि मग्नानामभवत्का मतिस्तदा ॥
प्रहृष्टाश्चाप्युदग्राश्च सतुष्टाश्चैव पाण्डवान् ।
शससीहाप्रहृष्टाश्च विभ्रष्टाश्चैव मामकान् ११
कथमेषा तदा तत्र पार्थानामपलायिनाम् ।
प्रकाशमभवद्रात्रौ कथ कुरुषु सञ्जय ॥ १२
सञ्जय उवाच ।
रात्रियुद्धे तदा राजन्वर्तमाने सुदारुणे ।
द्रोणमभ्यद्रवन्सर्वे पाण्डवा सह सोमकै १३

तमोऽभ्यगान्नाशमिति शेष ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतु पचाशदाधिकशततमोऽध्याय १५४

१५५

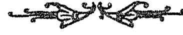
तस्मिन्निति ॥ १ ॥ गाव गा ॥ ७ ॥

ततो द्रोण केकयाश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान्
सप्रैषयत्प्रेतलोक सर्वानिषुभिराशुगै ॥ १४
तस्य प्रमुखतो राजन् येऽवर्तन्त महारथा ।
तान्सर्वान्प्रेषयामास पितृलोक स भारत ॥
प्रमथ्नन्त तदा वीरान्भारद्वाज महारथम् ।
अभ्यवर्तत सक्रुद्ध शिबी राजा प्रतापवान्१६
तमापतन्त सप्रेक्ष्य पाण्डवाना महारथम् ।
विव्याध दशभिर्बाणै सर्वपारशवै. शितै ॥
त शिबि प्रतिविव्याध त्रिंशता निशितै शरै
सारथिं चास्य भल्लेन स्मयमानो न्यपातयत्।
तस्य द्रोणो हयान्हत्वा सारथिं च महात्मन
अथास्य सशिरस्त्राण शिर' कायादपाहरत्॥
ततोऽस्य सारथिं क्षिप्रमन्य दुर्योधनोऽदिशत्
स तेन सगृहीताश्व पुनरभ्यद्रवद्रिपून् ॥ २०
कलिङ्गानामनीकेन कालिङ्गस्य सुतो रणे ।
पूर्वं पितृवधात्क्रुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २१
स भीम पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभि
विशोक त्रिभिराजच्छेत् ध्वजमेकेन पत्रिणा
कलिङ्गाना तु त शूर क्रुद्ध क्रुद्धो वृकोदर. ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य मुष्टिनाऽभिजघान ह ॥ ३२
तस्य मुष्टिहतस्याजौ पाण्डवेन बलीयसा ।
सर्वाण्यस्थीनि सहसा प्रापतन्वै पृथक्पृथक्
त कर्णो भ्रातरश्चास्य नामृष्यन्त परतप ।
ते भीमसेन नाराचैर्जघ्नुराशीविषोपमै ॥ २५
तत. शत्रुरथ त्यक्त्वा भीमो ध्रुवरथ गत ।
ध्रुव चास्यन्तमनिश मुष्टिना समपोथयत् २६
स तथा पाण्डुपुत्रेण बलिनाऽभिहतोऽपतत्।
त निहत्य महाराज भीमसेनो महाबल २७
जयरातरथ प्राप्य मुहु सिंह इवानदत् ।
जयरातमथाक्षिप्य नदन्सव्येन पाणिना॥२८
तलेन नाशयामास कर्णस्यैवाग्रत स्थित ।
कर्णस्तु पाण्डवे शक्तिं काञ्चनी समवासृजत्
ततस्तामेव जग्राह प्रहसन्पाण्डुनन्दन ।
कर्णायैव च दुर्धर्षश्चिक्षेपाजौ वृकोदर ॥ ३०
तामापतन्तीं चिच्छेद शकुनिस्तैलपायिना ।
एतत्कृत्वा महत्कर्म रणेऽद्भुतपराक्रम ॥ ३१
पुन स्वरथमास्थाय दुद्राव तव वाहिनीम् ।

तमायान्त जिघासन्त भीम क्रुद्धमिवान्तक
न्यवारयन्महाबाहु तव पुत्रा विशापते ।
महता शरवर्षेण च्छादयन्तो महारथा ॥३३
दुर्मदस्तु ततो भीम प्रहसन्निव सयुगे ।
सारथिं च हयाश्चैव शरैर्निन्ये यमक्षयम्॥३४
दुर्मदस्तु ततो यान दुष्कर्णस्यावचक्रमे ।
तावेकरथमारूढौ भ्रातरौ परतापनौ ॥ ३५
सग्रामशिरसो मध्ये भीम द्वावप्यधावताम् ।
यथाम्बुपतिमित्रौ हि तारक दैत्यसत्तमम् ३६
ततस्तु दुर्मदश्चैव दुष्कर्णश्च तवात्मजौ ।
रथमेक समारुह्य भीम बाणैरविध्यताम्॥३७
तत कर्णस्य मिषतो द्रौणेर्दुर्योधनस्य च
कृपस्य सोमदत्तस्य बाल्हीकस्य च पाण्डव
दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च त रथम् ।
पादप्रहारेण धरा प्रावेशयदरिंदम ॥ ३९
तत सुतौ ते बलिनौ शूरौ दुष्कर्णदुर्मदौ ।
मुष्टिनाऽऽहत्य सक्रुद्धो ममर्द च ननर्द च ४०
ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीम नृपाऽब्रुवन् ।
रुद्रोऽय भीमरूपेण धार्तराष्ट्रेषु युध्यति ॥४१
एवमुक्त्वा पलायन्ते सर्वे भारत पार्थिवा ।
विसंज्ञा वाहयन्वाहान्न च द्वौ सह धावत ॥
ततो बले भृशलुलिते निशामुखे
सुपूजितो नृपवृषभैर्वृकोदर ।
महाबल कमलविबुद्धलोचनो
युधिष्ठिरं नृपतिमपूजयद्बली ॥ ४३
ततो यमौ द्रुपद-विराट-केकया
युधिष्ठिरश्चापि परा मुद ययु ।
वृकोदर भृशमनुपूजयश्च ते
यथाऽन्धके प्रतिनिहते हर सुरा'४४
तत सुतास्ते वरुणात्मजोपमा
रुषान्विता सह गुरुणा महात्मना ।
वृकोदर सरथपदातिकुञ्जरा
युयुत्सवो भृशमभिपर्यवारयन् ॥४५
ततोऽभवत्तिमिरघनैरिवावृते
महाभये भयदमतीव दारुणम् ।
निशामुखे वृकबलगृध्रमोदम
महात्मना नृपवरयुद्धमद्भुतम् ॥ ४६

*कमलविबुद्धलोचनो विलसत्पद्मनेत्र ॥ ४३ ॥ गुरुणा द्रोणेन ॥ ४५ ॥ तिमिराण्येव घनास्तै ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे भीमपराक्रमे पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

सञ्जय उवाच ।
प्रायोपविष्टे तु हते पुत्रे सात्यकिना तदा
सोमदत्तो भृशं क्रुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत्
क्षत्रधर्मः पुरा दृष्टो यस्तु देवैर्महात्मभिः ।
तं त्वं सात्वत सन्त्यज्य दस्युधर्मे कथं रतः ॥
पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तशस्त्राय सात्यके ।
क्षत्रधर्मरतः प्राज्ञः कथं नु प्रहरेद्रणे ॥ ३
द्वावेव किल वृष्णीनां तत्र ख्यातौ महारथौ।
प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं चैव युधि सात्वत॥ ४
कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन छिन्नबाहवे ।
नृशंसं पतनीयं च तादृशं कृतवानसि ॥ ५
कर्मणस्तस्य दुर्वृत्त फलं प्राप्नुहि संयुगे ।
अद्य च्छेत्स्यामि ते मूढ शिरो विक्रम्य पत्रिणा
शपे सात्वतपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च ।
अनतीतामिमां रात्रिं यदि त्वां वीरमानिनं
अरक्ष्यमाणं पार्थेन जिष्णुना ससुतानुजम् ।
न हन्यां नरके घोरे पतेयं वृष्णिपांसन ॥ ८
एवमुक्त्वा सुसंक्रुद्धः सोमदत्तो महाबलः ।
दध्मौ शङ्खं च तारेण सिंहनादं ननाद च॥९
ततः कमलपत्राक्षः सिंहदंष्ट्रो दुरासदः ।
सात्यकिर्भृशसंक्रुद्धः सोमदत्तमथाब्रवीत् १०
कौरवेय न मे त्रासः कथंचिदपि विद्यते ।
त्वया सार्धमथान्यैश्च युध्यतो हृदि कश्चन ॥
यदि सर्वेण सैन्येन गुप्तो मां योधयिष्यसि ।
तथापि न व्यथा काचित्त्वयि स्यान्मम कौरव
युद्धसारेण वाक्येन असतां संमतेन च ।
नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते स्थितस्त्वया॥
यदि तेऽस्ति युयुत्साऽद्य मया सह नराधिप
निर्दयो निशितैर्बाणैः प्रहर प्रहरामि ते ॥१४
हतो भूरिश्रवा वीरस्तव पुत्रो महारथः ।
शलश्चैव महाराज भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ १५
त्वां चाप्यद्य वधिष्यामि सहपुत्रं सबान्धवम्
तिष्ठेदानीं रणे यत्तः कौरवोऽसि महारथः १६
यस्मिन्दानं दमः शौचमहिंसा ह्रीर्धृतिः क्षमा
अनपायानि सर्वाणि नित्यं राज्ञि युधिष्ठिरे१७
मृदङ्गकेतोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा ।
सकर्णसौबलः सख्ये विनाशमुपयास्यसि१८
शपेऽहं कृष्णचरणैरिष्टापूर्तेन चैव हि ।
यदि त्वां ससुतं पापं न हन्यां युधि रोषितः
अपयास्यसि चेत्युक्त्वा रणं मुक्तो भविष्यसि
एवमाभाष्य चान्योन्यं क्रोधसंरक्तलोचनौ॥
प्रवृत्तौ शरसंपातं कर्तुं पुरुषसत्तमौ ।
ततो रथसहस्रेण नागानामयुतेन च ॥२१
दुर्योधनः सोमदत्तं परिवार्य समंततः ।
शकुनिश्च सुसंक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २२
पुत्रपौत्रैः परिवृतो भ्रातृभिश्चेन्द्रविक्रमैः ।
स्यालस्तव महाबाहुर्वज्रसंहननो युवा ॥ २३
साग्रं शतसहस्रं तु हयानां तस्य धीमतः ।
सोमदत्तं महेष्वासं समंतात्पर्यरक्षत ॥ २४
रक्ष्यमाणश्च बलिभिश्छादयामास सात्यकिं
तं छाद्यमानं विशिखैर्दृष्ट्वा सन्नतपर्वभिः ॥ २५
धृष्टद्युम्नोऽभ्ययात्क्रुद्धः प्रगृह्य महतीं चमूम् ।
चण्डवाताभिसृष्टानामुदधीनामिव स्वनः २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

प्राय इति पतनीयं पातहेतु पापम् ॥ ५ ॥ तारेणोच्चस्वरेण ॥९॥ दानम्-स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनम् । दमो-मनसो यथेष्टं विनियोगयोग्यता । शौचम्-मलवर्जनम् । अहिंसा—सर्वभूतानामनभिद्रोहः । ह्री —अकर्तव्यान्निवर्तको धर्मः । क्षमा अपकारिण्यकोपः ॥१७॥ कृष्णचरणैः कृष्णयोश्चरणैः ॥ १९ ॥

आसीद्राजन्बलौघानामन्योन्यमभिनिघ्नता ।
विव्याध सोमदत्तस्तु सात्वत नवभि शरै
सात्यकिर्नवभिश्चैनमवधीत्कुरुपुङ्गवम् ।
सोऽतिविद्धो बलवता समरे दृढधन्विना ॥
रथोपस्थ समासाद्य मुमोह गतचेतन ।
त विमूढ समालक्ष्य सारथिस्त्वरया युत
अपोवाह रणाद्वीर सोमदत्त महारथम् ।
त विसंज्ञ समालक्ष्य युयुधानशरार्दितम् ३०
अभ्यद्रवत्ततो द्रोणो यदुवीरजिघांसया ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमा ॥ ३१
परिवव्रुर्महात्मान परीप्सन्तो यदूत्तमम् ।
तत प्रववृते युद्ध द्रोणस्य सह पाण्डवै ३२
बलेरिव सुरै पूर्व त्रैलोक्यजयकाङ्क्षया ।
तत सायकजालेन पाण्डवानीकमावृणोत् ॥
भारद्वाजो महातेजा विव्याध च युधिष्ठिरम्
सात्यकिं दशभिर्बाणैर्विंशत्या पार्षत शरै ॥
भीमसेन च नवभिर्नकुल पञ्चभिस्तथा ।
सहदेव तथाऽष्टाभि शतेन च शिखण्डिनम्
द्रौपदेयान्महाबाहु पञ्चभि पञ्चभि शरै ॥
विराट मत्स्यमष्टाभिर्द्रुपद दशभि शरै ३६
युधामन्यु त्रिभि षड्भिरुत्तमौजसमाहवे ।
अन्यांश्च सैनिकान्विद्ध्वा युधिष्ठिरमुपाद्रवत्
ते वध्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिका ।
प्राद्रवन्वै भयाद्राजन् सार्तनादा दिशो दश
काल्यमान तु तत्सैन्य दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुन
किञ्चिदागतसंरभो गुरु पार्थोऽभ्ययाद्द्रुतम् ॥
दृष्ट्वा *द्रोणस्तु बीभत्सुमभिधावन्तमाहवे ।
संन्यवर्तत तत्सैन्य पुनर्यौधिष्ठिर बलम् ॥ ४०
ततो युद्धमभूद्भूयो भारद्वाजस्य पाण्डवै ।
द्रोणस्तव सुतै राजन्सर्वत परिवारित ॥ ४१
व्यधमत्पाण्डुसैन्यानि तूलराशिमिवानल ।
त ज्वलन्तमिवादित्य दीप्तानलसमद्युतिम् ४२
राजन्ननिशमत्यन्त दृष्ट्वा द्रोण शरार्चिषम् ।
मण्डलीकृतधन्वान तपन्तमिव भास्करम् ४३
दहन्तमहितान्सैन्ये नैन कश्चिदवारयत् ।
यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्थौ द्रोणस्य पूरुष
तस्य तस्य शिरश्छित्त्वा ययुर्द्रोणशरा क्षितिं
एव सा पाण्डवी सेना वध्यमाना महात्मना
प्रदुद्राव पुनर्भीता पश्यत सव्यसाचिन ।
सप्रभग्न बल दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारत ४६
गोविन्दमब्रवीज्जिष्णुर्गच्छ द्रोणरथ प्रति ।
ततो रजत-गोक्षीर-कुन्देन्दुसदृशप्रभान् ४७
चोदयामास दाशार्हो हयान्द्रोणरथ प्रति ।
भीमसेनोऽपि त दृष्ट्वा यान्त द्रोणाय फाल्गुन
स्वसारथिमुवाचेद
द्रोणानीकाय मा वह ।
सोऽपि तस्य वच श्रुत्वा
विशोको वाहयद्धयान् ॥ ४९
पृष्ठत सत्यसन्धस्य जिष्णोर्भरतसत्तम ।
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यत्तौ द्रोणानीकमभिद्रुतौ ॥
पञ्चाला सृञ्जया मत्स्याश्चेदिकारूषकोसला
अन्वगच्छन्महाराज केकयाश्च महारथा ५१
ततो राजन्नभूद्घोर सग्रामो लोमहर्षण ।
बीभत्सुर्दक्षिण पार्श्वमुत्तर च वृकोदर ॥ ५२
महद्भ्या रथवृन्दाभ्या बल जगृहतुस्तव ।
तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ५३
धृष्टद्युम्नोऽभ्ययाद्राजन् सात्यकिश्च महाबलः
चण्डवाताभिपन्नानामुदधीनामिव स्वन ॥ ५४
आसीद्राजन्बलौघाना तदाऽन्योन्यमभिघ्नतां
सौमदत्तिवधात्क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ५५
द्रौणिरभ्यद्रवद्राजन्वधाय कृतनिश्चय ।
तमापतन्त सप्रेक्ष्य शैनेयस्य रथ प्रति ५६
भैमसेनि सुसक्रुद्ध प्रत्यमित्रमवारयत् ।
कार्ष्णायस महाघोरमृक्षचर्मपरिच्छदम् ।
महान्त रथमास्थाय त्रिंशन्नल्वान्तरान्तरम् ।
विक्षिप्तयन्त्रसन्नाह महामेघौघनि स्वनम् ॥ ५८
युक्त गजनिभैर्वाहैर्न हयैर्नापि वारणै ।
विक्षिप्तपक्षचरणविवृताक्षेण कूजता ॥ ५९
ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन गृध्रराजेन राजितम् ।
लोहितार्द्रपताक तु अन्त्रमालाविभूषितम् ६०
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुल रथम् ।
शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ॥ ६१
रक्षसा घोररूपाणामक्षौहिण्या समावृत ।
तमुद्यतमहाचाप निशम्य व्यथिता नृपा ६२

कार्ष्णायस तीक्ष्णलोहमयम् ।। ५७ ।। न हयैर्नापि वारणैर्गजै किं तु पिशाचै ।। ५९ ।।

* द्रोणमित्यपि पाठ. । तदा द्रोणमभिधावन्त बीभत्सु दृष्ट्वा यौधिष्ठिरं बल तत्सैन्य प्रति पुन संन्यवर्तत इति सबधः

युगान्तकालसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
ततस्त गिरिशृङ्गाभ भीमरूप भयावहम्॥ ६३
दंष्ट्राकरालोग्रमुख शङ्कुकर्ण महाहनुम् ।
ऊर्ध्वकेश विरूपाक्ष दीप्तास्य निम्नितोदरम्॥
[illegible] श्वभ्रगलद्वार किरीटच्छन्नमूर्धजम् ।
त्रासन सर्वभूताना व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥
वीक्ष्य दीप्तमिवायान्त रिपुविक्षोभकारिणम्
तमुद्यतमहाचाप राक्षसेन्द्र घटोत्कचम् ६६
[illegible] प्रचुक्षोभ पुत्रस्य तव वाहिनी ।
वायुना क्षोभितावर्ता गङ्गेवोर्ध्वतरङ्गिणी ६७
घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिता ।
प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्र विव्यथुश्च नरा भृशम् ६८
ततोऽश्मवृष्टिरत्यर्थमासीत्तत्र समन्तत ।
सन्ध्याकालाधिकबलै प्रयुक्ता राक्षसै क्षितौ
आयसानि च चक्राणि
भुशुण्ड्य प्रास-तोमरा ।
पतन्त्यविरता शूला
शतघ्न्य पट्टिशास्तथा ॥ ७०
तदुग्रमतिरौद्र च दृष्ट्वा युद्ध नराधिपा ।
तनयास्तव कर्णश्च व्यथिता प्राद्रवन्दिश· ॥
तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी द्रौणिर्मानी न विव्यथे
व्यधमच्च शरैर्माया घटोत्कचविनिर्मिताम् ॥
विहतायां तु मायायाममर्षी स घटोत्कच· ।
विससर्ज शरान्घोरास्तेऽश्वत्थामानमाविशन्
भुजङ्गा इव वेगेन वल्मीक क्रोधमूर्छिता ।
ते शरा रुधिराक्ताङ्गा भित्त्वा शारद्वतीसुतम्
विविशुर्धरणी शीघ्रा
रुक्मपुङ्खा शिलाशिता ।
अश्वत्थामा तु सक्रुद्धो
लघुहस्त प्रतापवान् ॥ ७५
घटोत्कचमभिक्रुद्ध बिभेद दशभि शरै ।
घटोत्कचोऽतिविद्धस्तु द्रोणपुत्रेण मर्मसु ७६
चक्र शतसहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशम् ।
क्षुरान्त बालसूर्याभ मणिवज्रविभूषितम् ७७
अश्वत्थाम्नि स चिक्षेप भैमसेनिर्जिघांसया ।
वेगेन महता गच्छद्विक्षिप्त द्रौणिना शरै ॥
अभाग्यस्येव सकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ।
घटोत्कचस्ततस्तूर्ण दृष्ट्वा चक्र निपातितम् ॥

द्रौणि प्राच्छादयद्बाणै
स्वर्भानुरिव भास्करम् ।
घटोत्कचसुत श्रीमान्
भिन्नाञ्जनचयोपम ॥ ८०
रुरोध द्रौणिमायान्त प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ।
पौत्रेण भीमसेनस्य शरैरञ्जनपर्वणा ॥ ८१
बभौ मेघेन धाराभिर्गिरिर्मेरुरिवावृत ।
अश्वत्थामा त्वसम्भ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः
ध्वजमेकेन बाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्वण ।
द्वाभ्यां तु रथयन्तारौ त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकम्
धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
विरथस्योद्यत हस्ताद्धेमबिन्दुभिराचितम् ॥
विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विधाऽकरोत्
गदा हेमाङ्गदा राजस्तूर्ण हैडिम्बसूनुना ८५
भ्राम्योत्क्षिप्ता शरै साऽपि
द्रौणिनाभ्याहताऽपतत् ।
ततोऽन्तरिक्षमुत्प्लुत्य
कालमेघ इवोन्नदन् ॥ ८६
ववर्षाञ्जनपर्वा स द्रुमवर्ष नभस्तलात् ।
ततो मायाधर द्रौणिर्घटोत्कचसुत दिवि ८७
मार्गणैरभिविव्याध घन सूर्य इवांशुभि ।
सोऽवतीर्य पुरस्तस्थौ रथे हेमविभूषिते ८८
महीगत इवात्युग्र श्रीमानञ्जनपर्वत ।
तमयस्मयवर्माण द्रौणिर्भीमात्मजात्मजम् ॥
जघानाञ्जनपर्वाण महेश्वर इवान्धकम् ।
अथ दृष्ट्वा हत पुत्रमश्वत्थाम्ना महाबलम् ९०
द्रौणे सकाशमभ्येत्य रोषात्प्रज्वलिताङ्गद·
प्राह वाक्यमसम्भ्रान्तो वीर शारद्वतीसुतम्
दहन्त पाण्डवानीक वनमग्निमिवोच्छ्रितम्

घटोत्कच उवाच ।

तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ९२
त्वामद्य निहनिष्यामि क्रौञ्चमग्निसुतो यथा

अश्वत्थामोवाच ।

गच्छ वत्स सहान्यैस्त्व युध्यस्वामरविक्रम ॥
न हि पुत्रेण हैडिम्बे
पिता न्याय्य· प्रबाधितुम्× ।
काम खलु न रोषो मे
हैडिम्बे विद्यते त्वयि ॥ ९४

गच्छ वत्सेति पुत्रेणेति च भीमसेनसम्बन्धात् ॥ ९३ ॥ × प्रबाधितु मन खेदमुत्पादयितुम् ।

किं तु रोषान्वितो जन्तुर्हन्यादात्मानमप्युत

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वैतत्क्रोधताम्राक्ष पुत्रशोकसमन्वित
अश्वत्थामानमायस्तो भैमसेनिरभाषत ।
किमहं कातरो द्रौणे पृथग्जन इवाहवे ॥ ९६
यन्मा भीषयसे वाग्भिरसदेतद्वचस्तव ।
भीमात्खलु समुत्पन्न कुरूणा विपुले कुले
पाण्डवानामह पुत्र समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
रक्षसामधिराजोऽह दशग्रीवसमो बले ९८
तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
युद्धश्रद्धामह तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ९९
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो राक्षस सुमहाबल ।
द्रौणिमभ्यद्रवत्क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केसरी १००
रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कच ।
रथिनामृषभ द्रौणि धाराभिरिव तोयद १
शरवृष्टि शरैर्द्रौणिरप्राप्ता ता व्यशातयत् ।
ततोन्तरिक्षे बाणाना सग्रामोऽन्य इवाभवत्
अथास्त्रसमर्दकृतैर्विस्फुलिङ्गैस्तदा बभौ ।
विभावरीमुखे व्योम खद्योतैरिव चित्रितम् ३

निशाम्य निहता माया
द्रौणिना रणमानिना ।
घटोत्कचस्ततो माया
ससर्जान्तर्हित पुन ॥ ४

सोऽभवद्गिरिरत्युच्च शिखरैस्तरुसङ्कटै ।
शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्रवणो महान् ॥ ५
तमञ्जनगिरिप्रख्य द्रौणिर्दृष्ट्वा महीधरम् ।
प्रपतद्भिश्च बहुभि शस्त्रसङ्घैर्न विव्यथे ॥ ६
ततो हसन्निव द्रौणिर्वज्रमस्त्रमुदैरयत् ।
स तेनास्त्रेण शैलेन्द्र क्षिप्त क्षिप्र व्यनश्यत

तत स तोयदो भूत्वा
नील सेन्द्रायुधो दिवि ।
अश्मवृष्टिभिरत्युग्रो
द्रौणिमाच्छादयद्रणे ॥ ८

अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदा वर ।
व्यधमद्द्रोणतनयो नीलमेघ समुत्थितम् ॥ ९
स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिश प्रच्छाद्य सर्वश ।
शत रथसहस्राणा जघान द्विपदा वर ११०
स दृष्ट्वा पुनरायान्त रथेनायतकार्मुकम् ।
घटोत्कचमसम्भ्रान्त [illegible] ॥ ११
सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तद्विरदविक्रमै ।
गजस्थैश्च रथस्थैश्च वाजिपृष्ठगतैरपि ॥ १२
विकृतास्यशिरोग्रीवैर्हैडिम्बानुचरै सह ।
पौलस्त्यैर्यातुधानैश्च तामसैश्चेन्द्रविक्रमै ॥
नानाशस्त्रधरैर्वीरैर्नानाकवचभूषणै ।
महाबलैर्भीमरवै सरंभोद्वृत्तलोचनै ॥ १४
उपस्थितैस्ततो युद्धे राक्षसैर्युद्धदुर्मदै ।
विषण्णमभिसप्रेक्ष्य पुत्र ते द्रौणिरब्रवीत् ॥
तिष्ठ दुर्योधनाद्य त्व न कार्य सम्भ्रमस्त्वया
सहैभिर्भ्रातृभिर्वीरै पार्थिवैश्चेन्द्रविक्रमै ॥
निहनिष्याम्यमित्रास्ते न तवास्ति पराजय
सत्य ते प्रतिजानामि पर्याश्वासय वाहिनीम्

दुर्योधन उवाच ।

न त्वेतदद्भुत मन्ये यत्ते महदिद मन ।
अस्मासु च परा भक्तिस्तव गौतमिनन्दन ॥

सञ्जय उवाच ।

अश्वत्थामानमुक्त्वैव तत सौबलमब्रवीत् ।
वृत रथसहस्रेण हयाना रणशोभिनाम् ॥ १९
षष्ट्या रथसहस्रैश्च प्रयाहि त्व धनञ्जयम् ।
कर्णश्च वृषसेनश्च कृपो नीलस्तथैव च ॥ १२०
उदीच्या कृतवर्मा च पुरुमित्र श्रुतापन ।
दु शासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी पराक्रम ॥
पुरञ्जयो दृढरथ पताकी हेमकम्पन ।
शल्यारुणीन्द्रसेनाश्च सञ्जयो विजयो जय ॥
कमलाक्ष परक्राथी जयवर्मा सुदर्शन ।
एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तीनामयुतानि षट्
जहि भीम यमौ चोभौ धर्मराज च मातुल ।
असुरानिव देवेन्द्रो जयाशा मे त्वयि स्थिता
दारितान्द्रौणिना बाणैर्भृश विक्षतविग्रहान्
जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकि ॥
एवमुक्तो ययौ शीघ्र पुत्रेण तव सौबल ।
पिप्रीषुस्ते सुतान् राजन्दिधक्षुश्चैव पाण्डवान्
अथ प्रववृते युद्ध द्रौणिराक्षसयोर्मृधे ।
विभावर्या सुतुमुल शक्रप्रल्हादयोरिव ॥ २७

आत्मानमपि हन्यात्किमु पुत्रमतो जीवनार्थी त्व निवर्तस्वेति भाव ॥ ९५ ॥ आयस्तो कोपित ॥ ९६ ॥

ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्गौतमीसुतम् ।
जघानोरसि संक्रुद्धो विषाग्निप्रतिमैर्दृढैः ॥
स तैरभ्याहतो गाढं शरैर्भीमसुतेरितैः ।
चचाल रथमध्यस्थो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥२९
भूयश्चाञ्जलिकेनाथ मार्गणेन महाप्रभम् ।
द्रौणिहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः
ततोऽन्यद्द्रौणिरादाय धनुर्भारसहं महत् ।
ववर्ष विशिखांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवाम्बुदः
ततः शारद्वतीपुत्रः प्रेषयामास भारत ।
सुवर्णपुङ्खाञ्छत्रुघ्नान् खचरान् खचरं प्रति ॥
तद्बाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥
विधम्य राक्षसान्बाणैः साश्वसूतरथद्विपान्
ददाह भगवान्वन्हिर्भूतानीव युगक्षये ॥ ३४
स दग्ध्वाऽक्षौहिणीं बाणैर्नैर्ऋतीं रुरुचे नृप
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥
युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुरुल्बणः ।
रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तवाहितान् ॥
ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रक्षसां भीमकर्मणाम्
द्रौणिं हतेति महतीं चोदयामास तां चमूम्
घटोत्कचस्य तामाज्ञां प्रतिगृह्याथ राक्षसाः
दंष्ट्रोज्ज्वला महावक्त्रा घोररूपा भयानकाः
व्यात्तानना घोरजिह्वा क्रोधताम्रेक्षणा भृशं
सिंहनादेन महता नादयन्तो वसुन्धराम् ॥
हन्तुमभ्यद्रवन्द्रौणिं नानाप्रहरणायुधाः ।
शक्तीः शतघ्नीः परिघानशनीः शूलपट्टिशान्
खड्गान् गदाभिन्दिपालान्
मुसलानि परश्वधान् ।
प्रासानसींस्तोमरांश्च
कणपान्कम्पनाञ्छितान् ॥ ४१
स्थूलान् भुशुण्ड्यश्मगदा-
स्थूणान् कार्ष्णायसास्तथा ।
मुद्गरांश्च महाघोरान्
समरे शत्रुदारणान् ॥ ४२
द्रौणिमूर्धन्यसंत्रस्ता राक्षसा भीमविक्रमाः
चिक्षिपुः क्रोधताम्राक्षाः शतशोऽथ सहस्रशः
तच्छस्त्रवर्षं सुमहद्द्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ।
पतमानं समीक्ष्याथ योधास्ते व्यथिताऽभवन्

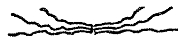
द्रोणपुत्रस्तु विक्रान्तस्तद्वर्षं घोरमुच्छ्रितम् ।
शरैर्विध्वंसयामास वज्रकल्पैः शिलाशितैः
ततोऽन्यैर्विशिखैस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खैर्महामनाः ।
निजघ्ने राक्षसान्द्रौणिर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥
तद्बाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥
ते राक्षसाः सुसंक्रुद्धा
द्रोणपुत्रेण ताडिताः ।
क्रुद्धाः स्म प्राद्रवन्द्रौणिं
जिघांसन्तो महाबलाः ॥ ४८
तत्राद्भुतमिमं द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमम् ।
अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९
यदेको राक्षसीं सेनां क्षणाद्द्रौणिर्महास्त्रवित्
ददाह ज्वलितैर्बाणैः राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥
स हत्वा राक्षसानीकं रराज द्रौणिराहवे ।
युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ॥ ५१
तं दहन्तमनीकानि शरैराशीविषोपमैः ।
तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु भारत ॥ ५२
नैनं निरीक्षितुं कश्चिदशक्नोद्द्रौणिमाहवे ।
ऋते घटोत्कचाद्वीराद्राक्षसेन्द्रान्महाबलात्
स पुनर्भरतश्रेष्ठ क्रोधादुद्भ्रान्तलोचनः ।
तलं तलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदम् ॥ ५४
स्वं सूतमब्रवीत्क्रुद्धो द्रोणपुत्राय मा वह ।
स ययौ घोररूपेण सुपताकेन भास्वता ॥ ५५
द्वैरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यरिसूदन ।
स विनद्य महानादं सिंहवद्भीमविक्रमः ॥ ५६
चिक्षेपाविध्य संग्रामे द्रोणपुत्राय राक्षसः ।
अष्टघण्टां महाघोरामशनिं देवनिर्मिताम् ॥ ५७
तामवप्लुत्य जग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे धनुः ।
चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यन्दनात्सोऽवपुप्लुवे ॥
साश्वसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।
विवेश वसुधां भित्त्वा साऽशनिर्भृशदारुणा
द्रौणेस्तत्कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपूजयन् ।
यदवप्लुत्य जग्राह घोरां शङ्करनिर्मिताम् ॥ ६०
धृष्टद्युम्नरथं गत्वा भैमसेनिस्ततो नृप ।
धनुर्घोरं समादाय महदिन्द्रायुधोपमम् ।
मुमोच निशितान्बाणान्पुनर्द्रौणेर्महोरसि ६१

शारद्वती कृपी । खचरान्बाणान् । खचरं राक्षसम् ॥ ३२ वसुरुल्बणः अग्निः प्रलयकालिकः ॥ १३६ ॥

धृष्टद्युम्नस्त्वसम्भ्रान्तो मुमोचाशीविषोपमान्
सुवर्णपुखान्विशिखा द्रोणपुत्रस्य वक्षसि ६२
ततो मुमोच नाराचान्द्रौणिस्ताश्च सहस्रश
तावप्यग्निशिखप्रख्यैर्जघ्नतुस्तस्य मार्गणान् ॥
अतितीव्र महद्युद्ध तयो पुरुषसिहयो ।
योधाना प्रीतिजनन द्रौणेश्च भरतर्षभ ॥ ६४
ततो रथसहस्रेण द्विरदाना शतैस्त्रिभि ।
षड्भिर्वाजिसहस्रैश्च भीमस्त देशमागमत् ६५
ततो भीमात्मज रक्षो धृष्टद्युम्न च सानुगम् ।
अयोधयत धर्मात्मा द्रौणिरक्लिष्टविक्रम ६६
तत्राद्भुततम द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमम् ।
अशक्य कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ६७
निमेषान्तरमात्रेण साश्वसूतरथद्विपाम् ।
अक्षौहिणी राक्षसाना शितैर्बाणैरशातयत् ६८
मिषतो भीमसेनस्य हैडिम्बे पार्षतस्य च ।
यमयोर्धर्मपुत्रस्य विजयस्याच्युतस्य च ॥ ६९
प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरभिताडिता ।
निपेतुर्द्विरदा भूमौ सश्रृङ्गा इव पर्वता ॥ १७०
निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च विचलद्भिरितस्तत ।
रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगै ७१
क्षिप्तै काञ्चनदण्डैश्च नृपच्छत्रै क्षितिर्बभौ ।
द्यौरिवोदितचन्द्रार्का ग्रहाकीर्णा युगक्षये ॥
प्रवृद्धध्वजमण्डूका भेरीविस्तीर्णकच्छपाम् ।
छत्रहसावलीजुष्टा फेनचामरमालिनीम् ॥ ७२
कङ्कगृध्रमहाग्राहा नैकायुधझषाकुलाम् ।
विस्तीर्णगजपाषाणा हताश्वमकराकुलाम् ॥
रथक्षिप्तमहावप्रा पताकारुचिरद्रुमाम् ।
शरमीना महारौद्रा प्रासशक्त्यृष्टिडुण्डुभाम्
मज्जामासमहापङ्का कबन्धावर्जितोडुपाम् ।
केशशैवलकल्माषा भीरूणा कश्मलावहाम् ॥
नागेन्द्रहययोधाना शरीरव्ययसंभवाम् ।
शोणितौघमहाघोरा द्रौणि प्रावर्तयन्नदीम्
योधार्तरवनिर्घोषा क्षतजोर्मिसमाकुलाम् ।
श्वापदातिमहाघोरा यमराष्ट्रमहोदधिम् ॥ ७८
निहत्य राक्षसान्बाणैर्द्रौणिर्हैडिम्बमार्दयत ।
पुनरप्यतिसक्रुद्ध सवृकोदरपार्षतान् ॥
स नाराचगणै पार्थान्द्रौणिर्विद्ध्वा महाबल
जघान सुरथ नाम द्रुपदस्य सुत विभु ॥ १८०
पुन शत्रुञ्जय नाम द्रुपदस्यात्मज रणे ।
बलानीक जयानीक जयाश्व चाभिजघ्निवान्
श्रुताह्वय च राजान द्रौणिर्निन्ये यमक्षयम् ।
त्रिभिश्चान्यै शरैस्तीक्ष्णै सुपुङ्खैर्हेममालिनम्
जघान स पृषध्र च चन्द्रसेन च मारिष ।
कुन्तिभोजसुताश्चासौ दशभिर्दश जघ्निवान्
अश्वत्थामा सुसक्रुद्ध सन्धायोग्रमजिह्मगम् ।
मुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमम् ॥ ८४
यमदण्डोपम घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ।
स भित्त्वा हृदय तस्य राक्षसस्य महाशर ॥
विवेश वसुधा शीघ्र सपुङ्ख पृथिवीपते ।
त हत पतित ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नो महारथ १८६
द्रौणे सकाशाद्राजेन्द्र व्यपनिन्ये रथोत्तमम्
तत पराङ्मुखनृपं सैन्य यौधिष्ठिर नृप ॥ ८७
पराजित्य रणे वीरो द्रोणपुत्रो ननाद ह ।
पूजित सर्वभूतेषु तव पुत्रैश्च भारत ॥ ८८

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहै
हतपतितै क्षणदाचरै समन्तात् ।
निधनमुपगतैर्मही कृताऽभू-
द्गिरिशिखरैरिव दुर्गमाऽतिरौद्रा ॥
त सिद्धगन्धर्वपिशाचसघा
नागा सुपर्णा पितरो वयासि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च द्रौणि-
मपूजयन्नप्सरस सुराश्च ॥ १९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५६ ॥

• इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५६ ॥

१५७

सञ्जय उवाच ।

द्रुपदस्यात्मजान् दृष्ट्वा कुन्तिभोजसुतास्तथा
द्रोणपुत्रेण निहतान् राक्षसांश्च सहस्रश ॥ १
युधिष्ठिरो भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
युयुधानश्च संयत्ता युद्धायैव मनो दधु ॥ २
सोमदत्त पुन क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
महता शरवर्षेण च्छादयामास भारत ॥ ३
तत समभवद्युद्धमतीव भयवर्धनम् ।
त्वदीयाना परेषा च घोर विजयकाङ्क्षिणाम्
त दृष्ट्वा समुपायान्त रुक्मपुङ्खै शिलाशितै ।
दशभि सात्वतस्यार्थे भीमो विव्याध सायकै
सोमदत्तोऽपि तं वीर शतेन प्रत्यविध्यत ।
सात्वतस्त्वभिसक्रुद्ध पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ६
वृद्ध वृद्धगुणैर्युक्त ययातिमिव नाहुषम् ।
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णै शरैर्वज्रनिपातनै ७
शक्त्या चैन विनिर्भिद्य पुनर्विव्याध सप्तभि
ततस्तु सात्यकेरर्थे भीमसेनो नव दृढम् ॥ ८
मुमोच परिघ घोर सोमदत्तस्य मूर्धनि ।
सात्वतोऽप्यग्निसकाश मुमोच शरमुत्तमम् ९
सोमदत्तोरसि क्रुद्ध सुपत्र निशित युधि ।
युगपत्पेततुर्वीरे घोरौ परिघमार्गणौ ॥ १०
शरीरे सोमदत्तस्य स पपात महारथ ।
व्यामोहिते तु तनये बाल्हीकस्तमुपाद्रवत् ॥
विसृजञ्छरवर्षाणि कालवर्षीव तोयद ।
भीमोऽथ सात्वतस्यार्थे बाल्हीक नवभि शरै
प्रपीडयन्महात्मान विव्याध रणमूर्धनि ।
*प्रातिपेयस्तु सक्रुद्ध शक्तिं भीमस्य वक्षसि
निचखान महाबाहु पुरदर इवाशनिम् ।
स तथाऽभिहतो भीमश्चकम्पे च मुमोह च १४
प्राप्य चेतश्च बलवान् गदामस्मै ससर्ज ह ।
सा पाडवेन प्रहिता बाल्हीकस्य शिरोऽहरत्
स पपात हत पृथ्व्या वज्राहत इवाद्रिराट् ।
तस्मिन्विनिहते वीरे बाल्हीके पुरुषर्षभ
पुत्रास्तेऽभ्यर्दयन् भीम दश दाशरथे समा ।
नागदत्तो दृढरथो महाबाहुरयोभुज ॥ १७
दृढ सुहस्तो विरजा प्रमाथ्युग्रोऽनुयाय्यपि
तान्दृष्ट्वा चुक्रुधे भीमो जगृहे भारसाधनान् ॥
एकमेक समुद्दिश्य पातयामास मर्मसु ।
ते विद्धा व्यसव पेतु स्यन्दनेभ्यो हतौजस
चण्डवातप्रभग्नास्तु पर्वताग्रान्महीरुहा ।
नाराचैर्दशभिर्भीमस्ता निहत्य तवात्मजान् ॥
कर्णस्य दयित पुत्र वृषसेनमवाकिरत् ।
ततो वृकरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुत ॥
जघान भीम नाराचैस्तमप्यभ्यद्रवद्बली ।
तत सप्त रथान्वीर स्यालाना तव भारत ॥
निहत्य भीमो नाराचै शतचन्द्रमपोथयत् ।
अमर्षयन्तो निहत शतचन्द्र महारथम् ॥ २३
शकुनेर्भ्रातरो वीरा गवाक्ष शरभो विभु ।
सुभगो भानुदत्तश्च शूरा पञ्च महारथा ॥
अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनमताडयन् ।
स ताड्यमानो नाराचैर्वृष्टिवेगैरिवाचल ॥
जघान पञ्चभिर्बाणै पञ्चैवातिरथान्बली ।
तान् दृष्ट्वा निहतान्वीरान्विचेलुर्नृपसत्तमा ॥
ततो युधिष्ठिर क्रुद्धस्तवानीकमशातयत्
मिषत कुम्भयोनेस्तु पुत्राणा तव चानघ ॥
अम्बष्ठान्मालवाञ्छूरास्त्रिगर्तान्स शिबीनपि
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्रुद्धो युद्धे युधिष्ठिर

अभीषाहाञ्छूरसेनान्
बाह्लीकान् सवसातिकान् ।
निकृत्य पृथिवीं राजा
चक्रे शोणितकर्दमाम् ॥ २९

यौधेयान्मालवान्राजन्मद्रकाणा गणा युधि
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय शूरान्बाणैर्युधिष्ठिर ॥
हताहरत गृह्णीत विध्यत व्यवकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुल शब्दो युधिष्ठिररथ प्रति ३१
सैन्यानि द्रावयन्त त द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम्
चोदितस्तव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ३२
द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्यास्त्रेण पार्थिवम् ।
विव्याध सोऽपि तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण जघ्निवान्
तस्मिन्विनिहते चास्त्रे भारद्वाजो युधिष्ठिरे
वारुण याम्यमाग्नेय त्वाष्ट्र सावित्रमेव च ३४

१५७

द्रुपदस्येति ॥ १ ॥ * प्रातिपेय प्रतीपपुत्र ।

विक्षेप परमक्रुद्धो
जिघांसु पाण्डुनन्दनम् ।
क्षिप्तानि क्षिप्यमाणानि
तानि चास्त्राणि धर्मज ॥ ३५
जघानास्त्रैर्महाबाहु कुम्भयोनेरवित्रसन् ।
सत्या चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञा कुम्भसभव
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमैन्द्र वै प्राजापत्य च भारत ।
जिघांसुर्धर्मतनय तव पुत्रहिते रत ॥ ३७
पति कुरूणा गजसिहगामी
विशालवक्षा पृथुलोहिताक्ष ।
प्रादुश्चकारास्त्रमहीनतेजा
माहेन्द्रमन्यत्स जघान तेन ॥ ३८
विहन्यमानेष्वस्त्रेषु द्रोण क्रोधसमन्वित ।
युधिष्ठिरवध प्रेप्सुर्ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३९
ततो नाज्ञासिष किंचिद्धोरेण तमसाऽऽवृते
सर्वभूतानि च पर त्रास जग्मुर्महीपते ॥ ४०
ब्रह्मास्त्रमुद्यत दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्र प्रत्यवारयत् ॥ ४१
तत सैनिकमुख्यास्ते प्रशशसुर्नरर्षभौ ।
द्रोणपार्थौ महेष्वासौ सर्वयुद्धविशारदौ ४२
तत प्रमुच्य कौन्तेय द्रोणो द्रुपदवाहिनीम् ।
व्यधमत्क्रोधताम्राक्षो वायव्यास्त्रेण भारत ॥
ते हन्यमाना द्रोणेन
पञ्चाला प्राद्रवन्भयात् ।
पश्यतो भीमसेनस्य
पार्थस्य च महात्मन ॥ ४४
तत किरीटी भीमश्च सहसा सन्न्यवर्तताम्
महद्भ्या रथवशाभ्या परिगृह्य बल तदा ४५
बीभत्सुर्दक्षिण पार्श्वमुत्तर च वृकोदर ।
भारद्वाज शरौघाभ्या महद्भ्यामभ्यवर्षताम्
केकया सृञ्जयाश्चैव पञ्चालाश्च महौजस ।
अन्वगच्छन्महाराज मत्स्याश्च सह सात्वतै
तत सा भारती सेना वध्यमाना किरीटिना
तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत ॥ ४८
द्रोणेन वार्यमाणास्ते स्वय तव सुतेन च ।
नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितु तदा

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५७ ॥

१५८

सञ्जय उवाच ।
उदीर्यमाण तद्दृष्ट्वा पाण्डवाना महद्बलम् ।
अविषह्य च मन्वान कर्ण दुर्योधनोऽब्रवीत्
अय स काल सप्राप्तो मित्राणा मित्रवत्सल
त्रायस्व समरे कर्ण सर्वान्योधान्महारथान् २
पञ्चालैर्मत्स्यकैकेयै पाण्डवैश्च महारथै ।
वृतान्समन्तात्सक्रुद्धैर्नि श्वसद्भिरिवोरगै ३
एते नदन्ति सहृष्टा पाण्डवा जितकाशिन
शक्रोपमाश्च बहव पञ्चालाना रथव्रजा ४
कर्ण उवाच ।
परित्रातुमिह प्राप्तो यदि पार्थ पुरदर ।
तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवम्
सत्य ते प्रतिजानामि
समाश्वसिहि भारत ।
हन्तास्मि पाण्डुतनयान्
पञ्चालाश्च समागतान् ॥ ६
जय ते प्रतिदास्यामि वासवस्येव पावकि ।
प्रिय तव मया कार्यमिति जीवामि पार्थिव
सर्वेषामेव पार्थाना
फाल्गुनो बलवत्तर ।
तस्यामोघा विमोक्ष्यामि
शक्ति शक्रविनिर्मिताम् ॥ ८

पति कुरूणा युधिष्ठिर ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥१५७॥

१५८
उदीर्यमाण तद्दृष्ट्वेति तथा पठित दृष्ट्वेति च स्पष्टार्थावध्यायौ ॥ १ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे
भ्रातरस्तस्य मानद ।
तव वश्या भविष्यन्ति
वनं यास्यन्ति वा पुनः ॥ ९
मयि जीवति कौरव्य
विषादं मा कृथाः क्वचित् ।
अहं जेष्यामि समरे
सहितान्सर्वपाण्डवान् ॥ १०
पञ्चालान्केकयांश्चैव वृष्णींश्चापि समागतान् ।
बाणौघैः शकलीकृत्य तव दास्यामि मेदिनीम् ॥
सञ्जय उवाच ।
एवं ब्रुवाणं कर्णं तु कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निव महाबाहुः सूतपुत्रमिदं वचः ॥ १२
शोभनं शोभनं कर्ण सनाथः कुरुपुङ्गवः ।
त्वया नाथेन राधेय वचसा यदि सिध्यति ॥
बहुशः कत्थसे कर्ण कौरवस्य समीपतः ।
न तु ते विक्रमः कश्चिद्दृश्यते फलमेव वा ॥ १४
समागमः पाण्डुसुतैर्दृष्टस्ते बहुशो युधि ।
सर्वत्र निर्जितश्चासि पाण्डवैः सूतनन्दन ॥ १५
ह्रियमाणे तदा कर्ण
गन्धर्वैर्धृतराष्ट्रजे ।
तदाऽयुध्यन्त सैन्यानि
त्वमेकोऽग्रेऽपलायिथाः ॥ १६
विराटनगरे चापि समेताः सर्वकौरवाः ।
पार्थेन निर्जिता युद्धे त्वं च कर्ण सहानुजः ॥
एकस्याप्यसमर्थस्त्वं फाल्गुनस्य रणाजिरे ।
कथमुत्सहसे जेतुं सकृष्णान्सर्वपाण्डवान् ॥
अब्रुवन्कर्ण युध्यस्व कत्थसे बहु सूतज ।
अनुक्त्वा विक्रमेद्यस्तु तद्वै सत्पुरुषव्रतम् ॥
गर्जित्वा सूतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाफलम् ।
निष्फलो दृश्यसे कर्ण तच्च राजा न बुध्यते ॥
तावद्गर्जस्व राधेय यावत्पार्थं न पश्यसि ।
आरात्पार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं गर्जितं पुनः ॥
त्वमनासाद्य तान्बाणान्
फाल्गुनस्य विगर्जसि ।
पार्थसायकविद्धस्य
दुर्लभं गर्जितं तव ॥ २२
बाहुभिः क्षत्रियाः शूरा
वाग्भिः शूरा द्विजातयः ।
धनुषा फाल्गुनः शूरः
कर्णः शूरो मनोरथैः ॥ २३
तोषितो येन रुद्रोऽपि
कः पार्थं प्रतिघातयेत् ।
एवं संहर्षितस्तेन
तदा शारद्वतेन ह ॥ २४
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः कृपं वाक्यमथाब्रवीत् ।
शूरा गर्जन्ति सततं प्रावृषीव बलाहकाः ।
फलं चाशु प्रयच्छन्ति बीजमुप्तमृताविव ।
दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रणमूर्धनि ॥ २६
तत्तद्विकत्थमानानां भारं चोद्वहतां मृधे ।
यं भारं पुरुषो वोढुं मनसा हि व्यवस्यति ॥
दैवमस्य ध्रुवं तत्र साहाय्यायोपपद्यते ।
व्यवसायद्वितीयोऽहं मनसा भारमुद्वहन् ॥
हत्वा पाण्डुसुतानाजौ
सकृष्णान् सहसात्वतान् ।
गर्जामि यद्यहं विप्र
तव किं तत्र नश्यति ॥ २९
वृथा शूरा न गर्जन्ति शारदा इव तोयदाः ।
सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिताः ॥
सोऽहमद्य रणे यत्तौ सहितौ कृष्णपाण्डवौ ।
उत्सहे मनसा जेतुं ततो गर्जामि गौतम ॥ ३१
पश्य त्वं गर्जितस्यास्य
फलं मे विप्र सानुगान् ।
हत्वा पाण्डुसुतानाजौ
सहकृष्णान् ससात्वतान् ॥ ३२
दुर्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हतकण्टकाम् ॥
कृप उवाच ।
मनोरथप्रलापा मे न ग्राह्यास्तव सूतज ॥ ३३
सदा क्षिपसि वै कृष्णौ धर्मराजं च पाण्डवम् ।
ध्रुवस्तत्र जयः कर्ण यत्र युद्धविशारदौ ॥ ३४
देवगन्धर्वयक्षाणां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
दंशितानामपि रणे अजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥
ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तो गुरुदैवतपूजकः ।
नित्यं धर्मरतश्चैव कृतास्त्रश्च विशेषतः ॥ ३६
धृतिमांश्च कृतज्ञश्च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरश्चास्य बलिनः सर्वास्त्रेषु कृतश्रमाः ॥
गुरुवृत्तिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यशस्विनः ।
सबन्धिनश्चेन्द्रवीर्याः स्वनुरक्ताः प्रहारिणः ॥
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दौर्मुखिर्जनमेजयः ।
चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्तिधर्मा ध्रुवो धरः ॥
वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः ।
द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित् ॥ ४०

येषामर्थाय सयत्तो मत्स्यराज सहानुज ।
शतानीक सूर्यदत्त श्रुतानीक श्रुतध्वज ॥
बलानीको जयानीको जयाश्वो रथवाहन ।
चन्द्रोदय समरथो विराटभ्रातर शुभा ॥
यमौ च द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कच ।
येषामर्थाय युध्यन्ते न तेषा विद्यते क्षय ॥
एते चान्ये च बहवो गणा पाण्डुसुतस्य वै।
काम खलु जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥
सयक्षराक्षसगण सभूतभुजगद्विपम् ।
नि शेषमस्त्रवीर्येण कुर्वाते भीमफाल्गुनौ ॥
युधिष्ठिरश्च पृथिवी निर्दहेद्घोरचक्षुषा ।
अप्रमेयबल शौरिर्येषामर्थे च दंशित ॥ ४६
कथ तान्सयुगे कर्ण जेतुमुत्सहसे परान् ।
महानपनयस्त्वेष नित्य हि तव सूतज ॥
यस्त्वमुत्सहसे योद्धु समरे शौरिणा सह ।

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तु राधेय प्रहसन् भरतर्षभ ॥
अब्रवीच्च तदा कर्णो गुरु शारद्वत कृपम् ।
सत्यमुक्त त्वया ब्रह्मन्पाण्डवान्प्रति यद्वच ॥
एते चान्ये च बहवो गुणा पाण्डुसुतेषु वै ।
अजय्याश्च रणे पार्था देवैरपि सवासवै ॥
सदैत्ययक्षगन्धर्वै पिशाचोरगराक्षसै ।
तथापि पार्थाञ्जेष्यामि शक्त्या वासवदत्तया
मम ह्यमोघा दत्तेय शक्ति शक्रेण वै द्विज ।
एतया निहनिष्यामि सव्यसाचिनमाहवे ॥
हते तु पाण्डवे कृष्णे भ्रातरश्चास्य सोदरा ।
अनर्जुना न शक्ष्यन्ति मही भोक्तु कथञ्चन ॥
तेषु नष्टेषु सर्वेषु पृथिवीय ससागरा ।
अयत्नात्कौरवेन्द्रस्य वशे स्थास्यति गौतम॥
सुनीतैरिह सर्वार्था सिध्यन्ते नात्र सशय ।
एतमर्थमह ज्ञात्वा ततो गर्जामि गौतम ॥ ५५

त्व तु विप्रश्च वृद्धश्च अशक्तश्चापि सयुगे ।
कृतस्नेहश्च पार्थेषु मोहान्मामवमन्यसे ॥ ५६
यद्येव वक्ष्यसे भूयो ममाप्रियमिह द्विज ।
ततस्ते खड्गमुद्यम्य जिह्वा छेत्स्यामि दुर्मते॥
यच्चापि पाण्डवान्विप्र स्तोतुमिच्छसि सयुगे
भीषयन्सर्वसैन्यानि कौरवेयाणि दुर्मते ॥
अत्रापि शृणु मे वाक्य यथावद्ब्रुवतो द्विज ।
दुर्योधनश्च द्रोणश्च शकुनिर्दुर्मुखो जय ॥
दु शासनो वृषसेनो मद्रराजस्त्वमेव च ।
सोमदत्तश्च भूरिश्च तथा द्रौणिर्विविंशति ॥
तिष्ठेयुर्दंशिता यत्र सर्वे युद्धविशारदा ।
जयेदेतान्नर को नु शक्रतुल्यबलोऽप्यरि ॥
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च बलिन स्वर्गलिप्सव ।
धर्मज्ञा युद्धकुशला हन्युर्युद्धे सुरानपि ॥ ६२
एते स्थास्यन्ति सग्रामे पाण्डवाना वधार्थिनः
जयमाकाङ्क्षमाणा हि कौरवेयस्य दंशिता ॥
दैवायत्तमह मन्ये जय सुबलिनामपि ।
यत्र भीष्मो महाबाहु शेते शरशताचित ॥
विकर्णश्चित्रसेनश्च बाल्हीकोऽथ जयद्रथ ।
भूरिश्रवा जयश्चैव जलसन्ध सुदक्षिण ॥६५
शलश्च रथिना श्रेष्ठो भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
एते चान्ये च राजानो देवैरपि सुदुर्जया ॥
निहता समरे शूरा पाण्डवैर्बलवत्तरा ।
किमन्यद्दैवसयोगान्मन्यसे पुरुषाधम ॥ ६७
याश्च तास्त्वौषि सतत दुर्योधनरिपून्द्विज ।
तेषामपि हता शूरा शतशोऽथ सहस्रश ॥
क्षीयन्ते सर्वसैन्यानि कुरूणा पाण्डवै सह
प्रभाव नात्र पश्यामि पाण्डवाना कथञ्चन ॥
यस्तान्बलवतो नित्य मन्यसे त्व द्विजाधम।
यतिष्येऽह यथाशक्ति योद्धु तै सह सयुग
दुर्योधनहितार्थाय ' जयो दैवे प्रतिष्ठित ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृपकर्णवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

१५९

सञ्जय उवाच ।

तथा परुषित दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मातुलम् । खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपतद्द्रुतम् ॥ १

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५८ ॥

१५९

तथेति ॥ १ ॥

तत परमसंक्रुद्ध सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
प्रैक्षत कुरुराजस्य द्रौणि कर्ण समभ्ययात
अश्वत्थामोवाच ।
यदर्जुनगुणास्तथ्यान्कीर्तयान नराधम ।
शूर द्वेषात्सुदुर्बुद्धे त्व भर्त्सयसि मातुलम् ॥
विकत्थमान शौर्येण सर्वलोकधनुर्धरम् ।
दर्पोत्सेधगृहीतोऽद्य न कश्चिद्गणयन्मृधे ॥ ४
क ते वीर्य क चास्त्राणि य त्वा निर्जित्य सयुगे
गाण्डीवधन्वा हतवान्प्रेक्षतस्ते जयद्रथम् ॥
येन साक्षान्महादेवो योधित समरे पुरा ।
तमिच्छसि वृथा जेतु सूताधम मनोरथै ॥६
य हि कृष्णेन सहित सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
जेतु न शक्ता सहिता सेन्द्रा अपि सुरासुरा.
लोकैकवीरमजितमर्जुन सूत सयुगे ।
किं पुनस्त्व सुदुर्बुद्धे सहैभिर्वसुधाधिपै ॥
कर्ण पश्य सुदुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम ।
एष तेऽद्य शिर कायादुद्धरामि सुदुर्मते ॥९
सञ्जय उवाच ।
तमुद्यत तु वेगेन राजा दुर्योधन स्वयम् ।
न्यवारयन्महातेजा कृपश्च द्विपदा वर ॥ १०
कर्ण उवाच ।
शूरोऽय समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाधम
आसादयतु मद्वीर्य मुञ्चेम कुरुसत्तम ॥ ११
अश्वत्थामोवाच ।
तवैतत्क्षम्यतेऽस्माभि सूतात्मज सुदुर्मते।
दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥
दुर्योधन उवाच ।
अश्वत्थामन्प्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानद ।
कोप खलु न कर्तव्य. सूतपुत्र कथचन ॥ १३
त्वयि कर्णे कृपे द्रोणे मद्रराजेऽथ सौबले ।
महत्कार्य समासक्त प्रसीद द्विजसत्तम ॥ १४
एते ह्यभिमुखा सर्वे राधेयेन युयुत्सव ।
आयान्ति पाण्डवा ब्रह्मन्नाह्वयन्त समतत.॥
सञ्जय उवाच ।
प्रसाद्यमानस्तु ततो राज्ञा द्रौणिर्महामना
प्रससाद महाराज क्रोधवेगसमन्वित ॥ १६
तत कृपोऽप्युवाचेदमाचार्य सुमहामना ।
सौम्यस्वभावाद्राजेन्द्र क्षिप्रमागतमार्दव. ॥

कृप उवाच ।
तवैतत्क्षम्यतेऽस्माभि सूतात्मज सुदुर्मते
दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥
सञ्जय उवाच ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्पञ्चालाश्च यशस्विन
आजग्मु सहिता कर्ण तर्जयन्त समन्तत
कर्णोऽपि रथिना श्रेष्ठश्चापमुद्यम्य वीर्यवान्
कौरवाग्र्यै परिवृत शक्रो देवगणैरिव ॥
पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वबाहुबलमाश्रित ।
तत प्रववृते युद्ध कर्णस्य सह पाण्डवै ॥
भीषण सुमहाराज सिंहनादविराजितम् ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्पञ्चालाश्च यशस्विन
दृष्ट्वा कर्ण महाबाहुमुच्चै शब्दमथानदन् ।
अय कर्ण कुत कर्णस्तिष्ठ कर्ण महारणे ॥
युध्यस्व सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन्पुरुषाधम ।
अन्ये तु दृष्ट्वा राधेय क्रोधरक्तेक्षणाऽब्रुवन् ॥
हन्यतामयमुत्सिक्त सूतपुत्रोऽल्पचेतन ।
सर्वै पार्थिवशार्दूलैर्नानेनार्थोऽस्ति जीवता
अत्यन्तवैरी पार्थाना सतत पापपूरुष ।
एष मूलमनर्थाना दुर्योधनमते स्थित ॥ २६
घ्नतैनमिति जल्पन्त क्षत्रिया समुपाद्रवन् ।
महता शरवर्षेण च्छादयन्तो महारथा ॥
वधार्थ सूतपुत्रस्य पाण्डवेयेन चोदिता ।
तास्तु सर्वास्तथा दृष्ट्वा धावमानान्महारथान्
न विव्यथे सूतपुत्रो न च त्रासमगच्छत ।
दृष्ट्वा सहारकल्प तमुद्धूत सैन्यसागरम् ॥
पिप्रीषुस्तव पुत्राणा सग्रामेष्वपराजित ।
सायकौघेन बलवान् क्षिप्रकारी महाबल ॥
वारयामास तत्सैन्य समन्ताद्भरतर्षभ ।
ततस्तु शरवर्षेण पार्थिवास्तमवारयन् ॥ ३१
धनूषि ते विधुन्वाना शतशोऽथ सहस्रश ।
अयोधयन्त राधेय शक्रं दैत्यगणा इव ॥
शरवर्ष तु तत्कर्ण पार्थिवै समुदीरितम् ।
शरवर्षेण महता समताद्व्यकिरत्प्रभो ॥ ३३
तद्युद्धमभवत्तेषा कृतप्रतिकृतैषिणाम् ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रस्य सह दानवै ॥
तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य लाघवम् ।
यदेन सर्वतो यत्ता नाप्नुवन्ति परे युधि ॥३५

कश्चिद्धनुर्धर न गणयन्नित्यन्वय ॥ ४ ॥

निवार्य च शरौघास्तान्पार्थिवाना महारथ
शुत्सेष्वभिग्रान् छत्त्रेषु ध्वजेषु च हयेषु च ॥
आत्मनामाकितान्घोरान्
राधेय प्राहिणोच्छरान् ।
ततस्ते व्याकुलीभूता
राजान कर्णपीडिता ॥ ३७
बभ्रमुस्तत्र तत्रैव गाव शीतार्दिता इव ।
हयाना वध्यमानाना गजाना रथिना तथा
तत्र तत्राभ्यवेक्षाम सघान्कर्णेन ताडितान् ॥
शिरोभि पतितै राजन्बाहुभिश्च समतत ॥
आस्तीर्णा वसुधा सर्वा शूराणामनिवर्तिना
हतैश्च हन्यमानैश्च निष्टनद्भिश्च सर्वश ॥ ४०
बभूवायोधन रौद्र वैवस्वतपुरोपमम् ।
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रम
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ।
युध्यतेऽसौ रणे कर्णो दशित सर्वपार्थिवै ॥
पश्यैता द्रवती सेना कर्णसायकपीडिताम्
कार्तिकेयेन विध्वस्तामासुरी पृतनामिव ॥
दृष्ट्वैता निर्जिता सेना रणे कर्णेन धीमता ।
अभियात्येष बीभत्सु सूतपुत्रजिघासया ॥
तद्यथा प्रेक्षमाणाना सूतपुत्र महारथम् ।
न हन्यात्पाडव सख्ये तथा नीतिर्विधीयता
ततो द्रौणि कृप शल्यो हार्दिक्यश्च महारथ
प्रत्युद्ययुस्तदा पार्थ सूतपुत्रपरीप्सया ॥ ४६
आयान्त वीक्ष्य कौन्तेय शक्र दैत्यचमूमिव।
बीभत्सुरपि राजेन्द्र पञ्चालैरभिसवृत ॥ ४७
प्रत्युद्ययौ तदा कर्ण यथा वृत्र शतक्रतु ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
सरब्ध फाल्गुन दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम्
कर्णो वैकर्तन सूत प्रत्यपद्यत् किमुत्तरम् ।
यो ह्यस्पर्धत पार्थेन नित्यमेव महारथ ॥ ४९
आशसते च बीभत्सु युद्धे जेतु सुदारुणम् ।
स तु त सहसा प्राप्त नित्यमत्यन्तवैरिणम्॥
कर्णो वैकर्तन सूत किमुत्तरमपद्यत ।
सञ्जय उवाच ।
आयान्त पाण्डव दृष्ट्वा गज प्रतिगजो यथा
असभ्रान्तो रणे कर्ण प्रत्युदीयाद्धनञ्जयम् ।
तमापतन्त वेगेन वैकर्तनमजिह्मगै ॥ ५२
छादयामास पार्थोऽथ कर्णस्तु विजय शरै ।
स कर्ण शरजालेन च्छादयामास पाण्डव॥

तत कर्ण सुसरब्ध शरैस्त्रिभिरविध्यत ।
तस्य तल्लाघव पार्थो नामृष्यत महाबल ५४
तस्मै बाणाञ्शिलाधौतान्
प्रसन्नाग्रानजिह्मगान् ।
प्राहिणोत्सूतपुत्राय
त्रिशत शत्रुतापन ॥ ५५
विव्याध चैन सरब्धो बाणेनैकेन वीर्यवान्।
सव्ये भुजाग्रे बलवान्नाराचेन हसन्निव॥ ५६
तस्य विद्धस्य बाणेन कराच्चाप पपात ह ।
पुनरादाय तच्चाप निमेषार्धान्महाबल ॥ ५७
छादयामास बाणौघै फाल्गुन कृतहस्तवत्।
शरवृष्टि तु ता मुक्ता सूतपुत्रेण भारत ॥ ५८
व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निव धनञ्जय ।
तौ परस्परमासाद्य शरवर्षेण पार्थिव ॥ ५९
छादयेता महेष्वासौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
तदद्भुत महद्युद्ध कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ६०
क्रुद्धयोर्वाशिताहेतोर्वन्ययोर्गजयोरिव ।
तत पार्थो महेष्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम
मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयान्वित
अश्वाश्च चतुरो भल्लैरनयद्यमसादनम् ॥ ६२
सारथेश्च शिर कायादहरच्छत्रुतापन ।
अथैन छिन्नधन्वान हताश्व हतसारथिम् ६३
विव्याध सायकै पार्थश्चतुर्भि पाण्डुनन्दन
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य नरर्षभ ॥ ६४
आरुरोह रथ तूर्ण कृपस्य शरपीडित ।
स नुन्नोऽर्जुनबाणौघैराचित शल्यको यथा॥
जीवितार्थमभिप्रेप्सु कृपस्य रथमारुहत् ।
राधेय निर्जित दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ ॥ ६६
धनञ्जयशरैर्नुन्ना प्राद्रवन्त दिशो दिश ।
द्रवतस्तान्समालोक्य राजा दुर्योधनो नृप॥
निवर्तयामास तदा वाक्यमेतदुवाच ह।
अल द्रुतेन व शूरास्तिष्ठध्व क्षत्रियर्षभा
एष पार्थवधायाह
स्वय गच्छामि सयुगे ।
अह पार्थान्हनिष्यामि
सपञ्चालान्ससोमकान् ॥ ६९
अद्य मे युध्यमानस्य सह गाण्डीवधन्वना ।
द्रक्ष्यन्ति विक्रम पार्था कालस्येव युगक्षये
अद्य मद्बाणजालानि विमुक्तानि सहस्रश ।
द्रक्ष्यन्ति समरे योधा शलभानामिवायतीः

अद्य बाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ।
जीमूतस्येव घर्मान्ते द्रक्ष्यन्ति युधि सैनिकाः
जेष्याम्यद्य रणे पार्थं सायकैर्नतपर्वभिः ।
तिष्ठध्वं समरे शूरा भयं त्यजत फाल्गुनात्॥
न हि मद्वीर्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसहिष्यति।
यथा वेलां समासाद्य सागरो मकरालयः ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता वृतः
फाल्गुनं प्रति दुर्धर्षः क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥
तं प्रयान्तं महाबाहुं दृष्ट्वा शारद्वतस्तदा ।
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ७६
एष राजा महाबाहुरमर्षी क्रोधमूर्च्छितः ।
पतङ्गवृत्तिमास्थाय फाल्गुनं योद्धुमिच्छति७७
यावन्नः पश्यमानानां प्राणान्पार्थेन संगतः ।
न जह्यात्पुरुषव्याघ्रस्तावद्वारय कौरवम् ७८
यावत्फाल्गुनबाणानां गोचरं नाद्य गच्छति
कौरवः पार्थिवो वीरस्तावद्वारय संयुगे॥७९
यावत्पार्थशरैर्घोरैर्निर्मुक्तोरगसंनिभैः ।
न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धान्निवार्यताम्
अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठत्स्वस्मासु मानद ।
स्वयं युद्धाय यद्राजा पार्थं यात्यसहायवान्॥
दुर्लभं जीवितं मन्ये कौरव्यस्य किरीटिना।
युध्यमानस्य पार्थेन शार्दूलेनेव हस्तिनः ॥८२
मातुलेनैवमुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रभृतां वरः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं त्वरितं समभाषत॥८३
मयि जीवति गान्धारे न युद्धं गन्तुमर्हसि।
मामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हितैषिणम्
न हि ते संभ्रमः कार्यः पार्थस्य विजयं प्रति।
अहमावारयिष्यामि पार्थं तिष्ठ सुयोधन॥ ८५
दुर्योधन उवाच ।
आचार्यः पाण्डुपुत्रान्वै पुत्रवत्परिरक्षति ।
त्वमप्युपेक्षां कुरुषे तेषु नित्यं द्विजोत्तम॥८६
मम वा मन्दभाग्यत्वान्मन्दस्ते विक्रमो युधि
धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्या वा न विद्म तत्
धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्वबान्धवाः ।
सुखार्हाः परमं दुःखं प्राप्नुवन्त्यपराजिताः ॥
को हि शस्त्रविदां मुख्यो महेश्वरसमो युधि
शत्रून्न क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्गौतमीसुतः ॥
अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् ।
तवास्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवा न दानवाः ॥
पञ्चालान्सोमकांश्चैव जहि द्रौणे सहानुगान्
वयं शेषान्हनिष्यामस्त्वयैव परिरक्षिताः ९१
एते हि सोमका विप्र पञ्चालाश्च यशस्विनः।
मम सैन्येषु संक्रुद्धा विचरन्ति दवाग्निवत् ॥
तान्वारय महाबाहो केकयांश्च नरोत्तम ।
पुरा कुर्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना
अश्वत्थामंस्त्वरायुक्तो याहि शीघ्रमरिंदम ।
आदौ वा यदि वा पश्चात्तवेदं कर्म मारिष॥
त्वमुत्पन्नो महाबाहो पञ्चालानां वधं प्रति
करिष्यसि जगत्सर्वमपञ्चालं किलोद्यत ९५
एवं सिद्धाऽब्रुवन्वाचो भविष्यति च तत्तथा
तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र पञ्चालाञ्जहि सानुगान्
न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवाः सवासवाः
किमु पार्थाः सपञ्चालाः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
न त्वां समर्थाः संग्रामे
पाण्डवाः सह सोमकैः ।
बलाद्योधयितुं वीर
सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९८
गच्छ गच्छ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत्
इयं हि द्रवते सेना पार्थसायकपीडिता ९९
शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन स्वेन तेजसा
निग्रहे पाण्डुपुत्राणां पञ्चालानां च मानद ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनवाक्ये एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

सञ्जय उवाच ।
दुर्योधनेनैवमुक्तो द्रौणिराहवदुर्मद ।
चकारारिवधे यत्नमिन्द्रो दैत्यवधे यथा ।
प्रत्युवाच महाबाहुस्तव पुत्रमिद वच ॥ १
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि कौरव ।
प्रिया हि पाण्डवा नित्य मम चापि पितुश्च मे
तथैवावा प्रियौ तेषा न तु युद्धे कुरूद्वह ।
शक्तितस्तात युध्यामस्त्यक्त्वा प्राणानभीतवत्
अह कर्णश्च शल्यश्च कृपो हार्दिक्य एव च ।
निमेषात्पाण्डवी सेना क्षपयेम नृपोत्तम ४
ते चापि कौरवी सेना निमेषार्धात्कुरूद्वह ।
क्षपयेयुर्महाबाहो न स्याम यदि सयुगे ॥ ५
युध्यता पाण्डवाञ्छक्त्या
तेषा चास्मान्युयुत्सताम् ।
तेजस्तेज समासाद्य
प्रशम यातु भारत ॥ ६
अशक्या तरसा जेतु पाण्डवानामनीकिनी
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्य ब्रवीमि ते ७
आत्मार्थ युध्यमानास्ते समर्था पाडुनन्दना
किमर्थ तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत८
त्व तु लुब्धतमो राजन्निकृतिज्ञश्च कौरव ।
सर्वाभिशकी मानी च ततोऽस्मानभिशकसे
मन्ये त्व कुत्सितो राजन्पापात्मा पापपूरुष
अन्यानपि स न क्षुद्र शकसे पापभावित
अह तु यत्नमास्थाय त्वदर्थे त्यक्तजीवित ।
एष गच्छामि सग्राम त्वत्कृते कुरुनन्दन ११
योत्स्येऽह शत्रुभि सार्ध
जेष्यामि च वरान्वरान् ।
पञ्चालै सह योत्स्यामि
सोमकै केकयैस्तथा ॥ १२
पाण्डवेयैश्च सग्रामे त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
अद्य मद्बाणनिर्दग्धा पञ्चाला सोमकास्तथा
सिंहेनेवार्दिता गावो विद्रविष्यन्ति सर्वश
अद्य धर्मसुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमम् १४
अश्वत्थाममयं लोक मस्यते सह सोमकै ।
आगमिष्यति निर्वेद धर्मपुत्रो युधिष्ठिर १५
दृष्ट्वा विनिहतान्सख्ये
पञ्चालान्सोमकै सह ।
ये मा युद्धेऽभियोत्स्यन्ति
तान्हनिष्यामि भारत ॥ १६
न हि ते वीर मोक्ष्यन्ते मद्बाह्वन्तरमागता ।
एवमुक्त्वा महाबाहु पुत्र दुर्योधन तव ॥१७
अभ्यवर्तत युद्धाय त्रासयन्सर्वधन्विन ।
चिकीर्षुस्तव पुत्राणा प्रिय प्राणभृता वर. ॥
ततोऽब्रवीत्सकैकेयान्
पञ्चालान् गौतमीसुत ।
प्रहरध्वमित सर्वे
मम गात्रे महारथा ॥ १९
स्थिरीभूताश्च युद्ध्यध्व दर्शयन्तोऽस्त्रलाघवम्
एवमुक्तास्तु ते सर्वे शस्त्रवृष्टीरपातयन् २०
द्रौणिं प्रति महाराज जल जलधरा इव ।
तान्निहत्य शरान्द्रौणिर्दश वीरानपोथयत् २१
प्रमुखे पाण्डुपुत्राणा धृष्टद्युम्नस्य च प्रभो ।
ते हन्यमाना समरे पञ्चाला सोमकास्तथा
परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवन्त दिशो दश
तान्दृष्ट्वा द्रवत शूरान्पञ्चालान्सहसोमकान्
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्रणे ।
तत काञ्चनचित्राणा सजलाबुदनादिनाम् २४
वृत शतेन शूराणा रथानामनिवर्तिनाम् ।
पुत्र पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथ २५
द्रौणिमित्यब्रवीद्वाक्य
दृष्ट्वा योधान्निपातितान् ।
आचार्यपुत्र दुर्बुद्धे
किमन्यैर्निहतैस्तव ॥ २६
समागच्छ मया सार्ध यदि शूरोऽसि संयुगे
अह त्वा निहनिष्यामि तिष्ठेदानी ममाग्रत
ततस्तमाचार्यसुत धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ।
मर्मभिद्भि शरैस्तीक्ष्णैर्जघान भरतर्षभ ॥ २८
ते तु पङ्क्तीकृता द्रौणिं शरा विविशुराशुगा
रुक्मपुङ्खा प्रसन्नाग्रा सर्वकायावदारणा ॥
मध्वर्थिन इवोद्दामा भ्रमरा पुष्पित द्रुमम् ।
सोऽतिविद्धो भृश क्रुद्ध पदाक्रान्त इवोरग

१६०

दुर्योधनेनेति ॥ १ ॥ **त्व त्विति** । निकृतिर्वंचन तज्ज्ञत्वादस्मानप्यात्मवत्पश्यसीत्यर्थ ॥ ९ ॥

मानी द्रौणिरसम्भ्रान्तो बाणपाणिरभाषत ।
धृष्टद्युम्न स्थिरो भूत्वा मुहूर्तं प्रतिपालय ३१
यावत्त्वा निशितैर्बाणै प्रेषयामि यमक्षयम् ।
द्रौणिरेवमथाभाष्य पार्षत परवीरहा ॥ ३२
छादयामास बाणौघै समन्ताल्लघुहस्तवत् ।
स बाध्यमान समरे द्रौणिना युद्धदुर्मद ३३
द्रौणिं पाञ्चालतनयो वाग्भिरातर्जयत्तदा ।
न जानीषे प्रतिज्ञा मे विप्रोत्पत्तिं तथैव च
द्रोण हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्व सुदुर्मते
ततस्त्वाऽह न हन्म्यद्य द्रोणे जीवति संयुगे
इमा तु रजनी प्राप्तामप्रभाता सुदुर्मते ।
निहत्य पितरं तेऽद्य ततस्त्वामपि संयुगे ३६
नेष्यामि प्रेतलोकाय ह्येतन्मे मनसि स्थितम्
यस्ते पार्थेषु विद्वेषो या भक्ति कौरवेषु च ।
ता दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे
यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य क्षत्रधर्मरतो द्विज ॥
स वध्य सर्वलोकस्य यथा त्व पुरुषाधम ।
इत्युक्त परुष वाक्य पार्षतेन द्विजोत्तम
क्रोधमाहारयत्तीव्र तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्या पार्षत सोऽभ्यवैक्षत ४०
छादयामास च शरैर्नि श्वसन्पन्नगो यथा ।
स च्छाद्यमान समरे द्रौणिना राजसत्तम ॥
सर्वपाञ्चालसेनाभि संवृतो रथसत्तम ।
नाकम्पत महाबाहु स्ववीर्ये समुपाश्रित ॥४२
सायकांश्चैव विविधानश्वत्थाम्नि मुमोच ह ।
तौ पुन सन्यवर्तेता प्राणद्यूतपणे रणे ॥ ४३
निपीडयन्तौ बाणौघै परस्परममर्षिणौ ।
उत्सृजन्तौ महेष्वासौ शरवृष्टी समन्तत ॥
द्रौणिपार्षतयोर्युद्ध घोररूपं भयानकम् ।
दृष्ट्वा सपूजयामासु सिद्धचारणवातिका ॥
शरौघै पूरयन्तौ तावाकाश च दिशस्तथा।
अलक्ष्यौ समयुध्येता महत्कृत्वा शरैस्तम ४६
नृत्यमानाविव रणे मण्डलीकृतकार्मुकौ ।
परस्परवधे यत्तौ सर्वभूतभयङ्करौ ॥ ४७
अयुध्येता महाबाहू चित्र लघु च सुष्ठु च ।
सपूज्यमानौ समरे योधमुख्यै सहस्रश ४८
तौ प्रबुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ।
उभयो सेनयोर्हर्षस्तुमुल समपद्यत ॥ ४९
सिंहनादरवांश्चासन्दध्मु शङ्खांश्च सैनिका ।
वादित्राण्यभ्यवाद्यन्त शतशोऽथ सहस्रश ॥
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे भीरूणा भयवर्धने ।
मुहूर्तमपि तद्युद्ध समरूप तदाऽभवत् ॥ ५१
ततो द्रौणिर्महाराज पार्षतस्य महात्मन ।
ध्वज धनुस्तथा छत्रमुभौ च पार्ष्णिसारथी॥
सूतमश्वांश्च चतुरो निहत्याभ्यद्रवद्रणे ।
पञ्चालांश्चैव तान्सर्वान्बाणै सन्नतपर्वभि ॥
व्यद्रावयदमेयात्मा शतशोऽथ सहस्रश ।
ततस्तु विव्यथे सेना पाण्डवी भरतर्षभ ५४
दृष्ट्वा द्रौणेर्महत्कर्म वासवस्येव संयुगे ।
शतेन च शत हत्वा पञ्चालाना महारथ ५५
त्रिभिश्च निशितैर्बाणैर्हत्वा त्रीन्वै महारथान्।
द्रौणिर्द्रुपदपुत्रस्य फाल्गुनस्य च पश्यत ॥५६
नाशयामास पञ्चालान् भूयिष्ठ ये व्यवस्थिता
ते वध्यमाना पञ्चाला समरे सह सृञ्जयै ॥
अगच्छन्द्रौणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजा ।
स जित्वा समरे शत्रून्द्रोणपुत्रो महारथ
ननाद सुमहानाद तपान्ते जलदो यथा ।
स निहत्य बहूञ्छूरानश्वत्थामा व्यरोचत ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावक ५९
सपूज्यमानो युधि कौरवेयै-
र्निर्जित्य सख्येऽरिगणान्सहस्रश ।
व्यरोचत द्रोणसुत प्रतापवान्
यथा सुरेन्द्रोऽरिगणान्निहत्य वै ६०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अश्वत्थामपराक्रमे षष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६० ॥

१६१

सञ्जय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरश्चैव भीमसेनश्च पाण्डव ।
द्रोणपुत्र महाराज समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजेन सवृत ।
अभ्ययात्पाण्डवान्सख्ये ततो युद्धमवर्तत ॥२
घोररूप महाराज भीरूणा भयवर्धनम् ।
अवष्ठान्मालवान्वङ्गाञ्छिबीस्त्रैगर्तकानपि ॥३
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान्क्रुद्धो वृकोदर
अभीषाहाञ्छूरसेनान्क्षत्रियान् युद्धदुर्मदान्
निकृत्य पृथिवी चक्रे भीम शोणितकर्दमाम्
यौधेयानद्रिजान् राजन्मद्रकान्मालवानपि
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी निशितै शरै
प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरभिताडिता ॥ ६
निपेतुर्द्विरदा भूमौ द्विशृङ्गा इव पर्वता ।
निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च चेष्टमानैरितस्तत ॥ ७
रराज वसुधाऽऽकीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगै ।
क्षिप्तै कनकचित्रैश्च नृपच्छत्रै क्षितिर्बभौ ॥८
द्यौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्ग्रहै कीर्णा युगक्षये ।
हत प्रहरताभीता विध्यत व्यवकृन्तत ॥ ९
इत्यासीत्तुमुल शब्द शोणाश्वस्य रथ प्रति
द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्यास्त्रेण सयुगे ॥ १०
व्यधमत्तान्महावायुर्मेघानिव दुरत्यय ।
ते हन्यमाना द्रोणेन पञ्चाला प्राद्रवन्भयात्
पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मन ।
तत किरीटी भीमश्च सहसा सन्यवर्तताम् ॥
महता रथवशेन परिगृह्य बल महत् ।
बीभत्सुर्दक्षिण पार्श्वमुत्तर तु वृकोदर ॥ १३
भारद्वाज शरौघाभ्या महद्भ्यामभ्यवर्षताम्
तौ तथा सृञ्जयाश्चैव पञ्चालाश्च महौजस १४
अन्वगच्छन्महाराज मत्स्यैश्च सह सोमकै ।
तथैव तव पुत्रस्य रथोदारा प्रहारिण ॥ १५
महत्या सेनया राजन् जग्मुर्द्रोणरथ प्रति ।
तत सा भारती सेना हन्यमाना किरीटिना
तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत ।
द्रोणेन वार्यमाणास्ते स्वय तव सुतेन च ॥१७
नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितु तदा ।
सा पाण्डुपुत्रस्य शरैर्दार्यमाणा महाचमू १८
तमसा सवृते लोके व्यद्रवत्सर्वतोमुखी ।
उत्सृज्य शतशो वाहास्तत्र केचिन्नराधिपा
प्राद्रवन्त महाराज भयाविष्टा समन्तत १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे सकुलयुद्धे एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६१ ॥

१६२

सञ्जय उवाच ।
सोमदत्त तु सप्रेक्ष्य विधुन्वान महद्धनु ।
सात्यकि प्राह यन्तार सोमदत्ताय मा वह
न ह्यहत्वा रणे शत्रु सोमदत्त महाबलम् ।
निवर्तिष्ये रणात्सूत सत्यमेतद्वचो मम ॥ २
तत सप्रैषयद्यन्ता सैन्धवास्तान्मनोजवान्
तुरङ्गमाञ्छङ्खवर्णान्सर्वशब्दातिगान् रणे ॥ ३
तेऽवहन् युयुधान तु मनोमारुतरहस ।
यथेन्द्र हरयो राजन्पुरा दैत्यवधोद्यतम् ॥ ४
तमापतन्त सप्रेक्ष्य सात्वत रभस रणे ।
सोमदत्तो महाबाहुरसम्भ्रान्तो न्यवर्तत ॥ ५

१६१

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६१ ॥

१६२

सोमदत्तमित्यध्याय स्पष्टार्थ ॥ १ ॥

स च्छिन्नधन्वा त्वरितस्त्वराकाले नृपोत्तम
अन्यदादत्त वेगेन कार्मुकं समरे दृढम् ॥ ४०
ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पार्थिवः ।
साश्वसूतध्वजरथं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
ततो मुहूर्तं व्यथितः शरपातप्रपीडितः ।
निषसाद रथोपस्थे द्रोणो भरतसत्तम ॥ ४२
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां मुहूर्ताद्द्विजसत्तमः ।
क्रोधेन महताऽऽविष्टो वायव्यास्त्रमवासृजत्
असंभ्रान्तस्ततः पार्थो धनुराकृष्य वीर्यवान्।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण स्तम्भयामास भारत ॥ ४४
चिच्छेद च धनुर्दीर्घं ब्राह्मणस्य च पाण्डवः
ततोऽन्यद्धनुरादत्त द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ४५
तदप्यस्य शितैर्भल्लैश्चिच्छेद कुरुपुङ्गव ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ४६
युधिष्ठिर महाबाहो यत्त्वा वक्ष्यामि तच्छृणु
उपारमस्व युद्धे त्वं द्रोणाद्भरतसत्तम ॥ ४७
यतते हि सदा द्रोणो ग्रहणे तव संयुगे ।
नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह ॥ ४८
योऽस्य सृष्टो विनाशाय स एवैनं हनिष्यति
परिवर्ज्य गुरुं याहि यत्र राजा सुयोधनः ॥
राजा राज्ञा हि योद्धव्यो
नाराज्ञा युद्धमिष्यते ।
तत्र त्वं गच्छ कौन्तेय
हस्त्यश्वरथसंवृतः ॥ ५०
यावन्मात्रेण च मया सहायेन धनंजय ।
भीमश्च रथशार्दूलो युध्यते कौरवैः सह ५१
वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु ततो दारुणमाहवम् ॥
प्रायाद्द्रुतममित्रघ्नो
यत्र भीमो व्यवस्थितः ।
विनिघ्नंस्तावकान्योधा-
न्व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५३
रथघोषेण महता नादयन्वसुधातलम् ।
पर्जन्य इव घर्मान्ते नादयन्वै दिशो दश ५४
भीमस्य निघ्नतः शत्रून्
पार्ष्णिं जग्राह पाण्डवः ।
द्रोणोऽपि पाण्डुपञ्चालान्
व्यधमद्रजनीमुखे ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयावहे ।
तमसा संवृते लोके रजसा च महीपते ॥ १
नापश्यन्त रणे योधाः परस्परमवस्थिताः ।
अनुमानेन संज्ञाभिर्युद्धं तद्ववृधे महत् ॥ २
नरनागाश्वमथनं परमं लोमहर्षणम् ।
द्रोणकर्णकृपा वीरा भीमपार्षतसात्यकाः ३
अन्योन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि नृपसत्तम
वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्तैर्महारथैः ४
तमसा संवृते चैव समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ।
ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा विध्वस्तचेतनाः
अहन्यन्त महाराज धावमानाश्च संयुगे ।
महारथसहस्राणि जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ६
अन्धे तमसि मूढानि पुत्रस्य तव मन्त्रिते ।
ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनागोपाश्च भारत
व्यमुह्यन्त रणे तत्र तमसा संवृते सति ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।
तेषां संलोड्यमानानां पाण्डवैर्निहतौजसाम्
अन्धे तमसि मग्नानामासीत्किं वो मनस्तदा
कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्यस्य वा पुनः
बभूव लोके तमसा तथा संजय संवृते ॥ ९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३
वर्तमान इति ॥ १ ॥ अन्धे आन्ध्यहेतौ ॥ ७ ॥ वो युष्मत्सम्बन्धिना मनः किं किंविधं,कातरं धृष्टं वेत्यर्थः ८

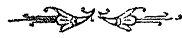
सञ्जय उवाच ।

तत सर्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै
सेनागोप्तॄनथादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत् ॥ १०
द्रोण पुरस्ताज्जघने तु शल्य-
स्तथा द्रौणि कृतवर्मा सौबलश्च ।
स्वय तु सर्वाणि बलानि राजन्
राजाऽभ्ययाद्गोपयन्वै निशायाम् ११
उवाच सर्वांश्च पदातिसङ्घान्
दुर्योधन पार्थिवसात्वपूर्वम् ।
उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि
गृह्णीत हस्तैर्ज्वलितान्प्रदीपान् १२
ते चोदिता पार्थिवसत्तमेन
तत प्रहृष्टा जगृहु प्रदीपान् ।
देवर्षिगन्धर्वसुरर्षिसङ्घा
विद्याधराश्चाप्सरसा गणाश्च ॥ १३
नागा सयक्षोरगकिन्नराश्च
हृष्टा दिविस्था जगृहु प्रदीपान् ।
दिग्देवतेभ्यश्च समापतन्तोऽ-
दृश्यन्त दीपा ससुगन्धितैला ॥ १४
विशेषतो नारदपर्वताभ्या
सम्बोध्यमाना कुरुपाण्डवार्थम् ।
सा भूय एव ध्वजिनी विभक्ता
व्यरोचताग्निप्रभया निशायाम् १५
महाधनैराभरणैश्च दिव्यै
शस्त्रैश्च दीप्तैरपि सपतद्भि ।
रथे रथे पञ्च विदीपकास्तु
प्रदीपकास्तत्र गजे त्रयश्च ॥ १६
प्रत्यश्वमेकश्च महाप्रदीप
कृतास्तु तै पाण्डवै कौरवेयै ।
क्षणेन सर्वे विहिता प्रदीपा
व्यादीपयन्तो ध्वजिनीं तवाशु १७
सर्वास्तु सेना व्यतिसेव्यमाना
पदातिभि पावकतैलहस्तै ।
प्रकाश्यमाना ददृशुर्निशाया
यथाऽन्तरिक्षे जलदास्तडिद्भि ॥ १८
प्रकाशितायां तु ततो ध्वजिन्या
द्रोणोऽग्निकल्प प्रतपन्समन्तात् ।
रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्मा
मध्य गत सूर्य इवांशुमाली ॥ १९
जाम्बूनदेष्वाभरणेषु चैव
निष्केषु शुद्धेषु शरासनेषु ।
पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य
प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूवु ॥ २०
गदाश्च शैक्या परिघाश्च शुभ्रा
रथेषु शक्तयश्च विवर्तमाना ।
प्रतिप्रभारश्मिभिराजमीढ
पुन पुन सञ्जनयन्ति दीपान् ॥ २१
छत्राणि वालव्यजनानि खड्गा
दीप्ता महोल्काश्च तथैव राजन् ।
व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाला
व्यायच्छतां तत्र तदा विरेजु ॥ २२
शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमान
दीपप्रभाभिश्च तदा बल तत् ।
प्रकाशित चाभरणप्रभाभि-
र्भृश प्रकाश नृपते बभूव ॥ २३
पीतानि शस्त्राण्यसृगुक्षितानि
वीरावधूतानि तनुच्छदानि ।
दीप्ता प्रभा प्राजनयन्त तत्र
तपात्यये विद्युदिवान्तरिक्षे ॥ २४
प्रकम्पितानामभिघातवेगै
रभिघ्नता चापतता जवेन ।
वक्त्राण्यकाशन्त तदा नराणा
वाय्वीरितानीव महाम्बुजानि ॥ २५
महावने दारुमये प्रदीप्ते
यथा प्रभा भास्करस्यापि नश्येत् ।
तथा तदाऽऽसीद्ध्वजिनी प्रदीप्ता
महाभया भारत भीमरूपा ॥ २६
तत्सम्प्रदीप्त बलमस्मदीय
निशाम्य पार्थास्त्वरितास्तथैव ।
सर्वेषु सैन्येषु पदातिसङ्घा
नचोदयस्तेऽपि चक्रु प्रदीपान् २७
गजे गजे सप्त कृता प्रदीपा
रथे रथे चैव दश प्रदीपा ।
द्वावश्वपृष्ठे परिपार्श्वतोऽन्ये
ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्य ॥ २८

तत इति । द्रोण इत्यपकृष्यते। केषा सैन्याना व्यूहमि य ध्याहृत्य योज्यम॥१०॥ देवर्षाति भुवि पदातिभिर्दीपेषु गृहीतेषु दिविस्थ। द[illegible] अ[illegible] दीपाञ्जगृहुर्युद्धोत्सवप्रेक्षका ॥१३॥ दिग्देवतेभ्य इत्यतरिक्षस्थानामपि देवानामागमनमुक्तम्॥१४॥

सेनासु सर्वासु च पार्श्वतोऽन्ये
पश्चात्पुरस्ताच्च समन्ततश्च ।
मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्निहस्ता
व्यदीपयन्पाण्डुसुतस्य सेनाम् ॥ २९
मध्ये तथाऽन्ये ज्वलिताग्निहस्ता
सेनाद्वयेऽपि स्म नरा विचेरु ।
सर्वेषु सैन्येषु पदातिसघा
विमिश्रिता हस्तिरथाश्ववृन्दै ॥ ३०
व्यदीपयस्ते ध्वजिनी प्रदीप्ता-
स्तथा बल पाण्डवेयाभिगुप्तम् ।
तेन प्रदीप्तेन तथा प्रदीप्त
बल तवासीद्बलवद्बलेन ॥ ३१
भा कुर्वता भानुमता शतेन
दिवाकरेणाग्निरिवाभिगुप्त ।
तयो प्रभा पृथिवीमन्तरिक्ष
सर्वा व्यतिक्रम्य दिशश्च वृद्धा ३२
तेन प्रकाशेन भृश प्रकाश
बभूव तेषा तव चैव सैन्यम् ।
तेन प्रकाशेन दिव गतेन
सबोधिता देवगणाश्च राजन् ॥ ३३
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसघा
समागमन्नप्सरसश्च सर्वा ।
तद्देवगन्धर्वसमाकुल च
यक्षासुरेन्द्राप्सरसा गणैश्च ॥ ३४
हतैश्च शूरैर्दिवमारुहद्भि-
रायोधन दिव्यकल्प बभूव ।
रथाश्वनागाकुलदीपदीप्त
सरब्धयोध हतविद्रुताश्वम् ॥ ३५
महद्बल व्यूढरथाश्वनाग
सुरासुरव्यूहसम बभूव ।
तच्छक्तिसघाकुलचण्डवात
महारथाभ्र गजवाजिघोषम् ॥ ३६
शस्त्रौघवर्ष रुधिराम्बुधार
निशि प्रवृत्त रथदुर्दिन तत ।
तस्मिन्महाग्निप्रतिमो महात्मा
सतापयन्पाण्डवान्विप्रमुख्य ॥ ३७
गभस्तिभिर्मध्यगतो यथार्को
वर्षात्यये तद्वद्भून्नरेन्द्र ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दीपोद्योतने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६३ ॥

१६४

सजय उवाच ।
प्रकाशिते तदा लोके रजसा तमसावृते ।
समाजग्मुरथो वीरा परस्परवधैषिण ॥ १
ते समेत्य रणे राजन् शस्त्रप्रासासिधारिण
परस्परमुदैक्षन्त परस्परकृतागस ॥ २
प्रदीपाना सहस्रैश्च दीप्यमानै समतत ।
रत्नाचितै स्वर्णदण्डैर्गन्धतैलावसिक्तैै ३
देवगन्धर्वदीपाद्यै प्रभाभिरधिकोज्ज्वलै ।
विरराज तदा भूमिर्ग्रहैर्द्यौरिव भारत ॥ ४
उल्काशतै प्रज्वलितै रणभूमिर्व्यराजत ।
दह्यमानेव लोकानामभावे च वसुधरा ॥ ५
व्यदीप्यन्त दिश सर्वा प्रदीपैस्तै समतत
वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृता वृक्षा इवाबभु ॥ ६
असज्जन्त ततो वीरा वीरेष्वेव पृथक् पृथक्
नागा नागै समाजग्मुस्तुरगा हयसादिभि
रथा रथवरैरेव समाजग्मुर्मुदा युता ।
तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे तव पुत्रस्य शासनात्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६३ ॥

१६४
प्रकाशिते इति ॥ १ ॥ लोकानामभावे प्रलये इव ॥ ५ ॥ तुरगास्तुरगसादिन ॥ ७ ॥

चतुरङ्गस्य सैन्यस्य संपातश्च महानभूत् ।
ततोऽर्जुनो महाराज कौरवाणामनीकिनीम्
व्यधमत्त्वरया युक्तः क्षपयन्सर्वपार्थिवान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्प्रविष्टे संरब्धे मम पुत्रस्य वाहिनीम्
अमृष्यमाणे दुर्धर्षे कथमासीन्मनो हि वः ।
किमकुर्वत सैन्यानि प्रविष्टे परपीडने ॥ ११
दुर्योधनश्च किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ।
के चैनं समरे वीरं प्रत्युद्ययुररिंदमाः ॥ १२
द्रोणं च के व्यरक्षन्त प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं के च द्रोणस्य सव्यतः
के पृष्ठतश्चाप्यभवन्वीरा वीरान्विनिघ्नतः ।
के पुरस्तादगच्छन्त निघ्नन्तः शात्रवान् रणे
यत्प्राविशन्महेष्वासः पञ्चालानपराजितः ।
नृत्यन्निव नरव्याघ्रो रथमार्गेषु वीर्यवान् १५
यो ददाह शरैर्द्रोणः पञ्चालानां रथव्रजान् ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥
अव्यग्रानेव हि परान्कथयस्यपराजितान् ।
हृष्टानुदीर्णान्संग्रामे न तथा सूत मामकान्
हतांश्चैव विदीर्णांश्च विप्रकीर्णांश्च शंससि ।
रथिनो विरथांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान्
सञ्जय उवाच ।
द्रोणस्य मतमाज्ञाय
योद्धुकामस्य तां निशाम् ।
दुर्योधनो महाराज
वश्यान् भ्रातॄनुवाच ह ॥ १९
कर्णं च वृषसेनं च मद्रराजं च कौरव ।
दुर्धर्षं दीर्घबाहुं च ये च तेषां पदानुगाः २०
द्रोणं यत्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रक्षन्तु पृष्ठतः
हार्दिक्यो दक्षिणं चक्रं शल्यश्चैवोत्तरं तथा
त्रिगर्तानां च ये शूरा हतशिष्टा महारथाः ।
तांश्चैव पुरतः सर्वान्पुत्रस्ते समचोदयत् २२
आचार्यो हि सुसंयत्तो भृशं यत्ताश्च पाण्डवाः
तं रक्षत सुसंयत्ता निघ्नन्तं शात्रवान् रणे २३
द्रोणो हि बलवान् युद्धे
क्षिप्रहस्तः प्रतापवान् ।
निर्जयेत्त्रिदशान् युद्धे
किमु पार्थान्ससोमकान् ॥ २४
ते यूयं सहिताः सर्वे भृशं यत्ता महारथाः ।
द्रोणं रक्षत पाञ्चाल्याद्धृष्टद्युम्नान्महारथात् २५
पाण्डवीयेषु सैन्येषु न तं पश्याम कञ्चन ।
यो योधयेद्रणे द्रोणं धृष्टद्युम्नादृते नृप * ॥२६
तस्मात्सर्वात्मना मन्ये
भारद्वाजस्य रक्षणम् ।
सुगुप्तः पाण्डवान् हन्यात्
सृञ्जयांश्च ससोमकान् ॥ २७
सृञ्जयेष्वथ सर्वेषु निहतेषु चमूमुखे ।
धृष्टद्युम्नं रणे द्रौणिर्हनिष्यति न संशयः २८
तथाऽर्जुनं च राधेयो हनिष्यति महारथः ।
भीमसेनमहं चापि युद्धे जेष्यामि दीक्षितः
शेषांश्च पाण्डवान् योधाः
प्रसभं हीनतेजसः ।
सोऽयं मम जयो व्यक्तो
दीर्घकालं भविष्यति ॥ ३०
तस्माद्रक्षत संग्रामे द्रोणमेव महारथम् ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥३१
व्यादिदेश तथा सैन्यं तस्मिंस्तमसि दारुणे
ततः प्रववृते युद्धं रात्रौ भरतसत्तम ॥ ३२
उभयोः सेनयोर्घोरं परस्परजिगीषया ।
अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनं चापि कौरवाः ॥
नानाशस्त्रसमावापैरन्योन्यं समपीडयन् ।
द्रौणिः पाञ्चालराजं च भारद्वाजश्च सृञ्जयान्
छादयाचक्रिरे संख्ये शरैः संनतपर्वभिः ।
पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणां च भारत
आसीन्निष्टानको घोरो निघ्नतामितरेतरम् ।
नैवास्माभिस्तथा पूर्वैर्दृष्टपूर्वं तथाविधम् ३६
श्रुतं वा यादृशं युद्धमासीद्रौद्रं भयानकम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ * पुमानिति पाठः ।

१६५

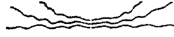
सञ्जय उवाच ।
वर्तमाने तदा रौद्रे रात्रियुद्धे विशापते ।
सर्वभूतक्षयकरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १
अब्रवीत्पाण्डवांश्चैव
पञ्चालांश्चैव सोमकान् ।
अभिद्रवत सयात
द्रोणमेव जिघासया ॥ २
राक्षस्ते वचनाद्राजन्पञ्चाला सृञ्जयास्तथा
द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् ३
त तु त प्रांतगर्जन्त प्रत्युद्यातास्त्वमार्षिता ।
यथाशक्ति यथोत्साह यथासत्त्व च सयुगे ४
कृतवर्मा तु हार्दिक्यो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
द्रोण प्रति समायान्त मत्तो मत्तमिव द्विपम् ५
शैनेय शरवर्षाणि विकिरन्त समन्तत ।
अभ्ययात्कौरवो राजन् भूरि सग्राममूर्धनि
सहदेवमथायान्त द्रोणप्रेप्सु महारथम् ।
कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास पाण्डवम्
भीमसेनमथायान्त व्यादितास्यमिवान्तकम्
स्वय दुर्योधनो राजा प्रतीप मृत्युमाव्रजत् ॥
नकुल च युधा श्रेष्ठ सर्वयुद्धविशारदम् ।
शकुनि सौबलो राजन्वारयामास सत्वर
शिखण्डिनमथायान्त रथेन रथिना वरम् ।
कृप शारद्वतो राजन्वारयामास सयुगे ॥
प्रतिविन्ध्यमथायान्त मयूरसदृशैर्हयै ।
दु शासनो महाराज यत्तो यत्तमवारयत् ॥
भैमसेनिमथायान्त मायाशतविशारदम् ।
अश्वत्थामा महाराज राक्षस प्रत्यषेधयत् ॥
द्रुपद वृषसेनस्तु ससैन्य सपदानुगम् ।
वारयामास समरे द्रोणप्रेप्सु महारथम् ॥ १३
विराट द्रुतमायान्त द्रोणस्य निधन प्रति ।
मद्रराज सुसक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १४
शतानीकमथायान्त नाकुलिं रभस रणे ।
चित्रसेनो रुरोधाशु शरैर्द्रोणपरीप्सया ॥ १५
अर्जुन च युधा श्रेष्ठ प्राद्रवन्त महारथम् ।
अलबुषो महाराज राक्षसेन्द्रो न्यवारयत् ॥
तथा द्रोण महेष्वास निघ्नन्त शात्रवान् रणे
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यो हृष्टरूपमवारयत् ॥
तथान्यान्पाण्डुपुत्राणा समायातान्महारथान्
तावका रथिनो राजन्वारयामासुरोजसा ॥
गजारोहा गजैस्तूर्ण सन्निपत्य महामृधे ।
योधयन्तश्च मृद्नन्त शतशोऽथ सहस्रश ॥
निशीथे तुरगा राजन्द्रावयन्त परस्परम् ।
समदृश्यन्त वेगेन पक्षवन्तो यथाऽद्रय ॥
सादिन सादिभि सार्ध
प्रासशक्त्यृष्टिपाणय ।
समागच्छन्महाराज
विनदन्त पृथक् पृथक् ॥ २१
नरास्तु बहवस्तत्र समाजग्मु परस्परम् ।
गदाभिर्मुसलैश्चैव नानाशस्त्रैश्च सयुगे ॥ २२
कृतवर्मा तु हार्दिक्यो धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
वारयामास सक्रुद्धो वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् ॥ २३
युधिष्ठिरस्तु हार्दिक्य विद्ध्वा पञ्चभिराशुगै ॥
पुनर्विव्याध विशत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
कृतवर्मा तु सक्रुद्धो धर्मपुत्रस्य मारिष ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन त च विव्याध सप्तभि ॥
अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो महारथ ।
हार्दिक्य दशभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥
माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिष ।
प्राकम्पत च रोषेण सप्तभिश्चार्दयच्छरै ॥
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा
हस्तावाप निकृत्य च ।
प्राहिणोन्निशितान्बाणान्
पञ्च राजञ्छिलाशितान् ॥ २८
ते तस्य कवच भित्त्वा हेमचित्र महाधनम् ।
प्राविशन्धरणी भित्त्वा वल्मीकमिव पन्नगा
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकम्
विव्याध पाण्डव षष्ट्या सूत च नवभि शरै.
तस्य शक्तिममेयात्मा पाण्डवो भुजगोपमाम्
चिक्षेप भरतश्रेष्ठ रथे न्यस्य महद्धनु ॥ ३१

१६५

वर्तमाने इति ॥ १॥ भैमसेनिं घटोत्कचम् ॥१९॥ माधव कृतवर्मा ॥ २७ ॥

सा हेमचित्रा महती पाण्डवेन प्रवेरिता ।
निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं प्राविशद्धरणीतलम् ॥
एतस्मिन्नेव काले तु गृह्य पार्थ पुनर्धनु ।
हार्दिक्यं छादयामास शरै सन्नतपर्वभि ॥
ततस्तु समरे शूरो वृष्णीनां प्रवरो रथी ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे निमेषार्धाद्युधिष्ठिरम् ॥३८
ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठ खड्गं चर्म समाददे ।
तदस्य निशितैर्बाणैर्व्यधमन्माधवो रणे ॥
तोमरं तु ततो गृह्य स्वर्णदण्डं दुरासदम् ।
अप्रैषीत्समरे तूर्णं हार्दिक्यस्य युधिष्ठिर ॥
तमापतन्तं सहसा धर्मराजभुजच्युतम् ।
द्विधा चिच्छेद हार्दिक्य कृतहस्त स्मयन्निव
ततः शरशतेनाजौ धर्मपुत्रमवाकिरत् ।
कवचं चास्य संक्रुद्ध शरैस्तीक्ष्णैरदारयत् ॥
हार्दिक्यशरसंछिन्नं कवचं तन्महाधनम् ।
व्यशीर्यत रणे [illegible]
स छिन्नधन्वा विरथ शीर्णवर्मा शरार्दित
अपायासीद्रणात्तूर्णं धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥४०
कृतवर्मा तु निर्जित्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
पुनर्द्रोणस्य जुगुपे चक्रमेव महात्मन ॥४१॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे युधिष्ठिरापयाने नाम पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६५ ॥

१६६

संजय उवाच ।
भूरिस्तु समरे राजञ्शैनेयं रथिनां वरम् ।
आपतन्तमपासेधत्प्रयाणादिव कुञ्जरम् ॥ १
अथैनं सात्यकि क्रुद्ध पञ्चभिर्निशितै शरै
विव्याध हृदये तस्य प्रास्रवत्तस्य शोणितम्
तथैव कौरवो युद्धे शैनेयं युद्धदुर्मदम् ।
दशभिर्निशितैस्तीक्ष्णैरविध्यत भुजान्तरे ॥
तावन्योन्यं महाराज ततक्षाते शरैर्भृशम् ।
क्रोधसंरक्तनयनौ क्रोधाद्विस्फार्य कार्मुके ॥
तयोरासीन्महाराज शस्त्रवृष्टि सुदारुणा ।
क्रुद्धयो सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयो ॥
तावन्योन्यं शरै राजन्संछाद्य समवस्थितौ ।
मुहूर्तं चैव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत् ॥ ६
ततः क्रुद्धो महाराज शैनेय प्रहसन्निव ।
धनुश्चिच्छेद समरे कौरव्यस्य महात्मन ॥ ७
अथैनं छिन्नधन्वानं नवभिर्निशितै शरै ।
विव्याध हृदये तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापन ।
धनुरन्यत्समादाय सात्वतं प्रत्यविध्यत ॥ ९
स विद्ध्वा सात्वतं बाणैस्त्रिभिरेव विशांपते
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सुतीक्ष्णेन हसन्निव ॥ १०
छिन्नधन्वा महाराज
सात्यकि क्रोधमूर्च्छित ।
प्रजहार महावेगां
शक्तिं तस्य महोरसि ॥ ११
स तु शक्त्या विभिन्नाङ्गो
निपपात रथोत्तमात् ।
लोहिताङ्ग इवाकाशा-
द्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ १२
तं तु दृष्ट्वा हतं शूरमश्वत्थामा महारथ ।
अभ्यधावत वेगेन शैनेयं प्रति संयुगे ॥ १३
तिष्ठ तिष्ठेति चाभाष्य शैनेयं स नराधिप ।
अभ्यवर्षच्छरौघेण मेरुं वृष्ट्या यथाम्बुद १४
तमापतन्तं संरब्धं शैनेयस्य रथं प्रति ।
घटोत्कचोऽब्रवीद्राजन्नादं मुक्त्वा महारथ
तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
एष त्वां निहनिष्यामि महिषं षण्मुखो यथा

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६५ ॥

१६६

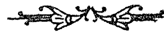
भूरिरिति । प्रयाणात्स्थानात् । प्रवणादिति पाठे प्रवणं प्रकृष्टं वनं जलम् ॥ १ ॥ तस्य सात्यके । तस्य तस्माद्भूर्यात् ॥ २ ॥ लोहिताङ्ग कुज । यदृच्छया दैवेन यमलोपमा ॥ १२ ॥ महिषमसुरम् ॥ १५ ॥

युद्धश्रद्धामह तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे।
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो राक्षस परवीरहा
द्रौणिमभ्यद्रवत्क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केसरी।
रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कच ॥ १८
रथिनामृषभ द्रौणिं धाराभिरिव तोयद ।
शरवृष्टिं तु ता प्राप्ता शरैराशीविषोपमै ॥१९
शातयामास समरे तरसा द्रौणिरुत्स्मयन्।
तत शरशतैस्तीक्ष्णैर्मर्मभेदिभिराशुगै ॥ २०
समाचिनोद्राक्षसेन्द्र घटोत्कचमरिंदमम् ।
स शरैराचितस्तेन राक्षसो रणमूर्धनि ॥ २१
व्यकाशत महाराज श्वाविच्छललतो यथा।
तत क्रोधसमाविष्टो भैमसेनि प्रतापवान्॥
शरैरवचकर्तोग्रैर्द्रौणिं वज्राशनिप्रभै ।
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च नाराचै सशिलीमुखै ॥
वराहकर्णैर्नालीकैर्विकर्णैश्चाभ्यवीवृषत्।
ता शस्त्रवृष्टिमतुला वज्राशनिसमस्वनाम् ॥
पतन्तीमुपरि क्रुद्धा द्रौणिरव्यथितेन्द्रिय ।
सुदु सहा शरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितै ॥
व्यधमत्सुमहातेजा महाभ्राणीव मारुत ।
ततोन्तरिक्षे बाणाना सग्रामोऽन्य इवाभवत्
घोररूपो महाराज योधाना हर्षवर्धन ।
ततोऽस्त्रसघर्षकृतैर्विस्फुलिङ्गै समन्तत ॥
बभौ निशामुखे व्योम खद्योतैरिव सवृतम्।
स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिश प्रच्छाद्य सर्वत ॥
प्रियार्थं तव पुत्राणा राक्षस समवाकिरत्।
तत प्रववृते युद्ध द्रौणिराक्षसयोर्मृधे ॥ २९
विगाढे रजनीमध्ये शक्रप्रल्हादयोरिव।
ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्द्रौणिमाहवे ॥
जघानोरसि सक्रुद्ध कालज्वलनसन्निभै ।
स तैरभ्यायतैर्विद्धो राक्षसेन महाबल ॥
चचाल समरे द्रौणिर्वातनुन्न इव द्रुम ।
स मोहमनुसप्राप्तो ध्वजयष्टिं समाश्रित ॥
ततो हाहाकृत सैन्य तव सर्व जनाधिप।
हत स्म मेनिरे सर्वे तावकास्त विशापते॥
त तु दृष्ट्वा तथावस्थमश्वत्थामानमाहवे।
पञ्चाला सृञ्जयाश्चैव सिंहनाद प्रचक्रिरे॥
प्रतिलभ्य तत सज्ञामश्वत्थामा महाबल ।
धनु प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शन ॥
मुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमम ।
यमदण्डोपम घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ॥
स भित्त्वा हृदय तस्य राक्षसस्य शरोत्तम-
विवेश वसुधा उग्र सपुङ्ख पृथिवीपते ॥
सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्
राक्षसेन्द्र सुबलवान्द्रौणिना रणशालिना
दृष्ट्वा विमूढ हैडिम्ब
सारथिस्तु रणाजिरात्।
द्रौणे सकाशात्सम्भ्रान्त-
स्त्वपनिन्ये त्वरान्वित ॥ ३९
तथा तु समरे विद्ध्वा राक्षसेन्द्र घटोत्कच ।
ननाद सुमहानाद द्रोणपुत्रो महारथ ॥ ४०
पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्वयोधैश्च भारत।
वपुषाऽतिप्रजज्वाल मध्यान्ह इव भास्कर
भीमसेन तु युध्यन्त भारद्वाजरथ प्रति।
स्वय दुर्योधनो राजा प्रत्यविध्यच्छितै शरै
त भीमसेनो दशभि शरैर्विव्याध मारिष।
दुर्योधनोऽपि विशत्या शराणा प्रत्यविध्यत
तौ सायकैरवच्छिन्नावदृश्येता रणाजिरे।
मेघजालसमाच्छन्नौ नभसीवेन्दुभास्करौ ॥
अथ दुर्योधनो राजा भीम विव्याध पत्रिभि
पञ्चभिर्भरतश्रेष्ठ तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४५
तस्य भीमो धनुश्छित्त्वा
ध्वज च दशभि शरै ।
विव्याध कौरवश्रेष्ठ
नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ४६
ततो दुर्योधन क्रुद्धो धनुरन्यन्महत्तरम्।
गृहीत्वा भरतश्रेष्ठो भीमसेन शितै शरै ।
अपीडयद्रणमुखे पश्यता सर्वधन्विनाम् ॥
तान्निहत्य शरान्भीमो दुर्योधनधनुश्च्युतान्।
कौरव पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणा समार्पयत् ॥
दुर्योधनस्तु सक्रुद्धो भीमसेनस्य मारिष।
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा दशभि प्रत्यविध्यत
अथान्यद्धनुरादाय भीमसेनो महाबल ।
विव्याध नृपति तूर्णं सप्तभिर्निशितै शरै ॥
तदप्यस्य धनु क्षिप्र चिच्छेद लघुहस्तवत्।
द्वितीय च तृतीय च चतुर्थ पञ्चम तथा ॥
आत्तमात्त महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत्
तव पुत्रो महाराज जितकाशी मदोत्कट ॥

श्वाविच्छल्यक गलल्त शलाभि ॥ २२ ॥

स तथा छिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुन पुन ।
शक्तिं चिक्षेप समरे सर्वपारसवी शुभाम् ॥
मृत्योरिव स्वसार हि दीप्ता वह्निशिखामिव
सीमन्तमिव कुर्वन्तीं नभसोऽग्निसमप्रभाम्
अप्राप्तामेव ता शक्तिं त्रिधा चिच्छेद कौरव
पश्यत सर्वलोकस्य भीमस्य च महात्मन
ततो भीमो महाराज गदा गुर्वी महाप्रभाम्
चिक्षेपाविध्य वेगेन दुर्योधनरथ प्रति ॥
तत सा सहसा वाहास्तव पुत्रस्य सयुगे ।
सारथिं च गदा गुर्वी ममर्दास्य रथ पुन ॥
पुत्रस्तु तव राजेन्द्र भीमाद्भीत प्रणश्य च ।
आरुरोह रथ चान्य नन्दकस्य महात्मन ॥
ततो भीमो हत मत्वा तव पुत्र महारथम् ।
सिंहनाद महच्चक्रे तर्जयन्निशि कौरवान् ॥
तावका सैनिकाश्चापि मेनिरे निहत नृपम्
ततोऽतिचुक्रुशु सर्वे ते हाहेति समतत ६०
तेषा तु निनद श्रुत्वा त्रस्ताना सर्वयोधिनाम्
भीमसेनस्य नाद च श्रुत्वा राजन् महात्मन
ततो युधिष्ठिरो राजा हत मत्वा सुयोधनम्
अभ्यवर्तत वेगेन यत्र पार्थो वृकोदर ॥ ६२
पञ्चाला केकया मत्स्या
सृञ्जयाश्च विशापते ।
सर्वोद्योगेनाभिजग्मु-
र्द्रोणमेव युयुत्सया ॥ ६३
तत्रासीत्सुमहद्युद्ध द्रोणस्याथ परै सह ।
घोरे तमसि मग्नाना निघ्नतामितरेतरम् ६४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनापयाने षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६६ ॥

१६७

सञ्जय उवाच ।
सहदेवमथायान्त द्रोणप्रेप्सु विशापते ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ १
सहदेवस्तु राधेय विद्ध्वा नवभिराशुगै ।
पुनर्विव्याध दशभिर्विशिखैर्नतपर्वभि ॥ २
त कर्ण प्रतिविव्याध शतेन नतपर्वणाम् ।
सज्य चास्य धनु शीघ्र चिच्छेद लघुहस्तवत्
ततोऽन्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्र प्रतापवान् ।
कर्ण विव्याध विंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ४
तस्य कर्णो हयान्हत्वा शरै सन्नतपर्वभि ।
सारथिं चास्य भल्लेन द्रुत निन्ये यमक्षयम् ५
विरथ सहदेवस्तु खड्ग चर्म समाददे ।
तदप्यस्य शरै कर्णो व्यधमत्प्रहसन्निव ॥ ६
अथ गुर्वीं महाघोरा हेमचित्रा महागदाम् ।
प्रेषयामास सक्रुद्धो वैकर्तनरथ प्रति ॥ ७
तामापतन्तीं सहसा सहदेवप्रचोदिताम् ।
व्यष्टम्भयच्छरै कर्णो भूमौ चैनामपातयत् ८
गदा विनिहता दृष्ट्वा सहदेवस्त्वरान्वित ।
शक्तिं चिक्षेप कर्णाय तामप्यस्याच्छिनच्छरै
ससम्भ्रम ततस्तूर्णमवप्लुत्य रथोत्तमात्
सहदेवो महाराज दृष्ट्वा कर्ण व्यवस्थितम् १०
रथचक्र प्रगृह्याजौ मुमोचाधिरथ प्रति ।
तदाऽपतद्वै सहसा कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ ११
शरैरनेकसाहस्रैराच्छिनत्सूतनन्दन ।
तस्मिंस्तु निहते चक्रे सूतजेन महात्मना १२
ईषादण्डकयोक्त्राश्च युगानि विविधानि च ।
हस्त्यगानि तथाश्वाश्च मृताश्च पुरुषान्बहून् ॥
चिक्षेप कर्णमुद्दिश्य कर्णस्तान्व्यधमच्छरै ।
स निरायुधमात्मान ज्ञात्वा माद्रवतीसुत ·
वार्यमाणस्तु विशिखै सहदेवो रण जहौ ।
तमभिद्रुत्य राधेयो मुहूर्ताद्भरतर्षभ ॥ १५
अब्रवीत्प्रहसन्वाक्य सहदेव विशापते ।
मा युध्यस्व रणेऽधीर विशिष्टै रथिभि सह

प्रणश्य निलीनो भूत्वा ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥१६६॥

१६७

सहदेवमथायान्तमिति शतानीकमिति । चाध्यायौ स्पष्टार्थौ ॥ १ ॥

सहदेवैर्युध्य माद्रेय वचो मे मा विशङ्किथा ।
अथैन धनुषोऽग्रेण तुदन्भूयोऽब्रवीद्वच ॥ १७
एषोऽर्जुनो रणे तूर्ण युध्यते कुरुभि सह ।
तत्र गच्छस्व माद्रेय गृह वा यदि मन्यसे ॥
एवमुक्त्वा तु त कर्णो रथेन रथिना वर ।
प्रायात्पाञ्चालपाण्डूना सैन्यानि प्रदहन्निव
वध प्राप्त तु माद्रेय
नावधीत्समरेऽरिहा ।
कुन्त्या स्मृत्वा वचो राजन्
सत्यसन्धो महायशा ॥ २०
सहदेवस्ततो राजन्विमना शरपीडित ।
कर्णवाक्शरतप्तश्च जीविताग्निरविद्यत २१
आरुरोह रथ चापि पाञ्चाल्यस्य महात्मन
जनमेजयस्य समरे त्वरायुक्तो महारथ २२
विराट सहसेन तु द्रोण वै द्रुतमागतम् ।
मद्रराज शरौघेण च्छादयामास धन्विनम्
तयो समभवद्युद्ध समरे दृढधन्विनो ।
यादृश ह्यभवद्राजन् जम्भवासवयो पुरा २४
मद्रराजो महाराज विराट वाहिनीपतिम् ।
आजघ्ने त्वरितस्तूर्ण शतेन नतपर्वणाम् २५
प्रतिविव्याध त राजन्नवभिर्निशितै शरै ।
पुनश्चैन त्रिसप्तत्या भूयश्चैव शतेन तु ॥ २६
तस्य मद्राधिपो हत्वा चतुरो रथवाजिन ।
सूत ध्वज च समरे शराभ्या सन्यपातयत् ॥
हताश्वात्तु रथात्तूर्ण-
मवप्लुत्य महारथ ।
तस्थौ विस्फारयश्चाप
विमुञ्चश्च शिताञ्छरान् ॥ २८
शतानीकस्ततो दृष्ट्वा भ्रातर हतवाहनम् ।
रथेनाभ्यपतत्तूर्ण सर्वलोकस्य पश्यत ॥ २९
शतानीकमथायान्त मद्रराजो महामृधे ।
विशिखैर्बहुभिर्विद्ध्वा ततो निन्ये यमक्षयम्
तस्मिंस्तु निहते वीरे विराटो रथसत्तम ।
आरुरोह रथ तूर्ण तमेव ध्वजमालिनम् ३१
ततो विस्फार्य नयने क्रोधाद्द्विगुणविक्रम ।
मद्रराजरथ तूर्ण छादयामास पत्रिभि ३२
ततो मद्राधिप क्रुद्ध शरेणानतपर्वणा ।
आजघानोरसि दृढ विराट वाहिनीपतिम्
सोऽतिविद्धो महाराज
रथोपस्थ उपाविशत् ।
कश्मल चाविशत्तीव्र
विराटो भरतर्षभ ॥ ३४
सारथिस्तमपोवाह समरे शरविक्षतम् ।
तत सा महती सेना प्राद्रवन्निशि भारत३५
वध्यमाना शरशतै शल्येनाहवशोभिना ।
ता दृष्ट्वा विद्रुता सेना वासुदेवधनञ्जयौ
प्रयातौ तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो व्यवस्थित
तौ तु प्रत्युद्ययौ राजन् राक्षसेन्द्रो ह्यलंबुष
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय प्रवर रथम् ।
तुरङ्गममुखैर्युक्त पिशाचैर्घोरदर्शनै ३८
लोहितार्द्रपताक त रक्तमाल्यविभूषितम् ।
कार्ष्णायसमय घोरमृक्षचर्मसमावृतम् ॥ ३९
रौद्रेण चित्रपक्षेण विवृताक्षेण कूजता ।
ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन गृध्रराजेन राजता ४०
स बभौ राक्षसो राजन्भिन्नाञ्जनचयोपम ।
रुरोधार्जुनमायान्त प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ४१
किरन्बाणगणान् राजञ्शतशोऽर्जुनमूर्धनि
अतितीव्र महद्युद्ध नरराक्षसयोस्तदा ॥ ४२
द्रष्टृणा प्रीतिजनन सर्वेषा तत्र भारत ।
गृध्र काक-बलोलूक-कङ्क-गोमायुहर्षणम् ४३
तमर्जुन शतनव पत्रिणा समताडयत् ।
नवभिश्च शितैर्बाणैर्ध्वज चिच्छेद भारत ॥
सारथि च त्रिभिर्बाणैस्त्रिभिरेव त्रिवेणुकम् ।
धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥
पुन सज्य कृत चाप
तदप्यस्य द्विधाऽच्छिनत् ।
विरथस्योद्यत खड्ग
शरेणास्य द्विधाऽकरोत् ॥ ४६
अथैन निशितैर्बाणैश्चतुर्भिर्भरतर्षभ ।
पार्थोऽविध्यद्राक्षसेन्द्र स विद्ध प्राद्रवद्भयात्
त विजित्यार्जुनस्तूर्ण द्रोणान्तिकमुपाययौ ।
किरञ्शरगणान् राजन्नरवारणवाजिषु ॥४८
वध्यमाना महाराज पाण्डवेन यशस्विना ।
सैनिका न्यपतन्नुर्व्यां वातनुन्ना इव द्रुमा ॥
तेषु तूत्साद्यमानेषु फाल्गुनेन महात्मना ।
सप्राद्रवद्बल सर्व पुत्राणा ते विशापते ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे लबुधपराभवे सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

सञ्जय उवाच ।
शतानीकं शरैस्तूर्णं निर्दहन्तं चमूं तव ।
चित्रसेनस्तव सुतो वारयामास भारत ॥ १
नाकुलिश्चित्रसेनं तु विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः
स तु तं प्रति विव्याध दशभिर्निशितैः शरैः
चित्रसेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि ।
नवभिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ३
नाकुलिस्तस्य विशिखैर्वर्मसन्नतपर्वभिः ।
गात्रात्संच्यावयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥
सोपेतवर्मा पुत्रस्ते विरराज भृशं नृप ।
उत्सृज्य काले राजेन्द्र निर्मोकमिव पन्नगः
ततोऽस्य निशितैर्बाणैर्ध्वजं चिच्छेद नाकुलिः
धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संयुगे ॥ ६
स चिछन्नधन्वा समरे विवर्मा च महारथः ।
धनुरन्यन्महाराज जग्राहारिविदारणम् ॥
ततस्तूर्णं चित्रसेनो नाकुलिं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे क्रुद्धो भरतानां महारथः ॥
शतानीकोऽथ संक्रुद्धश्चित्रसेनस्य मारिष ।
जघान चतुरो वाहान्सारथिं च नरोत्तम ॥
अवप्लुत्य रथात्तस्माच्चित्रसेनो महारथः ।
नाकुलिं पञ्चविंशत्या शराणामार्दयद्बली ॥
तस्य तत्कुर्वतः कर्म नकुलस्य सुतो रणे ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं रत्नविभूषितम् ॥
स चिछन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
आरुरोह रथं तूर्णं हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥
द्रुपदं तु सहानीकं द्रोणप्रेप्सुं महारथम् ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं किरञ्शरशतैस्तदा ॥ १३
यज्ञसेनस्तु समरे कर्णपुत्रं महारथम् ।
षष्ट्या शराणां विव्याध बाह्वोरुरसि चानघ
वृषसेनस्तु संक्रुद्धो यज्ञसेनं रथे स्थितम् ।
बहुभिः सायकैस्तीक्ष्णैराजघान स्तनान्तरे ॥
तावुभौ शरनुन्नाङ्गौ शरकण्टकितौ रणे ।
व्यभ्राजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव ॥
रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नौ व्यभ्राजेतां महामृधे ॥
तपनीयनिभौ चित्रौ कल्पवृक्षाविवाद्भुतौ ।
किंशुकाविव चोत्फुल्लौ व्यकाशेतां रणाजिरे
वृषसेनस्ततो राजन्
द्रुपदं नवभिः शरैः ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या
पुनरन्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९
ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन्विबभौ तदा ।
कर्णपुत्रो महाराज वर्षमाण इवाम्बुदः ॥ २०
द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो वृषसेनस्य कार्मुकम् ।
द्विधा चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय रुक्मबद्धं नवं दृढम् ।
तूणादाकृष्य विमलं भल्लं पीतं शितं दृढम् ॥
कार्मुके योजयित्वा तं द्रुपदं संनिरीक्ष्य च
आकर्णपूर्णं मुमुचे त्रासयन्सर्वसोमकान् ॥
हृदयं तस्य भित्त्वा च जगाम वसुधातलम् ।
कश्मलं प्राविशद्राजा वृषसेनशराहतः ॥ २४
सारथिस्तमपोवाह स्मरन्सारथिचेष्टितम् ।
तस्मिन्प्रभग्ने राजेन्द्र पञ्चालानां महारथे ॥
ततस्तु द्रुपदानीकं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।
सम्प्राद्रवत्तदा राजन्निशीथे भैरवे सति ॥ २६
प्रदीपैरपरित्यक्तैर्ज्वलद्भिस्तैः समन्ततः ।
व्यराजत मही राजन् वीताभ्रा द्यौरिव ग्रहैः
तथाऽङ्गदैर्निपतितैर्व्यराजत वसुंधरा ।
प्रावृट्काले महाराज विद्युद्भिरिव तोयदः ॥
ततः कर्णसुतात्रस्ताः सोमका विप्रदुद्रुवुः ।
यथेन्द्रभयवित्रस्ता दानवास्तारकामये ॥
तेनार्द्यमानाः समरे द्रवमाणाश्च सोमकाः ।
व्यराजन्त महाराज प्रदीपैरवभासिताः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

शतानीकमिति ॥ १ ॥

तान्तु निर्जित्य समरे कर्णपुत्रोऽभ्यरोचत ।
मध्यंदिनमनुप्राप्तो घर्मांशुरिव भारत ॥ ३१
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एक एव ज्वलंस्तस्थौ वृषसेन प्रतापवान् ॥
स विजित्य रणे शूरान्सोमकानां महारथान्
जगाम त्वरितस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिर ॥
प्रतिविन्ध्यमथ क्रुद्ध प्रदहन्त रणे रिपून् ।
दु शासनस्तव सुत प्रत्यगच्छन्महारथ ॥
तयो समागमो राजंश्चित्ररूपो बभूव ह ।
व्यपेतजलदे व्योम्नि बुधभास्करयोरिव ॥
प्रतिविध्य तु समरे कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ।
दु शासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटे समविध्यत ॥
सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना ।
विरराज महाबाहु सशृङ्ग इव पर्वत ॥ ३७
दु शासनं तु समरे प्रतिविन्ध्यो महारथ ।
नवभि सायकैर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभि
तत्र भारत पुत्रस्ते कृतवान्कर्म दुष्करम् ।
प्रतिविन्ध्यहयानुग्रै पातयामास सायकै ॥
सारथिं चास्य भल्लेन ध्वजं च समपातयत् ।
रथं च तिलशो राजन् व्यधमत्तस्य धन्विन
पताकाश्च सतूणीरा रश्मीन्योक्त्राणि च प्रभो
चिच्छेद तिलश क्रुद्ध शरै सन्नतपर्वभि ॥
विरथ स तु धर्मात्मा धनुष्पाणिरवस्थित ।
अयोधयत्तव सुत किरञ्शरशतान्बहून् ॥
क्षुरप्रेण धनुस्तस्य चिच्छेद तनयस्तव ।
अथैनं दशभिर्बाणैश्छिन्नधन्वानमार्दयत् ॥
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भ्रातरोऽस्य महारथा ।
अन्ववर्तन्त वेगेन महत्या सेनया सह ॥ ४४
आप्लुत सततो यानं सुतसोमस्य भास्वरम् ।
धनुर्गृह्य महाराज विव्याध तनयं तव ॥ ४५
ततस्तु तावका सर्वे परिवार्य सुतं तव ।
अभ्यवर्तन्त संग्रामे महत्या सेनया वृता ॥
तत प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
निशीथे दारुणे काले यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे शतानीकादियुद्धे
अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६८ ॥

१६९

सञ्जय उवाच ।
नकुलं रभसं युद्धे निघ्नन्तं वाहिनीं तव ।
अभ्ययात्सौबल क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
कृतवैरौ तु तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
शरै पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतु ॥
यथैव नकुलो राजन् शरवर्षाण्यमुञ्चत ।
तथैव सौबलश्चापि शिक्षां संदर्शयन्युधि ॥
तावुभौ समरे शूरौ शरकण्टकिनौ तदा ।
व्यराजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव ॥
रुक्मपुङ्खैरजिह्माग्रै शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नौ व्यभ्राजेतां महामृधे ॥ ५
तपनीयनिभौ चित्रौ कल्पवृक्षाविव द्रुमौ ।
किंशुकाविव चोत्फुल्लौ प्रकाशेते रणाजिरे॥
तावुभौ समरे शूरौ शरकण्टकिनौ तदा ।
व्यराजेतां महाराज कण्टकैरिव शाल्मली॥
सुजिह्मं प्रेक्षमाणौ च राजन्विवृतलोचनौ ।
क्रोधसंरक्तनयनौ निर्दहन्तौ परस्परम् ॥ ८
स्यालस्तु तव संक्रुद्धो माद्रीपुत्रं हसन्निव ।
कर्णिनैकेन विव्याध हृदये निशितेन ह ॥ ९
नकुलस्तु भृशं विद्ध स्यालेन तव धन्विना।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत्॥
अत्यन्तवैरिणं दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं तथागतम् ।
ननाद शकुनी राजंस्तपान्ते जलदो यथा ॥
प्रतिलभ्य तत संज्ञां नकुल पाण्डुनन्दन ।
अभ्ययात्सौबलं भूयो व्यात्तानन इवान्तक ॥
संक्रुद्ध शकुनिं षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ ।
पुनश्चैनं शतेनैव नाराचानां स्तनान्तरे ॥ १३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६८ ॥

१६९

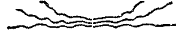
नकुलमिति ॥ १ ॥

अथास्य सशर चाप दुर्मुखेदेऽच्छिनत्तदा ।
ध्वज च त्वरित छित्त्वा रथाद्भूमावपातयत् ॥
विशिखेन च तीक्ष्णेन पीतेन निशितेन च ।
ऊरू निर्भिद्य चैकेन नकुल पाण्डुनन्दन ॥
श्येन सपक्ष व्याधेन पातयामास त तदा ।
सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्
ध्वजयष्टिं परिक्लिश्य कामुक कामिनी यथा
त विसज्ञ निपतित दृष्ट्वा स्याल तवानघ ॥
अपोवाह रथेनाशु सारथिर्ध्वजिनीमुखात् ।
तत सचुक्रुशु पार्था ये च तेषा पदानुगा
निर्जित्य च रणे शत्रु नकुल शत्रुतापन ।
अब्रवीत्सारथि क्रुद्धो द्रोणानीकाय मा वह
तस्य तद्वचन श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य सारथि ।
प्रायात्तेन तदा राजन् यत्र द्रोणो व्यवस्थित
शिखण्डिन तु समरे द्रोणप्रेप्सु विशापते ।
कृप शारद्वतो यत्त प्रत्यगच्छत्सवेगित ॥
गौतम द्रुतमायान्त द्रोणानीकमरिंदमम् ।
विव्याध नवभिर्भल्लै शिखण्डी प्रहसन्निव ॥
तमाचार्यो महाराज विद्ध्वा पञ्चभिराशुगै
पुनर्विव्याध विंशत्या पुत्राणा प्रियकृत्तव ॥
महद्युद्ध तयोरासीद्घोररूप भयानकम् ।
यथा देवासुरे युद्धे शबरामरराजयो ॥ २४
शरजालावृत व्योम चक्रतुस्तौ महारथौ ।
मेघाविव तपापाये वीरौ समरदुर्मदौ । २५
प्रकृत्या घोररूप तदासीद्घोरतर पुन ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधाना युद्धशालिनाम् ॥
कालरात्रिनिभा ह्यासीद्घोररूपा भयानका ।
शिखण्डी तु महाराज गौतमस्य महद्धनु ॥
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद सज्य सविशिख तदा ।
तस्य क्रुद्ध कृपो राजञ्शक्तिं चिक्षेप दारुणाम्
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रा कर्मारपरिमार्जिताम् ।
तामापतन्तीं चिच्छेद शिखण्डी बहुभि शरै
साऽपतन्मेदिनीं दीप्ता भासयन्ती महाप्रभा ।
अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिना वर ३०
प्राच्छादयच्छितैर्बाणैर्महाराज शिखण्डिनम्
स च्छाद्यमान समरे गौतमेन यशस्विना ३१
न्यषीदत रथोपस्थे शिखण्डी रथिना वर ।
सीदन्त चैनमालोक्य कृप शारद्वतो युधि ॥
आजघ्ने बहुभिर्बाणैर्जिघांसन्निव भारत ।
विमुख तु रणे दृष्ट्वा याज्ञसेनिं महारथम् ३३
पञ्चाला सोमकाश्चैव परिवव्रु समन्तत ।
तथैव तव पुत्राश्च परिवव्रुर्द्विजोत्तमम् ॥ ३४
महत्या सेनया सार्ध ततो युद्धमवर्तत ।
रथाना च रणे राजन्नन्योन्यमभिधावताम्
बभूव तुमुल शब्दो मेघाना गर्जतामिव ।
द्रवता सादिना चैव गजाना च विशापते
अन्योन्यमभितो राजन् क्रूरमायोधन बभौ
पत्तीना द्रवता चैव पादशब्देन मेदिनी ३७
अकम्पत महाराज भयत्रस्तेव चाङ्गना ।
रथिनो रथमारुह्य प्रद्रुता वेगवत्तरम् ॥ ३८
अगृह्णन्बहवो राजञ्शलभान्वायसा इव ।
तथा गजान्प्रभिन्नाश्च सप्रभिन्ना महागजा
तस्मिन्नेव पदे यत्ता
निगृह्णन्ति स्म भारत ।
सादी सादिनमासाद्य
पत्तयश्च पदातिनम् ॥ ४०
समासाद्य रणेऽन्योन्य सरब्धा नातिचक्रमु
धावता द्रवता चैव पुनरावर्तनामपि ॥ ४१
बभूव तत्र सैन्याना शब्द सुविपुलो निशि
दीप्यमाना प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु ४२
अदृश्यन्त महाराज महोल्का इव खाच्च्युता
सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभासिता ॥ ४३
दिवसप्रतिमा राजन्बभूव रणमूर्धनि ।
आदित्येन यथा व्याप्त तमो लोके प्रणश्यति
तथा नष्ट तमो घोर दीपैर्दीप्तैरितस्तत ।
दिव च पृथिवीं चैव दिशश्च प्रदिशस्तथा ४५
रजसा तमसा व्याप्ता द्योतिता प्रभया पुन
अस्त्राणा कवचाना च मणीना च महात्मनाम्
अन्तर्दधु प्रभा सर्वा दीपैस्तैरवभासिता ।
तस्मिन्कोलाहले युद्धे वर्तमाने निशामुखे ॥
न किंचिद्विदुरात्मानमयमस्मीति भारत ।
अवधीत्समरे पुत्र पिता भरतसत्तम ॥ ४८

ऊरू इति । मण्डल चरत शकुनेर्द्वावूरू एकेनैव बाणेन बिभेद ॥ १५ ॥ यथा खे श्येन पक्षाभ्या सहित वामदक्षिणगामिन पातयेदेवमिति लुप्तोपमा । व्याधेन बाणेन विध्यत्यनेनेति व्याधो बाण ॥ १६ ॥ परिक्लिश्य क्लेशेन ध्वजयष्टिं श्रित इति शेष ॥ १७ ॥ रथिन इति । प्रद्रुता रथिनो वेगवत्तर रथमारुह्य तत्पातिमगृह्णन् शलभानिव वायसा इति उत्तरेण सह योज्यम् । रथ रथान् रथिनो रथपत्तीनिति वा ॥ ३८ ॥

पुत्रश्च पितर मोह[illegible] च सखा तथा ।
स्वस्रीय मातुलश्चापि स्वस्रीयश्चापि मातुलम्
स्वे स्वान्परे पराश्चापि निजघ्नुरितरेतरम् ।
निर्मर्यादमभूद्युद्धं रात्रौ भीरुभयानकम् ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे सकुलयुद्धे
ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६९ ॥

१७०

सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ १
सदधानो धनु श्रेष्ठ ज्या विकर्षन्पुन पुन ।
अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथ रुक्मविभूषितम् २
धृष्टद्युम्नमथायान्त द्रोणस्यान्तचिकीर्षया ।
परिवव्रुर्महाराज पञ्चाला पाण्डवै सह ३
तथा परिवृत दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
पुत्रास्ते सर्वतो यत्ता ररक्षुर्द्रोणमाहवे ॥ ४
बलार्णवौ ततस्तौ तु समेयाता निशामुखे ।
वातोद्धूतौ क्षुब्धसत्त्वौ भैरवौ सागराविव ५
ततो द्रोण महाराज पाञ्चाल्य पञ्चभि शरै
विव्याध हृदये तूर्ण सिंहनाद ननाद च ॥ ६
त द्रोण पञ्चविंशत्या विद्ध्वा भारत संयुगे
चिच्छेदान्येन भल्लेन धनुरस्य महास्वनम् ७
धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ ।
उत्ससर्ज धनुस्तूर्ण सदश्य दशनच्छदम् ॥८
तत क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ।
आददेऽन्यद्धनु श्रेष्ठ द्रोणस्यान्तचिकीर्षया
विकृष्य च धनुश्चित्रमाकर्णात्परवीरहा ।
द्रोणस्यान्तकर घोर व्यसृजत्सायक तत
स विसृष्टो बलवता शरो घोरो महामृधे ।
भासयामास तत्सैन्य दिवाकर इवोदित ॥
त तु दृष्ट्वा शर घोर देव-गन्धर्व-मानवा ।
स्वस्त्यस्तु समरे राजन् द्रोणायेत्यब्रुवन्वच
त तु सायकमायान्तमाचार्यस्य रथ प्रति ।
कर्णो द्वादशधा राजश्चिच्छेद कृतहस्तवत्१३
स च्छिन्नो बहुधा राजन् सूतपुत्रेण धन्विना
निपपात शरस्तूर्ण निर्विषो भुजगो यथा १४
धृष्टद्युम्न तत कर्णो विव्याध दशभि शरै
पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वय द्रोणस्तु सप्तभि १५
शल्यश्च दशभिर्बाणैस्त्रिभिर्दु शासनस्तथा ।
दुर्योधनस्तु विंशत्या शकुनिश्चापि पञ्चभि ॥
पाञ्चाल्य त्वरयाऽविध्यन्सर्व एव महारथाः
स विद्ध सप्तभिर्वीरैर्द्रोणस्यार्थे महाहवे १७
सर्वानसम्भ्रमाद्राजन्
प्रत्यविद्ध्यत्त्रिभिस्त्रिभि ।
द्रोण द्रौणि च कर्ण च
विव्याध च तवात्मजम् ॥ १८
ते भिन्ना धन्विना तेन धृष्टद्युम्न पुनर्मृधे ।
विव्यधु पञ्चभिस्तूर्णमेकैको रथिना वर १९
द्रुमसेनस्तु सक्रुद्धो राजन्विव्याध पत्रिणा ।
त्रिभिश्चान्यै शरैस्तूर्ण तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत
स तु त प्रतिविव्याध त्रिभिस्तीक्ष्णैरजिह्मगै
स्वर्णपुङ्खै शिलाधौतै प्राणान्तकरणैर्युधि२१
भल्लेनान्येन तु पुन सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलम् ।
निचकर्त शिर कायाद्द्रुमसेनस्य वीर्यवान्
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ सदष्टौष्ठपुट रणे ।
महावातसमुद्धूत पक्व तालफल यथा ॥ २३
तान्स विद्ध्वा पुनर्योधान्
वीर सुनिशितै शरै ।
राधेयस्याच्छिनद्भल्लै
कार्मुक चित्रयोधिन ॥ २४
न तु तन्ममृषे कर्णो धनुषश्छेदन तथा ।
निकर्तनमिवात्युग्र लाङ्गूलस्य महाहरि २५
सोऽन्यद्धनु समादाय क्रोधरक्तेक्षण श्वसन्
अभ्यद्रवच्छरौघैस्त धृष्टद्युम्न महाबलम् २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूनसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६९ ॥

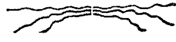
१७०
तस्मिन्निति ॥ १ ॥ हरि सिंह ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा कर्णं तु संरब्धं ते वीरा [illegible] ।
[illegible] त्वरिता परिवव्रुर्जिघांसया ॥
षण्णां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतम्
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं धृष्टद्युम्नममंस्महि ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु दाशार्हो विकिरञ्छरान्
धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं सात्यकिः प्रत्यपद्यत २९
तमायान्तं महेष्वासं सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
राधेयो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्मगैः ३०
तं सात्यकिर्महाराज
विव्याध दशभिः शरैः ।
पश्यतां सर्ववीराणां
मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१
स सात्यकेस्तु बलिनः कर्णस्य च महात्मनः
आसीत्समागमो राजन् बलिवासवयोरिव
त्रासयन् रथघोषेण क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।
राजीवलोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत
कम्पयन्निव घोषेण धनुषा वसुधां बली ।
सूतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोधयत ३४
विपाठकर्णिनाराचैर्वत्सदन्तैः क्षुरैरपि ।
कर्णः शरशतैश्चापि शैनेयं प्रत्यविध्यत ॥ ३५
तथैव युद्ध्यमानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो युधि ।
अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं तद्युद्धमभवत्समम् ॥ ३६
तावकाश्च महाराज कर्णपुत्रश्च दंशितः ।
सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समतान्निशितैः शरैः
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां कर्णस्य वा विभो
अविध्यत्सात्यकिः क्रुद्धो वृषसेनं स्तनान्तरे ॥
तेन बाणेन निर्विद्धो वृषसेनो विशांपते ।
न्यपतत्स रथे मूढो धनुरुत्सृज्य वीर्यवान् ॥
ततः कर्णो हतं मत्वा वृषसेनं महारथम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ॥
पीड्यमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः ।
विव्याध बहुभिः कर्णं त्वरमाणः पुनः पुनः
स कर्णं दशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं च सप्तभिः ।
स हस्तावापधनुषी तयोश्चिच्छेद सात्वतः
तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा शत्रुभयंकरे ।
युयुधानमाविध्येतां समतान्निशितैः शरैः ॥
वर्तमाने तु संग्रामे तस्मिन्वीरवरक्षये ।
अतीव शुश्रुवे राजन् गाण्डीवस्य महास्वनः
श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निःस्वनम्
सूतपुत्रोऽब्रवीद्राजन् दुर्योधनमिदं वचः ॥४५
एष सर्वां चमूं हत्वा मुख्यांश्चैव नरर्षभान् ।
पौरवांश्च महेष्वासो विक्षिपन्नुत्तमं धनुः ॥
पार्थो विजयते तत्र गाण्डीवनिनदो महान्
श्रूयते रथघोषश्च वासवस्येव नर्दतः ॥ ४७
करोति पाण्डवो व्यक्तं कर्मौपयिकमात्मनः
एषा विदार्यते राजन्बहुधा भारती चमूः ॥
विप्रकीर्णान्यनेकानि
न हि तिष्ठन्ति कर्हिचित् ।
वातेनेव समुद्धूतं
मभ्रजालं विदीर्यते ॥ ४९
सव्यसाचिनमासाद्य भिन्ना नौरिव सागरे
द्रवतां योधमुख्यानां गाण्डीवप्रेषितैः शरैः
विद्धानां शतशो राजन्
श्रूयते निःस्वनो महान् ।
शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं
मर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ५१
निशीथे राजशार्दूल स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
हाहाकाररवांश्चैव सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥
शृणु शब्दान्बहुविधा-
नर्जुनस्य रथं प्रति ।
अयं मध्ये स्थितोऽस्माकं
सात्यकिः सात्वतां वरः ॥ ५३
इह चेल्लभ्यते लक्ष्यं कृत्स्नाञ्जेष्यामहे परान् ।
एष पाञ्चालराजस्य पुत्रो द्रोणेन संगतः ॥
सर्वतः संवृतो योधैः शूरैश्च रथसत्तमैः ।
सात्यकिं यदि हन्याम धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्
असंशयं महाराज ध्रुवो नो विजयो भवेत् ।
सौभद्रवदिमौ वीरौ परिवार्य महारथौ ॥
प्रयतामो महाराज निहन्तुं वृष्णिपार्षतौ ।
सव्यसाची पुरोऽभ्येति द्रोणानीकाय भारत
संसक्तं सात्यकिं ज्ञात्वा बहुभिः कुरुपुङ्गवैः ।
तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरा रथसत्तमाः ॥ ५८
यावत्पार्थो न जानाति सात्यकिं बहुभिर्वृतम्
ते त्वरध्वं तथा शूराः शराणां मोक्षणे भृशम्

षड्रथर्षभाः दुर्योधन-दुःशासन द्रोण-कर्ण शल्य शकुनयः ॥ २७ ॥ औपयिकं युक्तम् ॥ ४८ ॥ इह सात्यकिरूपं लक्ष्यं लभ्यते चेत् अयं वशीक्रियते चेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ सात्यकिधृष्टद्युम्नौ पाण्डवसेनायाः सारभूतावभिमन्युवद्बहुभिर्मिलित्वा हन्तव्यावित्याह—**सात्यकिमित्यादिना** ॥ ५५ ॥

यथा त्विह व्रजत्येष परलोकाय माधव ।
तथा कुरु महाराज सुनीत्या सुप्रयुक्तया॥६०
कर्णस्य मतमास्थाय पुत्रस्ते प्राह सौबलम् ।
यथेन्द्र समरे राजन्प्राह विष्णु यशस्विनम् ॥
वृत सहस्रैर्दशभिर्गजानामनिवर्तिनाम् ।
रथैश्च दशसाहस्रैस्तूर्ण याहि धनञ्जयम् ॥ ६२
दु शासनो दुर्विषह सुबाहुर्दु प्रधर्षण ।
एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तिभिर्बहुभिर्वृता ॥
जहि कृष्णौ महाबाहो धर्मराज च मातुल ।
नकुल सहदेव च भीमसेन तथैव च ॥ ६४
देवानामिव देवेन्द्र जयाशा त्वयि मे स्थिता
जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकि ॥
एवमुक्तो ययौ पार्थान्पुत्रेण तव सौबल ।
महत्या सेनया सार्धं सह पुत्रैश्च ते विभो ॥
प्रियार्थं तव पुत्राणा दिधक्षु पाण्डुनन्दनान्
तत प्रववृते युद्ध तावकाना परै सह ॥ ६७
प्रयाते सौबले राजन्पाण्डवानामनीकिनीम्
बलेन महता युक्त सूतपुत्रस्तु सात्वतम् ॥
अभ्ययात्त्वरितो युद्धे किरञ्शरशतान्बहून्
तथैव पार्थिवा सर्वे सात्यकिं पर्यवारयन् ॥
भारद्वाजस्ततो गत्वा धृष्टद्युम्नरथ प्रति ।
महद्युद्ध तदासीत्तु द्रोणस्य निशि भारत ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण पञ्चालैश्च सहाद्भुतम् ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे सकुलयुद्धे सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७० ॥

१७१

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते प्राद्रवन्सर्वे त्वरिता युद्धदुर्मदा ।
अमृष्यमाणा सरब्धा युयुधानरथ प्रति ॥ १
ते रथै कल्पितै राजन्हेमरूप्यविभूषितै ।
सादिभिश्च गजैश्चैव परिवव्रु समन्तत ॥ २
अथैन कोष्ठकीकृत्य सर्वतस्ते महारथा ।
सिंहनादास्ततश्चक्रुस्तर्जयन्ति स्म सात्यकिम्
तेऽभ्यवर्षञ्छरैस्तीक्ष्णै सात्यकि सत्यविक्रम
त्वरमाणा महावीरा माधवस्य वधैषिण ॥
तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्ण शैनेय परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णान्महाबाहु प्रमुञ्चन्विशिखान्बहून् ॥
तत्र वीरो महेष्वास सात्यकिर्युद्धदुर्मद ।
निचकर्त शिरास्युग्रै शरै सन्नतपर्वभि ॥
हस्तिहस्तान्हयग्रीवा बाहूनपि च सायुधान्
क्षुरप्रैश्छादयामास¶ तावकाना स माधव ॥
पतितैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छत्रैश्च भारत ।
बभूव धरणी पूर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिव प्रभो ॥ ८
एतेषा युयुधानेन युध्यता युधि भारत ।
बभूव तुमुल शब्द प्रेताना क्रन्दतामिव ॥९
तेन शब्देन महता पूरिताऽभूद्वसुन्धरा ।
रात्रि समभवच्चैव तीव्ररूपा भयावहा॥ १०
दीर्यमाण बल दृष्ट्वा युयुधानशराहतम् ।
श्रुत्वा च विपुल नाद निशीथे लोमहर्षणे ॥
सुतस्तवाब्रवीद्राजन् सारथिं रथिना वर ।
यत्रैष शब्दस्तत्राश्वाश्चोदयेति पुन पुन १२
तेन सचोद्यमानस्तु ततस्तास्तुरगोत्तमान् ।
सूत सचोदयामास युयुधानरथ प्रति ॥ १३
ततो दुर्योधन क्रुद्धो दृढधन्वा जितक्लम ।
शीघ्रहस्तश्चित्रयोधी युयुधानमुपाद्रवत् ॥ १४
तत पूर्णायतोत्सृष्टै शरै शोणितभोजनै. ।
दुर्योधन द्वादशभिर्माधव प्रत्यविध्यत ॥ १५
दुर्योधनस्तेन तथा पूर्वमेवार्दित शरै. ।
शैनेय दशभिर्बाणै प्रत्यविध्यदमर्षित ॥ १६
तत समभवद्युद्ध तुमुल भरतर्षभ ।
पञ्चालाना च सर्वेषा भरताना च दारुणम्

माधवो मधुवशज सात्यकि ॥ ६० ॥ पावकि स्कन्द ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७० ॥ ¶ शातयामासेति पाठ

१७१

तत इति ॥ १ ॥

शैनेयस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं महारथम् ।
सायकानामशीत्या तु विव्याधोरसि भारत
ततोऽस्य वाहान्समरे शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
सारथिं च रथात्तूर्णं पातयामास पत्रिणा ॥
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्पुत्रस्तव विशांपते ।
मुमोच निशितान्बाणान् शैनेयस्य रथं प्रति
शरान्पञ्चाशतस्तांस्तु शैनेयः कृतहस्तवत् ।
चिच्छेद समरे राजन्प्रेषितांस्तनयेन ते २१
अथापरेण भल्लेन मुष्टिदेशे महद्धनुः ।
चिच्छेद तरसा युद्धे तव पुत्रस्य माधवः २२
विरथो विधनुष्कश्च सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ २३
दुर्योधने परावृत्ते शैनेयस्तव वाहिनीम् ।
द्रावयामास विशिखैर्निशामध्ये विशांपते ॥
शकुनिश्चार्जुनं राजन्परिवार्य समन्ततः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्चापि सहस्रशः ॥ २५
तथा हयसहस्रैश्च नानाशस्त्रैरवाकिरत् ।
ते महास्त्राणि सर्वाणि विकिरन्तोऽर्जुनं प्रति
अर्जुनं योधयन्ति स्म क्षत्रियाः कालचोदिताः
तान्यर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ॥
प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्वन्विपुलं क्षयम् ।
ततस्तु समरे शूरः शकुनिः सौबलस्तदा २८
विव्याध निशितैर्बाणैरर्जुनं प्रहसन्निव ।
पुनश्चैव शतेनास्य संरुरोध महारथम् ॥ २९
तमर्जुनस्तु विंशत्या विव्याध युधि भारत ।
अथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ३०
निवार्य तान्बाणगणैर्युधि राजन्धनंजयः ।
जघान तावकान्योधान्वज्रपाणिरिवासुरान्
भुजैश्छिन्नैर्महीपाल हस्तिहस्तोपमैर्मृधे ।
समाकीर्णा मही भाति पञ्चास्यैरिव पन्नगैः
शिरोभिः सकिरीटैश्च सुनसैश्चारुकुण्डलैः ।
संदष्टौष्ठपुटैः क्रुद्धैस्तथैवोद्वृत्तलोचनैः ॥ ३३
निष्कचूडामणिधरैः क्षत्रियाणां प्रियंवदैः ।
पङ्कजैरिव विन्यस्तैः पर्वतैर्विबभौ मही ३४
कृत्वा तत्कर्म बीभत्सुरुग्रमुग्रपराक्रमः ।
विव्याध शकुनिं भूयः पञ्चभिर्नतपर्वभिः ३५
अताडयदुलूकं च त्रिभिरेव तथा शरैः ।
उलूकस्तु तथा विद्धो वासुदेवमताडयत् ३६
ननाद च महानादं पूरयन्निव मेदिनीम् ।
अर्जुनः शकुनेश्चापं सायकैश्छिन्नद्रणे ॥ ३७
निन्ये च चतुरो वाहान्यमस्य सदनं प्रति ।
ततो रथादवप्लुत्य सौबलो भरतर्षभ ॥ ३८
उलूकस्य रथं तूर्णमारुरोह विशांपते ।
तावेकरथमारूढौ पितापुत्रौ महारथौ ॥ ३९
पार्थं सिषिचतुर्बाणै-
गिरिं मेघाविवाम्बुभिः ।
तौ तु विद्ध्वा महाराज
पाण्डवो निशितैः शरैः ॥ ४०
विद्रावयंस्तव चमूं शतशो व्यधमच्छरैः ।
अनिलेन यथाऽभ्राणि विच्छिन्नानि समन्ततः
विच्छिन्नानि तथा राजन्
बलान्यासन् विशांपते ।
तद्बलं भरतश्रेष्ठ
वध्यमानं तदा निशि ॥ ४२
प्रदुद्राव दिशः सर्वा वीक्ष्यमाणं भयार्दितम्
उत्सृज्य वाहान्समरे चोदयन्तस्तथा परे ४३
संभ्रान्ताः पर्यधावन्त तस्मिंस्तमसि दारुणे
विजित्य समरे योधांस्तावकान् भरतर्षभ ॥
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः
चिच्छेद धनुषस्तूर्णं ज्यां शरेण शितेन ह ।
तन्निधाय धनुर्भूमौ द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ४६
आददेऽन्यद्धनुः शूरो वेगवत्सारवत्तरम् ।
धृष्टद्युम्नं ततो द्रोणो विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ॥
सारथिं पञ्चभिर्बाणै राजन्विव्याध संयुगे।
तं निवार्य शरैस्तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ४८
व्यधमत्कौरवीं सेना-
मासुरीं मघवानिव ।
वध्यमाने बले तस्मिं-
स्तव पुत्रस्य मारिष ॥ ४९
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्वद्विपवाहिनी॥५०
यथा वैतरणी राजन् यमराजपुरं प्रति ।
द्रावयित्वा तु तत्सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्
अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेष्विव ।
अथ दध्मुर्महाशङ्खान्धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ
यमौ च युयुधानश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ।
जित्वा रथसहस्राणि तावकानां महारथाः
सिंहनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा जितकाशिनः ।
पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च रणोत्कटाः ।
तथा द्रोणस्य शूरस्य द्रौणेश्चैव विशांपते ५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे सकुलयुद्धे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७१ ॥

१७२

सञ्जय उवाच ।

विद्रुत स्वबल दृष्ट्वा वध्यमान महात्मभि
क्रोधेन महताऽऽविष्ट पुत्रस्तव विशापते ॥१
अभ्येत्य सहसा कर्ण द्रोण च जयता वरम्
अमर्षवशमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत् २
भवद्भ्यामिह सग्राम क्रुद्धाभ्या सप्रवर्तित
आहवे निहत दृष्ट्वा सैन्धव सव्यसाचिना ३
निहन्यमाना पाण्डूना बलेन मम वाहिनीम्
भूत्वा तद्विजये शक्तावशक्ताविव पश्यत ४
यद्यह भवतोस्त्याज्यो
न वाच्योऽस्मि तदैव हि
आवा पाण्डुसुतान्सख्ये
जेष्याव इति मानदौ ॥ ५
तदैवाह वच श्रुत्वा भवद्भ्यामनुसमतम् ।
नाकरिष्यमिद पार्थैर्वैर योधविनाशनम् ॥
यदि नाह परित्याज्यो भवद्भ्या पुरुषर्षभौ ।
युध्यतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ॥ ७
वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रणुन्नौ तनयेन ते ।
प्रावर्तयेता सग्राम घट्टिताविव पन्नगौ ॥ ८
ततस्तौ रथिना श्रेष्ठौ सर्वलोकधनुर्धरौ ।
शैनेयप्रमुखान्पार्थानभिदुद्रुवतू रणे ॥ ९
तथैव सहिता पार्था सर्वसैन्येन सवृता ।
अभ्यवर्तन्त तौ वीरौ नर्दमानौ मुहुर्मुहु ॥
अथ द्रोणो महेष्वासो दशभि शिनिपुङ्गवम्
अविध्यत्त्वरित क्रुद्ध सर्वशस्त्रभृता वर ११
कर्णश्च दशभिर्बाणै पुत्रश्च तव सप्तभि ।
दशभिर्वृषसेनश्च सौबलश्चापि सप्तभि ॥ १२
एते कौरव सक्रन्दे शैनेय पर्यवाकिरन् ।
दृष्ट्वा च समरे द्रोण निघ्नन्त पाण्डवी चमूम्
विव्यधु सोमकास्तूर्ण समन्ताच्छरवृष्टिभि
तत्र द्रोणोऽहरत्प्राणान्क्षत्रियाणा विशापते ॥
रश्मिभिर्भास्करो राजस्तमासीव समन्तत ॥
द्रोणेन वध्यमानाना पञ्चालाना विशापते ॥
शुश्रुवे तुमुल शब्द क्रोशतामितरेतरम् ।
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄनन्ये च मातुलान् ॥
भागिनेयान् वयस्याश्च
तथा सम्बन्धिबान्धवान् ।
उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति
त्वरिता जीवितेप्सव ॥ १७
अपरे मोहिता मोहात्तमेवाभिमुखा ययु ।
पाण्डवाना रणे योधा परलोकं गता परे
सा तथा पाण्डवी सेना पीड्यमाना महात्मना
निशि सप्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योल्का सहस्रश
पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याच्युतस्य च
यमयोर्धर्मपुत्रस्य पार्षतस्य च पश्यत ॥ २०
तमसा सवृते लोके न प्राज्ञायत किंचन ।
कौरवाणा प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्रुता परे ॥
द्रवमाण तु तत्सैन्य द्रोणकर्णौ महारथौ ।
जघ्नतु पृष्ठतो राजन्किरन्तौ सायकान्बहून्
पञ्चालेषु प्रभग्नेषु क्षीयमाणेषु सर्वत ।
जनार्दनो दीनमना प्रत्यभाषत फाल्गुनम् २३
द्रोणकर्णौ महेष्वासावेतौ पार्षतसात्यकी
पञ्चालाश्चैव सहितौ जघ्नतु सायकैर्भृशम् ॥
एतयो शरवर्षेण प्रभग्ना नो महारथा ॥ २५
वार्यमाणाऽपि कौन्तेय पृतना नावतिष्ठते ॥
ता तु विद्रवतीं दृष्ट्वा ऊचतु केशवार्जुनौ ।
मा विद्रवत वित्रस्ता भय त्यजत पाण्डवा
तावावा सर्वसैन्यैश्च व्यूहै सम्यगुदायुधै ।
द्रोण च सूतपुत्र च प्रयताव प्रबाधितुम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७१ ॥

१७२

विद्रुतमिति ॥ १ ॥ घट्टितौ मर्दितौ ॥ ८ ॥ सक्रदे युद्धे ॥ १३ ॥ सात्यकी इति द्वितीयान्तम् ॥ ९ ॥

एतौ हि बलिनौ शूरौ कृतास्त्रौ जितकाशिनौ
उपेक्षितौ तव बलैर्नाशयेतां निशामिमाम् ॥
तयोः संवदतोरेव भीमकर्मा महाबलः ।
आयाद्वृकोदरः शीघ्रं पुनरावर्त्य वाहिनीम् ।
वृकोदरमथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्राजन्हर्षयन्निव पाण्डवम् ॥ ३०
एष भीमो रणश्लाघी वृतः सोमकपाण्डवैः ।
अभ्यवर्तत वेगेन द्रोणकर्णौ महारथौ ॥ ३१
एतेन सहितो युद्ध्य पञ्चालैश्च महारथैः ।
आश्वासनार्थं सैन्यानां सर्वेषां पाण्डुनन्दन
ततस्तौ पुरुषव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ।
द्रोणकर्णौ समासाद्य धिष्ठितौ रणमूर्धनि ॥
सञ्जय उवाच ।
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
ततो द्रोणश्च कर्णश्च परान्ममृदतुर्युधि ॥ ३४
स संप्रहारस्तुमुलो निशि ˎ ˉˉˉ ˉ ˎ ।
यथा सागरयो राजंश्चन्द्रोदयविवृद्धयो ॥३५
तत उत्सृज्य पाणिभ्यां प्रदीपांस्तव वाहिनी
युयुधे पाण्डवैः सार्धमुन्मत्तवदसंकुला ॥ ३६
रजसा तमसा चैव संवृते भृशदारुणे ।
केवलं नामगोत्रेण प्रायुध्यन्त जयैषिणः ॥
अश्रूयन्त हि नामानि श्राव्यमाणानि पार्थिवैः
प्रहरद्भिर्महाराज स्वयंवर इवाहवे ॥ ३८
निःशब्दमासीत्सहसा पुनः शब्दो महानभूत्
क्रुद्धानां युध्यमानानां जीयतां जयतामपि ॥
यत्र यत्र स्म दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुसत्तम ।
तत्र तत्र स्म शूरास्ते निपतन्ति पतङ्गवत् ॥
तथा संयुध्यमानानां विगाढासीन्महानिशा
पाण्डवानां च राजेन्द्र कौरवाणां च सर्वशः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

सञ्जय उवाच ।
ततः कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा ।
आजघानोरसि शरैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ १
प्रतिविव्याध तं तूर्णं धृष्टद्युम्नोऽपि मारिष ।
दशभिः सायकैर्हृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
तावन्योन्यं शरैः संख्ये संछाद्य सुमहारथैः ।
पुनः पूर्णायतोत्सृष्टैर्विव्यधाते परस्परम् ॥ ३
ततः पञ्चालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
सारथिं चतुरश्चाश्वान्कर्णो विव्याध सायकैः
कार्मुकप्रवरं चापि प्रचिच्छेद शितैः शरैः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
धृष्टद्युम्नस्तु विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गृहीत्वा परिघं घोरं कर्णस्याश्वानपीपिषत्
विद्धश्च बहुभिस्तेन शरैराशीविषोपमैः ।
ततो युधिष्ठिरानीकं पद्भ्यामेवान्वपद्यत ॥ ७
आरुरोह रथं चापि सहदेवस्य मारिष ।
प्रयातुकामः कर्णाय वारितो धर्मसूनुना ॥ ८
कर्णस्तु सुमहातेजाः सिंहनादविमिश्रितम् ।
धनुःशब्दं महच्चक्रे दध्मौ तारेण चाम्बुजम् ॥९
दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पार्षतं ते महारथाः ।
अमर्षवशमापन्नाः पञ्चालाः सहसोमकाः ॥
सूतपुत्रवधार्थाय शस्त्राण्यादाय सर्वशः ।
प्रययुः कर्णमुद्दिश्य मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥
कर्णस्यापि रथे वाहा-
न्यान्सूतोऽभ्ययोजयत् ।
शङ्खवर्णान्महावेगान्
सैन्धवान्साधुवाहिनः ॥ १२
लब्धलक्षस्तु राधेयः पञ्चालानां महारथान्
अभ्यपीडयदायस्तः शरैर्मेघ इवाचलम् ॥ १३
सा पीड्यमाना कर्णेन पञ्चालानां महाचमूः
संप्राद्रवत्सुसंत्रस्ता सिंहेनेवार्दिता मृगी १४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

तत इति ॥ १ ॥ आयस्तः प्रयत्नवान् ॥ १३ ॥

पतितास्तुरगेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीतले ।
रथेभ्यश्च नरास्तूर्णमदृश्यन्त ततस्तत ॥ १५
धावमानस्य योधस्य क्षुरप्रैः स महामृधे ।
बाहू चिच्छेद वै कर्ण शिरश्चैव सकुण्डलम्
ऊरू चिच्छेद चान्यस्य गजस्थस्य विशापते
वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष १७
नाज्ञासिषुर्धावमाना बहवश्च महारथा ।
सछिन्नान्यात्मगात्राणि वाहनानि च सयुगे
ते वध्यमाना समरे पञ्चाला सृञ्जयै सह ।
तृणप्रस्पन्दनाच्चापि सूतपुत्र स्म मेनिरे ॥ १९
अपि स्व समरे योध धावमान विचेतसम् ।
कर्णमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते ॥
तान्यनीकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
अभ्यद्रवद्द्रुत कर्ण पृष्ठतो विकिरञ्छरान् २१
अवेक्ष्यमाणास्त्वन्योन्य सुसमूढा विचेतस
नाशक्नुवन्नवस्थातु काल्यमाना महात्मना २२
कर्णेनाभ्याहता राजन्पञ्चाला परमेषुभि ।
द्रोणेन च दिश सर्वा वीक्ष्यमाणा प्रदुद्रुवु
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वसैन्य प्रेक्ष्य विद्रुतम्
अपयाने मन कृत्वा फाल्गुन वाक्यमब्रवीत्
पश्य कर्ण महेष्वास धनुष्पाणिमवस्थितम्
निशीथे दारुणे काले तपन्तमिव भास्करम्
कर्णसायकनुन्नाना क्रोशतामेष नि स्वन ।
अनिश श्रूयते पार्थ त्वद्बन्धूनामनाथवत् २६
यथा विसृजतश्चास्य सदधानस्य चाशुगान्
पश्यामि नान्तर पार्थ क्षपयिष्यति नो ध्रुवम्
यदत्रानन्तर कार्य प्राप्तकाल च पश्यसि ।
कर्णस्य वधसयुक्त तत्कुरुष्व धनञ्जय ॥ २८
एवमुक्तो महाराज
पार्थ कृष्णमथाब्रवीत् ।
भीत कुन्तीसुतो राजा
राधेयस्याद्य विक्रमात् ॥ २९
एवगते प्राप्तकाल कर्णानीके पुन पुन ।
भवान् व्यवस्यतु क्षिप्र द्रवते हि वरूथिनी
द्रोणसायकनुन्नाना भग्नाना मधुसूदन ।
कर्णेन त्रास्यमानानामवस्थान न विद्यते ३१
पश्यामि च तथा कर्ण विचरन्तमभीतवत् ।
द्रवमाणान् रथोदारान्किरन्त निशितै शरै
नैन शक्ष्यामि ससाढु चरन्त रणमूर्धनि ।
प्रत्यक्ष वृष्णिशार्दूल पादस्पर्शमिवोरग ३३
स भवास्तत्र यात्वाशु यत्र कर्णो महारथ ।
अहमेन हनिष्यामि मा वैष मधुसूदन ॥ ३४

श्रीवासुदेव उवाच ।

पश्यामि कर्ण कौन्तेय देवराजमिवाहवे
विचरन्त नरव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ ३५
नैतस्यान्योऽस्ति सग्रामे प्रत्युद्याता धनञ्जय
ऋते त्वा पुरुषव्याघ्र राक्षसाद्वा घटोत्कचात्
न तु तावदह मन्ये प्राप्तकाल तवानघ ।
समागम महाबाहो सूतपुत्रेण सयुगे ॥ ३७
दीप्यमाना महोल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी
त्वदर्थ हि महाबाहो सूतपुत्रेण सयुगे ॥ ३८
रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रौद्र रूप बिभर्ति च ।
घटोत्कचस्तु राधेय प्रत्युद्यातु महाबल ३९
स हि भीमेन बलिना
जात सुरपराक्रम ।
तस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि
राक्षसान्यासुराणि च ॥ ४०
सतत चानुरक्तो वो हितैषी च घटोत्कच ।
विजेष्यति रणे कर्णमिति मे नात्र सशय ॥
एवमुक्तो महाबाहु पार्थ पुष्करलोचन ।
आजुहावाथ तद्रक्षस्तच्चासीत्प्रादुरग्रत* ४२
कवची सशर खड्गी सधन्वा च विशापते ।
अभिवाद्य तत कृष्ण पाण्डव च धनञ्जयम् ।
अब्रवीच्च तदा कृष्णमयमस्म्यनुशाधि माम् ॥
ततस्त मेघसकाश दीप्तास्य दीप्तकुण्डलम्
अभ्यभाषत हैडिम्बि दाशार्ह प्रहसन्निव ४४

श्रीवासुदेव उवाच ।

घटोत्कच विजानीहि
यत्त्वा वक्ष्यामि पुत्रक ।
प्राप्तो विक्रमकालोऽय
तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४५
स भवान्मज्जमानाना
बन्धूना त्व प्लवो भव ।
विविधानि तवास्त्राणि
सन्ति माया च राक्षसी ॥+ ४६
पश्य कर्णेन हैडिम्बे पाण्डवानामनीकिनी ।
काल्यमाना यथा गाव पालेन रणमूर्धनि ॥

* अतिभयात्तृणचलनमात्रेणापि कर्ण प्राप्त मेनिरे ॥ १९ ॥ + मायाश्च राक्षसारित्यपि पाठ ।

एष कर्णो महेष्वासो मतिमान् दृढविक्रम ।
पाण्डवानामनीकेषु निहन्ति क्षत्रियर्षभान् ॥
किरन्त शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विन ।
न शक्नुवन्त्यवस्थातु पीड्यमाना शरार्चिषा ॥
निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिता ।
एते द्रवन्ति पञ्चाला सिंहेनेवार्दिता मृगा
एतस्यैव प्रवृद्धस्य सूतपुत्रस्य सयुगे ।
निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ॥
स त्व कुरु महाबाहो कर्म युक्तमिहात्मन ।
मातुलाना पितृणा च तेजसोऽस्त्रबलस्य च
एतदर्थं हि हैडिंबे पुत्रानिच्छन्ति मानवा ।
कथ नस्तारयेद्दु खात्स त्व तारय बान्धवान्
इच्छन्ति पितर पुत्रान् स्वार्थहेतोर्घटोत्कच
इहलोकात्परे लोके तारयिष्यन्ति ये हिता
तव ह्यत्र बल भीम मायाश्च तव दुस्तरा ।
सग्रामे युध्यमानस्य सतत भीमनन्दन ॥ ५५
पाण्डवाना प्रभग्नाना कर्णेन निशि सायकै
मज्जता धार्तराष्ट्रेषु भव पार परतप ॥ ५६
रात्रौ हि राक्षसा भूयो भवन्त्यमितविक्रमा
बलवन्त सुदुर्धर्षा शूरा विक्रान्तचारिण ५७
जहि कर्ण महेष्वास निशीथे मायया रणे ।
पार्था द्रोण वधिष्यन्ति धृष्टद्युम्नपुरोगमा ॥

सञ्जय उवाच ।

केशवस्य वच श्रुत्वा बीभत्सुरपि राक्षस
अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमरिंदमम् ॥
घटोत्कच भवाश्चैव दीर्घबाहुश्च सात्यकि ।
मतौ मे सर्वसैन्येषु भीमसेनश्च पाण्डव ॥
तद्भवान्यातु कर्णेन द्वैरथ युध्यता निशि ।
सात्यकि पृष्ठगोपस्ते भविष्यति महारथ ॥
जहि कर्ण रणे शूर सात्वतेन सहायवान् ।
यथेन्द्रस्तारक पूर्व स्कन्देन सह जघ्निवान् ॥

घटोत्कच उवाच ।

अलमेवास्मि कर्णाय द्रोणायाल च भारत
अन्येषा क्षत्रियाणा च कृतास्त्राणा महात्मना
अद्य दास्यामि सग्राम सूतपुत्राय त निशि ।
य जना सप्रवक्ष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति॥
न चात्र शूरान्मोक्ष्यामि न भीतान्न कृताजलीन्
सर्वानेव वधिष्यामि राक्षस धर्ममास्थित ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिम्बिर्वरवीरहा†
अभ्ययात्तुमुले कर्ण तव सैन्य विभीषयन् ॥
तमापतन्त सक्रुद्ध दीप्तास्य दीप्तमूर्धजम् ।
प्रहसन्पुरुषव्याघ्र प्रतिजग्राह सूतज ॥
तयो समभवद्युद्ध कर्णराक्षसयोर्मृधे ।
गर्जतो राजशार्दूल शक्रप्रन्हादयोरिव ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचप्रोत्साहने त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

१७४

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा घटोत्कच राजन्सूतपुत्ररथ प्रति ।
आयान्त तु तथायुक्त जिघासु कर्णमाहवे ॥१
अब्रवीत्तत्र पुत्रस्ते दु शासनमिद वच ।
एतद्रक्षो रणे तूर्ण दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ २
अभियाति द्रुत कर्ण तद्वारय महारथम् ।
वृत सैन्येन महता याहि यत्र महाबल ॥
कर्णो वैकर्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति ।
रक्ष कर्ण रणे यत्तो वृत सैन्येन मानद ॥
मा कर्ण राक्षसो घोर प्रमादान्नाशयिष्यति
एतस्मिन्नन्तरे राजञ्जटासुरसुतो बली ॥ ५
दुर्योधनमुपागम्य प्राह प्रहरता वर ।
दुर्योधन तवामित्रान्प्रख्यातान् युद्धदुर्मदान्
पाण्डवान् हन्तुमिच्छामि
त्वयाऽऽज्ञप्त सहानुगान् ।
जटासुरो मम पिता
रक्षसा ग्रामणी पुरा ॥ ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१७३॥ † हैडिबि परवीरहा इति पाठ ।

१७४

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥

प्रयुज्य कर्म रक्षोघ्नं क्षुद्रैः पार्थैर्निपातितः ।
... शत्रुशोणितपूजया ॥
शत्रुमासैश्च राजेन्द्र मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
तमब्रवीत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
द्रोणकर्णादिभिः सार्धं पर्याप्तोऽह द्विषद्वधे ॥
त्वं तु गच्छ मयाऽऽज्ञप्तो जहि युद्धे घटोत्कचं
राक्षसं क्रूरकर्माणं रक्षोमानुषसंभवम् ॥ १०
पाण्डवानां हितं नित्यं हस्त्यश्वरथघातिनम्
वैहायसगतं युद्धे प्रेषयेर्यमसादनम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा महाकायः समाहूय घटोत्कचम्
जाटासुरिर्भैमसेनिं नानाशस्त्रैरवाकिरत् ॥
अलंबुषं च कर्णं च कुरुसैन्यं च दुस्तरम् ।
हैडिम्बिः प्रममाथैको महावातोऽम्बुदानिव॥
ततो मायाबलं दृष्ट्वा रक्षस्तूर्णमलम्बुषः ।
घटोत्कचं शरव्रातैर्नानालिङ्गैः समार्पयत् ॥
विद्ध्वा च बहुभिर्बाणैर्भैमसेनिं महाबलः ।
व्यद्रावयच्छरव्रातैः पाण्डवानामनीकिनीम्
तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुसैन्यानि भारत
निशीथे विप्रकीर्यन्ते वातनुन्ना घना इव ॥
घटोत्कचशरैर्नुन्ना तथैव तव वाहिनी ।
निशीथे प्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योल्काः सहस्रशः
अलंबुषस्ततः क्रुद्धो भैमसेनिं महामृधे ।
आजघ्ने दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥
तिलशस्तस्य सवाहं सूतं सर्वायुधानि च ।
घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्रणदश्चातिदारुणम् ॥
ततः कर्णं शरव्रातैः कुरूनन्यान्सहस्रशः ।
अलंबुषं चाभ्यवर्षन्मेघो मेरुमिवाचलम् ॥
ततः सचुक्षुभे सैन्यं कुरूणां राक्षसार्दितम् ।
उपर्युपरि चान्योन्यं चतुरङ्गं ममर्द ह ॥ २१
जाटासुरिर्महाराज विरथो हतसारथिः ।
घटोत्कचं रणे क्रुद्धो मुष्टिनाऽभ्यहनद्दृढम् ॥
मुष्टिनाऽभ्याहतस्तेन प्रचचाल घटोत्कचः ।
क्षितिकम्पे यथा शैलः सवृक्षस्तृणगुल्मवान्
ततः स परिघाभेन द्विट्सङ्घघ्नेन बाहुना ।
जाटासुरिं भैमसेनिरवधीन्मुष्टिना भृशम् ॥
तं प्रमथ्य ततः क्रुद्धस्तूर्णं हैडिम्बिराक्षिपत् ।
दोर्भ्यामिन्द्रध्वजाभाभ्यां निष्पिपेष च भूतले
जाटासुरिर्मोक्षयित्वा
आत्मानं च घटोत्कचात् ।
... वेगेन घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥
अलंबुषोऽपि विक्षिप्य
समुत्क्षिप्य च राक्षसम् ।
घटोत्कचं रणे रोषा
न्निष्पिपेष च भूतले ॥ २७
तयोः समभवद्युद्धं गर्जतोरतिकाययोः ।
घटोत्कचालम्बुषयोस्तुमुलं लोमहर्षणम्
विशेषयन्तावन्योन्यं मायाभिरतिमायिनौ ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवैरोचनाविव ॥ २९
पावकाम्बुनिधी भूत्वा पुनर्गरुडतक्षकौ ।
पुनर्मेघमहावातौ पुनर्वज्रमहाचलौ ॥ ३०
पुनः कुञ्जरशार्दूलौ पुनः स्वर्भानुभास्करौ ।
एवं मायाशतसृजावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ॥
भृशं चित्रमयुध्येतामलंबुषघटोत्कचौ ।
परिघैश्च गदाभिश्च प्रास-मुद्गर-पट्टिशैः ॥३२
मुसलैः पर्वताग्रैश्च तावन्योन्यं विजघ्नतुः ।
हयाभ्यां च गजाभ्यां च रथाभ्यां च पदातिभिः
युयुधाते महामायौ राक्षसप्रवरौ युधि ।
ततो घटोत्कचो राजन्नलम्बुषवधेप्सया॥
उत्पपात भृशं क्रुद्धः श्येनवन्निपपात च ।
गृहीत्वा च महाकायं राक्षसेन्द्रमलम्बुषम् ॥
उद्यम्य न्यवधीद्भूमौ मयं विष्णुरिवाहवे ।
ततो घटोत्कचः खड्गमुद्गृह्याद्भुतदर्शनम् ॥
रौद्रस्य कायाद्धि शिरो भीमं विकृतदर्शनं
स्फुरतस्तस्य समरे नदतश्चातिभैरवम् ॥ ३७
निचकर्त महाराज शत्रोरमितविक्रमः ।
शिरस्तच्चापि संगृह्य केशेषु रुधिरोक्षितम् ॥
ययौ घटोत्कचस्तूर्णं दुर्योधनरथं प्रति ।
अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः स राक्षसः
शिरो रथेऽस्य निक्षिप्य विकृताननमूर्धजम्
प्राणदद्भैरवं नादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०
अब्रवीच्च ततो राजन्दुर्योधनमिदं वचः ।
एष ते निहतो बन्धुस्त्वया दृष्टोऽस्य विक्रमः
पुनर्द्रष्टासि कर्णस्य निष्ठामेतां तथाऽऽत्मनः
'स्वधर्ममर्थं कामं च त्रितयं योऽभिवाञ्छति
रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं ब्राह्मणं स्त्रियम्'
तिष्ठस्व तावत्सुप्रीतो यावत्कर्णं वधाम्यहम्
एवमुक्त्वा ततः प्रायात्कर्णं प्रति नरेश्वर ।
किरञ्छरगणांस्तीक्ष्णान् रुषितो रणमूर्धनि

अपाचीति निष्कृतिम् ॥ ८ ॥ निष्ठा नाशम् ॥ ४२ ॥

तत समभवद्युद्ध घोररूप भयानकम । विस्मापन महाराज नरराक्षसयोर्मृधे ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलबुषवधे
चतु सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७४ ॥

१७५

धृतराष्ट्र उवाच ।

यत्तद्वैकर्तन कर्णो राक्षसश्च घटोत्कच ।
निशीथे समसज्जेता तद्युद्धमभवत्कथम् ॥ १
कीदृश चाभवद्रूप तस्य घोरस्य रक्षस ।
रथश्च कीदृशस्तस्य हया सर्वायुधानि च ॥
किंप्रमाणा हयास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तथा ।
कीदृश वर्म चैवास्य शिरस्त्राण च कीदृशम्
पृष्टस्त्वमेतदाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

सञ्जय उवाच ।

लोहिताक्षो महाकाय
स्ताम्रास्यो निम्नितोदर
ऊर्ध्वरोमा हरिश्मश्रु
शङ्कुकर्णो महाहनु ।
आकर्णदारितास्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्र करालवान्
सुदीर्घताम्रजिह्वोष्ठो लम्बभ्रू स्थूलनासिक
नीलाङ्गो लोहितग्रीवो गिरिवर्ष्मा भयकर
महाकायो महाबाहुर्महाशीर्षो महाबल ।
विकृत परुषस्पर्शो विकचोद्बद्धपिण्डक ॥
स्थूलस्फिग्गूढनाभिश्च शिथिलोपचयो महान्
तथैव हस्ताभरणी महामायोऽङ्गदी तथा ॥ ८
उरसा धारयन्निष्कमग्निमाला यथाऽचल ।
तस्य हेममय चित्र बहुरूपाङ्गशोभितम् ॥ ९
तोरणप्रतिम शुभ्र किरीट मूर्ध्न्यशोभत ।
कुण्डले बालसूर्याभे माला हेममयी शुभाम्
धारयन्विपुल कास्य कवच च महाप्रभम् ।
किकिणीशतनिर्घोष रक्तध्वजपताकिनम् ॥
ऋक्षचर्मावनद्धाङ्ग नल्वमात्र महारथम् ।
सर्वायुधवरोपेतमास्थित ध्वजमालिनम् ॥ १२
अष्टचक्रसमायुक्त मेघगम्भीरनि स्वनम् ।
मत्तमातङ्गसकाशा लोहिताक्षा विभीषणा
१कामवर्णजवा युक्ता बलवन्त शत हया ।
वहन्तो राक्षस घोर वालवन्तो जितश्रमा
विपुलाभि सटाभिस्ते हेषमाणा मुहुर्मुहु ।
राक्षसोऽस्य विरूपाक्ष सूतो दीप्तास्यकुडल
रश्मिभि सूर्यरश्म्याभै सञ्जग्राह हयान् रणे
स तेन सहितस्तस्थावरुणेन यथा रवि ॥ १६
ससक्त इव चाभ्रेण
यथाऽद्रिर्महता महान् ।
दिव स्पृक् सुमहान्केतु
स्यन्दनेऽस्य समुच्छ्रित ॥ १७
रक्तोत्तमाङ्ग क्रव्यादो गृध्र परमभीषण ।
वासवाशनिनिर्घोष दृढज्यमतिविक्षिपन् ॥
व्यक्त किष्कुपरीणाह द्वादशारत्निकार्मुकम्
रथाक्षमात्रैरिषुभि सर्वा प्रच्छादयन्दिश
तस्या वीरापहारिण्या
निशाया कर्णमभ्ययात् ।
तस्य विक्षिपतश्चाप
रथे विष्टभ्य तिष्ठत । २०
अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशने ।
तेन वित्रास्यमानानि तव सैन्यानि भारत

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया चतु सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७४ ॥

१७५

यदिति ॥ १ ॥ वर्ष्मेति पाठे शरीरम् ॥ ३ ॥ निम्नितोदर निम्नित पृष्ठवशसलग्नमशनहानस्येत्रोदर यस्येत्यर्थ ॥ ४ ॥ करालवान् उन्नतदन्तचतुष्क ॥ ५ ॥ विकचश्चासावुद्वृद्ध पिण्डो दृढाङ्ग को मूर्धा यस्य स विकचोद्वृद्धपिण्डक । पाठान्तर विकटे विकृते उद्वृद्धे दृढे पिण्डके जङ्घोर्ध्वप्रदेशौ यस्य स विकटोद्बद्धपिण्डक ॥ ७ ॥ स्थूलस्फिक् शिथिलोपचय स्फिक्प्रदेशे एव शिथिल श्लथ उपचयो वृद्धिर्यस्य । पाठान्तरे शिखिल शिखावान् उपचयो ललाटप्रान्तो यस्येत्यर्थ । अङ्गदातिसाहचर्याद्धस्ताभरणी कटकमुद्रिकादिमान् ॥ ८ ॥ नल्वो हस्तचतु शतम ॥ १२ ॥ वाला स्कन्धवाला केसराणीति यावत् ॥ १४ ॥ किष्कु र्हस्तस्तन्मित पराणाहो विस्तारो यस्य अरत्निर्निरष्टमात्रा कर ॥ १९ ॥ १ कालवर्णसमायुक्ता इति पाठ ।

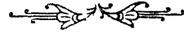
समकम्पन्त सर्वाणि सिन्धोरिव महोर्मय ।
तमापतन्त सप्रेक्ष्य विरूपाक्ष विभीषणम् ॥
उत्स्मयन्निव राधेयस्त्वरमाणोऽभ्यवारयत् ।
तत कर्णोऽभ्ययादेनमस्यन्नस्यन्तमन्तिकात्
मातङ्ग इव मातङ्ग यूथर्षभमिवर्षभ ।
स सन्निपातस्तुमुलस्तयोरासीद्विशापते ॥ २४
कर्णराक्षसयो राजन्निन्द्रशम्बरयोरिव ।
तौ प्रगृह्य महावेगे धनुषी भीमनि स्वने ॥
प्राच्छादयेतामन्योन्य तक्षमाणौ महेषुभि ।
तत पूर्णायतोत्सृष्टैरिषुभिर्नतपर्वभि ॥ २६
न्यवारयेतामन्योन्य कांस्ये निर्भिद्य वर्मणी ।
तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥
रथशक्तिभिरन्योन्य
विशिखैश्च ततक्षतु ।
सञ्छिन्दन्तौ च गात्राणि
सदधानौ च सायकान् ॥ २८
दहन्तौ च शरोल्काभिर्दुष्प्रेक्ष्यौ च बभूवतु
तौ तु विक्षतसर्वाङ्गौ रुधिरौघपरिप्लुतौ ॥
विभ्राजेता यथा वारि स्रवन्तौ गैरिकाचलौ
तौ शराग्रविनुन्नाङ्गौ निर्भिन्दन्तौ परस्परम्
नाकम्पयेतामन्योन्य यतमानौ महाद्युती ।
तत्प्रवृत्त निशायुद्ध चिर सममिवाभवत् ॥
प्राणयोर्दीव्यतो राजन्कर्णराक्षसयोर्मृधे ।
तस्य सदधतस्तीक्ष्णाञ्छरांश्चासक्तमस्यत ॥
धनुर्घोषेण वित्रस्ता स्वे परे च तदाऽभवन्
घटोत्कच्च यदा कर्णो विशेषयति नो नृप ॥
तत प्रादुष्करोद्दिव्यमस्त्रमस्त्रविदा वर ।
कर्णेन सधित दृष्ट्वा दिव्यमस्त्र घटोत्कच ॥
प्रादुश्चक्रे महामाया राक्षसी पाण्डुनन्दन ।
शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ॥ ३५
रक्षसा घोररूपाणा महत्या सेनया वृत ।
तमुद्यतमहाचाप दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपा ॥ ३६
भूतान्तकमिवायान्त कालदण्डोग्रधारिणम्
घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिता ॥ ३७
प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्र विव्यथुश्च नरा भृशम् ।
ततोऽश्मवृष्टिरत्युग्रा महत्यासीत्समन्तत ॥
अर्धरात्रेऽधिकबलै
विमुक्ता रक्षसा बलै ।
आयसानि च चक्राणि
भुशुण्ड्य शक्तितोमरा ॥ ३९
पतन्त्यविरला शूला शतघ्न्य पट्टिशास्तथा
तदुग्रमतिरौद्र च दृष्ट्वा युद्ध नराधिप ॥ ४०
पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता विप्रदुद्रुवु ।
तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी कर्णो मानी न विव्यथे
व्यधमच्च शरैर्माया ता घटोत्कचनिर्मिताम् ।
मायाया तु प्रहीणायाममर्षाच्च घटोत्कच ॥
विससर्ज शरान् घोरान्सूतपुत्र त आविशन्
ततस्ते रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा कर्ण महाहवे ।
विविशुर्धरणीं बाणा सक्रुद्धा इव पन्नगा ।
सूतपुत्रस्तु सक्रुद्धो लघुहस्त प्रतापवान् ॥
घटोत्कचमतिक्रम्य बिभेद दशभि शरै ।
घटोत्कचो विनिर्भिन्न सूतपुत्रेण मर्मसु ॥ ४५
चक्र दिव्य सहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशम् ।
क्षुरान्त बालसूर्याभ मणिरत्नविभूषितम् ॥
चिक्षेपाधिरथे क्रुद्धो भैमसेनिर्जिघासया ।
प्रविद्धमतिवेगेन विक्षिप्त कर्णसायकै ॥ ४७
अभाग्यस्येव सकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ।
घटोत्कचस्तु सक्रुद्धो दृष्ट्वा चक्र निपातितम् ।
कर्ण प्राच्छादयद्बाणै स्वर्भानुरिव भास्करम्
सूतपुत्रस्त्वसभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रम ॥
घटोत्कचरथ तूर्ण छादयामास पत्रिभि ।
घटोत्कचेन क्रुद्धेन गदा हेमाङ्गदा तदा ॥ ५०
क्षिप्ता भ्राम्य शरै साऽपि
कर्णेनाभ्याहताऽपतत् ।
ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य
कालमेघ इवोन्नदन् ॥ ५१
प्रववर्ष महाकायो द्रुमवर्ष नभस्तलात् ।
ततो मायाविन कर्णो भीमसेनसुत दिवि ॥
मार्गणैरभिविव्याध घन सूर्य इवाशुभि ।
तस्य सर्वान्हयान् हत्वा सछिद्य शतधा रथम्
अभ्यवर्षच्छरै कर्ण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
न चास्यासीदनिर्भिन्न गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम्

रथशक्तिभि रथाक्षमात्रैरिति प्रागुक्तं, रथाक्षमात्रैरिषुभि । 'रथ स्यन्दनदेहयो' इति कोशाद्देहानुकूलशक्तिमद्भिरिति वा ॥ २८ ॥ तस्य घटोत्कचस्य आसक्तमन्योन्यससक्त यथा स्यात्तथा शरानस्यत । आशक्तमिति पाठे यावच्छक्ति आर्षोऽच्प्रत्यय समासान्त ॥ ३२ ॥

सोऽदृश्यत मुहूर्तेन श्वाविच्छललितो यथा ।
न हयाश्च रथ तस्य न ध्वज न घटोत्कचम्
दृष्टवन्त स्म समरे शरौघैरभिसवृतम् ।
स तु कर्णस्य तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण शातयन् ॥
मायायुद्धेन मायावी [illegible] ।
सोऽयोधयत्तदा कर्ण मायया लाघवेन च ॥
अलक्ष्यमाणानि दिवि
शरजालानि चापतन् ।
भैमसेनिर्महामायो
मायया कुरुसत्तम ॥ ५८
विचचार महाकायो मोहयन्निव भारत ।
स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभानि च
अग्रसत्सूतपुत्रस्य दिव्यान्यस्त्राणि मायया ।
पुनश्चापि महाकाय सच्छिन्न शतधा रणे ॥
गतसत्त्वो निरुत्साह पतित खाद्व्यदृश्यत ।
त हत मन्यमाना स्म प्राणदन्कुरुपुङ्गवा ॥
अथ देहैर्नवैरन्यैर्दिक्षु सर्वास्वदृश्यत ।
पुनश्चापि महाकाय शतशीर्ष शतोदर ॥
व्यदृश्यत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वत ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षस ॥
सागरोर्मिरिवोद्भूतस्तिर्यगूर्ध्वमवर्तत ।
वसुधा दारयित्वा च पुनरप्सु न्यमज्जत ॥
अदृश्यत तदा तत्र पुनरुन्मज्जितोऽन्यत ।
सोऽवतीर्य पुनस्तस्थौ रथे हेमपरिष्कृते ॥
क्षितिं ख च दिशश्चैव माययाऽभ्येत्य दशित
गत्वा कर्णरथाभ्याश व्यचरत्कुण्डलानन
प्राह वाक्यमसम्भ्रान्त सूतपुत्र विशांपते ।
तिष्ठेदानीं क मे जीवन्सूतपुत्र गमिष्यसि ॥
युद्धश्रद्धामह तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ।
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्ष रक्ष क्रूरपराक्रमम् ॥
उत्पपातान्तरिक्ष च जहास च सुविस्तरम्
कर्णमभ्यहनच्चैव गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ६९
रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कच ।
रथिनामृषभ कर्ण धाराभिरिव तोयद ॥ ७०
शरवृष्टिं च ता कर्णो दूरात्प्राप्तामशातयत् ।
दृष्ट्वा च विहता माया कर्णेन भरतर्षभ ॥ ७१
घटोत्कचस्ततो माया ससर्जान्तर्हित पुन
सोऽभवद्गिरिरत्युच्च शिखरैस्तरुसकटै ॥
शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्रवणो महान् ।
तमञ्जनचयप्रख्य कर्णो दृष्ट्वा महीधरम् ॥ ७३
प्रपातैरायु[illegible]त न चुक्षुभे ।
स्मयन्निव तत कर्णो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥
तत सोऽस्त्रेण शैलेन्द्रो विक्षिप्तो वै व्यनश्यत
तत स तोयदो भूत्वा नील सेन्द्रायुधो दिवि
अश्मवृष्टिभिरत्युग्र सूतपुत्रमवाकिरत् ।
अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदा वर ॥
व्यधमत्कालमेघ त कर्णो वैकर्तनो वृष ।
स मार्गणगणै कर्णो दिश प्रच्छाद्य सर्वश
जघानास्त्र महाराज घटोत्कचसमीरितम् ।
तत प्रहस्य समरे भैमसेनिर्महाबल ॥ ७८
प्रादुश्चक्रे महामाया कर्ण प्रति महारथम् ।
स दृष्ट्वा पुनरायान्त रथेन रथिना वरम् ॥७९
घटोत्कचमसम्भ्रान्त राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तमातङ्गविक्रमै ॥ ८०
गजस्थैश्च रथस्थैश्च वाजिपृष्ठगतैस्तथा ।
नानाशस्त्रधरैर्घोरैर्नानाकवचभूषणै ॥ ८१
वृत घटोत्कच क्रूरैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महेष्वासो योधयामास राक्षसम्
घटोत्कचस्तत कर्ण विद्ध्वा पञ्चभिराशुगै
ननाद भैरव नाद भीषयन्सर्वपार्थिवान् ८३
भूयश्चाञ्जलिकेनाथ स मार्गणगण महत् ।
कर्णहस्तस्थित चाप चिच्छेदाशु घटोत्कच
अथान्यद्धनुरादाय दृढ भारसह महत् ।
विचकर्ष बलात्कर्ण इन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ॥
तत कर्णो महाराज प्रेषयामास सायकान्
सुवर्णपुङ्खाञ्छत्रुघ्नान् खेचरान् राक्षसान्प्रति
तद्बाणैरर्दित यूथ रक्षसा पीनवक्षसाम् ।
सिंहेनेवार्दित वन्य गजानामाकुल कुलम्८७
विधम्य राक्षसान्बाणै साश्वसूतगजान्विभु
ददाह भगवान्वह्निर्भूतानीव युगक्षये ॥ ८८
स हत्वा राक्षसीं सेना शुशुभे सूतनन्दन ।
पुरेव त्रिपुर दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वर ८९
तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु मारिष ।
नैन निरीक्षितुमपि कश्चिच्छक्नोति पार्थिव
ऋते घटोत्कचाद्राजन्
राक्षसेन्द्रान्महाबलात् ।
भीमवीर्यबलोपेतात्
क्रुद्धाद्वैवस्वतादिव ॥ ९१

तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्या
पावक समजायत ।
महोल्काभ्या यथा राजन्
सार्चिष स्नेहबिन्दव ॥ ९२
तल तलेन सहत्य सदश्य दशनच्छदम् ।
रथमास्थाय च पुनर्मायया निर्मित तदा ९३
युक्त गजनिभैर्वाहै पिशाचवदनै खरै ।
स सूतमब्रवीत्क्रुद्ध सूतपुत्राय मा वह ॥ ९४
स ययौ घोररूपेण रथेन रथिना वर ।
द्वैरथ सूतपुत्रेण पुनरेव विशापते ॥ ९५
स चिक्षेप पुन क्रुद्ध सूतपुत्राय राक्षस ।
अष्टचक्रा महाघोरामशनि रुद्रनिर्मिताम् ९६
द्वियोजनसमुत्सेधा योजनायामविस्तराम् ।
आयसी निचिता शूलै कदम्बमिव केसरै
तामवप्लुत्य जग्राह कर्णो न्यस्य महद्धनु ।
चिक्षेप चैना तस्यैव स्यन्दनात्सोऽवपुप्लुवे॥
साश्वसूतध्वज यान भस्म कृत्वा महाप्रभा
विवेश वसुधा भित्त्वा सुरास्तत्र विसिस्मियु
कर्ण तु सर्वभूतानि पूजयामासुरञ्जसा ।
यदवप्लुत्य जग्राह देवसृष्टा महाशनिम् १००
एव कृत्वा रणे कर्ण आरुरोह रथ पुन ।
ततो मुमोच नाराचान्सूतपुत्र परतप ॥ १
अशक्य कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानद ।
यदकार्षीत्तदा कर्ण सग्रामे भीमदर्शने ॥ २
स हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पर्वत ।
गन्धर्वनगराकार पुनरन्तरधीयत ॥ ३
एव स वै महाकायो मायया लाघवेन च ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदन
निहन्यमानेष्वस्त्रेषु मायया तेन रक्षसा ।
असम्भ्रान्तस्तदा कर्णस्तद्रक्ष प्रत्ययुध्यत ५
तत क्रुद्धो महाराज भैमसेनिर्महाबल ।
चकार बहुधाऽऽत्मान भीषयाणो महारथान्
ततो दिग्भ्य समापेतु सिहव्याघ्रतरक्षव ।
अग्निजिह्वाश्च भुजगा विहगाश्चाप्ययोमुखा
स कीर्यमाणो विशिखै कर्णचापच्युतै शरै
नागराडिव दुष्प्रेक्ष्यस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८
राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानास्तथैव च ।
शालावृकाश्च बहवो वृकाश्च विकृतानना ९
ते कर्ण क्षपयिष्यन्त सर्वत समुपाद्रवन् ।
अथैन वाग्भिरुग्राभिस्त्रासयाचक्रिरे तदा ॥
उद्यतैर्बहुभिर्घोरैरायुधै शोणितोक्षितै ।
तेषामनेकैरेकैक कर्णो विव्याध सायकै ११
प्रतिहत्य तु ता माया दिव्येनास्त्रेण राक्षसीम् ।
आजघान हयानस्य शरै सन्नतपर्वभि १२
ते भग्ना विक्षताङ्गाश्च भिन्नपृष्ठाश्च सायकै ।
वसुधामन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षस १३
स भग्नमायो हैडिम्बि कर्ण वैकर्तन तदा ।
एष ते विदधे मृत्युमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कर्णघटोत्कचयुद्धे पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७५ ॥

१७६

सजय उवाच ।
तस्मिस्तथा वर्तमाने कर्णराक्षसयोर्मृधे ।
अलायुधो राक्षसेन्द्रो वीर्यवानभ्यवर्तत ॥ १
महत्या सेनया युक्तो दुर्योधनमुपागमत् ।
राक्षसाना विरूपाणा सहस्रै परिवारित
नानारूपधरैर्वीरै पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
तस्य ज्ञातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको हत
किर्मीरश्च महातेजा हिडिम्बश्च सखा तदा ।
स दीर्घकालाध्युषित पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४
विज्ञायैतन्निशायुद्ध जिघासुर्भीममाहवे ।
स मत्त इव मातङ्ग सक्रुद्ध इव चोरग ॥ ५
दुर्योधनमिद वाक्यमब्रवीद्युद्धलालस ।
विदित ते महाराज यथा भीमेन राक्षसा

उल्काभ्या सर्जरसमिश्रोमुल्काभ्या ततो हि दीप्तस्य सर्जरसस्य कणा सस्नेहत्वात्सार्चिष एव पतन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७५ ॥

१७६

तस्मिस्तथेति । स्पष्टार्थोऽध्याय ॥ १ ॥

हिडिम्बबक[illegible]किर्मी[illegible] निहता मम बान्धवा
परामर्शश्च कन्याया हिडिम्बाया कृत पुरा
किमन्यद्राक्षसानन्यानस्मांश्च परिभूय ह ।
तमह सगण राजन्सवाजिरथकुञ्जरम् ॥ ८
हैडिम्बि च सहामात्य हन्तुमभ्यागत स्वयम्
अद्य कुन्तीसुतान्सर्वान्वासुदेवपुरोगमान् ॥९
हत्वा सभक्षयिष्यामि सर्वैरनुचरै सह ।
निवारय बल सर्व वय योत्स्याम पाण्डवान्
तस्यैतद्वचन श्रुत्वा हृष्टो दुर्योधनस्तदा ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्वाक्य भ्रातृभि परिवारित ११
त्वा पुरस्कृत्य सगण वय योत्स्यामहे परान्
न हि वैरान्तमनस स्थास्यन्ति मम सैनिका
एवमस्त्विति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गव ।
अभ्ययात्त्वरितो भैमिं सहित पुरुषादकै १३
दीप्यमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्चसा ।
तादृशेनैव राजेन्द्र यादृशेन घटोत्कच ॥
तस्याप्यतुलनिर्घोषो बहुतोरणचित्रित ।
ऋक्षचर्मावनद्धाङ्गो नल्वमात्रो महारथ ॥
तस्यापि तुरगा शीघ्रा हस्तिकाया खरस्वना
शत युक्ता महाकाया मासशोणितभोजना ॥
तस्यापि रथनिर्घोषो महामेघरवोपम ।
तस्यापि सुमहच्चाप दृढज्य कनकोज्ज्वलम् ॥
तस्याप्यक्षसमा बाणा
रुक्मपुङ्खा शिलाशिता
सोऽपि वीरो महाबाहु-
र्यथैव स घटोत्कच ॥
तस्यापि गोमायुबलाभिगुप्तो
बभूव केतुर्ज्वलनार्कतुल्य
स चापि रूपेण घटोत्कचस्य
श्रीमत्तमो व्याकुलदीपितास्य ॥१९
दीप्ताङ्गदो दीप्तकिरीटमाली
बद्धस्रगुष्णीषनिबद्धखड्ग ।
गदी भुशुण्डी मुसली हली च
शरासनी वारणतुल्यवर्ष्मा ॥ २०
रथेन तेनानलवर्चसा तदा
विद्रावयन्पाण्डववाहिनीं ताम् ।
रराज सख्ये परिवर्तमानो
विद्युन्माली मेघ इवान्तरिक्षे ॥ २१
ते चापि सर्वे प्रवरा नरेन्द्रा
महाबला वर्मिणश्चर्मिणश्च ।
हर्षान्विता युयुधुस्तस्य राजन्
समतत पाण्डवयोधवीरा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधयुद्धे षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७६ ॥

१७७

सञ्जय उवाच ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे ।
हर्षमाहारयाचक्रु कुरव सर्व एव ते ॥ १
तथैव तव पुत्रास्ते दुर्योधनपुरोगमा ।
अप्लवा प्लवमासाद्य तर्तुकामा इवार्णवम् ॥२
पुनर्जातमिवात्मान मन्वाना पुरुषर्षभा ।
अलायुध राक्षसेन्द्र स्वागतेनाभ्यपूजयन् ॥
तस्मिस्त्वमानुषे युद्धे वर्तमाने महाभये ।
कर्णराक्षसयोर्नक्त दारुणप्रतिदर्शने ॥ ४
उपप्रैक्षन्त पञ्चाला स्मयमाना सराजका ।
तथैव तावका राजन्वीक्षमाणास्ततस्तत ॥
चुक्रुशुर्नेदमस्तीति द्रोणद्रौणिकृपादय ।
तत्कर्म दृष्ट्वा सभ्रान्ता हैडिम्बस्य रणाजिरे ॥
सर्वमाविग्नमभवद्धाहाभूतमचेतनम् ।
तव सैन्य महाराज निराश कर्णजीविते ॥७
दुर्योधनस्तु सप्रेक्ष्य कर्णमार्तिं परा गतम् ।
अलायुध राक्षसेन्द्र समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ८
एष वैकर्तन कर्णो हैडिम्बेन समागत ।
कुरुते कर्म सुमहद्यदस्यौपयिक मृधे ॥ ९
पश्यैतान्पार्थिवान् शूरान्निहतान् भैमसेनिना
नानाशस्त्रैरभिहतान्पादपानिव दन्तिना ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७६ ॥

१७७
तमिति ॥ १ ॥ इदमस्मत्सैन्यम् ॥ ६ ॥

तवैष भाग समरे राजमध्ये मया कृत ।
तवैवानुमते वीर त विक्रम्य निबर्हय ॥ ११
पुरा वैकर्तन कर्णमेष पापो घटोत्कच ।
मायाबल समाश्रित्य कर्षयत्यरिकर्शन ॥ १२
एवमुक्त स राज्ञा तु राक्षसो भीमविक्रम ।
तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥
तत कर्ण समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो ।
प्रत्यमित्रमुपायान्तमर्दयामास मार्गणै ॥ १४
तयो समभवद्युद्ध क्रुद्धयो राक्षसेन्द्रयो ।
मत्तयोर्वासिताहेतोर्द्विपयोरिव कानने ॥१५
रक्षसा विप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिना वर ॥
अभ्यद्रवद्भीमसेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६
तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा ग्रस्त घटोत्कचम् ।
अलायुधेन समरे सिंहेनेव गवा पतिम् ॥१७
रथेनादित्यवपुषा भीम प्रहरता वर ।
किरञ्छरौघान्प्रययावलायुधरथ प्रति ॥ १८
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदाऽलायुध प्रभो ।
घटोत्कच समुत्सृज्य भीमसेन समाह्वयत् ॥
त भीम सहसाऽभ्येत्य राक्षसान्तकर प्रभो
सगण राक्षसेन्द्र त शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २०
तथैवालायुधो राजञ्शिलाधौतैरजिह्मगै ।
अभ्यवर्षन्त कौन्तेय पुन पुनररिंदम ॥ २१
तथा ते राक्षसा सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् ।
नानाप्रहरणा भीमास्त्वत्सुताना जयैषिण ॥
स ताड्यमानो बहुभिर्भीमसेनो महाबल ।
पञ्चभि पञ्चभि सर्वास्तानविध्यच्छितै शरै
ते वध्यमाना भीमेन राक्षसा क्रूरबुद्धय ।
विनेदुस्तुमुलान्नादान्दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥
तांस्त्रास्यमानान्भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलम्
अभिदुद्राव वेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ २५
त भीमसेन समरे तीक्ष्णाग्रैरक्षिणोच्छरै ।
अलायुधस्तु तानस्तान भीमेन विशिखान्रणे
चिच्छेद काश्चित्समरे त्वरया काश्चिदग्रहीत्
स त दृष्ट्वा राक्षसेन्द्र भीमो भीमपराक्रम ॥
गदा चिक्षेप वेगेन वज्रपातोपमा तदा ।
तामापतन्तीं वेगेन गदा ज्वालाकुला तत ॥
गदया ताडयामास सा गदा भीममाव्रजत् ।
स राक्षसेन्द्र कौन्तेय शरवर्षैरवाकिरत् ॥
तानप्यस्याकरोन्मोघान्राक्षसो निशितै शरैः
ते चापि राक्षसा सर्वे रजन्या भीमरूपिण ॥
शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजघ्नु रथकुञ्जरान् ।
पञ्चाला सृञ्जयाश्चैव वाजिन परमद्विपा ॥
न शान्ति लेभिरे तत्र राक्षसैर्भृशपीडिता ।
त तु दृष्ट्वा महाघोर वर्तमान महाहवम् ॥ ३२
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमिद वच ।
पश्य भीम महाबाहु राक्षसेन्द्रवश गतम्
पदमस्यानुगच्छ त्व मा विचारय पाण्डव ।
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च युधामन्यूत्तमौजसौ ॥
सहितौ द्रौपदेयाश्च कर्ण यान्तु महारथा ।
नकुल सहदेवश्च युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ३५
इतरान् राक्षसान् घ्नन्तु शासनात्तव पाण्डव।
त्वमपीमा महाबाहो चमू द्रोणपुरस्कृताम् ॥
वारयस्व नरव्याघ्र महद्धि भयमागतम् ।
एवमुक्ते तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा महारथा ॥३७
जग्मुर्वैकर्तन कर्ण राक्षसांश्चैव तान् रणे ।
अथ पूर्णायतोत्सृष्टै शरैराशीविषोपमै ॥
धनुश्चिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्र प्रतापवान्
हयांश्चास्य शितैर्बाणै सारथिं च महाबल
जघान मिषत सङ्ख्ये भीमसेनस्य राक्षस
सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्धताश्वो हतसारथि ॥
तस्मै गुर्वीं गदा घोरा विनदन्नुत्ससर्ज ह ।
ततस्ता भीमनिर्घोषामापतन्तीं महागदाम्
गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च ।
तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोर कर्म भयावहम् ॥
भीमसेन प्रहृष्टात्मा गदामाशु परामृशत् ।
तयो समभवद्युद्ध तुमुल नररक्षसो ॥ ४३
गदानिपातसंह्रादैर्भुव कम्पयतोर्भृशम् ।
गदाविमुक्तौ तौ भूय समासाद्येतरेतरम् ॥
मुष्टिभिर्वज्रसंह्रादैरन्योन्यमभिजघ्नतु ॥
रथचक्रैर्युगैरक्षैरधिष्ठानैरुपस्करै ॥ ४५
यथासन्नमुपादाय निजघ्नतुरमर्षणौ ॥
तौ विक्षरन्तौ रुधिर समासाद्येतरेतरम् ॥
मत्ताविव महानागौ चकृषाते पुन पुन ।
तदपश्यद्धृषीकेश पाण्डवाना हिते रत ॥
स भीमसेनरक्षार्थं हैडिम्बिं पर्यचोदयत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधयुद्धे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७७ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७७ ॥

१७८

सञ्जय उवाच ।
सदृश्य समरे भीम रक्षसा ग्रस्तमन्तिकात्
वासुदेवोऽब्रवीद्राजन् घटोत्कचमिद वच
पश्य भीम महाबाहो रक्षसा ग्रस्तमाहवे ।
पश्यता सर्वसैन्याना तव चैव महाद्युते ॥ २
स कर्ण त्व समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधम्
जहि क्षिप्र महाबाहो पश्चात्कर्ण वधिष्यसि
स वार्ष्णेयवच श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य वीर्यवान्
युयुधे राक्षसेन्द्रेण बकभ्रात्रा घटोत्कच ॥
तयो सुतुमुल युद्ध बभूव निशि रक्षसो• ।
अलायुधस्य चैवोग्र हैडिम्बस्यापि भारत ॥
अलायुधस्य योधाश्च राक्षसान् भीमदर्शनान्
वेगेनापतत शूरान्प्रगृहीतशरासनान् ॥ ६
आत्तायुध सुसक्रुद्धो युयुधानो महारथ ।
नकुल सहदेवश्च चिच्छिदुर्निशितै शरै ॥
सर्वांश्च समरे राजन्किरीटी क्षत्रियर्षभान् ।
परिचिक्षेप बीभत्सु सर्वत प्रकिरञ्छरान्
कर्णश्च समरे राजन् व्यद्रावयत पार्थिवान् ।
धृष्टद्युम्नशिखण्ड्यादीन्पञ्चालाना महारथान्
तान्वध्यमानान्दृष्ट्वाऽथ भीमो भीमपराक्रम
अभ्ययात्त्वरित कर्ण विशिखान्प्रकिरन् रणे
ततस्तेऽप्याययुर्हत्वा राक्षसान्यत्र सूतज ।
नकुल सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथ ॥ ११
ते कर्ण योधयामासु पञ्चाला द्रोणमेव तु ।
अलायुधस्तु सक्रुद्धो घटोत्कचमरिंदमम् ।
परिघेणातिकायेन ताडयामास मूर्धनि ॥१२
स तु तेन प्रहारेण भैमसेनिर्महाबल ।
ईषन्मूर्छितमात्मानमस्तभयत वीर्यवान् ॥१३
ततो दीप्ताग्निसकाशा शतघण्टामलकृताम्
चिक्षेप तस्मै समरे गदा काञ्चनभूषिताम् ।
सा हयाश्च रथ चास्य सारथि च महास्वना
चूर्णयामास वेगेन विसृष्टा भीमकर्मणा ॥
स भग्नहयचक्राक्षाद्विशीर्णध्वजकूबरात् ।
उत्पपात रथात्तूर्ण मायामास्थाय राक्षसीम्
स समास्थाय माया तु ववर्ष रुधिर बहु ।
विद्युद्विभ्राजित चासीत्तुमुलाभ्राकुल नभ ॥
ततो वज्रनिपाताश्च साशनिस्तनयित्नव ।
महाश्चटचटाशब्दस्तत्रासीच्च महाहवे ॥ १८
ता प्रेक्ष्य महती माया
राक्षसो राक्षसस्य च ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य हैडिम्बि-
स्ता माया माययाऽवधीत् ॥ १९
सोऽभिवीक्ष्य हता माया मायावी माययैव हि
अश्मवर्ष सुतुमुल विससर्ज घटोत्कचे ॥ २०
अश्मवर्ष स त घोर शरवर्षेण वीर्यवान् ।
दिक्षु विध्वसयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥
ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षताम् ।
आयसै परिघै शूलैर्गदामुसलमुद्गरै ॥ २२
पिनाकै करवालैश्च तोमरप्रासकम्पनै ।
नाराचैर्निशितैर्भल्लै शरैश्चक्रै परश्वधै ।
अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षोलूखलैरपि ॥ २३
उत्पाटितैर्महाशाखैर्विविधैर्जगतीरुहै ।
शमीपीलुकदम्बैश्च चम्पकैश्चैव भारत ॥ २४
इङ्गुदैर्बदरीभिश्च कोविदारैश्च पुष्पितै ।
पलाशैश्चारिमेदैश्च प्लक्षन्यग्रोधपिप्पलै ॥ २५
महद्भि समरे तस्मिन्नन्योन्यमभिजघ्नतु ।
विपुलै पर्वताग्रैश्च नानाधातुभिराचितै ॥
तेषा शब्दो महानासीद्वज्राणा भिद्यतामिव
युद्ध समभवद्घोर भैम्यलायुधयोर्नृप ॥ २७
हरीन्द्रयोर्यथा राजन्वालिसुग्रीवयो †पुरा ।
तौ युद्ध्वा विविधैर्घोरैरायुधैर्विशिखैस्तथा ।
प्रगृह्य च शितौ खड्गावन्योन्यमभिपेततु ॥
तावन्योन्यमभिद्रुत्य केशेषु सुमहाबलौ ।
भुजाभ्या पर्यगृह्णीता महाकायौ महाबलौ ॥
तौ स्विन्नगात्रौ प्रस्वेद सुस्रुवाते जनाधिप ।
रुधिर च महाकायावतिवृष्टाविवाम्बुदौ ॥३०
अथाभिपत्य वेगेन समुद्भ्राम्य च राक्षसम्
बलेनाक्षिप्य हैडिम्बिश्चकर्तास्य शिरो महत्
सोऽपहृत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्या विभूषितं
तदा सुतुमुल नाद ननाद सुमहाबल ॥ ३२
हत दृष्ट्वा महाकाय बकज्ञातिमरिंदमम् ।
पञ्चाला पाण्डवाश्चैव सिंहनादान्विनेदिरे

१७८

सदृश्येति ॥ १ ॥ हरीन्द्रयो सिंहमुख्ययो ॥ २८ ॥ † हरीन्द्रयो कपिमुख्ययोरित्यर्थ ।

ततो भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
अवादयन्पाण्डवेया राक्षसे निहते युधि ॥
अतीव सा निशा तेषां बभूव विजयावहा ।
विद्योतमाना विबभौ समन्ताद्दीपमालिनी
अलायुधस्य तु शिरो भैमसेनिर्महाबल ।
दुर्योधनस्य प्रमुखे चिक्षेप गतचेतस ॥ ३६
अथ दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा हतमलायुधम् ।
बभूव परमोद्विग्न सह सैन्येन भारत ॥ ३७
तेन ह्यस्य प्रतिज्ञात भीमसेनमह युधि ।
हन्तेति स्वयमागम्य स्मरता वैरमुत्तमम् ३८
ध्रुव स तेन हन्तव्य इत्यमन्यत पार्थिव ।
जीवित चिरकाल हि भ्रातृणा चाप्यमन्यत
स त दृष्ट्वा विनिहत भीमसेनात्मजेन वै ।
प्रतिज्ञा भीमसेनस्य पूर्णामेवाभ्यमन्यत ४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधवधे
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७८ ॥

१७९

सञ्जय उवाच ।
निहत्यालायुध रक्ष प्रहृष्टात्मा घटोत्कच
ननाद विविधान्नादान्वाहिन्या प्रमुखे तव
तस्य त तुमुल शब्द श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनम् ।
तावकाना महाराज भयमासीत्सुदारुणम् २
अलायुधविषक्त तु भैमसेनि महाबलम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महाबाहु पञ्चालान्समुपाद्रवत् ३
दशभिर्दशभिर्बाणैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
दृढै पूर्णायतोत्सृष्टैर्बिभेद नतपर्वभि ॥ ४
तत परमनाराचैर्युधामन्यूत्तमौजसौ ।
सात्यकिं च रथोदार कम्पयामास मार्गणै ५
तेषामप्यस्यता सख्ये सर्वेषा सव्यदक्षिणम् ।
मण्डलान्येव चापानि व्यदृश्यन्त जनाधिप
तेषा ज्यातलनिर्घोषो रथनेमिस्वनश्च ह ।
मेघानामिव घर्मान्ते बभूव तुमुलो निशि ७
ज्यानेमिघोषस्तनयित्नुमान्वै
धनुस्तडिन्मण्डलकेतुश्रृङ्ग ।
शरौघवर्षाकुलवृष्टिमांश्च
सग्राममेघ स बभूव राजन् ॥ ८
तदद्भुत शैल इवाप्रकम्पो
वर्ष महाशैलसमानसार ।
विध्वसयामास रणे नरेन्द्र
वैकर्तन शत्रुगणावमर्दी ॥ ९
ततोऽतुलैर्वज्रनिपातकल्पै
शितै शरै काञ्चनचित्रपुङ्खै ।
शत्रून् व्यपोहत्समरे महात्मा
वैकर्तन पुत्रहिते रतस्ते ॥ १०
सञ्छिन्नभिन्नध्वजिनश्च केचि-
त्केचिच्छरैरर्दितभिन्नदेहा ।
केचिद्विसूताविह याश्च केचि-
द्वैकर्तनेनाशु कृता बभूवु ॥ ११
अविन्दमानास्त्वथ शर्म सख्ये
यौधिष्ठिर ते बलमभ्यपद्यन् ।
तान्प्रेक्ष्य भग्नान्विमुखीकृतांश्च
घटोत्कचो रोषमतीव चक्रे ॥ १२
आस्थाय त काञ्चनरत्नचित्र
रथोत्तम सिहवत्सननाद ।
वैकर्तन कर्णमुपेत्य चापि
विव्याध वज्रप्रतिमै पृषत्कै ॥ १३
तौ कर्णिनाराचशिलीमुखैश्च
नालीकदण्डासनवत्सदन्तै ।
वराहकर्णै सविपाठश्रृङ्गै
क्षुरप्रवर्षैश्च विनेदतु खम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७८ ॥

१७९

निहत्येति ॥ १ ॥ केतुश्रृङ्ग 'ध्वजाशिखरम् श्रृङ्ग प्रभुत्वे शिखरे ' इति **मेदिनी** ॥ ८ ॥

तद्बाणधारावृतमन्तरिक्षं
तिर्यग्गताभिः समरे रराज ।
सुवर्णपुङ्खज्वलितप्रभाभि-
र्विचित्रपुष्पाभिरिव प्रजाभिः ॥ १५
समाहितावप्रतिमप्रभावा-
वन्योन्यमाजघ्नतुरुत्तमास्त्रैः ।
तयोर्हि वीरोत्तमयोर्न कश्चि-
द्ददर्श तस्मिन्समरे विशेषम् ॥ १६
अतीव तच्चित्रमतुल्यरूपं
बभूव युद्धं रविभीमसून्वोः ।
समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं
दिवीव राहुंशुमतोः प्रमत्तम् ॥ १७
सञ्जय उवाच ।
घटोत्कचं यदा कर्णो न विशेषयते नृप ।
ततः प्रादुश्चकारोग्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ १८
तेनास्त्रेणावधीत्तस्य रथं सहयसारथिम् ।
विरथश्चापि हैडिम्बिः क्षिप्रमन्तरधीयत १९
धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
मामकैः प्रतिपन्नं यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय २०
सञ्जय उवाच ।
अन्तर्हितं राक्षसेन्द्रं विदित्वा
सम्प्राक्रोशन्कुरवः सर्व एव ।
कथं नायं राक्षसः कूटयोधी
हन्यात्कर्णं समरेऽदृश्यमानः ॥ २१
ततः कर्णो लघुचित्रास्त्रयोधी
सर्वा दिशः प्रावृणोद्बाणजालैः ।
न वै किञ्चित्प्रापतत्तत्र भूतं
तमोभूते सायकैरन्तरिक्षे ॥ २२
नैवाददानो न च सन्दधानो
न चेषुधी स्पृश्यमानः कराग्रैः ।
अदृश्यद्वै लाघवात्सूतपुत्रः
सर्वं बाणैश्छादयानोऽन्तरिक्षम् २३
ततो माया दारुणामन्तरिक्षे
घोरा भीमा विहिता राक्षसेन ।
अपश्याम लोहिताभ्रप्रकाशां
देदीप्यन्तीमग्निशिखामिवोग्राम् २४
ततस्तस्या विद्युतः प्रादुरास-
न्नुल्काश्चापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र ।
घोषश्चास्याः प्रादुरासीत्सुघोरः
सहस्रशो नदतां दुन्दुभीनाम् ॥ २५
ततः शराः प्रापतन् रुक्मपुङ्खाः
शक्त्यृष्टिप्रासमुसलान्यायुधानि ।
परश्वधास्तैलधौताश्च खड्गाः
प्रदीप्ताग्रास्तोमराः पट्टिशाश्च ॥ २६
मयूखिनः परिघा लोहबद्धा
गदाश्चित्राः शितधाराश्च शूलाः ।
गुर्व्यो गदा हेमपट्टावनद्धाः
शतघ्न्यश्च प्रादुरासन्समन्तात् ॥ २७
महाशिलाश्चापतंस्तत्र तत्र
सहस्रशः साशनयश्च वज्राः ।
चक्राणि चानेकशतक्षुराणि
प्रादुर्बभूवुर्ज्वलनप्रभाणि ॥ २८
तां शक्तिपाषाणपरश्वधानां
प्रासासिवज्राशनिमुद्गराणाम् ।
वृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं
कर्णः शरौघैर्न शशाक हन्तुम् ॥ २९
शराहतानां पततां हयानां
वज्राहतानां च तथा गजानाम् ।
शिलाहतानां च महारथानां
महान्निनादः पततां बभूव ॥ ३०
सुभीमनानाविधशस्त्रपातै-
र्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् ।
दौर्योधनं वै बलमार्तरूप-
मावर्तमानं ददृशे भ्रमत्तत् ॥ ३१
हाहाकृतं सपरिवर्तमानं
संलीयमानं च विषण्णरूपम् ।
ते त्वार्यभावात्पुरुषप्रवीराः
पराङ्मुखा नो बभूवुस्तदानीम् ३२
तां राक्षसीं भीमरूपां सुघोरां
वृष्टिं महाशस्त्रमयीं पतन्तीम् ।
दृष्ट्वा बलौघांश्च निपात्यमानान्
महद्भयं तव पुत्रान्विवेश ॥ ३३
शिवाश्च वैश्वानरदीप्तजिह्वाः
सुभीमनादाः शतशो नदन्ती ।
रक्षोगणान्नर्दतश्चापि वीक्ष्य
नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ॥ ३४

तिर्यग्गताभिरिषुपङ्क्तिभिरिति शेषः ॥१५॥ प्रतिपन्नं कर्तव्यत्वेन ज्ञातमनुष्ठितं च । २० ॥ अदृश्यत् अदृश्यत ॥ २३ ॥

ते दीप्तजिह्वानलतीक्ष्णदंष्ट्रा
विभीषणा शैलनिकाशकाया ।
नभोगता शक्तिविषक्तहस्ता
मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमुग्राम् ॥ ३५
तैराहतास्ते शरशक्तिशूलै
गदाभिरुग्रै परिघैश्च दीप्तै ।
वज्रै पिनाकैरशनिप्रहारै
शतघ्निचक्रैर्मथिताश्च पेतु ॥ ३६
शूला भुशुण्ड्योऽश्मगुडा शतघ्न्य
स्थूलाश्च कार्ष्णायसपट्टनद्धा ।
तेऽवाकिरंस्तव पुत्रस्य सैन्य
ततो रौद्र कश्मल प्रादुरासीत् ३७
विकीर्णान्त्रा विहतैरुत्तमाङ्गै
सभग्नाङ्गा शिश्यिरे तत्र शूरा ।
छिन्ना हया कुञ्जराश्चापि भग्ना
सचूर्णिताश्चैव रथा शिलाभि ३८
एव महच्छस्त्रवर्ष सृजन्त-
स्ते यातुधाना भुवि घोररूपा ।
माया सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन
नामुञ्चन्वै याचमान न भीतम् ॥ ३९
तस्मिन् घोरे कुरुवीरावमर्दे
कालोत्सृष्टे क्षत्रियाणामभावे ।
ते वै भग्ना सहसा व्यद्रवन्त
प्राक्रोशन्त कौरवा सर्व एव ४०
पलायध्व कुरवो नैतदस्ति
सेन्द्रा देवा घ्नन्ति न पाण्डवार्थे ।
तथा तेषा मज्जता भारताना
तस्मिन् द्वीप सूतपुत्रो बभूव ॥ ४१
तस्मिन् सक्रन्दे तुमुले वर्तमाने
सैन्ये भग्ने लीयमाने कुरूणाम् ।
अनीकाना प्रविभागे प्रकाशे
नाज्ञायन्ते कुरवो नेतरे च ॥ ४२
निर्मर्यादे विद्रवे घोररूपे
सर्वा दिश प्रेक्षमाणा स्म शून्या ।
ता शस्त्रवृष्टिमुरसा गाहमान
कर्ण स्मैक तत्र राजन्नपश्यन् ॥ ४३
ततो बाणैरावृणोदन्तरिक्ष
दिव्या माया योधयन् राक्षसस्य ।
ह्रीमान्कुर्वन् दुष्कर चार्यकर्म
नैवामुह्यत्सयुगे सूतपुत्र ॥ ४४
ततो भीता समुदैक्षन्त कर्ण
राजन्सर्वे सैन्धवा बाह्लिकाश्च ।
असमोह पूजयन्तोऽस्य सख्ये
सपश्यन्तो विजय राक्षसस्य ॥ ४५
तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी
सम सर्वाश्चतुरोऽश्वाञ्जघान ।
ते जानुभिर्जगतीमन्वपद्यन्
गतासवो निर्दशनाक्षिजिह्वा ॥ ४६
ततो हताश्वादवरुह्य याना-
दन्तर्मना कुरुषु प्राद्रवत्सु ।
दिव्ये चास्त्रे मायया वध्यमाने
नैवामुह्यच्चिन्तयन्प्राप्तकालम् ॥ ४७
ततोऽब्रुवन् कुरव सर्व एव
कर्ण दृष्ट्वा घोररूपा च मायाम् ।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्ण
नश्यन्त्येते कुरवो धार्तराष्ट्रा ॥ ४८
करिष्यत किंच नो भीमपार्थौ
तपन्तमेन जहि पाप निशीथे ।
यो न सग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्ये-
त्स न पार्थान् सबलान् योधयेत ॥
तस्मादेन राक्षस घोररूप
शक्त्या जहि त्व दत्तया वासवेन ।
मा कौरवा सर्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण नेशु सयोधा ॥ ५०
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजस्त्रास्यमान बल च ।
महच्छ्रुत्वा निनद कौरवाणा
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्ण ॥ ५१
स वै क्रुद्ध सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत्प्रतिघात रणेऽसौ ।
शक्तिं श्रेष्ठा वैजयन्तीमसह्या
समाददे तस्य वध चिकीर्षन् ॥ ५२
याऽसौ राजन्निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य ।
या वै प्रादात्सूतपुत्राय शक्र
शक्तिं श्रेष्ठा कुण्डलाभ्या निमाय ५३

उरसा हार्दबलेन ॥ ४३ ॥

ता वै शक्तिं लेलिहाना प्रदीप्ता
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव जिह्वाम् ।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥ ५४
तामुत्तमां परकायावहन्त्रीं
दृष्ट्वा शक्तिं बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्
कृत्वाऽऽत्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम् ॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरिक्षे नरेन्द्र ।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम ॥ ५६
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविवेश ॥ ५७
स निर्भिन्नो विविधैरस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्नागैर्मानुषै राक्षसैश्च ।
नदन्नादान्विविधान्भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या ॥
इदं चान्यच्चित्रमाश्चर्यरूपं
चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय ।
तस्मिन्काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा
बभौ राजञ्शैलमेघप्रकाशः ॥ ५९
ततोऽन्तरिक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।
अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥ ६०
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत्स्वेन देहेन राजन् ॥ ६१
पतद्रक्षः स्वेन कायेन तूर्ण-
मतिप्रमाणेन विवर्धता च ।
प्रियं कुर्वन्पाण्डवानां गतासु
रक्षौहिणीं तव तूर्णं जघान ॥ ६२
ततो मिश्राः प्राणदन्सिंहनादै
र्भेर्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च ।
दग्धां मायां निहतं राक्षसं च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन्कौरवेयाः ॥ ६३
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः ।
अन्वारूढस्तव पुत्रस्य यानं
हृष्टश्चापि प्राविशत्तत्स्वसैन्यम् ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचवधे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

संजय उवाच ।
हैडिम्बिं निहतं दृष्ट्वा विशीर्णमिव पर्वतम् ।
बभूवुः पाण्डवाः सर्वे शोकबाष्पाकुलेक्षणाः ॥
वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिप्लुतः ।
ननाद सिंहनादं वै पर्यष्वजत फाल्गुनम् ॥ २
स विनद्य महानादमभीषून्संनियम्य च ।
ननर्त हर्षसंवीतो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ ३
ततः परिष्वज्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत् ।
रथोपस्थगतो धीमान्प्राणदत्पुनरच्युतः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं ज्ञात्वा वासुदेवं महाबलः ।
अर्जुनोऽथाब्रवीद्राजन्नातिहृष्टमना इव ॥ ५
अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदन ।
शोकस्थाने तु संप्राप्ते हैडिम्बस्य वधेन तु ॥ ६
विमुखानीह सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचम् ।
वयं च भृशमुद्विग्ना हैडिम्बेस्तु निपातनात् ॥ ७
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति जनार्दन ।
तदद्य शंस मे पृष्टः सत्यं सत्यवतां वर ॥ ८
यद्येतन्न रहस्यं ते वक्तुमर्हस्यरिंदम ।
धैर्यस्य वैकृतं ब्रूहि त्वमद्य मधुसूदन ॥ ९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०
हैडिम्बिमिति ॥ १ ॥ धैर्यस्य वैकृतमस्मत्पक्षक्षयेण तव हर्षोऽस्मद्धैर्यविनाशक इत्यर्थः ॥ ९ ॥

समुद्रस्येव संशोषं मेरोरिव विसर्पणम् ।
तथैतदद्य मन्येऽहं तव कर्म जनार्दन ॥ १०
श्रीवासुदेव उवाच ।
अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वं धनंजय ।
अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ११
शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यंसयित्वा महाद्युते ।
कर्णं निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनंजय॥१२
शक्तिहस्तं पुनः कर्णं को लोकेऽस्ति पुमानिह
य एनमभितस्तिष्ठेत्कार्तिकेयमिवाहवे ॥ १३
दिष्ट्याऽपनीतकवचो
दिष्ट्याऽपहृतकुण्डलः ।
दिष्ट्या सा व्यंसिता शक्ति
रमोघाऽस्य घटोत्कचे ॥ १४
यदि हि स्यात्सकवचस्तथैव स्यात्सकुण्डलः
सामरानपि लोकांस्त्रीनेकः कर्णो जयेद्रणे१५
वासवो वा कुबेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः ।
यमो वा नोत्सहेत्कर्णं रणे प्रतिसमासितुम्॥
गाण्डीवमुद्यम्य भवांश्चक्रं चाहं सुदर्शनम् ।
न शक्तौ स्वो रणे जेतुं तथायुक्तं नरर्षभम् १७
त्वद्धितार्थं तु शक्रेण मायापहृतकुण्डलः ।
विहीनकवचश्चायं कृतः परपुरंजय ॥ १८
उत्कृत्य कवचं यस्मात्कुण्डले विमले च ते ।
प्रादाच्छक्राय कर्णो वै तेन वैकर्तनः स्मृतः ॥
आशीविष इव क्रुद्धो जृम्भितो मन्त्रतेजसा ।
तथाऽद्य भाति कर्णो मे शान्तज्वाल इवानलः
यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्दत्ता महात्मना ।
वासवेन महाबाहो क्षिप्ता याऽसौ घटोत्कचे
कुण्डलाभ्यां निमायाथ दिव्येन कवचेन च ।
तां प्राप्यामन्यत वृषः सततं त्वां हतं रणे२२
एवं गतोऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केनचित्
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ॥२३
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः ।
रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः
युद्धशौण्डो महाबाहुर्नित्योद्यतशरासनः ।
केसरीव वने नर्दन्मातङ्ग इव यूथपान् ॥ २५
विमदान् रथशार्दूलान्कुरुते रणमूर्धनि ।
मध्यगत इवादित्यो यो न शक्यो निरीक्षितुं
त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र योधमुख्यैर्महात्मभिः ।
शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः ॥ २७
तपान्ते जलदो यद्वच्छरधाराः क्षरन्मुहुः ।
दिव्यास्त्रजलदः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान्॥
त्रिदशैरपि चास्याद्य शरवर्षं समन्ततः ।
अशक्यस्तदयं जेतुं स्रवद्भिर्मांसशोणितम् ॥
कवचेन विहीनश्च कुण्डलाभ्यां च पाण्डव ।
सोऽद्य मानुषतां प्राप्तो विमुक्तः शक्रदत्तया॥
एको हि योगोऽस्य भवेद्वधाय
च्छिद्रे ह्येनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तम् ।
कृच्छ्रं प्राप्तं रथचक्रे विमग्ने
हन्याः पूर्वं त्वं तु संज्ञां विचार्य ॥३१
न ह्युद्यतास्त्रं युधि हन्यादजय्य-
मप्येकवीरो बलभित्सवज्रः ।
जरासन्धश्चेदिराजो महात्मा
महाबाहुश्चैकलव्यो निषादः ॥ ३२
एकैकशो निहताः सर्व एते
योगैस्तैस्तैस्त्वद्धितार्थं मयैव ।
अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा
हिडिम्ब-किर्मीर-बकप्रधानाः
अलायुधः परचक्रावमर्दी
घटोत्कचश्चोग्रकर्मा तरस्वी ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचवधे श्रीकृष्णहर्षे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

अर्जुन उवाच ।
कथमस्मद्धितार्थं ते कैश्च योगैर्जनार्दन । जरासन्धप्रभृतयो घातिता पृथिवीश्वराः ॥ १

कुण्डलाभ्यां निमाय विनिमय कृत्वा ॥ २२ ॥ वृषो वर्मप्रधानः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

कथमिति । योगैरुपायैः ॥ १ ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

जरासन्धश्चेदिराजो नैषादिश्च महाबल ।
यदि स्युर्न हता पूर्वमिदानीं स्युर्भयङ्करा २
दुर्योधनस्तानवश्य वृणुयाद्रथसत्तमान् ।
तेऽस्मासु नित्यविद्विष्टा सश्रयेयुश्च कौरवान्
ते हि वीरा महेष्वासा कृतास्त्रा दृढयोधिन
धार्तराष्ट्रचमू कृत्स्ना रक्षेयुरमरा इव ॥ ४
सूतपुत्रो जरासन्धश्चेदिराजो निषादज ।
सुयोधन समाश्रित्य जयेयु पृथिवीमिमाम् ५
योगैरपि हता यैस्ते तन्मे शृणु धनञ्जय
अजय्या हि विना योगैर्मृधे ते दैवतैरपि॥ ६
एकैको हि पृथक् तेषा समस्ता सुरवाहिनीम्
योधयेत् समरे पार्थ लोकपालाभिरक्षिताम्॥
जरासन्धो हि रुषितो रौहिणेयप्रधर्षित ।
अस्मद्वधार्थ चिक्षेप गदा वै सर्वघातिनीम् ८
सीमन्तमिव कुर्वाणा नभस पावकप्रभाम् ।
अदृश्यत पतन्ती सा शक्रमुक्ता यथाऽशनि
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदा रोहिणिनन्दन ।
प्रतिघातार्थमस्त्र वै स्थूणाकर्णमवासृजत्॥१०
अस्त्रवेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि ।
दारयन्ती धरा देवीं कम्पयन्तीव पर्वतान्११
तत्र सा राक्षसी घोरा जरानाम्नी सुविक्रमा
सदधे सा हि सञ्जात जरासन्धमरिंदमम् ॥

द्वाभ्या जातो हि मातृभ्या-
मर्धदेह पृथक् पृथक् ।
जरया सन्धितो यस्मा
जरासन्धस्ततोऽभवत् ॥ १३

सा तु भूमिं गता पार्थ हता ससुतबान्धवा ।
गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राक्षसी १४
विनाभूत स गदया जरासन्धो महामृधे ।
निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ॥ १५
यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्ध प्रतापवान्
सेन्द्रा देवा न त हन्तु रणे शक्ता नरोत्तम ॥
त्वद्धितार्थं च नैषादिरङ्गुष्ठेन वियोजित ।
द्रोणेनाचार्यक कृत्वा छद्मना सत्यविक्रम ॥
स तु बद्धाङ्गुलित्राणो नैषादिर्दृढविक्रम ।
अतिमानी वनचरो बभौ राम इवापर ॥१८
एकलव्य हि साङ्गुष्ठमशक्ता देवदानवा ।
सराक्षसोरगा पार्थ विजेतु युधि कर्हिचित्
किमु मानुषमात्रेण शक्य स्यात्प्रतिवीक्षितु
दृढमुष्टि कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशम्
त्वद्धितार्थ तु स मया हत सग्राममूर्धनि ।
चेदिराजश्च विक्रान्त प्रत्यक्ष निहतस्तव ॥
स चाप्यशक्य सग्रामे जेतु सर्वसुरासुरै ।
वधार्थं तस्य जातोऽहमन्येषा च सुरद्विषाम्
त्वत्सहायो नरव्याघ्र लोकाना हितकाम्यया
हिडिम्बबककिर्मीरा भीमसेनेन पातिता ॥
रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशना ॥ २३
हतस्तथैव मायावी हैडिम्बेनाप्यलायुध ॥
हैडिम्बश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन घातित
यदि ह्येन नाहनिष्यत्कर्ण शक्त्या महामृधे
मया वध्योऽभविष्यत्स भैमसेनिर्घटोत्कच
मया न निहत पूर्वमेष युष्मत्प्रियेप्सया ॥
एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षस ।
धर्मस्य लोप्ता पापात्मा तस्मादेष निपातित
व्यसिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयाऽनघ ।
ये हि धर्मस्य लोप्तारो वध्यास्ते मम पाण्डव
धर्मसस्थापनार्थं हि प्रतिज्ञैषा ममाव्यया ।
ब्रह्म सत्य दम शौच धर्मो ह्री श्रीर्धृति क्षमा
यत्र तत्र रमे नित्यमह सत्येन ते शपे ।
न विषादस्त्वया कार्य कर्ण वैकर्तन प्रति ॥
उपदेक्ष्याम्युपाय ते येन त प्रसहिष्यसि ।
सुयोधन चापि रणे हनिष्यति वृकोदर ॥
तस्यापि च वधोपाय वक्ष्यामि तव पाडव
वर्धते तुमुलस्त्वेष शब्द परचमू प्रति ॥ ३२
विद्रवन्ति च सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश
लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति चमू तव
दहत्येष च व सैन्य द्रोण प्रहरता वर ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृष्णवाक्ये एकाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८१ ॥

सगदया गदासहितया राक्षस्या विनाभूत । अय भाव — गदयैव स दुर्जय कदाचिज्जितश्चेत्पुना राक्षस्या सधातु शक्य इत्युभयनाशेन जरासन्धो नष्ट इति ॥ १५ ॥ व्यसिता व्यर्था कृता शक्तिरिति शेष ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८१ ॥

१८२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एकवीरवधेऽमोघा शक्ति सूतात्मजे यदा
कस्मात्सर्वान्समुत्सृज्य स ता पार्थे न मुक्तवा
तस्मिन्हते हता हि स्यु सर्वे पाण्डवसृञ्जया
एकवीरवधे कस्माद्युद्धेन जयमादधे ॥ २
आहूतो न निवर्तेयमिति तस्य महाव्रतम् ।
स्वय मार्गयितव्य स सूतपुत्रेण फाल्गुन ॥ ३
ततो द्वैरथमानीय फाल्गुन शक्रदत्तया ।
जघान न वृष कस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
नून बुद्धिविहीनश्चाप्यसहायश्च मे सुत ।
शत्रुभिर्व्यसित पाप कथ नु स जयेदरीन्
या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणम्
सा शक्तिर्वासुदेवेन व्यसिता च घटोत्कचे॥
कुणेर्यथा हस्तगत ह्रियेत्फल बलीयसा।
तथा शक्तिरमोघा सा मोघीभूता घटोत्कचे
यथा वराहस्य शुनश्च युध्यतो
स्तयोरभावे श्वपचस्य लाभ ।
मन्ये विद्वन्वासुदेवस्य तद्व
युद्धे लाभ कर्णहैडिम्बयोर्वै ॥ ८
घटोत्कचो यदि हन्याद्धि कर्ण
परो लाभ स भवेत्पाण्डवानाम् ।
वैकर्तनो वा यदि त निहन्या
त्तथापि कृत्य शक्तिनाशात्कृत स्यात्
इति प्राज्ञ प्रज्ञयैतद्विचिन्त्य
घटोत्कच सूतपुत्रेण युद्धे ।
अघातयद्वासुदेवो नृसिंह
प्रिय कुर्वन्पाण्डवाना हित च ॥ १०
सञ्जय उवाच ।
एतच्चिकीर्षित ज्ञात्वा कर्णस्य मधुसूदन ।
नियोजयामास तदा द्वैरथे राक्षसेश्वरम् ॥
घटोत्कच महावीर्य महाबुद्धिर्जनार्दन ।
अमोघाया विघातार्थ राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
तदैव कृतकार्या हि वय स्याम कुरूद्वह ।
न रक्षेद्यदि कृष्णस्त पार्थं कर्णान्महारथात्
साश्वध्वजरथ सख्ये धृतराष्ट्र पतेद्भुवि ।
विना जनार्दन पार्थो योगानामीश्वर प्रभुम्
तैस्तैरुपायैर्बहुभी रक्ष्यमाण स पार्थिव ।
जयत्यभिमुख [illegible] कृष्णेन पालित ॥
स विशेषात्त्वमोघाया कृष्णोऽरक्षत पाण्डव
हन्याात्क्षिप्र हि कौन्तेय शक्तिर्वृक्षमिवाशनि
धृतराष्ट्र उवाच ।
विरोधी च कुमन्त्री च प्राज्ञमानी ममात्मज
यस्यैष समतिक्रान्तो वधोपायो जय प्रति ॥
स वा कर्णो महाबुद्धि सर्वशस्त्रभृता वर ।
न मुक्तवान्कथ सूतताममोघा धनञ्जये ॥ १८
तवापि समतिक्रान्तमेतद्गावल्गणे कथम् ।
एतमर्थ महाबुद्धे यत्त्वया नावबोधित ॥ १९
सञ्जय उवाच ।
दुर्योधनस्य शकुनेर्मम दु शासनस्य च ।
रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥
श्व सर्वसैन्यानुत्सृज्य जहि कर्ण धनञ्जयम्।
प्रेष्यवत्पाण्डुपञ्चालानुपभोक्ष्यामहे तत ॥
अथवा निहते पार्थे पाण्डवान्यतम तत ।
स्थापयेद्यदि वार्ष्णेयस्तस्मात्कृष्णो हि हन्यता
कृष्णो हि मूल पाण्डूना पार्थ स्कन्ध इवोद्गत
शाखा इवेतरे पार्था पञ्चाला पत्रसञ्ज्ञिता
कृष्णाश्रया कृष्णबला कृष्णनाथाश्च पाडवा
कृष्ण परायण चैषा ज्योतिषामिव चन्द्रमा
तस्मात्पर्णानि शाखाश्च
स्कन्ध चोत्सृज्य सूतज ।
कृष्ण हि विद्धि पाण्डूना
मूल सर्वत्र सर्वदा ॥ २५
हन्याद्यदि हि दाशार्हे कर्णो यादवनन्दनम्।
कृत्स्ना वसुमती राजन्वशे तस्य न सशय
यदि हि स निहत शयीत भूमौ
यदुकुलपाण्डवनन्दनो महात्मा ।
ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्वा
गिरिसमुद्रवना वश व्रजेत ॥ २७
सा तु बुद्धि कृताऽप्येव जाग्रति त्रिदशेश्वरे
अप्रमेये हृषीकेश युद्धकालेऽप्यमुह्यत ॥ २८
अर्जुन चापि राधेयात्सदा रक्षति केशव
न ह्येनमैच्छत्प्रमुखे सौते स्थापयितु रणे॥२९

१८२
एकवीरवधे इति॥१॥ एतत्प्रक्रनशक्त्यार्जुनहननम्॥११॥एष कृत्न जय प्रति अर्जुनस्येत्यथ १७ बिल्वमिति पा०

अन्यांश्चास्मै रथोदारानुपास्थापयदच्युत ।
अमोघा तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यामिति प्रभो
यश्चैव रक्षते पार्थं कर्णात्कृष्णो महामना ।
आत्मानं स कथं राजन्न रक्षेत्पुरुषोत्तम ॥३१
परिचिन्त्य तु पश्यामि चक्रायुधमरिंदमम् ।
न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यो जयेत जनार्दनम्
सञ्जय उवाच ।
ततः कृष्णं महाबाहुं सात्यकिः सत्यविक्रमः
पप्रच्छ रथशार्दूल कर्णं प्रति महारथ ॥ ३३
अयं च प्रत्ययः कर्णे शक्तिश्चामितविक्रमा ।
किमर्थं सूतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तु सा॥३४
श्रीवासुदेव उवाच ।
दुःशासनश्च कर्णश्च शकुनिश्च ससैन्धवः ।
सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्योधनपुरोगमाः ॥ ३५
' कर्ण कर्ण महेष्वास रणेऽमितपराक्रम ।
नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या जयतां वर॥
ऋते महारथात्कर्ण कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।
स हि तेषामतियशा देवानामिव वासवः ३७
तस्मिन्विनिहते पार्थे पाण्डवाः सृञ्जयैः सह।
भविष्यन्ति गतात्मानः सुरा इव निरग्नयः ॥
तथेति च प्रतिज्ञातं कर्णेन शिनिपुङ्गव ।
हृदि नित्यं च कर्णस्य वधो गाण्डीवधन्वनः ’
अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधां वर ।
ततो नावासृजच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतवाहने४०
फाल्गुनस्य हि सा मृत्युरिति चिन्तयतोऽनिश
न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधां वर
घटोत्कचे व्यसितां तु दृष्ट्वा तां शिनिपुङ्गव ।
मृत्योरास्यान्तरान्मुक्तं पश्याम्यद्य धनञ्जयम्
न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरस्तथा ।
न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा बीभत्सुराहवे
त्रैलोक्यराज्याद्यत्किञ्चिद्भवेदन्यत्सुदुर्लभम् ।
नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पार्थं धनञ्जयम् ॥
अतः प्रहर्षः सुमहान्युयुधानाद्य मेऽभवत् ।
मृतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थं धनञ्जयम् ॥ ४५
अतश्च प्रहितो युद्धे मया कर्णाय राक्षसः ।
न ह्यन्यः समरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रबाधितुम्॥
सञ्जय उवाच ।
इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः ।
धनञ्जयहिते युक्तस्तत्प्रिये सततं रतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृष्णवाक्ये द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

धृतराष्ट्र उवाच ।
कर्णदुर्योधनादीनां शकुनेः सौबलस्य च।
अपनीतं महत्तात तव चैव विशेषतः ॥ १
यदि जानीथ तां शक्तिमेकघ्नीं सततं रणे ।
अनिवार्यामसह्यां च देवैरपि सवासवैः ॥ २
सा किमर्थं तु कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा ।
न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वाऽपि सञ्जय३
सञ्जय उवाच ।
सङ्ग्रामाद्विनिवृत्तानां सर्वेषां नो विशांपते
रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रोऽयं समजायत ।
'प्रभातमात्रे श्वोभूते केशवायार्जुनाय वा।
शक्तिरेषा हि मोक्तव्या कर्ण कर्णेति नित्यशः
ततः प्रभातसमये राजन्कर्णस्य दैवतैः ।
अन्येषां चैव योधानां सा बुद्धिर्नाश्यते पुनः
दैवमेव परं मन्ये यत्कर्णो हस्तसंस्थया ।
न जघान रणे पार्थं कृष्णं वा देवकीसुतम्॥७
तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यता
दैवोपहतबुद्धित्वान्न तां कर्णो विमुक्तवान्८
कृष्णे वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया ।
पार्थे वा शक्रकल्पे वै वधार्थं वासवीं प्रभो९

निरग्नयोऽग्निं विना मुखहीना इवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अहमेवेत्यादिग्रन्थो भगवतो भक्तपक्षपातित्वप्रदर्शनार्थो न केवलमर्जुनार्थं इति भावः ॥ ४० ॥ हिते आमुष्मिके श्रेयसि प्रिये ऐहिके कल्याणे ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

कर्णेति । महज्जयालम्बनममोघशक्तिरूपमिति शेषः । अपनीतं नाशितम् । महदपनीतमन्याय इति वा ॥ १ ॥

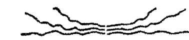
धृतराष्ट्र उवाच ।
दैवेनोपहता यूय स्वबुद्ध्या केशवस्य च ।
गता हि वासवी हत्वा तृणभूत घटोत्कचम्
कर्णश्च मम पुत्राश्च सर्वे चान्ये च पार्थिवा ।
तेन वै दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ११
भूय एव तु मे शस यथा युद्धमवर्तत ।
कुरूणा पाण्डवाना च हैडिम्बे निहते तदा
ये च तेऽभ्यद्रवन्द्रोण व्यूढानीका प्रहारिण
सृञ्जया सह पञ्चालैस्तेऽप्यकुर्वन्कथ रणम् ॥
सौमदत्तेर्वधाद्द्रोणमायान्त सैन्धवस्य च ।
अमर्षाज्जीवित त्यक्त्वा गाहमान वरूथिनीम्
जृम्भमाणमिव व्याघ्र व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
कथ प्रत्युद्ययौ द्रोणमस्यन्त पाण्डुसृञ्जया १५
आचार्य ये च तेऽरक्षन् दुर्योधनपुरोगमा ।
द्रौणि-कर्ण-कृपास्तात ते वाऽकुर्वन्किमाहवे
भारद्वाज जिघासन्तौ सव्यसाचिवृकोदरौ ।
समाच्छॅन्मामका युद्धे कथ सञ्जय शस मे ॥
सिन्धुराजवधेनेमे घटोत्कचवधेन ते ।
अमर्षित सुसक्रुद्धा रण चक्रु कथ निशि॥१८
सञ्जय उवाच ।
हते घटोत्कचे राजन्कर्णेन निशि राक्षसे
प्रणदत्सु च हृष्टेषु तावकेषु युयुत्सुषु ॥ १९
आपतत्सु च वेगेन वध्यमाने बलेऽपि च ।
विगाढाया रजन्या च राजा दैन्य पर गत
अब्रवीच्च महाबाहुर्भीमसेनमिद वच ।
आवारय महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम्॥
हैडिंबेश्चैव घातेन मोहो मामाविशन्महान् ।
एव भीम समादिश्य स्वरथे समुपाविशत्२२
अश्रुपूर्णमुखो राजा नि श्वसश्च पुन पुन ।
कश्मल प्राविशद्घोर दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्॥
त तथा व्यथित दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
मा व्यथा कुरु कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते॥२४
वैक्लव्य भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे ।
उत्तिष्ठ राजन्युद्धयस्व वह गुर्वी धुर विभो२५
त्वयि वैक्लव्यमापन्ने सशयो विजये भवेत् ।
श्रुत्वा कृष्णस्य वचन धर्मराजो युधिष्ठिर ॥
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्या कृष्ण वचनमब्रवीत्
विदिता मे महाबाहो धर्माणा परमा गति
ब्रह्महत्या फल तस्य य कृत नाऽवबुध्यते ।
अस्माक हि वनस्थाना हैडिम्बेन महात्मना
बालेनापि सता तेन कृत साह्य जनार्दन ।
अस्त्रहेतोर्गत ज्ञात्वा पाण्डव श्वेतवाहनम् ॥
असौ कृष्ण महेष्वास काम्यके मामुपस्थित
उषितश्च सहास्माभिर्यावन्नासीद्धनञ्जय ॥
गन्धमादनयात्राया दुर्गेभ्यश्च स्म तारिता
पाञ्चाली च परिश्रान्ता पृष्ठेनोढा महात्मना
आरम्भाच्चैव युद्धाना यदेष कृतवान् प्रभो ।
मदर्थे दुष्कर कर्म कृत तेन महाहवे ॥ ३२
स्वभावाद्या च मे प्रीति सहदेवे जनार्दन ।
सैव मे परमा प्रीती राक्षसेन्द्रे घटोत्कचे ॥
भक्तश्च मे महाबाहु प्रियोऽस्याह प्रियश्च मे
तेन विन्दामि वार्ष्णेय कश्मल शोकतापित
पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्राव्यमाणानि कौरवै
द्रोणकर्णौ तु सयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ॥
निशीथे पाण्डव सैन्यमेतत्सै-यप्रमर्दितम् ।
गजाभ्यामिव मत्ताभ्या यथा नलवन महत्
अनादृत्य बल बाह्वो
भीमसेनस्य माधव ।
चित्रास्त्रता च पार्थस्य
विक्रमन्ति स्म कौरवा ॥ ३७
एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधन ।
निहत्य राक्षस युद्धे हृष्टा नर्दन्ति सयुगे ॥
कथ वाऽस्मासु जीवत्सु त्वयि चैव जनार्दन
हैडिम्बि प्राप्तवान्मृत्यु सूतपुत्रेण सङ्गत ॥
कदर्थी कृत्य न सर्वान्पश्यत सव्यसाचिन
निहतो राक्षस कृष्ण भैमसेनिर्महाबल ॥
यदाऽभिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
नासीत्तत्र रणे कृष्ण सव्यसाची महारथ ॥
निरुद्धाश्च वय सर्वे सैन्धवेन दुरात्मना ।
निमित्तमभवद्द्रोण स पुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ४२
उपदिष्टो वधोपाय कर्णस्य गुरुणा स्वयम् ।
व्यायच्छतश्च खड्गेन द्विधा खड्ग चकार ह ॥
व्यसने वर्तमानस्य कृतवर्मा नृशसवत् ।
अश्वाञ्जघान सहसा तथोभौ पार्ष्णिसारथी॥
तथेतरे महेष्वासा सौभद्र युद्ध्यपातयन् ।
अल्पे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वना
सैन्धवो यादवश्रेष्ठ तच्च नातिप्रिय मम ।
यदि शत्रुवधो न्याय्यो भवेत्कर्तु हि पाडवै

दुष्प्रणीतेन दुर्नयेन ॥ ११ ॥ एतत्सैन्यप्रमर्दितम्-एतयो सैन्याभ्या प्रमर्दितमिति विग्रह ॥ ३६ ॥

कर्णद्रोणौ रणे पूर्वं हन्तव्याविति मे मति ।
एतौ हि मूल दु खानामस्माक पुरुषर्षभ ॥
एतौ रणे समासाद्य समाश्वस्त सुयोधन ।
यत्र वध्यो भवेद्द्रोण सूतपुत्रश्च सानुग ॥
तत्रावधीन्महाबाहु सैन्धव दूरवासिनम् ।
अवश्य तु मया कार्य सूतपुत्रस्य निग्रह ॥
ततो यास्याम्यह वीर स्वय कर्णजिघासया
भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन सङ्गत ॥
एवमुक्त्वा ययौ तूर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिर
स विस्फार्य महच्चाप शख प्रध्माप्य भैरवम्
ततो रथसहस्रेण गजाना च शतैस्त्रिभि ।
वाजिभि पञ्चसाहस्रै पञ्चालै सप्रभद्रकै
वृत शिखण्डी त्वरितो
राजान पृष्ठतोऽन्वयात् ।
ततो भेरी समाजघ्नु
शखान्दध्मुश्च दशिता ॥ ५३
पञ्चाला पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमा ।
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्वासुदेवो धनञ्जयम् ॥
'एष प्रयाति त्वरित क्रोधाविष्टो युधिष्ठिर
जिघासु सूतपुत्रस्य तस्योपेक्षा न युज्यते' ॥
एवमुक्त्वा हृषीकेश शीघ्रमश्वानचोदयत्।
दूर प्रयान्त राजानमन्वगच्छज्जनार्दन ॥ ५६
त दृष्ट्वा सहसा यान्त सूतपुत्रजिघासया ।
शोकोपहतसकल्प दह्यमानमिवाग्निना ॥
अभिगम्याब्रवीद्व्यासो धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
व्यास उवाच ।
कर्णमासाद्य सग्रामे दिष्ट्या जीवति फाल्गुन
सव्यसाचिवधाकाक्षी
शक्ति रक्षितवान् हि स ।
न चागाद्द्वैरथ जिष्णु-
र्दिष्ट्या तेन महारणे ॥ ५९
सृजेता स्पर्धिनावेतौ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वश
वध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडित सूतनन्दन ॥
वासवी समरे शक्ति ध्रुव मुञ्चेद्युधिष्ठिर ।
ततो भवेत्ते व्यसन घोर भरतसत्तम ॥ ६१
दिष्ट्या रक्षो हत युद्धे सूतपुत्रेण मानद ।
वासवी कारण कृत्वा कालेनोपहतो ह्यसौ
तवैव कारणाद्रक्षो निहत तात सयुगे ।
मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोके मन कृथा
प्राणिनामिह सर्वेषामेषा निष्ठा युधिष्ठिर ।
भ्रातृभि सहित सर्वै पार्थिवैश्च महात्मभि
कौरवान्समरे राजन्प्रतियुध्यस्व भारत ।
पञ्चमे दिवसे तात पृथिवी ते भविष्यति ॥
नित्य च पुरुषव्याघ्र धर्ममेवानुचिन्तय ।
आनृशस्य तपो दान क्षमा सत्य च पाण्डव
सेवेथा परमप्रीतो 'यतो धर्मस्ततो जय' ।
इत्युक्त्वा पाण्डव व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे व्यासवाक्ये त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८३ ॥

समाप्त घटोत्कचवधपर्व ६

द्रोणवधपर्व ७

१८४

सञ्जय उवाच ।
व्यासेनैवमथोक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिर ।
स्वय कर्णवधाद्वीरो निवृत्तो भरतर्षभ ॥ १
घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्रेण ता निशाम् ।
दु खामर्षवश प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिर ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्र्यशीत्यधिक शततमोऽध्याय ॥ १८३ ॥

१८४

व्यासेनैवमिति ततो दुर्योधन इति श्लोकौ स्पष्टार्थौ ॥ १ ॥

दृष्ट्वा भीमेन महती वार्यमाणा चमू तव ।
धृष्टद्युम्नमुवाचेद कुम्भयोनि निवारय ॥ ३
त्व हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात्
सशर कवची खड्गी धन्वी च परतापन ॥
अभिद्रव रणे हृष्टो मा च ते भी कथचन ।
जनमेजय शिखण्डी च दौर्मुखिश्च यशोधर
अभिद्रवन्तु सहृष्टा कुम्भयोनि समतत ।
नकुल सहदेवश्च द्रौपदेया प्रभद्रका ॥ ६
द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ ।
सात्यकि केकयाश्चैव पाण्डवश्च धनञ्जय ७
अभिद्रवन्तु वेगेन कुम्भयोनिवधेप्सया ।
तथैव रथिन सर्वे हस्त्यश्व यच्च किञ्चन ॥ ८
पदाताश्च रणे द्रोण पातयन्तु महारथम् ।
तथाऽऽज्ञप्तास्तु ते सर्वे पाण्डवेन महात्मना॥
अभ्यद्रवन्त वेगेन कुम्भयोनिवधेप्सया ।
आगच्छतस्तान्सहसा सर्वोद्योगेन पाडवान्
प्रतिजग्राह समरे द्रोण शस्त्रभृता वर ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वोद्योगेन पाण्डवान्
अभ्यद्रवत्सुसक्रुद्ध इच्छन्द्रोणस्य जीवितम्
तत प्रववृते युद्ध श्रान्तवाहनसैनिकम् १२
पाण्डवाना कुरूणा च गर्जतामितरेतरम् ।
निद्रान्धास्ते महाराज परिश्रान्ताश्च सयुगे॥
नाभ्यपद्यन्त समरे काञ्चिच्चेष्टा महारथा ।
त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका १४
सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी ।
वध्यता च तथा तेषा क्षताना च विशेषत ॥
अर्धरात्रि समाजज्ञे निद्रान्धाना विशेषत ।
सर्वे ह्यासन्निरुत्साहा क्षत्रिया दीनचेतस ॥
तव चैव परेषा च गतास्त्रा विगतेषव ।
ते तदा पारयन्तश्च ह्रीमन्तश्च विशेषत १७
स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जहु स्वामनीकिनीम् ।
अस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धा शेरते जना
रथेष्वन्ये गजेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत ।
निद्रान्धा नो बुबुधिरे काञ्चिच्चेष्टा नराधिप
तानन्ये समरे योधा प्रेषयन्तो यमक्षयम् ।
स्वप्नायमानास्त्वपरे परानिति विचेतस ॥ २०
आत्मान समरे जघ्नु स्वानेव च परानपि ।
नानावाचो विमुञ्चन्तो निद्रान्धास्ते महारणे
अस्माक च महाराज परेभ्यो बहवो जना ।
योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासरक्तलोचना ॥
ससर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्ते तथा परान्
जघ्नु शूरा रणे शूरास्तस्मिस्तमसि दारुणे ॥
हन्यमानमथात्मान परेभ्यो बहवो जना ।
नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशम्
तेषामेतादृशी चेष्टा विज्ञाय पुरुषर्षभ ।
उवाच वाक्य बीभत्सुरुच्चै सनादयन् दिश
श्रान्ता भवन्तो निद्रान्धा सर्वे एव सवाहना
तमसा च वृते सैन्ये रजसा बहुलेन च॥ २६
ते यूय यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिका ।
निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्तकम् ॥ २७
ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुन ।
ससाधयिष्यथान्योन्य सग्राम कुरुपाण्डवा
तद्वच सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य विशापते ।
अरोचयन्त सैन्यानि तथा चान्योन्यमब्रुवन्॥
चुक्रुशु कर्ण कर्णेति तथा दुर्योधनेति च ।
उपारमत पाण्डूना विरता हि वरूथिनी ३०
तथा विक्रोशमानस्य फाल्गुनस्य ततस्तत ।
उपारमत पाण्डूना सेना तव च भारत॥ ३१
तामस्य वाच देवाश्च ऋषयश्च महात्मन ।
सर्वसैन्यानि चाक्षुद्रा प्रहृष्टा प्रत्यपूजयन् ॥
तत्सपूज्य वचोऽक्रूर सर्वसैन्यानि भारत।
मुहूर्तमस्वपन् राजन् श्रान्तानि भरतर्षभ॥३३
सा तु सप्राप्य विश्राम ध्वजिनी तव भारत
सुखमाप्तवती वीरमर्जुन प्रत्यपूजयत् ।
त्वयि वेदास्तथाऽस्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ
धर्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ३५
यच्चाश्वस्तास्तवेच्छाम शर्म पार्थ तदस्तु ते।
मनसश्च प्रियानर्थान् वीरक्षिप्रमवाप्नुहि ॥३६
इति ते त नरव्याघ्र प्रशसन्तो महारथा ।
निद्रया समवाक्षिप्तास्तूष्णीमासन्विशापते ॥
अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेषु चापरे ।
गजस्कन्धगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ३८
सायुधा सगदाश्चैव सखड्गा सपरश्वधा ।
सप्रासकवचाश्चान्ये नरा सुप्ता पृथक् पृथक्
गजास्ते पन्नगाभोगैर्हस्तैर्भूरेणुगुण्ठितै ।
निद्रान्धा वसुधा चक्रुर्घ्राणनि श्वासशीतला
सुप्ता शुशुभिरे तत्र नि श्वसन्तो महीतले ।
विकीर्णा गिरयो यद्वन्नि श्वसद्भिर्महोरगै ४१
स मा च विषमा चक्रु खुराग्रैर्विकृता महीम्
हया काञ्चनयोक्त्रास्ते केसरालम्बिभिर्युगै ॥

सुषुपुस्तत्र राजेन्द्र युक्ता वाहेषु सर्वश ।
एव हयाश्च नागाश्च योधाश्च भरतर्षभ ।
युद्धाद्विरम्य सुषुपु श्रमेण महताऽन्विता ४३
तत्तथा निद्रया भग्नमबोध प्रास्वपद्बलम् ।
कुशलै शिल्पिभिर्न्यस्त पटे चित्रमिवाद्भुत
ते क्षत्रिया कुण्डलिनो युवान
परस्पर सायकविक्षताङ्गा ।
कुम्भेषु लीना सुषुपुर्गजाना
कुचेषु लग्ना इव कामिनीनाम् ॥ ४५
तत कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता॥४६
दशशताक्षककुब्दरिनि सृत
किरणकेसरभासुरपिञ्जर ।
तिमिरवारणयूथविदारण
समुदियादुदयाचलकेसरी ॥ ४७
हरवृषोत्तमगात्रसमद्युति
स्मरशरासनपूर्णसमप्रभ ।
नववधूस्मितचारुमनोहर
प्रविसृत कुमुदाकरबान्धव ॥ ४८
ततो मुहूर्ताद्भगवान्पुरस्ताच्छशलक्षण ।
अरुण दर्शयामास ग्रसन् ज्योति प्रभा प्रभु
अरुणस्य तु तस्यानु जातरूपसमप्रभम् ।
रश्मिजाल महच्चन्द्रो मन्द मन्दमवासृजत ॥
उत्सारयन्त प्रभया तमस्ते चन्द्ररश्मय ।
पर्यगच्छञ्छनै सर्वा दिश ख च क्षितिं तथा
ततो मुहूर्ताद्भुवन ज्योतिर्भूतमिवाभवत् ।
अप्रख्यमप्रकाश च जगामाशु तमस्तथा ॥५२
प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे ।
विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तञ्चरास्तत ॥ ५३
बोध्यमान तु तत्सैन्य राजञ्चन्द्रस्य रश्मिभि
बुबुधे शतपत्राणा वन सूर्यांशुभिर्यथा ॥ ५४
यथा चन्द्रोदयोद्भूत क्षुभित सागरोऽभवत्
तथा चन्द्रोदयोद्भूत स बभूव बलार्णव ॥५५
तत प्रववृते युद्ध पुनरेव विशापते ।
लोके लोकविनाशाय पर लोकमभीप्सताम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि रात्रियुद्धे सैन्यनिद्रायां चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८४ ॥

१८५

सञ्जय उवाच ।
ततो दुर्योधनो द्रोणमभिगम्याब्रवीदिदम्
अमर्षवशमापन्नो जनयन्हर्षतेजसी ॥ १
दुर्योधन उवाच ।
न मर्षणीया सग्रामे विश्रमन्त श्रमान्विता
सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्षा विशेषत ॥ २
यत्त मर्षितमस्माभिर्भवत प्रियकाम्यया ।
न एते परिविश्रान्ता पाण्डवा बलवत्तरा ३
सर्वथा परिहीना स्म तेजसा च बलेन च ।
भवता पाल्यमानास्ते विवर्धन्ते पुन पुन ॥ ४
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि
ब्राह्मादीनि च यानि ह ।
तानि सर्वाणि तिष्ठन्ति
भवत्येव विशेषत ॥ ५
न पाण्डवेया न वय नान्ये लोके धनुर्धरा ।
युध्यमानस्य ते तुल्या सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥६
ससुरासुरगन्धर्वानिमॉल्लोकान् द्विजोत्तम ।
सर्वास्त्रविद्भवान्हन्याद्दिव्यैरस्त्रैर्न सशय ॥ ७
स भवान्मर्षयत्येतास्त्वत्तो भीतान्विशेषत ।
शिष्यत्व वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यता

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८४ ॥

१८५

तत इति ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुद्धर्षितो द्रोण कोपितश्च सुतेन ते ।
समन्युरब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिद वच ॥ ९
स्थविर सन्परं शक्त्या घटे दुर्योधनाहवे ।
अत पर मया कार्य क्षुद्र विजयगृद्धिना॥१०
अनस्त्रविदय सर्वो हन्तव्योऽस्त्रविदा जन ।
यद्भवान्मन्यते चापि शुभ वा यदि वाऽशुभम्
तद्वै कर्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा ।
निहत्य सर्वपञ्चालान् युद्धे कृत्वा पराक्रमम्
विमोक्ष्ये कवच राजन्सत्येनायुधमालभे ।
मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्जुन श्रान्तमाहवे ॥ १३
तस्य वीर्य महाबाहो शृणु सत्येन कौरव ।
त न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसा
उत्सहन्ते रणे जेतु कुपित सव्यसाचिनम् ।
खाण्डवे येन भगवान्प्रत्युद्यात सुरेश्वर ॥ १५
सायकैर्वारितश्चापि वर्षमाणो महात्मना ।
यक्षा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये बलगर्विता
निहता पुरुषेन्द्रेण तच्चापि विदित तव ।
गन्धर्वा घोषयात्रायां चित्रसेनादयो जिता
यूय तैर्ह्रियमाणाश्च मोक्षिता दृढधन्वना ।
निवातकवचाश्चापि देवाना शत्रवस्तथा॥१८
सुरैरवध्या सग्रामे तेन वीरेण निर्जिता ।
दानवाना सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम्१९
विजिग्ये पुरुषव्याघ्र स शक्यो मानुषै कथम्
प्रत्यक्ष चैव ते सर्व यथाबलमिद तव ॥ २०
क्षपित पाण्डुपुत्रेण चेष्टता नो विशापते ।

सञ्जय उवाच ।

त तदाऽभिप्रशसन्तमर्जुन कुपितस्तदा॥२१
द्रोण तव सुतो राजन्पुनरेवेदमब्रवीत् ।
अह दु शासन कर्ण शकुनिर्मातुलश्च मे॥ २२
हनिष्यामोऽर्जुन सख्ये
द्विधा कृत्वाऽद्य भारतीम् ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा
भारद्वाजो हसन्निव ॥ २३
अन्ववर्तत राजान स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत्
को हि गाण्डीवधन्वान ज्वलन्तमिव तेजसा
अक्षय क्षपयेत्कश्चित्क्षत्रिय क्षत्रियर्षभम् ।
त न वित्तपतिर्नेन्द्रो न यमो न जलेश्वर ॥२५
नासुरोरगरक्षासि क्षपयेयु सहायुधम् ।
मूढास्त्वेतानि भाषन्ते यानीमान्यात्थ भारत
युद्धे ह्यर्जुनमासाद्य स्वस्तिमान्को व्रजेद्गृहान् ।
त्व तु सर्वाभिशङ्कित्वान्निष्ठुर पापनिश्चय ॥
श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तास्तत्तद्वक्तुमिहेच्छसि ।
गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मार्थे जहि मा चिरं
त्वमप्याशसये योद्धु कुलज क्षत्रियो ह्यसि ।
इमान्कि क्षत्रियान्सर्वान्घातयिष्यस्यनागस
त्वमस्य मूल वैरस्य तस्मादासादयार्जुनम् ।
एष ते मातुल प्राज्ञ क्षत्रधर्ममनुव्रत ॥ ३०
दुर्द्यूतदेवी गान्धारे प्रयात्वर्जुनमाहवे ।
एषोऽक्षकुशलो जिह्मो द्यूतकृत्कितव शठ ॥
देविता निकृतिप्रज्ञो युधि जेष्यति पाण्डवान्
त्वया कथितमत्यर्थ कर्णेन सह हृष्टवत् ॥ ३२
असकृच्छून्यवन्मोहाद्धृतराष्ट्रस्य शृण्वत ।
'अह च तात कर्णश्च भ्राता दु शासनश्च मे३३
पाण्डुपुत्रान्हनिष्याम सहिता समरे त्रय ।'
इति ते कत्थमानस्य श्रुत ससदि ससदि ३४
अनुतिष्ठ प्रतिज्ञा ता सत्यवाक् भव तै सह।
एष ते पाण्डव शत्रुरविशङ्कोऽग्रत स्थित ॥
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व श्लाघ्यस्तव वधो जयात् ।
दत्त भुक्तमधीत च प्राप्तमैश्वर्यमीप्सितम्॥३६
कृतकृत्योऽनृणश्चासि मा भैर्युध्यस्व पाण्डवम्
इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्तत यत परे ।
द्वैधीकृत्य तत सेना युद्ध समभवत्तदा॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणदुर्योधनभाषणे
पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८५ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८५ ॥

१८६

सञ्जय उवाच ।
त्रिभागमात्रशेषाया रात्र्या युद्धमवर्तत ।
कुरूणा पाण्डवाना च सहृष्टाना विशापते १
अथ चन्द्रप्रभा मुष्णन्नादित्यस्य पुर सर ।
अरुणोऽभ्युदयाचक्रे ताम्रीकुर्वन्निवाम्बरम् २
प्राच्या दिशि सहस्रांशोररुणेनारुणीकृतम् ।
तापनीय यथा चक्र भ्राजते रविमण्डलम् ॥ ३
ततो रथाश्वाश्च मनुष्ययाना-
न्युत्सृज्य सर्वे कुरुपाण्डुयोधा ।
दिवाकरस्याभिमुख जपन्त
सन्ध्यागता प्राञ्जलयो बभूवु ॥ ४
ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोण सोमकपाण्डवान् ।
अभ्यद्रवत्सपञ्चालान्दुर्योधनपुरोगम ॥ ५
द्वैधीकृतान्कुरून् दृष्ट्वा माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
सपत्नान्सव्यत कृत्वा अपसव्यमिम कुरु ॥
स माधवमनुज्ञाय कुरुष्वेति धनञ्जय ।
द्रोणकर्णौ महेष्वासौ सव्यत पर्यवर्तत ॥ ७
अभिप्राय तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरञ्जय ।
आजिशीर्षगत पार्थं भीमसेनोऽभ्युवाच ह
भीमसेन उवाच ।
अर्जुनार्जुन बीभत्सो शृणुष्वैतद्वचो मम ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागत ॥
अस्मिंश्चेदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे ।
असभावितरूपस्त्व सुनृशस करिष्यसि ॥
सत्य-श्री-धर्म-यशसा वीर्येणानृण्यमाप्नुहि ।
भिन्ध्यनीक युधा श्रेष्ठ अपसव्यमिमान्कुरु ॥
सञ्जय उवाच ।
स सव्यसाची भीमेन चोदित केशवेन च
कर्णद्रोणावतिक्रम्य समन्तात्पर्यवारयत् ॥
तमाजिशीर्षमायान्त दहन्त क्षत्रियर्षभान् ।
पराक्रान्त पराक्रम्य तत क्षत्रियपुङ्गवा ॥
नाशक्नुवन्वारयितु वर्धमानमिवानलम् ।
अथ दुर्योधन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल
अभ्यवर्षञ्छरव्रातै कुन्तीपुत्र धनञ्जयम् ।
तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदा वर ॥
कदर्थी कृत्य राजेन्द्र शरवर्षैरवाकिरत् ।
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य लघुहस्तो जितेन्द्रिय
सर्वानविध्यन्निशितैर्दशभिर्दशभि शरै ।
उद्धूता रजसो वृष्टि शरवृष्टिस्तथैव च ॥ १७
तमश्च घोर शब्दश्च तदा समभवन्महान् ।
न द्यौर्न भूमिर्न दिश प्राज्ञायन्त तथागते ।
सैन्येन रजसा मूढ सर्वमन्धमिवाभवत् ।
नैव ते न वय राजन्प्राज्ञासिष्म परस्परम् ॥
उद्देशेन हि तेन स्म समयुध्यन्त पार्थिवा
विरथा रथिनो राजन्समासाद्य परस्परम् ॥
केशेषु समसज्जन्त कवचेषु भुजेषु च ।
हताश्वा हतसूताश्च निश्चेष्टा रथिनो हता ॥
जीवन्त इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयार्दिता
हतान् गजान्समाश्लिष्य पर्वतानिव वाजिन.
गतसत्त्वा व्यदृश्यन्त तथैव सह सादिभि ।
ततस्त्वभ्यवसृत्यैव सग्रामादुत्तरा दिशम् ॥
आतिष्ठ बाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
तमाजिशीर्षादेकान्तमपक्रान्त निशाम्य तु ॥
समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवाना विशापते
भ्राजमान श्रिया युक्त ज्वलन्तमिव तेजसा
द्रोण दृष्ट्वा परे त्रेसुश्चेरुर्मम्लुश्च भारत ।
आह्वयन्त परानीक प्रभिन्नमिव वारणम् ॥
नैनमाशसिरे जेतु दानवा वासव यथा ।
केचिदासन्निरुत्साहा केचित्क्रुद्धा मनस्विन.
विस्मिताश्चाभवन्केचित् केचिदासन्नमर्षिता
हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिंषन्नराधिपा ॥ २८
अपरे दशनैरोष्ठान् दशनक्रोधमूर्छिता ।
व्याक्षिपन्नायुधान्यन्ये ममृदुश्चापरे भुजान् ॥
अन्ये चान्वपतन्द्रोण त्यक्तात्मानो महौजस
पञ्चालास्तु विशेषेण द्रोणसायकपीडिता ॥

१८६

त्रिभागमात्रशेषाया मुहूर्तत्रयावशिष्टायाम् । तत्र सूर्योदयोत्तर त्रयोदश्या द्रोणस्य नाश । त्रयोदश्यां शुक्लाया युद्धारम्भस्य ' **हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । प्रवृत्त भारत युद्धम्** '—इति भारत-सावित्र्यामुक्तस्य चोपपत्ति सिद्ध्यति ॥ १ ॥

समसज्जन्त राजेन्द्र समरे भृशवेदना ।
ततो विराटद्रुपदौ द्रोण प्रति ययू रणे३१
तथा चरन्त सग्रामे भृश समरदुर्जयम् ।
द्रुपदस्य तत पौत्रास्त्रय एव विशापते ॥ ३२
चेदयश्च महेष्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्युधि ।
तेषा द्रुपदपौत्राणा त्रयाणा निशितै शरै ॥
त्रिभिर्द्रोणोऽहरत्प्राणास्ते हता न्यपतन्भुवि
ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकैकेयसृञ्जयान्
मत्स्यांश्चैवाजयत्कृत्स्नान्
भारद्वाजो महारथान् ।
ततस्तु द्रुपद क्रोधा
च्छरवर्षमवासृजत ॥ ३५
द्रोण प्रति महाराज विराटश्चैव सयुगे ।
त निहत्येषुवर्ष तु द्रोण क्षत्रियमर्दन ॥ ३६
तौ शरैश्छादयामास विराटद्रुपदावुभौ ।
द्रोणेन च्छाद्यमानौ तु क्रुद्धौ सग्राममूर्धनि
द्रोण शरैर्विव्यधतु. परम क्रोधमास्थितौ ।
ततो द्रोणो महाराज क्रोधामर्षसमन्वित ॥
भल्लाभ्या भृशतीक्ष्णाभ्या
चिच्छेद धनुषी तयो ।
ततो विराट कुपित
समरे तोमरान्दश ॥ ३९
दश चिक्षेप च शरान्द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
शक्ति च द्रुपदो घोरामायसी स्वर्णभूषिताम्
चिक्षेप भुजगेन्द्राभा
क्रुद्धो द्रोणरथ प्रति ।
ततो भल्लै सुनिशितै-
श्छित्त्वा तास्तोमरान्दश ॥ ४१
शक्ति कनकवैदूर्या द्रोणश्चिच्छेद सायकै ।
ततो द्रोण सुपीताभ्या भल्लाभ्यामरिमर्दन
द्रुपद च विराट च प्रेषयामास मृत्यवे ।
हते विराटे द्रुपदे केकयेषु तथैव च ॥ ४३
तथैव चेदिमत्स्येषु पञ्चालेषु तथैव च ।
हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नप्तृषु ॥ ४४

द्रोणस्य कर्म तद्दृष्ट्वा कोपदु खसमन्वित ।
शशाप रथिना मध्ये धृष्टद्युम्नो महामना ॥
इष्टापूर्तात्तथा क्षात्राद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु ।
द्रोणो यस्याद्य मुच्येत य वा द्रोण पराभवेत्
इति तेषा प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुष्मताम् ।
आयाद्द्रोण सहानीक पाञ्चाल्य परवीरहा
पञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन्पाण्डवै सह
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबल ॥
सोदर्याश्च यथा मुख्यास्तेऽरक्षन्द्रोणमाहवे ।
रक्ष्यमाण तथा द्रोण सर्वैस्तैस्तु महारथै ॥
यतमानास्तु पञ्चाला न शेकु प्रतिवीक्षितुम्
तत्राक्रुध्यद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ५०
स एन वाग्भिरुग्राभिस्ततक्ष पुरुषर्षभ ॥

भीमसेन उवाच ।

द्रुपदस्य कुले जात सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः
क क्षत्रियो मन्यमान प्रेक्षेतारिमवस्थितम् ।
पितृपुत्रवध प्राप्य पुमान्क परिपालयेत्॥ ५२
विशेषतस्तु शपथ शपित्वा राजससदि ।
एष वैश्वानर इव समिद्ध स्वेन तेजसा ॥
शरचापेन्धनो द्रोण क्षत्र दहति तेजसा ।
पुरा करोति नि शेषा पाण्डवानामनीकिनी
स्थिता पश्यत मे कर्म द्रोणमेव व्रजाम्यहम्
इत्युक्त्वा प्राविशत्क्रुद्धो द्रोणानीकं वृकोदर
शरै पूर्णायतोत्सृष्टैर्द्रावयस्तव वाहिनीम् ।
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्य प्रविश्य महती चमू
आससाद रणे द्रोण तदासीत्तुमुल महत् ।
नैव नस्तादृश युद्ध दृष्टपूर्व न च श्रुतम् ॥ ५७
यथा सूर्योदये राजन्समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
ससक्तान्येव चादृश्यन् रथवृन्दानि मारिष
हतानि च विकीर्णानि शरीराणि शरीरिणा
केचिदन्यत्र गच्छन्त पथि चान्यैरुपद्रुता ॥
विमुखा पृष्ठतश्चान्ये ताड्यन्ते पार्श्वत परे।
तथा ससक्तयुद्ध तदभवद्भृशदारुणम् ।
अथ सध्यागत सूर्य क्षणेन समपद्यत ॥

शशाप शपथ कृतवान् ॥४५॥ इष्टापूर्तात्तथा क्षात्रादिति।इष्ट यागहोमादि। आपूर्त क्षेत्रारामादि।क्षात्र द्रुपदकुलोत्पन्नत्वात्। ब्राह्मण्य याजोपयाजयोर्ब्राह्मणयोस्तपसा ब्राह्मणरूपादग्नेश्च जातत्वात्। एतत्सर्व तस्य नश्यतु। यस्य शत्रुर्द्रोणो न मुच्येत मरण न प्राप्नुयात। य वा मा वा द्रोणो यदि पराभवेदिति ॥ ४६ ॥ अवास्थितमारिमुक्ताविध शपथ शपित्वाऽपि क परिपालयेत्न्स्तद्धनन न कुर्यादपि तु सर्वोऽपि तद्धनन कुर्यादेवेति सार्ध श्लोक ॥५२॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सकुलयुद्धे षडशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८६ ॥

१८७

सञ्जय उवाच ।

ते तथैव महाराज दशिता रणमूर्धनि ।
सन्ध्यागत सहस्राशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ १
उदिते तु सहस्राशौ तप्तकाञ्चनसप्रभे ।
प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्तत ॥ २
द्वन्द्वानि तत्र यान्यासन्ससक्तानि पुरोदयात्।
तान्येवाभ्युदिते सूर्ये समसज्जन्त भारत ॥
रथैर्हया हयैर्नागा पादातैश्चापि कुञ्जरा ।
हयैर्हया समाजग्मु पादाताश्च पदातिभि
रथा रथैरिभैर्नागास्तथैव भरतर्षभ ।
ससक्ताश्च वियुक्ताश्च योधा सन्यपतन् रणे॥
ते रात्रौ कृतकर्माण श्रान्ता सूर्यस्य तेजसा
क्षुत्पिपासापरीताङ्गा विसञ्ज्ञा बहवोऽभवन्
शङ्खभेरीमृदङ्गाना कुञ्जराणा च गर्जताम् ।
विस्फारितविकृष्टाना कार्मुकाणा च कूजता
शब्द समभवद्राजन्दिविस्पृग्भरतर्षभ ।
द्रवता च पदातीना शस्त्राणा पततामपि ॥
हयाना ह्रेषता चापि रथाना च निवर्तताम्
क्रोशता गर्जता चैव तदासीत्तुमुल महत् ॥
विवृद्धस्तुमुल शब्दो द्यामगच्छन्महास्तदा ।
नानायुधनिकृत्ताना चेष्टतामातुर स्वन ॥
भूमावश्रूयत महास्तदाऽऽसीत्कृपण महत् ।
पतता पात्यमानाना पत्त्यश्वरथदान्तिनाम्
तेषु सर्वेष्वनीकेषु
व्यतिषक्तेष्वनेकश ।
स्वे स्वाञ्जघ्नु परे स्वाश्च
स्वान् परेषा परे परान् ॥ १२
वीरबाहुविसृष्टाश्च योधेषु च गजेषु च ।
राशय प्रत्यदृश्यन्त वाससा नेजनेष्विव ॥
उद्यतप्रतिपिष्टाना खड्गाना वीरबाहुभि ।
स एव शब्दस्तद्रूपो वाससा निज्यतामिव
अर्धासिभिस्तथा खड्गैस्तोमरै सपरश्वधै ।
निकृष्टयुद्ध ससक्तं महदासीत्सुदारुणम् ॥ १५
गजाश्वकायप्रभवा नरदेहप्रवाहिनीम् ।
शस्त्रमत्स्यसुसपूर्णा मासशोणितकर्दमाम् ॥
आर्तनादस्वनवती पताकाशस्त्रफेनिलाम् ।
नदी प्रावर्तयन्वीरा परलोकौघगामिनीम् ॥
शरशक्त्यर्दिता क्लान्ता रात्रिमूढाल्पचेतस
विष्टभ्य सर्वगात्राणि व्यतिष्ठन्गजवाजिन ॥
बाहुभि कवचैश्चित्रै शिरोभिश्चारुकुण्डलै
युद्धोपकरणैश्चान्यैस्तत्र तत्र चकाशिरे ॥ १९
क्रव्यादसङ्घैराकीर्णं मृतैरर्धमृतैरपि ।
नासीद्रथपथस्तत्र सर्वमायोधन प्रति ॥ २०
मज्जत्सु चक्रेषु रथान्सत्त्वमास्थाय वाजिन ।
कथञ्चिदवहन् श्रान्ता वेपमाना शरार्दिता
कुलसत्त्वबलोपेता वाजिनो वारणोपमा ।
विह्वल तूर्णमुद्भ्रान्त सभय भारतातुरम् ॥
बलमासीत्तदा सर्वमृते द्रोणार्जुनावुभौ ।
तावेवास्ता निलयन तावार्तायनमेव च ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षडशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८६ ॥

१८७

ते तथैवेति । सहस्राशु विकीर्णकरसहस्र उदेष्यन्तमित्यर्थ । आदित्य सूर्यम् ॥ १ ॥ स्वे कौरवा स्वान् स्वभृत्यान्परे पाण्डवा स्वान् स्वभृत्यान् । स्वे इत्यनुवर्तते । परेषा पाण्डवाना स्वान् स्वे कौरवा । परेषा पाण्डवाना परान् कौरवान् परे पाण्डवा जघ्नुरित्यन्वय । परेषामित्युभयत्र सबध्यते । स्वपरविभागो वक्तु सञ्जयस्यानुरोधात् ॥ १२ ॥ **वीरेति** । निज्यन्ते प्रक्षाल्यन्ते वासासि येषु ते प्रदेशा नेजनानि तेषु यथा वाससा राशयो भवन्त्येवमुद्यताना प्रतिकूल पिष्टाना च खड्गाना राशय प्रत्यदृश्यन्त । निज्यता क्षालनै उद्यमोद्यम्य शिलाया स्फाल्यमानानाम् । श्लोकद्वयम् ॥ १३ ॥ अर्धासिभिरेकधारै १५ ॥ निलयनमाश्रय आर्तायनमार्ताना भयवारण स्वायाना शत्रूणा तु तावेव मृत्युकरावित्यर्थ ॥ २३ ॥

तावेवान्ये समासाद्य जग्मुर्वैवस्वतक्षयम् ।
आविग्नमभवत्सर्वं कौरवाणां महद्बलम् ॥
पञ्चालानां च संसक्तं न प्राज्ञायत किंचन ।
अन्तकाक्रीडसदृशं भीरूणां भयवर्धनम्॥ २५
पृथिव्यां राजवंश्यानामुत्थिते महति क्षये ।
न तत्र कर्णं द्रोणं वा नार्जुनं न युधिष्ठिरम्॥
न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सात्यकिं
न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्योधनसौबलौ ॥
न कृपं मद्रराजं च
कृतवर्माणमेव च ।
न चान्यांश्चैव चात्मानं
न क्षितिं न दिशस्तथा ॥ २८
पश्याम राजन्संसक्तान्सैन्येन रजसा वृतान्
सम्भ्रान्ते तुमुले घोरे रजोमेघे समुत्थिते॥२९
द्वितीयामिव संप्राप्ताममन्यन्त निशां तदा ।
न ज्ञायन्ते कौरवेया न पञ्चाला न पाण्डवाः
न दिशो द्यौर्न चोर्वी च न समं विषमं तथा
हस्तसंस्पर्शमापन्नान्परानप्यथवा स्वकान् ३१
न्यपातयंस्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः ।
उद्धूतत्वात्तु रजसः प्रसेकाच्छोणितस्य च ॥
प्राशाम्यत रजो भौमं शीघ्रत्वादनिलस्य च
तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः ॥
पारिजातवनानीव व्यरोचन् रुधिरोक्षिताः ।
ततो दुर्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनस्तथा
पाण्डवैः समसज्जन्त चतुर्भिश्चतुरो रथाः ।
दुर्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समसज्जत३५
वृकोदरेण राधेयो भारद्वाजेन चार्जुनः ।
तद्घोरं महदाश्चर्यं सर्वे प्रैक्षन्त सर्वतः ॥ ३६
रथर्षभाणामुग्राणां संनिपातममानुषम् ।
रथमार्गैर्विचित्रैस्तैर्विचित्ररथसंकुलम् ॥ ३७
अपश्यन् रथिनो युद्धं विचित्रं चित्रयोधिनाः
यतमानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः ३८
जीमूता इव घर्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन् ।
ते रथान्सूर्यसङ्काशानास्थिताः पुरुषर्षभाः ३९
अशोभन्त यथा मेघाः शारदाश्चलविद्युतः ।
योधास्ते तु महाराज क्रोधामर्षसमन्विताः ॥
स्पर्धिनश्च महेष्वासाः कृतयत्ना धनुर्धराः ।
अभ्यगच्छंस्तथाऽन्योन्यं मत्ता गजवृषा इव॥
न नूनं देहभेदोऽस्ति काले राजन्ननागते ।
यत्र सर्वे न युगपद्व्यशीर्यन्त महारथाः ॥ ४२
बाहुभिश्चरणैश्छिन्नैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः
कार्मुकैर्विशिखैः प्रासैः खड्गैः परशुपट्टिशैः ॥
नालीकैः क्षुद्रनाराचैर्नखरैः शक्तितोमरैः ।
अन्यैश्च विविधाकारैर्धौतैः प्रहरणोत्तमैः ॥४४
विचित्रैर्विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हतैश्च गजवाजिभिः ॥ ४५
शून्यैश्चैव नगाकारैर्हतयोधध्वजै रथैः ।
अमनुष्यैर्हयैस्त्रस्तैः कृष्यमाणैस्ततस्ततः ॥ ४६
वातायमानैरसकृद्धतवीरैरलङ्कृतैः ।
व्यजनैः कङ्कटैश्चैव ध्वजैश्च विनिपातितैः ४७
छत्रैराभरणैर्वस्त्रैर्माल्यैश्च सुसुगन्धिभिः ।
हारैः किरीटैर्मुकुटैरुष्णीषैः किङ्किणीगणैः ४८
उरस्थैर्मणिभिर्निष्कैश्चूडामणिभिरेव च ।
आसीदायोधनं तत्र नभस्तारागणैरिव ॥ ४९
ततो दुर्योधनस्यासीन्नकुलेन समागमः ।
अमर्षितेन क्रुद्धस्य क्रुद्धेनामर्षितस्य च ॥ ५०
अपसव्यं चकाराथ माद्रीपुत्रस्तवात्मजम् ।
किरञ्छरशतैर्हृष्टस्तत्र नादो महानभूत् ॥ ५१
अपसव्यं कृतः संख्ये भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा ।
नामृष्यत तमप्याजौ प्रतिचक्रेऽपसव्यतः ५२
पुत्रस्तव महाराज राजा दुर्योधनो द्रुतम् ।
ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपसव्यं तु ते सुतम्॥५३
न्यवारयत तेजस्वी नकुलश्चित्रमार्गवित् ।
स सर्वतो निवार्यैनं शरजालेन पीडयन्॥५४
विमुखं नकुलश्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन् ।
तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो बभाषे तनयं तव ।
संस्मृत्य सर्वदुःखानि तव दुर्मन्त्रितं च तत्॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि नकुलयुद्धे
सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

चतुरश्च वारं भ्रात्रा दुःशासनेन ॥३५॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८७॥

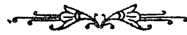
१८८

सञ्जय उवाच ।
ततो दु शासन क्रुद्ध सहदेवमुपाद्रवत् ।
रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १
तस्यापतत एवाशु भल्लेनामित्रकर्शन ।
माद्रीपुत्र शिरो यन्तु सशिरस्त्राणमच्छिनत्
नैन दु शासन सूत नापि कश्चन सैनिक ।
क्लृप्तोत्तमाङ्गमाशुत्वात्सहदेवेन बुद्धवान् ॥ ३
यदा त्वसगृहीतत्वात्प्रयान्त्यश्वा यथासुखम्
ततो दु शासन सूत बुबुधे गतचेतसम् ॥ ४
स हयान्सन्निगृह्याजौ स्वय हयविशारद ।
युयुधे रथिना श्रेष्ठो लघुचित्र च सुष्ठु च ॥ ५
तदस्यापूजयन् कर्म स्वे परे चापि सयुगे ।
हतसूतरथेनाजौ व्यचरद्यदभीतवत् ॥ ६
सहदेवस्तु तानश्वास्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत् ।
पीड्यमाना शरैश्चाशु प्राद्रवस्ते ततस्तत ॥ ७
स रश्मिषु विषक्तत्वादुत्ससर्ज शरासनम् ।
धनुषा कर्म कुर्वस्तु रश्मींश्च पुनरुत्सृजत् ॥ ८
छिद्रेष्वेतेषु त बाणैर्माद्रीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ।
परीप्सस्त्वत्सुत कर्णस्तदन्तरमवाप तत् ॥९
वृकोदरस्तन कर्ण त्रिभिर्भल्लै समाहित ।
आकर्णपूर्णैरभ्यघ्नन्बाह्वोरुरसि चानदत् ॥ १०
स निवृत्तस्तत कर्ण सघट्टित इवोरग ।
भीममावारयामास विकिरन्निशिताञ्छरान्
ततोऽभूत्तुमुल युद्ध भीमराधेययोस्तदा ।
तौ वृषाविव नर्दन्तौ विवृत्तनयनावुभौ ॥ १२
वेगेन महताऽन्योन्य सरब्धावभिपेततु ।
अभिसश्लिष्टयोस्तत्र तयोराहवशौण्डयो १३
विच्छिन्नशरपातत्वाद्गदायुद्धमवर्तत ।
गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूबरम् ॥ १४
बिभेद शतधा राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततो भीमस्य राधेयो गदामाविध्य वीर्यवान्
अवासृजद्रथे ता तु बिभेद गदया गदाम् ।
ततो भीम पुनर्गुर्वी चिक्षेपाधिरथेर्गदाम् १६
ता गदा बहुभि कर्ण सुपुङ्खै सुप्रवेजितै ।
प्रत्यविध्यत्पुनश्चान्यै सा भीम पुनराव्रजत्॥
व्यालीव मन्त्राभिहता कर्णबाणैरभिद्रुता ।
तस्या प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः
पपात सारथिश्चास्य मुमोह च गदाहत ।
स कर्ण सायकानष्टौ व्यसृजत्क्रोधमूर्छित
तैस्तस्य निशितैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनो महाबल ॥
चिच्छेद परवीरघ्न प्रहसन्निव भारत ॥ २०
ध्वज शरासन चैव शरावापञ्च भारत ।
कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठ दुरासदम् ॥ २१
तत पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभि ।
ऋक्षवर्णाञ्जघानाशु तथोभौ पार्ष्णिसारथी
स विपन्नरथो भीमो नकुलस्याप्लुतो रथम् ।
हरिर्यथा गिरे शृङ्ग समाक्रामदरिंदम ॥ २३
तथा द्रोणार्जुनौ चित्रमयुध्येता महारथौ ।
आचार्यशिष्यौ राजेन्द्र कृतप्रहरणौ युधि ॥
लघुसन्धानयोगाभ्या रथयोश्च रणेन च ।
मोहयन्तौ मनुष्याणा चक्षूषि च मनासि च
उपारमन्त ते सर्वे योधा भरतसत्तम ।
अदृष्टपूर्व पश्यन्तस्तद्युद्ध गुरुशिष्ययो ॥ २६
विचित्रान्पृतनामध्ये रथमार्गानुदीर्य तौ ।
अन्योन्यमपसव्य च कर्तु वीरौ तदेषतु ॥२७
पराक्रम तयोर्योधा ददृशुस्ते सुविस्मिता ।
तयो समभवद्युद्ध द्रोणपाण्डवयोर्महत् ॥२८
आमिषार्थे महाराज गगने श्येनयोरिव ।
यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ॥
तत्तत्प्रतिजघानाशु प्रहसस्तस्य पाण्डव ।
यदा द्रोणो न शक्नोति पाडव स्म विशेषितु
तत प्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारद ।
ऐन्द्र पाशुपत त्वाष्ट्र वायव्यमथ वारुणम् ॥
मुक्त मुक्त द्रोणचापात्तज्जघान धनञ्जय ।
अस्त्राण्यस्त्रैर्यदा तस्य विधिवद्धन्ति पाण्डव
ततोऽस्त्रै परमैर्दिव्यैर्द्रोण पार्थमवाकिरत् ।
यद्यदस्त्र स पार्थाय प्रयुङ्क्ते विजिगीषया ॥
तस्य तस्य विघाताय तत्तद्धि कुरुतेऽर्जुन ।
स वध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्येष्वपि यथाविधि ॥
अर्जुनेनार्जुन द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् ।
मेने चात्मानमधिक पृथिव्यामाधि भारत ।

१८८
तत इति ॥ १ ॥

तेन शिष्येण सर्वेभ्य शास्त्रविद्भ्य परतप ।
वार्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मनाम्
यतमानोऽर्जुन प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्स्मयन् ।
ततोऽन्तरिक्षे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रश
ऋषय सिद्धसङ्घाश्च व्यतिष्ठन्त दिदृक्षया ।
तदप्सरोभिराकीर्णं यक्ष-गन्धर्वसकुलम् ॥
श्रीमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुल यथा ।
तत्र स्मान्तर्हिता वाचो व्यचरन्त पुन पुन
द्रोण-पार्थस्तवोपेता व्यश्रूयन्त नराधिप ।
विसृज्यमानेष्वस्त्रेषु ज्वालयत्सु दिशो दश
अब्रुवस्तत्र सिद्धाश्च ऋषयश्च समागता ।
नैवेद मानुष युद्ध नासुर न च राक्षसम् ॥
न दैव न च गान्धर्व ब्राह्म ध्रुवमिद परम् ।
विचित्रमिदमाश्चर्य न नो दृष्ट न च श्रुतम् ॥
अति पाण्डवमाचार्यो द्रोण चाप्यति पाडव ।
नानयोरन्तर शक्य द्रष्टुमन्येन केनचित् ॥
यदि रुद्रो द्विधा कृत्य युध्येतात्मानमात्मना
तत्र शक्योपमा कर्तुमन्यत्र तु न विद्यते ॥ ४४
ज्ञानमेकस्थमाचार्ये, ज्ञान योगश्च पाण्डवे ।
शौर्यमेकस्थमाचार्ये, बल शौर्य च पाण्डवे ॥
नेमौ शक्यौ महेष्वासौ युद्धे क्षपयितु परै ।
इच्छमानौ पुनरिमौ हन्येता सामर जगत्
इत्यब्रुवन्महाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सर्वश
ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्र प्रादुश्चक्रे महामति ।
सतापयन् रणे पार्थ भूतान्यन्तर्हितानि च ॥
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वत-वन द्रुमा ।
ववौ च विषमो वायु सागराश्चापि चुक्षुभु
ततस्त्रासो महानासीत्कुरुपाण्डवसेनयो ।
सर्वेषा चैव भूतानामुद्यतेऽस्त्रे महात्मना ॥
तत पार्थोऽप्यसम्भ्रान्तस्तदस्त्र प्रतिजघ्निवान्
ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तत सर्वमशीशमत् ॥
यदा न गम्यते पार तयोरन्यतरस्य वा ।
तत सकुलयुद्धेन तद्युद्ध व्याकुलीकृतम् ॥
नाज्ञायत तत किञ्चित्पुनरेव विशापते ।
प्रवृत्ते तुमुले युद्धे द्रोणपाण्डवयोर्मृधे ॥ ५३
शरजाले समाकीर्णे मेघजालैरिवाम्बरे ।
नापतश्च तत कश्चिदन्तरिक्षचरस्तदा ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सकुलयुद्धे
अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८८ ॥

१८९

सञ्जय उवाच ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने गजाश्वनरसक्षये ।
दु शासनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १
स तु रुक्मरथासक्तो दु शासनशरार्दित ।
अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैर्वाहानवाकिरत ॥ २
क्षणेन स रथस्तस्य सध्वज सहसारथि ।
नादृश्यत महाराज पार्षतस्य शरैश्चित ॥ ३
दु शासनस्तु राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्य महात्मन
नाशकत्प्रमुखे स्थातु शरजालप्रपीडित ॥ ४
स तु दु शासन बाणैर्विमुखीकृत्य पार्षत ।
किरञ्छरसहस्राणि द्रोणमेवाभ्ययाद्रणे ॥
अभ्यपद्यत हार्दिक्य, कृतवर्मा त्वनन्तरम् ।
सोदर्याणा त्रयश्चैव त एन पर्यवारयन् ॥ ६

ज्ञानमेकस्थमिति। आचाया ज्ञानस्य शौर्यस्य चावधिरित्यर्थ । अर्जुनस्तु योगेन बलेन चाधिक । कृष्णसारथिगाण्डीवदिव्यरथध्वजबुद्ध्यादिभिर्यौवनेन च युक्तत्वात् । तथा च योगबलाभ्यामाचार्यसाम्य प्राप्त इत्यर्थ ॥ ४५ ॥ पारमवधि आर्ष क्लीबलम् । अन्यतरेणेति शेष । गम्यते प्राप्यते अन्योन्ययुद्धे । ततस्तदा सकुलयुद्धमनियतयोधयुद्धम् ॥ ५२ ॥ नापतत् बाणैरन्तरिक्षस्य पूरितत्वादिति भाव ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८८ ॥

१८९

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ त्रयो धृष्टद्युम्नोऽन्यौ द्वौ च ॥ ६ ॥

त यमौ पृष्ठतोऽन्वैता रक्षन्तौ पुरुषर्षभौ ।
द्रोणायाभिमुख यान्त [illegible]
सप्रहारमकुर्वस्ते सर्वे च सुमहारथा ।
अमर्षिता सत्त्ववन्त कृत्वा मरणमग्रत ॥
शुद्धात्मान शुद्धवृत्ता राजन् स्वर्गपुरस्कृता
आर्य युद्धमकुर्वन्त परस्परजिगीषव ॥ ९
शुक्लाभिजनकर्माणो मतिमन्तो जनाधिप ।
धर्मयुद्धमयुध्यन्त प्रेप्सन्तो गतिमुत्तमाम् ।
न तत्रासीदधर्मिष्ठ
मशस्त युद्धमेव च ।
नात्र कर्णी न नालीको
न लिप्तो न च बस्तिक
न सूची कपिशो नैव न गवास्थिर्गजास्थिज
इषुरासीन्न सश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्मग ॥
ऋजून्येव विशुद्धानि सर्वे शस्त्राण्यधारयन्
सुयुद्धेन पराँल्लोकानीप्सन्त कीर्तिमेव च ॥
तदासीत्तुमुल युद्ध सर्वदोषविवर्जितम् ।
चतुर्णा तव योधाना तैस्त्रिभि पाण्डवै सह
धृष्टद्युम्नस्तु तान् दृष्ट्वा
तव राजन् रथर्षभान् ।
यमाभ्या वारितान्वीरा-
ञ्छीघ्रास्त्रो द्रोणमभ्ययात् ॥ १५
निवारितास्तु ते वीरास्तयो पुरुषसिंहयो ।
समसज्जन्त चत्वारो वाता पर्वतयोरिव १६
द्वाभ्या द्वाभ्या यमौ सार्ध
रथाभ्या रथपुङ्गवौ ।
समासक्तौ ततो द्रोण
धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्तत ॥ १७
दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चाल्य व्रजन्त युद्धदुर्मदम्
यमाभ्या ताश्च ससक्तास्तदन्तरमुपाद्रवत ॥
दुर्योधनो महाराज किरञ्छोणितभोजनान्
त सात्यकि शीघ्रतर पुनरेवाभ्यवर्तत १९
तौ परस्परमासाद्य समीपे कुरुमाधवौ ।
हसमानौ नृशार्दूलावभीतौ समसज्जताम् २०
बाल्यवृत्तानि सर्वाणि
प्रीयमाणौ विचिन्त्य तौ ।
अन्योन्य प्रेक्षमाणौ च
स्मयमानौ पुन पुन ॥ २१
अथ दुर्योधनो राजा सात्यकिं समभाषत
प्रिय सखाय सतत गर्हयन् वृत्तमात्मन २२
धिक् क्रोध धिक्सखे लोभ
धिङ्मोह धिगमर्षितम् ।
धिगस्तु क्षात्रमाचार
धिगस्तु बलमौरसम् ॥ २३
यत्र मामभिसधत्से त्वा चाह शिनिपुङ्गव ।
त्व हि प्राणै प्रियतरो ममाह च सदा तव
स्मरामि तानि सर्वाणि
बाल्यवृत्तानि यानि नौ ।
तानि सर्वाणि जीर्णानि
साप्रत नो रणाजिरे ॥ २५
किमन्यत्क्रोधलोभाभ्या युद्धमेवाद्य सात्वत
त तथावादिन तत्र सात्यकि प्रत्यभाषत २६
प्रहसन्विशिखास्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित्
नेय सभा राजपुत्र नाचार्यस्य निवेशनम् २७
यत्र क्रीडितमस्माभि-
स्तदा राजन्समागतै ।
दुर्योधन उवाच ।
क्व सा क्रीडा गताऽस्माक
बाल्ये वै शिनिपुङ्गव ॥ २८
क्व च युद्धमिद भूय 'कालो हि दुरतिक्रम'।
किंनु नो विद्यते कृत्य धनेन धनलिप्सया ।
यत्र युध्यामहे सर्वे धनलोभात्समागता ।
सञ्जय उवाच ।
त तथावादिन तत्र राजान माधवोऽब्रवीत्

शुक्ल शुद्धोऽभिजनो वशो येषा ते स्वयशोधित कर्माणश्च ॥ १० ॥ अशस्तमप्रशस्यम् । प्रशस्यत्वमाह-**नात्रेति** । कर्णी विलोमकटकद्वययुक्त । स हि उद्ध्रियमाणोऽन्त्राण्युद्धरति । नालीक अल्पत्वाद्देहमग्न सन् दुरुद्धर । न लिप्तो विषेणेति शेष । बस्तिक शल्यदण्डसन्धौ शिथिलस्तस्योद्धरणे शल्य बस्तिमध्ये मज्जति दण्डमात्र नि सरति [अन्ये बस्तक इति पठित्वा शृङ्गघटित इति व्याचख्यु] ॥ ११॥ सूचीकर्णिसजातीयो बहुकण्टक [कपिशस्तुल्यो मर्कटास्थिमयो वेति प्राञ्च] कार्ष्णायसमय सह्यदेहेऽप्याघातेऽन्तर्बहुप्रविशति । 'कपिशस्त्रिषु श्यामे' इति **मेदिनी** गवास्थिजो गजास्थिजस्तन्मयफलकश्च बाणो विषलिप्तवज्ज्ञेय । श्लिष्टो द्विशल्य क्षतद्वयकरत्वाद्धेय । पूतिर्मलिनशल्य सोऽपि क्षतपोषकश्चर्चितो वा । जिह्मगोऽन्यलक्ष्यत्वेन प्रदर्श्यान्यत्र पातित ॥ १२ ॥

एवं वृत्तं सदा क्षात्रं
युध्यन्तीह गुरूनपि ।
यदि तेऽहं प्रियो राजन्
जहि मां मा चिरं कृथाः ॥ ३१
त्वत्कृते सुकृताल्लोकान् गच्छेयं भरतर्षभ ।
या ते शक्तिर्बलं यच्च तत्क्षिप्रं मयि दर्शय ३२
नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ।
इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिं
अभ्ययात्तूर्णमव्यग्रो दयां नाकुरुतात्मनि ।
तमायान्तं महाबाहुं प्रत्यगृह्णात्तवात्मजः ३४
शरैश्चावाकिरद्राजञ्शैनेयं तनयस्तव ।
ततः प्रववृते युद्धं कुरुमाधवसिंहयोः ॥ ३५
अन्योन्यं क्रुद्धयोर्घोरं यथा द्विरदसिंहयोः ।
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः सात्वतं युद्धदुर्मदम् ३६
दुर्योधनः प्रत्यविध्यत्कुपितो दशभिः शरैः ।
तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत्तथैवावाकिरच्छरैः
पञ्चाशता पुनश्चाजौ त्रिंशता दशभिश्च ह ।
सात्यकिं तु रणे राजन्प्रहसंस्तनयस्तव ३८
आकर्णपूर्णैर्निशितैर्विव्याध त्रिंशता शरैः ।
ततोऽस्य सशरं चापं क्षुरप्रेण द्विधाऽच्छिनत्
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय लघुहस्तस्ततो दृढम् ।
सात्यकिर्व्यसृजच्चापि शरश्रेणीं सुतस्य ते ॥
तामापतन्तीं सहसा शरश्रेणीं जिघांसया ।
चिच्छेद बहुधा राजा तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥
सात्यकिं च त्रिसप्तत्या पीडयामास वेगितः
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैराकर्णापूर्णनिःसृतैः ॥
तस्य संदधतश्चेषुं
सहितेषु च कार्मुकम् ।
अच्छिनत्सात्यकिस्तूर्णं
शरैश्चैवाप्यवीविधत् ॥ ४३
स गाढविद्धो व्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरे
दुर्योधनो महाराज दाशार्हशरपीडितः ॥
समाश्वस्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात्
विसृजन्निषुजालानि युयुधानरथं प्रति ॥४५
तथैव सात्यकिर्बाणान्दुर्योधनरथं प्रति ।
सततं विसृजन् राजंस्तत्संकुलमवर्तत ॥ ४६
तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतद्भिश्च शरीरिषु ।
अग्नेरिव महाकक्षे शब्दः समभवन्महान् ॥
तयोः शरसहस्रैश्च संछन्नं वसुधातलम् ।
अगम्यरूपं च शरैराकाशं समपद्यत ॥ ४८
तत्राप्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमम् ।
क्षिप्रमभ्यपतत्कर्णः परीप्संस्तनयं तव ॥ ४९
न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।
सोऽभ्ययात्त्वरितः कर्णं विसृजन्सायकान्बहून्
तस्य कर्णः शितान्बाणान्प्रतिहन्य हसन्निव
धनुः शरांश्च चिच्छेद सूतं चाभ्यहनच्छरैः ॥
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामादाय पाण्डवः ।
ध्वजं धनुश्च सूतं च सममर्दाहवे रिपोः ॥
रथचक्रं च कर्णस्य बभञ्ज स महाबलः ।
भग्नचक्रे रथेऽतिष्ठदकम्पः शैलराडिव ॥ ५३
एकचक्रं रथं तस्य तमूहुः सुचिरं हयाः ।
एकचक्रमिवार्कस्य रथं सप्त हया यथा ॥ ५४
अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ।
विविधैरिषुजालैश्च नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥५५
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः सूतपुत्रमयोधयत् ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने क्रुद्धो धर्मसुतोऽब्रवीत्॥
पञ्चालानां नरव्याघ्रान्मत्स्यांश्च पुरुषर्षभान्
ये नः प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महारथाः
त एते धार्तराष्ट्रेषु विषक्ताः पुरुषर्षभाः ।
किं तिष्ठत यथा मूढाः सर्वे विगतचेतसः ॥
तत्र गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य सर्व एव गतज्वराः ॥ ५९
जयन्तो वध्यमानाश्च गतिमिष्टां गमिष्यथ ।
जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः ॥
हता वा देवसाद्भूत्वा
लोकान्प्राप्स्यथ पुष्कलान् ।
ते राज्ञा चोदिता वीरा
योत्स्यमाना महारथाः ॥ ६१
क्षात्रधर्मं पुरस्कृत्य त्वरिता द्रोणमभ्ययुः ।
पञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः
भीमसेनपुरोगाश्चाप्येकतः पर्यवारयन् ।
आसंस्तु पाण्डुपुत्राणां त्रयो जिह्मा महारथाः
यमौ च भीमसेनश्च प्राक्रोशस्ते धनंजयम् ।
अभिद्रवार्जुन क्षिप्रं कुरून्द्रोणादपानुद ॥ ६४
तत एनं हनिष्यन्ति पञ्चाला हतरक्षिणम् ।
कौरवेयास्ततः पार्थं सहसा समुपाद्रवन् ॥
पञ्चालानेव तु द्रोणो धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
ममर्दुस्तरसा वीराः पञ्चमेऽहनि भारत ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सकुलयुद्धे
ऊननवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८९ ॥

१९०

सञ्जय उवाच ।
पञ्चालाना ततो द्रोणोऽप्यकरोत्कदन महत्
यथा क्रुद्धो रणे शक्रो दानवाना क्षय पुरा ॥
द्रोणास्त्रेण महाराज वध्यमाना परे युधि ।
नात्रसन्त रणे द्रोणात्सत्त्ववन्तो महारथा ॥
युध्यमाना महाराज पञ्चाला सृञ्जयास्तथा
द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धे योधयन्तो महारथा ॥ ३
तेषा तु च्छाद्यमानाना पञ्चालाना समन्तत
अभवद्भैरवो नादो वध्यता शरवृष्टिभि ॥ ४
वध्यमानेषु सग्रामे पञ्चालेषु महात्मना ।
उदीर्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान्भयमाविशत्
दृष्ट्वाऽश्वनरयोधाना विपुल च क्षय युधि ।
पाण्डवेया महाराज नाशशसुर्जय तदा ॥ ६
कच्चिद्द्रोणो न न सर्वान् क्षपयेत्परमास्त्रवित्
समिद्ध शिशिरापाये दहन्कक्षमिवानल ॥
न चैन सयुगे कश्चित्समर्थ प्रतिवीक्षितुम् ।
न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ॥
त्रस्तान्कुन्तीसुतान्दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान्
मतिमाञ्श्रेयसे युक्त केशवोऽर्जुनमब्रवीत्॥
नैप युद्धे न सग्रामे जेतु शक्य कथञ्चन ।
सधनुर्धन्विना श्रेष्ठो देवैरपि सवासवै ॥
न्यस्तशस्त्रस्तु सग्रामे शक्यो हन्तु भवेन्नृभि
आस्थीयता जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाडवा
यथा न सयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहन ।
अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ॥
तं हत सयुगे कश्चिदस्मै शसतु मानव ।
एतन्नारोचयद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥
अन्ये त्वरोचयन्सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिर ।
ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम्
जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत ।
परप्रमथन घोर मालवस्येन्द्रवर्मण ॥ १५
भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे ।
अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह १६
अश्वत्थामेति हि गज
ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् ।
कृत्वा मनसि त भीमो
मिथ्या व्याहृतवास्तदा ॥ १७
भीमसेनवच श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाप्रियम्
मनसा सन्नगात्रोऽभूद्यथा सैकतमम्भसि ॥१८
शङ्कमान स तन्मिथ्या वीर्यज्ञ स्वसुतस्य वै
हत स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत १९
स लब्ध्वा चेतना द्रोण क्षणेनैव समाश्वसत
अनुचिन्त्यात्मन पुत्रमविषह्यमरातिभि ॥२०
स पार्षतमभिद्रुत्य जिघासुर्मृत्युमात्मन ।
अवाकिरत्सहस्रेण तीक्ष्णाना कङ्कपत्रिणाम्
त विंशतिसहस्राणि पञ्चालाना नरर्षभा २१
तथा चरन्त सग्रामे सर्वतोऽवाकिरञ्छरै
शरैस्तैराचित द्रोण नापश्याम महारथम् ।
भास्कर जलदै रुद्ध वर्षास्विव विशापते ॥
विधूय तान्बाणगणान्पञ्चालाना महारथ ।
प्रादुश्चक्रे ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्र परतप ॥
वधाय तेषा शूराणा पञ्चालानाममर्षित ।
ततो व्यरोचत द्रोणो विनिघ्नन्सर्वसैनिकान्
शिरास्यपातयच्चापि पञ्चालाना महामृधे ।
तथैव परिघाकारान्बाहून्कनकभूषणान् ॥
ते वध्यमाना समरे भारद्वाजेन पार्थिवा ।
मेदिन्यामन्वकीर्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमा ॥
कुञ्जराणा च पतता हयौघाना च भारत ।
अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्दमा ॥
हत्वा विंशतिसाहस्रान्पञ्चालाना रथव्रजान्
अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूननवत्यधिकशत
तमोऽध्याय ॥ १८९ ॥

१९०
पञ्चालानामिति ॥ १ ॥

तथैव च पुन क्रुद्धो भारद्वाज प्रतापवान् ।
वसुदानस्य भल्लेन शिर कायादपाहरत ॥
पुन पञ्चशतान्मत्स्यान् षट्सहस्राश्च सृञ्जयान्
हस्तिनामयुत हत्वा जघानाश्वायुत पुन ॥
क्षत्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितम् ।
ऋषयोऽभ्यागतास्तूर्ण हव्यवाहपुरोगमा ॥
विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतम ।
वसिष्ठ कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोक निनीषव
सिकता पृश्नयो गर्गा
वालखिल्या मरीचिपा ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव
सूक्ष्माश्चान्ये महर्षय ॥ ३४
त एनमब्रुवन्सर्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्मत कृत युद्ध समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुध रणे द्रोण समीक्षास्मानवस्थितान्
नात क्रूरतर कर्म पुन कर्तुमिहार्हसि ॥ ३६
वेदवेदाङ्गविदुष सत्यधर्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥ ३७
न्यजायुधममोघेषो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तु लोकेऽद्य मानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि
यदेतदीदृश विप्र कृत कर्म न साधु तत ॥ ३९
न्यस्यायुध रणे विप्र द्रोण मा त्व चिर कृथा
मा पापिष्ठतर कर्म करिष्यसि पुनर्द्विज॥ ४०
इति तेषा वच श्रुत्वा भीमसेनवचश्च तत
धृष्टद्युम्न च सप्रेक्ष्य रणे स विमनाऽभवत ४१
सदिह्यमानो व्यथित कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
अहत वा हत वेति पप्रच्छ सुतमात्मन ॥ ४२
स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम्
त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थे कथञ्चन ॥ ४३
तस्मात्त परिपप्रच्छ
नान्य कञ्चिद्द्विजर्षभ ।
तस्मिस्तस्य हि सत्याशा
बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे ॥ ४४
ततो निष्पाण्डवामुर्वी
करिष्यन्त युधा पतिम्
द्रोण ज्ञात्वा धर्मराज
गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ ४५
यद्यर्धदिवस द्रोणो युध्यते मन्युमास्थित ।
सत्य ब्रवीमि ते सेना विनाश समुपैष्यति ४६
स भवास्त्रातु नो द्रोणा
त्सत्याज्ज्यायोऽनृत वच ।
अनृत जीवितस्यार्थे
वदन्न स्पृश्यतेऽनृतै ॥ ४७
तयो सवदतोरेव भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ॥
श्रुत्वैव तु महाराज वधोपाय महात्मन ।
गाहमानस्य ते सेना मालवस्येन्द्रवर्मण ॥ ४९
अश्वत्थामेति विख्यातो गज शक्रगजोपम ।
निहतो युधि विक्रम्य ततोऽह द्रोणमब्रुवम् ॥
अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्तस्वाहवादिति ।
नून नाश्रद्धद्वाक्यमेष मे पुरुषर्षभ ॥ ५१
स त्व गोविदवाक्यानि मानयस्व जयैषिण
द्रोणाय निहत शस राजञ्शारद्वतीसुतम् ५२
त्वयोक्तो नैव युध्येत
जातु राजन्द्विजर्षभ ।
सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन्
भवान् ख्यातो जनाधिप ॥ ५३
तस्य तद्वचन श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदित ।
भावित्वाच्च महाराज वक्तु समुपचक्रमे ॥ ५४
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिर * ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हत कुञ्जर इत्युत ॥ ५५
तस्य पूर्व रथ पृथ्व्याश्चतुरङ्गुलमुच्छ्रित ।
बभूवैव च तेनोक्ते तस्य वाहा स्पृशन्महीम्
युधिष्ठिरात्तु तद्वाक्य श्रुत्वा द्रोणो महारथः
पुत्रव्यसनसन्तप्तो निराशो जीवितेऽभवत् ॥
आगस्कृतमिवात्मान पाण्डवाना महात्मना
ऋषिवाक्येन मन्वान श्रुत्वा च निहत सुत
विचेता परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च ।
योद्धु नाशकुवद्राजन्यथापूर्वमरिंदम ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि युधिष्ठिरासत्यकथने नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९० ॥

* एतदग्रे '**अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह**' इत्यधिक क्वचित् ।

१९१

सञ्जय उवाच ।
तं दृष्ट्वा परमोद्विग्न शोकोपहतचेतसम् ।
पञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्न समाद्रवत ॥ १
य इष्ट्वा मनुजेन्द्रेण द्रुपदेन महामखे ।
लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्धव्यवाहनात
स धनुर्जैत्रमादाय घोर जलदनि स्वनम् ।
दृढज्यमजर दिव्य शर चाशीविषोपमम् ॥ ३
म्यदधे कार्मुके तस्मि-
स्ततस्तमनलोपमम् ।
द्रोण जिघासु पाञ्चाल्यो
महाज्वालमिवानलम् ॥ ४
तस्य रूप शरस्यासीद्धनुर्ज्यामण्डलान्तरे ।
द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेषिण ॥५
पार्षतेन परामृष्ट ज्वलन्तमिव तद्धनु ।
अन्तकालमनुप्राप्त मेनिरे वीक्ष्य सैनिका ॥६
तमिषु सहत तेन भारद्वाज प्रतापवान् ।
दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्यायमागतम् ॥ ७
तत प्रयत्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारणे ।
न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मन
तस्य त्वहानि चत्वारि
क्षपा चैकाऽस्यतो गता ।
तस्य चाह्नस्त्रिभागेन
क्षय जग्मु पतत्रिण ॥ ९
स शरक्षयमासाद्य पुत्रशोकेन चार्दित ।
विविधाना च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादत
उत्स्रष्टुकाम शस्त्राणि ऋषिवाक्यप्रचोदित
तेजसा पूर्यमाणश्च युयुधे न यथा पुरा ॥ ११
भूयश्चान्यत्समादाय दिव्यमाङ्गिरस धनु ।
शराश्च ब्रह्मदण्डाभान् धृष्टद्युम्नमयोधयत ॥१२
ततस्त शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
व्यशातयच्च सक्रुद्धो धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ १३
शराश्च शतधा तस्य द्रोणश्चिच्छेद सायकै ।
ध्वज धनुश्च निशितै सारथिं चाप्यपातयत
धृष्टद्युम्न प्रहस्यान्यत्पुनरादाय कार्मुकम् ।
शितेन चैन बाणेन प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे १५
सोऽतिविद्धो महेष्वासोऽसम्भ्रान्त इव सयुगे
भल्लेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनु ॥ १६
यच्चास्य बाणविकृत धनूषि च विशापते ।
सर्व चिच्छेद दुर्धर्षो गदा खड्ग च वर्जयन् ॥
धृष्टद्युम्न च विव्याध नवभिर्निशितै शरै ।
जीवितान्तकर क्रुद्ध क्रुद्धरूप * परतप १८
धृष्टद्युम्नोऽथ तस्याश्वान् स्वरथाश्वैर्महारथ-
व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्ममस्त्रमुदीरयन् ॥ १९
ते मिश्रा बह्वशोभन्त जवना वातरहस ।
पारावतसवर्णाश्च शोणाश्च भरतर्षभ ॥ २०
यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे ।
तथा रेजुर्महाराज मिश्रिता रणमूर्धनि ॥ २१
ईषाबन्ध चक्रबन्ध रथबन्ध तथैव च ।
प्राणाशयदमेयात्मा धृष्टद्युम्नस्य स द्विज ॥२२
स छिन्नधन्वा पाञ्चाल्यो
निकृत्तध्वजसारथि ।
उत्तमामापद प्राप्य
गदा वीर परामृशत ॥ २३
तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णै
क्षिप्यमाणा महारथ ।
निजघान शरैर्द्रोण
क्रुद्ध सत्यपराक्रम ॥ २४
ता तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो द्रोणेन निहता शरै ।
विमल खड्गमादत्त शतचन्द्र च भानुमत ॥ २५
असशय तथाभूत पाञ्चाल्य साध्वमन्यत ।
वधमाचार्यमुख्यस्य प्राप्तकाल महात्मन २६
तत स रथनीडस्थ स्वरथस्य रथेषया ।
अगच्छदसिमुद्यम्य शतचन्द्र च भानुमत २७
चिकीर्षुर्दुष्कर कर्म धृष्टद्युम्नो महारथ ।
इयेष वक्षो भेत्तु स भारद्वाजस्य सयुगे ॥ २८
सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगसन्नहनेषु च ।
जघनार्धेषु चाश्वाना तत्सैन्या समपूजयन्
तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठत ।
नापश्यदन्तर द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत ३०
क्षिप्र श्येनस्य चरतो यथैवामिषगृद्धिन ।
तद्वदासीदभीसारो द्रोणपार्षतयो रणे ॥ ३१

१९१

त दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ * **शिलाधौतै परतपः** इति पाठान्तरम् ।

तस्य पारावतानश्वान्रथशक्त्या पराभिनत्
सर्वानेकैकशो द्रोणो रक्तानश्वान्विवर्जयन्
ते हता न्यपतन् भूमौ धृष्टद्युम्नस्य वाजिन ।
शोणास्तु पर्यमुच्यन्त रथबन्धाद्विशांपते ॥
तान्हयान्निहतान् दृष्ट्वा द्विजाग्र्येण स पार्षत
नामृष्यत युधां श्रेष्ठो याज्ञसेनिर्महारथ ३४
विरथ स गृहीत्वा तु खड्गं खड्गभृतां वर ।
द्रोणमभ्यपतद्राजन् वैनतेय इवोरगम् ॥ ३५
तस्य रूपं बभौ राजन् भारद्वाजं जिघांसत
यथा रूपं पुरा विष्णोर्हिरण्यकशिपोर्वधे ॥
स तदा विविधान्मार्गान्प्रवरांश्चैकविंशतिम्
दर्शयामास कौरव्य पार्षतो विचरन् रणे‡॥
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् ।
परिवृत्तं निवृत्तं च खड्गं चर्म च धारयन् ३८
संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास पार्षत ।
भारतं कौशिकं चैव सात्वतं चैव शिक्षया
दर्शयन् व्यचरद्युद्धे
द्रोणस्यान्तचिकीर्षया ।
चरतस्तस्य तान् मार्गान्
विचित्रान् खड्गचर्मिण ॥ ४०
व्यस्मयन्त रणे योधा देवताश्च समागता ।
तत शरसहस्रेण शतचन्द्रमपातयत् ॥ ४१
चर्म खड्गं च संबाधे धृष्टद्युम्नस्य स द्विज ।
ये तु वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिन
निकृष्टयुद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शरा

ऋते शारद्वतात्पार्थाद्द्रौणेर्वैकर्तनात्तथा ४३
प्रद्युम्नयुयुधानाभ्यामभिमन्योश्च भारत ।
अथास्येषु समाधत्त दृढं परमसंमतम् ॥ ४४
अन्तेवासिनमाचार्यो जिघांसु पुत्रसंमितम्
तं शरैर्दशभिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद शिनिपुङ्गव ॥
पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मन ।
ग्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नममोचयत् ॥ ४६
चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
द्रोणकर्णान्तरगतं कृपस्यापि च भारत ४७
अपश्येतां महात्मानौ विष्वक्सेनधनञ्जयौ ।
अपूजयेतां वार्ष्णेयं ब्रुवाणौ साधु साध्विति
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वेषां युधि निघ्नन्तमच्युतम्
अभिपत्य तत सेना विष्वक्सेनधनञ्जयौ ॥
धनञ्जयस्तत कृष्णमब्रवीत्पश्य केशव ।
आचार्यरथमुख्यानां मध्ये क्रीडन्मधूद्वह ५०
आनन्दयति मां भूय सात्यकि परवीरहा ।
माद्रीपुत्रौ च भीमं च राजानं च युधिष्ठिरम्
यच्छिक्षयाऽनुद्धत सन् रणे चरति सात्यकि
महारथानुपक्रीडन् वृष्णीनां कीर्तिवर्धन ॥
तमेते प्रतिनन्दन्ति
सिद्धा सैन्याश्च विस्मिता ।
अजय्यं समरे दृष्ट्वा
साधु साध्विति सात्यकिम् ॥
योधाश्चोभयत सर्वे कर्मभि समपूजयन् ५३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सकुलयुद्धे
एकनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९१ ॥

खड्गं चर्म च धारयन् भ्रान्तादित्रयोदशविधं संचरणं दर्शयामासेति संबन्ध ।
'मण्डलाकारत खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ॥
तदेव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥ १ ॥
भ्रामणं स्वस्य परित खड्गस्याविद्धमुच्यते ॥
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥ २ ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनं त्वाप्लुतं मतम् ॥
खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥ ३ ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम् ॥
परिवृत्तं भवेच्छत्रोर्वामदक्षिणभागत ॥ ४ ॥
पश्चात्पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ॥ ३८ ॥
अन्योन्यताडनं प्राहु संपातमुभयोरपि ॥ ५ ॥
आधिक्यमात्मनो यत्तत्समुदीर्णमुदीरितम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥ ६ ॥
विचित्रखड्गसंचारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ॥
निर्लीय चर्मणि क्षेपो यदसे सात्वतं हि तत्' ७।३९
संबाधे रणसंकटे वैतस्तिका वितस्तिप्रमाणा ॥ ४२ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९१ ॥ ‡ अयं श्लोकश्चतुर्धरसंमतो न भवति त्रयोदशविधसंचरणमिति कण्ठतस्तैरुक्तत्वात्। मिश्राणां तु संमताऽस्ति। तैरेकविंशतिमिति प्रतीकमुपादायावान्तरभेदकल्पनयोक्तसंख्यापूरणेन व्याख्यातत्वात्।

१९२

सञ्जय उवाच ।
सात्वतस्य तु तत्कर्म दृष्ट्वा दुर्योधनादय ।
शैनेय सर्वत क्रुद्धा वारयामासुरञ्जसा ॥ १
कृपकर्णौ च समरे पुत्राश्च तव मारिष ।
शैनेय त्वरयाऽभ्येत्य विनिघ्नन्निशितै शरै
युधिष्ठिरस्ततो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
भीमसेनश्च बलवान्सात्यकिं पर्यवारयन् ३
कर्णश्च शरवर्षेण गौतमश्च महारथ ।
दुर्योधनादयस्ते च शैनेय पर्यवारयन् ॥ ४
ता वृष्टिं सहसा राजन्नुत्थिता घोररूपिणीम्
वारयामास शैनेयो योधयस्तान्महारथान् ५
तेषामस्त्राणि दिव्यानि
सहितानि महात्मनाम् ।
वारयामास विधिव-
द्दिव्यैरस्त्रैर्महामृधे ॥ ६
क्रूरमायोधन जज्ञे तस्मिन् राजसमागमे ।
रुद्रस्येव हि क्रुद्धस्य निघ्नतस्तान्पशून्पुरा ७
हस्तानामुत्तमाङ्गाना कार्मुकाणा च भारत ।
छत्राणा चापविद्धाना चामराणा च सञ्चयै
राशय स्म व्यदृश्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे ।
भग्नचक्रै रथैश्चापि पातितैश्च महाध्वजै ॥ ९
सादिभिश्च हतै शूरै सकीर्णा वसुधाऽभवत्
बाणपातनिकृत्तास्तु योधास्ते कुरुसत्तम १०
चेष्टतो विविधाश्चेष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे ।
वर्तमाने तथा युद्धे घोरे देवासुरोपमे ॥११
अब्रवीत्क्षत्रियास्तत्र धर्मराजो युधिष्ठिर ।
अभिद्रवत सयत्ता कुम्भयोनिं महारथा १२
एषो हि पार्षतो वीरो भारद्वाजेन सङ्गत ।
घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने १३
यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्तेऽस्य महारणे
अद्य द्रोण रणे क्रुद्धो घातयिष्यति पार्षत ॥
ते यूय सहिता भूत्वा युध्यध्व कुम्भसम्भवम्
युधिष्ठिरसमाज्ञप्ता सृञ्जयाना महारथा ॥
अभ्यद्रवन्त सयत्ता भारद्वाजजिघासव ।
तान्समापतत सर्वान् भारद्वाजो महारथ
अभ्यवर्तत वेगेन मर्तव्यमिति निश्चित ।
प्रयाते सत्यसन्धे तु समकम्पत मेदिनी ॥
ववुर्वाता सनिर्घातास्त्रासयाना वरूथिनीम्
पपात महती चोल्का आदित्यान्निश्चरन्त्युत
दीपयन्ती उभे सेने शसन्तीव महद्भयम् ।
जज्वलुश्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ॥
रथा स्वनन्ति चात्यर्थ हयाश्चाश्रूण्यवासृजन्
हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथ
प्रास्फुरन्नयन चास्य वामबाहुस्तथैव च ।
विमनाश्चाभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्षतमग्रत ॥ २१
ऋषीणा ब्रह्मवादाना स्वर्गस्य गमन प्रति ।
सुयुद्धेन तत प्राणानुत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २२
ततश्चतुर्दिश सैन्यैर्द्रुपदस्याभिसवृत ।
निर्दहन् क्षत्रियव्रातान्द्रोण पर्यचरद्रणे ॥
हत्वा विंशतिसाहस्रान् क्षत्रियानरिमर्दन ।
दशायुतानि करिणामवधीद्विशिखै शितै
सोऽतिष्ठदाहवे यत्तो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
क्षत्रियाणामभावाय ब्राह्ममस्त्र समास्थित ॥
पाञ्चाल्य विरथ भीमो हतसर्वायुध बली ।
सुविषण्ण महात्मान त्वरमाण समभ्ययात्
तत स्वरथमारोप्य पाञ्चाल्यमरिमर्दन ।
अब्रवीदभिसप्रेक्ष्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् ॥
न त्वदन्य इहाचार्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
त्वरस्व प्राग्वधायैव त्वयि भार समाहित
स तथोक्तो महाबाहु सर्वभारसह धनु ।
अभिपत्याददे क्षिप्रमायुधप्रवर दृढम् ॥ २९
सरब्धश्च शरानस्यन्द्रोण दुर्वारण रणे ।
विवारयिषुराचार्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३०
तौ न्यवारयता श्रेष्ठौ सरब्धौ रणशोभिनौ
उदीरयेता ब्राह्माणि दिव्यान्यस्त्राण्यनेकश
स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छादयद्रणे ।
निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षत
सवसातीञ्छिबींश्चैव बाल्हीकान्कौरवानपि
रक्षिष्यमाणान्सग्रामे द्रोण व्यधमदच्युत ॥
धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् गभस्तिभिरिवांशुमान् ।
बभौ प्रच्छादयन्नाशा शरजालै समन्तत

१९२

सात्वतस्येति ॥१॥ एषो हीति सन्धिरार्ष ॥१३॥
ब्रह्मवादाना वेदतुल्याना वचनानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी श्रुत्वेति शेष ॥ २२ ॥

तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा
विद्ध्वा चैनं शिलीमुखैः ।
मर्माण्यभ्यहनद्भूय
स व्यथां परमामगात् ॥ ३५
ततो भीमो दृढक्रोधो द्रोणस्याश्लिष्य तं रथं
शनकैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ॥ ३६
यदि नाम न युध्येरञ्शिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ॥
स्वकर्मभिरसन्तुष्टा न स्म क्षत्रं क्षयं व्रजेत् ॥
अहिंसा सर्वभूतेषु धर्मं ज्यायस्तरं विदुः ।
तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवांश्च ब्रह्मवित्तमः ॥
श्वपाकवन्म्लेच्छगणान्
हत्वा चान्यान्पृथग्विधान् ।
अज्ञानान्मूढवद्ब्रह्मन्
पुत्र-दार-धनेप्सया ॥ ३९
एकस्यार्थे बहून्हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यया ।
स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न व्यपत्रपसे कथम् ॥
यस्यार्थे शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य च जीवसि ।
स चाद्य पतितः शेते पृष्ठेनावेदितस्तव ॥ ४१
धर्मराजस्य तद्वाक्यं नाभिशङ्कितुमर्हसि ।
एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृज्य तद्धनुः
सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा
हातुकामोऽभ्यभाषत ।
कर्ण कर्ण महेष्वास
कृप दुर्योधनेति च ॥ ४३
सङ्ग्रामे क्रियतां यत्नो
ब्रवीम्येष पुनः पुनः ।
पाण्डवेभ्यः शिवं वोऽस्तु
शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहम् ॥ ४४
इति तत्र महाराज प्राक्रोशद्द्रौणिमेव च ।
उत्सृज्य च रणे शस्त्रं रथोपस्थे निविश्य च
अभयं सर्वभूतानां प्रददौ योगमीयिवान् ।
तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्
सशरं तद्धनुर्घोरं सन्न्यस्याथ रथे ततः ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥ ४८

हाहाकारं भृशं चक्रु
रहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य
परमं साङ्ख्यमास्थितः ॥ ४९
तथोक्त्वा योगमास्थाय
ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरुषं विष्णुं
जगाम मनसा परम् ॥ ५०
मुखं किञ्चित्समुन्नाम्य
विष्टभ्य उरमग्रतः ।
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो
निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥ ५१
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुम् ॥ ५२
दिवमाक्रामदाचार्यः साक्षात्सद्भिर्दुराक्रमाम्
द्वौ सूर्याविति नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः
समपद्यत चार्काभे भारद्वाजदिवाकरे ॥ ५४
निमेषमात्रेण च तत्
ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत्किलकिलाशब्दः
प्रहृष्टानां दिवौकसाम् ॥ ५५
ब्रह्मलोकगते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ।
वयमेव तदाऽद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः ॥ ५६
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ।
अहं धनञ्जयः पार्थो भारद्वाजस्य चात्मजः ॥
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
अन्ये तु सर्वे नापश्यन्भारद्वाजस्य धीमतः ॥
महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः ।
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयोनयः ।
नापश्यन्गच्छमानं हि तं सार्धमृषिपुङ्गवैः ॥
आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिंदमम् ।
वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ॥
धिक्कृतः पार्षतस्तं तु सर्वभूतैः परामृशत् ।
तस्य मूर्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ॥

मुखमिति । उरः उरः अग्रतः अधरहनोरग्रेण विष्टभ्य हृदि धारणं विषयाणां स्मरणं निक्षिप्य निरु[ध्य]न एव सत्त्वस्थः रजस्तमोमलशून्ये शुद्धे सत्त्वे स्फटिककल्पे स्थितः । तत्र स्थितो भूत्वा ओमित्यनेन प्रतीकेन एकाक्षरं वासुदेवाख्यं ब्रह्म स्मरित्वा स्मृत्वा तद्बलेनाचार्यो दिवमाक्रामदिति साधद्वयोः संबंधः ॥ ५१ ॥

किञ्चिदब्रुवत कायाद्विचकर्तासिना शिर
हर्षेण महता युक्तो भारद्वाजे निपातिते ॥६३
सिंहनादरव चक्रे भ्रामयन्खड्गमाहवे ।
आकर्णपलितश्यामो 'वयसाऽशीतिपञ्चक '
त्वत्कृते व्यचरत्सङ्ख्ये स तु षोडशवर्षवत् ।
उक्तवांश्च महाबाहु कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥
जीवन्तमानयाचार्य मा वधीर्द्रुपदात्मज ।
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह
उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव सानुक्रोशस्तमाव्रजत् ।
क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वश ॥
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोण रथतल्पे नरर्षभम् ।
शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमथापतत् ॥
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्धर्ष समपद्यत ।
एव त निहत सङ्ख्ये ददृशे सैनिको जन ॥
धृष्टद्युम्नस्तु तद्राजन्भारद्वाजशिरोऽहरत् ।
तावकाना महेष्वास प्रमुखे तत्समाक्षिपत्॥
ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन्भारद्वाजस्य तावका ।
पलायनकृतोत्साहा दुद्रुवु सर्वतोदिशम् ॥
द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथमाविशत् ।
अहमेव तदाऽद्राक्ष द्रोणस्य निधन नृप॥७२
ऋषे प्रसादात्कृष्णस्य सत्यवत्या सुतस्य च
विधूमामिह सयान्तीमुल्का प्रज्वलितामिव
अपश्याम दिव स्तब्ध्वा गच्छन्त त महाद्युतिं
हते द्रोणे निरुत्साहा कुरुपाण्डवसृञ्जया
अभ्यद्रवन्महावेगास्तत सैन्य व्यदीर्यत ।
निहता हतभूयिष्ठा सग्रामे निशितै शरै ॥
तावका निहते द्रोणे गतासव इवाभवन् ।
पराजयमथावाप्य परत्र च महद्भयम् ॥ ७६
उभयेनैव ते हीना नाविंदन् धृतिमात्मन ।
अन्विच्छन्त शरीर तु भारद्वाजस्य पार्थिवा
नान्वगच्छन्महाराज कबन्धायुतसकुले ।
पाण्डवास्तु जय लब्ध्वा परत्र च महद्यश ॥
बाणशब्दरवाश्चक्रु सिंहनादाश्च पुष्कलान् ।
भीमसेनस्ततो राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ॥
वरूथिन्यामनृत्येता परिष्वज्य परस्परम् ।
अब्रवीच्च तदा भीम पार्षत शत्रुतापनम् ॥
भूयोऽह त्वा विजयिन परिष्वज्यामि पार्षत
सूतपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे च सयुगे ॥ ८१
एतावदुक्त्वा भीमस्तु हर्षेण महता युत ।
बाहुशब्देन पृथिवी कम्पयामास पाण्डव ॥
तस्य शब्देन वित्रस्ता प्राद्रवस्तावका युधि
क्षत्रधर्म समुत्सृज्य पलायनपरायणा ॥ ८३
पाण्डवास्तु जय लब्ध्वा हृष्टा ह्यासन्विशापते
अरिक्षय च सग्रामे तेन त सुखमाप्नुवन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९२ ॥

समाप्त द्रोणवधपर्व ।

नारायणास्त्रमोक्षपर्व ८

१९३

सञ्जय उवाच ।

ततो द्रोणे हते राजन्कुरव शस्त्रपीडिता ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता भृश शोकपरायणा ॥
उदीर्णाश्च परान्दृष्ट्वा कम्पमाना पुन पुन ।
अश्रुपूर्णेक्षणास्त्रस्ता दीनास्त्वासन्विशापते॥
विचेतसो हतोत्साहा कश्मलाभिहतौजसः
आर्तस्वरेण महता पुत्र ते पर्यवारयन् ।
रजस्वला वेपमाना वीक्षमाणा दिशो दश ।
अश्रुकण्ठा यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ॥

अशीतीना पञ्चकमस्यास्तीति विग्रह । चतु शतवार्षिक इत्यर्थ । यद्वा तत्तत्कालोचितस्य पुरुषायुषस्य विंशत्या भक्तस्य भागत्रयोनवयस्क इत्यर्थ ॥६४॥ परत्र च महद्भय मिति पलायनस्य परलोकविरुद्धत्वात् ॥ ७६ ॥ उभयेन लोकद्वयेन हीना रहिता ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया [illegible] १९२॥

१९३

तत इति ॥ १ ॥

स तै परिवृतो राजा त्रस्तै क्षुद्रमृगैरिव ।
अशक्नुवन्नवस्थातुमपायात्तनयस्तव ।
क्षुत्पिपासापरिम्लानास्ते योधास्तव भारत।
आदित्येनेव सतप्ता भृश विमनसोऽभवन् ॥
भास्करस्येव पतन समुद्रस्येव शोषणम् ।
विपर्यास यथा मेरोर्वासवस्येव निर्जयम् ॥
अमर्षणीय तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् ।
त्रस्तरूपतरा राजन् कौरवा प्राद्रवन्भयात्॥
गान्धारराज शकुनिस्त्रस्तस्त्रस्ततरै सह ।
हत रुक्मरथ श्रुत्वा प्राद्रवत्सहितो रथै ॥
वरूथिनी वेगवती विद्रुता सपताकिनीम् ।
परिगृह्य महासेना सूतपुत्रोऽपयाद्भयात् ॥१०
रथनागाश्वकलिला पुरस्कृत्य तु वाहिनीम् ।
मद्राणामीश्वर शल्यो वीक्षमाणोऽपयाद्भयात्
हतप्रवीरैर्भूयिष्ठैर्ध्वजैर्बहुपताकिभि ।
वृत शारद्वतोऽगच्छत्कष्ट कष्टमिति ब्रुवन् ॥
भोजानीकेन शिष्टेन कलिङ्गारट्टबाह्लिकै ।
कृतवर्मा वृतो राजन्प्रायात्सुजवनैर्हयै ॥
पदातिगणसयुक्तस्त्रस्तो राजन्भयार्दित ।
उलूक प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोण निपातितम् ॥
दर्शनीयो युवा चैव शौर्येण कृतलक्षण ।
दु शासनो भृशोद्विग्न प्राद्रवद्गजसवृत ॥
रथानामयुत गृह्य त्रिसाहस्र च दन्तिनाम् ।
वृषसेनो ययौ तूर्ण दृष्ट्वा द्रोण निपातितम् ॥
गजाश्वरथसयुक्तो वृतश्चैव पदातिभि ।
दुर्योधनो महाराज प्रायात्तत्र महारथ ॥१७
सशप्तकगणाद्गृह्य हतशेषान्किरीटिना ।
सुशर्मा प्राद्रवद्राजन् दृष्ट्वा द्रोण निपातितम् ॥
गजान्रथान्समारुह्य व्युदस्य च हयाञ्जना ।
प्राद्रवन् सर्वत सङ्घशो दृष्ट्वा रुक्मरथ हतम् ॥
त्वरयन्त पितृनन्ये भ्रातृनन्येऽथ मातुलान् ।
पुत्रानन्ये वयस्याश्च प्राद्रवन्कुरवस्तदा ॥ २०
चोदयन्तश्च सैन्यानि स्वस्त्रीयाश्च तथाऽपरे ।
सम्बन्धिनस्तथाऽन्ये च प्राद्रवन्त दिशो दश
प्रकीर्णकेशा विध्वस्ता न द्वावेकत्र धावत ।
नेदमस्तीति मन्वाना हतोत्साहा हतौजस
उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवस्तावका विभो ।
अन्योन्य ते समाक्रोशन्सैनिका भरतर्षभ २३
तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वय तत्रावतस्थिरे ।
धुर्यानुन्मुच्य च रथाद्धतसूतात्स्वलङ्कृतान् ।
अधिरुह्य हयान्योधा क्षिप्र पद्भिरचोदयन् ।
द्रवमाणे तथा सैन्ये त्रस्तरूपे हतौजसि ।
प्रतिस्रोत इव ग्राहो द्रोणपुत्र परानियात्२५
तस्यासीत्सुमहद्युद्ध शिखण्डिप्रमुखैर्गणै ।
प्रभद्रकैश्च पाञ्चालैश्चेदिभिश्च सकेकयै ॥ २६
हत्वा बहुविधा सेना पाण्डूना युद्धदुर्मद ।
कथञ्चित्सङ्कटान्मुक्तो मत्तद्विरदविक्रम ॥ २७
द्रवमाण बल दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणम् ।
दुर्योधन समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदम् २८
किमिय द्रवते सेना त्रस्तरूपेव भारत ।
द्रवमाणा च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे ॥२९
त्व चापि न यथा पूर्व प्रकृतिस्थो नराधिप ।
कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिव ॥ ३०
अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव सेनाऽद्रवत्तदा ।
कच्चित्क्षेम महाबाहो तव सैन्यस्य भारत ॥
कस्मिन्निद हते राजन् रथसिंह बल तव ।
एतामवस्था सप्राप्त तन्ममाचक्ष्व कौरव॥ ३२
तत्तु दुर्योधन श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितम्
घोरमप्रियमाख्यातु नाशक्नोत्पार्थिवर्षभ ॥३३
भिन्ना नौरिव ते पुत्रो मग्न शोकमहार्णवे ।
बाष्पेणापिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्र रथे स्थितम् ॥
तत शारद्वत राजा सव्रीडमिदमब्रवीत् ।
शसात्र भद्र ते सर्व यथा सैन्यमिद द्रुतम् ३५
अथ शारद्वतो राजन्नार्तिमार्च्छन्पुन पुन ।
शशस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातित ॥

कृप उवाच ।

वय द्रोण पुरस्कृत्य पृथिव्या प्रवर रथम् ।
प्रावर्तयाम सग्राम पञ्चालैरेव केवलम् ३७
तत प्रवृत्ते सग्रामे विमिश्रा कुरुसोमका ।
अन्योन्यमभिगर्जन्त शस्त्रैर्देहानपातयन् ३८
वर्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु सयुगे ।
धार्तराष्ट्रेषु सक्रुद्ध पिता तेऽस्त्रमुदैरयत ३९
ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्र विकुर्वाणो नरर्षभ ।
व्यहनच्छात्रवान् भल्लै शतशोऽथ सहस्रश
पाण्डवा केकया मत्स्या
पञ्चालाश्च विशेषत ।
सङ्ख्ये द्रोणरथ प्राप्य
व्यनशन्कालचोदिता ॥ ४१
सहस्र नरसिंहाना द्विसाहस्र च दन्तिनाम्
द्रोणो ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ४२

आकर्णपलित श्यामो 'वयसाऽशीतिपञ्चक'
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्ध षोडशवर्षवत् ॥ ४३
क्लिश्यमानेषु सैन्येषु वध्यमानेषु राजसु ।
अमर्षवशमापन्ना पञ्चाला विमुखाऽभवन् ॥
तेषु किञ्चित्प्रभग्नेषु विमुखेषु सपत्नजित् ।
दिव्यमस्त्र विकुर्वाणो बभूवार्क इवोदित ४५
स मध्य प्राप्य पाण्डूना
शररश्मि प्रतापवान् ।
मध्य गत इवादित्यो
दुष्प्रेक्ष्यस्ते पिताऽभवत् ॥ ४६
ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्येणेव विराजता ।
दग्धवीर्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतस ४७
तान् दृष्ट्वा पीडितान्बाणैर्द्रोणेन मधुसूदन ।
जयैषी पाण्डुपुत्राणामिद वचनमब्रवीत् ४८
नैष जातु नरै शक्यो जेतु शस्त्रभृता वर
अपि वृत्रहणा सङ्ख्ये रथयूथपयूथप ॥ ४९
ते यूय धर्ममुत्सृज्य जय रक्षत पाण्डवा ।
यथा व सयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहन ५०
अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ।
हत त सयुगे कश्चिदाख्यात्वस्मै मृषा नर ॥
एतन्नारोचयद्वाक्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
अरोचयस्तु सर्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिर ५२
भीमसेनस्तु सव्रीडमब्रवीत् पितर तव ।
अश्वत्थामा हत इति त नाबुध्यत ते पिता ॥
स शङ्कमानस्तन्मिथ्या धर्मराजमपृच्छत ।
हत वाप्यहत वाऽऽजौ त्वा पिता पुत्रवत्सल
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिर ।
अश्वत्थामानमायोधे हत दृष्ट्वा महागजम् ५५
भीमेन गिरिवर्ष्माण मालवस्येन्द्रवर्मण ।
उपसृत्य तदा द्रोणमुच्चैरिदमुवाच ह ॥ ५६
यस्यार्थे शस्त्रमादत्से
यमवेक्ष्य च जीवसि ।
पुत्रस्ते दयितो नित्य
सोऽश्वत्थामा निपातित ॥ ५७
शेते विनिहतो भूमौ वने सिंहशिशुर्यथा ५८
जानन्नप्यनृतस्याथ दोषान्स द्विजसत्तमम् ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजा हत कुञ्जर इत्युत ॥ ५९
स त्वा निहतमाक्रन्दे श्रुत्वा सतापतापित
नियम्य दिव्यान्यस्त्राणि नायुध्यत यथा पुरा
त दृष्ट्वा परमोद्विग्न शोकातुरमचेतसम् ।
पाञ्चालराजस्य सुत क्रूरकर्मा समाद्रवत् ६१
त दृष्ट्वा विहित मृत्यु लोकतत्त्वविचक्षण ।
दिव्यान्यस्त्राण्यथोत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत्
ततोऽस्य केशान्सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा
पार्षत क्रोशमानाना वीराणामच्छिनच्छिर
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽब्रुवन्।
तथैव चार्जुनो वाहादवरुह्यैनमाद्रवत् ॥ ६४
उद्यम्य त्वरितो बाहु ब्रुवाणश्च पुन पुन ।
जीवन्तमानयाचार्य मा वधीरिति धर्मवित्
तथा निवार्यमाणेन कौरवैरर्जुनेन च ।
हत एव नृशसेन पिता तव नरर्षभ ॥ ६६
सैनिकाश्च तत सर्वे प्राद्रवन्त भयार्दिता ।
वय चापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ ॥
सञ्जय उवाच ।
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधन पितुराहवे ।
क्रोधमाहारयत्तीव्र पदाहत इवोरग ॥ ६८
तत क्रुद्धो रणे द्रौणिर्भृश जज्वाल मारिष
यथेन्धन महत्प्राप्य प्राज्वलद्धव्यवाहन ६९
तल तलेन निष्पिष्य दन्तैर्दन्तानुपास्पृशत् ।
नि श्वसन्नुरगो यद्वल्लोहिताक्षोऽभवत्तदा ७०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वण्यश्वत्थामक्रोधे
त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९३ ॥

१९४

धृतराष्ट्र उवाच ।
अधर्मेण हत श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
ब्राह्मण पितर वृद्धमश्वत्थामा किमब्रवीत् १
मानव वारुणाग्नेय ब्राह्ममस्त्र च वीर्यवान् ।
ऐन्द्र नारायण चैव यस्मिन्नित्य प्रतिष्ठितम् २

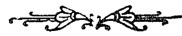
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९३ ॥

१९४

अधर्मेणेति ॥ १ ॥

तमधर्मेण धर्मिष्ठं
धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यं
सोऽश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ ३
येन रामादवाप्येह
धनुर्वेदं महात्मना ।
प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि
पुत्राय गुणकाङ्क्षिणा ॥ ४
एकमेव हि लोकेऽस्मिन्नात्मनो गुणवत्तरम्
इच्छन्ति पुरुषाः पुत्रं लोके नान्यं कथंचन ५
आचार्याणां भवन्त्येव रहस्यानि महात्मनाम्
तानि पुत्राय वा दद्युः शिष्यायानुगताय वा
स शिष्यः प्राप्य तत्सर्वं सविशेषं च संजय ।
शूरः शारद्वतीपुत्रः संख्ये द्रोणादनन्तरः ॥७
रामस्य तु समः शस्त्रे पुरंदरसमो युधि ।
कार्तवीर्यसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ८
महीधरसमः स्थैर्ये तेजसाऽग्निसमो युवा ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये क्रोधे चाशीविषोपमः ९
स रथी प्रथमो लोके दृढधन्वा जितक्लमः ।
शीघ्रोऽनिल इवाक्रन्दे चरन्क्रुद्ध इवान्तकः
अस्यता येन संग्रामे धरण्यभिनिपीडिता ।
यो न व्यथति संग्रामे वीरः सत्यपराक्रमः
वेदस्नातो व्रतस्नातो धनुर्वेदे च पारगः ।
महोदधिरिवाक्षोभ्यो रामो दाशरथिर्यथा
तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्वत्थामा किमब्रवीत्
धृष्टद्युम्नस्य यो मृत्युः सृष्टस्तेन महात्मना ।
यथा द्रोणस्य पाञ्चाल्यो यज्ञसेनसुतोऽभवत्
तं नृशंसेन पापेन क्रूरेणादीर्घदर्शिना ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

संजय उवाच ।
छद्मना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्मणा ।
बाष्पेणापूर्यत द्रौणी रोषेण च नरर्षभ ॥ १
तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्दीप्तमदृश्यत ।
अन्तकस्येव भूतानि जिहीर्षोः कालपर्यये २
अश्रुपूर्णे ततो नेत्रे व्यपमृज्य पुनः पुनः ।
उवाच कोपान्निःश्वस्य दुर्योधनमिदं वचः ३
पिता मम यथा क्षुद्रैर्न्यस्तशस्त्रो निपातितः ॥
धर्मध्वजवता पापं कृतं तद्विदितं मम ॥ ४
अनार्यं सुनृशंसं च धर्मपुत्रस्य मे श्रुतम् ।
युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां ध्रुवं जयपराजयौ ॥ ५
द्वयमेतद्भवेद्राजन्वधस्तत्र प्रशस्यते ।
न्यायवृत्तो वधो यस्तु संग्रामे युध्यतो भवेत्
न स दुःखाय भवति तथा दृष्टो हि स द्विजैः
गतः स वीरलोकाय पिता मम न संशयः ७
न शोच्यः पुरुषव्याघ्र यस्तदा निधनं गतः ।
यत्तु धर्मप्रवृत्तः सन्केशग्रहणमाप्तवान् ॥ ८
पश्यतां सर्वसैन्यानां तन्मे मर्माणि कृन्तति
मयि जीवति यत्तात केशग्रहमवाप्तवान् ९
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम्
कामात्क्रोधादविज्ञानाद्धर्षाद्बाल्येन वा पुनः
विधर्मकाणि कुर्वन्ति तथा परिभवन्ति च ।
तदिदं पार्षतेनेह महदाधर्मिकं कृतम् ॥ ११
अवज्ञाय च मां नूनं नृशंसेन दुरात्मना ।
तस्यानुबन्धं द्रष्टाऽसौ धृष्टद्युम्नः सुदारुणम्
अकार्यं परमं कृत्वा मिथ्यावादी च पाण्डवः
यो ह्यसौ छद्मनाऽऽचार्यं शस्त्रं संन्यासयत्तदा

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

छद्मनेति ॥ १ ॥ धर्मध्वजवता दाम्भिकेन तत् अनृतवचनरूपं पापम् ॥ ४ ॥ अनार्यं नीचयोग्यं कर्म धर्मपुत्रस्येत्युपालम्भः ॥ ५ ॥ बाल्येन चापलेन ॥ १० ॥ विधर्मकाणि धर्मविरुद्धानि ॥ ११ ॥ अनुबन्धं फलम् ॥ १२ ॥ पाण्डवश्च अनुबन्धं द्रष्टेत्यनुषज्यते ॥ १३ ॥

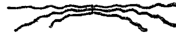
तस्याद्य धर्मराजस्य
भूमि पास्यति शोणितम् ।
शपे सत्येन कौरव्य
इष्टापूर्तेन चैव ह ॥ १४
अहत्वा सर्वपञ्चालान्
जीवेय न कथञ्चन ।
सर्वोपायैर्यतिष्यामि
पञ्चालानामह वधे ॥ १५
धृष्टद्युम्न च समरे हन्ताऽह पापकारिणम् ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन च ॥ १६
पञ्चालाना वध कृत्वा
शान्ति लब्धास्मि कौरव ।
यदर्थ पुरुषव्याघ्र
पुत्रानिच्छन्ति मानवा ॥ १७
प्रेत्य चेह च सप्राप्ता
त्रायन्ते महतो भयात् ।
पित्रा तु मम साऽवस्था
प्राप्ता निर्बन्धुना यथा ॥ १८
मयि शैलप्रतीकाशे
पुत्रे शिष्ये च जीवति ।
धिङ्ममास्त्राणि दिव्यानि
धिग्बाहू धिक् पराक्रमम् ॥ १९
यं स्म द्रोण सुतं प्राप्य केशग्रहमवाप्तवान् ।
स तथाऽह करिष्यामि यथा भरतसत्तम ॥
परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनृण पितु ।
आर्येण हि न वक्तव्या कदाचित्स्तुतिरात्मन
पितुर्वधममृष्यस्तु वक्ष्याम्यद्येह पौरुषम् ।
अद्य पश्यन्तु मे वीर्य पाण्डवा सजनार्दना
मृद्नत सर्वसैन्यानि युगान्तमिव कुर्वत ।
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसा
अद्य शक्ता रणे जेतु
रथस्थ मा नरर्षभा ।
मदन्यो नास्ति लोकेऽस्मि-
न्नर्जुनाद्वाऽस्त्रवित्कचित् ॥ २४
अह हि ज्वलता मध्ये मयूखानामिवाशुमान्
प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणा पृतनागत ॥ २५

[illegible] मत्प्रयुक्ता महाहवे ।
दर्शयन्त शरा वीर्य प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान्
अद्य सर्वा दिशो राजन्धाराभिरिव सकुला
आवृता पत्रिभिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो मामकैरिह
विकिरञ्छरजालानि सर्वतो भैरवस्वनान् ।
शत्रून्निपातयिष्यामि महावात इव द्रुमान् ॥
न हि जानाति बीभत्सुस्तदस्त्र न जनार्दन
न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिर
न पार्षतो दुरात्माऽसौ
न शिखण्डी न सात्यकि ।
यदिद मयि कौरव्य
सकल्य सनिवर्तनम् ॥ ३०
नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
उपहार पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थित ॥ ३१
त स्वय प्रतिगृह्याथ भगवान्स वर ददौ ।
वव्रे पिता मे परममस्त्र नारायण तत ॥ ३२
अथैनमब्रवीद्राजन् भगवान्देवसत्तम ।
भविता त्वत्समो नान्य कश्चिद्युधि नर क्वचित्
न त्विद सहसा ब्रह्मन्प्रयोक्तव्य कथञ्चन ।
न ह्येतदस्त्रमन्यत्र वधाच्छत्रोर्निवर्तते ॥ ३४
न चैतच्छक्यते ज्ञातु केन वध्येदिति प्रभो ।
अवध्यमपि हन्याद्धि तस्मान्नैतत्प्रयोजयेत् ॥
अथ सख्ये रथस्यैव शस्त्राणा च विसर्जनम् ।
प्रयाचता च शत्रूणा गमन शरणस्य च ॥ ३६
एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परतप ।
सर्वथा पीडितो हिंस्यादवध्यान्पीडयन् रणे
तज्जग्राह पिता मह्यमब्रवीच्चैव स प्रभु ।
त्व वधिष्यसि सर्वाणि शस्त्रवर्षाण्यनेकश
अनेनास्त्रेण सग्रामे तेजसा च ज्वलिष्यसि ।
एवमुक्त्वा स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभु ॥३९
एतन्नारायणादस्त्र तत्प्राप्त पितृबन्धुना ।
तेनाह पाण्डवाश्चैव पञ्चालान्मत्स्यकेकयान्
विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवासुरान् ।
यथायथाऽहमिच्छेय तथा भू वा शरा मम ॥
निपतेयु सपत्नेषु विक्रमत्स्वपि भारत ।
यथेष्टमश्मवर्षेण प्रवर्षिष्ये रणे स्थित ॥ ४२

मयूखाना मयूखवताम् ।। २५ ।। कल्य प्रयोग निवर्तन मुपसहार ।। ३० ।। ब्रह्मरूपो वेदरूप वैदिकैर्मन्त्रै स्तुतवा- नित्यर्थ । उपस्थित इति तदन्यस्योपहारस्य तदानीमभावो दर्शित ।। ३१ ।। रथस्यैव विसर्जनम् शस्त्राणामपि विस- र्जन च प्रयाचता मा वधीरिति याचमानाना शरणस्य गमन त्वमेव शरण न इति कीतन च ।। ३६ ।। पीडित पीडित शस्त्रान्तरेण बाधित पुरुत्वमार्षम् ।। ३७ ।। पितृ- बन्धुना मया ।। ४० ।।

अयोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये महारथान् ।
परश्वधांश्च निशितानुत्स्रक्ष्येऽहमसंशयम् ४३
सोऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापन ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान्
मित्र-ब्रह्म-गुरुद्रोही जाल्मकः सुविगर्हितः ।
पाञ्चालापसदश्चाद्य न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पर्यवर्तत वाहिनी ।
ततः सर्वे महाशङ्खान्दध्मुः पुरुषसत्तमाः ४६
भेरीश्चाभ्यहनन्हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः ।
तथा ननाद वसुधा खुरनेमिप्रपीडिता ॥ ४७
स शब्दस्तुमुलः खं द्यां पृथिवीं च व्यनादयत्
तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पर्जन्यनिनदोपमम्
समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताश्चाप्यमन्त्रयन्
तथोक्त्वा द्रोणपुत्रस्तु वार्युपस्पृश्य भारत ४९
प्रादुश्चकार तद्दिव्यमस्त्रं नारायणं तदा ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अश्वत्थामक्रोधे पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

सञ्जय उवाच ।
प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्नस्त्रे नारायणे प्रभो ।
प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् १
चचाल पृथिवी चापि चुक्षुभे च महोदधिः ।
प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समुद्रगाः २
शिखराणि व्यशीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत
अपसव्यं मृगाश्चैव पाण्डुसेनां प्रचक्रिरे ॥ ३
तमसा चावकीर्यन्त सूर्यश्च कलुषोऽभवत् ।
संपतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत्
देवदानवगन्धर्वास्त्रस्तास्त्वासन्विशांपते ।
कथंकथाऽभवत्तीव्रा दृष्ट्वा तद्व्याकुलं महत् ॥ ५
व्यथिताः सर्वराजानस्त्रस्ताश्चासन्विशांपते
तद्दृष्ट्वा घोररूपं वै द्रौणेरस्त्रं भयावहम् ६
धृतराष्ट्र उवाच ।
निवर्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे ।
भृशं शोकाभितप्तेन पितुर्वधममृष्यता ॥ ७
कुरूनापततो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य रक्षणे ।
को मन्त्रः पाण्डवेष्वासीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय
सञ्जय उवाच ।
प्रागेव विद्रुतान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः
पुनश्च तुमुलं शब्दं श्रुत्वाऽर्जुनमथाब्रवीत् ९
युधिष्ठिर उवाच ।
आचार्ये निहते द्रोणे धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे ॥ १०
नाशंसन्तो जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय ।
आत्मत्राणे मतिं कृत्वा प्राद्रवन्कुरवो रणात्
केचिद्भ्रान्तै रथैस्तूर्णं निहतैः पार्ष्णियन्तृभिः
विपताकध्वजच्छत्रैः पार्थिवाः शीर्णकूबरैः ॥
भग्ननीडैराकुलाश्वैः प्रारुह्यान्यान्विचेतसः ।
भीताः पादैर्हयान्केचित्त्वरयन्तः स्वयं रथान्
भग्नाक्षयुगचक्रैश्च व्याकृष्यन्त समन्ततः ।
रथान्विशीर्णानुत्सृज्य पद्भिः केचिच्च विद्रुताः
हयपृष्ठगताश्चान्ये कृष्यन्तेऽर्धच्युतासनाः ।
गजस्कन्धेषु संस्यूता नाराचैश्चलितासनाः
शरार्तैर्विद्रुतैर्नागैर्हृता केचिद्दिशो दश ।
विशस्त्रकवचाश्चान्ये वाहनेभ्यः क्षितिं गताः
संछिन्ना नेमिभिश्चैव मृदिताश्च हयद्विपैः ।
क्रोशन्तस्तात पुत्रेति पलायन्ते परे भयात्१७
नाभिजानन्ति चान्योन्यं कश्मलाभिहतौजसः
पुत्रान्पितॄन्सखीन्भ्रातॄन्समारोप्य दृढक्षतान्

जाल्मको मूर्खः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥
१९६
प्रादुरिति। सपृषतः सजलबिन्दुः अनभ्रे अभ्राभावे काले ॥ १ ॥ कथंकथा कथं कर्तव्यं कथं कर्तव्यमित्येव शब्दः ॥५॥ रक्षणे मन्त्रः क आसीदिति संबन्धः ॥८॥
भग्ननीडैरिति। स्पार्हैरिति पाठेऽतिस्पृहणीयैः ॥१३॥

जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य कवचान्यपि ।
अवस्था तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुत बलम्
पुनरावर्तित केन यदि जानासि शस मे ।
हयाना न्हेषता शब्द कुञ्जराणा च बृहताम्
रथनेमिस्वनैश्चात्र विमिश्र श्रूयते महान् ।
एते शब्दा भृश तीव्रा प्रवृत्ता कुरुसागरे ॥
मुहुर्मुहुरुदीर्यन्ते कम्पयन्त्यपि मामकान् ।
य एष तुमुल शब्द श्रूयते लोमहर्षण ॥ २२
सेन्द्रानप्येष लोकांस्त्रीन् ग्रसेदिति मतिर्मम।
मन्ये वज्रधरस्यैष निनादो भैरवस्वन ॥ २३
द्रोणे हते कौरवार्थ व्यक्तमभ्येति वासव ।
प्रहृष्टरोमकूपाश्च सविग्ना रथपुङ्गवा ॥ २४
धनञ्जय गुरुं श्रुत्वा तत्र नाद सुभीषणम् ।
क एष कौरवान्दीर्णानवस्थाप्य महारथ ॥
निवर्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ।

अर्जुन उवाच ।

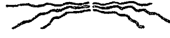
उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे वीर्यमास्थिता
धमन्ति कौरवा शङ्खान्यस्य वीर्य समाश्रिता
यत्र ते सशयो राजन्न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते ॥
धार्तराष्ट्रानवस्थाप्य क एष नदतीति हि ।
ह्रीमन्त त महाबाहु मत्तद्विरदगामिनम् ॥२८
व्याघ्रास्यमुग्रकर्माणं कुरूणामभयङ्करम् ।
यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवा दशशत धनम्॥
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्य सोऽश्वत्थामैष गर्जति
जातमात्रेण वीरेण येनोच्चै श्रवसा यथा ॥
ह्रेषता कम्पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रय
तच्छ्रुत्वाऽन्तर्हित भूत नाम तस्याकरोत्तदा
अश्वत्थामेति सोऽद्यैष शूरो नदति पाण्डव ।
यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ॥
कर्मणा सुनृशसेन तस्य नाथो व्यवस्थित ।
गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्य केशपक्षे परामृशत् ॥
तन्न जातु क्षमेद्द्रौणिर्जानन्पौरुषमात्मन ।
उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ॥
धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्म सुमहान्कृत ।
चिर स्थास्यति चाकीर्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे
रामे वालिवधाद्यद्वद्देव द्रोणे निपातिते ।
सर्वधर्मोपपन्नोऽय स मे शिष्यश्च पाण्डव ॥
नाय वदति मिथ्येति प्रत्यय कृतवांस्त्वयि ।
स सत्यकञ्चुक नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् ३७
आचार्य उक्तो भवता हत कुञ्जर इत्युत ।
तत शस्त्र समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतन ॥
आसीत्सुविह्वलो राजन्यथा दृष्टस्त्वया विभु
स तु शोकसमाविष्टो विमुख पुत्रवत्सल ॥
शाश्वत धर्ममुत्सृज्य गुरु शस्त्रेण घातित ।
न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरु भवान् ॥

रक्षत्विदानीं सामात्यो
यदि शक्तोऽसि पार्षतम् ।
ग्रस्तमाचार्यपुत्रेण
क्रुद्धेन हतबन्धुना ॥ ४१

सर्वे वय परित्रातु न शक्ष्यामोऽद्य पार्षतम् ।
सौहार्द सर्वभूतेषु य करोत्यतिमानुष ।
सोऽद्य केशग्रह श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे॥
विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगृद्धिनि ।
अपाकीर्य स्वय धर्म शिष्येण निहतो गुरु ॥
यदा गत वयो भूय शिष्टमल्पतर च न ।
तस्येदानीं विकारोऽयमधर्मोऽय कृतो महान्
पितेव नित्य सौहार्दात्पितेव हि च धर्मत ।
सोल्पकालस्य राज्यस्य कारणाद्घातितो गुरुः
धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशांपते ।
विसृष्टा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परै ॥
सप्राप्य तादृशीं वृत्ति सत्कृत सतत परै ।
अवृणीत सदा पुत्रान्मामेवाभ्यधिक गुरु ॥
अवेक्षमाणस्त्वा मा च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हतः
न त्वेन युध्यमान वै हन्यादपि शतक्रतु ॥
तस्याचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिण.
कृतो ह्यनार्यैरस्माभी राज्यार्थे लुब्धबुद्धिभिः
अहो बत महत्पाप कृत कर्म सुदारुणम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽय साधुघातित ॥
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्दाराञ्जीवित चैव वासवि ।
त्यजेत्सर्वे मम प्रेम्णा जानात्येव हि मे गुरु ॥
स मया राज्यकामेन हन्यमानो ह्युपेक्षित ।
तस्मादवाक्शिरा राजन्प्राप्तोस्मि नरक प्रभो
ब्राह्मण वृद्धमाचार्य न्यस्तशस्त्र महामुनिम् ।
घातयित्वाऽद्य राज्यार्थे मृत श्रेयो न जीवित

यस्मिञ्जाते । दशशतमित्यनेन सर्वगोधन ददाविति ज्ञेयम् । अन्यथा एकधेन्वर्थं द्रुपद प्रति द्रोणगमनस्यासभव । यद्वा भाविनीं सपदमभिलक्ष्यैतद्दान द्रष्टव्यम् पुत्रोत्पत्तिकाले तस्य निर्धनत्वोक्ते ॥२९॥ सत्य कञ्चुकं सत्याभासमनृतम् ॥ ३७ ॥ सौहार्दाद्धर्मतो गुरुत्वाद्वा द्विगुण पितुरित्यर्थ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अर्जुनवाक्ये षण्णवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९६ ॥

१९७

सञ्जय उवाच ।
अर्जुनस्य वच श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथा
अप्रिय वा प्रिय वापि महाराज धनञ्जयम् ॥
तत क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनोऽभ्यभाषत ।
कुत्सयन्निव कौन्तेयमर्जुन भरतर्षभ ॥ २
मुनिर्यथाऽरण्यगतो भाषते धर्मसहितम् ।
न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मण सशितव्रत ॥
क्षतत्राता क्षताज्जीवन् क्षता स्त्रीष्वपि साधुषु
क्षत्रिय क्षितिमाप्नोति क्षिप्र धर्म यश श्रिय
स भवान् क्षत्रियगुणैर्युक्त सर्वै कुलोद्वह ।
अविपश्चिद्यथा वाच व्याहरन्नाद्य शोभसे ॥
पराक्रमस्ते कौन्तेय शक्रस्येव शचीपते ।
न चाति वर्तसे धर्म वेलामिव महोदधि ॥६
न पूजयेत्त्वा को न्वद्य यत्त्रयोदशवार्षिकम् ।
अमर्ष पृष्ठत कृत्वा धर्ममेवाभिकाङ्क्षसे ॥ ७
दिष्ट्या तात मनस्तेऽद्य स्वधर्ममनुवर्तते ।
आनृशस्ये च ते दिष्ट्या बुद्धि सततमच्युत
यत्तु धर्मप्रवृत्तस्य हृत राज्यमधर्मत ।
द्रौपदी च परामृष्टा सभामानीय शत्रुभि ॥
वन प्रव्राजिताश्चास्म वल्कलाजिनवासस ।
अनर्हमाणास्त भाव त्रयोदश समा परै ॥
एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि मयाऽनघ ।
क्षत्रधर्मप्रसक्तेन सर्वमेतदनुष्ठितम् ॥ ११
तमधर्ममपाकृष्ट स्मृत्वाऽद्य सहितस्त्वया ।
सानुबन्धान्हनिष्यामि क्षुद्रान् राज्यहरानह
त्वया हि कथित पूर्व युद्धायाभ्यागता वयम्
घटामहे यथाशक्ति त्व तु नोऽद्य जुगुप्ससे ॥
धर्मान्विच्छसि ज्ञातु मिथ्यावचनमेव ते ।
भयार्दितानामस्माक वाचा मर्माणि कृतसि
वपन् व्रणे क्षारमिव क्षताना शत्रुकर्शन ।
विदीर्यते मे हृदय त्वया वाक्शल्यपीडित
अधर्ममेन विपुल धार्मिक सन्न बुद्ध्यसे ।
यस्त्वमात्मानमस्माश्च प्रशस्याश्च प्रशससि ॥
वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्र प्रशससि ।
य कला षोडशी पूर्णा धनञ्जय न तेऽर्हति ॥
स्वयमेवात्मनो दोषान् ब्रुवाण किन्न लज्जसे
दारयेय मही क्रोधाद्विकिरेय च पर्वतान् ॥
आविध्यैता गदा गुर्वी
भीमा काञ्चनमालिनीम् ।
गिरिप्रकाशान् क्षितिजान्
भञ्जेयमनिलो यथा ॥ १९
द्रावयेय शरैश्चापि सेन्द्रान्देवान्समागतान् ।
सराक्षसगणान्पार्थ सासुरोरगमानवान् २०
स त्वमेवविध जानन् भ्रातर मा नरर्षभ ।
द्रोणपुत्राद्भय कर्तु नार्हस्यमितविक्रम ॥ २१
अथवा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्वै सहोदरै ।
अहमेन गदापाणिर्जेष्याम्येको महाहवे २२
तत पाञ्चालराजस्य पुत्र पार्थमथाब्रवीत् ।
सक्रुद्धमिव नर्दन्त हिरण्यकशिपुर्हरिम् ॥ २३
धृष्टद्युम्न उवाच ।
बीभत्सो विप्रकर्माणि
विदितानि मनीषिणाम् ।
याजनाध्यापने दान
तथा यज्ञप्रतिग्रहौ ॥ २४
षष्ठमध्ययन नाम, तेषा कस्मिन्प्रतिष्ठित ।
हतो द्रोणो मया ह्येव किं मा पार्थ विगर्हसे
अपक्रान्त स्वधर्माच्च क्षात्रधर्म व्यपाश्रित ।
अमानुषेण हन्त्यस्मानस्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् २६
तथा माया प्रयुञ्जानमसह्य ब्राह्मणब्रुवम् ।
माययैव निहन्याद्यो न युक्त पार्थ तत्र किम्
तस्मिंस्तथा मया शस्ते
यदि द्रौणायनी र ।
कुरुते भैरव नाद
तत्र किं मम हीयते ॥ २८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया षण्णवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९६॥

१९७
अर्जुनस्येति सागावेदाइतिचाध्यायौ स्पष्टार्थौ ॥१॥

न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्द्रौणिर्युद्धसज्ञया ।
घातयिष्यति कौरव्यान्परित्रातुमशक्नुवन् ॥
यच्च मा धार्मिको भूत्वा
ब्रवीषि गुरुघातिनम् ।
तदर्थमहमुत्पन्न
पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात् ॥ ३०
यस्य कार्यमकार्यं वा
युध्यत. स्यात्सम रणे ।
त कथ ब्राह्मण ब्रूया.
क्षत्रिय वा धनञ्जय ॥ ३१
यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रै क्रोधमूर्च्छित
सर्वोपायैर्न स कथ वध्य पुरुषसत्तम ॥ ३२
विधर्मिण धर्मविद्धि प्रोक्त तेषा विषोपमम्
जानन्धर्मार्थतत्त्वज्ञ किं मामर्जुन गर्हसे ३३
नृशस स मयाऽऽक्रम्य रथ एव निपातित
तन्मामभिनन्द्य बीभत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे ॥
कालानलसम पार्थ ज्वलनार्कविषोपमम् ।
भीम द्रोणशिरश्छिन्न न प्रशससि मे कथम्
योऽसौ ममैव नान्यस्य
बान्धवान् युधि जघ्निवान् ।
छित्त्वाऽपि तस्य मूर्धान
नैवास्मि विगतज्वर ॥ ३६
तच्च मे कृन्तते मर्म यन्न तस्य शिरो मया ।
निषादविषये क्षिप्त जयद्रथशिरो यथा ॥ ३७
अथावधश्च शत्रूणामधर्म श्रूयतेऽर्जुन ।
क्षत्रियस्य हि धर्मोऽय हन्याद्धन्येत वा पुन
स शत्रुर्निहत सख्ये मया धर्मेण पाण्डव ।
यथा त्वया हत शूरो भगदत्त पितु सखा
पितामह रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मन ।
मया शत्रौ हते कस्मात्पापे धर्मं न मन्यसे ॥
सबन्धावनत पार्थ न मा त्व वक्तुमर्हसि ।
स्वगात्रकृतसोपानं निषण्णमिव दन्तिनम् ॥
क्षमामि ते सर्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन ।
द्रौपद्या द्रौपदेयाना कृते नान्येन हेतुना ४२
कुलक्रमागत वैर ममाचार्येण विश्रुतम् ।
तथा जानात्यय लोको न यूय पाण्डुनन्दना
नानृती पाण्डवो ज्येष्ठो
नाह वाऽधार्मिकोऽर्जुन ।
शिष्यद्रोही हत. पापो
युध्यस्व विजयस्तव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये
सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९७ ॥

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।
साङ्गा वेदा यथान्याय
येनाधीता महात्मना ।
यस्मिन्साक्षाद्धनुर्वेदो
ह्रीनिषेवे प्रतिष्ठित ॥ १
यस्य प्रसादात्कुर्वन्ति कर्माणि पुरुषर्षभा ।
अमानुषाणि सग्रामे देवैरसुकराणि च ॥ २
तस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणे समक्ष पापकर्मणा ।
नीचात्मना नृशसेन क्षुद्रेण गुरुघातिना ३
नामर्ष तत्र कुर्वन्ति
धिक्क्षात्र धिगमर्षिताम् ।
पार्था सर्वे च राजान
पृथिव्या ये धनुर्धरा ॥ ४
श्रुत्वा किमाहु पाञ्चाल्य
तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
सञ्जय उवाच ।
श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य
ता वाच क्रूरकर्मण ॥ ५
तूष्णीं बभूवू राजान
सर्व एव विशापते ।
अर्जुनस्तु कटाक्षेण
जिह्म विप्रेक्ष्य पार्षतम् ॥ ६
स बाष्पमतिनि श्वस्य
धिग्धिगित्येव चाब्रवीत् ।
युधिष्ठिरश्च भीमश्च
यमौ कृष्णस्तथाऽपरे ॥ ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया सप्तनवत्यधिक शततमोऽध्याय ॥ १९८ ॥

१९८

साङ्गा इति ॥ १ ॥

आसन् सुव्रीडिता राजन्
सात्यकिस्त्वब्रवीदिदम् ।
' नेहास्ति पुरुष कश्चि-
द्य इम पापपूरुषम् ॥ ८
भाषमाणमकल्याण
शीघ्र हन्यान्नराधमम् ।
एते त्वा पाण्डवा सर्वे
कुत्सयन्ति विवित्सया ॥ ९
कर्मणा तेन पापेन श्वपाक ब्राह्मणा इव ।
एतत्कृत्वा महत्पाप निन्दित सर्वसाधुभि
न लज्जसे कथ वक्तुं
समिति प्राप्य शोभनाम् ।
कथ च शतधा जिह्वा
न ते मूर्धा च दीर्यते ॥ ११
गुरुमाक्रोशत क्षुद्र न चाधर्मेण पात्यसे ।
वाच्यस्त्वमसि पार्थैश्च सर्वैश्चाधकवृष्णिभि
यत्कर्म कलुष कृत्वा श्लाघसे जनससदि ।
अकार्य तादृश कृत्वा पुनरेव गुरुं क्षिपन् १३
वध्यस्त्व न त्वयार्थोऽस्ति मुहूर्तमपि जीवता
कस्त्वेतद्व्यवसेदार्यस्त्वदन्य पुरुषाधम ॥ १४
निगृह्य केशेषु वध गुरोर्धर्मात्मन सत ।
सप्तावरे तथा पूर्वे बान्धवास्ते निमज्जिता
यशसा च परित्यक्तास्त्वा प्राप्य कुलपासनम्
उक्तवांश्चापि यत्पार्थं भीष्म प्रति नरर्षभ ॥
तथाऽन्तो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना ।
तस्यापि तव सोदर्यो निहन्ता पापकृत्तम ॥
नान्य पाञ्चाल्यपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत्
स चापि सृष्ट पित्रा ते भीष्मस्यातकर किल
शिखण्डी रक्षितस्तेन स च मृत्युर्महात्मन
पञ्चालाश्चलिता धर्मात्क्षुद्रा मित्र-गुरुद्रुह १९
त्वा प्राप्य सहसोदर्य धिक्कृत सर्वसाधुभि
पुनश्चेदीदृशी वाच मत्समीपे वदिष्यसि
शिरस्ते पोथयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ।
त्वा च ब्रह्महण दृष्ट्वा जन सूर्यमवेक्षते ॥ २१
ब्रह्महत्या हि ते पाप प्रायश्चित्तार्थमात्मन ।
पाञ्चालक सुदुर्वृत्त ममैव गुरुमग्रत ॥ २२
गुरोर्गुरु च भूयोऽपि क्षिपन्नैव हि लज्जसे ।
तिष्ठ तिष्ठ सहस्वैक गदापातमिम मम ॥ २३
तव चापि सहिष्येऽह गदापातननेकश ' ।
सात्वतेनैवमाक्षिप्त पार्षत परुषाक्षरम् ॥
सरब्ध सात्यकि प्राह सक्रुद्ध प्रहसन्निव ।

धृष्टद्युम्न उवाच ।
श्रूयते श्रूयते चेति क्षम्यते चेति माधव ॥
सदाऽनार्योऽशुभ साधु
पुरुष क्षेप्तुमिच्छति ।
क्षमा प्रशस्यते लोके
न तु पापोऽर्हति क्षमाम् ॥ २६
क्षमावन्त हि पापात्मा
जितोऽयमिति मन्यते ।
स त्व क्षुद्रसमाचारो
नीचात्मा पापनिश्चय ॥ २७
आकेशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्यो वक्तुमिच्छसि
य स भूरिश्रवाश्छिन्नभुज प्रायगतस्त्वया
वार्यमाणेन हि हत
स्तत पापतर नु किम् ।
गाहमानो मया द्रोणो
दिव्येनास्त्रेण सयुगे ॥ २९
विसृष्टशस्त्रो निहत किं तत्र क्रूर दुष्कृतम् ।
अयुध्यमान यस्त्वाजौ तथा प्रायगत मुनिम्
छिन्नबाहु परैर्हन्यात्सात्यके स कथ वदेत् ।
निहत्य त्वा पदा भूमौ स विकर्षति वीर्यवान्
किं तदा न निहस्येन भूत्वा पुरुषसत्तम ।
त्वया पुनरनार्येण पूर्वं पार्थेन निर्जित ३२
यदा तदा हत शूर सौमदत्ति प्रतापवान् ।
यत्र यत्र तु पाण्डूना द्रोणो द्रावयते चमूम् ॥
किरञ्छरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयाम्यहम् ।
स त्वमेवविध कृत्वा कर्म चाण्डालवत्स्वयम्
वक्तुमर्हसि वक्तव्य कस्मात्त्व परुषाण्यथ ।
कर्ता त्व कर्मणो ह्यस्य नाह वृष्णिकुलाधम
पापाना च त्वमावास कर्मणा मा पुनर्वद ।
जोषमास्व न मा भूयो वक्तुमर्हस्यत परम् ॥
अधरोत्तरमेतद्धि यन्मा त्व वक्तुमर्हसि ।
अथ वक्ष्यसि मा मौर्ख्याद्भूय परुषमीदृशम् ॥
गमयिष्यामि बाणैस्त्वा युधि वैवस्वतक्षयम्
न चैव मूर्ख धर्मेण केवलेनैव शक्यते ॥ ३८
तेषामपि ह्यधर्मेण चेष्टित शृणु यादृशम् ।
वञ्चित पाण्डव पूर्वमधर्मेण युधिष्ठिर ॥
द्रौपदी च परिक्लिष्टा तथाऽधर्मेण सात्यके ।
प्रव्राजिता वन सर्वे पाण्डवा सह कृष्णया
सर्वस्वमपकृष्ट च तथाऽधर्मेण बालिश ।
अधर्मेणापकृष्टश्च मद्रराज परैरित ॥ ४१

अधर्मेण तथा बाल सौभद्रो विनिपातित
इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्म परपुरञ्जय ४२
भूरिश्रवा ह्यधर्मेण त्वया धर्मविदा हत. ।
एव परैराचरित पाण्डवेयैश्च सयुगे ॥ ४३
रक्षमाणैर्जय वीरैर्धर्मज्ञैरपि सात्वत ।
दुर्ज्ञेय स परो धर्मस्तथाऽधर्मश्च दुर्विद ॥४४
युध्यस्व कौरवै सार्धं
मा गा पितृनिवेशनम् ।
सञ्जय उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि
क्रूराणि परुषाणि च ॥ ४५
श्रावित सात्यकि श्रीमा-
नाकम्पित इवाभवत् ।
तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्ष
सात्यकिस्त्वाददे गदाम् ॥ ४६
विनि श्वस्य यथा सर्प प्रणिधाय रथे धनु
ततोऽभिपत्य पाञ्चाल्य सरम्भेणेदमब्रवीत् ॥
न त्वा वक्ष्यामि परुष
हनिष्ये त्वा वधक्षमम् ।
तमापतन्त सहसा
महाबलममर्षणम् ॥ ४८
पाञ्चाल्यायाभिसक्रुद्धमन्तकायान्तकोपमम् ।
चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबल ४९
अवप्लुत्य रथात्तूर्ण बाहुभ्या समवारयत् ।
द्रवमाण तथा क्रुद्ध सात्यकिं पाण्डवो बली
प्रस्पन्दमानमादाय जगाम बलिन बलात् ।
स्थित्वा विष्टभ्य चरणौ भीमेन शिनिपुङ्गव
निगृहीत पदे षष्ठे बलेन बलिना वर ।
अवरुह्य रथात्तूर्ण ध्रियमाण बलीयसा ॥ ५२
उवाच श्लक्ष्णया वाचा सहदेवो विशापते
अस्माक पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न विद्यते ५३
परमन्धकवृष्णिभ्य पञ्चालेभ्यश्च मारिष ।
तथैवान्धकवृष्णीना तथैव च विशेषत. ५४
कृष्णस्य च तथाऽस्मत्तो
मित्रमन्यन्न विद्यते ।
पञ्चालाना च वार्ष्णेय
समुद्रान्ता विचिन्वताम् ॥ ५५
नान्यदस्ति पर मित्र यथा पाण्डववृष्णय. ।
स भवानीदृश मित्र मन्यते च यथा भवान्
भवन्तश्च यथाऽस्माक भवता च तथा वयम्
स एव सर्वधर्मज्ञ मित्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ५७
नियच्छ मन्यु पाञ्चाल्यात्
प्रशाम्य शिनिपुङ्गव ।
पार्षतस्य क्षम त्व वै
क्षमता पार्षतश्च ते ॥ ५८
वय क्षमयितारश्च किमन्यत्र शमाद्भवेत् ।
प्रशाम्यमाने शैनेये सहदेवेन मारिष ॥५९
पाञ्चालराजस्य सुत प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मुञ्च मुञ्च शिने पौत्र भीम युद्धमदान्वितम्॥
आसादयतु मामेष धराधरमिवानिल ।
यावदस्य शितैर्बाणै सरंभ विनयाम्यहम् ॥
युद्धश्रद्धा च कौन्तेय
जीवित चास्य सयुगे ।
किं नु शक्य मया कर्तुं
कार्य यदिदमुद्यतम् ॥ ६२
सुमहत्पाण्डुपुत्राणामायान्त्येते हि कौरवा.
अथवा फाल्गुन सर्वान्वारयिष्यति सयुगे
अहमप्यस्य मूर्धान पातयिष्यामि सायकै ।
मन्यते छिन्नबाहु मा भूरिश्रवसमाहवे ६४
उत्सृजैनमह चैन-
मेष वा मा हनिष्यति ।
शृण्वन्पाञ्चालवाक्यानि
सात्यकि सर्पवच्छ्वसन् ॥ ६५
भीमबाह्वन्तरे सक्तो विस्फुरत्यनिश बली ।
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ बाहुशालिनौ
त्वरया वासुदेवश्च धर्मराजश्च मारिष ।
यत्नेन महता वीरौ वारयामासतुस्तत ६७
निवार्य परमेष्वासौ कोपसरक्तलोचनौ ।
युयुत्सूनपरान्सख्ये प्रतीयु क्षत्रियर्षभा.॥६८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि धृष्टद्युम्नसात्यकिक्रोधे अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९८ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टनवत्याधिकशततमोऽध्याय ॥ १९८ ॥

१९९

सञ्जय उवाच ।

तत स कदन चक्रे रिपूणा द्रोणनन्दन ।
युगान्ते सर्वभूताना कालसृष्ट इवान्तक ॥ १
ध्वजद्रुम शस्त्रशृङ्ग हतनागमहाशिलम् ।
अश्वकिंपुरुषाकीर्ण शरासनलतावृतम् ॥ २
क्रव्यादपक्षिसघुष्ट भूतयक्षगणाकुलम् ।
निहत्य शात्रवान् भल्लै सोऽचिनोद्देहपर्वतम्
ततो वेगेन महता विनद्य स नरर्षभ ।
प्रतिज्ञा श्रावयामास पुनरेव तवात्मजम् ॥ ४
यस्माद्युध्यन्तमाचार्य धर्मकञ्चुकमास्थित ।
मुञ्च शस्त्रमिति प्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ५

तस्मात्सपश्यतस्तस्य
द्रावयिष्यामि वाहिनीम् ।
विद्राव्य सर्वान् हन्ताऽस्मि
जाल्म पाञ्चाल्यमेव तु ॥ ६
सर्वानेतान् हनिष्यामि
यदि योत्स्यन्ति मा रणे ।
सत्य ते प्रतिजानामि
परिवर्तय वाहिनीम् ॥ ७
तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु
वाहिनी पर्यवर्तयत् ।
सिंहनादेन महता
व्यपोह्य सुमहद्भयम् ॥ ८

तत समागमो राजन्कुरुपाण्डवसेनयो ।
पुनरेवाभवत्तीव्र पूर्णसागरयोरिव ॥ ९
सरब्धा हि स्थिरीभूता द्रोणपुत्रेण कौरवा ।
उदग्रा पाण्डुपञ्चाला द्रोणस्य निधनेन च॥
तेषा परमहृष्टाना जयमात्मनि पश्यताम् ।
सरब्धाना महावेग प्रादुरासीद्विशापते॥११
यथा शिलोच्चये शैल सागरे सागरो यथा।
प्रतिहन्येत राजेन्द्र तथाऽऽसन्कुरुपाण्डवा
तत शङ्खसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
अवादयन्त सहृष्टा कुरुपाण्डवसैनिका १३
यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य तु नि स्वन ।
अभवत्तव सैन्यस्य सुमहानद्भुतोपम ॥ १४
प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिरस्त्र नारायण तदा ।
अभिसन्धाय पाण्डूना पञ्चालाना च वाहिनी
प्रादुरासस्ततो बाणा दीप्ताग्रा खे सहस्रश
पाण्डवान्क्षपयिष्यन्तो दीप्तास्या पन्नगा इव
ते दिश ख च सैन्य च समावृण्वन्महाहवे ।
मुहूर्ताद्भास्करस्येव लोके राजन् गभस्तय ॥
तथाऽपरे द्योतमाना ज्योतींषीवामलाम्बरे ।
प्रादुरासन्महाराज कार्ष्णायसमया गुडा ॥
चतुश्चक्रा द्विचक्राश्च शतघ्नो बहुला गदा ।
चक्राणि च क्षुरान्तानि मडलानीव भास्वत
शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव पुरुषर्षभ ।
दृष्ट्वाऽन्तरिक्षमाविग्ना पाण्डुपञ्चालसृञ्जयाः
यथायथा ह्ययुध्यन्त पाण्डवाना महारथा ।
तथातथा तदस्त्र वै व्यवर्धत जनाधिप ॥ २१
वध्यमानास्तदाऽस्त्रेण तेन नारायणेन वै ।
दह्यमानानलेनेव सर्वतोऽभ्यर्दिता रणे ॥ २२
यथा हि शिशिरापाये दहेत्कक्ष हुताशन ।
तथा तदस्त्र पाण्डूना ददाह ध्वजिनी प्रभो ॥
आपूर्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ।
जगाम परम त्रास धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ २४
द्रवमाण तु तत् सैन्य दृष्ट्वा विगतचेतनम् ।
मध्यस्थता च पार्थस्य धर्मपुत्रोऽब्रवीदिदम्॥

धृष्टद्युम्न पलायस्व
सह पाञ्चालसेनया ।
सात्यके त्व च गच्छस्व
वृष्ण्यन्धकवृतो महान् ॥ २६

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मन क्षम
श्रेयो ह्युपदिशत्येष लोकस्य किमुतात्मन ॥
सग्रामस्तु न कर्तव्य सर्वसैन्यान् ब्रवीमि व
अह हि सह सोदर्यैं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥
भीष्मद्रोणार्णव तीर्त्वा सग्रामे भीरुदुस्तरे ।
विमज्जिष्यामि सलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे
काम सपद्यतामस्य बीभत्सोराशु मा प्रति ।
कल्याणवृत्तिराचार्यो मया युधि निपातित
येन बाल स सौभद्रो युद्धानामविशारद ।
समर्थैर्बहुभि क्रूरैर्घातितो नाभिपालित ॥

१९९

तत इति ॥ १ ॥

येनाविब्रुवता प्रश्नं तथा कृष्णा सभां गता ।
उपेक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ॥
जिघांसुर्धार्तराष्ट्रश्च श्रान्तेष्वश्वेषु फाल्गुनं ।
कवचेन तथा गुप्तो रक्षार्थं सैन्धवस्य च ॥
येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पञ्चाला सत्यजिन्मुखा
कुर्वाणा मज्जये यत्नं समूला विनिपातिता
येन प्रव्राज्यमानाश्च राज्याद्वयमधर्मत ।
निवार्यमाणेनास्माभिरनुगन्तुं तदेषिता ॥
योऽसावत्यन्तमस्मासु कुर्वाण सौहृदं परम्
हतस्तदर्थे मरणं गमिष्यामि सबान्धव ॥
एवं ब्रुवति कौन्तेये दाशार्हस्त्वरितस्तत
निवार्य सैन्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥
शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत ।
एष योगोऽत्र विहित प्रतिषेधे महात्मना ॥
द्विपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत ।
एवमेतन्न वो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥
यथायथा हि युध्यन्ते योधा ह्यस्त्रमिदं प्रति
तथातथा भवन्त्येते कौरवा बलवत्तरा ॥
निक्षेप्स्यन्ति च शस्त्राणि वाहनेभ्योऽवरुह्य ये
तान्नैतदस्त्रं सग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥
यत्त्वेतत्प्रतियोत्स्यन्ति मनसापीह केचन ।
निहनिष्यति तान्सर्वान् रसातलगतानपि॥
ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत ।
ईषु सर्वे समुत्स्रष्टुं मनोभि करणेन च ॥
तत उत्स्रष्टुकामास्तानस्त्राण्यालक्ष्य पाडव
भीमसेनोऽब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन्वच ॥ ४४
न कथचन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित्
अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगै ॥
गदयाऽप्यनया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे ।
कालवत्प्रहरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन् ॥
न हि मे विक्रमे तुल्य कश्चिदस्ति पुमानिह
यथैव सवितुस्तुल्य ज्योतिरन्यन्न विद्यते ॥
पश्यतेमौ हि मे बाहू नागराजकरोपमौ ।
समर्थौ पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ४९
नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह ।
शक्रो यथाऽप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुत
अद्य पश्यत मे वीर्यं बाह्वो पीनांसयोर्युधि
ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ॥
यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते ।
अद्यैतत्प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु
अर्जुनार्जुन बीभत्सो
न न्यस्य गाण्डिवं त्वया ।
शशाङ्कस्येव ते पङ्को
नैर्मल्यं पातयिष्यति ॥ ५२

अर्जुन उवाच ।

भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु च
एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्धि व्रतमुत्तमम् ॥
एवमुक्तस्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिंदमम् ।
अभ्ययान्मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५४
स एनमिषुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रम ।
निमेषमात्रेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत्
ततो द्रौणि प्रहस्यैनं द्रवन्तमभिभाष्य च ।
अवाकिरत्प्रदीप्ताग्रै शरैस्तैरभिमन्त्रितै ॥
पन्नगैरिव दीप्तास्यैर्वमद्भिर्ज्वलनं रणे ।
अवकीर्णोऽभवत्पार्थ स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनैः
तस्य रूपमभूद्राजन्भीमसेनस्य संयुगे ।
खद्योतैरावृतस्येव पर्वतस्य दिनक्षये ॥ ५८
तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन्प्रतिसमस्यति ।
अवर्धत महाराज यथाग्निरनिलोद्धत ॥ ५९
विवर्धमानमालक्ष्य तदस्त्रं भीमविक्रमम् ।
पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्भयमाविशत् ॥
तत शस्त्राणि ते सर्वे समुत्सृज्य महीतले
अवारोहन् रथेभ्यश्च हस्त्यश्वेभ्यश्च सर्वश ।
तेषु निक्षिप्तशस्त्रेषु वाहनेभ्यश्च्युतेषु च ।
तदस्त्रवीर्यं विपुलं भीममूर्धन्यथापतत् ॥ ६२
हाहाकृतानि भूतानि पाण्डवाश्च विशेषत.
भीमसेनमपश्यन्त तेजसा संवृतं तथा ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि पाण्डवसैन्यास्त्रत्यागे
नवनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९९ ॥

अस्माभिरस्मदीयैर्विदुरादिभिर्निवार्यमाणेन निषिध्यमानेनापि तद्वनमनुगन्तुं प्रवेष्टुं एषिता अनुमता नतु प्रतिषिद्धा इत्यर्थः ॥३५॥सौहृदं कुर्वाण इति सानुशयम्॥ ३६॥इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१९९

२००

सञ्जय उवाच ।
भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वाऽस्त्रेण धनञ्जयः ।
तेजसः प्रतिघातार्थं वारुणेन समावृणोत् ॥
नालक्षयत तत् कश्चिद्वारुणास्त्रेण संवृतम् ।
अर्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः ॥
साश्वसूतरथो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः ।
अग्नावग्निरिव न्यस्तो ज्वालामाली सुदुर्दृशः
यथा रात्रिक्षये राजन् ज्योतींष्यस्तगिरिं प्रति
समापेतुस्तथा बाणा भीमसेनरथं प्रति ॥ ४
स हि भीमो रथश्चास्य हयाः सूतश्च मारिष
संवृता द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गताऽभवन् ॥
यथा जग्ध्वा जगत्कृत्स्नं समये सचराचरम्
गच्छेद्वह्निर्विभोरास्यं तथाऽस्त्रं भीममावृणोत्
सूर्यमग्निः प्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः
तथा प्रविष्टं तत्तेजो न प्राज्ञायत पाण्डवम् ॥
विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा तथा भीमरथं प्रति ।
उदीर्यमाणं द्रौणिं च निष्प्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥
सर्वसैन्यं च पाण्डूनां न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ॥
अर्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणौ महाद्युती ।
अवप्लुत्य रथाद्वीरौ भीममाद्रवतां ततः ॥ १०
ततस्तद्द्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसंभवम् ।
विगाह्य तौ सुबलिनौ माययाऽविशतां तथा
न्यस्तशस्त्रौ ततस्तौ तु नादहत्सोऽस्त्रजोऽनलः
वारुणास्त्रप्रयोगाच्च वीर्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः ॥
ततश्चकृषतुर्भीमं
सर्वशस्त्रायुधानि च ।
नारायणास्त्रशान्त्यर्थं
नरनारायणौ बलात् ॥ १३
आकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारवम् ।
वर्धते चैव तद्घोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ १४
तमब्रवीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन ।
वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धान्न निवर्तसे ॥
यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरवनन्दनाः ।
वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः ॥ १६
रथेभ्यस्त्ववतीर्णाः स्म सर्व एव हि तावकाः
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथात्तूर्णमपाक्रम ॥
एवमुक्त्वा तु तं कृष्णो रथाद्भूमिमवर्तयत् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं क्रोधसंरक्तलोचनम्
यदाऽपकृष्टः स रथान्न्यासितश्चायुधं भुवि ।
ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं शत्रुतापनम्
सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्प्रशान्ते विधिना तेन तेजसि दुःसहे
बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशः प्रदिश एव च ॥
प्रववुश्च शिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः
वाहनानि च हृष्टानि प्रशान्तेऽस्त्रे सुदुर्जये ॥
व्यपोढे च ततो घोरे तस्मिंस्तेजसि भारत ।
बभौ भीमो निशापाये धीमान्सूर्य इवोदितः
हतशेषं बलं तत्तु पाण्डवानामतिष्ठत ।
अस्त्रव्युपरमाद्धृष्टं तव पुत्रजिघांसया ॥ २३
व्यवस्थिते बले तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते तथा ।
दुर्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥ २४
अश्वत्थामन्पुनः शीघ्रमस्त्रमेतत्प्रयोजय ।
अवस्थिता हि पञ्चालाः पुनरेते जयैषिणः ॥
अश्वत्थामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण मारिष ।
सुदीनमभिनिःश्वस्य राजानमिदमब्रवीत् ॥
नैतदावर्तते राजन्नस्त्रं द्विर्नोपपद्यते ।
आवृत्तं हि निवर्तेत प्रयोक्तारं न संशयः ॥
एष चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् ।
अन्यथा विहितः संख्ये वधः शत्रोर्जनाधिप
पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेयान्मृत्युर्न निर्जयः
विजिताश्चारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपमाः
दुर्योधन उवाच ।
आचार्यपुत्र यद्येतद्द्विरस्त्रं न प्रयुज्यते ।
अन्यैर्गुरुघ्ना वध्यन्तामस्त्रैरस्त्रविदां वर ॥ ३०
त्वयि शस्त्राणि दिव्यानि
त्र्यम्बके चामितौजसि ।
इच्छतो न हि ते मुच्येत्
संक्रुद्धो हि पुरंदरः ॥ ३१
धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपधिना हते ।
तथा दुर्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत्पुनः

२००
भीमसेनमिति ॥ १ ॥ निगूढैनैश्वर्येण

दृष्ट्वा पार्थांश्च सग्रामे युद्धाय समुपस्थितान् ।
ना[illegible]व पृतनामुखे ॥ ३३

सञ्जय उवाच ।

जानन्पितु स निधन सिंहलाङ्गूलकेतन ।
सक्रोधो भयमुत्सृज्य सोऽभिदुद्राव पार्षतम्
अभिद्रुत्य च विंशत्या क्षुद्रकाणा नरर्षभ ।
पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुषर्षभ ॥ ३५
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् ज्वलन्तमिव पावकम्
द्रोणपुत्र त्रिषष्ट्या तु राजन्विव्याध पत्रिणाम्
सारथिं चास्य विंशत्या
स्वर्णपुङ्खै शिलाशितै ।
हयाश्च चतुरोऽविध्य-
च्चतुर्भिर्निशितै शरै ॥ ३७
विद्ध्वा विद्ध्वाऽनदद्द्रौणि कम्पयन्निव मेदिनीम्
आददे सर्वलोकस्य प्राणानिव महारणे ३८
पार्षतस्तु बली राजन्कृतास्त्र कृतनिश्चय ।
द्रौणिमेवाभिदुद्राव मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्
ततो बाणमय वर्ष द्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ।
अवासृजदमेयात्मा पाञ्चाल्यो रथिना वर ॥
त द्रौणि समरे क्रुद्ध छादयामास पत्रिभि ।
विव्याध चैन दशभि पितुर्वधमनुस्मरन् ४१
द्वाभ्या च सुविसृष्टाभ्या
क्षुराभ्या ध्वजकार्मुके ।
छित्त्वा पाञ्चालराजस्य
द्रौणिरन्यै समार्दयत् ॥ ४२
व्यश्वसूतरथ चैन द्रौणिश्चक्रे महाहवे ।
तस्य चानुचरान्सर्वान् क्रुद्ध प्राद्रावयच्छरै
तत प्रदुद्रुवे सैन्य पञ्चालाना विशापते ।
सम्भ्रान्तरूपमार्त च न परस्परमैक्षत ॥ ४४
दृष्ट्वा तु विमुखान्योधान्धृष्टद्युम्न च पीडितम्
शैनेयोऽचोदयत्तूर्णं रथ द्रौणिरथ प्रति ॥ ४५
अष्टभिर्निशितैर्बाणैरश्वत्थामानमार्दयत् ।
विंशत्या पुनराहत्य नानारूपैरमर्षण ॥ ४६
विव्याध च तथा सूत चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
धनुर्ध्वज च संयत्तश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ४७
स साश्व व्यधमच्चापि रथ हेमपरिष्कृतम् ।
हृदि विव्याध समरे त्रिंशता सायकैर्भृशम्
एव स पीडितो राजन्नश्वत्थामा महाबल ।
शरजालै परिवृत कर्तव्य नान्वपद्यत ॥ ४९
एवं गते गुरो पुत्रे तव पुत्रो महारथ ।
कृपकर्णादिभि सार्ध शरैः सात्वतमावृणोत्

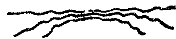
दुर्योधनस्तु विंशत्या कृप शारद्वतस्त्रिभि ।
कृतवर्माऽथ दशभि कर्ण पञ्चाशता शरै ॥
दु शासन शतेनैव वृषसेनश्च सप्तभि ।
सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समन्तान्निशितै शरै
तत स सात्यकी राजन्सर्वानेव महारथान्
विरथान्विमुखांश्चैव क्षणेनैवाकरोन्नृप ॥ ५३
अश्वत्थामा तु सप्राप्य चेतना भरतर्षभ ।
चिन्तयामास दु खार्तो नि श्वसश्च पुन पुन
अथो रथान्तर द्रौणि समारुह्य परतप ।
सात्यकिं वारयामास किरञ्शरशतान्बहून्॥
तमापतन्त सप्रेक्ष्य भारद्वाजसुत रणे ।
विरथ विमुख चैव पुनश्चक्रे महारथ ॥ ५६
ततस्ते पाण्डवा राजन् दृष्ट्वा सात्यकिविक्रमम्
शङ्खशब्दान्भृश चक्रु सिंहनादांश्च नेदिरे ॥
एव त विरथ कृत्वा सात्यकि सत्यविक्रम
जघान वृषसेनस्य त्रिसाहस्रान्महारथान् ५८
अयुत दन्तिना सार्ध कृपस्य निजघान स
पञ्चायुतानि चाश्वाना शकुनेर्निजघान ह ५९
ततो द्रौणिर्महाराज रथमारुह्य वीर्यवान् ।
सात्यकिं प्रतिसक्रुद्ध प्रययौ तद्वधेप्सया ६०
पुनस्तमागत दृष्ट्वा शैनेयो निशितै शरै ।
अदारयत्क्रूरतरै पुन पुनररिंदम ॥ ६१
सोऽतिविद्धो महेष्वासो नानालिङ्गैरमर्षण
युयुधानेन वै द्रौणि प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥
शैनेयाभ्युपपत्तिं ते जानाम्याचार्यघातिनि
न चैन त्रास्यसि मया ग्रस्तमात्मानमेव च ॥
शपेऽऽत्मनाऽह शैनेय सत्येन तपसा तथा ।
अहत्वा सर्वपञ्चालान्यदि शान्तिमह लभे ॥
यद्बल पाण्डवेयाना वृष्णीनामपि यद्बलम् ।
क्रियता सर्वमेवेह निहनिष्यामि सोमकान्
एवमुक्त्वार्करश्म्याभ सुतीक्ष्ण त शरोत्तमम् ।
व्यसृजत्सात्वते द्रौणिर्वज्र वृत्रे यथा हरि ६६
स त निर्भिद्य तेनास्त सायक सशरावरम्
विवेश वसुधा भित्त्वा श्वसन्बिलमिवोरग
स भिन्नकवच शूरस्तोत्रार्दित इव द्विप ।
विमुच्य सशर चापं भूरिव्रणपरिस्रव ॥ ६८
सीदन् रुधिरसिक्तश्च रथोपस्थ उपाविशत् ।
सूतेनापहृतस्तूर्णं द्रोणपुत्राद्रथान्तरम् ॥ ६९
अथान्येन सुपुङ्खेन शरेणानतपर्वणा ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये धृष्टद्युम्न परतप ॥ ७०

स पूर्वमतिविद्धश्च भृश पश्चाच्च पीडित ।
ससाद्‌रथ च पाञ्चाल्यो व्यपाश्रयत च ध्वजम्
त नागमिव सिंहेन दृष्ट्वा राजञ्शरार्दितम्।
जवेनाभ्यद्रवञ्छूरा॰ पञ्च पाण्डवतो रथा ७२
किरीटी भीमसेनश्च वृद्धक्षत्रश्च पौरव ।
युवराजश्च चेदीना मालवश्च सुदर्शन ॥ ७३
एते हाहाकृता सर्वे प्रगृहीतशरासना ।
वीर द्रौणायर्नि वीरा सर्वत पर्यवारयन्
ते विंशतिपदे यत्ता गुरुपुत्रममर्षणम् ।
पञ्चभि॰ पञ्चभिर्बाणैरभ्यघ्नन्सर्वत समम् ७५
आशीविषाभैर्विंशत्या पञ्चभिस्तु शितै शरै
चिच्छेद युगपद्द्रौणि पञ्चविंशतिसायकान्
सप्तभिस्तु शितैर्बाणै पौरव द्रौणिरार्दयत् ।
मालव त्रिभिरेकेन पार्थ षड्भिर्वृकोदरम् ७७
ततस्ते विव्यधु सर्वे द्रौणि राजन्महारथा
युगपच्च पृथक्चैव रुक्मपुङ्खै शिलाशितै ७८
युवराजश्च विंशत्या द्रौणि विव्याध पत्रिभि
पार्थश्च पुनरष्टाभिस्तथा सर्वे त्रिभिस्त्रिभि॰७९

ततोऽर्जुन षड्भिरथाजघान
द्रौणायनिर्दशभिर्वासुदेवम् ।
भीम दशार्धैर्युवराज चतुर्भि
र्द्वाभ्या द्वाभ्या मालव पौरव च॥८०
सूत विद्ध्वा भीमसेनस्य षड्भि-
र्द्वाभ्या विद्ध्वा कार्मुक च ध्वज च ।
पुन पार्थ शरवर्षेण विद्ध्वा
द्रौणिर्घोर सिंहनाद ननाद ॥ ८१
तस्यास्यतस्तान्निशितान्पीतधारान्
द्रौणे शरान्पृष्ठतश्चाग्रतश्च ।
धरा वियद्द्यौ प्रदिशो दिशश्च
च्छन्ना बाणैरभवन्घोररूपै ॥ ८२
आसन्नस्य स्वरथ तीव्रतेजा
सुदर्शनस्येन्द्रकेतुप्रकाशौ
भुजौ शिरश्चेन्द्रसमानवीर्य
स्त्रिभि शरैर्युगपत्सचकर्त ॥ ८३
स पौरव रथशक्त्या निहत्य
छित्त्वा रथ तिलशश्चास्य बाणै ।
छित्त्वा च बाहू वरचन्दनाक्तौ
भल्लेन कायाच्छिर उच्चकर्त ॥ ८४
युवानमिन्दीवरदामवर्ण
चेदिप्रभु युवराज प्रसह्य
बाणैस्त्वरावान्प्रज्वलिताग्निकल्पै
र्विद्ध्वा प्रादान्मृत्यवे साश्वसूतम् ८५
मालव पौरव चैव युवराज च चेदिपम् ।
दृष्ट्वा समक्ष निहत द्रोणपुत्रेण पाण्डव ॥ ८६
भीमसेनो महाबाहु क्रोधमाहारयत्परम् ।
तत शरशतैस्तीक्ष्णै सक्रुद्धाशीविषोपमै ८७
छादयामास समरे द्रोणपुत्र परंतप ।
ततो द्रौणिर्महातेजा शरवर्ष निहत्य तम्८८
विव्याध निशितैर्बाणैर्भीमसेनममर्षण ।
ततो भीमो महाबाहुर्द्रौणेर्युधि महाबल ८९
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा द्रौणि विव्याध पत्रिणा
तदपास्य धनुश्छिन्न द्रोणपुत्रो महामना ॥
अन्यत्कार्मुकमादाय भीम विव्याध पत्रिभि
तौ द्रौणिभीमौ समरे पराक्रान्तौ महाबलौ
अवर्षता शरवर्ष
वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ।
भीमनामाङ्किता बाणा
स्वर्णपुङ्खा शिलाशिता ॥ ९२
द्रौर्णि सच्छादयामासुर्घनौघा इव भास्करम्।
तथैव द्रौणिनिर्मुक्तैर्भीम सन्नतपर्वभि ॥ ३
अवाकीर्यत स क्षिप्र शरै शतसहस्रश ।
स च्छाद्यमान समरे द्रौणिना रणशालिना
न विव्यथे महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततो भीमो महाबाहु कार्तस्वरविभूषितान्
नाराचान्दश सप्रैषीद्यमदण्डनिभाञ्छितान्
ते जत्रुदेशमासाद्य द्रोणपुत्रस्य मारिष ॥ ९६
निर्भिद्य विविशुस्तूर्ण वल्मीकमिव पन्नगा
सोऽतिविद्धो भृश द्रौणि पाडवेन महात्मना
ध्वजयष्टिं समासाद्य न्यमीलयत लोचने ।
स मुहूर्तात्पुन सज्ञा लब्ध्वा द्रौणिर्नराधिप
क्रोध परममातस्थौ समरे रुधिरोक्षित ।
दृढ सोऽभिहतस्तेन पाण्डवेन महात्मना ॥
वेग चक्रे महाबाहुर्भीमसेनरथ प्रति ।
तत आकर्णपूर्णाना शराणा तिग्मतेजसाम्
शतमाशीविषाभाना प्रेषयामास भारत।
भीमोऽपि समरश्लाघी तस्य वीर्यमचिन्तयत्
तूर्ण प्रासृजदुग्राणि
शरवर्षाणि पाण्डव ।
ततो द्रौणिर्महाराज
छित्त्वाऽस्य विशिखैर्धनु ॥ १०२

आजघानोरसि क्रुद्ध पाण्डव निशितै शरै
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीमसेनो ह्यमर्षण ॥
विव्याध निशितैर्बाणैर्द्रौणिं पञ्चभिराहवे ।
जीमूताविव घर्मान्ते तौ शरौघप्रवर्षिणौ ॥
अन्योन्यक्रोधताम्राक्षौ छादयामासतुर्युधि ।
तलशब्दैस्ततो घोरैस्त्रासयन्तौ परस्परम् ॥
अयुध्येता सुसरब्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
ततो विस्फार्य सुमहच्चाप रुक्मविभूषितम्
भीमं प्रैक्षत स द्रौणि शरानस्यन्तमन्तिकात्
शरद्यहर्मध्यगतो दीप्तार्चिरिव भास्कर ॥ ७
आददानस्य विशिखान्सदधानस्य चाशुगान्
विकर्षतो मुञ्चतश्च नान्तर ददृशुर्जना ॥ ८
अलातचक्रप्रतिम तस्य मण्डलमायुधम् ।
द्रौणेरासीन्महाराज बाणान्विसृजतस्तदा
धनुश्च्युता शरास्तस्य शतशोऽथ सहस्रश
आकाशे प्रत्यदृश्यन्त शलभानामिवायती ॥
ते तु द्रौणिविनिर्मुक्ता शरा हेमविभूषिता
अजस्रमन्वकीर्यन्त घोरा भीमरथ प्रति ॥
तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
बल वीर्य प्रभाव च व्यवसाय च भारत ॥१२
ता स मेघादिवोद्भूता बाणवृष्टि समन्तत ।
जलवृष्टिं महाघोरा तपान्त इव चिन्तयन् ॥
द्रोणपुत्रवधप्रेप्सुर्भीमो भीमपराक्रम ।
अमुञ्चच्छरवर्षाणि प्रावृषीव बलाहक ॥ १४
तद्रुक्मपृष्ठ भीमस्य धनुर्घोर महारणे ।
विकृष्यमाण विबभौ शक्रचापमिवापरम् ॥
तस्माच्छरा प्रादुरासञ्छतशोऽथ सहस्रश
सछादयन्त समरे द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥
तयोर्विसृजतोरेव शरजालानि मारिष ।
वायुरप्यन्तरा राजन्नाशक्नोत्प्रतिसर्पितुम् ॥
तथा द्रौणिर्महाराज शरान्हेमविभूषितान् ।
तैलधौतान्प्रसन्नाग्रान्प्राहिणोद्वधकाङ्क्षया ॥
तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ।
विशेषयन्द्रोणसुत तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
पुनश्च शरवर्षाणि घोराण्युग्राणि पाण्डव ।
व्यसृजद्बलवान् क्रुद्धो द्रोणपुत्रवधेप्सया ॥
ततोऽस्त्रमायया तूर्ण शरवृष्टिं निवार्य ताम् ।
धनुश्चिच्छेद भीमस्य द्रोणपुत्रो महास्त्रवित्
शरैश्चैन सुबहुभि क्रुद्ध सङ्ख्ये पराभिनत् ।
स छिन्नधन्वा बलवान् रथशक्तिं सुदारुणाम्
वेगेनाविध्य चिक्षेप द्रोणपुत्ररथ प्रति ।
तामापतन्ती सहसा महोल्काभा शितै शरै
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
एतस्मिन्नन्तरे भीमो दृढमादाय कार्मुकम्
द्रौणिं विव्याध विशिखै स्मयमानो वृकोदर
ततो द्रौणिर्महाराज भीमसेनस्य सारथिम्
ललाटे दारयामास शरेणानतपर्वणा ।
सोऽतिविद्धो बलवता द्रोणपुत्रेण सारथि
व्यामोहमगमद्राजन्रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम्
ततोऽश्वा प्राद्रवस्तूर्ण मोहिते रथसारथौ ॥
भीमसेनस्य राजेन्द्र पश्यता सर्वधन्विनाम्
त दृष्ट्वा प्रद्रुतैरश्वैरपकृष्ट रणाजिरात् ॥ २८
दध्मौ प्रमुदित शङ्ख बृहन्तमपराजित ।
तत सर्वे च पञ्चाला भीमसेनश्च पाण्डव ॥
धृष्टद्युम्नरथ त्यक्त्वा भीता सप्राद्रवन्दिश
तान्प्रभग्नास्ततो द्रौणि पृष्ठतो विकिरञ्शरान्
अभ्यवर्तत वेगेन कालयन्पाण्डुवाहिनीम् ।
ते वध्यमाना समरे द्रोणपुत्रेण पार्थिवा ॥
द्रोणपुत्रभयाद्राजन्दिश सर्वाश्च भेजिरे ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वण्यश्वत्थामपराक्रमे द्विशततमोऽध्याय ॥ २०० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया द्विशततमोऽध्याय ॥ २०० ॥

२०१

सञ्जय उवाच ।

तत प्रभग्न बल दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
न्यवारयदमेयात्मा द्रोणपुत्रजयेप्सया ॥ १
ततस्ते सैनिका राजन्नैव तत्रावतस्थिरे ।
संस्थाप्यमाना यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन च ॥
एक एव च बीभत्सु सोमकावयवै सह ।
मत्स्यैरन्यैश्च सधाय कौरवान्सन्यवर्तत ॥ ३
ततो द्रुतमतिक्रम्य सिंहलाङ्गूलकेतनम् ।
सव्यसाची महेष्वासमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥
या शक्तिर्यच्च विज्ञान यद्वीर्य यच्च पौरुषम् ।
धार्तराष्ट्रेषु या प्रीतिर्द्वेषोऽस्मासु च यश्च ते
यच्च भूयोऽस्ति तेजस्ते तत् सर्व मयि दर्शय
स एव द्रोणहन्ता ते दर्प छेत्स्यति पार्षत
कालानलसमप्रख्य द्विषतामन्तकोपमम् ।
समासादय पाञ्चाल्य मा चापि सहकेशवम्
दर्प नाशयितास्म्यद्य तवोद्वृत्तस्य सयुगे ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचार्यपुत्रो मानार्हो बलवांश्चापि सञ्जय।
प्रीतिर्धनञ्जये चास्य प्रियश्चापि महात्मन ८
न भूतपूर्व बीभत्सोर्वाक्य परुषमीदृशम् ।
अथ कस्मात्स कौन्तेय सखाय रूक्षमुक्तवान्

सञ्जय उवाच ।

युवराजे हते चैव वृद्धक्षत्रे च पौरवे ।
इष्वस्त्रविधिसम्पन्ने मालवे च सुदर्शने ॥ १०
धृष्टद्युम्ने सात्यकौ च भीमे चापि पराजिते ।
युधिष्ठिरस्य तैर्वाक्यैर्मर्मण्यपि च घट्टिते ११
अन्तर्भेदे च सञ्जाते दु ख सस्मृत्य च प्रभो ।
अभूतपूर्वो बीभत्सोर्दु खान्मन्युरजायत १२
तस्मादनर्हमश्लीलमप्रिय द्रौणिमुक्तवान् ।
मान्यमाचार्यतनय रूक्ष कापुरुष यथा ॥ १३
एवमुक्त श्वसन् क्रोधान्महेष्वासतमो नृप ।
पार्थेन परुष वाक्य सर्वमर्मभिदा गिरा १४
द्रौणिश्चुकोप पार्थाय
कृष्णाय च विशेषत ।
स तु यत्तो रथे स्थित्वा
वार्युपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १५
देवैरपि सुदुर्धर्षमस्त्रमाग्नेयमाददे ।
दृश्यादृश्यानरिगणानुद्दिश्याचार्यनन्दन १६
सोऽभिमन्त्र्य शर दीप्त विधूममिव पावकम्
सर्वत क्रोधमाविश्य चिक्षेप परवीरहा १७
ततस्तुमुलमाकाशे शरवर्षमजायत ।
पावकार्चि परीत तत्पार्थमेवाभिपुप्लुवे ॥
उल्काश्च गगनात्पेतुर्दिशश्च न चकाशिरे ।
तमश्च सहसा रौद्र चमूमवततार ताम्॥ १९
रक्षांसि च पिशाचाश्च विनेदुरतिसङ्गता
ववुश्चाशिशिरा वाता सूर्यो नैव तताप च
वायसाश्चापि चाक्रन्दन्दिक्षु सर्वासु भैरवम्
रुधिर चापि वर्षन्तो विनेदुस्तोयदा दिवि ॥
पक्षिण पशवो गावो विनेदुश्चापि सुव्रता
परम प्रयतात्मानो न शान्तिमुपलेभिरे ॥
भ्रान्तसर्वमहाभूतमावर्तितदिवाकरम् ।
त्रैलोक्यमभिसतप्त ज्वराविष्टमिवाभवत् २३
अस्त्रतेजोभिसतप्ता नागा भूमिशयास्तथा ।
नि श्वसन्त समुत्पेतुस्तेजो घोर मुमुक्षव ॥
जलजानि च सत्त्वानि दह्यमानानि भारत।
न शान्तिमुपजग्मुर्हि तप्यमानैर्जलाशयै २२
दिग्भ्य प्रदिग्भ्य खाद्भूमे सर्वत शरवृष्टयः
उच्चावचानि पेतुर्वै गरुडानिलरंहस ॥ २३
तै शरैर्द्रोणपुत्रस्य वज्रवेगै समाहता ।
प्रदग्धा रिपव पेतुरग्निदग्धा इव द्रुमा २७
दह्यमाना महाभागा पेतुरुर्व्यां समन्तत ।
नदन्तो भैरवान्नादाञ्जलदोपमानि स्वनान् २८

२०१

यथा शिवमयो विष्णुरेव विष्णुमय जगदिति स्मृतौ दार्ष्टान्तिक जगतो विष्णुमयत्व पूर्वयो पर्वणोर्विष्णोर्विश्वरूपप्रकाशनेन व्याख्यातम् । अथ दृष्टान्तीकृत विष्णो शिवमयत्व व्याचिख्यासु शतरुद्रियमारभते-तदुपोद्घातत्वेनाश्वत्थामाख्याभिभव तावद्दर्शयति-**तत्प्रभग्न बल दृष्ट्वेत्यादिना** ॥ १ ॥ ततस्ते तव ॥ २ ॥ सोमकावयवै सोमकानामवयवरूपैर्माण्डलिकै ॥ ३ ॥ उद्वृत्तस्य उच्छास्त्रवर्तिन ॥ ७ ॥ युवराजे चेदिपतौ ॥ १० ॥ अन्तर्भेदे हृदयवैक्लव्ये । दु ख पुत्रवधादिजम् ॥ १२ ॥ अश्लील जुगुप्सितम् । अप्रिय परुषम् ॥१३॥ प्रयतात्मानो योगिनोऽपि समाधिच्युता बभूवुरित्यर्थ ॥२१॥ आवर्तितदिवाकर विश्व सर्व भ्रमतीवेत्यमन्यतेत्यर्थ ॥ २३ ॥

अपरे प्रद्रुता नागा भयत्रस्ता विशांपते ।
चेरुर्दिशो यथा पूर्वं वने दावाग्निसंवृता २९
द्रुमाणां शिखराणीव दावदग्धानि मारिष ।
अश्ववृन्दान्यदृश्यन्त रथवृन्दानि भारत ३०
अपतन्त रथौघाश्च तत्र तत्र सहस्रश ।
तत् सैन्यं भयसंविग्नं ददाह युधि भारत ३१
युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानल ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां दह्यमानां महाहवे ३२
प्रहृष्टास्तावका राजन्सिंहनादान्विनेदिरे ।
ततस्तूर्यसहस्राणि नानालिङ्गानि भारत ॥
तूर्णमाजघ्निरे हृष्टा-
स्तावका जितकाशिन ।
कृत्स्ना ह्यक्षौहिणी राजन्
सव्यसाची च पाण्डव ॥ ३४
तमसा संवृते लोके नादृश्यन्त महाहवे ।
नैव नस्तादृशं राजन्दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ३५
यादृशं द्रोणपुत्रेण सृष्टमस्त्रममर्षिणा ।
अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३६
सर्वास्त्रप्रतिघातार्थं विहितं पद्मयोनिना ।
ततो मुहूर्तादिव तत्तमो व्युपशशाम ह ३७
प्रववौ चानिल शीतो दिशश्च विमला बभु
तत्राद्भुतमपश्याम कृत्स्नामक्षौहिणीं हताम्
अनभिज्ञेयरूपां च प्रदग्धामस्त्रतेजसा ।
ततो वीरौ महेष्वासौ विमुक्तौ केशवार्जुनौ
सहितौ प्रत्यदृश्येतां नभसीव तमोनुदौ ।
ततो गाण्डीवधन्वा च केशवश्चाक्षतावुभौ
सपताकध्वजहय सानुकर्षवरायुध ।
प्रबभौ सरथो युक्तस्तावकानां भयंकर ॥
तत किलकिलाशब्द शङ्खभेरीस्वनै सह ।
पाण्डवानां प्रहृष्टानां क्षणेन समजायत ॥ ४२
हताविति तयोरासीत्सेनयोरुभयोर्मति ।
तरसाऽभ्यागतौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ॥
तावक्षतौ प्रमुदितौ दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ।
दृष्ट्वा प्रमुदितान्पार्थांस्त्वदीया व्यथिता भृश
विमुक्तौ च महात्मानौ
दृष्ट्वा द्रौणिं सुदु खित ।
मुहूर्तं चिन्तयामास
किं त्वेतदिति मारिष ॥ ४५
चिन्तयित्वा तु राजेन्द्र ध्यानशोकपरायण
नि श्वसन्दीर्घमुष्णं च विमनाश्चाभवत्तत ॥
[सञ्जय उवाच ।]
ततो द्रौणिर्धनुस्त्यक्त्वा
रथात्प्रस्कन्द्य वेगित ।
धिग्धिक्सर्वमिदं मिथ्ये-
त्युक्त्वा संप्राद्रवद्रणात् ॥ ४७
तत स्निग्धाम्बुदाभासं वेदावासमकल्मषम्
वेदव्यासं सरस्वत्यावासं व्यासं ददर्श ह ॥
तं द्रौणिरग्रतो दृष्ट्वा स्थितं कुरुकुलोद्वहम् ।
सन्नकण्ठोऽब्रवीद्वाक्यमभिवाद्य सुदीनवत् ॥
भो भो माया यदृच्छा वा
न विद्म किमिदं भवेत् ।
अस्त्रं त्विदं कथं मिथ्या
मम कश्च व्यतिक्रम ॥ ५०
अधरोत्तरमेतद्वा लोकानां वा पराभव ।
यदिमौ जीवत कृष्णौ 'कालो हि दुरतिक्रम '
नासुरा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसा
न सर्पा यक्षपतगा न मनुष्या कथचन ॥ ५२
उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तु-
मेतदस्त्रं मयेरितम् ।
तदिदं केवलं हत्वा
शान्तमक्षौहिणीं ज्वलत् ॥ ५३
सर्वघाति मया मुक्तमस्त्रं परमदारुणम् ।
केनेमौ मर्त्यधर्माणौ नावधीत्केशवार्जुनौ॥
एतत्प्रब्रूहि भगवन्मया पृष्टो यथातथम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन सर्वमेतन्महामुने ॥ ५५
व्यास उवाच ।
महान्तमेवमर्थं मां य त्वं पृच्छसि विस्मयात्
तं प्रवक्ष्यामि ते सर्वं समाधाय मन शृणु
योऽसौ नारायणो नाम पूर्वेषामपि पूर्वज ।
अजायत च कार्यार्थं पुत्रो धर्मस्य विश्वकृत
स तपस्तीव्रमातस्थे शिशिरं गिरिमास्थित ।
ऊर्ध्वबाहुर्महातेजा ज्वलनादित्यसंनिभ ५८

त्रेसु शब्द चक्रु । यथा वने इति सम्बन्ध ॥ २९ ॥ युगान्ते प्रलये । संवर्तक सहारक ॥ ३२ ॥ तमोनुदौ चन्द्रसूर्यौ ॥ ४० ॥ तयोर्विषये ॥ ४३ ॥ वेदानां व्यास शाखाप्रशाखाभेदेन विभाजकम् । सरस्वत्या अङ्गोपवेदस्मृत्या-दिरूपाया आवासम् । व्यासमिति पाठे विस्तारम् ॥४८॥ कुरवो धृतराष्ट्राद्यास्तेषां कुलोद्वहम् ॥ ४९ ॥ मायानष्टयो-रप्यनष्टत्वेन दर्शनम् । यदृच्छा अस्त्रशक्तेरनियम ॥ ५० ॥ अधरोत्तरं विपरीतम् ॥५१॥ शिशिरं गिरिं हिमाचलम् ॥५८॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
अशोषयत्तदाऽऽत्मान वायुभक्षोऽम्बुजेक्षण
अथापर तपस्तप्त्वा द्विस्ततोऽन्यत्पुनर्महत् ।
द्यावापृथिव्योर्विवर तेजसा समपूरयत् ॥ ६०
स तेन तपसा तात ब्रह्मभूतो यदाऽभवत् ।
ततो विश्वेश्वर योनि विश्वस्य जगत पतिम्
ददर्श भृशदुर्धर्ष सर्वदेवैरभिष्टुतम् ।
अणीयासमणुभ्यश्च बृहद्भ्यश्च बृहत्तमम् ॥ ६२
रुद्रमीशानवृषभ हर शम्भु कपर्दिनम् ।
चेकितान परा योनिं तिष्ठतो गच्छतश्च ह ॥

दुर्वारण दुर्दृश तिग्ममन्यु
महात्मान सर्वहर प्रचेतसम् ।
दिव्य चापमिषुधी चाददान
हिरण्यवर्माणमनन्तवीर्यम् ॥ ६४
पिनाकिन वज्रिण दीप्तशूल
परश्वधिं गदिन चायतासिम् ।
शुभ्र जटिल मुसलिन चन्द्रमौलिं
व्याघ्राजिन परिधिण दण्डपाणिम् ॥
शुभाङ्गद नागयज्ञोपवीत
विश्वैर्गणै शोभित भूतसङ्घै ।
एकीभूत तपसा सन्निधान
वयोतिगै सुष्टुतमिष्टवाग्भि ॥ ६६
जल दिश ख क्षितिं चन्द्रसूर्यौ
तथा वाय्वग्नी प्रमिमाण जगच्च ।
नाल द्रष्टु य जना भिन्नवृत्ता
ब्रह्मद्विषघ्नममृतस्य योनिम् ॥ ६७
य पश्यन्ति ब्राह्मणा साधुवृत्ता
क्षीणे पापे मनसा वीतशोका ।
त निष्पतन्त तपसा धर्ममीड्य
तद्भक्त्या वै विश्वरूप ददर्श ।
दृष्ट्वा चैन वाङ्मनोबुद्धिदेहै
सहृष्टात्मा मुमुदे वासुदेव ॥ ६८
अक्षमालापरिक्षिप्त ज्योतिषा परम निधिम्
ततो नारायणो दृष्ट्वा ववन्दे विश्वसभवम्
वरद पृथुचार्वङ्ग्या पार्वत्या सहित प्रभुम् ।
क्रीडमान महात्मान भूतसङ्घगणैर्वृतम् ॥ ७०
अजमीशानमव्यक्त कारणात्मानमच्युतम् ।
अभिवाद्याथ रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने ।
पद्माक्षस्त विरूपाक्षमभितुष्टाव भक्तिमान् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

त्वत्सभूता भूतकृतो वरेण्य
गोप्तारोऽस्य भुवनस्यादिदेव ।
आविश्येमा धरणीं येऽभ्यरक्षन्
पुरा पुराणी तव देवसृष्टिम् ॥ ७२
सुरासुरान्नागरक्ष पिशाचा-
न्नरान्सुपर्णानथ गन्धर्वयक्षान् ।
पृथग्विधान्भूतसङ्घांश्च विश्वा- *
स्त्वत्सभूतान्विद्म सर्वास्तथैव ।
ऐन्द्र याम्य वारुण वैत्तपाल्य
पैत्र त्वाष्ट्र कर्म सौम्य च तुभ्यम् ॥ ७३
रूप ज्योति शब्द आकाशवायु
स्पर्श स्वाद्य सलिल गन्ध उर्वी ।
कालो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
त्वत्सभूत स्थास्नु चरिष्णु चेदम् ॥ ७४
अद्भ्य स्तोका यान्ति यथा पृथक्त्व
ताभिश्चैक्य सक्षये यान्ति भूय ।
एव विद्वान्प्रभव चाप्यय च
मत्वा भूताना तव सायुज्यमेति ७५
दिव्यामृतौ मानसौ द्वौ सुपर्णौ
वाचा शाखा पिप्पला सप्त गोपाः
दशाप्यन्ये ये पुर धारयन्ति
त्वया सृष्टास्त्व हि तेभ्य परो हि

ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदत्यन्त निर्लेप । ईश्वर निमित्त योनिमुपादानम् । पतिं पालयितारम् ॥ ६१ ॥ ईशानाना ब्रह्मादीनामपि वृषभ श्रेष्ठ कपर्दिन जटाजूटवन्त चेकितान चेतयन्तम् । परा प्रकृष्टा योनिमधिष्ठान तिष्ठत स्थावरस्य, गच्छतो जगमस्य ॥ ६३ ॥ दुर्वारण दुर्निषेध दुर्दृश विरूपाक्षम्। तिग्ममन्यु तीव्रकोप दुष्टेषु। प्रचेतस उदारचित्त साधुषु ॥ ६४ ॥ परश्वधिन परश्वधवन्तम् ॥ ६५ ॥ वयोतिगैर्वृद्धै ॥६६॥ जगत्प्रमिमाण परिमापयत कालम् । य भिन्नवृत्ता दुराचारा द्रष्टु नालम् । यतो ब्रह्मद्विषघ्नम् । अमृतस्य मोक्षस्य योनिं कारणम् ॥ ६७ ॥ ददर्श वासुदेव इत्युत्तरेण सबध ॥ ६८ ॥ भूतकृत प्रजापतय हे वरेण्य मोक्षकामैर्वरणीय ॥ ७२ ॥ ऐन्द्र इन्द्रदैवत्य कर्म तुभ्य त्वदर्थमेव सर्वेषा देवाना नाम्ना त्वमेव तर्पणीय इत्यर्थ ॥ ७३ ॥ आकाश इति लुप्तविभक्तिकम् । स्वाद्य रस ब्रह्म वेदा यज्ञाश्च स्थास्नु स्थावर चरिष्णु जङ्गमम् ॥ ७४ ॥ अद्भ्य समुद्रेभ्य स्तोका वर्षबिन्दव सक्षये प्रलये एकार्णवे सायुज्य ऐक्यम् ॥७५॥ रूप ज्योतिरिति द्वाभ्या श्लोकाभ्यां सर्वस्य ब्रह्मप्रभवत्व ब्रह्मप्रलयत्व चोक्तम् । इह सर्वस्मादन्यद्ब्रह्मणो रूप विविनक्ति दिव्येति । दिवि हार्दाकाशे भवौ दिव्यौ शुद्धाशुद्ध

* जगदुदरवासिन इत्यर्थ ।

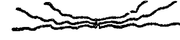
भूत भव्य भविता चाप्यधृष्य
त्वत्सभूता भुवनानीह विश्वा ।
भक्त च मा भजमान भजस्व
मा रीरिषो मामहिताहितेन ॥ ७७
आत्मान त्वामात्मनो न व्यबोध
विद्वानेव गच्छति ब्रह्म शुक्रम् ।
अस्तौष त्वा तव समानमिच्छन्
विचिन्वन्वै सदृश देववर्य ।
सुदुर्लभान्देहि वरान्ममेष्टा-
नभिष्टुत प्राविकार्षीश्च मायाम् ७८
व्यास उवाच ।
तस्मै वरानचिन्त्यात्मा नीलकण्ठ पिनाकधृत्
अर्हते देवमुख्याय प्रायच्छदृषिसस्तुत ॥ ७९
श्रीभगवानुवाच ।
मत्प्रसादान्मनुष्येषु देव-गन्धर्वयोनिषु ।
अप्रमेयबलात्मा त्व नारायण भविष्यसि ८०
न च त्वा प्रसहिष्यन्ति देवासुरमहोरगा ।
न पिशाचा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसा
न सुपर्णास्तथा नागा न च विश्वे वियोनिजा
न कश्चित्त्वा च देवोऽपि समरेषु विजेष्यति॥
न शस्त्रेण न वज्रेण नाग्निना न च वायुना ।
न चार्द्रेण न शुष्केण त्रसेन स्थावरेण च॥८३
कश्चित्तव रुजा कर्ता मत्प्रसादात्कथञ्चन ।
अपि वै समर गत्वा भविष्यसि ममाधिक ॥
एवमेते वरा लब्धा पुरस्ताद्विद्धि शौरिणा ।
स एष देवश्चरति मायया मोहयञ्जगत् ॥ ८५
तस्यैव तपसा जात नर नाम महामुनिम् ।
तुल्यमेतेन देवेन त जानीह्यर्जुन सदा ॥ ८६
तावेतौ पूर्वदेवाना परमोपचितावृषी ।
लोकयात्राविधानार्थ सञ्जायेते युगे युगे ॥८७
तथैव कर्मणा कृत्स्न महतस्तपसोऽपि च ।
तेजो मन्यु च विप्रस्त्व जातो रौद्रो महामते
स भवान्देववत्प्राज्ञो ज्ञात्वा भवमय जगत् ।
अवाकर्षस्त्वमात्मान नियमैस्तत्प्रियेप्सया ॥
शुभ्रमत्र हवि कृत्वा महापुरुषविग्रहम् ।
ईजिवास्त्व जपैर्होमैरुपहारैश्च मानद ॥ ९०
स तथा पूज्यमानस्ते
पूर्वदेहेऽप्यतुतुषत ।
पुष्कलाश्च वरान्प्रादा
त्तव विद्वन् हृदि स्थितान् ॥ ९१
जन्मकर्मतपोयोगास्तयोस्तव च पुष्कला ।
ताभ्या लिङ्गेऽर्चितो देवस्त्वयार्चाया युगे युगे

सत्त्वप्रधानाया मूलप्रकृतौ मायाविद्याख्याया चित्प्रतिबिम्बाविति यावत् । तौ च तावाकृतौ दिव्याकृतौ ईश्वरजावौ । अथापि मानसौ मनस्येव शास्तृशास्यभावेनाभिव्यक्तौ द्वौ सुपर्णौ पक्षिवदुपाध्यसगिनौ तयोरधिष्ठेया सप्त पिप्पला अश्वत्था । वाचा शाखा वाङ्मात्रेण शाखावत् । खे आकाशे शेरते ते शाखा । 'शाखा खशया ' इति यास्क 'वाचारंभण विकार ' इति श्रुतेरनृता इत्यर्थ । महदहकार पञ्चतन्मात्राख्या प्रकृतीमानसौ प्रागुक्तौ । ताभ्या सहैकादश । तथा दश इन्द्रियाणि तेषामेकादशाना गोप्तार गोप्तेति पाठे एकवचनमार्षम् । तानि हि ससारजाश्वत्थमूला वासना वर्धयन्ति । के ते दश ये पुर पाञ्चभौतिक शरीर धारयन्ति तेभ्यश्च षड्विंशनेरन्य परमात्मा सप्तविंशस्त्वमसीत्यर्थ ॥ ७६ ॥ **भूतमिति** । संभूता सभूतानि । विश्वा विश्वानि । उभयत्र सुपश्छान्दसो ऽडादेश । भजस्व इष्टकामपूरणेन पालय । मा रीरिष मा हिंसी मा केन अहिताहितेन अहिताना कामादाना आहित आधान मच्चेतसि प्रवेशन तेनेत्यर्थ ॥ ७७ ॥ **आत्मानमिति**। आत्मनो जीवस्य आत्मान निरुपाधिस्वरूप प्रत्यञ्चमत एवानन्यबोध नास्ति अन्योऽहकारादिर्बोधो यस्मिस्तमनन्यबोधमनन्यभावामिति पाठेऽपि स एवार्थ । एतादृश त्वा विद्वान् शुक्र उपाध्यसपर्कान्निरवद्य ब्रह्म गच्छति प्राप्नोति उपाधिप्रहाणेन । अह तु अहकारविशिष्टस्तव शभो समानमर्चन कर्तुमिच्छस्त्वामस्तौष स्तुतवानास्मि । कीदृश सदृश स्तुतियोग्य त्वा विचिन्वन् अन्वेषयन् । स्वधृषामिति पाठे स्वधर्मरूप स्वधर्मप्राप्य हे देववर्य ईशस्यापि त्व दुराधिगम इत्यर्थ । माया च प्राविकार्षी प्रकर्षेण विकृतवानसि । ता मामुद्दिश्य मा प्राविकार्षीरित्यनुषङ्गेणान्वय ॥ ७८ ॥ अर्हते योग्याय ऋषिणा नारायणेन सस्तुत ॥ ७९ ॥ वियोनिजा सिहव्याघ्रादय ॥ ८२ त्रसेन जगमेन ॥ ८३ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ८४ ॥ पूर्वदेवाना ब्रह्मविष्णुरुद्राणा मध्ये एतौ विष्णुरूपिणावृषी नरनारायणौ परमोचितौ अत्यन्ततप सपन्नौ ॥ ८७ ॥ देववत् नारायणवत् अवाकर्ष अवमत कृश कृतवानसि आत्मान शरीरम् ॥ ८९ ॥ शुभ्र दीप्तिमत् ॥ ९० ॥ तयोर्नरनारायणयो । अथापि तव तयोश्च विशेषहेतु शृणु इत्याह—**ताभ्यामिति** । लिंगे सूक्ष्मशरीरे । अर्चाया प्रतिमायाम् । अय भाव —'चतुर्णा सन्निधानेन यत्फल तद-

सर्वरूप भवं ज्ञात्वा
लिङ्गे योऽर्चयति प्रभुम् ।
आत्मयोगाश्च तस्मिन् वै
शास्त्रयोगाश्च शाश्वता ॥ ९३
एव देवा यजन्तो हि सिद्धाश्च परमर्षय ।
प्रार्थयन्ते परं लोके स्थाणुमेक स सर्वकृत्॥९४
स एष रुद्रभक्तश्च केशवो रुद्रसभव ।
कृष्ण एव हि यष्टव्यो यज्ञैश्चैव सनातन ९५
सर्वभूतभवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्चति य प्रभो ।
तस्मिन्नभ्यधिका प्रीतिं करोति वृषभध्वज ॥

सञ्जय उवाच ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा द्रोणपुत्रो महारथ ।
नमश्चकार रुद्राय बहु मेने च केशवम् ॥ ९७
हृष्टरोमा च वश्यात्मा सोऽभिवाद्य महर्षये ।
वरूथिनीमभिप्रेक्ष्य ह्यवहारमकारयत् ॥ ९८
तत प्रत्यवहारोऽभूत्पाण्डवाना विशापते ।
कौरवाणा च दीनाना द्रोणे युधि निपातिते
युद्ध कृत्वा दिनान्पञ्च द्रोणो हत्वा वरूथिनी
ब्रह्मलोक गतो राजन् ब्राह्मणो वेदपारग• ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि व्यासवाक्ये शतरुद्रीये एकाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०१ ॥

२०२

धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।
मामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्नत परम् ॥
सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।
कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥ २
दृष्ट्वा सुमहदाश्चर्यमात्मनो विजयावहम् ।
यदृच्छयाऽऽगत व्यास पप्रच्छ भरतर्षभ ॥ ३
अर्जुन उवाच ।
सग्रामे न्यहन शत्रूञ्शरौघैर्विमलैरहम् ।
अग्रतो लक्षये यान्त पुरुष पावकप्रभम् ॥ ४
ज्वलन्त शूलमुद्यम्य या दिश प्रतिपद्यते ।
तस्या दिशि विदीर्यन्ते शत्रवो मे महामुने॥
तेन भग्नानरीन्सर्वान्मद्भग्नान्मन्यते जन ।
तेन भग्नानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुव्रजाम्यहम्॥
भगवस्तन्ममाचक्ष्व को वै स पुरुषोत्तम ।
शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यसन्निभ ॥ ७
न पद्भ्या स्पृशते भूमिं न च शूल विमुञ्चति
शूलाच्छूलसहस्राणि निष्पेतुस्तस्य तेजसा ॥
व्यास उवाच ।
प्रजापतीना प्रथम तैजस पुरुष प्रभुम् ।
भुवन भूर्भुव देव सर्वलोकेश्वर प्रभुम् ॥ ९
ईशान वरद पार्थ दृष्टवानसि शकरम् ।
त गच्छ शरण देव वरद भुवनेश्वरम् ॥ १०

शाश्वतम् । द्वयोस्तु सन्निधानेन शाश्वत प्राप्यते पदम्' इति **दक्षस्मृते** । प्रतिमाया शिवार्चकस्य आत्ममनइद्रियविषयाणा चतुर्णा सान्निध्यमस्ति । लिंगे तदर्चकस्य तु आत्ममनसोर्द्वयोरेव सान्निध्यमस्तीति तयोरर्चकत्वसाम्येऽपि प्रकारभेदात्फलभेदभागितेति ॥९२॥ लिगार्चनादेव सर्व ब्रह्मेति जानातीत्याह-**सर्वेति** । ज्ञात्वा शास्त्रात् पूर्व ज्ञात्वा पश्चादनुभवेनापि जानातीत्यर्थ । अत एव कृष्ण आत्मयोगाख्य जीवब्रह्मैक्यविज्ञान शास्त्रयोगाख्य परोक्षज्ञान च तत्कारणीभूत पुष्कलमस्तीत्याह-**आत्मेति** ॥९३॥कृष्ण भक्ताना सहेतुक ससार कर्षतीति योगात्स एवाराध्य ९५॥ महर्षये व्यासाय ॥ ९९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०१ ॥

२०२

तस्मिन्निति । तदेव विष्णो शिवमयत्व व्याख्याय विष्णुत्राणात्तन्मयस्य जगतस्त्राणमपि शैवमेव कर्मेत्युक्तम् । तस्मिन्नित्यत आरभ्य पर्वसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमपि भूभारावतारहेतुरपि शिव एवेति ॥ १ ॥ यदृच्छया दैवेन॥ ३ ॥ न्यहन शत्रूनित्यत्र निघ्नत शत्रूनिति पाठे शरौघै शत्रून्निघ्नत ममाग्रतो यान्त पुरुषमह लक्षये इत्यन्वय ॥ ४ ॥ प्रजाना सर्गस्थित्यन्तकर्तृत्वेन पतीना ब्रह्माविष्णुरुद्राणा प्रथम प्रथयितार कारणमित्यर्थ । तैजस स्वार्थे तद्धित चिन्मात्ररूप पुरुष सर्वपूर्षु शरीरगुहासु शयानमत एव प्रभुमन्तर्यामित्वेन शास्तार भुवन द्यौ भू पृथिवी भुवमन्तरिक्ष त्रैलोक्यशरीरमित्यर्थ । देव द्योतमान सर्वलोकेश्वरम् । प्रभुमिति राजवद्बहिः स्थित्वापि नियमयन्तमित्यर्थ ॥ ९ ॥ ईशानमनन्याधिपति वरद श्रेष्ठानामपि खण्डयितार भुवनेश्वर भुवनव्यापिनम् ॥१०॥

महादेव महात्मानमीशान जटिल विभुम् ।
त्र्यक्ष महाभुज रुद्र शिखिन चीरवाससम् ॥
महादेव हर स्थाणु वरद भुवनेश्वरम् ।
जगत्प्रधानमजित जगत्प्रीतिमधीश्वरम् ॥
जगद्योनिं जगद्बीज जयिन जगतो गतिम् ।
विश्वात्मान विश्वसृज विश्वमूर्तिं यशस्विनम्
विश्वेश्वर विश्वनर कर्मणामीश्वर प्रभुम् ।
शभु स्वयभु भूतेश भूतभव्यभवोद्भवम् ॥
योग योगेश्वर सर्व सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।
सर्वश्रेष्ठ जगच्छ्रेष्ठ वरिष्ठ परमेष्ठिनम् ॥ १५
लोकत्रयविधातारमेक लोकत्रयाश्रयम् ।
शुद्धात्मान भव भीम शशाङ्ककृतशेखरम् ॥
शाश्वत भूधर देव सर्ववागीश्वरेश्वरम् ।
सुदुर्जय जगन्नाथ जन्म-मृत्यु-जरातिगम् १७
ज्ञानात्मान ज्ञानगम्य ज्ञानश्रेष्ठ सुदुर्विदम् ।
दातार चैव भक्ताना प्रसादाविहितान्वरान् ॥
तस्य पारिषदा दिव्या रूपैर्नानाविधैर्विभो ।
वामना जटिला मुण्डा ह्रस्वग्रीवा महोदरा
महाकाया महोत्साहा महाकर्णास्तथाऽपरे ।
आननैर्विकृतै पादै पार्थ वेषैश्च वैकृतै ॥२०
ईदृशै स महादेव पूज्यमानो महेश्वर ।
स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽग्रत
तस्मिन्घोरे सदा पार्थ सग्रामे रोमहर्षणे ।
द्रौणि-कर्ण-कृपैर्गुप्ता महेष्वासै प्रहारिभि ॥
कस्ता सेना तदा पार्थ मनसाऽपि प्रधर्षयेत् ।
ऋते देवान्महेष्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ॥२३
स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रत स्थिते ।
न हि भूत सम तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥२४
गन्धेनापि हि सग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रव ।
विसज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥
तस्मै नमस्तु कुर्वन्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि
ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नरा ।
ये भक्ता वरद देव शिव रुद्रमुमापतिम् ।
अनन्यभावेन सदा सर्वेश समुपासते ॥ २७
इहलोके सुख प्राप्य ते यांति परमा गतिम् ।
नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदा
रुद्राय शितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्चसे ।
कपर्दिने करालाय हर्यक्षवरदाय च ॥ २९
याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्वृत्ते शकराय च
काम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥३०
हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रहसे ॥ ३१
बहुरूपाय सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।
उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥
गिरिशाय प्रशान्ताय पतये चीरवाससे ।
हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ॥
पर्जन्यपतये चैव भूताना पतये नम ।
वृक्षाणा पतये चैव गवा च पतये नम ॥३४
वृक्षैरावृतकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ।
स्रुवहस्ताय देवाय धन्विने भार्गवाय च ॥
बहुरूपाय विश्वस्य पतये मुञ्जवाससे ।
सहस्रशिरसे चैव सहस्रनयनाय च ॥ ३६

जटिल शिखिनमिति रूपभेदाभिप्रायेण विशेषणद्वय योज्यम् ॥ ११ ॥ जगत्प्रीतिं जगदानन्दकरम् । अधीश्वर-मीश्वरादप्यधिक निरुपाधिचिन्मात्रमित्यर्थ ॥ १२ ॥ जगद्योनिं जगद्बीजमिति जगता मातृपितृरूपम् ॥ १३ ॥ विश्वनर विश्वस्य नेतारम् भूतस्य भव्यस्य भवस्य वर्तमानस्य चोद्भवम् ॥ १४ ॥ योग कर्मयोगादिरूपम् । योगेश्वर योगिनामीश योगाना फलप्रद वा सर्व सर्वात्मकम् ॥१५ सुदुर्जयम् अत्यन्त दुष्प्रापमनधिकारिभि ॥ १७ ॥ ज्ञाना-त्मान ज्ञानस्वरूप ज्ञानगम्य पराविद्याप्राप्य ज्ञानश्रेष्ठ चिन्मात्ररूपत्वेनैव प्रशस्यतमम् । अत एव सुदुर्विदम-विषयत्वाद्दुर्ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ पारिषदा गणा ॥ १९ ॥ प्रधर्षयेत् अभिभवेत् ॥ २३ ॥ भक्ता भजन्त इति भक्ता ॥ २७ ॥ नमस्करण प्रह्वीभावस्त कुरुष्व । शितिकण्ठाय नीलग्रीवाय कनिष्ठाय सूक्ष्मायेति प्राञ्च ।कनी दीप्तौ दीप्त-तमाय ॥ २८ ॥ हर्यक्ष पिंगाक्ष कुबेर ॥ २९ ॥ याम्याय यामकर्त्रे कालाय । अव्यक्तकेशाय अव्यक्त माया-शबल केशवद्रश्मिमात्र यस्य । सद्वृत्ते भक्ते शकराय सुख-कराय ॥ ३० ॥ मुण्डाय यजमानमूर्तित्वात् । कृशाय तपो-निष्ठत्वात् उत्तारणाय ससारादिति शेष ।रहसे वेगवते ॥३१ सर्वे अया शुभावहा विधय प्रिया यस्य । तस्मै सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे सोमाय वासस सोमदैवत्यत्वात् उष्णीषिणे शिरोवेष्टनवते मीढुषे वृष्टिकर्त्रे ॥ ३२ ॥ गिरि-शाय पर्वतशायिने । चीर वल्कल हिरण्यबाहवे सुवर्णालकृत-भुजाय ॥ ३३ ॥ वृक्षैरश्वनयोग्यैर्देहैरावृतकायाय आच्छा-दितस्वरूपाय मध्यमाय अन्तर्यामिणे स्रुवहस्ताय अध्वर्यवे भार्गवाय रामाय॥३५॥ मुञ्जो वल्कल तृणतन्तवो वा तन्मय-वाससे ॥ ३६ ॥

सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ।
शरणं गच्छ कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरम् ॥ ३७
उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिबर्हणम् ।
प्रजानां पतिमव्यग्रं भूतानां पतिमव्ययम् ॥
कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनाभं वृषध्वजम् ।
वृषदर्पं वृषपतिं वृषशृङ्गं वृषर्षभम् ॥ ३९
वृषाङ्कं वृषभोदारं वृषभं वृषभेक्षणम् ।
वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं वृषेश्वरम् ॥ ४०
महोदरं महाकायं द्वीपिचर्मनिवासिनम् ।
लोकेशं वरदं मुण्डं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ४१
त्रिशूलपाणिं वरदं खड्गचर्मधरं प्रभुम् ।
पिनाकिनं खड्गधरं लोकानां पतिमीश्वरम् ।
प्रपद्ये शरणं देवं शरण्यं चीरवाससम् ।
नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवणः सखा ॥
सुवाससे नमस्तुभ्यं सुव्रताय सुधन्विने ।
धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ४४
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नमः ।
उग्रायुधाय देवाय नमः सुरवराय च ॥ ४५
नमोऽस्तु बहुरूपाय नमोऽस्तु बहुधन्विने ।
नमोऽस्तु स्थाणवे नित्यं नमस्तस्मै तपस्विने
नमोऽस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नमः ।
वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ॥ ४७
मातॄणां पतये चैव गणानां पतये नमः ।
गवां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ४८
अपां च पतये नित्यं देवानां पतये नमः ।
पूष्णो दन्तविनाशाय त्र्यक्षाय वरदाय च
नीलकण्ठाय पिङ्गाय स्वर्णकेशाय वै नमः ।
कर्माणि यानि दिव्यानि महादेवस्य धीमतः
तानि ते कीर्तयिष्यामि
यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
न सुरा नासुरा लोके
न गन्धर्वा न राक्षसाः ॥ ५१
सुखमेधन्ति कुपिते तस्मिन्नपि गुहागताः ।
दक्षस्य यजमानस्य विधिवत्संभृतं पुरा ५२
विव्याध कुपितो यज्ञं निर्दयस्त्वभवत्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ५३
ते न शर्म कुतः शान्तिं लेभिरे स्म सुरास्तदा
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ ५४
तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुर्वशगाः पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः ॥ ५५
आपश्चुक्षुभिरे सर्वाश्चकम्पे च वसुंधरा ।
पर्वताश्च व्यशीर्यन्त दिशो नागाश्च मोहिताः
अन्धेन तमसा लोका न प्राकाशन्त संवृताः
जघ्निवान्सह सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभाः
चुक्षुभुर्भयभीताश्च शान्तिं चक्रुस्तथैव च ।
ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च सुखैषिणः ५८
पूषाणमभ्यद्रवत शंकरः प्रहसन्निव ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान् वै व्यशातयत् ॥
ततो निश्चक्रमुर्देवा वेपमाना नताः स्म ते ।
पुनश्च संदधे दीप्तान्देवानां निशिताञ्शरान्

अव्यग्रमनाकुलम् ॥ ३८ ॥ कपर्दिनं जटाजूटवन्तम् । वृषावर्तं वृषाणां श्रेष्ठानां ब्रह्मादीनामावर्तयितारम् । तानपि भ्रामयन्तं माययेत्यर्थः । वृषनाभं सर्वलोकाश्रयत्वेन प्रशस्ततमगर्भम् । वृषध्वजः नन्दिवाहनम् । वृषदर्पं वृषः समर्थस्त्रैलोक्यसंहारक्षमो दर्पोऽहंकारो यस्य तम् । वृषस्य धर्मस्य पतिम् । तत्फलप्रदातृत्वेन वृषो धर्म एव परापररूपो विश्ववपुषः शृङ्गभूत उच्चतरो यस्य तम् । अत एव वृषर्षभं वृषाणां फलवर्षिणामिन्द्रादीनामृषभं श्रेष्ठम् ॥ ३९ ॥ वृषो बलीवर्दोऽङ्के ध्वजे यस्य तं वृषाङ्कम् । वृषभोदारं वृषभेषु धर्मेण भासमानेषु उदारं बहुफलप्रदम् । अत एव वृषभं वृषेण धर्मेण निमित्तेन भानं साक्षात्कारो यस्य तं वृषभं योगधर्मैकगम्यम् । वृषभेक्षणं स्पष्टार्थम् । वृषायुधं श्रेष्ठप्रहरणम् । वृषो विष्णुः शरो यस्य तं वृषशरम् । वृषभूतं धर्मैकवपुषम् । वृषस्य दक्षयज्ञस्येश्वरं नियन्तारम् ॥ ४० ॥ महदनेककोटिब्रह्माण्डाश्रयभूतमुदरं यस्य तं महोदरम् । महाकायं त्रैलोक्यशरीरं द्वीपिचर्मनिवासिनं व्याघ्रचर्मणा नितरां छादितम् ॥ ४१ ॥ खड्गधरं खड्गमात्रधरम् ॥ ४२ ॥ सुधन्विने शोभना धन्विनो धनुर्धराः पार्षदा अस्य सन्ति तस्मै । स्वयमपि धनुर्धराय । अत एव प्रियधन्वाय धनुःप्रियाय । धन्वधनुः प्रेरकत्वेनास्यास्तीति तस्मै बाणाय ॥ ४४ ॥ धन्वन्तराय धनुषि अन्तरे मध्येऽस्तीति धन्वन्तरः मौर्वी तद्रूपाय । सन्धिरार्षः । धनुषे धनुःस्वरूपाय । धन्वाचार्याय धनुर्वेदगुरवे ॥ ४५ ॥ भगघ्नाय भगनेत्रभिदे ॥ ४७ ॥ गुहागताः पातालगता अपीत्यर्थः । न सुखमेधन्तीत्युक्तं तदेवाह-दक्षस्येत्यादिना ॥ ५२ ॥ तमसा संवृता न प्राकाशन्त न प्राज्ञायन्त ॥ ५७ ॥ चक्रुर्ऋषय इति संबन्धः ॥ ५८ ॥ पूषाणं पूषणम् ॥ ५९ ॥ नताः लीनाः सन्तः निश्चक्रमुर्यज्ञदेशादपक्रान्ता देवानां लीनानामपि वधायेति शेषः ॥ ६० ॥ * गत्यर्थध्वजते रूपम् ।

सधूमान्सस्फुलिङ्गांश्च
विद्युत्तोयदसन्निभान् ।
त दृष्ट्वा तु सुरा सर्वे
प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ ६१
रुद्रस्य यज्ञभाग च विशिष्ट ते त्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्छरण च प्रपेदिरे ॥ ६२
तेन चैवातिकोपेन स यज्ञ सन्धितस्तदा ।
भग्नाश्चापि सुरा आसन् भीताश्चाद्यापि त प्रति
असुराणा पुराण्यासन्त्रीणि वीर्यवता दिवि
आयस राजत चैव सौवर्ण परम महत् ६४
सौवर्ण कमलाक्षस्य
तारकाक्षस्य राजतम् ।
तृतीय तु पुर तेषा
विद्युन्मालिन आयसम् ॥ ६५
न शक्तस्तानि मघवान् भेत्तु सर्वायुधैरपि ।
अथ सर्वे सुरा रुद्र जग्मु शरणमर्दिता ॥ ६६
ते तमूचुर्महात्मान सर्वे देवा सवासवा ।
ब्रह्मदत्तवरा ह्येते घोरास्त्रिपुरवासिन ॥ ६७
पीडयन्त्यधिक लोक यस्मात्ते वरदर्पिता ।
त्वदृते देवदेवेश नान्य शक्त कथञ्चन ॥ ६८
हन्तु दैत्यान्महादेव जहि तास्त्व सुरद्विष
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशव सर्वकर्मसु॥ ६९
निपातयिष्यसे चैतानसुरान् भुवनेश्वर ।
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा देवाना हितकाम्यया
गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वशध्वजौ हर
पृथ्वी ससागरवना रथ कृत्वा तु शङ्कर ७१
अक्ष कृत्वा तु नागेन्द्र शेष नाम त्रिलोचन ।
चक्रे कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेव पिनाकधृक्
अणी कृत्वैलपत्र च पुष्पदन्त च त्र्यम्बक ।
यूप कृत्वा तु मलयमवनाह च तक्षकम्॥ ७३
योक्त्राङ्गानि च सत्त्वानि
कृत्वा शर्व प्रतापवान् ।
वेदान् कृत्वाऽथ चतुर
श्चतुरश्वान्महेश्वर ॥ ७४
उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वर ।
गायत्रीं प्रग्रह कृत्वा सावित्रीं च महेश्वर ॥
कृत्वोङ्कार प्रतोद च ब्रह्माण चैव सारथिम् ।
गाण्डीव मन्दर कृत्वा गुण कृत्वा तु वासुकिं
विष्णु शरोत्तम कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च ।
वायु कृत्वाऽथ वाजाभ्या पुङ्खे वैवस्वत यमम्
विद्युत्कृत्वाऽथ निश्राण मेरु कृत्वाथ वै ध्वज।
आरुह्य स रथ दिव्य सर्वदेवमय शिव ॥७८
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणु प्रहरता वर ।
असुराणामन्तकर श्रीमानतुलविक्रम ॥ ७९
स्तूयमान सुरै पार्थ ऋषिभिश्च तपोधनै ।
स्थान माहेश्वर कृत्वा दिव्यमप्रतिम प्रभु ८०
अतिष्ठत्स्थाणुभूत स सहस्र परिवत्सरान् ।
यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च८१
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद स ।
पुराणि न च त शेकुर्दानवा प्रतिवीक्षितुम्॥
शर कालाग्निसयुक्त विष्णुसोमसमायुतम् ।
पुराणि दग्धवन्त त देवी याता प्रवीक्षितुम्॥

त शरान्मुञ्चन्तमिति शेष ॥ ६१ ॥ अतिकोपेन अतिक्रान्तकोपेन शान्तेनेत्यर्थ । तत प्रभृति पूर्वं भग्ना सन्तोऽद्यापि भीता सन्तीत्यर्थ ॥ ६३ ॥ वश ध्वजौ अल्पौ ध्वजौ पार्श्वद्वयस्थौ । महाध्वजस्तु मेरुरिति वक्ष्यते ॥ ७१ ॥ अणी युगान्तबन्धने द्वौ नागौ । यूप युग अवनाह त्रिवेणुयुगबन्धनरज्जुम् ॥ ७३ ॥ योक्त्राणि । अङ्गानि चाकर्षादीनि । सत्त्वानि सरीसृपपर्वतादीनि च ७४ उपवेदान् आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदपाश्विमाम्नायान् । खलीनान् कडीयाळीतिप्रसिद्धान् ।गायत्रीसावित्र्यौ प्रग्रह रश्मीन् ॥ ७५ ॥ वाजाभ्या पक्षाभ्यां पक्षयोरित्यर्थ ॥ ७७ ॥ विद्युत् विद्युत निश्राण निशितम् ॥ ७८॥ स्थान स्थीयतेऽस्मिन्निति योगाद्व्यूहम् ॥ ८० ॥ स्थाणुरचल समेतानि समसूत्रगतानि ॥८१॥ त्रिपर्वणा त्रीणि विष्णुवायुवैवस्वताख्यानि शरपक्षपुङ्खरूपाणि पर्वाणि यस्य तेन। त्रिशल्येन गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपाग्नित्रयशल्येन ॥ ८२ ॥पुराणीत्यादिसार्ध । पूर्वं दक्षयज्ञविध्वसनमुक्त तस्य तात्पर्यम्-ईश्वरेऽनर्पितो यज्ञो विध्वसते । ततश्च यज्ञकर्ता ऋत्विजश्च नश्यतीत्युक्तं तेनेश्वरप्रीत्यर्थं कर्माणि कार्याणीति दर्शितम् । ततस्त्रिपुरवध उक्तस्तस्य तात्पर्यं स्थूलसूक्ष्मकारणानि त्रीणि शरीराणि पुराणि क्रमाद्बहुप्रीत्यल्पसुखकरत्वाभ्यां मोहमयत्वेन च सौवर्णराजतायसानि । कामादयोऽसुरा शमादयो देवास्तेषा प्रीतिकरो रुद्र आत्मा शरीर पृथिव्याख्य रथमास्थाय तस्य चालके चन्द्रसूर्याख्ये मनश्चक्षुषी चक्रे । वेदाश्च गम्यस्थानप्रापकत्वेन हया शरो विष्ण्वधिष्ठिता सूक्ष्मबुद्धिस्तदैकाग्र्येण शरीरत्रयभेदे तुर्ये ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति कामादयो नश्यन्ति फलभूताश्च शमादयो वर्धन्ते। तेषु च वर्धमानेषु रुद्रो बालवद्रागद्वेषशून्यो ब्रह्मविद्यापरनाम्न्या उमाया वशगो भवतीत्येतदत्र प्रदर्श्यते ॥ ८३ ॥

बालमङ्कगत कृत्वा स्वय पञ्चशिख पुन ।
उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्सुरान्
असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यत.।
बाहुं सवज्र त तस्य क्रुद्धस्यास्तमयत्प्रभु ८५
प्रहस्य भगवास्तूर्णं सर्वलोकेश्वरो विभु ।
तत स स्तमितभुज. शक्रो देवगणैर्वृत ॥८६
जगाम ससुरस्तूर्णं ब्रह्माण प्रभुमव्ययम् ।
ते त प्रणम्य शिरसा प्रोचु प्राञ्जलयस्तदा॥
किमप्यङ्कगतं ब्रह्मन् पार्वत्या भूतमद्भुतम् ।
बालरूपधर दृष्ट्वा नास्माभिरभिलक्षित ॥ ८८
तस्मात्त्वा प्रष्टुमिच्छामो निर्जिता येन वै वय
अयुध्यता हि बालेन लीलया सपुरदरा ॥८९
तेषा तद्वचन श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदा वर ।
ध्यात्वा स शभुं भगवान्बाल चामिततेजसम्
उवाच भगवान्ब्रह्मा शक्रादींश्च सुरोत्तमान्।
चराचरस्य जगत प्रभु स भगवान्हर ॥
तस्मात्परतरं नान्यत्किंचिदस्ति महेश्वरात्
यो दृष्टो ह्यमया सार्धं युष्माभिरमितद्युति ॥
स पार्वत्या कृते शर्व कृतवान्बालरूपताम्।
ते मया सहिता यूय प्रापयध्व तमेव हि ॥
स एष भगवान्देव सर्वलोकेश्वर प्रभु ।
न सबुबुधिरे चैन देवास्त भुवनेश्वरम् ॥ ९४
सप्रजापतय सर्वे बालार्कसदृशप्रभम् ।
अथाभ्येत्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा स च महेश्वरम्॥
अय श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे त पितामह ।

ब्रह्मोवाच ।

त्व यज्ञो भुवनस्यास्य त्व गतिस्त्व परायण
त्व भवस्त्व महादेवस्त्व धाम परम पदम् ।
त्वया सर्वमिद व्याप्त जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
भगवन्भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते ।
प्रसाद कुरु शक्रस्य त्वया क्रोधार्दितस्य वै॥

व्यास उवाच ।

पद्मयोनिवच. श्रुत्वा तत प्रीतो महेश्वर ।
प्रसादाभिमुखो भूत्वा अट्टहासमथाकरोत्॥
तत प्रसादयामासुरुमा रुद्र च ते सुरा ।
अभवच्च पुनर्बाहुर्यथाप्रकृति वज्रिण. १००

तेषा प्रसन्नो भगवान्सपत्नीको वृषध्वज ।
देवाना त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशन ॥ १
स वै रुद्र स च शिव
सोऽग्नि सर्वश्च सर्ववित् ।
स चेन्द्रश्चैव वायुश्च
सोऽश्विनौ च स विद्युत. ॥ २
स भव स च पर्जन्यो महादेव सनातन ।
स चद्रमा स चेशान स सूर्यो वरुणश्च स
स काल सोऽन्तको मृत्यु
स यमो राज्यहानि तु ।
मासार्धमासा ऋतव
सन्ध्ये सवत्सरश्च स. ॥ ४
धाता च स विधाता च
विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ।
सर्वासा देवताना च
धारयत्यवपुर्वपु ॥ ५
सर्वदेवै. स्तुतो देव. सैकधा बहुधा च स ।
शतधा सहस्रधा चैव भूय शतसहस्रधा ॥
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदु ।
घोरा चान्या शिवा चान्या
ते तनू बहुधा पुन ॥ ७
घोरा तु यातुधानस्य
सोऽग्निर्विष्णु. स भास्कर ।
सौम्या तु पुनरेवास्य
आपो ज्योतींषि चंद्रमा ॥ ८
वेदा साङ्गोपनिषद. पुराणाध्यात्मनिश्चया
यदत्र परम गुह्य स वै देवो महेश्वर ॥ ९
ईदृशश्च महादेवो भूयाश्च भगवानज ।
न हि सर्वे मया शक्या वक्तु भगवतो गुणा
अपि वर्षसहस्रेण सतत पाण्डुनन्दन ।
सर्वैर्ग्रहैर्गृहीतान्वै सर्वपापसमन्वितान् ११
स मोचयति सुप्रीत शरण्य शरणागतान्
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्त कामाश्च पुष्कलान्
स ददाति मनुष्येभ्य स चैवाक्षिपते पुन ।
सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते १३

असूयतश्च शक्रस्येत्यादितात्पर्य–ब्रह्मभूत द्विषन्त कर्मठास्तेन योगमहिम्ना निर्जिता सन्तस्तमेव शरण गच्छन्तीति ॥८५॥ गति पालक । परायण लयस्थानम् ॥९६॥ भव उत्पत्तिकारणम् ॥९७॥ ईश शिक्षक.। नाथ नायक । पति पालक ॥ ९८ ॥ स वै रुद्र इत्यादिना पुनरेव सार्वात्म्यमुच्यते ॥ १०२ ॥

स चैव व्यापृतो लोके मनुष्याणा शुभाशुभे
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरश्च स उच्यते १४
महेश्वरश्च महता भूतानामीश्वरश्च स ।
बहुभिर्बहुधा रूपैर्विश्व व्याप्नोति वै जगत् ॥
तस्य देवस्य यद्वक्त्र समुद्रे तदधिष्ठितम् ।
वडवामुखेति विख्यात पिबत्तोयमय हवि
एष चैव श्मशानेषु देवो वसति नित्यश ।
यजन्त्येन जनास्तत्र वीरस्थान इतीश्वरम् ॥
अस्य दीप्तानि रूपाणि घोराणि च बहूनि च
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते मनुष्या प्रवदन्ति च
नामधेयानि लोकेषु बहून्यस्य यथार्थवत् ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मणस्तथा
वेदे चास्य समाम्नात शतरुद्रियमुत्तमम् ।
नाम्ना चानन्तरुद्रेति ह्युपस्थान महात्मन १२०
सकामाना प्रभुर्देवो ये दिव्या ये च मानुषा
स विभु स प्रभुर्देवो विश्व व्याप्नोति वै महत्
ज्येष्ठ भूत वदन्त्येन ब्राह्मणा मुनयस्तथा ।
प्रथमो ह्येष देवाना मुखादस्यानलोऽभवत् २२
सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुन ।
[illegible] तस्मात्पशुपति स्मृत २३
दिव्य च ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यथा स्थितम् ।
महयत्येष लोकाश्च महेश्वर इति स्मृत. २४
ऋषयश्चैव देवाश्च
गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमस्यार्चयन्ति स्म
तच्चाप्यूर्ध्व समास्थितम् ॥ २५
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वर ।
सुखी प्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव शङ्कर ॥ २६
यदस्य बहुधा रूप भूतभव्यभवस्थितम् ।
स्थावर जङ्गम चैव बहुरूपस्तत स्मृत. २७
एकाक्षो जाज्वलन्नास्ते
सर्वतोऽक्षिमयोऽपि वा ।
क्रोधाद्यश्चाविशल्लोका-
स्तस्मान्सर्व इति स्मृत ॥ २८

द्वे तनू इत्युक्ते तनू पुनर्व्याख्याति-**तस्य देवस्येति**। वडवामुखाख्या घोरा तनु ॥ १६ ॥ **एष चैवेति**। अघोरा श्मशानाख्या काशी 'या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ' इति लिंगादपापस्य ब्रह्मण प्रकाशकत्वात्। एतच्चान्यत्राप्यविमुक्ताख्या तामेव प्रकृत्याऽऽम्नातम्। अत्र हि जन्तो प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्त न विमुञ्चेदिति। तत्र श्मशान काश्या एन रुद्र जना उपासका यजन्ति आराधयन्ति। एतदपि तत्रैव श्रुतम्। य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्त उपास्य सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। वीरस्थाने वीराणा षड्वर्गजयिना सन्यासिना स्थाने अविमुक्ते। यथोक्त यतीन्प्रकृत्य स्मृतिषु-

' अष्टौ मासान् विहार स्याद्वार्षिकाश्चतुरो वसेत् ।
अविमुक्ते प्रविष्टाना विहारो नैव विद्यते ' इति।

न चात्र श्मशानशब्दार्थो लोकप्रसिद्धो ग्रहीतु युक्त। तस्याशुचित्वेन यागभूमित्वासभवेन यजन्त्येन जनास्तत्रेति वाक्यशेषविरोधात्। न च वीरस्थाने इत्युक्तेरसुराणा निन्द्यमार्गजुषा तदपि यजनस्थानमिति वाच्यम्। आनुशासनिके उमामहेश्वरसवादे श्मशानसदृश पवित्र स्थान त्रैलोक्ये नास्तीति महेश्वरवचसैव स्थापितत्वात् तस्मान्महाश्मशानमिति लोकप्रसिद्धे पवित्र देवयजनस्थान श्मशानाख्य वाराणस्येव। अत्रैव सवर्तादीनामज्ञातवासो जाबालादौ श्रूयमाणो दानधर्मेषु मैत्रेयभिक्षायामाश्वमेधिये सवर्तमरुत्तीये चोपबृहित इति सर्वमनवद्यम् ॥ १७ ॥ **अस्येति**। चादघोराणि ॥ १८ ॥ निरुच्यन्ते—

'ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरश्च स उच्यते ।
महेश्वरश्च महता भूतानामीश्वरश्च स ।'

इत्येवजातीयकै श्लोकैर्व्याख्यायन्ते ॥ १९ ॥ शतरुद्रिय 'नमस्ते रुद्रमन्यवे' इति याजुष प्रपाठक। उपस्थान रुद्रोपस्थानमत्रभूतम् ॥ १२० ॥ कामाना दिव्याना मानुषाणा च स प्रभुर्दाता विभुर्व्यापक। विश्व व्याप्नोति कनककुण्डलवत्। न त्वाकाशवद्विभुमात्र नापि प्रधानवत् ॥२१॥ यत प्रभुरीश्वरश्चेतन इति यावत्। ज्येष्ठ प्रशस्ततम त्रिविधपरिच्छेदशून्य भूत नित्यसिद्धम्। एष एव प्रथम प्रजापति २२ पशून् जीवान् अत्र पाति पालयति। पिबति सादर पश्यति शोषयति चेत्यथानभिप्रेत्य उत्यन्तस्य पाते पतिशब्द उत्पन्नस्तेन पशुपतिशब्दस्याप्यर्थत्रयमित्यग्रे विज्ञेयम् ॥२३॥ ब्रह्मचर्येण दिव्यत्वात्। यथास्थितत्वाच्च लिंगमित्यप्यस्य नाम। आलिंगत्यय प्रपञ्च सत्तास्फूर्तिप्रदानेनालिंगत्येन प्रपञ्च प्रलीयमान इति हेतोरय लिङ्गपदवाच्य दिव्यत्वादसङ्गत्वाद्यथास्थितत्वात्कूटस्थत्वाच्च प्रधानादन्यत्वमित्यर्थ। महयन् पूजयन् स चासौ ईश्वरश्चेति महेश्वर ॥ २४ ॥ लिङ्गयति सर्वान्कामान् गमयति। अत सर्वोत्कृष्टत्वादूर्ध्वमूर्धत्वाच्च ऋष्यादीनामन्यं लिंगति भक्तसमर्पित पत्रपुष्पादि गच्छति प्राप्नोतीत्यनेन हेतुना लिङ्गमित्युत्तरस्यार्थ ॥ २५ ॥ भव वर्तमानम् ॥ २७ ॥ एकमक्ष्यस्य वह्निमय जाज्वलदत्यन्त दीप्तमास्ते यत्र प्रविष्ट सर्व तत्ता

[illegible] च [illegible] [illegible] ।
[illegible] यच्च [illegible] स्मृत
[illegible] चैव भजते भुवनेश्वर ।
[illegible] पृथिवीं चैव [illegible] स्मृत
स [illegible]
सर्व [illegible] ।
शिवमिच्छन् मनुष्याणां
तस्मादेष शिव स्मृत ॥ ३१
[illegible] सुताक्षो वा
सर्वतोऽक्षिमयोऽपि वा ।
यच्च विश्व महत् पाति
महादेवस्तत स्मृत ॥ ३२
[illegible] पूर्वं स्थितो यच्च प्राणो [illegible] यत
[illegible] यश्चेत [illegible] स्मृत
सूर्याचन्द्रमसालोके प्रकाशन्ते [illegible] या ।
ता केशसंज्ञितास्त्यक्षे व्योमकेशस्तत स्मृत
भूत भव्य भविष्य च सर्व जगदशेषत ।
[illegible] एव [illegible] ॥ ३५
[illegible] इति ४३ ।
[illegible] देवो [illegible] सोऽसौ [illegible] ।
[illegible] यम [illegible] च ।
[illegible] [illegible] इति स्मृत ॥
[illegible] महेश्वर
ललाटे [illegible] त्र्यम्बक स उच्यते ३८
विषमस्थ शरीरेषु समश्च प्राणिनामिह ।
स वायुर्विषमस्थेषु प्राणोऽपान शरीरिषु ३९
पूजयेद्विग्रह यस्तु लिङ्ग चापि महात्मन ।
लिङ्ग पूजयिता नित्य महती [illegible] ४०
ऊरुभ्यामर्धमाग्नेय सोमार्धं च शिवा तनु ।
आत्मनोऽर्धं तथा चाग्नि सोमोऽर्धं पुनरुच्यते
तैजसी महती दीप्ता देवेभ्योऽस्य शिवा तनु
भास्वती मानुषेष्वस्य तनुर्घोराऽग्निरुच्यते ४२
ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा याऽस्य तनुस्तया ।
याऽस्य घोरतरा मूर्ति सर्वानत्ति तयेश्वर

[illegible] सरत्येव भूतानानि वा सन्न्यय सर्वाणि भूतान्यनन्तलोचनत्वादिति वा सर्व । [illegible] विवरण—[illegible] । शर्व इति तालव्या[illegible]पाठेऽपि शृणोति हिनस्तीति शर्व इति निर्वचनम्॥२८॥ वृषा क्रोधवती [illegible] स्वरूपमस्येति विग्रहे वर्णलोपाद्वृ[illegible]रित्याह—वृषेति । रूपशब्दो देहवाचीत्यभिप्रेत्याह—विश्वे इति । २९ ॥ त्रैलोक्य भजते पालयतीति त्र्यम्बक इत्याह—[illegible] ॥ ३० ॥ [illegible] यस्मादना[illegible]दिवर्धनेन लोकानां [illegible] इत्यर्थ ॥ ३१ ॥ महान्ति पुरुषभेदेन [illegible] व्याप[illegible] देवशब्देनानीन्द्रियाण्युच्यन्ते । महतो विश्वस्य देव [illegible] महादेव इत्यभिप्रेत्याह—महदिति ॥३२॥ स ईश्वा [illegible] ईक्षणकर्ता ईश्वरो महानुक्त । प्राणो जीवो [illegible] जीव उक्त । श्रद्धादिक जीवस्य [illegible] चरम कार्यम । तत्र महत [illegible] रूपेण तत उपाहितेन साक्षि रूपेण [illegible] ब्रह्मादिरूपेण [illegible]स्थितोऽपि स्थित[illegible] अविनियस्वरूपाया [illegible] [illegible] इत्याह—महदिति ॥ ३२ ॥ सूर्याचन्द्रमसोरित्यग्नेरप्युपलक्षणम् [illegible] दीप्तय [illegible] सूर्य चन्द्राग्निनेत्रे व्योम्नि केशा रश्मयो यस्येति विग्रह । ३४॥ शरीरेषु विषमदेशविवेके [illegible] विषमस्य प्राणिना देहाभिमानिना सर्वेषां मम प्रियत्वात् न ह्यात्मनि कदा[illegible]चिदप्यप्रियत्व कस्यापि दृष्ट म एष शिव एव वायुरूपी प्राणापानादिभेदेन विषमस्थेषु पुण्यपापिषु शरीरिषु जीवेषु स्थित सर्वसम इत्यर्थ ॥ ३९ ॥ विग्रह प्रतिमाम् ॥४०॥ ऊरुभ्यामित्यादिश्लोकत्रयेण पुनस्तनूद्वय विभजते—ऊरुभ्यामिति । तत्राद्यश्लोकेऽग्निरिति भोक्ता सोम इति च भोग्यमुच्यते । अत्र मुखबाहूरुपादेभ्यो जाताश्चत्वारो वर्णा [illegible] समस्तप्राणि कल्याणकरत्वाद्रुद्रस्य शिवा तनूरित्युच्यते । तत्र ऊरुशब्देन तदारभ्याधस्तन प्रदेश उच्यते । तत्रार्धमाग्नेय परिशेषादर्धं सोम वैश्यो भोक्ता शूद्रो भोज्य इत्यर्थ । आत्मनो रुद्रस्य तथा च [illegible] ऊर्ध्व शिरोभागो ब्राह्मणोऽग्निर्भोक्ता परिशेषादध बाहुभाग क्षत्रिय सोमो भोज्य तथा पुनरप्येतदुच्यते अर्धमाग्नेयमर्धं सोम इति तेन ब्रह्मक्षत्रे भोक्तारौ वैश्यशूद्रौ भोज्यौ । तथा च भोक्ता भोज्य रक्ष्य भोज्येन च भोक्ता वर्धनीय इति तथा च चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यस्थितिहेतुत्वादात्मनो रुद्रस्य शिवा तनुरित्यर्थ ॥४१॥ तैजसीति । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति श्रुतेर्देवाना भोग्या सोमरूपास्य शिवा तनु स्वर्गेऽस्ति तथा भुवि मानुषेषु घोरा भोक्त्री जठराग्निरूपा सर्वानर्थनिदानभूताऽस्तीति भाव ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यमिति । एष मानुष [illegible] तन्वा ब्रह्मचर्यं चरति याऽस्य शिवा तनूर्दैवी संपत् शमदमादिरूपा सर्वानर्थनिदान घोरतरा कामक्रोधादिरूपा याऽस्य शिवस्य मूर्तिस्तया स

[illegible] यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ४५
एष देवो महादेवो योऽसौ पार्थ तवाग्रत ।
संग्रामे शात्रवान्निघ्नंस्त्वया दृष्ट पिनाकधृक्
सिन्धुराजवधार्थाय प्रतिज्ञाते त्वयाऽनघ ।
कृष्णेन दर्शित स्वप्ने यस्तु शैलेन्द्रमूर्धनि ४६
एष वै भगवान्देव संग्रामे याति तेऽग्रत ।
येन दत्तानि तेऽस्त्राणि यैस्त्वया दानवा हृता
धन्य यशस्यमायुष्य पुण्य वेदैश्च संमितम्
देवदेवस्य ते पार्थ व्याख्यात [illegible]
सर्वार्थसाधन पुण्य सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
[illegible] सर्वदु[illegible] ॥ ४९
चतुर्विधमिद स्तोत्र य शृणोति नर सदा ।
विजित्य शत्रून्सर्वान्स रुद्रलोके महीयते ५०
चरित महात्मनो नित्य
सांग्रामिकमिद स्मृतम् ।
पठन्वै शतरुद्रीय
शृण्वंश्च सततोत्थित ॥ ५१
भक्तो विश्वेश्वर देव मानुषेषु च य सदा ।
वरान्कामान्स लभते प्रसन्ने त्र्यम्बके नर. ५२
गच्छ युध्यस्व कौन्तेय न तवास्ति पराजय
यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जनार्दन

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुन संख्ये पराशरसुतस्तदा ।
जगाम भरतश्रेष्ठ [illegible] ॥ ५४
युद्ध कृत्वा महद्घोर पञ्चाहानि महाबल. ।
ब्राह्मणो निहतो राजन् ब्रह्मलोकमवाप्तवान्
स्वधीते यत्फल वेदे तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणा युक्तमत्र महद्यश. ॥ ५६
य इद पठते पर्व शृणुयाद्वापि नित्यश ।
स मुच्यते महापापै. कृतैर्घोरैश्च कर्मभि. ५७
यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्य
घोरे युद्धे क्षत्रियाणा यशश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्ट लभेते
पुत्रान्पौत्रान्नित्यमिष्टास्तथैव ॥ १५८

इति श्रीमहाभारत द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि
द्व्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२०२॥

समाप्त नारायणास्त्रमोक्षपर्व ।

सर्वानत्ति क्रोधाद्याविष्टो हि पित्रादीनपि हिनस्तीति प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ एवमस्यैव कारयितृत्वादयमेवाराध्यो ऽस्माद्भेतव्यमित्याशयेनाह-[illegible]। निर्दहत्य ग्निवत् तीक्ष्ण शस्त्रवत् उग्रो यमवत् प्रतापवान् कालवच्च भूत्वा सर्वान् रोदयति रुणद्धि वा सर्वग्रासित्वाद्रुद्र इत्युच्यते अयमेव भयकृद्भयनाशनश्चेत्याराधनीयो न तु हेलनीय इति भाव ॥ ४४ ॥ चतुर्विध शुद्धशबलसूत्रविराड्भेदेन भगवद्रूपस्य चातुर्विध्यात्स्तोत्रमप्यस्य चतुर्विधम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य
कृतौ+ भारतभावदीपे द्व्यधिक[illegible]ऽध्याय ॥ २०२ ॥

+ [illegible] षोडशराजकीये [illegible] च चतुर्धर-
व्याख्याऽन्यत्र [illegible] मिश्रव्याख्या ज्ञेया ॥

श्रवणमहिमा ।

स्वधीयते यत्फलं वेदे
तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणां
युक्तमत्र महद्यशः ॥ १ ॥

य इदं पठते पर्व
शृणुयाद्वापि नित्यशः ।
स मुच्यते महापापैः
कृतैर्घोरैश्च कर्मभिः ॥ २ ॥

यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्यं
घोरे युद्धे क्षत्रियाणां यशश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्टं लभेते
पुत्रान्पौत्रान्नित्यमिष्टांस्तथैव ३॥

[illegible] भविष्यति

[illegible] यथाच [illegible] ।

वैशंपायन [illegible] मुखा नृपो ।

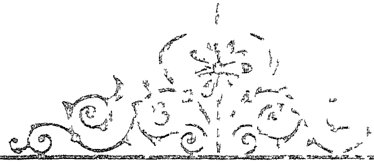
[illegible] गणमुणाद्ब्रवन् ॥ १

॥ [illegible] भारते [illegible] समाप्तम् ॥

यद्यप्यादिपर्वणि [illegible]
अत्राध्यायशतं प्रोक्तं [illegible] ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि [illegible] ।
श्लोका नव तथैवात्र [illegible] ।
पाराशर्येण मुनि[illegible] ॥

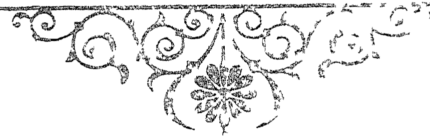
इत्युक्तम् । तथापि प्राय संप्रति द्रोणपर्वाध्यायसंख्या २०२, श्लोकसंख्या च ९,२४४ दृश्यते । तदेतद्व्यासोक्ताध्याय[illegible]संख्याविसंवादि[illegible] पूर्वलेखकादिप्रमादादेवेत्यूह्यमिति सर्व शिवम् ।

इति श्री [illegible] उज-पण्डितरामचन्द्र-शास्त्रिकृतौ [illegible] पर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शाके १८५२

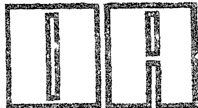
The [illegible]

with the Bharata[illegible]
Commentary of N[illegible]

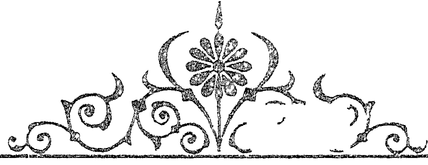

edited by
Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

8. Karna P[illegible]
Illustrated

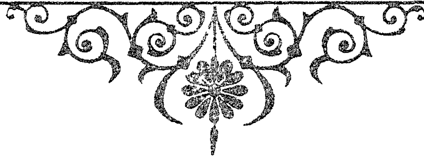

Oriental Books Reprint Corporation
54 Rani Jhansi Road New Delhi 110055

श्रीः महाभारतम् ।

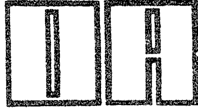
चतुर्धरवंशावतंस श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
[illegible] समेतम् ।

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर
इत्येत पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्

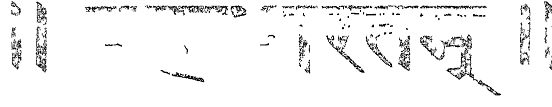

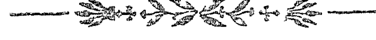
८ कर्णपर्व

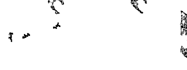

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिंट कारपोरेशन

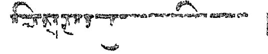
॥ श्रीभारती जयतु ॥

—

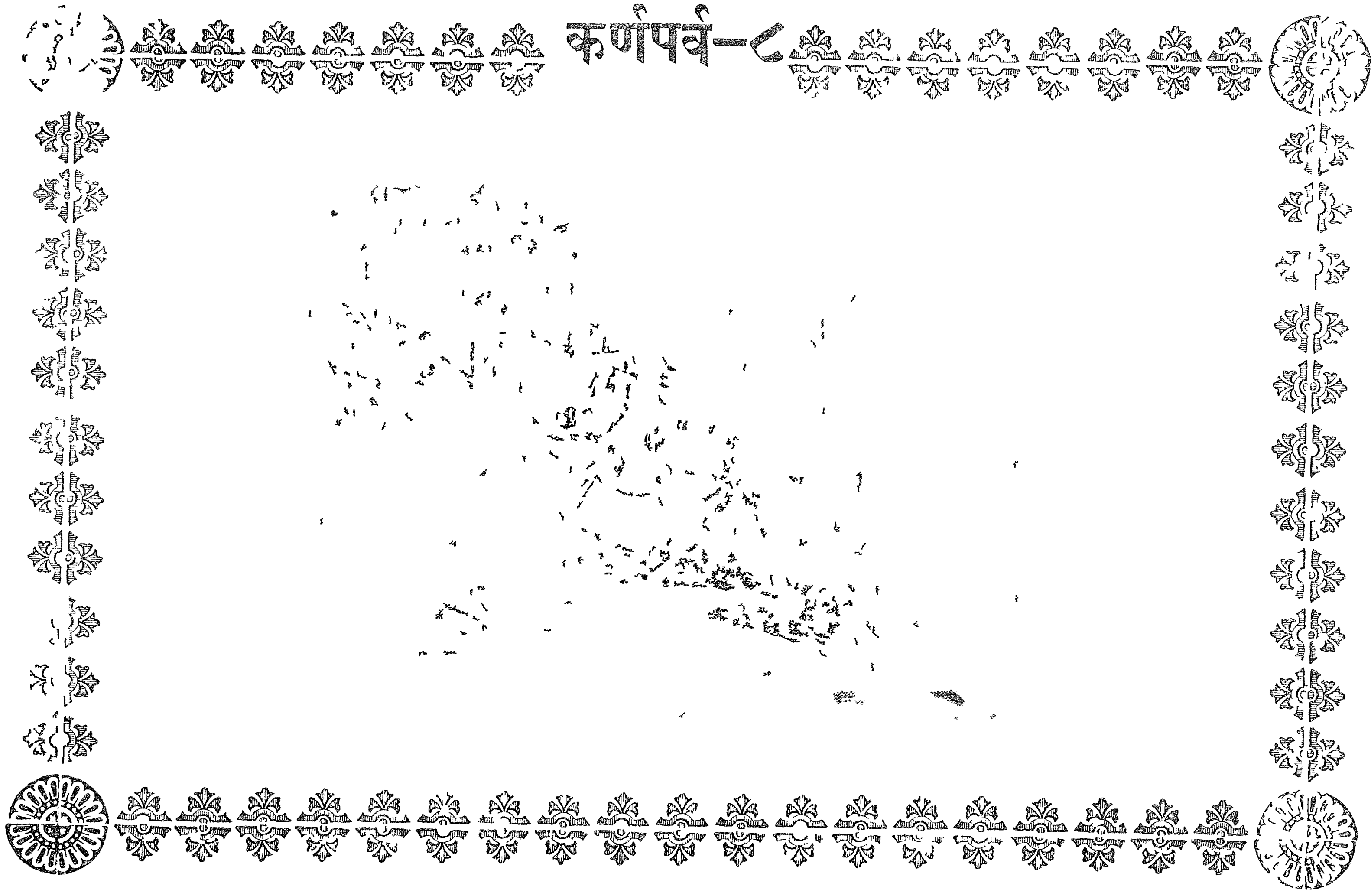
॥ समाप्तेयं कर्णपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

कर्णपर्व—८

॥ महाभारतम् ॥

कर्णपर्व ।

—८—

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवी सरस्वती चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपा
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १
ते द्रोणमनुशोचन्त कश्मलाभिहतौजस ।
पर्युपासन्त शोकार्तास्तत शारद्वतीसुतम्॥२
ते मुहूर्तं समाश्वस्य हेतुभि शास्त्रसमितै ॥
राज्यागमे महीपाला स्वानि वेश्मानि भेजिरे
ते वेश्मस्वपि कौरव्य पृथ्वीशा नाप्नुवन्सुखम्
चिन्तयन्त क्षय तीव्र दु खशोकसमन्विता
विशेषत सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधन ।
दु शासनश्च शकुनि सौबलश्च महाबल ॥ ५
उषितास्ते निशा ता तु दुर्योधननिवेशने ।
चिन्तयन्त परिक्लेशान् पाडवाना महात्मना
यत्तद्द्यूते परिक्लिष्टा कृष्णा चानायिता सभा
तत्स्मरन्तोऽनुशोचन्तो भृशमुद्विग्नचेतस ७

नीलकण्ठी टीका—

१

नरनारायणौ नत्वा प्राचीनाचार्यवर्त्मना ।
कर्णपर्वार्थविद्योती भावदीपो वितन्यते ॥१॥

ननु विराटादिपर्वचतुष्टयतात्पर्यं क्रमेणार्थल्पानामर्थ सेवया नीत्या कपटपूर्वकेण कुलक्षयेन नृशमानृतपूर्वकेण महागुरुवधेन च सिद्ध्यतीत्युक्तम्।तावतैवार्थनिरूपण समाप्तम् अत पर काममोक्षावेव निरूपणायाविति कर्णपर्वादित्रय नारभणीयमिति चेत् सत्यम् । यथा धर्मार्थौ निरूपितौ एव धर्माभासोऽर्थाभासश्च निरूपणीय परिहाराय । एवमधर्मानर्थौ अधर्माभासानर्थाभासौ च निरूपणीयौ हानायोपादानाय च तदर्थमुत्तरग्रथ काममोक्षयो प्रागावश्यक । तत्र चोरेभ्य कार्पटिकमार्गमुपादिशत सत्यवादिन सत्यवदन धर्माभास। एवमविचार्य घ्राणचक्षुष राक्षस व्रतो व्याधस्य हिंस्रत्वमधर्माभास । तथा शोकहेतुना कुलक्षयेण प्राप्तोऽर्थोऽर्थाभास । सुप्ताना हननमधर्म । तत्कृतोऽश्वत्थाम्नोऽभिभवोऽनर्थ । शरणागतस्वमैनिकत्राणार्थमन्यायेनापि कृतो ब्रह्मवधो न इतरब्रह्मवधवदनर्थ । अपि त्वनर्थाभास एव । न च तेन ब्रह्महा भवेदित्याततायिवधे दोषाभावस्मरणात् । इत्येषामर्थाना निरूपणार्थ उत्तर सदर्भ । आख्यायिका तु सुखप्रतिपत्त्यर्था । तस्मादिदमपि पर्वत्रयमावश्यकमेव । **ततो द्रोणे हते राजन्निति** ॥ १ ॥ कश्मलाभिहतौजस तीव्रशोकाभिघातजन्यामोहेन निरस्तसामर्थ्या । शारद्वतीसुतम् द्रौणिम् ॥ २ ॥ समाश्वस्य सावधाना भूत्वा राज्यागमे प्रदोषकाले ॥ ३ ॥ पृथ्वीशा राजान क्षय भूत भाविन च चिन्तयन्त परामृशन्त ॥ ४ ॥

तथा तु सचिन्तयता
तान् क्लेशान् द्यूतकारितान् ।
दु खेन क्षणदा राजन्
जगामाब्दशतोपमा ॥ ८
तत प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य शासने
चक्रुरावश्यक सर्वे विधिदिष्टेन कर्मणा ॥ ९
ते कृत्वाऽवश्यकार्याणि समाश्वस्य च भारत
योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्ययु ॥१०
कर्ण सेनापतिं कृत्वा कृतकौतुकमङ्गला ।
पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताक्षतैः११
गोभिरश्वैश्च निष्कैश्च वासोभिश्च महाधनै ।
वन्द्यमाना जयाशीर्भि सूत-मागध-बन्दिभि
तथैव पाण्डवा राजन् कृतपूर्वाह्णिकक्रिया ।
शिबिरान्निर्ययुस्तूर्ण युद्धाय कृतनिश्चया १३
तत प्रववृते युद्ध तुमुल लोमहर्षणम् ।
कुरूणा पाण्डवाना च परस्परजयैषिणाम् ॥
तयोर्द्वौ दिवसौ युद्ध कुरुपाण्डवसेनयो ।
कर्णे सेनापतौ राजन् बभूवाद्भुतदर्शनम् १५
तत शत्रुक्षय कृत्वा सुमहान्त रणे वृष ।
पश्यता धार्तराष्ट्राणा फाल्गुनेन निपातित
ततस्तु सञ्जय सर्व गत्वा नागपुरं द्रुतम् ।
आचष्ट धृतराष्ट्राय यद्वृत्त कुरुजाङ्गले ॥ १७

जनमेजय उवाच ।

आपगेय हत श्रुत्वा द्रोण चापि महारथम्
आजगाम परामार्तिं वृद्धो राजाऽम्बिकासुतः
स श्रुत्वा निहत कर्ण दुर्योधनहितैषिणम् ।
कथ द्विजवर प्राणानधारयत दु खित. ॥ १९
यस्मिञ्जयाशा पुत्राणा सममन्यत पार्थिव
तस्मिन् हते स कौरव्य कथ प्राणानधारयत
दुर्मर तदह मन्ये नृणा कृच्छ्रेऽपि वर्तताम् ।
यत्र कर्ण हत श्रुत्वा नात्यजज्जीवित नृप. २१
तथा शान्तनव वृद्ध ब्रह्मन् बाह्लीकमेव च ।
द्रोण च सोमदत्त च भूरिश्रवसमेव च ॥ २२
तथैव चान्यान्सुहृद
पुत्रान् पौत्राश्च पातितान् ।
श्रुत्वा यन्नाजहात्प्राणा
स्तन्मन्ये दुष्कर द्विज ॥ २३
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषा शृण्वानश्चरित महत्॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्य नाम
प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणिस्तदा
दीनो ययौ नागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ १
स हास्तिनपुर गत्वा भृशमुद्विग्नचेतन ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षय प्रक्षीणबान्धवम्॥२
स तमुद्वीक्ष्य राजान कश्मलाभिहतौजसम्।
ववन्दे प्राञ्जलिर्भूत्वा मूर्ध्ना पादौ नृपस्य ह ३
सपूज्य च यथान्याय धृतराष्ट्र महीपतिम् ।
हा कष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे॥ ४
सञ्जयोऽह क्षितिपते कच्चिदास्ते सुख भवान्
स्वदोषैरापद् प्राप्य कच्चिन्नाद्य विमुह्यति ५
हितान्युक्तानि विदुर-द्रोण-गाङ्गेय-केशवै ।
अगृहीतान्यनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ।

क्लेशान् कचग्रहणादीन् क्षणदा रात्रि ॥ ८ ॥ आवश्यक नित्यकृत्यम् ॥ ९॥ योग सनहनम् ॥१०॥ निष्कै सुवर्णहारै महाधनै बहुमूल्यै वन्द्यमाना स्तूयमाना सूता वंशानुक्रमविद मागधा पाणिस्वनिका बन्दिन स्तुतिपाठका ॥ १२ ॥ वृषः कर्ण । पश्यताम् अनादरे षष्ठी ॥१६॥ सममन्यत सम्यगवगतवान् ॥२०॥ दुर्भर दु खेनापि मर्तुमशक्य स्वच्छया॥२१॥ तत् मरण दुष्कर मन्ये ॥२३॥

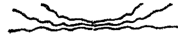
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

हते इति ॥ १ ॥ क्षय गृहम् ॥ २ ॥ हा कष्टमिति खेदातिशयसूचक वाक्यमुक्त्वा पश्चाद्वचन वक्तव्यमाददे ॥ ४ ॥ आस्ते तिष्ठति ॥ ५ ॥

राम-नारद-कण्वाद्यैर्हितमुक्त सभातले ।
न गृहीतमनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ७
सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान्भीष्मद्रोणमुखान्परै
निहतान्युधि सस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम्
तमेववादिन राजा सूतपुत्र कृताञ्जलिम् ।
सुदीर्घमथ नि श्वस्य दु.खार्त इदमब्रवीत् ९
धृतराष्ट्र उवाच ।
आपगेये हते शूरे दिव्यास्त्रवति सञ्जय ।
द्रोणे च परमेष्वासे भृश मे व्यथित मन. १०
यो रथाना सहस्राणि दशिताना दशैव तु ।
अहन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुसभव. ११
त हत यज्ञसेनस्य पुत्रेणेह शिखण्डिना ।
पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथित मन १२
भार्गव प्रददौ यस्मै परमास्त्र महाहवे ।
साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपाकृत. ॥
यस्य प्रसादात्कौन्तेया राजपुत्रा महारथा ।
महारथत्व सप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपा. ॥
त द्रोण निहत श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सयुगे ।
सत्यसन्ध महेष्वास भृश मे व्यथित मन ॥
ययोर्लोके पुमानस्त्रे न समोऽस्ति चतुर्विधे ।
तौ द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथित मन
त्रैलोक्ये यस्य चास्त्रेषु न पुमान्विद्यते सम
त द्रोण निहत श्रुत्वा किमकुर्वत मामका ॥
सशप्तकाना च बले
पाण्डवेन महात्मना ।
धनञ्जयेन विक्रम्य
गमिते यमसादनम् ॥
नारायणास्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमत १८
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किमकुर्वत मामका ।
विप्रद्रुतानह मन्ये निमग्नाञ्शोकसागरे ॥
प्लवमानान् हते द्रोणे सन्ननौकानिवार्णवे ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्मण २०
मद्रराजस्य शल्यस्य द्रौणेश्चैव कृपस्य च ।
मत्पुत्रस्य च शेषस्य तथाऽन्येषा च सञ्जय ॥
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत्कथम् ।
एतत्सर्व यथावृत्त तथा गावल्गणे मम ॥ २२
आचक्ष्व पाडवेयाना मामकाना च विक्रमम्
सञ्जय उवाच ।
तवापराधाद्यद्वृत्त कौरवेयेषु मारिष ॥
तच्छ्रुत्वा मा व्यथा कार्षीर्दिष्टे न व्यथते बुध
यस्मादभावी भावी वा भवेदर्थो नर प्रति ॥
अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न कश्चिद्व्यथते बुध
धृतराष्ट्र उवाच ।
न व्यथाऽभ्यधिका काचिद्विद्यते मम सञ्जय
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसवादे
द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।
हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथा ॥
बभूवुरस्वस्थमुखा विषण्णा गतचेतस ॥ १
अवाङ्मुखा. शस्त्रभृत
सर्वे एव विशापते ।
अवेक्षमाणा शोकार्ता
नाभ्यभाषन् परस्परम् ॥ २

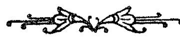
दशिताना सन्नद्धानाम् वसुसभव वसूनामशेभ्य सभूत ११भार्गव राम यस्मै भीष्माय धनुर्वेदे उपाकृत स्वीकृत. शिष्यत्वेन ॥१३॥ यस्य द्रोणस्य ॥ १४ ॥ सत्यसन्धमवितथप्रतिज्ञम्॥१५॥ चतुर्विधे मुक्त बाणादि अमुक्त खड्गादि यन्त्रमुक्त गोलादि मुक्तामुक्त सोपसहारमस्त्रम् ॥ १६ ॥ गमिते सति किमकुर्वतेत्युत्तरेण सबध ॥ १७ ॥ निममानपि प्लवमानान् जीवितेप्सया चेष्टा कुर्वाणान् इत्युत्तरत्र सबध ॥ १९ ॥ दिष्टे दैवोपात्ते अभाविन सुखस्य प्राप्तौ भाविनो दु खस्य प्राप्तौ वा बुधो न व्यथते । तद्विपर्यये वा न हृष्यतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ दिष्ट अवश्यभावि ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि टीकाया द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३

हते इति । अस्वस्थमुखा दीनवदना ॥ १ ॥

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान्
सैन्यानि तव भारत ।
ऊर्ध्वमेव निरैक्षन्त
दु खत्रस्तान्यनेकश ॥ ३
शस्त्राण्येषा तु राजेन्द्र शोणिताक्तानि सर्वश
प्राभ्रश्यन्त कराग्रेभ्यो दृष्ट्वा द्रोण हत युधि
तानि बद्धान्यरिष्टानि लम्बमानानि भारत
अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ॥
तथा तु स्तिमित दृष्ट्वा गतसत्त्वमवस्थितम् ।
बल तव महाराज राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
भवता बाहुवीर्य हि समाश्रित्य मया युधि ।
पाण्डवेया समाहूता युद्ध चेद प्रवर्तितम् ७
तदिद निहते द्रोणे विषण्णमिव लक्ष्यते ।
युध्यमानाश्च समरे योधा वध्यन्ति सर्वश
जयो वापि वधो वापि युध्यमानस्य सयुगे
भवेत्किमत्र चित्र वै युध्यध्व सर्वतोमुखा
पश्यध्व च महात्मान कर्ण वैकर्तन युधि ।
प्रचरन्त महेष्वास दिव्यैरस्त्रैर्महाबलम् ॥ १०
यस्य वै युधि सत्रासात्
कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
निवर्तते सदा मन्द
सिहात् क्षुद्रमृगो यथा ॥ ११
येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबल ।
मानुषेणैव युद्धेन तामवस्था प्रवेशित ॥ १२
येन दिव्यास्त्रविच्छूरो
मायावी स घटोत्कच ।
अमोघया रणे शक्त्या
निहतो भैरव नदन् ॥ १३
तस्य दुर्वारवीर्यस्य सत्यसन्धस्य धीमत ।
बाह्वोर्द्रविणमक्षय्यमद्य द्रक्ष्यथ सयुगे ॥ १४
द्रोणपुत्रस्य विक्रान्त राधेयस्यैव चोभयो ।
पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवासवयोरिव १५
सर्वे एव भवन्तश्च
शक्ता प्रत्येकशोऽपि वा ।
पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तु
ससैन्यान् किमु सहता ॥
वीर्यवन्त कृतास्त्राश्च
द्रक्ष्यथाद्य परस्परम् ॥ १६
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वा तत कर्ण चक्रे सेनापति तदा
तव पुत्रो महावीर्यो भ्रातृभि सहितोऽनघ ॥
सैनापत्यमथावाप्य कर्णो राजन्महारथ ।
सिंहनाद विनद्योच्चै प्रायुध्यत रणोत्कट ॥
स सृञ्जयाना सर्वेषा
पञ्चालाना च मारिष ।
केकयाना विदेहाना
चकार कदन महत् ॥ १९
तस्येषुधारा शतश
प्रादुरासञ्छरासनात् ।
अग्रे पुङ्खेषु संसक्ता
यथा भ्रमरपङ्क्तय ॥ २०
स पीडयित्वा पञ्चालान्
पाण्डवाश्च तरस्विन ।
हत्वा सहस्रशो योधान्
अर्जुनेन निपातित ॥ २१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्य नाम
तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमूर्ध्वगमनमेव न त्वधोवस्थानम् ॥ ३ ॥ हस्तस्थाना भ्रशोऽरिष्टसूचक उक्त एव बद्धाना बन्धशैथिल्यमपीत्याह- **तानीति** । दिविदिवितानि पतमानानि नक्षत्राणीव अधोमुखान्यदृश्यन्तेत्यर्थ ॥ ५ ॥ स्तिमित स्तब्ध यतो गतसत्त्वमुद्विग्नचितम् ॥ ६ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते परैरिति शेष ॥ ८ किमत्र चित्र क्षण पाण्डवैर्जित चेन्नैतदाश्चर्यम् ॥ ९ ॥ अस्माकमसकृज्जयो जात इत्याह-**पश्यध्व मित्यादिना** ॥ १० ॥ ता द्रोणपर्वप्रसिद्धाम् ॥ १२ ॥ द्रविण बलम् ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यथ दर्शयिष्यथ ॥ १६ ॥ अग्रे पुङ्खेषु ससक्ता प्रेर्यमाणस्य शरस्याग्रेण पुङ्खेन समक्ता इषुधारा पूर्वोत्तरेषु सन्धानादविच्छिन्नप्रवाहा इत्यर्थ ॥ २० ॥ पीडयित्वा हत्वेत्यनेककर्तृकेऽपि क्त्वाप्रत्ययश्छान्दस अन्येऽप्योऽपि दृश्यन्ते इति वनिवन्त वा सन्दद्वय दशिप्रहणादाये तुगपि । पीडयन् निराशिति वाऽर्थ ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

वैशम्पायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत
शोकस्यान्तमपश्यन्वै हत मेने सुयोधनम् १
विह्वल पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विप ।
तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे ॥ २
आर्तनादो महानासीत् स्त्रीणा भरतसत्तम ।
स शब्द पृथिवी कृत्स्ना पूरयामास सर्वश
शोकार्णवे महाघोरे निमग्ना भरतस्त्रिय ।
रुरुदुर्दु खशोकार्ता भृशमुद्विग्नचेतस ॥ ४
राजान च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ ।
नि सज्ञा पतिता भूमौ सर्वाण्यन्त पुराणि च
ततस्ता सञ्जयो राजन्समाश्वासयदातुरा ।
मुह्यमाना सुबहुशो मुञ्चन्त्यो वारि नेत्रजम्
समाश्वस्तास्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुहुर्मुहु ।
कदल्य इव वातेन धूयमाना समन्तत ॥ ७
राजान विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
आश्वासयामास तदा सिञ्चस्तोयेन कौरव
स लब्ध्वा शनकै सज्ञा
ताश्च दृष्ट्वा स्त्रियो नृप ।
उन्मत्त इव राजेन्द्र
स्थितस्तूष्णीं विशापते ॥ ९
ततो ध्यात्वा चिर काल
नि श्वस्य च पुन पुन ।
स्वान् पुत्रान् गर्हयामास
बहु मेने च पाण्डवान् ॥ १०
गर्हयश्चात्मनो बुद्धि शकुने सौबलस्य च ।
ध्यात्वा तु सुचिर काल वेपमानो मुहुर्मुहु ॥
सस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्यसमन्वित
पुनर्गावल्गणिं सूत पर्यपृच्छत सञ्जयम् ॥ १२
यत्त्वया कथित वाक्य श्रुत सञ्जय तन्मया ।
कच्चिद्दुर्योधन सूत न गतो वै यमक्षयम् ॥
जये निराश पुत्रो मे सतत जयकामुक ।
ब्रूहि सञ्जय तत्त्वेन पुनरुक्ता कथामिमाम् ॥
एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतो राजान जनमेजय ।
हतो वैकर्तनो राजन्सह पुत्रैर्महारथ ॥ १५
भ्रातृभिश्च महेष्वासै सूतपुत्रैस्तनुत्यजै ।
दु शासनश्च निहत पाण्डवेन यशस्विना ।
पीत च रुधिर कोपाद्भीमसेनेन सयुगे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रशोको नाम
चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

५

वैशम्पायन उवाच ।
इति श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत
अब्रवीत्सञ्जय सूत शोकसविग्नमानस ॥ १
दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घजीविन ।
हत वैकर्तन श्रुत्वा शोको मर्माणि कृन्तति
तस्य मे सशय छिन्धि दु खपार तितीर्षत ।
कुरूणा सृञ्जयाना च के च जीवन्ति के मृता
सञ्जय उवाच ।
हत शान्तनवो राजन् दुराधर्ष प्रतापवान्
हत्वा पण्डवयोधानामर्बुद दशभिर्दिनै ॥ ४

४

एतदिति ॥ १ ॥ विह्वल चलनासमर्थ काष्ठवत्पतित ॥ २ ॥ अन्त पुराणि स्त्रिय ॥ ५ ॥ कदल्य इव वेपमाना आसन्निति शेष ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा मनसैवात्मप्रत्ययेन दु खवतीर्ज्ञात्वा ॥९॥ 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्' इति मनसि निधायाह-**यत्त्वयेति** ॥ १३ ॥ **जये इति** । इष्टवियोगमात्रेण दशरथादिर्मृत । अस्य तु जये नैराश्यमधिक मरणकारणमस्तीति भाव । उक्ता सक्षेपेण । पुन ब्रूहि विस्तरेण ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

५

इतीति ॥ १ ॥ दुष्प्रणीतेन दुर्नयेन अदीर्घजीविनोऽल्पायुष मयैव दुर्नीत्या पुत्रो मरणोन्मुख कृत इति भाव ॥ २ ॥ हत्वा निघ्नन् ॥ ४ ॥

तथा द्रोणो महेष्वासः पञ्चालानां रथव्रजान्
निहत्य युधि दुर्धर्षः पश्चाद्रुक्मरथो हतः ॥ ५
हतशेषस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
अर्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्तनो हतः ॥
विविंशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः ।
आनर्तयोधाञ्शतशो निहत्य निहतो रणे ॥
तथा पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रव्रतमनुस्मरन् ।
क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितोऽभिमुखतः परान् ॥
घोररूपान्परिक्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ॥ ९
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ राजपुत्रौ महारथौ ।
कृत्वा त्वसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥
सिंधुराष्ट्रमुखानीह दश राष्ट्राणि यानि ह ।
वशे तिष्ठन्ति वीरस्य यः स्थितस्तव शासने ॥
अक्षौहिणीर्दशैकां च विनिर्जित्य शितैः शरैः ।
अर्जुनेन हतो राजन्महावीर्यो जयद्रथः ॥ १२
तथा दुर्योधनसुतस्तरस्वी युद्धदुर्मदः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे सौभद्रेण निपातितः ॥
तथा दौःशासनिः शूरो बाहुशाली रणोत्कटः ।
द्रौपदेयेन सङ्गम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४
किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम् ।
देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो बहुमतः सखा ॥
भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्मरतः सदा ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १६
तथा कौरवदायादो न्यस्तशस्त्रो महायशाः ।
हतो भूरिश्रवा राजञ्शूरः सात्यकिना युधि ॥
श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां धुरंधरः ।
चरन्नभीतवत्संख्ये निहतः सव्यसाचिना ॥
तव पुत्रः सदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥
यस्य राजन्गजानीकं बहुसाहस्रमद्भुतम् ।
सुदक्षिणः स संग्रामे निहतः सव्यसाचिना ॥
कोसलानामधिपतिर्हत्वा बहुमतान्परान् ।
सौभद्रेणेह विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
बहुशो योधयित्वा तु भीमसेनं महारथम् ।
मद्रराजात्मजः शूरः परेषां भयवर्धनः ।
असिचर्मधरः श्रीमान्सौभद्रेण निपातितः ॥
समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः ।
वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ॥
अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः पृथिवीपतिः ।
विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः ॥
शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष ।
हतो रुक्मरथो राजन्भ्राता मातुलजो युधि ॥
राजा भगीरथो वृद्धो बृहत्क्षत्रश्च केकयः ।
पराक्रमन्तौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवत्तरौ ॥
भगदत्तसुतो राजन्कृतप्रज्ञो महाबलः ।
श्येनवच्चरता संख्ये नकुलेन निपातितः ॥
पितामहस्तव तथा बाह्लीकः सह बाह्लिकैः ।
निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ॥ ३०
जयत्सेनस्तथा राजञ्जारासन्धिर्महाबलः ।
मागधो निहतः संख्ये सौभद्रेण महात्मना ॥
पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन्दुःसहश्च महारथः ।
गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥
दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्जयश्च महारथः ।
कृत्वा त्वसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ३३
उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ ।
कृत्वा चासुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥
सचिवो वृषवर्मा ते शूरः परमवीर्यवान् ।
भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
तथैव पौरवो राजा नागायुतबलो महान् ।
समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ॥
वसातयो महाराज द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः ॥
अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः ।
शिबयश्च रथोदाराः कालिङ्गसहिता हताः ॥
गोकुले नित्यसंवृद्धा युद्धे परमकोपनाः ।
तेऽपावृत्तकवीराश्च निहताः सव्यसाचिना ॥
श्रेणयो बहुसाहस्राः संशप्तकगणाश्च ये ।
ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥
स्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाचलौ ।
त्वदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना ॥
उग्रकर्मा महेष्वासो नामतः कर्मतस्तथा ।
शाल्वराजो महाबाहुर्भीमसेनेन पातितः ४२

निहत्यैव दुर्धर्ष इत्यन्वयः । जात इति शेषः ॥ ५ ॥
हतो गतः परलोकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ ६
अपावृत्तकवीराः अगतः आवृत्तकः कुत्सित संग्रामात्परावर्तन येषां ते संशप्तकसहचरा गोपालकाः ॥ ३९ ॥

ओघवाश्च महाराज बृहन्त सहितौ रणे ।
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वतक्षयम् ४३
तथैव रथिना श्रेष्ठ क्षेमधूर्तिर्विशापते ।
निहतो गदया राजन् भीमसेनेन सयुगे ४४
तथा राजन्महेष्वासो जलसन्धो महाबल
सुमहत्कदन कृत्वा हत सात्यकिना रणे ४५
अलम्बुषो राक्षसेन्द्र खरबन्धुरयानवान् ।
घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ४६
राधेय सूतपुत्रश्च भ्रातरश्च महारथा ।
केकया सर्वशश्चापि निहता सव्यसाचिना
मालवा मद्रकाश्चैव द्राविडाश्चोग्रकर्मिण ।
यौधेयाश्च ललित्थाश्च क्षुद्रकाश्चाप्युशीनरा
मावेल्लकास्तुण्डिकेरा
सावित्रीपुत्रकाश्च ये ।
प्राच्योदीच्या प्रतीच्याश्च
दाक्षिणात्याश्च मारिष ॥ ४९
पत्तीना निहता सङ्घा हयाना प्रयुतानि च
रथव्रजाश्च निहता हताश्च वरवारणा ॥ ५०
सध्वजा सायुधा शूरा सवर्माम्बरभूषणा
कालेन महताऽऽयस्ता कुशलैर्यै च वर्धिता
ते हता समरे राजन् पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
अन्ये तथाऽमितबला परस्परवधैषिण ॥५
एते चान्ये च बहवो राजान सगणा रणे
हता सहस्रशो राजन् यन्मा त्व परिपृच्छसि
एवमेष क्षयो वृत्त कर्णार्जुनसमागमे ।
महेन्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावण ५
यथा कृष्णेन नरको मुरुश्च नरकारिणा ।
कार्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण यथा हत ५
सज्ञातिबान्धव शूर समरे युद्धदुर्मद ।
रणे कृत्वा महद्युद्ध घोर त्रैलोक्यमोहनम् ५
यथा स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धक
तथाऽर्जुनेन स हतो द्वैरथे युद्धदुर्मद ॥ ५
सामात्यबान्धवो राजन् कर्ण प्रहरता वर
जयाशा धार्तराष्ट्राणा वैरस्य च मुख यत
तीर्णस्तत्पाण्डवो राजन् यत्पुरा नावबुध्यसे
उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभि
तदिद समनुप्राप्त व्यसन सुमहात्ययम् ।
पुत्राणा राज्यकामाना
त्वया राजन् हितैषिणा ।
अहितान्येव चीर्णानि
तेषा तत्फलमागतम् । ६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
आख्याता मामकास्तात
निहता युधि पाण्डवै ।
हताश्च पाण्डवेयाना
मामकैर्ब्रूहि सञ्जय ॥ १
सञ्जय उवाच ।
कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबला
सानुबन्धा सहामात्या गाङ्गेयेन निपातिता
नारायणा बलभद्रा शूराश्च शतशोऽपरे ।
अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिता
सम किरीटिना सख्ये वीर्येण च बलेन च
सत्यजित्सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि
पञ्चालाना महेष्वासा सर्वे युद्धविशारदा
द्रोणेन सह सगम्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥
तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहसुतौ नृपौ ।
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ॥

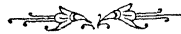
खरबन्धुरयानवान् खर तीक्ष्ण बन्धुर रम्य यान विद्यते यस्य । खरैर्गर्दभैर्बन्धुर यानमस्यास्तीति स । गर्दभसयुतरथवान् वा ॥ ४६ ॥ कृष्णेन नरकारिणा नरको मुरुश्च यथेत्यन्वय ॥ ५५ ॥ कर्णस्तथा हत इत्यनुकृष्यते ॥५७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्याय ॥५॥ *बलवाश्च इति पाठ

६

आख्याता इति ॥ १ ॥

यो बाल एव समरे संमित सव्यसाचिना
केशवेन च दुर्धर्षो बलदेवेन वा विभो ॥ ७
परेषा कदन कृत्वा महारथविशारद ।
परिवार्य महामात्रै षड्भि परमकै रथै ॥ ८
अशक्नुवद्भिर्बीभत्सुमभिमन्युर्निपातित ।
कृत त विरथ वीर क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ९
दौ शासनिर्महाराज सौभद्र हतवान्रणे ।
सपत्नाना निहन्ता च महत्या सेनया वृत ॥
अम्बष्ठस्य सुत श्रीमान्मित्रहेतो पराक्रमन् ।
आसाद्य लक्ष्मण वीर दुर्योधनसुत रणे ११
सुमहत्कदन कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयम् ।
बृहन्त सुमहेष्वास कृतास्त्रो युद्धदुर्मद १२
दु शासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ।
मणिमान् दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्मदौ ॥
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ ।
अंशुमान् भोजराजस्तु सहसैन्यो महारथ ॥
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ।
सामुद्रश्चित्रसेनश्च सह पुत्रेण भारत ॥ १५
समुद्रसेनेन बलाद्गमितो यमसादनम् ।
अनूपवासी नीलश्च व्याघ्रदत्तश्च वीर्यवान् ॥
अश्वत्थाम्ना विकर्णेन गमितो यमसादनम् ।
चित्रायुधश्चित्रयोधी कृत्वा च कदन महत् ॥
चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो मृधे ।
वृकोदरसमो युद्धे वृत कैकेययोधिभि १८
कैकेयेन च विक्रम्य भ्राता भ्रात्रा निपातित
जनमेजयो गदायोधी पार्वतीय प्रतापवान्
दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातित ।
रोचमानौ नरव्याघ्रौ रोचमानौ ग्रहाविव २०
द्रोणेन युगपद्राजन् दिव सप्रापितौ शरै ।
नृपाश्च प्रतियुध्यन्त पराक्रान्ता विशांपते
कृत्वा नसुकर कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च मातुलौ सव्यसाचिन
सग्रामनिर्जितॉल्लोकान् गमितौ द्रोणसायकै
अभिभू काशिराजश्च काशिकैर्बहुभिर्वृत २३
वसुदानस्य पुत्रेण न्यासितो देहमाहवे ।
अमितौजा युधामन्युरुत्तमौजाश्च वीर्यवान्
निहत्य शतश शूरानस्मदीयैर्निपातिता ।
मित्रवर्मा च पाञ्चाल्य क्षत्रधर्मा च भारत २५
द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनम् ।
शिखण्डितनयो युद्धे क्षत्रदेवो युधा पति २६
लक्ष्मणेन हतो राजस्तव पौत्रेण भारत ।
सुचित्रश्चित्रवर्मा च पितापुत्रौ महारथौ २७
प्रचरन्तौ महावीरौ द्रोणेन निहतौ रणे ।
वार्धक्षेमिर्महाराज समुद्र इव पर्वणि ॥ २८
आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्ति परमा गत ।
सेनाबिन्दुसुत श्रेष्ठ शस्त्रवान् प्रवरो युधि
बाह्लिकेन महाराज कौरवेन्द्रेण पातित ।
धृष्टकेतुर्महाराज चेदीना प्रवरो रथ ॥ ३०
कृत्वा नसुकर कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ।
तथा सत्यधृतिर्वीर कृत्वा कदनमाहवे ३१
पाण्डवार्थे पराक्रान्तो गमितो यमसादनम्
सेनाबिन्दु कुरुश्रेष्ठ कृत्वा कदनमाहवे ३२
पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतु पृथिवीपति ।
निहत्य शात्रवान्सख्ये द्रोणेन निहतो युधि ।
तथा सत्यधृतिर्वीरो मदिराश्वश्च वीर्यवान्
सूर्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकै ३४
श्रेणिमाश्च महाराज युध्यमान पराक्रमी ।
कृत्वा नसुकर कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ३५
तथैव युधि विक्रान्तो मागध परमास्त्रवित्
भीष्मेण निहतो राजञ्शेतेऽद्य परवीरहा ॥
विराटपुत्र शङ्खस्तु उत्तरश्च महारथ ।
कुर्वन्तौ सुमहत्कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ३७
वसुदानश्च कदन कुर्वाणोऽतीव सयुगे ।
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ३८
एते चान्ये च बहव पाण्डवाना महारथा
हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मा त्व परिपृच्छसि

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

षड्भि द्रोण-द्रौणि-शल्य-कर्ण-कृप-कृतवर्मभि परमकै रथै महामात्रै मुख्यै अशक्नुवद्भिरेकैकश्येन हन्तुमिति शेष ॥ ॥ ८ ॥ रोचमानौ एकनामानौ भ्रातरौ ॥ २० ॥इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि टीकाया षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।
मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्सेकस्य सञ्जय
अवशेष न पश्यामि ककुदे मृदिते सति १
तौ हि वीरौ महेष्वासौ
मदर्थे कुरुसत्तमौ ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा
नार्थो वै जीवितेऽसति ॥ २
न च शोचामि राधेय हतमाहवशोभनम् ।
यस्य बाह्वोर्बल तुल्य कुञ्जराणा शत शतम्३
हतप्रवरसैन्य मे यथा शससि सञ्जय ।
अहतानपि मे शस केऽत्र जीवन्ति के च न४
एतेषु हि मृतेष्वद्य ये त्वया परिकीर्तिता ।
येऽपि जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्मम५
सञ्जय उवाच ।
यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि
चित्राणि शुभ्राणि चतुर्विधानि ।
दिव्यानि राजन्विहितानि चैव
द्रोणेन वीरे द्विजसत्तमेन ॥ ६
महारथ कृतिमान् क्षिप्रहस्तो
दृढायुधो दृढमुष्टिर्दृढेषु ।
स वीर्यवान् द्रोणपुत्रस्तरस्वी
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ७
आनर्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ
महारथ सात्वताना वरिष्ठ ।
स्वय भोज कृतवर्मा कृतास्त्रो
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ८
आर्तायनि समरे दुष्प्रकम्प्य
सेनाग्रणी प्रथमस्तावकानाम् ।
य स्वस्रीया-पाण्डवेयान्विसृज्य
सत्या वाच स्वा चिकीर्षुस्तरस्वी ९
तेजोवध सूतपुत्रस्य सख्ये
प्रतिश्रुत्याजातशत्रो पुरस्तात् ।
दुराधर्ष शक्रसमानवीर्य
शल्य स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे १०
आजानेयै सैन्धवै पार्वतीयै-
र्नदीजकाम्बोजवनायुजैश्च ।
गान्धारराज स्वबलेन युक्तो
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ११
शारद्वतो गौतमश्चापि राजन्
महाबाहुर्बहुचित्रास्त्रयोधी ।
धनुश्चित्र सुमहद्भारसाह
व्यवस्थितो योद्धुकाम प्रगृह्य ॥ १२
महारथ केकयराजपुत्र
सदश्वयुक्त च पताकिन च ।
रथ समारुह्य कुरुप्रवीर
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १३
तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्ण
रथ समास्थाय कुरुप्रवीर ।
व्यवस्थित पुरुमित्रो नरेन्द्र
व्यभ्रे सूर्यो भ्राजमानो यथा खे १४
दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये
व्यवस्थित सिह इवाबभासे ।
रथेन जाम्बूनदभूषणेन
व्यवस्थित समरे योत्स्यमान १५

७

मामकस्येति । हतोत्सेकस्य केदारा-प्रति प्रापितो दकस्य क्षुद्रसरस इवावशेष न पश्यामि । ककुदे प्रधानपुरुष समूहे भीष्मद्रोणकर्णरूपे मृदिते नाशिते सति ।। १ ॥ असति तुच्छे ।।२।। शत शत सहस्रदशकम् । आर्षो विभक्तिव्यत्यय । कुञ्जराणामयुतेन तुल्य बाह्वोर्बल यस्य तस्यापि वधेन मृष्यामीति न अपि तु मृष्याम्येव । मृत्युजयिनो भीष्मस्य क्षात्रब्राह्मोभयबलवतो द्रोणस्य च वध कुर्वता परेषा कर्णवधस्येषत्करत्वादिति भाव ।। ३ ।। मृता मृतप्राया ।। ५ ।। चित्राणि अनेकनानायुधप्रसवक्षमाणि शुभ्राणि दाप्तिमन्ति चतुर्विधानि दृढदूरसूक्ष्मशब्दवेधीनि विहितानि धनुर्वेदोदितानि । चित्रशुभ्रदिव्यविहितान्येव वा चतुर्विधानि । अत्र विहितानि कृत्रिमाणीति प्राञ्च । अस्त्रान्तरानिवर्त्यमाग्नेयादि नतिमात्रनिवर्त्य नारायणास्त्रादि प्रयोक्त्रैकनिवर्त्य ब्रह्मशिर आदि । सर्वथाऽप्यनिवर्त्य पाशुपतादि । एव चतुर्विधानि वीरे निहितानि समर्पितानि ।।६।। कृतिमान् अवध्ययत्न ।। ७ ।। आर्तायनि शल्य स्वस्रीयान् भागिनेयान् । उभयोरेव भागिनेयत्वेऽपि लिंगसमवायात्सर्वेषा भागिनेयत्वम् ।। ९ ।।

स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो
रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा ।
पद्मप्रभो वह्निरिवाल्पधूमो
मेघान्तरे सूर्य इव प्रकाश ॥ १६
तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणि-
स्तवात्मज सत्यसेनश्च वीर ।
व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्धं
हृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ॥ १७
ह्रीनिषेवो भारत राजपुत्र
उग्रायुध क्षणभोजी सुदर्श ।
जारासन्धि प्रथमश्चादृढश्च
चित्रायुध श्रुतवर्मा जयश्च ॥ १८
शलश्च सत्यव्रतदु शलौ च
व्यवस्थिता सहसैन्या नराग्र्या ।
कैतव्यानामधिप शूरमानी
रणे रणे शत्रुहा राजपुत्र ॥ १९
रथी हयी नागपत्तिप्रयायी
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
वीर श्रुतायुश्च धृतायुधश्च
चित्राङ्गदश्चित्रसेनश्च वीर ॥ २०
व्यवस्थिता योद्धुकामा नराग्र्या
प्रहारिणो मानिन सत्यसन्धा ।
कर्णात्मज सत्यसन्धो महात्मा
व्यवस्थित समरे योद्धुकाम ॥ २१

अथापरौ कर्णसुतौ वरास्त्रौ
व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र ।
महद्बल दुर्भिदमल्पवीर्यै
समन्वितौ योद्धुकामौ त्वदर्थे ॥ २२
एतैश्च मुख्यैरपरैश्च राजन्
योधप्रवीरैरमितप्रभावै ।
व्यवस्थितो नागकुलस्य मध्ये
यथा महेन्द्र कुरुराजो जयाय ॥ २३

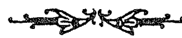
धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्याता जीवमाना ये परे सैन्या यथायथ
इतीदमवगच्छामि व्यक्तमर्थाभिपत्तित ॥ २४

वैशम्पायन उवाच ।

एव ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
हतप्रवीर विध्वस्त किंचिच्छेष स्वक बलम्
श्रुत्वा व्यामोहमागच्छ
च्छोकव्याकुलितेन्द्रिय ।
मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि
मुहूर्त तिष्ठ सञ्जय ॥ २६
व्याकुल मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितु
इत्येवमुक्त्वा वचन धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
भ्रान्तचित्तस्तत सोऽथ बभूव जगतीपति ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्य नाम
सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

८

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वा कर्ण हत युद्धे पुत्रांश्चैव निपातितान्
नरेन्द्र किंचिदाश्वस्तो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत्
प्राप्तवान्परम दु ख
पुत्रव्यसनज महत् ।
तस्मिन् यदुक्तवान् काले
तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ॥ २

क्षणभोजी शीघ्रभोजी ॥ १८ ॥ नागपत्तिप्रयायी नागै पत्तिभिश्च प्रयातु शालमस्य । नागरथप्रयायीति पाठान्तरम् ॥२० सैन्या सेनामर्हन्ति ते राजान । यथायथ पक्षद्वयेऽपि जीवमाना आख्याता इद भाविजयपराजयादिक इत्यनेन पक्षद्वयबलतोलनेन व्यक्त स्पष्टमभिगच्छामि जानामि अर्थाभिपत्तित फलोपपत्तित तेन जयो मदीयाना नास्तीति निश्चिनोमीति भाव ॥ २४ ॥ अङ्गानि चक्षुरादीनि मनश्च मुह्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

८

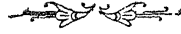
श्रुत्वेति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रद्धेयमिवाद्भुतम् ।
भूतसमोहन भीम मेरो समर्पण यथा ॥ ३
चित्तमोहमिवायुक्त भार्गवस्य महामते ।
पराजयमिवेन्द्रस्य द्विषद्भ्यो भीमकर्मण ॥ ४
दिव प्रपतन भानोरुर्व्यामिव महाद्युते ।
सशोषणमिवाचिन्त्य समुद्रस्याक्षयाम्भस ॥
महीवियद्दिगम्बूना सर्वनाशमिवाद्भुतम् ।
कर्मणोरिव वैफल्यमुभयो पुण्यपापयो ॥६
सञ्चिन्त्य निपुण बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
नेदमस्तीति सचिन्त्य कर्णस्य समरे वधम्
प्राणिनामेवमन्येषा स्यादपीति विनाशनम्
शोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवाशये ॥
विस्रस्ताङ्ग श्वसन् दीनो
हाहेत्युक्त्वा सुदु खित ।
विललाप महाराज
धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ॥ ९
धृतराष्ट्र उवाच ।
सञ्जयाधिरथिर्वीर सिंहद्विरदविक्रम ।
वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिश्चरन् ॥ १०
वृषभो वृषभस्येव यो युद्धे न निवर्तते ।
शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसहननो युवा ॥ ११
यस्य ज्यातलशब्देन शरवृष्टिरवेण च ।
रथाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति सयुगे ॥ १२
यमाश्रित्य महाबाहु द्विषा जयकाङ्क्षया ।
दुर्योधनोऽकरोद्वैर पाण्डुपुत्रैर्महारथै ॥ १३
स कथ रथिना श्रेष्ठ कर्ण पार्थेन सयुगे ।
निहत पुरुषव्याघ्र प्रसह्यासह्यविक्रम ॥ १४
यो नामन्यत वै नित्यमच्युत च धनञ्जयम् ।
न वृष्णीन्सहितानन्यान्स्वबाहुबलदर्पित ॥
शार्ङ्गगाण्डीवधन्वानौ सहितावपराजितौ ।
अह दिव्याद्रथादेक पातयिष्यामि सयुगे ॥
इति य सतत मन्दमवोचल्लोभमोहितम् ।
दुर्योधनमवाचीन राज्यकामुकमातुरम् ॥१७
योऽजयत्सर्वकाम्बोजा-
नावन्त्यान्केकयै सह ।
गान्धारान्मद्रकान्मत्स्या-
स्त्रिगर्तास्तङ्गणाञ्शकान् ॥ १८
पञ्चालाश्च विदेहाश्च
कुलिन्दान् काशिकोसलान् ।
सुह्मानङ्गाश्च वङ्गाश्च
निषादान् पुण्ड्रचीरकान् ॥ १९
वत्सान्कलिङ्गास्तरलानश्मकानृषिकानपि ।
जित्वैतान्समरे वीरश्चक्रे बलिभृत पुरा ॥
शरव्रातै सुनिशितै सुतीक्ष्णै कङ्कपत्रिभि
दुर्योधनस्य वृद्ध्यर्थ राधेयो रथिना वर ॥
दिव्यास्त्रविन्महातेजा कर्णो वैकर्तनो वृष
सेनागोपश्च स कथ शत्रुभि परमास्त्रवित् ।
घातित पाण्डवै शूरै समरे वीर्यशालिभि
वृषो महेन्द्रो देवेषु वृष कर्णो नरेष्वपि ॥
तृतीयमन्य लोकेषु वृष नैवानुशुश्रुम ।
उच्चै श्रवा वरोऽश्वाना राज्ञा वैश्रवणो वर ॥
वरो महेन्द्रो देवाना कर्ण प्रहरता वर ।
योजित पार्थिवै शूरै समर्थैर्वीर्यशालिभि
दुर्योधनस्य वृद्ध्यर्थ
कृत्स्नामुर्वीमथाजयत् ।
य लब्ध्वा मागधो राजा
सान्त्वमानोऽथ सौहृदै ॥ २६
अरौत्सीत्पार्थिव क्षत्रमृते यादवकौरवान् ।
त श्रुत्वा निहत कर्ण द्वैरथे सव्यसाचिना ॥
शोकार्णवे निमग्नोऽह भिन्ना नौरिव सागरे
त वृष निहत श्रुत्वा द्वैरथे रथिना वरम् ॥२८
शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्लव सागरे यथा ।
ईदृशैर्यद्यह दु खैर्न विनश्यामि सञ्जय ॥ २९
वज्राद्दृढतर मन्ये हृदय मम दुर्भिदम् ।
ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणामिम श्रुत्वा पराभवम्

भार्गवस्य रामस्य गुरुस्य वा ॥ ४ ॥ कर्णस्य वध सचिन्त्य मनस्यालोच्य इद कृत्स्न जगत्स्वसैन्य वा नास्तीति सचिन्त्य निश्चित्य विललापेति तृतीयेन सबध ॥ ७ ॥ प्राणिनामव यात्कर्णादन्येषा तृणतुल्याना मन्दत्वादल्पवीर्यत्वात इति अनेनैव एकारेण विनाशन स्यादपीति हेतोराशये चेतसि धम्यमान इव विस्रस्ताङ्ग यथा भ्राष्ट्रे धम्यमान पाषाणादि शीर्यते तद्वद्विशीर्ण इत्यर्थ ॥ ८ ॥ न निवर्तते इति छेद ॥ ११ ॥ अवाचीन चिन्तयाऽधोमुखम् ॥ १७ ॥ जलवर्षित्वाद्देवेषु महेन्द्रो वृष । धनवर्षित्वान्मनुष्येषु कर्णो वृष ॥ २३ ॥ तृतीयमेवमभितो वृष्टिकर्तार वृषम् ॥ २४ ॥ अजित इति छेद । योजितो नियोजितो मयेति वा ॥२५॥ यमिति । मागधोऽप्यस्यैव बलेन बलवानिति भाव ॥ २६ ॥ अप्लव नौकाहीन ॥२९॥

को मद्न्य पुमाॅल्लोके न जह्यात्सूत जीवितम् । विषमग्निं प्रपात च पर्वताग्रादह वृणे ।
न हि शक्ष्यामि दु खानि सोढु कष्टानि सञ्जय ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽ-
ष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च।
त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते ययातिमिव नाहुषम्
श्रुते महर्षिप्रतिम कृतकृत्योऽसि पार्थिव ।
पर्यवस्थापयात्मान मा विषादे मन कृथा ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव पर मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
यत्र शालप्रतीकाश कर्णोऽहन्यत सयुगे ॥३
हत्वा युधिष्ठिरानीक पञ्चालाना रथव्रजान्
प्रताप्य शरवर्षेण दिश सर्वा महारथ ॥ ४
मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान्
स कथ निहत शेते वायुरुग्ण इव द्रुम ॥ ५
शोकस्यान्त न पश्यामि पार जलनिधेरिव।
चिन्ता मे वर्धतेऽतीव मुमूर्षा चापि जायते॥
कर्णस्य निधन श्रुत्वा विजय फाल्गुनस्य च
अश्रद्धेयमह मन्ये वध कर्णस्य सञ्जय ॥ ७
वज्रसारमय नून हृदय दुर्भिद मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्र हत कर्ण न दीर्यते ॥ ८
आयुर्नून सुदीर्घ मे विहित दैवतै पुरा ।
यत्र कर्ण हत श्रुत्वा जीवामीह सुदु खित ॥
धिग्जीवितमिद चैव सुहृद्धीनस्य सञ्जय ।
अद्य चाह दशामेता गत सञ्जय गर्हिताम् ॥
कृपण वर्तयिष्यामि शोच्य सर्वस्य मन्दधी
अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृत ॥
परिभूत कथ सूत परै शक्ष्यामि जीवितुम् ।
दु खात्सुदु खव्यसन प्राप्तवानस्मि सञ्जय ॥
भीष्मद्रोणवधेनैव कर्णस्य च महात्मन ।
नावशेष प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ॥ १३
स हि पार्थ महानासीत्पुत्राणा मम सञ्जय ।
युद्धे हि निहत शूरो विसृजन्सायकान् बहून्
को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
रथाद्धाधिरथिर्नून न्यपतत्सायकार्दित ॥ १५
पर्वतस्येव शिखर वज्रपाताद्विदारितम् ।
स शेते पृथिवीं नून शोभयन् रुधिरोक्षित ॥
मातङ्ग इव मत्तेन द्विपेन्द्रेण निपातित ।
यो बल धार्तराष्ट्राणा पाण्डवाना यतो भयम्
सोऽर्जुनेन हत कर्ण प्रतिमान धनुष्मताम्।
स हि वीरो महेष्वासो मित्राणामभयकर ॥
शेते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचल. ।
पङ्गोरिवाध्वगमन दरिद्रस्येव कामितम् ॥
दुर्योधनस्य चाकूत तृषितस्येव विप्रुष ।
अन्यथा चिन्तित कार्यमन्यथा तत्तु जायते।
अहो नु बलवद्दैव 'कालश्च दुरतिक्रम' ।
पलायमान कृपणो दीनात्मा दीनपौरुष ॥
कच्चिद्विनिहत सूत पुत्रो दु शासनो मम।
कच्चिन्न दीनाचरित कृतवास्तात सयुगे२२॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

श्रियेति ॥ १ ॥ दु खात् भीष्मद्रोणवधजात् दु ख च व्यसन च तदुभय दु ख कर्णवधजम् । व्यसन शेषनाशजम् ॥ १२ ॥ तदेवाह-**भीष्मेत्यादिना** ॥ १३ ॥ पार्थ पारप्रद नौकास्थानायम् ॥ १४ ॥ प्रतिमान ध्वजभूतम् ॥ १८ ॥ यथा पङ्गोरध्वगमन दुर्घटमेव दुर्योधनस्याकूतमाभिप्रायो दुर्घट । तृषितस्य विप्रुषो जलबिन्दवो यथा तृष्णोपशमाय न भवन्ति । एव दुर्योधनचेष्टितमपीष्टसिद्धये न पर्याप्तमित्यर्थ ॥ १९ ॥ दीनपौरुष नष्टपराक्रम ॥ २१ ॥

कच्चिन्न निहत शूरो यथाऽन्ये क्षत्रियर्षभा ।
युधिष्ठिरस्य वचन मा युध्यस्वेति सर्वदा ॥
दुर्योधनो नाभ्यगृह्णान्मूढ पथ्यमिवौषधम् ।
शरतल्पे शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना ॥
पानीय याचित पार्थ सोऽविध्यन्मेदिनीतल
जलस्य धारा जनिता दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ॥
अब्रवीत्स महाबाहुस्तात सशाम्य पाण्डवै ।
प्रशमाद्धि भवेच्छान्तिर्मदन्त युद्धमस्तु व ॥
भ्रातृभावेन पृथिवी भुङ्क्ष्व पाण्डुसुतै सह ।
अकुर्वन्वचन तस्य नून शोचति पुत्रक ॥२७
तदिद समनुप्राप्त वचन दीर्घदर्शिन ।
अह तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ॥ २८
द्यूतत कृच्छ्रमापन्नो लूनपक्ष इव द्विज ।
यथा हि शकुनि गृह्य छित्त्वा पक्षौ च सञ्जय
विसर्जयन्ति सहृष्टास्ताडयमाना कुमारका
लूनपक्षतया तस्य गमन नोपपद्यते ॥ ३०
तथाऽहमपि सप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विज ।
क्षीण सर्वार्थहीनश्च निर्ज्ञातिर्बन्धुवर्जित ।
का दिश प्रतिपत्स्यामि दीन शत्रुवश गत

वैशम्पायन उवाच ।

इत्येव धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दु खित ।
प्रोवाच सञ्जय भूय शोकव्याकुलमानस ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

याऽजयत्सर्वकाम्बोजानम्बष्ठान्केकयै सह
गान्धाराश्च विदेहाश्च जित्वा कार्यार्थमाहवे
दुर्योधनस्य वृद्ध्यर्थं योऽजयत्पृथिवी प्रभु ।
स जित पाण्डवै शूरै समरे बाहुशालिभि
तस्मिन् हते महेष्वासे कर्णे युधि किरीटिना
के वीरा पर्यतिष्ठन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
कच्चिन्नैक परित्यक्त पाण्डवैर्निहतो रणे ।
उक्त त्वया पुरा तात यथा वीरो निपातित
भीष्ममप्रतियुद्ध्यन्त शिखण्डी सायकोत्तमै
पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृता वरम् ॥३७
तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वायुधो युधि ।
युक्तयोगो महेष्वास शरैर्बहुभिराचित ॥३८
निहत खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
अन्तरेण हतावेतौ छलेन च विशेषत ॥ ३९
अश्रौषमहमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्याद्वज्रभृत्स्वयम्
न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्य ब्रवीमि ते ।
कर्ण त्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च
कथमिन्द्रोपम वीर मृत्युर्युद्धे समस्पृशत् ।
यस्य विद्युत्प्रभा शक्ति दिव्या कनकभूषणा
प्रायच्छद्द्विषता हन्त्री कुण्डलाभ्या पुरदर ।
यस्य सर्पमुखो दिव्य शर काञ्चनभूषण
अशेत निहत पत्री चन्दनेष्वरिसूदन ।
भीष्मद्रोणमुखान्वीरान्योऽवमन्ये महारथान्
जामदग्न्यान्महाघोर ब्राह्ममस्त्रमशिक्षत ।
यश्च द्रोणमुखान् दृष्ट्वा विमुखानर्दिताञ्शरै
सौभद्रस्य महाबाहुर्व्यधमत्कार्मुक शितै ।
यश्च नागायुतप्राण वज्ररहसमच्युतम् ॥ ४६
विरथ सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत् ।
सहदेव च निर्जित्य शरै सन्नतपर्वभि ॥४७
कृपया विरथ कृत्वा नाहनद्धर्मचिन्तया ।
यश्च मायासहस्राणि विकुर्वाण जयैषिणम् ॥

घटोत्कच राक्षसेन्द्र
शक्रशक्त्या निजघ्निवान् ।
एताश्च दिवसान्यस्य
युद्धे भीतो धनञ्जय ॥ ४९

नागमद्वैरथ वीर स कथ निहतो रणे ।
सशप्तकाना योधा ये आह्वयन्त सदाऽन्यत
एतान्हत्वा हनिष्यामि पश्चाद्वैकर्तन रणे ।
इति व्यपदिशन् पार्थो वर्जयन् सूतज रणे ॥
स कथ निहतो वीर पार्थेन परवीरहा ।
रथभङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत ॥
न चेदस्त्राणि निर्णेशु स कथ निहत परै ।
को हि शक्तो रणे कर्ण विधुन्वान महद्धनु

विमुञ्चन्त शरान् घोरान्
दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
जेतु पुरुषशार्दूल
शार्दूलमिव वेगिनम् ॥ ५४

ध्रुव तस्य धनुश्छिन्न रथो वाऽपि महीगत
अस्त्राणि वा प्रनष्टानि यथा शससि मे हत

अन्ये क्षुद्रा ॥ २३ ॥ ताड्यमाना ताडयन्त ॥ ३० ॥ अप्रतियुद्ध्यन्त शिखण्डिना प्रतियुद्धमनङ्गीकुर्वाणम् ॥ ३७ ॥ द्रौपदिना द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन ॥ ३८ ॥

कुण्डलाभ्या सकवचाभ्यामर्थे तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ४३ ॥ अवमन्ये अवमेने ॥ ४४ ॥ **रथेति** । रथभङ्गाद्यभावे तस्य मृत्युर्न भवेदिति भाव ॥ ५२ ॥

न ह्यन्यदपि पश्यामि कारण तस्य नाशने ।
न हन्मि फाल्गुन यावत्तावत्पादौ न धावये
इति यस्य महाघोर व्रतमासीन्महात्मन ।
यस्य भीतो रणे निद्रा धर्मराजो युधिष्ठिर
त्रयोदश समा नित्य नाभजत्पुरुषर्षभ ।
यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपाश्रित्य महात्मन ॥
मम पुत्र सभा भार्या
पाण्डूना नीतवान्बलात् ।
तत्रापि च सभामध्ये
पाण्डवाना च पश्यताम् ।
दासभार्येति पाञ्चालीमब्रवीत्कुरुसंनिधौ ।
न सन्ति पतय कृष्णे सर्वे षण्ढतिलै समा
उपतिष्ठस्व भर्तारमन्य वा वरवर्णिनि ।
इत्येव य पुरा वाचो रूक्षा सश्रावयन्रुषा
सभाया सूतज कृष्णा स कथ निहत परै ।
यदि भीष्मो रणश्लाघी द्रोणो वा युधि दुर्मद
न हनिष्यति कौन्तेयान्पक्षपातात्सुयोधन ।
सर्वानेव हनिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वर
किं करिष्यति गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी
स्निग्धचन्दनदिग्धस्य मच्छरस्याभिधावत
स नूनमृषभस्कन्धो ह्यर्जुनेन कथ हत ।
यश्च गाण्डीवमुक्ताना स्पर्शमुग्रमचिन्तयन् ॥
अपतिर्ह्यसि कृष्णेति ब्रुवन्पार्थानवैक्षत ।
यस्य नासीद्भय पार्थै सपुत्रै सजनार्दनै ॥
स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्तमपि सञ्जय ।
तस्य नाह वध मन्ये देवैरपि सवासवै ॥
प्रतीपमभिधावद्भि किंपुनस्तात पाण्डवै ।
न हि ज्या सस्पृशानस्य तलत्रे वाऽपि गृह्णत
पुमानाधिरथे स्थातु कश्चित्प्रमुखतोऽर्हति ।
अपि स्यान्मेदिनी हीना सोमसूर्यप्रभाशुभि
न वध पुरुषेन्द्रस्य सयुगेष्वपलायिन ।
येन मन्द सहायेन भ्रात्रा दु शासनेन च ॥
वासुदेवस्य दुर्बुद्धि प्रत्याख्यानमरोचत ।
स नून वृषभस्कन्ध कर्ण दृष्ट्वा निपातितम् ॥
दु शासन च निहत मन्ये शोचति पुत्रक ।
हतं वैकर्तनं श्रुत्वा द्वैरथे सव्यसाचिना ॥७२
जयत पाण्डवान् दृष्ट्वा
किंस्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
दुर्मर्षण हत दृष्ट्वा
वृषसेन च सयुगे ॥ ७३
प्रभग्न च बल दृष्ट्वा वध्यमान महारथै ।
पराङ्मुखांश्च राजस्तु पलायनपरायणान् ॥
विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रक
अनेयश्चाभिमानी च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रिय ॥
हतोत्साह बल दृष्ट्वा किंस्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत्
स्वय वैर महत्कृत्वा वार्यमाण सुहृद्गणै ॥
प्रधने हतभूयिष्ठे किंस्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
भ्रातर निहत दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे ॥ ७७
रुधिरे पीयमाने च किंस्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
सह गान्धारराजेन सभाया यदभाषत ॥
कर्णोऽर्जुन रणे हन्ता हते तस्मिन् किमब्रवीत्
द्यूत कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाडवान्
शकुनि सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ।
कृतवर्मा महेष्वास सात्वताना महारथ ॥
हत वैकर्तन दृष्ट्वा हार्दिक्य किमभाषत ।
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या यस्य शिक्षामुपासते
धनुर्वेद चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमत ।
युवा रूपेण सपन्नो दर्शनीयो महायशा ॥
अश्वत्थामा हते कर्णे किमभाषत सञ्जय ।
आचार्यो यो धनुर्वेदे गौतमो रथसत्तम ॥
कृप शारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ।
मद्रराजो महेष्वास शल्य समिति शोभनः
दृष्ट्वा विनिहत कर्ण सारथ्ये रथिना वर ।
किमभाषत सौवीरो मद्राणामधिपो बली ॥
दृष्ट्वा विनिहत सर्वे योधा वारणदुर्जया ।
ये च केचन राजान पृथिव्या योद्धुमागता
वैकर्तन हत दृष्ट्वा कान्यभाषन्त सञ्जय ॥ ८६
द्रोणे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे नरर्षभे ।
के वा मुखमनीकानामासन् सञ्जय भागश
मद्रराज कथ शल्यो नियुक्तो रथिनां वर ।
वैकर्तनस्य सारथ्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

प्रतीप प्रातिभट्येन अभिधावद्भि सर्वदिग्भ्य समागतै ॥६८॥ आधिरथे अधिरथपुत्रस्यासोमसूर्यसाहचर्यात् प्रकर्षेण भातीति योगाच्च प्रभो वन्हि तेषा त्रयाणामशुभिर्मयूखै ॥ ६९ ॥ मदो दुर्योधन ॥ ७० ॥ प्राङ्मुखानिति पाठे निवर्तितमुखान् । प्रत्यङ्मुखा कौरवा यदि पलायन्ते तदा प्राङ्मुखा एव भवन्तीत्यर्थ ॥ ७४ ॥ अनेय अशिक्षणीय यतोऽभिमानी विद्वत्त्वाभिमानी अत एव दुर्बुद्धि हितमजानन् ॥ ७५ ॥ प्रधने रणे ॥ ७७ ॥ कानि वाक्यानीति शेष ॥ ८६ ॥

केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य युध्यतः ।
वामं चक्रं ररक्षुर्वा के वा वीरस्य पृष्ठतः ८९
के कर्णं न जहुः शूराः के क्षुद्राः प्राद्रवंस्ततः
कथं च वः समेतानां हतः कर्णो महारथः ॥
पाण्डवाश्च स्वयं शूराः प्रत्युदीयुर्महारथाः ।
सृजन्तः शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदाः
स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा ।
व्यर्थः कथं समभवत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ९२
मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्सेधस्य सञ्जय
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ९३
तौ हि वीरौ महेष्वासौ
मदर्थे त्यक्तजीवितौ ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा
को न्वर्थो जीवितेन मे ॥ ९४
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं कर्णं च पाण्डवैः ।
यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतैः ९५
द्रोणे हते च यद्वृत्तं कौरवाणां परैः सह ।
सङ्ग्रामे नरवीराणां तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ९६
यथा कर्णश्च कौन्तेयैः
सह युद्धमयोजयत् ।
तथा च द्विषतां हन्ता
रणे शान्तस्तदुच्यताम् ॥ ९७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

सञ्जय उवाच ।
हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत ।
कृते च मोघसङ्कल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ १
द्रवमाणे महाराज कौरवाणां बलार्णवे ।
व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्भ्रातृभिर्वृतः २
तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ॥ ३
स्वमनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
युद्ध्वा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ४
लब्धलक्षैः परैर्हृष्टैर्व्यायच्छद्भिश्चिरं तदा ।
सन्ध्याकालं समासाद्य प्रत्यहारमकारयत् ५
कृत्वाऽवहारं सैन्यानां
प्रविश्य शिबिरं स्वकम् ।
कुरवः सुहितं मन्त्रं
मन्त्रयाचक्रिरे मिथः ॥ ६
पर्यङ्केषु परार्ध्येषु स्पर्ध्यास्तरणवत्सु च ।
वरासनेषूपविष्टाः सुखशय्यास्विवामराः
ततो दुर्योधनो राजा साम्ना परमवल्गुना ।
तानाभाष्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत
मतं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्वे प्रब्रूत मा चिरम् ।
एवं गते तु किं कार्यं किं च कार्यतरं नृपाः ९
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः ।
चक्रुर्नानाविधाश्चेष्टाः सिंहासनगतास्तदा १०
तेषां निशाम्येङ्गितानि युद्धे प्राणाञ्जुहूषताम्
समुद्वीक्ष्य मुखं राज्ञो बालार्कसमवर्चसम् ११
आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे
रागो योगस्तथा दाक्ष्यं नयश्चेत्यर्थसाधकाः
उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु दैवमुपाश्रिताः
लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकल्पा महारथाः

प्रत्युदीयुः कथामिति शेषः ॥ ९१ ॥ हतोत्सेधस्य विनष्टोत्कर्षस्य ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

हते द्रोण इति ॥ १ ॥ स्वबलं प्रतिविद्रुतं द्रवन्तं दृष्ट्वा ॥ ३ ॥ लब्धलक्षैः प्राप्तजयैः व्यायच्छद्भिः यतमानैः

प्रत्यहारं प्रत्यवहारं प्रत्याहारमिति वा पाठः ॥५॥ पर्यङ्केष्वेव वरासनेषु ॥ ७ ॥ साम्ना प्रियवचसा परमवल्गुनाऽतिमधुरेण ॥ ८ ॥ कार्यतरं आवश्यकतरं यत्कार्यं कर्तव्यं परं मतं समतं तत् प्रब्रूत ॥ ९ ॥ चेष्टाः शौर्याभिनयरूपा भुजास्फालनाद्याः ॥ १० ॥ निशाम्य आलोच्य वर्चसः छान्दसष्टच् ॥ ११ ॥ रागः स्वामिभक्तिः योगो देशकालादिसम्पत्तिः । दाक्ष्यं बलम् । नयो नीतिः ॥ १२ ॥

नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते हता
न त्वेव कार्य नैराश्यमस्माभिर्विजय प्रति ॥
सुनीतैरिह सर्वार्थैर्दैवमप्यनुलोम्यते ।
ते वय प्रवर नृणा सर्वैर्गुणगणैर्युतम् ॥ १५
कर्णमेवाभिषेक्ष्याम सैनापत्येन भारत ।
कर्ण सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून्
एष ह्यतिबल शूर कृतास्त्रो युद्धदुर्मद ।
वैवस्वत इवासह्य शक्तो जेतु रणे रिपून् १७
एतदाचार्यतनयाच्छ्रुत्वा राजस्तवात्मज ।
आशा बहुमर्ता चक्रे कर्ण प्रति स वै तदा१८
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्
तामाशा हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत
ततो दुर्योधन प्रीत प्रिय श्रुत्वाऽस्य तद्वच
प्रीतिसत्कारसयुक्तं तथ्यमात्महित शुभम्२०
स्व मन समवस्थाप्य बाहुवार्यमुपाश्रित ।
दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ २१
कर्ण जानामि ते वीर्य सौहृद परम मयि।
तथापि त्वा महाबाहो प्रवक्ष्यामि हित वच
श्रुत्वा यथेष्ट च कुरु वीर यत्तव रोचते ।
भवान्प्राज्ञतमो नित्य मम चैव परा गति २३
भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम ।
सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्या द्रविणवत्तर २४
वृद्धौ च तौ महेष्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये
मानितौ च मया वीरौ राधेय वचनात्तव२५
पितामहत्व सप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे ।
रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ॥
न्यस्तशस्त्रे च भवति हतो भीष्म पितामह
शिखण्डिन पुरस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवे२७
हते तस्मिन्महेष्वासे शरतल्पगते तथा ।
त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत्पुर सर ॥
तेनापि रक्षिता पार्था
शिष्यत्वादिति मे मति ।
स चापि निहतो वृद्धो
धृष्टद्युम्नेन सत्वरम् ॥ २९

निहताभ्या प्रधानाभ्या ताभ्या नमितविक्रम
त्वत्सम समरे योध नान्य पश्यामि चिन्तयन्
भवानेव तु न शक्तो विजयाय न सशय ।
पूर्व मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहित हितम् ३१
स भवान् धुर्यवत्सख्ये धुरमुद्वोढुमर्हति ।
अभिषेचय सैनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥
देवताना यथा स्कन्द सेनानी प्रभुरव्यय
तथा भवानिमा सेना धार्तराष्ट्रीं बिभर्तु वै ॥
जहि शत्रुगणान्सर्वान्महेन्द्रो दानवानिव ।
अवस्थित रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वा महारथा
द्रविष्यन्ति च पञ्चाला विष्णु दृष्ट्वेव दानवा
तस्मात्त्व पुरुषव्याघ्र प्रकर्षैता महाचमूम् ३५
भवत्यवस्थिते यत्ते
पाण्डवा मन्दचेतस ।
द्रविष्यन्ति सहामात्या
पञ्चाला सृञ्जयाश्च ह ॥ ३६
यथा ह्यभ्युदित सूर्य प्रतपन् स्वेन तेजसा
व्यपोहति तमस्तीव्र तथा शत्रून्प्रतापय ॥३७
सञ्जय उवाच ।
आशा बलवती राजन्पुत्रस्य तव याऽभवत्
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्
तामाशा हृदये कृत्वा कर्णमेव तदाऽब्रवीत्
सूतपुत्र न ते पार्थ स्थित्वाऽग्रे सयुयुत्सति॥
कर्ण उवाच ।
उक्तमेतन्मया पूर्व
गान्धारे तव सन्निधौ ।
जेष्यामि पाण्डवान्सर्वान्
सपुत्रान् सजनार्दनान् ॥ ४०
सेनापतिर्भविष्यामि
तवाह नात्र सशय ।
स्थिरो भव महाराज
जितान् विद्धि च पाण्डवान् ॥ ४१
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तो महाराज ततो दुर्योधनो नृप ।
उत्तस्थौ राजभि सार्ध देवैरिव शतक्रतु ४२

सर्वार्थै रागादिभि सुनीतै दैवमनुलोम्यतेऽनुकूल क्रियते । न केवल रागाद्यपेक्षया दैवस्य प्राबल्यमपि तु दैवापेक्षयाऽपि सुप्रणीता रागाद्य प्रबला इत्यर्थ ॥ १५ ॥ बहुमर्ती बाहुल्यवर्ती आतिशयितामिति यावत् ॥ १८ ॥ शुभ वच श्रुत्वा मन समवस्थाप्य समाधायाब्रवीदिति द्वयो सबध ॥ २० ॥ ताभ्या सकाशात् द्रविणवत्तर ॥ २४ ॥ ताभ्यामपि नमित सम्यक्ज्ञातो विक्रमो यस्य ॥ ३० ॥ विहित त्वयेति शेष ॥ ३१ ॥ सैन्यान्ये सेनानीत्वे सैनापत्ये ॥ ३२ ॥ कर्णमेव तदाऽब्रवीत् दुर्योधन इति शेष । न सयुयुत्सति युद्धेच्छामपि न करिष्यति किं पुनर्युद्धमिति भाव ॥ ३९ ॥

सैनापत्येन सत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः ।
ततोऽभिषिषिचुः कर्णं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः
शातकुम्भमयैः कुम्भैर्माहेयैश्चाभिमन्त्रितैः ॥
तोयपूर्णैर्विषाणैश्च द्विपखड्गमहर्षभैः ।
मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथौषधैः ॥
औदुम्बरे सुखासीनमासने क्षौमसंवृते ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना संभारैश्च सुसंभृतैः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च संमताः
तुष्टुवुस्तं महात्मानमभिषिक्तं वरासने ॥ ४७
ततोऽभिषिक्ते राजेन्द्र निष्कैर्गोभिर्धनेन च
वाचयामास विप्राग्र्यान् राधेयः परवीरहा
जय पार्थान्सगोविंदान्सानुगांस्तान्महामृधे
इति तं बन्दिनः प्राहुर्द्विजाश्च पुरुषर्षभम् ॥
जहि पार्थान्सपाञ्चालान्राधेय विजयाय नः
उद्यन्निव सदा भानुस्तमांस्युग्रैर्गभस्तिभिः ॥
न ह्यलं त्वद्विसृष्टानां शराणां वै सकेशवाः ।
उलूकाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ॥
न हि पार्थाः सपाञ्चालाः
स्थातुं शक्तास्तवाग्रतः
आत्तशस्त्रस्य समरे
महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ५२
अभिषिक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः
अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ॥ ५३
सैनापत्ये तु राधेयमभिषिच्य सुतस्तव ।
अमन्यत तदाऽऽत्मानं कृतार्थं कालचोदितः
कर्णोऽपि राजन्संप्राप्य सैनापत्यमरिन्दमः
योगमाज्ञापयामास सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ५५
तव पुत्रैर्वृतः कर्णः शुशुभे तत्र भारत ।
देवैरिव यथा स्कन्दः संग्रामे तारकामये ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

धृतराष्ट्र उवाच ।
सैनापत्यं तु संप्राप्य कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
तथोक्तश्च स्वयं राज्ञा स्निग्धं भ्रातृसमं वचः ॥
योगमाज्ञाप्य सेनानामादित्येऽभ्युदिते तदा
अकरोत्किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय॥२
सञ्जय उवाच ।
कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
योगमाज्ञापयामासुर्नन्दितूर्यपुरःसरम् ॥ ३
महत्यपररात्रे च तव सैन्यस्य मारिष ।
योगो योगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः
कल्पतां नागमुख्यानां रथानां च वरूथिनाम्
संनह्यतां नराणां च वाजिनां च विशांपते ॥
क्रोशतां चैव योधानां त्वरितानां परस्परम्
बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् सुमहांस्तत
ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
हेमपृष्ठेन धनुषा नागकक्षेण केतुना ॥ ७
तूणीरशतपूर्णेन सगदेन वरूथिना ।
शतघ्नीकिंकिणीशक्तिशूलतोमरधारिणा
कार्मुकैरुपपन्नेन विमलादित्यवर्चसा ।
रथेनाभिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ९
ध्मापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितम्
विधुन्वानो महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम्१०
दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं रथिनां वरम् ।
भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरासदम्

शातकुम्भमयैः सौवर्णैर्माहेयैर्महीमयैश्च कुंभैः ॥ ४४ ॥ विषाणैः द्विपस्य गजस्य दन्तमयैः पात्रैः खड्गस्य गण्डकस्य महर्षभस्य गवयस्य च शृङ्गैः । 'विषाणं दन्तशृङ्गयोः' इति **विश्वः** । द्विपखड्गमहर्षभीयैरिति तद्धितलोप आर्षः ॥ ४५ ॥ **न हीति** । शराणां दर्शनेऽपि नालं किमुत स्पर्शे इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

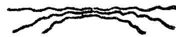
११

सैनेति ॥१॥ नन्दितूर्यं आनन्दवाद्यम् ॥३॥ कल्पतां सनह्यमानानां वरूथिनां रथगुप्तिमताम् । संनह्यतां नराणां सन्नह्यमानानां गजादीनां च शब्दो बभूवेति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ५ ॥ श्वेतेत्यादि विशेषणद्वयं रथेनेत्यस्य ॥ ७ ॥ अभिपताकेन वायोः प्रातिकूल्यादभिमुखपताकेन। एतत्पराजयसूचकम्॥९॥ निघ्नन् निघ्नन्तं घ्नन्तमिति वा पाठः ॥११॥

न भीष्मव्यसन केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष
नान्येषा पुरुषव्याघ्र मेनिरे तत्र कौरवा ॥
ततस्तु त्वरयन् योधाञ्शङ्खशब्देन मारिष ।
कर्णो निष्कर्षयामास कौरवाणा महद्बलम् ॥
व्यूह व्यूह्य महेष्वासो मकर शत्रुतापन ।
प्रत्युद्ययौ तथा कर्ण पाण्डवान् विजिगीषया
मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णो राजन्व्यवस्थित
नेत्राभ्या शकुनि शूर उलूकश्च महारथ ॥
द्रोणपुत्रस्तु शिरसि ग्रीवाया सर्वसोदरा ।
मध्ये दुर्योधनो राजा बलेन महता वृत ॥
वामपादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यवस्थित ।
नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्मदै ॥१७॥
पादे तु दक्षिणे राजन् गौतम सत्यविक्रम
त्रिगर्तै सुमहेष्वासैर्दाक्षिणात्यैश्च संवृत ॥
अनुपादे तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थित
महत्या सेनया सार्धं मद्रदेशसमुत्थया ॥ १९
दक्षिणे तु महाराज सुषेण सत्यसगर ।
वृतो रथसहस्रेण दन्तिना च त्रिभि शतै ॥
पुच्छेह्यास्ता महावीर्यौ भ्रातरौ पार्थिवौ तदा
चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृतौ ॥
तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे ।
धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २२
पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे ।
कर्णेन विहिता वीर गुप्ता वीरैर्महारथै ॥
हतवीरतमा ह्येषा धार्तराष्ट्री महाचमू ।
फल्गुशेषा महाबाहो तृणैस्तुल्या मता मम
एको ह्यत्र महेष्वास सूतपुत्रो विराजते ।
सदेवासुरगन्धर्वै सकिन्नरमहोरगै ॥ २५ ॥
चराचरैस्त्रिभिर्लोकैर्योऽजय्यो रथिना वर ।
त हत्वाऽद्य महाबाहो विजयस्तव फाल्गुन
उद्धृतश्च भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिक ।
एव ज्ञात्वा महाबाहो व्यूह व्यूह यथेच्छसि

भ्रातुरेतद्वच श्रुत्वा पाण्डव श्वेतवाहन ।
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन प्रत्यव्यूहत ता चमूम् ॥
वामपार्श्वे तु तस्याथ भीमसेनो व्यवस्थित ।
दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थित ॥
मध्ये व्यूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जय ।
नकुल सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठत ॥ ३०
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
नार्जुन जहतुर्युद्धे पाल्यमानौ किरीटिना ॥
शेषा नृपतयो वीरा स्थिता व्यूहस्य दंशिता
यथाभाग यथोत्साह यथायत्न च भारत ॥
एवमेतन्महाव्यूह व्यूह्य भारत पाण्डवा ।
तावकाश्च महेष्वासा युद्धायैव मनो दधु ॥
दृष्ट्वा व्यूढा तव चमू सूतपुत्रेण संयुगे ।
निहतान्पाण्डवान्मेने धार्तराष्ट्र सबान्धव
तथैव पाण्डवी सेना व्यूढा दृष्ट्वा युधिष्ठिर ।
धार्तराष्ट्रान्हतान्मेने सकर्णान्वै जनाधिप ॥
तत शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकदुन्दुभि ।
डिण्डिमाश्चाप्यहन्यन्त झर्झराश्च समन्तत ॥
सेनयोरुभयो राजन् प्रावाद्यन्त महास्वना ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणा जयगृद्धिनाम् ॥
हयहेषितशब्दाश्च वारणाना च बृहताम् ।
रथनेमिस्वनाश्चोग्रा सबभूवुर्जनाधिप ॥ ३८
न द्रोणव्यसन कश्चिज्जानीते तत्र भारत ।
दृष्ट्वा कर्ण महेष्वास मुखे व्यूहस्य दंशितम् ॥
उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसकुले ।
योद्धुकामे स्थिते राजन् हन्तुमन्योन्यमोजसा
तत्र यत्तौ सुसरब्धौ दृष्ट्वाऽन्योन्य व्यवस्थितौ
अनीकमध्ये राजेन्द्र चेरतु कर्णपाण्डवौ ॥
नृत्यमाने च ते सेने समेयाता परस्परम् ।
तेषा पक्षै प्रपक्षैश्च निर्जग्मुस्ते युयुत्सव ॥
तत प्रववृते युद्ध नरवारणवाजिनाम् ।
रथाना च महाराज अन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि व्यूहनिर्माणे
एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

अनुपादे पादस्थानस्यापि पश्चाद्भागे ॥१९॥ दक्षिणे अनुपादे ॥२०॥ व्यूह रचय ॥२७॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच ।

ते सेनेऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्वनरद्विपे ।
बृहत्यौ सम्प्रजह्राते देवासुरसमप्रभे ॥ १
ततो नररथाश्वेभै पत्तयश्चोग्रविक्रमा ।
सम्प्रहारान् भृश चक्रुर्देहपाप्मासुनाशनान् २
पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धत समै
उत्तमाङ्गैर्नृसिंहाना नृसिंहास्तस्तरुर्महीम्
अर्धचन्द्रैस्तथा भल्लै क्षुरप्रैरसिपट्टिशै ।
परश्वधैश्चाप्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि युध्यताम्॥
व्यायतायतबाहूना व्यायतायतबाहुभि ।
बाहव पातिता रेजुर्धरण्या सायुधाङ्गदै ॥५
तै स्फुरद्भिर्मही भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तथा
गरुडप्रहितैरुग्रै पञ्चास्यैरुरगैरिव ॥ ६
द्विरदस्यन्दनाश्वेभ्य पेतुर्वीरा द्विषद्धता ।
विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा॥
गदाभिरन्ये गुर्वीभि परिघैर्मुसलैरपि ।
पोथिता शतश पेतुर्वीरा वीरतरै रणे ॥ ८
रथा रथैर्विमथिता मत्ता मत्तैर्द्विपा द्विपै ।
सादिन सादिभिश्चैव तस्मिन्परमसकुले ॥९
रथैर्नरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभि ।
अश्वारोहै पदाताश्च निहता युधि शेरते ॥
रथाश्वपत्तयो नागै रथाश्वेभाश्च पत्तिभि ।
रथपत्तिद्विपाश्चाश्वै रथैश्चापि नरद्विपा ॥११
रथाश्वेभनराणा तु नराश्वेभरथै कृतम् ।
पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदन महत् ॥ १२
तथा तस्मिन्बले शूरैर्वध्यमाने हतेऽपि च।
अस्मानभ्याययु पार्था वृकोदरपुरोगमा ॥
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च द्रौपदेया प्रभद्रका ।
सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडै सैनिकै सह॥
वृता व्यूहेन महता पाण्ड्याश्चोला सकेरला
व्यूढोरस्का दीर्घभुजा प्राशव पृथुलोचना.
आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमा ।
नानाविरागवसना गन्धचूर्णावचूर्णिता ॥
बद्धासय पाशहस्ता वारणप्रतिवारणा ।
समानमृत्यवो राजन्नात्यजन्त परस्परम् ॥
कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशा प्रियवदा ।
पत्तय सादिनश्चान्ये घोररूपपराक्रमा १८
अथापरे पुन शूरा-
श्चेदिपञ्चालकेकया ।
कारूषा कोसला काञ्च्या
मागधाश्चापि दुद्रुवु ॥ १९
तेषा रथाश्वनागाश्च प्रवराश्चाग्रपत्तय ।
नानावाद्यधरैर्हृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥
तस्य सैन्यस्य महतो महामात्रवरैर्वृत ।
मध्ये वृकोदरोऽभ्यायात्त्वदीयान्नागधूर्गत ॥
स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवत्कल्पितो बभौ
उदयाग्राद्रिभवन यथाऽभ्युदितभास्करम् २२
तस्यायस वर्म वर वररत्नविभूषितम् ।
ताराव्याप्तस्य नभस शारदस्य समत्विषम्
स तोमरव्यग्रकरश्चारुमौलि स्वलकृत ।
शरन्मध्यदिनार्काभस्तेजसा व्यदहद्रिपून् ॥
त दृष्ट्वा द्विरद दूरात्क्षेमधूर्तिर्द्विपस्थित ।
आह्वयन्नभिदुद्राव प्रमना प्रमनस्तरम् ॥ २५
तयो समभवद्युद्ध द्विपयोरुग्ररूपयो ।
यदृच्छया द्रुमवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ २६
ससक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरम् ।
बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भित्वाऽन्योन्य विनेदतु
व्यपसृत्य तु नागाभ्या मण्डलानि विचेरतु
प्रगृह्य चोभौ धनुषी जघ्नतुर्वै परस्परम् ॥ २८

१२

ते सेने इति । प्रगृह्यत्वाभावश्छान्दस ॥ १ ॥ देहाना पाप्मनामसूना च नाशनान् ॥ २ ॥ पूर्णचन्द्रार्काणा कान्तिभि समै पद्मानां गन्धत समै तस्तरु आस्तीर्णवन्त ॥ ३ ॥ व्यायता पुष्टा आयता दीर्घा ॥ ५ ॥ प्रहितै निरस्तै ओहाक् त्यागे ॥ ६ ॥ आपीडिन भूषावन्त नाना पृथक् विविधरागाणि वसनानि येषा ते विरागवसना ॥१६॥ महामात्ररथैरिति पाठे श्रेष्ठरथै गजधूर्गत गजस्कधगत ॥ २१ ॥ उदयाग्राद्रिभवन अग्रादीत्यग्रशब्दस्य पूर्वनिपात आर्ष । उदयनामा अग्राद्रि पूर्वपर्वत स एव भवनमिति वा । उदयाग्रात्रिभवनमिति पाठे उदयाचलस्याग्रे शृगे अत्रेरर्कभूतस्य भवनम् ॥ २२ ॥ शारदस्य शरदा उपलक्षितस्य ॥ २३ ॥ चारुमौलि रम्यकिरीट ॥ २४ ॥ द्विपस्थितो द्विपारूढ प्रमना प्रकृष्टमना । प्रमनस्तर प्रसन्नतरमनसम् ॥ २५ ॥

क्ष्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैस्तु सर्वत ।
तौ जन हर्षयन्तौ च सिंहनाद प्रचक्रतु २९
समुद्यतकराभ्या तौ द्विपाभ्या कृतिनावुभौ
वातोद्धूतपताकाभ्या युयुधाते महाबलौ ३०
तावन्योन्यस्य धनुषी
छित्त्वाऽन्योन्य विनेदतु ।
शक्तितोमरवर्षेण
प्रावृण्मेघाविवाम्बुभि ॥ ३१
क्षेमधूर्तिस्तदा भीम तोमरेण स्तनान्तरे ।
निर्बिभेदातिवेगेन षड्भिश्चाप्यपरैर्नदन् ॥ ३२
स भीमसेन शुशुभे तोमरै रङ्गमाश्रितै ।
क्रोधदीप्तवपुर्मेघै सप्तसप्तिरिवांशुमान् ॥ ३३
ततो भास्करवर्णाभमञ्जोगतिमयस्मयम् ।
ससर्ज तोमर भीम प्रत्यमित्राय यत्नवान् ॥
तत कुलूताधिपति
श्चापमानम्य सायकै ।
दशभिस्तोमर भित्त्वा
षष्ट्या विव्याध पाण्डवम् ॥ ३५
अथ कार्मुकमादाय भीमो जलदनि स्वनम्
रिपोरभ्यर्दयन्नागमुन्नदन्पाण्डव शरै ॥ ३६
स शरौघार्दितो नागो भीमसेनेन सयुगे ।
गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठद्वातोद्धूत इवाम्बुद ॥
तमभ्यधावद्द्विरद भीमो भीमस्य नागराट् ॥
महावातेरित मेघ वातोद्धूत इवाबुद ॥ ३८
सन्निवार्यात्मनो नाग क्षेमधूर्ति प्रतापवान्
विव्याधाभिद्रुत बाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरम् ॥
तत साधुविसृष्टेन क्षुरेणानतपर्वणा ।
छित्त्वा शरासन शत्रोर्नागमामित्रमार्दयत् ४०
तत क्रुद्धो रणे भीम क्षेमधूर्ति पराभिनत् ॥
जघान चास्य द्विरद नाराचै सर्वमर्मसु ४१
स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत ।
पुरा नागस्य पतनादवप्लुत्य स्थितो महीम्
तस्य भीमोऽपि द्विरद गदया समपोथयत् ।
तस्मात्प्रमथितान्नागात् क्षेमधूर्तिमवप्लुतम् ॥
उद्यतायुधमायान्त गदयाऽहन् वृकोदर ।
स पपात हत सासिर्व्यसुस्तमभितो द्विपम्
वज्रप्रभग्नमचल सिंहो वज्रहतो यथा ।
त हत नृपति दृष्ट्वा कुलूताना यशस्करम्
प्राद्रवद्व्यथिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि क्षेमधूर्तिवधे
द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।
तत कर्णो महेष्वास पाण्डवानामनीकिनीम्
जघान समरे शूर शरै सन्नतपर्वभि ॥ १ ॥
तथैव पाण्डवा राजस्तव पुत्रस्य वाहिनीम्
कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजघ्नुस्ते महारथा २
कर्णोऽपि राजन्समरे व्यहनत्पाण्डवीं चमूम्
नाराचैरर्करश्म्याभै कर्मारपरिमार्जितै ॥३
तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजा ।
नेदु सेदुश्च मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ॥ ४
वध्यमाने बले तस्मिन्सूतपुत्रेण मारिष ।
नकुलोऽभ्यद्रवत्तूर्ण सूतपुत्र महारणे ॥ ५
भीमसेनस्तथा द्रौणिं
कुर्वाण कर्म दुष्करम् ।
विन्दानुविन्दौ कैकेयौ
सात्यकिं समवारयत् ॥ ६

विनेदतु सन्निहितौ बभूवतु ववृषतुरित्यर्थ ॥ ३१ ॥ अपरै तोमरैरेव ॥ ३२ ॥ स भीमसेन मेघै सप्तसप्तिरिवांशुमान् यथा मेघान्तर्हितस्य सूर्यस्य मरीचय रश्मिरूपेण सर्वत प्रचरति एव रश्मिस्थानीयास्तोमरा ॥३३॥ अजोगति ऋजुगतिम् ॥ ३४ ॥ गृह्यमाण निगृह्यमाण क्षेमधूर्तिना ॥ ३७ ॥ आमित्र शत्रुसबन्धिनम् । सामित्रमिति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥ अहन् हतवान् हत गदया शकलीकृत । अत एव अभितो द्विप द्विपस्याभित पपात ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

१३

तत इति ॥ १ ॥ द्रौणिमभ्यद्रवत् ॥ ६ ॥

श्रुतकर्माणमायान्त चित्रसेनो महीपति ।
प्रतिविन्ध्यस्तथा चित्र चित्रकेतनकार्मुकम् ॥
दुर्योधनस्तु राजान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
ससप्तकगणान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावद्धनञ्जय ॥८
धृष्टद्युम्न कृपेणाथ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
शिखण्डी कृतवर्माण समासादयदच्युतम् ॥
श्रुतकीर्तिस्तथा शल्य माद्रीपुत्र सुत तव ।
दु शासन महाराज सहदेव प्रतापवान् ॥१०
कैकेयौ सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता ।
सात्यकि केकयौ चापि च्छादयामास भारत
तावेन भ्रातरौ वीरौ
जघ्नतुर्हृदये भृशम् ।
विषाणाभ्या यथा नागौ
प्रतिनाग महावने ॥ १२
शरसभिन्नवर्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे ।
सात्यकिं सत्यकर्माण राजन्विव्यधतु शरै
तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन् सर्वतोदिश ।
छादयञ्छरवर्षेण वारयामास भारत ॥ १४
वार्यमाणौ ततस्तौ हि शैनेयशरवृष्टिभि ।
शैनेयस्य रथ तूर्ण छादयामासतु शरै ॥ १५
तयोस्तु धनुषी चित्रे छित्त्वा शौरिर्महायशा
अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैर्वारयामास सयुगे१६
अथान्ये धनुषी चित्रे प्रगृह्य च महाशरान्
सात्यकि छादयन्तौ तौ चेरतुर्लघु सुष्ठु च ॥
ताभ्या मुक्ता महाबाणा कङ्कबर्हिणवासस
द्योतयन्तो दिश सर्वा सपेतु स्वर्णभूषणा
बाणान्धकारमभवत्तयो राजन्महामृधे ।
अन्योन्यस्य धनुश्चैव चिच्छिदुस्ते महारथा
तत क्रुद्धो महाराज सात्वतो युद्धदुर्मद ।
धनुरन्यत्समादाय सज्य कृत्वा च सयुगे २०
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दाशिरोऽहरत् ।
अपतत्तच्छिरो राजन् कुण्डलोपचित महत्
शम्बरस्य शिरो यद्व
न्निहतस्य महारणे ।
शोचयन्केकयान्सर्वा-
नगामाशु वसुन्धराम् ॥ २२
त दृष्ट्वा निहत शूर भ्राता तस्य महारथ ।
सज्यमन्यद्धनु कृत्वा शैनेय पर्यवारयत् २३
स षष्ट्या सात्यकिं विद्ध्वा
स्वर्णपुङ्खै शिलाशितै ।
ननाद बलवन्नाद
तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २४
सात्यकिं च ततस्तूर्ण केकयाना महारथ ।
शरैरनेकसाहस्रैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २५
स शरै क्षतसर्वाङ्ग सात्यकि सत्यविक्रम
रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुक २६
सात्यकि समरे विद्ध कैकेयेन महात्मना
कैकेय पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव २७
तावन्योन्यस्य समरे सच्छिद्य धनुषी शुभे ।
हत्वा च सारथी तूर्ण हयाश्च रथिना वरौ २८
विरथावसियुद्धाय समाजग्मतुराहवे ।
शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुभुजौ तथा ॥
विरोचेता महारङ्गे निस्त्रिशवरधारिणौ ।
यथा देवासुरे युद्धे जम्भशक्रौ महाबलौ ॥
मण्डलानि ततस्तौ तु विचरन्तौ महारणे ।
अन्योन्यमभितस्तूर्ण समाजग्मतुराहवे ॥ ३१
अन्योन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम ।
कैकेयस्य द्विधा चर्म ततश्चिच्छेद सात्वत
सात्यकेस्तु तथैवासौ चर्म चिच्छेद पार्थिव
चर्म च्छित्त्वा तु कैकेयस्तारागणशतैर्वृतम् ॥
चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च ।
त चरन्त महारङ्गे निस्त्रिशवरधारिणम् ३४
अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्त्वरयाऽन्वित ।
सवर्मा केकयो राजन्द्विधा च्छिन्नो महारणे
निपपात महेष्वासो वज्राहत इवाचल ।
त निहत्य रणे शूर शैनेयो रथसत्तम ॥ ३६
युधामन्युरथ तूर्णमारुरोह परतप ।
ततोऽन्य रथमास्थाय विधिवत्कल्पित पुन
केकयाना महत्सैन्य व्यधमत्सात्यकि शरै
सा वध्यमाना समरे केकयाना महाचमू ।
तमुत्सृज्य रणे शत्रु प्रदुद्राव दिशो दश ॥३८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि विन्दानुविन्दवधे
त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

कृपेण युयुधे इति शेष ।।९।। माद्रापुत्र सुन तवेत्यस्य व्याख्या दु शासनामिति ।।१०।। लघु शीघ्र सुष्ठु शोभनम्।। १७ ।।
उपचितमलङ्कृतम्।।२१।। अपहस्तेन तिर्यक्हस्तेन।।३५।। इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नै० भा० त्रयोदशोऽध्याय ।।१३।।

१४

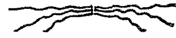
सञ्जय उवाच ।
श्रुतकर्मा ततो राजश्चित्रसेन महीपतिम् ।
आजघ्ने समरे क्रुद्ध पञ्चाशद्भि शिलीमुखै
अभिसारस्तु त राजन्नवभिर्नतपर्वभि ।
श्रुतकर्माणमाहत्य सूत विव्याध पञ्चभि ॥
श्रुतकर्मा तत क्रुद्धश्चित्रसेन चमूमुखे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन मर्मदेशे समार्पयत् ॥ ३
सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना
मूर्छामभिययौ वीर कश्मल चाविवेश ह ॥
एतस्मिन्नन्तरे चैन श्रुतकीर्तिर्महायशा ।
नवत्या जगतीपाल छादयामास पत्रिभि ॥
प्रतिलभ्य तत सज्ञा चित्रसेनो महारथ ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन त च विव्याध सप्तभि ॥
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगघ्न रुक्मभूषितम्
चित्ररूपधर चक्रे चित्रसेन शरोर्मिभि ॥ ७
स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमाल्यधरो युवा ।
युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठीमध्ये स्वलकृत ॥ ८
श्रुतकर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे ।
बिभेद तरसा शूरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
श्रुतकर्माऽपि समरे नाराचेन समर्पित ।
सुस्राव रुधिर तत्र गैरिकार्द्र इवाचल ॥ १०
तत स रुधिराक्ताङ्गो रुधिरेण कृतच्छवि ।
रराज समरे वीर सपुष्प इव किंशुक ॥
श्रुतकर्मा ततो राजञ्शत्रुणा समभिद्रुत ।
शत्रुसवारण क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकम्
अथैन छिन्नधन्वान नाराचाना शतैस्त्रिभि
छादयन्समरे राजन् विव्याध च सुपत्रिभि
ततोऽपरेण भल्लेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
जहार सशिरस्त्राण शिरस्तस्य महात्मन ॥
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत
यदृच्छया यथा चन्द्रश्च्युत. स्वर्गान्महीतलम्
राजान निहत दृष्ट्वा तेऽभिसार तु मारिष ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिका ॥
तत क्रुद्धो महेष्वासस्तत्सैन्य प्राद्रवच्छरै:
अन्तकाले यथा क्रुद्ध सर्वभूतानि प्रेतराट् ॥
ते वध्यमाना समरे तव पौत्रेण धन्विना ।
व्यद्रवन्त दिशस्तूर्ण दावदग्धा इव द्विपा ॥
तास्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विषज्जये
द्रावयन्निषुभिस्तीक्ष्णै श्रुतकर्मा व्यरोचत ॥
प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्र भित्त्वा पञ्चभिराशुगै.
सारथि च त्रिभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेषुणाऽपि च
त चित्रो नवभिर्भल्लैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
स्वर्णपुङ्खै प्रसन्नाग्रै कङ्कबर्हिणवाजितै ॥ २१
प्रतिविन्ध्यो धनुश्छित्त्वा
तस्य भारत सायकै ।
पञ्चभिर्निशितैर्बाणै-
रथैन स हि जघ्निवान् ॥ २२
तत शक्ति महाराज स्वर्णघण्टा दुरासदाम्
प्राहिणोत्तव पौत्राय घोरामग्निशिखामिव ॥
तामापतन्ती सहसा महोल्काप्रतिमा तदा ।
द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव
सा पपात द्विधा छिन्ना
प्रतिविन्ध्यशरै शितै ।
युगान्ते सर्वभूतानि
त्रासयन्ती यथाऽशनि ॥ २५
शक्ति ता प्रहता दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदाम्
प्रतिविन्ध्याय चिक्षेप रुक्मजालविभूषिता
सा जघान हयास्तस्य सारथि च महारणे ।
रथ प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्वपद्यत ॥ २७
एतस्मिन्नेव काले तु रथादाप्लुत्य भारत ।
शक्ति चिक्षेप चित्राय स्वर्णदण्डामलकृताम्
तामापतन्ती जग्राह चित्रो राजन्महामना'
ततस्तामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय पार्थिव. ॥
समासाद्य रणे शूर प्रतिविन्ध्य महाप्रभा ।
निर्भिद्य दक्षिण बाहु निपपात महीतले ।
पतिता भासयच्चैव त देशमशनिर्यथा ॥ ३०

१४

श्रुतकर्मेति ॥१॥ अभिसारोऽभिसाराधिपतिश्चित्रसेन । आहत्य मनाक् ॥ २ ॥ मूर्छा अर्धनिद्रा कश्मल अचित्तत्वम् ॥ ४ ॥ एन श्रुतकर्माणम् ॥ ५ ॥ त श्रुतकर्माणम् ॥ ६॥ **स शरैरिति।** गोष्ठी गोयूथ साण्डो महोक्ष । स यथा शृगादौ अलकृत एव स शरैरलकृत इत्यर्थ ॥ ८ ॥ कृतच्छवि आहितशोभ ॥ ११ ॥ सुपत्रिभि शोभनपुङ्खवद्भिर्नाराचाना शत ॥ १३ ॥ प्रेतराट् यम ॥ १७ ॥ दावो दावाग्निस्तेन दग्धा १८॥ स्वर्णघण्टा सुवर्णमयघण्टान्विताम् ॥ २३ ॥

प्रतिविन्ध्यस्ततो राजस्तोमरं हेमभूषितम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धश्चित्रस्य वधकाङ्क्षया ॥ ३१
स तस्य गात्रावरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाशयम् ॥ ३२
स पपात तदा राजा तोमरेण समाहतः ।
प्रसार्य विपुलौ बाहू पीनौ परिघसन्निभौ ॥
चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्यं समन्ततः ॥
सृजन्तो विविधान्बाणान्
शतघ्नीश्च सकिंकिणीः ।
तमवच्छादयामासुः
सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ३५
तान्विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
व्यद्रावयत्तव चमूं वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ३६
ते वध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।
विप्रकीर्यन्त सहसा वातनुन्ना घना इव ३७
विप्रद्रुते बले तस्मिन्वध्यमाने समन्ततः ।
द्रौणिरेकोऽभ्ययात्तूर्णं भीमसेनं महाबलम् ॥
ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः ।
यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रवधे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

संजय उवाच ।
भीमसेनं ततो द्रौणी राजन्विव्याध पत्रिणा
परया त्वरया युक्तो दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ १
अथैनं पुनराजघ्ने नवत्या निशितैः शरैः ।
सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्मज्ञो लघुहस्तवत् ॥२
भीमसेनः समाकीर्णो द्रौणिना निशितैः शरैः
रराज समरे राजन् रश्मिवानिव भास्करः
ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुञ्चत ॥ ४
शरैः शरांस्ततो द्रौणिः
संवार्य युधि पाण्डवम् ।
ललाटेऽभ्याहनद्राजन्
नाराचेन स्मयन्निव ॥ ५
ललाटस्थं ततो बाणं धारयामास पाण्डवः
यथा शृङ्गं वने दृप्तः खड्गो धारयते नृप ॥ ६
ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी ।
त्रिभिर्विव्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ॥
ललाटस्थैस्ततो बाणैर्ब्राह्मणोऽसौ व्यशोभत
प्रावृषीव यथा सिक्तस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ॥८
ततः शरशतैर्द्रौणिरर्दयामास पाण्डवम् ।
न चैनं कम्पयामास मातरिश्वेव पर्वतम् ॥९
तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः ।
नाकम्पयत संहृष्टो वार्योघ इव पर्वतम् ॥
तावन्योन्यं शरैर्घोरैश्छादयानौ महारथौ ।
रथवर्यगतौ वीरौ शुशुभाते बलोत्कटौ ॥११
आदित्याविव संदीप्तौ लोकक्षयकरावुभौ ।
स्वरश्मिभिरिवान्योन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः
ततः प्रतिकृते यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे ।
कृतप्रतिकृते यत्तौ शरसङ्घैरभीतवत् ॥ १३ ॥
व्याघ्राविव च संग्रामे चेरतुस्तौ नरोत्तमौ
शरदंष्ट्रौ दुराधर्षौ चापवक्त्रौ भयंकरौ ॥ १४
अभूतां तावदृश्यौ च शरजालैः समन्ततः ।
मेघजालैरिव च्छन्नौ गगने चन्द्रभास्करौ ॥
चकाशेते मुहूर्तेन ततस्तावप्यरिंदमौ ।
विमुक्तावभ्रजालेन अङ्गारकबुधाविव ॥ १६
अथ तत्रैव संग्रामे वर्तमाने सुदारुणे
अपसव्यं ततश्चक्रे द्रौणिस्तत्र वृकोदरम् ॥१७
किरञ्छरशतैरुग्रैर्धाराभिरिव पर्वतम् ।
न तु तन्ममृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥
प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः
मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ॥ १९
बभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
चरित्वा विविधान्मार्गान्मण्डलस्थानमेव च

गात्रावरणं कवचम् ॥ ३२॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

भीमेति ॥ १ ॥ खड्गो गण्डकः ॥ ६ ॥ कृतप्रतिकृते अन्योन्यास्त्रप्रतिघाते ॥ १३ ॥

शरै पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतु ।
अन्योन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम् २१
ईषतुर्विरथ चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे ।
ततो द्रौणिर्महास्त्राणि प्रादुश्चक्रे महारथ ॥
तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽथ पाण्डव ।
ततो घोर महाराज अस्त्रयुद्धमवर्तत॥ २३
ग्रहयुद्ध यथा घोर प्रजासहरणे ह्यभूत्।
ते बाणा समसज्जन्त मुक्तास्ताभ्या तु भारत
द्योतयन्तो दिश सर्वास्तव सैन्य समतत
बाणसघैर्वृत घोरमाकाश समपद्यत ॥ २५
उल्कापातावृत युद्ध प्रजाना सक्षये नृप
बाणाभिघातात्सजज्ञे तत्र भारत पावक ॥
सविस्फुलिङ्गो दीप्तार्चिर्योऽदहद्वाहिनीद्वयम्
तत्र सिद्धा महाराज सपतन्तोऽब्रुवन्वच ॥
युद्धानामति सर्वेषा युद्धमेतदिति प्रभो ।
सर्वयुद्धानि चैतस्य कला नार्हन्ति षोडशीं
नेदृश च पुनर्युद्ध भविष्यति कदाचन ।
अहो ज्ञानेन सपन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥२९
अहो शौर्येण सपन्नावुभौ चोग्रपराक्रमौ ।
अहो भीमबलो भीम एतस्य च कृतास्त्रता ॥
अहो वीर्यस्य सारत्वमहो सौष्ठवमेतयो ।
स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ
रुद्रौ द्वाविव सभूतौ यथा द्वाविव भास्करौ
यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ घोररूपावुभौ रणे ॥
इति वाच स्म श्रूयन्ते सिद्धाना वै मुहुर्मुहु
सिहनादश्च सजज्ञे समेताना दिवौकसाम् ॥
अद्भुत चाप्यचिन्त्य च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे ।
सिद्धचारणसघाना विस्मय समपद्यत ॥
प्रशसन्ति तदा देवा सिद्धाश्च परमर्षय ।
साधु द्रौणे महाबाहो साधु भीमेति चाब्रुवन्
तौ शूरौ समरे राजन् परस्परकृतागसौ ।
परस्परमुदीक्षेता क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥
क्रोधरक्तेक्षणौ तौ तु क्रोधात्प्रस्फुरिताधरौ
क्रोधात्सदष्टदशनौ तथैव दशनच्छदौ ॥ ३७
अन्योन्य छादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ
शराम्बुधारौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ॥
तावन्योन्य ध्वज विद्ध्वा
सारथिं च महारणे
अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा
बिभिदाते परस्परम्
तत क्रुद्धौ महाराज बाणौ गृह्य महाहवे ।
उभौ चिक्षिपतुस्तूर्णमन्योन्यस्य वधैषिणौ ॥
तौ सायकौ महाराज द्योतमानौ चमूमुखे ।
आजघ्नतु समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ॥
तौ परस्परवेगाच्च शराभ्या च भृशाहतौ ।
निपेततुर्महावीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ॥ ४२
ततस्तु सारथिर्ज्ञात्वा द्रोणपुत्रमचेतनम् ।
अपोवाह रणाद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यत ॥
तथैव पाण्डव राजन् विह्वलन्त मुहुर्मुहु ।
अपोवाह रथेनाजौ सारथि शत्रुतापनम् ४४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमसेनयोर्युद्धे
पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथा सशप्तकै सार्धमर्जुनस्याभवद्रण ।
अन्येषा च महीपाना पाण्डवैस्तद्ब्रवीहि मे १
अश्वत्थाम्नस्तु यद्युद्धमर्जुनस्य च सञ्जय ।
अन्येषा च महीपाना पाण्डवैस्तद्ब्रवीहि मे ॥
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्यथा वृत्त सग्राम ब्रुवतो मम ।
वीराणा शत्रुभि सार्धं देहपाप्मासुनाशनम्३

ईषतु इच्छा चक्रतु ॥२०॥ उल्कानामन्योन्याभिमुखपाता स्तैराव्रतमिवेति लुप्तोपमा ॥२८॥ तथैव दशनच्छदौ क्रोधात्सन्दष्टौ ॥ ३७॥ ता बाणौ भृशाहताविति हेतो शराभ्या अग्रभागाभ्या तयो तदीययो रथयोरुपस्थे मुख्यदेशे रथ नीड इति यावत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

यथेति ॥ १ ॥

पार्थ संशप्तकबलं प्रविश्यार्णवसन्निभम् ।
व्यक्षोभयदमित्रघ्नो महावात इवार्णवम् ॥ ४
शिरांस्युन्मथ्य वीराणां शितैर्भल्लैर्धनंजय ।
पूर्णचन्द्राभवक्त्राणि स्वक्षिभ्रूदशनानि च ॥ ५
सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं विनालैर्नलिनैरिव ।
सुवृत्तानायतान् पुष्टांश्चन्दनागुरुभूषितान् ॥
सायुधान्सतलत्रांश्च पञ्चास्योरगसन्निभान् ।
बाहून् क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्जुन ॥
धुर्यान् धुर्यतरान्सूतान्
ध्वजांश्चापानि सायकान् ।
पाणीन् सरत्नानसकृ-
द्भल्लैश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ ८
रथान् द्विपान् हयांश्चैव सारोहानर्जुनो युधि ।
शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमक्षयम् ॥ ९
तं प्रवीराः सुसंरब्धा नर्दमाना इवर्षभाः ।
वासितार्थमिव क्रुद्धमभिद्रुत्य मदोत्कटाः ॥
निघ्नन्तमभिजघ्नुस्ते शरैः शृङ्गैरिवर्षभाः ।
तस्य तेषां च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ ११
त्रैलोक्यविजये यद्वद्दैत्यानां सह वज्रिणा ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विषतां सर्वतोऽर्जुन ॥
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं विद्ध्वा प्राणाञ्जहार सः ॥
छिन्नत्रिवेणुचक्राक्षान् हतयोधान्ससारथीन् ।
विध्वस्तायुधतूणीरान्समुन्मथितकेतनान् ।
संछिन्नयोक्त्ररश्मीकान् विवरूथान्विकूबरान् ।
विस्रस्तबन्धुरयुगान् विस्रस्ताक्षप्रमण्डलान् ।
रथान्विशकलीकुर्वन् महाभ्राणीव मारुतः ।
विस्मापयन्प्रेक्षणीयं द्विषतां भयवर्धनम् ।
महारथसहस्रस्य समं कर्माकरोज्जयः ॥
सिद्धदेवर्षिसंघाश्च चारणाश्चापि तुष्टुवुः ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षाणि चापतन् ॥
केशवार्जुनयोर्मूर्ध्नि प्राह वाक्चाशरीरिणी ।
चन्द्रार्काग्न्यनिलसूर्याणां कान्तिदीप्तिबलद्युती

यौ सदा बिभ्रतुर्वीराविमौ तौ केशवार्जुनौ ।
ब्रह्मेशानाविवाजय्यौ वीरावेकरथे स्थितौ ॥
सर्वभूतवरौ वीरौ नरनारायणाविमौ ।
इत्येतन्महदाश्चर्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत ॥ २०
अश्वत्थामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रणे ।
अथ पाण्डवमस्यन्तममित्रघ्नकराञ्छरान् ॥
सेषुणा पाणिनाऽऽहूय प्रहसन् द्रौणिरब्रवीत् ।
यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमर्हमिहातिथिम् ॥
ततः सर्वात्मना त्वद्य युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे ।
एवमाचार्यपुत्रेण समाहूतो युयुत्सया ॥ २३
बहु मेनेऽर्जुनोऽऽत्मानमिति चाह जनार्दनम् ।
संशप्तकाश्च मे वध्या द्रौणिराह्वयते च माम् ॥
यदत्रानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव ।
आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे
एवमुक्तोऽवहत्पार्थं कृष्णो द्रोणात्मजान्तिके
जैत्रेण विधिनाऽऽहूतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ॥
तमामन्त्र्यैकमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत् ।
अश्वत्थामन् स्थिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्व च
निर्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि
कालोऽयमुपजीविनाम् ।
सूक्ष्मो विवादो विप्राणां
स्थूलौ क्षात्रौ जयाजयौ ॥ २८
यामभ्यर्थयसे मोहा-
द्दिव्यां पार्थस्य सत्क्रियाम् ।
तामाप्तुमिच्छन् युध्यस्व
स्थिरो भूत्वाऽद्य पाण्डवम् ॥ २९
इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः
विव्याध केशवं षष्ट्या नाराचैरर्जुनं त्रिभिः
तस्यार्जुनः सुसंक्रुद्धस्त्रिभिर्बाणैः शरासनम् ।
चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः ॥
सज्यं कृत्वा निमेषाच्च विव्याधार्जुनकेशवौ
त्रिभिः शतैर्वासुदेवं सहस्रेण च पाण्डवम् ॥

सरत्नान् रत्नाङ्गुलीयकादियुक्तान् सरत्नानिति पाठे रत्निः कूर्परादाकनिष्ठान्तः करः तत्सहितान्पाणीन् ॥८॥ सुसंरब्धा इत्यत्र सुसमर्दा इति पाठे शोभनः स्वर्गेदः समदो येषां तथाभूताः । वासिता पुष्पवती गौस्तदर्थम् ॥ १० ॥ **छिन्नेति** । त्रिवेणुः उभयतः काष्ठत्रयसहितो धूर्दण्डः अक्षश्चक्राधारदण्डः ॥ १३ ॥ योक्त्राणि बन्धनरज्जवः । रश्मयः प्रग्रहाः । विवरूथान् रथगुप्तिरहितान् कूबरः त्रिवेणोरग्रभागः ॥ १४ ॥ बन्धुरं रथतल्पं युगं धूरग्रकाष्ठं अक्षप्रमण्डलं रथनीडाक्षयोः सन्धानकाष्ठजातं विशकलीकुर्वन् विशेषेण शकलीकुर्वन् ॥ १५ ॥ चन्द्रादीनां कान्त्यादीन् यथासंख्यं बिभ्रतुः ॥ १८ ॥ अमित्रघ्ना कराः कराग्रमप्रकोष्ठक येषां तान् अमित्रघ्नकरान् ॥ २१ ॥ अर्हं पूजयितुं योग्यम् ॥ २२ ॥ अनन्तरं प्रथमम् ॥ २५

तत शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ससृजे द्रौणिरायस्त सस्तभ्य च रणेऽर्जुनम्
इषुधेर्धनुषश्चैव ज्यायाश्चैवाथ मारिष ।
बाह्वो कराभ्यामुरसो वदनघ्राणनेत्रत ॥३४
कर्णाभ्या शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्मभ्य एव च
रथध्वजेभ्यश्च शरा निष्पेतुर्ब्रह्मवादिन ॥ ३५
शरजालेन महता विद्ध्वा माधवपाण्डवौ ।
ननाद मुदितो द्रौणिर्महामेघौघनि स्वनम् ॥
तस्य त निनद श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत्
पश्य माधव दौरात्म्य गुरुपुत्रस्य मा प्रति ॥
वध प्राप्तौ मन्यते नौ प्रावेश्य शरवेश्मनि ।
एषोऽस्मि हन्मि सकल्प शिक्षया च बलेन च
अश्वत्थाम्न शरानस्तान्
छित्त्वैकैक त्रिधा त्रिधा ।
व्यधमद्भरतश्रेष्ठो
नीहारमिव मारुत ॥ ३९
तत ससप्तकान् भूय साश्वसूतरथद्विपान् ।
ध्वजपत्तिगणानुग्रैर्बाणैर्विव्याध पाण्डव ॥
ये ये ददृशिरे तत्र यद्यद्रूपास्तदा जना ।
ते ते तत्र शरैर्व्याप्त मेनिरेऽऽत्मानमात्मना॥
ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु नानारूपा पतत्रिण ।
क्रोशे साग्रे स्थितान् घ्नन्ति द्विपाश्च पुरुषान्रणे
भल्लैश्छिन्ना करा पेतु करिणा मदवर्षिणा
यथा वने परशुभिर्निकृत्ता सुमहाद्रुमा ॥
पश्चात्तु शैलवत्पेतुस्ते गजा सह सादिभि
वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्तथा ॥ ४४
गन्धर्वनगराकारान् रथाश्चैव सुकल्पितान् ।
विनीतैर्जवनैर्युक्तानास्थितान् युद्धदुर्मदे ॥४५
शरैर्विशकलीकुर्वन्नमित्रानभ्यवीवृषत् ।
स्वलकृतानश्वसादीन् पत्तीश्चाहन् धनञ्जय ॥
धनञ्जययुगान्तार्क ससप्तकमहार्णवम् ।
व्यशोषयत दु शोष तीक्ष्णै शरगभस्तिभिः
पुनर्द्रौणि महाशैल नाराचैर्वज्रसन्निभै ।
निर्बिभेद महावेगैस्त्वरन्वज्रीव पर्वतम् ॥४८
तमाचार्यसुत क्रुद्ध साश्वयन्तारमाशुगै ।
युयुत्सुरागमद्योद्धु पार्थस्तानच्छिनच्छरान् ॥
तत परमसक्रुद्ध पाण्डवेऽस्त्राण्यवासृजत् ।
अश्वत्थामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ५०
अथ ससप्तकास्त्यक्त्वा
पाण्डवो द्रौणिमभ्ययात् ।
अपाङ्क्तेयानिव त्यक्त्वा
दाता पाङ्क्तेयमर्थिनम् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामार्जुनसवादे षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।
तत समभवद्युद्ध शुक्राङ्गिरसवर्चसो ।
नक्षत्रमभितो व्योम्नि शुक्राङ्गिरसयोरिव १
सन्तापयन्तावन्योन्य दीप्तै शरगभस्तिभि ।
लोकत्रासकरावास्ता विमार्गस्थौ ग्रहाविव
ततोऽविध्यद्भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनार्जुनो भृशम्
स तेन विबभौ द्रौणिरूर्ध्वरश्मिर्यथा रवि. ३
अथ कृष्णौ शरशतैरश्वत्थाम्नाऽर्दितौ भृशम्॥
स्वरश्मिजालविकचौ युगान्तार्काविवासतु॰

आयस्त यत्नवान् ॥ ३३ ॥ इषुधिप्रभृतिभ्य शरा पेतु लोमभ्योऽपि वर्मभ्योऽपि च पेतुस्तत्र हेतु ब्रह्मवादिन योगबलवत इत्यर्थ ॥ ३५ ॥ महत् शैल शिलासमूहो यस्मिन् त महाशैल पर्वतमिव ॥ ४८ ॥ पाडवेऽस्त्राणीत्यत्र काण्डकोशानिति पाठे बाणाना कोशभूतान्निषङ्गान् न्यवे- दयत् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

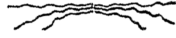
तत इति । नक्षत्रमभित नक्षत्र लक्षीकृत्य ॥ १ ॥ विमार्गस्थौ वक्रातिचारगौ ॥२॥ कृष्णौ कृष्णार्जुनौ आसतु॰ दीपयाचक्रतु ॥ ४ ॥

ततोऽर्जुन सर्वतोधारमस्त्र-
  मवासृजद्वासुदेवेऽभिभूते ।
द्रौणायनिं चाभ्यहनत् पृषत्कै-
  र्वज्राग्निवैवस्वतदण्डकल्पै ॥ ५
स केशवं चार्जुनं चातितेजा
  विव्याध मर्मस्वतिरौद्रकर्मा ।
बाणै सुयुक्तैरतितीव्रवेगै-
  र्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत ॥ ६
द्रौणेरिषूनर्जुन सन्निवार्य
  व्यायच्छतस्तद्द्विगुणै सुपुङ्खै ।
त साश्वसूतध्वजमेकवीर-
  मावृत्य संशप्तकसैन्यमार्च्छत् ॥ ७
धनूंषि बाणानिषुधीर्धनुर्ज्या
  पाणीन् भुजान् पाणिगत च शस्त्रम्
छत्राणि केतूंस्तुरगान् रथेषा
  वस्त्राणि माल्यान्यथ भूषणानि ॥ ८
चर्माणि वर्माणि मनोरमाणि
  प्रियाणि सर्वाणि शिरांसि चैव ।
चिच्छेद पार्थो द्विषता सुयुक्तै-
  र्बाणै स्थितानामपराङ्मुखानाम् ९
सुकल्पिता स्यन्दनवाजिनागा
  समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरै ।
पार्थेरितैर्बाणशतैर्निरस्ता-
  स्तैरेव सार्धं नृवरा निपेतु ॥ १०
पद्मार्कपूर्णेन्दुनिभाननानि
  किरीटमाल्याभरणोज्ज्वलानि ।
भल्लार्धचन्द्रक्षुरकर्तितानि
  प्रपेतुरुर्व्यां नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ११
अथ द्विपैर्देवरिपुद्विपाभै-
  र्देवारिदर्पापहमत्युदग्रम् ।
कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादवीरा
  जिघांसव पाण्डवमभ्यधावन् ॥ १२
तेषा द्विपाना निचकर्त पार्थो
  वर्माणि चर्माणि कराग्नियन्तॄन् ।
ध्वजान्पताकाश्च तत प्रपेतु-
  र्वज्राहतानीव गिरे शिरांसि ॥ १३
तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूज
  बाणै किरीटी नवसूर्यवर्णै ।
प्रच्छादयामास महाभ्रजालै-
  र्वायु समुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ॥ १४
ततोऽर्जुनेषूनिषुभिर्निरस्य
  द्रौणि शितैरर्जुनवासुदेवौ ।
प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्यौ
  ननाद सोऽम्भोद इवातपान्ते ॥ १५
तमर्जुनस्तांश्च पुनस्त्वदीया-
  नभ्यर्दितस्तैरभिसृत्य शस्त्रै ।
बाणान्धकार सहसैव कृत्वा
  विव्याध सर्वानिषुभि सुपुङ्खै १६
नाप्याददत्सदधन्नैव मुञ्चन्
  बाणान्रथेऽदृश्यत सव्यसाची ।
रथांश्च नागांस्तुरगान्पदातीन्
  संस्यूतदेहान्ददृशुर्हतांश्च ॥ १७
संधाय नाराचवरान्दशाशु
  द्रौणिस्त्वरन्नेकमिवोत्ससर्ज ।
तेषा च पञ्चार्जुनमभ्यविध्यन्
  पञ्चाच्युत निर्बिभिदु सुपुङ्खा ॥ १८
तैराहतौ सर्वमनुष्यमुख्या-
  वसृक् स्रवन्तौ धनदेन्द्रकल्पौ ।
समाप्तविद्येन तथाभिभूतौ
  हतौ रणे ताविति मेनिरेऽन्ये ॥ १९
अथार्जुन प्राह दशार्हनाथ
  प्रमाद्यसे किं जहि योधमेतम् ।
कुर्याद्धि दोष समुपेक्षितोऽय
  कष्टो भवेद्व्याधिरिवाक्रियावान् २०
तथेति चोक्त्वाऽच्युतमप्रमादी
  द्रौणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततक्ष ।
भुजौ वरौ चन्दनसारदिग्धौ
  वक्ष शिरोऽथाप्रतिमौ तथोरू २१

सर्वतोधारं सर्वतोऽस्त्रधारावर्षकं वज्रकल्पै अमोघै अग्नि-कल्पै दाहकै वैवस्वतदण्डकल्पै प्राणहरै ॥ ५ ॥ व्यायच्छतो यतमानस्य आर्च्छत् गतवान् ॥ ७ ॥ सुकल्पिता सुसन्नद्धा यत्नकृतै कृतयत्नै तैरेव बाणैरेव॥१०॥ देवरिपुश्चासौ द्विपश्चेति गजासुरतुल्यैरित्यर्थ ॥ १२ ॥ करान् शुण्डा ॥ १३ ॥ तमश्वत्थामान तान् तदन्यान् तै कृत बाणान्धकार कृत्वा छित्वा कृती छेदने ॥ १६ ॥ संस्यूता अन्योन्य संघट्टवन्त ॥ १७ ॥ समाप्तविद्येन समग्रधनुर्वेदविदा ॥ १९ ॥ अक्रियावान् प्रतीकाररहित ॥ २० ॥

गाण्डीवमुक्तैः कुपितोऽविकर्णै
द्रौणिं शरैः सयति निर्बिभेद।
छित्वा तु रश्मींस्तुरगानविध्य
त्ते त रणाद्दूरतीव दूरम् ॥ २२
स तैर्हतो वातजवैस्तुरङ्गै-
द्रौणिर्दृढं पार्थशराभिभूतः।
इयेष नावृत्य पुनस्तु योद्धुं
पार्थेन सार्धं मतिमान्विमृश्य।
जानञ्जयं नियतं वृष्णिवीरे
धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः ॥ २३
नियम्य स हयान् द्रौणिः
समाश्वास्य च मारिष।
रथाश्वनरसंबाधं
कर्णस्य प्राविशद्बलम् ॥ २४
प्रतीपकारिणि रणादश्वत्थाम्नि हृते हयैः।
मन्त्रौषधिक्रियायोगैर्व्याधौ देहादिवाहृते २५
संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्जुनौ।
वातोद्धूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना २६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

सञ्जय उवाच।
अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः
रथनागाश्वपत्तीनां दण्डधारेण वध्यताम् १
निवर्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत्।
वाहयन्नेव तुरगान् गरुडानिलरंहसः ॥ २
मागधोऽप्यतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमाथिना।
भगदत्तादनवरः शिक्षया च बलेन च ॥ ३
एनं हत्वा निहन्तासि पुनः संशप्तकानिति।
वाक्यान्ते प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति
स मागधानां प्रवरोऽङ्कुशग्रहे
ग्रहेऽप्रसह्यो विकचो यथा ग्रहः।
सपत्नसेनां प्रममाथ दारुणो
महीं समग्रां विकचो यथा ग्रहः ५
सुकल्पितं दानवनागसंनिभं
महाभ्रनिर्ह्रादममित्रमर्दनम्।
रथाश्वमातङ्गगणान्सहस्रशः
समास्थितो हन्ति शरैर्नरानपि ॥ ६
रथानधिष्ठाय सवाजिसारथी-
न्नरांश्च पादैर्द्विरदो व्यपोथयत्।
द्विपांश्च पद्भ्यां ममृदे करेण
द्विपोत्तमो हन्ति च कालचक्रवत् ७
नरांस्तु कार्ष्णायसवर्मभूषणा-
न्निपात्य साश्वानपि पत्तिभिः सह।
व्यपोथयद्दन्तिवरेण शुष्मिणा
स शब्दवत्स्थूलनलं यथा तथा ॥ ८
अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिःस्वने
मृदङ्गभेरीबहुशङ्खनादिते।
रथाश्वमातङ्गसहस्रसंकुले
रथोत्तमेनाभ्यपतद्द्विपोत्तमम् ॥ ९
ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमै-
र्जनार्दनं षोडशभिः समार्पयत्।
स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभि-
स्ततो ननाद प्रजहास चासकृत्॥१०

अविकर्णैः अविकर्णतुल्याग्रैः ॥ २२ ॥ अङ्गिरसां अङ्गिरोगोत्राणां मध्ये ॥ २३ ॥ ओघनादिना जलौघवन्नादवता ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अथेति। उत्तरेण उत्तरतः। वध्यतां वध्यमानानाम् ॥ १ ॥ अनवरः अहीनः ॥ ३ ॥ अङ्कुशग्रहे अङ्कुशधारणे हस्तियुद्धे इत्यर्थः। ग्रहे आदित्यादिग्रहसमूहे युद्धपरिग्रहे च अप्रसह्यः। विकचः कचापलक्षितशिरोरहितः केतुरूपो ग्रह इव। विकचो विस्तीर्णो ग्रहो धूमकेतुरूपी उत्पातग्रहः ॥ ५ ॥ दानवनागसंनिभं गजासुरोपमं गजमित्यर्थात् समास्थितः स हन्तीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ रथान् पादैरधिष्ठाय आक्रम्य ममृदे मर्दयामासेत्युत्तरार्धस्यानुकर्षः। एवं करेण शुण्डया नरादीनपोथयदिति। एवं द्विपो हन्ति रथादीनित्यर्थात् ॥ ७ ॥ शुष्मिणा बलवता स्थूलं सुषिरं नलं नागविशेषम् ॥ ८ ॥ संकुले रणदेशे इति सामर्थ्यात् ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ततोऽस्य पार्थ सगुणेषुकार्मुक
चकर्त भल्लैर्ध्वजमप्यलङ्कृतम् ।
पुनर्नियन्तॄन्सह पादगोप्तृ
स्तत स चुक्रोध गिरिव्रजेश्वर ११
ततोऽर्जुन भिन्नकटेन दन्तिना
घनाघनेनानिलतुल्यवर्चसा ।
अतीव चुक्षोभयिषुर्जनार्दन
धनञ्जय चाभिजघान तोमरै ॥ १२
अथास्य बाहू द्विपहस्तसन्निभौ
शिरश्च पूर्णेन्दुनिभानन त्रिभि ।
क्षुरै प्रचिच्छेद सहैव पाण्डव-
स्ततो द्विप बाणशतै समार्पयत् १३
स पार्थबाणैस्तपनीयभूषणै
समाचित काञ्चनवर्मभृद्द्विप ।
तथा चकाशे निशि पर्वतो यथा
दावाग्निना प्रज्वलितौषधिद्रुम १४
स वेदनार्तोऽम्बुदनिस्वनो नद-
श्चरन् भ्रमन् प्रस्खलितान्तरोऽद्रवत्
पपात रुग्ण सनियन्तृकस्तथा
यथा गिरिर्वज्रविदारितस्तथा ॥ १५
हिमावदातेन सुवर्णमालिना
हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना ।
हते रणे भ्रातरि दण्ड आव्रज
ज्जिघांसुरिन्द्रावरज धनञ्जयम् ॥ १६
सतोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभि-
र्जनार्दन पञ्चभिरर्जुन शितै ।
समर्पयित्वा विननाद नर्दय-
स्ततोऽस्य बाहू निचकर्त पाण्डव
क्षुरप्रकृत्तौ सुभृश सतोमरौ
शुभाङ्गदौ चन्दनरूषितौ भुजौ ।
गजात्पतन्तौ युगपद्विरेजतु-
र्यथाऽद्रिशृङ्गात्पतितौ महोरगौ १८
तथाऽर्धचन्द्रेण हत किरीटिना
पपात दण्डस्य शिर क्षितिं द्विपात्
स शोणितार्द्रो निपतन्विरेजे
दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमा दिशम्
अथ द्विप श्वेतवराभ्रसन्निभ
दिवाकरांशुप्रतिमै शरोत्तमैः ।
बिभेद पार्थ स पपात नादयन्
हिमाद्रिकूट कुलिशाहत यथा ॥ २०
ततोऽपरे तत्प्रतिमा गजोत्तमा
जिगीषव सयति सव्यसाचिना ।
तथा कृतास्ते च यथैव तौ द्विपौ
तत प्रभग्न सुमहद्रिपोर्बलम् ॥ २१
गजा रथाश्वा पुरुषाश्च सघश
परस्परघ्ना परिपेतुराहवे ।
परस्पर प्रस्खलिता समाहिता
भृश निपेतुर्बहुभाषिणो हता ॥ २२
अथार्जुन स्वे परिवार्य सैनिका
पुरदर देवगणा इवाब्रुवन् ।
अभैष्म यस्मान्मरणादिव प्रजा
स वीर दिष्ट्या निहतस्त्वया रिपु
न चेदरक्षिष्य इम जन भया
द्विषद्भिरेव बलिभि प्रपीडितम् ।
तथा भविष्यद्द्विषता प्रमोदन
यथा हतेष्वेष्विह नोऽरिसूदन ॥ २४
इतीव भूयश्च सुहृद्भिरीडिता
निशम्य वाच सुमनास्ततोऽर्जुन ।
यथानुरूप प्रतिपूज्य त जन
जगाम ससप्तकसघहा पुन ॥ २५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दण्डवधेऽष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

सगुणेषुकार्मुक मौर्वीबाणसहित धनु । नियतृन् नियन्तारम् ॥ ११ ॥ 'घनाघनो घातुकमत्तदन्तिनो' इति विश्व ॥ १२ ॥ सहैव युगपत् ॥ १३ ॥ चरन् गच्छन् भ्रमन् भ्रान्तिं प्राप्नुवन् अत एव प्रस्खलितान्तर मध्ये स्खलन्नित्यर्थ । सनियन्तृक महामात्रसहित पपात तथा पातयोग्य यथा स्यात्तथा रुग्ण पीडितो यथैवभूत एपातेति पृथगन्वय ॥ १५ ॥ इन्द्रावरज विष्णु कृष्णमित्यर्थ । धनञ्जय च जिघासुर्दण्ड आव्रजत् दन्तिना सहेति शेष ॥ १६ ॥ नर्दयन् शब्द कारयन् ॥ १७ ॥ अस्तात् अस्ताचलात् ॥ १९ ॥ गजोत्तमा महागजारूढा तौ दण्डधारतद्भ्रात्रोर्द्विपौ साध्यक्षौ कृतौ छिन्नौ तथा तेऽपि कृता छिन्ना ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

संजय उवाच ।
प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जघ्ने संशप्तकान्बहून् ।
वक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रह ॥ १
पार्थबाणहता राजन्नराश्वरथकुञ्जरा ।
विचेलुर्बभ्रमुर्नेशु पेतुर्मम्लुश्च भारत ॥ २
धुर्यान् धुर्यगतान्सूतान्
ध्वजांश्चापानि सायकान् ।
पाणीन्पाणिगत शस्त्र
बाहूनपि शिरांसि च ॥ ३
भल्लै क्षुरैरर्धचन्द्रैर्वत्सदन्तैश्च पाण्डव ।
चिच्छेदामित्रवीराणा समरे प्रतियुध्यताम्
वासितार्थे युयुत्सन्तो वृषभा वृषभ यथा ।
निपतन्त्यर्जुन शूरा शतशोऽथ सहस्रश ५
तेषा तस्य च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
त्रैलोक्यविजये याद्दग्दैत्याना सह वज्रिणा६
तमविध्यत्त्रिभिर्बाणैर्दन्दशूकैरिवाहिभि ।
उग्रायुधसुतस्तस्य शिर कायादपाहरत् ७
तेऽर्जुन सर्वत क्रुद्धा नानाशस्त्रैरवीवृषन् ।
मरुद्भि प्रेरिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णगे ८
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विषता सर्वतोऽर्जुन ।
सम्यगस्तै शरै सर्वानहितानहनद्बहून् ॥ ९
छिन्नत्रिवेणुसङ्घातान्
हताश्वान् पार्ष्णिसारथीन् ।
विस्रस्तहस्ततूणीरान्
विचक्ररथकेतनान् ॥ १०
सच्छिन्नरश्मियोक्त्राक्षान् व्यनुकर्षयुगान्रथान्
विध्वस्तसर्वसन्नाहान् बाणैश्चक्रेऽर्जुनस्तदा
ते रथास्तत्र विध्वस्ता
परार्ध्या भान्त्यनेकश
धनिनामिव वेश्मानि
हतान्यग्न्यनिलाम्बुभि
द्विपा सभिन्नवर्माणो वज्राशनिसमै शरै
पेतुर्गिर्यग्रवेश्मानि वज्रपाताग्निभिर्यथा १३
सारोहास्तुरगा पेतु
र्बहवोऽर्जुनताडिता ।
निर्जिह्वान्त्रा क्षितौ क्षीणा
रुधिरार्द्रा सुदुर्दृशा ॥ १४
नराश्वनागा नाराचै संस्यता सव्यसाचिना
बभ्रमुश्चस्खलु पेतुर्नेदुर्मम्लुश्च मारिष ॥ १५
अनेकैश्च शिलाधौतैर्वज्राशनिविषोपमै ।
शरैर्निजघ्निवान्पार्थो महेन्द्र इव दानवान् ॥
महार्हवर्माभरणा नानारूपाम्बरायुधा ।
सरथा सध्वजा वीरा हता पार्थेन शेरते ॥
विजिता पुण्यकर्माणो विशिष्टाभिजनश्रुता
गता शरीरैर्वसुधामूर्जितै कर्मभिर्दिवम् ॥
अथार्जुन रथवर त्वदीया समभिद्रवन् ।
नानाजनपदाध्यक्षा सगणा जातमन्यव १९
उह्यमाना रथाश्वैस्तै पत्तयश्च जिघासव ।
समभ्यधावन्नस्यन्तो विविध क्षिप्रमायुधम्
तदायुधमहावर्ष मुक्त योधमहाम्बुदै ।
व्यधमन्निशितैर्बाणै क्षिप्रमर्जुनमारुत ॥ २१
साश्वपत्तिद्विपरथ महाशस्त्रौघसप्लवम् ।
सहसा सन्तितीर्षन्त पार्थ शस्त्रास्त्रसेतुना ॥
अथाब्रवीद्वासुदेव पार्थ किं क्रीडसेऽनघ ।
सशप्तकान् प्रमथ्यैनास्तत कर्णवधे त्वर २३
तथेत्युक्त्वाऽर्जुन कृष्ण शिष्टान्सशप्तकास्तदा
आक्षिप्य शस्त्रेण बलाद्दैत्यानिन्द्र इवावधीत्
आददत्सदधन्नेषून् दृष्ट कैश्चिद्रणेऽर्जुन
विमुञ्चन्वा शराञ्शीघ्र दृश्यतेऽवहितैरपि ॥
आश्चर्यमिति गोविन्द सममन्यत भारत ।
हंसांशुगौरास्ते सेना हसा सर इवाविशन्

१९

प्रत्येति ॥ १ ॥ धुर्यान् श्रेष्ठान् धुर्यगतान् वाहान् वाहादीन् अमित्रवीराणा चिच्छेदेति द्वयो सम्बन्ध ३॥ वासितार्थे स्त्रीनिमित्तम् । 'वासिताकरिणीनार्योर्वासित सुरभीकृते ' इति **विश्व** । यथा स्वयवरस्था स्त्रिय प्राप्तु वृषभाश्च अवृषभाश्च तेषा यूथ वृषभात्वृषभ श्रेष्ठाश्रेष्ठयोधकुल अहपूर्विकया निपतति एव युद्धेऽर्जुन प्राप्तु राजान इत्यर्थ । वासित अतिश्रेष्ठ राज्यादिक वा वस्तु ॥ ५ ॥ तस्य उग्रायुधसुतस्य अपाहरदर्जुन् इति शेष ॥ ७ ॥ उष्णगे ग्रीष्मे गते सति प्रावृषीत्यर्थ । उष्णो ग्रीष्मो गतोऽतीतो यत्र स उष्णग कालविशेष इति विग्रह ॥ ८ ॥ अस्तै क्षिप्तै ॥ ९ ॥ अनुकर्ष रथाधस्थ दारु ॥ ११ ॥ निर्जिह्वान्त्रा निर्गता जिह्वा अन्त्राणि च येशा ते ॥ १४ ॥

तत संग्रामभूमिं च वर्तमाने जनक्षये ।
अवेक्षमाणो गोविंद सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥
एष पार्थ महारौद्रो वर्तते भरतक्षय ।
पृथिव्या पार्थिवाना वै दुर्योधनकृते महान्
पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम्
महता चापविद्धानि कलापानिषुधींस्तथा
जातरूपमयै पुङ्खै शराश्च नतपर्वण ।
तैलधौताश्च नाराचान् विमुक्तानिव पन्नगान्
आकीर्णांस्तोमराश्चापि
विचित्रान् हेमभूषितान् ।
चर्माणि चापविद्धानि ।
रुक्मपृष्ठानि भारत ॥ ३१
सुवर्णविकृतान्प्रासान् शक्ती कनकभूषिता
जाम्बूनदमयै पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदा ३२
जातरूपमयीश्चर्ष्टी पट्टिशान् हेमभूषितान् ।
दण्डै कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान्परश्वधान् ॥
परिघान् भिंदिपालाश्च भुशुण्डी कुणपानपि
अयस्कुन्ताश्च पतितान् मुसलानि गुरूणि च
नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिन
जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विन ॥
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकान् ।
गजवाजिरथै क्षुण्णान्पश्य योधान्सहस्रश
मनुष्य-गज-वाजीना शरशक्त्यृष्टितोमरै ।
निस्त्रिंशै पट्टिशै प्रासैर्नखरैर्लगुडैरपि ॥ ३७
शरीरैर्बहुधा छिन्नै शोणितौघपरिप्लुतै ।
गतासुभिरमित्रघ्न संवृता रणभूमय ॥ ३८
बाहुभिश्चन्दनादिग्धै साङ्गदै शुभभूषणै ।
सतलत्रै सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ॥ ३९
साङ्गलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतै
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥
बद्धचूडामणिवरै
शिरोभिश्च सकुण्डलै
रथांश्च बहुधा भग्नान्
हेमकिङ्किणिन शुभान् ॥ ४१
अश्वांश्च बहुधा पश्य
शोणितेन परिप्लुतान् ।
अनुकर्षानुपासङ्गान्
पताका विविधान् ध्वजान् ॥ ४२
योधाना च महाशङ्खान्
पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् ।
निरस्तजिह्वान्मातङ्गान्
शयानान्पर्वतोपमान् ॥ ४३
वैजयन्तीर्विचित्राश्च
हताश्च गजयोधिन
वारणाना परिस्तोमान्
सयुक्तानेककम्बलान् ॥ ४४
विपाटितविचित्राश्च रूपचित्रा कुथास्तथा
भिन्नाश्च बहुधा घण्टा पतद्भिश्चूर्णिता गजै
वैदूर्यमणिदण्डाश्च
पतिताश्चाङ्कुशान् भुवि ।
अश्वाना च युगापीडान्
रत्नचित्रानुरश्छदान् ॥ ४६
विद्धा सादिध्वजाग्रेषु
सुवर्णविकृता कुथा ।
विचित्रान्मणिचित्राश्च
जातरूपपरिष्कृतान् ॥ ४७
अश्वास्तरपरिस्तोमान्
राङ्कवान्पतितान्भुवि
चूडामणीन्नरेंद्राणा
विचित्रा काञ्चनस्रज ॥ ४८
छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च
चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलै ॥ ४९
कॢप्तश्मश्रुभिराकीर्णा पूर्णचन्द्रनिभैर्महीम् ।
कुमुदोत्पलपद्मानां खण्डै फुल्ल यथा सर
तथा महीभृता वक्त्रै कुमुदोत्पलसन्निभै ।
तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुद्युतित्विष ५१
पश्येमा नभसस्तुल्या शरन्नक्षत्रमालिनीम् ।
एतत्तवैवानुरूप कर्मार्जुन महाहवे ॥ ५२
दिवि वा देवराजस्य त्वया यत्कृतमाहवे ।
एव ता दर्शयन् कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ॥
गच्छन्नेवाशृणोच्छब्द दुर्योधनबले महत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोष भेरीपणवनि स्वनम् ५४
रथाश्वगजनादाश्च शस्त्रशब्दाश्च दारुणान् ।
प्रविश्य तद्बल कृष्णस्तुरगैर्वातवेगितै ॥ ५५

कलापान् अलकारान् ॥ २९ ॥ आकीर्णान् सर्वतोविक्षिप्तान् ॥ ३१ ॥ वाजाना शरीरैरिति सम्बन्ध दैर्घ्यमार्षम् ॥ ३७ ॥

पाण्ड्येनाभ्यर्दितं सैन्यं
त्वदीयं वीक्ष्य विस्मितः ।
स हि नानाविधैर्बाणै-
रिष्वस्त्रप्रवरो युधि ॥ ५६
न्यहनद्द्विषतां पूगान्
गतासूनन्तको यथा ।
गजवाजिमनुष्याणां
शरीराणि शितैः शरैः ॥ ५७
भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो
विदेहासूनपातयत् ।
शत्रुप्रवीरैरस्त्राणि
नानाशस्त्राणि सायकैः
छित्त्वा तानवधीच्छत्रून्
पाण्ड्यः शक्र इवासुरान् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

२०

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः ।
न त्वस्य कर्म संग्रामे त्वया संजय कीर्तितम्
तस्य विस्तरशो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमम्
शिक्षां प्रभावं वीर्यं च प्रमाणं दर्पमेव च ॥ २
संजय उवाच ।
भीष्मद्रोण-कृप द्रौणि-कर्णार्जुन जनार्दनान्
समाप्तविद्यान्धनुषि श्रेष्ठान्यान्मन्यसे रथान्
यो ह्याक्षिपति वीर्येण सर्वानेतान्महारथान्
न मेने चात्मना तुल्यं कञ्चिदेव नरेश्वरम् ४
तुल्यतां द्रोणभीष्माभ्या-
मात्मनो यो न मृष्यते ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां च
न्यूनतां नैच्छतात्मनि ॥ ५
स पाण्ड्यो नृपतिः श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः
कर्णस्यानीकमहनत् पराभूत इवान्तकः ॥ ६
तदुदीर्णरथाश्वं च पत्तिप्रवरसंकुलम् ।
कुलालचक्रवद्भ्रान्तं पाण्ड्येनाभ्याहतं बलात्
व्यश्वसूतध्वजरथान्
विप्रविद्धायुधद्विपान् ।
सम्यगस्तैः शरैः पाण्ड्यो
वायुर्मेघानिवाक्षिपत् ॥ ८
द्विरदान् द्विरदारोहान्विपताकायुधध्वजान्
सपादरक्षानहनद्वज्रेणाद्रीनिवाद्रिहा ॥ ९
सशक्तिप्रासतूणीरानश्वारोहान् हयानपि
पुलिन्द खस-बाह्लीक-निषादान्ध्रक-कुन्तलान्
दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च
शूरान् संग्रामकर्कशान् ।
विशस्त्रकवचान्बाणैः
कृत्वा चैवाकरोद्व्यसून् ॥ ११
चतुरङ्गं बलं बाणैर्निघ्नन्तं पाण्ड्यमाहवे ।
दृष्ट्वा द्रौणिरसम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तस्ततोऽभ्ययात्
आभाष्य चैनं मधुरमभीतं तमभीतवत् ।
प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाह्वयत् १३
राजन् कमलपत्राक्ष विशिष्टाभिजनश्रुत ।
वज्रसंहननप्रख्य प्रख्यातबलपौरुष ॥ १४
मुष्टिश्लिष्टायतज्यं च व्यायताभ्यां महद्धनु
दोर्भ्यां विस्फारयन् भासि महाजलदवद्भृशम्
शरवर्षैर्महावेगैरमित्रानभिवर्षतः ।
मदन्यं नानुपश्यामि प्रतिवीरं तवाहवे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

प्रोक्त इति ॥ १ ॥ पराभूतः प्रकोपितः ॥ ६ ॥ स पाड्यः व्यसूनकरोदिति द्वयोः संबन्धः ॥ १० ॥ मुष्टिश्लिष्टायतज्यं मुष्टिदेशे श्लिष्टा च आयता च ज्या यस्य तत्तथा । एकस्मिन्नेव क्षणे यद्धनुर्मण्डलाकारं चिपिटाकारं च दृश्यत इति भावः ॥ १५ ॥ वर्षतः मत् मत्तः । १६ ॥

रथ-द्विरद-पत्त्यश्वानेक प्रमथसे बहून्।
मृगसङ्घानिवारण्ये विभीर्भीमबलो हरि १७
महता रथघोषेण दिव भूमिं च नादयन्।
*वर्षति सस्यहा मेघो भासि ह्रादीव पार्थिव
सस्पृशान शरास्तीक्ष्णा
स्तूणादाशीविषोपमान्।
मयैवैकेन युध्यस्व
त्र्यम्बकेनान्धको यथा॥ १९
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा प्रहरेति च ताडित ।
कर्णिना द्रोणतनय विव्याध मलयध्वज २०
मर्मभेदिभिरत्युग्रैर्बाणैरग्निशिखोपमै ।
स्मयन्नभ्यहनद्द्रौणि पाण्ड्यमाचार्यसत्तम ॥
ततोऽपरान्सुतीक्ष्णाग्रा-
न्नाराचान्मर्मभेदिन ।
गत्या दशम्या सयुक्ता-
नश्वत्थामाऽप्यवासृजत्॥ २२
ताञ्शरानच्छिनत् पाण्ड्यो
नवभिर्निशितै शरै ।
चतुर्भिरर्दयच्चाश्वा-
नाशु ते व्यसवोऽभवन्॥ २३
अथ द्रोणसुतस्येषू-
स्ताञ्छित्त्वा निशितै शरै ।
धनुर्ज्या वितता पाण्ड्य
श्चिच्छेदादित्यतेजस ॥ २४
दिव्य धनुरथाविज्य कृत्वा द्रौणिरमित्रहा।
प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान्नरैरन्यान्हयोत्तमान्२५
तत शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विज ।
इषुसबाधमाकाशमकरोद्दिश एव च॥ २६
ततस्तानस्यत सर्वान्
द्रौणेर्बाणान्महात्मन ।
जानानोऽप्यक्षयान्पाण्ड्योऽ
शातयत्पुरुषर्षभ ॥ २७
प्रयुक्तास्तान्प्रयत्नेन छित्त्वा द्रौणेरिषूनरि ।
चक्ररक्षौ रणे तस्य प्राणुदन्निशितै शरै २८
अथारेर्लाघव दृष्ट्वा मण्डलीकृतकार्मुक ।
प्रास्यद्द्रोणसुतो बाणान् वृष्टिं पूषानुजो यथा
अष्टावष्टगवान्यूहु शकटानि यदायुधम्।
अह्नस्तदष्टभागेन द्रौणिश्चिक्षेप मारिष॥ ३०
तमन्तकमिव क्रुद्धमन्तकस्यान्तकोपमम्।
ये ये ददृशिरे तत्र विसञ्ज्ञा प्रायशोऽभवन्॥
पर्जन्य इव घर्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमा महीम्
आचार्यपुत्रस्ता सेना बाणवृष्ट्या व्यवीवृषत्
द्रौणिपर्जन्यमुक्ता ता
बाणवृष्टिं सुदु सहाम्।
वायव्यास्त्रेण सक्षिप्य
मुदा पाण्ड्यानिलोऽनुदत्॥ ३३
तस्य नानदत केतु चन्दनागुरुरूषितम्।
मलयप्रतिम द्रौणिश्छित्त्वाऽश्वाश्चतुरोऽहनत्
सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनि स्वनम्।
धनुश्छित्त्वाऽर्धचन्द्रेण तिलशो व्यधमद्रथम्
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य छित्त्वा सर्वायुधानि च
प्राप्तमप्यहित द्रौणिर्न जघान रणेप्सया ३६
एतस्मिन्नन्तरे कर्णो गजानीकमुपाद्रवत्।
द्रावयामास स तदा पाण्डवाना महद्बलम्
विरथान् रथिनश्चक्रे गजानश्वाश्च भारत।
गजान्बहुभिरानर्छच्छरै सन्नतपर्वभि ॥ ३८
अथ द्रौणिर्महेष्वास पाण्ड्य शत्रुनिबर्हणम्।
विरथ रथिना श्रेष्ठ नाहनद्युद्धकाक्षया॥ ३९

प्रमथसे प्रमथ्नासि ॥ १७॥ सस्यहा अतिवृष्ट्या धान्यहा ह्रादी गजन्॥१८॥ ताडित द्रौणिना मलयवत् कृत्रिमो ध्वजो यस्य मलयध्वज इति प्रवीरस्यैव नामान्तर वा ॥ २० ॥ गत्या दशम्या
'उन्मुख्यभिमुखी तिर्यङ्मन्दा गोमूत्रिका ध्रुवा ।
स्खलिता यमकाक्रान्ता क्रुष्टेतीषुगतीर्विदु ॥'
शिरोहृदयपार्श्वदेशस्पृशास्तिस्र । मदा-इषद्भिन्नत्वक् । **गोमूत्रिका—**कवचनिकृन्तनी सव्यापसव्यगामिनी । **ध्रुवा**-नियमेन लक्ष्यभेदिनी ।**स्खलिता**-लक्ष्यच्युता । **यमकाक्रान्ता**-लक्ष्य भित्त्वाऽसकृन्निर्गता। **क्रुष्टा**-लक्ष्यैकदेशस्य बाह्यादेर्हन्त्रीति नव गतय । दशमी गतिस्तु-शिरसा सह दूरपातिनी **अतिक्रुष्टा** नाम । तया गत्या प्रक्षिप्तानपि शरान् नवसख्याकान् नवभि शरै अच्छिनदिति सबन्ध ॥२२॥ पूषानुज पर्जन्य । पूषात्मज इति पाठेऽपि स एवार्थ । अष्टे सूर्यप्रभवत्वदर्शनात् ॥ २९ ॥ अष्टवृषभवाह्यानि अष्टौ शकटानि यदायुधसभार ऊहु वहन्ति तत्सर्व अह्नोऽष्टमभागेन यामार्धेन क्षीणमित्यर्थ ३०
* वर्षान्ते सस्यगा सूर्यो भाभिरादीपयन्निव इति पाठ ।

हतेश्वरो दन्तिवरः सुकल्पित-
स्त्वराभिसृष्टः प्रतिमार्गगो बली ।
तमाद्रवद्द्रौणिशराहतस्त्वरन्
जवेन कृत्वा प्रतिहस्तिगर्जितम् ॥
तं वारणं वारणयुद्धकोविदो
द्विपोत्तमं पर्वतसानुसन्निभम् ।
समभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्त्वर-
न्यथाद्रिशृङ्गं हरिरुन्नदंस्तथा ॥ ४१
स तोमरं भास्कररश्मिवर्चसं
बलास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः ।
ससर्ज शीघ्रं परिपीडयन् गजं
गुरोः सुतायाद्रिपतीश्वरो नदन् ४२
मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकै-
रलङ्कृतं चांशुकमाल्यमौक्तिकैः ।
हतो हतोऽसीत्यसकृन्मुदा नदन्
पराहनद्द्रौणिवराङ्गभूषणम् ॥ ४३
तदर्कचन्द्रग्रहपावकत्विषं
भृशातिपातात्पतितं विचूर्णितम् ।
महेन्द्रवज्राभिहतं महास्वनं
यथाद्रिशृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ४४
ततः प्रजज्वाल परेण मन्युना
पादाहतो नागपतिर्यथा तथा ।
समाददे चान्तकदण्डसन्निभा-
निषूनमित्रार्तिकरांश्चतुर्दश ॥ ४५

द्विपस्य पादाग्रकरान्स पञ्चभि-
र्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः
जघान षड्भिः षडनुत्तमत्विषः
स पाण्ड्यराजाऽनुचरान्महारथान्
सुदीर्घवृत्तौ वरचन्दनोक्षितौ
सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ ।
भुजौ धराया पतितौ नृपस्य तौ
विचेष्टतुस्तार्क्ष्यहताविवोरगौ ॥ ४७
शिरश्च तत्पूर्णशशिप्रभाननं
सरोषताम्रायतनेत्रमुन्नसम् ।
क्षितावपि भ्राजति तत्सकुण्डलं
विशाखयोर्मध्यगतः शशी यथा ४८
स तु द्विपः पञ्चभिरुत्तमेषुभिः
कृतः षडंशश्चतुरो नृपस्त्रिभिः ।
कृतो दशांशः कुशलेन युध्यता
यथा हविस्तद्दशदैवतं तथा ॥ ४९
स पादशो राक्षसभोजनान्बहून्
प्रदाय पाण्ड्योऽश्व-मनुष्य-कुञ्जरान्
स्वधामिवाप्य ज्वलनः पितृप्रिय-
स्ततः प्रशान्तः सलिलप्रवाहतः ५०
समाप्तविद्यं तु गुरोः सुतं नृपः
समाप्तकर्माणमुपेत्य ते सुतः ।
सुहृद्वृतोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा
जिते बलौ विष्णुमिवामरेश्वरः ५१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्ड्यवधे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

धृतराष्ट्र उवाच ।
पाण्ड्ये हते किमकरोदर्जुनो युधि सञ्जय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ॥ १

हतेश्वरो यः कश्चित् तं पाण्ड्यम् ॥ ४० ॥ मलयध्वजः पाड्यस्तं यदृच्छयागतं वारणं समभ्यतिष्ठत् ॥ ४१ ॥ बलेन अस्त्रसर्गे य उत्तमो यत्नस्तेन मन्युना च तैः परिपीडयन् अङ्कुशेन कोपयन् अद्रिपतिर्मलयस्तस्येश्वरः पांड्यः ॥४२॥ द्रौणेः वरांगभूषणं किरीटं तोमरेण पराहनत् ॥४३॥ इषून् समाददे द्रौणिरिति शेषः ४५ चतुरश्चतुरंशः एव स गजो दशधा भक्तो यथा दशहविष्कायामिष्टौ पिष्टपिण्डो दशधा क्रियते तथेत्यर्थः ॥४९॥ पाड्योऽश्वादीन् पादशः प्रदाय खंडयित्वा प्रशान्तः द्रौणिबाणैरिति शेषः । यथा स्वधां प्रेतशरीररूपं हविः प्राप्य पितृप्रियो ज्वलनः श्मशानाग्निः जलेन शाम्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥ समाप्तविद्यं सम्यगाप्तविद्यं समाप्तकर्माणं कृतकृत्यम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

पाण्ड्ये इति ॥ १ ॥

समाप्तविद्यो बलवान्
युक्तो वीर स पाण्डव ।
सर्वभूतेष्वनुज्ञात
शङ्करेण महात्मना ॥ २
तस्मान्महद्भय तीव्रममित्रघ्नाद्धनञ्जयात् ।
स यत्तत्राकरोत्पार्थस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३
सञ्जय उवाच
हते पाण्ड्येऽर्जुन कृष्णस्त्वरन्नाह वचो हितम्
पश्यामि नाह राजानमपयाताश्च पाण्डवान्
निवृत्तैश्च पुन पार्थैर्भग्न शत्रुबल महत् ।
अश्वत्थाम्नश्च सङ्कल्पाद्धता कर्णेन सृञ्जया
तथाऽश्व-रथ-नागाना कृत च कदन महत्
सर्वमाख्यातवान्वीरो वासुदेव किरीटिने ६
एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातुर्घोर महद्भयम् ।
वाहयाश्वान् हृषीकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डव
तत प्रायाद्धृषीकेशो रथेनाप्रतियोधिना ।
दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत्समागम ॥ ८
तत पुन समाजग्मुरभीता कुरुपाण्डवा ।
भीमसेनमुखा पार्था सूतपुत्रमुखा वयम् ९
तत प्रववृते भूय सग्रामो राजसत्तम ।
कर्णस्य पाण्डवाना च यमराष्ट्रविवर्धन १०
धनूषि बाणान्परिघानसि-पट्टिश-तोमरान्
मुसलानि भुशुण्डीश्च सशक्त्यृष्टिपरश्वधान्
गदा प्रासान् शितान् कुन्तान्
भिन्दिपालान्महाङ्कुशान् ।
प्रगृह्य क्षिप्रमापेतु
परस्परजिघासया ॥ १२
बाणज्यातलशब्देन द्या दिश प्रदिशो वियत्
पृथिवी नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययु परान्
तेन शब्देन महता सहृष्टाश्चक्रुराहवम् ।
वीरा वीरैर्महाघोर कलहान्त तितीर्षव १४
ज्यातलत्रधनु शब्द कुञ्जराणा च बृहताम् ।
पादाताना च पतता नृणा नादो महानभूत्
तालशब्दाश्च विविधा-
ञ्छूराणा चाभिगर्जताम् ।
श्रुत्वा तत्र भृश त्रेसु
पेतुर्मम्लुश्च सैनिका ॥ १६
तेषा निनदता चैव शस्त्रवर्ष च मुञ्चताम् ।
बहूनाधिरथिर्वीर प्रममाथेषुभि परान् १७
पञ्च पञ्चालवीराणा रथान्दश च पञ्च च ।
साश्वसूतध्वजान्कर्ण शरैर्निन्ये यमक्षयम् १८
योधमुख्या महावीर्या पाण्डूना कर्णमाहवे
शीघ्रास्त्रास्तूर्णमावृत्य परिवव्रु समन्तत १९
तत कर्णो द्विषत्सेना शरवर्षैर्विलोडयन् ।
विजगाहाण्डजाकीर्णा पद्मिनीमिव यूथप ॥
द्विषन्मध्यमवस्कन्द्य
राधेयो धनुरुत्तमम् ।
विधुन्वान शितैर्बाणै
शिरास्युन्मथ्य पातयत् ॥ २१
चर्मवर्माणि सच्छिन्नान्यपतन्भुवि देहिनाम् ।
विषेहुर्नास्य सस्पर्श द्वितीयस्य पतत्रिण २२
वर्मदेहासुमथनैर्धनुष प्रच्युतै शरै ।
मौर्व्या तलत्रे न्यहनत्कशया वाजिनो यथा
पाण्डुसृञ्जयपञ्चालाञ्छरगोचरमागतान् ।
ममर्द तरसा कर्ण सिंहो मृगगणानिव २४
तत पाञ्चालराजश्च द्रौपदेयाश्च मारिष
यमौ च युयुधानश्च सहिता कर्णमभ्ययु २५
तेषु व्यायच्छमानेषु कुरु-पञ्चाल-पाण्डुषु ।
प्रियानसूत्रणे त्यक्त्वा योधा जघ्नु परस्परम् ॥
सुसनद्धा कवचिन सशिरस्त्राणभूषणा ।
गदाभिर्मुसलैश्चान्ये परिघैश्च महाबला २७
समभ्यधावन्त भृश कालदण्डैरिवोद्यतै ।
नर्दन्तश्चाह्वयन्तश्च प्रवल्गन्तश्च मारिष ॥ २८
ततो निजघ्नुरन्योन्य पेतुश्चान्योन्यताडिता
वमन्तो रुधिर गात्रैर्विमस्तिष्केक्षणायुधा ॥
दन्तपूर्णै सरुधिरैर्वक्त्रैर्दाडिमसन्निभै ।
जीवन्त इव चाप्येके तस्थु शस्त्रोपबृहिता
परश्वधैश्चाप्यपरे पट्टिशैरसिभिस्तथा ।
शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च नखर-प्रास-तोमरै ॥

अनुज्ञात त्वमजय्यो भविष्यसीत्यनुगृहीत ॥ २ ॥ राजान युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ भ्रातु युधिष्ठिरस्य ॥ ७ ॥ द्या स्वर्ग वियत् अन्तरिक्षम् ॥ १३ ॥ अण्डजैर्जलपक्षिभि सारसादिभि आकीर्णा व्याप्ताम् ॥ २० ॥ अवस्कन्द्य निपत्य उन्मथ्य मार्गादन्यत्र दूरे इत्यर्थ ॥२१॥ असुमथनै असव प्राणा उन्मथ्यन्त्येभिस्तै मौर्वीच्युतै शरैर्बाणै तलत्रे ज्याघातवारणस्थाने न्यहनत् यथा ते शरसन्धातु न शक्नुवन्ति तथा चकारेत्यर्थ ॥ २३ ॥ व्यायच्छमानेषु यतमानेषु ॥ २६ ॥ विमस्तिष्केक्षणायुधा मस्तिष्क शिरोभागस्थमांसपिण्ड ॥२९॥ परश्वधै ततक्षु पट्टिशैरसिभिश्च चिच्छिदु शक्तिभिर्बिभिदु भिन्दिपालैश्चिक्षिपु नखरै सचकर्तु प्रासतोमरैर्जघ्नु ॥ ३१ ॥

ततश्चुश्चिच्छिदुश्चान्ये बिभिदुश्चिक्षिपुस्तथा।
सञ्चकर्तुश्च जघ्नुश्च क्रुद्धा रणमहार्णवे॥ ३२
पेतुरन्योन्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिता ।
क्षरन्त सुरस रक्त प्रकृत्ताश्चन्दना इव॥ ३३
रथै रथा विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिन
नरैर्नरा हता पेतुरश्वाश्चाश्वै सहस्रश ॥ ३४
ध्वजा शिरासि छत्राणि
द्विपहस्ता नृणा भुजा ।
क्षुरैर्भल्लार्धचन्द्रैश्च
च्छिन्ना पेतुर्महीतले॥ ३५
नराश्च नागान्सरथान् हयान्ममृदुराहवे ।
अश्वारोहैर्हता शूराश्छिन्नहस्ताश्च दन्तिन
सपताका ध्वजा पेतुर्विशीर्णा इव पर्वता ।
पत्तिभिश्च समाप्लुत्य द्विरदा स्यन्दनास्तथा
हताश्च हन्यमानाश्च
पतिताश्चैव सर्वश ।
अश्वारोहा समासाद्य
त्वरिता पत्तिभिर्हता ॥ ३८
सादिभि पत्तिसघाश्च निहता युधि शेरते।
मृदितानीव पद्मानि प्रम्लाना इव च स्रज
हताना वदनान्यासन् गात्राणि च महाहवे
रूपाण्यत्यर्थकान्तानि द्विरदाश्वनृणा नृप ।
समुन्नानीव वस्त्राणि ययुर्दुर्दर्शता पराम् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
एकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥

२२

सञ्जय उवाच ।
हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिता
धृष्टद्युम्न जिघासन्त क्रुद्धा पार्षतमभ्ययु ॥
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिन
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्ताम्रलिप्तका
मेकला कोशला मद्रा दशार्णा निषधास्तथा
गजयुद्धेषु कुशला कलिङ्गै सह भारत ॥ ३
शर-तोमर-नाराचैर्वृष्टिमन्त इवाम्बुदा ।
सिषिचुस्ते तत सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ॥ ४
तान्संमिमर्दिषून्नागान् पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्भृशम्
चोदितान्पार्षतो बाणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत् ॥
एकैक दशभि षड्भिरष्टाभिरपि भारत ।
द्विरदानभिविव्याध क्षिप्तैर्गिरिनिभाञ्शरै ॥
प्रच्छाद्यमान द्विरदैर्मेघैरिव दिवाकरम् ।
प्रययु पाण्डुपञ्चाला नदन्तो निशितायुधा
तान्नागानभिवर्षन्तो ज्यातन्त्रीतलनादितै ।
वीरनृत्यं प्रनृत्यन्त शूरतालप्रचोदितै ।
नकुल सहदेवश्च द्रौपदेया प्रभद्रका ॥ ८
सात्यकिश्च शिखण्डी च
चेकितानश्च वीर्यवान् ।
समन्तात्सिषिचुर्वीरा
मेघास्तोयैरिवाचलान् ॥ ९
ते म्लेच्छै प्रेषिता नागा
नरानश्वान् रथानपि ।
हस्तैराक्षिप्य ममृदु
पद्भिश्चाप्यतिमन्यव ॥ १०
बिभिदुश्च विषाणाग्रै समाक्षिप्य च चिक्षिपु
विषाणलग्नाश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणा ॥
प्रमुखे वर्तमान तु द्विपमङ्गस्य सात्यकि ।
नाराचेनोग्रवेगेन भित्त्वा मर्माण्यपातयत् ॥
तस्यावर्जितकायस्य द्विरदादुत्पतिष्यत ।
नाराचेनाहनद्वक्ष सात्यकि सोऽपतद्भुवि ॥
पुण्ड्रस्यापततो नाग चलन्तमिव पर्वतम् ।
सहदेव प्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनत्त्रिभि ॥ १४
विपताक वियन्तार विवर्मध्वजजीवितम् ।
त कृत्वा द्विरद भूय सहदेवोऽङ्गमभ्ययात्

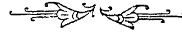
सुरस स्निग्ध प्रकृत्ताश्छिन्नाश्चन्दना रक्तचन्दना ॥ ३३ ॥ समाप्लुत्य समुखमुत्प्लुत्य ॥ ३८ ॥ पद्मानीव वदनानि स्रज इव गात्राणि ॥ ३९ ॥ समुन्नानि क्षारक्लिन्नानि मलिनानि ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥

२२

हस्तिभिरिति ॥ १ ॥ पार्ष्णि पादस्य पश्चाद्भाग अङ्गुष्ठ प्रसिद्ध । अङ्कुश प्रतोद पार्ष्ण्यङ्कुश अङ्गुष्ठाङ्कुशश्चेति द्वौ केवलाङ्कुशश्च तै ॥ ५ ॥ प्रच्छाद्यमान धृष्टद्युम्नम् ॥ ७ ॥ आवर्जित प्रहारवचनेन रक्षित कायो येन तस्य ॥ १३ ॥

सहदेव तु नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
नाराचैर्यमदण्डाभैस्त्रिभिर्नाग शतेन तम् ॥
दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिक्षेप तोमरान् ।
नकुलाय शतान्यष्टौ त्रिधैकैक तु सोऽच्छिनत्
तथाऽर्धचन्द्रेण शिरस्तस्य चिच्छेद पाण्डव
स पपात हतो म्लेच्छस्तेनैव सह दन्तिना ॥
अथाङ्गपुत्रे निहते हस्तिशिक्षाविशारदे ।
अङ्गा क्रुद्धा महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययु ॥
चलत्पताकै सुमुखैर्हेमकक्षातनुच्छदै ।
मिमर्दयिषन्तस्त्वरिता प्रदीप्तैरिव पर्वतै ॥२०
मेकलोत्कलकालिङ्गा निषधास्ताम्रलिप्तका
शरतोमरवर्षाणि विमुञ्चन्तो जिघांसव ॥
तैश्छाद्यमान नकुल दिवाकरमिवाम्बुदै ।
परिपेतु सुसरब्धा पाण्डु-पञ्चाल-सोमका
ततस्तदभवद्युद्ध रथिना हस्तिभि सह ।
सृजता शरवर्षाणि तोमराश्च सहस्रश ।
नागाना प्रास्फुटन् कुम्भा
मर्माणि विविधानि च ।
दन्ताश्चैवातिविद्धाना
नाराचैर्भूषणानि च ॥ २८
तेषामष्टौ महानागाश्चतु षष्ट्या सुतेजनै ।
सहदेवो जघानाशु तेऽपतन् सह सादिभि
अञ्जोगतिभिरायस्य प्रयत्नाद्धनुरुत्तमम् ।
नाराचैरहनन्नागान्नकुल कुलनन्दन ॥ २६
तत पाञ्चाल्यशैनेयौ
द्रौपदेया प्रभद्रका ।
शिखण्डी च महानागान्
सिषिचु शरवृष्टिभि ॥ २७
ते पाण्डुयोधाम्बुधरै शत्रुद्विरदपर्वता ।
बाणवर्षैर्हता पेतुर्वज्रवर्षैरिवाचला ॥ २८
एव हत्वा तव गजास्ते पाण्डुरथकुञ्जरा ।
द्रुता सेनामवैक्षन्त भिन्नकूलामिवापगाम् ॥
ता ते सेना समालोड्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिका
विक्षोभयित्वा च पुन कर्ण समभिदुद्रुवु ३०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नकुलयुद्धे
द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२॥

२३

सञ्जय उवाच ।
सहदेव तथा क्रुद्ध दहन्त तव वाहिनीम् ।
दु शासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात्
तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथा ।
सिहनादरवाश्चक्रुर्वासास्याधुदुधुवुश्च ह ॥ २
ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना ।
पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्बाणैर्वक्षस्यभिहतो बली ३
सहदेवस्ततो राज
न्नाराचेन तवात्मजम् ।
विद्ध्वा विद्ध्या च सप्तत्या
सारथिं च त्रिभि शरै ॥ ४
दु शासनस्ततश्चाप छित्त्वा राजन्महाहवे ।
सहदेव त्रिसप्तत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
सहदेवस्तु सक्रुद्ध खड्ग गृह्य महाहवे ।
आविध्य प्रासृजत्तूर्ण तव पुत्ररथ प्रति ॥ ६
समार्गणगुण चाप छित्त्वा तस्य महानसि ।
निपपात ततो भूमौ च्युत सर्प इवाम्बरात् ७
अथान्यद्धनुरादाय सहदेव प्रतापवान् ।
दु शासनाय चिक्षेप बाणमन्तकर तत ॥ ८
तमापतन्त विशिख यमदण्डोपमत्विषम् ।
खड्गेन शितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरव ९
ततस्त निशित खड्गमाविध्य युधि सत्वर ।
धनुश्चान्यत्समादाय शर जग्राह वीर्यवान् ॥
तमापतन्त सहसा निस्त्रिश निशितै शरै ।
पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ११
ततो बाणाश्चतु षष्टि तव पुत्रो महारणे ।
सहदेवरथ तूर्ण प्रेषयामास भारत ॥ १२
ताञ्छरान्समरे राजन् वेगेनापततो बहून् ।
एकैक पञ्चभिर्बाणै सहदेवो न्यकृन्तत १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

२३

सहेति । १ ॥ आदुधुवु भ्रामितवन्त ॥ २ ॥

सनिवार्य महाबाणास्तव पुत्रेण प्रेषितान् ।
अथास्मै सुबहून्बाणान्प्रेषयामास संयुगे १४
तान्बाणांस्तव पुत्रोऽपि
छित्त्वैकैकं त्रिभिः शरैः ।
ननाद सुमहानादं
दारयाणो वसुन्धराम् ॥ १५
ततो दुःशासनो राजन्
विद्ध्वा पाण्डुसुतं रणे ।
सारथिं नवभिर्बाणैर्
माद्रेयस्य समार्पयत् ॥ १६
ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम् ॥
विकृष्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् ।
स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत्
प्राविशद्धरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः ।
ततः सम्मुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ॥ १९
मूढं चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथम्
अपोवाह भृशं त्रस्तो वध्यमानः शितैः शरैः
पराजित्य रणे तं तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः ।
दुर्योधनबलं दृष्ट्वा प्रममाथ समन्ततः ॥ २१
पिपीलिकपुटं राजन्यथा मृदूनन्नरो रुषा ।
तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत २२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेव-दुःशासनयुद्धे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सञ्जय उवाच ।
नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरूथिनीम् ।
कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास वै रुषा १
नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
चिरस्य बत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा २
पश्य मां त्वं रणे पाप चक्षुर्विषयमागतम् ।
त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ३
त्वद्दोषात् कुरवः क्षीणाः
समासाद्य परस्परम् ।
त्वामद्य समरे हत्वा
कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ॥ ४
एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः ।
सदृशं राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ॥ ५
प्रहरस्व च मे वीर पश्यामस्तव पौरुषम् ।
कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कत्थितुमर्हसि ॥ ६
अनुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तितः
प्रयुध्यस्व मया शक्त्या हनिष्ये दर्पमेव ते ७
इत्युक्त्वा प्राहरत्तूर्णं पाण्डुपुत्राय सूतजः ।
विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः
नकुलस्तु ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत ।
अशीत्याशीविषप्रख्यैः सूतपुत्रमविध्यत ॥ ९
तस्य कर्णो धनुश्छित्त्वा
स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।
त्रिंशता परमेष्वासः
शरैः पाण्डवमर्दयत् ॥ १०
ते तस्य कवचं भित्त्वा
पपुः शोणितमाहवे ।
आशीविषा यथा नागा
भित्त्वा गां सलिलं पपुः ॥ ११
अथान्यद्धनुरादाय
हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
कर्णं विव्याध सप्तत्या
सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ १२
ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कर्णस्य धनुराच्छिनत् ॥
अथैनं छिन्नधन्वानं सायकानां शतैस्त्रिभिः ।
आजघ्ने प्रहसन्वीरं सर्वलोकमहारथम् ॥ १४
कर्णमभ्यर्दितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष ।
विस्मयं परमं जग्मू रथिनः सह दैवतैः ॥ १५
अथान्यद्धनुरादाय कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्जत्रुदेशे समार्पयत् ॥ १६
तत्रस्थैरथ तैर्बाणैर्माद्रीपुत्रो व्यरोचयत ।
स्वरश्मिभिरिवादित्यो भुवने विसृजन्प्रभाम्
नकुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥

पिपीलिकपुटं पिपीलिकावासपटलम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नै०भा० त्रयोविंशोऽध्यायः २३॥

२४

नकुलमिति । रभसं रणोत्सुकम् ॥ १ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् ।
नकुलस्य ततो बाणै समन्ताच्छादयद्दिश ॥
सछाद्यमान सहसा कर्णचापच्युतै शरै ।
चिच्छेद स शरास्तूर्ण शरैरेव महारथ ॥२०
ततो बाणमय जाल वितत व्योम्नि दृश्यते
खद्योतानामिव व्रातै सपतद्भिर्यथा नभ ॥
तैर्विमुक्तै शरशतैश्छादित गगन तदा ।
शलभाना यथा व्रातैस्तद्वदासीद्विशापते ॥२२
ते शरा हेमविकृता सम्पतन्तो मुहुर्मुहु ।
श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चा श्रेणीकृता इव
बाणजालावृते व्योम्नि छादिते च दिवाकरे।
न स्म सपतते भूम्या किंचिदप्यन्तरिक्षगम्॥
निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसधै समन्तत ।
व्यरोचेता महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ॥
कर्णचापच्युतैर्बाणैर्वध्यमानास्तु सोमका ।
अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनार्ता भृशार्दिता ॥
नकुलस्य तथा बाणैर्हन्यमाना चमूस्तव ।
व्यशीर्यत दिशो राजन्वातनुन्ना इवाम्बुदा ॥
ते सेने हन्यमाने तु ताभ्या दिव्यैर्महाशरै ।
शरपातमपाक्रम्य तस्थतु प्रेक्षिके तदा ॥ २८
प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयो शरै
अविध्येता महात्मानावन्योन्य शरवृष्टिभि
विदर्शयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्धनि ।
छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैषिणौ ॥३०
नकुलेन शरा मुक्ता कङ्कबर्हिणवासस ।
सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्त यथाऽम्बरे ॥ ३१
तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिता परमाहवे ।
पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शरा ॥
शरवेश्मप्रविष्टौ तौ ददृशाते न कैश्चन ।
सूर्याचन्द्रमसौ राजञ्छाद्यमानौ घनैरिव ॥
तत क्रुद्धो रणे कर्ण कृत्वा घोरतर वपु ।
पाण्डव छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभि ॥
सोऽतिच्छन्नो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डव ।
न चकार व्यथा राजन् भास्करो जलदैर्यथा
तत प्रहस्याधिरथि शरजालानि मारिष ।
प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रश ॥ ३६
एकच्छायमभूत्सर्व तस्य बाणैर्महात्मन ।
अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे सपतद्भि शरोत्तमै ॥
तत कर्णो महाराज धनुश्छित्त्वा महात्मन
सारथिं पातयामास रथनीडाद्धसन्निव ॥ ३८
ततोऽश्वाश्चतुरश्चास्य चतुर्भिर्निशितै शरै ।
यमस्य भवन तूर्ण प्रेषयामास भारत ॥ ३९
अथास्य त रथ दिव्य तिलशो व्यधमच्छरैः
पताका चक्ररक्षांश्च गदा खड्ग च मारिष ॥
शतचन्द्र च तच्चर्म सर्वोपकरणानि च ।
हताश्वो विरथश्चैव विवर्मा च विशापते ॥
अवतीर्य रथात्तूर्ण परिघ गृह्य धिष्ठित ।
तमुद्यत महाघोर परिघ तस्य सूतज ॥ ४२
व्यहनत्सायकै राजन्सुतीक्ष्णैर्भारसाधनै ।
व्यायुध चैनमालक्ष्य शरै सन्नतपर्वभि ॥
आर्पयद्बहुभि कर्णो न चैन समपीडयत् ।
स हन्यमान समरे कृतास्त्रेण बलीयसा ॥
प्राद्रवत्सहसा राजन्नकुलो व्याकुलेन्द्रिय ।
तमभिद्रुत्य राधेय प्रहसन्वै पुन पुन ॥ ४५
सज्यमस्य धनु कण्ठे व्यवासृजत भारत ।
तत स शुशुभे राजन्कण्ठासक्तमहाधनु ॥
परिवेषमनुप्राप्तो यथा स्याद्व्योम्नि चन्द्रमा ।
यथैव चासितो मेघ शक्रचापेन शोभित ॥
तमब्रवीत्तत कर्णो व्यर्थ व्याहृतवानसि ।
वदेदानी पुनर्हृष्टो वध्यमान पुन पुन ॥ ४८
मा योत्सी कुरुभि सार्ध बलवद्भिश्च पाडव
सदृशैस्तात युध्यस्व व्रीडा मा कुरु पाण्डव
गृह वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्णफाल्गुनौ
एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्जयत त तदा ॥
वधप्राप्त तु त शूरो नाहनद्धर्मवित्तदा ।
स्मृत्वा कुन्त्या वचो राजस्तत एन व्यसर्जयत
विसृष्ट पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना
व्रीडन्निव जगामाथ युधिष्ठिररथ प्रति ॥ ५२
आरुरोह रथ चापि सूतपुत्रप्रतापित ।
नि श्वसन् दु खसन्तप्त कुम्भस्थ इव पन्नग ५३
त विजित्याथ कर्णोऽपि
पञ्चालांस्त्वरितो ययौ ।
रथेनातिपताकेन
चन्द्रवर्णहयेन च ॥ ५४
तत्राक्रन्दो महानासीत्पाण्डवाना विशापते
दृष्ट्वा सेनापतिं यान्त पञ्चालाना रथव्रजान्
तत्राकरोन्महाराज कदन सूतनन्दन ।
मध्य प्राप्ते दिनकरे चक्रवद्विचरन्प्रभु ॥ ५६
भग्नचक्रै रथै कैश्चिच्छिन्नध्वजपताकिभि ।
हताश्वैर्हतसूतैश्च भग्नाक्षैश्चैव मारिष ॥ ५७
ह्रियमाणानपश्याम पञ्चालाना रथव्रजान् ।
तत्र तत्र च सम्भ्रान्ता विचेरुरथ कुञ्जरा ॥

दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने ।
भिन्नकुम्भार्द्ररुधिराश्छिन्नहस्ताश्च वारणा ॥
छिन्नगात्रावराश्चैव छिन्नवालधयोऽपरे ।
छिन्नाभ्राणीव सपेतुर्हन्यमाना महात्मना ॥
अपरे त्रासिता नागा नाराचशरतोमरै ।
तमेवाभिमुख जग्मु शलभा इव पावकम् ॥
अपरे निष्टनन्तश्च व्यदृश्यन्त महाद्विपा ।
क्षरन्त शोणित गात्रैर्नगा इव जलस्रवा ॥
उरश्छदैर्वियुक्ताश्च वालबन्धैश्च वाजिन ।
राजतैश्च तथा कास्यै सौवर्णैश्चैव भूषणै ॥
हीनाश्चाभरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्जितान् ।
चामरैश्च कुथाभिश्च तूणीरै पतितैरपि ॥ ६४
निहतै सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभितै ।
अपश्याम रणे तत्र भ्राम्यमाणान् हयोत्तमान्
प्रासै खड्गैश्च रहितानृष्टिभिश्चापि भारत ।
हयसादीनपश्याम कञ्चुकोष्णीषधारिण ॥
निहतान्वध्यमानाश्च वेपमानाश्च भारत ।
नागाङ्गावयवैर्हीनास्तत्र तत्रैव भारत ॥ ६७
रथान् हेमपरिष्कारान्सयुक्ताञ्जवनैर्हयै ।
भ्राम्यमाणानपश्याम हतेषु रथिषु द्रुतम् ॥
भग्नाक्षकूबरान्काश्चिद्भग्नचक्राश्च भारत ।
विपताकध्वजाश्चान्याञ्छिन्नेषादण्डबन्धुरान्
विहतान् रथिनस्तत्र धावमानास्ततस्तत ।
सूतपुत्रशरैस्तीक्ष्णैर्हन्यमानान्विशापते ॥ ७०
विशस्त्राश्च तथैवान्यान् सशस्त्राश्च हतान्बहून्
तारकाजालसछन्नान्वरघण्टाविशोभितान् ॥
नानावर्णविचित्राभि पताकाभिरलकृतान्
वारणाननुपश्याम धावमानान्समन्तत ॥७२
शिरासि बाहूनूरूश्च छिन्नानन्यास्तथैव च
कर्णचापच्युतैर्बाणैरपश्याम समन्तत ॥ ७३
महान्व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्वपद्यत ।
कर्णसायकनुन्नाना युध्यता च शितै शरै ॥
ते वध्यमाना समरे सूतपुत्रेण सृञ्जया ।
तमेवाभिमुख यान्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥
त दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथम् ।
क्षत्रिया वर्जयामासुर्युगान्ताग्निमिवोत्बणम्
हतशेषास्तु ये वीरा पञ्चालाना महारथा ।
तान्प्रभग्नान् द्रुतान्वीर पृष्ठतो विकिरञ्छरै
अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्णकवचध्वजान्
तापयामास तान्बाणै सूतपुत्रो महाबल ।
मध्यदिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमोनुद ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

२५

सञ्जय उवाच ।
युयुत्सु तव पुत्रस्य द्रावयन्त बल महत् ।
उलूको न्यपतत्तूर्ण तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
युयुत्सुश्च ततो राजञ्शितधारेण पत्रिणा ।
उलूक ताडयामास वज्रेणेव महाबलम् ॥ २
उलूकस्तु तत क्रुद्धस्तव पुत्रस्य सयुगे ।
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ताडयामास कर्णिना
तदपास्य धनुश्छिन्न युयुत्सुर्वेगवत्तरम् ।
अन्यदादत्त सुमहच्चाप सरक्तलोचन ॥ ४
शाकुनिं तु तत षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ
सारथिं त्रिभिरानर्छत्त च भूयो व्यविध्यत
उलूकस्तत तु विंशत्या विद्ध्वा स्वर्णविभूषितै
ध्वजमस्य समरे क्रुद्धो ध्वज चिच्छेद काञ्चनं
स छिन्नयष्टि सुमहाञ्शीर्यमाणो महाध्वज
पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सो काञ्चनध्वज
ध्वजमुन्मथित दृष्ट्वा युयुत्सु क्रोधमूर्च्छित ।
उलूक पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ८
उलूकस्तस्य समरे तैलधौतेन मारिष ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन यन्तुर्भरतसत्तम ॥ ९
तच्छिन्नमपतद्भूमौ युयुत्सो सारथेस्तदा ।
तारारूप यथा चित्र निपपात महीतले ॥ १०
जघान चतुरोश्वाश्च त च विव्याध पञ्चभि
सोऽतिविद्धो बलवना प्रत्यपायाद्रथान्तरम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

२५

युयुत्सुमिति ॥ १ ॥

न निर्जित्य रणे राजन्नुलूकस्त्वरितो ययौ ।
पाञ्चालान्सृञ्जयाश्चैव विनिघ्नन्निशितैः शरैः
शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे निमेषार्धादसंभ्रमम् ॥ १३
हताश्वे तु रथे तिष्ठञ्शतानीको महारथः ।
गदां चिक्षेप संक्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ॥१४
सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हयांश्चैव ससारथीन्
पपात धरणीं तूर्णं दारयन्तीव भारत ॥ १५
तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्तिवर्धनौ ।
व्यपाक्रमेतां युद्धात्तु प्रेक्षमाणौ परस्परम् ॥
पुत्रस्तु तव संभ्रान्तो विविंशो रथमारुहत् ।
शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः
सुतसोमं तु शकुनिर्विद्ध्वा तु निशितैः शरैः
नाकम्पयत संक्रुद्धो वार्यौघ इव पर्वतम् ॥
सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
शरैरनेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ १९

तांञ्शराञ्शकुनिस्तूर्णं
चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः ।
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च
जितकाशी च संयुगे ॥ २०

निवार्य समरे चापि शरांस्तान्निशितैः शरैः ।
आजघान सुसंक्रुद्धः सुतसोमं त्रिभिः शरैः ॥
तस्याश्वान् केतनं सूतं तिलशो व्यधमच्छरैः
स्यालस्तव महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥
हताश्वो विरथश्चैव छिन्नकेतुश्च मारिष ।
धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथाद्भूमावतिष्ठत ॥ २३

व्यसृजत्सायकांश्चैव
स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
छादयामास समरे
तव स्यालस्य तं रथम् ॥ २४

शलभानामिव व्रातांञ्शरव्रातान्महारथः ।
रथोपगान्समीक्ष्यैव विव्यथे नैव सौबलः ॥

प्रममाथ शरांस्तस्य
शरव्रातैर्महायशाः ।
तत्रातुष्यन्त योधाश्च
सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः ॥ २६

सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वा श्रद्धेयमद्भुतम् ।
रथस्थं शकुनिं यस्तु पदातिः समयोधयत् ॥
तस्य तीक्ष्णैर्महावेगैर्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
व्यहनत्कार्मुकं राजंस्तूणीरांश्चैव सर्वशः ॥
स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यम्य चानदत्
वैदूर्योत्पलवर्णाभं दन्तिदन्तमयत्सरुम् ॥२९
भ्राम्यमाणं ततस्तं तु विमलाम्बरवर्चसम्
कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ॥
सोऽचरत्सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः
चतुर्दश महाराज शिक्षाबलसमन्वितः ॥३१
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम्
संपातसमुदीर्णे च दर्शयामास संयुगे ॥ ३२
सौबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिक्षेप वीर्यवान् ।
तानापतत एवाशु चिच्छेद परमासिना ॥
ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः परवीरहा ।
प्राहिणोत्सुतसोमाय शरानाशीविषोपमान्
चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिक्षया च बलेन च
दर्शयँल्लाघवं युद्धे तार्क्ष्यतुल्यपराक्रमः ॥३५
तस्य संचरतो राजन् मण्डलावर्तने तदा ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गं चिच्छेद सुप्रभम् ॥

स च्छिन्नः सहसा भूमौ
निपपात महानसिः ।
अर्धमस्य स्थितं हस्ते
सुत्सरोस्तत्र भारत ॥ ३७

छिन्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमवप्लुत्य पदानि षट्
प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ॥
तच्छित्त्वा सगुणं चापं रणे तस्य महात्मनः
पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषितम् ॥३९
सुतसोमस्ततोऽगच्छच्छ्रुतकीर्तेर्महारथम् ।
सौबलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यत्सुदुर्जयम् ॥
अभ्ययात्पाण्डवानीकं निघ्नञ्शत्रुगणान् बहून्
तत्र नादो महानासीत्पाण्डवानां विशांपते
सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् ।
तान्यनीकानि दृप्तानि शस्त्रवन्ति महान्ति च
द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौबलेन महात्मना ।
यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द ह ।
तथैव पाण्डवीं सेनां सौबलेयो व्यनाशयत् ॥

मण्डलानि भ्रान्तमुद्भ्रान्तमित्यादीन्मार्गान् अनुलोमविलोमभेदेन द्विगुणतया चतुर्दश ॥ ३१ ॥ मण्डलानां आवर्तने अनुलोमविलोमाभ्यासे ॥ ३६ ॥ अस्य असेः सुत्सरोः शोभनमुष्टेः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतसोमसौबलयुद्धे
पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

२६

सञ्जय उवाच ।
धृष्टद्युम्न कृपो राजन् वारयामास सयुगे ।
यथा दृष्ट्वा वने सिंह शरभो वारयेद्युधि ॥ १
निरुद्ध पार्षतस्तेन गौतमेन बलीयसा ।
पदात्पद विचलितु नाशकत्तत्र भारत ॥ २
गौतमस्य रथ दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथ प्रति ।
वित्रेसु सर्वभूतानि क्षय प्राप्त च मेनिरे ॥ ३
तत्रावोचन्विमनसो रथिन सादिनस्तथा ।
द्रोणस्य निधनान्नून सक्रुद्धो द्विपदा वर ॥
शारद्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधी ॥
अपि स्वस्ति भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥
अपीय वाहिनी कृत्स्ना मुच्येत महतो भयात्
अप्यय ब्राह्मण सर्वान्न नो हन्यात्समागतान्
यादृश दृश्यते रूपमन्तकप्रतिम भृशम् ।
गमिष्यत्यद्य पदवी भारद्वाजस्य गौतम ७
आचार्य क्षिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि
अस्त्रवान्वीर्यसपन्न क्रोधेन च समन्वित ८
पार्षतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते ।
इत्येव विविधा वाचस्तावकाना परै सह ९
व्यश्रूयन्त महाराज तयोस्तत्र समागमे ।
विनि श्वस्य तत क्रोधात्कृप शारद्वतो नृप
पार्षत चार्दयामास निश्चेष्ट सर्वमर्मसु ।
स हन्यमान· समरे गौतमेन महात्मना ११
कर्तव्य न स्म जानाति मोहेन महताऽऽवृत
तमब्रवीत्ततो यन्ता कच्चित् क्षेम तु पार्षत १२
ईदृश व्यसन युद्धे न ते दृष्ट मया क्वचित् ।
दैवयोगात्तु ते बाणा नापतन्मर्मभेदिन १३
प्रेषिता द्विजमुख्येन मर्माण्युद्दिश्य सर्वत ।
व्यावर्तये रथ तूर्ण नदीवेगमिवार्णवात् ॥ १४
अवध्य ब्राह्मण मन्ये येन ते विक्रमो हत ।
धृष्टद्युम्नस्ततो राजञ्शनकैरब्रवीद्वच ॥ १५
मुह्यते मे मनस्तात गात्रस्वेदश्च जायते ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च सारथे ॥ १६
वर्जयन् ब्राह्मण युद्धे शनैर्याहि यतोऽर्जुन ।
अर्जुन भीमसेन वा समरे प्राप्य सारथे १७
क्षेममद्य भवेदेवमेषा मे नैष्ठिकी मति ।
तत प्रायान्महाराज सारथिस्त्वरयन् हयान्
यतो भीमो महेष्वासो युयुधे तव सैनिकै ।
प्रद्रुत च रथ दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ १९
किरञ्शरशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा ।
शङ्ख च पूरयामास मुहुर्मुहुररिंदम· ॥ २०
पार्षत त्रासयामास महेन्द्रो नमुचि यथा ।
शिखण्डिन तु समरे भीष्ममृत्यु दुरासदम् २१
हार्दिक्यो वारयामास स्मयन्निव मुहुर्मुहु ।
शिखण्डी तु समासाद्य हृदिकाना महारथम्
पञ्चभिर्निशितैर्भल्लैर्जत्रुदेशे समाहनत् ।
कृतवर्मा तु सक्रुद्धो भित्त्वा षष्ट्या पतत्रिभि
धनुरेकेन चिच्छेद हसन् राजन्महारथ ।
अथान्यद्धनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली ॥
तिष्ठ तिष्ठेति सक्रुद्धो
हार्दिक्य प्रत्यभाषत ।
ततोऽस्य नवतिं बाणान्
रुक्मपुङ्खान्सुतेजनान् ॥ २५
प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्मण ।
वितथास्तान्समालक्ष्य पतिताश्च महीतले ॥
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुक चिच्छिदे भृशम्
अथैन छिन्नधन्वान भग्नशृङ्गमिवर्षभम् ॥ २७
अशीत्या मार्गणै क्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्पयत्
कृतवर्मा तु सक्रुद्धो मार्गणै क्षतविक्षत २८
ववाम रुधिर गात्रै कुम्भवक्त्रादिवोदकम् ।
रुधिरेण परिक्लिन्न कृतवर्मा व्यराजत २९

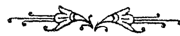
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

२६

धृष्टेति । शरभोऽष्टपाद सिंहघाती पशुपक्षिशरीरो नृसिंहवत् द्व्यात्मा॥१॥वर्मण वर्म प्राप्य अभ्रश्यन्त भ्रष्टा वर्म न चिच्छिदुरित्यर्थ ॥ २६ ॥ ववाम वान्तवान्॥२९॥

प्रतोद गृह्य सोऽन्यत्तु रश्मीनपि यथा पुरा ।
वाहयामास तानश्वान्सत्यसेनरथ प्रति ॥
विष्वक्सेन तु निर्भिन्न दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जय ।
सत्यसेन शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथ ॥
तत सुनिशितैर्भल्लै राज्ञस्तस्य महच्छिर ।
कुण्डलोपचित कायाच्चकर्त पृतनान्तरे ॥ २२
तन्निकृत्य शितैर्बाणैर्मित्रवर्माणमाक्षिपत् ।
वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारथि चास्य मारिष॥
तत शरशतैर्भूय संशप्तकगणान्बली ।
पातयामास सक्रुद्ध शतशोऽथ सहस्रश ॥
ततो रजतपुङ्खेन राजञ्शीर्ष महात्मन ।
मित्रसेनस्य चिच्छेद क्षुरप्रेण महारथ ॥ २५
सुशर्माण सुसक्रुद्धो जत्रुदेशे समाहनत् ।
तत सशप्तका सर्वे परिवार्य धनञ्जयम् ॥
शस्त्रौघैर्ममृदु क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ।
अभ्यर्दितस्तु तैर्जिष्णु शक्रतुल्यपराक्रम ॥
ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे महारथ ।
तत शरसहस्राणि प्रादुरासन्विशापते ॥
ध्वजाना छिद्यमानाना कार्मुकाणा च मारिष
रथाना सपताकाना तूणीराणा युगै सह ॥
अक्षाणामथ चक्राणा योक्त्राणा रश्मिभि सह
कूबराणा वरूथाणा पृषत्काना च सयुगे ॥
अश्वाना पतता चापि प्रासानामृष्टिभि सह
गदाना परिघाना च शक्ति-तोमर-पट्टिशै ॥
शतघ्नीना सचक्राणा भुजाना चोरुभि सह
कण्ठसूत्राङ्गदाना च केयूराणा च मारिष॥
हाराणामथ निष्काणा तनुत्राणा च भारत ।
छत्राणा व्यजनाना च शिरसा मुकुटै सह॥
अश्रूयत महाञ्शब्दस्तत्र तत्र विशापते ।
सकुण्डलानि स्वक्षीणि पूर्णचन्द्रनिभानि च॥
शिरास्युर्व्यामदृश्यन्त ताराजालमिवाम्बरे।
सुस्रग्वीणि सुवासांसि चन्दनेनोक्षितानि च
शरीराणि व्यदृश्यन्त निहताना महीतले ।
गन्धर्वनगराकार घोरमायोधन तदा ॥ ३६
निहतै राजपुत्रैश्च क्षत्रियैश्च महाबलै ।
हस्तिभि पतितैश्चैव तुरङ्गैश्चाभवन्मही ॥
अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्वतै ।
नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मन ॥
निघ्नत शात्रवान् भल्लै-
र्हस्त्यश्व चास्यतो महत् ।
स्वानुगा इव सीदन्ति
रथचक्राणि मारिष ।
चरतस्तस्य सग्रामे
तस्मिँल्लोहितकर्दमे ।
सीदमानानि चक्राणि समूहुस्तुरगा भृशम्॥
श्रमेण महता युक्ता मनोमारुतरहस ।
वध्यमान तु तत्सैन्य पाण्डुपुत्रेण धन्विना॥
प्रायशो विमुख सर्व नावतिष्ठत भारत ।
ताञ्जित्वा समरे जिष्णु
सशप्तकगणान्बहून् ।
विरराज तदा पार्थो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सशप्तकजये
सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७॥

२८

सञ्जय उवाच ।
युधिष्ठिर महाराज विसृजन्त शरान् बहून्
स्वय दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥
तमापतन्त सहसा तव पुत्र महारथम् ।
धर्मराजो द्रुत विद्ध्वा तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत
स तु त प्रतिविव्याध नवभिर्निशितै शरै.
सारथि चास्य भल्लेन भृश क्रुद्धोऽभ्यताडयत

ध्वजादाना शब्दोऽश्रूयतेति पष्ठेनान्वय ॥ २९ ॥ हस्त्यश्व चास्यत छिंदत स्वानुगा इव यथा स्वस्मिन् नष्टेऽनुचरा सादन्त्येव रथाना भङ्ग दृष्ट्वा चक्राणि नश्यन्ति अक्षभगादिति भाव । आतङ्कादिवेति पाठे चिन्तयवे युपचार ॥ ३९ ॥ सीदमानानि पङ्कमज्जनात् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्याय ॥२७॥

२८

युधिष्ठिरमिति ॥ १ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजन्
स्वर्णपुङ्खाञ्शिलीमुखान्
दुर्योधनाय चिक्षेप
त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ४
चतुर्भिश्चतुरो वाहांस्तस्य हत्वा महारथ ।
पञ्चमेन शिर कायात्सारथेश्च समाक्षिपत् ॥
षष्ठेन तु ध्वज राज्ञ सप्तमेन तु कार्मुकम् ।
अष्टमेन तथा खड्ग पातयामास भूतले ॥ ६
पञ्चभिर्नृपतिं चापि धर्मराजोऽर्दयद्भृशम् ।
हताश्वात्तु रथात्तस्मादवप्लुत्य सुतस्तव ॥ ७
उत्तम व्यसन प्राप्तो भूमावेवावतिष्ठत ।
त तु कृच्छ्रगत दृष्ट्वा कर्णद्रौणिकृपादय ॥ ८
अभ्यवर्तन्त सहसा परीप्सन्तो नराधिपम् ।
अथ पाण्डुसुता सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम्
अन्वयु समरे राजस्ततो युद्धमवर्तत ।
ततस्तूर्यसहस्राणि प्रावाद्यन्त महामृधे ॥
तत किलकिलाशब्दा प्रादुरासन्महीपते ।
यत्राभ्यगच्छन् समरे पञ्चाला कौरवै सह
नरा नरै समाजग्मुर्वारणा वरवारणै ।
रथाश्च रथिभि सार्ध हयाश्च हयसादिभि
द्वन्द्वान्यासन्महाराज
प्रेक्षणीयानि सयुगे ।
विविधान्यप्यचिन्त्यानि
शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ॥ १३
ते शूरा समरे सर्वे चित्र लघु च सुष्ठु च ।
अयुध्यन्त महावेगा परस्परवधैषिण ॥ १४
अन्योन्य समरे जघ्नुर्योधव्रतमनुष्ठिता ।
न हि ते समर चक्रु पृष्ठतो वै कथञ्चन १५
मुहूर्तमेव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥ १६
रथी नाग समासाद्य दारयन्निशितै शरै ।
प्रेषयामास कालाय शरै सन्नतपर्वभि १७
नागा हयान्समासाद्य विक्षिपन्तो बहून् रणे
दारयामासुरत्युग्र तत्र तत्र तदा तदा ॥ १८
हयारोहाश्च बहव परिवार्य हयोत्तमान् ।
तलशब्दरवाश्चक्रु सपतन्तस्ततस्तत १९
धावमानास्ततस्तास्तु द्रवमाणान्महागजान्
पार्श्वत पृष्ठतश्चैव निजघ्नुर्हयसादिन ॥ २०
विद्राव्य च बहूनश्वान्नागा राजन्मदोत्कटा
विषाणैश्चापरे जघ्नुर्ममृदुश्चापरे भृशम् ॥ २१
साश्वारोहाश्च तुरगान् विषाणैर्विव्यधू रुषा
अपरे चिक्षिपुर्वेगात् प्रगृह्यातिबलास्तदा २२
पादातैराहता नागा विवरेषु समन्तत ।
चक्रुरार्तस्वर घोर दुद्रुवुश्च दिशो दश ॥ २३
पदातीना तु सहसा प्रद्रुताना महाहवे ।
उत्सृज्याभरण तूर्णमवव्रु रणाजिरे ॥ २४
निमित्त मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजा
जगृहुर्बिभिदुश्चैव चित्राण्याभरणानि च २५
तास्तु तत्र प्रसक्तान्वै परिवार्य पदातय ।
हस्त्यारोहान्निजघ्नुस्ते महावेगा बलोत्कटा
अपरे हस्तिभिर्हस्तै ख विक्षिप्ता महाहवे ।
निपतन्तो विषाणाग्रैर्भृश विद्धा सुशिक्षितै
अपरे सहसा गृह्य विषाणैरेव सूदिता ।
सेनान्तर समासाद्य केचित्तत्र महागजै ॥
क्षुण्णगात्रा महाराज विक्षिप्य च पुन पुन
अपरे व्यजनानीव विभ्राम्य निहता मृधे ॥
पुर सराश्च नागानामपरेषा विशापते ।
शरीराण्यतिविद्धानि तत्र तत्र रणाजिरे ॥
प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृश नागा प्रासतोमरशक्तिभि
निगृह्य च गजा केचित् पार्श्वस्थैर्भृशदारुणै
रथाश्वसादिभिस्तत्र सभिन्ना न्यपतन्भुवि ॥
सहया सादिनस्तत्र तोमरेण महामृधे ।
भूमावमृद्नन्वेगेन सचर्माण पदातिनम् ॥
तथा सावरणान्कांश्चित्तत्र तत्र विशापते ।
रथान्नागा समासाद्य परिगृह्य च मारिष ॥
व्याक्षिपन्सहसा तत्र घोररूपे भयानके ।
नाराचैर्निहताश्चापि गजा पेतुर्महाबला ॥
पर्वतस्येव शिखर वज्ररुग्ण महीतले ।
योधा योधान्समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन्युधि
केशेष्वन्योन्यमाक्षिप्य चिक्षिपुर्बिभिदुश्च ह
उद्यम्य च भुजानन्ये निक्षिप्य च महीतले
पदा चोर समाक्रम्य स्फुरतोऽपाहरच्छिर
पततश्चापरो राजन्विजहारासिना शिर ॥

आभरण अवव्रु अवगत्य वृतवन्त ॥२४॥ निमित्त जयहेतु महान्तो गजा येषा ते महागजा गजारोहा जगृहु हस्तिभिर्ग्राहयामासु । परिणाम्य हास्तिनमिति शेष । बिभिदुश्च शत्रून् गजैरेव ॥ ५॥ प्रतिमानेषु गजदन्तान्तरालेषु प्रासै कुम्भेषु तोमरैर्दन्तवेष्टेषु शक्तिभिश्च निगृहीता । 'प्रतिमान प्रतिच्छाया गजदन्तान्तरालयो ' इति **मेदिनी** ॥ ३१ ॥

जीवतश्च तथैवाऽन्य शस्त्र काये न्यमज्जयत्
मुष्टियुद्ध महच्चासीद्योधाना तत्र भारत ॥
तथा केशग्रहश्चोग्रो बाहुयुद्ध च भैरवम् ।
समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथाऽपर ॥
जहार समरे प्राणान्नानाशस्त्रैरनेकधा ।
ससक्तेषु च योधेषु वर्तमाने च सकुले ॥ ४१
कबन्धान्युत्थितानि स्यु
शतशोऽथ सहस्रश ।
शोणितै सिच्यमानानि
शस्त्राणि कवचानि च ॥ ४२
महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरे ।
एवमेतन्महद्युद्ध दारुण शस्त्रसकुलम् ॥ ४३
उन्मत्तगङ्गाप्रतिम शब्देनापूरयज्जगत् ।
नैव स्वे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुरा ॥
योद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जयगृद्धिन ।
स्वान् स्वे जघ्नुर्महाराज पराश्चैव समागतान्
उभयो सेनयोर्वीरैर्व्याकुल समपद्यत ।
रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितै ॥ ४६
हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितै ।
अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ ४७
क्षणेनासीन्महीपाल क्षतजौघप्रवर्तिनी ।
पञ्चालानहनत्कर्णस्त्रिगर्तांश्च धनञ्जय ॥ ४८
भीमसेन कुरून् राजन् हस्त्यनीक च सर्वश
एवमेष क्षयो वृत्त कुरुपाण्डवसेनयो ।
अपराह्णे गते सूर्ये काङ्क्षता विपुल यश ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अतितीव्राणि दु खानि दु सहानि बहूनि च
त्वत्तोऽह सजयाश्रौष पुत्राणा चैव सक्षयम्
तथा त्व मे कथयसे यथा युद्धमवर्तत ।
न सन्ति सूत कौरव्या इति मे निश्चिता मति
दुर्योधनश्च विरथ कृतस्तत्र महारथ ।
धर्मपुत्र कथ चक्रे तस्य वा नृपति कथम् ॥
अपराह्णे कथ युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ४
सञ्जय उवाच ।
संसक्तेषु तु सैन्येषु वध्यमानेषु भागश ।
रथमन्य समास्थाय पुत्रस्तव विशापते ॥ ५
क्रोधेन महता युक्त सविषो भुजगो यथा ।
दुर्योधन समालक्ष्य धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥
प्रोवाच सूत त्वरितो याहि याहीति भारत
तत्र मा प्रापय क्षिप्र सारथे यत्र पाण्डव ॥ ७
भ्रियमाणातपत्रेण राजा राजति दशित ।
स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञ स्यदनमुत्तमम् ॥
युधिष्ठिरस्याभिमुख प्रेषयामास सयुगे ।
ततो युधिष्ठिर क्रुद्ध प्रभिन्न इव कुञ्जर ॥ ९
सारथिं चोदयामास याहि यत्र सुयोधन ।
तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसत्तमौ ॥
समेत्य च महावीरौ सरब्धौ युद्धदुर्मदौ ।
ववर्षतुर्महेष्वासौ शरैरन्योन्यमाहवे ॥ ११
ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष
शिलाशितेन भल्लेन धनुश्चिच्छेद सयुगे ॥ १२
त नामृष्यत सक्रुद्धो ह्यवमान युधिष्ठिर ।
अपाविध्य धनुश्छिन्न क्रोधसरक्तलोचन ॥
अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रश्चमूमुखे ।
दुर्योधनस्य चिच्छेद ध्वज कार्मुकमेव च ॥
अथान्यद्धनुरादाय प्राविध्यत युधिष्ठिरम् ।
तावन्योन्य सुसक्रुद्धौ शस्त्रवर्षाण्यमुञ्चताम् ॥
सिंहाविव सुसरब्धौ परस्परजिगीषया ।
जघ्नतुस्तौ रणेऽन्योन्य नर्दमानौ वृषाविव ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

२९

अतीति ॥१ विरथ कृत इत्युक्त तत्र युद्धे धर्मपुत्र कथ त विरथ चक्रे तस्य त च नृपतिर्दुर्योधन कथमयुद्धयत इति शेष ॥ ३ ॥ अपविद्धय त्यक्त्वा ॥ १३ ॥

अन्तर मार्गमाणौ च चेरतुस्तौ महारथौ ।
तत पूर्णायतोत्सृष्टै शरैस्तौ तु कृतव्रणौ ॥
विरेजतुर्महाराज किंशुकाविव पुष्पितौ ।
ततो राजन्विमुञ्चन्तौ सिंहनादान्मुहुर्मुहु ॥
तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे ।
शङ्खशब्दवराश्चैव चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ॥ १९
अन्योन्य तौ महाराज पीडयाचक्रतुर्भृशम् ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्र तव शरैस्त्रिभि
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगैर्दुरासदै ।
प्रतिविव्याध त तूर्ण तव पुत्रो महीपति ॥
पञ्चभिर्निशितैर्बाणै स्वर्णपुङ्खै शिलाशितै ।
ततो दुर्योधनो राजा शक्ति चिक्षेप भारत ॥
सर्वपारसवी तीक्ष्णा महोल्काप्रतिमा तदा
तामापतन्ती सहसा धर्मराज शितै शरै ॥
त्रिभिश्चिच्छेद सहसा त च विव्याध पञ्चभि
निपपात तत साऽथ स्वर्णदण्डा महास्वना
निपतन्ती महोल्केव व्यराजच्छिखिसन्निभा
शक्ति विनिहता दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशापते २५
नवभिर्निशितैर्भल्लैर्निजघान युधिष्ठिरम् ।
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापन ॥
दुर्योधन समुद्दिश्य बाण जग्राह सत्वर ।
समाधत्त च त बाण धनुर्मध्ये महाबल २७
चिक्षेप च महाराज तत क्रुद्ध पराक्रमी ।
स तु बाण समासाद्य तव पुत्र महारथम् ॥
व्यामोहयत राजान धरणी च ददार ह ।
ततो दुर्योधन क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगित ॥
विधित्सु कलहस्यान्त धर्मराजमुपाद्रवत् ।
तमुद्यतगद दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ३०
धर्मराजो महाशक्ति प्राहिणोत्तव सूनवे ।
दीप्यमाना महावेगा महोल्का ज्वलितामिव
रथस्थ स तया विद्धो
वर्म भित्त्वा स्तनान्तरे ।
भृश सविग्नहृदय
पपात च मुमोह च ॥ ३२
भीमस्तमाह च तत प्रतिज्ञामनुचिन्तयन् ।
नाय वध्यस्तव नृप इत्युक्त स न्यवर्तत ॥ ३३
ततस्त्वरितमागम्य कृतवर्मा तवात्मजम् ।
प्रत्यपद्यत राजान निमग्न व्यसनार्णवे ॥ ३४
गदामादाय भीमोऽपि हेमपट्टपरिष्कृताम् ।
अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्माणमाहवे ॥ ३५
एव तदभवद्युद्ध त्वदीयाना परै सह ।
अपराह्णे महाराज काङ्क्षता विजय युधि ३६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

३०

सञ्जय उवाच ।
तत कर्ण पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदा ।
पुनरावृत्य सग्राम चक्रुर्देवासुरोपमम् ॥ १
द्विरद-नर-रथाश्वशङ्खशब्दै
परिहृषिता विविधैश्च शस्त्रपातै ।
द्विरद-रथ-पदातिसादिसङ्घा
परिकुपिताभिमुखा प्रजघ्निरे ते २
शितपरश्वधसासिपट्टिशै-
रिषुभिरनेकविधैश्च सूदिता ।
द्विरद-रथ-हया महाहवे
वरपुरुषै पुरुषाश्च वाहनै ॥ ३
कमलदिनकरेन्दुसन्निभै
सितदशनै सुमुखाक्षिनासिकै ।
रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही
पुरुषशिरोभिरुपस्तृता बभौ ॥ ४
परिघ-मुसल-शक्ति-तोमरै-
र्नखर-भुशुण्डि-गदाशतैर्हता ।
द्विरदे-नर-हया सहस्रशो
रुधिरनदीप्रवहास्तदाऽभवन् ॥ ५
प्रहतरथ-नराश्व-कुञ्जर
प्रतिभयदर्शनमुल्बणव्रणम् ।
तदहितहतमाबभौ बल
पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये ॥ ६

सर्वपारसवीं सर्वविनाशिनीं गौरादि । 'तिरस्कारविनाशे च पुंसि पारसवः पुमान्' इति मेदिनी ॥२३॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

३०

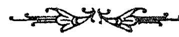
तत इति ॥ १ ॥

अथ तव नरदेव सैनिका-
स्तव च सुता सुरसूनुसन्निभा ।
अमितबलपुर सरा रणे
कुरुवृषभा शिनिपुत्रमभ्ययु ॥ ७
तदतिरुधिरभीममावभौ
पुरुषवराश्व-रथ-द्विपाकुलम् ।
लवणजलसमुद्धतस्वन
बलमसुरामरसैन्यसप्रभम् ॥ ८
सुरपतिसमविक्रमस्तत
स्त्रिदशवरावरजोपम युधि ।
दिनकरकिरणप्रभै पृषत्कै
रवितनयोऽभ्यहनच्छिनिप्रवीरम् ९
तमपि सरथवाजिसारथि
शिनिवृषभो विविधै शरैस्त्वरन् ।
भुजगविषसमप्रभै रणे
पुरुषवर समवास्तृणोत्तदा ॥ १०
शिनिवृषभशरैर्निपीडित
तव सुहृदो वसुषेणमभ्ययु ।
त्वरितमतिरथा रथर्षभ
द्विरदरथाश्वपदातिभि सह ॥ ११
तदुदधिनिभमाद्रवद्बल
त्वरिततरै समभिद्रुत परै ।
द्रुपदसुतमुखैस्तदाऽभवत
पुरुषरथाश्वगजक्षयो महान् ॥ १२
अथ पुरुषवरौ कृताह्निकौ
भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुम् ।
अरिवधकृतनिश्चयौ द्रुत
तव बलमर्जुनकेशवौ सृतौ ॥ १३
जलदनिनदनि स्वन रथ
पवनविधूतपताककेतनम् ।
सिततहयमुपयान्तमन्तिक
कृतमनसो ददृशुस्तदाऽरय ॥ १४
अथ विस्फार्य गाण्डीव रथे नृत्यन्निवार्जुन
शरसम्बाधमकरोत्ख दिश प्रदिशस्तथा १५
रथान्विमानप्रतिमान्मज्जयन्सायुधध्वजान् ।
ससारथींस्तदा बाणैरभ्राणीवानिलोऽवधीत
गजान् गजप्रयन्तॄंश्च वैजयन्त्यायुधध्वजान् ।
सादिनोऽश्वांश्च पत्तींश्च शरैर्निन्ये यमक्षयम्
तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्य महारथम् ।
दुर्योधनोऽभ्ययादेको निघ्नन् बाणैरजिह्मगै
तस्यार्जुनो धनु सूतमश्वान्केतु च सायकै ।
हत्वा सप्तभिरेकेन छत्र चिच्छेद पत्रिणा १९
नवम च समाधाय व्यसृजत्प्राणघातिनम् ।
दुर्योधनायेषुवर त द्रौणि सप्तधाऽच्छिनत्॥
ततो द्रौणेर्धनुश्छित्त्वा हत्वा चाश्वरथाञ्शरै
कृपस्यापि तदत्युग्र धनुश्चिच्छेद पाण्डव २१
हार्दिक्यस्य धनुश्छित्त्वा
ध्वज चाश्वास्तदाऽवधीत् ।
दु शासनस्येष्वसन
छित्त्वा राधेयमभ्ययात् ॥ २२
अथ सात्यकिमुत्सृज्य
त्वरन्कर्णोऽर्जुन त्रिभि ।
विद्ध्वा विव्याध विशत्या
कृष्ण पार्थ पुन पुन ॥ २३
न ग्लानिरासीत्कर्णस्य
क्षिपत सायकान् बहून् ।
रणे विनिघ्नत शत्रून्
क्रुद्धस्येव शतक्रतो ॥ २४
अथ सात्यकिरागत्य कर्ण विद्ध्वा शितै शरै
नवत्या नवभिश्चोग्रै शतेन पुनरार्पयत् ॥ २५
तत प्रवीरा पार्थाना सर्वे कर्णमपीडयन् ।
युधामन्यु शिखण्डी च द्रौपदेया प्रभद्रका
उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमौ पार्षत एव च ।
चेदिकारूषमत्स्याना केकयाना च यद्बलम् ॥
चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च सुव्रत ।
एते रथाश्वद्विरदै पत्तिभिश्चोग्रविक्रमै २८
परिवार्य रणे कर्ण नानाशस्त्रैरवाकिरन् ।
भाषन्तो वाग्भिरुग्राभि सर्वे कर्णवधे धृता
ता शस्त्रवृष्टि बहुधा कर्णश्छित्त्वा शितै शरै
अपोवाहास्त्रवीर्येण द्रुम भङ्क्त्वेव मारुत ३०
रथिन समहामात्रान् गजानश्वान्ससादिन
पत्तिव्रातांश्च सक्रुद्धो निघ्नन् कर्णो व्यदृश्यत
तद्वध्यमान पाण्डूना बल कर्णास्त्रतेजसा ।
विशस्त्रपत्रदेहासु प्राय आसीत्पराङ्मुखम् ॥
अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुन स्मयन्।
दिश ख चैव भूमि च प्रावृणोच्छरवृष्टिभि
मुसलानीव सपेतु परिघा इव चेषव ।
शतघ्न्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि चापरे

लवणजल क्षारसमुद्र ॥ ८ ॥ त्रिदशवरावरजोपम विष्णुतुल्यम् ॥ ९ ॥ सतावागतौ ॥ १२ ॥

तैर्वध्यमानं तत् सैन्य सपत्त्यश्व-रथ-द्विपम्
निमीलिताक्षमत्यर्थ बभ्राम च ननाद च ॥
निष्कैवल्य तदा युद्ध प्रापुरश्व-नर-द्विपा ।
हन्यमाना शरैरार्तास्तदा भीता प्रदुद्रुवु ॥
त्वदीयाना तदा युद्धे ससक्ताना जयैषिणाम्
गिरिमस्त समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥
तमसा च महाराज रजसा च विशेषत ।
न किंचित्प्रत्यपश्याम शुभ वा यदि वाऽशुभ
ते त्रस्यन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत ।
अपयान ततश्चक्रु सहिता सर्वयोधिभि ॥
कौरवेष्वपयातेषु तदा राजन्दिनक्षये ।
जय सुमनस प्राप्य पार्था स्वशिबिर ययु
वादित्रशब्दैर्विविधै सिंहनादै सगर्जितै ।
परानुपहसन्तश्च स्तुवन्तश्चाच्युतार्जुनौ ॥ ४१
कृतेऽवहारे तैर्वीरै सैनिका सर्व एव ते ।
आशीर्वाच पाण्डवेषु प्रायुञ्जन्त नरेश्वरा
तत कृतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवा ।
निशाया शिबिर गत्वा न्यवसन्त नरेश्वरा॰
ततो रक्ष पिशाचाश्च श्वापदाश्चैव सघश ।
जग्मुरायोधन घोर रुद्रस्याक्रीडसन्निभम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमे युद्धदिवसे
त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।
स्वेन च्छन्देन न सर्वानवधीद्व्यक्तमर्जुन ।
न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिन
पार्थश्चैकोऽहरद्भद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत् ।
एकश्चेमा मही जित्वा चक्रे बलिभृतो नृपान्
एको निवातकवचानहनद्दिव्यकार्मुक ।
एक किरातरूपेण स्थित शर्वमयोधयत् ॥ ३
एको ह्यरक्षद्भरतानेको भवमतोषयत् ।
तेनैकेन जिता सर्वे महीपा ह्युग्रतेजसा ॥ ४
न ते निंद्या प्रशस्यास्ते यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत्
ततो दुर्योधन सूत पश्चात्किमकरोत्तदा ॥ ५
सञ्जय उवाच ।
हतप्रहतविध्वस्ता विवर्मायुधवाहना ।
दीनस्वरा दूयमाना मानिन शत्रुनिर्जिता
शिबिरस्था पुनर्मन्त्र मन्त्रयन्ति स्म कौरवा
भग्नदंष्ट्रा हतविषा पादाक्रान्ता इवोरगा ॥
तानब्रवीत्तत कर्ण क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ॥
कर करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजम् ।
यत्तो दृढश्च दक्षश्च धृतिमानर्जुनस्तदा ।
सबोधयति चाप्येन यथा कालमधोक्षज ॥
सहसाऽस्त्रविसर्गेण वय तेनाद्य वञ्चिता ।
श्वस्त्वह तस्य सकल्प सर्वं हन्ता महीपते ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा
सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् ।
तेऽनुज्ञाता नृपा सर्वे
स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥ ११
सुखोषितास्ता रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्ययु ।
तेऽपश्यन्विहित व्यूह धर्मराजेन दुर्जयम् ॥
प्रयत्नात्कुरुमुख्येन बृहस्पत्युशनोमते ।
अथ प्रतीपकर्तार प्रवीर परवीरहा ॥ १३
सस्मार वृषभस्कध कर्ण दुर्योधनस्तदा ।
पुरदरसम युद्धे मरुद्गणसम बले ॥ १४

निष्कैवल्य निश्चित कैवल्य मरण यस्मिन् तत्तथा ॥ ३६ ॥ प्रत्यपद्यत प्रविष्ट ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

३१

स्वेनेति । स्वेन च्छन्देन इच्छया आततायिन शस्त्रपाणे ॥ १ ॥ भद्रा सुभद्रा बलिभृत करदान् ॥ २ ॥ अरक्षत् घोषयात्राया भरतान् दुर्योधनादीन् ॥ ४ ॥ ते अस्मदाया न निंद्या तेशब्दस्याभ्यासाद्वाक्यत्रयमिदम् । तथा दुर्योधनोऽपि न निन्द्य अपि तु तत विस्तृत तादृश शत्रु प्राप्य ख्याति गत इत्यर्थ ॥ ५ ॥ हता ताडिता प्रहताश्छिन्नावयवा विध्वस्ता वाहनेभ्योऽध पातिता ॥ ६ ॥ सहसा अकस्मात् ॥ १० ॥ मते स्थितेनेति शेष । प्रतीपकर्तार शत्रूणा छेत्तार प्रवीर प्रकृष्ट वीरम् ॥ १३ ॥

कार्तवीर्यसम वीर्ये कर्ण राज्ञोऽगमन्मन ।
सर्वेषा चैव सैन्याना कर्णमेवागमन्मन ।
सूतपुत्र महेष्वास बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।
ततो दुर्योधन सूत पश्चात्किमकरोत्तदा
यद्वोऽगमन्मनो मन्दा कर्ण वैकर्तन प्रति ॥
अप्यपश्यत राधेय शीतार्ता इव भास्करम् ।
कृतेऽवहारे सैन्याना प्रवृत्ते च रणे पुन ॥
कथ वैकर्तन कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय ।
कथ च पाण्डवा सर्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् ॥
कर्णो ह्येको महाबाहुर्हन्यात्पार्थान्ससृञ्जयान्
कर्णस्य भुजयोर्वीर्य शक्रविष्णुसम युधि ॥
तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्रमश्च महात्मन
कर्णमाश्रित्य सग्रामे मत्तो दुर्योधनो नृप ॥
दुर्योधन ततो दृष्ट्वा पाण्डवेन भृशार्दितम् ।
पराक्रान्तान्पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथ
कर्णमाश्रित्य सग्रामे मन्दो दुर्योधन पुन ।
जेतुमुत्सहते पार्थान्सपुत्रान्सहकेशवान् ॥
अहो बत महद्दु ख यत्र पाण्डुसुतान्रणे ।
नातरद्रभस कर्णो 'दैव नून परायणम्' ॥२३
अहो द्यूतस्य निष्ठेय घोरा सप्रति वर्तते ।
अहो तीव्राणि दु खानि दुर्योधनकृतान्यहम्
सोढा घोराणि बहुश शल्यभूतानि सञ्जय ।
सौबल च तदा तात नीतिमानिति मन्यते
कर्णश्च रभसो नित्य राजा त चाप्यनुव्रत ।
यदेव वर्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ॥ २६
अश्रौष निहतान्पुत्रान्नित्यमेव विनिर्जितान् ।
न पाण्डवाना समरे कश्चिदस्ति निवारक
स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते 'दैव तु बलवत्तरम्' ।
सञ्जय उवाच ।
राजन्पूर्वनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय
अतिक्रान्त हि यत्कार्य पश्चाच्चिन्तयते नर
तच्चास्य न भवेत्कार्य चिन्तया च विनश्यति
तदिद तव कार्य तु दूरप्राप्त विजानता ।
न कृत यत्त्वया पूर्व प्राप्ताप्राप्तविचारणम् ॥
उक्तोऽसि बहुधा राजन् मा युध्यस्वेति पाण्डवैः
गृह्णीषे न च तन्मोहाद्वचन च विशापते ॥३१
त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुषु
त्वत्कृते वर्तते घोर पार्थिवाना जनक्षय ॥
तत्त्विदानीमतिक्रान्त मा शुचो भरतर्षभ ।
शृणु सर्व यथावृत्त घोर वैशसमुच्यते ॥ ३३
प्रभाताया रजन्या तु कर्णो राजानमभ्ययात्
समेत्य च महाबाहुर्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ३४
कर्ण उवाच ।
अद्य राजन्समेष्यामि पाण्डवेन यशस्विना
निहनिष्यामि त वीर स वा मा निहनिष्यति
बहुत्वान्मम कार्याणा तथा पार्थस्य भारत ।
नाभूत्समागमो राजन् मम चैवार्जुनस्य च३६
इद तु मे यथाप्रज्ञ शृणु वाक्य विशापते ।
अनिहत्य रणे पार्थ नाहमेष्यामि भारत ॥
हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन्मयि चावस्थिते युधि ।
अभियास्यति मा पार्थ शक्रशक्तिविनाकृतम्
तत श्रेयस्कर यच्च तन्निबोध जनेश्वर ।
आयुधाना च मे वीर्य दिव्यानामर्जुनस्य च
कार्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने ।
सौष्ठवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मत्समः
प्राणे शौर्येऽथ विज्ञाने विक्रमे चापि भारत
निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्सम ॥
सर्वायुधमहामात्र विजय नाम तद्धनु ।
इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्मित विश्वकर्मणा ॥
येन दैत्यगणान्राजञ्जितवान्वै शतक्रतु ।
यस्य घोषेण दैत्याना व्यामुह्यन्त दिशो दश
तद्भार्गवाय प्रायच्छच्छक्र परमसमतम् ।
तद्दिव्य भार्गवो मह्यमदद्धनुरुत्तमम् ॥ ४४
तेन योत्स्ये महाबाहुमर्जुन जयता वरम् ।
यथेन्द्र समरे सर्वान् दैतेयान्वै समागतान् ॥

आत्ययिकेषु प्राणसकटेषु ॥ १५॥ अप्यपश्यत अपि प्रश्ने ॥ १६ ॥ मत्त कर्णाश्रयेण मूढ भाविनाशानवधानात् ॥२०॥ निष्ठा विपाक ॥ २४ ॥ कर्णश्च नीतिमानिति मन्यत इति पूर्वेणान्वय ॥२६॥ स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते सेना मृद्नन्तीत्यर्थ । निमित्तानि द्यूतादीनि धर्मिष्ठानीति सोपालभ विरुद्धानीत्यर्थ ॥२८॥ कार्य राज्यलाभाख्य दूरप्राप्त अत्यन्तदुर्लभ यत् यत विजानताऽपि त्वया प्राप्ताप्राप्तविचारण युक्तायुक्तपरीक्षण न कृतमित्यन्वय ॥३०॥ शक्रशक्तीति स्वस्य अर्जुनवधे सामर्थ्याभाव द्योतयति ॥ ३८ ॥ श्रेयस्कर आत्मत्राणकर वीर्य समानमिति शेष ॥ ३९ ॥ कार्यस्य कर्तव्यस्य परकीयस्य भेदे विनाशे लाघवे शैघ्र्ये सौष्ठवे कौशले ॥ ४० ॥ प्राणे शारीरबले । शौर्ये मानसबले । विज्ञाने अस्त्रशिक्षाया । विक्रमे फलोपधानेऽस्त्राणा निमित्तज्ञानयोगे लक्ष्यसबन्धावधारणे ॥ ४१ ॥ महामात्र श्रेष्ठम् । विजयाख्य नाम प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते ।
त्रिस्सप्तकृत्वः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता॥
धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः
तद्रामो ह्यददन्मह्यं तेन योत्स्यामि पाण्डवम्
अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सबान्धवम्
निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयतां वरम् ॥ ४८
सपर्वतवनद्वीपा हतवीरा ससागरा ।
पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ॥४९
नाशक्यं विद्यते मेऽद्य त्वत्प्रियार्थं विशेषतः
सम्यग्धर्मानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा
न हि मां समरे सोढुं
संशक्तोऽग्निं तरुर्यथा ।
अवश्यं तु मया वाच्यं
येन हीनोऽस्मि फाल्गुनात् ॥ ५१
ज्या तस्य धनुषो दिव्या
तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
सारथिस्तस्य गोविन्दो
मम तादृङ्न विद्यते ॥ ५२
तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजितं युधि
विजयं च महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमम् ॥
तत्राहमधिकः पार्थाद्धनुषा तेन पार्थिव ।
येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवस्तन्निबोध मे
रश्मिग्राहश्च दाशार्हः सर्वलोकनमस्कृतः ।
अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः ॥
अच्छेद्यः सर्वतो वीर वाजिनश्च मनोजवाः ।
ध्वजश्च दिव्यो द्युतिमान् वानरो विस्मयंकरः
कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं तमभिरक्षति ।
एतैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवम्
अयं तु सदृशः शौरेः शल्यः समितिशोभनः
सारथ्यं यदि मे कुर्याद्ध्रुवस्ते विजयो भवेत्॥
तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः ।
नाराचान्गार्ध्रपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे ॥
रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः
आयान्तु पश्चात्सततं मामेव भरतर्षभ ॥ ६०
एवमभ्यधिकः पार्थाद्भविष्यामि गुणैरहम् ।
शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्यहं
यथाऽश्वहृदयं वेद दाशार्हः परवीरहा ।
तथा शल्यो विजानीते हयज्ञानं महारथः ॥
बाहुवीर्ये समो नास्ति मद्रराजस्य कश्चन ।
तथाऽस्त्रे मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः
तथा शल्यसमो नास्ति हयज्ञाने हि कश्चन ।
सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाद्भविष्यति रथो मम
एवं कृते रथस्थोऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् ।
भवे युधि जयेयं च फाल्गुनं कुरुसत्तम ॥६५
समुद्यातु न शक्ष्यन्ति देवा अपि सवासवाः ।
एतत्कृतं महाराज त्वयेच्छामि परंतप ॥ ६६
क्रियतामेष कामो मे मा वः कालोऽत्यगादयम्
एवं कृते कृतं सह्यं सर्वकामैर्भविष्यति ॥ ३७
ततो द्रक्ष्यसि संग्रामे यत्करिष्यामि भारत
सर्वथा पाण्डवान्संख्ये विजेष्ये वै समागतान्
न हि मे समरे शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः ।
किमु पाण्डुसुता राजन् रणे मानुषयोनयः ॥
संजय उवाच ।
एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेनाहवशोभिना ।
संपूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ॥
दुर्योधन उवाच ।
एवमेतत्करिष्यामि
यथा त्वं कर्ण मन्यसे ।
सोपासङ्गा रथाः साश्वाः
स्वनुयास्यन्ति संयुगे ॥ ७१
नाराचान्गार्ध्रपत्रांश्च शकटानि वहन्तु ते ।
अनुयास्याम कर्ण त्वां वयं सर्वे च पार्थिवाः
संजय उवाच ।
एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान्
अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

सिद्धिर्मोक्षः आत्मवतो जितचित्तस्य॥५०॥शल्यः कृष्णतुल्यः *बाणशकटबहुलतया बाणानामक्षय्यत्वं ज्ञेयम् । एवं बह्वश्वत्वेन दिव्याश्वजयः इत्याह-**अयमित्यादिना** ॥ ५८ ॥ भवे भवेयम् । भवेदिति पाठः प्रामादिकः ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

सञ्जय उवाच ।

पुत्रस्तव महाराज मद्रराज महारथम् ।
विनयेनोपसगम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
सत्यव्रत महाभाग द्विषता तापवर्धन ।
मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यभयकर ॥ २
श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवतो वदता वर ।
यथा नृपतिसिंहाना मध्ये त्वा वरये स्वयम्
तत्त्वामप्रतिवीर्याद्य शत्रुपक्षक्षयावह ।
मद्रेश्वर प्रयाचेऽह शिरसा विनयेन च ॥ ४
तस्मात्पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि
सारथ्य रथिना श्रेष्ठ प्रणयात्कर्तुमर्हसि ॥ ५
त्वयि यन्तरि राधेयो विद्विषो मे विजेष्यते ।
अभीषूणा हि कर्णस्य ग्रहीताऽन्यो न विद्यते
ऋते हि त्वा महाभाग वासुदेवसम युधि ।
स पाहि सर्वथा कर्ण यथा ब्रह्मा महेश्वरम् ॥
यथा च सर्वथाऽऽपत्सु वार्ष्णेय पाति पाडव
तथा मद्रेश्वराद्य त्व राधेय प्रतिपालय ॥ ८
भीष्मो द्रोण कृप कर्णो
भवान् भोजश्च वीर्यवान् ।
शकुनि सौबलो द्रौणि-
रहमेव च नो बलम् ॥ ९
एवमेष कृतो भागो नवधा पृथिवीपते ।
न च भागोत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मन
ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रव
वृद्धौ हि तौ महेष्वासौ छलेन निहतौ युधि
कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ ।
तथाऽन्ये पुरुषव्याघ्रा परैर्विनिहता युधि ॥
अस्मदीयाश्च बहव
स्वर्गायोपगता रणे ।
त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति
चेष्टा कृत्वा च पुष्कलाम् ।
तदिद हतभूयिष्ठ बल मम नराधिप ।
पूर्वमप्यल्पकै पार्थैर्हत किमुत साप्रतम् ॥ १४
बलवन्तो महात्मान कौन्तेया सत्यविक्रमा
बलं शेष न हन्युर्मे यथा तत्कुरु पार्थिव ॥ १३
हतवीरमिद सैन्य पाण्डवै समरे विभो ।
कर्णो ह्येको महाबाहुरस्मत्प्रियहिते रत ॥
भवाश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथ ।
शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति सयुगे ॥
तस्मिञ्जयाशा विपुला मद्रराज नराधिप
तस्याभीषुग्रहवरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन
पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीषुग्रहो वर ।
तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीषुग्रहो भव ॥
तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव ।
यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ॥
पूर्व न समरे ह्येवमवधीदर्जुनो रिपून् ।
इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ॥
कृष्णेन सहित पार्थो धार्तराष्ट्रीं महाचमूम्
अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन् दृश्यते युधि ॥ २२
भागोऽवशिष्ट कर्णस्य तव चैव महाद्युते ।
त भाग सह कर्णेन युगपन्नाशयाद्य हि ॥ २३
अरुणेन यथा सार्धं तम सूर्यो व्यपोहति ।
तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थं महाहवे ॥ २४
उद्यन्तौ च यथा सूर्यौ बालसूर्यसमप्रभौ ।
कर्णशल्यौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथा ॥
सूर्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष ।
तथा नश्यन्तु कौन्तेया सपञ्चाला ससृञ्जया
रथिना प्रवर कर्णो यन्तॄणा प्रवरो भवान् ।
संयोगो युवयोर्लोके नाभून्न च भविष्यति ॥
यथा सर्वास्ववस्थासु वार्ष्णेय पाति पाण्डव
तथा भवान्परित्रातु कर्णं वैकर्तन रणे ॥ २८
त्वया सारथिना ह्येष अप्रधृष्यो भविष्यति
देवतानामपि रणे सशक्राणा महीपते ।
किं पुन पाण्डवेयाना मा विशङ्कीर्वचो मम

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनवच श्रुत्वा
शल्य क्रोधसमन्वित ।
त्रिशिखा भ्रुकुटिं कृत्वा
धुन्वन् हस्तौ पुन पुन ॥ ३०
क्रोधरक्ते महानेत्रे परिवृत्य महाभुज ।
कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दृप्त शल्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३१

३२

पुत्र इति । विनयेन नत्या प्रणयात् प्रकृष्टात् न्यायात् युक्तियुक्त इत्यर्थ ॥ १ ॥ अभीषूणा हयरश्मीनाम् ॥ ६ ॥ त्रातु त्रायताम् ॥ २८ ॥

शल्य उवाच ।

अवमन्यसि गान्धारे ध्रुव च परिशकसे ।
यन्मा ब्रवीषि विश्रब्ध सारथ्य क्रियतामिति
अस्मत्तोऽभ्यधिक कर्ण मन्यमान प्रशससि ।
न चाह युधि राधेय गणये तुल्यमात्मन ॥
आदिश्यतामभ्यधिको ममाश पृथिवीपते ।
तमह समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥
अथवाऽप्येक एवाह योत्स्यामि कुरुनदन ।
पश्य वीर्य ममाद्य त्व सग्रामे दहतो रिपून् ॥
यथाभिमान कौरव्य निधाय हृदये पुमान् ।
अस्मद्विध प्रवर्तेत मा मा त्वमभिशकिथा ॥
युधि वाऽप्यवमानो मे न कर्तव्य कथञ्चन
पश्य पीनौ मम भुजौ वज्रसहननोपमौ ॥ ३७
धनु पश्य च मे चित्र शराश्चाशीविषोपमान्
रथ पश्य च मे क्लृप्त सदश्वैर्वातवेगितै ॥
गदा च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषिताम् ।
दारयेय मही कृत्स्ना विकिरेय च पर्वतान् ॥
शोषयेय समुद्राश्च तेजसा स्वेन पार्थिव ।
त मामेवविध राजन् समर्थमरिनिग्रहे ॥ ४०
कस्माद्युनक्षि सारथ्ये नीचस्याधिरथे रणे ।
न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तु त्वमिहार्हसि ॥
न हि पापीयस श्रेयान भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे
यो ह्यभ्युपगत प्रीत्या गरीयास वशे स्थितम्
वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरम् ।
ब्रह्मणा ब्राह्मणा सृष्टा मुखात् क्षत्र च बाहुत
ऊरुभ्यामसृजद्वैश्यान् शूद्रान्पद्भ्यामिति श्रुति
तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुलोमजा ॥
अथान्योन्यस्य सयोगाच्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
गोप्तार सगृहीतारो दातार क्षत्रिया स्मृता
याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतिग्रहै ।
लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ॥
कृषिश्च पाशुपाल्य च विशा दान च धर्मत
ब्रह्म-क्षत्र-विशा शूद्रा विहिता परिचारका
ब्रह्मक्षत्रस्य विहिता सूता वै परिचारका ।
न क्षत्रियो वै सूताना शृणुयाच्च कथञ्चन ॥
अह मूर्धाभिषिक्तो हि राजर्षिकुलजो नृप ।
महारथ समाख्यात सेव्य स्तुत्यश्च बंदिना
सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिबलसूदन ।
सूतपुत्रस्य सग्रामे सारथ्य कर्तुमुत्सहे ॥ ५०

अवमानमह प्राप्य
न योत्स्यामि कथञ्चन ।
आपृच्छे त्वाऽद्य गान्धारे
गमिष्यामि गृहाय वै ॥ ५१

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज शल्य समितिशोभन
उत्थाय प्रययौ तूर्ण राजमध्यादमर्षित ॥५२
प्रणयाद्बहुमानाच्च तन्निगृह्य सुतस्तव ।
अब्रवीन्मधुर वाक्य साम्ना सर्वार्थसाधकम्
यथा शल्य विजानीषे एवमेतदसशयम् ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तन्निबोध जनेश्वर ॥

न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तो
न शके त्वा च पार्थिव ।
न हि मद्रेश्वरो राजा
कुर्याद्यदनृत भवेत् ॥ ५५

ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमा ।
तस्मादार्तायनि प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम
शल्यभूतस्तु शत्रूणा यस्मात्त्व युधि मानद ।
तस्माच्छल्यो हि ते नाम कथ्यते पृथिवीतले
यदेतद्व्याहृत पूर्व भवता भूरिदक्षिण ।
तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थ यद्यदुच्यते ॥ ५८
न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि वीर्यवान्
वृणेऽह त्वा हयाग्र्याणा यन्तारमिह सयुगे ॥
मन्ये चाभ्यधिक शल्य गुणै कर्ण धनञ्जयात्
भवन्त वासुदेवाच्च लोकोऽयमिति मन्यते ॥
कर्णो ह्यभ्यधिक पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ ।
भवानभ्यधिक कृष्णादश्वज्ञाने बले तथा ॥
यथाऽश्वहृदय वेद वासुदेवो महामना ।
द्विगुण त्व तथा वेत्सि मद्रराजेश्वरात्मज ॥

शल्य उवाच ।

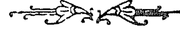
यन्मा ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव
विशिष्ट देवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यह त्वयि ॥

विश्रब्ध नि शङ्क यथा स्यात्तथा ॥ ३२ ॥ निधाय त्वक्त्वा तमपमानमिति शेष । प्रवर्तेत त्यक्तुमिति शेष ॥ ३६ ॥ अधुरि नीचे कर्मणि ॥ ४१ ॥ पापीयस नीचयोने प्रेष्यत्व दासत्व कर्तुमिति शेष ॥ ४२ ॥ वशे आज्ञायाम् ।अधरोत्तर नीचोच्चयोर्वैपरीत्यकरणज महत्पापम् ॥ ४३ ॥ **ऋतमिति** । ऋतमेव अयन आश्रयो येषा ते ऋतायनास्तेषा गोत्रापत्यमार्तायनिस्त्वम् ॥ ५६ ॥ मद्रेश्वरेत्यश्वोत्पत्तिदेशजत्वाद्विशेषेण तद्गुणाभिज्ञत्व सूच्यते ॥ ६० ॥

एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विन ।
युध्यत पाण्डवाग्र्येण यथा त्व वीर मन्यसे
समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तन प्रति ।
उत्सृजेय यथाश्रद्धमह वाचोऽस्य सन्निधौ ॥

सञ्जय उवाच ।
तथेति राजन्पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत ।
अब्रवीन्मद्रराजस्य मत भरतसत्तम ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्ये
द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

३३

दुर्योधन उवाच ।
भूय एव तु मद्रेश यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।
यथा पुरावृत्तमिद युद्धे देवासुरे विभो ॥ १
यदुक्तवान् पितुर्मह्य मार्कण्डेयो महानृषि ।
तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम ॥ २
निबोध मनसा चात्र न ते कार्या विचारणा
देवानामसुराणा च परस्परजिगीषया ।
बभूव प्रथमो राजन् सग्रामस्तारकामय ॥ ३
निर्जिताश्च तदा दैत्या दैवतैरिति न श्रुतम्
निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रय ।
ताराक्ष कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव
तप उग्र समास्थाय नियमे परमे स्थिता ।
तपसा कर्षयामासुर्देहान् स्वान् शत्रुतापन ॥
दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना ।
तेषा पितामह प्रीतो वरद प्रददौ वरम् ॥७
अवध्यत्व च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा ।
सहिता वरयामासु सर्वलोकपितामहम् ॥
तानब्रवीत्तदा देवो लोकाना प्रभुरीश्वर ।
नास्ति सर्वामरत्व वै निवर्तध्वमितोऽसुरा
अन्य वर वृणीध्व वै यादृश सम्प्ररोचते ।
ततस्ते सहिता राजन् सप्रधार्यासकृत्प्रभुम्
सर्वलोकेश्वर वाक्य प्रणम्येदमथाब्रुवन् ।
अस्मभ्य त्व वर देव सप्रयच्छ पितामह ॥
वय पुराणि त्रीण्येव
समास्थाय महीमिमाम् ।
विचरिष्याम लोकेऽस्मिन
स्त्वत्प्रसादपुरस्कृता ॥ १२
ततो वर्षसहस्रे तु समेष्याम परस्परम् ।
एकीभाव गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ
समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवस्तदा
एकेषुणा देववर स नो मृत्युर्भविष्यति ॥
एवमस्त्विति तान् देव
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवम् ।
ते तु लब्धवरा प्रीता
सप्रधार्य परस्परम् ॥
पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मय वव्रुर्महासुरम् ।
विश्वकर्माणमजर दैत्यदानवपूजितम् ॥ १६
ततो मय स्वतपसा चक्रे धीमान्पुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनमेक वै रौप्य कार्ष्णायस तथा
काञ्चन दिवि तत्रासीदन्तरिक्षे च राजतम् ।
आयस चाभवद्भूमौ चक्रस्थ पृथिवीपते ॥ १८
एकैक योजनशत विस्तारायामत समम् ।
गृहाट्टालकसयुक्त बहुप्राकारतोरणम् ॥ १९
गृहप्रवरसबाधमसबाधमहापथम् ।
प्रासादैर्विविधैश्चापि द्वारैश्चैवोपशोभितम् ॥
पुरेषु चाभवन् राजन् राजानो वै पृथक् पृथक्
काञ्चन तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मन ॥
राजत कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्
त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीँल्लोकानस्त्रतेजसा २२

वाच उत्सृजेय ता अनेन क्षन्तव्या इति भाव ॥ ६५ ॥
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

३३

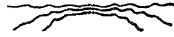
भूय इति ॥ १ ॥ पितु पुरत मह्य मम ॥ २ ॥ तारकामय तारकासुर एव आमयो रोगवत्पराभवहेतुर्यत्र स तथा ॥ ३ ॥ दमेन बाह्येन्द्रियजयेन तपसा चित्तस्यैकाग्र्येण नियमेन शौचादिना समाधिना अव्युत्थानेन ॥७ चक्रस्थ आज्ञावश यथेष्टसञ्चारीत्यर्थ । चक्रस्थमित्यैन तृतीयमिति पाठ प्रामादिक ॥ १८ ॥

आक्रम्य तस्थुरूचुश्च कश्च नाम प्रजापति ।
तेषा दानवमुख्याना प्रयुतान्यर्बुदानि च २३
कोटयश्चाप्रतिवीराणा समाजग्मुस्ततस्तत
मासाशिन सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृता पुरा २४
महदैश्वर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिता ।
सर्वेषा च पुनश्चैषा सर्वयोगवहो मय ॥ २५
तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्तयन्तेऽकुतोभया ।
यो हि यन्मनसा काम दध्यौ त्रिपुरसश्रय ॥
तस्मै काम मयस्त त विदधे मायया तदा ।
तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबल २७
तपस्तेपे परमक येनातुष्यत्पितामह ।
सतुष्टमवृणोद्देव वापी भवतु न पुरे ॥ २८
शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ता स्युर्बलवत्तरा ।
स तु लब्ध्वा वर वीरस्तारकाक्षसुतो हरि
ससृजे तत्र वापीं ता मृताना जीविनी प्रभो
येन रूपेण दैत्यस्तु येन वेषेण चैव ह ॥ ३०
मृतस्तस्या परिक्षिप्तस्तादृशेनैव जज्ञिवान् ।
ता प्राप्यते पुनस्तास्तु लोकान्सर्वान्बबाधिरे
महता तपसा सिद्धा सुराणा भयवर्धना ।
न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कदाचन ३२
ततस्ते लोभमोहाभ्या-
मभिभूता विचेतस ।
निर्ह्रीका सस्थिता सर्वे
स्थापिता समलूलुपन् ॥ ३३
विद्राव्य सगणान् देवास्तत्र तत्र तदा तदा ।
विचेरु स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिता ३४
देवोद्यानानि सर्वाणि
प्रियाणि च दिवौकसाम् ।
ऋषीणामाश्रमान्पुण्यान्
रम्याञ्जनपदास्तथा ॥ ३५
व्यनाशयन्नमर्यादा दानवा दुष्टचारिण ।
पीड्यमानेषु लोकेषु तत शक्रो मरुद्वृत ३६
पुराण्यायोधयाचक्रे वज्रपातै समंतत ।
नाशकत्तान्यभेद्यानि यदा भेत्तु पुरदर ३७
पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप ।
तदा भीत सुरपतिर्मुक्त्वा तानि पुराण्यथ ॥
तैरेव विबुधै सार्ध पितामहमरिंदम ।
जगामाथ तदाख्यातु विप्रकारं सुरेतरै ३९
ते तत्त्व सर्वमाख्याय शिरोभि सप्रणम्य च
वधोपायमपृच्छन्त भगवन्त पितामहम् ४०
श्रुत्वा तद्भगवान्देवो
देवानिदमुवाच ह ।
ममापि सोऽपराध्नोति
यो युष्माकमसौम्यकृत् ॥ ४१
असुरा हि दुरात्मान सर्वे एव सुरद्विष ।
अपराध्यन्ति सतत ये युष्मान् पीडयन्त्युत
अह हि तुल्य सर्वेषा भूताना नात्र सशय ।
अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितम्
एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा
न च स्थाणुभृते शक्तो भेत्तमेकेषुणा पुर ४४
ते यूय स्थाणुमीशान
जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ।
योद्धार वृणुतादित्या
स तान् हन्ता सुरेतरान् ॥ ४५
इति तस्य वच श्रुत्वा देवा शक्रपुरोगमा
ब्रह्माणमग्रत कृत्वा वृषाङ्कं शरण ययु ॥ ४६
तपोनियममास्थाय गृणन्तो ब्रह्म शाश्वतम्
ऋषिभि सह धर्मज्ञा भव सर्वात्मना गता
तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिर्भयेष्वभयद् नृप ।
सर्वात्मान महात्मान येनाप्त सर्वमात्मना ४८
तपोविशेषैर्विविधै
र्योग यो वेद चात्मन ।
य साख्यमात्मनो वेत्ति
यस्य चात्मा वशे सदा ॥ ४९
त ते ददृशुरीशान तेजोराशिमुमापतिम् ।
अनन्यसदृश लोके भगवन्तमकल्मषम् ॥ ५०
एक च भगवन्त ते नानारूपमकल्पयन् ।
आत्मन प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मनि ॥
परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविस्मिता ।
सर्वभूतमय दृष्ट्वा तमज जगत पतिम् ॥ ५२

आदित्या देवा ॥ ४५ ॥ उग्राभि रक्षोघ्नीभि आप्त व्याप्त आत्मना अनौपाधिकेन ॥४८॥ आत्मन मनस योग सर्ववृत्तिनिरोधम् । साख्य सम्यक्ख्यापन आत्मनो जडवर्गात्पृथग्ग्रहण आत्मा मन वशे आज्ञायाम् ॥४९॥ भगवन्त षड्विधैश्वर्यवन्तम् । एकमपि तं 'त यथायथोपासते' इति श्रुतेर्यथाभावन शिवविष्णुरुद्रादिवेषेण नानारूपमकल्पयन् । आत्मन चित्तस्य प्रतिरूपाणि सकल्पानुसारीणि प्रतिबिम्बानि वा परस्परस्य चेति ईश्वरस्वरूपे सर्वे आत्मान पराश्चापश्यन्निति सार्धश्लोक एक वाक्यम् ॥ ५१॥

देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः ।
तान्स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शङ्करः
ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्र्यम्बकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्ते स्वस्थचेतसः ५४
नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यब्रुवन्वचः
नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ५५
प्रजापतिमखघ्नाय प्रजापतिभिरीड्यते ।
नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय शम्भवे ५६
विलोहिताय रुद्राय नीलग्रीवाय शूलिने ।
अमोघाय मृगाक्षाय प्रवरायुधयोधिने ५७
अर्हाय चैव शुद्धाय क्षयाय क्रथनाय च ।
दुर्वारणाय काथाय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे ॥ ५८
ईशानायाप्रमेयाय नियन्त्रे चर्मवाससे ।
तपोरताय पिंगाय व्रतिने कृत्तिवाससे ॥ ५९
कुमारपित्रे त्र्यक्षाय प्रवरायुधधारिणे ।
प्रपन्नार्तिविनाशाय ब्रह्मद्विट्संघघातिने ६०
वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ।
गवां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ६१
नमोऽस्तु ते ससैन्याय त्र्यम्बकायामितौजसे
मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् स्वागतेनाभिनन्द्य च ।
प्रोवाच व्येतु वस्त्रासो ब्रूत किं करवाणि वः ६३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुराख्याने
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

दुर्योधन उवाच ।
पितृदेवर्षिसंघेभ्योऽभये दत्ते महात्मना ।
सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः १
तवातिसर्गाद्देवेश प्राजापत्यमिदं पदम् ।
मयाऽधितिष्ठता दत्तो दानवेभ्यो महान्वरः
तानतिक्रान्तमर्यादान् नान्यः संहर्तुमर्हति ।
त्वामृते भूतभव्येश त्वं ह्येषां प्रत्यरिर्वधे ३
स त्वं देव प्रपन्नानां याचतां च दिवौकसाम्
कुरु प्रसादं देवेश दानवाञ्जहि शङ्कर ॥ ४
त्वत्प्रसादाज्जगत्सर्वं सुखमैधत मानद ।
शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ॥
स्थाणुरुवाच ।
हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः
न त्वेकः उत्सहे हन्तुं बलस्था हि सुरद्विषः ॥
ते यूयं संहताः सर्वे मदीयेनार्धतेजसा ।
जयध्वं युधि ताञ्शत्रून् संहता हि महाबलाः
देवा ऊचुः ।
अस्मत्तेजोबलं यावत्तावद्द्विगुणमाहवे ।
तेषामिति हि मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ॥
स्थाणुरुवाच ।
वध्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः
मम तेजोबलार्धेन सर्वान्निघ्नत शात्रवान् ॥
देवा ऊचुः ।
बिभर्तुं भवतोऽर्धं तु न शक्ष्यामो महेश्वर ।
सर्वेषां नो बलार्धेन त्वमेव जहि शात्रवान् ॥
स्थाणुरुवाच ।
यदि शक्तिर्न वः काचिद्बिभर्तुं मामकं बलम्
अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोर्धबृंहितः ॥
ततस्तथेति देवेशस्तैरुक्तो राजसत्तम ।
अर्धमादाय सर्वेषां तेजसाऽभ्यधिकोऽभवत्
स तु देवो बलेनासीत्सर्वेभ्यो बलवत्तरः ।
महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शंकरः ॥
ततोऽब्रवीन्महादेवो
धनुर्बाणधरो ह्यहम् ।
हनिष्यामि रथेनाजौ
तान् रिपून्वो दिवौकसः ॥ १५

ईड्यते ईड्यमानाय कर्मणीदमपौरुषम् ॥ ५६ ॥ क्रथनाय हिंस्राय ॥ ५८ ॥ भजस्व इष्टैः कामैः पूरयस्व ॥ ६२ ॥ व्येतु व्यपगच्छतु ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

पितृेति । अभये इति च्छेदः ॥ १ ॥ वधे निमित्ते प्रत्यरिः प्रतिकूलः शत्रुः ॥ ३ ॥ ऐधत अवर्धत ते प्रसिद्धा वयं शरणं गतास्त्वामिति शेषः ॥ ५ ॥ संहताः एकीभूता यूयम् ॥ ७ ॥ तेषां तेजोऽस्मत्तेजस्तो द्विगुणं दृष्टमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अर्धं तेजसः ॥ १२ ॥ महता सर्वातिशायिना बलेन दीव्यति प्रकाशते इति महादेवः ॥ १४ ॥

ते यूय मे रथ चैव धनुर्बाण तथैव च ।
पश्यध्व यावदथैतान् पातयामि महीतले ॥

देवा ऊचु ।

मूर्ती सर्वा समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्तत
रथ ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्चसम्॥१६
तथैव बुद्ध्या विहित विश्वकर्मकृत शुभम् ।
ततो विबुधशार्दूलास्ते रथ समकल्पयन्॥
विष्णु सोम हुताश च तस्येषु समकल्पयन् ।
शृगमग्निर्बभूवास्य भल्ल सोमो विशापते ।१८
कुड्मलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा ।
रथ वसुन्धरा देवी विशालपुरमालिनीम् ॥
सपर्वतवनद्वीपा चक्रुर्भूतधरा तदा ।
मंदर पर्वतश्चाक्षो जघा तस्य महानदी ॥२०
दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य तु ।
ईषा नक्षत्रवशाश्च युग कृतयुगोऽभवत् ॥ २१
कूबरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तम ।
अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत ।
उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रु सुरोत्तमा ॥
समुद्रमक्षमसृजन्दानवालयमुत्तमम् ।
सप्तर्षिमण्डल चैव रथस्यासीत्परिष्कर ॥
गगा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च ।
उपस्करो रथस्यासन्नाप सर्वाश्च निम्नगा
अहोरात्र कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा ।
अनुकर्ष ग्रहा दीप्ता वरूथ चापि तारका ॥
धर्मार्थकाम सयुक्त त्रिवेणु दारु बन्धुरम् ।
ओषधीर्वीरुधश्चैव घण्टा पुष्पफलोपगा ॥
सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे ।
पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे ॥२७
दश नागपतीनीषा धृतराष्ट्रमुखास्तदा ।
योक्त्राणि चक्रुर्नागाश्च नि श्वसतो महोरगान्
द्या युग युगचर्माणि सवर्तकबलाहकान् ।
कालपृष्ठोऽथ नहुष कर्कोटकधनजयौ ॥ २९
इतरे चाभवन्नागा हयाना वालबन्धना ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम् ॥
सन्ध्या धृतिं च मेधा च स्थितिं सन्नतिमेव च
ग्रह-नक्षत्र-ताराभिश्चर्म चित्र नभस्तलम् ३१
सुराम्बुप्रेतवित्ताना पतीँल्लोकेश्वरान् हयान् ।
सिनीवालीमनुमतिं कुहू राका च सुव्रताम्
योक्त्राणि चक्रुर्वाहाना रोहकास्तत्र कण्टकान्
धर्म सत्य तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मय
अधिष्ठान मनश्चासीत्परिरथ्या सरस्वती ।
नानावर्णाश्च चित्राश्च पताका पवनेरिता ॥
विद्युदिन्द्रधनुर्नद्ध रथ दीप्त व्यदीपयन् ।
वषट्कार प्रतोदोऽभूद्गायत्री शीर्षबन्धना ॥
यो यज्ञे विहित पूर्वमीशानस्य महात्मन ।
सवत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना
दिव्य च वर्म विहित महार्ह रत्नभूषितम् ।
अभेद्य विरजस्क वै कालचक्रबहिष्कृतम् ॥
ध्वजयष्टिरभून्मेरु श्रीमान् कनकपर्वत ।
पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिद्भि समलकृता ॥

मूर्तीस्तेजोमात्रा समावाय एकीकृत्य ॥ १६ ॥ विहित अपूर्व ज्ञापित यथा तथैव विश्वकर्मणा कृतम् ॥ १७ ॥ शृङ्ग शृङ्गाकारखटिकायुक्त काडम् । भल्ल शल्य कुड्मलस्तस्याग्रभागस्तस्यैव तीक्ष्णभाग ।' सोम शल्यो विष्णुस्तेजनम्' इति श्रुते ॥ १८ ॥ अक्षश्चक्राधारदड । जघा अक्षाधारकाष्ठ महानदी गगा ॥ २० ॥ ईषा युगाक्षसधान त्रिवेणुमय काष्ठ युग धुर्ययोजनदड ॥ २१ कूबर युगधर अपस्कर पश्चात्काष्ठ भुजगोत्तम शेष । अधिष्ठाने चक्रे अधिष्ठाने चक्राधारौ 'अधिष्ठान पुरे चक्रे प्रभावेऽध्यासनेऽपि च' इति **मेदिनी** ॥ २२ ॥ अक्ष बन्धनपाशसमुदाय । समुद्र जलमयत्वेन चिक्कणत्वात् । परिष्कर चक्ररक्षादि ॥ २३॥ सिन्धुर्यमुनाख्या नदी तिसृभिस्त्रिवेणुस्थानीयाभि सहितमाकाश धुर धूर्भाग उपस्कर बन्धादिसामग्री ॥ २४ ॥ अनुकर्ष रथाध स्थित दारु वरूथ रथगुप्तिम् ॥ २५ ॥ धर्माद्यास्त्रिवेणुसदृशा बधुर रथतल्पम् ॥ २६ ॥ पूर्वे हिमवद्विन्ध्यपर्वतौ चक्रत्वेनोक्तौ अत्र सूर्यचन्द्रौ चक्रत्वेन दृष्टावतश्चतुश्चक्रो रथ इति गम्यते । अत समुद्राऽप्यक्षान्तरामिति ऋजुरेवार्थ । पूर्व पक्ष पूर्वाह्न रात्रि । अपर पक्षोऽपराह्ण अह ॥ २७॥ द्या द्वितीय युग चतुश्चक्रत्वाद्रथस्य सवर्तक बलाहकान् युगचर्माणि धुर्यस्कन्धयुगयोरन्तरस्थानि काशीपूनि ॥२९॥ वालबन्धना अश्वकेसरबन्धना ॥३०॥ नभस्तल चर्मरथस्य बाह्यमावरण तच्च सन्ध्यादिभिर्ग्रहादिभिश्च चित्रम् ॥ ३१॥ सिनीवाली पूर्वामावास्या अनुमतिं पूर्वां पौर्णमासीम् । कुहूमुत्तरामावास्या राकामुत्तरा पौर्णमासीम् ॥ ३२ ॥ रोहकान् सिनीवाल्याद्यधिष्ठातॄन् पित्रादीन् कण्टकान् प्रकीलकान् धर्मादयस्तत्र कण्टकेषु रश्मय ३३॥ मन अधिष्ठान रथाधारभू । मनोमयो रथ इत्यर्थ । परिरथ्या प्रचारमार्ग । सरस्वती वाग्देवी कल्पित शब्दमात्रशरीर इत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अध्वर्यूणामृत्विजा मध्ये स्थिता पावका धिष्ण्यगा ॥ ३९ ॥

रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावका
क्लृप्त तु त रथ दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन्
सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष ।
युक्त निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ॥ ४०
एव तस्मिन्महाराज कल्पिते रथसत्तमे ।
देवैर्मनुजशार्दूल द्विषतामभिमर्दने ॥ ४१
स्वान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छकरो रथे
ध्वजयष्टिं वियत्कृत्वा स्थापयामास गोवृष
ब्रह्मदण्ड कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वर ।
परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतो दिशमुद्यता
अथर्वाङ्गिरसावास्ता चक्ररक्षौ महात्मन ।
ऋग्वेद सामवेदश्च पुराण च पुर सरा ॥
इतिहासयजुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतु ।
दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचरा स्थिता
स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र वषट्कारस्तथैव च ।
ओंकारश्च मुखे राजन्नतिशोभाकरोऽभवत्
विचित्रमृतुभि षड्भि कृत्वा सवत्सर धनु
छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षया रणे ॥४७
कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य सवत्सरो धनु
तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषो जरा
इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलन सोम एव च ।
अग्नीषोमौ जगत्कृत्स्न वैष्णव चोच्यते जगत्
विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजस ।
तस्माद्धनुर्ज्यासस्पर्श न विषेहुर्हरस्य ते ॥
तस्मिञ्शरे तिग्ममन्यु मुमोचासह्यमीश्वर
भृग्वङ्गिरोमन्युभव क्रोधाग्निमतिदु सहम् ॥
स नीललोहितो धूम्र कृत्तिवासाऽभयकर
आदित्यायुतसकाशस्तेजोज्वालावृतो ज्वलन्
दुश्च्यावच्यावनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषा हर
नित्य त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रितान्नरान्
प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवै ।
विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृत ॥
तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थित विश्वमिद जगत्
जङ्गमाजङ्गम राजञ्शुशुभेऽद्भुतदर्शनम् ॥ ५५
दृष्ट्वा तु त रथ युक्त कवची स शरासनी ।
बाणमादाय त दिव्य सोमविष्ण्वग्निसभवम्
तस्य राजस्तदा देवा कल्पयाचक्रिरे प्रभो
पुण्यगन्धवह राजञ्श्वसन देवसत्तमम् ॥
तमास्थाय महादेवस्त्रासयन्दैवतान्यपि ।
आरुरोह तदा यत्त कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥
तमारुरुक्षु देवेश तुष्टुवु परमर्षय ।
गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसा गणा ॥
ब्रह्मर्षिभि स्तूयमानो वन्द्यमानश्च बन्दिभि
तथैवाप्सरसा वृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदै ॥
स शोभमानो वरद खड्गी बाणी शरासनी
हसन्निवाब्रवीद्देवान्सारथि को भविष्यति
तमब्रुवन् देवगणा य भवान्सनियोक्ष्यते ।
स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न सशय ॥
तानब्रवीत्पुनर्देवो मत्त श्रेष्ठतरो हि य ।
त सारथिं कुरुध्व मे स्वय सञ्चिन्त्य मा चिर
एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्त महात्मना
गत्वा पितामह देवा प्रसाद्येद वचोऽब्रुवन्
यथा त्वत्कथित देव त्रिदशारिविनिग्रहे ।
तथा च कृतमस्माभि प्रसन्नो नो वृषध्वज
रथश्च विहितोऽस्माभि
विचित्रायुधसवृत ।
सारथिं च न जानीम
क स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे ॥ ६६
तस्माद्विधीयता कश्चित्सारथिर्देवसत्तम ।
सफला ता गिर देव कर्तुमर्हसि नो विभो ॥
एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि ।
हितकर्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्तुमर्हसि ॥
स देव युक्तो रथसत्तमो नो
दुराधरो द्रावण शात्रवाणाम् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा
विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ॥ ६९
तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या
धरा सशैला च रथो महात्मन ।
नक्षत्रवशानुगतो वरूथी
हरो योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्य ॥७०
तत्र सारथिरेष्टव्य सर्वैरेतैर्विशेषवान् ।
तत्प्रतिष्ठो रथो देव हया योद्धा तथैव च ॥

गोवृष ध्वजत्वेन स्थापयामास ॥ ४२ ॥ परिस्कन्दा पार्श्वगोपा ॥ ४३ ॥ छाया पूर्वोक्ता सावित्रीं शब्दब्रह्मरूपत्वादात्मनस्तुल्याम् ॥ ४७ ॥ धनुर्ज्या कालरात्रिरूपा तस्या सस्पर्श न विषेहु न सेहिरे तेऽसुरा ॥ ५० ॥ तिग्ममन्यु तीक्ष्णसकल्पम् ॥ ५१ ॥ अभयमिति च्छेद सन्निवराष ॥५२॥ तै रथादिभूतै आत्मगुणै आत्मनो भोक्तुर्गुणभूतैर्भोग्यै ॥५४॥ बाणमादाय स्थित त दृष्ट्वा देवास्तस्यानुकूल जयावह श्वसन कल्पयाचक्रिरे इत्यन्वय ॥ ५६ ॥

कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकं च पितामह ।
त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम्
त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो
स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् ॥
जयाय त्रिदिवेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम् ।
इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकेशं पितामहम्
देवा प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं
पितामह उवाच ।
नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः
संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्दिनः ।
ततः स भगवान् देवो लोकस्रष्टा पितामहः
सारथ्ये कल्पितो देवैरीशानस्य महात्मनः ।
तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्यन्दने लोकपूजिते
शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ।
आरुह्य भगवान्देवो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
अभीषून् हि प्रतोदं च संजग्राह पितामहः ।
तत उत्थाय भगवांस्तान् हयाननिलोपमान्
बभाषे च तदा स्थाणुमारोहेति सुरोत्तमं ।
ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमाग्निसंभवम् ॥
आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन्परान् ।
तमारूढं तु देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः ॥ ८०
गंधर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ।
स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी ॥
प्रदीपयन् रथे तस्थौ
त्रींल्लोकान् स्वेन तेजसा ।
ततो भूयोऽब्रवीद्देवो
देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ८२
न हन्यादिति कर्तव्यो न शोको वः कथञ्चन
हतानित्येव जानीत बाणेनानेन चासुरान् ॥
ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाब्रुवन् ।
न च तद्वचनं मिथ्या यदाऽऽह भगवान् प्रभुः
इति संञ्चिन्त्य वै देवाः परां तुष्टिमवाप्नुवन् ।
ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥८५
रथेन महता राजन्नुपमा नास्ति यस्य ह ।
स्वैश्च पारिषदैर्देवः पूज्यमानो महायशाः ८६
नृत्यद्भिरपरैश्चैव मांसभक्षैर्दुरासदैः ।
धावमानैः समताच्च तर्जमानैः परस्परम् ८७
ऋषयश्च महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः ।
आशंसुर्वै जना देवा महादेवस्य सर्वशः ८८
एवं प्रयाते देवेशे लोकानामभयङ्करे ।
तुष्टमासीज्जगत्सर्वं देवताश्च नरोत्तम ॥ ८९
ऋषयस्तत्र देवेशं स्तुवन्तो बहुभिः स्तवैः ।
तेजश्चास्मै वर्धयन्तो राजन्नासन्पुनः पुनः ९०
गन्धर्वाणां सहस्राणि
प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
वादयन्ति प्रयाणेऽस्य
वाद्यानि विविधानि च ॥ ९१
ततोऽधिरूढे वरदे
प्रयाते चासुरान्प्रति ।
साधु साध्विति विश्वेशः
स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ९२
याहि देव यतो दैत्याश्चोदयाश्वानतन्द्रितः ।
पश्य बाह्वोर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवान्रणे९३
ततोऽश्वांश्चोदयामास मनोमारुतरंहसः ।
येन तत्त्रिपुरं राजन् दैत्यदानवरक्षितम् ९४
पिबद्भिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः ।
जगाम भगवान् क्षिप्रं जयाय त्रिदिवौकसाम्
प्रयाते रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे ।
ननाद सुमहानादं वृषभः पूरयन्दिशः ॥ ९६
वृषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः ॥ ९७
अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा ।
ततः स्थाणुर्महाराज शूलधृक् क्रोधमूर्छितः ॥
त्रस्तानि सर्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकम्पते ।
निमित्तानि च घोराणि तत्र सन्दधतः शरम्
तस्मिन्सोमाग्निविष्णूनां क्षोभेण ब्रह्मरुद्रयोः
स रथो धनुषः क्षोभादतीव ह्यवसीदति १००
ततो नारायणस्तस्माच्छरभागाद्विनिःसृतः
वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथम् १०१
सीदमाने रथे चैव नर्दमानेषु शत्रुषु ।
स सम्भ्रमात्तु भगवान्नादं चक्रे महाबलः ॥ २
वृषभस्य स्थितो मूर्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।
तदा स भगवान् रुद्रो निरैक्षद्दानवं पुरम् ३
वृषभस्यास्थितो रुद्रो हयस्य च नरोत्तम ।
स्तनास्तदाऽशातयत खुरांश्चैव द्विधाऽकरोत्
ततः प्रभृति भद्रं ते गवां द्वैधीकृताः खुराः ।
हयानां च स्तना राजंस्तदाप्रभृति नाभवन्५
पीडितानां बलवता रुद्रेणाद्भुतकर्मणा ।
अथाधिज्यं धनुः कृत्वा शर्वः संधाय तं शरम्
युक्त्वा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ।
तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विधूतकार्मुके ७

पुराणि तानि कालेन जग्मुरेकैकता तदा।
एकीभाव गते चैव त्रिपुरत्वमुपागते॥ ८
बभूव तुमुलो हर्षो देवताना महात्मनाम्।
ततो देवगणा सर्वे सिद्धाश्च परमर्षय॥ ९
जयेति वाचो मुमुचु सस्तुवन्तो महेश्वरम्।
ततोऽग्रत प्रादुरभूत्त्रिपुर निघ्नतोऽसुरान्
अनिर्देश्योग्रवपुषो देवस्यासह्यतेजस।
स तद्विकृष्य भगवान् दिव्य लोकेश्वरो धनु
त्रैलोक्यसार तमिषु मुमोच त्रिपुर प्रति।
उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषुवरे तदा १२
महानार्तस्वरो ह्यासी-
त्पुराणा पतता भुवि।
तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा
प्राक्षिपत्पश्चिमार्णवे॥ ११३
एव तु त्रिपुर दग्ध दानवाश्चाप्यशेषत।
महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा १४
स चात्मक्रोधजो वह्नि-
र्हाहेत्युक्त्वा निवारित।
मा कार्षीर्भस्मसाल्लोका
निति त्र्यक्षोऽब्रवीच्च तम्॥ १५
तत प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षय
तुष्टुवुर्वाग्भिरग्र्याभि स्थाणुमप्रतिमौजसम्॥
तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मु सर्वे यथागतम्।
कृतकामा प्रयत्नेन प्रजापतिमुखा सुरा १७
एव स भगवान् देवो लोकस्रष्टा महेश्वर।
देवासुरगणाध्यक्षो लोकाना विदधे शिवम्
यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामह।
सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्यय १९
तथा भवानपि क्षिप्र रुद्रस्येव पितामह।
सयच्छतु हयानस्य राधेयस्य महात्मन २०
त्व हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषत
विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा
युद्धे ह्यय रुद्रकल्पस्त्व च ब्रह्मसमो नये।
तस्माच्छक्तो भवाञ्जेतु मच्छत्रूस्तानिवासुरान्
यथा शल्याद्य कर्णोऽय
श्वेताश्व कृष्णसारथिम्।
प्रमथ्य हन्यात्कौन्तेय
तथा शीघ्र विधीयताम्॥ २३
त्वयि मद्रेशराज्याशा जीविताशा तथैव च
विजयश्च तथैवाद्य कर्णसाचिव्यकारित २४
त्वयि कर्णश्च राज्य च वय चैव प्रतिष्ठिता।
विजयश्चैव सग्रामे सयच्छाद्य हयोत्तमान् २५
इम चाप्यपर भूय इतिहास निबोध मे।
पितुर्मम सकाशे यद्ब्राह्मण प्राह धर्मवित् २६
श्रुत्वा चैतद्वचश्चित्र हेतुकार्यार्थसहितम्।
कुरु शल्य विनिश्चित्य माभूदत्र विचारणा २७
भार्गवाणा कुले जातो जमदग्निर्महायशा।
तस्य रामेतिविख्यात पुत्रस्तेजोगुणान्वित
स तीव्र तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवम्
अस्त्रहेतो प्रसन्नात्मा नियत सयतेन्द्रिय २९
तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च।
हृद्गत चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्कर ३०

महेश्वर उवाच।

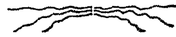
राम तुष्टोऽस्मि भद्र ते विदित मे तवेप्सितम्
कुरुष्व पूतमात्मान सर्वमेतदवाप्स्यसि ३१
दास्यामि ते तदास्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि
अपात्रमसमर्थ च दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ३२
इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना।
प्रत्युवाच महात्मान शिरसावनत प्रभुम्॥
यदा जानाति देवेश पात्र मामस्त्रधारणे।
तदा शुश्रूषवेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ३४

दुर्योधन उवाच।

तत स तपसा चैव दमेन नियमेन च।
पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतै॥ १३५
आराधयितवान् शर्व बहून्वर्षगणास्तदा।
प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मन॥ ३६
अब्रवीत्तस्य बहुशो गुणान्देव्या समीपत।
भक्तिमानेष सतत मयि रामो दृढव्रत॥ ३७
एव तस्य गुणान्प्रीतो बहुशोऽकथयत्प्रभु।
देवताना पितृणा च समक्षमरिसूदन॥ ३८
एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन्महाबला।
तैस्तदा दर्पमोहाद्यैरबाध्यन्त दिवौकस॥ ३९
तत सभूय विबुधास्तान् हन्तु कृतनिश्चया।
चक्रु शत्रुवधे यत्न न शेकुर्जेतुमेव तान्॥ ४०
अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिम्।
प्रासादयस्तदा भक्त्या जहि शत्रुगणानिति॥
प्रतिज्ञाय ततो देवो देवताना रिपुक्षयम्।
राम भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शकर॥ ४२
रिपून् भार्गव देवाना जहि सर्वान्समागतान्
लोकाना हितकामार्थ मत्प्रीत्यर्थ तथैव च ४३

एवमुक्तः प्रत्युवाच त्र्यंबकं वरदं प्रभुम् ।
राम उवाच ।
का शक्तिर्मम देवेश अकृतास्त्रस्य संयुगे ॥ ४४
निहन्तुं दानवान्सर्वान्कृतास्त्रान्युद्धदुर्मदान् ।
महेश्वर उवाच ।
गच्छ त्वं मदनुज्ञातो निहनिष्यसि शात्रवान् ।
विजित्य च रिपून्सर्वान्
गुणान्प्राप्स्यसि पुष्कलान् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं
प्रतिगृह्य च सर्वशः ॥ ४६
रामः कृतस्वस्त्ययनः
प्रययौ दानवान्प्रति ।
अब्रवीद्देवशत्रूंस्तान्
महादर्पबलान्वितान् ॥ ४७
मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ।
प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुराः ॥ ४८
इत्युक्ता भार्गवेणाथ दैत्या युद्धं प्रचक्रमुः ।
स तान्निहत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः ॥
वज्राशनिसमस्पर्शैः प्रहारैरेव भार्गवः ।
स दानवैः क्षततनुर्जामदग्न्यो द्विजोत्तमः ५०
संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्व्रणः समजायत ।
प्रीतश्च भगवान्देवः कर्मणा तेन तस्य वै ॥ ५१
वरान् प्रादाद्बहुविधान् भार्गवाय महात्मने ।
उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना ॥ ५२
निपातात्तव शस्त्राणां शरीरे याऽभवद्रुजा ।
तया ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन ॥ ५३
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि
मत्सकाशाद्यथेप्सितम् ।
दुर्योधन उवाच ।
ततोऽस्त्राणि समस्तानि
वरांश्च मनसेप्सितान् ॥ ५४
लब्ध्वा बहुविधान्रामः प्रणम्य शिरसा भवम् ।
अनुज्ञां प्राप्य देवेशाज्जगाम स महातपाः ॥ ५५
एवमेतत्पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ।
भार्गवोऽपि ददौ दिव्यं धनुर्वेदं महात्मने ५६
कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
वृजिनं हि भवेत्किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव ॥
नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुनन्दनः
नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन ॥ ५८
देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भवम् ।
विसृष्टमवबोधार्थं कुलस्येति मतिर्मम ॥ ५९
सर्वथा न ह्ययं शल्य कर्णः सूतकुलोद्भवः ।
सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथम् ॥ ६०
कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।
यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ ६१
वक्षः पश्य विशालं च सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
न त्वेष प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैकर्तनो वृषः ॥
महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामशिष्यः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

दुर्योधन उवाच ।
एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः ।
सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १
रथिनोऽभ्यधिको वीरः कर्तव्यो रथसारथिः
तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान्युधि
यथा देवगणैस्तत्र वृतो यत्नात्पितामहः ।
तथास्माभिर्भवान्यत्नात्कर्णादभ्यधिको वृतः
यथा देवैर्महाराज ईश्वरादधिको वृतः ।
तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः ॥ ४
नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाद्युते ।
शल्य उवाच ।
मयाऽप्येतन्नरश्रेष्ठ बहुशो नरसिंहयोः ॥ ५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

एवमिति ॥ १ ॥ नरसिंहयोः कृष्णार्जुनयोः अतस्तयोः साम्यं मम कीर्तिकरमेवेति भावः । सुरसिंहयोरिति पाठे रुद्रपितामहयोः ॥ ५ ॥

कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यानमतिमानुषम् ।
यथा च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः ६
यथाऽसुराश्च निहता इषुणैकेन भारत ।
कृष्णस्य चापि विदितं सर्वमेतत्पुरा ह्यभूत्७
यथा पितामहो जज्ञे भगवान्सारथिस्तदा ।
अनागतमतिक्रान्तं वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः ८
एतदर्थं विदित्वापि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।
स्वयंभूरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत ॥ ९
यदि हन्याच्च कौन्तेयं सूतपुत्रः कथञ्चन ।
दृष्ट्वा पार्थं हि निहतं स्वयं योत्स्यति केशवः
शङ्ख-चक्र-गदापाणिर्धक्ष्यते तव वाहिनीम्।
न चापि तस्य क्रुद्धस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः
स्थास्यते प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ।
सञ्जय उवाच ।
तं तथा भाषमाणं तु मद्रराजमरिंदम ॥१२
प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ।
माऽवमंस्था महाबाहो कर्णं वैकर्तनं रणे १३
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
यस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं महत् ॥
पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः
मायाशतानि कुर्वाणो हतो मायापुरस्कृतः ।
न चातिष्ठत बीभत्सुः प्रत्यनीके कथञ्चन १६
एतांश्च दिवसान्सर्वान् भयेन महता वृतः ।
भीमसेनश्च बलवान् धनुष्कोट्याऽभिचोदितः
उक्तश्च सञ्ज्ञया राजन् मूढ औदरिको यथा ।
माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ येन जित्वा महारणे॥
कमप्यर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
येन वृष्णिप्रवीरस्तु सात्यकिः सात्वतां वरः
निर्जित्य समरे शूरो विरथश्च बलात्कृतः ।
सृञ्जयाश्चेतरे सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ २०
असकृन्निर्जिताः सङ्ख्ये स्मयमानेन संयुगे ।
तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथम्
यो हन्यात्समरे क्रुद्धो वज्रहस्तं पुरंदरम् ।
त्वं च सर्वास्त्रविद्वीर सर्वविद्यास्त्रपारग ॥
बाहुवीर्येण ते तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन
त्वं शल्यभूतः शत्रूणामविषह्यः पराक्रमे ॥
ततस्त्वमुच्यसे राजञ्शल्य इत्यरिसूदन ।
तव बाहुबलं प्राप्य न शेकुः सर्वसात्वताः ॥
तव बाहुबलाद्राजन् किं नु कृष्णो बलाधिकः
यथा हि कृष्णेन बलं धार्यं वै फाल्गुने हते ॥
तथा कर्णात्ययीभावे त्वया धार्यं महद्बलम् ।
किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवो न्यवारयत् ॥
किमर्थं च भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष
त्वत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष ।
सोदराणां च वीराणां सर्वेषां च महीक्षिताम्
शल्य उवाच ।
यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानद
विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि
एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः ।
युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे
समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तनं प्रति ।
उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥
सञ्जय उवाच ।
तथेति राजन्पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष ।
अब्रवीन्मद्रराजानं सर्वक्षत्रस्य सन्निधौ ॥३१
सारथ्यस्याभ्युपगमाच्छल्येनाश्वासितस्तदा
दुर्योधनस्तदा हृष्टः कर्णं तमभिषस्वजे ॥ ३२
अब्रवीच्च पुनः कर्णं स्तूयमानः सुतस्तव ।
जहि पार्थान्रणे सर्वान्महेन्द्रो दानवानिव ॥
स शल्येनाभ्युपगते हयानां सन्नियच्छने ।
कर्णो हृष्टमना भूयो दुर्योधनमभाषत ॥ ३४
नातिहृष्टमना ह्येष मद्रराजोऽभिभाषते ।
राजन्मधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै ॥ ३५
ततो राजा महाप्राज्ञः सर्वास्त्रकुशलो बली ।
दुर्योधनोऽब्रवीच्छल्यं मद्रराजं महीपतिम्
पूरयन्निव घोषेण मेघगम्भीरया गिरा ।
शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धव्यमिति मन्यते॥
तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि
कर्णो हत्वेतरान्सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति
तस्याभीषुग्रहे राजन् प्रयाचे त्वां पुनः पुनः ।
पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाभीषुग्रहो वरः
तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ॥ ३९
सञ्जय उवाच ।
ततः शल्यः परिष्वज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत्
दुर्योधनममित्रघ्नं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ४०

किमर्थमिति । सारथ्यमात्रं प्रतिज्ञाय प्रातिभव्यं चेत्कृष्णः कुर्यात्तर्हि त्वं युध्यन् तद्वन्मिथ्याप्रतिज्ञो न भवि-ष्यसीति भावः ॥ २६ ॥ पदवीमातृष्यम् ॥ २७ ॥

शल्य उवाच ।
एव चेन्मन्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन ।
तस्मात्ते यत्प्रिय किञ्चित्तत्सर्व करवाण्यहम्
यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्य कर्मणि कर्हिचित
तत्र सर्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्य परंतप ॥
यत्तु कर्णमह ब्रूया हितकाम प्रियाप्रिये ।
मम त्व क्षमता सर्व भवान्कर्णश्च सर्वश ॥
कर्ण उवाच ।
ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशव ।
तथा नित्य हिते युक्तो मद्रराज भवस्व न ॥
शल्य उवाच ।
आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तव ।
अनाचरितमार्याणा वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ४५
यत्तु विद्वन्प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्थमह तव ।
आत्मनस्तव सयुक्त तन्निबोध यथातथम् ॥
अह शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत्प्रभो
अप्रमादात्प्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सनै ॥
तत पार्थेन सग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ ।
वाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव सूतज४८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्यस्वीकारे
पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

३६

दुर्योधन उवाच ।
अय ते कर्ण सारथ्य मद्रराज करिष्यति।
कृष्णादभ्यधिको यन्ता देवेशस्येव मातलि
यथा हरिहयैर्युक्त सगृह्णाति स मातलि ।
शल्यस्तथा तवाद्याय सयन्ता रथवाजिनाम्
योधे त्वयि रथस्थे च मद्रराजे च सारथौ।
रथश्रेष्ठो ध्रुव सख्ये पार्थानभिभविष्यति ॥ ३
सञ्जय उवाच ।
ततो दुर्योधनो भूयो मद्रराज तरस्विनम् ।
उवाच राजन्सग्रामेऽभ्युषिते पर्युपस्थिते ॥
कर्णस्य यच्छ सग्रामे मद्रराज हयोत्तमान् ॥
त्वयाऽभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जयम्
इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत ।
शल्येऽभ्युपगते कर्ण सारथिं सुमनाऽब्रवीत्
त्व सूत स्यन्दन मह्य कल्पयेत्यसकृत्त्वरन् ।
ततो जैत्र रथवर गन्धर्वनगरोपमम् ॥ ७
विधिवत्कल्पित भद्र जयेत्युक्त्वा न्यवेदयत्
त रथ रथिना श्रेष्ठ कर्णोऽभ्यर्च्य यथाविधि
सपादित ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा ।
कृत्वा प्रदक्षिण यत्नादुपस्थाय च भास्करम्
समीपस्थ मद्रराजमारोह त्वमथाब्रवीत् ।
तत कर्णस्य दुर्धर्ष स्यन्दनप्रवरं महत् ॥ १०
आरुरोह महातेजा शल्य सिंह इवाचलम् ।
तत शल्याश्रित दृष्ट्वा कर्ण स्व रथमुत्तमम् ॥
अध्यतिष्ठद्यथाऽम्भोद विद्युत्वन्त दिवाकर ।
तावेकरथमारूढावादित्याग्निसमत्विषौ ॥१२
अभ्राजेता यथा मेघ सूर्याग्नी सहितौ दिवि ।
संस्तूयमानौ तौ वीरौ तदास्ता द्युतिमत्तमौ
ऋत्विक्सदस्यैरिन्द्राग्नी
स्तूयमानाविवाध्वरे ।
स शल्यसंगृहीताश्वे
रथे कर्ण स्थितो बभौ ॥ १४
धनुर्विस्फारयन् घोरं परिवेषीव भास्कर ।
आस्थित स रथश्रेष्ठ कर्ण शरगभस्तिमान् ॥
प्रबभौ पुरुषव्याघ्रो मन्दरस्थ इवांशुमान् ।
त रथस्थ महाबाहुं युद्धायामिततेजसम् १६
दुर्योधनस्तु राधेयमिद वचनमब्रवीत् ।
अकृत द्रोणभीष्माभ्या दुष्कर कर्म सयुगे ॥

वक्ष्ये वोढास्मि ॥ ४२ ॥ आत्मनिन्दापरस्तवावपि श्रेयसा निन्द्यौ किमुतात्मपूजापरनिंदे तदुभयमह करोमीति भाव ॥ ४५ ॥ अप्रमादोऽवधान प्रयोग अश्वप्रेरणम् । ज्ञान आगामिदोषावेक्षणम् विद्या तत्परिहारज्ञान चिकित्सन दोषपरिहारसामर्थ्यम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥३५।

३६

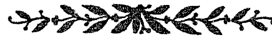
अयमिति ॥ १ ॥ हरिहयै इन्द्रतुरगैर्युक्त रथम् ॥ २ ॥ अभ्युषिते प्रात काले ॥४ ॥

कुरुष्वाधिरथे वीर मिषतां सर्वधन्विनाम्।
मनोगतं मम ह्यासीद्भीष्मद्रोणौ महारथौ १८
अर्जुनं भीमसेनं च निहन्ताराविति ध्रुवम्।
ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महामृधे १९
तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः।
गृहाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनंजयम्
भीमसेनं च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि।
जयश्च तेऽस्तु भद्रं ते प्रयाहि पुरुषर्षभ॥ २१
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि
कुरु सर्वाणि भस्मसात्।
ततस्तूर्यसहस्राणि
भेरीणामयुतानि च॥ २२
वाद्यमानान्यराजन्त मेघशब्दो यथा दिवि।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथसत्तम॥ २३
अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदम्।
चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनंजयम्
भीमसेनं यमौ चोभौ राजानं च युधिष्ठिरम्
अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनंजयः॥ २५
अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च।
अद्य क्षेप्स्याम्यहं शल्य शरान्परमतेजनान्।
पाण्डवानां विनाशाय दुर्योधनजयाय च॥

शल्य उवाच।
सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे॥ २७
सर्वास्त्रज्ञान्महेष्वासान्
सर्वानेव महाबलान्।
अनिवर्तिनो महाभागा-
नजय्यान्सत्यविक्रमान्॥ २८
अपि संजनयेयुर्ये भयं साक्षाच्छतक्रतोः।
यदा श्रोष्यसि निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने
राधेय गाण्डिवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरानीकमाहवे ३०
विशीर्णदन्तं निहतं तदा नैवं वदिष्यसि।
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे धर्मपुत्रं यमौ तथा ३१
शितैः पृषत्कैः कुर्वाणानभ्रच्छायामिवाम्बरे।
अस्यतः क्षिण्वतश्चारीन्
लघुहस्तान्दुरासदान्।
पार्थिवानपि चान्यांस्त्वं
तदा नैवं वदिष्यसि॥ ३२

संजय उवाच।
अनादृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितम्।
याहीत्येवाब्रवीत्कर्णो मद्रराजं तरस्विनम्॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसंवादे
षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

३७

संजय उवाच।
दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितम्।
चुक्रुशुः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः समन्ततः॥ १
ततो दुन्दुभिनिर्घोषैर्भेरीणां निनदेन च।
बाणशब्दैश्च विविधैर्गर्जितैश्च तरस्विनाम्।
निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
प्रयाते तु ततः कर्णे योधेषु मुदितेषु च॥ ३
चचाल पृथिवी राजन् ववाश च सुविस्तरम्
निःसरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात्सप्त महाग्रहाः
उल्कापाताश्च संजज्ञुर्दिशां दाहास्तथैव च।
शुष्काशन्यश्च संपेतुर्ववुर्वाताश्च भैरवाः॥ ५
मृगपक्षिगणाश्चैव पृतनां बहुशस्तव।
अपसव्यं तदा चक्रुर्वेदयन्तो महाभयम्॥ ६
प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि।
अस्थिवर्षं च पतितमन्तरिक्षाद्भयानकम्॥ ७
जज्वलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव चकम्पिरे
अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशांपते ८
एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः।
समुत्पेतुर्विनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः॥ ९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ३६॥

३७

दृष्ट्वेति॥ १॥ तरस्विनां अश्वादीनाम्॥२॥ ववाश शब्दं चकार। ररासेतिपाठेऽपि स एवार्थः। निःसरन्तो युद्धार्थमिति शेषः। सूर्यात्सूर्यमारभ्य सूर्यादयोऽन्योन्यं युध्यन्तीत्यर्थः॥ ४॥

न च तान् गणयामासु सर्वे दैवेन मोहिता
प्रश्वित सूतपुत्र च जयेत्यूचुर्नराधिपा ।
निर्जितान्पाण्डवांश्चैव मेनिरे तत्र कौरवा १०

तती रथस्थ परवीरहन्ता
भीष्म-द्रोणावतिवीर्यौ समीक्ष्य ।
समुज्ज्वलन् भास्करपावकाभो
वैकर्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप ॥ ११

स शल्यमाभाष्य जगाद् वाक्य
पार्थस्य कर्मातिशय विचिन्त्य ।
मानेन दर्पेण विदह्यमान
क्रोधेन दीप्यन्निव नि श्वसश्च ॥ १२

नाह महेन्द्रादपि वज्रपाणे
क्रुद्धाद्बिभेम्यायुधवान्रथस्थ ।
दृष्ट्वा हि भीष्मप्रमुखान् शयाना-
नतीव मा †ह्यस्थिरता जहाति ॥ १३

महेन्द्र-विष्णुप्रतिमावनिन्दितौ
रथाश्व-नागप्रवरप्रमाथिनौ ।
अवध्यकल्पौ निहतौ यदा परै-
स्ततो न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य साध्वसम्

समीक्ष्य सख्येऽतिबलान्नराधिपान्
ससूत-मातङ्ग-रथान्परैर्हतान् ।
कथ न सर्वानहितान्रणेऽवधी-
न्महास्त्रविद्ब्राह्मणपुङ्गवो गुरु ॥ १५

स सस्मरन् द्रोणमह महाहवे
ब्रवीमि सत्य कुरवो निबोधत ।
न वा मदन्य प्रसहेद्रणेऽर्जुन
समागत मृत्युमिवोग्ररूपिणम् ॥ १६

शिक्षा प्रसादश्च बल धृतिश्च
द्रोणे महास्त्राणि च सनतिश्च ।
स चेदगान्मृत्युवश महात्मा
सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ॥ १७

नेह ध्रुव किञ्चिदपि प्रचिन्तयन्
विद्या लोके कर्मणो दैवयोगात् ।
सूर्योदये को हि विमुक्तसशयो
भाव कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते १८

न नूनमस्त्राणि बल पराक्रम
क्रिया सुनीत परमायुधानि वा ।
अल मनुष्यस्य सुखाय वर्तितु
तथा हि युद्धे निहत परैर्गुरु ॥ १९

हुताशनादित्यसमानतेजस
पराक्रमे विष्णु-पुरदरोपमम् ।
नये बृहस्पत्युशनो सदा सम
न चैनमस्त्र तदुपास्त दु सहम् ॥ २०

सम्प्राक्रुष्टे रुदितस्त्री-कुमारे
पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि शल्य
प्रयाहि तस्माद्द्विषतामनीकम् ॥ २१

यत्र राजा पाण्डव सत्यसन्धो
व्यवस्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
वासुदेव सात्यकि सृञ्जयाश्च
यमौ च कस्तान् विषहेन्मदन्य २२

तस्मात्क्षिप्र मद्रपते प्रयाहि
रणे पञ्चालान्पाडवान्सृञ्जयाश्च ।
तान्वा हनिष्यामि समेत्य सख्ये
यास्यामि वा द्रोणपथा यमाय २३

नन्वेवाह न गमिष्यामि मध्ये
तेषा शूराणामिति मा शल्य विद्धि
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽय
त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम्॥

प्राज्ञस्य मूढस्य च जीवितान्ते
नास्ति प्रमोक्षोऽन्तकसत्कृतस्य ।
अतो विद्वन्नभियास्यामि पार्थान्
दिष्ट न शक्य व्यतिवर्तितु वै ॥ २५

भीष्मद्रोणौ अतिक्रान्त वीर्य ययोस्तावतिवीर्यौ समीक्ष्य स्वकृत्यमालोच्य जगादित्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ आभाष्य भो शल्य इति सबोध्य ॥ १२ ॥ अस्थिरता जहातीत्यचचलोऽस्मीत्यर्थ ॥ १३॥ ततोऽपि मेऽद्य साध्वस भय नास्तीति योजना ॥ १४ ॥ आतुरान् आसन्नमृत्यून् ॥ १७ ॥ विद्या जानीया भाव श्वोऽह स्थास्यामीति निश्चयम ॥ १८ ॥ अस्त्रादीनि मनुष्यस्य सुखाय वर्तितु नालमिति सम्बन्ध ॥ १९ ॥ उशनो उशनसो उपास्त उपातिष्ठत त्रातुमिति शेष । अस्त्र अस्त्रादि ॥ २० ॥ सम्प्राक्रुष्टे सम्यगाक्रोशवति पराभूते निरस्ते धार्तराष्ट्रे धृतराष्ट्रपुत्रसम्बन्धिनि पौरुषे यत्ने २१ ॥ द्रोणपथा द्रोणपथेन ॥ २३ ॥ तेषा भीष्मादीना मध्ये न गमिष्यामीति न अपि तु गमिष्याम्येवेत्यर्थ । सग्रामात्पलायने हि मित्रस्य दुर्योधनस्य द्रोह कृत स्यात्तत्रासह्यम् ॥ २४ ॥ जीवितान्ते आयुष समाप्तौ । प्रमोक्षो मृत्युनिवर्तनम् ॥ २५ ॥ † सा स्थिरता इति पाठ ।

कल्याणवृत्तः सततं हि राजा
वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममासीत् ।
तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि
प्रियान् भोगान् दुस्त्यजं जीवितं च
वैयाघ्रचर्माणमकूजनाक्षं
हैमं त्रिकोशं रजतत्रिवेणुम् ।
रथप्रबर्हं तुरगप्रबर्है-
र्युक्तं प्रादान्मह्यमिमं हि रामः ॥ २७
धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य
ध्वजान् गदाः सायकांश्चोग्ररूपान् ।
असिं च दीप्तं परमायुधं च
शङ्खं च शुभ्रं स्वनवन्तमुग्रम् ॥ २८
पताकिनं वज्रनिपातनिःस्वनं
सिताश्वयुक्तं शुभतूणशोभितम् ।
इमं समास्थाय रथं रथर्षभं
रणे हनिष्याम्यहमर्जुनं बलात् ॥ २९
तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्
सदाऽप्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रम् ।
तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य
यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ३०
यम-वरुण-कुबेर-वासवा वा
यदि युगपत्सगणा महाहवे ।
जुगुपिषव इहाद्य पाण्डवं
किमु बहुना सह तैर्जयामि तम् ॥
सञ्जय उवाच ।
इति रणरभसस्य कत्थतः
स्तदुत निशम्य वचः स मद्रराट् ।
अवहसदवमन्य वीर्यवान्
प्रतिषिषिधे च जगाद चोत्तरम् ३२
शल्य उवाच ।
विरम विरम कर्ण कत्थना-
दतिरभसोऽप्यतिवाचमुक्तवान् ।
क्व च हि नरवरो धनञ्जयः
क्व पुनरहो पुरुषाधमो भवान् ॥ ३३
यदुसदनमुपेन्द्रपालितं
त्रिदशमिवामरराजरक्षितम् ।
प्रसभमतिविलोक्य को हरेत्
पुरुषवरावरजामृतेऽर्जुनात् ॥ ३४
त्रिभुवनविभुमीश्वरेश्वरं
क इह पुमान् भवमाह्वयद्युधि ।
मृगवधकलहे ऋतेऽर्जुनात्
सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ॥ ३५
असुर-सुर-महोरगान्नरान्
गरुड-पिशाच-सयक्षराक्षसान् ।
इषुभिरजयदग्निगौरवात्
स्वभिलषितं च हविर्ददौ जयः ॥ ३६
स्मरसि ननु यदा परैर्हृतः
स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि मोक्षितः ।
दिनकरसदृशैः शरोत्तमैर्युधा
कुरुषु बहून्विनिहत्य तानरीन् ॥ ३७
प्रथममपि पलायिते त्वयि
प्रियकलहा धृतराष्ट्रसूनवः ।
स्मरसि ननु यदा प्रमोचिता
खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ॥ ३८
समुदितबलवाहनाः पुनः
पुरुषवरेण जिताः स्थ गोग्रहे ।
सगुरुगुरुसुताः सभीष्मकाः
किमु न जितः स तदा त्वयाऽर्जुनः
इदमपरमुपस्थितं पुन-
स्तव निधनाय सुयुद्धमद्य वै ।
यदि न रिपुभयात्पलायसे
समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ॥ ४०
सञ्जय उवाच ।
इति बहु परुषं प्रभाषति
प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ।
भृशमभिरुषितः परंतपः
कुरुपृतनापतिराह मद्रपम् ॥ ४१
कर्ण उवाच ।
भवतु भवतु किं विकत्थसे
ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतम् ।
यदि स जयति मामिहाहवे
तत इदमस्तु सुकत्थितं तव ॥ ४२

वैयाघ्रचर्माणं व्याघ्रचर्मपरिवृतम् ॥ २७ ॥ अप्रमत्त इति च्छेदः । भीष्ममुखः भीष्माभिमुखः ॥ ३० ॥ जुगुपिषव गोप्तुमिच्छव ३१ ॥ रणरभसस्य रणोत्कटस्य ॥ ३२ ॥ अतिरभसोऽपि त्वमतिवाचं स्वसामर्थ्यादधिकाम् ॥ ३३ ॥ पुरुषवरस्य कृष्णस्यावरजा कनीयसीं सुभद्राम् ॥ ३४ ॥ स्मरसीति विषमं छन्दः ॥ ३७ ॥ खचरगणान् गन्धर्वान् ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच ।
एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा नोत्तरमुक्तवान् ।
याहि शल्येति चाप्येन कर्ण प्राह युयुत्सया
स रथ प्रययौ शत्रून् श्वेताश्व शल्यसारथि
निघ्नन्नमित्रान्समरे तमो घ्नन्सविता यथा ४४

तत प्रायात्प्रीतिमान्वै रथेन
वैयाघ्रेण श्वेतयुजाऽथ कर्ण ।
स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवाना
धनञ्जय त्वरया पर्यपृच्छत ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

सञ्जय उवाच ।
प्रयाणे च तत कर्णो हर्षयन्वाहिनी तव ।
एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान्पर्यपृच्छत ॥ १
यो मामद्य महात्मान दर्शयेच्छ्वेतवाहनम् ।
तस्मै दद्यामभिप्रेत धन यन्मनसेच्छति ॥ २
न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामह पुन ।
शकट रत्नसपूर्ण यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ ३
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
शत दद्या गवा तस्मै नैत्यकं कास्यदोहनम् ४
शत ग्रामवराश्चैव दद्यामर्जुनदर्शिने ।
तथा तस्मै पुनर्दद्या श्वेतमश्वतरीरथम् ॥ ५
युक्तमञ्जनकेशीभिर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ६
अन्य वाऽस्मै पुनर्दद्या सौवर्ण हस्तिषड्गवम्
तथाप्यस्मै पुनर्दद्या स्त्रीणा शतमलकृतम् ७
श्यामाना निष्ककण्ठीना
गीतवाद्यविपश्चिताम् ।
न चेत्तदभिमन्येत
पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ८
तस्मै दद्याच्छ्रत नागान्
शत ग्रामाञ्शत रथान् ।
सुवर्णस्य च मुख्यस्य
हयाग्र्याणा शत शतान् ॥ ९
ऋद्ध्या गुणै सुदान्ताश्च
धुर्यवाहान्सुशिक्षितान् ।
तथा सुवर्णशृङ्गीणा
गोधेनूना चतु शतम् ॥ १०
दद्या तस्मै सवत्साना यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ११
अन्यदस्मै वर दद्या श्वेतान् पञ्चशतान् हयान्
हेमभाण्डपरिच्छन्नान्सुमृष्टमणिभूषणान् ॥ १२
सुदान्तानपि चैवाह दद्यामष्टादशापरान् ।
रथ च शुभ्र सौवर्ण दद्या तस्मै स्वलङ्कृतम्
युक्त परमकाम्बोजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ १४
अन्यदस्मै वर दद्या कुञ्जराणा शतानि षट् ।
काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैराच्छन्नान् हेममालिन
उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान् हस्तिशिक्षकै
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ १६
अन्यदस्मै वर दद्या वैश्यग्रामाश्चतुर्दश ।
सुस्फीतान् धनसयुक्तान् प्रत्यासन्नवनोदकान्
अकुतोभयान् सुसपन्नान् राजभोज्याश्चतुर्दश
दासीना निष्ककण्ठीना मागधीना शत तथा
प्रत्यग्रवयसा दद्या यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १८
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्य तस्मै वर दद्या यमसौ कामयेत्स्वयम्

श्वेतयुजा श्वेताश्वयुजा ४५ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

प्रयाणे इति ॥ १ ॥ अभिमन्येत अलमित्यवजानीत ॥ ३ ॥ अञ्जनकेशीभि कृष्णकेशीभिरश्वतरीभिर्युवतीभिर्वा युक्तम् ॥६॥ हस्तिषड्गव हस्तिषट्क 'हस्तिषड्गवमिच्छन्ति वीरा षट्के च दन्तिनाम्' इति **प्राञ्च** । अन्य वा सौवर्णरथमिति शेष । हस्तितुल्या षट् गाव उक्षाणो यस्मिन् त षट् हस्तिन एव गोवत् वोढारो यस्य तादृशम् ॥ ७ ॥ श्यामाना अप्रजाताना निष्कमुरोभूषणम् ॥ ८ ॥ शत शतान् दशसहस्राणि ॥९॥ ऋद्ध्या पुष्ट्या । सुदान्तान् विनीतान् । धुर्यवाहान् रथोद्वहनक्षमान् ॥१०॥ भाण्डमाभरणम् १२॥ अपरान्तेषु पश्चिमकच्छेषु ॥१६॥ प्रत्यग्रवयसा अभिनवयौवनानाम् ॥ १८ ॥

पुत्र-दारान्विहारांश्च यदन्यद्वित्तमस्ति मे ।
तच्च तस्मै पुनर्दद्यां यद्यच्च मनसेच्छति ।
हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्वित्तानि सर्वशः
तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात्केशवार्जुनौ ॥२१
एता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन् युधि
दध्मौ सागरसंभूतं सुस्वरं शङ्खमुत्तमम् ॥२२
तां वाचं सूतपुत्रस्य तथा युक्तां निशम्य तु ।
दुर्योधनो महाराज सहृष्टः सानुगोऽभवत् ॥
ततो दुंदुभिनिर्घोषो मृदङ्गानां च सर्वशः ।
सिंहनादः सवादित्रः कुञ्जराणां च निःस्वनः
प्रादुरासीत्तदा राजन्सैन्येषु पुरुषर्षभ ।
योधानां संप्रहृष्टानां तथा समभवत्स्वनः ॥
तथा प्रहृष्टे सैन्ये तु प्लवमानं महारथम् ।
विकत्थमानं च तदा राधेयमरिकर्षणम् ।
मद्रराजः प्रहस्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ २६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णावलेपे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

शल्य उवाच ।
मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ।
प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयम् ॥१
बाल्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा ।
अयत्नेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धनञ्जयम् ॥ २
परान्सृजसि यद्वित्तं किंचित्त्वं बहु मूढवत् ।
अपात्रदाने ये दोषास्तान्मोहान्नावबुध्यसे ॥३
यत्त्वं प्रेरयसे वित्तं बहु तेन खलु त्वया ।
शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ॥ ४
यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णौ मोहाद्वृथैव तत् ।
न हि शुश्रुम संमर्दे क्रोष्ट्रा सिंहौ निपातितौ
अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि सन्ति ते ।
ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं हुताशने ॥
कार्याकार्यं न जानीषे कालपक्वोऽस्यसंशयं
बह्वबद्धमकर्णीयं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ॥७
समुद्रतरणं दोर्भ्यां कण्ठे बद्ध्वा यथा शिलां
गिर्यग्राद्वा निपतनं तादृक् तव चिकीर्षितम्
सहितः सर्वयोधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः
धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत्प्राप्तुमिच्छसि ॥ ९
हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हिंसया
श्रद्धस्वैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा

कर्ण उवाच ।
स्ववाहुवीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे ।
त्वं तु मित्रमुखः शत्रुर्मां भीषयितुमिच्छसि ॥
न मामस्मादभिप्रायात्कश्चिदद्य निवर्तयेत् ।
अपीन्द्रो वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्यः कथञ्चन ॥
सञ्जय उवाच ।
इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राहोत्तरं वचः
चुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ॥ १३
यदा वै त्वां फाल्गुनवेगयुक्ता
ज्याचोदिता हस्तवता विसृष्टाः ।
अन्वेतारः कङ्कपत्राः शिताग्रा-
स्तदा तप्स्यस्यर्जुनस्यानुयोगात् ॥१४
यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः
प्रतापयन् पृतनां सव्यसाची ।
त्वां मर्दयिष्यन्निशितैः पृषत्कै-
स्तदा पश्चात्तप्स्यसे सूतपुत्र ॥ १५
बालश्चन्द्रं मातुरङ्के शयानो
यथा कश्चित्प्रार्थयतेऽपहर्तुम् ।
तद्वन्मोहाद्द्योतमानं रथस्थं
संप्रार्थयस्यर्जुनं जेतुमद्य ॥ १६

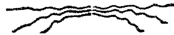
स्वमानं प्रयान्तम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

मा सूतेति ॥ १ ॥ वसु वित्तं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि ॥२॥ परान्सृजसि वृथा त्यजसि ॥ ३ ॥ अबद्धमनर्थकम् अकर्णीयम् अनाकर्णनीयम् ॥ ७ ॥ सहितो युध्यस्व न त्वेकाकी ९॥ एवं श्रद्धस्व यदि जिजीविषा तेऽस्ति अन्यथा मरिष्यसि ॥ १० ॥

त्रिशूलमाश्रित्य सुतीक्ष्णधार
सर्वाणि गात्राणि विघर्षसि त्वम् ।
सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणा त्व
युयुत्ससे योऽर्जुनेनाद्य कर्ण ॥ १७
क्रुद्ध सिंह केसरिण बृहन्त
बालो मूढ क्षुद्रमृगस्तरस्वी ।
समाह्वयेत्तद्वदेतत्तवाद्य
समाह्वान सूतपुत्रार्जुनस्य ॥ १८
मा सूतपुत्राह्वय राजपुत्र
महावीर्य केसरिण यथैव ।
वने शृगाल पिशितेन तृप्तो
मा पार्थमासाद्य विनक्ष्यसि त्वम् ॥
ईषादन्त महानाग प्रभिन्नकरटामुखम् ।
शशको ह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जयम् ॥२०
बिलस्थ कृष्णसर्प त्व बाल्यात्काष्ठेन विध्यसि
महाविष पूर्णकोप यत्पार्थ योद्धुमिच्छसि ॥
सिंह केसरिण क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दसे ।
शृगाल इव मूढस्त्व नृसिंह कर्ण पाण्डवम्
सुपर्ण पतगश्रेष्ठ वैनतेय तरस्विनम् ।
भोगी वा ह्वयसे पाते कर्ण पार्थ धनञ्जयम् ॥
सर्वाम्भसा निधि भीम मूर्तिमन्त झषायुतम् ।
चन्द्रोदये विवर्धन्तमप्लव सन् तितीर्षसि ॥
ऋषभ दुन्दुभिग्रीव तीक्ष्णशृङ्ग प्रहारिणम् ।
वत्स आह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जयम्
महामेघ महाघोर दर्दुर प्रतिनर्दसि ।
*कामतोयप्रद लोके नरपर्जन्यमर्जुनम् ॥ २६
यथा च स्वगृहस्थ श्वा व्याघ्र वनगत भषेत् ।
तथा त्व भषसे कर्ण नरव्याघ्र धनञ्जयम् ॥
शृगालोऽपि वने कर्ण शशै परिवृतो वसन् ।
मन्यते सिंहमात्मान यावत्सिंह न पश्यति
तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि ।
अपश्यन् शत्रुदमन नरव्याघ्र धनञ्जयम् ॥ २९
व्याघ्र त्व मन्यसेऽऽत्मान
यावत्कृष्णौ न पश्यसि ।
समास्थितावेकरथे
सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ३०
यावद्गाण्डीवघोष त्व न शृणोषि महाहवे ।
तावदेव त्वया कर्ण शक्य वक्तु यथेच्छसि ॥
रथशब्दधनु शब्दैर्नादयन्त दिशो दश ।
नर्दन्तमिव शार्दूल दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥
नित्यमेव शृगालस्त्व नित्य सिंहो धनञ्जय
वीरप्रद्वेषणान्मूढ तस्मात्क्रोष्टेव लक्ष्यसे ॥३३
यथाखु स्याद्विडालश्च श्वा व्याघ्रश्च बलाबले ।
यथा शृगाल सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरौ ॥
यथाऽनृत च सत्य च यथा चापि विषामृते
तथा त्वमपि पार्थश्च प्रख्यातावात्मकर्मभि ३५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्याधिक्षेपे
एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

४०

सञ्जय उवाच ।
अधिक्षिप्तस्तु राधेय शल्येनामिततेजसा
शल्यमाह सुसक्रुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ॥
कर्ण उवाच ।
गुणान् गुणवता शल्य गुणवान्वेत्ति नागुण ।
त्व तु शल्य गुणैर्हीन किं ज्ञास्यसि गुणागुण
अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोध वीर्य धनु शरान्
अह शल्याभिजानामि विक्रम च महात्मन
तथा कृष्णस्य माहात्म्य-
मृषभस्य महीक्षिताम् ।
यथाऽह शल्य जानामि
न त्व जानासि तत्तथा ॥ ४

भोगी सर्प । पाते पतनार्थम् ॥ २३ ॥ झषैर्मीनैरामममतायुत झषायुतम् । अप्लव बाहुभ्यामित्यर्थ ॥२४॥ दुन्दुभिग्रीव दुन्दुभिस्वनकण्ठम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥ * बाणतोयमिति पाठ ।

४०

अधीति । वाक्शल्यत्वादेवाय शल्यनामेति निश्चिन्वन् ॥ १ ॥

एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यं च पाण्डवे ।
जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य गाण्डीवधारिणम्॥
अस्ति वाऽयमिषुः शल्य सुपुङ्खो रक्तभोजनः
एकतूर्णीशयः पत्री सुधौतः समलंकृतः ॥ ६
शेते चन्दनचूर्णेषु पूजितो बहुलाः समाः ।
आहेयो विषवानुग्रो नराश्वद्विपसंघहा ॥ ७
घोररूपो महारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारणः ।
निर्भिन्द्यां येन रुष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिम्
तमहं जातु नास्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते ।
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्सत्यं चापि शृणुष्व मे
तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयौ ।
योत्स्ये परमसंक्रुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ॥ १०
सर्वेषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता
सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ॥
उभयं तु समासाद्य को निवर्तितुमर्हति ।
तावेतौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यन्दने स्थितौ
मामेकमभिसंयातौ सुजातं पश्य शल्य मे ।
पितृष्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ॥
मणी सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ।
अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपिध्वजौ
भीरूणां त्रासजननं शल्य हर्षकरं मम ।
त्वं तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविदः ॥
भयावदीर्णः संत्रासादबद्धं बहु भाषसे ।
संस्तौषि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज
तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य सहबान्धवं
पापदेशज दुर्बुद्धे क्षुद्र क्षत्रियपांसन ॥ १७
सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां
कृष्णाभ्यां भीषयिष्यसि ।
तौ वा मामद्य हन्तारौ
हनिष्ये वापि तावहम् ॥ १८
नाहं बिभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलं
वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ॥
अहमेको हनिष्यामि जोषमास्स्व कुदेशज ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः
या गाथाः संप्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा
ता गाथाः शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु ॥
ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसंनिधौ ।
श्रुत्वा चैकमना मूढ क्षम वा ब्रूहि चोत्तरम्
मित्रध्रुङ्मद्रको नित्यं यो नो द्वेष्टि स मद्रकः
मद्रके संगतं नास्ति क्षुद्रवाक्ये नराधमे ॥२३
दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानृतिकोऽनृजुः
यावदन्त्यं हि दौरात्म्यं मद्रकेष्विति नः श्रुतं
पिता पुत्रश्च माता च
श्वश्रूश्वशुरमातुलाः ।
जामाता दुहिता भ्राता
नप्ताऽन्ये ते च बान्धवाः ॥ २५
वयस्याभ्यागताश्चान्ये दासीदासं च संगतं
पुम्भिर्विमिश्रा नार्यश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया
येषां गृहेष्वशिष्टानां सक्तुमत्स्याशिनां तथा
पीत्वा सीधुं सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च
गायन्ति चाप्यबद्धानि प्रवर्तन्ते च कामतः
कामप्रलापिनोऽन्योन्यं तेषु धर्मः कथं भवेत्
मद्रकेष्ववलिप्तेषु प्रख्यातेष्वशुभकर्मसु ।
नापि वैरं न सौहार्दं मद्रकेण समाचरेत् ॥
मद्रके संगतं नास्ति मद्रको हि सदा मलः ।
मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धारकेषु च ॥३०
राजयाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् ।
शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम्
यथा ब्रह्मद्विषो नित्यं गच्छन्तीह पराभवम् ।
यथैव संगतं कृत्वा नरः पतति मद्रकैः ॥ ३२
मद्रके संगतं नास्ति हतं वृश्चिक ते विषम्
आथर्वणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ॥
इति वृश्चिकदष्टस्य विषवेगहतस्य च ।
कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि दृश्यते३४

आहेयः सर्पमयः ॥ ७ ॥ नास्येयं न क्षिपेयम् ॥ ९ ॥ सुजातं शोभनं जन्म ॥१३॥ प्रोतौ एकसूत्रे मणी इव प्रेमसंबद्धौ ॥ १४ ॥ त्रासजननमिति समुदायापेक्षया सामान्येन निर्देशः ॥ १५ ॥ जोषं तूष्णीं आस्स्व तिष्ठ । क्रीडागताः लीलया आगताः ॥ २० ॥ मद्रकेषु कुत्सितेषु मद्रदेशेषु ॥ २१ ॥ अनृतेन चरतीत्यानृतिकः । यावदन्त्यं अन्त्यजपर्यन्तं मरणावधीति वा ॥ २४ ॥ पुम्भिः पुरुषैः विमिश्राः संगताः इच्छया मैथुनिनः अज्ञातवत् ज्ञाताः अप्यविगीता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ येषां मद्रकाणां सक्तुमिश्रितमत्स्याशिनां सीधुं मद्यम् ॥ २७ ॥ मद्रकेषु संसृष्टं नष्टं एव गान्धारकेषु शौचं नष्टं भवेत् ॥ ३० ॥ राजा याजको यस्य तस्मिन्याज्ये हविर्नष्टं भवेत् ॥३१ ॥ **यथैवेति**।यथा मद्रकैः संगतं कृत्वा पतति यथा वा मद्रके संगतं नास्ति हे वृश्चिक तथा ते विषं हतमित्युत्तरेण सम्बन्धः । यद्येतत्सत्यं तर्हि तव विषं नश्यत्विति मन्त्रेण सर्वथा विषं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मयेत्यात्मानुभवसिद्धमिदमिति द्योतयति ॥ ३३ ॥

एव विद्वञोषमास्स्व
शृणु चात्रोत्तर वच ।
वासास्युत्सृज्य नृत्यन्ति
स्त्रियो या मद्यमोहिता ॥ ३५
मैथुनेऽसयताश्चापि यथाकामवराश्च ता ॥
तासा पुत्र कथ धर्म मद्रको वक्तुमर्हति ॥३६
यास्तिष्ठन्त्य प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्रदशेरका ।
तासा विभ्रष्टधर्माणा निर्लज्जाना ततस्तत ॥
त्व पुत्रस्तादृशीना हि धर्म वक्तुमिहेच्छसि ।
सुवीरक याच्यमाना मद्रिका कर्षति स्फिचौ
अदातुकामा वचनमिद वदति दारुणम् ।
मा मा सुवीरक कश्चिद्याचता दयित मम ॥
पुत्र दद्या पति दद्या न तु दद्या सुवीरकम्' ।
गौर्यो बृहत्यो निर्ह्रीका मद्रिका कम्बलावृता
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ।
एवमादि मयाऽन्यैर्वा शक्य वक्तु भवेद्बहु ॥
आकेशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्येषु कुकर्मसु ।
मद्रका सिन्धुसौवीरा धर्म विद्यु कथ त्विह
पापदेशोद्भवा म्लेच्छा धर्माणामविचक्षणा ।
एष मुख्यतमो धर्म क्षत्रियस्येति न श्रुतम्
यदाजौ निहत शेते सद्भि समभिपूजित ।
आयुधाना सापराये यन्मुच्येयमह तत ॥४४
ममैष प्रथम कल्पो निधने स्वर्गमिच्छत ।
सोय प्रिय सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमत
तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ।
व्यक्त त्वमप्युपहित्र पाण्डवै पापदेशज ॥
यथा चामित्रवत्सर्व त्वमस्मासु प्रवर्तसे ।
काम न खलु शक्योऽह त्वद्विधाना शतैरपि
सग्रामाद्विमुख कर्तु धर्मज्ञ इव नास्तिकै ।
सारङ्ग इव घर्मार्त काम विलप शुष्य च ॥४८
नाह भीषयितु शक्य क्षत्रवृत्ते व्यवस्थित ।
तनुत्यजा नृसिहानामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ॥
या गतिर्गुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण ता स्मरे ।
तेषा त्राणार्थमुद्यन्त वधार्थ द्विषतामपि ॥ ५०
विद्धि मामास्थित वृत्त पौरूरवसमुत्तमम् ।
न तद्भूत प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप ॥ ५१
यो मामस्मादभिप्रायाद्वारयेदिति मे मति ।
एव विद्वञोषमास्स्व त्रासात्कि बहु भाषसे ॥
न त्वा हत्वा प्रदास्यामि
क्रव्याद्भ्यो मद्रकाधम
मित्रप्रतीक्षया शल्य
धृतराष्ट्रस्य चोभयो ॥ ५३
अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि ।
पुनश्चेदीदृश वाक्य मद्रराज वदिष्यसि ॥५४
शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ।
श्रोतारस्त्विदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेशज ५५
कर्ण वा जघ्नतु कृष्णौ कर्णो वा निजघान तौ
एवमुक्त्वा तु राधेय पुनरेव विशापते ।
अब्रवीन्मद्रराजान याहि याहीत्यसभ्रमम् ५६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्राधिपसवादे
चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

४१

सञ्जय उवाच ।
मारिषाधिरथे श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिन
शल्योऽब्रवीत्पुन कर्ण निदर्शनमिद वच ॥१
जातोऽह यज्वना वशे सग्रामेष्वनिवर्तिनाम्
राज्ञा मूर्धाभिषिक्ताना स्वय धर्मपरायण ॥२

यथाकाम वरयन्ति ता असयता इति न्छेद । तासा पुत्र सकरजात इत्यर्थ ॥ ३० ॥ प्रमेहन्ति मूत्रयन्ते दशेरका गर्दभा ॥ ३७ ॥ सुवीरकं काञ्जिकम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ ॥ ३८ ॥ निर्ह्रीका निर्लज्जा ॥ ४० ॥ घस्मरा बहुभक्षका ॥४१॥ वक्तव्येषु गर्हणीयेषु ॥४२॥ सापराये समूहे सग्रामे इत्यर्थ । मुच्येय जीवितामिति शेष ॥ ४४ उपहित उपजप्त ॥ ४६ ॥ तेषां धार्तराष्ट्राणाम् ॥ ५० ॥ हत्वा अर्जुनेन घातयित्वा । मित्रप्रतीक्षया मित्रकार्यविक्षणेन चात् दुर्योधनस्य तयोरेवोभयो ॥ ५३॥ अपवादो निन्दा तितिक्षा च तैस्त्रिभिर्हेतुभि ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

४१

मारिष हे राजन् ॥ १ ॥

यथैव मत्तो मद्येन त्व तथा लक्ष्यसे वृष ।
तथाऽद्य त्वा प्रमाद्यन्त चिकित्सेय सुहृत्तया
इमा काकोपमा कर्ण प्रोच्यमाना निबोध मे।
श्रुत्वा यथेष्ट कुर्यास्त्व निहीन कुलपासन ॥४

नाहमात्मनि किचिद्वै किल्बिष कर्ण सस्मरे।
येन मा त्व महाबाहो हतुमिच्छस्यनागसम्५

अवश्य तु मया वाच्य
बुद्ध्यता त्वद्धिताहितम् ।
विशेषतो रथस्थेन
राज्ञश्चैव हितैषिणा ॥ ६

सम च विषम चैव रथिनश्च बलाबलम् ।
श्रम खेदश्च सतत हयाना रथिना सह ॥७॥
आयुधस्य परिज्ञान रुत च मृगपक्षिणाम् ।
भारश्चाप्यतिभारश्च शल्याना च प्रतिक्रिया
अस्त्रयोगश्च युद्ध च निमित्तानि तथैव च।
सर्वमेतन्मया ज्ञेय रथस्यास्य कुटुम्बिना॥९॥
अतस्त्वा कथये कर्ण निदर्शनमिद पुन ।
वैश्य किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान्

यज्वा दानपति क्षान्त
स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचि ।
बहुपुत्र प्रियापत्य
सर्वभूतानुकम्पक ॥ ११

राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भय ।
पुत्राणा तस्य बालाना कुमाराणा यशस्विना
काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजन ।
तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्रा कुमारका
मासोदन, दधि, क्षीर, पायस, मधुसर्पिषी ।
स चोच्छिष्टभृत काको वैश्यपुत्रै कुमारकै

सदृशान्पक्षिणो दृप्त श्रेयसश्चाधिचिक्षिपे ।
अथ हसा समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिन
गरुडस्य गतौ तुल्याश्चक्राङ्गा हृष्टचेतस ।
कुमारकास्तदा हसान् दृष्ट्वा काकमथाब्रुवन्१६
भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहगम ।
प्रतार्यमाणस्तै सर्वैरल्पबुद्धिभिरण्डज ॥१७
तद्वच सत्यमित्येव मौर्ख्याद्दर्पाच्च मन्यते ।
तान्सोऽभिपत्य जिज्ञासु क एषा श्रेष्ठभागिति
उच्छिष्टदर्पित काको बहूना दूरपातिनाम् ।
तेषा य प्रवर मेने हसाना दूरपातिनाम् ॥१९
तमाह्वयत दुर्बुद्धि पताव इति पक्षिणम् ।
तच्छ्रुत्वा प्राहसन्हसा ये तत्रासन्समागता
भाषतो बहु काकस्य बलिन पतता वरा ।
इदमूचु स्म चक्राङ्गा वच काक विहगमा

हसा ऊचु ।

वय हसाश्चरामेमा पृथिवीं मानसौकस ।
पक्षिणा च वय नित्य दूरपातेन पूजिता ॥
कथ हस नु बलिन चक्राङ्ग दूरपातिनम् ।
काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते२३
कथ त्व पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तत
अथ हसवचो मूढ कुत्सयित्वा पुन पुन ।
प्रजगादोत्तर काक कत्थनो जातिलाघवात्

काक उवाच ।

शतमेक च पाताना पतिताऽस्मि न सशय॰
शतयोजनमेकैक विचित्र विविध तथा २५
उड्डीनमवडीन च प्रडीन डीनमेव च ।
निडीनमथ सडीन तिर्यक्डीनगतानि च २६
विडीन परिडीन च पराडीन सुडीनकम् ।
अभिडीन महाडीन निर्डीनमतिडीनकम् २७

वृष महोक्ष ॥३॥आयुधस्यास्ति न वेति ज्ञान परिज्ञान रुत जयपराजयसूचकम्। अतिभारो दुर्वहत्वम्॥८॥ निमित्तानि दिव्यान्तरिक्षभौमानि ग्रहाद्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादीनि ॥९॥ निदर्शन दृष्टान्तम्॥१०॥ अतिपातिन गत्यतिशयगामिन ॥१५॥ चक्राङ्गा मानसचारिण ॥१६॥ पतत्रिभ्योऽन्येभ्य प्रतार्यमाणोऽन्यथा प्रत्याय्यमान ॥ १७ ॥ श्रेष्ठभाक् श्रेष्ठ अङ्ग भजते । १८ ॥ पताव गच्छाव ॥ २० ॥ दूरपातेन दूरगमनेन ॥ २२ ॥ पतिता पतिष्यसि कत्थन गुणश्लाघी ॥ २४ ॥ पतितास्मि पतिष्यामि ॥ २५ ॥ पाताना शतमेक गणयति—**उड्डीनमित्यादिना** ।

'**उड्डीन**मूर्ध्वगमनम**वडीन**मधोगति ॥

प्रडीन सर्वतोयान **डीन** गमनमात्रकम् ।
निडीन शनैर्यान **सडीन** ललित गतम् ॥
तिर्यग्डीन गत प्राहुस्तिर प्रचरण बुधा ।
तान्याशाभेदभिन्नानि चत्वारि प्रनिजानते' ॥

तानि तिर्यक्डीनानि ॥ २६ ॥

' विडम्बित **विडीन** स्यात्**परिडीन** तु सर्वत
पश्चाद्गति **पराडीन** स्वर्गग तु **सुडीनकम्** ॥
आभिमुख्येन गमनम**भिडीन** प्रचक्षते ॥
यान **महाडीन**माहु पवित्रामूर्जिता गतिम् ॥
निर्डीन निश्चल यान प्रचण्डम**तिडीनकम्**' ॥

विडम्बित मल्लवदुड्डीयोड्डीय गमनम् ॥ २७ ॥

अवडीन प्रडीन च सडीन डीनडीनकम् ।
सडीनोड्डीनडीन च पुनर्डीनविडीनकम् ॥२८
सपात समुदीष च ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तकम् ।
गतागतप्रातिगत बह्वीश्च निकुलीनका ॥ २९
कर्ताऽस्मि मिषता वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बल
तेषामन्यतमेनाह पतिष्यामि विहायसम् ३०
प्रदिशध्व यथान्याय केन हसा पताम्यहम्
ते वै ध्रुव विनिश्चित्य पतध्व न मया सह ३१
पातैरेभि खलु खगा पतितु खे निराश्रये ।
एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहंगम ॥ ३२
उवाच काक राधेय वचन तन्निबोध मे ।

हस उवाच ।

शतमेक च पाताना त्व काक पतिता ध्रुवम्
एकमेव तु य पात विदु सर्वे विहगमा ।
तमह पतिता काक नान्य जानामि कश्चन
पत त्वमपि ताम्राक्ष येन पातेन मन्यसे ।
अथ काका प्रजहसुर्ये तत्रासन्समागता
कथमेकेन पातेन हस पातशत जयेत् ।
एकेनैव शतस्यैष पातेनाभिपतिष्यति ॥ ३६
हसस्य पतित काको बलवानाशु विक्रम ।
प्रपेततु स्पर्धया च ततस्तौ हसवायसौ ।
एकपाती च चक्राङ्ग काक पातशतेन च ।
पतिता वाऽथ चक्राङ्ग पतिता वाऽथ वायस
विसिस्मापयिषु पातै-
राचक्षाणोऽऽत्मन क्रिया ।
अथ काकस्य चित्राणि
पतितानि मुहुर्मुहु ॥ ३९
दृष्ट्वा प्रमुदिता काका
विनेदुरधिकै स्वरै ।
हसाश्चावहसन्ति स्म प्रावदन्नप्रियाणि च४०
उत्पत्योत्पत्य च मुहुर्मुहूर्तमिति चेति च ।
वृक्षाग्रेभ्य स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च
कुर्वाणा विविधान् रावा-
नाशसन्तो जय तथा ॥
हसस्तु मृदुनैकेन
विक्रान्तुमुपचक्रमे ॥ ४२
प्रत्यहीयत काकाच्च मुहूर्तमिव मारिष ।
अवमन्य च हसास्तानिद वचनमब्रुवन् ॥४३
योऽसावुत्पतितो हस सोऽसावेव प्रहीयते
अथ हस स तच्छ्रुत्वा प्रापतत्पश्चिमा दिशम्
उपर्युपरि वेगेन सागर मकरालयम् ।
ततो भी प्राविशत्काक तदा तत्र विचेतसम्
द्वीपद्रुमानपश्यन्त निपातार्थं श्रमान्वितम् ।
निपतेय क नु श्रान्त इति तस्मिञ्जलार्णवे
अविषह्य समुद्रो हि बहुसत्त्वगणालय ।
महासत्त्वशतोद्भासी नभसोऽपि विशिष्यते
गाम्भीर्याद्धि समुद्रस्य न विशेष हि सूतज ।
दिगम्बराम्भस कर्ण समुद्रस्था विदुर्जना ४८
विदूरपातात्तोयस्य किं पुन कर्ण वायस ।
अथ हसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्तमिति चेति च
अवेक्षमाणस्त काक नाशकद्व्यपसर्पितुम् ।
अतिक्रम्य च चक्राङ्ग काक त समुदैक्षत ॥
यावद्गत्वा पतत्येष काको मामिति चिन्तयन्
तत काको भृश श्रान्तो हसमभ्यागमत्तदा

अवरोहोऽ**वडीन** स्यात् **प्रडीन** चित्रमुच्यते ।
गत्या ललितया पूर्वमुपक्रम्य समतत ॥
परिक्रम्य प्रपतन **सडीन डीनडीनकम्** ।
सडीनोड्डीनडीन स्यात्तदेवो र्व्वप्रकल्पनात् ॥
गतौ गत्यन्तरोद्भेदो भवे**ड्डीनविडीनकम्** ॥ २८ ॥
क्षणात्सगत्य निष्क्रम्य पक्ष**सपात**मुच्यते ।
ऊर्ध्वाधोगतिसभेद **समुदीष** प्रचक्षते ॥
सकल्प्य पक्षगमनमुच्यते **व्यतिरिक्तकम्** ।
षड्विंशतिरमी भेदा पातानामिह दर्शिता ।
महाडीन विहायैषा पाताना त्रिविधा गति ॥
गत तत्र यथोद्दिष्टमागत पुनरागम ।
प्रत्यावृत्ति प्रतिगतिरिति षट्सप्तति स्मृता ॥
तेषा निपाता कथ्यन्ते प्रत्येक पञ्चविंशति ॥'
निकुलीनका निपाता ॥ २९ ॥ मिषता पश्यताम् ॥ ३० ॥ केन पातेन पतध्व नेति शिरश्चालनेन किं न पतत्वमपि तु पतत्वमेवेति काकूक्त्या परिहास । सपतध्व मिति वा पाठ ॥ ३१ ॥ एक मुख्यम् ॥ ३४ ॥ एकेन पातेन ॥ ३६ ॥ इदमब्रुवन्काका इत्यर्थात् ॥ ४३ ॥ नभस आकाशात् ॥ ४७ ॥ गाम्भीर्यात् गहनत्वाद्दिगम्बराम्भस । दिश एवाम्बरमावरण यस्य तादृशमम्भो यस्येत्याकाशोपमा समुद्रस्य सम्बन्धिनस्तोयस्य ॥ ४८ ॥ अपसर्पितु त्यक्त्वा गन्तु दयावशत्वान्नाशक्नत् ॥ ५० ॥ मामनुलक्ष्येति शेष ॥ ५१ ॥

तं तथा हीयमानं तु हंसो दृष्ट्वाऽब्रवीदिदम् ।
उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ५२

हंस उवाच ।

बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणो मुहुर्मुहुः ।
पातस्य व्याहरश्चेदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ५३
किं नाम पतितं काक यत्त्वं पतसि सांप्रतम्
जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः
प्रब्रूहि कतमे तत्र पाते वर्तसि वायस ।
एह्येहि काक शीघ्रं त्वमेष त्वां प्रतिपालये ॥

शल्य उवाच ।

स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्तस्तुण्डेन च जलं तदा
दृष्टो हंसेन दुष्टात्मन्निदं हंसं ततोऽब्रवीत् ॥
अपश्यन्नम्भसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः ।
पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदम् ॥
वयं काका कुतो नाम चराम काकवाशिकाः
हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व माम् ॥
स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्तस्तुण्डेन च महार्णवे ।
काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह५९
सागराम्भसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसम् ।
म्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ॥
शतमेकं च पातानां पतास्यहमनुस्मर ।
श्लाघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि
स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्याधिको मया ।
कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ६२
प्रत्युवाच ततः काकः सीदमान इदं वचः ।
उपरिष्टं तदा हंसमभिवीक्ष्य प्रसादयन्॥ ६३

काक उवाच ।

उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येऽऽत्मानं सुपर्णवत् ।
अवमन्य बहूंश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ६४
प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां द्वीपान्तं प्रापयस्व माम्।
यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्वं देशं प्राप्नुयां विभो
न कञ्चिदवमन्येऽहमापदो मां समुद्धर ।
तमेववादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् ॥ ६६
काक काकेति वाशन्तं निमज्जन्तं महार्णवे ।
कृपयाऽऽदाय हंसस्तं जलक्लिन्नं सुदुर्दशम्६७
पद्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः ।
आरोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूर्णं विचेतनम् ॥
आजगाम पुनर्द्वीपं स्पर्धया पेततुर्यतः ।
संस्थाप्य तं चापि पुनः समाश्वास्य च खेचरः
गतो यथेप्सितं देशं हंसो मन इवाशुगः ।
एवमुच्छिष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः ॥
बलं वीर्यं महत्कर्ण त्यक्त्वा क्षान्तिमुपागतः ।
उच्छिष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले पुरा॥
एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धार्तराष्ट्रैर्न संशयः ।
सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान्कर्णावमन्यसे७२
द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवैः ।
विराटनगरे पार्थमेकं किं नावधीस्तदा॥ ७३
यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च
निर्जिताः स्थ किरीटिना ।
शृगाला इव सिंहेन
क्व ते वीर्यमभूत्तदा ॥ ७४
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा समरे सव्यसाचिना ।
पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ७५
तथा द्वैतवने कर्ण गन्धर्वैः समभिद्रुतः ।
कुरून् समग्रानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः ॥
हत्वा जित्वा च गन्धर्वांश्चित्रसेनमुखान्रणे ।
कर्ण दुर्योधनं पार्थः सभार्यं सममोक्षयत् ७७
पुनः प्रभावः पार्थस्य पौराणः केशवस्य च ।
कथितः कर्ण रामेण सभायां राजसंसदि ७८
सततं च त्वमश्रौषीर्वचनं द्रोणभीष्मयोः ।
अवध्यौ वदतः कृष्णौ सन्निधौ च महीक्षिताम्
कियत्तत्तत्प्रवक्ष्यामि
येन येन धनञ्जयः ।
त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ॥ ८०
इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ ।
पुत्रं च वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रं च पाण्डवम्॥८१
यथाश्रयत चक्राङ्गं वायसो बुद्धिमास्थितः ।
तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥
यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
द्रष्टास्येकरथे कर्ण तदा नैवं वदिष्यसि॥ ८३
यदा शरशतैः पार्थो दर्पं तव वधिष्यति ।
तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चार्जुनस्य च ८४
देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ ।
तौ मावमंस्था मौर्ख्यात्त्वं खद्योत इव रोचनौ
सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदर्जुनकेशवौ ।
प्राकाश्येनाभिविख्यातौ त्वं तु खद्योतवन्नृषु

दुष्टात्मन्निति गणसंबोधनम् ॥५६॥ काकवाशिकाः काका इति वाशन्तः शब्दं कुर्वन्तः ॥५८॥ त्मानम् आत्मानम्॥६४॥

एव विद्वन् मावमस्था सूतपुत्राच्युतार्जुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोषमास्स्व विकत्थने

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे हंसकाकीयोपाख्याने
एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

सञ्जय उवाच ।
मद्राधिपस्याधिरथिर्महात्मा
वचो निशम्याप्रियमप्रतीत ।
उवाच शल्य विदित ममैत-
द्यथाविधावर्जुनवासुदेवौ ॥ १
शौरे रथ वाहयतोऽर्जुनस्य
बल महास्त्राणि च पाण्डवस्य ।
अह विजानामि यथावदद्य
परोक्षभूत तव तत्तु शल्य ॥ २
तौ चाप्यह शस्त्रभृता वरिष्ठौ
व्यपेतभीर्योधयिष्यामि कृष्णौ ।
सतापयत्यभ्यधिक तु रामा
च्छापोऽद्य मा ब्राह्मणसत्तमाच्च ॥ ३
अवस वै ब्राह्मणच्छद्मनाऽह
रामे पुरा दिव्यमस्त्र चिकीर्षु ।
तत्रापि मे देवराजेन विघ्नो
हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शल्य ॥ ४
कृतो विभेदेन ममोरुमेत्य
प्रविश्य कीटस्य तनु विरूपाम् ।
ममोरुमेत्य प्रबिभेद कीट
सुप्ते गुरौ तत्र शिरो निधाय ॥ ५
ऊरुप्रभेदाच्च महान्बभूव
शरीरतो मे घनशोणितौघ ।
गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानह
ततो विबुद्धो ददृशे स विप्र ॥ ६
स धैर्ययुक्त प्रसमीक्ष्य मा वै
न त्व विप्र कोऽसि सत्य वदेति ।
तस्मै तदाऽऽत्मानमह यथाव-
दाख्यातवान्सूत इत्येव शल्य ॥ ७
स मा निशम्याथ महातपस्वी
सशप्तवान् रोषपरीतचेता ।
सूतोपधावाप्तमिद तवास्त्र
न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वाम् ॥ ८
अन्यत्र तस्मात्तव मृत्युकाला
दब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुव स्यात् ।
तदद्य पर्याप्तमतीव चास्त्र
मस्मिन्सग्रामे तुमुलेऽतीव भीमे ॥ ९
योऽय शल्य भरतेषूपपन्न
प्रकर्षण सर्वहरोऽतिभीम ।
सोऽभिमन्ये क्षत्रियाणा प्रवीरान्
प्रतापिता बलवान्वै विमर्द ॥ १०
शल्योग्रधन्वानमह वरिष्ठ
तरस्विन भीममसह्यवीर्यम् ।
सत्यप्रतिज्ञ युधि पाण्डवेय
धनञ्जय मृत्युमुख नयिष्ये ॥ ११
अस्त्र ततोऽन्यत्प्रतिपन्नमद्य
येन क्षेप्स्ये समरे शत्रुपूगान् ।
प्रतापिन बलवन्त कृतास्त्र
तमुग्रधन्वानममितौजस च ॥ १२
क्रूर शूर रौद्रममित्रसाह
धनञ्जय सयुगेऽह हनिष्ये ।
अपा पतिर्वेगवानप्रमेयो
निमज्जयिष्यन्बहुला प्रजाश्च ॥ १३
महावेग सकुरुते समुद्रो
वेला चैन धारयत्यप्रमेयम् ।
प्रमुञ्चन्त बाणसङ्घानमेया-
न्मर्मच्छिदो वीरहण सुपुत्रान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

मद्रेति ॥ १ ॥ चेलिवान् चलितवान् ॥ ६ ॥ सूतोपधो सूतत्वपिधाननिमित्त कर्मकाले स्वप्रतिज्ञारक्षणकाले ॥ ८ ॥ पर्याप्त समाप्त विस्मृतमित्यर्थ ॥ ९ ॥ अस्त्र ततो रामदत्तादस्त्रादन्यत्प्रतिपन्न प्राप्त अहिबाणाख्यमित्यर्थ ॥१२॥

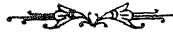
कुन्तीपुत्र यत्र योत्स्यामि युद्धे
ज्या कर्षतामुत्तममद्य लोके
एव बलेनातिबल महास्त्र
समुद्रकल्प सुदुरापमुग्रम् ॥ १८
शरौघिण पार्थिवान्मज्जयन्त
वेलेव पार्थमिषुभि ससहिष्ये ।
अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्य
मन्ये मनुष्य धनुराददानम् ॥ १६
सुरासुरान् युधि वै यो जयेत
तेनाद्य मे पश्य युद्ध सुघोरम् ।
अतीव मानी पाण्डवो युद्धकामो
ह्यमानुषैरेष्यति मे महास्त्रै ॥ १७
तस्यास्त्रमस्त्रै प्रतिहत्य सख्ये
बाणोत्तमै पातयिष्यामि पार्थम् ।
सहस्ररश्मिप्रतिम ज्वलन्त
दिशश्च सर्वा प्रतपन्तमुग्रम् ॥ १८
तमोनुद मेघ इवातिमात्र
धनञ्जय छादयिष्यामि बाणै ।
वैश्वानर धूमशिख ज्वलन्त
तजस्विन लोकमिद दहन्तम् ॥ १९
पर्जन्यभूत शरवर्षैर्यथाग्नि
तथा पार्थ शमयिष्यामि युद्धे ।
आशीविष दुर्धरमप्रमेय
सुतीक्ष्णदष्ट्र ज्वलनप्रभावम् ॥ २०
क्रोधप्रदीप्त त्वहित महान्त
कुन्तीपुत्र शमयिष्यामि भल्लै ।
प्रमाथिन बलवन्त प्रहारिण
प्रभञ्जन मातरिश्वानमुग्रम् ॥ २१
युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो
धनञ्जय क्रुद्धममृष्यमाणम् ।
विशारद रथमार्गेषु शक्त
धुर्य नित्य समरेषु प्रवीरम् ॥ २२
लोके वर सर्वधनुर्धराणा
धनञ्जय सयुगे ससहिष्ये ।

अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्य
मन्ये मनुष्य धनुराददानम् ॥ २३
सर्वामिमा य पृथिवी विजिग्ये
तेन प्रयोद्धाऽस्मि समेत्य सख्ये ।
य सर्वभूतानि सदैवतानि
प्रस्थेऽजयत्खाण्डवे सव्यसाची २४
को जीवित रक्ष्यमाणो हि तेन
युयुत्सेद्वै मानुषो मामृतेऽन्य ।
मानी कृतास्त्र कृतहस्तयोगो
दिव्यास्त्रविच्छ्वेतहय प्रमाथी ॥ २५
तस्याहमद्यातिरथस्य काया-
च्छिरो हरिष्यामि शितै पृषत्कै ।
योत्स्याम्येन शल्य धनञ्जय वै
मृत्यु पुरस्कृत्य रणे जय वा ॥ २६
अन्यो हि न ह्येकरथेन मर्त्यो
युध्येत य पाण्डवमिन्द्रकल्पम् ।
तस्याहवे पौरुष पाण्डवस्य
ब्रूया हृष्ट समितौ क्षत्रियाणाम् २७
कि त्व मूर्ख प्रसभ मूढचेता
ममावोच पौरुष फाल्गुनस्य ।
अप्रियो य पुरुषो निष्ठुरो हि
क्षुद्र क्षेप्ता क्षमिणश्चाक्षमावान् २८
हन्यामह त्वादृशाना शतानि
क्षमाम्यह क्षमया कालयोगात् ।
अवोचस्त्व पाण्डवार्थेऽप्रियाणि
प्रधर्षयन्मा मूढवत्पापकर्मन् ॥ २९
†मयाऽऽर्जवे जिह्ममतिर्हतस्त्व
मित्रद्रोही सात्तपद हि मैत्रम् ।
कालस्त्वय प्रत्युपयाति दारुणो
दुर्योधनो युद्धमुपागमद्यत् ॥ ३०
अस्यार्थसिद्धि त्वभिकाङ्क्षमाण-
स्तन्मन्यसे यत्र नैकान्त्यमस्ति ।
मित्र मिन्देर्नन्दते प्रीयतेर्वा
सत्रायतेर्मिनुतेर्मोदतेर्वा ॥ ३१

मे मा प्रति एष्यति ॥ १७ ॥ अस्त्रैरस्त्रतुल्यै ॥ १८ ॥ खाण्डवे खाण्डवदाहे ॥२४॥ आर्जवे कर्तव्ये सति ॥३० ॥ अह सिद्धि काङ्क्षमाणोऽस्मि त्व तु तन्मन्यसे यत्र ऐकान्त्य सख्य नास्ति।अस्मत्पक्षीयोऽप्यन्यत्र स्नेहवानसीत्यर्थ। तदेवाह—मित्रमिति । मिन्दयति मेदयति वा स्नेहार्थान्मिन्देर्मिदेर्वा मित्रमिति रूपम् । नन्दतेरित्यत्र मदतेरिति पाठ । मदी हर्षे इत्यस्य वा रूप मादयति तर्पयतीति वा मादयतेर्मित्र मिदतेस्त्राणार्थस्य वा मिदेरिद रूपम । नन्दयते प्रीयते सन्त्रायतेर्वाऽर्थे वर्तमानस्य मिदेर्मित्रमिति वाऽर्थ । मिनुते मान करोति सर्व हितमस्य सगृह्णातीति वा मोदतेऽस्य सुखेनेति वा मित्रमित्येतेऽर्था मयि सन्तीत्यर्थ ॥३१॥ † मय्यार्जवे जिह्ममतिर्हतस्त्वम् इति पाठ ।

ब्रवीमि ते सर्वमिद ममास्ति
तच्चापि सर्व मम वेत्ति राजा ।
शत्रु शदे शासतेर्वा श्यतेर्वा
शृणातेर्वा श्वसते सीदतेर्वा ॥ ३२
उपसर्गाद्बहुधा सूदतेश्च
प्रायेण सर्व त्वयि तच्च मह्यम् ।
दुर्योधनार्थे तव च प्रियार्थं
यशोऽर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम् ॥ ३३
तस्मादह पाण्डववासुदेवौ
योत्स्ये यत्नात्कर्म तत्पश्य मेऽद्य ।
अस्त्राणि पश्याद्य ममोत्तमानि
ब्राह्माणि दिव्यान्यथ मानुषाणि ३४
आसादयिष्याम्यहमुग्रवीर्यं
द्विपो द्विप मत्तमिवातिमत्त. ।
अस्त्र ब्राह्म मनसा युध्यजेय*
क्षेप्स्ये पार्थायाप्रमेय जयाय ।
तेनापि मे नैव मुच्येत युद्धे
न चेत्पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ३५
वैवस्वताद्दण्डहस्ताद्वरुणाद्वापि पाशिन ।
सगदाद्वा धनपते सवज्राद्वापि वासवात् ।
अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमित्रादाततायिन
इति शल्य विजानीहि यथा नाह बिभेम्यत
तस्मान्न मे भय पार्थान्नापि चैव जनार्दनात् ३७
सह युद्ध हि मे ताभ्या सापराये भविष्यति ।
कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतोररट्नृप ॥ ३८
अज्ञानाद्धि क्षिपन्बाणान्
घोररूपान् भयानकान् ।
होमधेन्वा वत्समस्य
प्रमत्त इषुणाऽहनम् ॥ ३९
चरन्त विजने शल्य ततोऽनुव्याजहार माम्
यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वा हत सुत ॥
श्वभ्रे ते पतता चक्रमिति मा ब्राह्मणोऽब्रवीत्
युध्यमानस्य सग्रामे प्राप्तस्यैकायन भयम् ४१
तस्माद्बिभेमि बलवद्ब्राह्मणव्याहृतादहम् ।
एते हि सोमराजान ईश्वरा सुखदु खयो ॥
अदा तस्मै गोसहस्र बलीवर्दाश्च षट्शतान्
प्रसाद न लभे शल्य ब्राह्मणान्मद्रकेश्वर ४३
ईषादन्तान् सप्तशतान् दासीदासशतानि च
ददतो द्विजमुख्यो मे प्रसाद न चकार स ॥
कृष्णाना श्वेतवत्साना सहस्राणि चतुर्दश ।
आहर न लभे तस्मात्प्रसाद द्विजसत्तमात् ॥
ऋद्ध गृह सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन ।
तत्सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न चेच्छति
ततोऽब्रवीन्मा याचन्तमपराध प्रयत्नत ।
व्याहृत यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ४७
अनृतोक्त प्रजा हन्यात्तत पापमवाप्नुयाम् ।
तस्माद्धर्माभिरक्षार्थ नानृत वक्तुमुत्सहे ४८
मा त्व ब्रह्म गति हिंस्या
प्रायश्चित्त कृत त्वया ।
मद्वाक्य नानृत लोके
कश्चित्कुर्यात्समाप्नुहि ॥ ४९
इत्येतत्ते मया प्रोक्त क्षिप्तेनापि सुहृत्तया ।
जानामि त्वा विक्षिपन्त जोषमास्स्वोत्तर शृणु

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे
द्वाचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

शत्रुरिति। शदे शातनार्थात् शास्ते शासनार्थात् श्यतेस्तनूकरणार्थात् शृणातेर्हिंसार्थात् श्वसतेरुच्छासार्थादन्तर्भावितण्यर्थात् सीदते सूदतेर्वा दन्त्यस्थाने तालव्यस्योपसर्जनात् शत्रुरिति शब्द उत्पन्नस्तदर्थश्च सर्वस्त्वय्यस्तीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ दुर्योधनस्य तव मम च प्रीति र्जयलाभेन यशसश्च प्राप्तिस्त्रयाणामपि ईश्वरप्रीति स्वधर्माचरणेनेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ **अस्त्राणीति** । कालेऽस्त्र न प्रतिभास्यतीति पूर्वमुक्त्वापि आवेशात्स्वस्य विद्यमानामस्त्रसपदमभिप्रेत्याह–ब्राह्माणि ब्रह्मशिर आदीनि दिव्यानि ऐन्द्रवारुणगान्धर्वादीनि मानुषाणि भौमानि दिव्यधनुरादीनि ३४॥ **अस्त्रमिति**। यत् यदि हि प्रसिद्ध क्षेप्स्ये तर्हि नैव मुच्येत शत्रु परतु यदि चक्र विषमेन पतेदित्ययमपि द्वितीयो दोषो दर्शित ॥३५॥ समाप्नुहि शापमनुभवस्वेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

सजयन्वे इति पाठ ।

४३

सञ्जय उवाच ।
तत पुनर्महाराज मद्रराजमरिन्दम ।
अभ्यभाषत राधेय सनिवार्योत्तर वच ॥ १
यत्त्व निदर्शनार्थ मा शल्य जल्पितवानसि ।
नाह शक्यस्त्वया वाचा बिभीषयितुमाहवे
यदि मा देवता सर्वा योधयेयु सवासवा
तथापि मे भय न स्यात्किमु पार्थात्सकेशवात्
नाह भीषयितु शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन ।
अन्य जानीहि य शक्यस्त्वया भीषयितु रणे
नीचस्य बलमेतावत्पारुष्य यत्त्वमात्थ माम् ।
अशक्तो मद्गुणान् वक्तु वल्गसे बहु दुर्मते ॥ ५
न हि कर्ण समुद्भूतो भयार्थमिह मद्रक ।
विक्रमार्थमह जातो यशोर्थ च तथाऽऽत्मन
सखिभावेन सौहार्दान्मित्रभावेन चैव हि ।
कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्व शल्य जीवसि साम्प्रतम्
राज्ञश्च धार्तराष्ट्रस्य कार्य सुमहदुद्यतम् ।
मयि तच्चाहित शल्य तेन जीवसि मे क्षणम्
कृतश्च समय पूर्व क्षन्तव्य विप्रिय तव ।
ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयमह परान् ।
मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रतम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे
त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

४४

शल्य उवाच ।
ननु प्रलापा कर्णैते यान् ब्रवीषि परान्प्रति
ऋते कर्णसहस्रेण शक्या जेतु परे युधि ॥ १
सञ्जय उवाच ।
तथा ब्रुवन्त परुष कर्णो मद्राधिप तदा ।
परुष द्विगुण भूय प्रोवाचाप्रियदर्शनम् ॥ २
कर्ण उवाच ।
इद तु ते त्वमेकाग्र शृणु मद्रजनाधिप ।
सनिधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमान मया श्रुतम्
देशाश्च विविधाश्चित्रान्पूर्ववृत्ताश्च पार्थिवान्
ब्राह्मणा कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशने ॥४
तत्र वृद्ध पुरावृत्ता कथा कश्चिद्द्विजोत्तम ।
वाहीकदेश मद्राश्च कुत्सयन्वाक्यमब्रवीत्
बहिष्कृता हिमवता गङ्गया च बहिष्कृता
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ६
पञ्चाना सिन्धुषष्ठाना
नदीना येऽन्तराश्रिता ।
तान् धर्मबाह्यानशुची-
न्वाहीकानपि वर्जयेत् ॥ ७
गोवर्धनो नाम वट सुभद्र नाम चत्वरम् ।
एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात्स्मराम्यहम् ॥ ८
कार्येणात्यर्थगूढेन वाहीकेषूषित मया ।
तत एषा समाचार सवासाद्विदितो मम ॥
शाकल नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।
जर्तिका नाम वाहीकास्तेषा वृत्त सुनिन्दित

४३

तत इति । तत अनन्तर शल्येन वक्तव्य वच सनिवार्य स्वयमेवाहेत्यर्थ ॥ १ ॥ सखिभाव सारथ्येनोपकारकत्व सौहार्द मदीया क्षमा मित्रस्य दुर्योधनस्य भाव इष्ट सिद्धि हेतुरित्यर्थ ॥ ७ ॥ एतदेव त्रय व्याचष्टे राज्ञश्चे त्यादिना ॥ ८ ॥ **ऋत इति** । शल्यसहस्रतुल्योऽहमेवास्मीत्यर्थ ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल कण्ठीये भारतभावदीपे त्रिच त्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

४४

नन्विति । कर्णसहस्रेण विनाऽपि परे जेतु शक्या मयेति शेष । कर्णसहस्रतुल्योऽहमेक एवास्मीति भाव ॥ १ ॥ भूय द्विगुण अधिकगुणम् ॥ २ ॥ पञ्चाना वक्ष्यमाणाना सिन्धु षष्ठी यासा अन्तरमवकाशमाश्रिता ॥ ७॥ गोवर्धन गवा छेदनस्थान सुभद्र चत्वर सुराभाण्डाश्रयभूतम् । एतदुभय राजकुलस्य राजगृहद्वारस्योपलक्षणम् ॥८॥ वृत्त चारित्रम् ॥ १० ॥

धाना गौड्यासव पीत्वा गोमास लशुनै सह
अपूपमासवाट्यानामाशिन शीलवर्जिता ॥
गायन्त्यथ च नृत्यन्ति
स्त्रियो मत्ता विवासस ।
नगरागारवप्रेषु
बहिर्माल्यानुलेपना ॥ १२
मत्तावगीतैर्विविधै खरोष्ट्रनिनदोपमै ।
अनावृता मैथुने ता कामचाराश्च सर्वश ॥
आहुरन्योन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदोत्कटा ।
हे हते हे हतेत्येव स्वामिभर्तृहतेति च ॥ १४
आक्रोशन्त्य प्रनृत्यति व्रात्या पर्वस्वसयता
तासा किलावलिप्ताना निवसन्कुरुजाङ्गले ॥
कश्चिद्वाहीकदुष्टाना नातिहृष्टमना जगौ ।
सा नून बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी
मामनुस्मरती शेते वाहीक कुरुजाङ्गले ।
शतद्रुकामह तीर्त्वा ता च रम्यामिरावतीम्
गत्वा स्वदेश द्रक्ष्यामि
स्थूलशङ्खा शुभा स्त्रिय ।
मन शिलोज्ज्वलापाङ्ग्यो
गौर्यस्त्रिककुदाञ्जना ॥ १८
कम्बलाजिनसवीता क्रन्दन्त्य प्रियदर्शना
मृदङ्गानकशङ्खाना मर्दलाना च नि स्वनै ॥
खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ।
शमीपीलुकरीराणा वनेषु सुखवर्त्मसु ॥ २०
अपूपान्सक्तुपिण्डाश्च
प्राश्नन्तो मथितान्वितान् ।
पथि सुप्रबला भूत्वा
कदा सम्पततोऽध्वगान् ॥ २१
चेलापहार कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयस ।
एव शीलेषु व्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु ॥२२
कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्तमपि मानव ।

ईदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिण
येषा षड्भागहर्ता त्वमुभयो शुभपापयो ।
इत्युक्त्वा ब्राह्मण साधुरुत्तर पुनरुक्तवान्
वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमान निबोध तत् ।
तत्र स्म राक्षसी गाति सदा कृष्णचतुर्दशीम्
नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुभि
कदा वाहेयिका गाथा पुनर्गास्यामि शाकले
गव्यस्य तृप्ता मासस्य पीत्वा गौड सुरासव
गौरीभि सह नारीभिर्बृहतीभि स्वलकृता
पलाण्डुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैडकान्बहून्
वाराह कौक्कुट मास गव्य गार्दभमौष्ट्रिकम् ॥
ऐड च ये न खादन्ति
तेषा जन्म निरर्थकम् ।
इति गायन्ति ये मत्ता
सीधुना शाकलाश्च ये ॥ २९
सबालवृद्धा क्रन्दन्तस्तेषु धर्म कथ भवेत् ।
इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते३०
यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मण कुरुससदि ।
पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ३१
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ।
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरे
आरट्टा नाम ते देशा
नष्टधर्मा न तान्व्रजेत् ।
व्रात्याना दासमीयाना
वाहीकानामयज्वनाम् ॥ ३३
न देवा प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।
तेषा प्रनष्टधर्माणा वाहीकानामिति श्रुति ॥
ब्राह्मणेन तथा प्रोक्त विदुषा साधुससदि ।
काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृन्मयेषु च भुञ्जते ३५
सक्तुमद्यावलिप्तेषु श्वावलीढेषु निर्घृणा ।
आविकं चौष्ट्रिक चैव क्षीर गार्दभमेव च ३६

धाना भ्रष्टयवा गौड्यासव सुराविशेषम् । वाट्य यवान्न क्रीतान्न वा । वाटो वृत्तौ च मार्गे च वरण्डे ङ्गागान्नभेदयो 'इति विश्व । स्वार्थे ष्यञ् आशिन भक्षणशीला ॥ ११ ॥ वप्रेषु प्राकाराभित्तिषु ॥ १२ ॥ अवगीतै भगलिङ्गादिविगीतशब्दै । अनावृता स्वपर पुरुषविवेकहीना कामचारा यथेष्टचारिण्य ॥ १३ ॥ सूक्तानि विनोदवचनानि हे हते भोलिङ्गताडिते इत्याक्रोशे द्वित्व सधिश्छान्दस । स्वामिहते भर्तृहते इति च तद्वत् ॥ १४ ॥ पर्वसु उत्सवादिनेषु आक्रोशन्त्य गालयन्त्य

तासा पतिरिति शेष ॥ १५ ॥ खरादियानै ॥ २० ॥ मथित तक्रम् ॥२१॥ भूयस बहून् ॥ २२ ॥ वहो वृषभ-तस्येद वधपर्व वाह तत्रोचिता वाहेयिका गाथा गीती ॥ २६ ॥ खादन्ती बलिरूपान् एडकान्मेषान् वाराह विड्वराहजम् ॥ २८ ॥ शाकला शाकलपुरवासिन ॥२९ गिरे हिमाद्रे ॥ ३२ ॥ व्रात्याना उपनयनादिसस्कारहीनाना दासमीयाना दसमदेशोद्भवानाम् । दास गृहशूद्रमिमते मानयन्ति मैथुनार्थिन्यस्ता दासम्य तज्जाना दासमीयाना वा ॥ ३३ ॥ कुण्डेषु महोदरपात्रेषु ॥ ३५ ॥

तद्विकाराश्च वाहीका
खादन्ति च पिबन्ति च ।
पुत्रसकरिणो जाल्मा
सर्वान्नक्षीरभोजना ॥ ३७
आरट्टा नाम वाहीका वर्जनीया विपश्चिता
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते
यदन्योऽप्युक्तवान्मह्य ब्राह्मण कुरुससदि ।
युगन्धरे पय पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ॥
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा कथ स्वर्ग गमिष्यति ।
पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र नि सृत्य पर्वतात्
आरट्टा नाम वाहीका
न तेष्वार्यो द्व्यह वसेत् ।
वहिश्च नाम हीकश्च
विपाशाया पिशाचकौ ॥ ४१
तयोरपत्य वाहीका
नैषा सृष्टि प्रजापते ।
ते कथ विविधान् धर्मान्
ज्ञास्यन्ते हीनयोनय ॥ ४२
कारस्करान्माहिषकान्
कालिङ्गान्केरलास्तथा ।
कर्कोटकान् वीरकाश्च
दुर्धर्माश्च विवर्जयेत् ॥ ४३
इति तीर्थानुसर्तार राक्षसी काचिदब्रवीत् ।
एकरात्रशयी गेहे महोलूखलमेखला ॥ ४४
आरट्टा नाम ते देशा वाहीक नाम तज्जलम् ।
ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकाला प्रजापते ४५
वेदा न तेषा वेद्यश्च यज्ञा यजनमेव च ।
व्रात्याना दासमीयानामन्न देवा न भुञ्जते ४६
प्रस्थला मद्रगान्धारा
आरट्टा नामत खशा ।
वसातिसिन्धुसौवीरा
इति प्रायोऽतिकुत्सिता ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

४५

कर्ण उवाच ।
हन्त शल्य विजानीहि
हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
उच्यमान मया सम्यक्
त्वमेकाग्रमना शृणु ॥ १
ब्राह्मण किल नो गेहमध्यगच्छत्पुराऽतिथि
आचार तत्र सप्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् २
मया हिमवत शृङ्गमेकेनाध्युषित चिरम् ।
दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमावृता ॥ ३
न च केन च धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमा ।
सर्वे हि तेऽब्रुवन् धर्म यदुक्त वेदपारगै ॥ ४
अटता तु ततो देशान्नानाधर्मसमाकुलान् ।
आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशामितम्
तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रिय
वैश्य शूद्रश्च वाहीकस्ततो भवति नापित ६
नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मण ।
द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ७

सर्वमन्नमदनीय क्षीर च भोजन येषा ते ॥ ३७ ॥ युगन्धरे नगरे औष्ट्रादिकमपि क्षीर पीयते भक्ष्याभक्ष्यविवेकाभावात्तत्रावश्यमभक्ष्यभक्षण आपतत्येव एवमच्युतस्थले नगरे उषितस्यागम्यागमनमवश्य भावि तादृशानामेव तत्र सत्त्वात् ॥ ३९ ॥ भूतिलये हि चण्डालब्राह्मणसाधारण एको जलाशयस्तत्र च स्नात कथ स्वर्ग गच्छेन्न कथचिदित्यर्थ ४०॥ द्व्यहमित्येकरात्रवासे न दोष इत्यर्थ ॥ ४१॥ कारस्करादयो देशा ॥ ४३ ॥ एकरात्रशया एकरात्रशायिन ब्राह्मणमिति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

४५

हन्तेति ॥१॥ इमा अनुभूतपूर्वा प्रजा केनचित् केनापि अर्थकामादिना निमित्तेन धर्मेण सह न विरुध्यते न केनचिद् धर्मेण इति पाठे केनाप्यधर्मेणता न विरुध्यत न कचिदप्यधर्म कृत्वा शास्त्रेण विरुध्यते इत्यर्थ ॥ ४ ॥ निशामित श्रुतम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणो भूत्वेत्यादि तज्जातीयकर्माचरणनिबन्धनम् ॥ ६ ॥

ब्राह्म पाञ्चाला कौरवेयास्तु धर्म्य
सत्य मत्स्या शूरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्या
स्तेना वाहीका सकरा वै सुराष्ट्रा ।
कृतघ्नता परवित्तापहारो
मद्यपान गुरुदारावमर्द ॥
वाक्पारुष्य गोवधो रात्रिचर्या
बहिर्गेह परवस्त्रोपभोग ॥ २९
येषा धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्मो
ह्यारट्टाना पञ्चनदान् धिगस्तु ।
आपाञ्चाल्येभ्य कुरवो नैमिषाश्च
मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ।
अथोदीच्याश्चाङ्गका मागधाश्च
शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धा ॥३०
प्राची दिश श्रिता देवा जातवेद पुरोगमा ।
दक्षिणा पितरो गुप्ता यमेन शुभकर्मणा ॥ ३१
प्रतीची वरुण पाति पालयान सुरान्बली ।
उदीची भगवान्सोमो ब्राह्मणै सह रक्षति ॥
तथा रक्ष पिशाचाश्च हिमवन्त नगोत्तमम् ।
गुह्यकाश्च महाराज पर्वत गन्धमादनम् ॥ ३३
ध्रुव सर्वाणि भूतानि विष्णु पाति जनार्दन
इङ्गितज्ञाश्च मगधा प्रेक्षितज्ञाश्च कोसला ॥
अर्धोक्ता कुरुपञ्चाला
शाल्वा कृत्स्नानुशासना
पार्वतीयाश्च विषमा
यथैव शिबयस्तथा ॥ ३५
सर्वज्ञा यवना राजञ्शूराश्चैव विशेषत ।
म्लेच्छा स्वसंज्ञानियता नानुक्ताभितरे जना
प्रतिरथास्तु वाहीका न च केचन मद्रका ।
स त्वमेतादृश शल्य नोत्तर वक्तुमर्हसि ।
पृथिव्या सर्वदेशाना मद्रको मलमुच्यते॥३७
सीधो पान गुरुतल्पावमर्दो
भ्रूणहत्या परवित्तापहार ।
येषा धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्म
आरट्टजान् पञ्चनदान् धिगस्तु ॥३८
एतज्ज्ञात्वा जोषमास्स्व प्रतीप मा स्म वै कृथा
मा त्वा पूर्वमह हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनौ ॥

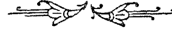
शल्य उवाच ।

आतुराणा परित्याग स्वदारसुतविक्रय ।
अङ्गे प्रवर्तते कर्ण येषामधिपतिर्भवान् ॥ ४०
रथातिरथसख्याया यत्त्वा भीष्मस्तदाब्रवीत् ।
तान्विदित्वात्मनो दोषान्निर्मन्युर्भव मा क्रुध
'सर्वत्र ब्राह्मणा सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रिया
वैश्या शूद्रास्तथा कर्ण स्त्रिय साध्व्यश्च सुव्रता
रमन्ते चोपहासेन पुरुषा पुरुषै सह ।
अन्योन्यमवरक्षन्तो देशे देशे समैथुना ॥ ४३
परवाच्येषु निपुण सर्वो भवति सर्वदा ।
आत्मवाच्य न जानीते जानन्नपि च मुह्यति ।
सर्वत्र सन्ति राजान स्व स्व धर्ममनुव्रता ।
दुर्मनुष्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र धार्मिका ॥
न कर्ण देशसामान्यात् सर्व पाप निषेवते ।
यादृशा स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशा '

ब्राह्म वेदसमूह धर्म्य धर्मादनपेत कर्म मानयन्तीति शेष । प्राच्या दासा शूद्रधर्माण दाशा इति पाठे मत्स्यजाविन वृष धर्म लान्ति आददते ते वृषला । धर्मसग्रहपरा धर्मद्रोहिण इति वा ॥ २८ ॥ बहिर्गेह रात्रिचर्याप्रच्छन्न चौर्यपारदार्यादि ॥ २९ ॥ आपाचाल्येभ्य धर्मज्ञा उदीच्याद्यास्तु स्वय धर्मस्वरूप मजानन्तोऽपि शिष्टानुगामिन इत्यर्थ । आरट्टास्तूभयभ्रष्टा इति भाव ॥ ३० ॥ प्राचीमित्यत्र जातवेद इत्यनेनाग्नेयी-सहिता प्राची देवानामाश्रय । दक्षिणा पितॄणा तत्रैव श्राद्धादिधर्मो दृश्यते ॥ ३१ ॥ एव प्रतीचीं वरुण । उदीचीं सोम इति कुबेरेशानयोर्ग्रहणम् । पारिशेषान्नैर्ऋत्या वायव्या च वाहीकाश्रयाया नैर्ऋतास्त्वादृशा वातूलाश्च सन्तीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ **तथा रक्ष इति।** हिमवतोऽप्यप्रशस्य जनाश्रयत्वमुक्तम्। गन्धमादनस्तु भोगलोलुपाना गुह्यकादी-नामाश्रय ॥ ३३ ॥ एवमपि सत्राहाकान्सनैर्ऋतान् देशान् विष्णु पाति पर्जन्यवत् न देशान्तरेष्विव वाहीकेषु विशेषता देवतानुग्रहो दृश्यत इत्यभिप्राय । अत एव तेषा मौढ्य वर्णयति—**इङ्गितज्ञाश्चेति** ॥ ३४ ॥ विषमा दु ख-साध्या ॥ ३५ ॥ सर्व जानन्तोऽपि यवना म्लेच्छाश्च स्वसज्ञाया स्वीये कृतो यो धर्मसङ्केतस्तत्रैव नियता वैदिक धर्म न मानयन्तीत्यर्थ । इतरे त्वनुक्त हित नावबु-ध्यन्ते ॥ ३६ ॥ प्रतिरथा हितवादिनि प्रतिकूला गुरुद्रो हिण इत्यर्थ । तादृशश्च त्व हितोपदेष्टार मा निन्दसीत्यर्थ ॥ ३७ ॥ प्रतीप प्रतिकूल तेजोवधाख्यम ॥ ३९ ॥ **देवा अपीति ।** वृत्तेन देवानप्यतिक्रामन्तीत्यर्थ ॥४६॥

सञ्जय उवाच
ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत
सखिभावेन राधेय शल्य स्वाञ्जल्यकेन च ॥
ततो निवारित कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिष ।
कर्णोऽपि नोत्तर प्राह
शल्योऽप्यभिमुख परान् ॥
तत प्रहस्य राधेय
पुनर्याहीत्यचोदयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे
पञ्चचत्वारिशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

सञ्जय उवाच
तत परानीकसह व्यूहमप्रतिम कृतम् ।
समीक्ष्य कर्ण पार्थाना धृष्टद्युम्नाभिरक्षितम्
प्रययौ रथघोषेण सिहनादरवेण च ।
वादित्राणा च निनदै कम्पयन्निव मेदिनीम्
वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्ड परन्तप ।
प्रतिव्यूह्य महातेजा यथावद्भरतर्षभ ॥ ३
व्यधमत्पाण्डवी सेनामासुरी मघवानिव ।
युधिष्ठिर चाभ्यहनदपसव्य चकार ह ॥ ४
धृतराष्ट्र उवाच ।
कथ सञ्जय राधेय प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ।
धृष्टद्युम्नमुखान्सर्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् ५
सर्वानेव महेष्वासानजय्यानमरैरपि ।
के च प्रपक्षौ पक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ६
प्रविभज्य यथान्याय कथ वा समवस्थिता ।
कथ पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहन्त मामकान्
कथ चैव महद्युद्ध प्रावर्तत सुदारुणम् ।
क्व च बीभत्सुरभवद्यत्कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरम् ८
को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये
शक्तोऽभ्येतु युधिष्ठिरम् ।
सर्वभूतानि यो ह्येक
खाण्डवे जितवान्पुरा ।
कस्तमन्यस्तु राधेयात्प्रतियुद्ध्येज्जिजीविषु ९
सञ्जय उवाच ।
शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनश्च यथागत ।
परिवार्य नृप स्वै स्व सङ्ग्रामश्चाभवद्यथा १०
कृप शारद्वतो राजन् मागधाश्च तरस्विन
सात्वत कृतवर्मा च दक्षिण पक्षमाश्रिता
तेषा प्रपक्षे शकुनिरुलूकश्च महारथ ।
सादिभिर्विमलप्रासैस्तवानीकमरक्षताम् १२
गान्धारिभिरसम्भ्रान्तै पार्वतीयैश्च दुर्जयै ।
शलभानामिव व्रातै पिशाचैरिव दुर्दशै १३
चतुर्विशत्सहस्राणि रथानामनिवर्तिनाम् ।
ससप्तका युद्धशौण्डा वाम पार्श्वमपालयन्
समन्वितास्तव सुतै कृष्णार्जुनजिघासव ।
तेषा प्रपक्षा काम्बोजा शकाश्च यवनै सह
निदेशात्सूतपुत्रस्य सरथा साश्वपत्तय ।
आह्वयन्तोऽर्जुन तस्थु केशव च महाबलम्
मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवातिष्ठत दशित ।
चित्रवर्माङ्गद स्रग्वी पालयन्वाहिनीमुखम्
रक्ष्यमाणै सुसरब्धै पुत्रै शस्त्रभृता वर ।
वाहिनी प्रमुखे वीर सप्रकर्षन्नशोभत ॥ १८
अभ्यवर्तन्महाबाहु सूर्यवैश्वानरप्रभ ।
महाद्विपस्कन्धगत पिङ्गाक्ष प्रियदर्शन १९
दु शासनो वृत सैन्यै स्थितो व्यूहस्य पृष्ठत
तमन्वयान्महाराज स्वय दुर्योधनो नृप २०
चित्रास्त्रैश्चित्रसन्नाहै सोदर्यैरभिरक्षित ।
रक्ष्यमाणो महावीर्यै सहितैर्मद्रकेकयै २१
अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतु ।
अश्वत्थामा कुरूणा च ये प्रवीरा महारथा ॥
नित्यमत्ताश्च मातङ्गा
शूरैर्म्लेच्छै समन्विता ।
अन्वयुस्तद्रथानीक
क्षरन्त इव तोयदा ॥ २३

स्वाजल्यकेन स्वस्य अञ्जलिकर्मणा ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

तत इति ॥ १ ॥

ते ध्वजैर्वैजयन्तीभि-
र्ज्वलद्भि परमायुधै ।
सादिभिश्चास्थिता रेजु-
र्द्रुमवन्त इवाचला ॥ २४
तेषा पदातिनागाना पादरक्षा सहस्रश ।
पट्टिशासिधरा शूरा बभूवुरनिवर्तिन २५
सादिभि स्यन्दनैर्नागैरधिक समलङ्कृतै ।
स व्यूहराजो विबभौ देवासुरचमूपम २६
बार्हस्पत्य सुविहितो नायकेन विपश्चिता ।
नृत्यतीव महाव्यूह परेषा भयमादधत् २७
तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सव ।
हस्त्यश्वरथमातङ्गा प्रावृषीव बलाहका २८
तत सेनामुखे कर्ण दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिर ।
धनञ्जयममित्रघ्नमेकवीरमुवाच ह ॥ २९
पश्यार्जुन महाव्यूह कर्णेन विहित रणे ।
युक्त पक्षै प्रपक्षैश्च परानीक प्रकाशते ॥ ३०
तदेतद्वै समालोक्य
प्रत्यमित्र महद्बलम् ।
यथा नाभिभवत्यस्मा-
स्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ३१
एवमुक्तोऽर्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् ।
यथा भवानाह तथा तत्सर्व न तदन्यथा ३२
यस्त्वस्य विहितो घातस्त करिष्यामि भारत
प्रधानवध एवास्य विनाशस्त करोम्यहम् ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
तस्मात्त्वमेव राधेय भीमसेन सुयोधनम् ।
वृषसेन च नकुल सहदेवोऽपि सौबलम् ३४
दु शासन शतानीको हार्दिक्य शिनिपुङ्गव
धृष्टद्युम्नो द्रोणसुत स्वय योत्स्याम्यह कृपम् ॥
द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान्
शिष्टान्सह शिखण्डिना ।
ते ते च तास्तानहिता-
नस्माक घ्नन्तु मामका ॥ ३६
सञ्जय उवाच ।
इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जय ।
व्यादिदेश स्वसैन्यानि स्वय चागाच्चमूमुखम्
अग्निर्वैश्वानर पूर्वो ब्रह्मेन्दु सवितो गत ।
तस्माद्य प्रथम जातस्त देवा ब्राह्मण विदु
ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत्पुरा ।
तमाद्य रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ३९
अथ त रथमायान्त दृष्ट्वाऽत्यद्भुतदर्शनम् ।
उवाचाधिरथिं शल्य पुनस्त युद्धदुर्मदम् ४०
अय सरथ आयात श्वेताश्व कृष्णसारथि
दुर्वार सर्वसैन्याना विपाक कर्मणामिव ॥
निघ्नन्नमित्रान् कौन्तेयो य कर्ण परिपृच्छसि
श्रूयते तुमुल शब्दो यथा मेघस्वनो महान् ४२
ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
एष रेणु समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ४३
चक्रनेमिप्रणुन्नेव कम्पते कर्ण मेदिनी ।
प्रवात्येष महावायुरभितस्तव वाहिनीम् ४४
क्रव्यादा व्याहरन्त्येते मृगा क्रन्दन्ति भैरवम्
पश्य कर्ण महाघोर भयद लोमहर्षणम् ॥ ४५
कबन्ध मेघसकाश भानुमावृत्य सस्थितम् ।
पश्य यूथैर्बहुविधैर्मृगाणा सर्वतोदिशम् ४६
बलिभिर्दृप्तशार्दूलैरादित्योऽभिनिरीक्ष्यते ।
पश्य कङ्काश्च गृध्राश्च समवेतान्सहस्रश ४७
स्थितानभिमुखान् घोरानन्योन्यमभिभाषत
रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्ण महारथे ॥ ४८
प्रवरा प्रज्वलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ।
सवेपथून् हयान्पश्य महाकायान्महाजवान्
प्लवमानान्दर्शनीयानाकाशे गरुडानिव ।
ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवा ॥

अग्निरिति । योऽय वैश्वानरो विश्वस्य नेता अग्नि स ब्रह्मा ब्राह्मण प्रजापतिमुखोद्भवत्वसाम्यात् स एव इन्दु उनत्तीति व्युत्पत्तेर्जलाधीश सोमरसश्च स एव सवितामश्वत्व गत । वारुणो वा अश्व ' इति **श्रुते** । सोमोऽप्यश्वत्वेन स्तूयते 'अत्य मृजन्ति कलशे दश क्षिप' इत्यादौ अत्य अश्व कलशे द्रोणकलशे क्षिपोऽङ्गुल्य । तमश्व देवा ब्राह्मणाश्च विदु स एक एव देवश्चतुर्धाऽऽत्मान व्यूह्यार्जुनरथ वाहयतीत्यर्थ । ब्रह्मेद्ध इति पाठे ब्रह्मणा वेदेन इद्ध स्तुत्या प्रदीप्त । स एवाश्वत्व गत इत्यर्थ ॥ ३८ ॥ एवमश्वान्स्तुत्वा रथ स्तौति-**ब्रह्मेति** ॥ ३९ ॥ अय सरथ कौन्तेय आयात इति द्वयो सम्बन्ध ॥ ४१ ॥ शब्दो रथस्येति शेष ॥ ४२ प्रवातीत्यादिपराजयलक्षणमाह तेजोभङ्गार्थमेव॥४४॥कबंध केतु मृगादिभिरादित्यावेक्षण क्रियमाण मृत्युसूचकम् ॥ ४५ ॥ चामरा रथेऽवलम्बन्तो रथाक्षचक्रयो सङ्घर्षजै स्फुलिङ्गैर्ज्वलन्तीत्यर्थ ॥ ४८ ॥

खप्स्यन्ति निहता कर्ण शतशोऽथ सहस्रश
शखाना तुमुल शब्द श्रूयते लोमहर्षण ॥
आनकाना च राधेय मृदङ्गाना च सर्वश ।
बाणशब्दान्बहुविधान्नराश्वगजवाजिनाम् ॥
ज्यातलत्रेषु शब्दाश्च शृणु कर्ण महात्मनाम्
हेमरूप्यप्रमृष्टाना वाससा शिल्पिनिर्मिता
नानावर्णा रथे भान्ति श्वसनेन प्रकम्पिता
सहेमचन्द्रतारार्का पताका किंकिणीयुता
पश्य कर्णार्जुनस्यैता सौदामन्य इवाम्बुदे ।
ध्वजा कणकणायन्ते वातेनाभिसमीरिता
विभ्राजन्ति रथे कर्ण विमाने दैवते यथा ।
सपताका रथाश्चैते पञ्चालाना महात्मनाम्
पश्य कुन्तीसुत वीर बीभत्सुमपराजितम् ।
प्रधर्षयितुमायान्त कपिप्रवरकेतनम् ॥ ५७
एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षणीय समन्तत ।
दृश्यते वानरो भीमो द्विषतामघवर्धन ॥ ५८
एतच्चक्र गदा शार्ङ्ग शख कृष्णस्य धीमत ।
अत्यर्थ भ्राजते कृष्णे कौस्तुभस्तु मणिस्तत
एष शार्ङ्गगदापाणिर्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् ।
वाहयन्नेति तुरगान्पाण्डुरान्वातरहस ॥ ६०
एतत्कूजति गाण्डीव विकृष्ट सव्यसाचिना
एते हस्तवता मुक्ता घ्नन्त्यमित्राञ्शिता शरा
विशालायतताम्राक्षै पूर्णचन्द्रनिभाननै ।
एषा भू कीर्यते राज्ञा शिरोभिरपलायिना
एते सुपरिघाकारा पुण्यगन्धानुलेपना ।
उद्यतायुधशौण्डाना पात्यन्ते सायुधा भुजा
निरस्तनेत्रजिह्वाश्च वाजिन सह सादिभि ।
पतिता पात्यमानाश्च क्षितौ क्षीणाश्च शेरते
एते पर्वतशृङ्गाणा तुल्यरूपा हता द्विपा ।
सछिन्नभिन्ना पार्थेन प्रचरन्त्यद्रयो यथा ॥
गन्धर्वनगराकारा रथा हतनरेश्वरा ।
विमानानीव पुण्यानि स्वर्गिणा निपतन्त्यमी
व्याकुलीकृतमत्यर्थ पश्य सैन्य किरीटिना ।
नानामृगसहस्राणा यूथ केसरिणा यथा ॥
घ्नन्त्येते पार्थिवान्वीरा
पाण्डवा समभिद्रुता ।
नागाश्वरथपत्योघा
स्तावकान्समभिघ्नत ॥ ६८

एष सूर्य इवाम्भोदैश्छन्न पार्थो न दृश्यते ।
ध्वजाग्र दृश्यते त्वस्य ज्याशब्दश्चापि श्रूयते
अद्य द्रक्ष्यसि त वीर श्वेताश्व कृष्णसारथिम्
निघ्नन्त शात्रवान्सख्ये य कर्ण परिपृच्छसि
अद्य तौ पुरुषव्याघ्रौ लोहिताक्षौ परतपौ ।
वासुदेवार्जुनौ कर्ण द्रष्टास्येकरथे स्थितौ ॥
सारथिर्यस्य वार्ष्णेयो
गाण्डीव यस्य कार्मुकम् ।
त चेद्धन्तासि राधेय
त्व नो राजा भविष्यसि ॥ ७२
एष ससप्तकाहूतस्तानेवाभिमुखो गत ।
करोति कदन चैषा सग्रामे द्विषता बली ॥
इति ब्रुवाण मद्रेश कर्ण प्राहातिमन्युना ।
पश्य ससप्तकै क्रुद्धै सर्वत समभिद्रुत ॥
एष सूर्य इवाभोदैश्छन्न पार्थो न दृश्यते ।
एतदन्तोऽर्जुन शल्य निमग्नो योधसागरे ॥
शल्य उवाच ।
वरुण कोऽम्भसा हन्यादिन्धनेन च पावकम्
को वाऽनिल निगृह्णीयात्पिबेद्वा को महार्णव
ईदृग्रूपमह मन्ये पार्थस्य युधि विग्रहम् ।
न हि शक्योऽर्जुनो जेतु युधि सेन्द्रै सुरासुरै
अथवा परितोषस्ते वाचोक्त्वा सुमना भव
न स शक्यो युधा जेतुमन्य कुरु मनोरथम् ॥
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमि दहेत्क्रुद्ध इमा प्रजा ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुन समरे जयेत् ॥
पश्य कुन्तीसुत वीर भीममक्लिष्टकारिणम् ।
प्रभासन्त महाबाहु स्थित मेरुमिवापरम् ॥
अमर्षी नित्यसरब्धश्चिर वैरमनुस्मरन् ।
एष भीमो जयप्रेप्सुर्युधि तिष्ठति वीर्यवान्
एष धर्मभृता श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
तिष्ठत्यसुकर सख्ये परै परपुरजय ॥ ८२
एतौ च पुरुषव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ ।
नकुल सहदेवश्च तिष्ठतो युधि दुर्जयौ ॥ ८३
अमी स्थिता द्रौपदेया पञ्च पञ्चाचला इव ।
व्यवस्थिता योद्धुकामा सर्वेऽर्जुनसमा युधि
एते द्रुपदपुत्राश्च
धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
स्फीता सत्यजितो वीरा
स्तिष्ठन्ति परमौजस ॥ ८५

ज्यातलत्रेषु कर्णानिति पाठे कणो वाद्यविशेष । तेषा ध्वनीन् शिल्पिनो रञ्जका ॥५३॥ अघवर्धन दु खस्य वर्धयित ॥५८

असाविन्द्र इवासह्य सात्यकि सात्वता वर
मुहूर्तमुरुपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकसम पुर ॥
इति सवदतोरेव तयो पुरुषसिंहयो ।
ते सेने समसज्जेता गङ्गायमुनवद्द्रुशम् ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसवादे
षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु ससक्तेषु च सञ्जय ।
सशप्तकान् कथ पार्थो गत कर्णश्च पाडवान्
एतद्विस्तरशो युद्ध प्रब्रूहि कुशलो ह्यसि ।
न हि तृप्यामि वीराणा शृण्वानो विक्रमान्रणे
सञ्जय उवाच ।
तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यमित्रबलं महत ।
अव्यूहतार्जुनो व्यूह पुत्रस्य तव दुर्नये ॥ ३
तत्सादिनागकलिल पदातिरथसकुलम् ।
धृष्टद्युम्नमुख व्यूहमशोभत महद्बलम् ॥ ४
पारावतसवर्णाश्वश्चन्द्रादित्यसमद्युति ।
पार्षत प्रबभौ धन्वी कालो विग्रहवानिव ॥
पार्षत जुगुपु सर्वे द्रौपदेया युयुत्सव ।
दिव्यवर्मायुधधरा शार्दूलसमविक्रमा ॥ ६
सानुगा दीप्तवपुषश्चन्द्र तारागणा इव ।
अथ व्यूढेष्वनीकेषु प्रेक्ष्य सशप्तकान्रणे ॥ ७
क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदुद्राव
व्याक्षिपन् गाण्डिव धनु ।
अथ सशप्तका पार्थ
मभ्यधावन्वधैषिण ॥ ८
विजये धृतसकल्पा मृत्यु कृत्वानिवर्तनम् ।
तन्नराश्वौघबहुल मत्तनागरथाकुलम् ॥ ९
पत्तिमच्छूरवीरौघ द्रुतमर्जुनमार्दयत ।
स सप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत्किरीटिना १०
तस्यैव न श्रुतो यादृङ्निवातकवचै सह ।
रथानश्वान् ध्वजान्नागान्पत्तीन्रणगतानपि ॥
इषून धनूषि खड्गांश्च चक्राणि च परश्वधान् ।
सायुधानुद्यतान्बाहून्विविधान्यायुधानि च
चिच्छेद द्विषता पार्थ शिरासि च सहस्रश
तस्मिन्सैन्यमहावर्ते पातालतलसन्निभे ॥ १३
निमग्न त रथ मत्वा नेदु सशप्तकास्तथा ।
स पुनस्तानरीन्हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत् १४
दक्षिणेन च पश्चाच्च क्रुद्धो रुद्र पशूनिव ।
अथ पञ्चालचेदीना सृञ्जयाना च मारिष १५
त्वदीयै सह सग्राम आसीत् परमदारुण ।
कृपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौबल १६
हृष्टसेना सुसरब्धा रथानीकप्रहारिण ।
कोसलै काश्य-मत्स्यैश्च कारूषै केकयैरपि
शूरसेनै शूरवरैर्युयुधुर्युद्धदुर्मदा ।
तेषामन्तकर युद्ध देहपाप्मासुनाशनम् ॥ १८
क्षत्र-विट्-शूद्रवीराणा धर्म्य स्वर्ग्य यशस्करम्
दुर्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभिर्भरतर्षभ ॥ १९
गुप्त कुरुप्रवीरैश्च मद्राणा च महारथै ।
पाण्डवै सह पाञ्चालैश्चेदिभि सात्यकेन च
युध्यमान रणे कर्ण कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ।
कर्णोऽपि निशितैर्बाणैर्विनिहत्य महाचमूम्
प्रमृद्य च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपीडयत् ।
विवस्त्रायुधदेहासून् कृत्वा शत्रून्सहस्रश २२
युक्त्वा स्वर्गयशोभ्या च स्वेभ्यो मुदमुदावहत्
एव मारिष सग्रामो नर-वाजि-गजक्षय ।
कुरूणा सृञ्जयाना च देवासुरसमोऽभवत् २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

४७

तथेति ॥ १ ॥ क्षत्र-विट्-शूद्रवीराणामित्यनेन ब्राह्मणात्ते युद्ध सर्वथा श्रेयस्करमित्यर्थ ॥ १९ ॥ युक्त्वा योजयित्वा ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।
यत्तत्प्रविश्य पार्थाना सैन्य कुर्वञ्जनक्षयम्
कर्णो राजानमभ्येत्य तन्ममाचक्ष्व सञ्जय १
के च प्रवीरा पार्थाना युधि कर्णमवारयन्
काश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २
सञ्जय उवाच ।
धृष्टद्युम्नमुखान् पार्थान्
दृष्ट्वा कर्णो व्यवस्थितान् ।
समभ्यधावत्त्वरित
पञ्चालाञ्छत्रुकर्षिण ॥ ३
त तूर्णमभिधावन्त पञ्चाला जितकाशिन ।
प्रत्युद्ययुर्महात्मान हसा इव महार्णवम् ॥ ४
तत शङ्खसहस्राणा नि स्वनो हृदयङ्गम ।
प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दश्च दारुण ॥ ५
नानाबाणनिपाताश्च द्विपाश्व-रथ-नि स्वन
सिंहनादश्च वीराणामभवद्दारुणस्तदा ॥ ६
साद्रिद्रुमार्णवा भूमि सवाताम्बुदमम्बरम् ।
साकेन्दुग्रहनक्षत्रा द्यौश्च व्यक्तं विघूर्णिता ७
इति भूतानि त शब्द
मेनिरे ते च विव्यथु ।
यानि चाप्यल्पसत्त्वानि
प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ८
अथ कर्णो भृश क्रुद्ध शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ।
जघान पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव ९
स पाण्डवबल कर्ण प्रविश्य विसृजञ्छरान्
प्रभद्रकाणा प्रवरानहनत्सप्तसप्ततिम् ॥ १०
तत सुपुङ्खैर्निशितै रथश्रेष्ठो रथेषुभि ।
अवधीत्पञ्चविंशत्या पञ्चालान् पञ्चविंशतिम्
सुवर्णपुङ्खैर्नाराचै परकायविदारणै ।
चेदिकानवधीद्वीर शतशोऽथ सहस्रश १२
त तथा समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
परिवव्रुर्महाराज पञ्चालाना रथव्रजा ॥ १३
तत सन्धाय विशिखान्पञ्च भारत दु सहान्
पञ्चालानवधीत्पञ्च कर्णो वैकर्तनो वृष १४
भानुदेव चित्रसेन सेनाबिन्दु च भारत ।
तपन शूरसेन च पञ्चालानहनद्रणे ॥ १५
पञ्चालेषु च शूरेषु वध्यमानेषु सायकै ।
हाहाकारो महानासीत्पञ्चालाना महाहवे ॥
परिवव्रुर्महाराज पञ्चालाना रथा दश ।
पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पतत्रिभि ॥
चक्ररक्षौ तु कर्णस्य पुत्रौ मारिष दुर्जयौ ।
सुषेण सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यताम्
पृष्ठगोप्ता तु कर्णस्य ज्येष्ठ पुत्रो महारथ ।
वृषसेन स्वय कर्ण पृष्ठत पर्यपालयत् ॥ १९
धृष्टद्युम्न सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदर ।
जनमेजय शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रका
चेदिकेकयपञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दंशिता ।
समभ्यधावन् राधेय जिघासन्त प्रहारिणम्
त एन विविधै शस्त्रै शरधाराभिरेव च ।
अभ्यवर्षन्विमर्दन्त प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥
पितर तु परीप्सन्त कर्णपुत्रा प्रहारिण ।
त्वदीयाश्चापरे राजन्वीरा वीरानवारयन् २३
सुषेणो भीमसेनस्य छित्त्वा भल्लेन कार्मुकम्
नाराचै सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीम ननाद ह
अथान्यद्धनुरादाय सुदृढ भीमविक्रम ।
सज्य वृकोदर कृत्वा सुषेणस्याच्छिनद्धनु
विव्याध चैन दशभि क्रुद्धो नृत्यन्निवेषुभि
कर्ण च तूर्ण विव्याध त्रिसप्तत्या शितै शरै
भानुसेन च दशभि साश्वसूतायुधध्वजम् ।
पश्यता सुहृदा मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ॥ २७
क्षुरप्रणुन्न तत्तस्य शिरश्चन्द्रनिभाननम् ।
शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्रष्टमिवाम्बुजम् ॥ २८
हत्वा कर्णसुत भीम-
स्तावकापुनरार्दयत् ।
कृपहार्दिक्ययोश्छित्त्वा
चापौ तावप्यथार्दयत् ॥ २९
दु शासन त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं षड्भिरायसै
उलूक च पतत्रिं च चकार विरथावुभौ ३०
सुषेण च हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त सायकम् ।
तमस्य कर्णश्चिच्छेद त्रिभिश्चैनमताडयत् ३१
अथान्य परिजग्राह सुपर्वाण सुतेजनम् ।
सुषेणायासृजद्भीमस्तमप्यस्याच्छिनद्वृष ३२

४८

यत्तदिति । अभ्येत्य यदकरोत्तन्ममाचक्ष्वेत्यन्वय ॥ १ ॥ विमर्दन्त विमृद्नन्तम् ॥ २२ ॥

पुन कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनमथेषुभि ।
पुत्र परीप्सन्विव्याध क्रूर क्रूरैर्जिघांसया ॥
सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमम् ॥
नकुल पञ्चभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत ॥
नकुलस्त तु विंशत्या विद्ध्वा भारसहैर्दृढै ।
ननाद् बलवन्नाद् कर्णस्य भयमादधत् ॥ ३५
त सुषेणो महाराज विद्ध्वा दशभिराशुगै
चिच्छेद च धनु शीघ्र क्षुरप्रेण महारथ ॥
अथान्यद्धनुरादाय नकुल क्रोधमूर्छित ।
सुषेण नवभिर्बाणैर्वारयामास संयुगे ॥ ३७
स तु बाणैर्दिशो राजन्नाच्छाद्य परवीरहा ।
आजघ्ने सारथिं चास्य सुषेण च ततस्त्रिभि
चिच्छेद चास्य सुदृढ धनुर्भल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा।
अथान्यद्धनुरादाय सुषेण क्रोधमूर्छित ॥३९
आविध्यत्कुनकुल षष्ट्या सहदेव च सप्तभि ।
तद्युद्ध सुमहद्धोरमासीद्देवासुरोपमम् ॥ ४०
निघ्नता सायकैस्तूर्णमन्योन्यस्य वध प्रति ।
सात्यकिर्वृषसेनस्य सूत हत्वा त्रिभि शरै ॥
धनुश्चिच्छेद भल्लेन जघानाश्वांश्च सप्तभि ।
ध्वजमेकेषुणोन्मथ्य त्रिभिस्त हृद्यताडयत ॥
अथावसन्न स्वरथे मुहूर्तात्पुनरुत्थित ।
स रणे युयुधानेन विसूताश्वरथध्वज ॥ ४३
कृतो जिघांसु शैनेय खड्गचर्मधृगभ्ययात ।
तस्य चापतत शीघ्र वृषसेनस्य सात्यकि ॥
वाराहकर्णैर्दशभिरविध्यदसिचर्मणी ।
दु शासनस्तु त दृष्ट्वा विरथ व्यायुध कृतम् ॥
आरोप्य स्वरथ तूर्णमपोवाह रणातुरम् ।
अथान्य रथमास्थाय वृषसेनो महारथ ॥४६
द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधान च पञ्चभि ।
भीमसेन चतु षष्ट्या सहदेव च पञ्चभि ॥४७
नकुल त्रिंशता बाणै शतानीक च सप्तभि ।
शिखण्डिन च दशभिर्धर्मराज शतेन च ॥
एतांश्चान्यांश्च राजेंद्र प्रवीराञ्जयगृद्धिन ।
अभ्यर्दयन्महेष्वास कर्णपुत्रो विशांपते ॥
कर्णस्य युधि दुर्धर्षस्तत पृष्ठमपालयत ।
दु शासन च शैनेयो नवैर्नवभिरायसै ॥ ५०
विसूताश्वरथ कृत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् ।
स त्वन्य रथमास्थाय विधिवत्कल्पित पुन ॥
युयुधे पाण्डुभि सार्धं कर्णस्याप्याययन्बलम्
धृष्टद्युम्नस्तत कर्णमविध्यद्दशभि शरै ॥
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभि ।
भीमसेनश्चतु षष्ट्या सहदेवश्च सप्तभि ॥
नकुलस्त्रिशता बाणै शतानीकस्तु सप्तभि ।
शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराज शतेन तु ॥
एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृद्धिन ।
अभ्यर्दयन्महेष्वास सूतपुत्र महामृधे ॥ ५५
तान्सूतपुत्रो विशिखैर्दशभिर्दशभि शरै ।
रथेनानुचरन्वीर प्रत्यविध्यदरिंदम ॥ ५६
तत्रास्त्रवीर्य कर्णस्य लाघव च महात्मन ।
अपश्याम महाभाग तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५७
न ह्याददान ददृशु सदधान च सायकान्।
विमुञ्चन्त च सरभादपश्यन्त हतानरीन् ॥
द्यौर्वियद्भूर्दिशश्चैव प्रपूर्णानि शितै शरै ।
अरुणाभ्रावृताकार तस्मिन्देशे बभौ वियत्॥
नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्त प्रतापवान्।
यैर्विद्ध प्रत्यविद्धयत्तानेकैक त्रिगुणै शरै ॥
शतैश्च दशभिश्चैतान् पुनर्विद्ध्वा ननाद च ।
साश्वसूतरथाश्छन्नास्ततस्ते विवर ददु ॥
तान्प्रमथ्य महेष्वासान् राधेय शरवृष्टिभि
गजानीकमसम्बाध प्राविशच्छत्रुकर्शन ॥
स रथांस्त्रिशत हत्वा चेदीनामनिवर्तिनाम्
राधेयो निशितैर्बाणैस्ततोऽभ्याद्युधिष्ठिरम्
ततस्ते पाडवा राजञ्छिखडी चससात्यकि
राधेयात्परिरक्षन्तो राजान पर्यवारयन्६६
तथैव तावका सर्वे कर्ण दुर्वारण रणे
यत्ता शूरा महेष्वासा पर्यरक्षन्त सर्वश ६८
नानावादित्रघोषाश्च प्रादुरासन्विशांपते ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणामभिगर्जताम् ६९
तत पुन समाजग्मुरभीता कुरुपाण्डवा ।
युधिष्ठिरमुखा पार्था सूतपुत्रमुखा वयम् ६१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

विवरम् अन्तर ददु प्रसृता इत्यर्थ ॥ ६१ ॥ इति श्री-
महाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्ट
चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

४९

सञ्जय उवाच ।
विदार्य कर्णस्ता सेना युधिष्ठिरमथाद्रवत्
रथहस्त्यश्वपत्तीनां सहस्रै परिवारित ॥ १
नानायुधसहस्राणि प्रेरितान्यरिभिर्वृष ।
छित्त्वा बाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसंभ्रमात् २
निचकर्त शिरांस्येषा बाहूनूरूंश्च सूतज ।
ते हता वसुधा पेतुर्भग्नाश्चान्ये विदुद्रुवु ॥ ३
द्राविडास्तु निषादास्तु
पुन सात्यकिचोदिता ।
अभ्यद्रवज्जिघांसन्त
पत्तय कर्णमाहवे ॥ ४
ते विबाहुशिरस्त्राणा प्रहता कर्णसायकै ।
पेतु पृथिव्या युगपच्छिन्न शालवन यथा ५
एव योधशतान्याजौ सहस्राण्ययुतानि च ।
हतानीयुर्मही देहैर्यशसा पूरयन्दिश ॥ ६
अथ वैकर्तन कर्ण रणे क्रुद्धमिवान्तकम् ।
रुरुधु पाण्डुपञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव
स तान्प्रमृद्याभ्यपतत्पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
मन्त्रौषधिक्रियातीतो व्याधिरत्युल्बणो यथा
स राजगृद्धिभी रुद्ध पाण्डुपञ्चालकेकयै ।
नाशकत्तानतिक्रान्तु मृत्युर्ब्रह्मविदो यथा ९
ततो युधिष्ठिर कर्णमदूरस्थ निवारितम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्न क्रोधसरक्तलोचन ॥ १०
कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्र वच शृणु ।
सदा स्पर्धसि सग्रामे फाल्गुनेन तरस्विना ११
तथास्मान्बाधसे नित्य धार्तराष्ट्रमते स्थित ।
यद्बल यच्च ते वीर्यं प्रद्वेषो यस्तु पाण्डुषु १२
तत्सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुष महदास्थित ।
युद्धश्रद्धा च तेऽद्याह विनेष्यामि महाहवे १३
एवमुक्त्वा महाराज कर्ण पाण्डुसुतस्तदा ।
सुवर्णपुङ्खैर्दशभिर्विव्याधायस्मयै शरै ॥ १४
त सूतपुत्रो दशभि प्रत्यविद्ध्यदरिन्दम ।
वत्सदन्तैर्महेष्वास प्रहसन्निव भारत ॥ १५
सोऽवज्ञाय तु निर्विद्ध सूतपुत्रेण मारिष ।
प्रजज्वाल तत क्रोधाद्धविषेव हुताशन १६
ज्वालामालापरिक्षिप्तो राज्ञो देहो व्यदृश्यत
युगान्ते दग्धुकामस्य सवर्ताग्नेरिवापर १७
ततो विस्फार्य सुमहच्चाप हेमपरिष्कृतम् ।
समाधत्त शित बाण गिरीणामपि दारणम्
तत पूर्णायतोत्कृष्ट यमदण्डनिभ शरम् ।
मुमोच त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया १९
स तु वेगवता मुक्तो बाणो वज्राशनिस्वन
विवेश सहसा कर्ण सव्ये पार्श्वे महारथम् ॥
स तु तेन प्रहारेण पीडित प्रमुमोह वै ।
स्रस्तगात्रो महाबाहुर्धनुरुत्सृज्य स्यन्दने २१
गतासुरिव निश्चेता शल्यस्याभिमुखोऽपतत
राजापि भूयो नाजघ्ने कर्ण पार्थहितेप्सया ॥
ततो हाहाकृत सर्वं धार्तराष्ट्रबल महत् ।
विवर्णमुखभूयिष्ठ कर्णं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ २३
सिंहनादश्च सजज्ञे क्ष्वेला किलकिलास्तथा
पाण्डवाना महाराज दृष्ट्वा राज्ञ पराक्रमम् ॥
प्रतिलभ्य तु राधेय सज्ञा नातिचिरादिव ।
दध्रे राजविनाशाय मन क्रूरपराक्रम ॥ २५
स हेमविकृत चाप विस्फार्य विजय महत् ।
अवाकिरदमेयात्मा पाण्डव निशितै शरै २६
तत क्षुराभ्या पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षौ महात्मन
जघान चन्द्रदेव च दण्डधार च सयुगे २७
तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वत ।
रथाभ्याशे चकाशेते चन्द्रस्येव पुनर्वसू २८
युधिष्ठिर पुन कर्णमविद्ध्यत्त्रिंशता शरै ।
सुषेणं सत्यसेन च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् २९
शल्य नवत्या विव्याध
त्रिसप्तत्या च सूतजम् ।
तास्तस्य गोप्तृन्विव्याध
त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै ॥ ३०

४९

विदार्यैते ॥ १ ॥

तत प्रहस्याधिरथि-
विधुन्वान स कार्मुकम् ।
भित्वा भल्लेन राजान
विद्ध्वा षष्ट्याऽनदत्तदा ॥ ३१
तत प्रवीरा पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्षिता
युधिष्ठिर परीप्सन्त कर्णमभ्यर्दयञ्छरै ३२
सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सु पाण्ड्य एव च
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च द्रौपदेया प्रभद्रका ॥
यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मज ।
कारूषा मत्स्यशेषाश्च केकया काशिकोसला
एते च त्वरिता वीरा वसुषेणमताडयन् ।
जनमेजयश्च पाञ्चाल्य कर्ण विव्याध सायकै
वाराहकर्णनाराचैर्नालीकैर्निशितै शरै ।
वत्सदन्तैर्विपाठैश्च [illegible] ॥ ३६
नानाप्रहरणैश्चोग्रै रथहस्त्यश्वसादिभि ।
सर्वतोऽभ्यद्रवत्कर्ण परिवार्य जिघासया
स पाण्डवाना प्रवरै सर्वत समभिद्रुत ।
उदीरयन् ब्राह्ममस्त्र शरैरापूरयन्दिश ॥ ३८
तत शरमहाज्वालो वीर्योष्मा कर्णपावक ।
निर्दहन्पाण्डववन वीर पर्यचरद्रणे ॥ ३९
स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वासो महामना
प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकम् ४०
तत सन्धाय नवति निमेषान्नतपर्वणाम् ।
बिभेद कवच राज्ञो रणे कर्ण शितै शरै ॥
तद्वर्म हेमविकृत रत्नचित्र बभौ पतत् ।
सविद्युदभ्र सवितु श्लिष्ट वातहत यथा ४२
तदङ्गात्पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्ट वर्म व्यरोचत ।
रत्नैरलङ्कृत चित्रैर्व्यभ्र निशि यथा नभ ४३
छिन्नवर्मा शरै पार्थो रुधिरेण समुक्षित ।
तत सर्वायसी शक्ति चिक्षेपाधिरथि प्रति
ता ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभि
सा छिन्ना भूमिमगमन्महेष्वासस्य सायकै
ततो बाह्वोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिर ।
चतुर्भिस्तोमरै कर्ण ताडयित्वा नदन्मुदा ॥
उद्भिन्नरुधिर कर्ण
क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ।
ध्वज चिच्छेद भल्लेन
त्रिभिर्विव्याध पाण्डवम् ॥ ४७
इषुधी चास्य चिच्छेद रथ च तिलशोऽच्छिनत्
कालवालास्तु ये पार्थ दन्तवर्णाऽवहन्हया ॥
तैर्युक्त रथमास्थाय प्रायाद्राजा पराङ्मुख ।
एव पार्थोभ्युपायात्स निहत पार्ष्णिसारथि
अशक्नुवन्प्रमुखत स्थातु कर्णस्य दुर्मना ।
अभिद्रुत्य तु राधेय पाण्डुपुत्र युधिष्ठिरम् ५०
वज्रच्छत्राङ्कुशैर्मत्स्यैर्ध्वजकूर्माम्बुजादिभि ।
लक्षणैरुपपन्नेन पाण्डुना पाण्डुनन्दनम् ॥ ५१
पवित्रीकर्तुमात्मान
स्कन्धे सस्पृश्य पाणिना ।
ग्रहीतुमिच्छन्स बलात्
कुन्तीवाक्य च सोऽस्मरत ॥ ५२
त शल्य प्राह मा कर्ण
गृहाथा पार्थिवोत्तमम् ।
गृहीतमात्रो हत्वा त्वा
मा करिष्यति भस्मसात् ॥ ५३
अब्रवीत्प्रहसन्राजन् कुत्सयन्निव पाण्डवम् ।
कथ नाम कुले जात क्षत्रधर्मे व्यवस्थित ५४
प्रजह्यात्समर भीत प्राणान्रक्षन्महाहवे ।
न भवान् क्षत्रधर्मेषु कुशलो हीति मे मति ॥
ब्राह्मे बले भवान् युक्त
स्वाध्याये यज्ञकर्मणि ।
मा स्म युद्ध्यस्व कौन्तेय
मा स्म वीरान्समासद ॥ ५६
मा चैतानप्रिय ब्रूहि मा वै व्रज महारणम् ॥
वक्तव्या मारिषान्ये तु न वक्तव्यास्तु मादृशा
मादृशान्विब्रुवन्युद्धे एतदन्यच्च लप्स्यसे ।
स्वगृह गच्छ कौन्तेय यत्र तौ केशवार्जुनौ ॥
न हि त्वा समरे राजन् हन्यात्कर्ण कथञ्चन
एवमुक्त्वा तत पार्थ विसृज्य च महाबल ५९
न्यहनत्पाण्डवी सेना वज्रहस्त इवासुरीम् ।
ततोपायाद्द्रुत राजन्व्रीडन्निव नरेश्वर ॥ ६०
अथापयाति राजान मत्वान्वीयुस्तमच्युतम् ।
चेदिपाण्डवपञ्चाला सात्यकिश्च महारथ
द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
ततो युधिष्ठिरानीक दृष्ट्वा कर्ण पराङ्मुखम्

पुरुषेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य ॥ ४० ॥

कुरुभि सहितो वीर प्रहृष्ट पृष्ठतोऽन्वगात्
भेरीशङ्खमृदङ्गाना कार्मुकाणा च नि स्वन ॥
बभूव धार्तराष्ट्राणा सिंहनादरवस्तथा ।
युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य सत्वरम् ६४
श्रुतकीर्तेर्महाराज दृष्टवान्कर्णविक्रमम् ।
काल्यमान बल दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिर ६५
स्वान् योधानब्रवीत्क्रुद्धो
निघ्नतैतान् किमासत ।
ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञाता
पाण्डवाना महारथा ॥ ६६
भीमसेनमुखा सर्वे पुत्रास्ते प्रत्युपाद्रवन् ।
अभवत्तुमुल शब्दो योधाना तत्र भारत ॥
रथहस्त्यश्वपत्तीना शस्त्राणा च ततस्तत ।
उत्तिष्ठत प्रहरत प्रैताभिपततेति च ॥ ६८
इति ब्रुवाणा ह्यन्योन्य जघ्नुर्योधा महारणे ।
अभ्रच्छायेव तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे ॥ ६९
समावृतैर्नरवरैर्निघ्नद्भिरितरेतरम् ।
विपताकध्वजच्छत्रा ह्यश्वसूतायुधा रणे ॥
ह्यङ्गाङ्गावयवा पेतु
क्षितौ क्षीणा क्षितीश्वरा ।
प्रवणादिव शैलाना
शिखराणि द्विपोत्तमा ॥ ७१
सारोहा निहता पेतुर्वज्रभिन्ना इवाद्रय ।
छिन्नभिन्नविपर्यस्तैर्वर्मालङ्कारभूषणै ॥ ७२
सारोहास्तुरगा पेतुर्हतवीरा सहस्रश ।
विप्रविद्धायुधाश्चैव विरथाश्च रथैर्हता ॥७३
प्रतिवीरैश्च समदै पत्तिसघा सहस्रश ।
विशालायतताम्राक्षै पद्मेन्दुसदृशाननै ॥
शिरोभिर्युद्धशौण्डाना सर्वत सवृता मही ।
यथा भुवि तथा व्योम्नि नि स्वन शुश्रुवुर्जना
विमानैरप्सर सघैर्गीतवादित्रनिस्वनै ।
हतानभिमुखान्वीरान् वीरै शतसहस्रश ॥
आरोप्यारोप्य गच्छन्ति
विमानेष्वप्सरोगणा ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य
प्रत्यक्ष स्वर्गलिप्सया ॥ ७७
प्रहृष्टमनस शूरा क्षिप्र जघ्नु परस्परम् ।
रथिनो रथिभि सार्ध चित्र युयुधुराहवे ॥
पत्तय पत्तिभिर्नागा सह नागैर्हयैर्हया ।
एव प्रवृत्ते सग्रामे गज-वाजि नरक्षये ॥ ७९
सैन्येन रजसा वृत्ते स्वे स्वाञ्जघ्नु परे परान् ।
कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि
मुष्टियुद्ध नियुद्ध च देहपाप्मासुनाशनम् ।
तथा वर्तति सग्रामे गज-वाजि-नरक्षये॥८१
नराश्वनागदेहेभ्य प्रसृता लोहितापगा ।
गजाश्वनरदेहान्सा व्युवाह पतितान्बहून् ॥
नराश्व गजसम्बाधे नराश्व-गज-सादिनाम्।
लोहितोदा महाघोरा मासशोणितकर्दमा ॥
नराश्वगजदेहाना वहन्ती भीरुभीषणा ।
तस्या पारमपार च व्रजन्ति विजयैषिण ॥
गाधेन चोत्प्लवन्तश्च निमज्ज्योन्मज्य चापरे।
ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बरा ॥
सस्नुस्तस्या पपुश्चास्या मम्लुश्च भरतर्षभ ।
रथानश्वान्नरान्नागानायुधाभरणानि च ॥
वसनान्यथ वर्माणि वध्यमानान् हतानपि ।
भूमि ख द्या दिशश्चैव प्राय पश्याम लोहित
लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च ।
रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विसर्पता ॥ ८८
विषाद सुमहानासीत्प्राय सैन्यस्य भारत
तत्तु विप्रहत सैन्य भीमसेनमुखास्तदा ॥ ८९
भूय समाद्रवन्वीरा सात्यकिप्रमुखास्तदा
तेषामापतता वेगमविषह्य निरीक्ष्य च ॥ ९०
पुत्राणा ते महासैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुख
तत्प्रकीर्णरथाश्वेभ नरवाजिसमाकुलम् ॥९१
विध्वस्तवर्मकवच प्रविद्धायुधकार्मुकम् ।
व्यद्रवत्तावक सैन्य लोड्यमान समतत ।
सिंहार्दितमिवारण्ये यथा गजकुल तथा ॥९२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारत कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ४९ ॥

५०

सञ्जय उवाच ।
तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवास्तावक बलम्
दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्वश ॥ १
योधाश्च स्वबल चैव समन्ताद्भरतर्षभ ।
क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राजन्न्यवर्तत ॥ २
तत पक्ष प्रपक्षश्च शकुनिश्चापि सौबल ।
तदा सशस्त्रा कुरवो भीममभ्यद्रवन्रणे ॥ ३
कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रान्सराजकान्
मद्रराजमुवाचेद याहि भीमरथ प्रति ॥ ४
एवमुक्तश्च कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
हसवर्णान्हयानग्र्यान्प्रैषीद्यत्र वृकोदर ॥ ५
ते प्रेरिता महाराज शल्येनाहवशोभिना ।
भीमसेनरथ प्राप्य समसज्जन्त वाजिन ॥ ६
दृष्ट्वा कर्ण समायान्त भीम क्रोधसमन्वित ।
मति चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ७
सोऽब्रवीत्सात्यकि वीर धृष्टद्युम्न च पार्षतम्
यूय रक्षत राजान धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ॥
सशयान्महतो मुक्त कथञ्चित्प्रेक्षतो मम ।
अग्रतो मे कृतो राजा छिन्नसर्वपरिच्छद ॥
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थ राधेयेन दुरात्मना ।
अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दु खस्य पार्षत
हन्तास्म्यद्य रणे कर्ण स वा मा निहनिष्यति
सग्रामेण सुघोरेण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ११
राजानमद्य भवता न्यासभूत ददानि वै ।
तस्य सरक्षणे सर्वे यतध्व विगतज्वरा ॥
एवमुक्त्वा महाबाहु प्रायादाधिरथि प्रति ।
सिंहनादेन महता सर्वा सनादयन्दिश ॥
दृष्ट्वा त्वरितमायान्त भीम युद्धाभिनन्दिनम्
सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभु ॥ १४
शल्य उवाच ।
पश्य कर्ण महाबाहु सक्रुद्ध पाण्डुनन्दनम् ।
दीर्घकालार्जित क्रोध मोक्तुकाम त्वयि ध्रुव
ईदृश नास्य रूप मे दृष्टपूर्व कदाचन ।
अभिमन्यौ हते कर्ण राक्षसे च घटोत्कचे ॥
त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्त क्रुद्धो निवारणे
बिभर्ति सदृश रूप युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥

सञ्जय उवाच ।
इति ब्रुवति राधेय मद्राणामीश्वरे नृप ।
अभ्यवर्तत वै कर्ण क्रोधदीप्तो वृकोदर ॥
अथागत तु सप्रेक्ष्य भीम युद्धाभिनन्दिनम् ।
अब्रवीद्वचन शल्य राधेय प्रहसन्निव ॥ १९
यदुक्त वचन मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर ।
भीमसेन प्रति विभो तत्सत्य नात्र सशय
एष शूरश्च वीरश्च क्रोधनश्च वृकोदर ।
निरपेक्ष शरीरे च प्राणतश्च बलाधिक ॥
अज्ञातवास वसता विराटनगरे तदा ।
द्रौपद्या प्रियकामेन केवल बाहुसश्रयात् ॥
गूढभाव समाश्रित्य कीचक सगणो हत ।
सोऽद्य सग्रामशिरसि सन्नद्ध क्रोधमूर्छित
किं करोद्यतदण्डेन मृत्युनाऽपि व्रजेद्रणम् ।
चिरकालाभिलषितो ममाय तु मनोरथ ॥२४
अर्जुन समरे हन्या मा वा हन्याद्धनञ्जय ।
स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमसमागमात् ॥
निहते भीमसेने वा यदि वा विरथीकृते ।
अभियास्यति मा पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति
अत्र यन्मन्यसे प्राप्त तच्छीघ्र सप्रधारय ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचन राधेयस्यामितौजस ॥
उवाच वचन शल्य सूतपुत्र तथागतम् ।
अभियाहि महाबाहो भीमसेन महाबलम् ॥
निरस्य भीमसेन तु तत प्राप्स्यसि फाल्गुन
यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात्प्रभृति हृद्गत ॥
स वै सपत्स्यते कर्ण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
एवमुक्ते तत कर्ण शल्य पुनरभाषत ॥ ३०
हन्ताऽहमर्जुन सख्ये मा वा हन्याद्धनञ्जय ।
युद्धे मन समाधाय याहि यत्र वृकोदर ॥
सञ्जय उवाच ।
तत प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशापते ।
यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनीम्
ततस्तूर्यनिनादश्च भेरीणा च महास्वन ।
उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ॥ ३३
भीमसेनोऽथ सक्रुद्धस्तस्य सैन्य दुरासदम् ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्दिश प्राद्रावयद्बली ३४

५०

तानिति ॥ १ ॥ किं करोद्यतदण्डेन करेणोद्यतो दण्डो येन तेन मृत्युना सम । किंशब्द उपमार्थे ॥ २४ ॥

स सन्निपातस्तुमुले घोररूपो विशांपते ।
आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥
ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र पाण्डव कर्णमाद्रवत् ।
समापतन्त सप्रेक्ष्य कर्णो वैकर्तनो वृष ॥
आजघान सुसक्रुद्धो नाराचेन स्तनान्तरे ।
पुनश्चैनममेयात्मा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
स विद्ध सूतपुत्रेण च्छादयामास पत्रिभि ॥
विव्याध निशितै कर्ण नवभिर्नतपर्वभि ॥
तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद पत्रिभि
अथैन छिन्नधन्वान प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥
नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सूतपुत्र वृकोदर ॥
राजन्मर्मसु मर्मज्ञो विव्याध निशितै शरै ।
ननाद बलवन्नाद कम्पयन्निव रोदसी ॥ ४१
त कर्ण पञ्चविंशत्या नाराचेन समार्पयत् ।
[illegible] ॥ ४२
तत सायकमिक्षाङ्ग पाण्डव क्रोधमूर्छित ।
सरम्भामर्षताम्राक्ष सूतपुत्रवधेप्सया ॥ ४३
स कार्मुके महावेग भारसाधनमुत्तमम् ।
गिरीणामपि भेत्तार सायक समयोजयत् ॥
विकृष्य बलवच्चापमाकर्णादतिमारुति ।
त मुमोच महेष्वास क्रुद्ध कर्णजिघासया ४५
स विसृष्टो बलवता बाणो वज्राशनिस्वन ।
अदारयद्रणे कर्ण वज्रवेगो यथाचलम् ॥ ४६
स भीमसेनाभिहत सूतपुत्र कुरूद्वह ।
निषसाद रथोपस्थे विसज्ञ पृतनापति ॥ ४७
ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विसज्ञ सूतनन्दनम् ।
अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवशोभिनम् ॥ ४८
तत पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रीं महाचमूम् ।
व्यद्रावयद्भीमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ४९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णापयाने
पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥

५१

धृतराष्ट्र उवाच

सुदुष्करमिद कर्म कृत भीमेन सञ्जय ।
येन कर्णो महाबाहू रथोपस्थे निपातित ॥१॥
कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान्सृञ्जयै सह ।
इति दुर्योधन सूत प्राब्रवीन्मा मुहुर्मुहु ॥ २
पराजित तु राधेय दृष्ट्वा भीमेन सयुगे ।
तत पर किमकरोत्पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

विमुख प्रेक्ष्य राधेय सूतपुत्र महाहवे ।
पुत्रस्तव महाराज सोदर्यान्समभाषत ॥ ४
शीघ्र गच्छत भद्र वो राधेय परिरक्षत ।
भीमसेनभयागाधे मज्जन्त व्यसनार्णवे ॥ ५
ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेन जिघासव ।
अभ्यवर्तन्त सक्रुद्धा पतङ्गा पावक यथा ॥६
श्रुतर्वा दुर्धर क्राथो विवित्सुर्विकट सम ।
निषङ्गी कवची पाशी तथा नन्दोपनन्दकौ ७
दुष्प्रधर्ष सुबाहुश्च वातवेगसुवर्चसौ ।
धनुर्ग्राहो दुर्मदश्च जलसन्ध शल सह ॥ ८
एते रथै परिवृता वीर्यवन्तो महाबला ।
भीमसेन समासाद्य समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ९
ते व्यमुञ्चञ्छरव्रातान्नानालिङ्गा समन्तत ।
स तैरभ्यर्द्यमानस्तु भीमसेनो महाबल ॥ २०
तेषामापतता क्षिप्र सुताना ते जनाधिप ।
रथै पञ्चदशै सार्ध पञ्चाशदहनद्रथान् ॥११
विवित्सोस्तु तत क्रुद्धो भल्लेनापाहरच्छिर ।
भीमसेनो महाराज तत् पपात हत भुवि ॥१२
सकुण्डलशिरस्त्राण पूर्णचन्द्रोपम तथा ।
त दृष्ट्वा निहत शूर भ्रातर सर्वत प्रभो ॥ १३
अभ्यद्रवन्त समरे भीम भीमपराक्रमम् ।
ततोऽपराभ्या भल्लाभ्या पुत्रयोस्ते महाहवे ।
जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रम ।
तौ धरामन्वपद्येता वातरुग्णाविव द्रुमौ ॥१५
विकटश्च सहश्चोभौ देवपुत्रोपमौ नृप ।
ततस्तु त्वरितो भीम क्राथ निन्ये यमक्षयम् ॥
नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
हाहाकारस्ततस्तीव्र सबभूव जनेश्वर ॥ १७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥

५१
सुदुष्करमिति ॥ १ ॥

वध्यमानेषु वीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु ।
तेषां सुलुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महाबल ॥ १८
नन्दोपनन्दौ समरे प्रेषयद्यमसादनम् ।
ततस्ते प्राद्रवन् भीता पुत्रास्ते विह्वलीकृता
भीमसेनं रणे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ।
पुत्रास्ते निहतान्दृष्ट्वा सूतपुत्र सुदुर्मना ॥ २०
हंसवर्णान् हयान्भूय प्रैषयद्यत्र पाण्डव ।
ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिन ॥२१
भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वेगिता ।
स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशांपते ॥२२
आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ।
दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ ॥
आसीद्बुद्धि कथं युद्धमेतदद्य भविष्यति ।
ततो भीमो रणश्लाघी छादयामास पत्रिभि
कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यताम् ।
तत कर्णो भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिरायसै २५
विव्याध परमास्त्रज्ञो भल्लै सन्नतपर्वभि ।
आहत स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रम ॥२६
आकर्णपूर्णैर्विशिखै कर्णं विव्याध सप्तभि ।
तत कर्णो महाराज आशीविष इव श्वसन्
शरवर्षेण महता छादयामास पाण्डवम् ।
भीमोऽपि तं शरव्रातैश्छादयित्वा महारथम्
पश्यतां कौरवेयाणां विननर्द महाबल ।
तत कर्णो भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्मुकम् २९
भीमं विव्याध दशभि कङ्कपत्रै शिलाशितै
कार्मुकं चास्य चिच्छेद भल्लेन निशितेन च
ततो भीमो महाबाहुर्हेमपट्टविभूषितम् ।
परिघं घोरमादाय मृत्युदण्डमिवापरम् ३१
कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेपातिबलो नदन्
तमापतन्तं परिघं वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३२
चिच्छेद बहुधा कर्ण शरैराशीविषोपमै ।
तत कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ३३
छादयामास विशिखै कर्णं परबलार्दनम् ।
ततो युद्धमभूद्घोरं कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ३४
हरीन्द्रयोरिव मुहु परस्परवधैषिणो ।
तत कर्णो महाराज भीमसेनं त्रिभि शरै
आकर्णमूलं विव्याध दृढमायम्य कार्मुकम् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वास कर्णेन बलिना वरं
घोरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणम् ।
तस्य भित्त्वा तनुत्राणं भित्त्वा कायं च सायकै
प्राविशद्धरणीं राजन्वल्मीकमिव पन्नग ।
स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव ३८
सञ्चचाल रथे कर्ण क्षितिकम्पे यथाऽचल ।
तत कर्णो महाराज रोषामर्षसमन्वित ३९
पाण्डवे पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत्
आजघ्ने बहुभिर्बाणैर्ध्वजमेकेषुणाऽहनत् ॥ ४०
सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
छित्त्वा च कार्मुकं तूर्णं पाण्डवस्याशु पत्रिणा
ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र नातिकृच्छ्राद्धसन्निव ।
विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ॥ ४२
विरथो भरतश्रेष्ठ प्रहसन्ननिलोपम ।
गदां गृह्य महाबाहुरपतत्स्यन्दनोत्तमात् ४३
अवप्लुत्य च वेगेन तव सैन्यं विशांपते ।
व्यधमद्गदया भीम शरन्मेघानिवानिल ४४
नागान्सप्तशतान्राजन्नीषादन्तान्प्रहारिण ।
व्यधमत्सहसा भीम क्रुद्धरूप परंतप ४५
दन्तवेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च ।
मर्मस्वपि च मर्मज्ञस्तान्नागानवधीद्बली ४६
ततस्ते प्राद्रवन्भीता प्रतीपं प्रहिता पुन ।
महामात्रैस्तमावव्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४७
तान् स सप्तशतान्नागान्
सारोहायुधकेतनान् ।
भूमिष्ठो गदया जघ्ने
वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ॥ ४८
तत सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान्पुन ।
पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिंदम
तथा रथशतं साग्रं पत्तींश्च शतशोऽपरान् ।
न्यहनत्पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीम्
प्रताप्यमान सूर्येण भीमेन च महात्मना ।
तव सैन्यं संचुकोच चर्माग्नावाहितं यथा ५१
ते भीमभयसंत्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्वै दिशो दिश ५२
रथा पञ्चशताश्चान्ये ह्रादिनश्चर्मवर्मिण ।
भीममभ्यद्रवन्घ्नन्त शरपूगै समन्तत ५३
तान्स पञ्चशतान्वीरान्
सपताकध्वजायुधान् ।
पोथयामास गदया
भीमो विष्णुरिवासुरान् ॥ ५४

हरीन्द्रया वानरेन्द्रयोर्वालिसुग्रीवयोरित्यर्थ ॥ ३५ ॥

तत शकुनिनिर्दिष्टा सादिन शूरसमता ।
त्रिसाहस्राभ्ययुर्भीम शक्त्यृष्टिप्रासपाणय ॥
प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साश्वारोहास्तदाऽरिहा ।
विविधान्विचरन्मार्गान् गदया समपोथयत्॥
तेषामासीन्महाञ्छब्दस्ताडिताना च सर्वश ।
अश्मभिर्विध्यमानाना नगानामिव भारत ॥
एव सुबलपुत्रस्य त्रिसाहस्रान् हयोत्तमान् ।
हत्वाऽन्य रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययात्
कर्णोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिंदमम् ।
स शरैश्छादयामास सारथिं चाप्यपातयत्॥
तत स प्रद्रुत सख्ये रथ दृष्ट्वा महारथ ।
अन्वधावत्किरन्बाणै कङ्कपत्रैरजिह्मगै ॥६०
राजानमभिधावन्त शरैरावृत्य रोदसी ।
क्रुद्ध प्रच्छादयामास शरजालेन मारुति ॥
संनिवृत्तस्ततस्तूर्णं राधेय शत्रुकर्शन ।
भीम प्रच्छादयामास समन्तान्निशितै शरै ॥
भीमसेनरथव्यग्र कर्णं भारत सात्यकि ।
अभ्यर्दयदमेयात्मा पार्ष्णिग्रहणकारणात्॥६३
अभ्यवर्तत कर्णस्तमर्दितोऽपि शरैर्भृशम् ।
तावन्योन्य समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनाम्॥

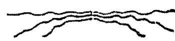
विसृजन्तौ शरान्दीप्तान्
विभ्राजेता मनस्विनौ ।
ताभ्या वियति राजेन्द्र
वितत भीमदर्शनम् ॥ ६५

क्रौञ्चपृष्ठारुण रौद्रं बाणजाल व्यदृश्यत ।
नैव सूर्यप्रभा राजन्न दिश प्रदिशस्तथा ६६
प्राज्ञासिष्म वय ते वा शरैर्मुक्तै सहस्रश ।
मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभा
हृता सर्वा शरौघैस्तै कर्णपाण्डवयोस्तदा
सौबल कृतवर्माण द्रौणिमाधिरथि कृपम् ॥
ससक्तान्पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ता कुरव पुन ।
तेषामापतता शब्दस्तीव्र आसीद्विशापते ६९
उद्वृत्ताना यथा वृष्ट्या सागराणा भयावह ।
ते सेने भृशसंसक्ते दृष्ट्वाऽन्योन्य महाहवे ७०
हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परम् ।
तत प्रववृते युद्ध मध्य प्राप्ते दिवाकरे ॥ ७१
तादृश न कदाचिद्धि दृष्टपूर्व न च श्रुतम् ।
बलौघस्तु समासाद्य बलौघ सहसा रणे ७२
उपासर्पत वेगेन वार्योघ इव सागरम् ।
आसीन्निनाद सुमहान्बाणौघाना परस्परम्

गर्जता सागरौघाणा
यथा स्यान्नि स्वनो महान् ।
ते तु सेने समासाद्य
वेगवत्यौ परस्परम् ॥ ७४

एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागमे ।
तत प्रववृते युद्ध घोररूप विशापते ॥ ७५
कुरूणा पाण्डवाना च लिप्सता सुमहद्यश ।
शूराणा गर्जता तत्र ह्यविच्छेदकृता गिर ॥
श्रूयन्ते विविधा राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ।
यस्य यद्धि रणे व्यङ्ग पितृतो मातृतोऽपि वा
कर्मत शीलतो वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि ।
तान्दृष्ट्वा समरे शूरास्तर्जमानान्परस्परम् ॥
अभवन्मे मती राजन्नैषामस्तीति जीवितम् ।
तेषा दृष्ट्वा तु क्रुद्धाना वपूष्यमिततेजसाम् ॥
अभवन्मे भय तीव्र कथमेतद्भविष्यति ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्कौरवाश्च महारथा
ततक्षु सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥

५२

संजय उवाच ।
क्षत्रियास्ते महाराज परस्परवधैषिण ।
अन्योन्य समरे जघ्नु कृतवैरा परस्परम् ॥ १
रथौघाश्च हयौघाश्च नरौघाश्च समन्तत ।
गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च परस्परम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥

५२

क्षत्रिया इति ॥ १ ॥

गदानां परिघाणां च
कणपानां च क्षिप्यताम् ।
प्रासानां भिन्दिपालानाम्
भुशुण्डीनां च सर्वशः ॥ ३
संपातं चानुपश्याम संग्रामे भृशदारुणे ।
शलभा इव संपेतुः शरवृष्ट्यः समंततः ॥ ४
नागान्नागाः समासाद्य व्यधमन्त परस्परम्
हया हयांश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ॥ ५
पत्तयः पत्तिसंघांश्च हयसंघांश्च पत्तयः ।
पत्तयो रथमातङ्गान् रथा हस्त्यश्वमेव च ॥
नागाश्च समरे त्र्यङ्गं ममृदुः शीघ्रगा नृप ।
वध्यतां तत्र शूराणां क्रोशतां च परस्परम्
घोरमायोधनं जज्ञे पशूनां वैशसं यथा ।
रुधिरेण समास्तीर्णा भाति भारत मेदिनी॥
शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृषीव यथा धरा ।
यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरञ्जिते ॥ ९
बिभृयाद्युवती श्यामा तद्वदासीद्वसुंधरा ।
मांसशोणितचित्रेव शातकुम्भमयीव च ॥१०
भिन्नानां चोत्तमाङ्गानां बाहूनां चोरुभिः सह
कुण्डलानां प्रवृद्धानां भूषणानां च भारत ॥
निष्काणामथ शूराणां शरीराणां च धन्विनाम्
चर्मणां सपताकानां संघास्तत्रापतन्भुवि ॥
गजा गजान्समासाद्य विषाणैरार्दयन्नृप ।
विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते द्विरदास्तथा ॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव ।
यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः
तोमरान् सादिभिर्मुक्तान्
प्रतीपानास्थितान् बहून् ।
हस्तैर्विचेरुस्ते नागा
बभञ्जुश्चापरे तथा ॥ १५
नाराचैश्छिन्नवर्माणो भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः
हिमागमे यथा राजन् व्यभ्रा इव महीधराः
शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्तमाः ।
उल्काभिः संप्रदीप्ताग्राः पर्वता इव भारत ॥
केचिदभ्याहता नागैर्नागा नगनिभोपमाः ।
विनेशुः समरे तस्मिन्पक्षवन्त इवाद्रयः ॥ १८
अपरे प्राद्रवन्नागाः शल्यार्ता व्रणपीडिताः ।
प्रतिमानैश्च कुम्भैश्च पेतुरुर्व्यां महाहवे ॥ १९
विनेदुः सिंहवच्चान्ये नदन्तो भैरवान्रवान् ।
बभ्रमुर्बहवो राजंश्चुक्रुशुश्चापरे गजाः ॥ २०
हयाश्च निहता बाणैर्हेमभाण्डविभूषिताः ।
निषेदुश्चैव मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ॥ २१
अपरे कृष्यमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले ।
भावान्बहुविधांश्चक्रुस्ताडिताः शरतोमरैः ॥
नरास्तु निहता भूमौ कूजन्तस्तत्र मारिष ।
दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितॄनन्ये पितामहान् ॥
धावमानान्परांश्चान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत ।
गोत्रनामानि ख्यातानि शशंसुरितरेतरम् ॥
तेषां छिन्ना महाराज भुजाः कनकभूषणाः ।
उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ॥
निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः ।
वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पन्नगाः
ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशांपते।
लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ॥
वर्तमाने तथा घोरे संकुले सर्वतोदिशम् ।
अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परं
भौमेन रजसाकीर्णे शस्त्रसंपातसंकुले।
नैव स्वे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोवृताः
तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
लोहितोदा महानद्यः प्रसस्रुस्तत्र चासकृत्
शीर्षपाषाणसंछन्ना केशशैवलशाद्वला ।
अस्थिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोडुपा ॥
मांसशोणितपङ्किन्या घोररूपा सुदारुणा
नदी प्रवर्तयामास शोणितौघविवर्धिनी ॥
भीरुवित्रासकारिण्यः शूराणां हर्षवर्धनाः ।
ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्यो यमसादनम्
अवगाढान्मज्जयन्त्यः क्षत्रस्याजनयन् भयं
क्रव्यादानां नरव्याघ्र नर्दतां तत्र तत्र ह ॥
घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपमम् ।
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समंततः
नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुतृप्ता मांसशोणितैः
पीत्वा च शोणितं तत्र वसां पीत्वा च भारत

वृष्ट्यः ऋष्ट्यः ॥ ४ ॥ नगनिभोपमा नगेषु नितरां भान्ति ते नगनिभाः पर्वतोत्तमास्ते उपमा येषामित्यर्थः ॥ १८ ॥ धनुःशरगदा एव भास्वरत्वादुडुवन्नक्षत्रसदृशो पान्तीत्युडुपाः धनुरादिवदुडुपाः शोभा यासां ता इति वा । ' उडुपस्तु प्लवे चन्द्रे प्रतापे स्वेदतेजसोः । शोभायां च ' इति **विश्वः** ॥३१॥ अगणेयानि गणयितुमशक्यानि ॥ ३५ ॥

मेदोमज्जावसामत्तास्तृप्ता मांसस्य चैव ह ।
धावमाना स्म दृश्यन्ते काकगृध्रबकास्तथा
शूरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्यज
योधव्रतसमाख्याताश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत्॥
शरशक्तिसमाकीर्णे क्रव्यादगणसंकुले ।
व्यचरन्त रणे शूरा ख्यापयन्त स्वपौरुषम्
अन्योन्यं श्रावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत।
पितृनामानि च रणे गोत्रनामानि वा विभो
श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा विशांपते ।
अन्योन्यमवमृद्नन्त शक्ति-तोमर-पट्टिशैः
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे सुदारुणे ।
व्यषीदत्कौरवी सेना भिन्ना नौरिव सागरे ४२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सञ्जय उवाच ।
वर्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।
गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥
संशप्तकानां कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः ।
कोसलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ॥
संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः ।
अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥
तां वृष्टिं सहसा राजंस्तरसा धारयन्प्रभुः ।
व्यगाहत रणे पार्थो विनिघ्नन्रथिनां वरान्॥
विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
आससाद ततः पार्थः सुशर्माणं वरायुधम् ॥
स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनां वरः ।
तथा संशप्तकाश्चैव पार्थं बाणैः समार्पयन् ॥६
सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्ध्वा दशभिराशुगैः
जनार्दनं त्रिभिर्बाणैरहनद्दक्षिणे भुजे ॥ ७
ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध मारिष ।
स वानरवरो राजन्विश्वकर्मकृतो महान्॥८
ननाद सुमहानादं भीषयाणो जगर्ज च ।
कपेस्तु निनदं श्रुत्वा संत्रस्ता तव वाहिनी॥
भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत ।
ततः सा शुशुभे सेना निश्चेष्टाऽवस्थिता नृप
नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ॥
अर्जुनं सिषिचुर्बाणैः पर्वतं जलदा इव ।
परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम् ॥१२
निगृह्य तं प्रचुक्रुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ।
ते हयान् रथचक्रे च रथेषां चापि मारिष ॥
निगृहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः ।
निगृह्य तं रथं तस्य योधास्ते तु सहस्रशः ॥
निगृह्य बलवत्सर्वे सिंहनादमथानदन् ।
अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ ॥ १५
पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ।
केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि ॥
पातयामास तान्सर्वान्दुष्टहस्तीव हस्तिपान्
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः संवृतस्तैर्महारथैः ॥ १७
निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवं चाप्यभिद्रुतम् ।
रथारूढांस्तु सुबहून्पदातींश्चाप्यपातयत् ॥१८
आसन्नांश्च तथा योधान् शरैरासन्नयोधिभिः
छादयामास समरे केशवं चेदमब्रवीत् ॥ १९
पश्य कृष्ण महाबाहो संशप्तकगणान्बहून्।
कुर्वाणान्दारुणं कर्म वध्यमानान्सहस्रशः ॥
रथबन्धमिमं घोरं पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यः सहेत पुमाँल्लोके मदन्यो यदुपुङ्गव ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा बीभत्सुर्देवदत्तमथाधमत् ।
पाञ्चजन्यं च कृष्णोऽपि पूरयन्निव रोदसी॥
तं तु शङ्खस्वनं श्रुत्वा संशप्तकवरूथिनी ।
संचचाल महाराज वित्रस्ता चाद्रवद्भृशम्॥
पादबन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः परवीरहा ।
नागमस्त्रं महाराज संप्रकीर्य मुहुर्मुहुः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३
वर्तमाने इति ॥ १ ॥

ते बद्धा पादबन्धेन पाण्डवेन महात्मना ।
निश्चेष्टाश्चाभवन् राजन्नश्मसारमया इव ॥
निश्चेष्टांस्तु ततो योधानवधीत्पाण्डुनन्दन ।
यथेन्द्र समरे दैत्यांस्तारकस्य वधे पुरा ॥
ते वध्यमाना समरे मुमुचुस्त रथोत्तमम् ।
आयुधानि च सर्वाणि विस्रष्टुमुपचक्रमु ॥
ते बद्धा पादबन्धेन न शेकुश्चेष्टितु नृप ।
ततस्तानवधीत्पार्थ शरै सन्नतपर्वभि ॥२८
सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिता भवन ।
यानुद्दिश्य रणे पार्थ पादबन्ध चकार ह ॥
तत सुशर्मा राजेन्द्र गृहीता वीक्ष्य वाहिनी
सौपर्णमस्त्र त्वरित प्रादुश्चक्रे महारथ ॥३०
तत सुपर्णा सपेतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान् ।
ते वै विदुद्रुवुर्नागा दृष्ट्वा तान् खचरान्नृप ॥
बभौ बल तद्विमुक्त पादबन्धाद्विशापते ।
मेघवृन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन्प्रजा ॥
विप्रमुक्तास्तु त योधा फाल्गुनस्य रथ प्रति।
ससृजुर्बाणसघाश्च शस्त्रसघाश्च मारिष ॥ ३२
विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वश
ता महास्त्रमयी वृष्टि सछिद्य शरवृष्टिभि ॥
*न्यवधीच्च ततो योधान्वासवि परवीरहा।
सुशर्मा तु ततो राजन्बाणेनानतपर्वणा ॥ ३५
अर्जुन हृदये विद्धा विव्याधान्यैस्त्रिभि शरै
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्
तत उच्चुक्रुशु सर्वे हत पार्थ इति स्म ह ।
तत शङ्खनिनादाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला
नानावादित्रनिनदा सिंहनादाश्च जज्ञिरे।
प्रतिलभ्य तत सज्ञा श्वेताश्व कृष्णसारथिः
ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे त्वरान्वित ।
ततो बाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिष ॥
सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निघ्नन्ति तव वाहिनीम्
हयान् रथाश्च समरे शस्त्रै शतसहस्रश ॥
वध्यमाने तत सैन्ये भय सुमहदाविशत् ।
ससप्तकगणाना च गोपालाना च भारत ॥
न हि तत्र पुमान्कश्चिद्योऽर्जुन प्रत्यविध्यत ।
पश्यता तत्र वीराणामहन्यत बल तव ॥ ४२
हन्यमानमपश्यश्च निश्चेष्ट स्म पराक्रमे ।
अयुत तत्र योधाना हत्वा पाण्डुसुतो रणे ॥
व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
चतुर्दश सहस्राणि यानि शिष्टानि भारत ॥
रथानामयुत चैव त्रिसाहस्राश्च दन्तिन ।
तत ससप्तका भूय परिवव्रुर्धनञ्जयम् ॥ ४५
मर्तव्यमिति निश्चित्य जय वाप्यनिवर्तनम् ।
तत्र युद्ध महच्चासीत्तावकाना विशापते ।
शूरेण बलिना सार्ध पाण्डवेन किरीटिना४६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

सञ्जय उवाच ।
कृतवमा कृपो द्रौणि सूतपुत्रश्च मारिष ।
उलूक सौबलश्चैव राजा च सह सोदरै १
सीदमाना चमू दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्दिताम् ।
समुज्जन्हु स्म वेगेन भिन्ना नावमिवार्णवे २
ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्तमिव भारत ।
भीरूणा त्रासजनन शूराणा हर्षवर्धनम् ॥ ३
कृपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि सयुगे ।
सृञ्जयाश्छादयामासु शलभाना व्रजा इव ४
शिखण्डी च तत क्रुद्धो गौतम त्वरितो ययौ
ववर्ष शरवर्षाणि समन्ताद्द्विजपुङ्गवम् ॥ ५
कृपस्तु शरवर्ष तद्विनिहत्य महास्त्रवित् ।
शिखण्डिन रणे क्रुद्धो विव्याध दशभि शरै·
तत शिखण्डी कुपित शरै सप्तभिराहवे ।
कृप विव्याध कुपित कङ्कपत्रैरजिह्मगै ॥ ७
तत कृप शरैस्तीक्ष्णै सोऽतिविद्धो महारथ·
व्यश्वसूतरथ चक्रे शिखण्डिनमथो द्विज ८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥
* न्यवधीच्च ततो राजन् बाणेनानतपर्वणा । इति पाठान्तरम् ।

हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथ ।
खड्ग चर्म तथा गृह्य सत्वर ब्राह्मण ययौ ॥ ९
तमापतन्त सहसा शरै सन्नतपर्वभि ।
छादयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम शिलाना प्लवन यथा ।
निश्चेष्टस्तद्रणे राजञ्छिखण्डी समतिष्ठत ११
कृपेण च्छादित दृष्ट्वा नृपोत्तमशिखण्डिनम् ।
प्रत्युद्ययौ कृप तूर्ण धृष्टद्युम्नो महारथ ॥ १२
धृष्टद्युम्न ततो यान्त शारद्वतरथ प्रति ।
प्रतिजग्राह वेगेन कृतवर्मा महारथ ॥ १३
युधिष्ठिरमथायान्त शारद्वतरथ प्रति ।
सपुत्र सहसैन्य च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् १४
नकुल सहदेव च त्वरमाणौ महारथौ ।
प्रतिजग्राह ते पुत्र शरवर्षेण वारयन् ॥ १५
भीमसेन करूषाश्च केकयान्सह सृञ्जयै ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे वारयामास भारत १६
शिखण्डिनस्ततो बाणान्कृप शारद्वतो युधि
प्राहिणोत्त्वरया युक्तो दिधक्षुरिव मारिष
ताञ्छरान्प्रेषितास्तेन समन्तात्स्वर्णभूषितान्
चिच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयश्च पुन पुन १८
शतचन्द्र च तच्चर्म गौतमस्तस्य भारत ।
व्यधमत्सायकैस्तूर्ण तत उच्चुक्रुशुर्जना १९
स विचर्मा महाराज खड्गपाणिरुपाद्रवत् ।
कृपस्य वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुर २०
शारद्वतशरैर्ग्रस्त क्लिश्यमान महाबल ।
चित्रकेतुसुतो राजन्सुकेतुस्त्वरितो ययौ २१
विकिरन्ब्राह्मण युद्धे बहुभिर्निशितै शरै ।
अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथ प्रति २२
दृष्ट्वा च युक्त त युद्धे ब्राह्मण चरितव्रतम् ।
अपयातस्ततस्तूर्ण शिखण्डी राजसत्तम २३
सुकेतुस्तु ततो राजन्
गौतम नवभि शरै ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या
पुनश्चैन त्रिभि शरै ॥ २४
अथास्य सशर चाप पुनश्चिच्छेद मारिष ।
सारथि च शरेणास्य भृश मर्मस्वताडयत् २५
गौतमस्तु तत क्रुद्धो धनुर्गृह्य नव दृढम् ।
सुकेतु त्रिंशता बाणै सर्वमर्मस्वताडयत् २६
स विह्वलितसर्वाङ्ग प्रचचाल रथोत्तमे ।
भूमिकंपे यथा वृक्षश्चचाल कम्पितो भृशम्
चलतस्तस्य कायात्तु
शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
सोष्णीष सशिरस्त्राण
क्षुरप्रेण त्वपातयत् ॥ २८
तच्छिर प्रापतद्भूमौ श्येनाहृतमिवामिषम् ।
ततोऽस्य कायो वसुधा पश्चात्प्रापतदच्युत ॥
तस्मिन् हते महाराज त्रस्तास्तस्य पुरोगमा
गौतम समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दश ३०
धृष्टद्युम्न तु समरे सनिवार्य महारथ ।
कृतवर्माऽब्रवीद्धृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ३१
तदभूत्तुमुल युद्ध वृष्णिपार्षतयो रणे ।
आमिषार्थे यथा युद्ध श्येनयो क्रुद्धयोर्नृप ३२
धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्य नवभि शरै ।
आजघानोरसि क्रुद्ध पीडयन् हृदिकात्मजम्
कृतवर्मा तु समरे पार्षतेन दृढाहत ।
पार्षत सरथ साश्व छादयामास सायकै ३४
सरथश्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते ।
मेघैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभि·
विधूय त बाणगण शरै कनकभूषणै ।
व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्न कृतव्रण ३६
ततस्तु पार्षत क्रुद्ध शस्त्रवृष्टि सुदारुणाम् ।
कृतवर्माणमासाद्य व्यसृजत्पृतनापति ॥ ३७
तामापतन्ती सहसा शस्त्रवृष्टि सुदारुणाम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्हार्दिक्योऽवारयद्युधि ॥ ३८
दृष्ट्वा तु वारिता युद्धे शस्त्रवृष्टि दुरासदाम् ।
कृतवर्माणमासाद्य वारयामास पार्षत ॥ ३९
सारथि चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनम् ।
भल्लेन शितधारेण स हत प्रापतद्रथात् ॥ ४०
धृष्टद्युम्नस्तु बलवाञ्जित्वा शत्रु महाबलम् ।
कौरवान्समरे तूर्ण वारयामास सायकै ४१
ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् ।
सिंहनादरव कृत्वा ततो युद्धमवर्तत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥

५४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥

५५

सञ्जय उवाच ।
द्रौणिर्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम् ।
द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्तत हृष्टवत् ॥ १
किरन्निषुगणान् घोरान्
स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
दर्शयन् विविधान् मार्गान्
शिक्षाश्च लघुहस्तवत् ॥ २
तत ख पूरयामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितै ।
युधिष्ठिरं च समरे परिवार्य महास्त्रवित् ॥ ३
द्रौणायनिशरच्छन्नं न प्राज्ञायत किंचन ।
बाणभूतमभूत्सर्वमायोधनशिरो महत् ॥ ४
बाणजालं दिवि च्छन्नं स्वर्णजालविभूषितम् ।
शुशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव धिष्ठितम् ॥ ५
तेन च्छन्नं नभो राजन्बाणजालेन भास्वता ।
अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे बाणरुद्धे नभस्तले ॥ ६
तत्राश्चर्यमपश्याम बाणभूते तथाविधे ।
न स्म सपतते भूतं किंचिदेवान्तरिक्षगम् ७
सात्यकिर्यतमानस्तु धर्मराजश्च पाण्डव ।
तथेतराणि सैन्यानि न स्म चक्रु पराक्रमम् ८
लाघवं द्रोणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथा ।
व्यस्मयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितुम् ।
शेकुस्ते सर्वराजानस्तपन्तमिव भास्करम् ।
वध्यमाने तत सैन्ये द्रौपदेया महारथा १०
सात्यकिर्धर्मराजश्च पञ्चालाश्चापि सगता ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन्
सात्यकि सप्तविंशत्या
द्रौणिं विद्ध्वा शिलीमुखै ॥
पुनर्विव्याध नाराचै
सप्तभि स्वर्णभूषितै ॥ १२
युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्यश्च सप्तभि ।
श्रुतकर्मा त्रिभिर्बाणै श्रुतकीर्तिश्च सप्तभि ॥
सुतसोमस्तु नवभि शतानीकश्च सप्तभि ।
अन्ये च बहव शूरा विव्यधुस्तं समन्तत १४
स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशीविष इव श्वसन् ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखै
श्रुतकीर्तिं च नवभि सुतसोमं च पञ्चभि
अष्टभि श्रुतकर्माणं प्रतिविन्ध्यं त्रिभि शरै ॥
शतानीकं च नवभिर्धर्मपुत्रं च पञ्चभि ।
तथेतरांस्तत शूरान्द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत्
श्रुतकीर्तेस्तथा चापं चिच्छेद निशितै शरै
अथान्यद्धनुरादाय श्रुतिकीर्तिर्महारथ १८
द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्ध्वा
विव्याधान्यै शितै शरै ।
ततो द्रौणिर्महाराज
शरवर्षेण मारिष ॥ १९
छादयामास तत सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ।
तत पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकम् २०
द्रौणिश्चिच्छेद विहसन्विव्याध च शरैस्त्रिभि
ततो धर्मसुतो राजन्प्रगृह्यान्यन्महद्धनु २१
द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत्
सात्यकिस्तु तत क्रुद्धो द्रौणे प्रहरतो रणे ॥
अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन
धनुश्छित्त्वाऽनदद्भृशम् ।
छिन्नधन्वा ततो द्रौणि
शक्त्या शक्तिमतां वर ॥ २३
सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्द्रुतम् ।
अथान्यद्धनुरादाय द्रोणपुत्र प्रतापवान् २४
शैनेयं शरवर्षेण च्छादयामास भारत ।
तस्याश्वा प्रद्रुता सख्ये पतिते रथसारथौ ॥
तत्र तत्रैव धावन्त समदृश्यन्त भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृतां वरम् २६
अभ्यवर्षन्त वेगेन विसृजन्त शिताञ्छरान् ।
आगच्छमानांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान्परंतप २७
प्रहसन्प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ।
तत शरशतज्वालं सेनाकक्षं महारथ २८
द्रौणिर्ददाह समरे कक्षमग्निर्यथा वने ।
तद्बलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रतापितम् २९
चुक्षुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखम् ।
दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम् ३०
निहतान्मेनिरे सर्वान्पाण्डून् द्रोणसुतेन वै ।
युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रोणशिष्यो महारथ ॥

५५
द्रौणिरिति ॥ १ ॥

अब्रवीद्द्रोणपुत्राय रोषामर्षसमन्वित ।
नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता ३२
यतस्त्व पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य जिघांससि ।
ब्राह्मणेन तप कार्य दानमध्ययन तथा ३३
क्षत्रियेण धनुर्नाम्य स भवान्ब्राह्मणब्रुव ।
मिषतस्ते महाबाहो युधि जेष्यामि कौरवान्
कुरुष्व समर कर्म ब्रह्मबन्धुरसि ध्रुवम्।
एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्र स्मयन्निव ३५
युक्त तत्त्व च सचिन्त्य नोत्तर किंचिदब्रवीत्
अनुक्त्वा च तत किंचिच्छरवर्षेण पाडवम्
छादयामास समरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजा ।
स च्छाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिष३७
पार्थोऽपयात शीघ्र वै विहाय महती चमूम्।
अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ३८
द्रोणपुत्रस्ततो राजन्प्रत्यगात्स महामना ।
ततो युधिष्ठिरो राजस्त्यक्त्वा द्रौणि महाहवे
प्रययौ तावक सैन्य युक्त क्रूराय कर्मणे ३९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्थापयाने
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥

५६

सञ्जय उवाच ।
भीमसेन च पाञ्चाल्य चेदिकेकयसवृतम्।
वैकर्तन स्वय रुद्ध्वा वारयामास सायकै
ततस्तु चेदिकारूषान्सृञ्जयाश्च महारथान् ।
कर्णो जघान समरे भीमसेनस्य पश्यत २
भीमसेनस्तत कर्ण विहाय रथसत्तमम् ।
प्रययौ कौरव सैन्य कक्षमग्निरिव ज्वलन् ३
सूतपुत्रोऽपि समरे पञ्चालान्केकयास्तथा ।
सृञ्जयाश्च महेष्वासान्निजघान सहस्रश ४
ससशप्तकेषु पार्थश्च कौरवेषु वृकोदर ।
पञ्चालेषु तथा कर्ण क्षय चक्रुर्महारथा ॥ ५
ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तै पावकोपमै ।
जग्मुर्विनाश समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ६
ततो दुर्योधन क्रुद्धो नकुल नवभि शरै ।
विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्चास्य वाजिन ॥७
तत पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिप।
क्षुरेण सहदेवस्य ध्वज चिच्छेद काञ्चनम् ८
नकुलस्तु तत क्रुद्धस्तव पुत्र च सप्तभि
जघान समरे राजन् सहदेवश्च पञ्चभि ९
तावुभौ भरतश्रेष्ठौ ज्येष्ठौ सर्वधनुष्मताम्।
विव्याधोरसि सक्रुद्ध पञ्चभि पञ्चभि शरै
ततो पराभ्या भल्लाभ्या धनुषी समकृन्तत ।
यमयो सहसा राजन्विव्याध च त्रिसप्तभि ॥
तावन्ये धनुषी श्रेष्ठे शक्रचापनिभे शुभे ।
प्रगृह्य रेजतु शूरौ देवपुत्रसमौ युधि १२
ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातर युधि ।
शरैर्ववृषतुर्घोरैर्महामेघौ यथाऽचलम् १३
तत क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथ ।
पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ वारयामास पत्रिभि १४
धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत ।
सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्त समन्तत ।
आच्छादयन्दिश सर्वा सूर्यस्येवाशवो यथा
बाणभूते ततस्तस्मिन्सछन्ने च नभस्तले १६
यमाभ्या ददृशे रूप कालान्तकयमोपमम् ।
पराक्रम तु त दृष्ट्वा तव सूनोर्महारथा १७
मृत्योरुपान्तिकं प्राप्तौ माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे।
तत सेनापती राजन्पाण्डवस्य महारथ १८
पार्षत प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधन ।
माद्रीपुत्रौ तत शूरौ व्यतिक्रम्य महारथौ ॥
धृष्टद्युम्नस्तव सुत वारयामास सायकै ।
तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षण ॥ २०
पाञ्चाल्य पञ्चविंशत्या प्रहसन् पुरुषर्षभ ।
तत पुनरमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षण ॥ २१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥

५६

भीमसेनमिति ॥ १ ॥

विद्ध्वा ननाद पाञ्चाल्य
षष्ट्या पञ्चभिरेव च ।
तथाऽस्य सशर चापं
हस्तावाप च मारिष ॥ २२
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद सयुगे ।
तदपास्य धनुश्छिन्न पाञ्चाल्य शत्रुकर्शन
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसह नवम् ।
प्रज्वलन्निव वेगेन सरभाद्रुधिरेक्षण ॥ २४
अशोभत महेष्वासो धृष्टद्युम्न कृतव्रण ।
स पञ्चदश नाराचान् श्वसत पन्नगानिव ॥
जिघासुर्भरतश्रेष्ठ धृष्टद्युम्नो व्यपासृजत् ।
ते वर्म हमविकृत भित्त्वा राज्ञ शिलाशिता
विविशुर्वसुधा वेगात्कङ्कबर्हिणवासस ।
सोऽतिविद्धो महाराज पुत्रस्तेऽतिव्यराजत
वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल इव किंशुक ।
स छिन्नवर्मा नाराचप्रहारैर्जर्जरीकृत ॥ २८
धृष्टद्युम्नस्य भल्लेन क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
अथैन छिन्नधन्वान त्वरमाणो महीपति ॥
सायकैर्दशभी राजन् भ्रुवोर्मध्ये समार्पयत् ।
तस्य तेऽशोभयन्वक्त्र कर्मारपरिमार्जिता ॥
प्रफुल्ल पङ्कज यद्वद्भ्रमरा मधुलिप्सव ।
तदपास्य धनुश्छिन्न धृष्टद्युम्नो महामना ॥
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोडश ।
ततो दुर्योधनस्याश्वान् हत्वा सूत च पञ्चभि
धनुश्चिच्छेद भल्लेन जातरूपपरिष्कृतम् ।
रथ सोपस्कर छत्र शक्तिं खड्ग गदा ध्वजम् ॥
भल्लैश्चिच्छेद दशभि पुत्रस्य तव पार्षत ।
तपनीयाङ्गद चित्र नाग मणिमय शुभम् ॥
ध्वज कुरुपतेश्छिन्न ददृशु सर्वपार्थिवा ।
दुर्योधन तु विरथ छिन्नवर्मायुध रणे ॥ ३५
भ्रातर पर्यरक्षन्त सोदरा भरतर्षभ ।
तमारोप्य रथे राजन्दण्डधारो जनाधिप ॥
अपाहरदसम्भ्रान्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यत ।
कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राजगृद्धी महाबल
द्रोणहन्तारमुग्रेषु ससाराभिमुखो रणे ।
त पृष्ठतोऽभ्ययात्तूर्ण शैनेयो वितुदञ्छरै ॥
वारण जघनोपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विप
स भारत महानासीद्योधाना सुमहात्मनाम्
कर्णपार्षतयोर्मध्ये
त्वदीयाना महारण ।
न पाण्डवाना नास्माक
योध कश्चित्पराङ्मुख ॥ ४०
प्रत्यदृश्यत्तत कर्ण पञ्चालास्त्वरितो ययौ ।
तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गज-वाजि जनक्षय ॥
प्रादुरासीदुभयतो राजन्मध्यगतेऽहनि ।
पञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषव
ते सर्वेऽभ्यद्रवन्कर्ण पतत्रिण इव द्रुमम् ।
तास्तथाधिरथि क्रुद्धो यतमानान्मनस्विन
विचिन्वन्निव बाणौघै समासादयदग्रगान् ।
व्याघ्रकेतु सुशर्माण चित्र चोग्रायुध जयम् ॥
शुक्ल च रोचमान व सिंहसेन च दुर्जयम् ।
ते वीरा रथमार्गेण परिवव्रुर्नरोत्तमम् ॥ ४५
सृजन्त सायकान् क्रुद्ध कर्णमाहवशोभिनम्
युध्यमानास्तु तान्शूरान्मनुजेन्द्र प्रतापवान् ॥
अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्दयन्निशितै शरै
अथापरान्महाराज सूतपुत्र प्रतापवान् ॥ ४७
जघान बहुसाहस्रान् योधान्युद्धविशारदान्
जिष्णु च जिष्णुकर्माण देवापिं भद्रमेव च ॥
दण्ड च राजन्समरे चित्र चित्रायुध हरिम्
सिंहकेतु रोचमान शलभ च महारथम् ॥
निजघान सुसंक्रुद्धश्चेदीना च महारथान् ।
तेषामाददत प्राणानासीदाधिरथेर्वपु ॥ ५०
शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्येवोर्जित महत्
तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिता शरै ॥
सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीता कुर्वन्तो महदाकुलम्
निपेतुरुर्व्या समरे कर्णसायकताडिता ॥ ५२
कुर्वन्तो विविधान्नादान्वज्रनुन्ना इवाचला
गज वाजि मनुष्यैश्च निपतद्भि समन्तत ॥
रथैश्चाधिरथेर्मार्गे
समास्तीर्यत मेदिनी ।
नैव भीष्मो न च द्रोणो
नान्ये युधि च तावका ॥ ५४
चक्रु स्म तादृश कर्म यादृश वै कृत रणे ।
सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च ॥ ५५
नरेषु च महाराज कृत स्म कदन महत् ।
मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन् ॥
पञ्चालाना तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत्
यथा मृगगणास्त्रस्तान्सिंहो द्रावयते दिश
पञ्चालाना रथव्रातान्
कर्णो व्यद्रावयत्तथा ।
सिंहास्य च यथा प्राप्य
न जीवन्ति मृगा क्वचित् ॥

तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुर्महारथा ।
वैश्वानर यथा प्राप्य प्रतिदह्यन्ति वै जना
कर्णाग्निना वने तद्वद्दग्धा भारत सृञ्जया ।
कर्णेन चेदिकैकेयषाञ्चालेषु च भारत ॥ ६०
विश्राव्य नाम निहता बहव शूरसमता ।
मम चासीन्मती राजन्दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्
नैकोप्याधिरथेर्जीवन्पाञ्चाल्यो मोक्ष्यते युधि
पञ्चालान्व्यधमत्सख्ये सूतपुत्र पुन पुन ॥
पञ्चालानथ निघ्नन्त कर्ण दृष्ट्वा महारणे ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
धृष्टद्युम्नश्च राधेय द्रौपदेयाश्च मारिष ।
परिवव्रुरमित्रघ्न शतशश्चापरे जना ॥ ६४
शिखण्डी सहदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा ।
जनमेजय शिनेर्नप्ता बहवश्च प्रभद्रका ॥ ६५
एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नश्च संयुगे ।
कर्णमस्यन्तमिष्वस्त्रैर्विचेरुरभितौजस ॥ ६६
तास्तत्राधिरथि सख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान्
एको बहूनभ्यपतद्गरुत्मान्पन्नगानिव ॥ ६७
तै कर्णस्याभवद्युद्ध घोररूप विशांपते ।
तादृग्यादृक्पुरा वृत्त देवाना दानवै सह ॥ ६८
तान् समेतान्महेष्वासान् शरवर्षौघवर्षिण ।
एको व्यधमदव्यग्रस्तमासीव दिवाकर ॥ ६९
भीमसेनस्तु ससक्ते राधेये पाण्डवै सह ।
सर्वतोऽभ्यहनत्क्रुद्धो
यमदण्डनिभै शरै ।
वाह्लीकान्केकयान्मत्स्यान्
वासात्यान्मद्रसैन्धवान् ॥ ७०
एक सख्ये महेष्वासो योधयन्बह्वशोभत ।
तत्र मर्मसु भीमेन नाराचैस्ताडिता गजा ॥
प्रपतन्तो हतारोहा कम्पयन्ति स्म मेदिनीम् ।
वाजिनश्च हतारोहा पत्तयश्च गतासव ॥
शेरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिर बहु ।
सहस्रशश्च रथिन पातिता पातितायुधा ॥
ते क्षता समदृश्यन्त भीमभीता गतासव ।
रथिभि सादिभि सूतै पादातैर्वाजिभिर्गजै
भीमसेनशरैश्छिन्नैराच्छन्ना वसुधाऽभवत्
तत्स्तम्भितमिवातिष्ठद्भीमसेनभयार्दितम् ॥
दुर्योधनबल सर्वं निरुत्साह कृतव्रणम् ।
निश्चेष्ट तुमुल दीन बभौ तस्मिन्महारणे ॥ ७६
प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात्सागरो नृप ।
तद्वत्तव बल तद्वै निश्चल समवस्थितम् ॥
मन्युवीर्यबलोपेत [illegible]
अभवत्तव पुत्रस्य तत्सैन्य निष्प्रभ तदा ॥
तद्बल भरतश्रेष्ठ वध्यमान परस्परम् ।
रुधिरौघपरिक्लिन्न रुधिरार्द्र बभूव ह ॥ ७९
जगाम भरतश्रेष्ठ वध्यमान परस्परम् ।
सूतपुत्रो रणे क्रुद्ध पाण्डवानामनीकिनीम् ॥
भीमसेन कुरूश्चापि द्रावयन्तौ विरेजतु ।
वर्तमाने तथा रौद्रे सग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ ८१
निहत्य पृतनामध्ये सशप्तकगणान्बहून् ।
अर्जुनो जयता श्रेष्ठो वासुदेवमथाब्रवीत् ॥
प्रभग्न बलमेतद्धि योत्स्यमान जनार्दन ।
एते द्रवन्ति सगणा सशप्तकमहारथा ॥
अपारयन्तो मद्बाणान्सिंहशब्द मृगा इव ।
दीर्यते च महत्सैन्य सृञ्जयाना महारणे ॥
हस्तिकक्षो ह्यसौ कृष्ण केतु कर्णस्य धीमतः
दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुदा ॥
न च कर्ण रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथा ।
जानीते हि भवान् कर्ण वीर्यवन्त पराक्रमे ॥
तत्र याहि यत कर्णो द्रावयत्येष नो बलम् ।
वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्र महारथम् ८७
एतन्मे रोचते कृष्ण यथा वा तव रोचते ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्द प्रहसन्निव ॥
अब्रवीदर्जुन तूर्ण कौरवाञ्जहि पाण्डव ।
ततस्तव महासैन्य गोविन्दप्रेरिता हया ८९
हसवर्णा प्रविविशुर्वहन्त कृष्णपाण्डवौ ।
केशवप्रेरितैरश्वै श्वेतै काञ्चनभूषणै ॥ ९०
प्रविशद्भिस्तव बल चतुर्दिशमभिद्यत ।
मेघस्तनितनिर्ह्राद स रथो वानरध्वज ९१
चलत्पताकस्ता सेना
विमान द्यामिवाविशत् ।
तौ विदार्य महासेना
प्रविष्टौ केशवार्जुनौ ॥ ९२
क्रुद्धौ सरम्भरक्ताक्षौ विभ्राजेता महाद्युती ।
युद्धशौण्डौ समाहूतावागतौ तौ रणाध्वरम्
यज्वभिर्विधिनाहूतौ मखे देवाविवाश्विनौ
क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ वेगवन्तौ बभूवतु ९४
तलशब्देन रुषितौ यथा नागौ महावने ।
विगाह्य तु रथानीकमश्वसङ्घांश्च फाल्गुन ९५
व्यचरत्पृतनामध्ये पाशहस्त इवान्तक ।
त दृष्ट्वा युधि विक्रान्त सेनाया तव भारत ९६

ससशप्तकगणान्भूय पुत्रस्ते समचूचुदत ।
ततो रथसहस्रेण द्विरदाना त्रिभि शतै ९७
चतुर्दशसहस्रैस्तु
तुरगाणा महाहवे ।
द्वाभ्या शतसहस्राभ्या
पदातीना च धन्विनाम् ॥ ९८
शूराणा लब्धलक्षाणा
विदिताना समन्तत ।
अभ्यवर्तन्त कौन्तेय
छादयन्तो महारथा ॥ ९९
शरवर्षैर्महाराज सर्वत पाण्डुनन्दनम् ।
स च्छाद्यमान समरे शरै परबलार्दन १००
दर्शयन् रौद्रमात्मान पाशहस्त इवान्तक ।
निघ्नन्ससशप्तकान्पार्थ प्रेक्षणीयतरोऽभवत १
ततो विद्युत्प्रभैर्बाणै कार्तस्वरविभूषितै ।
निरन्तरमिवाकाशमासीच्छन्न किरीटिना २
किरीटिभुजनिर्मुक्तै सपतद्भिर्महाशरै ।
समाच्छन्न बभौ सर्व काद्रवेयैरिव प्रभो ॥ ३
रुक्मपुङ्खान्प्रसन्नाग्राञ्छरान्सन्नतपर्वण ।
अवासृजदमेयात्मा दिक्षु सर्वासु पाण्डव ४
मही वियद्दिश सर्वा
समुद्रा गिरयोऽपि वा ।
स्फुटन्तीति जना जज्ञु
पार्थस्य तलनि स्वनात ॥ ५
हत्वा दशसहस्राणि पार्थिवाना महारथ ।
ससशप्तकाना कौन्तेय प्रत्यक्ष त्वरितोऽभ्ययात
प्रत्यक्ष च समासाद्य पार्थ काम्बोजरक्षितम्
प्रममाथ बल बाणैर्दानवानिव वासव ॥ ७
प्रचिच्छेदाशु भल्लेन द्विषतामाततायिनाम् ।
शस्त्र पाणि तथा बाहु तथापि च शिरास्युत
अङ्गाङ्गावयवैश्छिन्नैर्व्यायुधास्तेऽपतन् भुवि ।
विष्वग्वाताभिसभग्ना बहुशाखा इव द्रुमा
हस्त्यश्वरथपत्तीना व्राताग्निघ्नन्तमर्जुनम् ।
सुदक्षिणादवरज शरवृष्ट्याऽभ्यवीवृषत् १०
तस्यास्यतोऽर्धचन्द्राभ्या बाहू परिघसन्निभौ
पूर्णचन्द्राभवक्त्र च क्षुरेणाभ्यहरच्छिर ११
स पपात ततो वाहात्सुलोहितपरिस्रव ।
मन शिलागिरे शृङ्ग वज्रेणेवावदारितम् १२
सुदक्षिणादवरज काम्बोज ददृशुर्हतम् ।

प्राशु कमलपत्राक्षमत्यर्थ प्रियदर्शनम् ॥ १३
काञ्चनस्तम्भसदृश भिन्न हेमगिरि यथा ।
ततोऽभवत्पुनर्युद्ध घोरमत्यर्थमद्भुतम् ॥१४
नानावस्थाश्च योधाना बभूवुस्तत्र युध्यताम् ।
एकेषुनिहतैरश्वै काम्बोजैर्यवनै शकै ॥ १५
शोणिताक्तैस्तदा रक्त सर्वमासीद्विशापते ।
रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभि ॥ १६
द्विरदैश्च हतारोहैर्महामात्रैर्हतद्विपै ।
अन्योन्येन महाराज कृतो घोरो जनक्षय ॥
तस्मिन्प्रपक्षे पक्षे च निहते सव्यसाचिना ।
अर्जुन जयता श्रेष्ठ त्वरितो द्रौणिरभ्ययात ॥
विधुन्वानो महच्चाप
कार्तस्वरविभूषितम् ।
आददान शरान् घोरान्
स्वरश्मीनिव भास्कर ॥ १९
क्रोधामर्षविवृत्तास्यो लोहिताक्षो बभौ बली
अन्तकाले यथा क्रुद्धो मृत्यु किंकरदण्डभृत
तत प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि सङ्घश ।
तैर्विसृष्टैर्महाराज व्यद्रवत्पाण्डवी चमू २१
स दृष्ट्वैव तु दाशार्ह स्यन्दनस्थ विशापते ।
पुन प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि मारिष २२
तै पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तै समन्तत ।
सञ्छादितौ रथस्थौ तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ २३
तत शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्थामा प्रतापवान्
निश्चेष्टौ तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ॥
हाहाकृतमभूत्सर्व स्थावर जङ्गम तथा ।
चराचरस्य गोप्तारौ दृष्ट्वा सछादितौ शरै २५
सिद्धचारणसघाश्च सपेतुस्ते समन्तत ।
चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकाना स्वस्त्यपीति च
न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्व पराक्रम ।
सग्रामे यादृशो द्रौणे कृष्णौ सछादयिष्यत ॥
द्रौणेस्तु धनुष शब्दमाहितत्रासन रणे ।
अश्रौष बहुशो राजन् सिहस्य निनदो यथा॥
ज्या चास्य चरतो युद्धे सव्यदक्षिणमस्यत ।
विद्युदम्बुदमध्यस्था भ्राजमानेव साऽभवत२९
स तथा क्षिप्रकारी च दृढहस्तश्च पाण्डव ।
प्रमोह परम गत्वा प्रेक्षन्त द्रोणज तत ॥ ३०
विक्रम विहत मेने आत्मन स महायशा ।
तस्यास्य समरे राजन्वपुरासीत्सुदुर्दृशम्॥३१

किं करदण्ड बिभर्ति किंकरनाम. न वा दण्ड बिभर्ति स ॥ १२० ॥

द्रौणिपाण्डवयोरेव वर्तमाने महारणे ।
वर्धमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महाबले ॥ ३३
हीयमाने च कौन्तेये कृष्णे रोष समाविशत्
स रोषान्नि श्वसन् राजन्निर्दहन्निव चक्षुषा॥
द्रौणिं ह्यपश्यत्सग्रामे फाल्गुन च मुहुर्मुहु ।
तत क्रुद्धोऽब्रवीत्कृष्ण पार्थ सप्रणय तदा३४
अत्यद्भुतमिद पार्थ तव पश्यामि सयुगे ।
अतिशेते हि यत्र त्वा द्रोणपुत्रोऽद्य भारत३५
कच्चिद्वीर्य यथापूर्व भुजयोर्वा बल तव।
कच्चित्ते गाण्डिव हस्ते रथे तिष्ठसि चार्जुन
कच्चित्कुशलिनो बाहू मुष्टिर्वा न व्यशीर्यत
उदीर्यमाण हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे॥३७
गुरुपुत्र इति ह्येन मानयन् भरतर्षभ ।
उपेक्षा कुरु मा पार्थ नाय काल उपेक्षितुम् ॥
एवमुक्तस्तु कृष्णेन गृह्य भल्लाश्चतुर्दश ।
त्वरमाणस्त्वराकाले द्रौणेर्धनुरथाच्छिनत् ॥
ध्वज छत्र पताकाश्च रथ शक्ति गदा तथा ।
जत्रुदेशे च सुभृश वत्सदन्तैरताडयत् ॥४०
स मूर्छा परमा गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रित ।
त विसज्ञ महाराज शत्रुणा भृशपीडितम् ४१
अपोवाह रणात्सूतो रक्षमाणो धनजय
एतस्मिन्नेव काले च विजय शत्रुतापन ॥४२
व्यहनत्तावक सैन्य शतशोऽथ सहस्रश ।
पश्यतस्तस्य वीरस्य तव पुत्रस्य भारत ४३
एवमेष क्षयो वृत्तस्तावकाना परै सह ।
क्रूरो विशसनो घोरो राजन् दुर्मन्त्रिते तव४४
ससप्तकाश्च कौन्तेय कुरूश्चापि वृकोदर ।
वसुषेणश्च पञ्चालान् क्षणेन व्यधमद्रणे ४५
वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्तत ४६
(युधिष्ठिरोऽपि सग्रामे प्रहारैर्गाढवेदन ।
क्रोशमात्रमपक्रम्य तस्थौ भरतसत्तम ॥१४७)

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

५७

सञ्जय उवाच ।
दुर्योधनस्तत कर्णमुपेत्य भरतर्षभ ।
अब्रवीन्मद्रराज च तथैवान्याश्च पार्थिवान् ॥
यदृच्छयैतत्सप्राप्त स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिन क्षत्रिया कर्ण लभन्ते युद्धमीदृशम्२
सदृशै क्षत्रियै शूरै शूराणा युध्यता युधि
इष्ट भवति राधेय तदिद समुपस्थितम् ३
हत्वा च पाण्डवान्युद्धे स्फीतामुर्वीमवाप्स्यथ
निहता वा परैर्युद्धे वीरलोकमवाप्स्यथ ४
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा वचन क्षत्रियर्षभा ।
हृष्टा नादानुदक्रोशन्वादित्राणि च सर्वश ५
तत प्रमुदिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा ।
हर्षयस्तावकान्योधान् द्रौणिर्वचनमब्रवीत् ६
प्रत्यक्ष सर्वसैन्याना भवता चापि पश्यताम्
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातित ७
स तेनाहममर्षेण मित्रार्थे चापि पार्थिवा ।
सत्य व प्रतिजानामि तद्वाक्य मे निबोधत
धृष्टद्युम्नमहत्वाऽह न विमोक्ष्यामि दशनम् ।
अनृताया प्रतिज्ञाया नाह स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥९
अर्जुनो भीमसेनश्च यो यो यो रक्षिता रणे ।
धृष्टद्युम्नस्य त सख्ये निहनिष्यामि सायकै ॥
एवमुक्ते तत सर्वा सहिता भारती चमू ।
अभ्यद्रवत कौन्तेयास्तथा ते चापि पाण्डवा
स सनिपातो रथयूथपाना
बभूव राजन्नतिभीमरूप ।
जनक्षय कालयुगान्तकल्प
प्रावर्तताग्रे कुरुसृञ्जयानाम् ॥ १२
तत प्रवृत्ते युधि सप्रहारे
भूतानि सर्वाणि सदैवतानि ।
आसन्समेतानि सहाप्सरोभि
र्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

५७
दुर्योधन इति ॥ १ ॥ पाण्डवा अपि कौरवान-
भ्यद्रवतेति शेष ॥११॥ कालयुगान्त महाप्रलय ॥१२॥

दिव्यैश्च माल्यैर्विविधैश्च गन्धै-
दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नराग्र्यान् ।
रणे स्वकर्मोद्वहत प्रवीरा-
नवाकिरन्नप्सरस प्रहृष्टा ॥ १४
समीरणस्ताश्च निषेव्य गन्धान्
सिषेव सर्वानपि योधमुख्यान् ।
निषेव्यमाणास्त्वनिलेन योधा
परस्परघ्ना धरणी निपेतु ॥ १५
सा दिव्यमाल्यैरवकीर्यमाणा
सुवर्णपुङ्खैश्च शरैर्विचित्रै ।
नक्षत्रसङ्घैरिव चित्रिता द्यौ
क्षितिर्बभौ योधवरैर्विचित्रा ॥ १६
ततोऽन्तरिक्षादपि साधुवादै-
र्वादित्रघोषै समुदीर्यमाण ।
ज्याघोषनेमिस्वननादचित्र
समाकुल सोऽभवत्संप्रहार १७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञाय
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय । ॥ ५७ ॥

५८

सञ्जय उवाच
एवमेष महानासीत्सग्राम पृथिवीक्षिताम्
क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे १
द्रोणपुत्र पराजित्य जित्वा चान्यान्महारथान्
अब्रवीदर्जुनो राजन्वासुदेवमिद वच ॥ २
पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्ती पाण्डवी चमूम्
कर्ण पश्य च सग्रामे कालयन्त महारथान् ३
न च पश्यामि दाशार्ह धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
नापि केतुर्युधा श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ४
त्रिभागश्चावशिष्टोऽस्य दिवसस्य जनार्दन ।
न च मा धार्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति सयुगे ॥
तस्मात्त्व मत्प्रिय कुर्वन्याहि यत्र युधिष्ठिर ।
दृष्ट्वा कुशलिन युद्धे धर्मपुत्र सहानुजम् ॥ ६
पुनर्योद्धाऽस्मि वार्ष्णेय शत्रुभि सह सयुगे ।
तत प्रायाद्रथेनाशु बीभत्सोर्वचनाद्धरि ७
यतो युधिष्ठिरो राजा सृञ्जयाश्च महारथा ।
अयुध्यंस्तावकै सार्ध मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्
तत सग्रामभूमि ता वर्तमाने जनक्षय ।
अवेक्षमाणो गोविंद॰ सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥
पश्य पार्थ महारौद्रो वर्तते भरतक्षय ।
पृथिव्या क्षत्रियाणा वै दुर्योधनकृते महान् ॥
पश्य भारत चापानि
रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ।
मृतानामपविद्धानि
कलापाश्च महाधनान् ॥ ११
जातरूपमयै पुङ्खै शराश्चानतपर्वण ।
तैलधौताश्च नाराचान् निर्मुक्तान्पन्नगानिव
हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान्
जातरूपपरिष्कृतान् ।
वर्माणि चापविद्धानि
रुक्मगर्भाणि भारत ॥ १३
सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्ती कनकभूषणा
जाम्बूनदमयै पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदा १४
जातरूपमयीश्चर्ष्टी पट्टिशान् हेमभूषणान् ।
दण्डै कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान्परश्वधान्
अय कुन्ताश्च पतितान्
मुसलानि गुरूणि च ।
शतघ्नी पश्य चित्राश्च
विपुलान्परिघास्तथा ॥ १६
चक्राणि चापविद्धानि तोमराश्च महारणे ।
नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिन ॥

स्वकर्म आभिमुख्येन प्रहारसहनादि उद्वहतो निर्वोढृन् ॥१४॥ समीरण सिषेवेत्यन्वय । परस्पर घ्नन्ति ते परस्परेण मारिता इत्यर्थ ॥१५॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५७॥

५८

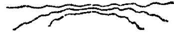
एवमिति ॥ १ ॥

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विन ।
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकान् ॥ १८
गज-वाजि-रथक्षुण्णान्पश्य योधान्सहस्रश
मनुष्य-हय-नागाना शरशक्त्यृष्टिपट्टिशै १९
परिघैरायसैर्घोरैरयस्कुन्तै परश्वधै ।
शरीरैर्बहुभिश्छिन्नै शोणितौघपरिप्लुतै ॥
गतासुभिरमित्रघ्न सवृता रणभूमय ।
बाहुभिश्चन्दनादिग्धै साङ्गदैर्हेमभूषितै २१
सतलत्रै सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी।
साङ्गुलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतै ॥
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ।
बद्धचूडामणिवरै शिरोभिश्च सकुण्डलै २३
पतितैर्ऋषभाक्षाणा विराजति वसुन्धरा ।
कबन्धै शोणितादिग्धैश्छिन्नगात्रशिरोधरै
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्चिभिरिवाग्निभि ।
रथाश्च बहुधा भग्नान् हेमकिङ्किणिन शुभान्
वाजिनश्च हतान्पश्य
निष्कीर्णान्त्रान् शराहतान् ।
अनुकर्षानुपासङ्गान्
पताका विविधध्वजान् ॥ २६
रथिना च महाशखान्
पाण्डुराश्च प्रकीर्णकान् ।
निरस्तजिह्वान् मातङ्गान्
शयानान् पर्वतोपमान् ॥ २७
वैजयन्तीर्विचित्राश्च हताश्च गजवाजिन ।
वारणाना परिस्तोमास्तथैवाजिनकम्बलान् ॥
विपाटितविचित्राश्च
रूप्यचित्रान् कुथाङ्कुशान् ।
भिन्नाश्च बहुधा घण्टा
महद्भि पतितैर्गजै ॥ २५
वैदूर्यदण्डाश्च शुभान्
पतितानङ्कुशान्भुवि ।
बद्धा सादिभुजाग्रेषु
सुवर्णविकृता कशा ॥ ३०
विचित्रमणिचित्राश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
अश्वास्तरपरिस्तोमाश्राङ्कवान्पतितान् भुवि
चूडामणीन्नरेन्द्राणा विचित्रा काञ्चनस्रज ।
छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च ॥
चन्द्र-नक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलै ।
क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थ वीराणा समलङ्कृतै ॥
वदनै पश्य सछन्ना मही [illegible] ।
सजीवाश्चापरान्पश्य कूजमानान्समतत ॥
उपास्यमानान् बहुशो न्यस्तशस्त्रैर्विशापते
ज्ञातिभि सहितास्तत्र रोदमानैर्मुहुर्मुहु ३९
व्युत्क्रान्तानपरान्योधा-
श्छादयित्वा तरस्विन ।
पुनर्युद्धाय गच्छन्ति
जयगृद्धा प्रमन्यव ॥ ३६
अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवा ।
ज्ञातिभि पतितै शूरैर्याच्यमानास्तथोदकम्
जलार्थ च गता केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन
सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान्वै दृष्ट्वा विचेतस
जल त्यक्त्वा प्रधावन्ति
क्रोशमाना परस्परम् ।
जल पीत्वा मृतान्पश्य
पिबतोऽन्याश्च मारिष ॥ ३९
परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान्बान्धवप्रिया
व्युत्क्रान्ता समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ४०
तथा परान्नरश्रेष्ठ सन्दष्टौष्ठपुटान्पुन ।
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रै प्रेक्षमाणान्समन्तत ॥ ४१
एव ब्रुवस्तदा कृष्णो ययौ यत्र युधिष्ठिर ।
अर्जुनश्चापि नृपतेर्दर्शनार्थ महारणे ॥ ४२
याहि याहीति गोविन्द मुहुर्मुहुरचोदयत् ।
ता युद्धभूमि पार्थस्य दर्शयित्वा च माधव
त्वरमाणस्तत कृष्ण पार्थमाह शनैरिदम् ।
पश्य पाडव राजानमुपयाताश्च पार्थिवान्
कर्ण पश्य महारङ्गे ज्वलन्तमिव पावकम् ।
असौ भीमो महेष्वास सन्निवृत्तो रण प्रति
तमेते विनिवर्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
पञ्चालसृञ्जयाना च पाण्डवाना च ये मुखम्
निवृत्तैश्च पुन पार्थैर्भग्न शत्रुबल महत् ।
कौरवान्द्रवतो ह्येष कर्णो रोधय तेऽर्जुन ॥
अन्तकप्रतिमो वेगे शक्रतुल्यपराक्रम ।
असौ गच्छति कौरव्य द्रौणि शस्त्रभृता वर
तमेव प्रद्रुत सख्ये धृष्टद्युम्नो महारथ ।
अनुप्रयाति सग्रामे हतान्पश्य च सृञ्जयान् ॥

किंकिणिन किंकिणीमन्त व्रीह्यादित्वादिनि ॥ २५ ॥ प्रकीर्णकान् चामरान् 'प्रकीणक चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरगमे' इति मेदिनी ॥ २७ ॥

सर्वमाह सुदुर्धर्षो वासुदेव किरीटिने।
ततो राजन्महाघोर प्रादुरासीन्महारण ॥
सिंहनादरवाश्चैव प्रादुरासन्समागमे।
उभयो सेनयो राजन् मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्
एवमेष क्षयो वृत्त पृथिव्या पृथिवीपते।
तावकाना परेषा च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥५२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

५९

सञ्जय उवाच।
तत पुन समाजग्मुरभीता कुरुसृञ्जया।
युधिष्ठिरमुखा पार्था सूतपुत्रमुखा वयम् ॥१
तत प्रववृते भीम सग्रामो लोमहर्षण।
कर्णस्य पाण्डवाना च यमराष्ट्रविवर्धन ॥ २
तस्मिन्प्रवृत्ते सग्रामे तुमुले शोणितोदके।
सशप्तकेषु शूरेषु किंचिच्छिष्टेषु भारत ॥ ३
धृष्टद्युम्नो महाराज सहित सर्वराजभि।
कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथा ॥ ४
आगच्छमानास्तान्सख्ये प्रहृष्टान्विजयैषिण
दधारैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वत ॥ ५
समासाद्य तु ते कर्ण व्यशीर्यन्त महारथा।
यथाचल समासाद्य वायोघा सर्वतोदिशम्
तयोरासीन्महाराज सग्रामो लोमहर्षण।
धृष्टद्युम्नस्तु राधेय शरेणानतपर्वणा ॥ ७
ताडयामास समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्।
विजय च धनु श्रेष्ठ विधुन्वानो महारथ ॥
पार्षतस्य धनुश्छित्त्वा शराश्चाशीविषोपमान्
ताडयामास सक्रुद्ध पार्षत नवभि शरै ॥९
ते वर्म हेमविकृत भित्त्वा तस्य महात्मन।
शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ
तदपास्य धनुश्छिन्न धृष्टद्युम्नो महारथ।
अथान्यद्धनुरादाय शराश्चाशीविषोपमान् ॥
कर्ण विव्याध सप्तत्या शरै सन्नतपर्वभि।
तथैव राजन्कर्णोऽपि पार्षत शत्रुतापनम् ॥
छादयामास समरे शरैराशीविषोपमै।
द्रोणशत्रुर्महेष्वासो विव्याध निशितै शरै
तस्य कर्णो महाराज शर कनकभूषणम्।
प्रेषयामास सक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवापरम् ॥
तमापतन्त सहसा घोररूप विशापते।
चिच्छेद शतधा राजञ्शैनेय कृतहस्तवत्
दृष्ट्वा विनिहत बाण शरै कर्णो विशापते।
सात्यकि शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयत् ॥
विव्याध चैन समरे नाराचैस्तत्र सप्तभि।
त प्रत्यविध्यच्छैनेय शरैर्हेमपरिष्कृतै ॥ १७
ततो युद्ध महाराज चक्षु श्रोत्रभयानकम्।
आसद्धोर च चित्र च प्रेक्षणीय समन्तत ॥
सर्वेषा तत्र भूताना लोमहर्षोऽभ्यजायत।
तद् दृष्ट्वा समरे कर्म कर्णशैनेययोर्नृप ॥ १९
एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्ययात्सुमहाबलम्।
पार्षत शत्रुदमन शत्रुवीर्यासुनाशनम् ॥ २०
अभ्यभाषत सक्रुद्धो द्रोणि परपुरजय।
तिष्ठ तिष्ठाद्य ब्रह्मघ्न न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥
इत्युक्त्वा सुभृश वीर शीघ्रकृन्निशितै शरै
पार्षत छादयामास घोररूपै सुतेजनै ॥ २२
यतमान पर शक्त्या यतमानो महारथ।
यथा हि समरे द्रोण पार्षत वीक्ष्य मारिष
तथा द्रौणि रणे दृष्ट्वा पार्षत परवीरहा।
नातिहृष्टमना भूत्वा मन्यते मृत्युमात्मन ॥
स ज्ञात्वा समरेत्मान शस्त्रेणावध्यमेव तु।
जवेनाभ्याययौ द्रौणि काल कालमिव क्षये
द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नमवस्थितम्।
क्रोधेन नि श्वसन्वीर पार्षत समुपाद्रवत् ॥
तावन्योन्य तु दृष्ट्वैव सरभ जग्मतु परम्।
अथाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्र प्रतापवान् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

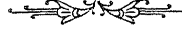
५९

तत पुन समाजग्मुरिति ॥ १ ॥

धृष्टद्युम्न समीपमथ त्वरमाणो विशांपते ।
पञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे
पापं हि यत्त्वया कर्म घ्नता द्रोणं पुरा कृतम्
अद्य त्वा तप्स्यते तद्वै यथा न कुशलं तथा ॥
अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे ।
नापक्रामसि वा मूढ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
प्रतिवाक्यं स एवासिर्मामको दास्यते तव ॥
येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे ।
यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणब्रुव ॥
त्वामिदानीं कथं युद्धे
न हनिष्यामि विक्रमात् ।
एवमुक्त्वा महाराज
सेनापतिरमर्षणः ॥ ३३
निशितेनातिबाणेन द्रौणिं विव्याध पार्षतः ।
ततो द्रौणिः सुसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ॥
आच्छादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
नैवान्तरिक्षं न दिशो नापि योधाः समन्ततः
दृश्यन्ते वै महाराज शरैश्छन्नाः सहस्रशः ।
तथैव पार्षतो राजन् द्रौणिमाहवशोभिनम्
शरैः संछादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः ।
राधेयोऽपि महाराज पञ्चालान्सह पाण्डवैः
द्रौपदेयान्युधामन्युं सात्यकिं च महारथम् ।
एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ॥३८
धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय कार्मुकम् ॥
वेगवान्समरे घोरे शरांश्चाशीविषोपमान् ।
स पार्षतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजं
हयान्सूतं रथं चैव निमेषाद्व्यधमच्छरैः ।
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रं च भानुमत् ।
द्रौणिस्तदपि राजेन्द्र भल्लैः क्षिप्रं महारथः ॥
चिच्छेद समरे वीरः क्षिप्रहस्तो दृढायुधः ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४३
धृष्टद्युम्नं हि विरथं हताश्वं छिन्नकार्मुकम् ।
शरैश्च बहुधा विद्धमस्त्रैश्च शकलीकृतम् ॥ ४४
नाशकद्भरतश्रेष्ठ
यतमानो महारथः ।
तस्यान्तमिषुभी राजन्
यदा द्रौणिर्न जग्मिवान् ॥ ४५
अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः
पार्षतं त्वरितोऽन्वगात् ।
आसीदाप्लवतो वेगः
स्तस्य राजन्महात्मनः ॥ ४६
गरुडस्येव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥
पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्षतस्य वधं प्रति
यत्नं करोति विपुलं हन्याच्चैनं न संशयः ॥
तं मोचय महाबाहो पार्षतं शत्रुकर्शन ।
द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥४९
एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान् ।
प्रैषयत्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्व्यवस्थितः ॥ ५०
ते हयाश्चन्द्रसंकाशाः केशवेन प्रचोदिताः ।
आपिबन्त इव व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ॥
दृष्ट्वाऽऽयातौ महावीर्यावुभौ कृष्णधनंजयौ ।
धृष्टद्युम्नवधे यत्नं चक्रे राजन्महाबलः ॥ ५२
विकृष्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेश्वर ।
शरांश्चिक्षेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ॥
ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशम् ।
द्रौणिमासाद्य विविशुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥
स विद्धस्तैः शरैर्घोरैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
उत्सृज्य समरे राजन्पाञ्चाल्यममितौजसम्
रथमारुरुहे वीरो धनंजयशरार्दितः ।
प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरः सहदेवो जनाधिपः ।
अपोवाह रथेनाजौ पार्षतं शत्रुतापनम् ॥५७
अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पत्रिभिः
तं द्रोणपुत्रः संक्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥
क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसंमितम्
द्रोणपुत्राय चिक्षेप कालदण्डमिवापरम् ॥५९
ब्राह्मणस्यांसदेशे स निपपात महाद्युतिः ।
स विह्वलो महाराज शरवेगेन संयुगे ॥ ६०
निषसाद रथोपस्थे वैक्लव्यं च परं ययौ ।
ततः कर्णो महाराज व्याक्षिपद्विजयं धनुः
अर्जुनं समरे क्रुद्धः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
द्वैरथं चापि पार्थेन कामयानो महारणे ॥ ६२
विह्वलं तं तु वीक्ष्याथ द्रोणपुत्रं च सारथिः ।
अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥
अथोत्क्रुष्टं महाराज पञ्चालैर्जितकाशिभिः ।
मोक्षितं पार्षतं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं च पीडितम् ॥

वादित्राणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रश
सिंहनादाश्च चक्रुस्ते दृष्ट्वा सख्ये तदद्भुतम् ॥
एव कृत्वाऽब्रवीत्पार्थो वासुदेव धनञ्जय ।
याहि ससप्तकान् कृष्ण कार्यमेतत्पर मम ॥
तत प्रयातो दाशार्ह श्रुत्वा पाण्डवभाषितम्
रथेनातिपताकेन मनोमारुतरहसा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौण्यपयाने
ऊनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

६०

सञ्जय उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे कृष्ण पार्थ वचनमब्रवीत् ।
दर्शयन्निव कौन्तेय धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥१
एष पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलै ।
जिघासुभिर्महेष्वासैर्द्रुत पार्थोऽनुसार्यते ॥ २
त चानुयान्ति सरब्धा पञ्चाला युद्धदुर्मदा
युधिष्ठिर महात्मान परीप्सन्तो महाबला ३
एष दुर्योधन पार्थ रथानीकेन दशित ।
राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ॥
जिघासु पुरुषव्याघ्र भ्रातृभि सहितो बली ।
आशीविषसमस्पर्शै सर्वयुद्धविशारदै ॥५॥
एते जिघृक्षवो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तय ।
युधिष्ठिर धार्तराष्ट्रा नरोत्तममिवार्थिन ॥ ६
पश्य सात्वतभीमाभ्या
निरुद्धाधिष्ठिता पुन ।
जिहीर्षवोऽमृत दैत्या
शक्राग्निभ्यामिवासकृत् ॥ ७
एते बहुत्वात्त्वरिता पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम्
समुद्रमिव वार्योघा प्रावृट्काले महारथा ॥
नदन्त सिंहनादाश्च धमन्तश्चापि वारिजान्
बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूषि च ॥
मृत्योर्मुखगत मन्ये कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
हुतमग्नौ च कौन्तेय दुर्योधनवश गतम् ॥१०
यथाविधमनीक तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव ।
नास्य शक्रोऽपि मुच्येत सप्राप्तो बाणगोचरम्
दुर्योधनस्य वीरस्य शरौघान् शीघ्रमस्यत ।
सक्रुद्धस्यान्तकस्येव को वेग ससहेद्रणे ॥१२
दुर्योधनस्य वीरस्य द्रौणे शारद्वतस्य च ।
कर्णस्य चेषुवेगो वै पर्वतानपि शातयेत् १३
कर्णेन च कृतो राजा विमुख शत्रुतापन ।
बलवाँल्लघुहस्तश्च कृती युद्धविशारद ॥१४॥
राधेय पाण्डवश्रेष्ठ शक्त पीडयितुं रणे ।
सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रै शूरैर्महाबलै ॥ १५
तस्यैभिर्युध्यमानस्य सग्रामे सशितात्मन ।
अन्यैरपि च पार्थस्य कृत कर्म महारथै ॥ १६
उपवासकृशो राजा भृश भरतसत्तम ।
ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न क्षात्रे हि बले विभु ॥
कर्णेन चाभियुक्तोऽय भूपति शत्रुतापन ।
सशय समनुप्राप्त पाण्डवो वै युधिष्ठिर १८
न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिर ।
यद्भीमसेन सहते सिंहनादममर्षण ॥ १९
नर्दता धार्तराष्ट्राणा पुन पुनररिंदम ।
धमता च महाशङ्खान्सग्रामे जितकाशिनाम्
युधिष्ठिर पाण्डवेय हतेति भरतर्षभ ।
सचोदयत्यसौ कर्णो धार्तराष्ट्रान्महाबलान्
स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थपाशुपतेन च ।
प्रच्छादयन्ति राजान शस्त्रजालैर्महारथा ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

६०

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ नरोत्तम वदान्य रत्नोत्तममिति पाठे काञ्चन तद्धि उत्कृष्टाना मध्येऽप्युत्तमम् ॥ ६ ॥ जिहीर्षवो युधिष्ठिर हर्तुमिच्छन्त निरुद्धा सन्तोऽपि अधिष्ठिता ॥ ७ ॥ तस्य युधिष्ठिरस्य कर्म कर्तव्य पराजयाख्यम्। एभिर्दुर्योधनादिभि कृत निष्पादितम् ॥१६॥ तत्र हेतु ब्राह्मे बले क्षमाया क्षात्रे बले निष्ठुरत्वे ॥ १७ ॥ हत नाशयेतेति कर्णश्चोदयतीति सम्बन्ध ॥ २१ ॥ स्थूणाकर्णा गन्धर्वस्तस्यास्त्र स्थूणाकर्ण गान्धर्वम्। इन्द्रजालमय तत् ॥ २२ ॥

आतुरा हि कृतो राजा सनिषेव्यश्च भारत ।
यथैनमनुवर्तन्ते पञ्चाला सह पाण्डवै ॥२३
त्वरमाणास्त्वराकाले सर्वशस्त्रभृता वरा ।
मज्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षव
न केतुर्दृश्यते राज्ञ कर्णेन निहत शरै ।
पश्यतोर्यमयो पार्थ सात्यकेश्च शिखण्डिन
धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभो ।
पञ्चालाना च सर्वेषा चेदीना चैव भारत ॥
एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरैर्विध्वंसयति वै नलिनीमिव कुञ्जर २७
एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीया पाण्डुनन्दन ।
पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथा ॥
एते भारत मातङ्गा कर्णेनाभिहता शरै ।
आर्तनादान् विकुर्वाणा विद्रवन्ति दिशो दश
रथाना द्रवते वृन्दमेतच्चैव समन्तत ।
द्राव्यमाण रणे पार्थ कर्णेनामित्रकर्षिणा ३०
हस्तिकक्ष्या रणे पश्य चरन्ती तत्र तत्र ह ।
रथस्थ सूतपुत्रस्य केतु केतुमता वर ३१
असौ धावति राधेयो भीमसेनरथ प्रति ।
किरञ्शरशतान्येव विनिघ्नस्तव वाहिनीम्
एतान् पश्य च पञ्चालान्
द्राव्यमाणान् महारथान् ।
शक्रेणेव यथा दैत्यान्
हन्यमानान्महाहवे ॥ ३३
एष कर्णो रणे जित्वा पञ्चालान्पाण्डुसृञ्जयान्
दिशो विप्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मे मति ३४
पश्य पार्थ धनु श्रेष्ठ विकर्षन्साधु शोभते ।
शत्रु जित्वा यथा शक्रो देवसघै समावृत ३५
एते नर्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
त्रासयन्तो रणे पाण्डून् सृञ्जयाश्च समन्तत ॥
एष सर्वात्मना पाण्डूस्त्रासयित्वा महारणे ।
अभिभाषति राधेय सर्वसैन्यानि मानद ३७
अभिद्रवत भद्र वो द्रुत द्रवत कौरवा ।
यथा जीवन्न व कश्चिन्मुच्येत युधि सृञ्जय ॥
तथा कुरुत सयत्ता वय यास्याम पृष्ठत ।
एवमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो विकिरञ्छरान् ॥
पश्य कर्ण रणे पार्थ श्वेतच्छत्रविराजितम् ।
उदय पर्वत यद्वच्छशाङ्केनाभिशोभितम् ॥४०
पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्ध्नि च्छत्रेण भारत ।
ध्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ॥४१
एष त्वा प्रेक्षते कर्ण सकटाक्ष विशापते ।
उत्तम जवमास्थाय ध्रुवमेष्यति सयुगे ४२
पश्य ह्येन महाबाहो विधुन्वान महद्धनु ।
शराश्चाशीविषाकारान्विसृजन्त महारणे ॥
असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजम् ।
प्रार्थयन्समरे पार्थ त्वया सह परतप ४४
वधाय चात्मनोऽभ्येति दीप्तास्य शलभो यथा
कर्णमेकाकिन दृष्ट्वा रथानीकेन भारत । ४५
रिरक्षिषु सुसवृत्तो धार्तराष्ट्रो निवर्तते ।
सर्वै सहैभिर्दुष्टात्मा वध्यता च प्रयत्नत ४६
त्वया यशश्च राज्य च सुख चोत्तममिच्छता ।
अदीनयोर्विश्रुतयोर्युवयोर्योत्स्यमानयो ४७
देवासुरे पार्थमृधे देवदानवयोरिव ।
पश्यन्तु कौरवा सर्वे तव पार्थ पराक्रमम् ॥
त्वा च दृष्ट्वाऽतिसरब्ध कर्ण च भरतर्षभ ।
असौ दुर्योधन क्रुद्धो नोत्तर प्रतिपद्यते ॥४९
आत्मान च कृतात्मान समीक्ष्य भरतर्षभ ।
कृतागस च राधेय धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरम् ॥५०
आर्या युद्धे मर्ति कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपम् ।
पञ्च ह्येतानि मुख्यानि रथाना रथसत्तम ॥
शतान्यायान्ति समरे बलिना तिग्मतेजसाम्
पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ॥
अभिसहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च ।
अन्योन्यरक्षित वीर बल त्वामभिवर्तते ॥
द्रोणपुत्र पुरस्कृत्य तच्छीघ्र सानिषूदय ।
निकृत्यैतद्रथानीक बलिन लोकविश्रुतम् ॥
सूतपुत्र महेष्वास दर्शयात्मानमात्मना ।
उत्तम जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ॥ ५५
असौ कर्ण सुसरब्ध पञ्चालानभिधावति ।
केतुमस्य हि पश्यामि धृष्टद्युम्नरथ प्रति ॥ ५६
सुमुपैष्यति पञ्चालानिति मन्ये परतप ।
आचचक्षे प्रिय पार्थ तवेद भरतर्षभ ॥ ५७
राजाऽसौ कुशली श्रीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
असौ भीमो महाबाहु सन्निवृत्तश्चमूमुखे ॥

निषेव्य चिकित्सकैराराध्य सनिषण्ण इति पाठे अवसन्न ॥२३॥ हस्तिकक्ष्या केतुमिति सम्बन्ध ॥ ३१ ॥ छत्रेणो-पलक्षित ॥ ४१ ॥ प्रार्थयन्युद्धमिति शेष, ॥४४॥ युवयो कर्णार्जुनयो ॥ ४७ ॥

वृत सृञ्जयसैन्येन शैनेयेन च भारत ।
वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितै शरै ॥
भीमसेनेन कौन्तेय पञ्चालैश्च महात्मभि ।
सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा विक्षरद्व्रणा ॥
विप्रधावति वेगेन भीमस्याभिहता शरै ।
विपन्नसस्येव मही रुधिरेण समुक्षिता ॥ ६१
भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना ।
निवृत्त पश्य कौन्तेय भीमसेन युधा पतिम् ।
आशीविषमिव क्रुद्ध द्रावयन्त वरूथिनीम् ।
पीतरक्तासितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिता ॥
पताका विप्रकीर्यन्ते छत्राण्येतानि चार्जुन ।
सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्विधा ॥
केतवोऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्व च प्रकीर्यते ।
रथेभ्य प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासव ॥
नानावर्णैर्हता बाणै पञ्चालैरपलायिभि ।
निर्मनुष्यान् गजानश्वान्रथांश्चैव धनञ्जय ॥६६
समाद्रवन्ति पञ्चाला धार्तराष्ट्रास्तरस्विन ।
विमृद्नन्ति नरव्याघ्रा भीमसेनबलाश्रयात् ॥
बल परेषा दुर्धर्षास्त्यक्त्वा प्राणानरिंदम ।
एते नर्दन्ति पञ्चाला ध्मापयन्ति च वारिजान्
अभिद्रवन्ति च रणे
मृद्नन्त सायकै परान् ।
पश्यस्वैषा च माहात्म्य
पञ्चाला हि पराक्रमात् ॥ ६९
धार्तराष्ट्रान्विनिघ्नन्ति
क्रुद्धा सिंहा इव द्विपान् ।
शस्त्रमाच्छिद्य शत्रूणा
सायुधाना निरायुधा ॥ ७०
तेनैवैतानमोघास्त्रा निघ्नन्ति च नदन्ति च ।
शिरास्येतानि पात्यन्ते शत्रूणा बाहवोऽपि च
रथ-नाग-हया वीरा यशस्या सर्व एव च ।
सर्वतश्चाभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमू ॥ ७२
पञ्चालैर्मानसादेत्य हसैर्गङ्गेव वेगितै ।
सुभृश च पराक्रान्ता पञ्चालाना निवारणे
कृपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षभा ।
भीमास्त्रेण सुनिर्भग्नान् धार्तराष्ट्रान्महारथान
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा घ्नन्ति शत्रून् सहस्रश ।
पञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विषद्भिरपभीर्नदन् ॥ ७५
शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरानस्याति मारुति ।
विषण्णभूयिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमू ॥ ७६
रथाश्चैते सुवित्रस्ता भीमसेनभयार्दिता ।
पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नागा पतन्त्यमी
वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि धराभृताम् ।
भीमसेनस्य निर्विद्धा बाणै सन्नतपर्वभि ॥
स्वान्यनीकानि मृद्नन्तो द्रवन्त्येते महागजा
अभिजानीहि भीमस्य सिंहनाद सुदु सहम्
नदतोऽर्जुन सग्रामे वीरस्य जितकाशिन ।
एष नैषादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डवम् ८०
जिघांसुस्तोमरै क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तक
सतोमरावस्य भुजौ छिन्नौ भीमेन गर्जत ॥
तीक्ष्णैरग्निरविप्रख्यैर्नाराचैर्दशभिर्हत ।
हत्वैन पुनरायाति नागानन्यान्प्रहारिण ८२
पश्य नीलाम्बुदनिभान्महामात्रैरधिष्ठितान् ।
शक्तितोमरसङ्घातैर्विनिघ्नन्त वृकोदरम् ॥ ८३
सप्त सप्त च नागास्तान्वैजयन्तीश्च सध्वजा
निहत्य निशितैर्बाणैश्छिन्ना पार्थाग्रजेन ते
दशभिर्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गज ।
न चासौ धार्तराष्ट्राणा श्रूयते निनदस्तथा ॥
पुरन्दरसमे क्रुद्धे निवृत्ते भरतर्षभ ।
अक्षौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य सहता
क्रुद्धेन भीमसेनेन नरसिंहेन वारिता ॥ ८६
न शक्नुवन्ति वै पार्थ पार्थिवा समुदीक्षितुम्
मध्यंदिनगत सूर्य यथा दुर्बलचक्षुष ॥ ८७
एते भीमस्य सत्रस्ता सिंहस्येवेतरे मृगा ।
शरै सत्रासिता सख्ये न लभन्ते सुख क्वचित्
सञ्जय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुर्वासुदेवाद्धनञ्जय ।
भीमसेनेन तत् कर्म कृत दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥८९
अर्जुनो व्यधमाच्छिष्टानहितान्निशितै शरै ।
ते वध्यमाना समरे ससप्तकगणा प्रभो ९०
प्रभग्ना समरे भीता दिशो दश महाबला ।
शक्रस्यातिथिता गत्वा विशोका ह्यभवस्तदा
पार्थश्च पुरुषव्याघ्र शरै सन्नतपर्वभि ।
जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबला चमूम् ९२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
षष्टितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्टितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे ।
वध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसृञ्जयै १
द्रवमाणे बलौघे च निरानन्दे मुहुर्मुहु ।
किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा भीम महाबाहु सूतपुत्र प्रतापवान् ।
क्रोधरक्तेक्षणो राजन्भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३
तावक तु बल दृष्ट्वा भीमसेनात्पराङ्मुखम् ।
यत्नेन महता राजन्पर्यवस्थापयद्बली ॥ ४
व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीम्
प्रत्युद्ययौ तदा कर्ण पाण्डवान् युद्धदुर्मदान्
प्रत्युद्ययुस्तु राधेय
पाण्डवाना महारथा ।
धुन्वाना कार्मुकाण्याजौ
विक्षिपन्तश्च सायकान् ॥ ६
भीमसेन शिनेर्नप्ता शिखण्डी जनमेजय ।
धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वे चापि प्रभद्रका ७
जिघासन्तो नरव्याघ्रा
समन्तात् तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धा
समरे जितकाशिन ॥ ८
तथैव तावका राजन्पाण्डवानामनीकिनीम्
अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघासन्तो महारथा
रथनागाश्वकलिल पत्तिध्वजसमाकुलम् ।
बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १०
शिखण्डी च ययौ कर्ण धृष्टद्युम्न सुत तव ।
दु शासन महाराज महत्या सेनया वृतम् ११
नकुलो वृषसेन तु चित्रसेन युधिष्ठिर ।
उलूक समरे राजन् सहदेव समभ्ययात् ॥ १२
सात्यकि शकुनि चापि
द्रौपदेयाश्च कौरवान् ।
अर्जुन च रणे यत्तो
द्रोणपुत्रो महारथ ॥ १३
युधामन्यु महेष्वास गौतमोऽभ्यपतद्रणे ।
कृतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ॥ १४
भीमसेन कुरून् सर्वान् पुत्राश्च तव मारिष ।
सहानीकान्महाबाहुरेक एव न्यवारयत् १५
शिखण्डी तु तत कर्ण विचरन्तमभीतवत् ।
भीष्महन्ता महाराज वारयामास पत्रिभि ॥
प्रतिरुद्धस्तत कर्णो रोषात् प्रस्फुरिताधर ।
शिखण्डिन त्रिभिर्बाणैर्भ्रुवोर्मध्येऽभ्यताडयत्
धारयस्तु स तान्बाणाञ्छिखण्डी बह्वशोभत
राजत पर्वतो यद्वच्चिभि शृङ्गैरिवोत्थितै ॥
सोऽतिविद्धो महेष्वास सूतपुत्रेण सयुगे ।
कर्ण विव्याध समरे नवत्या निशितै शरै ॥
तस्य कर्णो हयान् हत्वा
सारथि च त्रिभि शरै ।
उन्ममाथ ध्वज चास्य
क्षुरप्रेण महारथ ॥ २०
हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथ ।
शक्ति चिक्षेप कर्णाय सक्रुद्ध शत्रुतापन २१
ता छित्त्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकै
शिखण्डिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितै शरै ॥
कर्णचापच्युतान्बाणान्वर्जयस्तु नरोत्तम ।
अपयातस्ततस्तूर्ण शिखण्डी भृशविक्षत २३
तत कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्यशातयत्
तूलराशि समासाद्य यथा वायुर्महाबल २४
धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडित ।
दु शासन त्रिभिर्बाणै प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे
तस्य दु शासनो बाहु सव्य विव्याध मारिष
स तेन रुक्मपुङ्खेन भल्लेनानतपर्वणा ॥ २६
धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्ध शर घोरममर्षण ।
दु शासनाय सक्रुद्ध प्रेषयामास भारत २७
आपतन्त महावेग धृष्टद्युम्नसमीरितम् ।
शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशापते २८
अथापरै सप्तदशैर्भल्लै कनकभूषणै ।
धृष्टद्युम्न समासाद्य बाह्वोरुरसि चार्पयत् २९
तत स पार्षत क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चुक्रुशुर्जना ३०
अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव ।
धृष्टद्युम्न शरव्रातै समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३१

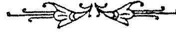
६१

निवृत्त इति ॥ १ ॥ निराक्रन्दे इति पाठ ।

तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा
विक्रमं सुमहात्मनः ।
व्यस्मयन्त रणे योधाः
सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३२
धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलम् ।
दुःशासनेन संरुद्धं सिंहेनेव महागजम् ॥ ३३
ततः सरथनागाश्वाः पञ्चालाः पाण्डुपूर्वज
सेनापतिं परीप्सन्तो रुरुधुस्तनयं तव ॥ ३४
ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह ।
घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परंतप ॥ ३५
नकुलं वृषसेनस्तु भित्त्वा पञ्चभिरायसैः ।
पितुः समीपे तिष्ठन्वै त्रिभिरन्यैरविध्यत ॥ ३६
नकुलस्तु ततः शूरो वृषसेनं हसन्निव ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशम् ॥
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षण ।
शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः
ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ ।
अन्योन्यमाच्छादयतामथोऽभज्यत वाहिनी
स दृष्ट्वा प्रद्रुतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः ।
निवारयामास बलादनुसृत्य विशांपते ॥ ४०
निवृत्ते तु ततः कर्णे नकुलः कौरवान् ययौ ।
कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा नकुलमेव तु ॥ ४१
जुगोप चक्रं त्वरितो राधेयस्यैव मारिष ।
उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ॥ ४२
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान् ।
सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ४३
उलूकस्तु ततो यानादवप्लुत्य विशांपते ।
त्रिगर्तानां बलं तूर्णं जगाम पितृनन्दनः ॥ ४४
सात्यकिः शकुनिं विद्ध्वा
विंशत्या निशितैः शरैः ।
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन
सौबलस्य हसन्निव ॥ ४५
सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन् प्रतापवान् ।
विदार्य कवचं भूयो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम्
तथैनं निशितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।
सारथिं च महाराज त्रिभिरेव समार्पयत् ॥ ४७
अथास्य वाहांस्त्वरितः शरैर्निन्ये यमक्षयम्
ततोऽवप्लुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्षभ ॥ ४८
आरुरोह रथं तूर्णमुलूकस्य महात्मनः ।
अपोवाहाथ शीघ्रं स शैनेयाद्युद्धशालिनः ॥ ४९
सात्यकिस्तु रणे राजंस्तावकानामनीकिनीम्
अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ॥ ५०
शैनेयशरसंछन्नं तव सैन्यं विशांपते ।
भेजे दश दिशस्तूर्णं न्यपतच्च गतासुवत् ॥ ५१
भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे ।
तं तु भीमो मुहूर्तेन व्यश्वसूतरथध्वजम् ॥ ५२
चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुष्यन्त वै जनाः ।
ततोऽपायान्नृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात्
कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ।
तत्र नादो महानासीद्भीमसेनं जिघांसताम् ॥
युधामन्युः कृपं विद्ध्वा धनुरस्याशु चिच्छिदे
अथान्यद्धनुरादाय कृपः शस्त्रभृतां वरः ॥ ५५
युधामन्योर्ध्वजं सूतं छत्रं चापातयत्क्षितौ ।
ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्महारथः ॥ ५६
उत्तमौजाश्च हार्दिक्यं भीमं भीमपराक्रमम् ।
छादयामास सहसा मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥
तद्युद्धमासीत्सुमहद्घोररूपं परंतप ।
यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विशांपते ॥ ५८
कृतवर्मा ततो राजन्नुत्तमौजसमाहवे ।
हृदि विव्याध सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥
सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम् ।
कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०
दुःशासनः सौबलश्च गजानीकेन पाण्डवम्
महता परिवार्यैव क्षुद्रकैरभ्यताडयत् ॥ ६१
ततो भीमः शरशतैर्दुर्योधनममर्षणम् ।
विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ॥ ६२
तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः ।
दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६३
गजैर्गजानभ्यहनद्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
ततोऽन्तरिक्षं बाणौघैः शलभैरिव पादपम् ॥
छादयामास समरे गजान्निघ्नन् वृकोदरः ।
ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः ॥ ६५
व्यधमत्तरसा भीमो मेघसङ्घानिवानिलः ।
सुवर्णजालापिहिता मणिजालैश्च कुञ्जराः ॥
रेजुरभ्यधिकं सङ्ख्ये विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ।
ते वध्यमाना भीमेन गजा राजन्विदुद्रुवुः ॥
केचिद्विभिन्नहृदया कुञ्जरा न्यपतन् भुवि ।
पतितैर्निपतद्भिश्च गजैर्हेमविभूषितैः ॥ ६८
अशोभत मही तत्र विशीर्णैरिव पर्वतैः ।
दीप्ताभै रत्नवद्भिश्च पतितैर्गजयोधिभिः ॥ ६९
रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुण्यैरिव ग्रहैः ।
ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकरास्तथा ॥

दुद्रुवु शतश सख्ये भीमसेनशराहता ।
केचिद्वमन्तो रुधिर भयार्ता पर्वतोपमा ७१
व्यद्रवञ्छरविद्धाङ्गा धातुचित्रा इवाचला ।
महाभुजगसङ्काशौ चन्दनागुरुरूषितौ ॥ ७२
अपश्य भीमसेनस्य धातुर्विक्षिपतो भुजौ ।
तस्य ज्यातलनिर्घोष श्रुत्वाऽशनिसमस्वनम्
विमुञ्चन्त शकृन्मूत्र गजा प्रादुद्रुवुर्भृशम् ।
भीमसेनस्य तत कर्म राजन्नेकस्य धीमत ।
निघ्नत सर्वभूतानि रुद्रस्येव च निर्बभौ ७४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
एकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥

६२

सञ्जय उवाच ।
तत श्वेताश्वसयुक्ते नारायणसमाहिते ।
तिष्ठन्रथवरे श्रीमानर्जुन समपद्यत ॥ १
तद्बल नृपतिश्रेष्ठ तावक विजयो रणे ।
व्यक्षोभयदुदीर्णाश्व महोदधिमिवानिल २
दुर्योधनस्तव सुत प्रमत्ते श्वेतवाहने ।
अभ्येत्य सहसा क्रुद्ध सैन्यार्धेनाभिसवृत ३
पर्यवारयदायान्त युधिष्ठिरममर्षणम् ।
क्षुरप्राणा त्रिसप्तत्या ततोऽविध्यत पाण्डवम्
अक्रुध्यत भृश तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
स भल्लांस्त्रिशतस्तूर्ण तव पुत्रे न्यवेशयत ५
ततोऽधावन्त कौरव्या
जिघृक्षन्तो युधिष्ठिरम् ।
दुष्टभावान्पराञ्ज्ञात्वा
समवेता महारथा ॥ ६
आजग्मुस्त परीप्सन्त कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम्
नकुल सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ७
अक्षौहिण्या परिवृता-
स्तेऽभ्यधावन् युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनश्च समरे
मृद्नस्तव महारथान् ॥ ८
अभ्यधावदभिप्रेप्सू राजान शत्रुभिर्वृतम् ।
तास्तु सर्वान्महेष्वासान्कर्णो वैकर्तनो नृप
शरवर्षेण महता प्रत्यवारयदागतान् ।
शरौघान्विसृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तोमरान् ॥
न शेकुर्यत्नवन्तोऽपि राधेय प्रतिवीक्षितुम् ।
तांश्च सर्वान्महेष्वासान्सर्वशस्त्रास्त्रपारग ॥
महता शरवर्षेण राधेय प्रत्यवारयत् ।
दुर्योधन च विंशत्या शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ।
अविध्यत्तूर्णमभ्येत्य सहदेव प्रतापवान् ।
स विद्ध सहदेवेन रराजाचलसन्निभ ॥ १३
प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरेण परिप्लुत
दृष्ट्वा तव सुत तत्र गाढविद्ध सुतेजनै ॥ १४
अभ्यधावदृढ क्रुद्धो राधेयो रथिना वर ।
दुर्योधन तथा दृष्ट्वा शीघ्रमस्त्रमुदैरयत ॥ १५
तेन यौधिष्ठिर सैन्यमवधीत्पार्षत तथा ।
ततो यौधिष्ठिर सैन्य वध्यमान महात्मना ॥
सहसा प्राद्रवद्राजन् सूतपुत्रशरार्दितम् ।
विविधा विशिखास्तत्र सपतन्त परस्परम्
फलै पुङ्खान्समाजग्मु सूतपुत्रधनुश्च्युता ।
अन्तरिक्षे शरौघाणा पतता च परस्परम् ॥
सघर्षेण महाराज पावक समजायत ।
ततो दश दिश कर्ण शलभैरिव यायिभि
अभ्यघ्नस्तरसा राजञ्शरै परशरीरगै ।
रक्तचन्दनसदिग्धौ मणिहेमविभूषितौ ॥ २०
बाहू व्यत्यक्षिपत्कर्ण परमास्त्र विदर्शयन् ।
तत सर्वा दिशो राजन्सायकैर्विप्रमोहयन् ॥
अपीडयद्भृश कर्णो धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
तत क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥२२
निशितैरिषुभि कर्ण पञ्चाशद्भि समार्पयत ।
बाणान्धकारमभवत्तद्युद्ध घोरदर्शनम् ॥ २३
हाहाकारो महानासीत्तावकाना विशापते ।
वध्यमाने तदा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिष ॥ २४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
एकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥

६२
तत इति ॥ १ ॥

सायकैर्विविधैस्तीक्ष्णै कङ्कपत्रै शिलाशितै
भल्लैरनेकैर्विविधै शक्तयृष्टिमुसलैरपि ॥ २५
यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टा दृष्टि व्यसर्जयत ।
तत्र तत्र व्यशीर्यन्त तावका भरतर्षभ ॥ २६
कर्णोऽपि भृशसक्रुद्धो धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
नाराचैरर्धचन्द्रैश्च वत्सदन्तैश्च सयुगे ॥ २७
अमर्षी क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरितानन ।
सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत ॥ २८
युधिष्ठिरश्चापि †स त स्वर्णपुङ्खै शितै शरै ।
प्रहसन्निव त कर्ण कङ्कपत्रै शिलाशितै ॥

उरस्यविध्यद्राजान त्रिभिर्भल्लैश्च पाण्डवम् ।
स पीडितो भृश तेन धर्मराजो युधिष्ठिर ॥
उपविश्य रथोपस्थे सूत याहीत्यचोदयत ।
अक्रोशन्त तत सर्वे धार्तराष्ट्रा सराजका
गृह्णीध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वश ।
तत शता सप्तदश केकयाना प्रहारिणाम् ॥
पञ्चालै सहिता राजन् धार्तराष्ट्रान्न्यवारयन
तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्तमाने जनक्षये ॥ ३३
दुर्योधनश्च भीमश्च समेयाता महाबलौ ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

६३

सञ्जय उवाच ।
[1]कर्णोऽपि शरजालेन केकयाना महारथान्
व्यधमत्परमेष्वासानग्रत पर्यवस्थितान् ॥ १
तेषा प्रयतमानाना राधेयस्य निवारणे ।
रथान् पञ्चशतान्कर्ण प्राहिणोद्यमसादनम् २
अविषह्य ततो दृष्ट्वा राधेय युधि योधिन ।
भीमसेनमुपागच्छन्कर्णबाणप्रपीडिता ॥ ३
रथानीकं विदार्यैव शरजालैरनेकधा ।
कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत ॥ ४
सेनानिवेशमाच्छन्त मार्गणै क्षतविक्षतम् ।
यमयोर्मध्यग वीर शनैर्यान्त विचेतसम् ॥ ५
समासाद्य तु राजान दुर्योधनहितेप्सया ।
सूतपुत्रस्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभि ॥ ६
तथैव राजा राधेय प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
शरैस्त्रिभिश्च यन्तार चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७
चक्ररक्षौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परतपौ ।
तावप्यधावता कर्ण राजान मा वधीरिति ॥
तौ पृथक् शरवर्षाभ्या राधेयमभ्यवर्षताम् ।
नकुल सहदेवश्च परम यत्नमास्थितौ ॥ ९
तथैव तौ प्रत्यविध्यत्सूतपुत्र प्रतापवान् ।
भल्लाभ्या शितधाराभ्या महात्मानावरिन्दमौ
दन्तवर्णास्तु राधेयो निजघान मनोजवान् ।
युधिष्ठिरस्य सग्रामे कालवालान्हयोत्तमान्
ततोऽपरेण भल्लेन शिरस्त्राणमपातयत ।
कौन्तेयस्य महेष्वास प्रहसन्निव सूतज ॥
तथैव नकुलस्यापि हयान्हत्वा प्रतापवान् ।
ईषा धनुश्च चिच्छेद माद्रीपुत्रस्य धीमत ॥
तौ हताश्वौ हतरथौ पाण्डवौ भृशविक्षतौ ।
भ्रातरावारुरुहतु सहदेवरथ तदा ॥ १४
तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा ।
अभ्यभाषत राधेय मद्रराजोऽनुकम्पया ॥ १५
योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह ।
किमर्थ धर्मराजेन युध्यसे भृशरोषित ॥ १६
क्षीणशस्त्रास्त्रकवच क्षीणबाणो विबाणधि
श्रान्तसारथिवाहश्च च्छन्नोऽस्त्रैरारिभिस्तथा ॥
पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि ।
एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन सयुगे ॥ १८
तथैव कर्ण सरब्धो युधिष्ठिरमताडयत ।
शरैस्तीक्ष्णै पराविध्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुख शरै ।
तत शल्य प्रहस्येद कर्ण पुनरुवाच ह ॥ २०
रथस्थमतिसरब्ध युधिष्ठिरवधे धृतम् ।
यदर्थ धार्तराष्ट्रेण सतत मानितो भवान् ॥)

इति श्रीमहाभारत कर्णपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥ † शतामिति पाठ ।

६३
[1] कर्ण इति ॥ १ ॥

त पार्थ जहि राधेय कि ते हत्वा युधिष्ठिरम्
शङ्खयोर्ध्मायतो शब्द सुमहानेष कृष्णयो
श्रूयते चापघोषोऽय प्रावृषीवाम्बुदस्य ह।
असौ निघ्नन्थोदारानर्जुन शरवृष्टिभि ॥२३
सर्वा ग्रसति न सेना कर्ण पश्यैनमाहवे।
पृष्ठरक्षौ च शूरस्य युधामन्यूत्तमौजसौ ॥२४
उत्तर चास्य वै शूरश्चक्र रक्षति सात्यकि ।
धृष्टद्युम्नस्तथा चास्य चक्र रक्षति दक्षिणम् ॥
भीमसेनश्च वै राज्ञा धार्तराष्ट्रेण युध्यते।
यथा न हन्यात्त भीम सर्वेषा नोऽद्य पश्यताम्
तथा राधेय क्रियता राजा मुच्येत नो यथा
पश्यैन भीमसेनेन ग्रस्तमाहवशोभिनम् ॥२७
यदि त्वासाद्य मुच्येत विस्मय सुमहान्भवेत्
परित्राह्येनमभ्येत्य सशय परम गतम्।
किं नु माद्रीसुतौ हत्वा राजान च युधिष्ठिर
इति शल्यवच श्रुत्वा राधेय पृथिवीपते।
दृष्ट्वा दुर्योधन चैव भीमग्रस्त महाहवे ॥२९॥
राजगृद्धी भृश चैव शल्यवाक्यप्रचोदित ।
अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
तव पुत्र परित्रातुमभ्यधावत वीर्यवान्।
मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव ॥ ३१ ॥
गते कर्णे तु कौन्तेय पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिर ।
अपायाज्जवनैरश्वै सहदेवश्च मारिष ॥ ३२
ताभ्या स सहितस्तूर्ण व्रीडन्निव नरेश्वर ।
प्राप्य सेनानिवेश च मार्गणै क्षतविक्षत ॥
अवतीर्णो रथात्तूर्णमाविशच्छयन शुभम्।
अपनीतशल्य सुभृश हृच्छल्याभिनिपीडित
सोऽब्रवीद्भ्रातरौ राजा माद्रीपुत्रौ महारथौ।
अनीक भीमसेनस्य पाण्डवावाशु गच्छताम्
जीमूत इव नर्दस्तु युध्यते स वृकोदर ।
ततोऽन्य रथमास्थाय नकुलो रथपुङ्गव ॥३६
सहदेवश्च तेजस्वी भ्रातरौ शत्रुकर्षणौ।
तुरगैरग्र्यरहोभिर्यात्वा भीमस्य शुष्मिणौ।
अनीकै सहितौ तत्र भ्रातरौ समवस्थितौ३७॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धर्मापयाने
त्रिषष्टितमोऽध्याय ॥ ६३ ॥

६४

सञ्जय उवाच।
द्रौणिस्तु रथवशेन महता परिवारित ।
अपतत्सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थित
तमापतन्त सहसा शूर शौरिसहायवान्।
दधार सहसा पार्थो वेलेव मकरालयम् ॥२
तत क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्र प्रतापवान्।
अर्जुन वासुदेव च छादयामास सायकै ॥ ३
अवच्छन्नौ तत कृष्णौ दृष्ट्वा तत्र महारथा ।
विस्मय परम गत्वा प्रैक्षन्त कुरवस्तदा ॥४
अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्र चक्रे हसन्निव।
तदस्त्र वारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ॥५
यद्यद्धि व्याक्षिपद्युद्धे पाण्डवोऽस्त्रजिघासया
तत्तदस्त्र महेष्वासो द्रोणपुत्रो व्यशातयत्॥६
अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्तमाने महाभये।
अपश्याम रणे द्रौणि व्यात्ताननमिवान्तकम्
स दिश प्रदिशश्चैव च्छादयित्वा ह्यजिह्मगै
वासुदेव त्रिभिर्बाणैरविध्यद्दक्षिणे भुजे ॥ ८
ततोऽर्जुनो हयान्हत्वा सर्वास्तस्य महात्मन।
चकार समरे भूमि शोणितौघतरङ्गिणीम् ९
सर्वलोकवहा रौद्रा परलोकवहा नदीम्।
सरथान्रथिन सर्वान्पार्थचापच्युतै शरै १०
द्रौणेरपहतान्सख्ये ददृशु स च ता तथा।
प्रावर्तयन्महाघोरा नदी परवहा तदा ॥ ११
तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणे पार्थस्य दारुणे।
अमर्याद योधयन्त पर्यधावन्त पृष्ठत ॥ १२
रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभि ।
द्विरदैश्च हतारोहैर्महामात्रैर्हतद्विपै ॥ १३

इति श्रीमन्महाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्याय ॥ ६३ ॥

६४

द्रौणिरिति ॥१॥ द्रौणे सबधिनो रथिन शरैरपहतान्ददृशुरित्युत्तरश्लोकेन सम्बन्ध । लोका इति शेष ॥१०॥

पार्थेन समरे राजन् कृतो घोरो जनक्षय ।
निहता रथिन पेतु पार्थचापच्युतै शरै ॥
हयाश्च पर्यधावन्त मुक्तयोक्त्रास्ततस्तत ।
तद्दृष्ट्वा कर्म पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिन १७
अर्जुन जयता श्रेष्ठ त्वरितोऽभ्येत्य वीर्यवान्
विधुन्वानो महच्चाप कार्तस्वरविभूषितम् ॥
अवाकिरत्ततो द्रौणि समन्तान्निशितै शरै
भूयोऽर्जुन महाराज द्रौणिरायस्य पत्त्रिणा ॥
वक्षोदेशे भृश पार्थ ताडयामास निर्दयम् ।
सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत १८

गाण्डीवधन्वा प्रसभ
शरवर्षैरुदारधी ।
सछाद्य समरे द्रौणि
चिच्छेदास्य च कार्मुकम् ॥ १९ ॥

स छिन्नधन्वा परिघ वज्रस्पर्शसम युधि ।
आदाय चिक्षेप तदा द्रोणपुत्र किरीटिने ॥
तमापतन्त परिघ जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
चिच्छेद सहसा राजन्प्रहसन्निव पाण्डव ॥
स पपात तदा भूमौ निकृत्त पार्थसायकै ।
विकीर्ण पर्वतो राजन् यथा वज्रेण ताडित ॥
तत क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथ ।
ऐन्द्रेण चास्त्रवेगेन बीभत्सु समवाकिरत् २३

तस्येन्द्रजालावतत समीक्ष्य
पार्थो राजन् गाण्डिवमाददे स ।
ऐन्द्र जाल प्रत्यहरत्तरस्वी
वरास्त्रमादाय महेन्द्रसृष्टम् ॥ २४
विदार्य तज्जालमथेन्द्रमुक्त
पार्थस्ततो द्रौणिरथ क्षणेन ।
प्रच्छादयामास ततोऽभ्युपेत्य
द्रौणिस्तदा पार्थशराभिभूत ॥२५ ॥
विगाह्य ता पाण्डवबाणवृष्टि
शरै पर नाम तत प्रकाश्य ।
शतेन कृष्ण सहसाऽभ्यविद्ध्य
त्रिभि शतैरर्जुन क्षुद्रकाणाम् ॥ २६
ततोऽर्जुन सायकाना शतेन
गुरो सुत मर्मसु निर्बिभेद ।
अश्वाश्च सूत च तथा धनुर्ज्या-
मवाकिरत् पश्यता तावकानाम्॥२७

स विद्ध्वा मर्मसु द्रौणि पाण्डव परवीरहा
सारथि चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्॥२८

स सगृह्य स्वय वाहान्
कृष्णौ प्राच्छादयच्छरै ।
तत्राद्भुतमपश्याम
द्रौणेराशु पराक्रमम् ॥ २९ ॥

प्रायच्छत्तुरगान्यच्च फाल्गुन चाप्ययोधयत् ।
तदस्य समरे राजन् सर्वे योधा अपूजयन् ॥
तत प्रहस्य बीभत्सुर्द्रोणपुत्रस्य सयुगे ।
क्षिप्र रश्मीनथाश्वाना क्षुरप्रैश्चिच्छिदे जय ॥
प्राद्रवस्तुरगास्ते तु शरवेगप्रपीडिता ।
ततोऽभून्निनदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ॥

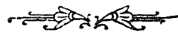
पाण्डवास्तु जय लब्ध्वा
तव सैन्य समाद्रवन् ।
समन्तान्निशितान् बाणान्
विमुञ्चन्तो जयैषिण ॥ ३३ ॥

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्री महाचमू ।
पुन पुनरथो वीरै सयुगे जितकाशिभि ३४
पश्यता ते महाराज पुत्राणा चित्रयोधिनाम्
शकुने सौबलेयस्य कर्णस्य च विशापते ३५
वार्यमाणा महासेना पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
न चातिष्ठत सग्रामे पीड्यमाना समन्तत ॥
ततो योधैर्महाराज पलायद्भि समन्तत ।
अभवद्व्याकुल भीत पुत्राणा ते महद्बलम् ॥३७
तिष्ठ तिष्ठेति च तत सूतपुत्रस्य जल्पत ।
नावतिष्ठति सा सेना वध्यमाना महात्मभि
अथोत्कृष्ट महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभि
धार्तराष्ट्रबल दृष्ट्वा विद्रुत वै समन्तत ॥ ३९
ततो दुर्योधन कर्णमब्रवीत्प्रणयादिव ।
पश्य कर्ण महासेना पञ्चालैरर्दिता भृशम् ॥
त्वयि तिष्ठति सत्रासात्पलायनपरायणा ।
एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कुरु प्राप्तमरिंदम ॥४१
सहस्राणि च योधाना त्वामेव पुरुषोत्तम ।
क्रोशन्ति समरे वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवै
एतच्छ्रुत्वाऽपि राधेयो दुर्योधनवचो महान्
मद्रराजमिद वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ४३
पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणा च जनेश्वर ।
अद्य हन्मि रणे सर्वान्पञ्चालान्पाण्डुभि सह
वाहयाश्वान्नरव्याघ्र भद्रेणैव न सशय ।
एवमुक्त्वा महाराज सूतपुत्र प्रतापवान् ॥
प्रगृह्य विजय वीरो धनु श्रेष्ठ पुरातनम् ।
सज्य कृत्वा महाराज सगृह्य च पुन पुन ४६

सन्निवार्य च योधान्स सत्येन शपथेन च ।
प्रायोजयदमेयात्मा भार्गवास्त्र महाबल ८७
ततो राजन्सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
कोटिशश्च शरास्तीक्ष्णा निरगच्छन्महामृधे
ज्वलितैस्तै शरैर्घोरै कङ्कबर्हिणवाजितै
सछन्ना पाण्डवी सेना न प्राज्ञायत किञ्चन॥
हाहाकारो महानासीत्पञ्चालाना विशापते।
पीडिताना बलवता भार्गवास्त्रेण सयुगे॥७०
निपतद्भिर्गजै राजन्नश्वैश्चापि सहस्रश ।
रथैश्चापि नरव्याघ्र नरैश्चैव समन्तत ॥ ७१
प्राकम्पत मही राजन्निहतैस्तै समन्तत ।
व्याकुल सर्वमभवत्पाण्डवाना महद्बलम् ॥
कर्णस्त्वेको युधा श्रेष्ठो विधूम इव पावक ।
दहन् शत्रून्नरव्याघ्र शुशुभे स परतप ॥ ७३
ते वध्यमाना कर्णेन पञ्चालाश्चेदिभि सह ॥
तत्र तत्र व्यमुह्यन्त वनदाहे यथा द्विपा ॥७४
चुक्रुशुश्च नरव्याघ्र यथा व्याघ्रा नरोत्तमा ।
तेषा तु क्रोशतामासीद्भीताना रणमूर्धनि ॥
धावता च ततो राजस्त्रस्ताना च समन्तत।
आर्तनादो महास्तत्र भूतानामिव सप्लवे ॥
वध्यमानास्तु तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष ।
वित्रेसु सर्वभूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥
ते वध्यमाना समरे सूतपुत्रेण सृञ्जया ।
अर्जुन वासुदेव च क्रोशन्ति च मुहुर्मुहु ॥७८

प्रेतराजपुरे यद्वत् प्रेतराज विचेतस ।
श्रुत्वा तु निनद तेषा वध्यता कर्णसायकै ॥
अथाब्रवीद्वासुदेव कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
भार्गवास्त्र महाघोर दृष्ट्वा तत्र [illegible] ॥
पश्य कृष्ण महाबाहो भार्गवास्त्रस्य विक्रमम्
नैतदस्त्र हि समरे शक्य हन्तु कथञ्चन ॥ ६१
सूतपुत्र च सरब्ध पश्य कृष्ण महारणे ।
अन्तकप्रतिम वीर्ये कुर्वाण कर्म दारुणम् ॥
अभीक्ष्ण चोदयन्नश्वान्प्रेक्षते मा मुहुर्मुहु ।
न च पश्यामि समरे कर्ण प्रति पलायितुम् ॥
जीवन्प्राप्नोति पुरुष सख्ये जयपराजयौ ।
मृतस्य तु हृषीकेश भङ्ग एव कुतो जय ॥
एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो मतिमता वरम् ।
धनञ्जयमुवाचेद प्राप्तकालमरिंदमम् ॥ ६५
कर्णेन हि दृढ राजा कुन्तीपुत्र परिक्षित ।
त दृष्ट्वाश्वास्य च पुन कर्ण पार्थ वधिष्यसि॥
एवमुक्त्वा पुन प्रायाद्द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरम्
श्रमेण ग्राहयिष्यश्च युद्धे कर्ण विशापते ॥६७
ततो धनञ्जयो द्रष्टु राजान बाणपीडितम् ।
रथेन प्रययौ क्षिप्र सग्रामात्केशवाज्ञया ॥ ६८
गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृक्षया ।
सैन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चाग्रजम् ॥
युद्ध कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत ।
दु सह वज्रिणा सख्ये पराजित्य गुरो सुतम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धर्मराजशोधने
चतु षष्टितमोऽध्याय ॥ ६४ ॥

६५

सञ्जय उवाच ।
द्रौणि पराजित्य ततोऽग्रधन्वा
कृत्वा महद्दुष्कर शूरकर्म
आलोकयामास तत स्वसैन्य
धनञ्जय शत्रुभिरप्रधृष्य ॥ १
अयुध्यमानान्पृतनामुखस्थान्
शूर शूरान् हर्षयन्सव्यसाची ।
पूर्वप्रहारैर्मथितान् प्रशसन्
स्थितान्महात्मा सरथाननेकान् ॥ २
अपश्यमानस्तु किरीटमाली
युधिष्ठिर भ्रातरमाजमीढम् ।
उवाच भीम तरसाऽभ्युपेत्य
राज्ञ प्रवृत्ति त्विह कुत्र राजा ॥ ३

कर्ण प्रति लक्षीकृय पलायितु न पश्यामि निषिद्धत्वात् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नेलकण्ठीये भारतभावदीपे चतु षष्टितमोऽध्याय ॥ ६४ ॥

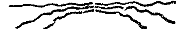
६५
द्रौणिमिति । ततोग्रधन्वा विस्तारितोग्रचाप ॥१॥ अनेकान् बहून् ॥ २ ॥ उवाच त पप्रच्छ ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच ।
अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
कर्णबाणाभितप्ताङ्गो यदि जीवेत्कथञ्चन ॥ ४
अर्जुन उवाच ।
तस्माद्भवान् शीघ्रमित प्रयातु
राज्ञ प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य
नून स विद्धोऽतिभृश पृषत्कै
कर्णेन राजा शिबिर गतोऽसौ ॥ ५
य सम्प्रहारैर्निशितै पृषत्कै-
र्द्रोणेन विद्धोऽतिभृश तरस्वी ।
तस्थौ स तत्रापि जयप्रतीक्षो
द्रोणोऽपि यावन्न हत किलासीत॥
स सशय गमित पाण्डवाग्र्य
सख्येऽद्य कर्णेन महानुभाव ।
ज्ञातु प्रयाह्याशु तमद्य भीम
स्थास्याम्यह शत्रुगणान्निरुद्ध्य ॥ ७
भीमसेन उवाच
त्वमेव जानीहि महानुभाव
राज्ञ प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।
अह हि यद्यर्जुन याम्यमित्रा
वदन्ति मा भीत इति प्रवीरा ॥ ८
ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेन
सशप्तका प्रत्यनीकस्थिता मे ।
एतानहत्वाऽद्य मया न शक्य-
मितोपयातु रिपुसङ्घगोष्ठात् ॥ ९
अथाब्रवीदर्जुन भीमसेन
स्ववीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर ।
सशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि सख्ये
सर्वानह याहि धनञ्जय त्वम् ॥ १०
तद्भीमसेनस्य वचो निशम्य
सुदुष्कर भ्रातुरमित्रमध्ये ।
सशप्तकानीकमसह्यमेक
सुदुष्कर धारयामीति पार्थ ॥ ११
उवाच नारायणमप्रमेय
कपिध्वज सत्यपराक्रमस्य ।
श्रुत्वा वचो भ्रातुरदीनसत्त्व-
स्तदाहवे सत्यवचो महात्मा ।
द्रष्टु कुरुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन्
प्रोवाच वृष्णिप्रवर तदानीम् ॥ १२
अर्जुन उवाच ।
चोदयाश्वान् हृषीकेश विहायैतद्बलार्णवम् ।
अजातशत्रु राजान द्रष्टुमिच्छामि केशव १३
सञ्जय उवाच
ततो हयान्सर्वदाशार्हमुख्य
प्रचोदयन् भीममुवाच चेदम्
नैतच्चित्र तव कर्माद्य भीम
यास्याम्यह जहि पार्थारिसघान् १४
ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिर ।
शीघ्राच्छीघ्रतर राजन्वाजिभिर्गरुडोपमै १५
प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिंदमम् ।
सदिश्य चैव राजेन्द्र युद्ध प्रति वृकोदरम्
ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ
राजानमासाद्य शयानमेकम्
रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्मा-
द्ववन्दतुर्धर्मराजस्य पादौ ॥ १७
त दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र
क्षेमिण पुरुषर्षभम्
मुदाभ्युपगतौ कृष्णा
वश्विनाविव वासवम् ॥ १८
तावभ्यनन्दद्राजाऽपि विवस्वानश्विनाविव
हते महासुरे जम्भे शक्राविष्णू यथा गुरु ॥१९
मन्यमानो हत कर्ण धर्मराजो युधिष्ठिर ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रीत प्राह परतप ॥ २०
सञ्जय उवाच
अथोपयातौ पृथुलोहिताक्षौ
शराचिताङ्गौ रुधिरप्रदिग्धौ
समीक्ष्य सेनाग्रनरप्रवीरौ
युधिष्ठिरो वाक्यमिद बभाषे ॥ २१
महासत्त्वौ हि तौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ
हतमाधिरथि मेने सख्ये गाण्डीवधन्वना २२

गोष्ठात् स्थानात् ॥ ९ ॥ भ्रातुर्वच श्रुत्वा तदेव सत्य वचो नारायण प्रति कपिध्वज उवाचेत्यन्वय ॥ १२ ॥ प्रत्य नीके शत्रुसैन्यसमीपे ॥ १६ ॥

तावभ्यनन्दत् कौन्तेय
साम्ना परमवल्गुना ।
स्मितपूर्वममित्रघ्न
पूजयन् भरतर्षभ ॥ २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिर प्रति कृष्णार्जुनागमे पञ्चषष्टितमोऽध्याय ॥ ६५

६६

युधिष्ठिर उवाच
स्वागत देवकीमात स्वागत ते धनञ्जय ।
प्रिय मे दर्शन गाढ युवयोरच्युतार्जुनौ ॥ १
अक्षताभ्यामरिष्टाभ्या हत कर्णो महारथ ।
आशीविषसम युद्धे सर्वशस्त्रविशारदम् ॥ २
अग्रग धार्तराष्ट्राणा सर्वेषा शर्म वर्म च ।
रक्षित वृषसेनेन सुषेणेन च धन्विना ॥ ३
अनुज्ञात महावीर्य रामेणास्त्र सुदुर्जयम् ।
अग्र्य सर्वस्य लोकस्य रथिन लोकविश्रुतम्
त्रातार धार्तराष्ट्राणा गन्तार वाहिनीमुखे ।
हन्तार परसैन्यानाममित्रगणमर्दनम् ॥ ५
दुर्योधनहिते युक्तमस्मद्दुखाय चोद्यतम् ।
अप्रधृष्य महायुद्धे देवैरपि सवासवै ॥ ६
अनलानिलयोस्तुल्य तेजसा च बलेन च ।
पातालमिव गभीर सुहृदा नन्दिवर्धनम् ॥ ७
अन्तक मम मित्राणा हत्वा कर्ण महामृधे ।
दिष्ट्या युवामनुप्राप्तौ जित्वाऽसुरमिवामरौ
घोर युद्धमदीनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ ।
कृत तेनान्तकेनेव प्रजा सर्वा जिघासता ९
तेन केतुश्च मे छिन्नो हतौ च पार्ष्णिसारथी
हतवाहस्ततश्चास्मि युयुधानस्य पश्यत ॥१०
धृष्टद्युम्नस्य यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिन ।
पश्यता द्रौपदेयाना पञ्चालाना च सर्वश ॥
एताञ्जित्वा महावीर्य
कर्ण शत्रुगणान् बहून् ।
जितवान्मा महाबाहो
यतमानो महारणे ॥ १२
अभिसृत्य च मा युद्धे परुषाण्युक्तवान्बहु ।
तत्र तत्र युधा श्रेष्ठ परिभूय न सशय ॥ १३
भीमसेनप्रभावात्तु यज्जीवामि धनञ्जय ।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन नाह तत् सोढुमुत्सहे ॥
त्रयोदशाह वर्षाणि यस्माद्भीतो धनञ्जय ।
न स्म निद्रा लभे रात्रौ न चाहनि सुख क्वचित्
तस्य द्वेषेण संयुक्त परिदह्ये धनञ्जय ।
आत्मनो मरणे यातो वाध्रीणस इव द्विप
तस्यायमगमत्कालश्चिन्तयानस्य मे चिरम् ।
कथ कर्णो मया शक्यो युद्धे क्षपयितु भवेत्
जाग्रत्स्वपश्च कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहम् ।
पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिद जगत् ॥ १८
यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भीतो धनञ्जय ।
तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवाग्रत स्थितम्
सोऽह तेनैव वीरेण समरेष्वपलायिना ।
सहय सरथ पार्थ जित्वा जीवन् विसर्जित
को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत्पुन
ममैव विक्षतस्याद्य कर्णेनाहवशोभिना ॥२१
न प्राप्तपूर्व यद्भीष्मात्कृपाद्द्रोणाच्च सयुगे ।
तत् प्राप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्महारथात् ॥२२
स त्वा पृच्छामि कौन्तेय
यथाऽद्य कुशल तथा ।
तन्ममाचक्ष्व कार्त्स्न्येन
यथा कर्णो हतस्त्वया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्टितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

६६

स्वागतमिति । भो अच्युतार्जुनौ युवयोर्दर्शन मे गाढम् प्रियम्। कुशलमिति पाठे युवयो कुशल यत्तन्मे गाढ प्रियमिति योज्यम् ॥१॥ अरिष्टाभ्या शुभाभ्याम् ॥ २ ॥ अनुज्ञात अनुगृहातम् ॥४॥ अनलानिलयोरिति क्रमात्तेजोबलाभ्याम॥७॥ मरणे उपस्थिते सति यात पलायितोऽस्मि वाध्रीणस मेषविशेष यस्य नासापुटयोर्ग्रासदश चर्म भवति द्विप द्वाभ्या वक्त्रकर्णाभ्या पिबतीति । द्विज इति पाठे 'कृष्णग्रीवो रक्तशिरा श्वेतपक्षो विहगम । स वै वाध्रीणस प्रोक्तो याज्ञिकै पितृकर्मणि' इति प्राञ्च १६

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्य पराक्रमे ।
रामतुल्यस्तथाऽस्त्रेण स कथ वै निषूदित २४
महारथ समाख्यात सर्वयुद्धविशारद
धनुर्धराणा प्रवर सर्वेषामेकपूरुष ॥ २५
पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशापते ।
त्वदर्थमेव राधेय स कथ निहतस्त्वया २६
धार्तराष्ट्रो हि योधेषु सर्वेष्वेव सदाऽर्जुन ।
तव मृत्यु रणे कर्ण मन्यते पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥
स त्वया पुरुषव्याघ्र कथ युद्धे निषूदित ।
तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्त्वया
युध्यमानस्य च शिर पश्यता सुहृदा हृतम्
त्वया पुरुषशार्दूल सिंहेनेव यथा रुरो ॥२९

य पर्युपासीत् प्रदिशो दिशश्च
त्वा सूतपुत्र समरे परीप्सन् ।
दित्सु कर्ण समरे हस्तिषड्गव
स हीदानी कङ्कपत्रै सुतीक्ष्णै ॥३०
त्वया रणे निहत सूतपुत्र
कच्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा ।
प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽयं
त्वया रणे सूतपुत्र निहत्य ॥ ३१ ॥
य सर्वत पर्यपतत्त्वदर्थे
सदार्चितो गर्वित सूतपुत्र
स शूरमानी समरे समेत्य
कच्चित्त्वया निहत सयुगेऽसौ ॥३२
रौक्म वर हस्तिगजाश्वयुक्त
रथ प्रदित्सुर्य परेभ्यस्त्वदर्थे ।
सदा रणे स्पर्धते य स पाप
कच्चित्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ३३
योऽसौ सदा शूरमदेन मत्तो
विकत्थते ससदि कौरवाणाम् ।
प्रियोऽत्यर्थ तस्य सुयोधनस्य
कच्चिन्स पापो निहतस्त्वयाऽद्य ३४
कच्चित्समागम्य धनु प्रयुक्तै-
स्त्वत्प्रेषितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गै ।
शेते स पाप सुविभिन्नगात्र
कच्चिद्भग्नौ धार्तराष्ट्रस्य बाहू ॥ ३५
योऽसौ सदा श्लाघते राजमध्ये
दुर्योधन हर्षयन्दर्पपूर्ण ।
अह हन्ता फाल्गुनस्येति मोहा
त्कच्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ३६
नाह पादौ धावयिष्ये कदाचि
द्यावत्स्थित पार्थ इत्यल्पबुद्धे ।
व्रत तस्यैतत् सर्वदा शक्रसूनो
कच्चित्त्वया निहत सोऽद्य कर्ण ३७
योऽसौ कृष्णामब्रवीद्दुष्टबुद्धि
कर्ण सभाया कुरुवीरमध्ये ।
किं पाण्डवास्त्व न जहासि कृष्णे
सुदुर्बलान्पतितान्हीनसत्त्वान् ॥ ३८
योऽसौ कर्ण प्रत्यजानात्त्वदर्थे
नाह हत्वा सह कृष्णेन पार्थम् ।
इहोपयातेति स पापबुद्धि
कच्चिच्छेते शरसभिन्नगात्र ॥ ३९
कच्चित्सग्रामो विदितो वै तवाय
समागमे सृञ्जयकौरवाणाम् ।
यत्रावस्थामीदृशी प्रापितोऽह
कच्चित्त्वया सोऽद्य हतो दुरात्मा ४०
कच्चित्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धे-
र्गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैर्ज्वलद्भि ।
सकुण्डल भानुमदुत्तमाङ्ग
कायात्प्रकृत्त युधि सव्यसाचिन् ४१
यत्तन्मया बाणसमर्पितेन
ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर ।
तन्मे त्वया कच्चिदमोघमद्य
ध्यान कृत कर्णनिपातनेन ॥ ४२
यद्दर्पपूर्ण स सुयोधनोऽस्मा-
नुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण ।
कच्चित्त्वया सोऽद्य समाश्रयोऽस्य
भग्न पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ४३
यो न पुरा षण्ढतिलानवोच
त्सभामध्ये कौरवाणा समक्षम् ।
स दुर्मति कच्चिदुपेत्य सख्ये
त्वया हत सूतपुत्रो ह्यमर्षी ॥ ४४
य सूतपुत्र प्रहसन् दुरात्मा
पुराऽब्रवीन्निर्जिता सौबलेन ।
स्वय प्रसह्यानय याज्ञसेनी-
मपीह कच्चित्स हतस्त्वयाऽद्य ४५

अय सूतपुत्र ॥ ३१ ॥ विहङ्गैर्बाणै ॥ ३५ ॥ बाणेभ्य समर्पितेन कर्णबाणैर्यन्त प्रविद्धेनेत्यर्थ ॥ ४० ॥

य शस्त्रभृच्छ्रेष्ठतम पृथिव्या
पितामह व्याक्षिपदल्पचेता ।
सख्यायमानोऽर्धरथ च कश्चि
त्त्वया हतोऽद्याधिरथिर्महात्मन् ४६
अमर्षज निकृतिसमीरणेरित
हृदि स्थित ज्वलनमिम सदा मम '
हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण
इति ब्रुवन् प्रशमयसेऽद्य फाल्गुन ॥
ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य
कथ त्वया निहत सूतपुत्र ।
अनुध्याये त्वा सतत प्रवीर
वृत्रे हतेऽसौ भगवानिवेन्द्र ॥ ४८

इति श्रीमहाभारत कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

६७

सञ्जय उवाच ।
तद्धर्मशीलस्य वचो निशम्य
राज्ञ क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा ।
उवाच दुर्धर्षमदीनसत्त्व
युधिष्ठिर जिष्णुरनन्तवीर्य ॥ १
अर्जुन उवाच ।
सशप्तकैर्युध्यमानस्य मेऽद्य
सेनाग्रयायी कुरुसैन्येषु राजन् ।
आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन्
द्रौणि पुरस्तात्सहसाऽभ्यतिष्ठत् २
दृष्ट्वा रथ मेघरव ममैव
समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठन् ।
तेषामह पञ्च शतानि हत्वा
ततो द्रौणिमगम पार्थिवाग्र्य ॥ ३
स मा समासाद्य नरेन्द्र यत्त
समभ्ययात्सिहमिव द्विपेन्द्र ।
अकार्षीच्च रथिनामुज्जिहीर्षा
महाराज वध्यता कौरवाणाम् ॥ ४
ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प्य
आचार्यपुत्र प्रवर कुरूणाम् ।
मामर्दयामास शितै पृषत्कै-
र्जनार्दन चैव विषाग्निकल्पै ॥ ५
अष्टागवामष्टशतानि बाणान्
मया प्रयुद्धस्य वहन्ति तस्य ।
तास्तेन मुक्तानहमस्य बाणै-
र्व्यनाशय वायुरिवाभ्रजालम् ॥ ६
ततोऽपरान्बाणसङ्घाननेका
नाकर्णपूर्णायतविप्रमुक्तान् ।
ससर्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नै
स्तथा यथा प्रावृषि कालमेघ ॥ ७
नैवाददान न च सदधान
जानीमहे कतरेणास्यतीति ।
वामेन वा यदि वा दक्षिणेन
स द्रोणपुत्र समरे पर्यवर्तत ॥ ८
तस्यातत मण्डलमेव सज्य
प्रदृश्यते कार्मुक द्रोणसूनो ।
सोऽविध्यन्मा पञ्चभिर्द्रोणपुत्र
शितै शरै पञ्चभिर्वासुदेवम् ॥ ९
अह हि त त्रिशता वज्रकल्पै
समार्दय निमिषस्यान्तरेण ।
क्षणात् श्वावित्समरूपो बभूव
समार्दितो मद्विसृष्टै पृषत्कै ॥ १०
स विक्षरन्रुधिर सर्वगात्रै
रथानीक सूतसूनोर्विवेश ।
मयाऽभिभूतान्सैनिकाना प्रबर्हा-
नसौ प्रपश्यन्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

६७

तद्धर्मेति ॥ १ ॥ [illegible] बाणान् ॥ [illegible] ॥ [illegible] वध्यमानाना कौरवाणा उज्जिहीर्षा उद्धर्तुमिच्छामकार्षीत् ॥ ४ ॥ अष्टौ गावो यस्मिन् तदष्टागव शकट तेषामष्टागवामष्ट अष्टसख्यानि शकटानि । नुडभाव आर्ष । शतानि बाणान् अनेकशतसख्यान्वहन्ति ॥ ६ ॥

ततोऽभिभूत युधि वीक्ष्य सैन्य
विव्रस्तयोध द्रुतवाजिनागम् ।
पञ्चाशता रथमुख्यै समेत्य
कर्णस्त्वरन्मामुपायात्प्रमाथी ॥ १२
तान्सूदयित्वाऽहमपास्य कर्ण
द्रष्टु भवन्त त्वरयाऽभियात ।
सर्वे पञ्चाला ह्युद्विजन्ते स्म कर्ण
दृष्ट्वा गाव केसरिण यथैव ॥ १३
मृत्योरास्य व्यात्तमिवाभिपद्य
प्रभद्रका कर्णमासाद्य राजन् ।
रथास्तु तान्सप्तशतानिमग्ना
स्तदा कर्ण प्राहिणोन्मृत्युसद्म १४
न चाप्यभूत्क्लान्तमना स राजन्
यावन्नास्मान्दृष्टवान् सूतपुत्र ।
श्रुत्वा तु त्वा तेन दृष्ट समेत-
मश्वत्थाम्ना पूर्वतरं क्षत च ॥ १५
मन्ये कालमपयानस्य राजन्
क्रूरात्कर्णात्तेऽहमचिन्त्यकर्मन् ।
मया कर्णस्यास्त्रमिद पुरस्ता-
द्युद्धे दृष्ट पाण्डव चित्ररूपम् ॥ १६
न ह्यन्ययोद्धा विद्यते सृञ्जयाना
महारथ योऽद्य सहेत कर्णम् ।
शैनेयो मे सात्यकिश्चक्ररक्षौ
धृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन् ॥ १७

युधामन्युश्चोत्तमौजाश्च शूरौ
पृष्ठतो मा रक्षता राजपुत्रौ ।
रथप्रवीरेण महानुभाव
द्विषत्सैन्ये वर्तता दुस्तरेण ॥ १८
समेत्याह सूतपुत्रेण सख्ये
वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य ।
योत्स्याम्यह भारत सूतपुत्र-
मस्मिन्सग्रामे यदि वै दृश्यतेऽद्य १९
आयाहि पश्याद्य युयुत्समान
मा सूतपुत्रस्य रणे जयाय ।
महर्षभस्येव मुख प्रपन्ना
प्रभद्रका कर्णमभिद्रवन्ति ॥ २०
षट्साहस्रा भारत राजपुत्रा
स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्ना ।
कर्ण न चेदद्य निहन्मि राजन्
सबान्धव युध्यमान प्रसह्य ॥ २१
प्रतिश्रुत्याकुर्वतो वै गतिर्या
कष्टा याता तामह राजसिंह ।
आमन्त्रये त्वा ब्रूहि जय रणे मे
पुरा भीम धार्तराष्ट्रा ग्रसन्ते ॥ २२
सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह
सैन्य तथा शत्रुगणाश्च सर्वान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनवाक्ये
सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८

सञ्जय उवाच ।
श्रुत्वा कर्ण कल्पमुदारवीर्य
क्रुद्ध पार्थ फाल्गुनस्यामितौजा ।
धनञ्जय वाक्यमुवाच चेद
युधिष्ठिर कर्णशराभितप्त ॥ १
विप्रद्रुता तात चमूस्त्वदीया-
तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु ।

भीतो भीम त्यज्य चायास्तथा त्व
यन्नाशक कर्णमथो निहन्तुम् ॥ २
स्नेहस्त्वया पार्थ कृत पृथाया
गर्भ समाविश्य यथा न साधु ।
त्यक्त्वा रणे यदपाया स भीम
यन्नाशक सूतपुत्र निहन्तुम् ॥ ३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८
श्रुत्वा कर्णमिति । स्पष्टार्थाऽष्टषष्टितम ॥ १ ॥

यत्तद्वाक्य द्वैतवने त्वयोक्त
कर्ण हन्ताऽस्म्येकरथेन सत्यम् ।
त्यक्त्वा न वै कथमद्यापयात
कर्णाद्भीतो भीमसेन विहाय ॥ ४

इद यदि द्वैतवनेऽप्यचक्ष
कर्ण योद्धु न प्रशक्ष्ये नृपेति ।
वय तत प्राप्तकाल च सर्वे
कृत्यान्युपैष्याम तथैव पार्थ ॥ ५

मयि प्रतिश्रुत्य वध हि तस्य
न वै कृत तच्च तथैव वीर ।
आनीय न शत्रुमध्य स कस्मा-
त्समुत्क्षिप्य स्थण्डिले प्रत्यपिष्ठा ६

अप्याशिष्म वयमर्जुन त्वयि
यियासवो बहुकल्याणमिष्टम् ।
तच्च सर्व विफल राजपुत्र
फलार्थिना विफल इवातिपुष्प ७

प्रच्छादित बडिशमिवामिषेण
सच्छादित गरलमिवाशनेन ।
अनर्थक मे दर्शितवानसि त्व
राज्यार्थिनो राज्यरूप विनाशम् ८

त्रयोदशेमा हि समा सदा वय
त्वामन्वजीविष्म धनञ्जयाशया ।
काले वर्ष देवमिवोप्तबीज
तच्च सर्वान्नरके त्व न्यमज्ज ॥ ९

यत्तत्पृथा वागुवाचान्तरिक्षे
सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ ।
जात पुत्रो वासवविक्रमोऽय
सर्वान् शूरान् शात्रवाञ्जेष्यतीति १०

अय जेता खाण्डवे देवसङ्घान्
सर्वाणि भूतान्यपि चोत्तमौजा ।
अय जेता मद्र-कलिङ्ग-केकया-
नय कुरूत्राजमध्ये निहन्ता ॥ ११

अस्मात्परो नो भविता धनुर्धरो
नैन भूत किञ्चन जातु जेता ।
इच्छन्नय सर्वभूतानि कुर्या-
द्वशे वशी सर्वसमाप्तविद्य ॥ १२

कान्त्या शशाङ्कस्य जवेन वायो
स्थैर्येण मेरो क्षमया पृथिव्या ।
सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या
शौर्येण शक्रस्य बलेन विष्णो ॥ १३

तुल्यो महात्मा तव कुन्तिपुत्रो
जातोऽदितेर्विष्णुरिवारिहन्ता ।
स्वेषा जयाय द्विषता वधाय
ख्यातोऽमितौजा कुलतन्तुकर्ता १४

इत्यन्तरिक्षे शतशृङ्गमूर्ध्नि
तपस्विना शृण्वता वागुवाच ।
एवविध तच्च नाभूत्तथा च
देवाऽपि नूनमनृत वदन्ति ॥ १५

तथा परेषामृषिसत्तमाना
श्रुत्वा गिर पूजयता सदा त्वाम् ।
न सनति प्रैमि सुयोधनस्य
न त्वा जानाम्याधिरथेर्भयार्तम् १६

पूर्व यदुक्त हि सुयोधनेन
न फाल्गुन प्रमुखे स्थास्यतीति ।
कर्णस्य युद्धे हि महाबलस्य
मौर्ख्यात्तु तन्नावबुद्ध मयाऽऽसीत् १७

तेनाद्य तप्स्ये भृशमप्रमेय
यच्छत्रुवर्गे नरक प्रविष्ट ।
तदैव वाच्योऽस्मि ननु त्वयाऽह
न योत्स्येऽह सूतपुत्र कथञ्चित् ॥ १८

ततो नाह सृञ्जयान्केकयाश्च
समानयेय सुहृदो रणाय ।
एव गते किञ्च मयाऽद्य शक्य
कार्य कर्तु विग्रहे सूतजस्य ॥ १९

तथैव राज्ञश्च सुयोधनस्य
ये वापि मा योद्धुकामा समेता ।
धिगस्तु मज्जीवितमद्य कृष्ण
योऽह वश सूतपुत्रस्य यात ॥ २०

मध्ये कुरूणा सुहृदा च मध्ये
ये चाप्यन्ये योद्धुकामा समेता ।
यदि स्म जीवेत् स भवेन्निहन्ता
महारथाना प्रवरो रथोत्तम ।
तवाभिमन्युस्तनयोऽद्य पार्थ
न चास्मि गन्ता समरे पराभवम् ॥

अथापि जीवेत्समरे घटोत्कच-
स्तथापि नाह समरे पराङ्मुख ।
मम ह्यभाग्यानि पुरा कृतानि
पापानि नून बलवन्ति युद्धे ॥ २२

तृण च कृत्वा समरे भवन्त
ततोऽहमेव निकृतो दुरात्मना ।
वैकर्तनेनैव तथा कृतोऽह
यथा ह्यशक्त क्रियते ह्यबान्धव २३
आपद्गत कश्चन यो विमोक्षे-
त्स बान्धव स्नेहयुक्त सुहृच्च ।
एव पुराणा मुनयो वदन्ति
धर्म सदा सद्भिरनुष्ठितश्च ॥ २४
त्वष्ट्रा कृत वाहमकूजनाक्ष
शुभ समास्थाय कपिध्वज तम् ।
खड्ग गृहीत्वा हेमपट्टानुबद्ध
धनुश्चेद् गाण्डिव तालमात्रम् ॥ २५
स केशवेनोह्यमान कथ त्व
कर्णाद्भीतो ह्यपयातोऽसि पार्थ ।
धनुश्च तत् केशवाय प्रयच्छ
यन्ता भविष्यस्त्व रणे केशवस्य २६
तदा हनिष्यत्केशव कर्णमुग्र
मरुत्पतिर्वृत्रमिवात्तवज्र ।
राधेयमेत यदि नाद्य शक्त-
श्चरन्तमुग्र प्रतिबाधनाय ॥ २७
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य
त्वत्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको वा नरेन्द्र
अस्मान्नैव पुत्रदारैर्विहीना
न्सुखाद्भ्रष्टान् राज्यनाशाच्च भूय ॥
द्रष्टा लोक पतितानप्यगाधे
पापैर्जुष्टे नरके पाण्डवेय ।
मासेऽपतिष्य पञ्चमे त्व सुकृच्छ्रे
न वा गर्भे आभविष्य पृथाया २९
तत्ते श्रेयो राजपुत्राभविष्य-
न्न चेत्सग्रामादपयान दुरात्मन् ।
धिग्गाण्डीव धिक् च ते बाहुवीर्य-
मसख्येयान् बाणगणाश्च धिक्ते ।
धिक्ते केतु केसरिण सुतस्य
कृशानुदत्त च रथ च धिक्ते ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरक्रोधवाक्ये
अष्टषष्टितमोऽध्याय ॥ ६८ ॥

६९

सञ्जय उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्त कौन्तेय श्वेतवाहन ।
असिं जग्राह सक्रुद्धो जिघासुर्भरतर्षभम् १
तस्य कोपं समुद्वीक्ष्य चित्तज्ञ केशवस्तदा ।
उवाच किमिद पार्थ गृहीत खड्ग इत्युत २
न हि पश्यामि योद्धव्य त्वया किञ्चिद्धनञ्जय
ते ग्रस्ता धार्तराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ३
अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि।
स राजा भवता दृष्ट कुशली च युधिष्ठिर
स दृष्ट्वा नृपशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ।
हर्षकाले च सम्प्राप्ते किमिद मोहकारितम् ५
न त पश्यामि कौन्तेय यस्ते वध्यो भविष्यति
प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात्किं वा ते चित्तविभ्रम
कस्माद्भवान्महाखड्ग
परिगृह्णाति सत्वर ।
तत्त्वा पृच्छामि कौन्तेय
किमिद ते चिकीर्षितम् ॥ ७
परामृशसि यत्क्रुद्ध खड्गमद्भुतविक्रम ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरम् ८
अर्जुन प्राह गोविन्द क्रुद्ध सर्प इव श्वसन्
अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मा योभिचोदयेत्
भिन्द्यामह तस्य शिर इत्युपाशुव्रत मम ।
तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपराक्रम ॥ १०
समक्ष तव गोविन्द न तत्क्षन्तुमिहोत्सहे ।
तस्मादेन वधिष्यामि राजान धर्मभीरुकम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
अष्टषष्टितमोऽध्याय ॥ ६८ ॥

६९
युधिष्ठिरेणेति ॥ १ ॥

प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वैनं नरसत्तमम् ।
एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ॥ १२
सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृण्यतां गतः
विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्दन
किं वा त्वं मन्यसे प्राप्त-
मस्मिन्काल उपस्थिते ।
त्वमस्य जगतस्तात
वेत्थ सर्वं गतागतम् ॥ १४
तत्तथा प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान्
सञ्जय उवाच ।
धिग्धिगित्येव गोविन्द पार्थमुक्त्वाब्रवीत्पुनः
कृष्ण उवाच ।
'इदानीं पार्थ जानामि
न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
काले न पुरुषव्याघ्र
संरम्भं यद्भवानगात् ॥ १६
न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय ।
यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः १७
अकार्याणां क्रियाणां च
संयोगं यः करोति वै ।
कार्याणामक्रियाणां च
स पार्थ पुरुषाधमः ॥ १८
अनुसृत्य तु ये धर्मं कथयेयुरुपस्थिताः ।
समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम्
अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये ।
अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु २०
न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथंचन ।
श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ २१
अविज्ञानाद्भवान्यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् ।
प्राणिनां त्वं वधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे
प्राणिनामवधस्तात सर्वज्यायान्मतो मम ।
अनृतां वा वदेद्वाचं न तु हिंस्यात्कथञ्चन २३
स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदम् ।
हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठ प्राकृतोऽन्यः पुमानिव २४
अयुध्यमानस्य वधस्तथाऽशत्रोश्च मानद ।
पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणं चापि गच्छतः ॥
कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च ।
न वधः पूज्यते सद्भिस्तच्च सर्वं गुरौ तव २६
त्वया चैव व्रतं पार्थ बालेनैव कृतं पुरा ।
तस्मादधर्मसंयुक्तं मौर्ख्यात्कर्म व्यवस्यसि
स गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं
हन्तुकामोऽभिधावसि ।
असंप्रधार्य धर्माणां
गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ २८
इदं धर्मरहस्यं च
तव वक्ष्यामि पाण्डव ।
यद्ब्रूयात्तव भीष्मो हि
पाण्डवो वा युधिष्ठिरः ॥ २९
विदुरो वा तथा क्षत्ता
कुन्ती वाऽपि यशस्विनी ।
तत् ते वक्ष्यामि तत्त्वेन
निबोधैतद्धनञ्जय ॥ ३०
सत्यस्य वदिता साधुर्न सत्याद्विद्यते परम्
तत्त्वेनैव सुदुर्ज्ञेयं पश्य सत्यमनुष्ठितम् ॥ ३१
भवेत्सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥
विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३३
सर्वस्वस्यापहारे तु वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
तत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ।
तादृशं पश्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम् ॥
भवेत्सत्यमवक्तव्यं न वक्तव्यमनुष्ठितम् ।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित्
किमाश्चर्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ३६

भवान्यत्संरम्भं अगात् तत्काले न अकाले इत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्तुमयोग्यानां कर्मणां संयोगं कर्तुं योग्यानामपि अक्रियाणां निषिद्धक्रियाणां संयोगं यः करोति स पुरुषाधम इत्याह—**अकार्याणामिति** ॥ १८ ॥ उपस्थिताः शिष्यैरनुसृताः गुरवः ॥ १९ ॥ सुखं अनधीत्येत्यर्थः । श्रुतेन शास्त्रेण ॥ २१ ॥ यत् भवान् धर्मं रक्षति तदवज्ञानात् अधर्ममेव धर्मं मनुषे इत्यर्थः । यतः प्राणिनां वधः दोषकरः [illegible] येनत्वावबुध्यसे ॥ [illegible] ॥ अशत्रोः अशातनीयस्य अवध्यस्य ॥ २५ ॥ सत्यं तत्त्वेन याथातथ्येन सुर्ज्ञेयं पश्य । क्वचित्सत्यमप्यधर्माय भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यस्य येन हेतुना सत्यमेव सत्यतया अनुष्ठितं तादृशमेव पश्यति सत्यवादितया अनेन हेतुना बालः अज्ञः ॥ ३४ ॥

किमाश्चर्य पुनर्मूढो धर्मकामो ह्यपण्डित ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्विव कौशिक ॥

अर्जुन उवाच ।

आचक्ष्व भगवन्नेतद्यथा विन्दाम्यहं तथा ।
बलाकस्यानुसबन्ध नदीना कौशिकस्य च ॥

वासुदेव उवाच ।

पुरा व्याधोऽभवत्कश्चिद्बलाको नाम भारत
यात्रार्थ पुत्रदारस्य मृगान् हन्ति न कामत
वृद्धौ च मातापितरौ
बिभर्त्यन्यांश्च सश्रितान् ।
स्वधर्मनिरतो नित्य
सत्यवागनसूयक ॥ ४०
स कदाचिन्मृग लिप्सु-
र्नाभ्यविन्दन्मृग क्वचित् ।
अप पिबन्त ददृशे
श्वापद घ्राणचक्षुषम् ॥ ४१
अदृष्टपूर्वमपि तत्सत्त्व तेन हत तदा ।
अन्धे हते ततो व्योम्न पुष्पवर्ष पपात च ४२
अप्सरोगीतवादित्रैर्नादित च मनोरमम् ।
विमानमगमत्स्वर्गान्मृगव्याधनिनीषया ४३
तद्भूत सर्वभूतानामभावाय किलार्जुन ।
तपस्तप्त्वा वर प्राप्त कृतमन्ध स्वयभुवा ॥
तद्धत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् ।
ततो बलाक स्वरगादेव धर्म सुदुर्विद ४५
कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वीनो बहुश्रुत ।
नदीना सङ्गमे ग्रामाददूरात्स किलावसत् ॥
सत्य मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्व्रतम्
सत्यवादीति विख्यात स तदाऽसीद्धनञ्जय
अथ दस्युभयात्केचित्तदा तद्वनमाविशन् ।
तत्रापि दस्यव क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्नत ॥
अथ कौशिकमभ्येत्य प्राहुस्ते सत्यवादिनम्
कतमेन पथा याता भगवन्बहवो जना ॥४९
सत्येन पृष्ट प्रब्रूहि यदि तान् वेत्थ शस न ।
स पृष्ट कौशिक सत्य वचन तानुवाच ह ॥
बहुवृक्षलतागुल्म-
मेतद्वनमुपाश्रिता ।
इति तान् ख्यापयामास
तेभ्यस्तत्त्व स कौशिक ॥ ५१
ततस्ते तान्समासाद्य क्रूरा जघ्नुरिति श्रुति ।
तेनाधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिक ॥
गत स कष्ट नरक सूक्ष्मधर्मेष्वकोविद ।
यथा चाल्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित्
वृद्धानपृष्ट्वा सदेह महच्छ्वभ्रमिवार्हति ।
तत्र ते लक्षणोद्देश कश्चिदेव भविष्यति ॥
दुष्कर परम ज्ञान तर्केणानुव्यवस्यति ।
श्रुतेर्धर्म इति ह्येके वदन्ति बहवो जना ॥५३
तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्व विधीयते ।
प्रभवार्थाय भूताना धर्मप्रवचन कृतम् ॥ ५६
यत्स्यादहिंसासयुक्त स धर्म इति निश्चय ।
अहिंसार्थाय हिंस्राणा धर्मप्रवचन कृतम् ॥
धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजा ।
यत्स्याद्धारणसयुक्त स धर्म इति निश्चय ॥
येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो
धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् ।
अकूजनेन मोक्ष वा
नानुकूजेत्कथचन ॥ ५९
अवश्य कूजितव्ये वा शकेरन्नप्यकूजत ।
श्रेयस्तत्रानृत वक्तु तत्सत्यमविचारितम् ॥६०
य कार्येभ्यो व्रत कृत्वा तस्य नानोपपादयेत्
न तत्फलमवाप्नोति एवमाहुर्मनीषिण ॥ ६१

तपस्विन तपस्विनामिन श्रेष्ठ ॥४६॥ श्वभ्रमिव नरकमिव अपृष्ट्वा प्रश्नमकृत्वार्हति तत्र धर्माधर्मयोस्तत्त्वे निश्चेतव्ये लक्षणस्य उद्देश —वचन भविष्यति ॥५४॥ क्वचित्तर्केणापि धर्मस्वरूप निर्णेयमित्याह--**दुष्करमिति** ॥ ५५ ॥ न प्रत्यसूयामि न दूषयामि अनुमानतोऽपि धर्मो ज्ञेय इत्याशयेनाह-**न चेति** । लक्षणोद्देशमाह-**प्रभवेति**॥ ५६ ॥ अहिंसैव धारणाद्धर्म इत्याह—**हिंसार्थायेति** ॥ ५७ ॥ न्यायेन 'सतोष जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम्' इत्यादिवाक्यावष्टम्भेन अन्योन्यसुखहेतुत्वात्पारदार्यादिकमपि धर्म इति वदन्तो धर्मापहारमिच्छन्ति ते अकूजनेन वेदशब्दराहित्येन तद्विरुद्ध धर्म मोक्ष वा वेदबाह्यमिच्छन्ति तान्प्रति नानुकूजेत् तै तह सवादमपि न कुर्यादसभाष्यास्ते तेन वेदाविरोधे सति यदन्यस्य सुखकर तद्धर्म इत्यर्थ ५९॥ यत्र तु धर्मसदेहे वेदशब्दो नास्ति नापि लौकिकी युक्तिरस्ति । तत्र किं कर्तव्यमित्याशक्याह—**अवश्यमिति**। यत्र ब्राह्मण स्तेनत्वेन ज्ञात तत्रेतरेषा स्तेनोऽयमस्ति नो वेति सशये पक्षद्वयेऽपि हिंसाप्राप्तौ मौनमेवाश्रयेत् । मौनेनाप्यासिद्धौ अनृतमपि वदेदित्यर्थ ॥ ६० ॥ **य इति**। कायभ्य यत्किंचित्काय मनस्युद्दिश्य व्रत कृत्वा तस्य व्रतस्य नाना अन्येन प्रकारेणोपपादन करोति स दाम्भिको व्रतफल नाप्नोतीत्यर्थ ॥ ६१ ॥

गात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिवधात्यये ।
ण्याभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तं मृषा भवेत् ॥
र्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिन ।
स्तेनै सह सबधान्मुच्यते शपथैरपि ॥६३
स्तत्रानृत वक्तु तत्सत्यमविचारितम् ।
व तेभ्यो धन देय शक्ये सति कथचन ॥
भ्यो हि धन दत्त दातारमपि पीडयेत्
माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वा नानृतभाग्भवेत् ।
ते लक्षणोद्देशो मयोद्दिष्टो यथाविधि ।
ाधर्म यथाबुद्धि मयाद्य वै हितार्थिना ॥
च्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि वध्यो युधिष्ठिर ।
अर्जुन उवाच ।
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामति ।
त चैव यथाऽस्माक तथैतद्वचन तव ।
ान्मातृसमोऽस्माक तथा पितृसमोऽपि च
तेश्च परमा कृष्ण त्वमेव च परायणम् ।
हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदित क्वचित्
माद्भवान्पर धर्म वेद सर्वं यथातथम् ।६९
ध्य पाण्डव मन्ये धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
स्मिस्तु मम सकल्पे ब्रूहि किंचिदनुग्रहम् ।
वा परमत्रैव शृणु हृत्स्थ विवक्षितम् ॥७१
जानासि दाशार्ह मम व्रत त्व
यो मा ब्रूयात्कश्चन मानुषेषु ।
अन्यस्मै त्व गाण्डिव देहि पार्थ
त्वत्तोऽस्त्रैर्वा वीर्यतो वा विशिष्ट ॥
हन्यामह केशव त प्रसह्य
भीमो हन्यात्तूबरकेति चोक्त ।
तन्मे राजा प्रोक्तवास्ते समक्ष
धनुर्देहीत्यसकृद्वृष्णिवीर ॥ ७३
न हन्या चेत्केशव जीवलोके
स्थाता नाह कालमप्यल्पमात्रम् ।
ध्यात्वा नून ह्येनसा चापि मुक्तो
वध राज्ञो भ्रष्टवीर्यो विचेता ॥ ७४
यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ
भवेत्सत्या धर्मभृता वरिष्ठ ।
यथा जीवेत् पाण्डवोऽह च कृष्ण
तथा बुद्धि दातुमप्यर्हसि त्वम् ॥ ७५
वासुदेव उवाच ।
राजा श्रान्तो विक्षतो दु खितश्च
कर्णेन सख्ये निशितैर्बाणसङ्घै ।
यश्चानिश सूतपुत्रेण वीर
शरैर्भृश ताडितो युध्यमान ॥ ७६
अतस्त्वमेतेन सरोषमुक्तो
दु खान्वितेनेदमयुक्तरूपम् ।
अकोपितो ह्येष यदि स्म सख्ये
कर्ण न हन्यादिति चाब्रवीत्स ॥७७
जानाति त पाण्डव एष चापि
पाप लोके कर्णमसह्यमन्यै ।
ततस्त्वमुक्तो भृशरोषितेन
राज्ञा समक्ष परुषाणि पार्थ ॥ ७८
नित्योद्युक्ते सतत चाप्रसह्ये
कर्णे द्यूत ह्यद्य रणे निबद्धम् ।
तस्मिन् हते कुरवो निर्जिता स्यु-
रेव बुद्धि पार्थिवे धर्मपुत्रे ॥ ७९
ततो वध नार्हति धर्मपुत्र-
स्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया ।
जीवन्नय येन मृतो भवेद्धि
तन्मे निबोधेह तवानुरूपम् ॥ ८०
यदा मान लभते माननार्ह-
स्तदा स वै जीवति जीवलोके ।
यदाऽवमान लभते महान्त
तदा जीवन्मृत इत्युच्यते स ॥ ८१
समानित पार्थिवोऽय सदैव
त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम् ।
वृद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरै-
स्तस्यापमान कलया प्रयुङ्क्ष्व ॥ ८२
त्वमित्यत्रभवन्त हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥८३
एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
अधर्मयुक्त सयोग कुरुष्वैन कुरूद्वह ॥ ८४

य स्तेनेभ्य । ४॥ पीडयेत् नरक प्रापयेत् ॥ ६५ ॥ वेदितामिति च्छेद ॥ ६९ ॥ अनुग्रह अवधेन तेज्ञारक्षणम् ॥ ७१ ॥ तूबरक बहुभोजन ७३ ॥ त हन्यामिति । स्थाता न–न स्थास्ये ासा मुक्तोऽपि कृतप्रायश्चित्तोऽपि न स्थास्ये इत्यर्थ । किं कृत्वा राज्ञो वध ध्यात्वा ॥ ७४ ॥ समक्ष आवयोरिति शेष ॥ ७८ ॥ कर्णे पणीकृते द्यूत युद्धरूपम् ॥ ७९ ॥ अत्रभवन्न मान्य त्वमिति ब्रूहि तावतेव तद्वध कृतो भवतीत्यर्थ ॥ ८३ ॥ एव पूज्यावमानरूप सयोग आत्मनानुष्ठित कुरुष्व ॥ ८४ ॥

अथर्वाङ्गिरसी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः ।
अविचार्यैव कार्यैषा श्रेयस्कामैर्नरैः सदा ८५
अवधेन वधः प्रोक्तो यद्गुरुस्त्वमिति प्रभुः ।
तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ८६
वधो ह्ययं पाण्डव धर्मराज-
स्त्वत्तोऽयुक्तं वेत्स्यते चैवमेषः ।
ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चा-
च्छमं ब्रूयाः सान्त्वयित्वा च पार्थम् ।
भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु
कुर्याद्राजा धर्ममवेक्ष्य चापि ।
मुक्तोऽनृताद्भ्रातृवधाच्च पार्थ
हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

सञ्जय उवाच ।
इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन
पार्थः प्रशस्याथ सुहृद्वचस्तत् ।
ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराज-
मनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह्य ॥ १
अर्जुन उवाच ।
'मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व
यस्तिष्ठसे क्रोशमात्रे रणार्द्धे ।
भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय
यो युध्यते सर्वलोकप्रवीरैः ॥ २
काले हि शत्रून् परिपीड्य संख्ये
हत्वा च शूरान् पृथिवीपतींस्तान् ।
रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान्
सादिप्रवेकानमितांश्च वीरान् ॥ ३
यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं
हत्वा नदत्तुमुलं सिंहनादम् ।
काम्बोजानामयुतं पार्वतीयान्
मृगान्सिंहो विनिहत्येव चाजौ ॥ ४
सुदुष्करं कर्म करोति वीरः
कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् ।
रथादवप्लुत्य गदां परामृश-
स्तया निहन्त्यश्वरथद्विपान्रणे ॥ ५
वरासिना वाजिरथाश्वकुञ्जरां-
स्तथा रथाङ्गैर्धनुषा दहत्यरीन् ।
प्रगृह्य पद्भ्यामहितान्निहन्ति
पुनस्तु दोर्भ्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ६
महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः
प्रसह्य हन्ता द्विषतामनीकिनीम् ।
स भीमसेनोऽर्हति गर्हणां मे
न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ॥ ७
महारथान्नागवरान्हयांश्च
पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य ।
एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः
स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ८
कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादमागधान्
सदामदान्नीलबलाहकोपमान् ।
निहन्ति यः शत्रुगणाननेकान्
स मामुपालब्धुमरिंदमोऽर्हति ॥ ९
स युक्तमास्थाय रथं हि काले
धनुर्विधुन्वञ्शरपूर्णमुष्टिः ।
सृजत्यसौ शरवर्षाणि वीरो
महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ १०

तत्र मानमाह-**अथर्वेति** ॥ ८५ ॥ यत् गुरुस्त्वमिति प्रोक्तस्तदवधेन शस्त्रपातनमन्तरेणैव वधः वधकरं भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ अयुक्तमेव त्वत्तो वधं वेत्स्यते अनेनाहं हत इति ज्ञास्यतीत्यर्थः । समं वैषम्यपरिहारं ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

इत्येवमिति ॥ १ ॥ व्याहर व्याहरस्व वचनम् । क्रोशमात्रे न तिष्ठसे अपि तु ततोऽपि दूरे इत्यर्थः ॥ २ ॥

शतान्यष्टौ वारणानामवश्य
विशातितै कुम्भकराग्रहस्तै ।
भीमेनाजौ निहतान्यद्य बाणै
स मा क्रूर वक्तुमर्हत्यरिघ्न ॥ ११
बलं तु वाचि द्विजसत्तमाना
क्षात्र बुधा बाहुबल वदन्ति ।
त्व वाग्बलो भारत निष्ठुरश्च
*त्वमेव मा वेत्थ यथाऽबलोहम्॥ १२
यतेह नित्य तव कर्तुमिष्ट
दारै सुतैर्जीवितेनात्मना च ।
एव यन्मा वाग्विशिखेन हसि
त्वत्त सुख न वय विद्म किञ्चित् १३
मा मावमस्था द्रौपदीतल्पसस्थो
महारथान्प्रतिहन्मि त्वदर्थे ।
तेनाभिशङ्की भारत निष्ठुरोऽसि
त्वत्त सुख नाभिजानामि किञ्चित्
प्रोक्त स्वय सत्यसन्धेन मृत्यु
स्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे ।
वीर शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा
मयाऽभिगुप्तेन हतश्च तेन ॥ १५
न चाभिनन्दामि तवाधिराज्य
यतस्त्वमक्षेष्वहिताय सक्त ।
स्वय कृत्वा पापमनार्यजुष्ट
मस्माभिर्वा तर्तुमिच्छस्यरीस्त्वम् ॥
अक्षेषु दोषा बहवो विधर्मा
श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीयान् ।
तान्नैषि त्व त्यक्तुमसाधुजुष्टा-
स्तेन स्म सर्वे निरय प्रपन्ना ॥ १७
सुख त्वत्तो नाभिजानीम किञ्चि-
द्यतस्त्वमक्षैर्देवितु सप्रवृत्त ।
स्वय कृत्वा व्यसन पाण्डव त्व-
मस्मास्तीव्रा श्रावयस्यद्य वाच १८
शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना
छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती ।
त्वया हि तत् कर्म कृत नृशस
यस्माद्दोष कौरवाणा वधश्च ॥ १९

हता उदीच्या निहता प्रतीच्या
नष्टा प्राच्या दाक्षिणात्या विशस्ता
कृत कर्माप्रतिरूप महद्भि-
स्तेषा योधैरस्मदीयैश्च युद्धे ॥ २०
त्व देविता त्वत्कृते राज्यनाश-
स्त्वत्सभव नो व्यसन नरेन्द्र ।
माऽस्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुदस्त्व
भूयो राजन्कोपयेस्त्वल्पभाग्य ॥ २१
सञ्जय उवाच ।
एता वाच परुषा सव्यसाची
स्थिरप्रज्ञ श्रावयित्वा तु रूक्षा ।
बभूवासौ विमना धर्मभीरु
कृत्वा प्राज्ञ पातक किञ्चिदेवम् २२
तदानुतेपे सुरराजपुत्रो
विनि श्वसश्चासिमथोद्ववर्ह ।
तमाह कृष्ण किमिद पुनर्भवा-
न्विकोशमाकाशनिभ करोत्यसिम्
ब्रवीहि मा त्व पुनरुत्तर वच
स्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये ।
इत्येवमुक्त पुरुषोत्तमेन
सुदु खित केशवमर्जुनोऽब्रवीत् २४
अह हनिष्ये स्वशरीरमेव
प्रसह्य येनाहितमाचर वै ।
निशम्य तत् पार्थवचोऽब्रवीदिद
धनञ्जय धर्मभृता वरिष्ठ ॥ २५
राजानमेन त्वमितीदमुक्त्वा
किं कश्मल प्राविश पार्थ घोरम् ।
त्व चात्मान हन्तुमिच्छस्यरिघ्न
नेद सद्भि सेवित वै किरीटिन् २६
धर्मात्मान भ्रातर ज्येष्ठमद्य
खड्गेन चैन यदि हन्या नृवीर ।
धर्माद्भीतस्तत्कथ नाम ते स्या-
त्किचोत्तर वा करिष्यस्त्वमेव २७
सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदश्चापि पार्थ
विशेषताऽज्ञै प्रोच्यमान निबोध ।
हत्वाऽऽत्मानमात्मना प्राप्नुयास्त्व
वधाद्भ्रातुर्नरक चातिघोरम् ॥ २८

सत्यसन्धेन भीष्मेण ॥ १५ ॥ अनुतेपे अनुताप प्राप्तवान् उद्ववर्ह कोशान्निष्कासितवान् ॥ २३ ॥ आत्मन स्तवादात्महत्या परहत्यास्य कुत्सनादित्यध्यायतात्पर्यम् ॥ २८ ॥ *त्वमेव मा वेत्सि यथाविधोऽहम् इति पाठ ।

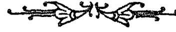
ब्रवीहि वाचाऽद्य गुणानिहात्मन-
स्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ ।
तथाऽस्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य तद्वचो
धनञ्जय प्राह धनुर्विनाम्य ॥ २९
युधिष्ठिर धर्मभृता वरिष्ठ
शृणुष्व राजन्निति शक्रसूनु ।
'न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते
धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनम् ॥ ३०
अह हि तेनानुमतो महात्मना
क्षणेन हन्या सचराचरं जगत् ।
मया हि राजन्सदिगीश्वरा दिशो
विजित्य सर्वा भवत कृता वशे ३१
स राजसूयश्च समाप्तदक्षिण
सभा च दिव्या भवतो ममौजसा ।
पाणौ पृषत्का निशिता ममैव
धनुश्च सज्य वितत सबाणम् ॥ ३२
पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च
न मादृश युद्धगत जयन्ति ।
हता उदीच्या निहता प्रतीच्या
प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ता
ससप्तकाना किञ्चिदेवास्ति शिष्टं
सर्वस्य सैन्यस्य हत मयार्धम् ।
शेते मया निहता भारतीय
चमू राजन्देवचमूप्रकाशा ॥ ३४
ये चास्त्रज्ञास्तानह हन्मि चास्त्रै
स्तस्माल्लोकानेष करोमि भस्म ।
जैत्र रथ भीममास्थाय कृष्ण
याव शीघ्र सूतपुत्र निहन्तुम् ॥ ३५
राजा भवत्वद्य सुनिर्वृतोऽय
कर्ण रणे नाशयिताऽस्मि बाणै' ।
इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो
युधिष्ठिर धर्मभृता वरिष्ठम् ॥ ३६
'अद्यापुत्रा सूतमाता भवित्री
कुन्ती वाऽथो वा मया तेन वापि।
सत्य वदाम्यद्य न कर्णमाजौ
शरैरहत्वा कवच विमोक्ष्ये ॥' ३७
सञ्जय उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो
युधिष्ठिर धर्मभृता वरिष्ठम् ।
विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विसृज्य
कोशे च खड्ग विनिधाय तूर्णम् ३८

स व्रीडया नम्रशिरा किरीटी
युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच ।
प्रसीद राजन् क्षम यन्मयोक्तं
काले भवान्वेत्स्यति तन्नमस्ते ३९
प्रसाद्य राजानममित्रसाह
स्थितोऽब्रवीच्चैव पुन प्रवीर ।
नेद चिरात्क्षिप्रमिद भविष्य-
त्यावर्ततेऽसाध्वभियामि चैनम् ४०
याम्येष भीम समरात्प्रमोक्तु
सर्वात्मना सूतपुत्र च हन्तुम्
तव प्रियार्थं मम जीवित हि
ब्रवीमि सत्य तदवेहि राजन् ४१
इति प्रयास्यन्नुपगृह्य पादौ
समुत्थितो दीप्ततेजा किरीटी ।
एतच्छ्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो
भ्रातुर्वाक्य परुष फाल्गुनस्य ॥ ४२
उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच
पार्थं ततो दु खपरीतचेता ।
'कृत मया पार्थ यथा न साधु
येन प्राप्त व्यसन व सुघोरम् ॥ ४३
तस्माच्छिरश्छिन्धि ममेदमद्य
कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य ।
पापस्य पापव्यसनान्वितस्य
विमूढबुद्धेरलसस्य भीरो ॥ ४४
वृद्धावमन्तु परुषस्य चैव
किं ते चिर मे ह्यनुसृत्य रूक्षम् ।
गच्छाम्यह वनमेवाद्य पाप
सुख भवान्वर्तता मद्विहीन ॥ ४५
योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा
क्लीबस्य वा मम किं राज्यकृत्यम् ।
न चापि शक्त परुषाणि सोढु
पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य ॥ ४६
भीमोऽस्तु राजा मम जीवितेन
न कार्यमद्यावमतस्य वीर' ।
इत्येवमुक्त्वा सहसोत्पपात
राजा ततस्तच्छयन विहाय ॥ ४७
इयेष निर्गन्तुमथो वनाय
त वासुदेव प्रणतोऽभ्युवाच ॥ ४८
राजन्विदितमेतद्वै यथा गाण्डीवधन्वन ।
प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीव प्रति विश्रुता
ब्रूयाद्य एव गाण्डीवमन्यस्मै देयमित्युत ४९

व ध्योऽस्य स पुमाँल्लोके
त्वया चोक्तोऽयमद्दिशम् ।
तत सत्या प्रतिज्ञां ता
पार्थेन प्रतिरक्षता ॥ ५०
मच्छन्दादवमानोऽय कृतस्तव महीपते ।
गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ॥ ५१
तस्मात्त्व वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयो
व्यतिक्रममिम राजन्सत्यसरक्षण प्रति ५२
शरण त्वा महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि ।
क्षन्तुमर्हसि मे राजन्प्रणतस्याभियाचत ॥
राधेयस्याद्य पापस्य
भूमि पास्यति शोणितम् ।
सत्य ते प्रतिजानामि
हत विद्ध्यद्य सूतजम् ॥ ५४

यस्येच्छसि वध तस्य गतमप्यस्य जीवितम्
इति कृष्णवच श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिर
ससम्भ्रम हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणत तदा ।
कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तर वच ॥
एवमेव यथाऽऽत्थ त्वमस्त्येषोऽतिक्रमो मम
अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव
मोचिता व्यसनाद्धोराद्वयमद्य त्वयाऽच्युत
भवन्त नाथमासाद्य ह्यावा व्यसनसागरात्
घोरादद्य समुत्तीर्णा-
वुभावज्ञानमोहितौ ।
त्वद्बुद्धिप्लवमासाद्य
दु खशोकार्णवाद्वयम् ।
समुत्तीर्णा सहामात्या
सनाथा स्म त्वयाऽच्युत ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरसमाश्वासने
सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

७१

सञ्जय उवाच ।
धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्त वचस्तत ।
पार्थ प्रोवाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दन
इति स्म कृष्णवचनात्
प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरम् ।
बभूव विमना पार्थ
किञ्चित्कृत्वेव पातकम् ॥ २
ततोऽब्रवीद्वासुदेव प्रहसन्निव पाण्डवम् ।
कथ नाम भवेदेतद्यदि त्व पार्थ धर्मजम् ॥ ३
असिना तीक्ष्णधारेण
हन्या धर्मे व्यवस्थितम् ।
त्वमित्युक्त्वाऽथ राजान
मेव कश्मलमाविश ॥ ४
हत्वा तु नृपति पार्थ
आकरिष्य किमुत्तरम् ।

एव हि दुर्विदो धर्मो
मन्दप्रज्ञैर्विशेषत ॥ ५
स भवान् धर्मभीरुत्वाद्ध्रुवमैष्यन्महत्तम ।
नरक घोररूप च भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै वधात् ६
स त्व धर्मभृता श्रेष्ठ
राजान धर्मसहितम् ।
प्रसादय कुरुश्रेष्ठ-
मेतदत्र मत मम ॥ ७
प्रसाद्य भक्त्या राजान प्रीते चैव युधिष्ठिरे
प्रयावस्त्वरितौ योद्धु सूतपुत्ररथ प्रति ॥ ८
हत्वा तु समरे कर्ण त्वमद्य निशितै शरै ।
विपुला प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ९
एतदत्र महाबाहो प्राप्तकाल मत मम ।
एव कृते कृत चैव तव कार्य भविष्यति १०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

७१

धर्मराजस्येति । स्पष्टार्थ ॥१॥

* इति स्मेत्यारभ्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै वधादित्यन्त श्लोकपञ्चक क्षिप्तम् । पार्थ प्रोवाचेत्यस्य ततोऽब्रवीदित्यनेन पौनरुक्त्ये , क्वचित्पुस्तकान्तरेष्वनुपलभाच्च, पूर्वमेव राजानमेन त्वमितीदमित्यादिश्लोकैरेवैतदर्थस्य क्रोडीकाराच्च ।

ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वित
धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नत ॥ ११
उवाच भरतश्रेष्ठ प्रसीदेति पुन पुन ।
क्षमस्व राजन् यत् प्रोक्तं धर्मकामेन भीरुणा
दृष्ट्वा तु पतित पद्भ्या धर्मराजो युधिष्ठिर ।
धनञ्जयममित्रघ्न रुदन्त भरतर्षभ ॥ १३ ॥
उत्थाप्य भ्रातर राजा धर्मराजो धनञ्जयम् ।
समाश्लिष्य च सस्नेह प्ररुरोद महीपति १४
रुदित्वा सुचिर काल भ्रातरौ सुमहाद्युती ।
कृतशौचौ महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतु १५
तत आश्लिष्य न प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव
प्रीत्या परमया युक्तो विस्मयश्च पुन पुन ।
अब्रवीत्त महेष्वास धर्मराजो धनञ्जयम ॥१६
कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यत ।
कवच च ध्वज चैव धनु शक्तिर्हया शरा
शरै कृत्ता महेष्वास यतमानस्य सयुगे ।
सोऽह ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन
व्यवसीदामि दु खेन न च मे जीवित प्रियम्
न चेदद्य हि त वीर निहनिष्यसि सयुगे ॥
प्राणानेव परित्यक्ष्ये जीवितार्थो हि को मम
एवमुक्त प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ ॥२०॥
सत्येन ते शपे राजन्प्रसादेन तथैव च ।
भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्या च महीपते ॥ २१
यथाद्य समरे कर्ण हनिष्यामि हतोऽपि वा
महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥२२
एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधव वच ।
अद्य कर्ण रणे कृष्ण सूदयिष्ये न सशय २३
तव बुद्ध्या हि भद्र ते वधस्तस्य दुरात्मन ।
एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थ केशवो राजसत्तम २४
शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तु कर्ण महाबलम् ।
एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ ॥
कथ भवान्रणे कर्ण निहन्यादिति सत्तम ।
भूयश्चोवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनम्॥
युधिष्ठिरेम बीभत्सु त्व सात्वयितुमर्हसि ।
अनुज्ञातु च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मन ॥२७
श्रुत्वा ह्यहमय चैव त्वा कर्णशरपीडितम् ।
प्रवृत्तिं ज्ञातुमायाताविहावा पाण्डुनन्दन ॥

दिष्ट्याऽसि राजन्न हतो
दिष्ट्या न ग्रहण गत ।
परिसान्त्वय बीभत्सु
जयमाशाधि चानघ ॥ २९
युधिष्ठिर उवाच ।
एह्येहि पार्थ बीभत्सो
मा परिष्वज्य पाण्डव ।
वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हित
त्वया क्षान्त च तन्मया ॥ ३०
अह त्वामनुजानामि
जहि कर्ण धनञ्जय ।
मन्यु च मा कृथा पार्थ
यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ ३१
सञ्जय उवाच ।
ततो धनञ्जयो राजञ्शिरसा प्रणतस्तदा।
पादौ जग्राह पाणिभ्या भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मारिष
तमुत्थाप्य ततो राजा परिष्वज्य च पीडितम्
मूर्ध्न्युपाघ्राय चैवैनमिद पुनरुवाच ह ॥ ३३
धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढ त्वया ।
माहात्म्य विजय चैव भूय प्राप्नुहि शाश्वतम्
अर्जुन उवाच
अद्य त पापकर्माण सानुबन्ध रणे शरै ।
नयाम्यन्त समासाद्य राधेय बलगर्वितम् ॥
येन त्व पीडितो बाणैर्दृढमायम्य कार्मुकम् ।
तस्याद्य कर्मण कर्ण फलमाप्स्यति दारुणम्
अद्य त्वामनुपश्यामि कर्ण हत्वा महीपते ।
सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्य ब्रवीमि ते॥३७
नाहत्वा विनिवर्तिष्ये कर्णमद्य रणाजिरात् ।
इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ३८
सञ्जय उवाच ।
इति ब्रुवाण सुमना किरीटिन
युधिष्ठिर प्राह वचो बृहत्तरम् ।
यशोऽक्षय जीवितमीप्सित ते
जय सदा वीर्यमरिक्षय तदा ॥ ३९
प्रयाहि वृद्धि च दिशन्तु देवता
यथाऽहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा ॥
प्रयाहि शीघ्र जहि कर्णमाहवे
पुरन्दरो वृत्रमिवात्मवृद्धये ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायामेकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

पद्भ्या पादयो ॥ १३ ॥इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

७२

सञ्जय उवाच ।
प्रसाद्य धर्मराजान प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पार्थ प्रोवाच गोविन्द सूतपुत्रवधोद्यत ॥ १
कल्पता मे रथो भूयो युज्यता च हयोत्तमा
आयुधानि च सर्वाणि सज्जन्ता मे महारथे॥
उपावृत्ताश्च तुरगा शिक्षिताश्चाश्वसादिभि ।
रथोपकरणै सज्जा उपायान्तु त्वरान्विता ॥
प्रयाहि शीघ्र गोविन्द सूतपुत्रजिघासया ।
एवमुक्तो महाराज फाल्गुनेन महात्मना ॥ ४
उवाच दारुक कृष्ण कुरु सर्व यथाऽब्रवीत्
अर्जुनो भरतश्रेष्ठ श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ॥ ५
आज्ञप्तस्त्वथ कृष्णेन दारुको राजसत्तम ॥
योजयामास स रथ वैयाघ्र शत्रुतापनम् ॥ ६
सज्ज निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मन ।
युक्त तु त रथ दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना ॥ ७
आपृच्छ्य धर्मराजान
ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
सुमङ्गलस्वस्त्ययन-
मारुरोह रथोत्तमम् ॥ ८
तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
आशिषोऽयुङ्क्त स तत प्रायात्कर्णरथ प्रति९
तमायान्त महेष्वास दृष्ट्वा भूतानि भारत ।
निहत मेनिरे कर्ण पाण्डवेन महात्मना ॥१०
बभूवुर्विमला सर्वा दिशो राजन्समन्तत ।
चाषाश्च शतपत्राश्च क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर ॥ ११
प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम् ।
बहव पक्षिणो राजन्पुन्नामान शुभा शिवा
त्वरयन्तोऽर्जुन युद्धे हृष्टरूपा ववाशिरे ।
कङ्का गृध्रा बका श्येना वायसाश्च विशापते
अग्रतस्तस्य गच्छन्ति मासहेतोर्भयानका ।
निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशसिरे
विनाशमरिसैन्याना कर्णस्य च वध प्रति ।
प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् स्वेदो व्यजायत
चिन्ता च विपुला जज्ञे कथ चेद भविष्यति ।
ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदन ॥
दृष्ट्वा पार्थ तथाऽऽयान्त चिन्तापरिगत तदा
वासुदेव उवाच ।
गाडीवधन्वन्सग्रामे ये त्वया धनुषा जिता
न तेषा मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते १७
दृष्टा हि बहव शूरा शक्रतुल्यपराक्रमा ।
त्वा प्राप्य समरे शूर ते गता परमा गतिम्
को हि द्रोण च भीष्म च
भगदत्त च मारिष
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ
काम्बोज च सुदक्षिणम्
श्रुतायुष महावीर्यमच्युतायुषमेव च ।
प्रत्युद्गम्य भवेत्क्षेमी यो न स्यात्त्वमिव प्रभो
तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि लाघव बलमेव च ।
असमोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च सनति ॥
वेध पातश्च लक्ष्येषु योगश्चैव तथाऽर्जुन ।
भवान्देवान्सगन्धर्वान् हन्यात्सह चराचरान्
पृथिव्या तु रणे पार्थ
न योद्धा त्वत्सम पुमान् ।
धनुर्ग्राहा हि ये केचित्
क्षत्रिया युद्धदुर्मदा ॥ २३
आदेवात्त्वत्सम तेषा न पश्यामि शृणोमि च
ब्रह्मणा च प्रजा सृष्टा गाडीव च महद्धनु
येन त्व युध्यसे पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया सम
अवश्य तु मया वाच्य यत्पथ्य तव पाण्डव
मावमस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ।
कर्णो हि बलवान्दृप्त कृतास्त्रश्च महारथ ॥
कृती च चित्रयोधी च देशकालस्य कोविद
बहुनाऽत्र किमुक्तेन सक्षेपाच्छृणु पाण्डव २७
त्वत्सम त्वद्विशिष्ट वा कर्ण मन्ये महारथम्
परम यत्नमास्थाय त्वया वध्यो महाहवे ॥२८
तेजसा वन्हिसदृशो वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिम क्रोधे सिहसहननो बली ॥२९
अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्क सुदुर्जय ।
अभिमानी च शूरश्च प्रवीर प्रियदर्शन ॥३०

७२

प्रसाद्येति ॥ १ ॥ अष्टरत्निरित्यस्य विवरण महाबाहुर्व्यूढोरस्क इति। तथाहि सर्वस्य पुरुषस्य व्याममात्र दैर्ध्य तच्च पञ्चहस्त विंशत्यधिकशताङ्गुल रत्निस्त्वेकविंशत्यगुल । अष्टाना रत्नीना अष्टषष्ट्यधिक शत अगुलानि च भवन्ति आजानुबाहुपुरुषस्य व्याम अष्टरत्निमित भवति अष्टाचत्वारिंशदङ्गुला तत्र वृद्धि तत्रापि पञ्चमाशेन वक्षसि विशालता शेष असादारभ्य बाह्वोर्वृद्धिरिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

सर्वयोधगुणैर्युक्तो मित्राणामभयंकरः ।
सततं पाण्डवद्वेषी धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ ३१
सर्वैरवध्यो राधेयो देवैरपि सवासवैः
ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य जहि सूतजम् ।
देवैरपि हि संयत्तैर्बिभ्रद्भिर्मांसशोणितम् ।
अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥
दुरात्मानं पापवृत्तं नृशंसं
दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेयेषु नित्यम् ।
हीनस्वार्थं पाण्डवेयैर्विरोधे
हत्वा कर्णं निश्चितार्थो भवाद्य ॥३४
तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं
निष्कालिकं कालवशं नयाद्य ।
तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं
हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुरुष्व ॥ ३५

जानामि ते पार्थ वीर्यं यथाव-
द्दुर्वारणीयं च सुरासुरैश्च ।
सदाऽवजानाति हि पाण्डुपुत्रा-
नसौ दर्पात्सूतपुत्रो दुरात्मा ॥ ३६

आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः ।
तमद्य मूलं पापानां जहि सौतिं धनंजय ॥

खड्गजिह्वं धनुरास्यं शरदंष्ट्रं तरस्विनम् ।
दृप्तं पुरुषशार्दूल जहि कर्णं धनंजय ॥ ३८

अहं त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च ।
जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गमिव केसरी ॥ ३९

यस्य वीर्येण वीर्यं ते धार्तराष्ट्रोऽवमन्यते ।
तमद्य पार्थ संग्रामे कर्णं वैकर्तनं जहि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

संजय उवाच ।
ततः पुनरमेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
कृतसंकल्पमायान्तं वधे कर्णस्य भारत ॥ १
अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
विनाशस्यातिघोरस्य नरवारणवाजिनाम् ॥
भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह ।
अन्योन्यं समरं प्राप्य किंचिच्छेषा विशांपते
भूत्वा वै कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः ।
त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्धनि ॥
एते ते पृथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः ।
त्वां समासाद्य दुर्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः
पञ्चालैः पाण्डवैर्मत्स्यैः कारूषैश्चेदिभिः सह ।
त्वया गुप्तैरमित्रघ्नैः कृतः शत्रुगणक्षयः ॥ ६
को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे ।
अन्यत्र पाण्डवान्युद्धे त्वया गुप्तान्महारथान् ।
शक्तस्त्वं हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् ।
त्रीन् लोकान्समरे युक्तान्किं पुनः कौरवं बलम्
भगदत्तं च राजानं कोऽन्यः शक्तस्त्वया विना
जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्याद्वासवोपमः ॥९

तथेमां विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयाऽनघ ।
न शेकुः पार्थिवाः सर्वे चक्षुर्भिरपि वीक्षितुं
तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां त्वया रणे ।
धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ
को हि शक्तो रणे पार्थ भारतानां महारथौ
भीष्मद्रोणौ युधा जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ॥
को हि शान्तनवं भीष्मं द्रोणं वैकर्तनं कृपम्
द्रौणिं च सौमदत्तिं च कृतवर्माणमेव च ॥१३
सैन्धवं मद्रराजानं राजानं च सुयोधनम् ।
वीरान् कृतास्त्रान् समरे सर्वानेवानिवर्तिनः
अक्षौहिणीपतीनुग्रान्संहतान् युद्धदुर्मदान् ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्तः पुमानिह ॥ १५
श्रेण्यश्च बहुलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्वरथद्विपाः
नानाजनपदाश्चोग्राः क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥
गोवासदासमीयानां
वसातीनां च भारत ।
प्राच्यानां वाटधानानां
भोजानां चाभिमानिनाम् ॥ १७

निष्कालिकं निर्गतः कालयिता जेतास्येति तम् ॥ ३५ ॥
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

तत इति ॥ १ ॥

उदीर्णाश्वगजा सेना सर्वक्षत्रस्य भारत ।
त्वा समासाद्य निधन गता भीम च भारत१८
उग्राश्च भीमकर्माणस्तुषारा यवना खशा ।
दार्वाभिसारा दरदा शका माठरतङ्गणा ॥
आन्ध्रकाश्च पुलिंदाश्च किराताश्चोग्रविक्रमा
म्लेच्छाश्च पर्वतीयाश्च सागरानूपवासिन ॥
सरम्भिणो युद्धशौण्डा बलिनो दण्डपाणय ।
एते सुयोधनस्यार्थे सरब्धा कुरुभि सह ॥
न शक्या युधि निर्जेतु त्वदन्येन परतप ।
धार्तराष्ट्रमुदग्र हि व्यूढ दृष्ट्वा महद्बलम् ॥२२
यदि त्व न भवेस्त्राता प्रतीयात्को नु मानव
तत्सागरमिवोद्भूत रजसा सवृत बलम् ॥२३
विदार्य पाण्डवै क्रुद्धैस्त्वया गुप्तैर्हत विभो।
मागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महाबल ॥२४
अद्य सप्तैव चाहानि हत सख्येऽभिमन्युना।
ततो दशसहस्राणि गजाना भीमकर्मणाम् ॥
जघान गदया भीमस्तस्य राज्ञ परिच्छदम् ।
ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च शतशो बलात्
तदेव समरे पार्थ वर्तमाने महाभये ।
भमिसेन समासाद्य त्वा च पाडव कौरवा
सवाजिरथमातङ्गा मृत्युलोकमितो गता ।
तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवै ॥२८
भीष्म प्रासृजदुग्राणि
शरजालानि मारिष ।
स चेदिकाशिपञ्चालान्
करूषान् मत्स्यकेकयान् ॥ २९
शरै प्रच्छाद्य निधनमनयत्परमास्त्रवित् ।
तस्य चापच्युतैर्बाणै परदेहविदारणै ॥
पूर्णमाकाशमभवद्रुक्मपुङ्खैरजिह्मगै ।
हन्याद्रथसहस्राणि एकैकेनैव मुष्टिना ॥ ३१
लक्ष नरद्विपान्हत्वा समेतान्समहाबलान् ।
गत्या दशम्या ते गत्वा जघ्नुर्वाजिरथद्विपान्
हित्वा नवगतीर्दुष्टा स बाणानाहवेऽत्यजत्।
दिनानि दश भीष्मेण निघ्नता तावकं बलम्
शून्या कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिन
दर्शयित्वाऽऽत्मनो रूप रुद्रोपेन्द्रसम युधि॥
पाण्डवानामनीकानि प्रगृह्यासौ व्यशातयत्
विनिघ्नन्पृथिवीपालाश्चेदिपञ्चालकेकयान् ॥
अदहत्पाण्डवीं सेना रथाश्वगजसकुलाम् ।
मज्जन्तमप्लवे मन्दमुज्जिहीर्षु सुयोधनम् ॥
तथा चरन्त समरे तपन्तमिव भास्करम् ।
पदातिकोटिसाहस्रा प्रवरायुधपाणय ॥
न शकु सृञ्जया द्रष्टु तथैवान्ये महीक्षित ।
विचरन्त तथा त तु सग्रामे जितकाशिनम्३८
सर्वोद्यमेन महता पाण्डवान्समभिद्रवत् ।
स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान्सृञ्जयानपि३९
एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागत ।
त शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महाव्रतम्
जघान पुरुषव्याघ्र शरै सन्नतपर्वभि ।
स एष पतित शेते शरतल्पे पितामह ॥४१
त्वा प्राप्य पुरुषव्याघ्र वृत्र प्राप्येव वासवम्।
द्रोण पञ्चदिनान्युग्रो विधम्य रिपुवाहिनीम्
कृत्वा व्यूहमभेद्य च पातयित्वा महारथान्।
जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षा महारथ ॥ ४३
अन्तकप्रतिमश्चोग्रो रात्रियुद्धेऽदहत्प्रजा ।
दग्ध्वा योधाञ्छरैर्वीरो भारद्वाज प्रतापवान्
धृष्टद्युम्न समासाद्य स गत परमा गतिम् ।
यदि वाऽद्य भवान्युद्धे सूतपुत्रमुखान्रथान् ४५
नावारयिष्य सग्रामे न स्म द्रोणो व्यनक्ष्यत्।
भवता तु बल सर्व धार्तराष्ट्रस्य वारितम् ४६
ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्षतेन धनञ्जय ।
एव वा को रणे कुर्यात्त्वदन्य क्षत्रियो युधि
यादृश ते कृत पार्थ जयद्रथवध प्रति ।
निवार्य सेना महती हत्वा शूराश्च पार्थिवान्
निहत सैन्धवो राजा त्वयाऽस्त्रबलतेजसा।
आश्चर्य सिन्धुराजस्य वध जानन्ति पार्थिवा
अनाश्चर्य हि तत्त्वत्तस्त्व हि पार्थ महारथ ।
त्वा हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ॥
नश्यमानमह युक्त मन्येयमिति मे मति
सेय पार्थचमूर्घोरा धार्तराष्ट्रस्य सयुगे ५१
हतसर्वस्ववीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा हतौ ।
शीर्णप्रवरयोधाऽद्य हतवाजिरथद्विपा ॥ ५२
हीना सूर्येन्दुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभाति भारती ।
विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनेय भीमविक्रम ५३

यदि त्व त्राता न भवेस्तर्हि तद्धार्तराष्ट्र बल कोऽनुप्रतीयादिति सबध ॥ २३ ॥ **त्वा हीति** । क्षणेन सर्व भस्माकर्तु समर्थ त्वा प्राप्य एकाहान्नश्यमान क्षत्र युक्त बलवत्तर मन्येय जानीया क्षणेन नाश्यमपि पूर्णैकाहपर्यत स्थायित्वादिति भाव । सार्ध ॥ ५० ॥

आसुरीव पुरा सेना शक्रस्येव पराक्रमै ।
तेषा हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथा ५४
अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिप कृप ।
तास्त्वमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥
हतामित्र प्रयच्छोर्वी राज्ञे सद्वीपपत्तनाम् ।
साकाशजलपाताला सपर्वतमहावनाम् ५६
प्राप्नोत्वमितवीर्यश्रीरद्य पार्थो वसुधराम् ।
एता पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् ॥
प्रयच्छ मेदिनी राज्ञे शक्रायैव हरिर्यथा ।
अद्य मोदन्तु पञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
विष्णुना निहतेष्वेव दानवेयेषु देवता ॥५८
यदि वा द्विपदा श्रेष्ठ द्रोण मानयतो गुरुम् ।
अश्वत्थाम्नि कृपा तेऽस्ति कृपे वाचार्यगौरवात्
अत्यन्तापचितान्बन्धून्मानयन्मातृबाधवान्
कृतवर्माणमासाद्य न नेष्यसि यमक्षयम् ६०
भ्रातर मातुरासाद्य शल्य मद्रजनाधिपम् ।
यदि त्वमरविन्दाक्ष दयावान्न जिघाससि६१
इम पापमति क्षुद्रमत्यन्त पाण्डवान्प्रति ।
कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याशु निशितै शरै ॥६२
एतत्ते सुकृत कर्म नात्र किंचन युज्यते ।
वयमप्यनुजानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥
दहने यत्सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ ।
द्यूतार्थे यच्च युष्मासु प्रावर्तत सुयोधन ॥६४
तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा
कर्णो वै मूलमित्युत ।
कर्णाद्धि मन्यते त्राण
नित्यमेव सुयोधन ॥ ६५
ततो मामपि सरब्धो निग्रहीतु प्रचक्रमे ।
स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद ६६
कर्ण पार्थान् रणे सर्वान्विजेष्यति न सशय
कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विग्रह ६७
रोचितो भवता सार्ध जानताऽपि बल तव
कर्णो हि भाषते नित्यमहं पार्थान्समागतान्
वासुदेव च दाशार्ह विजेष्यामि महारथम् ।
प्रोत्साहयन्दुरात्मान धार्तराष्ट्र सुदुर्मतिम्६९
समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ।
यच्च युष्मासु पाप वै धार्तराष्ट्र प्रयुक्तवान् ॥
तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्ण पापमतिर्मुखम् ।
यच्च तद्धार्तराष्ट्रस्य क्रूरै षड्भिर्महारथै ॥ ७१
अपश्य निहत वीर सौभद्रमृषभेक्षणम् ।
द्रोणद्रौणिकृपान्वीरान्कर्षयन्त नरर्षभान्७२
निर्मनुष्याश्च मातगान्विरथाश्च महारथान् ।
व्यश्वारोहाश्च तुरगान्पत्तीन्व्यायुधजीविन
कुर्वन्तमृषभस्कध कुरुवृष्णियशस्करम् ।
विधमन्तमनीकानि व्यथयन्त महारथान् ७४
मनुष्यवाजिमातङ्गान्प्राहिण्वन्त यमक्षयम् ।
शरै सौभद्रमायान्त दहन्तमिव वाहिनीम् ॥
तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ।
यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो
अशक्नुवश्चाभिमन्यो कर्ण स्थातु रणेऽग्रत ।
सौभद्रशरनिर्भिन्नो विसज्ञ शोणितोक्षित ॥
नि श्वसन्क्रोधसदीप्तो विमुख सायकार्दित
अपयानकृतोत्साहो निराशश्चापि जीविते॥
तस्थौ सुविह्वल सख्ये प्रहारजनितश्रम ।
अथ द्रोणस्य समरे तत्कालसदृश तदा ॥
श्रुत्वा कर्णो वच क्रूर ततश्चिच्छेद कार्मुकम्
ततश्छिन्नायुध तेन रणे पञ्च महारथा ॥८१
त चैव निकृतिप्रज्ञा प्राहरञ्छरवृष्टिभि ।
तस्मिन्विनिहते वीरे सर्वेषा दु खमाविशत्
प्राहसत्स तु दुष्टात्मा कर्ण स च सुयोधन
यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णा सभाया परुष वच
प्रमुखे पाण्डवेयाना कुरूणा च नृशसवत् ।
विनष्टा पाण्डवा कृष्णे शाश्वत नरक गता
पतिमन्य पृथुश्रोणि वृणीष्व मृदुभाषिणि ।
एषा त्व धृतराष्ट्रस्य दासीभूता निवेशनम्॥
प्रविशारालपक्ष्माक्षि न सन्ति पतयस्तव ।
न पाण्डवा प्रभवन्ति तव कृष्णे कथञ्चन ॥
दासभार्या च पाञ्चालि स्वय दासी च शोभने
अद्य दुर्योधनो ह्येक पृथिव्या नृपति स्मृत
सर्वे चास्य महीपाला योगक्षेममुपासते ।
पश्येदानीं यथा भद्रे विनष्टा पाण्डवा सम
अन्योन्य समुदीक्षन्ते धार्तराष्ट्रस्य तेजसा ।
व्यक्त षण्ढतिला ह्येते न पुरेव निमज्जिता ॥
प्रेष्यवच्चापि राजानमुपस्थास्यन्ति कौरवम्
इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मति ॥ ८९
पाप पापवच कर्ण शृण्वतस्तव भारत ।
अद्य पापस्य तद्वाक्य सुवर्णविकृता शरा ॥
शमयन्तु शिलाधौता
स्त्वयास्ता जीवितच्छिद ।
यानि चान्यानि दुष्टात्मा
पापानि कृतवास्त्वयि ॥ ९१

तान्यद्य जीवित चास्य शमयन्तु शरास्तव।
गाण्डीवप्रहितान्घोरानद्य गात्रै स्पृशञ्छरान्
कर्ण स्मरतु दुष्टात्मा वचन द्रोणभीष्मयो ॥
सुवर्णपुङ्खा नाराचा शत्रुघ्ना वैद्युतप्रभा ॥
त्वयाऽस्तास्तस्य वर्माणि
भित्त्वा पास्यन्ति शोणितम् ।
उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्ता
मर्म भित्त्वा महाशरा ॥ ९४
अद्य कर्ण महावेगा
प्रेषयन्तु यमक्षयम् ।
अद्य हाहाकृता दीना
विषण्णास्त्वच्छरार्दिता ॥ ९५
प्रपतन्त रथात्कर्ण पश्यन्तु वसुधाधिपा ।
अद्य शोणितसमग्न शयान पतित भुवि ।
अपविद्धायुध कर्ण दीना पश्यन्तु बान्धवा
हस्तिकक्षो महानस्य भल्लेनोन्मथितस्त्वया ।
प्रकम्पमान पततु भूमावपि रथध्वज ॥ ९७
त्वया शरशतैश्छिन्न रथ हेमविभूषितम् ।
हतयोधाश्वमुत्सृज्य भीत शल्य पलायताम्
त्व चेत्कर्णसुत पार्थ सूतपुत्रस्य पश्यत ।
प्रतिज्ञावारणार्थाय निहनिष्यसि सायकै ॥
हत कर्णस्तु त दृष्ट्वा प्रिय पुत्र दुरात्मवान्।
स्मरता द्रोणभीष्माभ्या वच क्षत्तुश्च मानद
तत सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरथि त्वया ।
निराशो जीविते त्वद्य राज्ये चैव भवत्वरि
एते द्रवन्ति पञ्चाला वध्यमाना शितै शरै
कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुज्जिहीर्षव ॥ १०२
पञ्चालान् द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
धृष्टद्युम्नतनूजाश्च शतानीक च नाकुलिम् ॥
नकुल सहदेव च दुर्मुख जनमेजयम् ।
सुधर्माण सात्यकिं च विद्धि कर्णवश गतान्
अभ्याहताना कर्णेन पञ्चालानामसौ रणे ।
श्रूयते निनदो घोरस्त्वद्बन्धूना परतप ॥
न त्वेव भीता पञ्चाला
कथचित्स्यु पराङ्मुखा ।
न हि मृत्यु महेष्वासा
गणयन्ति महारणे ॥
य एक पाण्डवी सेना शरौघै समवेष्टयत् ।
त समासाद्य पञ्चाला भीष्मान्नासन्पराङ्मुखा
ते कथ कर्णमासाद्य विद्रवेयुर्महारथा ।

यस्त्वेक सर्वपञ्चालानहन्यहनि नाशयन् ॥
कालवच्चरते वीर पञ्चालाना रथव्रजे ।
तमप्यासाद्य समरे मित्रार्थे मित्रवत्सल ॥
तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुरु सर्वधनुष्मताम् ।
निर्दहन्त च समरे दुर्धर्ष द्रोणमोजसा ११०
ते नित्यमुदिता जेतु
मृधे शत्रूनरिंदम ।
न जात्वाधिरथेर्भीता
पञ्चाला स्यु पराङ्मुखा ॥ १११
तेषामापतता शूर पञ्चालाना तरस्विनाम् ।
आदत्तासून्शरै कर्ण पतङ्गानामिवानल ॥
एते द्रवन्ति पञ्चाला द्राव्यन्ते योधिभिर्ध्रुवम्
कर्णेन भरतश्रेष्ठ पश्य पश्य तथाकृतान् ११३
तास्तथाऽभिमुखान्वीरा
न्मित्रार्थे त्यक्तजीवितान् ।
क्षय नयति राधेय
पञ्चालाञ्छतशो रणे ॥ ११४
तद्भारत महेष्वासानगाधे मज्जतोऽप्लवे ।
कर्णार्णवे प्लवो भूत्वा पञ्चालांस्त्रातुमर्हसि ११५
अस्त्र हि रामात्कर्णेन भार्गवादृषिसत्तमात् ।
यदुपात्त महाघोर तस्य रूपमुदीर्यते ॥ १६
तापन सर्वसैन्याना घोररूप सुदारुणम् ।
समावृत्य महासेना ज्वलन्त स्वेन तेजसा ॥
एते चरन्ति सग्रामे कर्णचापच्युता शरा ।
भ्रमराणामिव व्रातास्तापयन्ति स्म तावकान्
एते द्रवन्ति पञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत ।
कर्णास्त्र समरे प्राप्य दुर्निवार्यमनात्मभि १९
एष भीमो दृढक्रोधो वृत पार्थ समन्तत ।
सृञ्जयैर्योधयन्कर्ण पीड्यते निशितै शरै ॥
पाण्डवान्सृञ्जयाश्चैव पञ्चालाश्चैव भारत ।
हन्यादुपेक्षित कर्णो रोगो देहमिवागत २१
नान्य त्वत्तो हि पश्यामि योध यौधिष्ठिरे बले
य समासाद्य राधेय स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहम् ।
तमद्य निशितैर्बाणैर्विनिहत्य नरर्षभ ।
यथाप्रतिज्ञ पार्थ त्व कृत्वा कीर्तिमवाप्नुहि ॥
त्व हि शक्तो रणे जेतु सकर्णानपि कौरवान्
नान्यो युधि युधा श्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २४

एतत्कृत्वा महत्कर्म हत्वा कर्ण महारथम् । कृतार्थ सफल पार्थ सुखी भव नरोत्तम ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृ[illegible]
[illegible] ॥७३॥

७४

सञ्जय उवाच ।

स केशवस्य बीभत्सु श्रुत्वा भारत भाषितम्
विशोक सम्प्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत ॥ १
ततो ज्यामभिमृज्याशु
व्याक्षिपद्गाण्डिव धनु ।
दध्रे कर्णविनाशाय
केशव चाभ्यभाषत ॥ २
त्वया नाथेन गोविन्द ध्रुव एव जयो मम ।
प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्व लोके भूतभविष्यकृत
त्वत्सहायो ह्यह कृष्ण
त्रींल्लोकान्वै समागतान् ।
प्रापयेय पर लोक
किमु कर्ण महाहवे ॥ ४
पश्यामि द्रवतीं सेना पञ्चालाना जनार्दन ।
पश्यामि कर्ण समरे विचरन्तमभीतवत् ॥३
भार्गवास्त्र च पश्यामि ज्वलन्त कृष्ण सर्वश
सृष्ट कर्णेन वार्ष्णेय शक्रेणेव यथाऽशनिम् ६
अय खलु स सग्रामो यत्र कर्ण मया हतम् ।
कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
अद्य कृष्ण विकर्णा मे
कर्ण नेष्यन्ति मृत्यवे ।
गाण्डीवमुक्ता. क्षिण्वन्तो
मम हस्तप्रचोदिता ॥ ८
अद्य राजा धृतराष्ट्र स्वा बुद्धिमवमस्यते ।
दुर्योधनमराज्यार्ह यया राज्येऽभ्यषेचयत् ॥९
अद्य राज्यात्सुखाच्चैव श्रियो राष्ट्रात्तथा पुरात्
पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ॥
गुणवन्त हि यो द्वेष्टि निर्गुण कुरुते प्रभुम् ।
स शोचति नृप कृष्ण क्षिप्रमेवागते क्षये ॥

यथा च पुरुष. कश्चिच्छित्त्वा चाम्रवण महत्
फल दृष्ट्वा भृश दु खी भविष्यति जनार्दन ।
सूतपुत्रे हते त्वद्य निराशो भविता प्रभु ॥१२
अद्य दुर्योधनो राज्याज्जीविताच्च निराशक
भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्य ब्रवीमि ते ॥
अद्य दृष्ट्वा मया कर्ण शरैर्विशकलीकृतम् ।
स्मरता तव वाक्यानि शम प्रति जनेश्वर.
अद्यासौ सौबल कृष्ण
ग्लहाञ्जानातु वै शरान् ।
दुरोदर च गाण्डीव
मण्डल च रथ प्रति ॥ १५
अद्य कुन्तीसुतस्याह दृढ राज्ञः प्रजागरम् ।
व्यपनेष्यामि गोविन्द हत्वा कर्ण शितैः शरै.
अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया ।
सुप्रहृष्टमना प्रीतश्चिर सुखमवाप्स्यति ॥ १७
अद्य चाहमनाधृष्य केशवाप्रतिम शरम् ।
उत्स्रक्ष्यामीह य कर्ण जीविताद्भ्रशयिष्यति
यस्य चैतद्व्रत मह्य वधे किल दुरात्मन ।
पादौ न धावये तावद्यावद्धन्या न फाल्गुनम्
मृषा कृत्वा व्रत तस्य पापस्य मधुसूदन ।
पातयिष्ये रथात्काय शरै सन्नतपर्वभि ॥
योऽसौ रणे नर नान्य पृथिव्यामनुमन्यते ।
तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमि पास्यति शोणितम्
'अपतिर्ह्यसि कृष्णे'-ति सूतपुत्रो यदब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमते कर्ण श्लाघमान स्वकान् गुणान्
अनृत तत्करिष्यन्ति मामका निशिता शरा
आशीविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणित
मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतत्विष ।
गाण्डीवसृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमा गतिं

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

स केशवस्येति ॥ १ ॥ ज्वलन्त पुस्त्वमार्षम् ॥ ६ स्मरता स्मरतु ॥ १४ ॥ मडल द्यूते शारीस्थापनपट्ट दुरोदर पाशम् ॥ १५ ॥

अद्य तप्स्यति राधेय पाञ्चाली यत्तदाब्रवीत
सभामध्ये वच क्रूर कुत्सयन्पाण्डवान्प्रति ॥
ये वै षण्ढतिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते तिला
हते वैकर्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ॥ २६
अह व पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यदब्रवीत
धृतराष्ट्रसुतान्कर्ण श्लाघमानोत्मनो गुणान्।
अनृत तत्करिष्यन्ति मामका निशिता शरा
उद्योग पाण्डुपुत्राणा समाप्तिमुपयास्यति ।
हन्ताह पाण्डवान्सर्वान्सपुत्रानिति योब्रवीत
तमद्य कर्ण हन्तास्मि मिषता सर्वधन्विनाम्
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रो महामना
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान् दुरात्मवान्
हत्वाऽह कर्णमाजौ हि तोषयिष्यामि भ्रातर

शरान्नानाविधान्मुक्त्वा
त्रासयिष्यामि शात्रवान् ।
आकर्णमुक्तैरिषुभि
र्यमराष्ट्रविवर्धनै ॥ ३१

भूमिशोभा करिष्यामि पातितै रथकुञ्जरै ।
तत्राह वै महासख्ये सपत्न युद्धदुर्मदम् ॥ ३२
अद्य कर्णमह घोर सूदयिष्यामि सायकै ।
अद्य कर्णे हते कृष्ण धार्तराष्ट्रा सराजका
विद्रवन्तु दिशो भीता सिहत्रस्ता मृगा इव
अद्य दुर्योधनो राजा आत्मान चानुशोचता
हते कर्णे मया सख्ये सपुत्रे ससुहृज्जने ।
अद्य कर्ण हत दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षण ॥३५
जानातु मा रणे कृष्ण प्रवर सर्वधन्विनाम् ।
सपुत्रपौत्र सामात्य सभृत्य च निराशषम् ॥
अद्य राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्र जनेश्वरम् ।
अद्य कर्णस्य चक्राङ्का क्रव्यादाश्च पृथग्विधा
शरैश्छिन्नानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव
अद्य राधासुतस्याह सग्रामे मधुसूदन ॥ ३८
शिरश्छेत्स्यामि कर्णस्य मिषता सर्वधन्विना
अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च क्षुरैश्च मधुसूदन ॥ ३९
रणे छेत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मन
अद्य राजा महत्कृच्छ्र सन्त्यक्ष्यति युधिष्ठिर
सताप मानस वीरश्चिरसभृतमात्मन ।
अद्य केशव राधेयमह हत्वा सबान्धवम् ॥
नन्दयिष्यामि राजान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि ॥
हन्ता ज्वलनसकाशै शरै सर्पविषोपमै ।
अद्याह हेमकवचैराबद्धमणिकुण्डलै ॥ ४३
संस्तारिष्यामि गोविन्द वसुधा वसुधाधिपै
अद्याभिमन्यो शत्रूणा सर्वेषा मधुसूदन ॥४४

प्रमथिष्यामि गात्राणि
शिरासि च शितै शरै ।
अद्य निर्धार्तराष्ट्रा च
भ्रात्रे दास्यामि मेदिनीम् ॥ ४५

निरर्जुना वा पृथिवी केशवानुचरिष्यसि ।
अद्याहमनृण कृष्ण भविष्यामि धनुर्भृताम् ॥
कोपस्य च कुरूणा च शराणा गाडिवस्य च
अद्य दु खमह मोक्ष्ये त्रयोदशसमार्जितम् ॥
हत्वा कर्ण रणे कृष्ण शम्बर मघवानिव ।
अद्य कर्णे हते युद्धे सोमकाना महारथा ॥
कृत कार्यं च मन्यन्ता मित्रकार्येप्सवो युधि
मम चैव कथ प्रीति शैनेयस्याद्य माधव ॥
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके ।
अह हत्वा रणे कर्ण पुत्र चास्य महारथम् ॥

प्रीति दास्यामि भीमस्य
यमयो सात्यकस्य च ।
धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्या
पञ्चालाना च माधव ॥ ५१

अद्यानृण्य गमिष्यामि हत्वा कर्ण महाहवे ।
अद्य पश्यन्तु सग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ॥ ५२
युध्यन्त कौरवान्सख्ये घातयन्त च सूतजम्
भवत्सकाशे वक्ष्ये च पुनरेवात्मसस्तवम् ५३

धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके
पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्य ।
को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति क्षमावा-
स्तथा क्रोधे सदृशोऽन्यो न मेऽस्ति
अह धनुष्मान्ससुरासुराश्च
सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि ।
स्वबाहुवीर्यादभिमये पराभव
मत्पौरुष विद्धि पर परेभ्य ॥ ५५
शरार्चिषा गाण्डिवेनाहमेक
सर्वान्कुरून्बाह्लिकाश्चाभिहत्य ।
हिमात्यये कक्षगतो यथाग्नि-
स्तथा दहेय सगणान्प्रसह्य ॥ ५६
पाणौ पृषत्का लिखिता ममैते
धनुश्च दिव्य वितत सबाणम् ।
*पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च
न मादृश युद्धगत जयन्ति ॥ ५७

* रथध्वजचिन्हाङ्कितौ पादावित्यर्थ ।

इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीर
क्षिप्र रिपुघ्न क्षतजोपमाक्ष ।
भीम मुमुक्षु समरे प्रयात
कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीर्षु ५८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनवाक्ये
चतु सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७४ ॥

७५

धृतराष्ट्र उवाच ।
समागमे पाण्डवसृञ्जयाना
महाभये मामकानामगाधे ।
धनञ्जये तात रणाय याते
कर्णेन तद्युद्धमथोऽत्र कीदृक् ॥ १
सञ्जय उवाच ।
तेषामनीकानि बृहद्ध्वजानि
रणे समृद्धानि समागतानि ।
गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि
नादैर्यथा मेघगणास्तपान्ते ॥ २
महागजाभ्राकुलमस्त्रतोय
वादित्रनेमीतलशब्दवच्च ।
हिरण्यचित्रायुधविद्युत च
शरासिनाराचमहास्त्रधारम् ॥ ३
तद्भीमवेग रुधिरौघवाहि
खड्गाकुल क्षत्रियजीवघाति ।
अनार्तव क्रूरमनिष्टवर्ष
बभूव तत्सहरण प्रजानाम् ॥ ४
एक रथ सपरिवार्य मृत्यु
नयन्त्यनेके च रथा समेता ।
एकस्तथैक रथिन रथाग्र्या-
स्तथा रथश्चापि रथाननेकान् ॥ ५
रथससूत सहय च कश्चि-
त्कश्चिद्रथी मृत्युवश निनाय ।
निनाय चाप्येकगजेन कश्चि-
द्रथान्बहून् मृत्युवशे तथाऽश्वान् ६
रथान्ससूतान् सहयान्गजाश्च
सर्वानरीन्मृत्युवश शरौघै ।
निघ्ने हयाश्चैव तथा ससादीन्
पदातिसङ्घाश्च तथैव पार्थ ॥ ७
कृप शिखण्डी च रणे समेतौ
दुर्योधन सात्यकिरध्यगच्छत् ।
श्रुतश्रवा द्रोणपुत्रेण सार्ध
युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्धम् ॥ ८
कर्णस्य पुत्र तु रथी सुषेण
समागत सृञ्जयश्चोत्तमौजा ।
गान्धारराज सहदेव क्षुधार्तो
महर्षभ सिंह इवाभ्यधावत् ॥ ९
शतानीको नाकुलि कर्णपुत्र
युवा युवान वृषसेन शरौघै ।
समार्पयत्कर्णपुत्रश्च शूर
पाञ्चालेय शरवर्षैरनेकै ॥ १०
रथर्षभ कृतवर्माणमार्छ-
न्माद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधी ।
पञ्चालानामधिपो याज्ञसेनि
सेनापति कर्णमार्छत्ससैन्यम् ॥ ११
दु शासनो भारत भारती च
ससप्तकाना पृतना समृद्धा ।
भीम रणे शस्त्रभृता वरिष्ठ
भीम समार्छत्तमसह्यवेगम् ॥ १२
कर्णात्मज तत्र जघान वीर-
स्तथाऽच्छिनच्चोत्तमौजा प्रसह्य ।
तस्योत्तमाङ्ग निपपात भूमौ
निनादयद्गा निनदेन ख च ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतु सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७४ ॥

७५

समागमे इति । समागमे कर्णेन सह कीदृग्युद्धमभूदिति शेष ॥१॥ पाचालेय पाचालीतनय नाकुलिम् ॥१०

सुषेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां
विलोक्य कर्णोऽथ तदार्तरूपः ।
क्रोधाद्भयास्तस्य रथं ध्वजं च
बाणैः सुधारैर्निशितैरकृन्तत् ॥ १४
स तूत्तमौजा निशितैः पृषत्कै-
र्विद्ध्वाथ खड्गेन च भास्वरेण ।
पार्ष्णिग्रहांश्चैव कृपस्य हत्वा
शिखण्डिवाहं स ततोऽध्यरोहत् १५
कृपं तु दृष्ट्वा विरथं रथस्थो
नैच्छच्छरैस्ताडयितुं शिखण्डी ।
तं द्रौणिरावार्य रथं कृपस्य
समुज्जह्रे पङ्कगतां यथा गाम् ॥ १६
हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कै-
स्तवात्मजानामनिलात्मजो वै ।
अतापयत्सैन्यमतीव भीमः
काले शुचौ मध्यगतो यथाऽर्कः १७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलद्वन्द्वयुद्धे
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

सञ्जय उवाच ।
अथ त्विदानीं तुमुले विमर्दे
द्विषद्भिरेको बहुभिः समावृतः ।
महारणे सारथिमित्युवाच
भीमश्चमूं वाहय धार्तराष्ट्रीम् ॥ १
त्वं सारथे याहि जवेन वाहै-
र्नयाम्येतान्धार्तराष्ट्रान् यमाय ।
सञ्चोदितो भीमसेनेन चैव
स सारथिः पुत्रबलं त्वदीयम् ॥ २
प्रायात्ततः सत्वरमुग्रवेगो
यतो भीमस्तद्बलं गन्तुमैच्छत् ।
ततोऽपरे नागरथाश्वपत्तिभिः
प्रत्युद्ययुस्तं कुरवः समन्तात् ॥ ३
भीमस्य वाहाग्र्यमुदारवेगं
समन्ततो बाणगणैर्निजघ्नुः ।
ततः शरानापततो महात्मा
चिच्छेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ४
ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा
द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निकृत्ताः ।
ततो राजन्नागरथाश्वयूनां
भीमाहतानां वरराजमध्ये ॥ ५
घोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र
वज्राहतानामिव पर्वतानाम् ।
ते वध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या
निर्भिद्यतो भीमशरप्रवेकैः ॥ ६
भीमं समन्तात्समरेऽभ्यरोहन्
वृक्षं शकुन्ता इव पुष्पहेतोः ।
ततोऽभियाते तव सैन्ये स भीमः
प्रादुश्चक्रे वेगमनन्तवेगः ॥ ७
यथाऽन्तकाले क्षपयन्दिधक्षु-
र्भूतान्तकृत्काल इवात्तदण्डः ।
तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं
नाशक्नुवन्वारयितुं त्वदीयाः ॥ ८
व्यात्ताननस्यापततो यथैव
कालस्य काले हरतः प्रजा वै ।
ततो बलं भारत भारतानां
प्रदह्यमानं समरे महात्मना ॥ ९
भीतं दिशोऽकीर्यत भीमनुन्नं
महानिलेनाभ्रगणा यथैव ।
ततो धीमान्सारथिमब्रवीद्बली
स भीमसेनः पुनरेव हृष्टः ॥ १०
सूताभिजानीहि स्वकान्परान्वा
रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् ।
युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चि-
न्मा सैन्यं स्वं छादयिष्ये पृषत्कैः ११

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

अथेति ॥ १ ॥

अरीन्विशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो
रथो ध्वजाग्राणि धुनोति मे भृशम्
राजाऽऽतुरो नागमद्यत्किरीटी
बहूनि दु खान्यभियातोऽस्मि सूत ॥
एतद् ख सारथे धर्मराजो
यन्मा हित्वा यातवाञ्शत्रुमध्ये ।
नैन जीव नाद्य जानाम्यजीव
बीभत्सु वा तन्ममाद्यातिदु खम् १३
सोऽह द्विषत्सैन्यमुदग्रकल्प
विनाशयिष्ये परमप्रतीत ।
एतन्निहत्याजिमध्ये समेत
प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाऽद्य १४
सर्वास्तूणान्सायकानामवेक्ष्य
किं शिष्ट स्यात्सायकाना रथे मे ।
का वा जाति किं प्रमाण च तेषा
ज्ञात्वा व्यक्त तत्समाचक्ष्व सूत १५

विशोक उवाच ।

षण्मार्गणानामयुतानि वीर
क्षुराश्च भल्लाश्च तथाऽयुताख्या ।
नाराचाना द्वे सहस्रे च वीर
त्रीण्येव च प्रदराणा स्म पार्थ ॥ १६
अस्त्यायुध पाण्डवेयावशिष्ट
न यद्वहेच्छकट षङ्गवीयम् ।
एतद्विद्वन्मुञ्च सहस्रशोऽपि
गदासिबाहुद्रविण च तेऽस्ति ॥ १७
प्रासाश्च मुद्गरा शक्तयस्तोमराश्च
मा भैषीस्त्व संक्षयादायुधानाम्॥१८

भीमसेन उवाच ।

सूताद्यैन पश्य भीमप्रयुक्तै
सच्छिन्दद्भि पार्थिवाना सुवेगै ।
छन्न बाणैराहव घोररूप
नष्टादित्य मृत्युलोकेन तुल्यम् ॥ १९
अद्यैतद्वै विदित पार्थिवाना
भविष्यति ह्याकुमार च सूत ।
निमग्नो वा समरे भीमसेन
एक कुरून्वा समरे व्यजैषीत् ॥ २०
सर्वे सख्ये कुरवो निष्पतन्तु
मा वा लोका कीर्तयन्त्वाकुमारम्
सर्वानेकस्तानह पातयिष्ये
ते वा सर्वे भीमसेन तुदन्तु ॥ २१
आशास्तार कर्म चाप्युत्तम ये
तन्मे देवा केवल साधयन्तु ।
आयात्विहाद्यार्जुन शत्रुघाती
शक्रस्तूर्ण यज्ञ इवोपहूत ॥ २२
ईक्षस्वैता भारतीं दीर्यमाणा-
मेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्रा ।
व्यक्तं धीमान्सव्यसाची नराग्र्य
सैन्य ह्येतच्छादयत्याशु बाणै ॥ २३
पश्य ध्वजाश्च द्रवतो विशोक
नागान् हयान्पत्तिसघाश्च सख्ये ।
रथान्विकीर्णाञ्शरशक्तिताडितान्
पश्यस्वैतान् रथिनश्चैव सूत ॥ २४
आपूर्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्ण
सेना ह्यसौ सुभृश हन्यमाना ।
धनञ्जयस्याशनितुल्यवेगै-
र्ग्रस्ता शरै काञ्चनबर्हिजालै ॥ २५
एते द्रवन्ति स्म रथाश्वनागा
पदातिसङ्घानतिमर्दयन्त ।
सम्मुह्यमाना कौरवा सर्व एव
द्रवन्ति नागा इव दाहभीता ॥ २६
हाहाकृताश्चैव रणे विशोक
मुञ्चन्ति नादान्विपुलान्गजेन्द्रा ॥

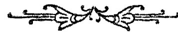
विशोक उवाच ।

किं भीम नैन त्वमिहाश्रृणोषि
विस्फारित गाण्डिवस्यातिघोरम् ।
क्रुद्धेन पार्थेन विकृष्यतोऽद्य
कच्चिन्नेमौ तव कर्णौ विनष्टौ ॥ २८
सर्वे कामा पाण्डव ते समृद्धा
कपिर्ह्यसौ दृश्यते हस्तिसैन्ये ।
नीलाद्घनाद्विद्युतमुच्चरन्ती
तथा पश्य विस्फुरन्ती धनुर्ज्याम् ॥
कपिर्ह्यसौ वीक्षते सर्वतो वै
ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य ।
वित्रासयन् रिपुसङ्घान्विमर्दे
बिभेम्यस्मादात्मनैवाभिवीक्ष्य ॥ ३०

प्रदरा बाणविशेषा ॥ १६ ॥

विभ्राजते चातिमात्र किरीट
विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य ।
दिवाकराभो मणिरेष दिव्यो
विभ्राजते चैव किरीटसस्थ ॥ ३१
पार्श्वे भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाश
पश्यस्व शङ्ख देवदत्त सुघोषम् ।
अभीषुहस्तस्य जनार्दनस्य
विगाहमानस्य चमू परेषाम् ॥ ३२
रविप्रभ वज्रनाभ क्षुरान्त
पार्श्वे स्थित पश्य जनार्दनस्य ।
चक्र यशोवर्धन केशवस्य
सदार्चित यदुभि पश्य वीर ॥ ३३
महाद्विपाना सरलद्रुमोपमा
करा निकृत्ता प्रपतन्त्यमी क्षुरै ।
किरीटिना तेन पुन ससादिन
शरैर्निकृत्ता कुलिशैरिवाद्रय ॥ ३४
तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं
महार्हमेत द्विजराजवर्णम् ।
कौन्तेय पश्योरसि कौस्तुभ च
जाज्वल्यमान विजया स्रज च ॥ ३५
ध्रुव रथाग्र्य समुपैति पार्थो
विद्रावयन्सैन्यमिद परेषाम् ।
सिताभ्रवर्णैरसितप्रयुक्तै-
र्हयैर्महार्हैं रथिना वरिष्ठ ॥ ३६
रथान् हयान्पत्तिगणांश्च सायकै-
र्विदारितान्पश्य पतन्त्यमी यथा ।
तवानुजेनामरराजतेजसा
महावनानीव सुपर्णवायुना ॥ ३७
चतु शतान्पश्य रथानिमान्हतान्
सवाजिसूतान्समरे किरीटिना ।
महेषुभि सप्तशतानि दन्तिना
पदातिसादींश्च रथाननेकश ॥ ३८
अय समभ्येति तवान्तिक बली
निघ्नन् कुरूंश्चित्र इव ग्रहोऽर्जुन ।
समृद्धकामोऽसिहतास्तवाहिता
बल तवायुश्च चिराय वर्धताम् ॥ ३९
भीमसेन उवाच ।
ददानि ते ग्रामवरांश्चतुर्दश
प्रियाख्याने सारथे सुप्रसन्न ।
दासीशत चापि रथांश्च विंशतिं
यदर्जुन वेदयसे विशोक ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसवादे
षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

७७

सञ्जय उवाच ।
श्रुत्वा तु रथनिर्घोष सिंहनाद च सयुगे ।
अर्जुन प्राह गोविन्द शीघ्र नोदय वाजिन
अर्जुनस्य वच श्रुत्वा गोविंदोऽर्जुनमब्रवीत्
एष गच्छामि सुक्षिप्र यत्र भीमो व्यवस्थित
त यान्तमश्वैर्हिमशङ्खवर्णै
सुवर्णमुक्तामणिजालनद्धै ।
जम्भ जिघासु प्रगृहीतवज्र
जयाय देवेन्द्रमिवोग्रमन्युम् ॥ ३
रथाश्वमातङ्गपदातिसंघा
बाणस्वनैर्नेमिखुरस्वनैश्च ।
सनादयन्तो वसुधा दिशश्च
क्रुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयु ४
तेषा च पार्थस्य च मारिषासी-
द्देहासुपापक्षपण सुयुद्धम् ।
त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासी-
द्देवस्य विष्णोर्जयता वरस्य ॥ ५
तैरस्तमुच्चावचमायुध त-
देक प्रचिच्छेद किरीटमाली ।
क्षुरार्धचन्द्रैर्निशितैश्च भल्लै
शिरासि तेषा बहुधा च बाहून् ॥ ६

असितप्रयुक्तै कृष्णप्रयुक्तै ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

७७

श्रुत्वेति ॥ १ ॥

छत्राणि वालव्यजनानि केतू-
न्श्वान्रथान्पत्तिगणान्द्विपांश्च ।
ते पेतुरुर्व्यां बहुधा विरूपा
वातप्रणुन्नानि यथा वनानि ॥ ७
सुवर्णजालावतता महागजाः
सवैजयन्तीध्वजयोधकल्पिताः ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः समाचिता-
श्चकाशिरे प्रज्वलिता यथाऽचलाः ८
विदार्य नागाश्वरथान् धनञ्जयः
शरोत्तमैर्वासववज्रसन्निभैः ।
द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा
यथा मरुत्वान् बलभेदने पुरा ॥ ९
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिंदम ।
प्रविवेश महाबाहुर्मकरः सागरं यथा ॥ १०
तं दृष्ट्वा तावका राजन्रथपत्तिसमन्विताः ।
गजाश्वसादिबहुलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ॥
तेषामापततां पार्थमारावः सुमहानभूत् ।
सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः
ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम्॥
तेषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
अर्जुनो व्यधमत्सैन्यं महावातो घनानिव ॥
तेऽर्जुनं सहिता भूत्वा रथवंशैः प्रहारिणः ।
अभियाय महेष्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥
ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ॥ १६
ते वध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः ।
तत्र तत्र स्म लीयन्ते भये जाते महारथाः १७
तेषां चतुःशतान्वीरान्यतमानान्महारथान् ।
अर्जुनो निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ १८
ते वध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः
अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्वै दिशो दश १९
तेषां शब्दो महानासीद्द्रवतां वाहिनीमुखे ।
महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्यतः २०
तां तु सेनां भृशं विद्ध्वा
द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः ।
प्रायादभिमुखः पार्थः
सूतानीकं हि मारिष ॥ २१
तस्य शब्दो महानासीत्परानभिमुखस्य वै ।
गरुडस्येव पततः पन्नगार्थे यथा पुरा ॥ २२
तं तु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ २३
श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेनां तव ममर्द ह
स वायुवीर्यप्रतिमो वायुवेगसमो जवे ।
वायुवद्व्यचरद्भीमो वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ २५
तेनार्द्यमाना राजेन्द्र सेना तव विशांपते ।
व्यभ्रश्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ॥
तां तु सेनां तदा भीमो
दर्शयन् पाणिलाघवम् ।
शरैरवचकर्तोग्रैः
प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २७
तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषम्
व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये २८
तथाऽर्दितान्भीमबलान् भीमसेनेन भारत ।
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २९
सैनिकांश्च महेष्वासान् योधांश्च भरतर्षभ ।
समादिशद्रणे सर्वान्हत भीममिति स्म ह ॥
तस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः ।
प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ३१
भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः ।
गजाश्च बहुला राजन्नराश्च जयगृद्धिनः ॥३२
रथे स्थिताश्च राजेन्द्र परिवव्रुर्वृकोदरम् ।
स तैः परिवृतः शूरैः शूरो राजन्समन्ततः ॥
शुशुभे भरतश्रेष्ठो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
परिवेषी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते ३४
स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः ।
निर्विशेषो महाराज यथा हि विजयस्तथा ॥
तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टिं समासृजन् ।
क्रोधरक्तेक्षणाः शूरा हन्तुकामा वृकोदरम् ॥
तां विदार्य महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः ।
निश्चक्राम रणाद्भीमो मत्स्यो जालादिवाम्भसि
हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्तिनाम्
नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ॥ ३८
पञ्च चाश्वसहस्राणि
रथानां शतमेव च ।
हत्वा प्रास्यन्दयद्भीमो
नदीं शोणितवाहिनीम् ॥ ३९
शोणितोदां रथावर्तां
हस्तिग्राहसमाकुलाम् ।
नरमीनाश्वनक्रान्तां
केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ४०

सञ्छिन्नभुजनागेन्द्रा बहुरत्नापहारिणीम् ।
ऊरुग्राहा मज्जपङ्का शीर्षोपलसमावृताम् ४१
धनु काशा शरावापा गदापरिघकेतनाम् ।
हसच्छत्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलाम् ॥ ४२
हारपद्माकरा चैव भूमिरेणूर्मिमालिनीम् ।
आर्यवृत्तवती सख्ये सुतरा भीरुदुस्तराम् ४३
योधग्राहवती सख्ये वहन्ती पितृसादनम् ।
क्षणेन पुरुषव्याघ्र प्रावर्तयत निम्नगाम् ॥ ४४
यथा वैतरणीमुग्रा दुस्तरामकृतात्मभि ।
तथा दुस्तरणी घोरा भीरूणा भयवर्धनीम्
यतो यत पाण्डवेय प्रविष्टो रथसत्तम ।
ततस्ततो घातयत योधाञ्शतसहस्रश ॥ ४६
एव दृष्ट्वा कृत कर्म भीमसेनेन सयुगे ।
दुर्योधनो महाराज शकुनि वाक्यमब्रवीत् ॥
जहि मातुल सग्रामे भीमसेन महाबलम् ।
अस्मिञ्जिते जित मन्ये पाण्डवेय महाबलम्
तत प्रायान्महाराज सौबलेय प्रतापवान् ।
रणाय महते युक्तो भ्रातृभि परिवारित ४९
स समासाद्य सग्रामे भीम भीमपराक्रमम् ।
वारयामास त वीरो वेलेव मकरालयम् ५०
सन्यवर्तत त भीमो वार्यमाण शितै शरै ।
शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्तनान्तरे
प्रेषयामास नाराचान्
रुक्मपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
वर्म भित्त्वा तु ते घोरा
पाण्डवस्य महात्मन ॥ ५२
न्यमज्जन्त महाराज
कङ्कबर्हिणवासस ।
सोऽतिविद्धो रणे भीम
शर रुक्मविभूषितम् ॥ ५३
प्रेषयामास स रुषा सौबल प्रति भारत ।
तमायान्त शर घोर शकुनि शत्रुतापन ५४
चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबल ।
तस्मिन्निपतिते भूमौ भीम क्रुद्धो विशापते
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हसन्निव ।
तदपास्य धनुश्छिन्न सौबलेय प्रतापवान् ॥
अन्यदादाय वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोडश ।
तैस्तस्य तु महाराज भल्लै सन्नतपर्वभि ५७
द्वाभ्या स सारथि ह्यार्च्छद्भीम सप्तभिरेव च ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद द्वाभ्या छत्र विशापते ॥
चतुर्भिश्चतुरो वाहान्विव्याध सुबलात्मज ।
तत क्रुद्धो महाराज भीमसेन प्रतापवान् ॥
शक्ति चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला ६०
निपपात रणे तूर्ण सौबलस्य महात्मन ।
ततस्तामेव सगृह्य शक्ति कनकभूषणाम् ६१
भीमसेनाय चिक्षेप क्रुद्धरूपो विशापते ।
सा निर्भिद्य भुज सव्य पाण्डवस्य महात्मन
निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नभश्च्युता ।
अथोत्क्रुष्ट महाराज धार्तराष्ट्रै समन्तत ६३
न तु त ममृषे भीम सिंहनाद तरस्विनाम् ।
अन्यद्गृह्य धनु सज्य त्वरमाणो महाबल ६४
मुहूर्तादिव राजेन्द्र
च्छादयामास सायकै ।
सौबलस्य बल सख्ये
त्यक्त्वाऽऽत्मान महाबल ॥ ६५
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूत चैव विशापते ।
ध्वज चिच्छेद भल्लेन त्वरमाण पराक्रमी ६६
हताश्व रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तम ।
तस्थौ विस्फारयश्चाप क्रोधरक्तेक्षण श्वसन्
शरैश्च बहुधा राजन् भीममार्च्छत्समन्तत ।
प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेन प्रतापवान् ॥ ६८
धनुश्चिच्छेद सक्रुद्धो विव्याध च शितै शरै
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शन ६९
निपपात तदा भूमौ किंचित्प्राणो नराधिप
ततस्त विह्वल ज्ञात्वा पुत्रस्तव विशापते ७०
अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यत ।
रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्तराष्ट्रा पराङ्मुखा ॥
प्रदुद्रुवुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महाभये ।
सौबले निर्जिते राजन्भीमसेनेन धन्विना
भयेन महताऽऽविष्ट पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अपायाज्जवनैरश्वै सापेक्षो मातुल प्रति ७३
पराङ्मुख तु राजान दृष्ट्वा सैन्यानि भारत ।
विप्रजग्मु समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्तत ७४
तान् दृष्ट्वा विद्रुतान्सर्वान्
धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
जवेनाभ्यापतद्भीम
किरञ्शरशतान्बहून् ॥ ७५
ते वध्यमाना भीमेन धार्तराष्ट्रा पराङ्मुखा
कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्तत
स हि तेषा महावीर्यो द्वीपोऽभूत्सुमहाबल ।
भिन्ननौका यथा राजन्द्वीपमासाद्य निर्वृता ॥

भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविका कालपर्यये।
तथा कर्ण समासाद्य तावका पुरुषर्षभ ७८
रङ्गाश्च त्वा स्थिता राजन्सम्प्रहृष्टा परस्परम्
समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुनिपराजये
सप्तसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७७ ॥

७८

धृतराष्ट्र उवाच।
ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे।
दुर्योधनोऽब्रवीत्किं नु सौबलो वापि सञ्जय
कर्णो वा जयता श्रेष्ठो
योधा वा मामका युधि।
कृपो वा कृतवर्मा वा
द्रौणिर्दु शासनोऽपि वा ॥ २
अत्यद्भुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमम्।
यदेक समरे सर्वान् योधयामास मामकान्
यथाप्रतिज्ञं योधाना राधेय कृतवानपि।
कुरूणामथ सर्वेषा कर्ण शत्रुनिषूदन ॥ ४
शर्म वर्म प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय।
तत्प्रभग्नं बल दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा ॥ ५
राधेयो वाप्याधिरथि कर्ण किमकरोद्युधि
पुत्रा वा मम दुर्धर्षा राजानो वा महारथा।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ६
सञ्जय उवाच।
अपराह्णे महाराज सूतपुत्र प्रतापवान्।
जघान सोमकान्सर्वान्भीमसेनस्य पश्यत ७
भीमोऽप्यतिबल सैन्य धार्तराष्ट्र व्यपोथयत्
अथ कर्णोऽब्रवीच्छल्य पञ्चालान्प्रापयस्व माम्
द्राव्यमाण बल दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता।
यन्तारमब्रवीत्कर्ण पञ्चालानेव मा वह ॥ ९
मद्रराजस्तत शल्य श्वेतानश्वान्महाजवान्
प्राहिणोच्चेदिपञ्चालान्करूषांश्च महाबल ॥
प्रविश्य च महत्सैन्य शल्य परबलार्दन।
न्ययच्छत्तुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैच्छदग्रणी ११
त रथ मेघसकाश वैयाघ्रपरिवारणम्।
सदृश्य पाण्डुपञ्चालास्त्रस्ता ह्यासन्विशापते
ततो रथस्य निनद प्रादुरासीन्महारणे।
पर्जन्यसमनिर्घोष पर्वतस्येव दीर्यत ॥ १३
तत शरशतैस्तीक्ष्णै कर्ण आकर्णनि सृतै।
जघान पाण्डवबल शतशोऽथ सहस्रश १४
तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमपराजितम्।
परिवव्रुर्महेष्वासा पाण्डवाना महारथा १५
त शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत।
नकुल सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकि १६
परिवव्रुर्जिघासन्तो
राधेय शरवृष्टिभि।
सात्यकिस्तु तदा कर्ण
विंशत्या निशितै शरै ॥ १७
अताडयद्रणे शूरो जत्रुदेशे नरोत्तम।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या धृष्टद्युम्नश्च सप्तभि ॥
द्रौपदेयाश्चतु षष्ट्या सहदेवश्च सप्तभि।
नकुलश्च शतेनाजौ कर्ण विव्याध सायकै ॥
भीमसेनस्तु राधेय नवत्या नतपर्वणाम्।
विव्याध समरे क्रुद्धो जत्रुदेशे महाबल २०
अथ प्रहस्याधिरथिर्विक्षिपद्धनुरुत्तमम्।
मुमोच निशितान्बाणान् पीडयन्सुमहाबल
तान्प्रत्यविध्यद्राधेय पञ्चभि पञ्चभि शरै
सात्यकेस्तु धनुश्छित्त्वा ध्वज च भरतर्षभ ॥
त तथा नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे।
भीमसेन तत क्रुद्धो विव्याध त्रिंशता शरै
सहदेवस्य भल्लेन ध्वज चिच्छेद मारिष।
सारथि च त्रिभिर्बाणैराजघान परन्तप २४
विरथान्द्रौपदेयांश्च चकार भरतर्षभ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
सप्तसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७७ ॥

७८
तत इति ॥ १ ॥

विमुखीकृत्य तान्सर्वाञ्शरै सन्नतपर्वभि
पञ्चालानहनच्छूराश्चेदीना च महारथान् २६
ते वध्यमाना समरे चेदिमत्स्या विशापते।
कर्णमेकमभिद्रुत्य शरसङ्घै समार्पयन्॥ २७
ताञ्जघान शितैर्बाणै सूतपुत्रो महारथ।
ते वध्यमाना समरे चेदिमत्स्या विशापते॥
प्राद्रवन्त रणे भीता सिंहत्रस्ता मृगा इव।
एतदत्यद्भुत कर्म दृष्टवानस्मि भारत॥ २९
यदेक समरे शूरान्सूतपुत्र प्रतापवान्।
यतमानान्पर शक्त्या योधयानाश्च धन्विन
पाण्डवेयान्महाराज शरैर्वारितवान् रणे।
तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मन ॥३१
तुतुषुर्देवता सर्वा सिद्धाश्च सह चारणै।
अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमम्॥
कर्ण रथवरश्रेष्ठ श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम्।
तत कर्णो महाराज ददाह रिपुवाहिनीम्॥
कक्षमिद्धो यथा वह्निर्निदाघे ज्वलितो महान्
ते वध्यमाना कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्तत ॥
प्राद्रवन्त रणे भीता कर्ण दृष्ट्वा महारथम्।
तत्राक्रन्दो महानासीत्पञ्चालाना महारणे॥
वध्यता सायकैस्तीक्ष्णै कर्णचापवरच्युतै।
तेन शब्देन वित्रस्ता पाण्डवाना महाचमू॥
कर्णमेक रणे योध मेनिरे तत्र शात्रवा।
तत्राद्भुत पुनश्चक्रे राधेय शत्रुकर्शन॥ ३७
यदेन पाण्डवा सर्वे न शेकुरभिवीक्षितुम्।
यथौघ* पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते॥ ३८
तथा तत्पाण्डव सैन्य कर्णमासाद्य दीर्यते।
कर्णोऽपि समरे राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
दहस्तस्थौ महाबाहु पाण्डवाना महाचमूम्।
शिरासि च महाराज कर्णाश्चैव सकुण्डलान्
बाहूश्च वीरो वीराणा
चिच्छेद लघु चेषुभि।
हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान्
ध्वजाञ्शक्तीर्हयान् गजान्॥ ४१
रथाश्च विविधान्राजन्पताका व्यजनानि च
अक्ष च युगयोक्त्राणि चक्राणि विविधानि च
चिच्छेद बहुधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठित।
तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभि ॥ ४३
अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्दमा।
विषम च सम चैव हतैरश्वपदातिभि ॥ ४४

* ओघो जलौघ इत्यर्थ ।

रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन।
नापि स्वे न परे योधा प्राज्ञायन्त परस्परम्
घोरे शरान्धकारे तु कर्णास्त्रे च विजृम्भिते।
राधेयचापनिर्मुक्तै शरै काञ्चनभूषणै ॥ ४६
सञ्छादिता महाराज पाण्डवाना महारथा
ते पाण्डवेया समरे राधेयेन पुन पुन ॥ ४७
अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथा।
मृगसङ्घान् यथा क्रुद्ध सिंहो द्रावयते वने॥
पञ्चालाना रथश्रेष्ठान्द्रावयञ्शात्रवास्तथा।
कर्णस्तु समरे योधान्त्रासयन्सुमहायशा॥
कालयामास तत्सैन्य यथा पशुगणान् वृक।
दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेना धार्तराष्ट्रा पराङ्मुखीं
तत्राजग्मुर्महेष्वासा रुवन्तो भैरवान्रवान्।
दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युत॥
वादयामास सहृष्टो नानावाद्यानि सर्वश।
पञ्चालापि महेष्वासा भग्नास्तत्र नरोत्तमा
न्यवर्तन्त यथा शूर मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्।
तान्निवृत्तान्रणे शूरान्राधेय शत्रुतापन ॥ ५३
अनेकशो महाराज बभञ्ज पुरुषर्षभ।
तत्र भारत कर्णेन पञ्चाला विंशती रथा ॥
निहता सायकै क्रोधाच्चेदयश्च परशता॥
कृत्वा शून्यान्रथोपस्थान्वाजिपृष्ठाश्च भारत
निर्मनुष्यान् गजस्कन्धान्
पादाताश्चैव विद्रुतान्।
आदित्य इव मध्याह्ने
दुर्निरीक्ष्य परतप॥ ५७
कालान्तकवपु शूर सूतपुत्रोऽभ्यराजत।
एवमेतन्महाराज नरवाजिरथद्विपान्॥
हत्वा तस्थौ महेष्वास कर्णोऽरिगणसूदन
यथा भूतगणान्हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबल॥
तथा स सोमकान्हत्वा तस्थावेको महारथ
तत्राद्भुतमपश्याम पञ्चालाना पराक्रमम्॥
वध्यमानाऽपि यत्कर्ण नाजहू रणमूर्धनि।
राजा दु शासनश्चैव कृप शारद्वतस्तथा॥
अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबल।
न्यहनन्पाण्डवीं सेना शतशोऽथ सहस्रश॥
कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ।
निजघ्नाते बल क्रुद्धौ पाण्डवानामितस्तत॥
तत्र युद्ध महच्चासीत्क्रूर विशसन महत्।
तथैव पाण्डवा शूरा धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ॥

द्रौपदेयाश्च सङ्क्रुद्धा अभ्यघ्नंस्तावकं बलम् । एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलम् ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

सञ्जय उवाच ।
अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यं चतुर्विधम् ।
सूतपुत्रं च सङ्क्रुद्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ १
शोणितोदां महीं कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्किलाम् ।
मनुष्यशीर्षपाषाणां हस्त्यश्वकृतरोधसम् ॥ २
शूरास्थिचयसंकीर्णां काकगृध्रानुनादिताम् ।
छत्रहंसप्लवोपेतां वीरवृक्षापहारिणीम् ॥ ३
हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलाम् ।
धनुःशरध्वजोपेतां नरक्षुद्रकपालिनीम् ॥ ४
चर्मवर्मभ्रमोपेतां रथोडुपसमाकुलाम् ।
जयैषिणां च सुतरां भीरूणां च सुदुस्तराम् ॥
नदीं प्रावर्तयित्वा च बीभत्सुः परवीरहा ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्पुरुषर्षभ ॥ ६
अर्जुन उवाच ।
एष केतू रणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते ।
भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथम् ॥ ७
एते द्रवन्ति पञ्चालाः कर्णत्रस्ता जनार्दन ।
एष दुर्योधनो राजा श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥ ८
कर्णेन भग्नान्पञ्चालान् द्रावयन्बहु शोभते ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ९
एते रक्षन्ति राजानं
सूतपुत्रेण रक्षिताः ।
अवध्यमानास्तेऽस्माभि-
र्घातयिष्यन्ति सोमकान् ॥ १०
एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसंचारकोविदः ।
सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बहु शोभते ॥ ११
तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथम् ।
नाहत्वा समरे कर्णं निवर्तिष्ये कथञ्चन ॥ १२
राधेयो ह्यन्यथा पार्थान्सृञ्जयांश्च महारथान् ।
निःशेषान्समरे कुर्यात्पश्यतां नो जनार्दन ॥
ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनीम् ।
कर्णं प्रति महेष्वासं द्वैरथे सव्यसाचिना ।
प्रयातश्च महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः ।
आश्वासयन्रथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ॥
रथघोषः स संग्रामे पाण्डवेयस्य संबभौ ।
वासवाशनितुल्यस्य मेघौघस्येव मारिष ॥ १६
महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
अभ्ययादप्रमेयात्मा निर्जयंस्तव वाहिनीम् ॥
तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
मद्रराजोऽब्रवीत्कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ १८
अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
निघ्नन्नमित्रान्समरे यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ १९
एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन्गाण्डिवं धनुः ।
तं हनिष्यसि चेदद्य तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥
धनुर्ज्या चन्द्रताराङ्का पताकाकिङ्किणीयुता ।
पश्य कर्णार्जुनस्यैषा सौदामन्यम्बरे यथा ॥ २१
एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षमाणः समन्ततः ।
दृश्यते वानरो भीमो वीराणां भयवर्धनः ॥ २२
एतच्चक्रं गदा शङ्खः शार्ङ्गं कृष्णस्य च प्रभो ।
दृश्यते पाण्डवरथे वाहयानस्य वाजिनः ॥ २३
एतत्कूजति गाण्डीवं
विसृष्टं सव्यसाचिना ।
एते हस्तवता मुक्ता
घ्नन्त्यमित्राञ्शिताः शराः ॥ २४
विशालायतताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः ।
एषा भूः कीर्यते राज्ञां शिरोभिरपलायिनाम् ॥
एते परिघसङ्काशाः पुण्यगन्धानुलेपनाः ।
उद्धता रणशूराणां पात्यन्ते सायुधा भुजाः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

अर्जुन इति ॥ १ ॥

निरस्तजिह्वा नेत्रान्ता
वाजिन सह सादिभि ।
पतिता पात्यमानाश्च
क्षितौ क्षीणा विशेरते ॥ २७
एते पर्वतशृङ्गाणा तुल्या हैमवता गजा ।
सञ्छिन्नकुम्भा पार्थेन प्रपतन्त्यद्रयो यथा २८
गन्धर्वनगराकारा यथा वा ते नरेश्वरा ।
विमानादिव पुण्यान्ते स्वर्गिणो निपतन्त्यमी
व्याकुलीकृतमत्यर्थ परसैन्य किरीटिना ।
नानामृगसहस्राणा यूथ केसरिणा यथा ३०
त्वामभिप्रेप्सुरायाति कर्ण निघ्नन्वरान्रथान् ।
असह्यमानो राधेय त याहि प्रति भारत ३१
एषा विदीर्यते सेना धार्तराष्ट्री समन्तत ।
अर्जुनस्य भयात्तूर्ण निघ्नत शात्रवान्बहून् ३२
वर्जयन्सर्वसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जय ।
त्वदर्थमिति मन्येऽह यथास्योदीर्यते वपु ॥
न ह्यवस्थास्यते पार्थो युयुत्सु केनचित्सह ।
त्वामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ३४
विरथ धर्मराज तु दृष्ट्वा सुदृढविक्षतम् ।
शिखण्डिन सात्यकि च धृष्टद्युम्न च पार्षतम्
द्रौपदेयान् युधामन्युमुत्तमौजसमेव च ।
नकुल सहदेव च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ३६
सहसैकरथ पार्थस्त्वामभ्येति परतप ।
क्रोधरक्तेक्षण क्रुद्धो जिघासु सर्वपार्थिवान्
त्वरितोऽभिपतत्यस्मा-
स्त्यक्त्वा सैन्यान्यसशयम् ।
त्व कर्ण प्रतियाह्येन
नास्त्यन्यो हि धनुर्धर ॥ ३८
न त पश्यामि लोकेऽस्मिं-
स्त्वत्तो ह्यन्य धनुर्धरम् ।
अर्जुन समरे क्रुद्ध
यो वेलामिव धारयेत् ॥ ३९
न चास्य रक्षा पश्यामि पार्श्वतो न च पृष्ठत
एक एवाभियाति त्वा पश्य साफल्यमात्मन
त्व हि कृष्णौ रणे शक्त ससाधयितुमाहवे ।
तवैव भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ४१
समानो ह्यसि भीष्मेण द्रोणद्रौणिकृपेण च ।
सव्यसाचिनमायान्त निवारय महारणे ४२
लेलिहान यथा सर्प गर्जन्तमृषभ यथा ।
वनस्थित यथा व्याघ्र जहि कर्ण धनञ्जयम् ४३
एते द्रवन्ति समरे धार्तराष्ट्रा महारथा ।
अर्जुनस्य भयात्तूर्ण निरपेक्षा जनाधिपा ४४
द्रवतामथ तेषा तु नान्योऽस्ति युधि मानव
भयहा यो भवेद्वीरस्त्वामृते सूतनन्दन ।
एते त्वा कुरव सर्वे द्वीपमासाद्य सयुगे ४५
धिष्ठिता पुरुषव्याघ्र त्वत्त शरणकाङ्क्षिण ।
वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितस्त्वया
गान्धाराश्च यया धृत्या
जिता सख्ये सुदुर्जया ।
ता धृति कुरु राधेय
तत प्रत्येहि पाण्डवम् ॥ ४७
वासुदेव च वार्ष्णेय प्रीयमाण किरीटिना ।
प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थित ४८
कर्ण उवाच ।
प्रकृतिस्थोऽसि मे शल्य इदानी समतस्तथा
प्रतिभासि महाबाहो मा भैषीस्त्व धनञ्जयात्
पश्य बाह्वोर्बल मेऽद्य
शिक्षितस्य च पश्य मे ।
एकोऽद्य निहनिष्यामि
पाण्डवाना महाचमूम् ॥ ५०
कृष्णौ च पुरुषव्याघ्र तत सत्य ब्रवीमि ते ।
नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन
शिश्ये वा निहतस्ताभ्या-
मनित्यो हि रणे जय ।
कृतार्थोऽद्य भविष्यामि
हत्वा वाऽप्यथवा हत ॥ ५२
शल्य उवाच ।
अजय्यमेन प्रवदन्ति युद्धे
महारथा कर्ण रथप्रवीरम् ।
एकाकिन किमु कृष्णाभिगुप्त
विजेतुमेन क इहोत्सहेत ॥ ५३
कर्ण उवाच ।
नैतादृशो जातु बभूव लोके
रथोत्तमो यावदुपश्रुत न ।
तमीदृश प्रतियोत्स्यामि पार्थ
महाहवे पश्य च पौरुष मे ॥ ५४
रणे चरत्येष रथप्रवीर
सितैर्हयै कौरवराजपुत्र ।
स वाऽद्य मा नेष्यति कृच्छ्रमेत-
त्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्वे ॥ ५५

अस्त्रेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ता-
ववेपमानौ जातकिणौ बृहन्तौ ।
दृढायुध कृतिमान् क्षिप्रहस्तो
न पाण्डवेयेन समोऽस्ति योध ५६
गृह्णात्यनेकानपि कङ्कपत्रा-
नेक यथा तान्प्रति योज्य चाशु ।
ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघा
कस्तेन योधोऽस्ति सम पृथिव्याम्॥
अतोषयत्खाण्डवे यो हुताश
कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्वी ।
लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा
धनुर्गाण्डीव पाण्डव सव्यसाची ५८
श्वेताश्वयुक्त च सुघोषमुग्र
रथ महाबाहुरदीनसत्त्व ।
महेषुधी चाक्षये दिव्यरूपे
शस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात्॥
तथेन्द्रलोके निजघान दैत्यान-
सङ्ख्येयान् कालकेयाश्च सर्वान् ।
लेभे शङ्ख देवदत्त स्म तत्र
को नाम तेनाभ्यधिक पृथिव्याम्
महादेव तोषयामास योऽस्त्रै
साक्षात्सुयुद्धेन महानुभाव ।
लेभे तत पाशुपत सुघोर
त्रैलोक्यसहारकरं महास्त्रम्॥ ६१
पृथक्पृथग्लोकपाला समेता
ददुर्महास्त्राण्यप्रमेयाणि सङ्ख्ये ।
यैस्ताञ्जघानाशु रणे नृसिंह
सकालकेयानसुरान्समेतान्॥ ६२
तथा विराटस्य पुरे समेता-
न्सर्वानस्मानेकरथेन जित्वा ।
जहार तद्गोधनमाजिमध्ये
वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्य• ॥ ६३
तमीदृश वीर्यगुणोपपन्न
कृष्णद्वितीय परम नृपाणाम् ।
तमाह्वयन्साहसमुत्तम वै
जाने स्वय सर्वलोकस्य शल्य ॥ ६४
अनन्तवीर्येण च केशवेन
नारायणेनाप्रतिमेन गुप्त ।
वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
वक्तु समेतैरपि सर्वलोकै ॥ ६५
महात्मन शङ्खचक्रासिपाणे-
र्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ।
भय न मे जायते साध्वस च
दृष्ट्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ६६
अतीव पार्थो युधि कार्मुकिभ्यो
नारायणश्चाप्रतिचक्रयुद्धे ।
एवविधौ पाण्डववासुदेवौ
चलेत्स्वदेशाद्धिमवान्न कृष्णौ ॥ ६७
उभौ हि शूरौ बलिनौ दृढायुधौ
महारथौ सहननोपपन्नौ ।
एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ
कोऽन्य प्रतीयान्मदृते तौ तु शल्य॥
मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य
मद्रेश युद्ध प्रति पाण्डवस्य ।
नैतच्चिरादाशु भविष्यतीद-
मत्यद्भुत चित्रमतुल्यरूपम् ॥ ६९
एतौ च हत्वा युधि पातयिष्ये
मा वापि कृष्णौ निहनिष्यतोऽद्य ।
इति ब्रुवञ्शल्यममित्रहन्ता
कर्णो रणे मेघ इवोन्ननाद ॥ ७०
अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिनन्दित
समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरम् ।
कृप च भोज च महाभुजावुभौ
तथैव गान्धारपतिं सहानुजम् ७१
गुरो सुत चावरज तथाऽऽत्मन
पदातिनोऽथ द्विपसादिनश्च तान् ।
निरुध्यताभिद्रवताच्युतार्जुनौ
श्रमेण सयोजयताशु सर्वश ॥ ७२
यथा भवद्भिर्भृशविक्षितावुभौ
सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपा ।
तथेति चोक्त्वा त्वरिता स्म तेऽर्जुन
जिघासवो वीरतरा समाययु ७३
शरैश्च जघ्नुर्युधि त महारथा
धनञ्जय कर्णनिदेशकारिण ।
नदीनद भूरिजलो महार्णवो
यथा तथा तान् समरेऽर्जुनोऽग्रसत्
न सदधानो न तथा शरोत्तमान्
प्रमुञ्चमानो रिपुभि प्रदृश्यते ।
धनञ्जयास्तैस्तु शरैर्विदारिता
हता निपेतुर्नर-वाजि-कुञ्जरा ॥ ७५

[illegible]
[illegible]प्रतिमानतेजसम् ।
न कौरवा [illegible] जय
यथा रविं व्याधितचक्षुषो जनाः ७६
शरोत्तमान्सम्प्रहितान्महारथै-
श्छिच्छेद पार्थः प्रहसञ्छरौघैः ।
भूयश्च [illegible]
गाण्डीवधन्वायतपूर्णमण्डलम् ॥ ७७
यथोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगः
सुखं विवस्वान् हरते जलौघान् ।
तथाऽर्जुनो बाणगणान्निरस्य
ददाह सेनां तव पार्थिवेन्द्र ॥ ७८
तमभ्यधावद्विसृजन्कृपः शरां
स्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयम् ।
महारथो द्रौणसुतश्च सायकै-
रवाकिरंस्तोयधरा यथाऽचलम् ७९
जिघांसुभिस्तान् कुशलः शरोत्तमान्
महाहवे सम्प्रहितान्प्रयत्नतः ।
शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्त्वरन्
पराभिनद्वक्षसि चेषुभिस्त्रिभिः ॥ ८०
स गाण्डिवव्यायतपूर्णमण्डल-
स्तपन् रिपूनर्जुनभास्करो बभौ ।
शरोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो
यथैव सूर्यः परिवेषवांस्तथा ॥ ८१
अथाग्र्यबाणैर्दशभिर्धनञ्जयं
पराभिनद्द्रोणसुतोऽच्युतं त्रिभिः ।
चतुर्भिरश्वांश्चतुरः कपिं ततः
शरैश्च नाराचवरैरवाकिरत् ॥ ८२
तथापि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं
त्रिभिः शरैर्यन्तृशिरः क्षुरेण ।
हयांश्चतुर्भिश्च पुनस्त्रिभिर्ध्वजं
धनञ्जयो द्रौणिरथादपातयत् ॥ ८३
स रोषपूर्णो मणिवज्रहाटकै-
रलङ्कृतं तक्षकभोगवर्चसम् ।
महाधनं कार्मुकमन्यदाददे
यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तटात् ॥ ८४
स्वमायुधं चोपनिकीर्य भूतले
धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः ।
समार्दयत्तावजितौ नरोत्तमौ
शरै[illegible]काम् ८५
कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते
शरैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभम् ।
महारथाः संयुगमूर्धनि स्थिता-
स्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् ॥ ८६
कृपस्य पार्थः सशरं शरासनं
हयान् ध्वजान्सारथिमेव पत्रिभिः ।
समार्पयद्बाहुसहस्रविक्रम-
स्तथा यथा वज्रधरः पुरा बलेः ८७
स पार्थबाणैर्विनिपातितायुधो
ध्वजावमर्दे च कृते महाहवे ।
कृतः कृपो बाणसहस्रयन्त्रितो
यथाऽऽपगेयः प्रथमं किरीटिना ॥ ८८
शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य
ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त नर्दतः ।
जघान चाश्वान्कृतवर्मणः शुभान्
ध्वजं च चिच्छेद ततः प्रतापवान् ॥
सवाजिसूतेष्वसनान्सकेतनान्
जघान नागाश्वरथांस्त्वरंश्च सः ।
ततः प्रकीर्णं सुमहद्बलं तव
प्रदारितः सेतुरिवाम्भसा यथा ॥ ९०
ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशव-
श्चकार शत्रूनपसव्यमातुरान् ।
ततः प्रयान्तं त्वरितं धनञ्जयं
शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नुषं यथा ॥ ९१
समन्वधावन्पुनरुत्थितैर्ध्वजै
रथैः सुयुक्तैरपरे युयुत्सवः ।
अथाभिसृत्य प्रतिवार्य तानरीन्
धनञ्जयस्याभिमुखं महारथाः ॥ ९२
शिखण्डिशैनेययमाः शितैः शरै-
र्विदारयन्तो व्यनदन्सुभैरवम् ।
ततोऽभिजघ्नुः कुपिताः परस्परं
शरैस्तदाञ्जोगतिभिः सुतेजनैः ॥ ९३
कुरुप्रवीराः सह सृञ्जयैर्यथा
ऽसुराः पुरा देवगणैस्तथाऽऽहवे ।
जयेप्सवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः
पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तप ॥ ९४

शुचिशुक्रयोः आषाढज्येष्ठयोर्मध्येगतः ॥ ७८ ॥ आयुधं आयुधजातम् । उपनिकीर्य निषङ्गकोशादिभ्यो निष्काश्य भूतले भूतलतुल्ये हताश्वसारथी ध्वजस्य रथस्योपस्थे ॥ ८५ ॥

जगर्जुरुच्चैर्बलवच्च विव्यधु
शरै सुमुक्तैरितरेतर पृथक् ।
शरान्धकारे तु महात्मभि कृते
महामृधे योधवरै परस्परम्।
चतुर्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव
प्रभा च सूर्यस्य तमोवृताऽभवत् ९५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
ऊनाशीतितमोऽध्याय ॥ ७९ ॥

८०

सञ्जय उवाच ।
राजन् कुरूणा प्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतम् ।
मज्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहीर्षुर्धनञ्जय ॥ १
विमृद्य सूतपुत्रस्य सेना भारत सायकै ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय परवीरान् धनञ्जय २
ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागश
अदृश्यन्त तथाऽन्ये च निजघ्नुस्तव वाहिनीम्
स पक्षिसघाचरितमाकाश पूरयञ्शरै ।
धनञ्जयो महाबाहु कुरूणामन्तकोऽभवत् ४
ततो भल्लै क्षुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि ।
गात्राणि प्राच्छिनत्पार्थ शिरासि च चकर्त ह
छिन्नगात्रैर्विकवचैर्विशिरस्कै समन्तत ।
पातितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत्समावृता ६
धनञ्जयशराभ्यस्तै स्यन्दनाश्वरथाद्विपै ।
संछिन्नभिन्नविध्वस्तैर्व्यङ्गाङ्गावयवै स्तृता॥७
सुदुर्गमा सुविषमा घोराऽत्यर्थ सुदुर्दृशा ।
रणभूमिरभूद्राजन्महावैतरणी यथा ॥ ८
ईषाचक्राक्षभग्नैश्च व्यश्वै साश्वैश्च युध्यताम् ।
ससूतैर्हतसूतैश्च रथैस्तीर्णाऽभवन्मही ॥ ९
सुवर्णवर्णसन्नाहैर्योधै कनकभूषणै ।
आस्थिता कृप्तवर्माणो भद्रा नित्यमदा द्विपा
क्रुद्धा क्रूरैर्महामात्रै पार्ष्ण्यङ्गुष्ठप्रचोदिता ।
चतु शता शरवरैर्हता पेतु किरीटिना ११
पर्यस्तानीव शृङ्गाणि ससृद्धानि महागिरे ।
धनञ्जयशराभ्यस्तै स्तीर्णा भूर्वरवारणै ॥१२
समन्ताज्जलदप्रख्यान्वारणान्मदवर्षिण ।
अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान्
हतैर्गजमनुष्याश्वैर्भिन्नैश्च बहुधा रथै ।
विशस्त्रयन्त्रकवचैर्युद्धशौण्डैर्गतासुभि ॥ १४
अपविद्धायुधैर्मार्ग स्तीर्णोऽभूत्फाल्गुनेन वै ।
व्यस्फारयच्च गाण्डीव सुमहद्भैरवारवम् ॥ १५
घोरवज्रविनिष्पेष स्तनयित्नुरिवाम्बरे ।
तत प्रादीर्यत चमूर्धनञ्जयशराहता ॥ १६
महावातसमाविद्धा महानौरिव सागर ।
नानारूपा प्राणहरा शरा गाण्डीवचोदिता
अलातोल्काशनिप्रख्यास्तव सैन्य विनिर्दहन्
महागिरौ वेणुवन निशि प्रज्वलित यथा १८
तथा तव महासैन्य प्रास्फुरच्छरपीडितम् ।
सपिष्टदग्धविध्वस्त तव सैन्य किरीटिना १९
कृत प्रविहत बाणै सर्वत प्रद्रुत दिश ।
महावने मृगगणा दावाग्नित्रासिता यथा २१
कुरव पर्यवर्तन्त निर्दग्धा सव्यसाचिना ।
उत्सृज्य च महाबाहु भीमसेन तथा रणे २१
बल कुरूणामुद्विग्न सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ।
तत कुरुषु भग्नेषु बीभत्सुरपराजित ॥ २२
भीमसेन समासाद्य मुहूर्त सोऽभ्यवर्तत ।
समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुन
विशल्यमरुज चास्मै कथयित्वा युधिष्ठिरम्
भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्तत प्रायाद्धनञ्जय ॥२४
नादयन् रथघोषेण पृथिवी द्या च भारत ।
तत परिवृतो वीरैर्दशभिर्योधपुङ्गवै ॥ २५
दु शासनादवरजैस्तव पुत्रैर्धनञ्जय ।
ते तमभ्यर्दयन्बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् २६
आततेष्वसना शूरा नृत्यन्त इव भारत ।
अपसव्यास्तु ताश्चक्रे रथेन मधुसूदन ॥ २७
नियुक्तान्हि स तान्मेने यमायाशु किरीटिना
ततस्ते प्राद्रवञ्शूरा पराङ्मुखरथेऽर्जुने २८

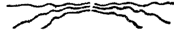
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
ऊनाशीतितमोऽध्याय ॥ ७९ ॥

८०

राजन्निति ॥१॥ विनिर्दहन्नित्यत्राडभाव आर्ष १८

तेषामापततां केतूनश्वांश्चापानि सायकान् ।
नाराचैरर्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्थो न्यपातयत् २९
अथान्यैर्दशभिर्भल्लैः शिरांस्येषाममपातयत् ।
रोषसंरक्तनेत्राणि संदष्टौष्ठानि भूतले ॥ ३०
तानि वक्त्राणि विबभुः कमलानीव भूरिशः ।
तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्दशभिर्दश कौरवान् ॥ ३१
रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्खैर्हत्वा प्रायादमित्रहा ३२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

सञ्जय उवाच ।
तं प्रयान्तं महावेगैरश्वैः कपिवरध्वजम् ।
युद्धायाभ्यद्रवन्वीराः कुरूणां नवती रथाः १
कृत्वा संशप्तका घोरं शपथं पारलौकिकम् ।
परिवव्रुर्नरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनम् ॥ २
कृष्णः श्वेतान्महावेगानश्वान्काञ्चनभूषणान् ।
मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान्प्रैषीत्कर्णरथं प्रति । ३
ततः कर्णरथं यान्तमरिघ्नं तं धनञ्जयम् ।
बाणवर्षैरभिघ्नन्तः संशप्तकरथा ययुः ॥ ४
त्वरमाणांस्तु तान्सर्वान्ससूतेष्वसनध्वजान् ।
जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ५
तेऽपतन्त हता बाणैर्नानारूपैः किरीटिना ।
सविमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात्पुण्यक्षये तथा
ततः सरथनागाश्वाः कुरवः कुरुसत्तमम् ।
निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्तन्त फाल्गुनम् ७
तदायस्तमनुष्याश्वमुदीर्णवरवारणम् ।
पुत्राणां ते महासैन्यं समरौत्सीद्धनञ्जयम् ॥८
शक्त्यृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंशसायकैः ।
प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दनम् ९
तामन्तरिक्षे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ।
व्यधमत्पाण्डवो बाणैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥
ततो म्लेच्छाः स्थिता मत्तैस्त्रयोदशशतैर्गजैः
पार्श्वतो व्यहनन्पार्थं तव पुत्रस्य शासनात्
कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः ॥
मुसलैर्भिन्दिपालैश्च रथस्थं पार्थमार्दयन् १२
तां शस्त्रवृष्टिमतुलां द्विपहस्तैः प्रवेरिताम् ।
चिच्छेद निशितैर्भल्लैरर्धचन्द्रैश्च फाल्गुनः ॥
अथ तान् द्विरदान्सर्वान्नानालिङ्गैः शरोत्तमैः
सपताकध्वजारोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत्

ते हेमपुङ्खैरिषुभि-
रर्दिता हेममालिनः
हता पेतुर्महानागाः
साग्निज्वाला इवाद्रयः ॥ १५

ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशांपते ।
स्तनतां कूजतां चैव मनुष्यगजवाजिनाम् ॥
कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश
रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा
गन्धर्वनगराकारा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥
अश्वारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः १९
तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत ॥
यत्सादिनो वारणाश्च रथाश्चैकोऽजयद्युधि ।
ततस्त्र्यङ्गेण महता बलेन भरतर्षभ ॥
दृष्ट्वा परिवृतं राजन्भीमसेनः किरीटिनम् २१
हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान्कतिचिद्रथान् ।
जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ॥ २२
ततस्तत् प्राद्रवत्सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरम् ।
दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति ॥
हतावशिष्टांस्तुरगानर्जुनेन महाबलान् ।
भीमो व्यधमदश्रान्तो गदापाणिर्महाहवे ॥
कालरात्रिमिवात्युग्रां नरनागाश्वभोजनाम् ।
प्राकाराट्टपुरद्वारदारणीमतिदारुणाम् ॥ २५

* इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

तमिति ॥ १ ॥

ततो गदा नृनागाश्वेष्वाशु भीमो व्यवासृजत्
सा जघान बहूनश्वानश्वारोहांश्च मारिष ॥
कार्ष्णायसतनुत्राणान्नरानश्वांश्च पाण्डव ।
पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन्हताः ॥
दन्तैर्दशन्तो वसुधां शेरते क्षतजोक्षिताः ।
भग्नमूर्धास्थिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः ॥
असृङ्मांसवसाभिश्च तृप्तिमभ्यागता गदा ।
अस्थीन्यप्यश्नती तस्थौ कालरात्रीव दुर्दशा ॥
सहस्राणि दशाश्वानां हत्वा पत्तींश्च भूयसः
भीमोऽभ्यधावत्संक्रुद्धो गदापाणिरितस्ततः
गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः ।
मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमम् ॥ ३१
स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्धः पाण्डुनन्दनः ।
प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ॥
विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
क्षणेन भीमः संक्रुद्धस्तन्निन्ये यमसादनम् ॥
गजान्सकङ्कटान्मत्तान्सारोहान्सपताकिनः
पततः समपश्याम सपक्षान्पर्वतानिव ॥ ३४
हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः ।
पुनः स्वरथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्ययात् ॥
हतं पराङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं बलम् ।
व्यालम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितम् ॥
विलम्बमानं तत्सैन्यमप्रगल्भमवस्थितम् ।
दृष्ट्वा प्राच्छादयद्बाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ॥ ३७
नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना ।
शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केसरैः ॥
ततः कुरूणामभवदार्तनादो महानृप ।
नराश्वनागासुहरैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः ॥ ३९
हाहाकृतं भृशं त्रस्तं लीयमानं परस्परम् ।
अलातचक्रवत्सैन्यं तदाऽभ्रमत तावकम् ॥
ततस्तद्युद्धमभवत्कुरूणां सुमहद्बले ।
न ह्यत्रासीदनिर्भिन्नो रथः सादी हयो गजः ॥
आदीप्तमिव तत्सैन्यं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।
आसीत्स्वशोणितक्लिन्नं फुल्लाशोकवनं यथा ।
तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनम् ॥
निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
अविषह्यं तु पार्थस्य शरसंपातमाहवे ।
मत्वा न्यवर्तन्कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना
ते हित्वा समरे कर्णं वध्यमानाश्च सायकैः ।
प्रदुद्रुवुर्दिशो भीताश्चुक्रुशुश्चापि सूतजम् ॥
अभ्यद्रवत तान्पार्थः किरञ्शरशतान्बहून् ।
हर्षयन्पाण्डवान्योधान् भीमसेनपुरोगमान् ॥
पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति ।
अगाधे मज्जतां तेषां द्वीपः कर्णोऽभवत्तदा ॥
कुरवो हि महाराज निर्विषाः पन्नगा इव ।
कर्णमेवोपलीयन्त भयाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ४८
यथा सर्वाणि भूतानि मृत्योर्भीतानि मारिष
धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥
तथा कर्णं महेष्वासं पुत्रास्तव नराधिप ।
उपालीयन्त संत्रासात्पाण्डवस्य महात्मनः
ताञ्शोणितपरिक्लिन्नान्
विषमस्थान् शरातुरान् ।
मा भैष्टेत्यब्रवीत्कर्णो
ह्यभीतो मामितेति च ॥ ५१
सभग्नं हि बलं दृष्ट्वा बलात्पार्थेन तावकम् ।
धनुर्विस्फारयन्कर्णस्तस्थौ शत्रुजिघांसया ॥ ५२
तान्प्रद्रुतान्कुरून्दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य वधे दध्रे मनः श्वसन्
विस्फार्य सुमहच्चापं ततश्चाधिरथिर्वृषः ।
पञ्चालान्पुनराधावत् पश्यतः सव्यसाचिनः
ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेक्षणाः ।
कर्णं ववर्षुर्बाणौघैर्यथा मेघा महीधरम् ॥ ५५
ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष ।
व्ययोजयन्त पञ्चालान्प्राणैः प्राणभृतां वर
तत्र शब्दो महानासीत्पञ्चालानां महामते ।
वध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थे मित्रगृद्धिना ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

सञ्जय उवाच ।
तत कर्ण कुरुषु प्रद्रुतेषु
वरूथिना श्वेतहयेन राजन् ।
पाञ्चालपुत्रान् व्यधमत्सूतपुत्रो
महेषुभिर्वात इवाभ्रसङ्घान् ॥ १
सूत रथादञ्जलिकैर्निपात्य
जघान चाश्वाञ्जनमेजयस्य ।
शतानीक सुतसोम च भल्लै-
रवाकिरद्धनुषी चाप्यकृन्तत् ॥ २
धृष्टद्युम्न निर्बिभेदाथ षड्भि-
र्जघानाश्वांस्तरसा तस्य सख्ये
हत्वा चाश्वान् सात्यके सूतपुत्र
कैकेयपुत्र न्यवधीद्विशोकम् ॥ ३
तमभ्यधावन्निहते कुमारे
कैकेयसेनापतिरुग्रकर्मा ।
शरैर्विधुन्वन् भृशमुग्रवेगै
कर्णात्मज चाप्यहनत्प्रसेनम् ॥ ४
तस्यार्धचन्द्रैस्त्रिभिरुच्चकर्त
प्रहस्य बाहू च शिरश्च कर्ण ।
स स्यन्दनाद्गामगमद्गतासु
परश्वधै शाल इवावरुग्ण ॥ ५
हताश्वमञ्जोगतिभि प्रसेन
शिनिप्रवीर निशितै पृषत्कै ।
प्रच्छाद्य नृत्यन्निव कर्णपुत्र
शैनेयबाणाभिहत पपात ॥ ६
पुत्रे हते क्रोधपरीतचेता
कर्ण शिनीनामृषभ जिघासु ।
हतोऽसि शैनेय इति ब्रुवन्स
व्यवासृजद्बाणममित्रसाहम् ॥ ७
तमस्य चिच्छेद शर शिखण्डी
त्रिभिस्त्रिभिश्च प्रतुतोद कर्णम् ।
शिखण्डिन कार्मुक च ध्वज च
छित्त्वा क्षुराभ्या न्यपतत्सुजात ८
शिखण्डिन ष_भिरविध्यदुग्रो
धार्ष्टद्युम्ने स शिरश्चोच्चकर्त ।
तथाऽभिनत्सुतसोम शरेण
सुसशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ९
अथाक्रन्दे तुमुले वर्तमाने
धार्ष्टद्युम्ने निहते तत्र कृष्ण ।
अपाञ्चाल्य क्रियते याहि पार्थ
कर्ण जहीत्यब्रवीद्राजसिंह ॥ १०
तत प्रहस्याशु नरप्रवीरो
रथ रथेनाधिरथेर्जगाम ।
भये तेषा त्राणमिच्छन्सुबाहु-
रभ्याहताना रथयूथपेन ॥ ११
विस्फार्य गाण्डीवमथोग्रघोष
ज्यया समाहत्य तले भृश च ।
बाणान्धकार सहसैव कृत्वा
जघान नागाश्वरथध्वजाश्च १२
प्रतिश्रुत प्राहरदन्तरिक्षे
गुहा गिरीणामपतन्वयासि ।
यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो
रौद्रे मुहूर्तेऽभ्यपतत्किरीटी ॥ १३
त भीमसेनोऽनुययौ रथेन
पृष्ठे रक्षन्पाण्डवमेकवीर ।
तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्या
कर्णाय यातावरिभिर्विषक्तौ ॥ १४
तत्रान्तरे सुमहान्सूतपुत्र-
श्चक्रे युद्ध सोमकान्सप्रगृह्य
रथाश्वमातङ्गगणाञ्जघान
प्रच्छादयामास शरैर्दिशश्च ॥ १५
तमुत्तमौजा जनमेजयश्च
क्रुद्धौ युधामन्युशिखण्डिनौ च ।
कर्ण बिभेदु सहिता पृषत्कै
सन्नर्दमाना सह पार्षतेन ॥ १६
ते पञ्च पञ्चालरथप्रवीरा
वैकर्तन कर्णमभिद्रवन्त ।
तस्माद्रथाच्च्यावयितु न शेकु-
र्धैर्यात्कृतात्मानमिवेन्द्रियार्था ॥ १७

८२

रत इति ॥ १ ॥ अञ्जोगतिभि पूर्णायतोत्सृष्टै ॥ - ॥ प्रतिश्रुत प्रतिस्वन ॥ १३ ॥

तेषा धनूषि ध्वजवाजिसूता
स्तूर्ण पताकाश्च निकृत्य बाणै ।
तान्पञ्चभिस्त्वभ्यहनत्पृषत्कै
कर्णस्तत सिंह इवोन्ननाद ॥ १८
तस्यास्यतस्तानभिनिघ्नतश्च
ज्याबाणहस्तस्य धनु स्वनेन ।
साद्रिद्रुमा स्यात्पृथिवी विशीर्णे-
त्यतीव मत्वा जनता व्यषीदत् ॥ १९
स शक्रचापप्रतिमेन धन्वना
भृशायतेनाधिरथि शरान्सृजन् ॥
बभौ रणे दीप्तमरीचिमण्डलो
यथांशुमाली परिवेषवांस्तथा ॥ २०
शिखण्डिन द्वादशभि पराभिन
च्छितै शरै षड्भिरथोत्तमौजसम् ।
त्रिभिर्युधामन्युमविध्यदाशुगै-
स्त्रिभिस्त्रिभि सोमकपार्षतात्मजौ ॥
पराजिता पञ्च महारथास्तु ते
महाहवे सूतसुतेन मारिष ।
निरुद्यमास्तस्थुरमित्रनन्दना
यथेन्द्रियार्थाऽऽत्मवता पराजिता ॥
निमज्जतस्तानथ कर्णसागरे
विपन्ननावो वणिजो यथाऽर्णवे ।
उद्दध्रिरे नौभिरिवार्णवाद्रथै
सुकल्पितैर्द्रौपदिजा स्वमातुलान् २३
तत शिनीनामृषभ शितै शरै-
र्निकृत्य कर्णप्रहितानिषून्बहून् ।
विदार्य कर्ण निशितैरयस्मयै
स्तवात्मज ज्येष्ठमविध्यदष्टभि ॥२४
कृपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा
स्वय च कर्णो निशितैरताडयत् ।
स तैश्चतुर्भिर्युयुधे यदूत्तमो
दिगीश्वरैर्दैत्यपतिर्यथा तथा ॥ २५
समाततेनेष्वसनेन कूजता
भृशायतेनामितबाणवर्षिणा ।
बभूव दुर्धर्षतर स सात्यकि
शरन्नभोमध्यगतो यथा रवि ॥ २६
पुन समास्थाय रथान् सुदंशिता
शिनिप्रवीर जुगुपु परतपा ।
समेत्य पञ्चालमहारथा रणे
मरुद्गणा शक्रमिवारिनिग्रहे ॥ २७
[illegible] दारुण
तवाहिताना तव सैनिकै सह ।
रथाश्वमातङ्गविनाशन तथा
यथा सुराणामसुरै पुराऽभवत् ॥ २८
रथा द्विपा वाजिपदातयस्तथा ।
भवन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिता ।
परस्परेणाभिहताश्च चस्खलु-
र्विनेदुरार्ता व्यसवोऽपतस्तथा २९
तथागत भीममभीस्तवात्मज
ससार राजावरज किरञ्शरै ।
तमभ्यधावत्त्वरितो वृकोदरो
महारुरु सिंह इवाभिपेदिवान् ॥ ३०
ततस्तयोर्युद्धमतीव दारुण
प्रदीव्यतो प्राणदुरोदर द्वयो
परस्परेणाभिनिविष्टरोषयो-
रुदग्रयो शम्बरशक्रयोर्यथा ॥ ३१
शरै शरीरार्तिकरै सुतेजनै
र्निजघ्नतुस्तावितरेतर भृशम् ।
सकृत्प्रभिन्नाविव वासितान्तरे
महागजौ मन्मथसक्तचेतसौ ॥ ३२
तवात्मजस्याथ वृकोदरस्त्वरन्
धनु क्षुराभ्या ध्वजमेव चाच्छिनत्
ललाटमप्यस्य बिभेद पत्रिणा
शिरश्च कायात्प्रजहार सारथे ॥३३
स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुक
वृकोदर द्वादशभि पराभिनत् ।
स्वय नियच्छस्तुरगानजिह्मगै
शरैश्च भीम पुनरप्यवीवृषत् ॥ ३४
तत शर सूर्यमरीचिसप्रभ
सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितम् ।
महेन्द्रवज्राशनिपाततु सह
मुमोच भीमाङ्गविदारणक्षमम् ॥ ३५
स तेन निर्विद्धतनुर्वृकोदरो
निपातित स्रस्ततनुर्गतासुवत् ।
प्रसार्य बाहू रथवर्यमाश्रित
पुन स सज्ञामुपलभ्य चानदत् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दु शासनभीमसेनयुद्धे द्व्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८२ ॥

८३

संजय उवाच ।
तत्राकरोद्दुष्करं राजपुत्रो
दुःशासनस्तुमुलं युध्यमानः ।
चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण
षड्भिः शरैः सारथिमप्यविध्यत् ॥ १
स तत्कृत्वा राजपुत्रस्तरस्वी
विव्याध भीमं नवभिः पृषत्कैः ।
ततोऽभिनद्बहुभिः क्षिप्रमेव
वरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा २
ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्वी
शक्तिं चोग्रां प्राहिणोत्ते सुताय ।
तामापतन्तीं सहसाऽतिघोरां
दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलितामिवोल्काम् ३
आकर्णपूर्णैरिषुभिर्महात्मा
चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृषत्कैः ।
दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं
प्रापूजयन्सर्वयोधाः प्रहृष्टाः ॥ ४
अथाशु भीमं च शरेण भूयो
गाढं स विव्याध सुतस्त्वदीयः ।
चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै
भृशं प्रजज्वाल रुषाऽभिवीक्ष्य ॥ ५
विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाद्य
सहस्व भूयोऽपि गदाप्रहारम् ।
उक्त्वैवमुच्चैः कुपितोऽथ भीमो
जग्राह तां भीमगदां वधाय ॥ ६
उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन्
पास्यामि ते शोणितमाजिमध्ये ।
अथैवमुक्तस्तनयस्तवोग्रां
शक्तिं वेगात्प्राहिणोन्मृत्युरूपाम् ॥ ७
आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां
विचिक्षिपे रोषपरीतमूर्तिः ।
सा तस्य शक्तिं सहसा विरुज्य
पुत्रं तवाजौ ताडयामास मूर्ध्नि ८
स विक्षरन्नाग इव प्रभिन्नो
गदामस्मै तुमुले प्राहिणोद्वै
तयाऽहरद्दश धन्वन्तराणि
दुःशासनं भीमसेनः प्रसह्य ९
तया हतः पतितो वेपमानो
दुःशासनो गदया वेगवत्या ।
विध्वस्तवर्माभरणाम्बरस्रक्
विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः १०
हयाः ससूता निहता नरेन्द्र
चूर्णीकृतश्चास्य रथः पतन्त्या ।
दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे
हृष्टाः पञ्चाला सिंहनादानमुञ्चन् ११
तं पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ
जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः ।
नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिनो
मूर्छाकुला पतितास्त्वाजमीढ १२
भीमोऽपि वेगादवतीर्य याना-
द्दुःशासनं वेगवानभ्यधावत् ।
ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी
सापत्नकं यत् प्रयुक्तं सुतैस्ते ॥ १३
तस्मिन्सुघोरे तुमुले वर्तमाने
प्रधानभूयिष्ठतरैः समन्तात् ।
दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन्
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ १४
स्मृत्वाऽथ केशग्रहणं च देव्या
वस्त्रापहारं च रजस्वलायाः ।
अनागसो भर्तृपराङ्मुखाया
दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य १५
जज्वाल क्रोधादथ भीमसेन
आज्यप्रसिक्तो हि यथा हुताशः ।
तत्राह कर्णं च सुयोधनं च
कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव ॥ १६
निहन्मि दुःशासनमद्य पापं
संरक्ष्यतामद्य समस्तयोधाः ।
इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधाव
न्निहन्तुकामोऽतिबलस्तरस्वी ॥ १७

८३

तत्रेति ॥ १ ॥

तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो
महागजं केसरिको यथैव ।
निगृह्य दुःशासनमेकवीरं
सुयोधनस्याधिरथेः समक्षम् ॥ १८

रथादवप्लुत्य गतः स भूमौ
यत्नेन तस्मिन्प्रणिधाय चक्षुः ।
असिं समुद्यम्य शितं सुधारं
कण्ठे पदाऽऽक्रम्य च वेपमानम् १९

उवाच तद्गौरिति यद्ब्रुवाणो
हृष्टो वदेः कर्णसुयोधनाभ्याम् ।
ये राजसूयावभृथे पवित्रा
जाताः कचा याज्ञसेन्या दुरात्मन्

ते पाणिना कतरेणावकृष्टा-
स्तद्ब्रूहि त्वां पृच्छति भीमसेनः ।
श्रुत्वा तु तद्भीमवचः सुघोरं
दुःशासनो भीमसेनं निरीक्ष्य २१

जज्वाल भीमं स तदा स्मयेन
संशृण्वतां कौरवसोमकानाम् ।
उक्तस्तदाऽऽजौ स तथा सरोषं
जगाद भीमं परिवर्तनेत्रः ॥ २२

'अयं करिकराकारः पीनस्तनविमर्दनः ।
गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियान्तकरः करः २३

अनेन याज्ञसेन्या मे भीम केशा विकर्षिताः
पश्यतां कुरुमुख्यानां युष्माकं च सभासदाम्'

एवं त्वसौ राजसुतं निशम्य
ब्रुवन्तमाजौ विनिपीड्य वक्षः ।
भीमो बलात्तं प्रतिगृह्य दोर्भ्यां
मुच्चैर्ननादाथ समस्तयोधान् ॥ २५

उवाच यस्यास्ति बलं स रक्ष-
त्वसौ भवेदद्य निरस्तबाहुः ।
दुःशासनं जीवितं प्रोत्सृजन्त-
माक्षिप्य योधांस्तरसा महाबलः

एवं क्रुद्धो भीमसेनः करेण
उत्पाटयामास भुजं महात्मा ।
दुःशासनं तेन स वीरमध्ये
जघान वज्राशनिसन्निभेन ॥ २७

उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमा-
वथापिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
ततो निपात्यास्य शिरोऽपकृत्य
तेनासिना तव पुत्रस्य राजन् ॥ २८

सत्यां चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञां
भीमोऽपिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः
क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यम् २९

'स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिषोर्वा
माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य ।
दिव्यस्य वा तोयरसस्य पाना-
त्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुख्यात् ३०

अन्यानि पानानि च यानि लोके
सुधामृतस्वादुरसानि तेभ्यः ।
सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं
ममाद्य चास्याहितलोहितस्य ॥ ३१

अथाह भीमं पुनरुग्रकर्मा
दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः ।
गतासुमालोक्य विहस्य सुस्वरं
'किं वा कुर्यां मृत्युना रक्षिताऽसि

एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्त-
मास्वाद्यमानं नर्मातिप्रहृष्टम् ।
ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं
भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ ३३

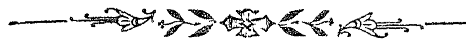
ये चापि नासन् व्यथिता मनुष्या-
स्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम् ।
भयाच्च सचुक्रुशुरस्वरैस्ते
निमीलिताक्षा ददृशुः समन्तात् ३४

तं तत्र भीमं ददृशुः समन्ता-
द्दौःशासनं तद्रुधिरं पिबन्तम् ।
सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना
न वै मनुष्योऽयमिति ब्रुवाणाः ३५

तस्मिन् कृते भीमसेनेन रूपे
दृष्ट्वा जनाः शोणितं पीयमानम् ।
सम्प्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्धं
भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्ताः ३६

युधामन्यु प्रद्रुत चित्रसेन
सह॰॰॰॰॰॰॰॰॰॰ ।
विव्याध चैन निशितै पृषत्कै-
र्दर्पेतभी सप्तभिराशुमुक्तै ॥ ३७
सक्रान्तभोग इव लेलिहानो
महोरग क्रोधविष सिसृक्षु ।
निवृत्य पाञ्चालजमभ्यविध्य
त्रिभि शरै सारथिमस्य षड्भि ॥
तत सुपुङ्खेन सुयन्त्रितेन
सुसशितार्ग्रेण शरेण शूर ।
आकर्णमुक्तेन समाहितेन
युधामन्युस्तस्य शिरो जहार ॥ ३९
तस्मिन् हते भ्रातरि चित्रसेने
क्रुद्ध कर्ण पौरुष दर्शयान ।
व्यद्रावयत्पाण्डवानामनीक
प्रत्युद्यातो नकुलेनामितौजा ॥ ४०
भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दु शासनममर्षणम्
पूरयित्वाऽञ्जलि भूयो रुधिरस्योग्रनि स्वन
शृण्वता लोकवीराणामिद वचनमब्रवीत् ।
एष ते रुधिर कण्ठात्पिबामि पुरुषाधम ४२
ब्रूहीदानी तु सहृष्ट पुनर्गौरिति गौरिति ।
ये तदाऽस्मान्प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति
तान्वय प्रतिनृत्याम पुनर्गौरिति गौरिति ।
प्रमाणकोट्या शयन कालकूटस्य भोजनम्४४
दशन चाहिभि कृष्णैर्दाह च जतुवेश्मनि ।
द्यूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या ॥ ४५
द्रौपद्या केशपक्षस्य ग्रहण च सुदारुणम् ।
इष्वस्त्राणि च सग्रामेष्वसुखानि च वेश्मनि॥
विराटभवने यश्च क्लेशोऽस्माक पृथग्विध ।
शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ४७
अनुभूतानि दु खानि तेषा हेतुस्त्वमेव हि ।
दु खान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन
धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात्सपुत्रस्य सदा वयम्
इत्युक्त्वा वचन राजञ्जय प्राप्य वृकोदर ।
पुनराह महाराज स्मयस्तौ केशवार्जुनौ ४९
असृग्दिग्धो विस्रवल्लोहितास्य
क्रुद्धोऽत्यर्थ भीमसेनस्तरस्वी ।
दु शासने यद्रणे सश्रुत मे
तद्वै सत्य कृतमद्येह वीरौ ॥ ५०
अत्रैव दास्याम्यपर द्वितीय
दुर्योधन यज्ञपशु विशस्य ।
शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मन ।
शान्ति लप्स्ये कौरवाणा समक्षम्॥
एतावदुक्त्वा वचन प्रहृष्टो
ननाद चोच्चै रुधिरार्द्रगात्र ।
ननर्द चैवातिबलो महात्मा
वृत्र निहत्येव सहस्रनेत्र ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दु शासनवधे
त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८३ ॥

८४

सञ्जय उवाच ।
दु शासने तु निहते तव पुत्रा महारथा ।
महाक्रोधविषा वीरा समरेष्वपलायिन ॥
दश राजन्महावीर्या भीम प्राच्छादयञ्शरै
निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्धर ॥
अलोलुप सह षण्ढो वातवेगसुवर्चसौ ।
एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्शिता ॥
भीमसेन महाबाहु मार्गणै समवारयन् ।
स वार्यमाणो विशिखै समन्तात्तैर्महारथै ॥
भीम क्रोधाग्निरक्ताक्ष क्रुद्ध काल इवाबभौ
तास्तु भल्लैर्महावेगैर्दशभिर्दश भारतान् ॥ ५
रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्खै पार्थो निन्ये यमक्षयम्
हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बल तव ॥ ६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८३ ॥

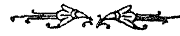
८४
दु शासने इति ॥ १ ॥

पश्यत सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्दितम् ।
तत कर्णो महाराज प्रविवश महद्भयम् ॥ ७
दृष्ट्वा भीमस्य निक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्विव ।
तस्य त्वाकारभावज्ञ शल्य समितिशोभन
उवाच वचन कर्ण प्राप्तकालमरिंदमम् ।
मा व्यथा कुरु राधेय नैव त्वय्युपपद्यते ॥९
एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्दिता ॥
दुर्योधनश्च संमूढो भ्रातृव्यसनकर्शित
दु शासनस्य रुधिरे पीयमाने महात्मना ।
व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतचेतस ॥ ११
दुर्योधनमुपासन्ते परिवार्य समन्तत ।
कृपप्रभृतयश्चैते हतशेषा सहोदरा ॥ १२
पाण्डवा लब्धलक्षाश्च धनंजयपुरोगमा ।
त्वामेवाभिमुखा शूरा युद्धाय समुपस्थिता
स त्व पुरुषशार्दूल पौरुषेण समास्थित ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनंजयम् ॥ १४
भारो हि धार्तराष्ट्रेण त्वयि सर्व समाहित
तमुद्वह महाबाहो यथाशक्ति यथाबलम् ॥
जये स्याद्विपुला कीर्तिर्ध्रुव स्वर्ग पराजये ।
वृषसेनश्च राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव ॥ १६
त्वयि मोह समापन्ने पाण्डवानभिधावति ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचन शल्यस्यामिततेजस ।
हृदि चावश्यक भाव चक्रे युद्धाय सुस्थिरम्
तत क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधाव-
द्दवस्थित प्रमुखे पाण्डव तम् ।
वृकोदर कालमिवात्तदण्ड
गदाहस्त योधयन्त त्वदीयान् ॥ १८
तमभ्यधावन्नकुल प्रवीरो
रोषादमित्र प्रतुदन्पृषत्कै ।
कर्णस्य पुत्र समरे प्रहृष्ट
पुरा जिघांसुर्मघवेव जम्भम् ॥ १९
ततो ध्वज स्फाटिकचित्रकञ्चुक
चिच्छेद वीरो नकुल क्षुरेण ।
कर्णात्मजस्येष्वसन च चित्र
भल्लेन जाम्बूनदचित्रनद्धम् ॥ २०
अथान्यदादाय धनु स शीघ्र
कर्णात्मज पाण्डवमभ्यविध्यत् ।
दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्षच्च सोऽपि
कर्णस्य पुत्रो नकुल कृतास्त्र ॥ २१
शराभिघाताच्च रुषा च राजन्
स्वया च भासाऽस्त्रसमीरणाच्च ।
जज्वाल कर्णस्य सुतोऽतिमात्र-
मिद्धो यथाऽऽज्याहुतिभिर्हुताश ॥
कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन्
सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रै ।
वनायुजान् वै नकुलस्य शुभ्रा-
नुदग्रगान् हेमजालावनद्धान् ॥ २२
ततो हताश्वादवरुह्य याना-
दादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रम् ।
आकाशसंकाशमसिं प्रगृह्य
दोधूयमान खगवच्चचार ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे च रथाश्वनाग
चिच्छेद तूर्ण नकुलश्चित्रयोधी ।
ते प्रापतन्नसिना गा विशस्ता
यथाश्वमेधे पशव शमित्रा ॥ २५
द्विसाहस्रा पातिता युद्धशौण्डा
नानादेश्या सुभृता सत्यसन्धा ।
एकेन संख्ये नकुलेन कृत्ता
जयेप्सुनाऽनुत्तमचन्दनाङ्गा ॥ २६
तमापतन्त नकुल सोऽभिपत्य
समन्तत सायकै प्रत्यविद्ध्यत् ।
स तुद्यमानो नकुल पृषत्कै-
र्विव्याध वीर स चुकोप विद्ध ॥२७
महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा
भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमम् ।
त कर्णपुत्रो व्यधमन्तमेक
नराश्वमातङ्गरथाननेकान् ॥ २८
क्रीडन्तमष्टादशभि पृषत्कै-
र्विव्याध वीर नकुल सरोष ।
स तेन विद्धोऽतिभृश तरस्वी
महाहवे वृषसेनेन राजन् ॥ २९
क्रुद्धेन प्रावन्समरे जिघांसु
कर्णात्मज पाण्डुसुतो नृवीर ।
वितत्य पक्षौ सहसा पतन्त
श्येन यथैवामिषलुब्धमाजौ ॥ ३०
अवाकिरद्वृषसेनस्ततस्त
शितै शरैर्नकुलमुदारवीर्यम् ।
स तान्मोघास्तस्य कुर्वञ्शरौघान्
चचार मार्गान्नकुलश्चित्ररूपान् ॥ ३१
अथास्य तूर्ण चरतो नरेन्द्र
खड्गेन चित्र नकुलस्य तस्य ।
महेषुभिर्व्यधमत्कर्णपुत्रो
महाहवे चर्मसहस्रतारम् ॥ ३२

त चायस निशित तीक्ष्णधार
विकोशमुग्र गुरुभारसाहम् ।
द्विषच्छरीरान्तकर सुघोर-
माधुन्वत सर्पमिवोग्ररूपम् ॥ ३३
क्षिप्र शरै षड्भिरमित्रसाह-
श्चकर्त खड्ग निशितै सुवेगै ।
पुनश्च दीप्तैर्निशितै पृषत्कै
स्तनान्तरे गाढमथाभ्यविध्यत् ॥ ३४
कृत्वा तु तद्दुष्करमार्यजुष्ट
मन्यैर्नरै कर्म रणे महात्मा ।
ययौ रथ भीमसेनस्य राजन्
शराभितप्तो नकुलस्त्वरावान् ॥ ३५
स भीमसेनस्य रथ हताश्वो
माद्रीसुत कर्णसुताभितप्त ।
आपुप्लुवे सिंह इवाचलाग्र
सप्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ३६
तत क्रुद्धो वृषसेनो महात्मा
ववर्ष ताविषुजालेन वीर ।
महारथावेकरथे समेतौ
शरै प्रभिन्दन्निव पाण्डवेयौ ॥ ३७

तस्मिन्नथे निहते पाण्डवस्य
क्षिप्र च खड्गे विशिखैर्निकृत्ते ।
अन्ये च सहत्य कुरुप्रवीरा
स्ततो ऽभ्यघ्नञ्शरवर्षैरुपेत्य ॥ ३८
तौ पाण्डवेयौ परित समेतान्
सहूयमानाविव हव्यवाहौ ।
भीमार्जुनौ वृषसेनाय क्रुद्धौ
ववर्षतु शरवर्ष सुघोरम् ॥ ३९
अथाब्रवीन्मारुति फाल्गुन च
पश्यस्वैन नकुल पीड्यमानम् ।
अय च नो बाधते कर्णपुत्र
स्तस्माद्भवान्प्रत्युपयातु कार्णिम् ॥
स तन्निशम्यैव वच किरीटी
रथ समासाद्य वृकोदरस्य ।
अथाब्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीर-
मुपागत शातय शीघ्रमेनम् ॥ ४१
इत्येवमुक्त सहसा किरीटी
भ्रात्रा समक्ष नकुलेन सख्ये ।
कपिध्वज केशवसगृहीत
प्रैषीदुदग्रो वृषसेनाय वाहम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनयुद्धे नकुलपराजये
चतुरशीतितमोऽध्याय ॥ ८४ ॥

८५

सञ्जय उवाच ।
नकुलमथ विदित्वा छिन्नबाणासनासि
विरथमरिशरार्त कर्णपुत्रास्त्रभग्नम् ।
पवनधुतपताकाह्लादिनो वल्गिताश्वा
वरपुरुषनियुक्तास्ते रथै शीघ्रमीयु
द्रुपदसुतवरिष्ठा पञ्च शैनेयषष्ठा
द्रुपददुहितृपुत्रा पञ्च चामित्रसाहा
द्विरदरथनराश्वान्सूदयन्तस्त्वदीयान्
भुजगपतिनिकाशैर्मार्गणैरात्तशस्त्रा
अथ तव रथमुख्यास्तान्प्रतीयुस्त्वरन्त
कृपहृदिकसुतौ च द्रौणिदुर्योधनौ च

शकुनिसुनवृकौ च क्राथदेवावृधौ च
द्विरदजलदघोषै स्यन्दनै कार्मुकैश्च
तव नृपरथिवीरास्तान्दशैक च वीरा
न्नवरशरवराग्रैस्ताडयन्तोऽभ्यरुन्धन्
नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयु-
र्गिरिशिखरनिकाशैर्भीमवेगै कुलिंदा
सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा
रणाभिकामै कृतिभि समास्थिता
सुवर्णजालैर्वितता बभुर्गजा
स्तथा यथा खे जलदा सविद्युत ५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरशीतितमोऽध्याय ॥ ८४ ॥

८५

नकुलमिति ॥ १ ॥

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महायसैः
कृपं ससूताश्वमपीडयद्भृशम् ।
ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः
सहैव नागेन पपात भूतले ॥ ६

कुलिन्दपुत्रावरजस्तु तोमरै-
र्दिवाकरांशुप्रतिमैरयस्मयैः ।
रथं च विक्षोभ्य ननाद नर्दत-
स्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत्

ततः कुलिन्देषु हतेषु तेष्वथ
प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः ।
भृशं प्रदध्मुर्लवणाम्बुसम्भवान्
परांश्च बाणासनपाणयोऽभ्ययुः ॥ ८

अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं
पुनः कुरूणां सह पाण्डुसृञ्जयैः ।
शरासिशक्त्यृष्टिगदापरश्वधै-
र्नराश्वनागासुहरं भृशाकुलम् ॥ ९

रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्ततः
परस्परं विप्रहताः पतन् क्षितौ ।
यथा सविद्युत्स्तनिता बलाहकाः
समाहता दिग्भ्य इवोग्रमारुतैः ॥१०

ततः शतानीकमतान् महागजा-
स्तथा रथान्पत्तिगणांश्च तान् बहून् ।
जघान भोजस्तु हयानथापतन्
क्षणाद्विशस्ताः कृतवर्मणः शरैः ॥११

अथापरे द्रौणिहता महाद्विपा-
स्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतनाः ।
निपेतुरुर्व्यां व्यसवो निपातिता-
स्तथा यथा वज्रहता महाचलाः ॥

कुलिन्दराजावरजादनन्तरः
स्तनान्तरे पत्रिवरैरताडयत् ।
तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः
शितैः शरीरं व्यहनद्द्विपं च तम् ॥१३

स नागराजः सह राजसूनुना
पपात रक्तं बहु सर्वतः क्षरन् ।
महेन्द्रवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे
यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ॥ १४

कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः
क्राथं ससूताश्वरथं व्यपोथयत् ।
ततोऽपतत्क्राथशराभिघातितः
सहेश्वरो वज्रहतो यथा गिरिः ॥१५

रथी द्विपस्थेन हतोऽपतच्छरैः
क्राथाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः ।
सवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा
यथा महावातहतो महाद्रुमः ॥ १६

वृको द्विपस्थं गिरिराजवासिनं
भृशं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् ।
ततो वृकं साश्वरथं महाद्विपो
द्रुतं चतुर्भिश्चरणैर्व्यपोथयत् ॥ १७

स नागराजः सनियन्तृकोऽपत-
त्तथा हतो बभ्रुसुतेषुभिर्भृशम् ।
स चापि देवावृधसूनुरर्दितः
पपात नुन्नः सहदेवसूनुना ॥ १८

विषाणगात्रावरयोधपातिना
गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः ।
जगाम वेगेन भृशार्दयंश्च तं
ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत्

ततः शतानीकहता महागजा
हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः ।
सुपर्णवातप्रहता यथोरगा-
स्तथागता गां विवशा विचूर्णिताः

ततोऽभ्यविध्यद्बहुभिः शितैः शरैः
कलिङ्गपुत्रो नकुलात्मजं स्मयन् ।
ततोऽस्य कोपाद्विचकर्त नाकुलिः
शिरः क्षुरेणाम्बुजसन्निभाननम् ॥२१

ततः शतानीकमविध्यदायसै-
स्त्रिभिः शरैः कर्णसुतोऽर्जुनं त्रिभिः ।
त्रिभिश्च भीमं नकुलं च सप्तभि-
र्जनार्दनं द्वादशभिश्च सायकैः ॥ २२

तदस्य कर्मातिमनुष्यकर्मणः
समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् ।
पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ये
हुतोऽयमग्नाविति ते तु मेनिरे ॥२३

ततः किरीटी परवीरघाती
हताश्वमालोक्य नरप्रवीरः ।
माद्रीसुतं नकुलं लोकमध्ये
समीक्ष्य कृष्णं भृशविक्षतं च ॥ २४

समभ्यधावद्वृषसेनमाहवे
स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा ।
तमापतन्तं नरवीरमुग्रं
महाहवे बाणसहस्रधारिणम् ॥ २५

अभ्यापतत्कर्णसुतो महारथ
यथा महेन्द्रं नमुचिं पुरा तथा ।
ततो द्रुतं चैकशरेण पार्थः
शितेन विद्ध्वा युधि कर्णपुत्रं ॥२६
ननाद नादं सुमहानुभावो
विद्ध्वेव शक्रो नमुचिं स वीरः ।
पुनः स पार्थं वृषसेन उग्रै-
र्बाणैरविद्ध्यद्भुजमूले तु सव्ये ॥ २७
तथैव कृष्णं नवभिः समार्दयत्
पुनश्च पार्थं दशभिर्जघान ।
पूर्वं यथा वृषसेनप्रयुक्तै
रभ्याहतः श्वेतहयः शरैस्तैः ॥ २८
सरम्भमीषद्गमितो वधाय
कर्णात्मजस्याथ मनः प्रदध्रे ।
ततः किरीटी रणमूर्ध्नि कोपात्
कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटिं ललाटे ॥२९
मुमोच तूर्णं विशिखान्महात्मा
वधे धृतः कर्णसुतस्य सख्ये ।
आरक्तनेत्रोऽन्तकशत्रुहन्ता
उवाच कर्णं भृशमुत्स्मयस्तदा ॥ ३०
दुर्योधन द्रौणिमुखाश्च सर्वा-
नहं रणे वृषसेनं तमुग्रम् ।
सपश्यतः कर्ण तवाद्य सख्ये
नयामि लोकं निशितैः पृषत्कैः ॥३१
ऊनं च तावद्धि जना वदन्ति
सर्वैर्भवद्भिर्मम सूनुर्हतोऽसौ ।
एको रथो मद्विहीनस्तरस्वी
अहं हनिष्ये भवतां समक्षम् ॥ ३२
संरक्ष्यतां रथसंस्थाः सुतोऽयं
महं हनिष्ये वृषसेनमुग्रम् ।
पश्चाद्वधिष्ये त्वामपि संप्रमूढ-
महं हनिष्येऽर्जुन आजिमध्ये ॥ ३३
तमद्य मूलं कलहस्य सख्ये
दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ।
त्वामद्य हन्तास्मि रणे प्रसह्य
अस्यैव हन्ता युधि भीमसेनः ॥ ३४
दुर्योधनस्याधमपूरुषस्य
यस्यानयादेष महान् क्षयोऽभवत् ।
स एवमुक्त्वा विनिमृज्य चापं
लक्ष्यं हि कृत्वा वृषसेनमाजौ ॥ ३५
ससर्ज बाणान्विशिखान्महात्मा
वधाय राजन् कर्णसुतस्य सख्ये ।
विव्याध चैनं दशभिः पृषत्कै-
र्मर्मस्वशङ्कं प्रहसन्किरीटी ॥ ३६
चिच्छेद चास्येष्वसनं भुजौ च
क्षुरैश्चतुर्भिर्निशितैः शिरश्च ।
स पार्थबाणाभिहतः पपात
रथाद्विबाहुर्विशिरा धरायाम् ॥ ३७
सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिकायो
वातेरितः शाल इवाद्रिशृङ्गात् ।
संप्रेक्ष्य बाणाभिहतं पतन्तं
रथात्सुतं सूतजः क्षिप्रकारी ॥ ३८
रथं रथेनाशु जगाम रोषात्
किरीटिनः पुत्रवधाभितप्तः ।
ततः समक्षं स्वसुतं विलोक्य
कर्णो हतं श्वेतहयेन सख्ये ।
संरम्भमागम्य परं महात्मा
कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यधावत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनवधे
पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥

८६

संजय उवाच ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोद्वृत्तमिवार्णवम् ।
गर्जन्तं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि ॥ १
अर्जुनं प्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभ ।
अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः शल्यसारथिः

• इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥

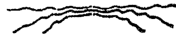
८६
तमायान्तमिति ॥ १ ॥

येन ते सह योद्धव्य स्थिरो भव धनञ्जय ।
पश्य चैन समायुक्त रथ कर्णस्य पाण्डव ३
श्वेतवाजिसमायुक्त युक्त राधासुतेन च ।
नानापताकाकलिल किङ्किणीजालमालिनम्
उह्यमानमिवाकाशे विमान पाण्डुरैर्हयै ।
ध्वज च पश्य कर्णस्य नागकक्ष महात्मन ५
आखण्डलधनु प्रख्यमुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।
पश्य कर्ण समायान्त धार्तराष्ट्रप्रियैषिणम् ६
शरधारा विमुञ्चन्त धारासारमिवाम्बुदम् ।
एष मद्रेश्वरो राजा रथाग्रे पर्यवस्थित ॥ ७
नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितौजस ।
शृणु दुन्दुभिनिर्घोष शङ्खशब्द च दारुणम् ८
सिंहनादाश्च विविधाञ्शृणु पाण्डव सर्वत
अन्तर्धाय महाशब्दान् कर्णेनामिततेजसा ९
दोधूयमानस्य भृश धनुष. शृणु नि.स्वनम् ।
एते दीर्यन्ति सगणा पञ्चालाना महारथा·
दृष्ट्वा केसरिण क्रुद्ध मृगा इव महावने ।
सर्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सूतजम् ॥ ११
न हि कर्णशरानन्य सोढुमुत्सहते नर ।
सदेवासुरगन्धर्वांस्त्रींल्लोकान्सचराचरान् १२
त्व हि जेतु रणे शक्तस्तथैव विदित मम ।
भीममुग्र महात्मान त्र्यक्ष शर्व कपर्दिनम् १३
न शक्ता द्रष्टुमीशान किं पुनर्योधितु प्रभुम् ।
त्वया साक्षान्महादेव· सर्वभूतशिव· शिवः
युद्धेनाराधित· स्थाणुर्देवाश्च वरदास्तव ।
तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिन· ॥ १५
जहि कर्ण महाबाहो नमुचिं वृत्रहा यथा ।
श्रेयस्तेऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि १६

अर्जुन उवाच ।

ध्रुव एव जय कृष्ण मम नास्त्यत्र सशय ।
सर्वलोकगुरुर्यस्त्व तुष्टोऽसि मधुसूदन ॥ १७
चोदयाश्वान् हृषीकेश रथ मम महारथ ।
नाहत्वा समरे कर्ण निवर्तिष्यति फाल्गुनः ॥
अद्य कर्ण हत पश्य मच्छरै शकलीकृतम् ।
मा वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरै·
उपस्थितमिद घोर युद्ध त्रैलोक्यमोहनम् ।
यज्जना कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
एव ब्रुवस्तदा पार्थ कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रत्युद्ययौ रथेनाशु गज प्रतिगजो यथा २१
पुनरप्याह तेजस्वी पार्थ कृष्णमरिंदम ।
चोदयाश्वान् हृषीकेश कालोऽयमतिवर्तते ॥
एवमुक्तस्तदा तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ २२
जयेन संपूज्य स पाण्डवं तदा
प्रचोदयामास हयान्मनोजवान् ।
स पाण्डुपुत्रस्य रथो मनोजव
क्षणेन कर्णस्य रथाग्रतोऽभवत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनद्वैरथे वासुदेववाक्ये षडशीतितमोऽध्याय ॥ ८६ ॥

८७

सञ्जय उवाच ।

वृषसेन हत दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वित ।
पुत्रशोकोद्भव वारि नेत्राभ्या समवासृजत १
रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् ।
युद्धायामर्षताम्राक्ष समाहूय धनञ्जयम् ॥ २
तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ वैयाघ्रपरिवारितौ ।
समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवार्कौ समुद्गतौ ॥ ३
श्वेताश्वौ पुरुषौ दिव्यावाधिष्ठितावरिमर्दनौ ।
शुशुभाते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि
तौ दृष्ट्वा विस्मय जग्मु सर्वसैन्यानि मारिष
त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ५
रथज्यातलनिर्ह्रादबाणसिंहरवैस्तथा ।
तौ रथावभ्यधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम्
ध्वजौ च दृष्ट्वा ससक्तौ विस्मय समपद्यत ।
हस्तिकक्ष च कर्णस्य वानर च किरीटिन·
तौ रथौ सप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवा ।
सिंहनादरवाश्चक्रु साधुवादाश्च पुष्कलान् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीतितमोऽध्याय ॥ ८६ ॥

८७

वृषसेनमिति ॥ १ ॥

दृष्ट्वा च द्वैरथं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः ।
चक्रुर्बाहुस्वनांश्चैव तथा चैलावधूननम् ॥ ९
आजघ्नुः कुरवस्तत्र वादित्राणि समन्ततः ।
कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्खान् दध्मुश्च सर्वशः ॥
तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम् ।
तूर्यशङ्खनिनादेन दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥
क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ।
बाहुशब्दैश्च शूराणां कर्णार्जुनसमागमे ॥ १२
तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्थौ रथिनां वरौ ।
प्रगृहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजायुतौ ॥ १३
वर्मिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताश्वौ शङ्खशोभितौ ।
तूणीरवरसम्पन्नौ द्वावप्येतौ सुदर्शनौ ॥ १४
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ गोवृषाविव ।
चापविद्युद्ध्वजोपेतौ शस्त्रसंपत्तियोधिनौ ॥
चामरव्यजनोपेतौ श्वेतच्छत्रोपशोभितौ ।
कृष्णशल्यरथोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ॥ १६
सिंहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ ।
सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढोरस्कौ महाबलौ ॥
अन्योन्यवधमिच्छन्तावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
अन्योन्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ।
प्रभिन्नाविव मातङ्गौ सुसंरब्धाविवाचलौ ॥
आशीविषशिशुप्रख्यौ यमकालान्तकोपमौ ।
इन्द्रवृत्राविव क्रुद्धौ सूर्यचन्द्रसमप्रभौ ॥ १९
महाग्रहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ।
देवगर्भौ देवबलौ देवतुल्यौ च रूपतः ॥ २०
यदृच्छया समायातौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
बलिनौ समरे दृप्तौ नानाशस्त्रधरौ युधि ॥
तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलाविव धिष्ठितौ ।
बभूव परमो हर्षस्तावकानां विशांपते ॥ २२
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ २३
उभौ वरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ ।
उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलम् ॥
उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ।
उभौ च सदृशौ युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥
कार्तवीर्यसमौ चोभौ तथा दाशरथेः समौ ।
विष्णुवीर्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि ।
उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवाहिनौ ।
सारथी प्रवरौ चैव तयोरास्तां महारणे ॥

ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत ॥२८
तव पुत्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ ।
परिवव्रुर्महात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥२९
तथैव पाण्डवा हृष्टा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
परिवव्रुर्महात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ३०
तावकानां रणे कर्णो ग्लहो ह्यासीद्विशांपते ।
तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा ॥
त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते ।
तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥३२
ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय च ।
अस्माकं पाण्डवानां च स्थितानां रणमूर्धनि ॥
तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ ।
अन्योन्यं प्रतिसंरब्धावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ॥
तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृत्राविव प्रभो ।
भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव ग्रहौ ॥३५
ततोऽन्तरिक्षे साक्षेपा विवादा भरतर्षभ ।
मिथो भेदाश्च भूतानामासन्कर्णार्जुनान्तरे ॥
व्यश्रूयन्त मिथो भिन्ना
सर्वलोकास्तु मारिष ।
देव-दानव-गन्धर्वाः
पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ३७
प्रतिपक्षग्रहं चक्रुः कर्णार्जुनसमागमे ।
द्यौरासीत्सूतपुत्रस्य पक्षे मातेव धिष्ठिता ॥
भूमिर्धनञ्जयस्यासीन्मातेव जयकाङ्क्षिणी ।
गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च सजलास्तथा ॥
वृक्षाश्चौषधयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परम्* ।
असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परंतप ॥ ४०
ते कर्णं समपद्यन्त हृष्टरूपाः समन्ततः ।
मुनयश्चारणाः सिद्धा वैनतेया वयांसि च ॥
रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥४२
वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षको मणिकस्तथा ।
सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः ॥
विषवन्तो महाराज नागाश्चार्जुनतोऽभवन् ।
ऐरावताः सौरभेया वैशालेयाश्च भोगिनः ॥
एतेऽभवन्नर्जुनतः क्षुद्रसर्पाश्च कर्णतः ।
ईहामृगा व्यालमृगा माङ्गल्याश्च मृगद्विजाः ॥

व्यालमृगा शशमृगा ॥ ४५ ॥ * किरीटिनम् इति पाठः ।

पार्थस्य विजये राजन् सर्वे एवाभिसस्तृता
वसवो मरुत साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा
[illegible] सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
धनञ्जयस्य ते पक्षे आदित्या कर्णतोऽभवन्
विश शूद्राश्च सूताश्च ये च सकरजातय ॥
सर्वशस्ते महाराज राधेयमभजस्तदा ॥ ४८
देवास्तु पितृभि सार्ध सगणा सपदानुगा
यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुन ॥ ४९
ब्रह्मक्षत्र च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चार्जुन श्रिता ।
प्रेताश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाण्डजा
राक्षसा सह यादोभि श्वसृगालाश्च कर्णत
देवब्रह्मनृपर्षीणा गणा पाण्डवतोऽभवन् ॥
तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुन
प्रालेया सहमौनेया गन्धर्वाप्सरसा गणा
ईहामृगा पक्षिगणा द्विपाश्वरथपत्तिभि ।
उह्यमानास्तथा मेघैर्वायुना च मनीषिण ॥
दिदृक्षव समाजग्मु कर्णार्जुनसमागमम् ।
देवदानवगन्धर्वा नागयक्षा पतत्रिण ॥ ५४
महर्षयो वेदविद पितरश्च स्वधाभुज ।
तपोविद्यास्तथौषध्यो नानारूपबलान्विता
अन्तरिक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ।
ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभि सार्ध प्रजापतिभिरेव च ॥
भवश्चैव स्थितो याने दिव्य त देशमागमत् ।
समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ॥
अर्जुनो जयता कर्णमिति शक्रोऽब्रवीत्तदा ।
जयतामर्जुन कर्ण इति सूर्योऽभ्यभाषत ॥ ५८
हत्वाऽर्जुन मम सुत कर्णो जयतु सयुगे ।
हत्वा कर्ण जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जय ॥ ५९
इति सूर्यस्य चैवासीद्विवादो वासवस्य च ।
पक्षसंस्थितयोस्तत्र तयोर्विबुधसिंहयो ।
द्वैपक्ष्यमासीद्देवानामसुराणा च भारत ॥६०
समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ।
अकम्पन्त त्रयो लोका सहदेवर्षिचारणा ॥
सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च ।
यत पार्थस्ततो देवा यत कर्णस्ततोऽसुरा
रथयूथपयो पक्षौ कुरुपाण्डववीरयो ।
दृष्ट्वा प्रजापति देवा स्वयभुवमचोदयन्६३
कोऽनयोर्विजयी देव कुरुपाण्डवयोधयो ।
समोऽस्तु विजयो देव एतयोर्नरसिहयो ॥
कर्णार्जुनविवादेन सर्व सशयित जगत् ।
स्वयभो ब्रूहि नस्तथ्यमेतयोर्विजय प्रभो ॥ ६५
स्वयभो ब्रूहि तद्वाक्य समोऽस्तु विजयोऽनयो
तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ६६
व्यज्ञापयत देवेशमिद मतिमता वर ।
पूर्व भगवता प्रोक्त कृष्णयोर्विजयो ध्रुव ॥
तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम ।
ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरम्६८
विजयो ध्रुवमेवास्य विजयस्य महात्मन ।
खाण्डवे येन हुतभुक्तोषित सव्यसाचिना ॥
स्वर्ग च समनुप्राप्य साहाय्य शक्र ते कृतम्
कर्णश्च दानव पक्ष अत कार्य पराजय ॥
एव कृते भवेत्कार्य देवानामेव निश्चितम् ।
आत्मकार्य च सर्वेषा गरीयस्त्रिदशेश्वर ॥७१
महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मरत सदा ।
विजयस्तस्य नियत जायते नात्र सशय ॥
तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वज ।
कथ वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ॥
यस्य चक्रे स्वय विष्णु सारथ्य जगत प्रभु
मनस्वी बलवाञ्शूर कृतास्त्रोऽथ तपोधन ॥
बिभर्ति च महातेजा धनुर्वेदमशेषत ।
पार्थ सर्वगुणोपेतो देवकार्यमिद यत ॥ ७५
क्लिश्यन्ते पाण्डवा नित्य वनवासादिभिर्भृश
सपन्नस्तपसा चैव पर्याप्त पुरुषर्षभ ॥ ७६
अतिक्रमेच्च माहात्म्याद्दिष्टमप्यर्थपर्ययम् ।
अतिक्रान्ते च लोकानामभावो नियत भवेत
न विद्यते व्यवस्थान क्रुद्धयो कृष्णयो क्वचित्
स्रष्टारौ जगतश्चैव सतत पुरुषर्षभौ ॥ ७८
नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
अनियम्यौ नियन्तारावेतौ तस्मात्परन्तपौ॥
नैतयोस्तु सम कश्चिद्दिवि वा मानुषेषु वा ।
अनुगम्यास्त्रयो लोका सह देवर्षिचारणै ॥
सर्वदेवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च ।
अनयोस्तु प्रभावेन वर्तते निखिल जगत् ॥
कर्णो लोकानय मुख्यानाप्नोतु पुरुषर्षभ ।
कर्णो वैकर्तन शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयो
वसूना समलोकत्व मरुता वा समाप्नुयात् ।
सहितो द्रोणभीष्माभ्या नाकलोकमवाप्नुयात

दिष्टमपि देवविहितमपि ॥७७॥ व्यवस्थान मर्यादा ॥७८॥

इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः ।
आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशानानुशासनम् ८५
श्रुतं भवद्भिर्यत्प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितम् ।
तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठध्वं विगतज्वराः
इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष ।
विस्मितान्यभवन्राजन् पूजयांचक्रिरे तदा
व्यसृजंश्च सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हर्षिता ।
नानारूपाणि विबुधा देवतूर्याण्यवादयन् ॥
दिदृक्षवश्चाप्रतिमं द्वैरथं नरसिंहयोः ।
देव-दानव-गन्धर्वा सर्व एवावतस्थिरे ८८
रथौ तयोः श्वेतहयौ दिव्यौ युक्तौ महात्मनोः
यौ तौ कर्णार्जुनौ राजन् प्रहृष्टौ व्यवतिष्ठताम्
समागता लोकवीरा
शङ्खान् दध्मु पृथक् पृथक् ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ
कर्णशल्यौ च भारत ॥ ९०
तद्भीरुसत्रासकरं युद्धं समभवत्तदा ।
अन्योन्यस्पर्धिनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव ॥९१
तयोर्ध्वजौ वीतमलौ शुशुभाते रथे स्थितौ।
राहुकेतू यथाऽऽकाशे उदितौ जगतः क्षये ॥
कर्णस्याशीविषनिभा रत्नसारमयी दृढा ।
पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकक्ष्या विराजते ॥
कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य व्यादितास्य इवान्तकः
दंष्ट्राभिर्भीषयन् भाभिर्दुर्निरीक्ष्यो रविर्यथा॥
युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वनः
कर्णध्वजमुपातिष्ठत्स्वस्थानाद्वेगवान्कपिः ॥
उत्पपात महावेगः कक्ष्यामभ्याहनत्तदा ।
नखैश्च दशनैश्चैव गरुडः पन्नगं यथा ॥ ९६
सा किङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसी
अभ्यद्रवत्सुसंरब्धा हस्तिकक्ष्याऽथ तं कपिम्
तयोर्घोरतरे युद्धे द्वैरथे द्यूत आहिते ।
प्राकुर्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्वतरं तदा ॥ ९८
हया हयानभ्यहेषन् स्पर्धमाना परस्परम् ।
अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनसायकैः
शल्यश्च पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैक्षत ।
तत्राजयद्वासुदेवः शल्यं नयनसायकैः ॥ १००
कर्णं चाप्यजयद्दृष्ट्या कुन्तीपुत्रो धनंजय ।
[illegible] शल्यमाभाष्य सस्मितम्॥
यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित्।
किं करिष्यसि संग्रामे शल्य सत्यमथोच्यताम्
शल्य उवाच ।
यदि कर्णं रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः ।
उभावेकरथेनाहं हन्यां माधवपाण्डवौ ॥ ३
संजय उवाच ।
एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
तं प्रहस्याब्रवीत्कृष्णः सत्यं पार्थमिदं वचः ॥
पतेद्दिवाकरः स्थानाच्छुष्येदपि महोदधिः ।
शैत्यमग्निरियान्न त्वां हन्यात्कर्णो धनंजय ॥
यदि चैतत्कथंचित्स्याल्लोकपर्यासनं भवेत्।
हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे ॥
इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः ।
अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥
'मम तावदपर्याप्तौ कर्णशल्यौ जनार्दन ।
सपताकध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनम् ॥ ८
सच्छत्रकवचं चैव सशक्तिशरकार्मुकम् ।
द्रष्टास्यद्य रणे कृष्ण शरैश्छिन्नमनेकधा ॥९
अद्यैव सरथं साश्वं सशक्तिकवचायुधम् ।
संचूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ॥
अद्य राधेयभार्याणां वैधव्यं समुपस्थितम्।
ध्रुवं स्वप्नेष्वनिष्टानि ताभिर्दृष्टानि माधव ॥
द्रष्टासि ध्रुवमद्यैव विधवा कर्णयोषितः ।
न हि मे शाम्यते मन्युर्यदनेन पुरा कृतम्॥१२
कृष्णां समागतां दृष्ट्वा मूढेनादीर्घदर्शिना ।
अस्मांस्तथाऽवहसता क्षिपता च पुनः पुनः
अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया ।
वारणेनेव मत्तेन पुष्पितं जगतीरुहम् ॥ १४
अद्य ता मधुरा वाचः श्रोताऽसि मधुसूदन।
दिष्ट्या जयसि वार्ष्णेय इति कर्णे निपातिते
अद्याभिमन्युजननीं प्रहृष्टः सान्त्वयिष्यसि।
कुन्तीं पितृष्वसारं च प्रहृष्टः सञ्जनार्दन ॥
अद्य [illegible] कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव
वाग्भिश्चामृतकल्पाभिर्धर्मराजं च पाण्डवं'

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनसमागमे द्वैरथे
सप्ताशीतितमोऽध्याय ॥८७॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

सञ्जय उवाच ।
तद्देवनागासुरसिद्धयक्षै
गन्धर्वरक्षोप्सरसां च सङ्घैः ।
ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं
बभौ वियद्विस्मयनीयरूपम् ॥ १
नानद्यमानं निनदैर्मनोज्ञै
र्वादित्र-गीत-स्तुति-नृत्य-हासैः ।
सर्वेऽन्तरिक्षं ददृशुर्मनुष्या
स्वस्थाश्च तद्विस्मयनीयरूपम् ॥ २
ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा
वादित्रशङ्खस्वनसिंहनादैः ।
विनादयन्तो वसुधां दिशश्च
स्वनेन सर्वान् द्विषतो निजघ्नुः ॥ ३
नराश्वमातङ्गरथैः समाकुलं
शरासिशक्त्यृष्टिनिपातदुःसहम् ।
अभीरुजुष्टं हतदेहसंकुलं
रणाजिरं लोहितमाबभौ तदा ॥ ४
बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां
यथा सुराणामसुरैः सहाभवत् ।
तथा प्रवृत्ते तुमुले सुदारुणे
धनञ्जयस्याधिरथेश्च सायकैः ॥ ५
दिशश्च सैन्यं च शितैरजिह्मगैः
परस्परं प्रावृणुतां सुदंशितैः ।
ततस्त्वदीयाश्च परे च सायकैः
कृतेऽन्धकारे ददृशुर्न किञ्चन ॥ ६
भयातुरा एकरथौ समाश्रय
स्ततोऽभवत्त्वद्भुतमेव सर्वतः ।
ततोऽस्त्रमस्त्रेण परस्परं तौ
विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ ॥ ७
घनान्धकारे वितते तमोनुदौ
यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः ।
न चाभिसर्तव्यमिति प्रचोदिताः
परे त्वदीयाश्च तथाऽवतस्थिरे ॥ ८
महारथौ तौ परिवार्य सर्वतः
सुरासुरा शम्बरवासवाविव ।
मृदङ्ग-भेरी-पणवानकस्वनैः
ससिंहनादैर्नदतुर्नरोत्तमौ ॥ ९
शशाङ्कसूर्याविव मेघनिःस्वनै-
र्विरेजतुस्तौ पुरुषर्षभौ तदा ।
महाधनुर्मण्डलमध्यगावुभौ
सुवर्चसौ बाणसहस्रदीधिती ॥ १०
दिधक्षमाणौ सचराचरं जग-
द्युगान्तसूर्याविव दुःसहौ रणे ।
उभावजेयावहितान्तकावुभा
वुभौ जिघांसू कृतिनौ परस्परम् ॥ ११
महाहवे वीतभयौ समीयतु-
र्महेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ।
ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ
विमुञ्चमानाविषुभिर्भयानकैः ॥ १२
नराश्वनागानमिताञ्जिजघ्नतुः
परस्परं चापि महारथौ नृप ।
ततो विसस्रुः पुनरर्दिता नरा
नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ॥ १३
सनागपत्त्यश्वरथा दिशो दश
तथा यथा सिंहहता वनौकसः ।
ततस्तु दुर्योधनभोजसौबलाः
कृपेण शारद्वतसूनुना सह ॥ १४
महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ
शरैः शरीरार्तिकरैरताडयन् ।
धनूंषि तेषामिषुधीन् ध्वजान्हयान्
रथांश्च सूतांश्च धनञ्जयः शरैः ॥ १५
समं प्रमथ्याशु परान्समन्ततः
शरोत्तमैर्द्वादशभिश्च सूतजम् ।
अथाभ्यधावंस्त्वरिताः शतं रथाः
शतं गजाश्चार्जुनमाततायिनः ॥ १६
शकास्तुषारा यवनाश्च सादिनः
सहैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः ।
वरायुधान्पाणिगतैः शरैः सह
क्षुरैर्न्यकृन्तन्प्रपतन् शिरांसि च ॥ १७

८८

तदिति ॥१॥ द्विषतः शत्रून् ॥३॥ एकौ मुख्यौ रथौ रथिनौ कर्णार्जुनौ एकौ च तौ रथौ चेति विग्रहः ॥ ७ ॥ तमोनुदौ सूर्यचन्द्रौ न च अभिसर्तव्यं नापयातव्यमिति नियमेन प्रचोदिताः प्रेरिताः ॥ ८ ॥ विसस्रुः विप्रद्रुताः ॥ १३ ॥ पञ्चैवावशिष्टा इत्याह—**तत इति** ॥ १४ ॥

हयाश्च नागाश्च रथाश्च युध्यतो
धनञ्जय शत्रुगणान् क्षितौ क्षिणोत्।
ततोऽन्तरिक्षे सुरतूर्यनि स्वना
ससाधुवादा हृषितै समीरिता १८
निपेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टय
सुगन्धिगन्धा पवनेरिता शुभा ।
तदद्भुत देवमनुष्यसाक्षिक
समीक्ष्य भूतानि विसिस्मियुस्तदा॥
तवात्मज सूतसुतश्च न व्यथा
न विस्मय जग्मतुरेकनिश्चयौ
अथाब्रवीद्द्रोणसुतस्तवात्मज
कर करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् २०
प्रसीद दुर्योधन शाम्य पाण्डवै-
रल विरोधेन धिगस्तु विग्रहम् ।
हतो गुरुर्ब्रह्मसमो महास्त्रवि-
त्तथैव भीष्मप्रमुखा महारथा ॥ २१
अह त्ववध्यो मम चापि मातुल
प्रशाधि राज्य सह पाण्डवैश्चिरम्।
धनञ्जय शाम्यति वारितो मया
जनार्दनो नैव विरोधमिच्छति ॥२२
युधिष्ठिरो भूतहिते रत सदा
वृकोदरस्तद्वशगस्तथा यमौ ।
त्वया तु पार्थैश्च कृते च सविदे
प्रजा शिव प्राप्नुयुरिच्छया तव २३
व्रजन्तु शेषा स्वपुराणि बान्धवा
निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिका ।
न चेद्वच श्रोष्यसि मे नराधिप
ध्रुव प्रतप्तासि हतोऽरिभिर्युधि॥ २४
इद च दृष्ट जगता सह त्वया
कृत यदेकेन किरीटमालिना ।
यथा न कुर्याद्बलभिन्न चान्तको
न चापि धाता भगवान्न यक्षराट् २५
अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो
न चातिवर्तिष्यति मे वचोऽखिलम्
तवानुयात्रा च सदा करिष्यति
प्रसीद राजेन्द्र शम त्वमाप्नुहि ॥ २६
ममापि मान परम सदा त्वयि
ब्रवीम्यतस्त्वा परमाच्च सौहृदात् ।
निवारयिष्यामि च कर्णमप्यह
यदा भवान्सप्रणयो भविष्यति २७
वदन्ति मित्र सहज विचक्षणा-
स्तथैव साम्ना च धनेन चार्जितम् ॥
प्रतापतश्चोपनत चतुर्विध
तदस्ति सर्व तव पाण्डवेषु ॥ २८
निसर्गतस्ते तव वीर बान्धवा
पुनश्च साम्ना समवाप्नुहि प्रभो ।
त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रता गते
हित कृत स्याज्जगतस्त्वयाऽतुलम् ॥
स एवमुक्त सुहृदा वचो हित
विचिन्त्य नि श्वस्य च दुर्मनाऽब्रवीत्
यथा भवानाह सखे तथैवत
न्ममापि विज्ञापयतो वच शृणु ३०
निहत्य दु शासनमुक्तवान्वच
प्रसह्य शार्दूलवदेष दुर्मति ।
वृकोदरस्तद्धृदये मम स्थित
न तत्परोक्ष भवत कुत शम ॥ ३१
न चापि कर्ण प्रसहेद्रणेऽर्जुनो
महागिरिं मेरुमिवोग्रमारुत ।
न चाश्वसिष्यन्ति पृथात्मजा मयि
प्रसह्य वैर बहुशो विचिन्त्य ॥ ३२
न चापि कर्ण गुरुपुत्रसयुगा-
दुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत ।
श्रमेण युक्तो महताऽद्य फाल्गुन-
स्तमेष कर्ण प्रसभ हनिष्यति ॥ ३३
तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चासकृ-
त्तवात्मज स्वाननुशास्ति सैनिकान्
समाहिताभिद्रवताहितान्मम
सबाणहस्ता किमु जोषमासत ३४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामवाक्ये
अष्टाशीतितमोऽध्याय ॥ ८८ ॥

निसर्गत इति सहजमित्रत्वोपपादनम् साम्ना प्रीत्या । प्रसन्ने राज्यार्धदानन हित अर्जुनकोपशमनेनेति चतुर्विधपक्षोऽपि विवृत ॥ २९ ॥ वच दुःशासनस्य हतस्य शिर पदा ताडयिष्यामीत्येवंरूपम्॥ ३१ ॥ यथाऽर्जुन कर्णं न प्रसहे तदपि भवत परो न नेति पूर्वणान्वय ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्याय ॥ ८८ ॥

८९

सञ्जय उवाच ।
तौ शङ्खभेरीनिनदे समृद्धे
समीयतु श्वेतहयौ नराग्र्यौ ।
वैकर्तन सूतपुत्रोऽर्जुनश्च
दुर्मन्त्रिते तव पुत्रस्य राजन् ॥ १
यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ
प्रवृद्धदन्ताविव वासितार्थे ।
तथा समाजग्मतुरुग्रवीर्यौ
धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ॥ २
बलाहकेनेव महाबलाहको
यदृच्छया वा गिरिणा यथा गिरि ।
तथा धनुर्ज्यातलनेमिनिस्वनै
समीयतुस्ताविषुवर्षवर्षिणौ ॥ ३
प्रवृद्धशृङ्गद्रुमवीरुदोषधी
प्रवृद्धनानाविधनिर्झरौकसौ ।
यथाऽचलौ वा चलितौ महाबलौ
तथा महास्त्रैरितरेतरं हत ॥ ४
स सन्निपातस्तु तयोर्महानभू-
त्सुरेशवैरोचनयोर्यथा पुरा ।
शरैर्विभुन्नाङ्गनियन्तृवाहयो
सुदु सहोऽन्यै कटुशोणितोदक ॥५
प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपौ
महाह्रदौ पक्षिगणैरिवावृतौ ।
सुसन्निकृष्टावनिलोद्धतौ यथा
तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतु ॥६
उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमा-
वुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैश्च सायकै-
र्महेन्द्रवृत्राविव संप्रजघ्नतु ॥ ७
सनागपत्त्यश्वरथे शुभे बले
विचित्रवर्माभरणाम्बरायुधे
चकम्पतुर्विस्मयनीयरूपे
वियद्गताश्चार्जुनकर्णसंयुगे ॥ ८
भुजा सवस्त्राङ्गुलय समुच्छ्रिता
ससिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभि ।
यदर्जुनो मत्त इव द्विपो द्विप
समभ्ययादाधिरथिं जिघांसया ॥ ९
उदक्रोशन्सोमकास्तत्र पार्थं
पुर सराश्चार्जुन भिन्धि कर्णम् ।
छिन्ध्यस्य मूर्धानमलं चिरेण
श्रद्धां च राज्याद्धृतराष्ट्रसूनो ॥ १०
तथाऽस्माकं बहवस्तत्र योधा
कर्णं तथा याहि याहीत्यवोचन् ।
जह्यर्जुनं कर्ण शरै सुतीक्ष्णै
पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्था ॥ ११
तथा कर्ण प्रथमं तत्र पार्थं
महेषुभिर्दशभि प्रत्यविध्यत् ।
तं चार्जुन प्रत्यविध्यच्छिताग्रै
कक्षान्तरे दशभि संप्रहस्य ॥ १२
परस्परं तौ विशिखै सुपुङ्खै-
स्ततक्षतु सूतपुत्रोऽर्जुनश्च ।
परस्परं तौ बिभिदुर्विमर्दे
सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ॥ १३
ततोऽर्जुन प्रासृजदुग्रधन्वा
भुजावुभौ गाण्डिवं चानुमृज्य ।
नाराचनालीकवराहकर्णान्
क्षुरांस्तथा साञ्जलिकार्धचन्द्रान्॥१४
ते सर्वत समकीर्यन्त राजन्
पार्थेषव कर्णरथं विशन्त ।
अवाङ्मुखा पक्षिगणा दिनान्ते
विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम् १५
यानर्जुन सभ्रुकुटीकटाक्ष
कर्णाय राजन्नसृजज्जितारि ।
तान्सायकैर्ग्रसते सूतपुत्र
क्षिप्तान् क्षिप्तान् पाण्डवस्याशु सघान्
ततोऽस्त्रमाग्नेयममित्रसाधनं
मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनु ।
भूम्यन्तरिक्षे च दिशोऽर्कमार्गं
प्रावृत्य देहोऽस्य बभूव दीप्त ॥ १६

८९

ताविति ॥ १ ॥ केतार्थं स्थानार्थं नीडे पक्षिगणा इव देहे बाणा लीयत इत्यर्थ ॥ १५ ॥ सघान् बाणसघान् ॥ १६ ॥

योधाश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृश
प्रदुद्रुवुस्तत्र विदग्धवस्त्रा ।
शब्दश्च घोरोऽतिबभूव तत्र
यथा वने वेणुवनस्य दह्यत ॥ १८
तद्वीक्ष्य कर्णो ज्वलनास्त्रमुद्यत
स वारुण तत्प्रशमार्थमाहवे ।
समुत्सृजन् सूतसुत प्रतापवान्
स तेन वह्नि शमयाबभूव ॥ १९

बलाहकौघश्च दिशस्तरस्वी
चकार सर्वास्तिमिरेण सवृता ।
ततो धरित्रीधरतुल्यरोधस
समन्ततो वै परिवार्य वारिणा ॥२०

तैश्चातिवेगात्स तथाविधोऽपि
नीत शम वह्निरतिप्रचण्ड ।
बलाहकैरेव दिगन्तराणि
व्याप्तानि सर्वाणि यथा नभश्च ॥ २१

तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो
मेघैर्वृता न प्रदृश्येते किंचित् ।
अथापोवाह्यास्त्रसघान्समस्तान्
वायव्यास्त्रेणापतत स कर्णात् ॥ २२

ततोऽप्यसह्य दयित देवराज्ञ
प्रादुश्चक्रे वज्रमतिप्रभावम् ।
गाण्डीव ज्या विशिखाश्चानुमन्त्र्य
धनञ्जय शत्रुभिरप्रधृष्य ॥ २३

तत क्षुरप्राञ्जलिकार्धचन्द्रा
नालीकनाराचवराहकर्णा ।
गाण्डीवत प्रादुरासन्सुतीक्ष्णा
सहस्रशो वज्रसमानवेगा ॥ २४

त कर्णमासाद्य महाप्रभावा
सुतेजना गार्ध्रपत्रा सुवेगा ।
गात्रेषु सर्वेषु हयेषु चापि
शरासने युगचक्रे ध्वजे च ॥ २५

निर्भिद्य तूर्णं विविशु सुतीक्ष्णा-
स्तार्क्ष्यत्रस्ता भूमिमिवोरगास्ते ।
शराचिताङ्गो रुधिरार्द्रगात्र
कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्र ॥ २६

दृढज्यमानाम्य समुद्रघोष
प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्र महात्मा ।
महेन्द्रशस्त्राभिमुखान्विमुक्ता-
श्छित्त्वा कर्ण पाण्डवस्येषुसघान् ॥२७

तस्यास्त्रमस्त्रेण निहत्य सोऽथ
जघान सख्ये रथनागपत्तीन् ।
अमृष्यमाणश्च महेन्द्रकर्मा
महारणे भार्गवास्त्रप्रतापात् ॥ २८
पञ्चालाना प्रवराश्चापि योधान्
क्रोधाविष्ट सूतपुत्रस्तरस्वी ।
बाणैर्विव्याधाहवे सुप्रमुक्तै
शिलाशितै रुक्मपुङ्खै प्रसह्य ॥ २९
तत्पञ्चाला सोमकाश्चापि राजन्
कर्णनाजौ पीड्यमाना शरौघै ।
क्रोधाविष्टा विव्यधुस्त समन्ता-
त्तीक्ष्णैर्बाणै सूतपुत्र समेता ॥ ३०
तान् सूतपुत्रो निजघान बाणै
पञ्चालाना रथनागाश्वसंघान् ।
अभ्यर्दयद्बाणगणै प्रसह्य
विद्ध्वा हर्षात्सगरे सूतपुत्र ॥ ३१

ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतु
कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनन्त ।
क्रुद्धेन सिंहेन यथेभयूथा
महावने भीमबलेन तद्वत् ॥ ३२
पञ्चालाना प्रवरान्सनिहत्य
प्रसह्य योधानखिलानदीन ।
तत स राजन्विरराज कर्णो
यथाम्बरे भास्कर उग्ररश्मि ॥ ३३
कर्णस्य मत्वा तु जय त्वदीया
परा मुद सिंहनादाश्च चक्रु ।
सर्वे ह्यमन्यन्त भृशाहतौ च
कर्णेन कृष्णाविति कौरवेन्द्र ॥ ३४
तत्तादृश प्रेक्ष्य महारथस्य
कर्णस्य वीर्यं च परैरसह्यम् ।
दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य
तथाऽऽजिमध्ये निहत तदस्त्रम् ॥३५
ततस्त्वमर्षी क्रोधसदीप्तनेत्रो
वातात्मज पाणिना पाणिमाच्छेत् ।
भीमोऽब्रवीदर्जुन सत्यसन्ध-
ममर्षितो नि श्वसञ्जातमन्यु ॥ ३६
कथ नु पापोऽयमपेतधर्म
सूतात्मज समरेऽद्य प्रसह्य ।
पञ्चालाना योधमुख्याननेका-
न्निजघ्निवास्तव जिष्णो समक्षम् ॥३७

पूर्वं देवैरजितं कालकेयैः
साक्षात्स्थाणोर्बाहुसंस्पर्शमेत्य ।
कथं नु त्वा सूतपुत्रः किरीटि-
न्नथेषुभिर्दशभिः प्रागविध्यत् ॥ ३८
त्वया क्षिप्ताश्चाग्रसद्बाणसंघा-
नाश्चर्यमेतत्प्रतिभाति मेऽद्य ।
कृष्णापरिक्लेशमनुस्मरंस्त्वं
यथाब्रवीत्षण्ढतिलान्स्म वाचः ३९
रूक्षाः सुतीक्ष्णाश्च हि पापबुद्धिः
सूतात्मजोऽय गतभीर्दुरात्मा ।
संस्मृत्य सर्वं तदिहाद्य पापं
जह्याशु कर्णं युधि सव्यसाचिन्॥४०
कस्मादुपेक्षां कुरुषे किरीटि-
न्नुपेक्षितुं नायमिहाद्य कालः ।
यया धृत्या सर्वभूतान्यजैषी-
र्ग्रासं ददत्खाण्डवे पावकाय ॥ ४१
तया धृत्या सूतपुत्रं जहि त्व-
महं चैनं गदया पोथयिष्ये ।
अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थं
दृष्ट्वा रथेषून्प्रतिहन्यमानान् ॥ ४२
अमीमृदत्सर्वथा तेऽद्य कर्णो
ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भो किरीटिन् ।
स वीर किं मुह्यसि नावधत्से
नदन्त्येते कुरवः संप्रहृष्टाः ॥ ४३
कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे
तवास्त्रमस्त्रैर्विनिपात्यमानम् ।
यया धृत्या निहतं तामसास्त्रं
युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः ॥ ४४
दम्भोद्भवाश्चासुराश्चाहवेषु
तया धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य ।
अनेन चास्य क्षुरनेमिनाद्य
संछिन्धि मूर्धानमरेः प्रसह्य ॥ ४५
मया विसृष्टेन सुदर्शनेन
वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारेः ।
किरातरूपी भगवान्सुधृत्या
त्वया महात्मा परितोषितोऽभूत् ॥
तां त्वं पुनर्वीर धृतिं गृहीत्वा
सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रम् ।
ततो महीं सागरमेखलां त्वं
सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धाम् ॥ ४७
प्रयच्छ राज्ञे निहतारिसङ्घां
यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वम् ।
स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा
चकार बुद्धिं हि वधाय सौतेः ॥ ४८
स चोदितो भीमजनार्दनाभ्यां
स्मृत्वा तथाऽऽत्मानमवेक्ष्य सर्वम् ।
इहात्मनश्चागमने विदित्वा
प्रयोजनं केशवमित्युवाच ॥ ४९
प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं
शिवाय लोकस्य वधाय सौतेः ।
तन्मेऽनुजानातु भवान्सुराश्च
ब्रह्मा भवो वेदविदश्च सर्वे ॥ ५०
इत्युच्य देवं स तु सव्यसाची
नमस्कृत्वा ब्रह्मणे सोऽमितात्मा ।
तदुत्तमं ब्राह्ममसह्यमस्त्रं
प्रादुश्चक्रे मनसा यद्विधेयम् ॥ ५१
तदस्य हत्वा विरराज कर्णो
मुक्त्वा शरान्मेघ इवाम्बुधाराः ।
समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु
तथाऽऽजिमध्ये निहतं तदस्त्रम् ॥५२
ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो
भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यसन्धम् ।
ननु त्वाहुर्वेदितारं महास्त्रं
ब्राह्मं विधेयं परमं जनास्तत् ॥ ५३
तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचि-
न्निति स्मोक्तो योऽजयत्सव्यसाची ।
ततो दिशः प्रदिशश्चापि सर्वाः
समावृणोत्सायकैर्भूरितेजाः ॥ ५४
गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोग्रै-
र्दिवाकरांशुप्रतिमैर्ज्वलद्भिः ।
सृष्टास्तु बाणा भरतर्षभेण
शतं शतानीव सुवर्णपुङ्खाः ॥ ५५
प्राच्छादयन्कर्णरथं क्षणेन
युगान्तवह्न्यर्ककरप्रकाशाः ।
ततश्च शूलानि परश्वधानि
चक्राणि नाराचशतानि चैव ॥ ५६

आत्मनो नरस्य चात् नारायणस्य च इह भूमौ प्रयोजनं भूभारावतरणं विदित्वा स्मृत्वा ॥ ४९ ॥

निश्चक्रुरुग्रोरतराणि योधा-
स्ततो ह्यहन्यन्त समन्ततोऽपि ।
छिन्नं शिरः कस्यचिदाजिमध्ये
पपात योधस्य परस्य कायात् ॥ ५७
भयेन सोऽप्याशु पपात भूमा-
वन्यः प्रनष्टं पतितं विलोक्य ।
अन्यस्य सासिर्निपपात कृत्तो
योधस्य बाहुः करिहस्ततुल्यः ॥ ५८
अन्यस्य सव्यः सह वर्मणा च
क्षुरप्रकृत्तः पतितो धरण्याम् ।
एवं समस्तानपि योधमुख्या-
न्विध्वंसयामास किरीटमाली ॥ ५९
शरैः शरीरान्तकरैः सुघोरै-
र्दौर्योधनं सैन्यमशेषमेव ।
वैकर्तनेनापि तथाऽऽजिमध्ये
सहस्रशो बाणगणा विसृष्टाः ॥ ६०
ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः
पर्जन्यमुक्ता इव वारिधाराः ।
ततः स कृष्णं च किरीटिनं च
वृकोदरं चाप्रतिमप्रभावः ॥ ६१
त्रिभिस्त्रिभिर्भीमबलो निहत्य
ननाद घोरं महता स्वरेण ।
स कर्णबाणाभिहतः किरीटी
भीमं तथा प्रेक्ष्य जनार्दनं च ॥ ६२
अमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः
शरान्दशाष्टौ च समुद्बबर्ह ।
स केतुमेकेन शरेण विद्ध्वा
शल्यं चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् ॥ ६३
ततः स मुक्तैर्दशभिर्जघान
सभापतिं काञ्चनवर्मनद्धम् ।
स राजपुत्रो विशिरा विबाहु-
र्विवाजिसूतो विधनुर्विकेतुः ॥ ६४
हतो रथाग्रादपतत्स रुग्णः
परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ।
पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च
द्वाभ्यां चतुर्भिर्दशभिश्च विद्ध्वा ॥ ६५
चतुःशतान् द्विरदान्सायुधान्वै
हत्वा रथानष्टशतं जघान ।
सहस्रशोऽश्वांश्च पुनःससादी-
नष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् ॥ ६६
कर्णं ससूतं सरथं सकेतु-
मदृश्यमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे ।
अथाक्रोशन् कुरवो वध्यमाना
धनंजयेनाधिरथिं समन्तात् ॥ ६७
मुञ्चाभिविध्यार्जुनमाशु कर्ण
बाणैः पुरा हन्ति कुरून्समग्रान् ।
स चोदितः सर्वयत्नेन कर्णो
मुमोच बाणान्सुबहूनभीक्ष्णम् ॥ ६८
ते पाण्डुपञ्चालगणान्निजघ्नु-
र्मर्मच्छिदः शोणितपांसुदिग्धाः ।
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां
महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ॥ ६९
निजघ्नतुश्चाहितसैन्यमुग्र-
मन्योन्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः ।
अथोपयातस्त्वरितो दिदृक्षु-
र्मन्त्रौषधीभिर्निरुजो विशल्यः ॥ ७०
कृतः सुहृद्भिर्भिषजां वरिष्ठै-
र्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्मा ।
तथोपयातं युधि धर्मराजं
दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनन्दन् ॥ ७१
राहोर्विमुक्तं विमलं समग्रं
चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ।
दृष्ट्वा तु मुख्यावथ युध्यमानौ
दिदृक्षवः शूरवरावरिघ्नौ ॥ ७२
कर्णं च पार्थं च विलोकयन्त-
स्खस्था महीस्थाश्च जनावतस्थुः ।
स कार्मुकज्यातलसंनिपातः
सुमुक्तबाणस्तुमुलो बभूव ॥ ७३
ततोऽस्तथाऽन्योन्यमिषुप्रवेकै-
र्धनंजयस्याधिरथेश्च तत्र ।
ततो धनुर्ज्या सहसाऽतिकृष्टा
सुघोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य ॥ ७४
तस्मिन् क्षणे पाण्डवं सूतपुत्रः
समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन ।
निर्मुक्तसर्पप्रतिमैरभीक्ष्णं
तैलप्रधौतैः खगपत्रवाजैः ॥ ७५
षष्ट्या बिभेदाशु च वासुदेव-
मनन्तरं फाल्गुनमष्टभिश्च ।
पूषात्मजो मर्मसु निर्बिभेद
मरुत्सुतं चायुतशः शराग्र्यैः ॥ ७६

कृष्णं च पार्थं च तथा ध्वजं च
पार्थानुजान्सोमकान्पातयश्च ।
प्राच्छादयस्ते विशिखैः पृषत्कै-
र्जीमूतसंघा नभसीव सूर्यम् ॥ ७७
आगच्छतस्तान्विशिखैरनेकै-
र्व्यष्टम्भयत्सूतपुत्रः कृतास्त्रः ।
तैरस्तमस्त्रं विनिहत्य सर्वं
जघान तेषां रथवाजिनागान् ॥ ७८
तथा तु सैन्यप्रवरांश्च राज-
न्नभ्यर्दयन्मार्गणैः सूतपुत्रः ।
ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः
कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनन्तः ॥ ७९
सिंहेन क्रुद्धेन यथाश्वयूथ्या
महाबला भीमबलेन तद्वत् ।
पुनश्च पाञ्चालवरास्तथाऽन्ये
तदन्तरे कर्णधनञ्जयाभ्याम् ॥ ८०
प्रस्कन्दन्तो बलिना साधुमुक्तैः
कर्णेन बाणैर्निहताः प्रसह्य ।
जयं मत्वा विपुलं वै त्वदीया-
स्तलान्निजघ्नुः सिंहनादांश्च नेदुः ८१
सर्वे ह्यमन्यन्त वशे कृतौ तौ
कर्णेन कृष्णाविति ते विमर्दे ।
ततो धनुर्ज्यामवनाम्य शीघ्रं
शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ॥ ८२
सुसंरब्धः कर्णशरक्षताङ्गो
रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् ।
ज्यां चानुमृज्याभ्यहनत्तलत्रे
बाणान्धकारं सहसा च चक्रे ॥ ८३
कर्णं च शल्यं च कुरूंश्च सर्वान्
बाणैरविध्यत्प्रसभं किरीटी ।
न पक्षिणो बभ्रमुरन्तरिक्षे
तदा महास्त्रेण कृतेऽन्धकारे ॥ ८४
वायुर्वियत्स्थैरीरितो भूतसङ्घै-
रुवाह दिव्यः सुरभिस्तदानीम् ।
शल्यं च पार्थो दशभिः पृषत्कै-
र्भृशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत् ॥ ८५
ततः कर्णं द्वादशभिः सुमुक्तै-
र्विद्ध्वा पुनः सप्तभिरभ्यविद्ध्यत् ।
स पार्थबाणासनवेगमुक्तै-
र्दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ८६
विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः
कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषुः ।
प्रक्रीडमानोऽथ श्मशानमध्ये
रौद्रे मुहूर्ते रुधिरार्द्रगात्रः ॥ ८७
ततस्त्रिभिस्तं त्रिदशाधिपोपमं
शरैर्बिभेदाधिरथिर्धनञ्जयम् ।
शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवोरगान्
प्रवेशयामास जिघांसयाऽच्युतम् ॥
ते वर्म भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य
सुवर्णचित्रा न्यपतन्सुमुक्ताः ।
वेगेन गामाविविशुः सुवेगाः
स्नात्वा च कर्णाभिमुखाः प्रतीयुः ॥
तान् पञ्च भल्लैर्दशभिः सुमुक्तै-
स्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्त ।
धनञ्जयास्तैर्न्यपतन् पृथिव्यां
महाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः ॥ ९०
ततः प्रजज्वाल किरीटमाली
क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाग्निः ।
तथा विनुन्नाङ्गमवेक्ष्य कृष्णं
सर्वेषुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः ॥ ९१
स कर्णमाकर्णविकृष्टसृष्टैः
शरैः शरीरान्तकरैर्ज्वलद्भिः ।
मर्मस्वविध्यत्स चचाल दुःखा-
द्वैवाढवातिष्ठत धैर्यबुद्धिः ॥ ९२
ततः शरौघैः प्रदिशो दिशश्च
रवेः प्रभा कर्णरथश्च राजन् ।
अदृश्यमासीत्कुपिते धनञ्जये
तुषारनीहारवृतं यथा नभः ॥ ९३
स चक्ररक्षानथ पादरक्षान्
पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् ।
दुर्योधनेनानुमतानरिघ्नः
समुद्यतान्सरथान्सारभूतान् ॥ ९४
द्विसाहस्रान्समरे सव्यसाची
कुरुप्रवीरानृषभः कुरूणाम् ।
क्षणेन सर्वान्सरथाश्वसूता-
न्निनाय राजन् क्षयमेकवीरः ॥ ९५

स्नात्वेत्यनेन पातालगङ्गायास्तलं प्राप्य तदभिघातेन परावृत्ता इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ तक्षकपुत्रपक्षा इति ते सर्पबाणा अश्वसेनप्रयुक्ता ॥ ९० ॥

ततोऽपलायन्त विहाय कर्णं
तवात्मजाः कुरवो येऽवशिष्टाः ।
हतानपाकीर्य शरक्षतांश्च
लालप्यमानास्तनयान् पितॄंश्च ॥ ९६

स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या
भयावदीर्णैः कुरुभिर्विहीनः ।
न विव्यथे भारत तत्र कर्णः
प्रहृष्ट एवार्जुनमभ्यधावत् ॥ ९७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णार्जुनद्वैरथे
ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

संजय उवाच ।
ततः प्रयाताः शरपातमात्र
मवस्थिताः कुरवो भिन्नसेनाः ।
विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ता
द्धनंजयास्त्रं समुदीर्यमाणम् ॥ १
तदर्जुनास्त्रं ग्रसति स्म कर्णो
वियद्गतं घोरतरैः शरैस्तत् ।
क्रुद्धेन पार्थेन भृशाभिसृष्टं
वधाय कर्णस्य महाविमर्दे ॥ २
उदीर्यमाणं स्म कुरून्दहन्तं
सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैर्ममर्द ।
कर्णस्त्वमोघेष्वसनं दृढज्यं
विस्फारयित्वा विसृजञ्छरौघान् ३
रामादुपात्तेन महामहिम्ना
ह्याथर्वणेनारिविनाशनेन ।
तदर्जुनास्त्रं व्यधमद्दहन्तं
कर्णस्तु बाणैर्निशितैर्महात्मा ॥ ४
ततो विमर्दः सुमहान्बभूव
तत्रार्जुनस्याधिरथेश्च राजन् ।
अन्योन्यमासादयतोः पृषत्कै-
र्विषाणघातैर्द्विपयोरिवोग्रैः ॥ ५
तत्रास्त्रसंघातसमावृतं तदा
बभूव राजंस्तुमुलं स्म सर्वतः ।
तत्कर्णपार्थौ शरवृष्टिसंघै-
र्निरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा ॥ ६
ततो जालं बाणमयं महान्तं
सर्वेऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाश्च ।
नान्यं च भूतं ददृशुस्तदा ते
बाणान्धकारे तुमुलेऽथ किंचित् ॥ ७
तौ संदधानावनिशं च राजन्
समस्यन्तौ चापि शराननेकान् ।
संदर्शयेतां युधि मार्गान्विचित्रान्
धनुर्धरौ तौ विविधैः कृतास्त्रौ ॥ ८
तयोरेवं युध्यतोराजिमध्ये
सूतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् ।
पार्थः कदाचित्त्वधिकः किरीटी
वीर्यास्त्रमायाबलपौरुषेण ॥ ९
दृष्ट्वा तयोस्तं युधि संप्रहारं
परस्परस्यान्तरमीक्षमाणयोः ।
घोरं तयोर्दुर्विषहं रणेऽन्यै-
र्योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् १०
ततो भूतान्यन्तरिक्षस्थितानि
तौ कर्णपार्थौ प्रशशासुर्नरेन्द्र ।
भो कर्ण साध्वर्जुन साधु चेति
वियत्सु वाणी श्रूयते सर्वतोऽपि ११
तस्मिन्विमर्दे रथवाजिनागै-
स्तदाभिघातैर्दलिते हि भूतले ।
ततस्तु पातालतले शयानो
नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ॥ १२
राजंस्तदा खाण्डवदाहमुक्तो
विवेश कोपाद्वसुधातले यः ।
अथोत्पपातोर्ध्वगतिर्जवेन
संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्दम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

तत इति ॥ १ ॥

अय हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै
पार्थस्य वैरप्रतियातनाय ।
सञ्चिन्त्य तूणं प्रविवेश चैव
कर्णस्य राजञ्शररूपधारी ॥ १४
ततोऽस्त्रसंघातसमाकुलं तदा
बभूव जन्यं विततांशुजालम् ।
तत्कर्णपार्थौ शरसङ्घवृष्टिभि
र्निरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा ॥ १५
तद्बाणजालैकमयं महान्तं
सर्वेऽत्रसन्कुरवः सोमकाश्च ।
नान्यत्किञ्चिद्ददृशुः संपतद्वै
बाणान्धकारे तुमुलेऽतिमात्रम् ॥ १६
ततस्तौ पुरुषव्याघ्रौ सर्वलोकधनुर्धरौ ।
त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धश्रममुपागतौ ।
समुत्क्षेपैर्वीक्ष्यमाणौ सिक्तौ चन्दनवारिणा ॥
सवालव्यजनैर्दिव्यैर्दिविस्थैरप्सरोगणैः ।
शक्रसूर्यकराब्जाभ्यां प्रमार्जितमुखावुभौ १८
कर्णोऽथ पार्थं न विशेषयद्यदा
भृशं च पार्थेन शराभितप्तः ।
ततस्तु वीरः शरविक्षताङ्गो
दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ॥ १९
ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः
सुसञ्चितं सर्पमुखं ज्वलन्तम् ।
रौद्रं शरं सन्नतमुग्रधौतं
पार्थार्थमत्यर्थचिराभिगुप्तम् ॥ २०
सदार्चितं चन्दनचूर्णशायितं
सुवर्णतूणीरशयं महार्चिषम् ।
आकर्णपूर्णं च विकृष्य कर्णः
पार्थोन्मुखः संदधे चोत्तमौजाः ॥२१
प्रदीप्तमैरावतवंशसंभवं
शिरो जिहीर्षुर्युधि सव्यसाचिनः ।
ततः प्रजज्वाल दिशो नभश्च
उल्काश्च घोरा शतशः प्रपेतुः ॥ २२
तस्मिंस्तु नागे धनुषि प्रयुक्ते
हाहाकृता लोकपालाः सशक्राः ।
न चापि तं बुबुधे सूतपुत्रो
बाणे प्रविष्टं योगबलेन नागम् ॥ २३
दशशतनयनोऽहिं दृश्य बाणे प्रविष्टं
निहत इति सुतो मे स्रस्तगात्रो बभूव
जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावो जितात्मा
त्रिदशपतिमवोचन्मा व्यथिष्ठा जये श्रीः
ततोऽब्रवीन्मद्रराजो महात्मा
दृष्ट्वा कर्णं प्रहितेषुं तमुग्रम् ।
न कर्णग्रीवामिषुरेष लप्स्यते
समीक्ष्य संधत्स्व शरं शिरोघ्नम् ॥२५
अथाब्रवीत्क्रोधसंरक्तनेत्रो
मद्राधिपं सूतपुत्रस्तरस्वी ।
न संधत्ते द्विः शरं शल्य कर्णो
न मादृशा जिह्मयुद्धा भवन्ति ॥ २६
इतीदमुक्त्वा विससर्ज तं शरं
प्रयत्नतो वर्षगणाभिपूजितम् ।
हतोऽसि वै फाल्गुन इत्यधिक्षिपं
स्त्ववाच चोच्चैर्गिरमूर्जितां वृषः ॥ २७
स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो
हुताशनार्कप्रतिमः सुघोरः ।
गुणच्युतः कर्णधनुःप्रमुक्तो
वियद्गतः प्राज्वलदन्तरिक्षे ॥ २८
तं प्रेक्ष्य दीप्तं युधि माधवस्तु
त्वरान्वितः सत्वरयैव लीलया ।
पदा विनिष्पिष्य रथोत्तमं स
प्रावेशयत्पृथिवीं किञ्चिदेव ॥ २९
क्षितिं गता जानुभिस्तेऽथ वाहा
हेमच्छन्नाश्चन्द्रमरीचिवर्णाः ।
ततोऽन्तरिक्षे सुमहान्निनादः
संपूजनार्थं मधुसूदनस्य ॥ ३०
दिव्याश्च वाचः सहसा बभुवु
र्दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।
तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्ने
रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३१
ततः शरः सोऽभ्यहनत्किरीटं
तस्येन्द्रदत्तं सुदृढं च धीमतः ।
अथार्जुनस्योत्तमगात्रभूषणं
धरावियद्द्योसलिलेषु विश्रुतम् ॥३२

बाणजालैकमयं दृष्ट्वेति शेषः ॥ १६ ॥ अथेति । सूक्ष्मः मकाशात् व्यालाख्यस्य सर्पश्रोतमयत्वश्च मन्युश्च ते प्रयुक्तेन-
शरेणोत्तमगात्रभूषणमुत्तमाङ्गभूषणं प्रजहारेति द्वयोः संबन्धः ॥ ३२ ॥

टयालाख्यसर्गोत्तमयत्नमन्युभि
शरेण मूर्ध्न प्रजहार सूतज ।
दिवाकरेन्दुज्वलनप्रभत्विष
सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितम् ॥ ३३
पुरदरार्थं तपसा प्रयत्नत
स्वय कृत यद्विभुना स्वयभुवा ।
महार्हरूप द्विषता भयकर
विभर्तुरत्यर्थसुख सुगन्धिनम् ॥ ३४
जिघासते देवरिपून्सुरेश्वर
स्वय ददौ यत्सुमन किरीटिने ।
हराम्बुपाखण्डलवित्तगोप्तृभि
पिनाकपाशाशनिसायकोत्तमै ॥ ३५
सुरोत्तमैरप्यविषह्यमर्दितु
प्रसह्य नागेन जहार यद्वृष ।
स दुष्टभावो वितथप्रतिज्ञ
किरीटमत्यद्भुतमर्जुनस्य ॥ ३६
नागो महार्ह तपनीयचित्र
पार्थोत्तमाङ्गात्प्रहरत्तरस्वी ।
तद्धेमजालावतत सुघोष
जाज्वल्यमान निपपात भूमौ ॥ ३७
तदुत्तमेषून्मथित विषाग्निना
प्रदीप्तमर्चिष्मदथो क्षितौ प्रियम् ।
पपात पार्थस्य किरीटमुत्तम
दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डल ३८
स वै किरीट बहुरत्नभूषित
जहार नागोऽर्जुनमूर्धतो बलात् ।
गिरे सुजाताङ्कुरपुष्पितद्रुम
महेन्द्रवज्र शिखरोत्तम यथा ॥ ३९
मही वियत् द्यौ सलिल च वायुना
प्रसह्यमुग्र विनिघूर्णित यथा ।
अतीव शब्दो भुवनेषु वै तदा
जनाऽध्यवस्यन्व्यथिताश्च चस्खलु
विना किरीट शुशुभे स पार्थ
श्यामो युवा नील इवोच्चशृङ्ग ।
तत समुद्ग्रथ्य सितेन वाससा
स्वमूर्धजानव्यथितस्तदाऽर्जुन ।
विभासित सूर्यमरीचिना दृढ
शिरोगतेनोदयपर्वतो यथा ॥ ४१
गोकर्णा सुमुखी कृतेन इषुणा
गोपुत्रसप्रेषिता
गोशब्दात्मजभूषण सुविहित
सुव्यक्तगोऽसुप्रभम्
दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुट
गोशब्दगोपूरि वै
गोकर्णासनमर्दनश्च न यया-
वप्राप्य मृत्योर्वशम्

गोकर्णा मुकुट जहारेत्यन्वय । अर्जुनस्य मुकुटहरणमपि महत् कर्मेति सूचयन्मुकुट विशिनष्टि—गवि चक्षुषि कर्णो यस्या सा गोकर्णा चक्षु श्रवा सर्पिणी, अर्जुनेन खाण्डवे निहता सती इह निमित्तभूता तस्य मुकुटमेव जहार हृतवती न तु शिर । कथ हताया हननिमित्तत्वमत आह—सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसप्रेषिता सधिरविवक्षितत्वान्न भवति। शोभन पुत्रजीवनकर मुख यस्या सा सुमुखी। सा हि पुत्र निगीय दह्यमानात् खाण्डवादुत्पतन्ती शिरोदेशे अर्जुनेन छिन्ना सती स्वय मृता पुत्र च रक्षितवतीत्यादिपर्वण्युपाख्यायते। कृतेन स्वय निर्मितेन पुत्रेण त्रातेन इषुणा इषुभावगतेन । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इतिश्रुतेरिष्वाकारपत्ररूपेण सपन्ना सती गोमतो रश्मिमतोऽर्कस्य पुत्रेण कर्णेन प्रेषिता । इषुणेतीत्थभावे तृतीया । गोपुत्रेति मतुब्लोप आर्ष । किं कृत्वा मुकुट जहारेत्यत आह—सुव्यक्तगोऽसुप्रभ गोगतक दृष्ट्वा । सुव्यक्ता अतिशयेनाविर्भूता गावो रश्मयस्तेज इति यावत् । सुव्यक्तैर्गोभिरसुभिश्च प्रकर्षेण भासमान निरातिशयतेजोबलमर्जुनम् । गोगतक गोशब्देन हयरश्मीना प्रदेशो लक्ष्यते । तत्र गत विद्यमान क शिरो यस्य तम् । अर्जुनस्य ग्रीवादेश कर्णेन लक्षीकृत विज्ञाय भगवता स्वभारेण अश्वेषु जानुभ्यामवनीं गमितेषु रश्मिभि समसूत्रदेशे अर्जुनस्य शिरो दृष्ट्वाऽपि वेगातिशयात्स्वय नीचीभवितुमशक्ता सती तद्देशस्थ मुकुट जहारेत्यर्थ । गोशब्दात्मजभूषण सुविहितमिति । गौ पृथिवी तया शब्द्यते गोशब्दा अदिति । 'इय वा अदिति' इति पृथिव्या अदितेर्निर्देशात्। तस्या आत्मजस्येन्द्रस्य भूषण सुविहित वेधसेति शेष । तथा चात्रैवोक्तम् । 'पुरदरार्थं तपसा प्रयत्नत स्वय कृत यद्विधिना स्वयभुवा' इति। कीदृश मुकुटम् । वै निश्चित प्रसिद्ध वा। गोशब्दगोपूरि गोभि रश्मिभि शब्द्यते रश्मिमानिति कथ्यत इति सूर्य तस्येव भुवनगर्भव्यापिनो गाव किरणास्तैर्भुवन पूरयितु शीलमस्य तत्तथा । सूर्यसमप्रभमित्यर्थ । ननु चेतनाधिष्ठितो बाण पुनरेत्यार्जुन कुतो न हतवानित्यत आह—गोकर्णासनमर्दनश्च न ययाव

स सायक कर्णभुजप्रसृष्टो
हुताशनार्कप्रतिमो महार्ह ।
महोरग कृतवैरोऽर्जुनेन
किरीटमाहत्य ततो व्यतीयात् ॥ ४३
त चापि दग्ध्वा तपनीयचित्र
किरीटमाकृष्य तदर्जुनस्य ।
इयेष गन्तु पुनरेव तूण
दृष्टश्च कर्णेन ततोऽब्रवीत्तम् ॥ ४४
मुक्तस्त्वयाऽह त्वसमीक्ष्य कर्ण
शिरो हृत यन्न मयाऽर्जुनस्य ।
समीक्ष्य मा मुञ्च रणे त्वमाशु
हन्ताऽस्मि शत्रु तव चा"मनश्च ॥४५
स एवमुक्तो युधि सूतपुत्र-
स्तमब्रवीत्को भवानुग्ररूप ।
नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागस मा
पार्थेन मातुर्वधजातवैरम् ॥ ४६
यदि स्वय वज्रधरोऽस्य गोप्ता
तथाऽपि याता पितृराजवेश्मनि ।
कर्ण उवाच ।
न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य
बल समास्थाय जय बुभूषेत् ॥ ४७
न सदध्या द्वि शर चैव नाग
यद्यर्जुनाना शतमेव हन्याम् ।
तमाह कर्ण पुनरेव नाग
तदाऽऽजिमध्ये रविसूनुसत्तम ॥४८
व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभि
र्हन्तास्मि पार्थ सुसुखी व्रज त्वम् ।
इत्येवमुक्तो युधि नागराज
कर्णेन रोषादसहस्तस्य वाक्यम् ॥४९
स्वय प्रायात्पार्थवधाय राजन
कृत्वा स्वरूप विजिघासुरुग्र ।
तत कृष्ण पार्थमुवाच सख्ये
महोरग कृतवैर जहि त्वम् ॥ ५०

स एवमुक्तो मधुसूदनेन
गाण्डीवधन्वा रिपुवीर्यसाह ।
उवाच को ह्येष ममाद्य नाग
स्वय य आयाद्गरुडस्य वक्त्रम् ॥ ५१
कृष्ण उवाच ।
योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभानु
सन्तर्पयाणेन धनुर्धरेण ।
वियद्गतो जननीगुप्तदेहो
मत्वैकरूप निहताऽस्य माता ॥ ५२
स एष तद्वैरमनुस्मरन्वै
त्वा प्रार्थयत्यात्मवधाय नूनम् ।
नभश्च्युता प्रज्वलितामिवोल्का
पश्यैनमायान्तममित्रसाह ॥ ५३
सञ्जय उवाच ।
तत स जिष्णु परिवृत्य रोषा-
च्चिच्छेद षड्भिर्निशितै सुधारै ।
नाग वियत्तिर्यगिवोत्पतन्त
स छिन्नगात्रो निपपात भूमौ ॥ ५४
गते च तस्मिन् भुजगे किरीटिना
स्वय विभु पार्थिवभूतलादथ ।
समुज्जहाराशु पुन पतन्त
रथ भुजाभ्या पुरुषोत्तमस्तत ॥ ५५
तस्मिन्मुहूर्ते दशभि पृषत्कै
शिलाशितैर्बर्हिणबर्हवाजितै ।
विव्याध कर्ण पुरुषप्रवीरो
धनञ्जय तिर्यगवेक्षमाण ॥ ५६
ततोऽर्जुनो द्वादशभि सुमुक्तै-
र्वराहकर्णैर्निशितै समर्प्य ।
नाराचमाशीविषतुल्यवेग-
माकर्णपूर्णायतमुत्ससर्ज ॥ ५७
स चित्रवर्मेषुवरो विदार्य
प्राणान्निरस्यन्निव साधु मुक्त ।
कर्णस्य पीत्वा रुधिर विवेश
वसुन्धरा शोणितदिग्धवाज ॥ ५८

प्राप्य मृत्योर्वशमिति । गोकर्ण सर्प पुनरर्जुन हन्तु इच्छन्त अमनेन बाणक्षेपेण मदयति य स तथाभूतोऽर्जुनश्च तमेव सर्पमनवाप्य मृत्योर्वश न ययौ । सर्पस्य पुनरागमन व अश्वात्रव कथ्यते ।
" गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयो ।
स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमा च सुरभावपि।

नृस्त्रियो स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु इति कोश ४२ कर्णेन वाक्य उक्त सस्तद्वाक्यमसहन् असहमान स्वय प्रायादित्युत्तरेणान्वय ॥ ४९ ॥ महोल्कामिति पाठे इवे त्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ५३ ॥ गते गमिते विभु समर्थ ॥ ५५ ॥ बर्हिणा बर्हा एव वाजा पक्षा सजाता येषा तैर्बर्हिणबर्हवाजितै ॥ ५८ ॥

ततो वृषो बाणनिपातकोपितो
महोरगो दण्डविघट्टितो यथा।
तदाशुकारी व्यसृजच्छरोत्तमान्
महाविषः सर्प इवोत्तमं विषम् ॥५९
जनार्दनं द्वादशभिः पराभिन-
न्नवैर्नवत्या च शरैस्तथाऽर्जुनम्।
शरेण घोरेण पुनश्च पाण्डवं
विदार्य कर्णो व्यनदज्जहास च ॥६०
तमस्य हर्षं ममृषे न पाण्डवो
बिभेद मर्माणि ततोऽस्य मर्मवित्।
परः शतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रम-
स्तथा यथेन्द्रो बलमोजसा रणे ॥ ६१
ततः शराणां नवतिं तदाऽर्जुनः
ससर्ज कर्णेऽन्तकदण्डसंनिभाम्।
तैः पत्रिभिर्विद्धतनुः स विव्यथे
तथा यथा वज्रविदारितोऽचलः ॥६२
मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकै-
रलंकृतं चास्य वराङ्गभूषणम्।
प्रविद्धमुर्व्यां निपपात पत्रिभि-
र्धनंजयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ॥ ६३
महाधनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः
कृतं यदस्योत्तमवर्म भास्वरम्।
सुदीर्घकालेन ततोऽस्य पाण्डवः
क्षणेन बाणैर्बहुधा व्यशातयत् ॥ ६४
स तं विवर्माणमथोत्तमेषुभिः
शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत्।
स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितो
यथाऽऽतुरः पित्तकफानिलज्वरैः ॥
महाधनुर्मण्डलनिःसृतैः शितैः
क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च।
ततक्ष कर्णं बहुभिः शरोत्तमै-
र्बिभेद मर्मस्वपि चार्जुनस्त्वरन् ॥ ६६
दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः
पार्थेन कर्णो विविधैः शिताग्रैः।
बभौ गिरिर्गैरिकधातुरक्तः
क्षरन्प्रपातैरिव रक्तमम्भः ॥ ६७
ततोऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नवैः
सुवर्णपुङ्खैः सुदृढैरयस्मयैः।
यमाग्निदण्डप्रतिमैः स्तनान्तरे
पराभिनत्क्रौञ्चमिवाद्रिमग्निजः ॥६८
ततः शरावापमपास्य सूतजो
धनुश्च तच्छक्रशरासनोपमम्।
ततो रथस्थः स मुमोह च स्खलन्
प्रशीर्णमुष्टिः सुभृशाहतः प्रभो ॥ ६९
न चार्जुनस्तं व्यसने तदेषिवा-
न्निहन्तुमार्यः पुरुषव्रते स्थितः।
ततस्तमिन्द्रावरजः ससंभ्रमा-
दुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे ॥७०
नैवाहितानां सततं विपश्चितः
क्षणं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्बलीयसाम्।
विशेषतोऽरीन्व्यसनेषु पण्डितो
निहत्य धर्मं च यशश्च विन्दते ॥ ७१
तदेकवीरं तव चाहितं सदा
त्वरस्व कर्णं सहसाऽभिमर्दितुम्।
पुरा समर्थः समुपैति सूतजो
भिन्धि त्वमेनं नमुचिं यथा हरिः ॥
ततस्तदेवेत्यभिपूज्य सत्वरं
जनार्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः।
शरोत्तमैः सर्वकुरूत्तमस्त्वर-
स्तथा यथा शम्बरहा पुरा बलिम् ॥
साश्वं तु कर्णं सरथं किरीटी
समाचिनोद्भारत वत्सदन्तैः।
प्रच्छादयामास दिशश्च बाणैः
सर्वप्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः ॥ ७४
स वत्सदन्तैः पृथुपीनवक्षाः
समाचितः सोऽधिरथिर्विभाति।
सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलि-
र्यथाऽचलश्चन्दनकाननायुतः ॥ ७५
शरैः शरीरे बहुभिः समर्पितै-
र्विभाति कर्णः समरे विशांपते।
महीरुहैराचितसानुकन्दरो
यथा गिरीन्द्रः स्फुटकर्णिकारवान् ॥
स बाणसङ्घान्बहुधा व्यवासृजन्
विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान्।
स लोहितो रक्तगभस्तिमण्डलो
दिवाकरोऽस्ताभिमुखो यथा तथा ॥

आग्निजः कार्तिकेयः ॥ ६८ ॥ ईर्षिवान् मनसि कृतवान् ॥ ७० ॥

बाह्वन्तरादाधिरथेर्विमुक्तान्
बाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् ।
व्यध्वंसयन्नर्जुनबाहुमुक्ता
शरा समासाद्य दिश शिताग्रा ॥
तत स कर्ण समवाप्य धैर्य
बाणान्विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् ।
विव्याध पार्थ दशभि पृषत्कै
कृष्ण च षड्भि कुपिताहिकल्पै ॥
तत किरीटी भृशमुग्रनि स्वन
महाशर सर्पविषानलोपमम् ।
अयस्मय रौद्रमहास्त्रसभृत
महाहवे क्षेप्तुमना महाभति ॥ ८०
कालो ह्यदृश्यो नृप विप्रकोपा
न्निदर्शयन्कर्णवध ब्रुवाण ।
भूमिस्तु चक्र ग्रसतीत्यवोच-
त्कर्णस्य तस्मिन्वधकाल आगते ८१
ततस्तदस्त्र मनस प्रनष्ट
यद्भार्गवोऽस्मै प्रददौ महात्मा ।
चक्र च वाम ग्रसते भूमिरस्य
प्राप्ते तस्मिन्वधकाले नृवीर ८२
ततो रथो घूर्णितवान्नरेन्द्र
शापात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य ।
ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ
स विह्वल समरे सूतपुत्र ॥ ८३
सवेदिकश्चैत्य इवातिमात्र
सुपुष्पितो भूमितले निमग्न ।
घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापा-
द्रामादुपात्ते त्वविभाति चास्त्रे ८४
छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे
पार्थेन तस्मिन्विषसाद कर्ण ।
अमृष्यमाणो व्यसनानि तानि
हस्तौ विधुन्वन्स विगर्हमाण ॥ ८५
धर्मप्रधान किल पाति धर्म
इत्यब्रुवन् धर्मविद सदैव ।
वय च धर्मे प्रयताम नित्य
चर्तु यथाशक्ति यथाश्रुत च ॥ ८६
स चापि निघ्नाति न पाति भक्तान्
मन्ये न नित्य परिपाति धर्म ।
एव ब्रुवन्प्रस्खलिताश्वसूतो
विचाल्यमानोऽर्जुनबाणपातै ॥
मर्माभिघाताच्छिथिल क्रियासु
पुन पुनर्धर्ममसौ जगर्हे ॥ ८७
तत शरैर्भीमतरैरविध्यत्त्रिभिराहवे ।
हस्ते कृष्ण तथा पार्थमभ्यविध्यच्च सप्तभि ॥
ततोऽर्जुन सप्तदश तिग्मवेगानजिह्मगान्
इन्द्राशनिसमान् घोरानसृजत्पावकोपमान्
निर्भिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् पृथिवीतले ।
कम्पितात्मा तत कर्ण शक्त्या चेष्टामदर्शयत्
बलेनाथ स सस्तभ्य ब्रह्मास्त्र समुदैरयत् ।
ऐन्द्र ततोऽर्जुनश्चापि त दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् ९१
गाण्डीव ज्या च बाणाश्च सोऽनुमन्त्र्य परतप-
व्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दर ॥ ९२
ततस्तेजोमया बाणा रथात्पार्थस्य नि सृता
प्रादुरासन्महावीर्या कर्णस्य रथमन्तिकात्
तान् कर्णस्त्वग्रतो न्यस्तान्
मोघाश्चक्रे महारथ ।
ततोऽब्रवीद्वृष्णिवीर-
स्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ॥ ९४
विसृजास्त्र पर पार्थ राधेयो ग्रसते शरान् ।
ततो ब्रह्मास्त्रमत्युग्र समन्त्र्य समयोजयत् ९५
छादयित्वा ततो बाणै कर्ण प्रत्यस्यदर्जुन ।
तत कर्ण शितैर्बाणैर्ज्या चिच्छेद सुतेजनै
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थीं पञ्चमीं तथा ।
षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीं च तथाऽष्टमीम्
नवमीं दशमीं चास्य तथा चैकादशीं वृष ।
ज्याशत शतसधान स कर्णो नावबुध्यते ॥
ततो ज्या विनिधायान्या-
मभिमन्त्र्य च पाण्डव ।
शरैरवाकिरत्कर्ण
दीप्यमानैरिवाहिभि ॥ ९९
तस्य ज्याच्छेदन कर्णो ज्यावधान च सयुगे
नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत् १००

काल इति । हे नृप कर्णवध अभिलक्ष्येति शेष । ब्रुवाण वक्ता ॥ ८१ ॥ वाम चक्र ग्रसते नृवीरेत्यत्रास्ति सौतेरिति पाठे ग्रसते आत्ति च न तु निगीर्णमुद्वमन्तीत्यर्थ ॥ ८२ ॥ चैत्य सवेदिको ग्रामसूचको महाद्रुम ॥ ८४ ॥ अभ्युपमन्त्रयत् गाण्डीवमित्युत्तरान्वयि ॥ ९१ ॥ प्रत्यस्यत् प्रतिप्राक्षिपत् ॥ ९६ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य प्रनिघ्नन्सव्यसाचिन ।
चक्रे चाप्यधिक पार्थात् स्ववीर्यमतिदर्शयन्
तत कृष्णोऽर्जुन दृष्ट्वा कर्णास्त्रेण च पीडितम्
अभ्यसेत्यब्रवीत्पार्थमातिष्ठास्त्र व्रजेति च ॥ २
ततोऽग्निसदृश घोर शर सर्पविषोपमम् ।
अश्मसारमय दिव्यमभिमन्त्र्य परतप ॥ ३
रौद्रमस्त्र समाधाय क्षेप्तुकाम किरीटवान् ।
ततोऽग्रसन्मही चक्र राधेयस्य तदा नृप ४
ततोऽवतीर्य राधेयो रथादाशु समुद्यत ।
चक्र भुजाभ्यामालम्ब्य समुत्क्षेप्तुमियेष स
सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना ।
गीर्णचक्रा समुत्क्षिप्ता कर्णेन चतुरङ्गुलम् ६
ग्रस्तचक्रस्तु राधेय क्रोधादश्रूण्यवर्तयत् ।
अर्जुन वीक्ष्य सरब्धमिद वचनमब्रवीत ॥ ७
भो भो पार्थ महेष्वास मुहूर्त परिपालय ।
यावच्चक्रमिद ग्रस्तमुद्धरामि महीतलात् ॥ ८
सव्य चक्र महीग्रस्त दृष्ट्वा दैवादिद मम ।
पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसन्धि विसर्जय ॥ ९
न त्व कापुरुषाचीर्ण मार्गमास्थातुमर्हसि ।
ख्यातस्त्वमसि कौन्तेय विशिष्टो रणकर्मसु
विशिष्टतरमेव त्व कर्तुमर्हसि पाण्डव ।
प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्राह्मणेऽथ कृताञ्जलौ ११
शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथाऽर्जुन ।
अबाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नायुधे तथा ॥ १२
न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि
शूरा साधुव्रते स्थिता ।
त्व च शूरतमो लोके
साधुवृत्तश्च पाण्डव ॥ १३
अभिज्ञो युद्धधर्माणा वेदान्तावभृथाप्लुत * ।
दिव्यास्त्रविदमेयात्मा कार्तवीर्यसमो युधि
यावच्चक्रमिद ग्रस्तमुद्धरामि महाभुज ।
न मा रथस्थो भूमिष्ठ विकल हन्तुमर्हसि १५
न वासुदेवात्त्वत्तो वा पाण्डवेय बिभेम्यहम्
त्व हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्धन ।
अतस्त्वा प्रब्रवीम्येष मुहूर्त क्षम पाण्डव १६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रग्रसने
नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

९१

सञ्जय उवाच ।
तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो
राधेय दिष्ट्या स्मरसीह धर्मम् ।
प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना
निन्दन्ति दैव कुकृत न तु स्वम् १
यद्द्रौपदीमेकवस्त्रा सभाया-
मानाययेस्त्व च सुयोधनश्च ।
दु शासन शकुनि सौबलश्च
न ते कर्ण प्रत्यभात्तत्र धर्म ॥ २
यदा सभाया राजानमनक्षज्ञ युधिष्ठिरम् ।
अजैषीच्छकुनिर्ज्ञानात् क्व ते धर्मस्तदा गत ३
वनवासे व्यतीते च कर्ण वर्षे त्रयोदशे ।
न प्रयच्छसि यद्राज्य क्व ते धर्मस्तदा गत ४
यद्भीमसेन सर्पैश्च विषयुक्तैश्च भोजनै ।
आचरस्त्वन्मते राजा क्व ते धर्मस्तदा गत ५
यद्वारणावते पार्थान्सुप्ताञ्जतुगृहे तदा ।
आदीपयस्त्व राधेय क्व ते धर्मस्तदा गत ६
यदा रजस्वला कृष्णा दु शासनवशे स्थिता
सभाया प्राहस कर्ण क्व ते धर्मस्तदा गत ७
यदनार्यै पुरा कृष्णा क्लिश्यमानामनागसम्
उपप्रेक्षसि राधेय क्व ते धर्मस्तदा गत ॥ ८
विनष्टा पाण्डवा कृष्णे शाश्वत नरक गता
पतिमन्य वृणीष्वेति वदस्त्व गजगामिनीम्
उपप्रेक्षसि राधेय क्व ते धर्मस्तदा गत ।
राज्यलुब्ध पुन कर्ण समाव्हयसि पाण्डवान्

अभ्यस पुन पुन अत्र आतिष्ठ, व्रज प्रेरयेत्यब्रवीदिति योजना ॥ १०२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

तस्मात्क्षम मुहूर्तकम् इति पाठ ।

९१

तमिति ॥ १ ॥

यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्मस्तदा गत ।
यदाऽभिमन्यु बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथा ।
परिवार्य रणे बाल क ते धर्मस्तदा गत ११
यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि
किं सर्वथा तालुविशोषणेन ॥ १२
अद्येह धर्म्याणि विधत्स्व सूत
तथापि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि ।
नलो ह्यक्षैर्निर्जित पुष्करेण
पुनर्यशो राज्यमवाप वीर्यात् ॥ १३
प्राप्तास्तथा पाण्डवा बाहुवीर्या-
त्सर्वै समेता परिवृत्तलोभा ।
निहत्य शत्रून्समरे प्रवृद्धान्
ससोमका राज्यमवाप्नुयुस्ते ॥ १४
तथा गता धार्तराष्ट्रा विनाश
धर्माभिगुप्तै सतत नृसिंहै ।

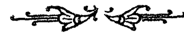
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत॥१५
लज्जयावनतो भूत्वा नोत्तर किञ्चिदुक्तवान्
क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठो धनुरुद्यम्य भारत १६
योधयामास वै पार्थ महावेगपराक्रम ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेव फाल्गुन पुरुषर्षभम् ॥ १७
दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।
एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुन. ॥ १८
मन्युमभ्याविशद्घोरं स्मृत्वा तत्तु धनञ्जय ।
तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्य स्रोतोभ्यस्तेजसोर्चिष
प्रादुरासस्तदा राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
तत्समीक्ष्य तत कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम् ॥
अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसर्जने ।
ब्रह्मास्त्रेणैव त पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभि ॥ २१
तदस्त्रमस्त्रेणावार्य प्रजहार च पाण्डव ।
ततोऽन्यदस्त्र कौन्तेयो दयित जातवेदस २२
मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत्प्रजज्वाल तेजसा ।
वारुणेन तत कर्ण शमयामास पावकम् २३
जीमूतैश्च दिश सर्वा-
श्चक्रे तिमिरदुर्दिना ।
पाण्डवेयस्त्वसम्भ्रान्तो
वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् ॥ २४
अपोवाह तदाऽभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यत ।
तत शर महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघासया ।
योज्यमाने ततस्तस्मिन् बाणे धनुषि पूजिते
चचाल पृथिवी राजन् सशैलवनकानना ।
ववौ सशर्करो वायुर्दिशश्च रजसा वृता २७
हाहाकारश्च सञ्जज्ञे सुराणा दिवि भारत ।
तमिषु सन्धित दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष ॥ २८
विषाद परम जग्मु पाण्डवा दीनचेतस ।
स सायक कर्णभुजप्रमुक्त
शक्राशनिप्रख्यरुचि शिताग्र ॥ २९
भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य
विवेश वल्मीकमिवोरगोत्तम ।
स गाढविद्ध. समरे महात्मा
विघूर्णमान श्लथहस्तगाण्डिव. ३०
चचाल बीभत्सुरमित्रमर्दन
क्षिते प्रकम्पे च यथाऽचलोत्तम ।
तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो
रथाङ्गमुर्वीगतमुज्जिहीर्षु ॥ ३१
रथादवप्लुत्य निगृह्य दोर्भ्यां
शशाक दैवान्न महाबलोऽपि ।
तत किरीटी प्रतिलभ्य संज्ञा
जग्राह बाण यमदण्डकल्पम् ॥ ३२
ततोऽर्जुन प्राञ्जलिक महात्मा
ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थम् ।
छिन्ध्यस्य मूर्धानमरे शरेण
न यावदारोहति वै रथ वृष ॥ ३३
तथैव सम्पूज्य स तद्वच प्रभो-
स्तत. शरं प्रज्वलित प्रगृह्य ।
जघान कक्षाममलार्कवर्णा
महारथे रथचक्रे विमग्ने ॥ ३४
त हस्तिकक्षाप्रवरं च केतु
सुवर्णमुक्तामणिवज्रपृष्ठम् ।
ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पियुक्तै
कृत सुरूप तपनीयचित्रम् ॥ ३५
जयास्पद तव सैन्यस्य नित्य-
ममित्रवित्रासनमीड्यरूपम् ।
विख्यातमादित्यसम स्म लोके
त्विषा सम पावक-भानु-चन्द्रै ॥३६
तत क्षुरप्रेण सुसशितेन
सुवर्णपुङ्खेन हुताग्निवर्चसा ।
श्रिया ज्वलन्त ध्वजमुन्ममाथ
महारथस्याधिरथे किरीटी ॥ ३७

यशश्च दर्पश्च तथा प्रियाणि
सर्वाणि कार्याणि च तेन केतुना ।
साकं कुरूणां हृदयानि चापतन्
बभूव हाहेति च निःस्वनो महान् ॥ ३८
दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा
कुरुप्रवीरेण निकृत्तमाहवे ।
नाशंसिरे सूतपुत्रस्य सर्वे
जयं तदा भारत ये त्वदीयाः ॥ ३९
अथ त्वरन् कर्णवधाय पार्थो
महेन्द्रवज्रानलदण्डसंनिभम् ।
आदत्त चाथाञ्जलिकं निषङ्गा-
त्सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमम् ॥ ४०
मर्मच्छिदं शोणितमांसदिग्धं
वैश्वानरार्कप्रतिमं महार्हम् ।
नराश्वनागासुहरं त्र्यरत्निं
षड्वाजमञ्जोगतिमुग्रवेगम् ॥ ४१
सहस्रनेत्राशनितुल्यवीर्यं
कालानलं व्यात्तमिवातिघोरम् ।
पिनाकनारायणचक्रसंनिभं
भयंकरं प्राणभृतां विनाशनम् ॥ ४२
जग्राह पार्थः स शरं प्रहृष्टो
यो देवसङ्घैरपि दुर्निवार्यः ।
संपूजितो यः सततं महात्मा
देवासुरान्यो विजयेन्महेषुः ॥ ४३
तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे
चचाल सर्वं सचराचरं जगत् ।
स्वस्ति जगत्स्यादृषयः प्रचुक्रुशु-
स्तमुद्यतं प्रेक्ष्य महाहवेषुम् ॥ ४४
ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं
गाण्डीवधन्वा धनुषि व्ययोजयत् ।
युक्त्वा महास्त्रेण परेण चापं
विकृष्य गाण्डीवमुवाच सत्वरम् ॥
अयं महास्त्रप्रहितो महाशरः
शरीरहृच्चासुहरश्च दुर्हृदः ।
तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता
मया यदीष्टं सुहृदां श्रुतं तथा ॥ ४६
अनेन सत्येन निहन्त्वयं शरः
सुसंशितः कर्णमरिं ममोर्जितम् ।
इत्यूचिवांस्तं प्रमुमोच बाणं
धनंजयः कर्णवधाय घोरम् ॥ ४७
कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्रां
दीप्तामसह्यां युधि मृत्युनापि ।
ब्रुवन् किरीटी तमतिप्रहृष्टो
ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु ॥ ४८
जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभावः
कर्णं मयास्तो नयतां यमाय ।
तेनेषुवर्येण किरीटमाली
प्रहृष्टरूपो विजयावहेन ॥ ४९
जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभेण
चक्रे विषक्तं रिपुमाततायी ।
तथा विमुक्तो बलिनाऽर्कतेजाः
प्रज्वालयामास दिशो नभश्च ।
ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार
वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ॥ ५०
शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राज-
स्तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन ।
पार्थोऽपराह्णे शिर उच्चकर्त
वैकर्तनस्याथ महेन्द्रसूनुः ॥ ५१
तत्प्रापतच्चाञ्जलिकेन च्छिन्न-
मपास्य कायो निपपात पश्चात् ।
तदुद्यतादित्यसमानतेजसं
शरन्नभोमध्यगभास्करोपमम् ॥ ५२
वराङ्गमुर्व्यामपतच्चमूमुखे
दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ।
ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं
सुरूपमत्यर्थमुदारकर्मणः ॥ ५३
परेण कृच्छ्रेण शिरः समत्यज-
द्गृहं महर्द्धीव ससङ्गमीश्वरः ।
शरैर्विभिन्नं व्यसु तत्सुवर्चसः
पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् ॥ ५४
स्रवद्व्रणं गैरिकतोयविस्रवं
गिरेर्यथा वज्रहतं महाशिरः ।
देहाच्च कर्णस्य निपातितस्य
तेजः सूर्यं खं वितत्याविवेश ॥ ५५
तदद्भुतं सर्वमनुष्ययोधाः
संदृष्टवन्तो निहते स्म कर्णे ।
ततः शङ्खान् पाण्डवा दध्मुरुच्चै-
र्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ॥ ५६

तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च
हृष्टौ यमौ दध्मतुर्वारिजातौ ।
त सोमका प्रेक्ष्य हत शयान
सैन्यै सार्ध सिंहनादान्प्रचक्रु ५७
तूर्याणि सञ्जघ्नुरतीव हृष्टा
वासासि चैवादुधुवुर्भुजाश्च ।
सवर्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधा
पार्थ समाजग्मुरतीव हृष्टा ॥ ५८
बलान्विताश्चापरे ह्यप्यनृत्य-
न्नन्योन्यमाश्लिष्य नदन्त ऊचु ।
दृष्ट्वा तु कर्ण भुवि वा विपन्न
कृत्त रथात्सायकैरर्जुनस्य ॥ ५९
महानिलेनाद्रिमिवापविद्ध
यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रशान्तम् ।
रराज कर्णस्य शिरो निकृत्त-
मस्त गत भास्करस्येव बिम्बम् ६०
शरैराचितसर्वाङ्ग शोणितौघपरिप्लुत ।
विभाति देह कर्णस्य स्वरश्मिभिरिवांशुमान्
प्रताप्य सेनामामित्रीं
दीप्तै शरगभस्तिभि ।
बलिनाऽर्जुनकालेन
नीतोऽस्त कर्णभास्कर ॥ ६२
अस्त गच्छन्यथादित्य॰ प्रभामादाय गच्छति॥
तथा जीवितमादाय कर्णस्येषुर्जगाम स ।
अपराह्णेऽपराह्णोऽस्य सूतपुत्रस्य मारिष ६३
छिन्नमञ्जलिकेनाजौ सोत्सेधमपतच्छिर ।
उपर्युपरि सैन्यानामस्य शत्रोस्तदञ्जसा ।
शिर॰ कर्णस्य सोत्सेधमिषु सोऽप्यहरद्द्रुतम्॥
कर्ण तु शूर पतित पृथिव्या
शराचित शोणितदिग्धगात्रम् ।
दृष्ट्वा शयान भुवि मद्रराज-
श्छिन्नध्वजेनाथ ययौ रथेन ॥ ६५
हते कर्णे कुरव प्राद्रवन्त
भयार्दिता गाढविद्धाश्च सख्ये ।
अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य
ध्वज महान्त वपुषा ज्वलन्तम् ६६
सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्मण
सहस्रपत्रप्रतिमानन शुभम् ।
सहस्ररश्मिर्दिनसक्षये यथा
तथाऽपतत्कर्णशिरो वसुधराम् ॥६७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवधे
एकनवतितमोऽध्याय ॥ ९१ ॥

९२

सञ्जय उवाच ।
शल्यस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्दे
बलानि दृष्ट्वा मृदितानि बाणै ।
ययौ हते चाधिरथौ पदानुगे
रथेन सच्छिन्नपरिच्छदेन ॥ १
निपातितस्यन्दनवाजिनाग
बल च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रम् ।
दुर्योधनोऽश्रुप्रतिपूर्णनेत्रो
दीनो मुहुर्नि श्वसश्चार्तरूप ॥ २
कर्ण तु शूर पतित पृथिव्या
शराचित शोणितदिग्धगात्रम् ।
यदृच्छया सूर्यमिवावनिस्थ
दिदृक्षव सपरिवार्य तस्थु ॥ ३
प्रहृष्टवित्रस्तविषण्णविस्मिता-
स्तथा परे शोकहता इवाभवन् ।
परे त्वदीयाश्च परस्परेण
यथायथैषा प्रकृतिस्तथाऽभवन् ॥ ४

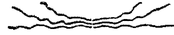
अपराह्णे दिवसस्य पश्चिमे भागे अपर चरम अह मरणादिन यस्य ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्याय ॥ ९१ ॥

९२

शल्य इति । रथेन प्रस्तचक्रेण हेतुना पदानुगे पदचारिणि ॥ १ ॥ प्रहृष्टा अर्जुनादय वित्रस्ता भीरव विषण्णा शत्रव विस्मिता प्रेक्षका ॥ ४ ॥

प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुध
धनञ्जयेनाभिहत महौजसम् ।
निशाम्य कर्णं कुरव प्रदुद्रुवु-
र्हतर्षभा गाव इवाजने वने ॥ ५
भीमश्च भीमेन तदा स्वनेन
नाद कृत्वा रोदसी कम्पयान ।
आस्फोटयन्वत्गते नृत्यते च
हते कर्णे त्रासयन् धार्तराष्ट्रान् ॥ ६
तथैव राजन् सोमका सृञ्जयाश्च
शङ्खान् दध्मु सस्वजुश्चापि सर्वे ।
परस्पर क्षत्रिया हृष्टरूपा
सूतात्मजे वै निहते तदानीम् ॥ ७
कृत्वा विमर्द महदर्जुनेन
कर्णो हत केसरिणेव नाग ।
तीर्णा प्रतिज्ञा पुरुषर्षभेण-
वैरस्यान्त गतवाश्चापि पार्थ ॥ ८
मद्राधिपश्चापि विमूढचेता-
स्तूर्ण रथेनापकृतध्वजेन ।
दुर्योधनस्यान्तिकमेत्य राजन्
सबाष्पदु खाद्वचन बभाषे ॥ ९
विशीर्णनागाश्वरथप्रवीर
बल त्वदीय यमराष्ट्रकल्पम् ।
अन्योन्यमासाद्य हत महद्भि-
र्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पै १०
नैतादृश भारत युद्धमासी-
द्यथा तु कर्णार्जुनयोर्बभूव ।
ग्रस्तौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णा-
वन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ११
दैव ध्रुव पार्थवशात्प्रवृत्त
यत्पाण्डवान्पाति हिनस्ति चास्मान्
तवार्थसिद्ध्यर्थकरास्तु सर्वे
प्रसह्य वीरा निहता द्विषद्भि ॥ १२
कुबेरवैवस्वतवासवाना
तुल्यप्रभावा नृपते सुवीरा ।
वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा
तैस्तैस्तु युक्ता विविधैर्गुणौघै ॥ १३
अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रा-
स्तवार्थकामा युधि पाण्डवेयै ।
तान्मा शुचो भारत दिष्टमेतत्
पर्याश्वस त्व न सदाऽस्ति सिद्धि॰
एतद्वचो मद्रपतेर्निशम्य
स्व चाप्यनीत मनसा निरीक्ष्य ।
दुर्योधनो दीनमना विसञ्ज्ञ
पुन पुनर्न्यश्वसदार्तरूप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यप्रत्यागमने
द्विनवतितमोऽध्याय ॥ ९२ ॥

९३

धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिंस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्दे
दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य ।
बभूव रूप कुरुसृञ्जयाना
बलस्य बाणोन्मथितस्य कीदृक् १
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो महाक्षय ।
घोरो मनुष्यदेहानामाजौ च गजवाजिनाम्
यत्र कर्णे हते पार्थ सिंहनादमथाकरोत् ।
तदा तव सुतान्राजन्नाविवेश महद्भयम् ॥ ३
न सन्धातुमनीकानि न चैवाशु पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कर्हिचित् ४
वणिजो नावि भिन्नायामगाधे विप्लवे यथा ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ५
सूतपुत्रे हते राजन्
वित्रस्ता शस्त्रविक्षता ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो
मृगा सिंहैरिवार्दिता ॥ ६
भग्नशृङ्गा वृषा यद्वद्भग्नदंष्ट्रा इवोरगा ।
प्रत्यपायामसायाह्ने निर्जिता सव्यसाचिना

* इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवतितमोऽध्याय ॥ ९२ ॥

९३

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितै शरै
सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते दुद्रुवुर्भयात् ॥ ८
विस्नस्तयन्त्रकवचा कादिग्भूता विचेतस ।
अन्योन्यमवमृद्नन्तो वीक्षमाणा भयार्दिता
मामेव नून बीभत्सुर्मामेव च वृकोदर ।
अभियातीति मन्वाना पेतुर्मम्लुश्च सम्भ्रमात्
हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथा ।
आरुह्य जवसपन्ना पदातीन्प्रजहुर्भयात् ॥११
कुञ्जरै स्यन्दना क्षुण्णा सादिनश्च महारथै
पदातिसघाश्चाश्वौघै पलायद्भिर्भयार्दितै ॥
व्यालतस्करसकीर्णे सार्थहीना यथा वने ।
सूतपुत्रे हते राजस्तव योधास्तथाऽभवन् ॥१३
हतारोहा यथा नागाश्छिन्नहस्ता यथा नरा
सर्वे पार्थमय लोक सपश्यन्तो भयार्दिता ॥
सप्रेक्ष्य द्रवत सर्वान् भीमसेनभयार्दितान्।
दुर्योधनोऽथ स्व सूत हाहाकृत्वेदमब्रवीत् ॥
नातिक्रमेच्च मा पार्थौ धनुष्पाणिमवस्थितम्।
जघने सर्वसैन्याना शनैरश्वान्प्रचोदय ॥ १६
युध्यमान हि कौन्तेय हनिष्यामि न सशय
नोत्सहेन्मामतिक्रान्तु वेलामिव महोदधि
अद्यार्जुन सगोविन्द मानिन च वृकोदरम्।
हन्या शिष्टास्तथा शत्रून् कर्णस्यानृण्यमाप्नुया
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृश वच ।
सूतो हेमपरिच्छन्नान् शनैरश्वानचोदयत् ॥
रथाश्वनागहीनास्तु पादातास्तव मारिष ।
पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धायैव व्यवस्थिता ॥
तान् भीमसेन सक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
बलेन चतुरङ्गेण सवृत्याजघ्नतु शरै ॥ २१
प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेन सपार्षतम्।
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२
अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितै ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ॥२३
न तान्रथस्थो भूमिष्ठान् धर्मापेक्षी वृकोदर ।
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यव्यपाश्रय ॥
जातरूपपरिच्छन्ना प्रगृह्य महती गदाम्।
अवधीत्तावकान्सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तक

पदातिनोऽपि सत्यक्त्वा
प्रिय जीवितमात्मन ।
भीममभ्यद्रवन्सख्ये
पतङ्गा ज्वलन यथा ॥ २६

आसाद्य भीमसेन तु सरब्धा युद्धदुर्मदा ।
विनेशु सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥
श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबल ।
पञ्चविंशतिसाहस्रास्तावकानवपोथयत् ॥२८
हत्वा तत्पुरुषानीक भीम सत्यपराक्रम ।
धृष्टद्युम्न पुरस्कृत्य तस्थौ तत्र महाबल ॥२९
धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान्।
माद्रीपुत्रौ तु शकुनि सात्यकिश्च महारथ ॥
जवेनाभ्यपतन् हृष्टा घ्नन्तो दौर्योधन बलम्।
तस्याश्वसादीन्सुबहून्ते निहत्य शितै शरै
समभ्यधावस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महत्।
धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीक तव प्रभो ॥
विश्रुत त्रिषु लोकेषु गाण्डीव विक्षिपन् धनु
कृष्णसारथिमायान्त दृष्ट्वा श्वेतहय रथम् ॥३३
अर्जुन चापि योद्धार त्वदीया प्राद्रवन्भयात्
विप्रहीणरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिता ॥ ३४
पञ्चविंशतिसाहस्रा कालमार्छन् पदातय ।
हत्वा तान् पुरुषव्याघ्र पञ्चालाना महारथ
पुत्र पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महामना ।
भीमसेन पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥३६
महाधनुर्धर श्रीमानमित्रगणतापन ।
पारावतसवर्णाश्व कोविदारमयध्वजम् ॥३७
धृष्टद्युम्न रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन् भयात्।
गान्धारराज शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ॥
न चिरात्प्रत्यदृश्येता माद्रीपुत्रौ ससात्यकी
चेकितान शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष

हत्वा त्वदीय सुमहत्
सैन्य शखास्तथाऽधमन्।
ते सर्वे तावकाम् प्रेक्ष्य
द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् ॥ ४०
अभ्यवर्तन्त सरब्धान्
वृषाञ्जित्वा यथा वृषा ।
सेनावशेष त दृष्ट्वा
तव सैन्यस्य पाण्डव ॥ ४१

व्यवस्थित सव्यसाची चुक्रोध बलवान्नृप ।
धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥४२
विश्रुत त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपद्गाण्डिव धनु ।
तत एनाञ्शरव्रातै सहसा समवाकिरत् ॥
तमसा सवृतेनाथ न स्म किंचिद्व्यदृश्यत ।
अन्धकारीकृते लोके रजोभूते महीतले ॥४४
योधा सर्वे महाराज तावका प्राद्रवन्भयात्
सभज्यमाने सैन्ये तु कुरुराजो विशापते ॥

परानभिमुखाश्चैव सुतस्ते समुपाद्रवत् ।
ततो दुर्योधन सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्
युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलि ।
त एनमभिगर्जन्त सहिता समुपाद्रवन् ॥
नानाशस्त्रभृत क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहु ।
दुर्योधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्तान्रणे निशितै शरै
तत्रावधीत्तत क्रुद्ध शतशोऽथ सहस्रश ।
तत्सैन्य पाण्डवेयाना योधयामास सर्वत ॥
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेक सहितान्सर्वान् रणेऽयुध्यत पाण्डवान्
ततोऽपश्यन्महात्मा स स्वसैन्य भृशदु खित
ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मज ॥
हर्षयन्निव तान् योधानिद वचनमब्रवीत् ।
न त देश प्रपश्यामि यत्र याता भयार्दिता ॥
गताना यत्र वै मोक्ष पाण्डवात्कि गतेन व
अल्प च बलमेतेषा कृष्णौ च भृशविक्षतौ ॥
अद्य सर्वान्हनिष्यामि
ध्रुवो हि विजयो भवेत् ।
विप्रयातास्तु वो भिन्नान्
पाण्डवा कृतकिल्बिषान् ॥ ५७
अनुसृत्य वधिष्यन्ति श्रेयान्न समरे वध ।
सुख साङ्ग्रामिको मृत्यु क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
मृतो दु ख न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
शृणुध्व क्षत्रिया सर्वे यावन्त स्थ समागता
यदा शूर च भीरु च मारयत्यन्तको यम ।
को नु मूढो न युध्येत मादृश क्षत्रियव्रत ॥
द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ ।
पितामहैराचरित न धर्म हातुमर्हथ ॥ ५८
न ह्यधर्मोऽस्ति पापीयान्
क्षत्रियस्य पलायनात् ।
न युद्धधर्माच्छ्रेयो हि
पन्था स्वर्गस्य कौरवा ।
अचिरेण हता लोकान्
सद्यो योधा समश्नुत ॥ ५९
सञ्जय उवाच ।
एव ब्रुवति पुत्रे ते सैनिका भृशविक्षता ।
अनवेक्ष्यैव तद्वाक्य प्राद्रवन्सर्वतो दिश ६०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने
त्रिनवतितमोऽध्याय ॥ ९३ ॥

९४

सञ्जय उवाच ।
दृष्ट्वा तु सैन्य परिवृत्यमान
पुत्रेण ते मद्रपतिस्तदानीम् ।
सन्त्रस्तरूप परिमूढचेता
दुर्योधन वाक्यमिद बभाषे ॥ १
शल्य उवाच ।
पश्येदमुग्र नरवाजिनागै-
रायोधन वीरहतै सुपूर्णम् ।
महीधराभै पतितैश्च नागै
सकृत्प्रभिन्नै शरभिन्नदेहै ॥ २
सविह्वलद्भिश्च गतासुभिश्च
प्रध्वस्तवर्मायुधचर्मखड्गै ।
वज्रापविद्धैरिव चाचलोत्तमै-
र्विभिन्नपाषाणमहाद्रुमौषधै ॥ ३
प्रविद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजै
सहेमजालै रुधिरौघसम्प्लुतै ।
शरावभिन्नै पतितैस्तुरङ्गमै
श्वसद्भिरार्तै क्षतज वमद्भि ॥ ४
दीन स्तनद्भि परिवृत्तनेत्रै-
र्मही दशद्भि कृपण नदद्भि ।
तथापविद्धैर्गजवाजियोधै-
र्बलापविद्धैरथ वीरसघै ॥ ५

• इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिनवतितमोऽध्याय ॥ ९३ ॥

९४
दृष्ट्वेति ॥ १ ॥

मन्दासुभिश्चैव गतासुभिश्च
नराश्वनागैश्च रथैश्च मर्दितै ।
मन्दाशुभिश्चैव मही महाहवे
नून यथा वैतरणीव भाति ॥ ६
गजैर्निकृत्तैर्वरहस्तगात्रै
रुद्वेपमानै पतितै पृथिव्याम् ।
विशीर्णदन्तै क्षतज वमद्भि
स्फुरद्भिरार्तै करुण नदाद्भि ॥ ७

निकृत्तचक्रेषुयुगै सयोक्त्रभि
प्रविद्धतूणीरपताककेतुभि ।
सुवर्णजालावततैर्भृशाहतै
र्महारथौघैर्जलदैरिवावृता ॥ ८
यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभि
पदातिभिश्चाभिमुखैर्हतै परै ।
विशीर्णवर्माभरणाम्बरायुधै-
र्वृता प्रशान्तैरिव तावकैर्मही ॥ ९
शरप्रहाराभिहतैर्महाबलै
रवेक्ष्यमाणै पतितै सहस्रश ।
दिवश्च्युतैर्भूरतिदीप्तिमद्भि-
र्नक्त ग्रहैर्द्यौरमलप्रदीप्तै ॥ १०

प्रनष्टसज्ञै पुनरुच्छ्वसद्भि-
र्मही बभूवानुगतैरिवार्चिभि ।
कर्णार्जुनाभ्या शरभिन्नगात्रै-
र्हतै प्रवीरै कुरुसृञ्जयानाम् ॥ ११
शरास्तु कर्णार्जुनबाहुमुक्ता
विदार्य नागाश्वमनुष्यदेहान् ।
प्राणान्निरस्याशु मही प्रतीयु-
र्महोरगा वासमिवाभिनम्रा ॥ १२

हतैर्मनुष्याश्वगजैश्च सख्ये
शरापविद्धैश्च रथैर्नरेन्द्र ।
धनञ्जयस्याधिरथेश्च मार्गणै-
रगम्यरूपा वसुधा बभूव ॥ १३
रथैर्वरेषून्मथितै सुकल्पै
सयोधशस्त्रैश्च वरायुधैर्ध्वजै ।
विशीर्णयोक्त्रैर्विनिकृत्य बन्धनै
र्निकृत्तचक्राक्षयुगत्रिवेणुभि ॥ १४
विमुक्तशस्त्रैश्च तथा ह्युपस्करै-
र्हतानुकर्षैर्विनिषङ्गबन्धनै ।
प्रभग्ननीडैर्मणिहेमभूषितै
स्तृता मही द्यौरिव शारदैर्घनै १५

विकृष्यमाणैर्जवनैस्तुरङ्गमै
र्हतेश्वरै राजरथै सुकल्पितै ।
मनुष्य-मातङ्ग-रथाश्वराशिभि
र्द्रुत व्रजन्तो बहुधा विचूर्णिता १६
सहेमपट्टा परिघा परश्वधा
शिताश्च शूला मुसलानि मुद्गरा ।
पेतुश्च खड्गा विमला विकोशा
गदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धा ॥ १७

चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि
शराश्च कार्तस्वरचित्रपुङ्खा ।
ऋष्टयश्च पीता विमला विकोशा
प्रासाश्च दण्डै कनकावभासै ॥ १८
छत्राणि वालव्यजनानि शङ्खा-
श्छिन्नापविद्धाश्च स्रजो विचित्रा ।
कुथा पताकाम्बरभूषणानि
किरीटमाला मुकुटाश्च शुभ्रा ॥ १९
प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन्
प्रवालमुक्तातरलाश्च हारा ।
आपीडकेयूरवराङ्गदानि
ग्रैवेयनिष्का ससुवर्णसूत्रा ॥ २०
मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता
रत्नानि चोच्चावचमङ्गलानि ।
गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि
शिरासि चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ २१
देहाश्च भोगाश्च परिच्छदाश्च
त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि चैव ।
स्वधर्मनिष्ठा महतीमवाप्य
व्याप्याशु लोकान् यशसा गतास्ते
निवर्त दुर्योधन यान्तु सैनिका
व्रजस्व राजञ्शिबिराय मानद ।
दिवाकरोऽप्येष विलम्बते प्रभो
पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणम् ॥ २३

इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो
दुर्योधन शोकपरीतचेता ।
हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाण
मार्त विसज्ञ भृशमश्रुनेत्रम् ॥ २४
त द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्रा
सर्वे समाश्वास्य मुहु प्रयान्ति ।
निरीक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य
ध्वज महान्त यशसा ज्वलन्तम् २५

नराश्वमातङ्गशरीरजेन
रक्तेन सिक्ता च तथैव भूमिम् ।
रक्ताम्बरस्रक्तपनीययोगा
न्नारी प्रकाशामिव सर्वगम्याम् २६
प्रच्छन्नरूपा रुधिरेण राज
न्रौद्रे मुहूर्तेऽतिविराजमाने ।
नैवावतस्थु कुरव समीक्ष्य
प्रव्राजिता देवलोकाय सर्वे ॥ २७
वधेन कर्णस्य तु दु खितास्ते
हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणा ।
द्रुत प्रयाता शिबिराणि राज-
न्दिवाकर रक्तमवेक्षमाणा ॥ २८
गाण्डीवमुक्तैस्तु सुवर्णपुङ्खै
शिलाशितै शोणितदिग्धवाजै ।
शरैश्चिताङ्गो युधि भाति कर्णो
हतोऽपि सन्सूर्य इवांशुमाली ॥ २९
कर्णस्य देह रुधिरावसिक्त
भक्तानुकम्पी भगवान्विवस्वान् ।
स्पृष्ट्वांशुभिर्लोहितरक्तरूप
स्सिष्णासुरभ्येति पर समुद्रम् ॥ ३०
इतीव सञ्चिन्त्य सुरर्षिसङ्घा
सप्रस्थिता यान्ति यथा निकेतनम् ॥
सञ्चिन्तयित्वा जनता विसस्रु-
र्यथासुख ख च महीतल च ॥ ३१
तदद्भुत प्राणभृता भयकर
निशाम्य युद्ध कुरुवीरमुख्ययो ।
धनञ्जयस्याधिरथेश्च विस्मिता
प्रशसमाना प्रययुस्तदा जना ॥ ३२
शरसकृत्तवर्माण रुधिरोक्षितवाससम् ।
गतासुमपि राधेय नैव लक्ष्मीर्विमुञ्चति ३३
तप्तजाम्बूनदनिभ ज्वलनार्कसमप्रभम् ।
जीवन्तमिव त शूर सर्वभूतानि मेनिरे ३४
हतस्यापि महाराज सूतपुत्रस्य सयुगे ।
वित्रेसु सर्वतो योधा सिंहस्येवेतरे मृगा ॥
हतोऽपि पुरुषव्याघ्र जीववानिव लक्ष्यते ।
नाभवद्विकृति काचिद्धतस्यापि महात्मन
चारुवेषधर वीर चारुमौलिशिरोधरम् ।
तन्मुख सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ॥ ३७
नानाभरणवान्राजस्तप्तजाम्बूनदाङ्गद ।
हतो वैकर्तन. शेते पादपोऽङ्कुरवानिव ॥
कनकोत्तमसकाशो ज्वलन्निव विभावसु ।
स शान्त पुरुषव्याघ्र पार्थसायकवारिणा ॥
यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शाम्यति
कर्णाग्नि समरे तद्वत्पार्थमेघेन शामित ॥४०
आहृत्य च यशो दीप्त सुयुद्धेनात्मनो भुवि ।
विसृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश ॥
सपुत्र समरे कर्ण स शान्त पार्थतेजसा ।
प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पञ्चालाश्चास्त्रतेजसा
वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीम् ।
श्रीमानिव सहस्रांशुर्जगत्सर्व प्रताप्य च ॥
हतो वैकर्तन कर्ण सपुत्र सहवाहन ।
अर्थिना पक्षिसघस्य कल्पवृक्षो निपातित ॥
ददानीत्येव योऽवोच-
न्न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभि ।
सद्भि सदा सत्पुरुष
स हतो द्वैरथे वृष ॥ ४५
यस्य ब्राह्मणसात्सर्व वित्तमासीन्महात्मन. ।
नादेय ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितम्
सदा स्त्रीणा प्रियो नित्य दाता चैव महारथ.
स वै पार्थास्त्रनिर्दग्धो गत परमिका गतिम्
यमाश्रित्याकरोद्वैर पुत्रस्ते स गतो दिवम् ।
आदाय तव पुत्राणा जयाशा शर्म वर्म च ॥
हते कर्णे सरितो न प्रसस्रु-
र्जगाम चास्त सविता दिवाकर ।
ग्रहश्च तिर्यक्ज्वलनार्कवर्ण
सोमस्य पुत्रोऽभ्युदियाय तिर्यक् ॥
नभ पफालेव ननाद चोर्वी
ववुश्च वाता परुषा सुघोरा ।
दिशो बभूवुर्ज्वलिता सधूमा
महार्णवा सस्वनुश्चुक्षुभुश्च ॥ ५०
सकाननाश्चाद्रिचयाश्चकम्पिरे
प्रविव्यथुर्भूतगणाश्च सर्वे ।
बृहस्पति सपरिवार्य रोहिणी
बभूव चन्द्रार्कसमो विशापते ॥ ५१
हते तु कर्णे विदिशोऽपि जज्वलु-
स्तमोवृता द्यौर्विचचाल भूमि ।
पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा
निशाचराश्चाप्यभवन् प्रहृष्टा ॥ ५२
शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा
क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् ।
तदाऽन्तरिक्षे सहसैव शब्दो
बभूव हाहेति सुरैर्विमुक्त. ॥ ५३

सदेवगन्धर्वमनुष्यपूजित
निहत्य कर्ण रिपुमाहवेऽर्जुन ।
रराज राजन् परमेण वर्चसा
यथा पुरा वृत्रवधे शतक्रतु ॥ ५४
ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना
शरन्नभोमध्यदिवाकरार्चिषा ।
पताकिना भीमनिनादकेतुना
हिमेन्दुशङ्खस्फटिकावभासिना ॥५५
महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुभौ
महेन्द्रवीर्यप्रतिमानपौरुषौ ।
सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुमै-
रलङ्कृतावप्रतिमेन रहसा ॥ ५६
नरोत्तमौ केशवपाण्डुनन्दनौ
तदाहितावग्निदिवाकराविव ।
रणाजिरे वीतभयौ विरेजतु
समानयानाविव विष्णुवासवौ ॥५७
ततो धनुर्ज्यातलबाणनि स्वनै
प्रसह्य कृत्वा च रिपून् हतप्रभान् ।
सछादयित्वा तु कुरून् शरोत्तमै
कपिध्वज पक्षिवरध्वजश्च ॥ ५८
हृष्टौ ततस्तावमितप्रभावौ
मनास्यरीणामवदारयन्तौ ।
सुवर्णजालावततौ महास्वनौ
हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभि ।
चुचुम्बतु शङ्खवरौ नृणा वरौ
वराननाभ्या युगपच्च दध्मतु ॥ ५९
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य चोभयो ।
पृथिवी चान्तरिक्ष च दिशश्चैवान्वनादयत् ॥
वित्रस्ताश्चाभवन्सर्वे कौरवा राजसत्तम ।
शङ्खशब्देन तेनाथ माधवस्यार्जुनस्य च ॥६१
तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ
वनानि शैलान्सरितो गुहाश्च ।
वित्रासयन्तौ तव पुत्रसेना
युधिष्ठिर नन्दयता वरिष्ठौ ॥ ६२
तत प्रयाता कुरवो जवेन
श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीर्यमाणम् ।
विहाय मद्राधिपति पतिं च
दुर्योधन भारत भारतानाम् ॥ ६३
महाहवे त बहु रोचमान
धनञ्जय भूतगणा समेता ।
तदाऽन्वमोदन्त जनार्दन च
दिवाकरावभ्युदितौ यथैव ॥ ६४
समाचितौ कर्णशरै परतपा-
वुभौ व्यभाता समरेऽच्युतार्जुनौ ।
तमो निहत्याभ्युदितौ यथामलौ
शशाङ्कसूर्यौ दिवि रश्मिमालिनौ ॥
विहाय तान् बाणगणानथागतौ
सुहृद्वृतावप्रतिमानविक्रमौ ।
सुख प्रविष्टौ शिबिर स्वमीश्वरौ
सदस्यहूताविव विष्णुवासवौ ॥ ६६
तौ देव-गन्धर्व-मनुष्य-चारणै-
र्महर्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि ।
जयाभिवृद्ध्या परयाऽभिपूजितौ
हते तु कर्णे परमाहवे तदा ॥ ६७
यथानुरूप प्रतिपूजितावुभौ
प्रशस्यमानौ स्वकृतैर्गुणौघै ।
ननन्दतुस्तौ ससुहृद्गणौ तदा
बल नियम्येव सुरेशकेशवौ ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि रणभूमिवर्णन नाम
चतुर्नवतितमोऽध्याय ॥ ९४ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्याय ॥ ९४ ॥

९५

सञ्जय उवाच ।

हते वैकर्तने राजन् कुरवो भयपीडिता ।
वीक्षमाणा दिश सर्वा पर्यपेतु सहस्रश
कर्ण तु निहत दृष्ट्वा शत्रुभि परमाहवे ।
भीता दिशो व्यकीर्यन्त तावका क्षतविक्षता
ततोऽवहार चक्रुस्ते योधा सर्वे समन्तत ।
निवार्यमाणाश्चोद्विग्नास्तावका भृशदु खिता
तेषा तन्मतमाज्ञाय पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अवहार ततश्चक्रे शल्यस्यानुमते नृप ॥ ४
कृतवर्मा रथैस्तूर्ण वृतो भारत तावकै ।
नारायणावशेषैश्च शिबिरायैव दुद्रुवे ॥ ५
गान्धाराणा सहस्रेण शकुनि परिवारित ।
हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिबिरायैव दुद्रुवे ॥ ६
कृप शारद्वतो राजन्नागानीकेन भारत ।
महामेघनिभेनाशु शिबिरायैव दुद्रुवे ॥ ७
अश्वत्थामा तत शूरो विनि श्वस्य पुन पुन
पाण्डवाना जय दृष्ट्वा शिबिरायैव दुद्रुवे ॥ ८
ससशप्तकावशिष्टेन बलेन महता वृत ।
सुशर्मापि ययौ राजन् वीक्षमाणो भयार्दित
दुर्योधनोऽपि नृपतिर्हतसर्वस्वबान्धव ।
ययौ शोकसमाविष्टश्चिन्तयन्विमना बहु ॥
छिन्नध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिना वर. ।
प्रययौ शिबिरायैव वीक्षमाणो दिशो दश ॥
ततोऽपरे सुबहवो भारताना महारथा ।
प्राद्रवन्त भयत्रस्ता ह्रियाविष्टा विचेतस १२
असृक् क्षरन्त सोद्विग्ना वेपमानास्तथातुराः
कुरवो दुद्रुवु सर्वे दृष्ट्वा कर्ण निपातितम् १३
प्रशंसन्तोऽर्जुन केचित्केचित्कर्ण महारथा ।
व्यद्रवन्त दिशो भीता कुरव कुरुसत्तम १४
तेषा योधसहस्राणा तावकाना महामृधे ।
नासीत्तत्र पुमान् कश्चिद्यो युद्धाय मनो दधे
हते कर्णे महाराज निराशा कुरवोऽभवन् ।
जीवितेष्वपि राज्येषु दारेषु च धनेषु च १७
तान्समानीय पुत्रस्ते यत्नेन महता विभु ।
निवेशाय मनो दध्रे दु खशोकसमन्वित १७
तस्याज्ञा शिरसा योधा परिगृह्य विशापते
विवर्णवदना राजन्न्यविशन्त महारथा. १८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिबिरप्रयाणे
पञ्चनवतितमोऽध्याय ॥ ९५ ॥

९६

सञ्जय उवाच ।

तथा निपतिते कर्णे परसैन्ये च विद्रुते ।
आश्लिष्य पार्थं दाशार्हो हर्षाद्वचनमब्रवीत् १
हतो वज्रभृता वृत्रस्त्वया कर्णो धनञ्जय ।
वृत्रकर्णवध घोर कथयिष्यन्ति मानवा ॥ २
वज्रेण निहतो वृत्र सयुगे भूरितेजसा ।
त्वया तु निहत कर्णो धनुषा निशितै शरै
तमिम विक्रम लोके प्रथित ते यशस्करम् ।
निवेदयाव कौन्तय कुरुराजस्य धीमत ४
वध कर्णस्य सग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् ।
निवेद्य धर्मराजाय त्वमानृण्य गमिष्यसि ५
वर्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य चोभयो ।
द्रष्टुमायोधन पूर्वमागतो धर्मनन्दन ॥ ६
भृश तु गाढविद्धत्वान्नाशकत् स्थातुमाहवे ।
तत स शिबिर गत्वा स्थितवान्पुरुषर्षभ ७
तथेत्युक्त केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गव ।
पर्यावर्तयदव्यग्रो रथ रथवरस्य तम् ॥ ८
एवमुक्त्वाऽर्जुन कृष्ण सैनिकानिदमब्रवीत्
परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्व भद्रमस्तु व ९

९५

हत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवतितमोऽध्याय ॥ ९५ ॥

९६

तथेति ॥ १ ॥

धृष्टद्युम्न युधामन्यु माद्रीपुत्रौ वृकोदरम् ।
युयुधान च गोविन्द इद वचनमब्रवीत् ॥ १०
यावदावेद्यते राज्ञे हत कर्णोऽर्जुनेन वै ।
तावद्भवद्भिर्यत्तैस्तु भवितव्य नराधिपै ॥ ११
स तै शूरैरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनम् ।
पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरम्॥
शयान राजशार्दूल काञ्चने शयनोत्तमे ।
अगृह्णीता च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ॥
तयो प्रहर्षमालक्ष्य हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
राधेय निहत मत्वा समुत्तस्थौ युधिष्ठिर १४
उवाच च महाबाहु पुन पुनररिंदम ।
वासुदेवार्जुनौ प्रेम्णा तावुभौ परिषस्वजे १५
तत्तस्मै तद्यथावृत्त वासुदेव सहार्जुन ।
कथयामास कर्णस्य निधन यदुपुङ्गव ॥ १६
ईषदुत्स्मयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् ।
युधिष्ठिर हतामित्र कृताञ्जलिरथाच्युत १७

दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च
पाण्डवश्च वृकोदर ।
त्व चापि कुशली राजन्
माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८

मुक्ता वीरक्षयादस्मात्सग्रामाल्लोमहर्षणात् ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥

हतो वैकर्तनो राज
न्सूतपुत्रो महारथ
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र
दिष्ट्या वर्धसि भारत ॥ २०

यस्तु द्यूतजिता कृष्णा प्राहसत्पुरुषाधम ।
तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमि पिबति शोणितम्
शेतेऽसौ शरपूर्णाङ्ग शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव ।
त पश्य पुरुषव्याघ्र विभिन्न बहुभि शरै २२

हतामित्रामिमामुर्वी-
मनुशाधि महाभुज ।
यत्तो भूत्वा सहास्माभि
र्भुङ्क्ष्व भोगाश्च पुष्कलान् ॥ २३

सञ्जय उवाच ।

इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मन
धर्मपुत्र प्रहृष्टात्मा दाशार्ह वाक्यमब्रवीत् ॥

दिष्ट्या दिष्ट्येति राजेन्द्र
वाक्य चेदमुवाच ह ।
नैतच्चित्र महाबाहो
त्वयि देवकिनन्दन ॥ २५

त्वया सारथिना पार्थो यत्नवानहनच्च तम् ।
न तच्चित्र महाबाहो युष्मद्बुद्धिप्रसादजम् २६
प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ साङ्गद दक्षिण भुजम् ।
उवाच धर्मभृत्पार्थ उभौ तौ केशवार्जुनौ ॥
नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे ॥
धर्मात्मानौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥
असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम ।
कथामेता महाभाग कथयामास तत्त्ववित् ॥
तव कृष्ण प्रसादेन पाण्डवोऽय धनञ्जय ।
जिगायाभिमुख शत्रून्न चासीद्विमुख क्वचित्

जयश्चैव ध्रुवोऽस्माक
न त्वस्माक पराजय ।
यदा त्व युधि पार्थस्य
सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ३१

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गौतम कृप
अन्ये च बहव शूरा ये च तेषा पदानुगा ३२
त्वद्बुद्ध्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्वथा ।
इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथ हेमविभूषितम् ॥
श्वेतवर्णैर्हयैर्युक्त कालवालैर्मनोजवै ।
आस्थाय पुरुषव्याघ्र स्वबलेनाभिसवृत ३४
प्रययौ स महाबाहुर्द्रष्टुमायोधन तदा ।
कृष्णार्जुनाभ्या वीराभ्यामनुमन्त्र्य तत प्रियम्
आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ ।
स ददर्श रणे कर्ण शयान पुरुषर्षभम् ॥ ३६
यथा कदम्बकुसुम केसरै सर्वतोवृतम् ।
चित शरशतै कर्ण धर्मराजो ददर्श स ३७
गन्धतैलावसिक्ताभि काञ्चनीभि सहस्रश
दीपिकाभि कृतोद्योत पश्यन्ते वै वृत तदा
संछिन्नभिन्नकवच बाणैश्च विदलीकृतम् ।
सपुत्र निहत दृष्ट्वा कर्ण राजा युधिष्ठिर ३९
सजातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैव पुन पुन ।
प्रशशस नरव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ॥ ४०

अद्य राजास्मि गोविन्द
पृथिव्या भ्रातृभि सह ।
त्वया नाथेन वीरेण
विदुषा परिपालित ॥ ४१
हत श्रुत्वा नरव्याघ्र
राधेयमतिमानिनम् ।
निराशोऽद्य दुरात्माऽसौ
धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ४२

जीविते चैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे।
त्वत्प्रसादाद्वय चैव कृतार्था पुरुषर्षभ ॥ ४३
दिष्ट्या जयसि गोविन्द
दिष्ट्या शत्रुर्निपातित ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च
विजयी पाण्डुनन्दन ॥ ४४
त्रयोदश समास्तीर्णा
जागरेण सुदुःखिता ।
स्वप्स्यामोऽद्य सुख रात्रौ
त्वत्प्रसादान्महाभुज ॥ ४५
एव स बहुशो राजा प्रशशस जनार्दनम् ।
अर्जुन च कुरुश्रेष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ४६
सञ्जय उवाच ।
दृष्ट्वा च निहत कर्ण सपुत्र पार्थसायकै ।
पुनर्जातमिवात्मान मेने च स महीपति ४७
समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
हर्षयन्ति स्म राजान हर्षयुक्ता महारथा ४८
नकुल सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदर ।
सात्यकिश्च महाराज वृष्णीना प्रवरो रथ ॥
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च पाण्डुपञ्चालसृञ्जया ।
पूजयन्ति स्म कौन्तेय निहते सूतनन्दने ५०
ते वर्धयित्वा नृपतिं
धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ।
जितकाशिनो लब्धलक्ष्या
युद्धशौण्डा प्रहारिण ॥ ५१
स्तुवन्त स्तवयुक्ताभिर्वाग्भि कृष्णौ परन्तपौ
जग्मु स्वशिबिरायैव मुदा युक्ता महारथा ॥
एवमेष क्षयो वृत्त सुमहाँल्लोमहर्षण ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन् किमथमनुशोचसि ५३
वैशम्पायन उवाच ।
श्रुत्वैतदप्रिय राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत
पपात भूमौ निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुम ५४
तथा सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी
शुशोच बहुलालापै कर्णस्य निधन युधि ५५
ता पर्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सञ्जयस्तथा ।
पर्याश्वासयता चैव तावुभावेव भूमिपम् ५६
तथैवोत्थापयामासुर्गान्धारी कुरुयोषित ।
स दैव परम मत्वा भवितव्य च पार्थिव ५७
परा पीडा समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपा ।
चिन्ताशोकपरीतात्मा
न जज्ञे मोहपीडित ।
स समाश्वासितो राजा
तूष्णीमासीद्विचेतन ॥ ५८

॥ श्रवणमहिमा ॥

इमं महायुद्धमख महात्मनो
धनञ्जयस्याधिरथेश्च यः पठेत् ।
स सम्यगिष्टस्य मखस्य यत्फल
तदाप्नुयात्सश्रवणाच्च भारत ॥ ५९
मखो हि विष्णुर्भगवान्सनातनो
वदन्ति तच्चाग्न्यनिलेन्दुभानवः ।
अतोऽनसूयुः शृणुयात् पठेच्च यः
स सर्वलोकानुचरः सुखी भवेत् ६०
ता सर्वदा भक्तिमुपागता नराः
पठन्ति पुण्या वरसहितामिमाम् ।
धनेन धान्येन यशसा च मानुषा
नन्दन्ति ते नात्र विचारणाऽस्ति ६१
अतोऽनसूयुः शृणुयात्सदा तु वै
नरः स सर्वाणि सुखानि चाप्नुयात् ।
विष्णुः स्वयंभूर्भगवान् भवश्च
तुष्यन्ति ते तस्य नरोत्तमस्य ॥ ६२
वेदावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह दृष्टा
रणे बलं क्षत्रियाणा जयो युधि ।
धनज्येष्ठाश्चापि भवन्ति वैश्याः
शूद्राऽऽरोग्य प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ ६३
तथैव विष्णुर्भगवान्सनातनः
स चात्र देवः परिकीर्त्यते यतः ।
ततः स कामान् लभते सुखी नरो
महामुनेस्तस्य वचोऽचित यथा ६४
कपिलाना सवत्साना वर्षमेक निरन्तरम्
यो दद्यात्सुकृतं तद्धि श्रवणात्कर्णपर्वणः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे षण्णवतितमोऽध्याय ॥ ९६ ॥

॥ **कर्णपर्व समाप्तम्** ॥

अतः परं शल्यपर्व भविष्यति ।

तस्यायमाद्य श्लोक ।

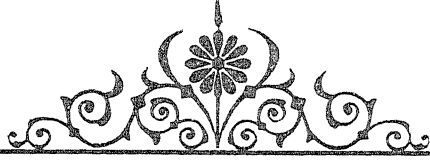
जनमेजय उवाच ।

एव निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टा कुरव किमकुर्वत वै द्विज १

॥ इति श्रीमहाभारते *कर्णपर्व समाप्तम् ॥

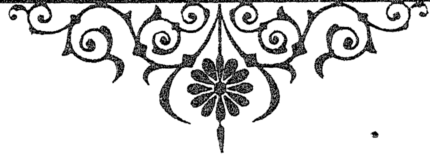
यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसग्रहकथनावसरे— 'अष्टम पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकै एकोनसप्तति॰ प्रोक्ता अध्याया कर्णपर्वणि चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च चतु षष्टिस्तथा श्लोका पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता इत्याद्युक्तम्। तथापि प्राय सप्रति कर्णपर्वाध्यायसख्या ९६ श्लोकसख्या ५०१४ च दृश्यते। तदेतन्न्यूनाधिक्य लेखकादिप्रमादजमिति ध्येयम् ।

इति श्रीकिजवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्या कर्णपर्व समाप्तम् । ॥ भारती जयतु ॥ शाक १८५३

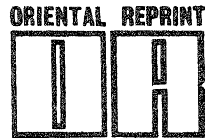
The Mahābhāratam

with the Bharata Bhawadeepa Commentary of Nīlkaṇtha

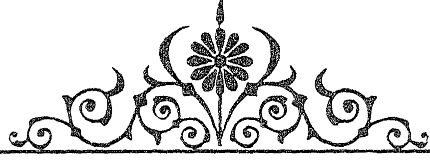

edited by
Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

9. Shalya Parva
Illustrated

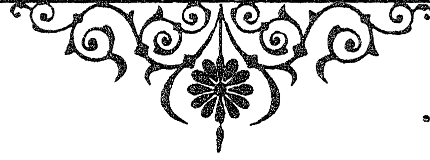

Oriental Books Reprint Corporation
54 Rani Jhansi Road New Delhi 110055

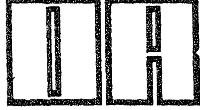
श्रीः महाभारतम् ।

चतुर्धरवशावतस श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचद्रशास्त्री किंजवडेकर
इत्येतै पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङकृतम

९ शल्यपर्व

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिंट कारपोरेशन

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

शल्यपर्व ।

—९—

विषयानुक्रमणिका ।

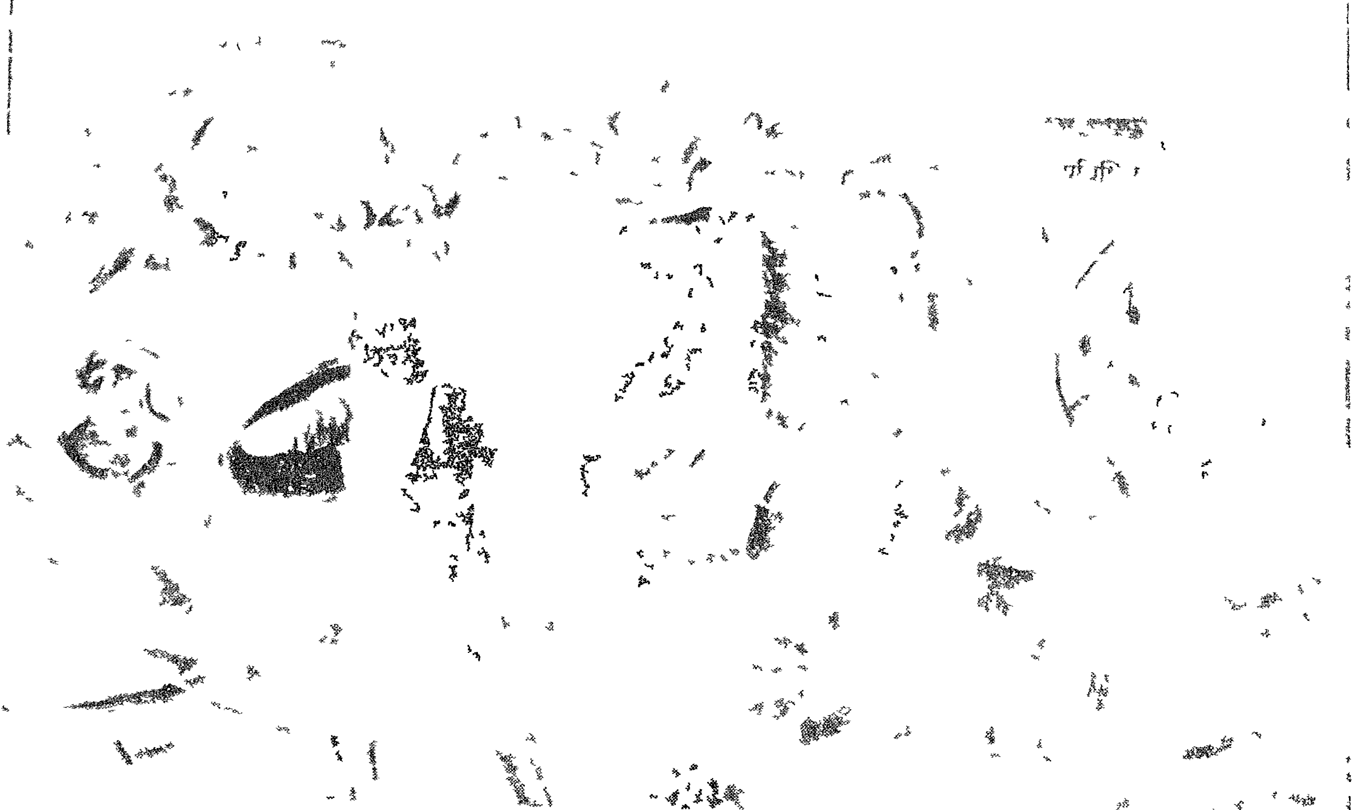
॥ समाप्तेय शल्यपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ शल्यपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

शल्यपर्व-९

॥ महाभारतम् ॥

शल्यपर्व ।

—१—

शल्यवधपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।
एव निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टा कुरव किमकुर्वत वै द्विज १
उदीर्यमाण च बल दृष्ट्वा राजा सुयोधन ।
पाण्डवै प्राप्तकाल च किं प्रापद्यत कौरव २
एतदिच्छाम्यह श्रोतु तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषा शृण्वानश्चरित महत् ३
वैशपायन उवाच ।
तत कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्र सुयोधन ।
भृश शोकार्णवे मग्नो निराश सर्वतोऽभवत्
हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमान पुन पुन ।
कृच्छ्रात्स्वशिबिर प्राप्तो हतशेषैर्नृपै सह ५
स समाश्वास्यमानोऽपि
हेतुभि शास्त्रनिश्चितै ।
राजभिर्नालभच्छर्म
सूतपुत्रवध स्मरन् ॥ ६
स दैव बलवन्मत्वा भवितव्य च पार्थिव ।
सग्रामे निश्चय कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ७
शल्य सेनापति कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गव ।
रणाय निर्ययौ राजा हतशेषैर्नृपै सह ॥ ८
तत सुतुमुल युद्ध कुरुपाण्डवसेनयो ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९
तत शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
ससैन्योऽथ स मध्याह्ने धर्मराजेन घातित ॥
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात् ।
अपसृत्य ह्रद घोर विवेश रिपुजाद्भयात् ११
अथापराह्णे तस्याह्न परिवार्य सुयोधन ।
ह्रदादाहूय युद्धाय भीमसेनेन पातित ॥ १२
तस्मिन्हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथा. ।
सरभाश्निशि राजेन्द्र जघ्नु पाञ्चालसोमकान्
तत पूर्वाह्णसमये शिबिरादेत्य सञ्जय ।
प्रविवेश पुरी दीनो दु खशोकसमन्वित ॥

नीलकण्ठी टीका—

१

श्रीगणेशाय नम । उक्ता सगति कर्णपर्वादौ । **एव निपातित इति**।उद्यम पलायन वा चकुरिति प्रष्टुराभिप्राय । अल्पा अवशिष्टा इति च्छेद ।अत्राकारलोप आर्ष ॥१॥ तत्र द्वितीयमेव मत्वाऽऽह-**उदीर्यमाणमिति**। पाण्डवबलस्योत्कर्ष दृष्ट्वा किं प्रापद्यत । पलायनमेवास्य श्रेय इति भाव ॥२॥कृत्स्नसैन्यवधेन दुर्योधन पलायनमेव कृतवानित्याह-'तत कर्णे हते' इत्यादिना 'प्राङ्मुख प्राद्रवद्भयात्'इत्यन्तेन ग्रन्थेन॥४॥ एव सर्वान् घातयित्वा पलायने दुर्यशो लब्ध्वापि मरणमेव प्रापेत्याह-**अथेति** । अपराह्णे अहरर्धे ॥ १२ ॥तत रात्रिवृत्तदर्शनानन्तरम् ॥ १४ ॥

स प्रविश्य पुरीं सूतो
भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः ।
वेपमानस्ततो राज्ञः
प्रविवेश निकेतनम् ॥ १५
रुरोद च नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः ।
अहो बत विनष्टाः स्म निधनेन महात्मनः ॥
विधिश्च बलवानत्र पौरुषं तु निरर्थकम् ।
शक्रतुल्यबलाः सर्वे यथाऽवध्यन्त पाण्डवैः ॥
दृष्ट्वैव च पुरे राजञ्जनः सर्वः स सञ्जयम् ।
क्लेशेन महता युक्तः सर्वतो राजसत्तम ॥ १८
रुरोद च भृशोद्विग्नो
हा राजन्निति विस्वरम् ।
आकुमारं नरव्याघ्र
तत्र तत्र समन्ततः ॥ १९
आर्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ।
धावतश्चाप्यपश्यामस्तत्र तान्पुरुषर्षभान् ॥ २०
नष्टचित्तानिवोन्मत्तान्
शोकेन भृशपीडितान् ।
तथा स विह्वलः सूतः
प्रविश्य नृपतिक्षयम् ॥ २१
ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
तथा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ॥
स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ।
तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैषिभिः ॥
तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति ।
रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २४
नातिहृष्टमनाः सूतो वाक्यसंदिग्धया गिरा
सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २५
मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा
उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ २६
संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह
म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवना विनिपातिताः
प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः
उदीच्याश्च हताः सर्वे प्रतीच्याश्च नरोत्तमाः
राजानो राजपुत्राश्च सर्वे ते निहता नृप।
दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
भग्नसक्थो महाराज शेते पांसुषु रूषितः ।
धृष्टद्युम्नो महाराज शिखण्डी चापराजितः ॥
उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन्प्रभद्रकाः ।
पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निषूदिताः ३१
तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत।
कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनः प्रतापवान् ३२
नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः
रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि॥ ३३
किञ्चिच्छेषं च शिबिरं तावकानां कृतं प्रभो
पाण्डवानां कुरूणां च समासाद्य परस्परम्
प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो रथाः ॥
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ३६
तथाऽप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम ।
अक्षौहिणीनां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ॥
एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः ।
कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ ॥ ३८
दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरं च भारत।
वैशम्पायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः
निपपात स राजेन्द्रो गतसत्त्वो महीतले ।
तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः
निपपात महाराज शोकव्यसनकर्शितः ।
गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषितः ४१
पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचस्तदा।
निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदाऽसीद्राजमण्डलम्
प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं पटे यथा ।
कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥
शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्शितः ।
लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः
उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत्
विद्वन् क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ४५
ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
एवमुक्त्वा ततो भूतो विसंज्ञो निपपात ह॥
तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन
शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ४७
स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो नराधिपः ।
तूष्णीं दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्शितः ॥

जनः रुरोदेति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ अपश्याम अडागमो विसर्गो वा आर्षः । वैशंपायनवाक्यमिदम् ॥ २० ॥ वाक्येन वचनेन संदिग्धया वाक्यसंदिग्धया ॥ २५ ॥

नि श्वसञ्जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशांपते।
सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ४९
तथा सर्वा स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी
ततो दीर्घेण कालेन विदुर वाक्यमब्रवीत् ॥
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ
मुह्यमानो मुहुर्मुहु ।
गच्छन्तु योषित सर्वा
गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५१
तथेमे सुहृद सर्वे भ्राम्यते मे मनो भृशम् ।
एवमुक्तस्तत क्षत्ता ता स्त्रियो भरतर्षभ ५२
विसर्जयामास शनैर्वेपमान पुन पुन ।
निश्चक्रमुस्तत सर्वा स्त्रियो भरतसत्तम॥५३
सुहृदश्च तथा सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
ततो नरपतिं तूर्णं लब्धसञ्ज्ञ परंतप ॥ ५४
अवैक्षत्सञ्जयो दीन रोदमान भृशातुरम् ।
प्राञ्जलिर्नि श्वसन्त च त नरेन्द्र मुहुर्मुहु ।
समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण च॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे
प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।
विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत
विललाप महाराज दु खाद्दु खान्तर गत ॥१
सधूममिव नि श्वस्य करौ धुन्वन्पुन पुन ।
विचिन्त्य च महाराज वचन चेदमब्रवीत्॥२
धृतराष्ट्र उवाच ।
अहो बत महद्दु ख यदह पाण्डवान् रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्त सूत शृणोमि वै ॥
वज्रसारमय नून हृदय सुदृढ मम ।
यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥
चिन्तयित्वा वयस्तेषा बालक्रीडा च सञ्जय
हतान्पुत्रानशेषेण दीर्यते मे भृश मन ॥ ५
अनेत्रत्वाद्यदेतेषा न मे रूपनिदर्शनम् ।
पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६
बालभावमतिक्रम्य यौवनस्थांश्च तानहम् ।
मध्यप्राप्तास्तथा श्रुत्वा हृष्ट आस तदाऽनघ ॥
तानद्य निहताञ्श्रुत्वा हतैश्वर्यान्हतौजस ।
न लभेय क्वचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुत ॥
एह्येहि पुत्र राजेन्द्र
ममानाथस्य सांप्रतम् ।
त्वया हीनो महाबाहो
का नु यास्याम्यह गतिम् ॥ ९
कथ त्व पृथिवीपाला-
स्त्यक्त्वा तात समागतान् ।
शेषे विनिहतो भूमौ
प्राकृत कुनृपो यथा ॥ १०
गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीना सुहृदा तथा ।
अन्ध वृद्ध च मा वीर विहाय क्व नु यास्यसि
सा कृपा सा च ते प्रीति
सा च राजन्सुमानिता ।
कथ विनिहत पार्थै
सयुगेष्वपराजित ॥ १२
को नु मामुत्थित वीर तात तातेति वक्ष्यति।
महाराजेति सतत लोकनाथेति चासकृत् १३
परिष्वज्य च मा कण्ठे स्नेहेन क्लिन्नलोचन ।
अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वच ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्याय ॥१॥

२

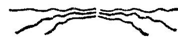
विसृष्टास्विति ॥ १ ॥ सधूममिव अत्युष्णमित्यर्थ ॥ २ ॥ पाण्डवा क्षेमिण इत्येक दु ख स्वायाश्च सव निहता इत्यपर ते द्वे आह द्वाभ्याम् **अहो इति** ॥ ३ ॥ वय एतावत्कालपर्यन्त प्राप्टत्वम् ॥ ५ ॥ प्राकृतो नीच । कुनृप कुत्सितान्नरान्पातीति नीचपरिजन इत्यर्थ ॥ १० ॥ तत्प्रागुक्त साधु यथा स्यात्तथा मे मा प्रति वद पुनरिति शेष ॥ १४ ॥

ननु नामाहमश्रौष वचन तव पुत्रक ।
भूयसी मम पृथ्वीय यथा पार्थस्य नो तथा ॥
भगदत्त कृप शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथ ।
भूरिश्रवा सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिक ॥
अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबल ।
बृहद्बलश्च काशीश शकुनिश्चापि सौबल ॥
म्लेच्छाश्च शतसाहस्रा शकाश्च यवनै सह।
सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥
भीष्म पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतम ।
श्रुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥
जलसन्धोऽथार्ष्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुध
अलबुषो महाबाहु सुबाहुश्च महारथ ॥ २०
एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।
मदर्थमुद्यता सर्वे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च
तेषा मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभि परिवारित
योधयिष्याम्यह पार्थान्पञ्चालाश्चैव सर्वश ॥
चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयाश्च सयुगे ।
सात्यकिं कुन्तिभोज च राक्षस च घटोत्कच
एकोऽप्येषा महाराज समर्थ सन्निवारणे ।
समरे पाण्डवेयाना सक्रुद्धो ह्यभिधावताम् ॥
किं पुन सहिता वीरा कृतवैराश्च पाण्डवै ।
अथवा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभि २५
योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे
कर्ण एको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान्
ततो नृपतयो वीरा स्थास्यन्ति मम शासने
यश्च तेषा प्रणेता वै वासुदेवो महाबल ॥ २७
न स सनह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वच ।
तस्याथ वदत सूत बहुशो मम सन्निधौ॥२८
शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवान् रणे
तेषा मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रका
व्यायच्छमाना समरे किमन्यद्भागधेयत ।
भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथ प्रतापवान्
शिखण्डिन समासाद्य मृगेन्द्र इव जबुकम् ।
द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारग ॥ ३१
निहत पाण्डवै सख्ये किमन्यद्भागधेयत ।
कर्णश्च निहत सख्ये दिव्यास्त्रज्ञो महाबल
भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च सयुगे ।
बाह्लिकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयत ॥३३
भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारद ।
जयद्रथश्च निहत किमन्यद्भागधेयत ॥ ३४
सुदक्षिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरव
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५
महाबलस्तथा पाण्ड्य सर्वशस्त्रभृता वर.
निहत पाण्डवै सख्ये किमन्यद्भागधेयत ३६
बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबल ।
उग्रायुधश्च विक्रान्त प्रतिमान धनुष्मताम्॥
आवन्त्यो निहतो यत्र त्रैगर्तश्च जनाधिप ।
सशप्तकाश्च निहता किमन्यद्भागधेयत ३८
अलम्बुषस्तथा राजन् राक्षसश्चाप्यलायुधः
आर्ष्यशृङ्गिश्च निहत किमन्यद्भागधेयत ३९
नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदा
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्रा किमन्यद्भागधेयत ॥
शकुनि सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबल।
निहत सबलो वीर किमन्यद्भागधेयत ॥
एते चान्ये च बहव कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा।
राजानो राजपुत्राश्च शूरा परिघबाहव ४२
निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयत ।
यत्र शूरा महेष्वासा कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा
बहवो निहता सूत महेन्द्रसमविक्रमा ।
नानादेशसमावृत्ता क्षत्रिया यत्र सञ्जय ४४
निहता समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयत ।
पुत्राश्च मे विनिहता पौत्राश्चैव महाबलाः
वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयत ।
भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नर ॥४६
यस्तु भाग्यसमायुक्त स शुभ प्राप्नुयान्नर ॥
अह वियुक्तस्तैर्भाग्यै पुत्रैश्चैवेह सञ्जय ॥ ४७
कथमद्य भविष्यामि वृद्ध शत्रुवश गत ।
नान्यदत्र पर मन्ये वनवासादृते प्रभो ॥ ४८
सोऽह वन गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसक्षये।
न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमादृते ४९
इमामवस्था प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय ।
दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ५०
दु शासनो विविंशश्च विकर्णश्च महाबल ।
कथ हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽह शब्दमुत्तमम् ॥
एकेन समरे येन हत पुत्रशत मम ।
असकृद्वदतस्तस्य दुर्योधनवधेन च ॥ ५२

प्रतिमान केतुभूतम् ॥ ३७ ॥

दु खशोकाभिसन्तप्तो न श्रोष्ये परुषा गिर
वैशम्पायन उवाच ।
एव वृद्धश्च सन्तप्त पार्थिवो हतबान्धव ॥
मुहुर्मुहुर्मुह्यमान पुत्राधिभिरभिप्लुत ।
विलप्य सुचिर काल धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत
दीर्घमुष्ण स नि श्वस्य
चिन्तयित्वा पराभवम् ।
दु खेन महता राज
न्सन्तप्तो भरतर्षभ ॥ ५५
पुनर्गावल्गणिं सूत पर्यपृच्छद्यथातथम् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्र च घातित
सेनापतिं प्रणेतार किमकुर्वत मामका ।
य य सेनाप्रणेतार युधि कुर्वन्ति मामका ॥
अचिरेणैव कालेन त त निघ्नन्ति पाण्डवा ।
रणमूर्ध्नि हतो भीष्म पश्यता व किरीटिना
एवमेव हतो द्रोण सर्वेषामेव पश्यताम् ।
एवमेव हत कर्ण सूतपुत्र प्रतापवान् ५९
स राजकाना सर्वेषा पश्यता व किरीटिना
पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना ॥ ६०
दुर्योधनापराधेन प्रजेय विनशिष्यति ।
केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढा सम्यगवेक्ष्य च
तदिद मम मूढस्य तथाभूत वच स्म तत् ।
यदब्रवीत्स धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान्
तत्तथा समनुप्राप्त वचन सत्यवादिन ॥ ६२
दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृत पुरा ।
अनयस्य फल तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुन ६३
को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते
अर्जुन वासुदेव च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ६४
केऽरक्षन् दक्षिण चक्र मद्रराजस्य सयुगे ।
वाम च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठत ॥
कथ च व समेताना मद्रराजो महारथ ।
निहत पाण्डवै सख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ॥
ब्रूहि सर्व यथातत्त्व भरताना महाक्षयम् ।
यथा च निहत सख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥
पञ्चालाश्च यथा सर्वे निहता सपदानुगा ।
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च द्रौपद्या पञ्च चात्मजा
पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोभौ माधवौ युधि
कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजा ६९
यद्यथा यादृश चैव युद्ध वृत्त च साम्प्रतम् ।
अखिल श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो यथावृत्तो महान् क्षय
कुरूणा पाण्डवाना च समासाद्य परस्परम्
निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २
घोरे मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षये ।
यत्तत्कर्णे हते पार्थ सिंहनादमथाकरोत् ॥ ३
तदा तव सुतान् राजन्प्राविशत्सुमहद्भयम् ।
न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ॥ ४
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ।
वणिजो नावि भिन्नायामगाधे विप्लवा इव ॥५
अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ।
सूतपुत्रे हते राजन्वित्रस्ता शरविक्षता ॥ ६
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगा सिंहार्दिता इव
भग्नशृङ्गा इव वृषा शीर्णदंष्ट्रा इवोरगा ॥ ७
प्रत्युपायाम सायाह्ने निर्जिता सव्यसाचिना
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितै शरै

सम्यगवेक्ष्य निपुण विभाव्यापि मूढास्तथाभूत तद्वच केचिन्न पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्ध ॥६१॥ तथाभूत यथार्थम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३

शृणिवाति ॥ १ ॥ समानीतेषु युद्धोन्मुखीकृतेषु ॥२

सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवस्तत ।
वि.ध्वस्तकवचा सवे कादिशीका विचेतस
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो
वीक्षमाणा भयाद्दिश ।
मामेव नून बीभत्सु-
र्मामेव च वृकोदर ॥ १०
अभियातीति मन्वाना पेतुर्मम्लुश्च भारत ।
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथा ११
आरुह्य जवसपन्ना पादातान्प्रजहुर्भयात् ।
कुञ्जरै स्यन्दना भग्ना सादिनश्च महारथै ॥
पदातिसघाश्चाश्वौघै पलायद्भिर्भृश हता ।
व्यालतस्करसकीर्णे सार्थहीना यथा वने ॥
तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाऽभवन् ।
हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथाऽपरे
सर्वं पार्थमय लोकमपश्यन्वै भयार्दिता ।
तान्प्रेक्ष्य द्रवत सर्वान् भीमसेनभयार्दितान्
दुर्योधनोऽथ स्व सूत हाहाकृत्वैवमब्रवीत् ।
नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम्
जघने युद्ध्यमान मा तूर्णमश्वान्प्रचोदय ।
समरे युद्ध्यमान हि कौन्तेयो मा धनञ्जय १७
नोत्सहेताप्यतिक्रान्तु वेलामिव महार्णव ।
अद्यार्जुन सगोविन्द मानिन च वृकोदरम् ॥
निहत्य शिष्टाञ्शत्रूश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम्
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृश वच ॥१९
सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ।
गजाश्वरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिष ॥२०
पञ्चविंशतिसाहस्रा प्राद्रवञ्शनकैरिव ।
तान् भीमसेन सक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षत
बलेन चतुरङ्गेण परिक्षिप्याहनच्छरै ।
प्रत्ययुध्यस्तु ते सर्वे भीमसेन सपार्षतम्॥ २२
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ।
अक्रुद्ध्यत रणे भीमस्तैर्मृधे प्रत्यवस्थितै ॥ २३
सोऽवतीर्य रथात्तूर्ण गदापाणिरयुध्यत ।
नतान् रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदर ॥
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यमुपाश्रित ।
जातरूपपरिच्छन्ना प्रगृह्य महती गदाम् २५
न्यवधीत्तावकान्सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तक
पदातयो हि सरब्धास्त्यक्तजीवितबान्धवा
भीमममभ्यद्रवन्सख्ये पतङ्गा इव पावकम् ।

आसाद्य भीमसेन ते सरब्धा युद्धदुर्मदा २७
विनेदु सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ।
श्येनवद्व्यचरद्भीम खड्गेन गदया तथा ॥ २८
पञ्चविंशतिसाहस्रास्तावकाना व्यपोथयत् ।
हत्वा तत्पुरुषानीक भीम सत्यपराक्रम २९
धृष्टद्युम्न पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबल ।
धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ॥ ३०
माद्रीपुत्रौ च शकुनि सात्यकिश्च महाबल ।
जवेनाभ्यपतन् दृष्टा घ्नन्तो दौर्योधन बलम्॥
तस्याश्ववाहान्सुबहूस्ते निहत्य शितै शरै
तमन्वधावस्त्वरितास्तत्र युद्धमवर्तत ॥ ३२
ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत ।
विश्रुत त्रिषु लोकेषु गाण्डीव व्याक्षिपन्धनु
कृष्णसारथिमायान्त दृष्ट्वा श्वेतहय रथम् ।
अर्जुन चापि योद्धार त्वदीया प्राद्रवन्भयात्
विप्रहीनरथाश्वाश्च शरैश्च परिवारिता
पञ्चविशतिसाहस्रा पार्थमार्छन् पदातय ,३५
हत्वा तत्पुरुषानीक पञ्चालाना महारथ
भीमसेन पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत॥ ३६
महाधनुर्धर श्रीमानमित्रगणमर्दन ।
पुत्र पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशा ३७
पारावतसवर्णाश्व कोविदारवरध्वजम् ।
धृष्टद्युम्न रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन्भयात् ३८
गान्धारराज शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ।
अचिरात्प्रत्यदृश्येता माद्रीपुत्रौ ससात्यकी॥
चेकितान शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष
हत्वा त्वदीय सुमहत् सैन्य शङ्खानथाधमन्
ते सर्वे तावकान्प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान्
अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषाञ्जित्वा वृषा इव ॥
सेनावशेष त दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डव ।
अवस्थित सव्यसाची चुक्रोध बलवन्नृप ॥ ४२
तत एन शरै राजन्सहसा समवाकिरत् ।
रजसा चोद्धतेनाथ न स्म किंचन दृश्यते ॥
अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।
दिश. सर्वा महाराज तावका प्राद्रवन् भयात्
भज्यमानेषु सर्वेषु कुरुराजो विशापते ।
परेषामात्मनश्चैव सैन्ये ते समुपाद्रवत् ॥ ४५
ततो दुर्योधन सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्
युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलि ॥ ४६

जघने अन्ते प्राणपणेन युध्यन्तामित्यथ ॥ १७ ॥

त एनमभिगर्जन्त सहिता समुपाद्रवन् ।
नानाशस्त्रसृज क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहु ॥
दुर्योधनाऽप्यसम्भ्रान्तस्तानरीन् व्यधमच्छरै
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ॥ ४८
यदेन पाण्डवा सर्वे न शेकुरतिवर्तितुम् ।
नातिदूरापयात च कृतबुद्धि पलायने ॥ ४९
दुर्योधन स्वक सैन्यमपश्यद्भृशविक्षतम् ।
ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मज
हर्षयन्निव तान योधास्ततो वचनमब्रवीत् ।
न त देश प्रपश्यामि पृथिव्या पर्वतेषु च॥
यत्र यातान्न वो हन्यु पाण्डवा किं सृतेन व
स्वल्प चैव बल तेषा कृष्णौ च भृशविक्षतौ॥
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो
ध्रुव नो विजयो भवेत् ।
विप्रयातास्तु वो भिन्नान्
पाण्डवा कृतकिल्बिषान् ॥ ५३
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो न समरे वध ।
सुख साङ्ग्रामिको मृत्यु क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
मृतो दु ख न जानीते
प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
शृण्वन्तु क्षत्रिया सर्वे
यावन्तोऽत्र समागता ॥ ५५
द्विषतो भीमसेनस्य वशमेष्यथ विद्रुता ।
पितामहैराचरित न धर्म हातुमर्हथ ॥
नान्यत्कर्मास्ति पापीय क्षत्रियस्य पलायनात्
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्हि पन्था स्वर्गस्य कौरवा
सुचिरेणार्जिताँल्लोकान्सद्यो युद्धात्समश्नुते
तस्य तद्वचन राज्ञ पूजयित्वा महारथा ॥
पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रिया पाण्डवान्प्रति ।
पराजयममृष्यन्त कृतचित्ताश्च विक्रमे ॥५९
तत प्रववृते युद्ध पुनरेव सुदारुणम् ।
तावकाना परेषा च देवासुररणोपमम् ॥६०
युधिष्ठिरपुरोगाश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् ।
अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापयाने
तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

सञ्जय उवाच ।
[illegible] रथाश्चापि महात्मनाम्
रणे च निहतान्नागान् दृष्ट्वा पत्तींश्च मारिष॥
आयोधन चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसन्निभम् ।
अप्रख्याति गताना तु राज्ञा शतसहस्रश २
विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि ।
भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ३
ध्यायमानेषु सैन्येषु दु ख प्राप्तेषु भारत ।
बलाना मथ्यमानाना श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ४
अभिज्ञान नरेन्द्राणा विक्षत प्रेक्ष्य सयुगे ।
कृपाविष्ट कृपो राजन्वय शीलसमन्वित ५
अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिसृत्य जनाधिपम्
दुर्योधन [illegible] वाक्यविशारद ६
दुर्योधन निबोधेद यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव
श्रुत्वा कुरु महाराज यदि न रोचतेऽनघ ७
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्था राजेन्द्र विद्यते
य समाश्रित्य युद्धयन्ते क्षत्रिया क्षत्रियर्षभ ॥
पुत्रो भ्राता पिता चैव
स्वस्रीयो मातुलस्तथा ।
सम्बन्धिबान्धवाश्चैव
योद्ध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ९
वधे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्म पलायने
ते स्म घोरा समापन्ना जीविका जीवितार्थिन.

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

पतितानिति ॥ १ ॥ अप्रख्यातिमिति पाठेऽपि तुल्योऽर्थ ॥ २ ॥ भृशेत्यत्र दृशेति पाठे दृशा दृङ्मात्रेण ॥ ३ ॥ मन्युवशाद्दुर्योधनस्य दैन्यवशात् ॥ ६ ॥

तदत्र प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हित वच ।
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ११
जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेष पर्युपास्महे ॥ १२
येषु भारं समासाद्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
ते सन्त्यज्य तनूर्याता शूरा ब्रह्मविदा गतिं
वय त्विह विना भूता गुणवद्भिर्महारथै ।
कृपण वर्तयिष्याम पातयित्वा नृपान्बहून् ॥
सर्वैरथ च जीवद्भिर्बीभत्सुरपराजित ।
कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासद ॥ १५
इन्द्रकार्मुकतुल्याभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ।
वानरं केतुमासाद्य सञ्चचाल महाचमू १६
सिंहनादाच्च भीमस्य
पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषा-
त्संहृष्यन्ति मनासि न ॥ १७
चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभाम् ।
अलातमिव चाविद्ध गाण्डीव समदृश्यत १८
जाम्बूनदविचित्र च धूयमान महद्धनु ।
दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदभ्रघनेष्विव ॥ १९
श्वेताश्च वेगसम्पन्ना शशिकाशसमप्रभा ।
पिबन्त इव चाकाश रथे युक्तास्तु वाजिन
उह्यमानाश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहका ।
जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुन रणे॥ २१
तावकं तद्बल राजन्नर्जुनोऽस्त्रविशारद ।
गहन शिशिरे कक्ष ददाहाग्निरिवोल्बण २२
गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
धनञ्जयमपश्याम चतुर्दंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २३
विक्षोभयन्त सेना ते त्रासयन्त च पार्थिवान्
धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४
त्रासयन्त तथा योधान्धनुर्घोषेण पाण्डवम् ।
भूय एनमपश्याम सिंह मृगगणानिव ॥ २५
सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विचेरतु ॥
अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
सग्रामस्यातिघोरस्य वध्यता चाभितो युधि
वायुनेव विधूतानि तव सैन्यानि सर्वत ।
शरदम्भोदजालानि व्यशीर्यन्त समन्तत २८
ता नावमिव पर्यस्ता वातधूता महार्णवे ।
तव सेना महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत्
क नु ते सूतपुत्रोऽभूत्क नु द्रोण सहानुग ।
अह क च क चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क नु
दु शासनश्च ते भ्राता भ्रातृभि सहित क नु
बाणगोचरसम्प्राप्त प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् ॥ ३१
सम्बन्धिनस्ते भ्रातृश्च सहायान्मातुलास्तथा
सर्वान्विक्रम्य मिषतो लोकमाक्रम्य मूर्धनि
जयद्रथो हतो राजन्किं नु शेषमुपास्महे ।
को हीह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम्
तस्य चास्त्राणि दिव्यानि
विविधानि महात्मन
गाण्डीवस्य च निर्घोषो
धैर्याणि हरते हि न ॥ ३४
नष्टचन्द्रा यथा रात्रि सेनेय हतनायका ।
नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलता गता ३५
ध्वजिन्या हतनेत्राया यथेष्ट श्वेतवाहन ।
चरिष्यति महाबाहु कक्षेष्वग्निरिव ज्वलन्
सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयो ।
दारयेच्च गिरीन्सर्वान् शोषयेच्चैव सागरान्
उवाच वाक्य यद्भीम सभामध्ये विशापते
कृत तत्सफल तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३८
प्रमुखस्थे तदा कर्णे बल पाण्डवरक्षितम् ।
दुरासद तदा गुप्त व्यूढ गाण्डीवधन्वना ३९
युष्माभिस्तानि चीर्णानि
यान्यसाधूनि साधुषु ।
अकारणकृतान्येव
तेषा व फलमागतम् ॥ ४०
आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नत सर्व आहृत
स ते सशयितस्तात आत्मा वै भरतर्षभ ४१
रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम्
हीयमानेन वै सन्धि पर्येष्टव्य समेन वा ।
विग्रहो वर्धमानेन मतिरेषा बृहस्पते ॥ ४३
ते वय पाण्डुपुत्रेभ्यो हीना स्म बलशक्तित ।
तदत्र पाण्डवै सार्धं सन्धि मन्ये क्षम प्रभो

कृष्णो नेत्र नेता यस्य स तथा ॥ १५ ॥ सहृष्यन्ति सहरिष्यन्ति इडभाव आर्ष । मनासि आत्मान सहरिष्यन्ति मूढानि भविष्यन्तीत्यर्थ । समुत्पन्तीति पाठान्तरम् ॥ १७ ॥ वर्तमानस्य सग्रामस्य अभित वध्यता वध्यमानाना च अद्य सप्तदशाहानि जातानीत्यन्वय जातानीति शेष ॥ २७ ॥

न जानीते हि य श्रेय श्रेयसश्चावमन्यते ।
स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दते
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
श्रेय स्यान्न तु मौढ्येन राजन्गन्तु पराभवम्
वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिर ।
विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च
यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
अर्जुन भीमसेन च सर्वे कुर्युरसंशयम् ॥ ४८
नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य तु ।
धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डव
एतत्क्षेममहं मन्ये न च पार्थैश्च विग्रहम् ।
न त्वां ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात्
पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परासु स्मरिष्यसि
इति वृद्धो विलप्यैतत्कृप शारद्वतो वच ।
दीर्घमुष्णं च नि श्वस्य शुशोच च मुमोह च

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कृपवाक्यं
चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

५

सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन तपस्विना ।
नि श्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशांपते
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामना ।
कृप शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परंतप ॥ २
यत्किंचित्सुहृदा वाच्य तत्सर्वं श्रावितो ह्यहं
कृत च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य युध्यता
गाहमानमनीकानि युध्यमान महारथै ।
पाण्डवैरतितेजोभिर्लोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥
सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रावितो ह्यहम्
न मां प्रीणाति तत्सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥
हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥
राज्याद्विनिकृतोऽस्माभि
कथं सोऽस्मासु विश्वसेत् ।
अक्षद्यूते च नृपति-
र्जितोऽस्माभिर्महाधन ॥ ७
स कथं मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ।
तथा दौत्येन संप्राप्त कृष्ण पार्थहिते रत ॥
प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितम् ।
स च मे वचन ब्रह्मन्कथमेवाभिमन्यते ॥ ९
विललाप च यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ १०
एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यमभिसंश्रितौ ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥
स्वस्रीयं निहतं श्रुत्वा दु ख स्वपिति केशव
कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥
अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुन ।
स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचित ॥
मध्यम पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबल
प्रतिज्ञातं च तेनोग्रं भज्येतापि न संनमेत् ॥
उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ ।
कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १५
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
तौ कथं मद्धिते यत्नं कुर्यातां द्विजसत्तम ॥
दु शासनेन यत्कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यत ॥
तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवा
न निवारयितुं शक्या संग्रामात्ते परंतपा ॥
यदा च द्रौपदी क्लिष्टा मद्विनाशाय दु खिता
स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातनम्
उग्रं तेपे तप कृष्णा भर्तृणामर्थसिद्धये ।
निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ॥२०
कृष्णाया प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ।
इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथंचन ॥२१

असंशयं गतवैरमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्याय ॥४

५

एवमुक्तस्ततो राजेति स्पष्टार्थ ॥ १ ॥ * उरश्छद कङ्कटक इत्यमर तनुत्रमित्यर्थ ।

अभिमन्योर्विनाशेन स सन्धेय कथ मया ।
कथ च राजा भुक्त्वेमा पृथिवी सागराम्बरा
पाण्डवाना प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमह कथम्
उपर्युपरि राज्ञा वै ज्वलित्वा भास्करो यथा
युधिष्ठिर कथ पश्चा-
दनुयास्यामि दासवत् ।
कथ भुक्त्वा स्वय भोगान्
दत्त्वा दायाश्च पुष्कलान् ॥ २४
कृपण वर्तयिष्यामि कृपणै सह जीविकाम्
नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्ध हित त्वया
न तु सन्धिमह मन्ये प्राप्तकाल कथञ्चन ।
सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ॥ २६
नाय क्लीबयितु काल सयोद्धु काल एव न
इष्ट मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणा ॥ २७
प्राप्ता कामा श्रुता वेदा
शत्रूणा मूर्ध्नि च स्थितम् ।
भृत्या मे सुभृतास्तात
दीनश्चाभ्युद्धृतो जन ॥ २८
नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान्वक्तुमीदृशम् ।
जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् ॥
भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्ग सेवितो मया
पितॄणा गतमानृण्य क्षत्रधर्मस्य चोभयो ॥
न ध्रुव सुखमस्तीति कुतो राष्ट्र कुतो यश ।
इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा
गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधन तद्विगर्हितम् ।
अधर्म सुमहानेष यच्छय्यामरण गृहे ॥ ३२
अरण्ये यो विमुच्येत सग्रामे वा तनु नर ।
क्रतूनाहृत्य महतो महिमान स गच्छति ३३
कृपण विलपन्नार्तो जरयाऽभिपरिप्लुत ।
म्रियते रुदता मध्ये ज्ञातीना न स पूरुष ॥
त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान्
प्राप्ताना परमा गतिम् ।
अपीदानी सुयुद्धेन
गच्छेय यत्सलोकताम् ॥ ३५
शूराणामार्यवृत्ताना सग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
धीमता सत्यसन्धाना सर्वेषा क्रतुयाजिनाम्
शस्त्रावभृथपूताना ध्रुव वासस्त्रिविष्टपे ।
मुदा नून प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसा गणा ॥
पश्यन्ति नून पितर पूजितान्सुरससदि ।
अप्सरोभि परिवृतान्मोदमानास्त्रिविष्टपे ॥
पन्थानममरैर्यान्त शूरैश्चैवानिवर्तिभि ।
अपि तत्सगत मार्ग वयमध्यारुहेमहि ॥ ३९
पितामहेन वृद्धेन तथाऽऽचार्येण धीमता ।
जयद्रथेन कर्णेन तथा दु शासनेन च ॥ ४०
घटमाना मदर्थेऽस्मिन् हता शूरा जनाधिपा
शेरते लोहिताक्ताङ्गा सग्रामे शरविक्षता ॥
उत्तमास्त्रविद शूरा
यथोक्तक्रतुयाजिन ।
त्यक्त्वा प्राणान् यथान्याय-
मिन्द्रसद्मसु धिष्ठिता ॥ ४२
तै स्वय रचितो मार्गो दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।
सपतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भिरिह सद्गतिम् ॥ ४३
ये मदर्थे हता शूरास्तेषा कृतमनुस्मरन् ।
ऋण तत्प्रतियुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ॥
घातयित्वा वयस्याश्च भ्रातॄनथ पितामहान् ।
जीवित यदि रक्षेय लोको मा गर्हयेद्ध्रुवम्
कीदृश च भवेद्राज्य मम हीनस्य बन्धुभि ।
सखिभिश्च विशेषेण प्रणिपत्य च पाण्डवम्
सोऽहमेतादृश कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम्
सुयुद्धेन तत स्वर्ग प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥
एव दुर्योधनेनोक्त सर्वे सपूज्य तद्वच ।
साधु साध्विति राजान क्षत्रिया सबभाषिरे
पराजयमशोचन्त कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ४९
ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिन
ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवा ५०
आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवत शुभे ।
अरुणा सरस्वती प्राप्य पपु सस्नुश्च ते जलम्
तव पुत्रकृतोत्साहा पर्यवर्तन्त ते तत ।
पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।
सर्वे राजन्न्यवर्तन्त क्षत्रिया कालचोदिता

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये
पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

सञ्जय उवाच ।

अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिन
सर्व एव महायोधास्तत्र तत्र समागता ॥ १
शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथ ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वत २
सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् ।
जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्तत ३
रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभि
नालभन् शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम्
तेऽब्रुवन्सहितास्तत्र राजान शल्यसन्निधौ ।
कृतयत्ना रणे राजन्सम्पूज्य विधिवत्तदा ५
कृत्वा सेनाप्रणेतार परास्त्व योद्धुमर्हसि ।
येनाभिगुप्ता सग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६
ततो दुर्योधन स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम्
सर्वयुद्धविभावज्ञमन्तकप्रतिम युधि ॥ ७
स्वङ्ग प्रच्छन्नशिरस कम्बुग्रीव प्रियवदम् ।
व्याकोशपद्मपत्राक्ष व्याघ्रास्य मेरुगौरवम् ८
स्थाणोर्वृषस्य सदृश स्कन्धनेत्रगतिस्वरै ।
पुष्टश्लिष्टायतभुज सुविस्तीर्णवरोरसम् ॥ ९
बले जवे च सदृश
मरुणानुजवातयो ।
आदित्यस्यार्चिषा तुल्य
बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ १०
कान्तिरूपमुखैश्वर्यै
स्त्रिभिश्चन्द्रमसा समम् ।
काञ्चनोपलसघातै
सदृश श्लिष्टसन्धिकम् ॥ १२
सुवृत्तोरुकटीजघ सुपाद स्वङ्गुलीनखम् ।
स्मृत्वा स्मृत्वैव तु गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्मित
सर्वलक्षणसम्पन्न निपुण श्रुतिसागरम् ।
जेतार तरसाऽरीणामजेयमरिभिर्बलात् १३
दशाङ्ग यश्चतुष्पादमिष्वस्त्र वेद तत्त्वत ।
साङ्गास्तु चतुरो वेदान्सम्यगाख्यानपञ्चमान्
आराध्य त्र्यम्बक यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपा ।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन य ॥
तमप्रतिमकर्माण रूपेणाप्रतिम भुवि ।
पारग सर्वविद्याना गुणार्णवमनिन्दितम् १६
तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् ।
य पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान्
गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माक परमा गति ।
भवास्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम

द्रौणिरुवाच ।

अय कुलेन रूपेण
तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणै समुदित
शल्यो नोऽस्तु चमूपति ।
भागिनेयान्निजास्त्यक्त्वा
कृतज्ञोऽस्मानुपागत ।
महासेनो महाबाहु-
र्महासेन इवापर ॥ २०
एन सेनापति कृत्वा
नृपति नृपसत्तम ।
शक्य प्राप्तु जयोऽस्माभि
र्देवै स्कन्दमिवाजितम् ॥ २१
तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपा ।
परिवार्य स्थिता शल्य जयशब्दाश्च चक्रिरे ॥
युद्धाय च मति चक्रुरावेश च पर ययु ।
ततो दुर्योधनो भूमौ स्थित्वा रथवरे स्थितम्
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा द्रोणभीष्मसम रणे ।
अय स काल सप्राप्तो मित्राणा मित्रवत्सल
यत्र मित्रममित्र वा परीक्षन्ते बुधा जना ।
स भवानस्तु न शूर प्रणेता वाहिनीमुखे २५

६

अथेति । प्रस्थे शिखरे ॥ १ ॥ तत तत्र ॥ ३ ॥ सर्वेषा युद्धगताना विविधाना भावानामभिप्रायाणा ज्ञ सर्वयुद्धविभावज्ञम् ॥ ७ ॥ स्वग शोभनागम् ॥ ८ ॥ स्थाणो सर्वान्विनो वृषस्य ॥ ९ ॥ अर्चिषा ज्योतिषा तुल्य तुल्यतेजस अर्चिषा आदित्यस्य तुल्यमिति वा ॥१० दशागम् । 'व्रत प्राप्तिर्धृति पुष्टि स्मृति क्षेपोऽरिभेदनम् चिकित्सोद्दीपन कृष्टिरिष्वस्त्रं स्याद्दशाङ्गकम् ॥ दीक्षा शिक्षाऽऽत्मरक्षा च एतत्साधनमेव च । धनुर्वेदस्य चत्वार एते पादा प्रकीर्तिता' ॥ १४ ॥ तुभ्य तव ॥ १७ ॥ महासेन इव कार्तिकेय इव महती सेना यस्य स महासेन ॥ २० ॥

रण याने च भवति
पाण्डवा मन्दचेतस ।
भविष्यन्ति सहामात्या
पञ्चालाश्च निरुद्यमा ॥ २६
दुर्योधनवच श्रुत्वा
शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
उवाच वाक्य वाक्यज्ञो
राजान राजसन्निधौ । २७
शल्य उवाच ।
यत्तु मा मन्यसे राजन्
कुरुराज करोमि तत् ।
त्वत्प्रियार्थ हि मे सर्व
प्राणा राज्य धनानि च ॥ २८
दुर्योधन उवाच ।
सैनापत्येन वरये
त्वामह मातुलातुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधा श्रेष्ठ
स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ २९
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र
देवानामिव पावकि ।
जहि शत्रून् रणे वीर
महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यदुर्योधनसवादे षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

सञ्जय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराज प्रतापवान्
दुर्योधन तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ॥
दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदा वर ।
यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिना वरौ
न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन ।
उद्यता पृथिवीं सर्वा ससुरासुरमानवाम् ३
योधयेय रणमुखे
सक्रुद्ध किमु पाण्डवान् ।
विजेष्यामि रणे पार्थान्
सोमकाश्च समागतान् ॥ ४
अह सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न सशय ।
त च व्यूह विधास्यामि न तरिष्यन्ति य परे
इति सत्य ब्रवीम्येष दुर्योधन न सशय ।
एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ॥ ६
अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन क्लिष्टरूपो विशापते ७
अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिहनादो महानभूत् ।
तव सैन्येऽभ्यवाद्यन्त वादित्राणि च भारत
कृष्टाश्चासस्तथा योधा मद्रकाश्च महारथा ।
तुष्टुवुश्चैव राजान शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ९
जय राजश्चिरञ्जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
तव बाहुबल प्राप्य धार्तराष्ट्रा महाबला १०
निखिला पृथिवीं सर्वा प्रशासन्तु हतद्विष
त्वं हि शक्तो रणे जेतु ससुरासुरमानवान् ॥
मर्त्यधर्माण इह तु किमु सृञ्जयसोमकान् ।
एव सपूज्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली १२
हर्ष प्राप तदा वीरो दुरामपकृतात्मभि ।
शल्य उवाच ।
अद्य चाह रणे सर्वान् पञ्चालान्सह पाण्डवै
निहनिष्यामि वा राजन्
स्वर्ग यास्यामि वा हत ।
अद्य पश्यन्तु मा लोका
विचरन्तमभीतवत् ॥ १४
अद्य पाण्डुसुता सर्वे वासुदेव ससात्यकि
पञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वश । १५
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रका
विक्रम मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्बलम् ॥ १६

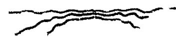
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ न तरिष्यन्तीत्यत्र न भविष्यन्तीति पाठे य प्राप्य न भविष्यन्ति मरिष्यन्तीत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ५ ॥ क्लिष्टरूप पराजयनिश्चयात् ॥ ७ ॥ कृष्टा आहूता ॥ ९ ॥ मर्त्यधर्माण मर्त्यधर्मेण ॥ १२ ॥

लाघव चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बल युधि ।
अद्य पश्यन्तु मे पार्था सिद्धाश्च सह चारणै
यादृश मे बल बाह्वो सम्पदस्त्रेषु या च मे ।
अद्य मे विक्रम दृष्ट्वा पाण्डवाना महारथा ॥
प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्ता विविधा क्रिया
अद्य सैन्यानि पाण्डूना द्रावयिष्ये समन्तत
द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्र च संयुगे ।
विचरिष्ये रणे युध्यन्प्रियार्थं तव कौरव २०
सञ्जय उवाच ।
अभिषिक्ते तथा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।
न कर्ण व्यसन किञ्चिन्मेनिरे तत्र भारत २१
हृष्टा सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिका ।
मेनिरे निहतान्पार्थान्मद्रराजवश गतान् २२
प्रहर्ष प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
ता रात्रिमुषिता सुप्ता हर्षचित्ता च साऽभवत्
सैन्यस्य तव त शब्द श्रुत्वा राजा युधिष्ठिर
वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्य सर्वक्षत्रस्य पश्यत ।
मद्रराज कृत शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
सेनापतिर्महेष्वास सर्वसैन्येषु पूजित ॥ २५
एतज्ज्ञात्वा यथाभूत कुरु माधव यत्क्षमम्
भवान्नेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम्
तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
आर्तायनिमह जाने यथा तत्त्वेन भारत २७
वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषत ।
कृती च चित्रयोधी च सयुक्तो लाघवेन च
यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च सयुगे ।
तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ॥
युद्ध्यमानस्य तस्याह चिन्तयानश्च भारत ।
योद्धार नाधिगच्छामि तुल्यरूप जनाधिप ॥
शिखण्ड्यर्जुनभीमाना सात्वतस्य च भारत
धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ३१
मद्रराजो महाराज
सिंहद्विरदविक्रम ।
विचरिष्यत्यभी काले
काल क्रुद्ध प्रजास्विव ॥ ३२
तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३३
स देवलोके कृत्स्नेऽस्मि-
न्नान्यस्त्वत्त पुमान् भवेत् ।
मद्रराज रणे क्रुद्ध
यो हन्यात् कुरुनन्दन ॥ ३४
अहन्यहनि युध्यन्त क्षोभयन्त बल तव ।
तस्माज्जहि रणे शल्य मघवानिव शम्बरम् ॥
अजेयश्चाप्यसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृत ।
तवैव हि जयो नून हते मद्रेश्वरे युधि ॥ ३६
तस्मिन्हते हत सर्वं धार्तराष्ट्रबल महत् ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज वचन मम साम्प्रतम् ॥
प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराज महारथम् ।
जहि चैन महाबाहो वासवो नमुचि यथा ॥
न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽय ममेति वै ।
क्षत्रधर्म पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३९
द्रोणभीष्मार्णव तीर्त्वा कर्णपातालसभवम्
मा निमज्जस्व सगण शल्यमासाद्य गोष्पदम्
यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्र बल तव ।
तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैन महारथम् ॥ ४१
एतावदुक्त्वा वचन केशव परवीरहा ।
जगाम शिबिर साय पूज्यमानोऽथ पाण्डवै ।
केशवे तु तदा याते धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
विसृज्य सर्वान् भ्रातृंश्च पञ्चालानथ सोमकान्
सुष्वाप रजनीं ता तु विशल्य इव कुञ्जर ।
ते च सर्वे महेष्वासा पञ्चाला पाण्डवास्तथा
कर्णस्य निधने हृष्टा सुषुपुस्ता निशा तदा ।
गतज्वर महेष्वास तीर्णपार महारथम् ॥ ४५
बभूव पाण्डवेयाना सैन्य च मुदित नृप ।
सूतपुत्रस्य निधने जय लब्ध्वा च मारिष ४६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यसैनापत्याभिषेके
सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

८

सञ्जय उवाच ।

व्यतीयाया रजन्या तु राजा दुर्योधनस्तदा
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्सन्नह्यन्ता महारथा १
राज्ञश्च मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमू ।
अयोजयन् रथान्तूर्णं पर्यधावस्तथा परे ॥ २
अकल्प्यन्त च मातङ्गा समनह्यन्त पत्तय ॥
रथानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्ये महस्रश ॥ ३
वादित्राणा च निनद प्रादुरासीद्विशापते ।
आयोधनार्थं योधाना - - - -
ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत
प्रस्थितानि व्यदृश्यन्त मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्
शल्य सेनापतिं कृत्वा मद्रराज महारथा ।
प्रविभज्य बल सर्वमनीकेषु व्यवस्थिता ॥ ६
तत सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिका ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणि शल्योऽथ सौबल
अन्ये च पार्थिवा शेषा समय चक्रुराहता
न न एकेन योद्धव्य कथञ्चिदपि पाण्डवै ८

यो ह्येक पाण्डवैर्युध्ये-
द्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत ।
स पञ्चभिर्भवेद्युक्त
पातकैश्चोपपातकै ॥ ९

अन्योन्य परिरक्षद्भिर्योद्धव्य सहितैश्च ह ।
एव ते समय कृत्वा सर्वे तत्र महारथा १०
मद्रराज पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ।
तथैव पाण्डवा राजन् व्यूह्य सैन्य महारणे ॥

अभ्ययु कौरवान् राजन्
योत्स्यमाना समन्तत ।
तद्बल भरतश्रेष्ठ
क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ॥ १२

समुद्धूतार्णवाकारमुद्धृतरथकुञ्जरम् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्रोणस्य चैव भीष्मस्य राधेयस्य च मे श्रुत
पातन शस मे भूय शल्यस्याथ सुतस्य मे ।
कथ रणे हत शल्यो धर्मराजेन सञ्जय ॥ १४
भीमेन च महाबाहु पुत्रो दुर्योधनो मम ।

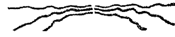
सञ्जय उवाच ।

क्षय मनुष्यदेहाना तथा नाग - - - -
शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा सग्राम वसतो मम
आशा बलवती राजन्पुत्राणा तेऽभवत्तदा
हते द्रोणे च भीष्मे च सूतपुत्रे च पातिते ।
शल्य पार्थान्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥
तामाशा हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत ।
मद्रराज च समरे समाश्रित्य महारथम् ॥
नाथवन्त तदाऽऽत्मानममन्यन्त सुतास्तव ।
यदा कर्णे हते पार्था सिंहनाद प्रचक्रिरे ।
तदा तु तावकान् राजन्नाविवेश महद्भयम् ।
- - - - योधास्तु मद्रराज प्रतापवान्
व्यूह्य व्यूह महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ।
प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्रराज प्रतापवान् ॥
विधुन्वन्कार्मुक चित्र भारघ्न वेगवत्तरम् ।
रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्व महारथ ॥ २२
तस्य सूतो महाराज रथस्थोऽशोभयद्रथम् ।
स तेन सवृतो वीरो रथेनामित्रकर्षण ॥ २३
तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणा ते भयप्रणुत् ।
प्रयाणे मद्रराजोऽभून्मुख व्यूहस्य दशित ॥
मद्रकै सहितो वीरै कर्णपुत्रैश्च दुर्जयै ।
सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तै परिवारित ॥
गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनै सह ।
अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काम्बोजै परिवारित
दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षित कुरुपुङ्गवै ।
हयानीकेन महता सौबलश्चापि सवृत ॥
प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथ ।
पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमरिंदमा
त्रिधा भूता महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ।
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथ
शल्यस्य वाहिनी हन्तुमभिदुद्रुवुराहवे ।
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन सवृत
शल्यमेवाभिदुद्राव जिघासुर्भरतर्षभ ।
हार्दिक्य च महेष्वासमर्जुन शत्रुसैन्यहा ॥
सशप्तकगणाश्चैव वेगितोऽभिविदुद्रुवे ।
गौतम भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथा ॥

८
व्यतीतायामिति ॥ १ ॥

अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्त परान् युधि
माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूक च महारथम् ॥३३
ससैन्यौ सहसैन्यौ तावुपतस्थतुराहवे ।
तथैवायुतशो योधास्तावका पाण्डवान् रणे
अभ्यवर्तन्त सक्रुद्धा विविधायुधपाणय ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे३५
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ।
सुसंरब्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय ॥ ३६
मामकाना परेषा च किं शिष्टमभवद्बलम् ।
सञ्जय उवाच ।
यथा वय परे राजन् युद्धाय समुपस्थिता
यावच्चासीद्बल शिष्ट सग्रामे तन्निबोध मे ।
एकादश सहस्राणि रथाना भरतर्षभ ॥ ३८
दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयाना तत्र भारत ॥ ३९
पत्तिकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ।
रथाना षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जरा ॥
दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ।
एतद्बल पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे ॥ ४१
एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ ।
एव विभज्य राजेन्द्र मद्रराजवशे स्थिता ॥
पाण्डवान्प्रत्युदीयुस्ते जयगृद्धा प्रमन्यव ।
तथैव पाण्डवा शूरा समरे जितकाशिन ॥
उपयाता नरव्याघ्रा पञ्चालाश्च यशस्विन ।
इमे ते च बलौघेन परस्परवधैषिण ॥ ४४
उपयाता नरव्याघ्रा पूर्वां सन्ध्या प्रति प्रभो
तत प्रववृते युद्ध घोररूप भयानकम् ।
तावकाना परेषा च निघ्नतामितरेतरम् ॥४५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि व्यूहनिर्माणे
अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।
तत प्रववृते युद्ध कुरूणा भयवर्धनम् ।
सृञ्जयै सह राजेन्द्र घोर देवासुरोपमम् ॥ १
नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रश ।
वाजिनश्च पराक्रान्ता समाजग्मु परस्परम्
गजाना भीमरूपाणा द्रवता नि स्वनो महान्
अश्रूयत यथा काले जलदाना नभस्तले ॥ ३
नागैरभ्याहता केचित् सरथा रथिनोऽपतन्
व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटै
हयौघान्पादरक्षाश्च रथिनस्तत्र शिक्षिता ।
शरै सप्रेषयामासु परलोकाय भारत ॥ ५
सादिन शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान्
विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन्प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा
धन्विन पुरुषा केचित्परिवार्य महारथान्
एक बहव आसाद्य प्रययुर्यमसादनम् ॥ ७
नागान् रथवराश्चान्ये परिवार्य महारथा ।
सान्तरायोधिन जघ्नुर्द्रवमाण महारथम् ॥ ८
तथा च रथिन क्रुद्ध विकिरन्त शरान्बहून् ।
नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य समन्तत ॥ ९
नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिन रणे ।
शक्ति-तोमर-नाराचैर्निजघ्ने तत्र भारत ॥१०
पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिन ।
रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥
हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिता ।
हसा हिमवत प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥
तेषा तु वाजिना भूमि खुरैश्चित्रा विशापते
अशोभत यथा नारी करजै क्षतविक्षता ॥
वाजिना खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तीना चापि शब्देन नागाना बृंहितेन च ॥
वादित्राणा च घोषेण शङ्खाना निनदेन च ।
अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥१५
धनुषा कूजमानाना शस्त्रौघाना च दीप्यताम्
कवचाना प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन १६

पत्तिकोटी इति द्विवचनम् ॥४१॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

तत इति ॥ १ ॥

बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमा ।
उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेग कुर्वन्ति दारुणम् १७
शिरसा च महाराज पतता धरणीतले ।
च्युतानामिव तालेभ्यस्तालाना श्रूयते स्वन ।
शिरोभि पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुन्धरा ।
तपनीयनिभै काले नलिनैरिव भारत १९
उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वै सुविक्षतै ।
व्यभ्राजत मही राजन्पुण्डरीकैरिवावृता २०
बाहुभिश्चन्दनादिग्धै सकेयूरैर्महाधनै ।
पतितैर्भाति राजेन्द्र महाशक्रध्वजैरिव २१
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणा विनिकृत्तैर्महाहवे ।
हस्तिहस्तोपमैरन्यै सवृत तद्रणाङ्गनम् ॥ २२
कबन्धशतसकीर्णं छत्रचामरसकुलम् ।
सेनावन तच्छुशुभे वन पुष्पाचित यथा २३
तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गा पुष्पिता इव किंशुका
मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शर-तोमरपीडिता ।
पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५
गजानीक महाराज वध्यमान महात्मभि ।
व्यदीर्यत दिश सर्वा वातनुन्ना घना इव २६
ते गजा घनसङ्काशा पेतुरुर्व्या समन्तत ।
वज्रनुन्ना इव बभु पर्वता युगसक्षये ॥ २७
हयाना सादिभि सार्धं पतिताना महीतले
राशय स्म प्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्तत
सञ्जज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥
भुजनक्रा धनु स्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहसा गदोडुपा ॥ ३०
कवचोष्णीषसछन्ना पताकारुचिरद्रुमा ।
चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ३१
शूराणा हर्षजननी भीरूणा भयवर्धनी ।
प्रावर्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसकुला ॥ ३२
ता नदीं परलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
तेरुर्वाहननौभिस्तै शूरा परिघबाहव ३३
वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे विशापते ।
चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वदेवासुरोपमे ॥ ३४
व्याक्रोशन्बान्धवानन्ये तत्र तत्र परन्तप ।
क्रोशद्भिर्दयितैरन्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ३५
निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाचक्रतु परान् ३६
सा वध्यमाना महती सेना तव नराधिप ।
अमुह्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७
मोहयित्वा च ता सेना भीमसेनधनञ्जयौ ।
दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादाश्च चक्रतु ३८
श्रुत्वैव तु महाशब्द धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
धर्मराज पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ३९
तत्राश्चर्यमपश्याम घोररूप विशापते ।
शल्येन सङ्गता शूरा यदयुध्यन्त भागश
माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
अभ्ययाता त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ परन्तप
ततो न्यवर्तत बल तावकं भरतर्षभ ।
शरै प्रणुन्न बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभि ॥
वध्यमाना चमू सा तु पुत्राणा प्रेक्षता तव ।
भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना शरवृष्टिभि ४३
हाहाकारो महाञ्जज्ञे
योधाना तत्र भारत ।
तिष्ठ तिष्ठेति चाप्यासी
द्राविताना महात्मनाम् ॥ ४४
क्षत्रियाणा सहान्योन्य
सयुगे जयमिच्छताम् ।
प्राद्रवन्नेव सभग्ना
पाण्डवैस्तव सैनिका ॥ ४५
त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्
भ्रातॄनथ पितामहान् ।
मातुलान्भागिनेयाश्च
वयस्यानपि भारत ॥ ४६
हयान्द्विपास्त्वरयन्तो योधा जग्मु समतत
आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ४७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

तालाना तालफलानाम् ॥ १८ ॥ न निवर्तिरे न निवर्तिता ॥३५॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

सत्यसेन सुषेण च द्वाभ्या द्वाभ्यामविध्यत ।
तावेन प्रत्यविध्येता पृथक् पृथगजिह्मगै ३६
सारथिं चास्य राजेन्द्र शितैर्विव्यधतु शरै
सत्यसेनो रथेषा तु नकुलस्य धनुस्तथा ॥ ३७
पृथक् शराभ्या चिच्छेद कृतहस्त प्रतापवान्
स रथेऽतिरथस्तिष्ठन् रथशक्तिं परामृशत् ३८
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रा तैलधौता सुनिर्मलाम्
लेलिहानामिव विभो नागकन्या महाविषाम्
समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य सयुगे ।
सा तस्य हृदय सख्ये बिभेद च तथा नृप ४०
स पपात रथाद्भूमिं गतसत्त्वोऽल्पचेतन. ।
भ्रातर निहत दृष्ट्वा सुषेण क्रोधमूर्छित ॥ ४१
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्ण पादात पाण्डुनन्दनम् ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहान् ध्वज छित्त्वा च पञ्चभि
त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ॥
नकुल विरथ दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथम् ॥ ४३
सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे ।
ततोऽधिरुह्य नकुल सुतसोमस्य त रथम् ॥
शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ।
अन्यत्कार्मुकमादाय सुषेण समयोधयत् ४५
तावुभौ शरवर्षाभ्या समासाद्य परस्परम् ।
परस्परवधे यत्त चक्रतु सुमहारथौ ॥ ४६
सुषेणस्तु तत क्रुद्ध पाण्डव विशिखैस्त्रिभि
सुतसोम तु विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ४७
तत क्रुद्धो महाराज नकुल परवीरहा ।
शरैस्तस्य दिश सर्वाश्छादयामास वीर्यवान्
ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्र सुतेजनम् ।
सुवेगवन्त चिक्षेप कर्णपुत्राय सयुगे ॥ ४९
तस्य तेन शिर कायाज्जहार नृपसत्तम ।
पश्यता सर्वसैन्याना तदद्भुतमिवाभवत् ५०
स हत प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
नदीवेगादिवारुग्णस्तीरज पादपो महान् ॥
कर्णपुत्रवध दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ५२
ता तु सेना महाराज मद्रराज प्रतापवान् ।
अपालयद्रणे शूर सेनापतिररिन्दम । ५३
विभीस्तस्थौ महाराज
व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
सिंहनाद भृश कृत्वा
धनु:शब्द च दारुणम् ॥ ५४
तावका समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वना
प्रत्युद्ययुश्च तास्ते तु समन्ताद्विगतव्यथा
मद्रराज महेष्वास परिवार्य समन्तत ।
स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामा समन्तत
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
युधिष्ठिर पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमम् ॥ ५७
परिवार्य रणे वीरा सिंहनाद प्रचक्रिरे ।
बाणशङ्खरवास्तीव्रान् क्ष्वेडाश्च विविधा दधु
तथैव तावका सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
परिवार्य सुसरब्धा पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५९
तत प्रववृते युद्ध भीरूणा भयवर्धनम् ।
तावकाना परेषा च मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्
यथा देवासुर युद्ध पूर्वमासीद्विशापते ।
अभीताना तथा राजन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥
तत कपिध्वजो राजन्हत्वा सशप्तकान् रणे
अभ्यवद्रत ता सेना कौरवीं पाण्डुनन्दन ६२
तथैव पाण्डवा सर्वे
धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
अभ्यधावन्त ता सेना
विसृजन्त शिताञ्शरान् ॥ ६३
पाण्डवैरवकीर्णाना
समोह समजायत ।
न च जज्ञुरनीकानि
दिशो वा विदिशस्तथा ॥ ६४
आपूर्यमाणा निशितै शरै पाण्डवचोदितै
हतप्रवीरा विध्वस्ता वार्यमाणा समन्तत ॥
कौरव्यवध्यत चमू पाण्डुपुत्रैर्महारथै ।
तथैव पाण्डव सैन्य शरै राजन्समन्तत ६६
रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रश ।
ते सेने भृशसन्तप्ते वध्यमाने परस्परम् ॥ ६७
व्याकुले समपद्येता वर्षासु सरिताविव ।
आविवेश ततस्तीव्र तावकाना महद्भयम् ।
पाण्डवाना च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

११

सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम्
द्रवमाणेषु योधेषु विद्रवत्सु च दन्तिषु ॥ १
कूजता स्तनता चैव पदातीना महाहवे ।
निहतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २
प्रक्षये दारुणे घोरे सहारे सर्वदेहिनाम् ।
नानाशस्त्रसमावाये व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३
हर्षणे युद्धशौण्डाना भीरूणा भयवर्धने ।
गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४
प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
सग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ५
पाण्डवास्तावक सैन्य व्यधमन्निशितै शरै
तथैव तावका योधा जघ्नु पाण्डवसैनिकान्
तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
पूर्वाह्णे चापि सप्राप्ते भास्करोदयन प्रति ॥ ७
लब्धलक्षा परे राजन् रक्षितास्तु महात्मना
अयोधयस्तव बल मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥
बलिभि पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्षै प्रहारिभि ।
कौरव्यसीदत्पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥९
ता दृष्ट्वा सीदती सेना पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
उज्जिहीर्षुस्तदा शल्य प्रायात्पाण्डुसुतान्प्रति
मद्रराज सुसंक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
अभ्यद्रवत सग्रामे पाण्डवानाततायिन ॥
पाण्डवा अपि भूपाल समरे जितकाशिन ।
मद्रराज समासाद्य बिभिदुर्निशितै शरै ॥
तत शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महारथ ।
अर्दयामास ता सेना धर्मराजस्य पश्यत ॥
प्रादुरासन्निमित्तानि नानारूपाण्यनेकश ।
चचाल शब्द कुर्वाणा मही चापि सपर्वता
सदण्डशूला दीप्ताग्रा दीर्यमाणा समन्तत
उल्का भूमिं दिव पेतुराहत्य रविमण्डलम्
मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशापते ।
अपसव्य तदा चक्रु सेना ते बहुशो नृप ॥
भृगुसूनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ ।
चरम पाण्डुपुत्राणा पुरस्तात्सर्वभूभुजाम् ॥
शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती ।
शिर स्वलीयन्त भृश काकोलूकाश्च केतुषु
ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्सहचारिणाम् ।
तथा सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप
अभ्ययु कौरवा राजन्पाण्डवानामनीकिनीं
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक् ॥ २०
अभ्यवर्षत धर्मात्मा कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
भीमसेन शरैश्चापि रुक्मपुङ्खै शिलाशितै ॥
द्रौपदेयास्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
धृष्टद्युम्न च शैनेय शिखण्डिनमथापि च ॥
एकैक दशभिर्बाणैर्विव्याध स महाबल ।
ततोऽसृजद्बाणवर्ष घर्मान्ते मघवानिव ॥ २३
तत प्रभद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रश ।
पतिता पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः
भ्रमराणामिव व्राता शलभानामिव व्रजा ।
ह्रादिन्य इव मेघेभ्य शल्यस्य न्यपतञ्शरा·
द्विरदास्तुरगाश्चार्ता पत्तयो रथिनस्तथा ।
शल्यस्य बाणैरपतन् बभ्रमुर्व्यनदस्तथा ॥ २६
आविष्ट इव मद्रेशो मन्युना पौरुषेण च ।
प्राच्छादयदरीन्सख्ये कालसृष्ट इवान्तक ॥
विनर्दमानो मद्रेशो मेघह्रादो महाबल ।
सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी
अजातशत्रु कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ।
ता समर्थ्य तत सख्ये लघुहस्त शितै शरैः
बाणवर्षेण महता युधिष्ठिरमताडयत् ।
तमापतन्त पत्त्यश्वै क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः
अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्महाद्विपमिवाङ्कुशै ।
तस्य शल्य शर घोर मुमोचाशीविषोपमम्
स निर्भिद्य महात्मान वेगेनाभ्यपतच्च गाम्
ततो वृकोदर क्रुद्ध शल्य विव्याध सप्तभि
पञ्चभि सहदेवस्तु नकुलो दशभि शरै ।
द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्न शूरमार्तायनिं शरै ॥ ३३

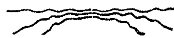
११

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ भूग्विति । सर्वभूभुजा कृत्स्नपृथ्वीपतिना पाण्डुपुत्राणा पाडवाना चरम विलोम गणनया प्रथम [illegible] शुक्रभामबुधा सप्तमस्थाने बलाग्रहा आसन् । एतच्च सर्वभूभुजामिति फलस्य जनकमित्यर्थ ॥ १७ ॥ आहत्य स्पृष्ट्वा वर्षती भुवि पतन्ती कर्षतीति पाठे आह य बलेन स्पर्धयती ॥ १८ ॥

अभ्यवर्षन्महाराज मेघा इव महीधरम् ।
ततो दृष्ट्वा वार्यमाण शल्य पार्थै समन्तत ॥
कृतवर्मा कृपश्चैव सङ्क्रुद्धावभ्यधावताम् ।
उलूकश्च महावीर्य शकुनिश्चापि सौबल ॥
समागम्याथ शनकैरश्वत्थामा महाबल ।
तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपु शल्यमाहवे ॥
भीमसेन त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखै
बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ३७
धृष्टद्युम्न तत क्रुद्धो बाणवर्षैरपीडयत् ।
द्रौपदेयाश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥
दुर्योधनो युधाश्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ ।
समभ्ययादुग्रतेजा शरैश्चाप्यहनद्बली ॥ ३९
एव द्वन्द्वशतान्यासस्त्वदीयाना परै सह ।
घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशांपते ॥
ऋक्षवर्णाञ्जघानाश्वान्
भोजो भीमस्य संयुगे ।
सोऽवतीर्य रथोपस्था
द्धताश्वात्पाण्डुनन्दन ॥ ४१
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ।
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वान् स मद्रराट् ॥
तत शल्यस्य तनय सहदेवोऽसिनाऽवधीत्
गौतम पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ४३
असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरम् ।
द्रौपदेयास्तथा वीरानेकैक दशभि शरै ॥
अविध्यदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धो हसन्निव ।
पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वांस्तथाऽऽहवे ॥
सोऽवतीर्य रथात्तूर्ण हताश्व पाण्डुनन्दन ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदा क्रुद्धो महाबल
पोथयामास तुरगान् रथ च कृतवर्मण ।
कृतवर्मा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥४७
शल्योऽपि राजन्सक्रुद्धो
निघ्नन्सोमकपाण्डवान् ।
पुनरेव शितैर्बाणै
र्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४८

तस्य भीमो रणे क्रुद्ध सदश्य दशनच्छदम् ।
विनाशायाभिसन्धाय गदामादाय वीर्यवान्
यमदण्डप्रतीकाशा कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
गजवाजिमनुष्याणा देहान्तकरणीमति ॥५०
हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्का प्रज्वलितामिव ।
शैक्या व्यालीमिवात्युग्रा वज्रकल्पामयोमयी
चन्दनागुरुपङ्काक्ता प्रमदामीप्सितामिव ।
वसामेदोपदिग्धाङ्गी जिह्वा वैवस्वतीमिव ॥
पटुघण्टाशतरवा वासवीमशनीमिव ।
निर्मुक्ताशीविषाकारा पृक्ता गजमदैरपि॥५३
त्रासनी सर्वभूताना स्वसैन्यपरिहर्षिणीम् ।
मनुष्यलोके विख्याता गिरिशृङ्गविदारणीम्
यया कैलासभवने महेश्वरसख बली ।
आह्वयामास युद्धाय भीमसेनो महाबल ॥५५
यया मायामयान् दृप्तान्सुबहून् धनदालये ।
जघान गुह्यकान् क्रुद्धो नदन्पार्थो महाबल ॥
निवार्यमाणो बहुभिर्द्रौपद्या प्रियमास्थित ।
ता वज्रमणिरत्नौघकल्माषा वज्रगौरवाम् ॥
समुद्यम्य महाबाहु शल्यमभ्यपतद्रण ।
गदया युद्धकुशलस्तया दारुणनादया ॥ ५८
पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान्
तत शल्यो रणे क्रुद्ध पीने वक्षसि तोमरम्
निचखान नदन्वीरो
वर्म भित्त्वा च सोऽभ्ययात् ।
वृकोदरस्त्वसम्भ्रान्त
स्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ॥ ६०
यन्तार मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो हृदि ।
स भिन्नवर्मा रुधिर वमन्वित्रस्तमानस ॥६१
पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ।
कृतप्रतिकृत दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानस ॥
गदामाश्रित्य धर्मात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत ।
तत सुमनस पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
त दृष्ट्वा कर्म सङ्ग्रामे घोरमक्लिष्टकर्मण ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि भीमसेनशल्ययुद्धे
एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

परिक्षिप्ता परिच्छन्नाम् ॥ ५१ ॥ वासवीं ऐन्द्रीम् । रामनी-मिति पाठे शब्दवतीम् ॥ ५२ ॥ महेश्वरसख कुबेरम् ॥५५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्याय ॥११॥

१२

सञ्जय उवाच ।
पतित प्रेक्ष्य यन्तार शल्य सर्वायसी गदाम्
आदाय तरसा राजस्तस्थौ गिरिरिवाचल
त दीप्तमिव कालाग्नि पाशहस्तमिवान्तकम्
सश्टङ्गमिव कैलास सवज्रमिव वासवम्
सशूलमिव हर्यक्ष वने मत्तमिव द्विपम् ।
जवेनाभ्यपतद्भीम प्रगृह्य महती गदाम् ॥ ३
तत शङ्खप्रणादश्च तूर्याणा च सहस्रश ।
सिंहनादश्च सजज्ञे शूराणा हर्षवर्धन ॥ ४
प्रेक्षन्त सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ
तावकाश्चापरे चैव साधु साध्वित्यपूजयन् ॥
न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात्
सोढुमुत्सहते वेग भीमसेनस्य सयुगे ॥ ६
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेग महात्मन ।
सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात्
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतु ।
आवर्तितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ८
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभूद्युद्ध तयो पुरुषसिंहयो ॥ ९
तप्तहेममयै शुभ्रैर्बभूव भयवर्धिनी ।
अग्निज्वालैरिवाबद्धा पट्टै शल्यस्य सा गदा
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मन ।
विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥
ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ।
दह्यमानेव खे राजन्साऽसृजत्पावकार्चिष ॥
तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा
अङ्गारवर्ष मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३
दन्तैरिव महानागौ श्टङ्गैरिव महर्षभौ ।
तोत्रैरिव तदान्योन्य गदाग्राभ्या निजघ्नतु ॥
तौ गदाभिहतैर्गात्रै क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्ता पुष्पिताविव किंशुकौ ॥
गदया मद्रराजस्य सव्यदक्षिणमाहत ।
भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहु ।
शल्यो न विव्यथे राजन्दन्तिनेव महागिरि
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयो पुरुषसिंहयो ।
गदानिपातसन्ह्रादो वज्रयोरिव नि स्वन ॥
निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितमहागदौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतु ॥ १९
अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः
उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणो ॥
पोथयन्तौ तदान्योन्य मण्डलानि विचेरतुः
क्रियाविशेष कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥
अथोद्यम्य गदे घोरे सश्टङ्गाविव पर्वतौ ।
तावाजघ्नतुरन्योन्य मण्डलानि विचेरतु ॥
क्रियाविशेषकृतिनौ रणभूमितलेऽचलौ ।
तौ परस्परसरम्भाद्गदाभ्या सुभृशाहतौ ॥ २३
युगपत्पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ।
उभयो सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन्
भृश मर्माण्यभिहतावुभावास्ता सुविह्वलौ ।
तत स्वरथमारोप्य मद्राणामृषभ रणे ॥ २५
अपोवाह कृप शल्य तूर्णमायोधनादथ ।
क्षीबवद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थित ॥ २६
भीमसेनो गदापाणि समाह्वयत मद्रपम् ।
ततस्तु तावका शूरा नानाशस्त्रसमायुता ॥
नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ।
भुजावुच्छ्रित्य शस्त्र च शब्देन महता तत ॥
अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमा ।
तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दना ॥
प्रययु सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ।
तेषामापतता तूर्ण पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ ३०
प्रासेन चेकितान वै विव्याध हृदय भृशम् ।
स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडित ॥ ३१
रुधिरौघपरिक्लिन्न प्रविश्य विपुल तम ।
चेकितान हत दृष्ट्वा पाण्डवेया महारथा ॥
असक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागश ।
तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिन ॥
व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीया समन्तत ।
कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महारथ ॥ ३४
अयोधयन्धर्मराज मद्रराजपुरस्कृता ।
भारद्वाजस्य हन्तार भूरिवीर्यपराक्रमम् ॥

१२

पतितमिति ॥ १ ॥ हर्यक्ष रुद्रम् ॥ ३ ॥ शुभ्रैर्दीप्तिमद्भि ॥ १० ॥

दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
त्रिसाहस्रास्तथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिता ॥
अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृता ।
विजये धृतसङ्कल्पा समरे त्यक्तजीविता ॥
प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्सरः ।
ततो युद्धमभूद्धोरं परस्परवधैषिणाम् ॥ ३८
अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ।
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये ॥ ३९
अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ।
श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात्
परस्परं विजानीमो यदयुध्यन्नभीतवत् ।
तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ४१
दिशश्च विमला जाता-
स्तस्मिंस्तमसि नाशिते ।
तथा प्रवृत्ते संग्रामे
घोररूपे भयानके ॥ ४२
तावकानां परेषां च
नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ।
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा
प्रार्थयन्तो जयं युधि ॥ ४३
सुयुद्धेन पराक्रान्ता नरा स्वर्गमभीप्सव ।
भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिता ॥
स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ।
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथा
अन्योन्यमभिगर्जन्त प्रहरन्त परस्परम् ।
हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत ॥ ४६
इति स्म वाच श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ।
ततः शल्यो महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ४७
विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ।
तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ४८
मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ।
आवार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महाबल ४९
विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभि कङ्कपत्रिभि ।
अथ भूयो महाराज शरेणानतपर्वणा ॥५०
युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यत ।
धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशा ॥
विव्याध निशितैर्बाणै कङ्कबर्हिणवाजितै ।
चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभि शरै ५२
द्रुमसेनं चतु षष्ट्या निजघान महारथ ।
चक्ररक्षे हते शल्य पाण्डवेन महात्मना ५३
निजघान ततो राजश्चेदीन्वै पञ्चविंशतिम् ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभि
माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितै शरै
एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ॥ ५५
सम्प्रैषयच्छितान्पार्थ शरानाशीविषोपमान् ।
ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरद्रथात् ।
पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ५७
निपतन्तमपश्याम गिरिश्रृङ्गमिवाहतम् ।
ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम्
संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ।
शल्य सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ५९
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ ।
सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ।
ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ६१
अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ।
तस्य शल्यो रणे क्रुद्ध शरै सन्नतपर्वभि ॥
दिश संछादयामास प्रदिशश्च महारथ ।
ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडित
बभूवाद्भुतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।

पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष । सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

१३

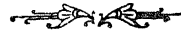
पीडिते इति ॥ १ ॥

परिवार्य रथै शल्य पीडयामासुराहवे ।
तमेक बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमान महारथै ॥ २
साधुवादो महाञ्जज्ञे सिद्धाश्चासन्प्रहर्षिता ॥
आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गता ३
भीमसेनो रणे शल्य शल्यभूत पराक्रमे ।
एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विव्याध सप्तभि
सात्यकिश्च शतेनैन धर्मपुत्रपरीप्सया ।
मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ५
नकुल पञ्चभिश्चैन
सहदेवश्च पञ्चभि ।
विद्ध्वा त तु पुनस्तूर्ण
ततो विव्याध सप्तभि ॥ ६
स तु शूरो रणे यत्त पीडितस्तैर्महारथै ।
विकृष्य कार्मुक घोर वेगघ्न भारसाधनम् ७
सात्यकिं पञ्चविंशत्या
शल्यो विव्याध मारिष ।
भीमसेन तु सप्तत्या
नकुल सप्तभिस्तथा ॥ ८
तत सविशिख चाप सहदेवस्य धन्विन ।
छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैन त्रिसप्तभि ९
सहदेवस्तु समरे मातुल भूरिवर्चसम् ।
सज्यमन्यद्धनु कृत्वा पञ्चभि समताडयत् ॥
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभै ।
सारथि चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ॥ ११
विव्याध भृशसक्रुद्धस्त वै भूयस्त्रिभि शरै ।
भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभि शरै ॥
धर्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्य समार्पयत्
तत शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्महारथै
सुस्राव रुधिर गात्रैर्गैरिक पर्वतो यथा ।
ताश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभि पञ्चभि शरै
विव्याध तरसा राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततोऽपरेण भल्लेन धर्मपुत्रस्य मारिष ॥ १५
धनुश्चिच्छेद समरे शल्य स सुमहारथ ।
अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १६
साश्वसूतध्वजरथ शल्य प्राच्छादयच्छरै ।
स च्छाद्यमान समरे धर्मपुत्रस्य सायकै १७
युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितै शरै ।
सात्यकिस्तु तत क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरार्दिते १८
मद्राणामधिप शूर शरैर्विव्याध पञ्चभि ।
स सात्यके प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्धनु १९
भीमसेनमुखास्ताश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकि सत्यविक्रम
तोमर प्रेषयामास स्वर्णदण्ड महाधनम् ।
भीमसेनोऽथ नाराच ज्वलन्तमिव पन्नगम् २१
नकुल समरे शक्तिं सहदेवो गदा शुभाम् ।
धर्मराज शतघ्नीं च जिघासु शल्यमाहवे ॥
तानापतत एवाशु पञ्चाना वै भुजच्युतान् ।
वारयामास समरे शस्त्रसङ्घै स मद्रराट् ॥
सात्यकिप्रहित,शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरम्
प्रहित भीमसेनेन शर कनकभूषणम् ॥ २४
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्त प्रतापवान् ॥
नकुलप्रेषिता शक्तिं हेमदण्डा भयावहाम् २५
गदा च सहदेवेन शरौघै समवारयत् ।
शराभ्या च शतघ्नीं ता राज्ञश्चिच्छेद भारत
पश्यता पाण्डुपुत्राणा सिंहनाद ननाद च ।
नामृष्यत्तत्र शैनेय शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २७
अथान्यद्धनुरादाय
सात्यकि क्रोधमूर्छित ।
द्वाभ्या मद्रेश्वर विद्ध्वा
सारथिं च त्रिभि शरै ॥ २८
तत शल्यो रणे राजन्सर्वास्तान्दशभि शरै
विव्याध भृशसक्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान्
ते वार्यमाणा समरे मद्रराज्ञा महारथा ।
न शेकु सम्मुखे स्थातु तस्य शत्रुनिषूदना ३०
ततो दुर्योधनो राजा
दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।
निहतान्पाण्डवान् मेने
पञ्चालानथ सृञ्जयान् ॥ ३१
ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेन प्रतापवान् ।
सत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत्
नकुल सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
परिवार्य तदा शल्य समन्ताद्व्यकिरञ्छरै ॥
स चतुर्भिर्महेष्वासै पाण्डवाना महारथै ।
वृतस्तान्योधयामास मद्रराज प्रतापवान् ॥
तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरप्रेण महाहवे ।
चक्ररक्ष जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिव ३५

त शल्यमेक बहुभि पाड्यमान दृष्ट्वा सिद्धा प्रहर्षिता आसन् इति सम्बन्ध ॥ २ ॥ साधुवादो जज्ञे अर्थात्सिद्धा- नाम ॥ ३ ॥ सहदेवन प्रेषितामिति पूर्वस्मात्सबध्यते ॥ २६ ॥ सारथिं च विव्याधेत्युत्तरस्मादपकृष्यते ॥२८॥

तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
मद्रराजोऽपि बलवान्सैनिकानावृणोच्छरैः
समावृतास्ततस्तास्तु
राजन्वीक्ष्य स्वसैनिकान् ।
चिन्तयामास समरे
धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ३७
कथ नु समरे शक्य तन्माधववचो महत् ।
न हि क्रुद्धो रणे राजन् क्षपयेत बल मम ३८
तत सरथनागाश्वा पाण्डवा पाण्डुपूर्वज
मद्रराज समासेदु पीडयन्त समन्तत ३९
नानाशस्त्रौघबहुला शस्त्रवृष्टि समुद्यताम् ।
व्यधमत्समरे राजा महाभ्राणीव मारुत ४०
तत कनकपुङ्खा ता शल्यक्षिप्ता वियद्गताम् ।
शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिम् ४१
ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
सपतन्त स्म दृश्यन्ते शलभाना व्रजा इव
मद्रराजधनुर्मुक्तै शरै कनकभूषणै ।
निरन्तरमिवाकाश सबभूव जनाधिप ४३
न पाण्डवाना नास्माक तत्र किञ्चिद्व्यदृश्यत
बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे ४४
मद्रराजेन बलिना
लाघवाच्छरवृष्टिभि ।
चाल्यमान तु त दृष्ट्वा
पाण्डवाना बलार्णवम् ॥ ४५
विस्मय परम जग्मुर्देव-गन्धर्व-दानवा ।
स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्शरै सछाद्य मारिष॥
धर्मराजमवच्छाद्य सिहवद्व्यनदन्मुहु ।
ते च्छन्ना समरे तेन पाण्डवाना महारथा ॥
नाशक्नुवस्तदा युद्धे प्रत्युद्यातु महारथम् ।
धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथा ॥
न जहु समरे शूर शल्यमाहवशोभिनम् ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुद्धे
त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच ।
अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसै
तस्य चानुचरै शूरैस्त्रिगर्ताना महारथै ॥ १
द्रौणि विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखै
तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्या द्वाभ्या धनञ्जय
भूयश्चैव महाराज शरवर्षैरवाकिरत् ।
शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ॥ ३
न जहु पार्थमासाद्य ताड्यमाना शितै शरै
अर्जुन रथवशेन द्रोणपुत्रपुरोगमा ॥ ४
अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथा ।
तैस्तु क्षिप्ता शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिता
अर्जुनस्य रथोपस्थ पूरयामासुरञ्जसा ।
तथा कृष्णौ महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम्
शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदा ।
कूबर रथचक्राणि ईषा योक्त्राणि वा विभो ७
युग चैवानुकर्ष च शरभूतमभूत्तदा ।
नैतादृश दृष्टपूर्व राजन्नैव च न श्रुतम् ॥ ८
यादृश तत्र पार्थस्य तावका सप्रचक्रिरे ।
स रथ सर्वतो भाति चित्रपुङ्खै शितै शरै ९
उल्काशतै सप्रदीप्त विमानमिव भूतले ।
ततोऽर्जुनो महाराज शरै सन्नतपर्वभि ॥१०
अवाकिरत्ता पृतना मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ।
ते वध्यमाना समरे पार्थनामाङ्कितै शरै ॥
पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ।
कोपोद्धूतशरज्वालो धनु शब्दानिलो महान्
सैन्येन्धन ददाहाशु तावक पार्थपावक ।
चक्राणा पतता चापि युगाना च धरातले ॥
तूणीराणा पताकाना ध्वजाना च रथै सह ।
ईषानामनुकर्षाणा त्रिवेणूना च भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
त्रयोदशोऽध्याय ॥१३ ॥

१४
अर्जुन इति ॥ १ ॥

अक्षाणामथ योक्त्राणा
प्रतोदाना च सर्वश ।
शिरसा पतता चापि
कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ॥ १५
भुजाना च महाभाग स्कन्धाना च समन्तत
छत्राणा व्यजनै सार्ध मुकुटाना च राशय
समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ।
तत क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशापते १७
अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्दमा ।
भीरूणा त्रासजननी शूराणा हर्षवर्धिनी १८
बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडन यथा ।
हत्वा तु समरे पार्थ सहस्रे द्वे परतप ॥ १९
रथाना सवरूथाना विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
यथा हि भगवानग्निर्जगद्दग्ध्वा चराचरम् ॥
विधूमो दृश्यते राजस्तथा पार्थो धनञ्जय ।
द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ॥
रथेनातिपताकेन पाण्डव प्रत्यवारयत् ।
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ तावुभौ धन्विना वरौ ॥
समीयतुस्तदाऽन्योन्य परस्परवधैषिणौ ।
तयोरासीन्महाराज बाणवर्ष सुदारुणम् २३
जीमूतयोर्यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ।
अन्योन्यस्पर्धिनौ तौ तु शरै सन्नतपर्वभि ॥
ततक्षतुस्तदाऽन्योन्य शृङ्गाभ्या वृषभाविव ।
तयोर्युद्ध महाराज चिर सममिवाभवत् २६
शस्त्राणा सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवत्पुन ।
ततोऽर्जुन द्वादशभी रुक्मपुङ्खै सुतेजनै २६
वासुदेव च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ।
तत प्रहर्षाद्बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिव धनु २७
मानयित्वा मुहूर्त तु गुरुपुत्र महाहवे ।
व्यश्वसूतरथ चक्रे सव्यसाची परतप ॥ २८
मृदुपूर्व ततश्चैन पुन पुनरताडयत् ।
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयम् २९
मुसल पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ।
तमापतन्त सहसा हेमपट्टविभूषितम् ॥ ३०
चिच्छेद सप्तधा वीर पार्थ शत्रुनिबर्हण ।
स च्छिन्न मुसल दृष्ट्वा द्रौणि परमकोपन ॥
आददे परिघ घोर नगेन्द्रशिखरोपमम् ।
चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारद ३२
तमन्तकमिव क्रुद्ध परिघ प्रेक्ष्य पाण्डव ।
अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने पञ्चभि सायकोत्तमै ॥
स च्छिन्न पतितो भूमौ पार्थबाणैर्महाहवे ।
दारयन् पृथिवीन्द्राणा मनासीव च भारत ॥
ततोऽपरैस्त्रिभिर्भल्लैर्द्रौणि विव्याध पाण्डव ।
सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ॥
नाकम्पत तदा द्रौणि पौरुषे स्वे व्यवस्थित
सुरथ च ततो राजन् भारद्वाजो महारथम् ॥
अवाकिरच्छरव्रातै सर्वक्षत्रस्य पश्यत ।
ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पञ्चालाना महारथ ॥
रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ।
विकर्षन्वै धनु श्रेष्ठ सर्वभारसह दृढम् ॥ ३८
ज्वलनाशीविषनिभै शरैश्चैनमवाकिरत् ।
सुरथ त तत क्रुद्धमापतन्त महारथम् ॥ ३९
चुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरग ।
त्रिशिखा भ्रुकुटी कृत्वा सृक्किणी परिसलिहन्
उद्वीक्ष्य सुरथ रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
मुमोच तीक्ष्ण नाराच यमदण्डोपमद्युतिम् ॥
स तस्य हृदय भित्त्वा प्रविवेशातिवेगित ।
शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य धरणीतलम् ॥
तत स पतितो भूमौ नाराचेन समाहत ॥
वज्रेण च यथा शृङ्ग पर्वतस्येव दीर्यत ॥ ४३
तस्मिन्विनिहते वीरे द्रोणपुत्र प्रतापवान् ।
आरुरोह रथ तूर्ण तमेव रथिना वर ॥ ४४
तत सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मद ।
अर्जुन योधयामास सशप्तकवृतो रणे ॥ ४५
तत्र युद्ध महच्चासीदर्जुनस्य परै सह ।
मध्यदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ४६
तत्राश्चर्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषा पराक्रमम् ।
यदेको युगपद्वीरान्समयोधयदर्जुन ॥ ४७
विमर्द सुमहानासीदेकस्य बहुभि सह ।
शतक्रतोर्यथा पूर्व महत्या दैत्यसेनया ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

सञ्जय उवाच ।
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षत
चक्रतु सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १
तयोरासन्महाराज शरधारा सहस्रश ॥
अम्बुदाना यथा काले जलधारा समन्तत २
राजा च पार्षत विद्ध्वा
शरै पञ्चभिराशुगै ।
द्रोणहन्तारमुग्रेषु
पुनर्विव्याध सप्तभि ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान् दृढविक्रम ।
सप्तत्या विशिखाना वै दुर्योधनमपीडयत् ४
पीडित वीक्ष्य राजान सोदर्या भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं परिवव्रु स्म पार्षतम् ॥
स तै परिवृत शूर सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
व्यचरत्समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ६
शिखण्डी कृतवर्माण गौतम च महारथम् ।
प्रभद्रकै समायुक्तो योधयामास धन्विनौ ७
तत्रापि सुमहद्युद्ध घोररूप विशापते ।
प्राणान्सन्त्यजता युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ८
शल्य सायकवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम्
पाण्डवान्पीडयामास ससात्यकिवृकोदरान्
तथा तौ तु यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्यणास्त्रबलेन च १०
शल्यसायकनुन्नाना पाण्डवाना महामृधे ।
त्रातार नाभ्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथा ॥
ततस्तु नकुल शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मातुल मातृनन्दन ॥ १२
सछाद्य समरे वीरं नकुल परवीरहा ।
विव्याध चैन दशभि स्मयमान स्तनान्तरे
सर्वपारसवैर्बाणै कर्मारपरिमार्जितै ।
स्वर्णपुङ्खै शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितै ॥ १४
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्रीयेण महात्मना ॥
नकुल पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभि ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकि
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६
तानापतत एवाशु पूरयाणान् रथस्वनै ।
दिशश्च विदिशश्चैव [illegible] मेदिनीम् ॥
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ।
युधिष्ठिर त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेन च पञ्चभि
सात्यकि च शतेनाजौ सहदेव त्रिभि शरै ।
ततस्तु सशर चाप नकुलस्य महात्मन १९
मद्रेश्वर क्षुरप्रेण तदा मारिष चिच्छिदे ।
तदशीर्यत विच्छिन्न धनु शल्यस्य सायकै
अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथ ।
मद्रराजरथ तूर्ण पूरयामास पत्रिभि ॥ २१
युधिष्ठिरस्तु मद्रेश सहदेवश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ २२
भीमसेनस्तु त षष्ट्या सात्यकिर्दशभि शरै
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतु कङ्कपत्रिभि ॥ २३
मद्रराजस्तत क्रुद्ध सात्यकि नवभि शरै ।
विव्याध भूय सप्तत्या शराणा नतपर्वणाम्
अथास्य सशर चाप मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
हयाश्च चतुर सख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २५
विरथ सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महारथ ।
विशिखाना शतेनैनमाजघान समन्तत २६
माद्रीपुत्रौ च सरब्धौ भीमसेन च पाण्डवम्
युधिष्ठिर च कौरव्य विव्याध दशभि शरै
तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
यदेन सहिता पार्था नाभ्यवर्तन्त सयुगे २८
अथान्य रथमास्थाय सात्यकि सत्यविक्रम
पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्रराजवशगतान् २९
अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिप बलात् ।
आपतन्त रथ तस्य शल्य समितिशोभन ॥
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
स सन्निपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शन ॥ ३१
सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
यादृशो वै पुरा वृत्त शम्बरामरराजयो ३२
सात्यकि प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्
मद्रराजस्तु सुभृश विद्धस्तेन महात्मना ।
सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खै शितै शरै

१५

दुर्योधन इति ॥ १ ॥

तत पार्था महेष्वासा सात्वताभिसृत नृपम्
अभ्यवर्तन् रथैस्तूर्ण मातुल वधकाङ्क्षया ३५
तत आसीत्परामर्दस्तुमुल शोणितोदक ।
शूराणा युध्यमानाना सिंहानामिव नर्दताम्
तेषामासीन्महाराज व्यधिक्षेप परस्परम् ।
सिंहानामामिषेप्सूना कूजतामिव सयुगे ३७
तेषा बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् ।
अन्तरिक्ष च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३८
शरान्धकार सहसा कृत तेन समन्तत ।
अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभि ॥ ३९
तत्र राजन् शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगै ।
स्वर्णपुङ्खै प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तदा ४०
तत्राद्भुत पर चक्रे शल्य शत्रुनिबर्हण ।
यदेक समरे शूरो योधयामास वै बहून् ४१
मद्रराजभुजोत्सृष्टै कङ्कबर्हिणवाजितै ।
सपतद्भि शरैर्घोरैरवाकीर्यत मेदिनी ॥ ४२
तत्र शल्यरथ राजन्विचरन्त महाहवे ।
अपश्याम यथापूर्व शक्रस्यासुरसक्षये ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

सञ्जय उवाच ।
तत सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृता ।
पुनरभ्यद्रवन्पार्थान् वेगेन महता रणे ॥ १
पीडितास्तावका सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटा
क्षणेन चैव पार्थास्ते बहुत्वात्समलोडयन् २
ते वध्यमाना समरे पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्यमाणा भीमेन पश्यतो कृष्णयोस्तदा
ततो धनञ्जय क्रुद्ध कृप सह पदानुगै ।
अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माणमेव च ॥ ४
शकुनि सहदेवस्तु सहसैन्यमवाकिरत् ।
नकुल पार्श्वत स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५
द्रौपदेया नरेन्द्राश्च भूयिष्ठान् समवारयन् ।
द्रोणपुत्र च पाञ्चाल्य शिखण्डी समवारयत्
भीमसेनस्तु राजान गदापाणिरवारयत् ।
शल्य तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ७
तत समभवत्सैन्य ससक्त तत्र तत्र ह ।
तावकाना परेषा च सग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ८
तत्र पश्याम्यह कर्म शल्यस्यातिमहद्रणे ।
यदेक सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयोधयत् ९
व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपत ।
रणे चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रह १०
पीडयित्वा तु राजान शरैराशीविषोपमै ।
अभ्यधावत्पुनर्भीम शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११
तस्य तल्लाघव दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम् ।
अपूजयन्ननीकानि परेषा तावकानि च ॥ १२
पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षता
प्राद्रवन्त रण हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे १३
वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डव ।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ १४
तत पौरुषमास्थाय मद्रराजमताडयत् ।
जयो वाऽस्तु वधो वाऽस्तु कृतबुद्धिर्महारथ
समाहूयाब्रवीत्सर्वान्
भ्रातॄन् कृष्ण च माधवम् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च
ये चान्ये पृथिवीक्षित ॥ १६
कौरवार्थे पराक्रान्ता सग्रामे निधन गताः
यथाभाग यथोत्साह भवन्त कृतपौरुषा ॥
भागोऽवशिष्ट एकोऽय मम शल्यो महारथः
सोऽहमद्य युधा जेतुमाशसे मद्रकाधिपम् १८
तत्र यन्मानस मह्य तत सर्व निगदामि व ।
चक्ररक्षाविमौ वीरौ मम माद्रवतीसुतौ १९
अजेयौ वासवेनापि समरे शूरसमतौ ।
साध्विमौ मातुल युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ २०
मदर्थे प्रतियुद्ध्येता मानार्हौ सत्यसङ्गरौ ।
मा वा शल्यो रणे हन्ता त वाऽह भद्रमस्तु वः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

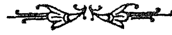
तत इति ॥ १ ॥

इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत
योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षात्रधर्मेण पार्थिवाः ॥
स्वमंशमभिसन्धाय विजयायेतराय च ।
तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च २३
ससज्जन्तु रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ।
शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ॥ २४
पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ।
पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ॥
एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ।
एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिणः २६
ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे ।
पञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानां च विशेषतः
प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात्
ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्कलान् २८
अवादयन्त पञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ।
तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्विनम् ॥
महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ।
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ॥
तूर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ।
तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ॥
महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयावुभौ ।
शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिंदमम् ।
ववर्ष शरवर्षेण शम्बरं मघवा इव ।
तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥३३
द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानो महामनाः ।
ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥३४
न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ।
तावुभौ विविधैर्बाणैस्ततक्षाते परस्परम् ॥
शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ।
भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धशौण्डेन संगतः ॥३६
पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
शकुनिप्रमुखान्वीरान् प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥
तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥
दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा ।
चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतम्
स किंकिणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ॥
पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।
क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिप ॥ ४१
स च्छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव
बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत्
तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४३
हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।
व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाऽभवत्
तमभ्यधावत् त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तेऽपि परीप्सवः ॥
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः
गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
स्वयं सन्नोदयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान्
तत्राश्चर्यमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत्
विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना ।
चिच्छेद योधान्निशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥
यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः
शरैरपातयद्राजन् गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥५०
साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्बहून् ।
अक्रीडदेको बलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ५१
साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तींश्चैव सहस्रधा ।
व्यपोथयत संग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥५२
शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥
तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः ।
वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं समभ्ययात्
ततस्तौ भृशसंक्रुद्धौ प्रध्माय सलिलोद्भवौ ।
समाहूय तदाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः
शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवम् ।
मद्रराजं तु कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५६
अदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिभिराचितौ ।
उद्भिन्नरुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५७
पुष्पितौ शुशुभाते वै वसन्ते किंशुकौ यथा ।
दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणद्यूतेन दुर्मदौ ॥
दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयं
हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुन्धराम्
शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्याद्दुर्योधनाय गाम्
इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ॥

रथशक्त्या रथस्थया शक्त्या ॥ ४२ ॥

प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यत ।
तत शरशतं शल्यो मुमोचाथ युधिष्ठिरे ॥
धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकृन्तत ।
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शल्य शरशतैस्त्रिभि
अविध्यत्कार्मुकं चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ।
अथास्य निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभि ॥
द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्या-
मुभौ तत्पार्ष्णिसारथी ।
ततोऽस्य दीप्यमानेन
पीतेन निशितेन च ॥ ६४
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरद्ध्वजम् ।
तत प्रभग्नं तत्सैन्यं दौर्योधनमरिंदम ॥ ६५
ततो मद्राधिप द्रौणिरभ्यधावत्तथा कृतम् ।
आरोप्य चैनं स्वरथे त्वरमाण प्रदुद्रुवे ॥६६
मुहूर्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे ।
स्मित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः
विधिवत्कल्पितं शुभ्रं महाम्बुदनिनादिनम् ।
सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे
षोडशोऽध्याय. ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।
अथान्यद्धनुरादाय बलवान्वेगवत्तरम् ।
युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्त्वा सिंह इवानदत् ॥१
तत स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ २
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा
भीमसेनं त्रिभि शरै ।
सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा
युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ३
तांस्तानन्यान्महेष्वासान्
साश्वान्सरथकूबरान् ।
अर्दयामास विशिखै-
रुल्काभिरिव कुञ्जरान् ॥ ४
कुञ्जरान्कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिन ।
रथांश्च रथिन सार्धं जघान रथिनां वर ॥ ५
बाहूंश्चिच्छेद तरसा सायुधान्केतनानि च ।
चकार च महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥
तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम्
परिवव्रुर्भृश क्रुद्धा पाण्डुपाञ्चालसोमका ॥
तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
समागतं भीमबलेन राज्ञा
पर्याप्तमन्योन्यमथाह्वयन्त ॥ ८
ततस्तु शूरा समरे नरेन्द्र
नरेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।
आवार्य चैनं समरे नृवीरा
जघ्नु शरै पत्रिभिरुग्रवेगै ॥ ९
संरक्षितो भीमसेनेन राजा
माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन ।
मद्राधिप पत्रिभिरुग्रवेगै
स्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ १०
ततो रणे तावकानां रथौघा
समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्तम् ।
पर्यावव्रु प्रवरास्ते सुसज्जा
दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ॥ ११
ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविद्ध्यत् ।
तं चापि पार्थो नवभि पृषत्कै-
र्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ १२
आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तै
शरैस्तदा संयति तैलधौतै ।
अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

अथेति ॥ १ ॥

ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ
परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ ।
शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ
महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ १४
तयोर्धनुर्ज्यातलनिःस्वनो महान्
महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिःस्वनः ।
परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः
प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १५
तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ
महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव ।
विषाणिनौ नागवराविवोभौ
ततक्षतुः संयति जातदर्पौ ॥ १६

ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १७
ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।
जघान मद्राधिपतिं महात्मा
मुदं च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥ १८
ततो मुहूर्तादिव पार्थिवेन्द्रो
लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
शतेन पार्थं त्वरितो जघान
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९
त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
शल्यस्य कोपान्नवभिः पृषत्कैः ।
भित्त्वा ह्युरस्तपनीयं च वर्म
जघान षड्भिस्त्वपरैः पृषत्कैः ॥ २०

ततस्तु मद्राधिपतिः प्रकृष्टं
धनुर्विकृष्य व्यसृजत् पृषत्कान् ।
द्वाभ्यां शराभ्यां च तथैव राज्ञ-
श्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ २१
नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
राजा धनुर्घोरतरं महात्मा ।
शल्यं तु विव्याध शरैः समन्ता-
द्यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २२
ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै-
र्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी तयो-
र्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २३
ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा
क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ ।
कृपश्च तस्यैव जघान सूतं
षड्भिः शरैः सोऽभिमुखः पपात २४

मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् ।
वाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा
योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५
तथा कृते राजनि भीमसेनो
मद्राधिपस्याथ ततो महात्मा ।
छित्त्वा धनुर्वेगवता शरेण
द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २६
तथापरेणास्य जहार यन्तुः
कायाच्छिरः संहननीयमध्यात् ।
जघान चाश्वांश्चतुरः सुशीघ्रं
तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २७
तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा-
मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां
माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ॥ २८
तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं
भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा
मद्राधिपश्चर्मसहस्रतारम् ॥ २९
प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा
प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ३०

तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
धृष्टद्युम्नो द्रौपदेया शिखण्डी
शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३१
अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त-
द्भीमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः ।
खड्गं च भल्लैर्निचकर्त मुष्टौ
नदन्प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३२

संहननीयो ऽटसन्धिको मध्यो यस्य तस्मात्कायात् ॥ २७ ॥

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टा-
स्ते पाण्डवाना प्रवरा रथौघा ।
नाद च चक्रुर्भृशमुत्स्मयन्त
शङ्खाश्च दध्मु शशिसन्निकाशान् ३३
तेनाथ शब्देन विभीषणेन
तथाभितप्त बलमप्रधृष्यम् ।
कादिग्भूत रुधिरेणोक्षिताङ्ग
विसञ्ज्ञकल्प च तदा विषण्णम् ३४
स मद्रराज सहसा विकीर्णो
भीमाग्रगै पाण्डवयोधमुख्यै ।
युधिष्ठिरस्याभिमुख जवेन
सिंहो यथा मृगहेतो प्रयात ॥ ३५
स धर्मराजो निहताश्वसूत
क्रोधेन दीप्तो ज्वलनप्रकाश ।
दृष्ट्वा च मद्राधिपतिं स्म तूर्ण
समभ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३६
गोविन्दवाक्यं त्वरित विचिन्त्य
दध्रे मति शल्यविनाशनाय ।
स धर्मराजो निहताश्वसूतो
रथे तिष्ठन् शक्तिमेवाभ्यकाक्षत् ३७
तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म
महात्मनो भागमथावशिष्टम् ।
कृत्वा मन शल्यवधे महात्मा
यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३८
स धर्मराजो मणिहेमदण्डा
जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य
मद्राधिप क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३९
निरीक्षितोऽसौ नरदेव राज्ञा
पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण ।
आसीन्न यद्भस्मसान्मद्रराज
स्तदद्भुत मे प्रतिभाति राजन् ॥ ४०
ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डा
मणिप्रवेकोज्ज्वलिता प्रदीप्ताम् ।
चिक्षेप वेगात्सुभृश महात्मा
मद्राधिपाय प्रवर कुरूणाम् ॥ ४१
दीप्तामथैना प्रहिता बलेन
सविस्फुलिङ्गा सहसा पतन्तीम् ।
प्रैक्षन्त सर्वे कुरव समेता
दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ४२
ता कालरात्रीमिव पाशहस्ता
यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।
स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघा
ससर्ज यत्तो युधि धर्मराज ॥ ४३
गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनै-
रभ्यर्चिता पाण्डुसुतै प्रयत्नात् ।
सावर्तकाग्निप्रतिमा ज्वलन्ती
कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४४
ईशानहेतो प्रतिनिर्मिता ता
त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्ष्याम् ।
भूम्यन्तरिक्षादिजलाशयानि
प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४५
घण्टापताका मणिवज्रनाला
वैदूर्यचित्रा तपनीयदण्डाम् ।
त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्ता
ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ४६
बलप्रयत्नादधिरूढवेगा
मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्र्य यत्नात् ।
ससर्ज मार्गेण च ता परेण
वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४७
हतोऽसि पापेत्यभिगर्जमानो
रुद्रोऽन्धकायान्तकर यथेषुम् ।
प्रसार्य बाहु सुदृढ सुपाणिं
क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराज ॥ ४८
ता सर्वशक्त्या प्रहिता सुशक्तिं
युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्य
सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ४९
सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्र-
मुरो विशाल च तथैव भित्त्वा ।
विवेश गा तोयमिवाप्रसक्ता
यशो विशाल नृपतेर्दहन्ती ॥ ५०
नासाक्षिकर्णास्यविनि सृतेन
प्रस्यन्दता च व्रणसभवेन
ससिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभू-
त्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रि ॥

कर्म युद्धरूप अवशिष्ट स्वस्य भाग च निशम्यालोच्य शल्य-वधे मन कृत्वा इन्द्रावरजस्य कृष्णस्य यथोक्त वचन चक्रे इत्यन्वय ॥३८॥ अन्तरिक्षादी यादिनाऽग्निवायू ॥ ४५ ॥ तोयमिव सुप्रवेशागा अप्रसक्ता अप्रतिहता नृपते शल्यस्य ५०

प्रसार्य बाहू च रथाद्गतो गा
सञ्छिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा
वज्राहत शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५२
बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्रराट्
ततो निपातितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रित॰
स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षित ।
प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गव ॥५४
प्रियया कान्तया कान्त पतमान इवोरसि।
चिर भुक्त्वा वसुमती प्रिया कान्तामिव प्रभु
सर्वैरङ्गै समाश्लिष्य प्रसुप्त इव चाभवत्।
धर्म्यें धर्मात्मना युद्धे निहते धर्मसूनुना ॥५६
सम्यग्घुत इव स्विष्ट प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे
शक्त्या विभिन्नहृदय विप्रविद्धायुधध्वजम्
सशान्तमपि मद्रेश लक्ष्मीर्नैव विमुञ्चति।
ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्प्रभम्५८
व्यधमद्द्विषत सख्ये खगराडिव पन्नगान्।
देहान्सुनिशितैर्भल्लै रिपूणा नाशयन् क्षणात्॥
तत पार्थस्य बाणौघै-
रावृता सैनिकास्तव।
निमीलिताक्षा क्षिण्वन्तो
भृशमन्योन्यमर्दिता ॥ ६०
क्षरन्तो रुधिर देहैर्विपन्नायुधजीविता ।
तत शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा॥
भ्रातुस्तुल्यो गुणै सर्वै रथी पाण्डवमभ्ययात्
विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन्॥
हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्धदुर्मद ।
त विव्याधाशुगै षड्भिर्धर्मराजस्त्वरान्निव
कार्मुक चास्य चिच्छेद क्षुराभ्या ध्वजमेव च
ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च६४
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहराच्छिर ।
सकुण्डल तद्ददृशे पतमान शिरो रथात्॥६५
पुण्यक्षयमनुप्राप्य पतन् स्वर्गादिव च्युत ।
तस्यापकृत्तशीर्ष तु शरीर पतित रथात्॥६६
रुधिरेणावसिक्ताङ्ग दृष्ट्वा सैन्यमभज्यत।
विचित्रकवचे तस्मिन्हते मद्रनृपानुजे ॥ ६७
हाहाकार प्रकुर्वाणा कुरवोऽभिप्रदुद्रुवु ।
शल्यानुज हत दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविता
वित्रेसु पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तदा भृश
तास्तथा भज्यमानास्तु कौरवान् भरतर्षभ॥
शिनेर्नप्ता किरन्बाणैरभ्यवर्तत सात्यकि ।
तमायान्त महेष्वास दुष्प्रसह्य दुरासदम्॥
हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत्।
तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयौ वरवाजिनौ
हार्दिक्य सात्यकिश्चैव सिंहाविव बलोत्कटौ
इषुभिर्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम्॥
अर्चिभिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ।
चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान् वृष्णिसिंहयो
आकाशगानपश्याम
पतङ्गानिव शीघ्रगान्।
सात्यकि दशभिर्विद्ध्वा
हयाश्चास्य त्रिभि शरै ॥ ७४
चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा।
तन्निकृत्त धनु श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गव ॥७५
अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम्।
तदादाय धनु श्रेष्ठ वरिष्ठ सर्वधन्विनाम्॥
हार्दिक्य दशभिर्बाणै प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे
ततो रथ युगेषा च छित्त्वा भल्लै सुसयतैः
अश्वास्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ च पार्ष्णिसारथी
ततस्त विरथ दृष्ट्वा कृप शारद्वत प्रभो॥ ७८
अपोवाह तत क्षिप्र रथमारोप्य वीर्यवान्।
मद्रराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि॥ ७९
दुर्योधनबल सर्व पुनरासीत्पराङ्मुखम्।
तत्परे नान्वबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ॥८०
बल तु हतभूयिष्ठ तत्तदासीत्पराङ्मुखम्।
ततो मुहूर्तात्तेऽपश्यन् रजो भौम समुत्थितम्
विविधै शोणितस्रावै प्रशान्त पुरुषर्षभ।
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्न स्वबलमन्तिकात्॥
जवेनापतत पार्थानेक सर्वानवारयत्।
पाण्डवान्सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्न च पार्षतम्॥
आनर्त च दुराधर्ष शितैर्बाणैरवारयत्।
त परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम्॥
अथान्य रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथ॥
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्पत्रिभि कृतवर्मण ।
विव्याध गौतम चापि षड्भिर्भल्लै सुतेजनै॰
अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्व विरथीकृतम्
तमपोवाह हार्दिक्य स्वरथेन युधिष्ठिरात्॥

स्वर्गात्स्वर्गसुखात् च्युतो भ्रष्ट अत एव पतन् तस्मादेव ॥६६॥

तत शारद्वत षड्भि
प्रत्यविद्ध्यद्युधिष्ठिरम् ।
विव्याध चाश्वाञ्शितै-
स्तस्याष्टाभि शिलीमुखै ॥ ८८
एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्सह पुत्रस्य भारत ॥ ८९
तस्मिन्महेष्वासधरे विशस्ते
सङ्ग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन ।
पार्था समेता परमप्रहृष्टा
शङ्खान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ९०
युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ
पुरा कृते वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।
चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-
न्निनादयन्तो वसुधा समेता ॥ ९१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधे
सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

१८

सञ्जय उवाच ।
शल्येऽथ निहते राजन्मद्रराजपदानुगा ।
रथा सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बलात् १
दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभम् ॥
छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरै ॥ २
न गन्तव्य न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ।
दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणा पुन पुन ३
युधिष्ठिरं जिघांसन्त पाण्डूना प्राविशन्बलम्
ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताश्च योधने ॥ ४
धनु शब्द महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवै
श्रुत्वा च निहत शल्य धर्मपुत्र च पीडितम् ५
मद्रराजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणा महारथै ।
आजगाम तत पार्थो गाण्डीव विक्षिपन्धनु
पूरयन् रथघोषेण दिश सर्वा महारथ ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥
सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वश ।
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च पञ्चाला सह सोमकै
युधिष्ठिर परीप्सन्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
ते समन्तात्परिवृता पाण्डवा पुरुषर्षभा ९
क्षोभयन्ति स्म ता सेना मकरा सागर यथा
वृक्षानिव महावाता कपयन्ति स्म तावकान्
पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाणा महानदी ।
अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूना ध्वजिनी तत
प्रस्कन्द्य सेना महती महात्मानो महारथा
बहवश्चुक्रुशुस्तत्र क स राजा युधिष्ठिर ॥
भ्रातरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केन च
धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वश १३
पञ्चालाश्च महावीर्या शिखण्डी च महारथ
एव तान् वादिन शूरान्द्रौपदेया महारथा ॥
अभ्यघ्नन् युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् ।
चक्रैर्विमथितै केचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजै
ते दृश्यन्तेऽपि समरे
तावका निहता परै ।
आलोक्य पाण्डवान् युद्धे
योधा राजन्समन्तत ॥ १६
वार्यमाणा ययुर्वेगात्पुत्रेण तव भारत ।
दुर्योधनश्च तान्वीरान्वारयामास सान्त्वयन्
न चास्य शासन केचित्तत्र चक्रुर्महारथा ।
ततो गान्धारराजस्य पुत्र शकुनिरब्रवीत् ॥
दुर्योधन महाराज वचन वचनक्षम ।
किं न सप्रेक्षमाणाना मद्राणा हन्यते बलम्
न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ।
सहितैश्चापि योद्धव्यमित्येष समय कृत २०
अथ कस्मात्परानेव घ्नतो मर्षयसे नृप ।
दुर्योधन उवाच ।
वार्यमाणा मया पूर्व नैते चक्रुर्वचो मम ॥ २१
एते विनिहता सर्वे
प्रस्कन्ना पाण्डुवाहिनीम् ।
शकुनिरुवाच ।
न भर्तु शासन वीरा
रणे कुर्वन्त्यमर्षिता ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

१८
शल्ये इति ॥ १ ॥ प्रस्कन्ना प्रपन्ना ॥ २२ ॥

अलं क्रोद्धमथैतेषां नाय काल उपेक्षितुम् ।
याम सर्वे च सम्भूय सवाजिरथकुञ्जरा २३
परित्रातु महेष्वासान्मद्रराजपदानुगान् ।
अन्योन्य परिरक्षामो यत्नेन महता नृप २४
एव सर्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिका ।
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तस्तदा राजा बलेन महता वृत २५
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्व निकृन्तत ॥ २६
इत्यासीत्तुमुल शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ।
पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् २७
सहितानभ्यवर्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ।
ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशांपते ॥
निहता प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगा ।
ततो न सम्प्रयातानां हता मद्रास्तरस्विन ॥
हृष्टा किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिता परे ।
उत्थितानि कबन्धानि समदृश्यन्त सर्वश ॥
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलम्
रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथै ॥ ३१
अश्वैर्निपतितैश्चैव सछन्नाऽभूद्वसुन्धरा ।
वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्ततस्तत ॥ ३२
अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ।
भग्नचक्रान् रथान् केचिद्हरस्तुरगा रणे ३३
रथार्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमु ।
तत्र तत्र व्यदृश्यन्त योक्त्रै श्लिष्टा स्म वाजिन
रथिन पतमानाश्च दृश्यन्ते स्म नरोत्तमा ।
गगनात्प्रच्युता सिद्धा पुण्यानामिव सक्षये
निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।
अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथा ॥
अभ्यवर्तन्त वेगेन
जयगृद्धा प्रहारिण ।
बाणशब्दरवान् कृत्वा
विमिश्राञ्शङ्खनि स्वनै ॥ ३७
अस्मास्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा प्रहारिण
शरासनानि धुन्वाना सिंहनादान्प्रचुक्रुशु
ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबल महत् ।
मद्रराज च समरे दृष्ट्वा शूर निपातितम् ३९
दुर्योधनबल सर्व पुनरासीत् पराङ्मुखम् ।
वध्यमान महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभि ।
दिशो भेजेऽथ सभ्रान्त भ्रामित दृढधन्विभि

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

सञ्जय उवाच ।
पातिते युधि दुर्धर्षे मद्रराजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन्
वणिजो नावि भिन्नाया
यथाऽगाधेऽप्लवेऽर्णवे ।
अपारे पारमिच्छन्तो
हते शूरे महात्मना ।
मद्रराजे महाराज
वित्रस्ता शरविक्षता ॥ २
अनाथा नाथमिच्छन्तो
मृगा सिंहार्दिता इव ।
वृषा यथा भग्नशृङ्गा
शीर्णदन्ता यथा गजा ॥ ३
मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिताऽजातशत्रुणा ।
न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे ४
आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये भूयो योधस्य कस्यचित्
भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत ॥ ५
यद्दुःख तव योधाना भय चासीद्विशांपते ।
तद्भय स च न शोको भूय एवाभ्यवर्तत ॥ ६
निराशाश्च जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ताश्च शितै शरै
मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन्भयात
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथा ॥ ८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

पातिते इति ॥ १ ॥

आरुह्य जवसपन्ना पादाता प्राद्रवस्तथा ।
द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपा प्रहारिण
सप्राद्रवन् हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठनोदिता ।
ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावका प्राद्रवन्दिश ॥१०
धावतश्चाप्यपश्याम
श्वसमानान् शराहतान् ।
तान्प्रभग्नान् द्रुतान्दृष्ट्वा
हतोत्साहान्पराजितान् ॥ ११
अभ्यवर्तन्त पञ्चाला पाण्डवाश्च जयैषिण ।
बाणशब्दरवाश्चापि सिंहनादाश्च पुष्कला ॥
शङ्खशब्दश्च शूराणा दारुण समपद्यत ।
दृष्ट्वा तु कौरव सैन्य भयत्रस्त प्रविद्रुतम् ॥
अन्योन्य समभाषन्त पञ्चाला पाण्डवै सह
अद्य राजा सत्यधृतिर्हतामित्रो युधिष्ठिर ॥
अद्य दुर्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिय ॥
अद्य श्रुत्वा हत पुत्र धृतराष्ट्रो जनेश्वर ॥१५
विह्वल पतितो भूमौ किल्बिष प्रतिपद्यताम्
अद्य जानातु कौन्तेय समर्थ सर्वधन्विनाम् ॥
अद्यात्मान च दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ।
अद्य क्षत्तुर्वच सत्य स्मरता ब्रुवतो हितम् ॥
अद्यप्रभृति पार्थ च प्रेष्यभूत इवाचरन् ।
विजानातु नृपो दु ख यत्प्राप्त पाण्डुनन्दनै ॥
अद्य कृष्णस्य माहात्म्य विजानातु महीपति
अद्यार्जुनधनुर्घोष घोर जानातु सयुगे ॥ १९
अस्त्राणा च बल सर्व बाह्वोश्च बलमाहवे ।
अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बल घोर महात्मन
हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणेवासुरे बले ।
यत्कृत भीमसेनेन दु शासनवधे तदा ॥ २१
नान्य कर्ताऽस्ति लोकेऽस्मि-
न्नृते भीमान्महाबलात् ।
अद्य श्रेष्ठस्य जानीता
पाण्डवस्य पराक्रमम् ॥ २२
मद्रराज हत श्रुत्वा देवैरपि सुदु सहम् ।
अद्य ज्ञास्यति सग्रामे माद्रीपुत्रौ सुदु सहौ ॥
निहते सौबले वीरे प्रवीरेषु च सर्वश ।
कथ जयो न तेषा स्याद्येषा योद्धा धनञ्जय
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
द्रौपद्यास्तनया पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥
शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिर
येषा च जगतीनाथो नाथ कृष्णो जनार्दन
कथ तेषा जयो न स्याद्येषा धर्मो व्यपाश्रय ।
भीष्म द्रोण च कर्ण च मद्रराजानमेव च ॥
तथान्यान्नृपतीन्वीराञ्शतशोऽथ सहस्रश ·
कोऽन्य शक्तो रणे जेतुमृते पार्थाद्युधिष्ठिरात्
यस्य नाथो हृषीकेश सदा सत्ययशोनिधिः
इत्येव वदमानास्ते हर्षेण महता युता ॥ २९
प्रभग्नास्तावकान्योधान्सदृष्ट्वा पृष्ठतोऽन्वयु
धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ ३०
माद्रीपुत्रौ च शकुनि सात्यकिश्च महारथ ॥
तान्प्रेक्ष्य द्रवत सर्वान् भीमसेनभयार्दितान्
दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीद्विजयाय च ।
मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ॥
जघने सर्वसैन्याना ममाश्वान्प्रतिपादय ।
जघने युध्यमान हि कौन्तेयो मा समन्ततः
नोत्सहेदभ्यतिक्रान्तु वेलामिव महोदधि ।
पश्य सैन्य महत्सूत पाडवै समभिद्रुतम् ३४
सैन्यरेणु समुद्धूत पश्यस्वैन समन्तत ।
सिंहनादाश्च बहुश शृणु घोरान् भयावहान्
तस्माद्याहि शनै सूत जघन परिपालय ।
मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ॥
पुनरावर्तते तूर्ण मामकं बलमोजसा ।
तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरार्यसदृश वच ॥
सारथिर्हेमसछन्नान् शनैरश्वानचोदयत् ।
गजाश्च रथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मान पदातय ॥
एकविंशतिसाहस्रा सयुगायावतस्थिरे ।
नानादेशसमुद्भूता नानानगरवासिन ॥ ३९
अवस्थितास्तदा योधा प्रार्थयन्तो महद्यशः
तेषामापतता तत्र सहृष्टाना परस्परम् ॥ ४०
समर्द सुमहाञ्जज्ञे घोररूपो भयानक ।
भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ॥
बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्यानवारयत् ।
भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातय ॥४२
प्रक्ष्वेड्यास्फोट्य सहृष्टा वीरलोक यियासव
आसाद्य भीमसेन तु सरब्धा युद्धदुर्मदा ॥
धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यामकथयन्कथाम् ।
परिवार्य रणे भीम निजघ्नुस्ते समन्तत ॥४४
स वध्यमान समरे पदातिगणसवृत ।
न चचाल तत स्थानान्मैनाक इव पर्वत ॥
ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।
निग्रहीतु प्रवृत्ता हि योधाश्चान्यानवारयन् ॥
अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितै ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्ण पदाति समवस्थित ॥

जातरूपप्रतिच्छन्ना प्रगृह्य महती गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तक
विप्रहीणरथाश्वास्तानवधीत्पुरुषर्षभ ।
एकविंशतिसाहस्रान्पदातीन्समपोथयत ॥४९
हत्वा तत्पुरुषानीक भीम सत्यपराक्रम ।
धृष्टद्युम्न पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ५०
पादाता निहता भूमौ शिश्यिरे रुधिरोक्षिता
सभग्ना इव वातेन कर्णिकारा सुपुष्पिता ॥
नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिण ।
नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागता
पताकाध्वजसछन्न पदातीना महद्बलम् ।
निकृत्त विबभौ रौद्र घोररूप भयावहम् ॥५३
युधिष्ठिरपुरोगाश्च सहसैन्या महारथा ।
अभ्यधावन्महात्मान पुत्र दुर्योधन तव ॥५४
ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासान्पराङ्मुखान्
नात्यवर्तन्त ते पुत्र वेलेव मकरालयम् ॥ ५५
तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेक सहिता पार्था न शेकुरतिवर्तितुम् ॥
नातिदूरापयात तु कृतबुद्धि पलायने ।
दुर्योधन स्वक सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ५७
न त देश प्रपश्यामि पृथिव्या पर्वतेषु च ।
यत्र यातान्न वा हन्यु पाण्डवा कि सृतेन व
अल्प च बलमेतेषा कृष्णौ च भृशविक्षतौ ॥
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुव नो विजयो भवेत
विप्रयातास्तु वो भिन्नान्
पाण्डवा कृतविप्रिया ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति
श्रेयान्न समरे वध ॥ ६०
शृण्वन्तु क्षत्रिया सर्वे यावन्तोऽत्र समागता
यदा शूर च भीरु च मारयत्यन्तक सदा ॥
को न मूढो न युध्येत पुरुष क्षत्रियो ध्रुवम्
श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थितम्
सुख साङ्ग्रामिको मृत्यु क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
मर्त्येनावश्यमर्तव्य गृहेष्वपि कदाचन ॥ ६३
युध्यत क्षत्रधर्मेण मृत्युरेष सनातन ।
हत्वेह सुखमाप्नोति हत प्रेत्य महत्फलम् ॥
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्था स्वर्गस्य कौरवा
अचिरेणैव ताँल्लोकान्हतो युद्धे समश्नुते ६५
श्रुत्वा तद्वचन तस्य पूजयित्वा च पार्थिवा
पुनरेवाभ्यवर्तन्त पाण्डवानाततायिन ॥ ६६
तानापतत एवाशु व्यूढानीका प्रहारिण ।
प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृद्धा प्रमन्यव ६७
धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
विश्रुत त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन् गाण्डिव धनु
माद्रीपुत्रौ च शकुनि सात्यकिश्च महाबल ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा यत्ता वै तावक बलम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०

सञ्जय उवाच ।
सन्निवृत्ते जनौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिप
अभ्यवर्तत सक्रुद्ध पाण्डवाना महद्बलम् ॥ १
आस्थाय सुमहानाग प्रभिन्न पर्वतोपमम् ।
दृप्तमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनम् ॥ २
योऽसौ महान्भद्रकुलप्रसूत
सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
सुकल्पित शास्त्रविनिश्चयज्ञै
सदोपवाह्य समरेषु राजन् ॥ ३
तमास्थितो राजवरो बभूव
यथोदयस्थ सविता क्षपान्ते ।
स तेन नागप्रवरेण राज
न्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समेतान् ॥ ४
सितै पृषत्कैर्विददार वेगै-
र्महेन्द्रवज्रप्रतिमै सुघोरै ।
तत शरान्वै सृजतो महारणे
योधाश्च राजन्नयतो यमालयम् ॥ ५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनविंशोऽध्याय ॥१९ ॥

२०

सन्निवृत्ते इति ॥१॥ पुरा पूर्वं वज्रधरस्य ऐरावणस्येव वामवस्य पुरा प्रथमे चमूविमर्द दैत्या अदैत्या देवाश्च यथा अन्तर न ददृशुस्तथा स्वे परे च अस्य शाल्वस्यान्तर न ददृशुरित्यन्वय । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ५ ॥

नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा
यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ।
ऐरावणस्थस्य चमूविमर्दे
दैत्याः पुरा वासवस्येव राजन् ॥ ६
ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयाश्च
तमेकनागं ददृशुः समन्तात् ।
सहस्रशो वै विचरन्तमेकं
यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ७
सद्राव्यमाणं तु बलं परेषां
परीतकल्पं विबभौ समन्ततः ।
नैवावतस्थे समरे भृशं भया-
द्विमृद्यमानं तु परस्परं तदा ॥ ८
ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः
सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
दिशश्चतस्रः सहसा विधाविता
गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ९
दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभग्नां
सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
अपूजयंस्ते तु नराधिपं तं
दध्मुश्च शङ्खान् शशिसंनिकाशान् ॥
श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां
हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।
सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां
पाञ्चालपुत्रो ममृषे न कोपात् ॥ ११
ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा
प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
जम्भो यथा शक्रसमागमे वै
नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ १२
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा
पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः ॥
तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं
वधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ॥ १३
स तं द्विपेन्द्रं सहसा पतन्त-
मविध्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः ।
कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भि-
र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १४
ततो परान्पञ्चशतान्महात्मा
नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे
तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ १५
तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं
विद्राव्यमाणं विनिवर्त्य शाल्वः ।
तोत्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं
पञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १६
दृष्ट्वा पतन्तं सहसा तु नागं
धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव ।
गदां प्रगृह्योग्रजवेन वीरो
भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १७
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं
साश्वं ससूतं सहसा विमृद्य ।
उत्क्षिप्य हस्तेन नदन् महाद्विपो
विपोथयामास वसुन्धरातले ॥ १८
पाञ्चालराजस्य सुतं च दृष्ट्वा
तदार्दितं नागवरेण तेन ।
तमभ्यधावत्सहसा जवेन
भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ १९
शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
तस्याभितो ह्यापततो गजस्य ।
स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै
चचाल तैर्वार्यमाणश्च संख्ये ॥ २०
ततः पृषत्कान् प्रववर्ष राजा
सूर्यो यथा रश्मिजालं समन्तात् ।
तैराशुगैर्वध्यमाना रथौघाः
प्रदुद्रुवुः सहितास्तत्र तत्र ॥ २१
ततः कर्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे
पाञ्चालपुत्रा नृप सृञ्जयाश्च ।
हाहाकारैर्नादयन्ति स्म युद्धे
द्विपं समन्ताद्रुरुधुर्नराग्र्याः ॥ २२
पाञ्चालपुत्रस्त्वरितस्तु शूरो
गदां प्रगृह्याचलशृङ्गकल्पाम् ।
ससम्भ्रमं भारतशत्रुघाती
जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २३
ततस्तु नागं धरणीधराभं
मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशम् ।
गदां समाविद्ध्य भृशं जघान
पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ २४
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य
मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
पपात नागो धरणीधराभः
क्षितिप्रकम्पाच्चलितो यथाऽद्रिः ॥२५

निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो
जहार भल्लेन शिर शितेन ॥ २६

हृतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन
पपात भूमौ सह नागराज्ञा ।
यथाऽद्रिशृङ्ग सुमहत्प्रणुन्न
वज्रेण देवाधिपचोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शाल्ववधे
विंशतितमोऽध्याय ॥ २० ॥

२१

सञ्जय उवाच ।
तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समिति शोभने
तवाभज्यद्बल वेगाद्वातेनेव महाद्रुम ॥ १
तत प्रभग्न बल दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथ ।
दधार समरे शूर शत्रुसैन्य महाबल ॥ २
सन्निवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपम स्थिर राजन् कीर्यमाण शरैर्युधि ३
तत प्रववृते युद्ध कुरूणा पाण्डवै सह ।
निवृत्ताना महाराज मृत्यु कृत्वा निवर्तनम्
तत्राश्चर्यमभूद्युद्ध सात्वतस्य परै सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेना दुरासदाम् ५
तेषामन्योन्यसुहृदा कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनाद प्रहृष्टाना दिविस्पृक् सुमहानभूत
तेन शब्देन वित्रस्ता पञ्चालान् भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकि ॥ ७
स समासाद्य राजान क्षेमधूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८
तमायान्त महाबाहुं प्रवपन्त शिताञ्शरान् ।
जवेनाभ्यपतद्धीमान्हार्दिक्य शिनिपुङ्गवम्
सात्वतौ च महावीर्यौ धन्विनौ रथिना वरौ
अन्योन्यमभिधावेता शस्त्रप्रवरधारिणौ १०
पाण्डवा सहपञ्चाला योधाश्चान्ये नृपोत्तमा
प्रेक्षका समपद्यन्त तयोर्घोरे समागमे ॥ ११
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
अभिजघ्नतुरन्योन्य प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२
चरन्तौ विविधान्मार्गान्
हार्दिक्यशिनिपुङ्गवौ ।
मुहुरन्तर्दधाते तौ
बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३
चापवेगबलोद्भूतान्मार्गणान् वृष्णिसिंहयो ।
आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥
तमेक सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मज ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् १५
स दीर्घबाहु सक्रुद्धस्तोत्रार्दित इव द्विप ।
अष्टभि कृतवर्माणमविध्यत्परमेषुभि ॥ १६
तत पूर्णायतोत्सृष्टै कृतवर्मा शिलाशितै ।
सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥
निकृत्त तद्धनु श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गव ।
अन्यदादत्त वेगेन शैनेय सशर धनु ॥ १८
तदादाय धनु श्रेष्ठ वरिष्ठ सर्वधन्विनाम् ।
आरोप्य च धनु शीघ्र महावीर्यो महाबल
अमृष्यमाणो धनुषश्छेदन कृतवर्मणा ।
कुपितोऽतिरथ शीघ्र कृतवर्माणमभ्ययात् २०
तत सुनिशितैर्बाणैर्दशभि शिनिपुङ्गव ।
जघान सूत चाश्वाश्च ध्वज च कृतवर्मण २१
ततो राजन्महेष्वास कृतवर्मा महारथ ।
हताश्वसूत संप्रेक्ष्य रथ हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
रोषेण महताऽऽविष्ट शूलमुद्यम्य मारिष ।
चिक्षेप भुजवेगेन जिघासु शिनिपुङ्गवम् २३
तच्छूल सात्वतो ह्याजौ
निर्भिद्य निशितै शरै ।
चूर्णित पातयामास
मोहयन्निव माधवम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
विंशतितमोऽध्याय ॥ २० ॥

२१

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ सात्वत कृतवर्माणम् ॥ ३ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन हृद्येन समताडयत् ।
युयुधे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ॥ २५
कृतवर्मा कृतस्तेन धरणीमन्वपद्यत ।
तस्मिन्सात्यकिना वीरे द्वैरथे विरथीकृते २६
समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ।
पुत्रस्य तव चात्यर्थं विषादः समजायत २७
हतसूते हताश्वे तु विरथे कृतवर्मणि ।
हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमरिन्दम ॥ २८
अभ्यधावत्कृपो राज-
न्जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ।
तमारोप्य रथोपस्थे
मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
अपोवाह महाबाहु तूर्णमायोधनादपि ।
शैनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्मणि ॥ ३०
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ।
तत्परे नान्वबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ३१
तावकाः प्रद्रुता राजन्दुर्योधनमृते नृपम् ।
दुर्योधनस्तु सम्प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ॥
जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वांश्चैको न्यवारयत् ।
पाण्डूंश्च सर्वान्संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥
शिखण्डिनं द्रौपदेयान्पञ्चालानां च ये गणाः
केकयान्सोमकांश्चैव सृञ्जयांश्चैव मारिष ३४
असम्भ्रमं दुराधर्षः शितैर्बाणैरवाकिरत् ।
अतिष्ठदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ॥ ३५
यथा यज्ञे महानग्निर्मन्त्रपूतः प्रकाशवान् ।
तथा दुर्योधनो राजा सङ्ग्रामे सर्वतोऽभवत्
तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे ।
अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्यः समपद्यत ३७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सात्यकिकृतवर्मयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सञ्जय उवाच ।
पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
दुरुत्सहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् १
तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
परांश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् २
न च सोऽस्ति पुमान्कश्चि-
त्पाण्डवानां बलार्णवे ।
हयो गजो रथो वापि
यः स्याद्बाणैरविक्षतः ॥ ३
यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशांपते ।
स स बाणैश्चितोऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ४
यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन वाहिनी ।
प्रत्यदृश्यत सञ्छन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ५
बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ६
तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एको दुर्योधनो ह्यासीत्पुमानिति मतिर्मम ७
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।
यदेकं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त भारत ८
युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ ।
भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ९
नकुलं च चतुःषष्ट्या
धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च
त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् ॥ १०
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सहदेवस्य मारिष ।
तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥
अभ्यद्रवत राजानं प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
ततो दुर्योधनं सङ्ख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥
नकुलस्तु ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥
सात्यकिश्चैव राजानं शरेणानतपर्वणा ।
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ॥
अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्पयन् ।
समन्तात्कीर्यमाणस्तु बाणसङ्घैर्महात्मभिः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

पुत्र इति ॥ १ ॥

न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यत ।
लाघव सौष्ठव चापि वीर्यं चापि महात्मन ॥
अतिसर्वाणि भूतानि दृष्ट्वा सर्वमानवा ।
धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु स्वल्पमन्तरम्
अपश्यमाना राजान पर्यवर्तन्त दशिता ।
तेषामापतता घोरस्तुमुल समपद्यत । १८
क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वन
समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् १९
प्रत्युद्ययुर्महेष्वासा पाण्डवानाततायिन ।
भीमसेन रणे क्रुद्धो द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥२०
नानाबाणैर्महाराज प्रमुक्तै सर्वतोदिशम् ।
नाज्ञायन्त रणे वीरा न दिश प्रदिश कुत
तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दु सहौ ।
घोररूपमयुध्येता कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २२
त्रासयन्तौ दिश सर्वा ज्याक्षेपकठिनत्वचौ
शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ॥२३
तस्याश्वाश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो विभो
नाद चकार बलवत्सर्वसैन्यानि कोपयन् २४
एतस्मिन्नन्तरे वीर राजानमपराजितम् ।
अपोवाह रथेनाजौ सहदेव प्रतापवान् ॥२५
अथान्य रथमास्थाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
शकुनि नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभि·
ननाद च महानाद प्रवर सर्वधन्विनाम् ।
तद्युमद्धभवच्चित्र घोररूप च मारिष ॥ २७
प्रेक्षता प्रीतिजनन सिद्धचारणसेवितम् ।
उलूकस्तु महेष्वास नकुल युद्धदुर्मदम् ॥ २८
अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षै समन्तत ।
तथैव नकुल शूर सौबलस्य सुत रणे ॥ २९
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ।
तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ॥ ३०
योधयन्तावपश्येता कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
तथैव कृतवर्माण शैनेय शत्रुतापन ॥ ३१
योधयञ्शुशुभे राजन्बलिं शक्र इवाहवे ।
दुर्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य सयुगे ३२
अथैन छिन्नधन्वान विव्याध निशितै शरै ।
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ॥ ३३
राजान योधयामास पश्यता सर्वधन्विनाम्।
तयोर्युद्ध महच्चासीत्सग्रामे भरतर्षभ ॥ ३४
प्रभिन्नयोर्यथासक्तं मत्तयोर्वरहस्तिनो ।
गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ३५
विव्याध बहुभि शूर शरै सन्नतपर्वभि ।
तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिन ॥ ३६
घोररूपमसवार्य निर्मर्यादमवर्तत ।
ते च सपीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम्।
स च तान्प्रति सरब्ध प्रत्ययोधयदाहवे ।
एव चित्रमभूद्युद्ध तस्य तै सह भारत ॥ ३८
उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो
नराश्चैव नरै सार्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा
हया हयै समासक्ता रथिनो रथिभि सह ।
सकुल चाभवद्भूयो घोररूप विशापते ॥ ४०
इद चित्रमिद घोरमिद रौद्रमिति प्रभो ।
युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च
ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमा ।
व्यनदश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ॥ ४२
तेषा पत्रसमुद्भूत रजस्तीव्रमदृश्यत ।
वातेन चोद्धत राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभि
रथनेमिसमुद्भूत नि श्वासैश्चापि दन्तिनाम् ।
रज सध्याभ्रकलिल दिवाकरपथ ययौ ॥ ४४
रजसा तेन सपृक्तो भास्करो निष्प्रभ कृत ।
सछादिताऽभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथा ॥
मुहूर्तादिव सवृत्त नीरजस्क समन्तत ।
वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ॥४६
उपाशाम्यत्ततस्तीव्र तद्रजो घोरदर्शनम् ।
ततोऽपश्यमह भूयो द्वन्द्वयुद्धानि भारत ॥४७
यथाप्राण यथाश्रेष्ठ मध्याह्ने वै सुदारुणम् ।
वर्मणा तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वला प्रभा
शब्दश्च तुमुल सख्ये शराणा पतताममभूत् ।
महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

२३

सञ्जय उवाच ।
वर्तमाने तदा युद्धे घोररूपे भयानके ।
अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
तांस्तु यत्नेन महता संनिवार्य महारथान् ।
पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीम्
निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैषिणः ।
संनिवृत्तेषु तेष्वेव युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३
तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ।
परेषां तव सैन्ये वा नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः
अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम् ।
तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ५
ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
जिगीषमाणः संग्रामे धार्तराष्ट्रान्सराजकान्
त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा
रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वा-
न्नाराचैः कृतवर्मणः ॥ ७
अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम्
अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम्
ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान् रणे ।
प्रैषयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९
ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति १०
ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ११
ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथा कृतम् ।
नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः
रथैरश्ववरैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः ।
आजग्मुरथ रक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् १३
ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः
पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः १४
रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायिनाम् ।
पाण्डवाः सह पञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन्१५
तत्र युद्धं महच्चासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
न च तत्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् १६
वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।
वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु ॥ १७
विनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्यैश्च पूरितैः ।
उत्कृष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितैश्चैव धन्विनाम्
अतिप्रवृत्ते युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।
धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १९
संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा २०
निर्मर्यादे महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः
चचाल शब्दं कुर्वाणा
सपर्वतवना मही ।
सदण्डाः सोल्मुका राजन्
कीर्यमाणाः समन्ततः ॥ २२
उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलम् ।
विष्वग्वाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ॥
अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुं चास्पृशन्भृशम् ।
एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान्
पुनर्युद्धाय संयत्ताः क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः ।
रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ २५
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
युद्ध्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान्
ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्त परे तथा २७
अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् २८
ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराङ्मुखम् २९
गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ३०
अनीकं दशसाहस्र-
मश्वानां भरतर्षभ ।
आसीद्गान्धारराजस्य
विशालप्रासयोधिनाम् ॥ ३१
बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः ३२

२३
वर्तमाने इति ॥ १ ॥

तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाण समन्तत ।
अभज्यत महाराज पाण्डूना सुमहद्बलम् ३३
ततो युधिष्ठिर प्रेक्ष्य भग्न स्वबलमन्तिकात्।
अभ्यनादयदव्यग्र सहदेव महाबलम् ॥ ३४
असौ सुबलपुत्रो नो जघन पीड्य दंशित ।
सैन्यानि सूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम्
गच्छ त्व द्रौपदेयैश्च शकुनि सौबल जहि ।
रथानीकमह वक्ष्ये पञ्चालसहितोऽनघ ३६
गच्छन्तु कुञ्जरा सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
पादाताश्च त्रिसाहस्रा शकुनि तैर्वृतो जहि
ततो गजा सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिता
पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ३८
पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वश ।
रणे ह्यभ्यद्रवस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३९
ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान्
जघान पृष्ठत सेना जयगृद्ध्र प्रतापवान् ४०
अश्वारोहास्तु सरब्धा
पाण्डवाना तरस्विनाम् ।
प्राविशन्सौबलानीक-
मभ्यतिक्रम्य तान् रथान् ॥ ४१
ते तत्र सादिन शूरा सौबलस्य महद्बलम् ।
रणमध्ये व्यतिष्ठन्त शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४२
तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितम् ।
प्रावर्तत महद्युद्ध राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४३
उपारमन्त ज्याशब्दा प्रेक्षका रथिनोऽभवन्
न हि स्वेषा परेषा वा विशेष प्रत्यदृश्यत
शूरबाहुविसृष्टाना शक्तीना भरतर्षभ ।
ज्योतिषामिव सपातमपश्यन्कुरुपाण्डवा
ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशापते ।
सपतन्तीभिराकाशमावृत बह्वशोभत ॥ ४६
प्रासाना पतता राजन् रूपमासीत्समन्तत
शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४७
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तृभि ।
हया परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रश ॥
अन्योन्य परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
आविक्षता स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिर मुखै
ततोऽभवत्तमो घोर सैन्येन रजसा वृते ।
तानपाक्रमतोऽद्राक्ष तस्माद्देशादरिन्दम ५०
अश्वान् राजन्मनुष्याश्च रजसा सवृते सति ।
भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिर बहु ५१
केशाकेशि समालग्ना न शेकुश्चेष्टितु नरा ।
अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबला ॥
मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् ।
अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासव ५३
भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिण ।
तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषा शूरमानिन ५४
रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरवकृष्टशिरोरुहै ।
व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रश ५५
दूर न शक्य तत्रासीद्गन्तुमश्वेन केनचित् ।
साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५६
रुधिरोक्षितसन्नाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधै ।
नानाप्रहरणैर्घोरै परस्परवधैषिभि ॥ ५७
सुसन्निकृष्टे सग्रामे हतभूयिष्ठसैनिके ।
स मुहूर्त ततो युद्ध्वा सौबलोऽथ विशापते
षट्साहस्रैर्हयै शिष्टैरपायाच्छकुनिस्तत ।
तथैव पाण्डवानीक रुधिरेण समुक्षितम् ५९
षट्साहस्रैर्हयै शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ।
अश्वारोहाश्च पाण्डूनामब्रुवन् रुधिरोक्षिता
सुसन्निकृष्टे सग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविता ।
न हि शक्य रथैर्योद्धु कुत एव महागजै ६१
रथानेव रथा यान्तु कुञ्जरा कुञ्जरानपि ।
प्रतियातो हि शकुनि स्वमनीकमवस्थित ॥
न पुन सौबलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति
ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपा ६३
प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथ ।
सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेघे समुत्थिते ॥
एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिर ।
ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनि सौबल पुन ॥ ६५
पार्श्वतोऽभ्यहनत्क्रुद्धो
धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ।
तत्पुनस्तुमुल युद्ध
प्राणास्त्यक्त्वाऽभ्यवर्तत ॥ ६६
तावकाना परेषा च परस्परवधैषिणाम् ।
ते चान्योन्यमवैक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ॥
योधा पर्यपतन् राजन् शतशोऽथ सहस्रश
असिभिश्छिद्यमानाना शिरसा लोकसक्षये
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दस्तालाना पततामिव ।
विमुक्ताना शरीराणा छिन्नाना पतता भुवि
सायुधाना च बाहूनामूरूणा च विशापते ।
आसीत्कटकटाशब्द सुमहाँल्लोमहर्षण ७०
निघ्नन्तो निशितै शस्त्रैर्भ्रातॄन्पुत्रान्सखीनपि
योधा परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगा ॥

अन्योन्य प्रतिसरब्धा समासाद्य परस्परम्
अह पूर्वमह पूर्वमिति निघ्नन्सहस्रश ॥ ७२
सघातेनासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभि ।
हया परिपतान्ति स्म शतशोऽथ सहस्रश ॥
स्फुरता प्रतिविष्टानामश्वाना शीघ्रगामिनाम्
स्तनता च मनुष्याणा सन्नद्धाना विशापते ॥
शक्त्यृष्टिप्रासशब्दश्च तुमुल समपद्यत ।
भिन्दता परमर्माणि राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥
श्रमाभिभूता सरब्धा श्रान्तवाहा पिपासव
विक्षताश्च शितै शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तावका ॥
मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतस ।
जघ्नु परान्स्वकाश्चैव प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान्
बहवश्च गतप्राणा क्षत्रिया जयगृद्धिन ।
भूमावभ्यपतन् राजन् शरवृष्टिभिरावृता ॥
वृक-गृध्र-शृगालाना तुमुले मोदनेऽहनि ।
आसीद्बलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यत ७९
नराश्वकायै सछन्ना भूमिरासीद्विशापते ।
रुधिरोदकचित्रा च भीरूणा भयवर्धिनी ८०
असिभि पट्टिशै शूलैस्तक्षमाणा पुन पुन
तावका पाण्डवेयाश्च न न्यवर्तन्त भारत८१
प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।
योधा परिपतान्ति स्म वमन्तो रुधिर व्रणैः
शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्ध स्म प्रदृश्यते ।
उद्यम्य च शित खड्ग रुधिरेण परिप्लुतम् ८३
तथोत्थितेषु बहुषु कबन्धेषु नराधिप ।
तथा रुधिरगन्धेन योधा कश्मलमाविशन्
मन्दीभूते तत शब्दे पाण्डवाना महद्बलम् ।
अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तन सौबल ॥ ८५
ततोऽभ्यधावस्त्वरिता पाण्डवा जयगृद्धिन
पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधा ८६
कोष्ठकीकृत्य चाप्येन परिक्षिप्य च सर्वश·
शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपार तितीर्षव ॥ ८७
त्वदीयास्तास्तु सप्रेक्ष्य सर्वत समभिद्रुतान्
रथाश्वपत्तिद्विरदा पाण्डवानभिदुद्रुवु ८८
केचित्पदातय पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम् ।
निजघ्नु समरे शूरा क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन्
रथेभ्यो रथिन पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिन ।
विमानेभ्यो दिवो भ्रष्टा सिद्धा पुण्यक्षयादिव
एवमन्योन्यमायत्ता योधा जग्मुर्महाहवे ।
पितॄन् भ्रातॄन्वयस्याश्च पुत्रानपि तथा परे ९१
एवमासीदमर्याद युद्ध भरतसत्तम ।
प्रासासिबाणकलिल वर्तमाने सुदारुणे ९२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४

सञ्जय उवाच ।
तस्मिञ्शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले
अश्वै सप्तशतै शिष्टैरुपावर्तत सौबल ॥ १
स यात्वा वाहिनी तूर्णमब्रवीत्त्वरयन्युधि ।
युद्ध्यध्वमिति सहृष्टा पुन पुनररिंदमा २
अपृच्छत्क्षत्रियास्तत्र क नु राजा महाबल ।
शकुनेस्तद्वच श्रुत्वा तमूचुर्भरतर्षभ ॥ ३
असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महाबल ।
यत्रैतत्सुमहच्छत्र पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ ४
यत्र ते सतनुत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दशिता ।
यत्रैष तुमुल शब्द पर्जन्यनिनदोपम ॥ ५
तत्र गच्छ द्रुत राजस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम्
एवमुक्तस्तु तैर्योधै शकुनि सौबलस्तदा ॥६
प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप ।
सर्वत सवृतो वीरै समरे चित्रयोधिभि ७
ततो दुर्योधन दृष्ट्वा रथानीके व्यवस्थितम् ।
स रथास्तावकान्सर्वान्हर्षयञ्शकुनिस्तत ८
दुर्योधनमिद वाक्य हृष्टरूपो विशापते ।
कृतकार्यमिवात्मान मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ९
जहि राजन् रथानीकमश्वा सर्वे जिता मया
नात्यक्त्वा जीवित सख्ये शक्यो जेतु युधिष्ठिरः
हते तस्मिन् रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते
गजानेतान्हनिष्याम पदातींश्चेतरास्तथा ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४
तस्मिन्निति ॥ १ ॥

श्रुत्वा तु वचन तस्य तावका जयगृद्धिन ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा पाण्डवानामनीकिनीम्
सर्वे विवृततूणीरा प्रगृहीतशरासना ।
शरासनानि धुन्वाना सिंहनादान्प्रणेदिरे ॥
ततो ज्यातलनिर्घोष पुनरासीद्विशापते ।
प्रादुरासीच्छराणा च सुमुक्ताना सुदारुण ॥
तान्समीपगतान्दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥ १६
चोदयाश्वानसंभ्रान्त प्रविशैतद्बलार्णवम् ।
अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणा निशितै शरै ॥
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महत समासाद्य परस्परम् १७
अनतकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषा महात्मनाम्
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य दैव यथाविधम् १८
समुद्रकल्प च बल धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मानासाद्य सजात गोष्पदोपममच्युत १९
हते भीष्मे तु सदध्याच्छिव स्यादिह माधव
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्र सुबालिश
उक्त भीष्मेण यद्वाक्य हित तथ्य च माधव ।
तच्चापि नासौ कृतवान्वीतबुद्धि सुयोधन ॥
तस्मिंस्तु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले ।
न जाने कारण किं तु येन युद्धमवर्तत ॥ २२
मूढास्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान्
पतिते शान्तनो पुत्रे येऽकार्षु सयुग पुन ॥
अनन्तर च निहते द्रोणे ब्रह्मविदा वरे ।
राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम्
अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते
सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसम् ॥२५
श्रुतायुषि हते वीरे जलसन्धे च पौरवे ।
श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
भूरिश्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनार्दन ।
आवन्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
बाह्लिके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदारुणे ।
दु शासने च निहते नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
दृष्ट्वा विनिहताञ्शूरान् पृथङ्माण्डलिकान्नृपान्
बलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम्॥३०
अक्षौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेननिपातितान्
मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशस
को नु राजकुले जात कौरवेयो विशेषत ।
निरर्थक महद्वैर कुर्यादन्य सुयोधनात् ॥३२

गुणतोऽभ्यधिकाञ्ज्ञात्वा
बलत शौर्यतोऽपि वा ।
अमूढ को नु युध्येत
जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३३

यन्न तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हित वच
प्रशमे पाण्डवै सार्धं सोऽन्यस्य शृणुयात्कथ
येन शान्तनवो वीरो द्रोणो विदुर एव च ।
प्रत्याख्याता शमस्यार्थे किं नु तस्याद्य भेषज
मौर्ख्याद्येन पिता वृद्ध प्रत्याख्यातो जनार्दन
तथा माता हित वाक्य भाषमाणा हितैषिणी
प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्वदन्
कुलान्तकरणो व्यक्त जात एष जनार्दन ॥
तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशापते ।
नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत
उक्तोऽह बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।
न जीवन्दास्यते भाग धार्तराष्ट्रस्तु मानद ॥
यावत्प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।
तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पापकम् ॥
न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
इत्यब्रवीत्सदा मा हि विदुर सत्यदर्शन ॥
तत् सर्वमद्य जानामि व्यवसाय दुरात्मन ।
यदुक्त वचन तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४२
यो हि श्रुत्वा वच पथ्य जामदग्न्याद्यथातथ
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्ध्रुव नाशमुखे स्थित ॥
उक्त हि बहुश सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
एन प्राप्य दुरात्मान क्षय क्षत्र गमिष्यति ॥
तदिद वचन तेषा निरुक्त वै जनार्दन ।
क्षय याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम्

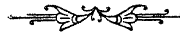
सोऽद्य सर्वान् रणे योधान्
निहनिष्यामि माधव ।
क्षत्रियेषु हतेष्वाशु
शून्ये च शिबिरे कृते ॥ ४६

वधाय चात्मनोऽस्माभि सयुग रोचयिष्यति
तदन्त हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ॥ ४७
एव पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मन ४८

पापक प्रचरिष्यति आचरिष्यति धार्तराष्ट्र इति शेष ॥ ४० ॥

तस्माद्याहि चमू वीर यावद्धन्मि शितै शरै
दुर्योधन महाबाहो वाहिनी चास्य सयुगे ॥
क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
हत्वैतद्दुर्बल सैन्य धार्तराष्ट्रस्य पश्यत ॥ ५०
सञ्जय उवाच ।
अभीषुहस्तो दाशार्हस्तथोक्त सव्यसाचिना
तद्बलौघममित्राणामभीत प्राविशद्बलात ॥
कुन्तखड्गशरैर्घोर शक्तिकण्टकसकुलम् ।
गदापरिघपन्थान रथनागमहाद्रुमम् ॥ ५२
हयपत्तिलताकीर्ण गाहमानो महायशा ।
व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥
ते हया पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिता ॥
तत प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परतप ।
किरञ्शरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधारा घनो यथा
प्रादुरासीन्महाञ्शब्द शराणा नतपर्वणाम्
इषुभिश्छाद्यमानाना समरे सव्यसाचिना ॥
असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघा प्रापतन् भुवि ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिता शरा
नरान्नागान्समाहत्य हयांश्चापि विशापते ।
अपतन्त रणे बाणा पतगा इव घोषिण ॥
आसीत्सर्वमवच्छन्न गाण्डीवप्रेषितै शरै ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा
सर्वमासीज्जगत्पूर्ण पार्थनामाङ्कितै शरै ।
रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतै कर्मारपरिमार्जितै ॥६०
ते दह्यमाना पार्थेन पावकेनेव कुञ्जरा ।
पार्थ न प्रजहुर्घोरा वध्यमाना शितै शरै।
शरचापधर पार्थ प्रज्वलन्निव भास्कर ।
ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन्॥६२
यथा वनान्ते वनपैर्विसृष्ट
कक्ष दहेत्कृष्णगति सुघोष ।
भूरिद्रुम शुष्कलतावितान
भृश समृद्धो ज्वलन प्रतापी ॥ ६३
एव स नाराचगणप्रतापी
शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजा ।
ददाह सर्वा तव पुत्रसेना
ममृष्यमाणस्तरसा तरस्वी ॥ ६४
तस्यैषव प्राणहरा सुमुक्ता
नासज्जन्वै वर्मसु रुक्मपुङ्खा ।
न च द्वितीय प्रमुमोच बाण
नरे हये वा परमद्विपे वा ॥ ६५
अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणै-
र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।
स एव एकस्तव पुत्रस्य सेना
जघान दैत्यानिव वज्रपाणि ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सकुलयुद्धे
चतुर्विंशोऽध्याय ॥२४॥

२५

सञ्जय उवाच ।
पश्यता यतमानाना शूराणामनिवर्तिनाम्
सकल्पमकरोन्मोघ गाण्डीवेन धनञ्जय ॥ १
इन्द्राशनिसमस्पर्शानविषह्यान्महौजस ।
विसृजन् दृश्यते बाणान्धारा मुञ्चन्निवाम्बुद
तत्सैन्य भरतश्रेष्ठ वध्यमान किरीटिना ।
सप्रदुद्राव सग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यत ॥ ३
पितॄन् भ्रातॄन्परित्यज्य वयस्यानपि चापरे ।
हतधुर्या रथा केचिद्धतसूतास्तथा परे ॥ ४
भग्नाक्षयुगचक्रेषा केचिदासन्विशापते ।
अन्येषा सायका क्षीणास्तथान्ये बाणपीडिता:
अक्षता युगपत्केचित्प्राद्रवन् भयपीडिता ।
केचित्पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठबान्धवा. ॥ ६
विचुक्रुशु पितॄस्त्वन्ये सहायानपरे पुन ।
बान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातॄन्सबन्धिनस्तथा ॥

ति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
तुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

२५
पश्यतामिति ॥ १ ॥

दुद्रुवु केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशांपते ।
बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथा ॥
नि श्वसन्ति स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नरा
तानन्ये रथमारोप्य ह्याश्वास्य च मुहूर्तकम्
विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे।
तानपास्य गता केचित्पुनरेव युयुत्सव ॥१०
कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदा ।
पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वास्य च वाहनम् ॥
वर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम
समाश्वास्यापरे भ्रातॄन्निक्षिप्य शिबिरेऽपि च
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ।
सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथा मुख्यं विशांपते
आप्लुत्य पाण्डवानीकं
पुनर्युद्धमरोचयन् ।
ते शूरा किंकिणीजालै
समाच्छन्ना बभासिरे ॥ १४
त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवा ।
आगम्य सहसा केचिद्रथै स्वर्णविभूषितै ॥
पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ।
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्य शिखण्डी च महारथ
नाकुलिस्तु शतानीको रथानीकमयोधयन् ।
पाञ्चाल्यस्तु तत क्रुद्ध सैन्येन महता वृत
अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तावकान्हन्तुमुद्यत ।
ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ॥
बाणसंघाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ।
धृष्टद्युम्नस्ततो राजस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १९
नाराचैरर्धनाराचैर्बहुभि क्षिप्रकारिभि ।
वत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिमार्जितै ॥२०
अश्वांश्च चतुरो हत्वा बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रार्दित इव द्विप
तस्याश्वांश्चतुरो बाणै प्रेषयामास मृत्यवे ।
सारथेश्चास्य भल्लेन शिर कायादपाहरत् ॥
ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिन ।
अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिन्दम ॥ २३
दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबल ।
तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबल ॥ २४
ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपा ।
पाण्डवान् रथिन सर्वान्समन्तात्पर्यवारयन्
ते वृता समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
अशोभन्त महाराज ग्रहा व्याप्ता घनैरिव ॥
ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुज ।
विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्व कृष्णसारथि ॥
तै समतात्परिवृत कुञ्जरै पर्वतोपमै ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमयोधयत् ॥
तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च निर्भिन्नान्सव्यसाचिना
भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपम ।
करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्बली ॥ ३०
अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तक ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ॥ ३१
वित्रेसुस्तावका सैन्या शकृन्मूत्रे च सुस्रुवु ।
आविग्नं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ ३२
गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान् रजस्वलान् ।
धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥३३
प्राद्रवन्कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहता ।
पेतुरार्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रय ॥ ३४
प्रभिन्नकुम्भांस्तु बहून्द्रवमाणानितस्तत ।
पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिका ॥
युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
गार्ध्रपत्रै शितैर्बाणैर्निन्युर्वै यमसादनम् ॥
धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ३७
दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरै परिवारितान्
धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् ॥३८
पुत्र पञ्चालराजस्य जिघांसु कुञ्जरान् ययौ
अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ॥ ३९
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वत ।
अपृच्छन्क्षत्रियास्तत्र क्व नु दुर्योधनो गत ॥
ते पश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथा ॥ ४१
विवर्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ।
आहु केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबल ॥
हित्वा पञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ।
अपरे त्वब्रुवस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षता ॥४३
दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
युद्ध्यध्वं सहिता सर्वे किं वो राजा करिष्यति
ते क्षत्रिया क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहना ।
शरै संपीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमथाब्रुवन् ॥
इदं सर्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिता ।
एते सर्वे गजान्हत्वा उपयान्ति स्म पाण्डवा
श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबल ।
भित्त्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम्

कृपश्च कृतवर्मा च प्रययौ यत्र सौबल ।
रथानीक परित्यज्य शूरा सुदृढधन्विन ॥
ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
आययु पाण्डवा राजन्विनिघ्नत स्म तावकम्
दृष्ट्वा तु तानापतत सम्प्रहृष्टान्महारथान् ।
पराक्रान्तास्ततो वीरा निराशा जीविते तदा
विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावक बलम् ।
परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानह परिवारितान् ॥
राजन्बलेन द्व्यगेन त्यक्त्वा जीवितमात्मन
आत्मना पञ्चमोऽयुध्य पाञ्चालस्य बलेन ह
तस्मिन्देशे व्यवस्थाय यत्र शारद्वत स्थित ।
सम्प्रद्रुता वय पञ्च किरीटिशरपीडिता ५३
धृष्टद्युम्न महारौद्र तत्र नाभूद्रणो महान् ।
जितास्तेन वय सर्वे व्यपयाम रणात्तत ५४
अथापश्य सात्यकिं तमुपायान्त महारथम् ।
रथैश्चतु शतैर्वीरो मामभ्यद्रवदाहवे ॥ ५५
धृष्टद्युम्नादह मुक्त कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनात् ।
पतितो माधवानीक दुष्कृती नरक यथा ५६
तत्र युद्धमभूद्घोर मुहूर्तमतिदारुणम् ।
सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम्
जीवग्राहमगृह्णान्मा मूर्छितं पतित भुवि ।
ततो मुहूर्तादिव तद्गजानीकमवध्यत ॥ ५८
गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ।
अभिपिष्टैर्महानागै समन्तात्पर्वतोपमै ॥५९
नातिप्रसिद्धैव गति पाण्डवानामजायत ।
रथमार्ग ततश्चक्रे भीमसेनो महाबल ॥ ६०
पाण्डवाना महाराज व्यपाकर्षन्महागजान्
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वत ॥
अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिन्दमम् ।
राजान मृगयामासुस्तव पुत्र महारथम् ६२
परित्यज्य च पाञ्चाल्य प्रयाता यत्र सौबल
राज्ञो दर्शनसविग्ना वर्तमाने जनक्षये ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनापयाने
पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

२६

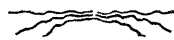
सञ्जय उवाच ।
गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन सयुगे ॥ १
चरन्त च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमम् ।
दण्डहस्त यथा क्रुद्धमन्तक प्राणहारिणम् २
समेत्य समरे राजन् हतशेषा सुतास्तव ।
अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ॥ ३
सोदर्या सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन्
दुर्मर्षण श्रुतान्तश्च जैत्रो भूरिबलो रवि ४
जयत्सेन सुजातश्च तथा दुर्विषहोऽरिहा ।
दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च ॥ ५
श्रुतर्वा च महाबाहु सर्वे युद्धविशारदा ।
इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्रा समन्तत ६
भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधु सर्वतोदिशम् ।
ततो भीमो महाराज स्वरथ पुनरास्थित ७
मुमोच निशितान्बाणान्पुत्राणा तव मर्मसु ।
ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ॥ ८
भीमसेनमुपासेदु प्रवणादिव कुञ्जरम् ।
तत क्रुद्धो रणे भीम शिरो दुर्मर्षणस्य ह ९
क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ।
ततोऽपरेण भल्लेन सर्वावरणभेदिना ॥ १०
श्रुतान्तमवधीद्भीमस्तव पुत्र महारथ ।
जयत्सेन ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव
पातयामास कौरव्य रथोपस्थादरिन्दम ।
स पपात रथाद्राजन् भूमौ तूर्णं ममार च १२
श्रुतर्वा तु ततो भीम क्रुद्धो विव्याध मारिष
शतेन गृध्रवाजाना शराणा नतपर्वणाम् १३
तत क्रुद्धो रणे भीमो जैत्र भूरिबल रविम् ।
त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्छद्विषाग्निप्रतिमै शरै १४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

२६
गजानीके इति ॥ १ ॥

ते हता न्यपतन् भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथा
वसन्ते पुष्पशबला निकृत्ता इव किंशुका ॥
ततोऽपरेण भल्लेन तीक्ष्णेन च परन्तप ।
दुर्विमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १६
स हत प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिना वर ।
गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादप १७
दुष्प्रधर्ष ततश्चैव सुजात च सुत तव ।
एकैकं न्यहनत्सख्ये द्वाभ्या द्वाभ्या चमूमुखे
तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेततू रथसत्तमौ ।
तत पतन्त समरे अभिवीक्ष्य सुत तव ॥ १९
भल्लेन पातयामास भीमो दुर्विषह रणे ।
स पपात हतो वाहात्पश्यता सर्वधन्विनाम्
दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातृन्बहूनेकेन सयुगे ।
अमर्षवशमापन्न श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ २१
विक्षिपन्सुमहच्चाप कार्तस्वरविभूषितम् ।
विसृजन्सायकाश्चैव विषाग्निप्रतिमान्बहून्
स तु राजन्धनुश्छित्वा
पाण्डवस्य महामृधे ।
अथैन छिन्नधन्वान
विंशत्या समवाकिरत् ॥ २३
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीमसेनो महाबल ।
अवाकिरत्तव सुत तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २४
महदासीत्तयोर्युद्ध चित्ररूप भयानकम् ।
यादृश समरे पूर्व जम्भवासवयोर्युधि ॥ २५
तयोस्तत्र शितैर्मुक्तै-
र्यमदण्डनिभै शरै ।
समाच्छन्ना धरा सर्वा
ख दिशो विदिशस्तथा ॥ २६
तत श्रुतर्वा सक्रुद्धो धनुरादाय सायकै ।
भीमसेन रणे राजन्बाह्वोरुरसि चार्पयत् २७
सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।
भीम सञ्चुक्षुभे क्रुद्ध पर्वणीव महोदधि ॥
ततो भीमो रुषाविष्ट पुत्रस्य तव मारिष ।
सारथिं चतुरश्चाश्वाञ्शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥
विरथ त समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभि ।
अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ३०
श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
अथास्याददत खड्ग शतचन्द्र च भानुमत् ३१
क्षुरप्रेण शिर कायात्पातयामास पाण्डव
छिन्नोत्तमाङ्गस्य तत क्षुरप्रेण महात्मना ३२
पपात काय स रथाद्वसुधामनुनादयन् ।
तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिता ॥
अभ्यद्रवन्त सग्रामे भीमसेन युयुत्सव ।
तानापतत एवाशु हतशेषाद्बलार्णवात् ३४
दशितान्प्रतिजग्राह भीमसेन प्रतापवान् ।
ते तु त वै समासाद्य परिवव्रु समन्तत ३५
ततस्तु सवृतो भीमस्तावकान्निशितै शरै ।
पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान्
तत पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।
जघान कुञ्जरानीक पुन सप्तशत युधि ॥ ३७
हत्वा शतसहस्राणि पत्तीना परमेषुभि ।
वाजिना च शतान्यष्टौ पाण्डव स्म विराजते
भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतास्तव ।
मेने कृतार्थमात्मान सफल जन्म च प्रभो ३९
त तथा युद्ध्यमान च विनिघ्नन्त च तावकान्
ईक्षितु नोत्सहन्ते स्म तव सैन्या नराधिप ४०
विद्राव्य च कुरून्सर्वा-
स्ताश्च हत्वा पदानुगान् ।
दोर्भ्या शब्द ततश्चक्रे
त्रासयानो महाद्विपान् ॥ ४१
हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशापते ।
किञ्चिच्छेषा महाराज कृपण समपद्यत ४२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकादशधार्तराष्ट्रवधे
षड्विंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्याय ॥२६

२७

सञ्जय उवाच ।
दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुत ।
हतशेषौ तदा सख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ
ततो दुर्योधन दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्र कुन्तीपुत्र धनञ्जयम् ॥ २
शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातय परिपालिता ।
गृहीत्वा सञ्जय चासौ निवृत्त शिनिपुङ्गव ३
परिश्रान्तश्च नकुल सहदेवश्च भारत ।
योधयित्वा रणे पापान्धार्तराष्ट्रान्सहानुगान्
दुर्योधनमभित्यज्य त्रय एते व्यवस्थिता ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथ· ॥ ५
असौ तिष्ठति पाञ्चाल्य श्रिया परमया युत·
दुर्योधनबल हत्वा सह सर्वै प्रभद्रकै ॥ ६
असौ दुर्योधन पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थित
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहु ॥ ७
प्रतिव्यूह्य बल सर्व रणमध्ये व्यवस्थित ।
एन हत्वा शितैर्बाणै कृतकृत्यो भविष्यसि
गजानीक हत दृष्ट्वा त्वा च प्राप्तमरिन्दम ।
यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ९
यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्य क्षिप्रमागम्यतामिति
परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किल्बिषी १०
हत्वा तव बल सर्व सग्रामे धृतराष्ट्रज ।
जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा रूप धारयते महत
निहत स्वबल दृष्ट्वा पीडित चापि पाण्डवै ।
ध्रुवमेष्यति सग्रामे वधायैवात्मनो नृप १२
एवमुक्त फाल्गुनस्तु कृष्ण वचनमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रसुता सर्वे हता भीमेन माधव॥१३
यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यत
हतो भीष्मो हतो द्रोण कर्णो वैकर्तनो हत
मद्रराजो हत शल्यो हत कृष्ण जयद्रथ ।
हया पञ्चशता शिष्टा शकुने सौबलस्य च
रथाना तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ।
दन्तिना च शत साग्र त्रिसाहस्रा पदातय
अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ।
उलूक शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वत १७
एतद्बलमभूच्छेष
धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
मोक्षो न नून कालात्तु
विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १८
तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधन स्थितम्
अद्याह्ना हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति
न हि मे मोक्ष्यते कश्चि-
त्परेषामिह चिन्तये ।
ये त्वद्य समरं कृष्ण
न हास्यन्ति मदोत्कटा ॥ २०
तान्वै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युर्न मानुषा
अद्य युद्धे सुसक्रुद्धो दीर्घ राज्ञ प्रजागरम् २१
अपनेष्यामि गान्धार घातयित्वा शितै शरै
निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबल
सभायामहरद्द्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ।
अद्य ता अपि रोत्स्यन्ति सर्वा नागपुरे स्त्रिय·
श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ।
समाप्तमद्य वै कर्म सर्व कृष्ण भविष्यति २४
अद्य दुर्योधनो दीप्ता श्रिय प्राणांश्च मोक्ष्यति
नापयाति भयात्कृष्ण सग्रामाद्यदि चेन्मम ॥
निहत विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्र सुबालिशम्
मम ह्येतदशक्त वै वाजिवृन्दमरिन्दम ॥ २६
सोढु ज्यातलनिर्घोष याहि यावन्निहन्म्यहम्
एवमुक्तस्तु दाशार्ह पाण्डवेन यशस्विना२७
अचोदयद्धयान् राजन् दुर्योधनबल प्रति ।
तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रय सज्जा महारथा २८
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष ।
प्रययु सिंहनादेन दुर्योधनजिघासया ॥ २९
तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वा-
ञ्जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे
पाण्डवानाततायिन ॥ ३०
सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेन समभ्ययात् ।
सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ३१
सहदेव तव सुतो हयपृष्ठगतोऽभ्ययात् ।
ततो हि यत्नत क्षिप्र तव पुत्रो जनाधिप ३२

२७

दुर्योधन इति ॥ १ ॥

प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ।
सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडित ३३
रुधिराप्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् ।
प्रतिलभ्य तत सञ्ज्ञा सहदेवो विशांपते ॥३४
दुर्योधन शरैस्तीक्ष्णै सक्रुद्ध समवाकिरत् ।
पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनंजय
शूराणामश्वपृष्ठेभ्य शिरांसि निचकर्त ह ।
तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभि शरै ३६
पातयित्वा हयान्सर्वांस्त्रिगर्तानां रथान्ययौ
ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्ताना महारथा
अर्जुन वासुदेव च शरवर्षैरवाकिरन् ।
सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशा ३८
ततोऽस्य स्यन्दनस्येषा
चिच्छिदे पाण्डुनन्दन ।
शिलाशितेन च विभो
क्षुरप्रेण महायशा ॥ ३९
शिरश्चिच्छेद सहसा तप्तकुण्डलभूषणम् ।
सत्येषुमथ चादत्त योधाना मिषता तत ४०
यथा सिंहो वने राजन्मृग परिबुभुक्षित ।
त निहत्य तत पार्थ सुशर्माण त्रिभि शरै
विद्ध्वा तानहनत्सर्वान्
रथान् रुक्मविभूषितान् ।
तत प्रायात्त्वरन्पार्थो
दीर्घकाल सुसंवृतम् ॥ ४२
मुञ्चन् क्रोधविष तीक्ष्ण प्रस्थलाधिपतिं प्रति
तमर्जुन पृषत्काना शतेन भरतर्षभ ॥ ४३
पूरयित्वा ततो वाहान्प्राहरत्तस्य धन्विन ।
तत शर समादाय यमदण्डोपम तदा ॥ ४४
सुशर्माण समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ।
स शर प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ४५
सुशर्माण समासाद्य बिभेद हृदय रणे ।
स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ॥ ४६
नन्दयन्पाण्डवान्सर्वान्
व्यथयश्चापि तावकान् ।
सुशर्माण रणे हत्वा
पुत्रानस्य महारथान् ॥ ४७
सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च
सायकैरनयत् क्षयम् ।
ततोऽस्य निशितैर्बाणै
सर्वान् हत्वा पदानुगान् ॥ ४८
अभ्यगाद्भारतीं सेना हतशेषा महारथ ।
भीमस्तु समरे क्रुद्ध पुत्र तव जनाधिप ॥ ४९
सुदर्शनमदृश्य त शरैश्चक्रे हसन्निव ।
ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्ध शिर कायादपाहरत्
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हत प्रापतद्भुवि ।
तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगा ॥
परिवव्रू रणे भीम किरन्तो विविधाञ्शरान्
ततस्तु निशितैर्बाणैस्तवानीक वृकोदर ॥
इन्द्राशनिसमस्पर्शै समन्तात्पर्यवाकिरत् ।
तत क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५३
तेषु तूत्साद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महारथा ।
भीमसेन समासाद्य ततोऽयुद्ध्यन्त भारत ॥
स तान्सर्वाञ्शरैर्घोरैरवाकिरत पाण्डव ।
तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ॥
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ।
व्याकुल तदभूत्सर्वं पाण्डवाना परै सह ॥
तावकाना च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ।
तत्र योधास्तदा पेतु परस्परसमाहता ।
उभयो सेनयो राजन्सशोचन्त स्म बान्धवान्

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सुशर्मवधे
सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

२८

सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्प्रवृत्ते सग्रामे गज-वाजि-नरक्षये ।
शकुनि सौबलो राजन्सहदेव समभ्ययात्
ततोऽस्यापततस्तूर्ण सहदेव प्रतापवान् ।
शरौघान्प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान् २

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्याय ॥२७

२८

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

उलूकश्च रणे भीम विव्याध दशभि शरै ।
शकुनिश्च महाराज भीम विद्ध्वा त्रिभि शरै
सायकाना नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ।
ते शूरा समरे राजन् समासाद्य परस्परम् ॥
विव्यधुर्निशितैर्बाणै कङ्कबर्हिणवाजितै ।
स्वर्णपुङ्खै शिलाधौतैराकर्णप्रहितै शरै ॥ ५
तेषा चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशापते ।
आच्छादयद्दिश सर्वा धारा इव पयोमुच
तत क्रुद्धो रणे भीम सहदेवश्च भारत ।
चेरतु कदन सख्ये कुर्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ७
ताभ्या शरशतैश्छन्न तद्बल तव भारत ।
सान्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ८
अश्वैर्विपरिधावद्भि शरच्छन्नैर्विशापते ।
तत्र तत्र वृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान् बहून् ॥ ९
निहताना हयाना च सहैव हयसादिभि ।
वर्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ॥
ऋष्टिभि शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरश्वधै
सछन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमै शबला इव ॥
योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्त परस्परम् ॥
उद्वृत्तनयनै रोषात्सदष्टौष्ठपुटैर्मुखै ।
सकुण्डलैर्मही छन्ना पद्मकिञ्जल्कसन्निभै ॥
भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमै ।
साङ्गदै सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधै ॥ १४
कबन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि ।
क्रव्यादगणसछन्ना घोराऽभूत्पृथिवी विभो
अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे ।
प्रहृष्टा पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम्
एतस्मिन्नन्तरे शूर सौबलेय प्रतापवान् ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ॥ १७
स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ।
सहदेव तथा दृष्ट्वा भीमसेन प्रतापवान् ॥
सर्वसैन्यानि सक्रुद्धो वारयामास भारत ।
निर्बिभेद च नाराचै शतशोऽथ सहस्रश ॥
विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिंदम ।
तेन शब्देन वित्रस्ता सर्वे सहयवारणा ॥
प्राद्रवन्सहसा भीता शकुनेश्च पदानुगा ।
प्रभग्नानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत्
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्व कि सृतेन व ।
इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ॥
प्राणाञ्जहाति यो धीरो युद्धे पृष्ठमदर्शयन् ॥
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगा ॥
पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्यु कृत्वा निवर्तनम् ।
द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृत शब्दोऽतिदारुणः
क्षुब्धसागरसकाशा क्षुभिता सर्वतोऽभवन्
तास्तथा पुरतो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ॥
प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजयोद्यता ।
प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्ष सहदेवो विशापते ॥
शकुनि दशभिर्विद्ध्वा
हयाश्चास्य त्रिभि शरै ।
धनुश्चिच्छेद च शरै
सौबलस्य हसन्निव ॥ २७
अथान्यद्धनुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मद ।
विव्याध नकुल षष्ट्या भीमसेन च सप्तभिः
उलूकोऽपि महाराज भीम विव्याध सप्तभिः
सहदेव च सप्तत्या परीप्सन्पितर रणे ॥ २९
त भीमसेन समरे विव्याध नवभि शरै ।
शकुनि च चतु षष्ट्या पार्श्वस्थाश्च त्रिभिस्त्रिभिः
ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितै ।
सहदेव रणे क्रुद्धाश्छादयञ्शरवृष्टिभि ॥
पर्वत वारिधाराभि सविद्युत इवाम्बुदा ।
ततोऽस्यापतत शूरा सहदेव प्रतापवान्
उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिर ।
स जगाम रथाद्भूमि सहदेवेन पातित ॥ ३२
रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन्पाण्डवान् युधि ।
पुत्र तु निहत दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ॥ ३४
साश्रुकण्ठो विनि श्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन्
चिन्तयित्वा मुहूर्त स बाष्पपूर्णेक्षण श्वसन्
सहदेव समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकै ।
तानपास्य शरान्मुक्ताञ्शरसघै प्रतापवान् ॥
सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद सयुगे ।
छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनि सौबलस्तदा ॥
प्रगृह्य विपुल खड्ग सहदेवाय प्राहिणोत् ।
तमापतन्त सहसा घोररूप विशापते ॥ ३८
द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ।
असि दृष्ट्वा तथा छिन्न प्रगृह्य महती गदाम्
प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ।
तत शक्तिं महाघोरा कालरात्रीमिवोद्यताम्

रणे वीरशब्दविशिष्टे ॥ ७ ॥

प्रेषयामास सक्रुद्ध पाण्डव प्रति सौबल ।
तामापतन्ती सहसा शरै कनकभूषणै ॥४१
त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ।
सा पपात त्रिधा च्छिन्ना भूमौ कनकभूषणा
शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतन्हदा ।
शक्ति विनिहता दृष्ट्वा सौबल च भयार्दितम्
दुद्रुवुस्तावका सर्वे भये जाते ससौबला
अथोत्कुष्ट महच्चासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभि
धार्तराष्ट्रास्तत सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन्
तान्वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्र प्रतापवान्४५
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास सयुगे ।
ततो गान्धारकैर्गुप्त पुष्टैरश्वैर्जये धृतम् ॥ ४६
आससाद रणे यान्त सहदेवोऽथ सौबलम् ।
स्वमशमवशिष्ट त सस्मृत्य शकुनि नृप ४७
रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेव समभ्ययात् ।
अधिज्य बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्सुमहद्धनु ॥
स सौबलमभिद्रुत्य गार्ध्रपत्रै शिलाशितै ।
भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ४९
उवाच चैन मेधावी विगृह्य स्मारयन्निव ।
क्षत्रधर्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥
यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्नक्षै सभातले ।
फलमद्य प्रपश्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ५१
निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्पुरा ।
दुर्योधन कुलाङ्गार शिष्टस्त्व चास्य मातुल
अद्य ते विहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथित शिर ।
वृक्षात्फलमिवाविद्ध लगुडेन प्रमाथिना ५३
एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबल ।
सक्रुद्धो रणशार्दूलो वेगेनाभिजगाम नम् ५४
अभिगम्य सुदुर्धर्ष सहदेवो युधा पति ।
विकृष्य बलवच्चाप क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ ५५
शकुनि दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिन
छत्र ध्वज धनुश्चास्य छित्त्वा सिह इवानदत्
छिन्नध्वजधनुश्छत्र सहदेवेन सौबल ।
कृतो विद्धश्च बहुभि सर्वमर्मसु सायकै ५७
ततो भूयो महाराज सहदेव प्रतापवान्
शकुने प्रेषयामास शरवृष्टि दुरासदाम् ५८
ततस्तु क्रुद्ध सुबलस्य पुत्रो
माद्रीसुत सहदेव विमर्दे ।
प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन
जिघासुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५९
माद्रीसुतस्तस्य समुद्यत त
प्रास सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
भल्लैस्त्रिभिर्युगपत्सञ्चकर्त
ननाद चोच्चैस्तरसाऽऽजिमध्ये ॥ ६०
तस्याशुकारी सुसमाहितेन
सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन ।
भल्लेन सर्वावरणातिगेन
शिर शरीरात्प्रममाथ भूय ॥ ६१
शरेण कार्तस्वरभूषितेन
दिवाकराभेण सुसहितेन ।
हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन
पपात भूमौ सुबलस्य पुत्र ॥ ६२
स तच्छिरो वेगवता शरेण
सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन ।
प्रावेरयत्कुपित पाण्डुपुत्रो
यत्तत्कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ६३
भुजौ सुवृत्तौ प्रचकर्त वीर
पश्चात्कबन्ध रुधिरावसिक्तम् ।
विस्पन्दमान निपपात घोर
रथोत्तमात्पार्थिव पार्थिवस्य ॥ ६४
हृतोत्तमाङ्ग शकुनि समीक्ष्य
भूमौ शयान रुधिरार्द्रगात्रम् ।
योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा
दिश प्रजग्मु प्रगृहीतशस्त्रा ॥ ६५
प्रविद्रुता शुष्कमुखा विसज्ञा
गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
भयार्दिता भग्नरथाश्वनागा
पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्रा ॥ ६६
ततो रथाच्छकुनि पातयित्वा
मुदान्विता भारत पाण्डवेया ।
शङ्खान्प्रदध्मु समरेऽतिहृष्टा
सकेशवा सैनिकान्हर्षयन्त ॥ ६७
त चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
हृष्टा ब्रुवाणा सहदेवमाजौ ।
दिष्ट्या हतो नैकृतिको महात्मा
सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शकुन्युलूकवधे अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

अथ ह्रदप्रवेशपर्व २

२९

सञ्जय उवाच ।
तत क्रुद्धा महाराज
सौबलस्य पदानुगा ।
त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे
पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥ १
तानर्जुन प्रत्यगृह्णात्सहदेवजये धृत ।
भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शन ॥ २
शक्त्यृष्टिप्रासहस्ताना सहदेव जिघासताम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघ गाण्डीवेन धनञ्जय ३
सगृहीतायुधान्बाहून्योधानामभिधावताम् ।
भल्लैश्चिच्छेद बीभत्सु शिरास्यपि हयानपि
ते हया प्रत्यपद्यन्त वसुधा विगतासव ।
चरता लोकवीरेण प्रहता सव्यसाचिना ५
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसक्षयम् ।
हतशेषान्समानीय क्रुद्धो रथगणान्बहून् ॥ ६
कुञ्जराश्च हयाश्चैव पादाताश्च समन्तत ।
उवाच सहितान्सर्वान्धार्तराष्ट्र इद वच ७
समासाद्य रणे सर्वान्पाण्डवान्ससुहृद्गणान् ।
पाञ्चाल्य चापि सबल हत्वा शीघ्र न्यवर्तत८
तस्य ते शिरसा गृह्य वचन युद्धदुर्मदा ।
अभ्युद्ययू रणे पार्थास्तव पुत्रस्य शासनात् ९
तानभ्यापतत शीघ्र हतशेषान्महारणे ।
शरैराशीविषाकारै पाण्डवा समवाकिरन्
तत सैन्य भरतश्रेष्ठ मुहूर्तेन महात्मभि ।
अवध्यत रण प्राप्य त्रातार नाभ्यविन्दत ११
प्रतिष्ठमान तु भयान्नावतिष्ठति दशितम् ।
अश्वैर्विपरिधावद्भि सैन्येन रजसा वृते १२
न प्राज्ञायन्त समरे दिश सप्रदिशस्तथा ।
ततस्तु पाण्डवानीकान्नि सृत्य बहवो जना
अभ्यघ्नस्तावकान् युद्धे मुहूर्तादिव भारत ।
ततो नि शेषमभवत्तत्सैन्य तव भारत ॥ १४
अक्षौहिण्य समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।
एकादश हता युद्धे ता प्रभो पाण्डुसृञ्जयै ॥
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।
एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृश क्षत १६
ततो वीक्ष्य दिश सर्वा
दृष्ट्वा शून्या च मेदिनीम् ।
विहीन सर्वयोधैश्च
पाण्डवान् वीक्ष्य सयुगे ॥ १७
मुदितान्सर्वत सिद्धान्नर्दमानान्समन्तत ।
बाणशब्दरवाश्चैव श्रुत्वा तेषा महात्मनाम् ॥
दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसवृत ।
अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहन ॥ १९
धृतराष्ट्र उवाच ।
निहते मामके सैन्ये नि शेषे शिबिरे कृते।
पाण्डवाना बले सूत किं नु शेषमभूत्तदा २०
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ।
यच्च दुर्योधनो मन्द कृतवास्तनयो मम ॥
बलक्षय तथा दृष्ट्वा स एक पृथिवीपति ।
सञ्जय उवाच ।
रथाना द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीना च शत शता ।
एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवाना महद्बलम् ॥२३
परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थित ।
एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृप ॥२४
नापश्यत्समरे कञ्चित्सहाय रथिना वर ।
नर्दमानान्परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च सक्षयम् ॥
तथा दृष्ट्वा महाराज एक स पृथिवीपति ।
हत स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुख प्राद्रवद्भयात्
एकादशचमूभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदाति प्रस्थितो ह्रदम्
नातिदूर ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिप ।
सस्मार वचन क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमत ॥२८
इद नून महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।
महद्वैशसमस्माक क्षत्रियाणा च सयुगे ॥ २९
एव विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्ह्रद नृप ।
दु खसतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ ३०
पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धास्तव राजन्बल प्रति ॥

२९

तत क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

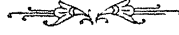
शक्त्यृष्टिप्रासहस्ताना बलानामभिगर्जताम् ।
सकल्पमकरोन्मोघ गाण्डीवेन धनञ्जय ॥
तान्हत्वानिशितैर्बाणै सामात्यान्सह बधुभि
रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत ॥ ३३
सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावक बलम् ॥३४
अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजञ्जीवमानो व्यदृश्यत३५
द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्मण ।
कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात्
धृष्टद्युम्नस्तु मा दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥
धृष्टद्युम्नवच श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथ ।
उद्यम्य निशित खड्ग हन्तु मामुद्यतस्तदा ॥३८
तमागम्य महाप्राज्ञ कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
मुच्यता सञ्जयो जीवन्न हन्तव्य कथञ्चन ॥
द्वैपायनवच श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलि ।
ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय
अनुज्ञातस्त्वह तेन न्यस्तवर्मा निरायुध ।
प्रातिष्ठ येन नगर सायान्हे रुधिरोक्षित ॥
क्रोशमात्रमपक्रान्त गदापाणिमवस्थितम् ।
एक दुर्योधन राजन्नपश्य भृशविक्षतम् ॥४२
स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ।
उपप्रैक्षत मा दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितम् ॥ ४३
त चाहमपि शोचन्त दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
मुहूर्त नाशकं वक्तुमतिदु खपरिप्लुत ॥ ४४
ततोऽस्मै तदह सर्वमुक्तवान् ग्रहण तदा ।
द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ४५
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतना
भ्रातृश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मा तत ॥
तस्मै तदहमाचक्षे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
भ्रातृंश्च निहतान्सर्वान्सैन्य च विनिपातितम्
त्रय किल रथा शिष्टास्तावकाना नराधिप
इति प्रस्थानकाले मा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्
स दीर्घमिव नि श्वस्य प्रत्यवेक्ष्य पुन पुन
असौ मा पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥
त्वदन्यो नेह सग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
द्वितीय नेह पश्यामि ससहायाश्च पाडवा
ब्रूया सञ्जय राजान प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
दुर्योधनस्तव सुत प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥ ५१
सुहृद्भिस्तादृशैर्हीन पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः
आचक्षीथा सर्वमिद मा च मुक्त महाहवात्
अस्मिस्तोयन्ह्रदे गुप्त जीवन्त भृशविक्षतम् ॥
एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्त महाह्रदम् ।
अस्तम्भयत तोय च मायया मनुजाधिप ॥
तस्मिन् ह्रद प्रविष्टे तु
त्रीन् रथान् श्रान्तवाहनान् ।
अपश्य सहितानेक
स्त देश समुपेयुष ॥ ५५
कृप शारद्वतं वीरं द्रौणिं च रथिना वरम् ।
भोज च कृतवर्माण सहिताञ्शरविक्षतान्
ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वाननोदयन् ।
उपयाय तु मामूचुर्दिष्ट्या जीवसि सञ्जय ॥
अपृच्छश्चैव मा सर्वे पुत्र तव जनाधिपम् ।
कच्चिद्दुर्योधनो राजा स नो जीवति सञ्जय
आख्यातवानह तेभ्यस्तदा कुशलिन नृपम् ।
तच्चैव सर्वमाचक्ष यन्मा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
ह्रद चैवाहमाचक्ष य प्रविष्टो नराधिप ।
अश्वत्थामा तु तद्राजन्निशम्य वचन मम ॥
त ह्रद विपुल प्रेक्ष्य
करुण पर्यदेवयत् ।
अहो धिक् स न जानाति
जीवतोऽस्मान्नराधिप ॥
पर्याप्ता हि वय तेन सह योधयितु परान् ।
ते तु तत्र चिरं काल विलप्य च महारथा ॥
प्राद्रवन् रथिना श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान् रणे
ते तु मा रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ॥
सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथा ।
तत्र गुल्मा परित्रस्ता सूर्ये चास्तमिते सति
सर्वे विचुक्रुशु श्रुत्वा पुत्राणा तव सक्षयम् ।
ततो वृद्धा महाराज योषिता रक्षिणो नरा॰
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगर प्रति ।
तत्र विक्रोशमानाना रुदतीना च सर्वश ॥
प्रादुरासीन्महाञ्शब्द श्रुत्वा तद्बलसक्षयम्
ततस्ता योषितो राजन् रुदन्त्यो वै मुहुर्मुहुः
कुरर्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ।
आजघ्नु करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरास्युत
लुलुचुश्च तदा केशान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र ह
हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरासि च
शोचन्त्यस्तत्र रुरुदु क्रन्दमाना विशापते ।
ततो दुर्योधनामात्या साश्रुकण्ठा भृशातुराः

राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
वेत्रव्यासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशांपते
शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च
समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ७२
आस्थायाश्वतरीयुक्तान् स्यन्दनानपरे पुनः ।
स्वान्स्वान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ७३
अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेश्मसु ।
ददृशुस्ता महाराज जना याता पुरं प्रति ॥
ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनबान्धवाः ॥ ७५
आगोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः
अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम्
प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरं प्रति॥७७
तस्मिंस्तथा वर्तमाने विद्रवे भृशदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥
जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
एकादशचमूभर्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः ७९
हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ।
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया८०
विद्रुतानि च सर्वाणि
शिबिराणि समन्ततः ।
इतस्ततः पलायन्ते
हतनाथा हतौजसः ॥ ८१
अदृष्टपूर्वा दुःखार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
हरिणा इव वित्रस्ता वीक्षमाणा दिशो दश
दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ८३
प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो ।
युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य भीमसेनं तथैव च ॥ ८४
एतमर्थं महाबाहुरुभयोः स न्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता
परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्जयत्
ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ८६
संवाहयितवांश्चापि राजदारान्पुरं प्रति ।
तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ॥
प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ।
अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ८८
राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम्
तमब्रवीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम्८९
दिष्ट्या कुरुक्षये वृत्ते
अस्मिंस्त्वं पुत्र जीवसि ॥
विना राज्ञः प्रवेशाद्वै
किमसि त्वमिहागतः ।' ९०
एतद्वै कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ।
युयुत्सुरुवाच ।
निहते शकुनौ तत्र सज्ञातिसुतबान्धवे९१
हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
स्वकं सहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात्
अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात्
भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ९३
ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्वतः
वाहनेषु समारोप्य अध्यक्षाः प्राद्रवन्भयात्
ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन्लोकान्प्रधावितान्
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम्
प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित्
अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमब्रवीत् ।
प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रुवता भरतक्षये ॥ ९७
रक्षितः कुलधर्मश्च
सानुक्रोशतया त्वया ।
दिष्ट्या त्वामिह संग्रामा-
दस्माद्वीरक्षयात्पुरम् ॥ ९८
समागतमपश्याम अंशुमन्तमिव प्रजाः ।
अन्धस्य नृपतेर्यष्टिर्लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ९९
बहुशो याच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः ।
त्वमेको व्यसनार्तस्य ध्रियसे पुत्र सर्वथा१००
अद्य त्वमिह विश्रान्तः
श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ।
एतावदुक्त्वा वचनं
विदुरः साश्रुलोचनः ॥ १
युयुत्सुं समनुप्राप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ।
पौरजानपदैर्दुःखाद्धाहेति भृशनादितम् २
निरानन्दं गतश्रीकं हतारामामिवाशयम् ।
शून्यरूपमपध्वस्तं दुःखाद्दुःखतरोऽभवत् ३
विदुरः सर्वधर्मज्ञो विक्लवेनान्तरात्मना ।
विवेश नगरे राजन्निशश्वास शनैः शनैः ॥ ४

युयुत्सुरपि ता रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा । वन्द्यमान स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदु खित
चिन्तयान क्षय तीव्र भरताना परस्परम् ॥ १०५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ह्रदप्रवेशपर्वणि
एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

समाप्त ह्रदप्रवेशपर्व ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

शल्यपर्वान्तर्गतं

गदापर्व ३

३०

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा

सञ्जय उवाच ।

सम्प्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणा महात्मनाम्
विद्रुते शिबिरे शून्य भृशोद्विग्नास्त्रयो रथा
निशम्य पाण्डुपुत्राणा तदा वै जयिना स्वन
विद्रुत शिबिर दृष्ट्वा सायान्हे राजगृद्धिन
स्थान नारोचयस्तत्र ततस्ते हृदमभ्ययु ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभि सहितो रणे
हृष्ट पर्यचरद्राजन् दुर्योधनवधेप्सया ।
मार्गमाणास्तु सक्रुद्धास्तव पुत्र जयैषिण ॥६
यत्नतोऽन्वेषमाणास्ते नैवापश्यञ्जनाधिपम्
स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ॥ ७
त ह्रद प्राविशच्चापि विष्टभ्याप स्वमायया
यदा तु पाण्डवा सर्वे सुपरिश्रान्तवाहना
तत स्वशिबिर प्राप्य व्यतिष्ठन्त ससैनिका
तत कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वत ॥
संनिविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्त ह्रद शनै ।
ते त ह्रद समासाद्य यत्र शेते जनाधिप ॥
अभ्यभाषन्त दुर्धर्ष राजान सुप्तमम्भसि ।
राजन्नुत्तिष्ठ युद्ध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम्
जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि
तेषामपि बल सर्व हत दुर्योधन त्वया ॥ १२
प्रतिविद्धाश्च भूयिष्ठ ये शिष्टास्तत्र सैनिका
न ते वेग विषहितु शक्तास्तव विशापते ॥
अस्माभिरपि गुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।

दुर्योधन उवाच ।

दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्ता
नीदृशात्पुरुषक्षयात् १५
पाण्डुकौरवसमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ।
विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतक्लमा
भवन्तश्च परिश्रान्ता वय च भृशविक्षता ।
उदीर्ण च बल तेषा तेन युद्ध न रोचये ॥ १६
न त्वेतदद्भुत वीरा यद्वो महदिद मन ।
अस्मासु च परा शक्तिर्न तु काल पराक्रमे ॥
विश्रम्यैका निशामद्य
भवद्भि सहितो रणे ।
प्रतियोत्स्याम्यह शत्रून्
श्वो न मेऽस्त्यत्र सशय ॥ १८

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजान युद्धदुर्मदम् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्र ते विजेष्यामो वय परान्
इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जयेन च ।
शपे राजन यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान्
मा स्म यज्ञकृता प्रीतिमाप्नुया सज्जनोचिताम्
यदीमा रजनी व्युष्टा न हि हन्मि परान् रणे
नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्
विमोक्ष्ये कवच विभो ।
इति सत्य ब्रवीम्येत-
त्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ २२
तेषु सभाषमाणेषु व्याधास्त देशमाययु ।
मासभारपरिश्रान्ता पानीयार्थं यदृच्छया ॥
ते हि नित्य महाराज भीमसेनस्य लुब्धका
मासभारानुपाजह्रुर्भक्त्या परमया विभो ॥

३०

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे इत्या रभ्य शोकसविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराऽभवन्

इत्यन्त शल्यपर्वशेषो गदापर्वाख्यस्तस्य तात्पर्य सर्व नाशेऽपि जीवित दुस्त्यज पराभूतमपि शत्रु शूरा न त्यजन्तीति च ॥ १ ॥ यज्ञकृता प्रीति यज्ञादिजन्य पुण्यस्य फलम् ॥ २१ ॥

ते तत्र धिष्ठितास्तेषा सर्वं तद्वचन रह ।
दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवु सगता मिथ ॥
तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
निर्बंध परम चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिण ॥
तास्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणा महारथान्
अयुद्धमनस चैव राजान स्थितमम्भसि ॥२७
तेषा श्रुत्वा च सवाद राज्ञश्च सलिले सत
व्याधाभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्थ सुयोधन
ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुत तव ।
यदृच्छोपगतास्तत्र राजान परिमार्गता ॥२९
ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषित तदा
अन्योन्यमब्रुवन् राजन् मृगव्याधा शनैरिव
दुर्योधन ख्यापयामो धन दास्यति पाण्डव
अव्यक्तमिह न ख्यातो ह्रदे दुर्योधनो नृप
तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिर ।
आख्यातु सलिले सुप्त दुर्योधनममर्षणम् ॥३२
धृतराष्ट्रात्मज तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
शयान सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३३
स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत
किं नो मासेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा
एवमुक्त्वा तु ते व्याधा सप्रहृष्टा धनार्थिन
मासभारानुपादाय प्रययु शिबिर प्रति ॥३५
पाडवापि महाराज लब्धलक्षा प्रहारिण
अपश्यमाना समरे दुर्योधनमवस्थितम् ।
निकृतेस्तस्य पापस्य ते पार गमनेप्सव ।
चारान्सप्रेषयामासु समन्तात्तद्रणाजिरे ॥
आगम्य तु तत सर्वे नष्ट दुर्योधन नृपम् ।
न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिका ॥
तेषा तद्वचन श्रुत्वा चाराणा भरतर्षभ ।
चिंतामभ्यगमत्तीव्रा निशश्वास च पार्थिव
अथ स्थिताना पाण्डूना दीनाना भरतर्षभ ।
तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो
आजग्मु शिबिर हृष्टा दृष्ट्वा दुर्योधन नृपम् ।
वार्यमाणा प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यत ॥
ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेन महाबलम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्त यच्च वै श्रुतम् ॥
ततो वृकोदरो राजन् दत्वा तेषा धन बहु
धर्मराजाय तत्सर्वमाचचक्षे परंतप ॥ ४३
असौ दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकै
सस्तभ्य सलिल शेते यस्यार्थे परितप्यसे ॥
तद्वचो भीमसेनस्य प्रिय श्रुत्वा विशापते ।
अजातशत्रु कौन्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरै·
त च श्रुत्वा महेष्वास प्रविष्ट सलिलह्रदे ।
क्षिप्रमेव ततोऽगच्छन्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥
तत किलकिलाशब्द प्रादुरासीद्विशापते ।
पाण्डवाना प्रहृष्टाना पञ्चालाना च सर्वशः
सिंहनादास्ततश्चक्रु क्ष्वेडाश्च भरतर्षभ ।
त्वरिता क्षत्रिया राजञ्जग्मुर्द्वैपायन ह्रदम् ॥
ज्ञात पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
प्राक्रोशन् सोमकास्तत्र हृष्टरूपा समन्तत
तेषामाशु प्रयाताना रथाना तत्र वेगिनाम् ।
बभूव तुमुल शब्दो दिवस्पृक् पृथिवीपते ॥
दुर्योधन परीप्सन्त-
स्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
अन्वयुस्त्वरितास्ते वै
राजान श्रान्तवाहना ॥ ५१
अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्य शिखण्डी चापराजितः
उत्तमौजा युधामन्यु सात्यकिश्च महारथ ।
पञ्चालाना च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ॥
हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातय ।
तत प्राप्तो महाराज धर्मराज प्रतापवान्
द्वैपायन ह्रद घोर यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।
शीतामलजल हृद्य द्वितीयमिव सागरम् ५५
मायया सलिल स्तभ्य यत्राभूत्ते स्थित सुत·
अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ॥ ५६
सलिलान्तर्गत शेते दुर्दर्श कस्यचित्प्रभो ।
मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिप ५७
ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् ।
शुश्रुवे तुमुल शब्द जलदोपमनि स्वनम् ५८
युधिष्ठिरश्च राजेन्द्र त ह्रद सह सोदरै ।
आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ५९
महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
ऊर्ध्वं धुन्वन्महारेणु कम्पयश्चापि मेदिनीम्
यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्द महारथा·
कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ६१
इमे ह्यायान्ति सहृष्टा पाण्डवा जितकाशिन
अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ६२

नष्ट अदृश्यत्व गत लीनमित्यर्थ ॥ ३८ ॥ अपयास्यामहे त्वदन्वेषणभिया ॥ ६२ ॥

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनाम्
तथेत्युक्त्वा ह्रदं तं वै माययाऽस्तम्भयत्प्रभो
ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६४
ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
न्यविशन्त भृशं श्रान्ताश्चिन्तयन्तो नृपं प्रति
विष्टभ्य सलिलं सुतो धार्तराष्ट्रो महाबल ।
पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः
कथं नु युद्धं भविता
कथं राजा भविष्यति ।
कथं नु पाण्डवा राजन्
प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६७
इत्येवं चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽश्वान्विमुच्य ते
तत्रासाचक्रिरे राजन् कृपप्रभृतयो रथाः ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

सञ्जय उवाच ।
ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
ते ह्रदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् १
आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनं ह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् २
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दन ।
पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम्
विष्टभ्य सलिलं शेते
नास्य मानुषतो भयम् ।
दैवीं मायामिमां कृत्वा
सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ॥ ४
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन्विमोक्ष्यते
यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् ५
तथाप्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ।
वासुदेव उवाच ।
मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत
मायावी मायया वध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्मायामप्सु प्रयोज्य च ७
जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनम् ।
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ८
क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ।
क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्हिरण्याक्षो महासुरः ९
हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निषूदितौ ।
वृत्रश्च निहतो राजन् क्रिययैव न संशयः १०
तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
रामेण निहतो राजन् सानुबन्धः सहानुगः
क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ।
क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन् पुरातनौ १२
तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ।
वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो
सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निषूदितौ ।
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो
'क्रिया बलवती राजन्
नान्यत्किञ्चिद्युधिष्ठिर' ।
दैत्याश्च दानवाश्चैव
राक्षसाः पार्थिवास्तथा ॥ १५
क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर
सञ्जय उवाच ।
इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः १६
जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् ।
अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत १७
सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया
सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशांपते ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

तत इति ॥ १ ॥ जावितेप्सु दुर्योधनं विज्ञाय कदाचिद्राज्यार्धं युधिष्ठिरस्तस्मै दास्यतीत्याशक्य भगवांस्तं बोधयति दुर्योधनवधार्थी **मायाविन इत्यादिना** ॥६ क्रियाभ्युपायैः शत्रुक्रियानुरूपैः प्रतीकारैर्धर्म्यैरधर्म्यैर्वेत्यर्थः । एते तु छलकारिणश्छलैरेव हन्तव्या इति भावः ॥ ७ ॥ विक्रम विक्रमं कुरुष्व ॥ १२ ॥

जलाशय प्रविष्टोऽद्य वाञ्छञ्जीवितमात्मन
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व सहास्माभि सुयोधन
स ते दर्पो नरश्रेष्ठ
स च मान क ते गत ।
यस्त्व सस्तभ्य सलिल
भीतो राजन् व्यवस्थित ॥ २०
सर्वे त्वा शूर इत्येव जना जल्पन्ति ससदि
व्यर्थ तद्भवतो मन्ये शौर्य सलिलशायिन ॥
उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोसि कुलोद्भव
कौरवेयो विशेषेण कुल जन्म च सस्मर २२
स कथ कौरवे वशे प्रशसञ्जन्म चात्मन ।
युद्धाद्भीतस्ततस्तोय प्रविश्य प्रतितिष्ठसि २३
अयुद्धमव्यवस्थान नैष धर्म सनातन ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्य रणे राजन्पलायनम् २४
कथ पारमगत्वा हि युद्धे त्व वै जिजीविषु
इमान्निपतितान् दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातृन् पितृस्तथा
सम्बन्धिनो वयस्याश्च
मातुलान् बान्धवास्तथा ।
घातयित्वा कथ तात
ह्रदे तिष्ठसि साम्प्रतम् ॥ २६
शूरमानी न शूरस्त्व मृषा वदसि भारत ।
शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वत २७
न हि शूरा पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन ।
ब्रूहि वा त्व यया वृत्त्या शूर त्यजसि सगर
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मन
घातयित्वा सर्वसैन्य भ्रातृश्चैव सुयोधन ॥
नेदानी जीविते बुद्धि कार्या धर्मचिकीर्षया
क्षत्रधर्ममुपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ ३०
यत्तु कर्णमुपाश्रित्य शकुनि चापि सौबलम्
अमर्त्य इव समोहात्त्वमात्मान न बुद्धवान् ॥
तत पाप सुमहत्कृत्वा प्रतियुद्ध्यस्व भारत ।
कथ हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत पलायनम् ॥
क ते तत् पौरुष यात क च मान सुयोधन ।
क च विक्रान्तता याता क च विस्फूर्जित महत्
क ते कृतास्त्रता याता किञ्च शेषे जलाशये ।
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३४
अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमा
अथवा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत
एष ते परमो धर्म सृष्टो धात्रा महात्मना ।
त कुरुष्व यथातथ्य राजा भव महारथ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।
सलिलस्थस्तव सुत इद वचनमब्रवीत् ॥ ३७

दुर्योधन उवाच ।

नैतच्चित्र महाराज यद्भी प्राणिनमाविशेत्
न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत
अरथश्चानिषङ्गी च निहत पार्ष्णिसारथि ।
एकश्चाप्यगण सख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥
न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशापते ।
इदमभ प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥
त्व चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव
अहमुत्थाय व सर्वान्प्रतियोत्स्यामि सयुगे

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिर त्वा मृगयामहे
तदिदानी समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ४२
हत्वा वा समरे पार्थान् स्फीत राज्यमवाप्नुहि
निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि

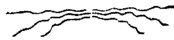
दुर्योधन उवाच ।

यदर्थ राज्यमिच्छामि कुरूणा कुरुनन्दन ।
त इमे निहता सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥४४
क्षीणरत्ना च पृथिवी हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।
न ह्युत्सहाम्यह भोक्तु विधवामिव योषितम्
अद्यापि त्वहमाशसे त्वा विजेतु युधिष्ठिर ।
भक्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साह भरतर्षभ ॥
न त्विदानीमह मन्ये कार्य युद्धेन कर्हिचित्
द्रोणे कर्णे च सशान्ते निहते च पितामहे ॥

अयुद्ध युद्धवर्जन अव्यवस्थान विशेषेण अवस्थान राज्ये वा स्वर्गे वा स्थितिर्व्यवस्थान तदभावश्चै तत् द्वय क्षत्रियस्य न धर्म इत्यर्थ ॥ २४ ॥ **ब्रूहीति ।** **हे शूरेति** साविक्षेपसबोधनम् । यया वृत्त्या निमित्तभूतया वानप्रस्थत्वेन वा न्यस्तशस्त्रत्वेन वा क्लीबत्वेन वा त्व सगर त्यजसि ता वृत्ति ब्रूहि । न त्व वानप्रस्थोऽसि राज्यार्थित्वात् । नापि न्यस्तशस्त्रो गदाधारित्वात् । परिशेषात् क्लीबोऽस्मीति मा भाषस्व युद्ध कुर्विति भाव ॥ ८ विनीय त्यक्त्वा ॥ २९ ॥ पौरुष यत्न विक्रान्तता शौर्य विस्फूर्जित गर्जनम् ॥ ३३ ॥ नतदिति प्राणिन रक्षितव्येन हेतुना भीर्भय मा मा मनुष्य आविशेदिति ब्रुवन्नैनाचत्र मपि तु प्राणिना स्वाभाविकोऽय धर्म पर तु मय्येतन्ना स्तीत्याह—**न चेति** ॥ ८ ॥ प्राणहेतोर्जीवितार्थित्वात् **भयात्** बन्धनादित्रासात् विषादात् शोकाभिभूतत्वात् ॥४०

अस्त्विदानीमियं राजन्
केवला पृथिवी तव।
असहायो हि को राजा
राज्यमिच्छेत्प्रशासितुम् ॥ ४८
सुहृदस्तादृशान् हित्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄनपि
भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृश ॥
अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः।
रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥
हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा।
एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः
वनमेव गमिष्यामि
वसानो मृगचर्मणी।
न हि मे निर्जनस्यास्ति
जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ५२
गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम्
हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवृत्तिर्यथासुखम् ॥५३
सञ्जय उवाच।
दुर्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महायशाः।
श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिर ॥
युधिष्ठिर उवाच।
आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषिथाः
नैतन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥
यदि चापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम्।
अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम्।
न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः
त्वया दत्तां न चेच्छेयं
पृथिवीमखिलामहम्।
त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य
भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ५८
अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि।
त्वयेयं पृथिवी राजन् किन्न दत्ता तदैव हि
धर्मतो याचमानानां प्रशमार्थं कुलस्य नः।
वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम्
किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः
अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीम्
न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन।
आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि
मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धराम्।
सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि भ्रियेत भारत ॥ ६३
तन्मात्रमपि तन्मह्यं न ददाति पुरा भवान्।
स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशांपते ॥६४
सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम्
एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम्
त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुध्यसे ॥
पृथिवीं दातुकामोऽपि
जीवितेन विमोक्ष्यसे।
अस्मान्वा त्वं पराजित्य
प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ६७
अथवा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान्
आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवः
संशयः सर्वभूतानां विजये नौ भविष्यति।
जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते।
जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः।
दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मासु विशेषतः
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः।
त्वया विनिकृता राजन् राज्यस्य हरणेन च
अप्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च।
एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति
एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः
कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ७३

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि सुयोधनयुधिष्ठिरसंवादे
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एव संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपति ।
प्रकृत्या मन्युमान्वीर कथमासीत्परन्तप १
न हि सन्तर्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन ।
राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत
यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा
खेदायैवाभिमानित्वात्सहेत्सैव कथ गिर ३
इय च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम्
प्रसादाद्ध्रियते यस्य प्रत्यक्ष तव सञ्जय ॥ ४
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषत ।
विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ५
स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ता पुन पुन
किमब्रवीत्पाण्डवेयास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ६

सञ्जय उवाच ।

तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकस्थस्तवात्मज ।
युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभि सहितेन ह ७
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो नराधिप
दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य सलिलस्थ पुन पुन
सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुन पुन
मनश्चकार युद्धाय राजान चाभ्यभाषत ॥ ९
यूय ससुहृद पार्था सर्वे सरथवाहना ।
अहमेक परिद्यूनो विरथो हतवाहन ॥ १०
आत्तशस्त्रै रथोपेतैर्बहुभि परिवारित ।
कथमेक पदाति सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ११
एकैकेन तु मा यूय योधयध्व युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितु युधि
विशेषतो विकवच श्रान्तश्चापत्समाश्रित ।
भृश विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिक १३
न मे त्वत्तो भय राजन्न च पार्थाद्वृकोदरात्
फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पञ्चालेभ्योऽथवा पुन
यमाभ्या युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिका
एक सर्वानह क्रुद्धो वारयिष्ये युधि स्थित
धर्ममूला सता कीर्तिर्मनुष्याणा जनाधिप ।
धर्म चैवेह कीर्ति च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् १६
अहमुत्थाय सर्वान्वै प्रतियोत्स्यामि सयुगे ।
अनुगम्यागतान्सर्वानृतून्सवत्सरो यथा १७
अद्य व सरथान् साश्वा-
नशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
नक्षत्राणीव सर्वाणि
सविता रात्रिसक्षये ॥ १८
तेजसा नाशयिष्यामि
स्थिरी भवत पाण्डवा ।
अद्यानृण्य गमिष्यामि
क्षत्रियाणा यशस्विनाम् ॥ १९
बाह्लीक द्रोण-भीष्माणा कर्णस्य च महात्मन
जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयो २०
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ।
पुत्राणा भरतश्रेष्ठ शकुने सौबलस्य च ॥ २१
मित्राणा सुहृदा चैव
बान्धवाना तथैव च ।
आनृण्यमद्य गच्छामि
हत्वा त्वा भ्रातृभि सह ॥ २२
एतावदुक्त्वा वचन विरराम जनाधिप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्म सुयोधन
दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धि-
र्युद्धायैव महाभुज ।
दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य
दिष्ट्या जानासि सङ्गरम् ॥ २४
यस्त्वमेको हि न सर्वा
न्सङ्गरे योद्धुमिच्छसि ।
एक एकेन सङ्गम्य
यत्ते सम्मतमायुधम् ॥ २५
तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वय स्थिता
स्वयमिष्ट च ते काम वीर भूयो ददाम्यहम् ॥
हत्वैक भवतो राज्य हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

दुर्योधन उवाच ।

एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीयताम्
आयुधानामिय चापि वृता त्वत्सम्मते गदा
हन्तैक भवतामेक शक्य मा योऽभिमन्यते

३२

एवमिति ॥ १ ॥ यस्येति । आतपत्रेण दुर्योधन सूर्याद्रक्षित इत्येष प्रवादोऽपि यस्य न सहते इति भाव ॥३॥ परिद्यून परिश्रान्त ॥१०॥ हत्वैक अस्माक पचाना मध्ये एकमपि हत्वा त्व राज्य प्राप्स्यसीत्यर्थ ॥ २७ ॥

पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह ।
वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे २९
इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ।
अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवा
युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ।
गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम्
पञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिका
न हि मे संभ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर
युधिष्ठिर उवाच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन।
एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली ॥ ३३
पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहित ।
अद्य ते जीवितं नास्ति यदीन्द्रोऽपि तवाश्रय
सञ्जय उवाच ।
एतत्स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मज ।
सलिलान्तर्गतं श्वभ्रे महानाग इव श्वसन्३५
तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमान पुन पुन ।
वचो न ममृषे राजन्नुत्तमाश्व कशामिव ३६
संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान्
अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् ३७
अन्तर्जलात्समुत्तस्थौ
नागेन्द्र इव नि श्वसन् ।
स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं
स्कन्धे कृत्वाऽऽयसीं गदाम् ॥ ३८
उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन् रश्मिवानिव ।
तत शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम्
गदां परामृशद्धीमान् धार्तराष्ट्रो महाबल ।
गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ४०
प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम् ।
सगदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यथा
तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिन्दमम् ।
मेनिरे सर्वभूतानि दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥
वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम् ।
ददृशु सर्वपञ्चाला पुत्रं तव जनाधिप ४३
तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य
समहृष्यन्त सर्वश ।
पञ्चाला पाण्डवेयाश्च
तेऽन्योन्यस्य तलान्ददु ॥ ४४
अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
उद्वृत्य नयने क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान्४५
त्रिशिखां भृकुटीं कृत्वा संदष्टदशनच्छद ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान् सहकेशवान्
दुर्योधन उवाच ।
अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यथ पाण्डवा
गमिष्यथ हता सद्य सपञ्चाला यमक्षयम् ॥
सञ्जय उवाच ।
उत्थितश्च जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षित ॥ ४८
तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम्
शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव महीधर ॥
तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवा ।
वैवस्वतमिव क्रुद्धं किंकरोद्यतपाणिनम् ॥ ५०
स मेघनिनदो हर्षान्नर्दन्निव च गोवृष ।
आजुहाव तत पार्थान् गदया युधि वीर्यवान्
दुर्योधन उवाच ।
एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि
न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुत ।
भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिक ॥ ५३
अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह ।
युक्तं त्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वं चैव सर्वदा ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाऽभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथा ॥५५
क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणम् ।
अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥
सर्वे भवन्तो धर्मज्ञा सर्वे शूरास्तनुत्यज ।
न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शक्रलोकगति परा
यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्म एव तु ।
तदाऽभिमन्युं बहवो निजघ्नुस्त्वन्मते कथम्
सर्वो विमृशते जन्तु कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थ पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥
आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान् यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि
तं हत्वा वै भवान् राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि
ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम्

क्षत्रधर्मं अस्तीति शेष । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे' इति मेदिनी॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच ।
ततस्तव सुतो राजन् वर्म जग्राह काञ्चनम्
विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥
सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥
सन्नद्धः सगदो राजन् सज्जः सङ्ग्राममूर्धनि ।
अब्रवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥
भ्रातृणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥
अथवा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
योत्स्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे
अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टनिबद्धया ॥ ६८
गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तये
गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान्
न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन
न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।
अथवा सफलं ह्येतत्करिष्ये भवतां पुरः ॥७०
अस्मिन्मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति
गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

सञ्जय उवाच ।
एवं दुर्योधने राजन् गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य सङ्क्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥
यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम्
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ।
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ॥
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघांसया ।
कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ॥ ५
साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ।
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ॥ ६
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ।
तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ॥ ७
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशांपते ।
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ॥
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते
सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम्
को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा
कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥११
न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्योधनं रणे
गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि
न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः
जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि ।
एकं च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥
वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥
एकं वाऽस्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः
नूनं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च संततिः
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुनः ।
भीमसेन उवाच ।
मधुसूदन मा कार्षीर्विषादं यदुनन्दन ॥ १७
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ।
अहं सुयोधनं सङ्ख्ये हनिष्यामि न संशयः ॥
विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।
अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ॥ १९
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम्
अहमेनं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

३३

एवमिति ॥१॥ योग्या-अभ्यासः । योग्यः प्रवीणे स्यादुपम्यस्यन्यासार्कयोषितोर्गिनि मेदिनी ॥ ६ ॥ शकुनेश्च तव च यथा पुरा तथैवेदमिति द्वयोः समम् ॥ ७ ॥ इति कथं वदसे इत्यनुकर्षणीयम् ॥ १६ ॥

' पातितश्चैकबाणेन शोचयेदेवमाहवे इति पाठः ।

भवन्त प्रेक्षका सर्वे मम सन्तु जनार्दन ।
सामरानपि लोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान् युधि
योधयेय रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनम् ।
सञ्जय उवाच ।
तथा सभाषमाण तु वासुदेवो वृकोदरम् ॥
हृष्ट सपूजयामास वचन चेदमब्रवीत् ।
त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिर
निहतारि स्वका दीप्ता श्रिय प्राप्तो न सशय
त्वया विनिहता सर्वे धृतराष्ट्रसुता रणे २६
राजानो राजपुत्राश्च
नागाश्च विनिपातिता ।
कलिङ्गा मागधा प्राच्या
गान्धारा कुरवस्तथा ॥ २७
त्वामासाद्य महायुद्धे निहता पाण्डुनन्दन ।
हत्वा दुर्योधन चापि प्रयच्छोर्वी ससागराम्
धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णु शचीपते ।
त्वा च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनक्ष्यति ॥
त्वमस्य सक्थिनी भक्त्वा
प्रतिज्ञा पालयिष्यसि ।
यत्नेन तु सदा पार्थ
योद्धव्यो धृतराष्ट्रज ॥ २८
कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा ।
ततस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम्
पञ्चाला पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमा ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्वे एवाभ्यपूजयन् ३०
ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत्
सृञ्जयै सह तिष्ठन्त तपन्तमिव भास्करम् ३१
अहमेतेन सङ्गम्य सयुगे योद्धुमुत्सहे ।
न हि शक्तो रणे जेतु मामेष पुरुषाधम ३२
अद्य क्रोध विमोक्ष्यामि निहित हृदये भृशम्
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुन
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखी भव ३४
अद्य कीर्तिमयी माला
प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
प्राणान्श्रिय च राज्य च
मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधन ॥ ३५
राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्र मया हतम्
स्मरिष्यत्यशुभ कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ३६
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
उदातिष्ठन युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३७

तदाह्वानममृष्यन् वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान्
प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ३८
गदाहस्त तव सुत युद्धाय समुपस्थितम् ।
ददृशु पाण्डवा सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम्
तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्र महाबलम् ।
वियूथमिव मातङ्ग समहृष्यन्त पाण्डवा ४०
न सम्भ्रमो न च भय न च ग्लानिर्न च व्यथा
आसीद्दुर्योधनस्यापि स्थित सिंह इवाहवे ॥
समुद्यतगद दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनस्तदा राजन् दुर्योधनमथाब्रवीत् ४२
राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम्
स्मर तद्दुष्कृत कर्म यद्वृत्त वारणावते ॥ ४३
द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥
यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि
अनागस्सु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥
त्वत्कृते निहत शेते शरतल्पे महायशा ।
गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठ सर्वेषा न पितामह ४६
हतो द्रोणश्च कर्णश्च हत शल्य प्रतापवान् ।
वैरस्य चादिकर्ताऽसौ शकुनिर्निहतो रणे ॥
भ्रातरस्ते हता शूरा पुत्राश्च सहसैनिका ।
राजानश्च हता शूरा समरेष्वनिवर्तिन ४८
एते चान्ये च निहता बहव क्षत्रियर्षभा ।
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्या क्लेशकृद्धत
अवशिष्टस्त्वमेवैक कुलघ्नोऽधमपूरुष ।
त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र सशय ॥
अद्य तेऽह रणे दर्प
सर्व नाशयिता नृप ।
राज्याशा विपुला राजन्
पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ५१
दुर्योधन उवाच ।
कि कत्थितेन बहुना युद्ध्यस्वाद्य मया सह
अद्य तेऽह विनेष्यामि युद्धश्रद्धा वृकोदर ५२
कि न पश्यसि मा पाप
गदायुद्धे व्यवस्थितम् ।
हिमवच्छिखराकारा
प्रगृह्य महती गदाम् ॥ ५३
गदिन कोऽद्य मा पाप हन्तुमुत्सहते रिपु ।
न्यायतो युद्ध्यमानस्य देवेष्वपि पुरन्दर ५४
मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ।
दर्शयस्व बल युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ५५

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहसृञ्जयाः ।
सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ५६
उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
भूयः संहर्षयामासू राजन् दुर्योधनं नृपम् ५७

बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र
हया हेषन्ति चासकृत।
शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते
पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि भीमसेनदुर्योधनसंवादे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

संजय उवाच ।
तस्मिन् युद्धे महाराज संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुध
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः ।
उपगम्योपसंगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ॥ ३
पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् ।
शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव
अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम्
दुर्योधनं च कौरव्य गदापाणिमवस्थितम् ५
चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ॥ ६
शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ।
ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ॥ ७
युद्धभूमिं गतौ वीरावुभावेव रराजतुः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम्॥
स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ।
कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम्
सस्वजाते परिप्रीतौ प्रियमाणौ यशस्विनौ ।
माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः
अभिवाद्य स्थिता राजन् रौहिणेयं महाबलम्
भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तव जनाधिप ॥११
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ।
स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य समन्ततः ॥१२
पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ।
एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ १३
परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान् सहसृञ्जयान्
अपृच्छत्कुशलं सर्वान् पार्थिवांश्चामितौजसः
तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ।
प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान् क्षत्रियांश्च महात्मनः
कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदं च यथावयः ।
जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा स परिषस्वजे ॥
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्यपृच्छत ।
तौ च तं विधिवद्राजन् पूजयामासतुर्गुरुम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

तस्मिन्युद्धे इति ॥ १ ॥
चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै
पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागत इति ॥
ननु श्रवणेऽत्र युद्धसमाप्तिर्दृश्यते तदनुपातेन युद्धारंभो मृगशीर्षे भवितुं युज्यते। अष्टादशाहानि युद्धमभूदिति वचनात्। एवं च युद्धारंभं प्रकृत्य भीष्मपर्वणि संजय वाक्यम्—
मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं संप्रपद्यत ।
इति मघाया युद्धारंभप्रदर्शकं विरुध्यते। तथात्वे रेवत्यां युद्धसमाप्त्यापत्तेरित्युपक्रमोपसंहारयोर्विरोधो दुःसमाधेय इति चेत्। **सत्यम्**। उपसंहारस्य निर्णीतार्थकत्वात्तदनुरोधेनोपक्रमस्य नेयत्वान्मघाविषयग इत्यस्यायमर्थः **—अत्र** मघाशब्देन तत्सहचराः पितरो लक्ष्यन्ते 'मघानक्षत्रं पितरो देवता' इति श्रुतेरिति मघायाः पितृसंबंधित्वावधारणात्। तेन युद्धे मृतानां उत्तमदेहप्रदानार्थं चन्द्रस्तदा पितृलोके संनिहितोऽभूदिति। स्वर्गिणां दिव्यदेहलाभश्चन्द्राधीन इति शास्त्रप्रसिद्धम्। युद्धारंभस्तु मृगशीर्षे इति **भीष्मपर्वणि निपुणतरमुपपादितं** तत्र विस्मर्तव्यम् ॥ ६ ॥
रराजतुः रेजतुः ॥ ८ ॥

ब्रह्माणामिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदान्वितौ ।
ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रौहिणेयमरिंदमम् ॥ १८
इद भ्रात्रोर्महायुद्ध पश्य रामेति भारत ।
तेषा मध्ये महाबाहु श्रीमान्केशवपूर्वज ॥
न्यविशत्परमप्रीत पूज्यमानो महारथै ।
स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासा सितप्रभ
दिवीव नक्षत्रगणै परिकीर्णो निशाकर ।
ततस्तयो स[illegible] लोमहर्षण ॥२१
आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयो ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवागमने
चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

३५

जनमेजय उवाच ।
पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
आमन्त्र्य केशव यातो वृष्णिभि सहित प्रभु
साहाय्य धार्तराष्ट्रस्य न च कर्ताऽस्मि केशव
न चैव पाण्डुपुत्राणा गमिष्यामि यथागतम्
एवमुक्त्वा तदा रामो यात क्षत्रनिबर्हण ।
तस्य चागमन भूयो ब्रह्मञ्शसितुमर्हसि ॥ ३
आख्याहि मे विस्तरश कथ राम उपस्थित
कथ च दृष्टवान् युद्ध कुशलो ह्यसि सत्तम ४
वैशपायन उवाच ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीप मधुसूदन ॥ ५
शम प्रति महाबाहो हितार्थ सर्वदेहिनाम् ।
स गत्वा हास्तिनपुर धृतराष्ट्र समेत्य च ॥ ६
उक्तवान्वचन तथ्य हित चैव विशेषत ।
न च तत्कृतवान् राजा यथा ख्यात हि तत्पुरा
अनवाप्य शम तत्र कृष्ण पुरुषसत्तम ।
आगच्छत महाबाहुरुपप्लव्य जनाधिप ॥ ८
तत प्रत्यागत कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जित ।
अक्रियाया नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥
न कुर्वन्ति वचो मह्य कुरव कालनोदिता
निर्गच्छध्व पाण्डवेया पुष्येण सहिता मया
ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिना वर ।
प्रोवाच भ्रातर कृष्ण रौहिणेयो महामना ॥
तेषामपि महाबाहो साहाय्य मधुसूदन ।
क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तद
ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दन ।
तीर्थयात्रा हलधर सरस्वत्या महायशा ॥
मैत्रनक्षत्रयोगे स्म सहित सर्वयादवै ।
आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिंदम ॥
युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ।
रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदन ॥ १५
पाण्डवेयान्पुरस्कृत्य ययावभिमुख कुरून् ।
गच्छन्नेव पथिस्थस्तु राम प्रेष्यानुवाच ह ॥
सभारास्तीर्थयात्राया सर्वोपकरणानि च ।
आनयध्व द्वारकायामग्नीन्वै याजकास्तथा ॥
सुवर्णरजत चैव धेनूर्वासासि वाजिन ।
कुञ्जराश्च रथाश्चैव खरोष्ट्र वाहनानि च ॥ १८
क्षिप्रमानीयता सर्व तीर्थहेतो परिच्छदम् ।
प्रतिस्रोत सरस्वत्या गच्छध्व शीघ्रगामिन
ऋत्विजश्चानयध्व वै शतशश्च द्विजर्षभान् ।
एव सदिश्य तु प्रेष्यान् बलदेवो महाबल ॥
तीर्थयात्रा ययौ राजन्कुरूणा वैशसे तदा ।
सरस्वती प्रतिस्रोत समन्तादभिजग्मिवान्
ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमै ।
रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ॥ २२
गो-खरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृत ।
श्रान्ताना क्लान्तवपुषा शिशूना विपुलायुषां
देशे देशे तु दयानि दानानि विविधानि च ।
अर्चायै चार्थिना राजन् कलसानि बहुशस्तथा

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

३५

पूर्वमेवेति ॥ १ ॥ अक्रियाया सन्धिकार्यानिष्पत्तौ ॥ ९ ॥ मैत्रनक्षत्रयोगे अनुराधायाम् । भोज कृतवर्मा १४ पुष्येण हि पाण्डवेभ्य प्रयाणमनुराधातस्तीर्थयात्रार्थमिति विवेक ॥ १५ ॥

तानि यानीह देशेषु प्रतीक्षन्ति स्म भारत ।
बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्न समन्तत ॥२५
यो यो यत्र द्विजो भोज्य भोक्तु कामयते तदा
तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजह्रुस्तदा नृप ॥ २६
तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिणेयस्य शासनात्
भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशीस्तत्र समन्तत ॥
वासासि च महार्हाणि पर्यकास्तरणानि च ।
पूजार्थ तत्र क्लृप्तानि विप्राणा सुखमिच्छता
यत्र य स्वदते विप्र क्षत्रियो वाऽपि भारत ।
तत्र तत्र तु तस्यैव सर्व क्लृप्तमदृश्यत ॥ २९
यथासुख जन सर्वो याति तिष्ठति वै तदा
यातुकामस्य यानानि पानानि तृषितस्य च
बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
उपजह्रुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥३२
स पन्था प्रबभौ राजन् सर्वस्यैव सुखावह
स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणा तत्र गच्छताम्
नित्यप्रमुदितोपेत स्वादुभक्ष्य शुभान्वित
विपण्यापणपण्याना नानाजनशतैर्वृत ।
नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषित ॥ ३३

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा
पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
ददौ द्विजेभ्य क्रतुदक्षिणाश्च
यदुप्रवीरो हलभृत् प्रतीत ॥ ३४
दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै
सुवासस काञ्चनबद्धशृङ्गी ।
हयाश्च नानाविधदेशजातान्
यानानि दासाश्च शुभान् द्विजेभ्य ॥
रत्नानि मुक्तामणिविद्रुम चा
प्यग्र्य सुवर्ण रजत सुशुद्धम् ।
अयस्मय ताम्रमय च भाण्ड
ददौ द्विजातिप्रवरेषु राम ॥ ३६
एव स वित्त प्रददौ महात्मा
सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि ।
ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव
स्तत कुरुक्षेत्रमुदारवृत्ति ॥ ३७

जनमेजय उवाच ।

सारस्वताना तीर्थाना गुणोत्पत्ति वदस्व मे
फल च द्विपदा श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव च ३८
यथाक्रमेण भगवस्तीर्थानामनुपूर्वश ।
ब्रह्मन् ब्रह्मविदा श्रेष्ठ पर कौतूहल हि मे ३९

वैशम्पायन उवाच ।

तीर्थाना च फल राजन् गुणोत्पत्ति च सर्वश
मयोच्यमान वै पुण्य शृणु राजेन्द्र कृत्स्नश ४०

पूर्व महाराज यदुप्रवीर
ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।
पुण्य प्रभास समुपाजगाम
यत्रोडुराड्यक्ष्मणा क्लिश्यमान ४१
विमुक्तशाप पुनराप्य तेज
सर्व जगद्भासयते नरेन्द्र ।
एव तु तीर्थप्रवर पृथिव्या
प्रभासनात्तस्य तत प्रभास ॥ ४२

जनमेजय उवाच ।

कथ तु भगवान्सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत ।
कथ च तीर्थप्रवरे तस्मिश्चन्द्रो न्यमज्जत ४३
कथमाप्लुत्य तस्मिस्तु पुनराप्यायित शशी ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ ४४

वैशम्पायन उवाच ।

दक्षस्य तनयास्तात प्रादुरासन्विशापते ।
स सप्तविंशति कन्या दक्ष सोमाय वै ददौ
नक्षत्रयोगनिरता सङ्ख्यानार्थ च ताऽभवन्
पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्मण-
तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो
रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
अत्यरिच्यत तासा तु
रोहिणी रूपसपदा ॥ ४७
ततस्तस्या स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकर
साऽस्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्ता बुभुजे सदा
पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसत्परम्
ततस्ता कुपिता सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः
ता गत्वा पितर प्राहु प्रजापतिमतन्द्रिता ।
सोमो वसति नास्मासु रोहिणी भजते सदा
ता वय सहिता सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर
वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्परा ५१

विपणि पण्यवीथिका आपणा हट्टा पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि ॥ ३३ ॥ गुणान् रमणीयत्वादीन् उत्पत्ति सभव कर्म निर्वृत्ति तीर्थयात्राविधिसिद्धिम् ॥ ३८ ॥ यथाक्रमेण तीर्थक्रमापेक्षया अनुपूर्वश गुणोत्पत्त्यादिक्रमापेक्षया ॥ ३९ ॥ प्रभास प्रभासत्वम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वा तासा तु वचन
　　दक्ष सोममथाब्रवीत्।
सम वर्तस्व भार्यासु
　　मा त्वाऽधर्मो महान् स्पृशेत ॥ ५२
तास्तु सर्वाऽब्रवीद्दक्षो
　　गच्छध्व शशिनोऽन्तिकम्।
सम वत्स्यति सर्वासु
　　चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ५३
विसृष्टास्तास्तथा जग्मु शीताशुभवन तदा
तथापि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ॥ ५४
रोहिणी निवसत्येव प्रीयमाणो मुहुर्मुहु ।
ततस्ता सहिता सर्वा भूय पितरमब्रुवन्
तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवान्तिके
सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचन तव ५६
तासा तद्वचन श्रुत्वा दक्ष सोममथाब्रवीत्।
सम वर्तस्व भार्यासु मा त्वा शप्स्ये विरोचन
अनादृत्य तु तद्वाक्य दक्षस्य भगवाञ्शशी।
रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ता कुपिता पुन
गत्वा च पितर प्राहु प्रणम्य शिरसा तदा
सोमो वसति नास्मासु तस्मान्न शरण भव
रोहिण्यामेव भगवान् सदा वसति चन्द्रमा
न त्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति
तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै
　　यथा न सोम आविशेत्।
तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो
　　यक्ष्माण पृथिवीपते ॥ ६१
ससर्ज रोषात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत्
स यक्ष्मणाऽभिभूतात्माक्षीयताहरह शशी॥
यत्न चाप्यकरोद्राजन् मोक्षार्थ तस्य यक्ष्मण
इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकर ६३
न चामुच्यत शापाद्वै क्षय चैवाभ्यगच्छत।
क्षीयमाणे तत सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे ॥
निरास्वादरसा सर्वा हतवीर्याश्च सर्वश ।
ओषधीना क्षये जाते प्राणिनामपि सक्षय ॥
कृशाश्चासन्प्रजा सर्वा क्षीयमाणे निशाकरे
ततो देवा समागम्य सोममूचुर्महीपते ६६
किमिद भवतो रूपमीदृश न प्रकाशते।
कारण ब्रूहि न सर्व येनेद ते महद्भयम् ॥ ६७
श्रुत्वा तु वचन त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम्
एवमुक्त प्रत्युवाच सर्वांस्ताञ्शशलक्षण ॥
शापस्य लक्षण चैव यक्ष्माण च तथाऽऽत्मन
देवास्तथा वच श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन्
प्रसीद भगवन् सोमे
　　शापोऽय विनिवर्त्यताम्।
असौ हि चन्द्रमा क्षीण
　　किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ॥ ७०
क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चैव गता क्षयम्
वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च७१
तेषा क्षये क्षयोऽस्माक
　　विनाऽस्माभिर्जगच्च किम्।
इति ज्ञात्वा लोकगुरो
　　प्रसाद कर्तुमर्हसि ॥ ७२
एवमुक्तस्ततो देवान्प्राह वाक्य प्रजापति ।
नैतच्छक्य मम वचो व्यावर्तयितुमन्यथा ७३
हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित्।
सम वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यश ७४
सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जञ्शशलक्षण ।
पुनर्वर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्य वचो मम ॥ ७५
मासार्ध च क्षय सोमो नित्यमेव गमिष्यति
मासार्धं तु सदा वृद्धि सत्यमेतद्वचो मम ७६
समुद्र पश्चिम गत्वा सरस्वत्यब्धिसङ्गमम्।
आराधयतु देवेश तत कान्तिमवाप्स्यति ॥
सरस्वती तत सोम स जगामर्षिशासनात्
प्रभास प्रथम तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ७८
अमावास्या महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युति
लोकान्प्रभासयामास शीताशुत्वमवाप च
देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभास प्राप्य पुष्कलम्
सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन्८०
तत प्रजापति सर्वा विससर्जाथ देवता ।
सोम च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत ॥
माऽवमस्था स्त्रिय पुत्र
　　मा च विप्रान् कदाचन।
गच्छ युक्त सदा भूत्वा
　　कुरु वै शासन मम ॥ ८२
स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम्।
प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तस्थुर्यथा पुरा८३

त्वा त्वा अधम मा स्पृशेत्॥५२॥ विरोचन ' हे विशेषेण रोचमान ! त्वा मा शप्स्ये तव रोचना यथाऽह शापेन न हरामि तथा यतस्वेत्यर्थ ॥५७॥ शापस्य लक्षण कारणम् ॥ ६९ ॥

एव ते सर्वमाख्यात यथा शप्तो निशाकर ।
प्रभास च यथा तीर्थं तीर्थाना प्रवर महत् ८४
अमावास्या महाराज
नित्यश शशलक्षण ।
स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान्
प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ८५
अतश्चैतत्प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
प्रभा हि परमा लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमा
ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली ।
चमसोद्भेद इत्येव य जना कथयन्त्युत ८७
तत्र दत्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुध
उषित्वा रजनीमेका स्नात्वा च विधिवत्तदा
उदपानमथागच्छत्त्वरावान् केशवाग्रज ।
आद्य स्वस्त्ययन चैव यत्रावाप्य महत्फलम् ॥
स्निग्धत्वादोषधीना च
भूमेश्च जनमेजय ।
जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र
नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया प्रभासोत्पत्तिकथने पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

३६

वैशम्पायन उवाच ।
तस्मान्नदीगत चापि ह्युदपान यशस्विन ।
त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुध १
तत्र दत्वा बहु द्रव्य पूजयित्वा तथा द्विजान्
उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुध ॥ २
तत्र धर्मपरो भूत्वा त्रित स सुमहातपा ।
कूपे च वसता तेन सोम पीतो महात्मना ३
तत्र चैन समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तम ४
जनमेजय उवाच ।
उदपान कथ ब्रह्मन् कथ च सुमहातपा ।
पतित किं च सत्यक्तो भ्रातृभ्या द्विजसत्तम
कूपे कथ च हित्वैन भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
कथ च याजयामास पपौ सोम च व कथम्
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रोतव्य यदि मन्यसे ।
वैशम्पायन उवाच ।
आसन् पूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्त्रय ॥७
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभा ।
सर्वे प्रजापतिसमा, प्रजावन्तस्तथैव च ॥ ८
ब्रह्मलोकजिता सर्वे तपसा ब्रह्मवादिन ।
तेषा तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥ ९
अभवद्गौतमो नित्य पिता धर्मरत सदा ।
स तु दीर्घेण कालेन तेषा प्रीतिमवाप्य च१०
जगाम भगवान् स्थानमनुरूपमिवात्मन ।
राजानस्तस्य ये ह्यासन्याज्या राजन्महात्मन-
ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ।
तेषा तु कर्मणा राजस्तथा चाध्ययनेन च १२
त्रित स श्रेष्ठता प्राप यथैवास्य पिता तथा ।
तथा सर्वे महाभागा मुनय पुण्यलक्षणा १३
अपूजयन्महाभाग यथास्य पितर तथा ।
कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ
यज्ञार्थं चक्रतुश्चिन्ता तथा वित्तार्थमेव च ।
तयोर्बुद्धि समभवत्त्रित गृह्य परन्तप ॥ १५
याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूस्तत ।
सोम पास्यामहे हृष्टा प्राप्य यज्ञ महाफलम्
चक्रुश्चैव तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव च ।
तथा ते तु परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्प्रति
याजयित्वा ततो याज्यान्
लब्ध्वा तु सुबहून्पशून् ।
याज्येन कर्मणा तेन
प्रतिगृह्य विधानत ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

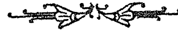
३६

तस्मादिति ॥१॥ याजयामास स्वार्थे णिच् । याग कृतवान् ॥ ६ ॥ पशून् प्रति पश्वर्थ दक्षिणार्था गा प्राप्तु-मित्यर्थ ॥ १७ ॥

प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ।
त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् १९
एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ।
तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् ॥२०
कथं च स्युरिमा गाव
आवाभ्यां हि विना त्रितम् ।
तावन्योन्यं समाभाष्य
एकतश्च द्वितश्च ह ॥ २१
यदूचतुर्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर ।
त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः २२
अन्यास्तु बहुला गावस्त्रितः समुपलप्स्यते ।
तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे
त्रितोऽपि गच्छतां काम-
मावाभ्यां वै विना कृतः ।
तेषामागच्छतां रात्रौ
पथिस्थानां वृकोऽभवत् ॥ २४
तत्र कूपो विदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ।
अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः २५
तद्भयादपसर्पन्वै तस्मिन्कूपे पपात ह ।
अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयङ्करे ॥ २६
त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः ।
आर्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी ॥ २७
तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥
भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः
उदपाने तदा राजन्निर्जले पांसुसंवृते ॥ २९
त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते ।
निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृती यथा ॥ ३०
स बुद्ध्याऽगणयत्प्राज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यसोमपः
सोमः कथं तु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ३१
स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ३२
पांसुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः
अग्नीन्सङ्कल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥
ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य सुमहातपाः ।
ऋचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः
ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा
प्रचक्रेऽभिषवं नृप ।
आज्यं च सलिलं चक्रे
भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ॥ ३५
सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार विपुलं ध्वनिम्
स चाविशद्दिवं राजन्पुनः शब्दस्त्रितस्य वै ॥
समवाप्य च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
वर्तमाने महायज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः ॥ ३७
आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुद्ध्यते ।
ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ३८
श्रुत्वा चैवाब्रवीत्सर्वान्
देवान् देवपुरोहितः ।
त्रितस्य वर्तते यज्ञ-
स्तत्र गच्छामहे सुराः ॥ ३९
स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान्देवानपि महातपाः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ॥
प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्तते ।
ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः
ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ।
दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ॥
ऊचुश्चैनं महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ।
अथाब्रवीदृषिर्देवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः
अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ।
ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ॥
मन्त्रयुक्तान्समदद-
त्ते च प्रीतास्तदाऽभवन् ।
ततो यथाविधि प्राप्तान्
भागान्प्राप्य दिवौकसः ॥ ४५
प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति
स तु वव्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ॥ ४६
यश्चेहोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।
तत्र चोर्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती ॥
तयोत्क्षिप्तः समुत्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ।
तथेति चोक्ता विबुधा जग्मू राजन् यथागताः
त्रितश्चाभ्यागमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ।
क्रुद्धस्तु स समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ॥
उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ।
पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ
तस्माद्वृकाकृती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितश्चरौ ।
भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ॥
प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्क्षवानराः ।
इत्युक्तेन तदा तेन क्षणादेव विशांपते ॥ ५२
तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ।
तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ॥

दत्वा च विविधान् दायान्
पूजयित्वा च वै द्विजान्
उदपान च त वीक्ष्य
प्रशस्य च पुन पुन ।
नदीगतमदीनात्मा
प्राप्तो विनशन तदा ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां त्रिताख्याने षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

३७

वैशम्पायन उवाच ।
ततो विनशन राजञ्जगामाथ हलायुध ।
शूद्राभीरान्प्रतिद्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ १
तस्मात्तु ऋषयो नित्य प्राहुर्विनशनेति च ।
यत्राप्युपस्पृश्य बल सरस्वत्या महाबल ॥२
सुभूमिक ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ।
तत्र चाप्सरस शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिता
क्रीडाभिर्विमलाभिश्च क्रीडन्ति विमलानना
तत्र देवा सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर
अभिगच्छन्ति तत्तीर्थ पुण्य ब्राह्मणसेवितम्
तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसा गणा ॥
समेत्य सहिता राजन्यथा प्राप्त यथासुखम् ।
तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुध ॥ ६
पुण्यै पुष्पै सदा दिव्यै कीर्यमाणा पुन पुन
आक्रीडभूमि सा राजस्तासामप्सरसा शुभा
सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ।
तत्र स्नात्वा च दत्वा च वसु विप्राय माधव
श्रुत्वा गीत च तद्दिव्य
वादित्राणा च नि स्वनम् ।
छायाश्च विपुला दृष्ट्वा
देव-गन्धर्व-रक्षसाम् ॥ ९
गन्धर्वाणा ततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुत ।
विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विता
नृत्यवादित्रगीत च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ।
तत्र दत्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविध वसु ॥
अजाविक गो-खरोष्ट्र सुवर्ण रजत तथा ।
भोजयित्वा द्विजान्कामै सतर्प्य च महाधनै
प्रययौ सहितो विप्रैस्तूयमानश्च माधव ।
तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिन्दम ॥१३
गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ।
तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ॥ १४
कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषा च व्यतिक्रम ।
उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ॥ १५
सरस्वत्या शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना ।
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थ गर्गस्रोत इति स्मृतम्
तत्र गर्ग महाभाग ऋषय सुव्रता नृप ।
उपासाचक्रिरे नित्य कालज्ञान प्रति प्रभो
तत्र गत्वा महाराज बल श्वेतानुलेपन ।
विधिवद्धि धन दत्वा मुनीना भावितात्मना
उच्चावचास्तथा भक्ष्यान्विप्रेभ्यो विप्रदाय स
नीलवासास्तदाऽगच्छच्छखतीर्थ महायशा
तत्रापश्यन्महाशख महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
श्वेतपर्वतसकाश ऋषिसघैर्निषेवितम् ॥ २०
सरस्वत्यास्तटे जात नग तालध्वजो बली ।
यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजस ॥
पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धा सहस्रश ।
ते सर्वे ह्यशन त्यक्त्वा फल तस्य वनस्पते
व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते ।
प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्त पृथक् पृथक् ॥
अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ ।
एव ख्यातो नरव्याघ्र लोकेस्मिन्स वनस्पति
ततस्तीर्थं सरस्वत्या पावन लोकविश्रुतम् ।
तस्मिश्च यदुशार्दूलो दत्वा तीर्थे पयस्विनी २५

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

३७

तत इति ॥ १ ॥ शुभ्रा शुचय ॥ ३ ॥ कालज्ञान प्रति कालज्ञानार्थम् ॥ १७ ॥ शख शखनामानम् ॥२०॥ नग वृक्षम् ॥ २१ ॥

ताम्रायसानि भाण्डानि
वस्त्राणि विविधानि च ।
पूजयित्वा द्विजांश्चैव
पूजितश्च तपोधनै ॥ २६
पुण्य द्वैतवन राजन्नाजगाम हलायुध ।
तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानावेषधरान्बल ॥
आप्लुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान्
तथैव दत्वा विप्रेभ्य परिभोगान् सुपुष्कलान्
तत प्रायाद्बलो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीम्
गत्वा चैव महाबाहुर्नातिदूरे महायशा ॥ २९
धर्मात्मा नागधन्वान तीर्थमागमदच्युत ।
यत्र पन्नगराजस्य वासुके सन्निवेशनम् ॥३०
महाद्युतेर्महाराज बहुभि पन्नगैर्वृतम् ।
ऋषीणा हि सहस्राणि तत्र नित्य चतुर्दश ॥
यत्र देवा समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन् यथाविधि ॥३२
पन्नगेभ्यो भय तत्र विद्यते न स्म पौरव ।
तत्रापि विधिवद्दत्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान्
प्रायात्प्राची दिश तत्र तत्र तीर्थान्यनेकश ।
सहस्रशतसख्यानि प्रथितानि पदे पदे ॥ ३४
आप्लुत्य तत्र तीर्थेषु यथोक्त तत्र चर्षिभि ।
कृत्वोपवासनियम दत्वा दानानि सर्वश ॥
अभिवाद्य मुनीस्तान्वै तत्र तीर्थनिवासिन ।
उद्दिष्टमार्ग प्रययौ यत्र भूय सरस्वती ३६
प्राङ्मुख वै निववृते वृष्टिर्वातहता यथा ।
ऋषीणा नैमिषेयाणामवेक्षार्थ महात्मनाम् ॥
निवृत्ता ता सरिच्छ्रेष्ठा तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली
बभूव विस्मितो राजन् बल श्वेतानुलेपन

जनमेजय उवाच ।

कस्मात्सरस्वती ब्रह्मन्निवृत्ता प्राङ्मुखीभवत्
व्याख्यातमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥
कस्मिंश्चित्कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दन ।
निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्वरा ॥ ४०

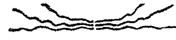
वैशम्पायन उवाच ।

पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विन ।
वर्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ४१
ऋषयो बहवो राजस्तत्सत्रमभिपेदिरे ।
उषित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि
निवृत्ते नैमिषेये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
आजग्मुर्ऋषयस्तत्र बहूनस्तीर्थकारणात् ४३
ऋषीणा बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशापते ।
तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ॥
समन्तपञ्चक यावत्तावत्ते द्विजसत्तमा ।
तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीर समाश्रिता
जुह्वता तत्र तेषा तु मुनीना भावितात्मनाम्
स्वाध्यायेनातिमहता बभूवु पूरिता दिश ॥
अग्निहोत्रैस्ततस्तेषा क्रियमाणैर्महात्मनाम् ।
अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानै समन्तत ॥
वालखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसा
दन्तोलूखलिनश्चान्ये प्रसख्यानास्तथा परे ॥
वायुभक्षा जलाहारा पर्णभक्षाश्च तापसा ।
नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिन ॥
आसन्वै मुनयस्तत्र सरस्वत्या समीपत ।
शोभयन्त सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गामिव दिवौकस
शतशश्च समापेतुर्ऋषय सत्रयाजिन ।
तेऽवकाश न ददृशु सरस्वत्या महाव्रता ५१
ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मिमाय वै ।
जुहुवुश्चाग्निहोत्राश्च चक्रुश्च विविधा क्रिया
ततस्तमृषिसघात निराश चिन्तयान्वितम् ।
दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५३
तत कुञ्जान् बहून्कृत्वा सन्निवृत्ता सरस्वती
ऋषीणा पुण्यतपसा कारुण्याज्जनमेजय ५४
ततो निवृत्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
भूय प्रतीच्यभिमुखी प्रसुस्राव सरिद्वरा ॥
अमोघा गमन कृत्वा तेषा भूयो व्रजाम्यहम् ।
इत्यद्भुत महच्चक्रे तदा राजन्महानदी ॥ ५६
एव स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति स्मृत
कुरुश्रेष्ठ कुरुक्षेत्रे कुरुष्व महती क्रियाम् ॥ ५७
तत्र कुञ्जान्बहून् दृष्ट्वा निवृत्ता च सरस्वतीम्
बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मन ५८
उपस्पृश्य तु तत्रापि
विधिवद्यदुनन्दन ।
दत्वा दायान् द्विजातिभ्यो
भाण्डानि विविधानि च ॥ ५९

अपेक्षाथ इष्टासिद्ध्यर्थम् ॥ ३७ ॥ इच्छामि श्रोतुमिति शेष ॥ ३९ ॥ यज्ञोपवातै यज्ञसूत्रै । तीर्थं त्रेताग्नीनामुत्तरभाग तीर्थत्वेन श्रौते प्रसिद्ध निर्मिमाय निर्मायेत्यर्थ ॥ ५२ ॥ निराश सरस्वतीजललाभे इत्यर्थ ॥ ५३ ॥ कुञ्जान् आत्मनो वासस्थानानि तीर्थविशेषानित्यर्थ ॥ ५४ ॥

भक्ष्य भोज्य च विविध ब्राह्मणेभ्य प्रदाय च
तत प्रायाद्बलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभि
सरस्वतीतीर्थवर नानाद्विजगणायुतम् ।
बदरेङ्गुदकाश्मर्यप्लक्षाश्वत्थबिभीतकै ६१
कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करीरै पीलुभिस्तथा ।
सरस्वतीतीर्थरुहैस्तरुभिर्विविधैस्तथा ॥ ६२
करूषकवरैश्चैव बिल्वैराम्रातकैस्तथा ।
अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥
कदलीवनभूयिष्ठ दृष्टिकान्त मनोहरम् ।
वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तोलूखलिकैरपि ॥ ६४
तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम् ।
स्वाध्यायघोषसघुष्ट मृगयूथशताकुलम् ६५
अहिंस्रैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थसेवितम् ।
सप्तसारस्वत तीर्थमाजगाम हलायुध ।
यत्र मङ्कणक सिद्धस्तपस्तेपे महामुनि ६६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

जनमेजय उवाच ।
सप्तसारस्वत कस्मात्
कश्च मङ्कणको मुनि ।
कथ सिद्ध स भगवान्
कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १
कस्य वशे समुत्पन्न किं चाधीत द्विजोत्तम
एतदिच्छाम्यह श्रोतु विधिवद्द्विजसत्तम २
वैशम्पायन उवाच ।
राजन्सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिद जगत्
आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३
सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥ ४
पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे ।
वितते यज्ञवाटे च ससिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५
पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदाना निनदैस्तथा ।
देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्यज्ञविधौ तदा ॥ ६
तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
यजतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७
मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।
उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातीस्तत्र तत्र ह ८
जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा ।
वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा
तस्य यज्ञस्य सपत्त्या तुतुषुर्देवता अपि ।
विस्मय परम जग्मु किमु मानुषयोनय १०
वर्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।
अब्रुवन्नृषयो राजन्नाय यज्ञो महागुण ॥ ११
न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीत सस्माराथ सरस्वतीम्
पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।
सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥
ता दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्ता सरस्वतीम्
पितामह मानयन्ती क्रतु ते बहु मेनिरे ॥ १४
एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
पितामहार्थं सभूता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥
नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
तत्र चित्रा कथा ह्यासन् वेद प्रति जनेश्वर
यत्र ते मुनयो ह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिन ।
ते समागम्य मुनय सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥
सा तु ध्याता महाराज
ऋषिभि सत्रयाजिभि ।
समागताना राजेन्द्र
सहायार्थ महात्मनाम् ॥ १८
आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ।
नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीना सत्रयाजिनाम्
आगता सरिता श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ।
गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

सप्तेति ॥ १ ॥ सस्मरु स्मृतवन्त ॥ १७ ॥ गयेषु गयदेशेषु ॥ २० ॥

आहूता सरिता श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ।
विशाला तु गयस्याहुर्ऋषय संशितव्रता २१
सरित्सा हिमवत्पार्श्वात्प्रस्रुता शीघ्रगामिनी
औद्दालकेस्तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत २२
समेते सर्वत स्फीते मुनीना मण्डले तदा ।
उत्तरे कोसला भागे पुण्ये राजन्महात्मन ॥
उद्दालकेन यजता पूर्व ध्याता सरस्वती ।
आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा त देश मुनिकारणात् ॥
पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसवृतै ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता
सुरेणुर्ऋषभे द्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते ।
कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मन ॥ २६
आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ।
ओघवत्यपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना २७
समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ।
दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती २८
सुरेणुरिति विख्याता प्रस्रुता शीघ्रगामिनी ।
विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुन २९
समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागता
सप्तसारस्वत तीर्थं ततस्तु प्रथित भुवि ।
इति सप्तसरस्वत्यो नामत परिकीर्तिता ॥
सप्त सारस्वत चैव तीर्थं पुण्य तथा स्मृतम् ।
शृणु मङ्कणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिण ॥
आपगामवगाढस्य राजन् प्रक्रीडित महत् ।
दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत ॥
स्नायन्ती रुचिरापाङ्गीं
दिग्वाससमनिन्दिताम् ।
सरस्वत्या महाराज
चस्कन्दे वीर्यमम्भसि ॥ ३४
तद्रेत स तु जग्राह कलशे वै महातपा ।
सप्तधा प्रविभाग तु कलशस्थ जगाम ह ३५
तत्रर्षय सप्त जाता जज्ञिरे मरुता गणा ।
वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डल ३६
वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान्
एवमेते समुत्पन्ना मरुता जनयिष्णव ॥
इदमत्यद्भुत राजन् शृण्वाश्चर्यतर भुवि ।
महर्षेश्चरित यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
पुरा मङ्कणक सिद्ध कुशाग्रेणेति न श्रुतम्
क्षत किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्रवत्
स वै शाकरस दृष्ट्वा हर्षाविष्ट प्रनृत्तवान् ।
ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावर जङ्गम च यत् ॥
प्रनृत्तमुभय वीर तेजसा तस्य मोहितम् ।
ब्रह्मादिभि सुरै राजन् ऋषिभिश्च तपोधनै
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नाय नृत्येद्यथा देव तथा त्व कर्तुमर्हसि ४२
ततो देवो मुनि दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।
सुराणा हितकामार्थ महादेवोऽभ्यभाषत ॥
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थ नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थान किमर्थ च तवेदमधिक मुने ॥ ४४
तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

ऋषिरुवाच ।

किं न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरस स्रुतम्
य दृष्ट्वा सप्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ।
त प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनि रागेण मोहितम् ४६
अह न विस्मय विप्र
गच्छामीति प्रपश्य माम् ।
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठ
महादेवेन धीमता ॥ ४७
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत्
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गत हिमसन्निभम् ॥
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् स मुनि पादयोर्गत
मेने देव महादेवमिद चोवाच विस्मित ४९
नान्य देवादह मन्ये रुद्रात्परतर महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृत् ॥
त्वया सृष्टमिद विश्व वदन्तीह मनीषिण ।
त्वामेव सर्व विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ५१
देवैरपि न शक्यस्त्व परिज्ञातु कुतो मया ।
त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिता

सुरेणुरुद्देशे षष्ठी यद्यपि तथापि पञ्चमे स्थाने कार्त्यते श्लोकाना पौर्वापर्य वा विज्ञेयम् ॥ २९ ॥ स्नायन्ता स्नातीम् ॥ ३४ ॥ मरुता प्राणवायूना एकोनपञ्चाशता एतेषा तपसा मरुतोऽदित्यामुत्पन्ना इति कल्पान्तरविषयोऽयमर्थ ॥ ३७ ॥ इदमत्यद्भुत राजान्नत्यम्य तात्पर्यं योगेन सिद्धस्य कायस्य परिणामान्तर ह्रासवृद्ध्यादिक न जायतेऽतस्तत्र प्रविष्टाऽन्नरसोऽपरिणममाण एव देहान्निःसरति त दृष्ट्वा आत्मन सिद्धकायत्व मत्वा मङ्कणको गर्वेण नृत्यति तदेव क्षयशून्यत्व देहस्य महती योगसिद्धि देहस्य भस्मभूतत्व तु महीयसी सिद्धिरित्ये तद्रुद्रो दर्शयस्तस्य गर्व परिहरतीति ॥३८ ॥

त्वामुपासन्त वरद देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
सर्वस्त्वमसि देवाना कर्ता कारयिता च ह ॥
त्वत्प्रसादात्सुरा सर्वे मोदन्तीहाकुतोभया
एव स्तुत्वा महादेव स ऋषि प्रणतोऽभवत् ।
यदिद चापल देव कृतमेतत्स्मयादिकम् ।
तत प्रसादयामि त्वा तपो मे न क्षरेदिति
ततो देव प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धता विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ५६
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धमह सदा
सप्तसारस्वते चास्मिन्यो मामर्चिष्यते नर ॥
न तस्य दुर्लभ किञ्चिद्भवितेह परत्र वा ।
सारस्वत च ते लोक गमिष्यन्ति न सशय
एतन्मङ्कणकस्यापि चरित भूरितेजस ।
स हि पुत्र सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टात्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

३९

वैशम्पायन उवाच ।
उषित्वा तत्र रामस्तु सपूज्याश्रमवासिन
तथा मङ्कणके प्रीतिं शुभा चक्रे हलायुध ॥ १
दत्वा दान द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च
पूजितो मुनिसङ्घैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वान् स्पृष्ट्वा तोय च भारत ।
प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबल ॥ ३
ततस्त्वौशनस तीर्थमाजगाम हलायुध ।
कपालमोचन नाम यत्र मुक्तो महामुनि ॥ ४
महता शिरसा राजन् ग्रस्तजङ्घो महोदर ।
राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ५
तत्र पूर्व तपस्तप्त काव्येन सुमहात्मना ।
यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मन ६
यत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ।
तत्प्राप्य च बलो राजस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ ७
विधिवद्वै ददौ वित्तं ब्राह्मणाना महात्मनाम्
जनमेजय उवाच ।
कपालमोचन ब्रह्मन् कथ यत्र महामुनि ॥ ८
मुक्त कथ चास्य शिरो लग्न केन च हेतुना ।
वैशम्पायन उवाच ।
पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना९
वसता राजशार्दूल राक्षसान् शमयिष्यता ।
जनस्थाने शिरश्छिन्न राक्षसस्य दुरात्मन ॥
क्षुरेण शितधारेण उत्पपात महावने ।
महोदरस्य तल्लग्न जघाया वै यदृच्छया ॥ ११
वने विचरतो राजन्नस्थि भित्त्वाऽस्फुरत्तदा ।
स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह १२
अभिगन्तु महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ।
स पूतिना विस्रवता वेदनार्तो महामुनि १३
जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्या चेति न श्रुतम्
स गत्वा सरित सर्वा समुद्राश्च महातपा
कथयामास तत्सर्वमृषीणा भावितात्मनाम् ।
आप्लुत्य सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ॥ १५
स तु शुश्राव विप्रेन्द्र मुनीना वचन महत् ।
सरस्वत्यास्तीर्थवर ख्यातमौशनस तदा ॥ १६
सर्वपापप्रशमन सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम् ।
स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनस द्विज १७
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ।
तच्छिरश्चरण मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥
विमुक्तस्तेन शिरसा पर सुखमवाप ह ।
स चाप्यन्तर्जले मूर्धा जगामादर्शन विभो ॥
तत स विशिरा राजन्पूतात्मा वीतकल्मष
आजगामाश्रम प्रीत कृतकृत्यो महोदर ॥ २०
सोऽथ गत्वाऽऽश्रम पुण्य विप्रमुक्तो महातपा
कथयामास तत्सर्वमृषीणा भावितात्मनाम् ॥
ते श्रुत्वा वचन तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रु समागता २२

स्मयादिक गर्वादिकम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

३९

उषित्वेति ॥ १ ॥

स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिः ।
पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः
तत्र दत्वा बहून्दायान्विप्रान्संपूज्य माधवः
जगाम वृष्णिप्रवरो रुषङ्गोराश्रमं तदा ॥ २४
यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन भारत ।
ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः
सर्वकामसमृद्धं च तदाश्रमपदं महत् ।
मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो॥२६
ततो हलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः।
जगाम तत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत्॥२७
रुषङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत।
देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा तदा ॥
ततः सर्वानुपादाय तनयान्वै महातपाः ।
रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मा पृथूदकम् ॥ २९
विज्ञायातीतवयसं रुषङ्गुं ते तपोधनाः ।
तं च तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम्॥
स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम्
पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसङ्घैर्निषेविताम्॥३१
स तत्र विधिना राजन्नाप्लुत्य सुमहातपाः ।
ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तम॥ ३२
सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वान्पुत्रानुपासतः ।
सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम्॥ ३३
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ।
तत्राप्लुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः॥
दत्वा चैव बहून्दायान् विप्राणां विप्रवत्सलः
ससर्ज यत्र भगवाँल्लोकाँल्लोकपितामहः ॥ ३५
यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः ।
तपसा महता राजन् प्राप्तवानृषिसत्तमः ३६
सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रस्तथा मुनिः
महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महातपाः ।
तत्राजगाम बलवान् बलभद्रः प्रतापवान् ३८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

जनमेजय उवाच ।
कथमार्ष्टिषेणो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः
सिंधुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा
देवापिश्च कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रश्च सत्तम ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः ।
वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च।
समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशांपते॥४
स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान्॥५
स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः ।
तत्र तीर्थे वरान्प्रादात्त्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६
अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम्
अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
अपि चाल्पेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम्
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान्९
तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान्।
देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत्॥१०
तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः
तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११
गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि।
तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान्

श्वोमरणं तपेत् अक्षयं स्वर्गमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणं ब्रह्मसंघातो वेदसमूह इति यावत्। ततः स्वार्थे ष्यञ् 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते' इति **मेदिनी** ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

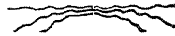
४०

कथमिति ॥ १ ॥

स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत्किल
स पुत्रमभिषिच्याथ विश्वामित्रं महातपाः १३
देहन्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात्
एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः ॥
विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम
इत्युक्त्वा तु ततो गाधिः
विश्वामित्रं निवेश्य च
जगाम त्रिदिवं राजन्
विश्वामित्रोऽभवन्नृपः
न स शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ।
ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम्
निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गबलान्वितः ।
स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् १८
तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान्बहून् ।
ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठोऽऽश्रममभ्ययात्
ददृशेऽथ ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ।
तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
सृजस्व शबरान् घोरानिति स्वां गामुवाच ह ।
तथोक्ता साऽसृजद्धेनुः पुरुषान् घोरदर्शनान्
ते तु तद्बलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ।
तच्छ्रुत्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः
तपः परं मन्यमान
स्तपस्येव मनो दधे ।

सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन्
सरस्वत्याः समाहितः ॥ २३
नियमैश्चोपवासैश्च
कर्षयन् देहमात्मनः ।
जलाहारो वायुभक्षः
पर्णाहारश्च सोऽभवत् ॥ २४
तथा स्थण्डिलशायी च
ये चान्ये नियमाः पृथक् ।
असकृत्तस्य देवास्तु
व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे ॥ २५
न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः ।
ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः ॥ २६
तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ।
तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः २७
अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् ।
स तु वव्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति
तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ॥
विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ।
तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ३०
पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानानि शयनानि च ।
अथ वस्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ॥
अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान्
ययौ राजस्ततो रामो बकस्याश्रममन्तिकात्
यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो बक इति श्रुतिः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशम्पायन उवाच ।
ब्रह्मयोनेरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दन ।
यत्र दाल्भ्यो बको राजन्नाश्रमस्थो महातपाः
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः ।
तपसा घोररूपेण कर्षयन् देहमात्मनः ॥ २
क्रोधेन महताऽऽविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान्
पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ३

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

ब्रह्मेति। ब्रह्मयोनं ब्राह्मण्योत्पादकात्तीर्थादवाकीर्णं नाम दाल्भ्यसेवितं तत्र जगाम ॥१॥ तस्यावाकीर्णत्वमाह- **जुहावेत्यादिना**। अवाकीर्यन्ते नीचैरपां यन्ते शत्रवोऽस्मिन्निलवाकीर्णमित्यर्थः । वैचित्रवीर्यिण विचित्रवीर्य एव वैचित्रवीर्यः स पितृत्वेनास्त्यस्य तस्यैवेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतापवान् राष्ट्रं जुहावेति संबंधः। सत्रे वृत्ते निवृत्ते सतीत्युत्तरेण संबंधः ॥ ३ ॥

वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पञ्चालानृषयोऽगमन्
तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थ मनस्विन ॥ ४
बलान्वितान्वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिं
तानब्रवीद्बको दाल्भ्यो विभजध्व पशूनिति
पशूनेतानह त्यक्त्वा
भिक्षिष्ये राजसत्तमम्
एवमुक्त्वा ततो राजन्
ऋषीन्सर्वान् प्रतापवान् ॥ ६
जगाम धृतराष्ट्रस्य भवन ब्राह्मणोत्तम ।
स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्र जनेश्वरम् ॥७
अयाचत पशून् दाल्भ्य
स चैन रुषितोऽब्रवीत् ।
यदृच्छया मृता दृष्ट्वा
गास्तदा नृपसत्तम ॥ ८
एतान्पशून्नय क्षिप्र
ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ।
ऋषिस्तथा वच श्रुत्वा
चिन्तयामास धर्मवित् ॥ ९
अहो बत नृशस वै वाक्यमुक्तोऽस्मि ससदि
चिन्तयित्वा मुहूर्तेन रोषाविष्टो द्विजोत्तम
मतिं चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपते ।
सतूत्कृत्य मृताना वै मासानि मुनिसत्तम ॥
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्र नरपते पुरा ।
अवाकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावक
बको दाल्भ्यो महाराज नियम परम स्थित
स तैरेव जुहावास्य राष्ट्र मासैर्महातपा ॥ १३
तस्मिंस्तु विधिवत्सत्रे सप्रवृत्ते सुदारुणे ।
अक्षीयत ततो राष्ट्र धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १४
तत प्रक्षीयमाण तद्राज्य तस्य महीपते ।
छिद्यमान यथानन्त वन परशुना विभो ॥ १५
बभूवापद्गत तच्च व्यवकीर्णमचेतनम् ।
दृष्ट्वा तथाऽवकीर्ण तु राष्ट्र स मनुजाधिप १६
बभूव दुर्मना राजश्चिन्तयामास च प्रभु ।
मोक्षार्थमकरोद्यत्न ब्राह्मणै सहित पुरा ॥ १७
न च श्रेयोऽध्यगच्छत्तु क्षीयते राष्ट्रमेव च ।
यदा स पार्थिव खिन्नस्ते च विप्रास्तदानघ
यदा चापि न शक्नोति राष्ट्र मोक्षयितु नृप ।

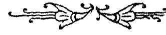
अथ वैप्राश्निकास्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥१९
ततो वैप्राश्निका प्राहु पशु विप्रकृतस्त्वया
मासैरभिजुहोतीति तव राष्ट्र मुनिर्बक ॥ २०
तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान्।
तस्यैतत्तपस कर्म येन तेऽद्य लयो महान् ॥
अपा कुञ्जे सरस्वत्यास्त प्रसादय पार्थिव ।
सरस्वती ततो गत्वा स राजा बकमब्रवीत् ॥
निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ।
प्रसादये त्वा भगवन्नपराध क्षमस्व मे ॥ २३
मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतस ।
त्व गतिस्त्व च मे नाथ प्रसाद कर्तुमर्हसि
त तथा विलपन्त तु शोकोपहतचेतसम् ।
दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्र तस्य व्यमोचयत् ॥
ऋषि प्रसन्नस्तस्याभूत्सरभ च विहायस ।
मोक्षार्थ तस्य राज्यस्य जुहाव पुनराहुतिम्॥
मोक्षयित्वा ततो राष्ट्र प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
हृष्टात्मा नैमिषारण्य जगाम पुनरेव स २७
धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्थचेता महामना
स्वमेव नगर राजन्प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २८
तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधी ।
असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसाम् ॥
मासैरभिजुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुरा ।
दैवतैरपि सभग्ना जितकाशिभिराहवे ॥ ३०
तत्रापि विधिवद्दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशा
वाजिन कुञ्जराश्चैव रथाश्चाश्वतरीयुतान् ॥
रत्नानि च महार्हाणि धन धान्य च पुष्कलम्
ययौ तीर्थ महाबाहुर्यायात पृथिवीपते ॥ ३२
तत्र यज्ञे ययातेश्च महाराज सरस्वती ।
सर्पि पयश्च सुस्राव नाहुषस्य महात्मन ३३
तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययाति पृथिवीपति ।
अक्रामदूर्ध्व मुदितो लेभे लोकाश्च पुष्कलान्
पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजत प्रभो ।
औदार्य परम कृत्वा भक्ति चात्मनि शाश्वतीम्
ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो
यान् यान् यो मनसेच्छति
यो यत्र स्थित एवेह
आहूतो यज्ञसस्तरे ॥ ३६

पञ्चालान् विश्वजितो यज्ञस्यान्ते अगमन् । पञ्चालराजान ययुरित्यर्थ । ईश्वर पञ्चालराजम् ॥ ४ ॥ एतान् पञ्चालराजदत्तान् स्वय तत्र भाग न गृहीतवान् इत्यर्थ ॥ ६ ॥

यदृच्छयेति । गा बलीवर्दान् धेनूश्च ॥ ८ ॥ तत्र तीर्थे इति । शत्रुनाशकामैस्तत्र होमजपादिक कर्तव्यमित्याख्यानतात्पर्यम् ॥ २९ ॥

तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादिशयनादिकम् ।
षड्रस भोजन चैव दान नानाविध तथा ३७
ते मन्यमाना राजस्तु सप्रदानमनुत्तमम् ।
राजान तुष्टुवु प्रीता दत्वा चैवाशिष शुभा
तत्र देवा सगन्धर्वा प्रीता यज्ञस्य सपदा ।
विस्मिता मानुषाश्चासन् दृष्ट्वा ता यज्ञसपदम्
ततस्तालकेतुर्महाधर्मकेतु-
महात्मा कृतात्मा महादाननित्य ।
वसिष्ठापवाह महाभीमवेग
धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

जनमेजय उवाच ।
वसिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेग कथ नु स
किमर्थ च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् १
कथमस्याभवद्वैर कारण किं च तत्प्रभो ।
शस पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यति
वैशम्पायन उवाच ।
विश्वामित्रस्य विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य च भारत ।
भृश वैरमभूद्राजस्तप स्पर्धाकृत महत् ॥ ३
आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान्
पूर्वत पार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमत ४
यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्परम तप ।
तत्रास्य कर्म तद्घोर प्रवदन्ति मनीषिण ॥ ५
यत्रेष्ट्वा भगवान् स्थाणु पूजयित्वा सरस्वतीम्
स्थापयामास तत्तीर्थ स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ६
तत्र तीर्थे सुरा स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप ।
सैनापत्येन महता सुरारिविनिबर्हणम् ॥ ७
तस्मिन्सारस्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनि
वसिष्ठ चालयामास तपसोग्रेण तच्छृणु ८
विश्वामित्रवसिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
स्पर्धा तप कृता तीव्रा चक्रतुस्तौ तपोधनौ ९
तत्राप्यधिकसन्तापो विश्वामित्रो महामुनि
दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ॥
तस्य बुद्धिरिय ह्यासीद्धर्मनित्यस्य भारत ।
इय सरस्वती तूर्ण मत्समीप तपोधनम् ॥ ११
आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठ तपता वरम् ।
इहागत द्विजश्रेष्ठ हनिष्यामि न सशय १२
एव निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनि
सस्मार सरिता श्रेष्ठा क्रोधसरक्तलोचन ॥
सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्व जगाम ह
जज्ञे चैन महावीर्य महाकोप च भाविनी ॥
तत एन वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा ।
उपतस्थे मुनिवर विश्वामित्र सरस्वती ॥ १०
हतवीरा यथा नारी
साऽभवद्दु खिता भृशम् ।
ब्रूहि किं करवाणीति
प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ १६
तामुवाच मुनि क्रुद्धो वसिष्ठ शीघ्रमानय ।
यावदेन निहन्म्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी
प्राञ्जलिं तु तत कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
प्राकम्पत भृश भीता वायुनेवाहता लता ॥
तथारूपा तु ता दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् ।
अविचार वसिष्ठ त्वमानयस्वान्तिक मम १९
सा तस्य वचन श्रुत्वा
ज्ञात्वा पाप चिकीर्षितम् ।
वसिष्ठस्य प्रभाव च
जानन्त्यप्रतिम भुवि ॥ २०
साऽभिगम्य वसिष्ठ च इदमर्थमचोदयत् ।
यदुक्ता सरिता श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

वसिष्ठस्येति । अपोह्यते तीरे प्राप्यतेऽनेनेत्यपवाहस्तार्थविशेष ॥ १ ॥ कथ्यति त्वयि कथयति सति ॥ २ ॥

उभयो शापयोर्भीता
वेपमाना पुन पुन ।
चिन्तयित्वा महाशाप-
मृषिवित्रासिता भृशम् ॥ २२
ता कृशा च विवर्णा च
दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
उवाच राजन् धर्मात्मा
वसिष्ठो द्विपदा वर ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
पाह्यात्मान सरिच्छ्रेष्ठे
वह मा शीघ्रगामिनी ।
विश्वामित्र शपेद्धि त्वा
मा कृथास्त्व विचारणाम् ॥ २४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा
कृपाशीलस्य सा सरित्
चिन्तयामास कौरव्य
किं कृत्वा सुकृत भवेत् ॥ २५
तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना
वसिष्ठो मय्यतीव हि ।
कृतवान् हि दया नित्य
तस्य कार्य हित मया ॥ २६
अथ कूले स्वके राजन्
जपन्तमृषिसत्तमम् ।
जुह्वान कौशिक प्रेक्ष्य
सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २७
इदमन्तरमित्येव तत सा सरिता वरा ।
कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥
तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत ।
उह्यमान स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीम्
पितामहस्य सरस प्रवृत्तासि सरस्वति ।
व्याप्त चेद जगत्सर्व तवैवाम्भोभिरुत्तमै ३०
त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषु सृजसे पय ।
सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि ३१
पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्ति सिद्धिर्बुद्धिरुमा तथा
त्वमेव वाणी स्वाहा त्व तवायत्तमिद जगत्
त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ।
एव सरस्वती राजन्स्तूयमाना महर्षिणा ॥ ३३
वेगेनोवाह त विप्र विश्वामित्राश्रम प्रति ।
न्यवेदयत चाभीक्ष्ण विश्वामित्राय त मुनिम्
तमानीत सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वित ।
अथान्वेषत्प्रहरण वसिष्ठान्तकर तदा ॥ ३५
त तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मवध्याभयान्नदी ।
अपोवाह वसिष्ठ तु प्राची दिशमतन्द्रिता ॥
उभयो कुर्वती वाक्य
वञ्चयित्वा च गाधिजम् ।
ततोपवाहित दृष्ट्वा
वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ३७
अब्रवीद् स्वसक्रुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षण ।
यस्मान्मा त्व सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता
शोणित वह कल्याणि रक्षोग्रामणिसमतम् ।
तत सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ॥
अवहच्छोणितोन्मिश्र तोय सवत्सर तदा ।
अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तदा ॥ ४०
सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदु खिता ।
एव वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ॥
आगच्छच्च पुनर्मार्ग स्वमेव सरिता वरा ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

४३

वैशम्पायन उवाच ।

सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणित समुपावहत् ॥ १

वय ऋषय त्वत्तोऽधीमहि वेदान् कदाचिदनावृष्ट्या मृतेषु ऋषिषु सम्प्रदायोच्छेदे सतीति भाव ॥ ३१ ॥ रक्षोग्रामणिसमतमित्यत्र ह्रस्वत्वमार्षम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

४३

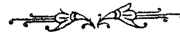
सा शप्तेति ॥ १ ॥

अथाजग्मुस्ततो राजन् राक्षसास्तत्र भारत
तत्र ते शोणित सर्वे पिबन्त सुखमासते ॥ २
तृप्ताश्च सुभृश तेन सुखिता विगतज्वरा ।
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३
कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषय सुतपोधना
तीर्थयात्रा समाजग्मु सरस्वत्या महीपते॥ ४
तेषु सर्वेषु तीर्थेषु स्वाप्लुत्य मुनिपुङ्गवा ।
प्राप्य प्रीतिं पराचापि तपोलुब्धा विशारदा
प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसृग्वहम् ।
अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुण तदा ॥ ६
दृष्ट्वा तोय सरस्वत्या शोणितेन परिप्लुतम् ।
पीयमान च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ॥ ७
तान्दृष्ट्वा राक्षसान् राजन्मुनय सशितव्रता
परित्राणे सरस्वत्या पर यत्न प्रचक्रिरे ॥ ८
ते तु सर्वे महाभागा समागम्य महाव्रता ।
आहूय सरिता श्रेष्ठामिद वचनमब्रुवन् ॥ ९
कारण ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम्
एवमाकुलता यात श्रुत्वाऽध्यास्यामहे वयम्
तत सा सर्वमाचष्ट यथावृत्त प्रवेपती ।
दु खितामथ ता दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधना ॥
कारण श्रुतमस्माभि शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।
करिष्यन्ति तु यत्प्राप्त सर्व एव तपोधना १२
एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम् ।
विमोचयामहे सर्वे शापादेता सरस्वतीम्१३
ते सर्वे ब्राह्मणा राजस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।
उपवासैश्च विविधैर्यमै कष्टव्रतैस्तथा ॥ १४
आराध्य पशुभर्तार महादेव जगत्पतिम् ।
मोक्षयामासुस्ता देवीं सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वतीम्
तेषा तु सा प्रभावेण प्रकृतिस्था सरस्वती।
प्रसन्नसलिला जज्ञे यथापूर्व तथैव हि ॥ १६
निर्मुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा
दृष्ट्वा तोय सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम्
तानेव शरण जग्मू
राक्षसा क्षुधितास्तथा।
कृत्वाञ्जलिं ततो राजन्
राक्षसा क्षुधयाऽर्दिता ॥ १८
ऊचुस्तान्वै मुनीन्सर्वान् कृपायुक्तान्पुन पुन
वय च क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात्
न च न कामकारोऽय यद्वय पापकारिण ।
युष्माक चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा २०
यत्पाप वर्धतेऽस्माक यत स्मो ब्रह्मराक्षसा
योषिता चैव पापेन योनिदोषकृतेन च॥ २१
एव हि वैश्यशूद्राणा क्षत्रियाणा तथैव च ।
ये ब्राह्मणान्प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसा
आचार्यमृत्विज चैव गुरु वृद्धजन तथा ।
प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसा
तत्कुरुध्वमिहास्माकं तारण द्विजसत्तमा ।
शक्ता भवन्त सर्वेषा लोकानामपि तारणे॥
तेषा तु वचन श्रुत्वा तुष्टुवुस्ता महानदीम् ।
मोक्षार्थं रक्षसा तेषामूचु प्रयतमानसा २५
क्षुत कीटावपन्न च यच्चोच्छिष्टाचित भवेत्।
सकेशमवधूत च रुदितोपहत च यत् ॥ २६
एभि ससृष्टमन्न च
भागोऽसौ रक्षसामिह।
तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वा-
नेतान्यन्नाद्विवर्जयेत् ॥ २७
राक्षसान्नमसौ भुक्ते यो भुक्ते ह्यन्नमीदृशम् ।
शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधना २८
मोक्षार्थं राक्षसाना च नदीं ता प्रत्यचोदयन्
महर्षीणा मत ज्ञात्वा तत सा सरिता वरा
अरुणामानयामास
स्वा तनू पुरुषर्षभ ।
तस्या ते राक्षसा स्नात्वा
तनूस्त्यक्त्वा दिव गता ॥ ३०
अरुणाया महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा ।
एतमर्थमभिज्ञाय देवराज शतक्रतु ॥ ३१
तस्मिंस्तीर्थे वरे स्नात्वा
विमुक्त पाप्मना किल
जनमेजय उवाच ।
किमर्थ भगवान् शक्रो
ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् ॥ ३२
कथमस्मिंश्च तीर्थे वै
आप्लुत्याकल्मषोऽभवत् ।
वैशम्पायन उवाच ।
शृणुष्वैतदुपाख्यान
यथा वृत्त जनेश्वर ॥ ३३
यथा बिभेद समय नमुचेर्वासव पुरा ।
नमुचिर्वासवाद्भीत सूर्यरश्मिं समाविशत्॥

अध्यास्यामहे अध्यवसाय करिष्यामहे ॥१०॥

तेनेन्द्र सख्यमकरोत्समय चेदमब्रवीत् ।
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ।
एव स कृत्वा समय दृष्ट्वा नीहारमीश्वर ३६
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपा फेनेन वासव
तच्छिरो नमुचेश्छिन्न पृष्ठत शक्रमन्वियात्
भो भो मित्रहन्पापेति ब्रुवाण शक्रमन्तिकात्
एव स शिरसा तेन चोद्यमान पुन पुन ३८
पितामहाय सन्तप्त एतमर्थ न्यवेदयत् ।
तमब्रवील्लोकगुरुररुणाया यथाविधि ॥ ३९
इष्ट्वोपस्पृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ।
एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु ॥४०
निगूढमस्यागमनमिहासीत्पूर्वमेव तु ।
ततोऽभ्येत्यारुणा देवीं प्लावयामास वारिणा
सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽय सगमो मह न्
इह त्व यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकश ॥४२
अत्राप्लुत्य सुघोरात्त्व पातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ।
इत्युक्त स सरस्वत्या कुञ्जे वै जनमेजय ॥४३
इष्ट्वा यथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ।
स मुक्त पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन च ॥४४
जगाम सहृष्टमनास्त्रिदिव त्रिदशेश्वर ।
शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
लोकान्कामदुघान्प्राप्तमक्षयान् राजसत्तम
वैशम्पायन उवाच
तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा
दत्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
अवाप्य धर्म परमार्थकर्मा
जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ४६
यत्रायजद्राजसूयेन सोम
साक्षात्पुरा विधिवत्पार्थिवेन्द्र ।
अत्रिर्धीमान्विप्रमुख्यो बभूव
होता यस्मिन् क्रतुमुख्ये महात्मा ॥४७
यस्यान्तेऽभूत्सुमहद्दानवाना
दैतेयाना राक्षसाना च देवै ।
यस्मिन् युद्ध तारकाख्य सुतीव्र
यत्र स्कन्दस्तारकाख्य जघान ॥ ४८
सैनापत्य लब्धवान् देवताना
महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
साक्षाच्चैव न्यवसत्कार्तिकेय
सदा कुमारो यत्र स प्लक्षराज ॥४९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने
त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

४४

जनमेजय उवाच ।
सरस्वत्या प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
कुमारस्याभिषेक तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ॥
यस्मिन्देशे च काले च यथा च वदता वर ।
यैश्चाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभु २
स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदन महत् ।
तथा मे सर्वमाचक्ष्व पर कौतूहल हि मे ॥३
वैशपायन उवाच ।
कुरुवशस्य सदृश कौतूहलमिद तव ।
हर्षमुत्पादयत्येव वचो मे जनमेजय ॥ ४
हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप ।
अभिषेक कुमारस्य प्रभाव च महात्मन ॥५
तेजो माहेश्वर स्कन्नमग्नौ प्रपतित पुरा ।
तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयम् ॥६
तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हव्यवाहनः ।
न चैव धारयामास गर्भ तेजोमय तदा ॥ ७
स गङ्गामभिसगम्य नियोगाद्ब्रह्मण प्रभु ।
गर्भमाहितवान् दिव्य भास्करोपमतेजसम् ८
अथ गङ्गापि त गर्भमसहन्ती विधारणे ।
उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते ॥९
स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मज ।
ददृशुर्ज्वलनाकार त गर्भमथ कृत्तिका ॥१०
शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
ममायमिति ता सर्वा पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुशु

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

४४
सरस्वत्या इति ॥ १ ॥

तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः
प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ १२
तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः
परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥
यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गया गिरिमूर्धनि ।
स शैलःकाञ्चनः सर्वः सम्बभौ कुरुसत्तम ॥ १४
वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥
कुमारः सुमहावीर्यः कार्तिकेय इति स्मृतः ।
गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ १६
शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥१७
स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः
स्तूयमानः सदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥
तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः ।
दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥
अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरितां वरा ।
दधार पृथिवी चैनं बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥२०
जातकर्मादिकास्तत्र क्रियाश्चक्रे बृहस्पतिः ।
वेदश्चैनं चतुर्मूर्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ २१
धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससंग्रहः ।
तत्रैनं समुपातिष्ठत्साक्षाद्वाणी च केवला ॥
स ददर्श महावीर्यं देवदेवमुमापतिम् ।
शैलपुत्र्या समासीनं भूतसंघशतैर्वृतम् ॥ २३
निकाया भूतसंघानां परमाद्भुतदर्शनाः ।
विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः
व्याघ्रसिंहर्क्षवदना बिडालमकराननाः ।
वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ २५
उलूकवदनाः केचिद्गृध्रगोमायुदर्शनाः ।
क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनै राङ्कवैरपि ॥ २६
श्वाविच्छल्यकगोधानामजैडकगवां तथा ।
सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥
केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः ।
केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः ॥
सप्त मातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशांपते ।
साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥
रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा
भुजगा दानवाः खगाः ।
ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान्
सपुत्रः सह विष्णुना ॥ ३०
शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुं कुमारवरमच्युतम् ।
नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ॥
तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः
स तु बालोऽपि बलवान्महायोगबलान्वितः
अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ।
तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ॥
युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गाया पावकस्य च ।
कं नु पूर्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति ॥
अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम्
तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ॥ ३६
युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः ।
ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान्प्रभुः ॥ ३७
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः ।
एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः
यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ।
विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा ॥
शाखो ययौ स भगवान् वायुमूर्तिर्विभावसुं
नैगमेयोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ४०
सर्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४२
ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ४३
प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव ।
इदमूचुर्वचो राजन् कार्तिकेयप्रियेप्सया॥ ४४
अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४५
ततः स भगवान् धीमान् सर्वलोकपितामहः
मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥
ऐश्वर्याणि च सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानां च सर्वशः ॥ ४७
पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् ।
समर्थं च तमैश्वर्ये महामतिरमन्यत ॥ ४८

बिडालवृषदंशौ मार्जारजातिभेदौ तत्सदृशाननौ ॥ २५ ॥ तस्य स्कन्दस्य पृष्ठतः पश्चात् शाखविशाखनैगमेया आसन् ॥ ३८ ॥ ते स्कन्देन सह चत्वारः ॥ ३८ ॥ अद्भुतमदृष्टपूर्वम् ॥ ४१ ॥

ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः
सैनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९
सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
तान् सर्वान्व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
अभिषेकार्थमाजग्मुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ५१
पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता॥५२
तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
निषेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने कुमाराभिषेकोपक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशम्पायन उवाच ।
ततोऽभिषेकसंभारान्सर्वान् संभृत्य शास्त्रतः
बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषण्णः परमासने ॥ २
सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ३
इन्द्राविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ
पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान् मित्रेण वरुणेन च॥ ५
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसंख्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्तथा ॥७
वैखानसैर्वालखिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ८
सर्पैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ।
पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥ ९
अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ।
क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ॥ १०
ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशांपते ।
मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ११
समुद्राश्च ह्रदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च
पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप १२
अदितिर्देवमाता च
ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।
उमा शची सिनीवाली
तथा चानुमतिः कुहूः ॥ १३
राका च धिषणा चैव
पत्न्यश्चान्या दिवौकसाम् ।
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च
मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ॥ १४
ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।
मासार्धमासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप १५
उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः ।
अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ॥ १६
धर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्हि संगताः ।
कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये १७
बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।
ते कुमाराभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः १८
जगृहुस्ते तदा राजन् सर्व एव दिवौकसः ।
आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ॥
दिव्यसंभारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।
सरस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव तु ॥
अभ्यषिञ्चन् कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः ।
सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयंकरम् २१
पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम् ।
तथाऽभ्यषिञ्चद्भगवान्सर्वलोकपितामहः २२

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

तत इति ॥ १ ॥ आभिषेचनिकं भाण्डं अभिषेकोपकरणम् ॥ १९ ॥ सरस्वतीभिरुदकवतीभिर्नदीभिः ताभिरेव वा सप्तभिः ॥ २० ॥

कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिता
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहस
कामवीर्यधरान् सिद्धान्महापारिषदान्प्रभु ।
नन्दिसेन लोहिताक्ष घण्टाकर्ण च सम्मतम्
चतुर्थमस्यानुचर ख्यात कुमुदमालिनम् ।
तत्र स्थाणुर्महातेजा महापारिषद प्रभु ॥ २५
मायाशतधर काम कामवीर्यबलान्वितम् ।
ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिबर्हणम्
स हि देवासुरे युद्धे दैत्याना भीमकर्मणाम् ।
जघान दोर्भ्या सक्रुद्ध प्रयुतानि चतुर्दश २७
तथा देवा ददुस्तस्मै सेना नैर्ऋतसकुलाम् ।
देवशत्रुक्षयकरीमजय्या विष्णुरूपिणीम् २८
जयशब्द तथा चक्रुर्देवा सर्वे सवासवा ।
गन्धर्वा यक्षरक्षासि मुनय पितरस्तथा २९
तत प्रादादनुचरौ यमकालोपमावुभौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महाद्युती ॥ ३०
सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्य कार्तिकेयाय ददौ प्रीत प्रतापवान्
कैलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।
सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणि सुमणिमेव च ॥
ज्वालाजिह्व तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशन
ददावनुचरौ शूरौ परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३३
परिघ च वट चैव भीम च सुमहाबलम् ।
दहति दहन चैव प्रचण्डौ वीर्यसमतौ ॥ ३४
अशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ।
उत्क्रोश पञ्चक चैव वज्रदण्डधरावुभौ ३५
ददावमलपुत्राय वासव परवीरहा ।
तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतु समरे बहून् ३६
चक्र विक्रमक चैव सक्रम च महाबलम् ।
स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णुर्महायशा
वर्धन नन्दन चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतु प्रीतावश्विनौ भिषजा वरौ
कुन्द च कुसुम चैव कुमुद च महायशा ।
डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ३९
चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बलोत्कटौ ।
ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरावुभौ
सुव्रत सत्यसन्ध च ददौ मित्रो महात्मने ।
कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभु ४१
सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ।
सुव्रत च महात्मान शुभकर्माणमेव च ॥ ४२
कार्तिकेयाय सप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ।
पाणीतक कालिक च महामायाविनावुभौ ॥
पूषा च पार्षदौ प्रादात्कार्तिकेयाय भारत ।
बल चातिबल चैव महावक्त्रौ महाबलौ ॥ ४४
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ।
यम चातियम चैव तिमिवक्त्रौ महाबलौ ४५
प्रददौ कार्तिकेयाय वरुण. सत्यसङ्गर ।
सुवर्चस महात्मान तथैवाप्यतिवर्चसम् ४६
हिमवान्प्रददौ राजन् हुताशनसुताय वै ।
काञ्चन च महात्मान मेघमालिनमेव च ४७
ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत ।
स्थिर चातिस्थिर चैव मेरुरेवापरौ ददौ ४८
महात्मा त्वग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ।
उच्छृङ्ग चातिशृङ्ग च महापाषाणयोधिनौ ॥
प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्य पारिषदावुभौ ।
सग्रह विग्रह चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ॥ ५०
प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ ।
उन्माद शकुकर्ण च पुष्पदन्त तथैव च ॥ ५१
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ।
जय महाजय चैव नागौ ज्वलनसूनवे ॥ ५२
प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकि पन्नगेश्वर ।
एव साध्याश्च रुद्राश्च वसव पितरस्तथा ५३
सागरा सरितश्चैव गिरयश्च महाबला ।
ददु सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिशधारिण.
दिव्यप्रहरणोपेता-
न्नानावेषविभूषितान् ।
शृणु नामानि चाप्येषा
येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका ॥ ५५
विविधायुधसपन्नाश्चित्राभरणभूषिता ।
शकुकर्णो निकुम्भश्च पद्म कुमुद एव च ५६
अनन्तो द्वादशभुज-
स्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ।
घ्राणश्रवा कपिस्कन्ध
काञ्चनाक्षो जलन्धम ॥ ५७
अक्ष सन्तर्जनो राजन् कुनदीकस्तमोन्तकृत्
एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजट प्रभु ८
सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्ष क्षितिकम्पन ।
पुण्यनामा सुनामा च सुचक्र प्रियदर्शन ५९
परिश्रुत कोकनद प्रियमाल्यानुलेपन ।
अजोदरो गजशिरा स्कन्धाक्ष शतलोचनः

ज्वालाजिह्व करालाक्ष
शितिकेशो जटी हरि ।
परिश्रुत कोकनद
कृष्णकेशो जटाधर ॥ ६१
चतुर्दंष्ट्रोष्टजिह्वश्च मेघनाद पृथुश्रवा ।
विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशन ६२
उदाराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभ ।
समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ६३
वृषो मेष प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
धूम्र श्वेत कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥
प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा६५
क्षेमवाह सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत ।
गोव्रज कनकापीडो महापारिषदेश्वर ६६
गायनो हसनश्चैव बाण खड्गश्च वीर्यवान् ।
वैताली गतिताली च तथा कथकवातिकौ
हसज पङ्कदिग्धाङ्ग समुद्रोन्मादनश्च ह ।
रणोत्कट प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दन ६८
कालकण्ठ प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोदर ।
कालकक्ष सितश्चैव भूताना मथनस्तथा ६९
यज्ञवाह सुवाहश्च देवयाजी च सोमप ।
मज्जनश्च महातेजा क्रथक्राथौ च भारत ७०
तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
मधुर सुप्रसादश्च किरीटी च महाबल ७१
वत्सलो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
धर्मदो मन्मथकर सूचीवक्त्रश्च वीर्यवान् ७२
श्वेतवक्त्र सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुर ।
दण्डबाहु सुबाहुश्च रज कोकिलकस्तथा ॥
अचल कनकाक्षश्च बालानामपि य प्रभु ।
सञ्चारक कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुक ७४
लोहाजवक्त्रो जवन कुम्भवक्त्रश्च कुम्भक ।
स्वर्ण विश्च कृष्णौजा हसवक्त्रश्च चन्द्रभ ७५
पाणिकूर्चाश्च शम्बूक पञ्चवक्त्रश्च शिक्षक ।
चाषवक्त्रश्च जम्बूक शाकवक्त्रश्च कुञ्जल ७६
योगयुक्ता महात्मान सतत ब्राह्मणप्रिया ।
पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ये॥७७
यौवनस्थाश्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय ।
सहस्रश पारिषदा कुमारमवतस्थिरे ॥ ७८
वक्त्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु ताञ्जनमेजय ।
कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ॥ ७९
खरोष्ट्रवदनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा ।
मार्जारशशवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत॥८०
नकुलोलूकवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तथा परे ।
आखुबभ्रुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा ॥ ८१
मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषानना ।
ऋक्षशार्दूलवक्त्राश्च द्वीपिसिहाननास्तथा८२
भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाश्च ये ।
गरुडानना कङ्कमुखा वृककाकमुखास्तथा
गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदशमुखास्तथा ।
महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ८४
पारावतमुखाश्चान्ये
तथा वृषमुखा परे ।
कोकिलाभाननाश्चान्ये
श्येनतित्तिरिकानना ॥ ८५
कृकलासमुखाश्चैव विरजोम्बरधारिण ।
व्यालवक्त्रा शूलमुखाश्चण्डवक्त्रा शुभानना
आशीविषाश्चीरधरा गोनासावदनास्तथा ।
स्थूलोदरा कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदरा
ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणा
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बरा ॥
स्कन्धेमुखा महाराज तथाप्युदरतोमुखा ।
पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ॥८९
पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ।
तथा कीटपतङ्गाना सदृशास्या गणेश्वरा ॥
नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधरा ।
नानावृक्षभुजा केचित्कटिशीर्षास्तथा परे॥
भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिन ।
चीरसवृतगात्राश्च नानाकनकवासस ॥ ९२
नानावेषधराश्चैव नानामाल्यानुलेपना ।
नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवासस एव च॥ ९३
उष्णीषिणो मुकुटिन सुग्रीवाश्च सुवर्चस ।
किरीटिन पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्धजा
त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखा परे
शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा
चित्रमालाधरा केचित् केचिद्रोमाननास्तथा
विग्रहैकरसा नित्यमजेया सुरसत्तमै ॥ ९६
कृष्णा निर्मासवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठास्तनूदरा ।
स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठा प्रलम्बोदरमेहना ॥९७
महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामना
कुब्जाश्च ह्रस्वजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधरा ॥
हस्तिनासा कूर्मनासा वृकनासास्तथा परे ।
दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजङ्घा विकराला ह्यधोमुखा

महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथा परे ।
वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रश ॥
सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्त स्वलंकृता ।
पिंगाक्षा शङ्कुकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ॥
पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्रा स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजा ।
नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधरा ॥
नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ।
कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वरा
हृष्टा परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा ।
दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजा ॥
पिंगाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ।
वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसंनिभा ॥१०५
श्वेताक्षा लोहितग्रीवा पिङ्गाक्षाश्च तथा परे
कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥
चामरापीडकनिभा श्वेतलोहितराजय ।
नानावर्णा. सवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभा ॥
पुन प्रहरणान्येषा कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
शेषै. कृत पारिषदैरायुधाना परिग्रह ॥
पाशोद्यतकरा केचिद्व्यादितास्या खराननाः
पृष्ठाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहव ॥
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणय ।
असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥
गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणय ।
आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवा ॥
महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ।
अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रिया ॥
घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजस ।
एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप ॥

उपतस्थुर्महात्मान
कार्तिकेय यशस्विनम् ।
दिव्याश्चाप्यान्तरिक्षाश्च
पार्थिवाश्चानिलोपमा ॥ ११४

व्यादिष्टा दैवतै शूरा स्कन्दस्यानुचरा भवन्
तादृशाना सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अभिषिक्त महात्मान परिवार्योपतस्थिरे ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलरामतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने स्कन्दाभिषेके पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु मातृगणान् राजन्कुमारानुचरानिमान्
कीर्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥

यशस्विनीना मातॄणा
शृणु नामानि भारत ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोका
कल्याणीभिश्च भागश ॥ २

प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा
श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३
अप्सु जाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा
जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयंकरी ४
वसुदामा च दामा च विशोका नन्दिनी तथा
एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५
उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्ष्यथ शोभना ।
शत्रुंजया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥
माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत ।
गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररोमाऽमिताशना
मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ।
पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
सन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला
सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।
नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ॥
शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

शृणुमिति ॥ १ ॥

ऋक्षाम्बिका निष्कुटिका
वामा चत्वरवासिनी ।
सुमङ्गला स्वस्तिमती
बुद्धिकामा जयप्रिया ॥ १२
धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।
एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥
कण्डूति कालिका चैव देवमित्रा च भारत
वसुश्री कोटरा चैव चित्रसेना तथाऽचला
कुक्कुटिका शखलिका
तथा शकुनिका नृप ।
कुण्डारिका कौकुलिका
कुम्भिकाऽथ शतोदरी ॥ १५
उत्क्राथिनी जलेला च महावेगा च कङ्कणा
मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥
केशयन्त्री त्रुटिर्वामा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा
मन्दोदरी च मुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥
सुभगा लम्बिनी लम्बा
ताम्रचूडा विकाशिनी ।
ऊर्ध्ववेणीधरा चैव
पिंगाक्षी लोहमेखला ॥ १८
पृथुवस्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च ।
पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जर्जरानना ॥
ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ।
खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका॥
अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ।
वेणुवीणाधरा चैव पिंगाक्षी लोहमेखला ॥
शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा।
शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा॥
जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा।
कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥
लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप।
एकत्वचा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत॥२४
क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा।
चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना॥२५
खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना ।
शङ्खकुम्भश्रवाश्चैव भगदा च महाबला ॥ २६
गणा च सुगणा चैव तथाऽभीत्यथ कामदा।
चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरी ॥२७
पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशा ।
•पयोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत॥२८
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना ।
नौकर्णी मुखकर्णी च विशिरा मथिनी तथा॥
एकचन्द्रा मेघकर्णा मेघमाला विरोचना ।
एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ॥ ३०
कार्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपा सहस्रश ।
दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत॥
सबला मधुराश्चैव यौवनस्था स्वलकृता ।
माहात्म्येन च सयुक्ता कामरूपधरास्तथा ॥
निर्मासगात्र्य श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभा ।
कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ॥३३
अरुणाभा महाभोगा दीर्घकेश्य सिताम्बरा ।
ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिगाक्ष्यो लम्बमेखला ॥
लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधरा ।
ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्ष्यश्च तथा परा ॥
वरदा कामचारिण्यो
नित्य प्रमुदितास्तथा ।
याम्या रौद्रास्तथा सौम्या
कौबेर्योऽथ महाबला ॥ ३६
वारुण्योऽथ च माहेन्द्र्य-
स्तथाऽऽग्नेय्य परतप ।
वायव्यश्चाथ कौमार्यो
ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ ॥ ३७
वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबला
रूपेणाप्सरसा तुल्या मनोहार्यो मनोरमा
परपुष्टोपमावाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमा ।
शक्रवीर्योपमा युद्धे दीप्त्या वन्हिसमास्तथा
शत्रूणा विग्रहे नित्य भयदास्ता भवन्त्युत ।
कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ॥ ४०
अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमा ।
वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतना ॥ ४२
गुहाश्मशानवासिन्य
शैलप्रस्रवणालया ।
नानाभरणधारिण्यो
नानामाल्याम्बरास्तथा ॥ ४२
नानाविचित्रवेषाश्च नानाभाषास्तथैव च ।
एते चान्ये च बहवो गणा शत्रुभयकरा ४३
अनुजग्मुर्महात्मान त्रिदशेन्द्रस्य समते ।
तत शक्रत्यस्त्रमदद्भगवान्पाकशासन ॥४४
गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ।
महास्वना महाघण्टा द्योतमाना सितप्रभाम्
अरुणादित्यवर्णा च पताका भरतर्षभ ।
ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ॥ ४६

उग्रा नानाप्रहरणा तपोवीर्यबलान्विताम् ॥
अजेया स्व ैर्गुम्र नाम्ना सेना धनञ्जयाम् ।
रुद्रतुल्यबलैर्युक्ता
योधानामयुतैस्त्रिभि ।
न सा विजानाति रणा-
त्कदाचिद्विनिवर्तितुम् ॥ ४८
विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्धिनीम्।
उमा ददौ विरजसी वाससी रविसप्रभे॥४९
गङ्गा कमण्डलु दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।
ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्ड चैव बृहस्पति ॥५०
गरुडो दयित पुत्र मयूर चित्रबर्हिणम् ।
अरुणस्ताम्रचूड च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ५२
नाग तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।
कृष्णाजिन ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभु ॥
समरेषु जय चैव प्रददौ लोकभावन ।
सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ॥
शुशुभे ज्वलितोर्चिष्मान् द्वितीय इव पावक ।
तत पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वित ॥ ५४
ययौ दैत्यविनाशाय
ल्हादयन्सुरपुङ्गवान् ।
सा सेना नैर्ऋती भीमा
सघण्टोच्छ्रितकेतना ॥ ५५
सभेरीशङ्खमुरजा
सायुधा सपताकिनी ।
शारदी द्यौरिवाभाति
ज्योतिर्भिरिव शोभिता ॥ ५६
ततो देवनिकायास्ते नानाभूतगणास्तथा ।
वादयामासुरव्यग्रा भेरी शङ्खाश्च पुष्कलान्॥
पटहान्झर्झराश्चैव
क्रकचान् गोविषाणिकान् ।
आडम्बरान् गोमुखाश्च
डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ५८
तुष्टुवुस्ते कुमार तु सर्वे देवा सवासवा ।
जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा ॥५९
तत प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वर ददौ ।
रिपून्हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षव ॥
प्रतिगृह्य वर देवा-
स्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।
प्रीतात्मानो महात्मानो
मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ६१
सर्वेषा भूतसघाना हर्षान्नाद समुत्थित ।
अपूरयत लोकांस्त्रीन् वरे दत्ते महात्मना ॥
स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृत ।
वधाय युधि दैत्याना रक्षार्थ च दिवौकसाम्
व्यवसायो जयो धर्म
सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृति स्मृति ।
महासेनस्य सैन्याना
मग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ६४
स तया भीमया देव शूलमुद्गरहस्तया ।
ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्मया ॥
गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ।
दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुह ॥६६
त दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा ।
व्यद्रवन्त दिश सर्वा भयोद्विग्ना समन्तत॰
अभ्यद्रवन्त देवास्तान् विविधायुधपाणय ।
दृष्ट्वा च स तत क्रुद्ध स्कन्दस्तेजोबलान्वित
शक्त्यस्त्र भगवान् भीम पुन पुनरवाकिरत् ।
आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानल ६९
अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा ।
उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥
सन्हादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन् क्षितौ।
यथान्तकालसमये सुघोरा स्युस्तथा नृप ७१
क्षिप्ता ह्येका यदा शक्ति सुघोराऽनलसूनुना
तत कोट्यो विनिष्पेतु शक्तीना भरतर्षभ
तत प्रीतो महासेनो जघान भगवान्प्रभु ।
दैत्येन्द्र तारक नाम महाबलपराक्रमम् ॥ ७३
वृत दैत्यायुतैर्वीरैर्बलिभिर्दशभिर्नृप ।
महिष चाष्टभि पद्मैर्वृत सख्ये निजघ्निवान् ॥
त्रिपाद चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतम् ।
न्हदोदर निखर्वैश्च वृत दशभिरीश्वर ॥ ७५
जघानानुचरै सार्ध विविधायुधपाणिभि ।
तथाऽकुर्वन्त विपुल नाद वध्यत्सु शत्रुषु ७६
कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ।
ननृतुश्च ववल्गुश्च जहसुश्च मुदान्विता ७७
शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र
ततोऽर्चिर्भि समन्तत ।
त्रैलोक्य त्रासित सर्वं
जृम्भमाणाभिरेव च ॥ ७८
दग्धा सहस्रशो दैत्या नादै स्कन्दस्य चापरे
पताकयाऽवधूताश्च हता केचित् सुरद्विष ॥
केचिद्घण्टारवत्रस्ता निपेतुर्वसुधातले ।
केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिष्पेतुर्गतायुष ८०

एव सुरद्विषोऽनेकान् बलवानाततायिन ।
जघान समरे वीर कार्तिकेयो महाबल ८१
बाणो नामाथ दैतेयो बले पुत्रो महाबल
क्रौञ्च पर्वतमाश्रित्य देवसघानबाधत ॥ ८२
तमभ्ययान्महासेन सुरशत्रुमुदारधी ।
स कार्तिकेयस्य भयात्क्रौञ्च शरणमीयिवान्
तत क्रौञ्च महामन्यु
क्रौञ्चनादनिनादितम् ।
शक्त्या बिभेद भगवान्
कार्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८४
स शालस्कन्धशबल त्रस्तवानरवारणम् ।
प्रोड्डीनोद्भ्रान्तविहग विनिष्पतितपन्नगम् ८५
गोलाङ्गूलर्क्षसघैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
कुरङ्गमविनिर्घोषनिनादितवनान्तरम् ८६
विनिष्पतद्भि शरभै सिंहैश्च सहसा द्रुतै ।
शोच्यामपि दशा प्राप्तो रराजेव स पर्वत
विद्याधरा समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिन ।
किन्नराश्च समुद्विग्ना शक्तिपातरवोद्धता ॥
ततो दैत्या विनिष्पेतु शतशोऽथ सहस्रश ।
प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रज ॥ ८९
तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
स चैव भगवान् क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुत तदा॥
सहानुज जघानाशु वृत्र देवपतिर्यथा ।
बिभेद क्रौञ्च शक्त्या च पावकि परवीरहा
बहुधा चैकधा चैव कृत्वाऽऽत्मान महाबल
शक्ति क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुन पुन
एवंप्रभावो भगवास्ततो भूयश्च पावकि ।
शौर्याद्द्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ॥
क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हता
तत स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विष ९४
स भज्यमानो विबुधै परं हर्षमवाप ह ।
ततो दुन्दुभयो राजन्नेदु शङ्खाश्च भारत ९५
मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् ।
योगिनामीश्वर देव शतशोऽथ सहस्रश ॥
दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यश्च मारुत ।
गन्धर्वास्तुष्टुवुश्चैन यज्वानश्च महर्षय ॥ ९७
केचिदेन व्यवस्यन्ति पितामहसुत प्रभुम् ।
सनत्कुमार सर्वेषा ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ९८
केचिन्महेश्वरसुत केचित्पुत्र विभावसो ।
उमाया कृत्तिकाना च गङ्गायाश्च वदन्त्युत
एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
योगिनामीश्वर देव शतशोऽथ सहस्रश ॥
एतत्ते कथित राजन् कार्तिकेयाभिषेचनम्
शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवर्यस्यपुण्यताम् ॥
बभूव तीर्थप्रवर हतेषु सुरशत्रुषु ।
कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् १०२
ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीश पृथक् पृथक्
ददौ नैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्य पावकात्मज ॥
एव स भगवास्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तक ।
अभिषिक्तो महाराज देवसेनापति सुरै
तैजस नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपा पति ।
अभिषिक्त सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०५
अस्मिंतीर्थवरे स्नात्वा
स्कन्द चाभ्यर्च्य लाङ्गली ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्म
वासास्याभरणानि च ॥ १०६
उषित्वा रजनी तत्र माधव परवीरहा ।
पूज्य तीर्थवर तच्च स्पृष्ट्वा तोय च लाङ्गली ॥
हृष्ट प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यात यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
यथाऽभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवै समागतैः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने तारकवधे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

'तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्त स्कन्द इत्याचक्षते ' इति छान्दोग्ये श्रुत स्कन्दस्य पूर्वपरिग्रहमाह—केचिदिति ॥९८॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि त वत ।
अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १
यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं
विजानामि तपोधन ।
प्रहृष्टानि च रोमाणि
प्रसन्नं च मनो मम ॥ २
अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥
अपां पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः ।
तन्मे ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम् ।
आदौ कृतयुगे राजन् वर्तमाने यथाविधि ५
वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ।
यथास्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा
तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ।
वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ॥ ७
समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः ।
सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ॥
एवमस्त्विति तान्देवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत्
समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम् ॥ ९
अपां पतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम्॥
जग्मुः स्वान्येव स्थानानि
पूजयित्वा जलेश्वरम् ।
अभिषिक्तस्ततो देवै-
र्वरुणोऽपि महायशाः ॥ ११
सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च ।
पालयामास विधिना यथा देवाञ्शतक्रतुः ॥
ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्वा च विविधं वसु ।
अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाथ प्रलम्बहा ॥१३
नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ।
लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदाऽनघ ॥
उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम् ।
अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणं च न विद्महे॥
सर्वभूतक्षयो राजन् संपादय विभोऽनलम् ।
जनमेजय उवाच
किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः १६
विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्वतः ।
वैशंपायन उवाच
भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान्
शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥
प्रनष्टे तु तदा वन्हौ देवाः सर्वे सवासवाः ॥
अन्वैषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ।
ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि १९
ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।
देवाः सर्वे नरव्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः ॥२०
ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताऽभूवन्सवासवाः ।
पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् ॥
भृगोः शापान्महाभाग यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
तत्राप्याप्लुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनिं जगाम ह॥
ससृजे भगवान् यत्र सर्वलोकपितामहः ।
तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ॥२३
ससर्ज तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ।
तत्र स्नात्वा च दत्वा च वसूनि विविधानि च
कौबेरं प्रययौ तीर्थं तत्र तप्त्वा महत्तपः ।
धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलविलः प्रभुः ॥
तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली बलः ॥ २६
गत्वा दत्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ
ददृशे तत्र तत् स्थानं कौबेरे काननोत्तमे ॥
पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
यक्षराज्ञा कुबेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ॥
धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणामिततेजसा ।
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ॥२९
यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ।
अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ॥ ३०
वाहनं चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोजवम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्वर्यमेव च ॥ ३१
तत्राप्लुत्य बलो राजन्दत्वा दायांश्च पुष्कलान्
जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥

४७

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ ऐलविलः कुबेरः ॥२५॥

निषेवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना बदरपाचनम् । नानर्तुकवनोपेतं सदा पुष्पफलं शुभम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तीर्थवरं रामो ययौ बदरपाचनम् ।
तपस्विसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १
भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
श्रुतावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥
तपश्चचार साऽत्युग्रं नियमैर्बहुभिर्वृता ।
भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भामिनी
समास्तस्या व्यतिक्रान्ता
बह्व्यः कुरुकुलोद्वह ।
चरन्त्या नियमांस्तांस्तान्
स्त्रीभिस्तीव्रान् सुदुश्चरान् ॥ ४
तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशांपते ।
भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः
आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः ।
आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६
सा तं दृष्ट्वोग्रतपसं वसिष्ठं तपतां वरम् ।
आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७
उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा
भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ८
सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
शक्रभक्त्या च ते पाणिं न दास्यामि कथंचन
व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥
इत्युक्तो भगवान्देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम्
उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ॥
उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते ।
यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ १२
तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।
तपसा लभ्यते सर्वं यथाभूतं भविष्यति ॥
यथा स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने
तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखम्
इति कृत्वा तपो घोरं देहं सन्न्यस्य मानवाः
देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणुष्वैकं वचो मम
पञ्च चैतानि सुभगे बदराणि शुभव्रते ।
पचेत्युक्त्वा तु भगवाञ्जगाम बलसूदनः ॥
आमन्त्र्य तां तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः
अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमम् ॥१७
इन्द्रतीर्थेऽतिविख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ।
तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ॥
बदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ।
ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतक्लमा
तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् ।
अपचद्राजशार्दूल बदराणि महाव्रता ॥ २०
तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात्पुरुषर्षभ
न च स्म तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात्
हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसंचयः ।
अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २२
पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ॥
दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्तयतानघ ॥ २३
चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता ।
कुर्वाणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया २४
न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथवाऽभवत् ।
शरीरमग्निना दीप्य जलमध्येऽवहर्षिता ॥२५
तच्चास्या वचनं नित्यमवर्तद्धृदि भारत ।
सर्वथा बदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका २६
सा तन्मनसि कृत्वैव महर्षेर्वचनं शुभा ।
अपचद्बदराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २७
तस्यास्तु चरणौ वह्निर्ददाह भगवान्स्वयम् ।
न च तस्या मनो दुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

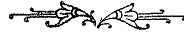
तत इति ॥ १ ॥ **दग्धाविति** । उपावर्तयताग्रेऽग्रे प्रसारितवती ॥ २३ ॥ यतोऽनिन्दिता योगवर्मेण निर्दोषा अतो नाचिन्तयदिति स्वपादमवर्वेनक्षमापि दाहपीडां सेहे इति धैर्योक्तिः ॥ २४ ॥

अथ तत कर्म दृष्ट्वाऽस्या प्रीतस्त्रिभुवनेश्वर
तत सदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मन २९
उवाच च सुरश्रेष्ठस्ता कन्या सुदृढव्रताम् ।
प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च
तस्माद्योऽभिमत काम
स ते सम्पत्स्यते शुभे ।
देह त्यक्त्वा महाभागे
त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ॥ ३१
इद च ते तीर्थवर स्थिर लोके भविष्यति ।
सर्वपापापह सुभ्रु नाम्ना बदरपाचनम् ॥ ३२
विख्यात त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम्
अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे ॥
त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ।
ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसशिता
वृत्त्यर्थ फलमूलानि समाहर्तु ययु किल ।
तेषा वृत्त्यर्थिना तत्र वसता हिमवद्वने ॥ ३५
अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ।
ते कृत्वा चाश्रम तत्र न्यवसन्त तपस्विन ॥
अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा
अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्र नियममास्थिताम् ॥
अथागमत्त्रिनयन सुप्रीतो वरदस्तदा ।
ब्राह्म रूप तत कृत्वा महादेवो महायशा ३८
तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यह शुभे
प्रत्युवाच तत सा त ब्राह्मण चारुदर्शना ३९
क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र बदराणीह भक्षय ।
ततोऽब्रवीन्महादेव पचस्वैतानि सुव्रते ४०
इत्युक्ता साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी
दिव्या मनोरमा पुण्या
कथा शुश्राव सा तदा ।
अतीता सा त्वनावृष्टि-
र्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४२
अनश्नन्त्या पचन्त्याश्च
शृण्वन्त्याश्च कथा शुभा ।
दिनोपम स तस्याथ
कालोऽतीत सुदारुण ॥ ४३
ततस्तु मुनय प्राप्ता फलान्यादाय पर्वतात्
तत स भगवान्प्रीत प्रोवाचारुन्धती तत
उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ४५
तत सदर्शयामास
स्वरूप भगवान् हर ।
ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्य-
स्तस्याश्च चरित महत् ॥ ४६
भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तप समुपार्जितम् ।
अस्याश्च यत्तपो विप्रा न सम तन्मत मम ४७
अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्त सुदुश्चरम् ।
अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिता॰
तत प्रोवाच भगवास्तामेवारुन्धती पुन ।
वर वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषित हृदि
साऽब्रवीत्पृथुताम्राक्षी देव सप्तर्षिससदि ।
भगवान्यदि मे प्रीतस्तीर्थ स्यादिदमद्भुतम् ॥
सिद्धदेवर्षिदयित नाम्ना बदरपाचनम् ।
तथाऽस्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषित शुचि ५१
प्राप्नुयादुपवासेन फल द्वादशवार्षिकम् ।
एवमस्त्विति ता देव प्रत्युवाच तपस्विनीम्
सप्तर्षिभि स्तुतो देवस्ततो लोक ययौ तदा
ऋषयो विस्मय जग्मुस्ता दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम्
अश्रान्ता चाविवर्णा च
क्षुत्पिपासासमायुताम् ।
एव सिद्धि परा प्राप्ता
अरुन्धत्या विशुद्धया ॥ ५४
यथा त्वया महाभागे मदर्थ सशितव्रते ।
विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पित
तथा चेद ददाम्यद्य नियमेन सुतोषित ।
विशेष तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ॥
अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना
तस्य चाह प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा ॥
प्रवक्ष्यामि पर भूयो वरमत्र यथाविधि ।
यस्त्वेका रजनी तीर्थे वत्स्यते सुसमाहित
स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्
देहन्यासात्सुदुर्लभान् ।
इत्युक्त्वा भगवान् देव
सहस्राक्ष प्रतापवान् ॥ ५९
श्रुतावती तत पुण्या जगाम त्रिदिव पुन ।
गते वज्रधरे राजस्तत्र वर्ष पपात ह ॥ ६०
पुष्पाणा भरतश्रेष्ठ दिव्याना पुण्यगन्धिनाम्
देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वना ६१

विशेष समर्पित वन्हौ देहोऽपि न्यस्त पादयो समपणादिति भाव ॥ ५५ ॥

मारुतश्च ववौ पुण्य पुण्यगन्धो विशापते ।
उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्यताम्
तपसोग्रेण त लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ।
जनमेजय उवाच ।
का तस्या भगवन्माता क सवृद्धा च शोभना
श्रोतुमिच्छाम्यह विप्र पर कौतूहल हि मे।
वैशम्पायन उवाच ।
भरद्वाजस्य विप्रर्षे स्कन्नं रेतो महात्मन
दृष्ट्वाऽप्सरसमायान्ती घृताची पृथलोचनाम्
स तु जग्राह तद्रेत करेण जपता वर ॥ ६५
तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा सभवत्सुता ।
तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्व तपोधन
नाम चास्या स कृतवान्
भरद्वाजो महामुनि ।
श्रुतावतीति धर्मात्मा
देवर्षिगणसंसदि ॥
स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥
तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो
वसूनि दत्वा च महाद्विजेभ्य ।
जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा
शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने बदरपाचनतीर्थकथने अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

४९

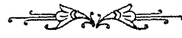
वैशम्पायन उवाच ।
इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूना प्रवरो बल ।
विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि
तत्र ह्यमरराजोऽसावीजे क्रतुशतेन च ।
बृहस्पतेश्च देवेश प्रददौ विपुल धनम् ॥ २
निरर्गलान्सजारूथ्या-
न्सर्वान्विविधदक्षिणान् ।
आजहार क्रतूस्तत्र
यथोक्तान्वेदपारगै ॥ ३
तान् क्रतून् भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युति ।
पूरयामास विधिवत्तत ख्यात शतक्रतु ४
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिव पुण्य सनातनम्
इन्द्रतीर्थमिति ख्यात सर्वपापप्रमोचनम् ५
उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुध ॥
ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनै
शुभ तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।
यत्र रामो महाभागो भार्गव सुमहातपा ७
असकृत्पृथिवीं जित्वा हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।
उपाध्याय पुरस्कृत्य कश्यप मुनिसत्तमम् ॥
अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च ।
प्रददौ दक्षिणा चैव पृथिवीं वै ससागराम् ॥
दत्वा च दान विविध नानारत्नसमन्वितम्
सगोहस्तिकदासीक साजावि गतवान्वनम्
पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते ।
मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ११
यत्रानयामास तदा राजसूय महीपते ।
पुत्रोऽदितेर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभ ॥
तत्र निर्जित्य सग्रामे मानुषान् देवतास्तथा।
वर क्रतु समाजह्रे वरुण परवीरहा ॥ १३
तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते सग्राम समजायत ।
देवाना दानवाना च त्रैलोक्यस्य भयावह ॥
राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।
जायते सुमहाघोर सग्राम क्षत्रियान्प्रति ॥
तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीनभ्यर्च्य पूजया ।
इतरेभ्योऽप्यदाद्दानमर्थिभ्य कामदो विभु
वनमाली ततो हृष्ट स्तूयमाना महर्षिभि ।
तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षण ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

४९
इन्द्रतीर्थमिति ॥ १ ॥ जारूथ्यान पुष्टान् ॥ ३ ॥ साजावि अजाभिरविभिश्च सहित दानम् ॥१०॥ आनयामास मुनीनित्यनुषज्यते, राजसूय कर्तुमिति शेष ॥ १२॥

यत्रेष्ट्वा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत
तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः
विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥
द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदन
यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशांपते ॥
एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परंतप ॥
तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
आप्लुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवरमुत्तमे ॥ २२
द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
संप्राप्य परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः २३
असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ॥
परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान् २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः
गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा १
धर्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः
कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु २
अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः
प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत्समदर्शनः ॥ ३
काञ्चने लोष्टभावे च समदर्शी महातपाः ।
देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ॥ ४
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ।
ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमास्थाय भिक्षुकः
जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः
देवलस्याश्रमे राजन्न्यवसत्स महाद्युतिः ६
योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः
तं तत्र वसमानं तु जैगीषव्यं महामुनिम् ७
देवलो दर्शयन्नेव नैवायुञ्जत धर्मतः ।
एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ॥
जैगीषव्यं मुनिवरं न ददर्शाथ देवलः ।
आहारकाले मतिमान्परिव्राड्जनमेजय ॥ ९
उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ।
स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् १०
गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ।
देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ॥ ११
ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्वीः समाहितः ।
कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः १२
चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम्
समास्तु समतिक्रान्ता बह्वयः पूजयतो मम ॥
न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किंचन ।
एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ॥ १४
अन्तरिक्षचरः श्रीमान् कलशं गृह्य देवलः ।
गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितां पतिम्
जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ।
ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथामितप्रभः ॥
कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ।
इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ॥ १७
स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप सः
कृतजप्याह्निकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ।
ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः १९
आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत ।
न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथंचन ॥ २०
काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ।
तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम् २१
प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ।
असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान्
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ।
चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तम ॥
मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ।
एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ व्यतिक्रमत् व्यत्यक्रामत् ॥ ८ ॥

उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विशांपते ।
जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥
सोऽन्तरिक्षचरान् सिद्धान्
समपश्यत्समाहितान्
जैगीषव्यं च तैः सिद्धैः
पूज्यमानमपश्यत ॥　　　　२६
ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।
अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः २७
तस्मात्तु पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत
पितृलोकाच्च तं यातं याम्यं लोकमपश्यत॥
तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिप्लुतम् ।
व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीषव्यं महामुनिम् ॥
लोकान्समुत्पतन्तं तु शुभानेकान्तयाजिनाम्
ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्ततश्चाप्युत्पपात ह
दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
तेभ्यः स ददृशे धीमाँल्लोकेभ्यः पशुयाजिनाम्
व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम् ।
चातुर्मास्यैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ॥३२
तेषां स्थानं ततो यातं तथाऽग्निष्टोमयाजिनाम्
अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ॥
तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत देवलः ।
वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् ॥ ३४
आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत ।
यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ॥ ३५
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ।
अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव च ॥　　३६
आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत ।
सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ॥
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ।
द्वादशाहैश्च सत्रैश्च यजन्ते विविधैर्नृप ॥ ३८
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ।
मैत्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ॥
सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः ।
रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः
तानि सर्वाण्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः
आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसत्रिणाम्
लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ।
त्रीँल्लोकानपरान् विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ॥
पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ।
ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः ॥ ४३
नान्वपश्यत लोकस्थमन्तर्हितमरिंदम ।
सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः
प्रभावं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम्
असितोऽपृच्छत तदा सिद्धाँल्लोकेषु सत्तमान्
प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मसत्रिणः ।
जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसध्वं महौजसम्
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।

सिद्धा ऊचुः

शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ४७
जैगीषव्यः स वै लोकं शाश्वतं ब्रह्मणो गतः ।

वैशम्पायन उवाच ।

स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसत्रिणाम्
असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ।
ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ॥ ४९
न देवलगतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।
ब्रह्मणः सदने विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ५०

वैशम्पायन उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः
आनुपूर्व्येण लोकांस्तान्सर्वानवततार ह ५१
स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतत्रिवत् ।
प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः　५२
ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया ।
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ५३
ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः ।
विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम् ॥ ५४
मोक्षधर्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ॥ ५५
विधिं च योगस्य परं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः
संन्यासकृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ५६
सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह५७
ततो दृष्ट्वा प्ररुरुदुः कोऽस्मान्संविभजिष्यति
देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा५८

भूतार्थं यथाभूतार्थम् ॥ ४७ ॥ उत्पपात ब्रह्मलोकं गन्तुमिति शेषः । पपात च गगनात् ॥ ४९ ॥ संन्यासे कृता-बुद्धिर्येन तम् ॥ ५६ ॥ सर्वाः क्रियाः उत्सर्गाद्याद्याः ॥ ५७ ॥

दिशो दश व्याहरता मोक्षं त्यक्त्वा मनो दधे।
ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ५९
पुष्पाण्योषध्यश्चैव रोरूयन्ति सहस्रशः।
पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ६०
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते।
ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ६१
मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत्।
इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ६२
त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत्।
एवमादीनि संचिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत।
ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ६४
जैगीषव्ये तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः।
अथाब्रवीदृषिवरो देवान्वै नारदस्तथा॥ ६५

जैगीषव्ये तपो नास्ति
विस्मापयति योऽसितम्।
तमेववादिनं धीरं
प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः॥ ६६
नैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम्।
नातः परतरं किंचित्तुल्यमस्ति प्रभावतः ६७
तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः।
एवं प्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथाऽसितः
तयोरिदं स्थानवरं तीर्थं चैव महात्मनोः ६८
तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा
दत्त्वा च वित्तं हलभृद्द्विजेभ्यः।
अवाप्य धर्मं परमार्थकर्मा
जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम्॥ ६९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

५१

वैशम्पायन उवाच।
यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत।
तस्मिंस्तीर्थे महानासीत्संग्रामस्तारकामयः
तत्राप्युपस्पृश्य बलो
दत्त्वा दानानि चात्मवान्।
सारस्वतस्य धर्मात्मा
मुनेस्तीर्थं जगाम ह॥ २
तत्र द्वादशवार्षिक्या
मनावृष्ट्या द्विजोत्तमान्।
वेदानध्यापयामास
पुरा सारस्वतो मुनिः॥ ३
जनमेजय उवाच।
कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान्
ऋषीनध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः॥

वैशंपायन उवाच।
आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महातपाः
दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः
तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि॥ ६
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत् पाकशासनः
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुषाम्॥
तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः।
समीपतो महाराज सोऽपातिष्ठत भाविनी
तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः।
रेतः स्कन्नं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ।
सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महानदी॥ १०

मोक्षं सन्यासं त्यक्त्वा मनो दधे उत्सृष्टनामभीना पुनराधानं कर्तुमैच्छत्॥ ५९॥ जैगीषव्ये तत्त्वविदि तपो नास्ति पूर्वस्य तपसो दग्धत्वात् क्रियमाणस्य चाश्लेषात्। तथा च श्रुती भवतः 'तद्यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते तद्यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्त एवमेवामुष्मिन् पापं कर्म नाश्लिष्यत' इति॥६६

असितं देवलं॥ ६८॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

५१

यत्रेति॥ १॥

सुषुवे चापि समये पुत्र सा सरिता वरा ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषि प्रति च प्रभो ॥ ११
ऋषिससदि त दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।
तत प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम्॥
ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽय त्वद्भक्त्या धारितो मया
दृष्ट्वा तेऽप्सरस रेतो यत्स्कन्न प्रागलम्बुषाम् ॥
तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्
न विनाशमिद गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात्
प्रतिगृह्णीष्व पुत्र स्व मया दत्तमनिन्दितम् ।
इत्युक्त प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप पुष्कलाम्
स्वसुत चाप्यजिघ्रत्त मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तम
परिष्वज्य चिर काल तदा भरतसत्तम ॥ १६
सरस्वत्यै वर प्रादात्प्रीयमाणो महामुनि ।
विश्वेदेवा सपितरो गन्धर्वाप्सरसा गणा.
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा
इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम्
प्रीत परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ।
प्रस्रुतासि महाभागे सरसो ब्रह्मण पुरा ॥१९
जानन्ति त्वा सरिच्छ्रेष्ठे मुनय. सशितव्रता
मम प्रियकरी चापि सतत प्रियदर्शने ॥ २०
तस्मात्सारस्वत पुत्रो महास्ते वरवर्णिनि ।
तवैव नाम्ना प्रथित पुत्रस्ते लोकभावन ॥
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपा
एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या द्विजर्षभान्॥
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ।
पुण्याभ्यश्च सरिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ।
एव सा सस्तुताऽनेन वर लब्ध्वा महानदी
पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ।
एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवै ॥
शक्र प्रहरणान्वेषी लोकास्त्रीन्विचचार ह ।
न चोपलेभे भगवाञ्शक्र प्रहरण तदा ॥२६
यद्वैतेषा भवेद्योग्य वधाय विबुधद्विषाम् ।
ततोऽब्रवीत्सुराञ्शक्रो न मे शक्या महासुरा
ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तु त्रिदशद्विष ॥
तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यता सुरसत्तमा
दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ।
स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादृषिवरस्तदा ॥

प्राणत्याग कुरुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन् ।
स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ ३०
तस्यास्थिभिरथो शक्र सप्रहृष्टमनास्तदा ।
कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च ॥
गदा वज्राणि चक्राणि गुरून्दण्डाश्च पुष्कलान्
स हि तीव्रेण तपसा सभृत परमर्षिणा ॥३२
प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावन ।
अतिकाय स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मित
जज्ञे शैलगुरु प्राशुर्महिम्ना प्रथित प्रभु ।
नित्यमुद्विजते चास्य तेजस पाकशासन ॥
तेन वज्रेण भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत ।
भृश क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मतेजोद्भवेन च ॥ ३५
दैत्यदानववीराणा जघान नवतीर्नव ।
अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयकरे३६
अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी ।
तस्या द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या महर्षय ॥
वृत्त्यर्थ प्राद्रवन् राजन् क्षुधार्ता सर्वतोदिश
दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनि सारस्वतस्तदा
गमनाय मतिं चक्रे त प्रोवाच सरस्वती ।
न गन्तव्यमित पुत्र तवाहारमह सदा ॥ ३९
दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ।
इत्युक्तस्तर्पयामास स पितॄन् देवतास्तथा ॥
आहारमकरोन्नित्य प्राणान्वेदांश्च धारयन् ।
अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीताया महर्षय ॥४१
अन्योन्य परिपप्रच्छु पुन स्वाध्यायकारणात्
तेषा क्षुधापरीताना नष्टा वेदाऽभिधावताम्
सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् ।
अथ कश्चिदृषिस्तेषा सारस्वतमुपेयिवान् ॥
कुर्वाण सशितात्मान स्वाध्यायमृषिसत्तमम्
स गत्वाऽऽचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम्
स्वाध्यायममरप्रख्य कुर्वाण विजने वने ।
तत सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षय. ॥
सारस्वत मुनिश्रेष्ठमिदमूचु समागता ।
अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनि ॥
शिष्यत्वमुपगच्छध्व विधिवद्धि ममेत्युत ।
तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक ॥४७
स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ।
यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्गृह्णीयाद्योऽप्यधर्मत ॥

• परमर्षिणा दधीचिना स देहस्तपसा सभृत ॥३२ अस्य मुने ॥ ३४ ॥ तेन तदस्थिजेन वज्रेण ॥ ३५ ॥ नवतीर्नव दशाधिकामष्टशतीम् ॥ ३६ ॥

हीयेतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ॥ ४९

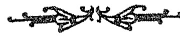
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ५०

तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ।
षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ॥५१

सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ।
मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां ते ह्युपाहरन् ।
तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥

तत्रापि दत्वा वसु रौहिणेयो
महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।
जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण
ख्यातं महद्वृद्धकन्या स्म यत्र ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

जनमेजय उवाच ।

कथं कुमारी भगवं-
स्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।
किमर्थं च तपस्तेपे
को वाऽस्या नियमोऽभवत् ॥ १

सुदुष्करमिदं ब्रह्मं-
स्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।
आख्याहि तत्त्वमखिलं
यथा तपसि सा स्थिता ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

ऋषिरासान्महावीर्यः कुणिर्गर्गो महायशाः
स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ३
*मनसाऽथ सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः
तां च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गर्गो महायशाः
जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ।
सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा५
महता तपसोग्रेण कृत्वाऽऽश्रममनिन्दिता ।
उपवासैः पूजयन्ती पितॄन्देवांश्च सा पुरा ६
तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽत्यगान्नृप ।
सा पित्रा दीयमानापि तत्र नैच्छदनिन्दिता
आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ।
ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वाऽऽत्मनस्तनुम्
पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ।
साऽऽत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता
वार्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्शिता ।

सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम्१०
चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।
मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्

असंस्कृतायाः कन्यायाः
कुतो लोकास्तवानघे ।
एवं तु श्रुतमस्माभि-
र्देवलोके महाव्रते ॥ १२

तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः
तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीदृषिसंसदि १३
तपसोऽर्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम ।
इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसंभवः ॥
ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयं चेममब्रवीत् ।
समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने१५
यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ।
तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा
यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः
चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहं च गालविः
सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी वरवर्णिनी ।
दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना १८
तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया
उवास च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तम्

यस्त्वया समयो विप्र
कृतो मे तपतां वर ।
तेनोषिताऽस्मि भद्रं ते
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५१॥ तपसेति पाठः

५२

कथमिति ॥ १ ॥

सा निर्गताऽब्रवीद्भूयो
योऽस्मिंस्तीर्थे समाहित ।
वसते रजनीमेका
तर्पयित्वा दिवौकस ॥ २१
चत्वारिंशतमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत्
यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत स २२
एवमुक्त्वा तत साध्वी
देह त्यक्त्वा दिवं गता ।
ऋषिरप्यभवद्दीन-
स्तस्या रूपं विचिन्तयन् ॥ २३
समयेन तपोऽर्धं च
कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ।
साधयित्वा तदाऽऽत्मान
तस्या स गतिमन्वियात् ॥ २४
दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृत ।
एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत्
तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गति शुभा ।
तत्रस्थश्चापि शुश्राव हत शल्य हलायुध २६
तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्य परंतप
शुशोच शल्य संग्रामे निहत पाण्डवैस्तदा२७
समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधव ।
पप्रच्छर्षिगणान् राम कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम्
ते पृष्टा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफल विभो ।
समाचख्युर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम्२९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने द्विपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५२ ॥

५३

ऋषय ऊचु ।
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते
सनातन राम समन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो
वरेण सत्रेण महावरप्रदा ॥ १
पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना
तत कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥ २
राम उवाच ।
किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधना ३
ऋषय ऊचु ।
पुरा किल कुरु राम कर्षन्त सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ४
इन्द्र उवाच ।
किमिदं वर्तते राजन्प्रयत्नेन परेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेत्य येनेयं कृष्यते क्षिति ५
कुरुरुवाच ।
इह ये पुरुषा क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृताँल्लोकान्पापविवर्जितान्
अवहस्य तत शक्रो जगाम त्रिदिवं पुन ।
राजर्षिरप्यनिर्विण्ण कर्षत्येव वसुंधराम् ७
आगम्यागम्य चैवैन भूयोभूयोऽवहस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्ण पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८
यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधा नृप ।
तत शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्
एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवा सहस्राक्षमिदं वच ।
वरेण च्छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते१०
यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवा
अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति।
आगम्य च तत शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।
अलं खेदेन भवत क्रियतां वचनं मम ॥ १२

चत्वारिंशतमष्टौ चेति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणाति वेदचतुष्टयाध्ययनायाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ततो द्वा वत्सरौ स्नातकेन गुरोरानृण्यार्थं सवा कार्या ततोऽष्टवार्षिकीं कन्यां परिणीय तस्या यौवनावध्यष्टवर्षाणीति अष्टपञ्चाशद्वर्षाणि ब्रह्मचय सर्वस्येष्टम् ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५२ ॥

५३

प्रजापतेरिति ॥ १ ॥

मानवा ये निराहारा देह त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिता
युधि वा निहता सम्यगपि तिर्यग्गता नृप॥
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते
तथास्त्विति ततो राजा कुरु शक्रमुवाच ह ॥
ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
जगाम त्रिदिव भूय क्षिप्र बलनिषूदन ॥१५
एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्ट राजर्षिणा पुरा ।
शक्रेण चाभ्यनुज्ञात ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ॥
नात परतर पुण्य भूमे स्थानं भविष्यति ।
इह तप्स्यन्ति ये केचित्तप परमक नरा ॥
देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मण क्षयम् ।
ये पुन पुण्यभाजो वै दान दास्यन्ति मानवा
तेषा सहस्रगुणित भविष्यत्याचिरेण वै ।
ये चेह नित्य मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिण ॥
यमस्य विषय ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ।
यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वरा ॥
तेषा त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
अपि चात्र स्वय शक्रो जगौ गाथा सुराधिप
कुरुक्षेत्रनिबद्धा वै ता शृणुष्व हलायुध ।
पासवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिता ।
अपि दुष्कृतकर्माण नयन्ति परमा गतिम् ॥

सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च
तथा नृगाद्या नरदेवमुख्या ।
इष्ट्वा महार्हैं क्रतुभिर्नृसिंह
सन्त्यज्य देहान् सुगति प्रपन्ना ॥२३
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तर
रामह्रदाना च मचक्रुकस्य च ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चक
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २४
शिव महापुण्यमिदं दिवौकसा
सुसमत सर्वगुणै समन्वितम् ।
अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे
यास्यन्ति पुण्या गतिमक्षया सदा ॥

इत्युवाच स्वय शक्र सह ब्रह्मादिभिस्तदा ।
तच्चानुमोदित सर्व ब्रह्मविष्णुमहेश्वरै ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने कुरुक्षेत्रकथने त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

वैशम्पायन उवाच ।
कुरुक्षेत्र ततो दृष्ट्वा दत्वा दायाश्च सात्वत
आश्रम सुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय ॥ १
मधूकाम्रवणोपेत प्लक्षन्यग्रोधसंकुलम् ।
चिरबिल्वयुत पुण्य पनसार्जुनसकुलम् ॥ २
त दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठ प्रवर पुण्यलक्षणम् ।
पप्रच्छ तानृषीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्वयम्
ते तु सर्वे महात्मानमूचु राजन् हलायुधम् ।
शृणु विस्तरशा राम यस्याय पूर्वमाश्रम ॥
अत्र विष्णु पुरा देवस्तप्तवास्तप उत्तमम् ।
अत्रास्य विधिवद्यज्ञा सर्वे वृत्ता सनातना
अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।
योगयुक्ता दिव याता तप सिद्धा तपस्विनी ।
बभूव श्रीमती राजञ्शाण्डिल्यस्य महात्मन
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी
सा तु तप्त्वा तपो घोर दुश्चर स्त्रीजनेन ह ।
गता स्वर्ग महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ॥ ८
श्रुत्वा ऋषीणा वचनमाश्रम त जगाम ह ।
ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युत
सन्ध्याकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचल
नातिदूर ततो गत्वा नग तालध्वजो बली
पुण्य तीर्थवर दृष्ट्वा विस्मय परम गत ।
प्रभावं च सरस्वत्या प्लक्षप्रस्रवण बल ॥

ब्रह्मण क्षय निवासम् ॥ १८ ॥ सारस्वताना तीर्थाना वर्णन कुरुक्षेत्रमाहात्म्यज्ञापनार्थम् । तदपि तत्र मृतानामन्येषामपि स्वर्गतिप्रद किमुत क्षत्रधर्मेण मृतानामित्येतदर्थ तदेवोपसहरन् दर्शयति-अतश्चेति ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

कुरुक्षेत्रमिति ॥ १ ॥

सप्राप्त कारपवन प्रवर तीर्थमुत्तमम्।
हलायुधस्तत्र चापि दत्वा दान महाबल ॥
आप्लुत सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ।
सतर्पयामास पितॄन् देवाश्च रणदुर्मद ॥ १३
तत्रोष्यैका तु रजनी यतिभिर्ब्राह्मणै सह।
मित्रावरुणयो पुण्य जगामाश्रममच्युत ॥
इन्द्रोऽग्निरर्यमा चैव
यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन्।
त देश कारपवना-
द्यमुनाया जगाम ह ॥ १५
स्नात्वा तत्र च धर्मात्मा परा प्रीतिमवाप्य च
ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबल ॥
उपविष्ट कथा शुभ्रा शुश्राव यदुपुङ्गव।
तथा तु तिष्ठता तेषा नारदो भगवानृषि ॥
आजगामाथ त देश यत्र रामो व्यवस्थित।
जटामण्डलसवीत स्वर्णचीरो महातपा ॥
हेमदण्डधरो राजन् कमण्डलुधरस्तथा।
कच्छपी सुखशब्दा ता गृह्य वीणा मनोरमा
नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजित।
प्रकर्ता कलहाना च नित्य च कलहप्रिय ॥
त देशमगमद्यत्र श्रीमान् रामो व्यवस्थित।
प्रत्युत्थाय च त सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम्
देवर्षिं पर्यपृच्छत्स यथा वृत्त कुरून्प्रति।
ततोऽस्याकथयद्राजन् नारद सर्वधर्मवित्
सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसक्षयम्।
ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारद दीनया गिरा ॥
किमवस्थ तु तत्क्षत्र ये तु तत्राभवन्नृपा।
श्रुतमेतन्मया पूर्व सर्वमेव तपोधन ॥ २४
विस्तरश्रवणे जात कौतूहलमतीव मे ॥

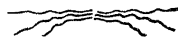
नारद उवाच।

पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोण सिन्धुपतिस्तथा
हतो वैकर्तन कर्ण पुत्राश्चास्य महारथा।
भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान्॥२६
एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबला।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य जयार्थ कौरवस्य वै
राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिन।
अहतास्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ॥
धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रय समितिमर्दना।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥२९
तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा
दुर्योधनो हते शल्ये विद्रुतेषु कृपादिषु ॥ ३०
ह्रद द्वैपायन नाम विवेश भृशदु खित।
शयान धार्तराष्ट्र तु सलिले स्तम्भिते तदा३१
पाण्डवा सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्दयन्
स तुद्यमानो बलवान् वाग्भी रामसमन्तत ३२
उत्थित स ह्रदाद्वीर प्रगृह्य महतीं गदाम्
स चाप्युपगतो योद्धु भीमेन सह साप्रतम् ॥
भविष्यति तयोरद्य युद्ध राम सुदारुणम्।
यदि कौतूहल तेऽस्ति व्रज माधव मा चिर
पश्य युद्ध महाघोर शिष्ययोर्यदि मन्यसे।

वैशम्पायन उवाच।

नारदस्य वच श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षभान्
सर्वान्विसर्जयामास ये तेनाभ्यागता सह।
गम्यता द्वारका चेति सोन्वशादनुयायिन ॥
सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्प्लक्षप्रस्रवणाच्छुभात्।
तत प्रीतमना राम श्रुत्वा तीर्थफल महत्।
विप्राणा सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युत ॥
'सरस्वती वाससमा कुतो रति
सरस्वतीवाससमा कुतो गुणा।
सरस्वती प्राप्य दिव गता जना
सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम्॥
सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या
सरस्वती लोकशुभावहा सदा।
सरस्वती प्राप्य जना सुदुष्कृत
सदा न शोचन्ति परत्र चेह च' ३९
ततो मुहुर्मुहु प्रीत्या प्रेक्षमाण सरस्वतीम्।
हयैर्युक्त रथ शुभ्रमातिष्ठत परतप ॥ ४०
स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गव।
दिदृक्षुरभिसप्राप्त शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्याने चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥

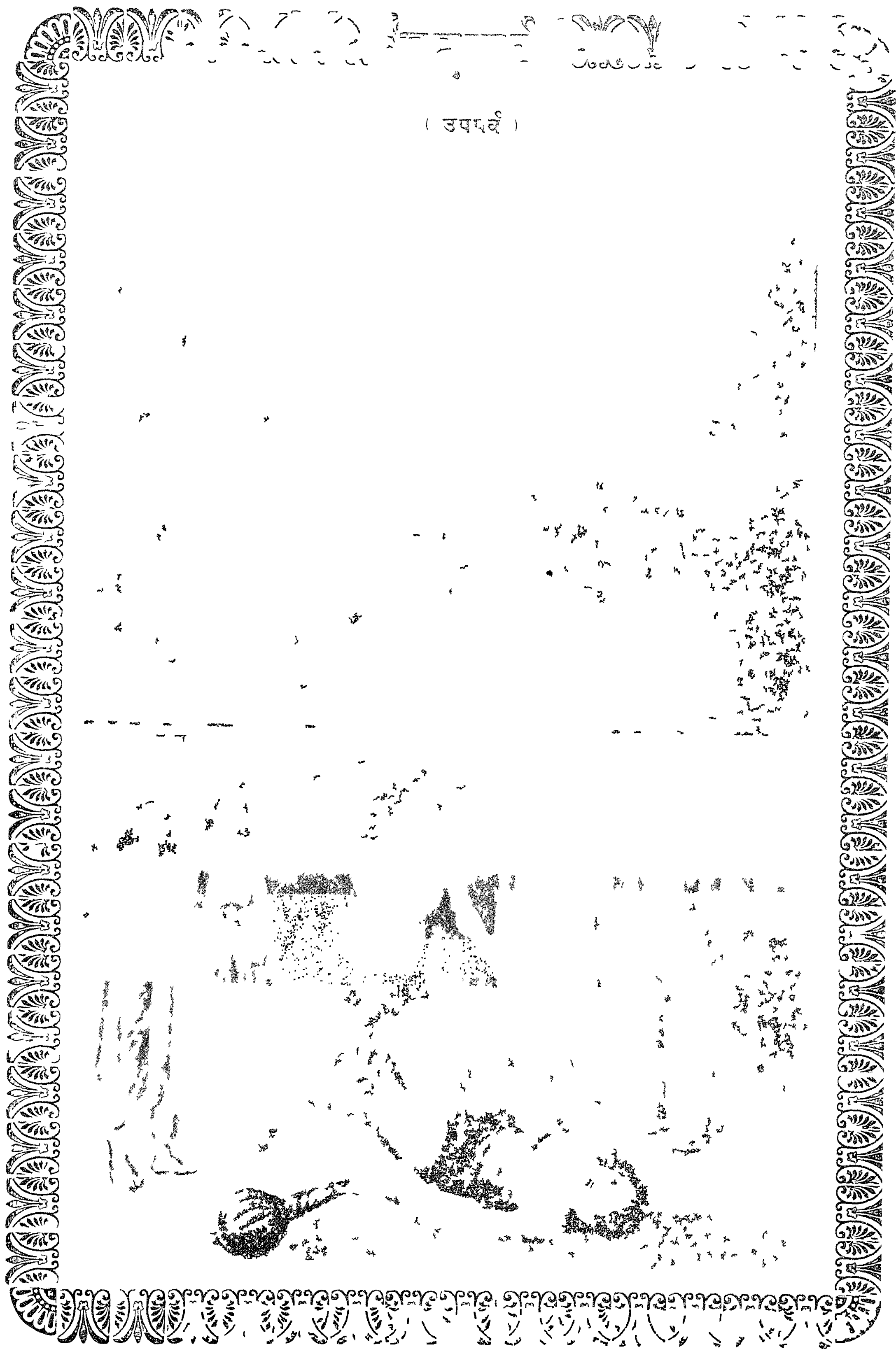
इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥

५५

वैशम्पायन उवाच ।
एव तदभवद्युद्ध तुमुल जनमेजय ।
यत्र दु खान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिद
धृतराष्ट्र उवाच ।
राम सनिहित दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
मम पुत्र कथ भीम प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।
रामसान्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
युद्धकामो महाबाहु समहृष्यत वीर्यवान्॥३
दृष्ट्वा लाङ्गलिन राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
प्रीत्या परमया युक्त समभ्यर्च्य यथाविधि॥
आसन च ददौ तस्मै पर्यपृच्छदनामयम् ।
ततो युधिष्ठिर रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
मधुर धर्मसयुक्तं शूराणा हितमेव च ।
मया श्रुत कथयतामृषीणा राजसत्तम ॥ ६
कुरुक्षेत्र पर पुण्य पावन स्वर्ग्यमेव च ।
दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्ट ब्राह्मणैश्च महात्मभि ॥ ७
तत्र वै योत्स्यमाना ये देह त्यक्ष्यन्ति मानवा
तेषा स्वर्गे ध्रुवो वास शक्रेण सह मारिष ॥
तस्मात्समन्तपञ्चकमितो याम द्रुत नृप ।
प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापते ॥ ९
तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
सग्रामे निधन प्राप्य ध्रुव स्वर्गे भविष्यति॥
तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर
समन्तपञ्चक वीर प्रायादभिमुख प्रभु ॥
ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महती गदाम्
पद्भ्याममर्षी द्युतिमानगच्छत्पाण्डवै सह ॥
तथाऽऽयान्त गदाहस्त वर्मणा चापि दशित
अन्तरिक्षचरा देवा साधु साध्वित्यपूजयन्
वातिकाश्चारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागता ।
स पाण्डवै परिवृत कुरुराजस्तवात्मज
मत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽव्रजत।
तत शङ्खनिनादेन भेरीणा च महास्वनै ॥
सिंहनादैश्च शूराणा दिश सर्वा प्रपूरिता ।
ततस्ते तु कुरुक्षेत्र प्राप्ता नरवरोत्तमा ॥ १६
प्रतीच्यभिमुख देश यथोद्दिष्ट सुतेन ते ।
दक्षिणेन सरस्वत्या स्वयन तीर्थमुत्तमम् ॥
तस्मिन्देशे त्वनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ।
ततो भीमो महाकोटिं गदा गृह्याथ वर्मभृत
बिभ्रद्रूप महाराज सदृश हि गरुत्मत ।
अवबद्धशिरस्त्राण सख्ये काञ्चनवर्मभृत ॥
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चन शैलराडिव ।
वर्मभ्या सयतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ॥
सयुगे च प्रकाशेते सरब्धाविव कुञ्जरौ ।
रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ ॥२१
अशोभेता महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
तावन्योन्य निरीक्षेता क्रुद्धाविव महाद्विपौ॥
दहन्तौ लोचनै राजन्परस्परवधैषिणौ ।
सप्रहृष्टमना राजन् गदामादाय कौरव ॥२३
सृक्किणी सलिहन्राजन्क्रोधरक्तेक्षण श्वसन्
ततो दुर्योधनो राजन्गदामादाय वीर्यवान्॥
भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ।
अद्रिसारमयी भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ॥
आह्वयामास नृपतिं सिंह सिंहो यथा वने ।
तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ॥ २६

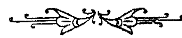
५५

एवमिति ॥ १ ॥ वातिका वातेन सह गच्छन्ति आकाशचारिण चारणा सिद्धविशेषा ॥ १४ ॥ प्रतीच्यभिमुखमित्यत्र प्रतायेति पाठे प्रतिगत्य अन्योन्याभिमुख प्रातिभव्येन प्राप्येत्यर्थ । स्वयन सुगतिदम् ॥१७ अनिरिणे अनूषरे अनिघृणे इति पाठे निहानया घृणया कथमह भ्रातर वधिष्यामि इत्येवरूपया करुणया रहिते अत एव समरे निष्ठुरत्व प्रशस्यते स्वर्गहेतुत्वात् ॥ १८ ॥

(उपपर्व)

सयुगे च प्रकाशेता गिरी सशिखराविव ।
तावुभौ समातिक्रुद्धावुभौ भीमपराक्रमौ ॥
उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमत ।
उभौ सदृशकर्माणौ यमवासवयोरिव ॥ २८
तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ ।
वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ॥
सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्युधि ।
उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्दोपसुन्दयो ॥
रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ।
तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परतपौ ॥
अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ।
वासितासगमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ ॥
उभौ क्रोधविष दीप्त वमन्तावुरगाविव ।
अन्योन्यमभिसरब्धौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ।।
उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ।
सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धविशारदौ ॥
नखदष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ।
प्रजासहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ॥
लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ।
पूर्वपश्चिमजौ मेघौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ ३६
गर्जमानौ सुविषम क्षरन्तौ प्रावृषीव हि ॥
रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ
ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्याविवोदितौ।
व्याघ्राविव सुसरब्धौ गर्जन्ताविव तोयदौ
जहृषाते महाबाहू सिंहकेसरिणाविव ।
गजाविव सुसरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ
ददृशाते महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ।
रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम्
तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ।
उभौ परमसहृष्टावुभौ परमसमतौ ॥ ४१
सदश्वाविव हेषन्तौ बृहन्ताविव कुञ्जरौ ।
वृषभाविव गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ॥ ४२
दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ ।
ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम्॥
भ्रातृभि सहित चैव कृष्णेन च महात्मना ।
रामेणामितवीर्येण वाक्य शौटीर्यसमतम् ॥
केकयै सृञ्जयैर्दप्त पञ्चालैश्च महात्मभि ।
इद व्यवसित युद्ध मम भीमस्य चोभयो ॥
उपोपविष्टा पश्यध्व सहितैर्नृपपुङ्गवै ।
श्रुत्वा दुर्योधनवच प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ४६
तत समुपविष्ट तत्सुमहद्राजमण्डलम् ।
विराजमान ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ॥
तेषा मध्ये महाबाहु श्रीमान् केशवपूर्वज ।
उपविष्टो महाराज पूज्यमान समन्तत ४८
शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासा सितप्रभ ।
नक्षत्रैरिव सपूर्णो वृतो निशि निशाकर ॥
तौ तथा तु महाराज
गदाहस्तौ सुदु सहौ ।
अन्योऽन्य वाग्भिरुग्राभि-
स्तक्षमाणौ व्यवस्थितौ ॥ ५०
अप्रियाणि ततोऽन्योन्य
मुक्त्वा तौ कुरुसत्तमौ ।
उदीक्षन्तौ स्थितौ तत्र
वृत्रशक्रौ यथाऽऽहवे ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युद्धारम्भे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥

५६

वैशम्पायन उवाच ।
ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुल जनमेजय ।
यत्र दु खान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्
धिगस्तु खलु मानुष्य यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
एकादश चमूभर्ता यत्र पुत्रो ममानघ ॥ २

वासितासगमे एककरिणीसगमाथ दृप्तौ मोहितौ ॥ ३२ ॥ लोहिताङ्गा द्वौ कुजाविवेत्यभूतोपमा ॥ ३६ ॥ जहृषाते हर्ष प्रापतु ॥ ३९ ॥ शौटीर्यसमत गर्वयुक्तम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥

५६

तत इति ॥ १ ॥

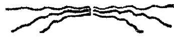
आज्ञाप्य सर्वान्नृपतीन्
भुक्त्वा चेमां वसुंधराम् ।
गदामादाय वेगेन
पदाति प्रस्थितो रणे ।
भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुत ।
गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयत ४
अहो दु ख महत्प्राप्त पुत्रेण मम सञ्जय ।
एवमुक्त्वा स दु खार्तो विरराम जनाधिप

सञ्जय उवाच ।

स मेघनिनदो हर्षान्निनदन्निव गोवृष ।
आजुहाव तदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान्
भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
प्रादुरासन्सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥
ववुर्वाता सनिर्घाता पांशुवर्ष पपात च ।
बभूवुश्च दिश सर्वास्तिमिरेण समावृता ८
महास्वना सुनिर्वाता
स्तुमुला लोमहर्षणा ।
पेतुस्तथोल्का शतश
स्फोटयन्त्यो नभस्तलात् ॥ ९
राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशापते ।
चकम्पे च महाकम्प पृथिवी सवनद्रुमा १०
दीप्ताश्च वाता प्रववुर्नीचै शर्करकर्षिण ।
गिरीणा शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ११
मृगा बहुविधाकारा सपतन्ति दिशो दश ।
दीप्ता शिवाश्चाप्यनदन् घोररूपा सुदारुणा
निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणा ।
दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवेदिन ॥
उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्तत
अशरीरा महानादा श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥
एवमादीनि दृष्ट्वाऽथ निमित्तानि वृकोदर ।
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठ धर्मराज युधिष्ठिरम् १५
नैष शक्तो रणे जेतु मन्दात्मा मा सुयोधन ।
अद्य क्रोध विमोक्ष्यामि निगूढ हृदये चिरम्
सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा ।
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम्
निहत्य गदया पापमिम कुरुकुलाधमम् ।
अद्य कीर्तिमयी माला प्रतिमोक्ष्याम्यह त्वयि
हत्वेम पापकर्माण गदया रणमूर्धनि ।
अद्यास्य शतधा देह भिनाद्मि गदयाऽनया ॥
नाय प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ।
सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने २०
प्रमाणकोट्या पातस्य दाहस्य जतुवेश्मनि ।
सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ॥ २१
वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ।
अद्यान्तमेषा दु खाना गन्ताह भरतर्षभ २२
एकाह्ना विनिहत्येम भविष्याम्यात्मनोऽनृण
अद्यायुर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मन ॥ २३
समाप्त भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ।
अद्य सौख्य तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मते ॥
समाप्त च महाराज नारीणा दर्शन पुन ।
अद्याय कुरुराजस्य शान्तनो कुलपासन ॥
प्राणान् श्रिय च राज्य च
त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ।
राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य
श्रुत्वा पुत्र निपातितम् ॥ २६
स्मरिष्यत्यशुभ कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ।
इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान्
अभ्यतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ।
तमुद्यतगद दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥२८
भीमसेन पुन क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ।
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मन ॥
स्मर तद्दुष्कृत कर्म यद्वृत्त वारणावते ।
द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ॥
द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च
वने दु ख च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृत महत्
विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव ।
तत्सर्व पातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते
त्वत्कृतेऽसौ हत शेते शरतल्पे प्रतापवान् ।
गाङ्गेयो रथिना श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥
हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्य प्रतापवान् ।
वैराग्नेरादिकर्ताऽसौ शकुनि सौबलो हत ॥
प्रातिकामी तत पापो द्रौपद्या क्लेशकृद्धत
भ्रातरस्ते हता सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिन ॥
एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपा
त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र सशय ॥
इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाण वृकोदरम् ।
उवाच गतभी राजन् पुत्रस्ते सत्यविक्रम ॥
किं कत्थनेन बहुना युध्यस्व त्व वृकोदर ।
अद्य तेऽह विनेष्यामि युद्धश्रद्धा कुलाधम३९
न हि दुर्योधन क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै ।
शक्यस्त्रासयितु वाचा यथाऽन्य प्राकृतो नर

चिरकालेप्सित दिष्ट्या हृदयस्थमिद मम ।
त्वया सह गदायुद्ध त्रिदशैरुपपादितम् ॥४०
किं वाचा बहुनोक्तेन कत्थितेन च दुर्मते ।
वाणी सपद्यतामेषा कर्मणा मा चिर कृथा
तस्य तद्वचन श्रुत्वा सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
राजान सोमकाश्चैव ये तत्रासन् समागता
तत सपूजित सर्वै सप्रहृष्टतनूरुह ।
भूयो धीरा मतिं चक्रे युद्धाय कुरुनन्दन ॥
उन्मत्तमिव मातङ्ग तलशब्दैर्नराधिपा ।
भूय सहर्षयाचक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ४४
त महात्मा महात्मान गदामुद्यम्य पाण्डव ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्र वृकोदर ॥ ४५
बृहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया ह्रेषन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवाना जयैषिणा

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि गदायुद्धारम्भे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

५७

सञ्जय उवाच ।
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेन तथागतम् ।
प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १
समापेततुरन्योन्य शृङ्गिणौ वृषभाविव ।
महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥ २
अभवच्च तयोर्युद्ध तुमुल लोमहर्षणम् ।
जिगीषतोर्यथाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ ।
ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥
तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसघैरिव ख दर्शनीय व्यरोचत ॥ ५
तथा तस्मिन्वर्तमाने सकुले तुमुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥६
तौ मुहूर्त समाश्वस्य पुनरेव परतपौ ।
अभ्यहारयतान्योन्य सप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७
तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
बलिनौ वारणौ यद्वद्वासितार्थे मदोत्कटौ ॥
समानवीर्यौ सप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
विस्मय परम जग्मुर्देवगन्धर्वमानवा ॥ ९
प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
सशय सर्वभूताना विजये समपद्यत ॥ १०
समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिना वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू प्रचक्रातेऽन्तर प्रति ॥
यमदण्डोपमा गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
ददृशु प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विशसनीं गदा
आविद्ध्यतो गदा तस्य भीमसेनस्य सयुगे ।
शब्द सुतुमुलो घोरो मुहूर्त समपद्यत ॥ १३
आविद्ध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवं
गदामतुलवेगा ता विस्मित सबभूव ह ॥
चरश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत
अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदर ॥१५
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यरक्षणे ।
मार्जाराविव भक्षार्थे ततक्षाते मुहुर्मुहु ॥१६
अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान्बहुविधास्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च
परिमोक्ष प्रहाराणा वर्जन परिधावनम् ॥१८

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

५७

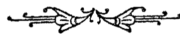
तत इति ॥ १ ॥ अभ्यहारयतान्योन्य परस्परमभ्यहारयता गदे अजिग्रहीषाताम् सन्धिरार्ष ॥ ७ ॥ अन्तर गतिविशेषम् ॥११॥ **मण्डलानि**-शत्रो परिवेष्टनानि परितो भ्रमणानि ॥ १५ ॥ **गत**-शत्रो समुखगमन **प्रत्यागत**-आभिमुख्यमत्यजत एवापसरणम्॥१७॥**अस्त्रयन्त्राणि**-कश्चिन्मर्मदेशमाक्षिप्य येन शत्रोरुत्क्षेपणमपक्षेपण च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् । अस्यते क्षिप्यतेऽनेनेत्यस्त्र तच्च तद्यन्त्र निग्रहण चास्त्रयन्त्रमिति समास । **स्थानानि**-तेषामेवोपयोगीनि मर्मदेशादीनि । **परिधावन**-वेगेन सव्यापसव्यकरणम् ॥ १८ ॥

अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थान सविग्रहम् ।
परिवर्तनसवर्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥ १९
उपन्यस्तमपन्यस्त गदायुद्धविशारदौ ।
एव तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नता वै परस्परम्
वञ्चयानौ पुनश्चैव चेरतु कुरुसत्तमौ ।
विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि विचेरतु
तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडा समन्तत ।
गदाभ्या सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥
परस्पर समासाद्य दष्ट्राभ्या द्विरदौ यथा ।
अशोभेता महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥
एव तदभवद्युद्ध घोररूप परतप ।
परिवृत्तेऽहनि क्रूर वृत्रवासवयोरिव ॥ २४
गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली
दक्षिण मण्डल राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत
सव्य तु मण्डल तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ।
तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ॥ २६
दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ।
आहतस्तु ततो भीम पुत्रेण तव भारत ॥२७
आविद्ध्यत गदा गुर्वी प्रहार तमचिन्तयन् ।
इन्द्राशनिसमा घोरा यमदण्डमिवोद्यताम् ॥
ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य ता गदाम् ।
आविध्यन्त गदा दृष्ट्वा भीमसेन तवात्मज ॥
समुद्यम्य गदा घोरा प्रत्याविध्यत्परतप ।
गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ॥ ३०
शब्द आसीत्सुतुमुल-
स्तेजश्च समजायत ।
स चरन्विविधान्मार्गान्
मण्डलानि च भागश ॥ ३१
समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधन ।
आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ॥३२
सधूम सार्चिष चाग्निं मुमोचोग्रमहास्वना ।
आधूता भीमसेनेन गदा दृष्ट्वा सुयोधन ॥३३
अद्रिसारमयी गुर्वीमाविध्यन् बह्वशोभत ।
गदामारुतवेग हि दृष्ट्वा तस्य महात्मन ॥ ३४
भय विवेश पाण्डूस्तु सर्वानेव ससोमकान् ।
तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडा समन्तत ॥
गदाभ्या सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ।
तौ परस्परमासाद्य दष्ट्राभ्या द्विरदौ यथा ॥
अशोभेता महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ।
एव तदभवद्युद्ध घोररूपमसवृतम् ॥ ३७
परिवृत्तेऽहनि क्रूर वृत्रवासवयोरिव ।
दृष्ट्वा व्यवस्थित भीम तव पुत्रो महाबल ३८
चरश्चित्रतरान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुद्रुवे ।
तस्य भीमो महावेगा जाम्बूनदपरिष्कृताम्
अतिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास ता गदाम्
सविस्फुलिङ्गो निर्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातज
प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्वज्रयोरिव ।
वेगवत्या तया तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ॥ ४१
निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ।
ता नामृष्यत कौरव्यो गदा प्रतिहता रणे ॥
मत्तो द्विप इव क्रुद्ध प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ।
स सव्य मण्डल राजा उद्भ्राम्य कृतनिश्चय
आजघ्ने मूर्ध्नि कौन्तेय गदया भीमवेगया ।
तया त्वभिहतो भीम पुत्रेण तव पाण्डव ४४
नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ।
आश्चर्य चापि तद्राजन्सर्वसैन्यान्यपूजयन् ॥
यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ।
ततो गुरुतरा दीप्ता गदा हेमपरिष्कृताम् ४६
दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रम ।
त प्रहारमसभ्रान्तो लाघवेन महाबल ॥ ४७
मोघ दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ।
सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता
चालयामास पृथिवी महानिर्घातनि स्वना ।
आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन्स पुन पुन
गदानिपात प्रज्ञाय भीमसेन च वञ्चितम् ।
वञ्चयित्वा तदा भीम गदया कुरुसत्तम ५०
ताडयामास सक्रुद्धो वक्षोदेशे महाबल ।
गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ५१
नाभ्यमन्यत कर्तव्य पुत्रेणाभ्याहतस्तव ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवा

अभिद्रवणम्-वेगेनाभ्यागमनम् । **आक्षेप**-परयत्नस्य तत्पातनहेतुतासपादनम् । **अवस्थानम्**-अचाञ्चल्यम् । **सविग्रहम्**-शत्रावुत्थिते पुनस्तेन सह युद्धकरणम् । **परिवर्तनम्**-शत्रु प्रहर्तु परित प्रसरणम् । **सवर्तम्**-शत्रुप्रसरणस्यावरोधनम् । **अवप्लुतम्**-प्रहार-वचनार्थं नम्रीभूय नि सरणम् । **उपप्लुतम्**—तदेवार्वाग्गमनयुक्तम् ॥१९॥ **उपन्यस्तम्**—उपत्यायुधप्रक्षेप । **अपन्यस्तम्**-परावृत्य पृष्ठन कृतेन हस्तेन शत्रोस्ताडनम् ॥२०॥ **आस्थायेति** । कौशिकान् कुश उन्मत्तस्तदाचरितान् मार्गान् आस्थाय पुन पुनरुत्पतनेन वञ्चनेन च भीम उन्मत्तीकृत्य गदया ताडयामासेति द्वयो सम्बन्ध ॥४९॥

भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् ।
स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषित ॥ ५३
हस्तिवद्धस्तिसङ्काशमभिदुद्राव ते सुतम् ।
ततस्तु तरसा भीमो गदया तनय तव ॥ ५४
अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगज यथा ।
उपसृत्य तु राजान गदामोक्षविशारद ॥ ५५
आविध्यत गदा राजन्समुद्दिश्य सुत तव ।
अताडयद्भीमसेन पार्श्वे दुर्योधन तदा ॥ ५६
स विह्वल प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तस्मिन्कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनी गते ५७
उदतिष्ठत्ततो नाद सृञ्जयाना जगत्पते ।
तेषा तु निनद श्रुत्वा सृञ्जयाना नरर्षभ ५८
अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ।
उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ५९
दिधक्षन्निव नेत्राभ्या भीमसेनमवैक्षत ।
तत स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ६०
प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ।
स महात्मा महात्मान भीम भीमपराक्रम ॥
अताडयच्छङ्खदेशे न चचालाचलोपम ।
स भूय शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
उद्भिन्नरुधिरो राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जर ॥ ६२
ततो गदा वीरहणीमयोमयी
प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनि स्वनाम् ।
अताडयच्छत्रुममित्रकर्षणो
बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रज ॥ ६३
स भीमसेनाभिहतस्तवात्मज
पपात सकम्पितदेहबन्धन ।
सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
वने यथा शाल इवावघूर्णित ॥ ६४
तत प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवा
समीक्ष्य पुत्र पतित क्षितौ तव ।
तत सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतना
समुत्पपात द्विरदो यथा ह्रदात् ६५
स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
महारथ शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
अताडयत्पाण्डवमग्रत स्थित
स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ६६
स सिंहनादं विननाद कौरवो
निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
बिभेद चैवाशनितुल्यमोजसा
गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६७
ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू-
द्दिवौकसामप्सरसा च नेदुषाम् ।
पपात चोच्चैरमरप्रवेरित
विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६८
तत परानाविशदुत्तम भय
समीक्ष्य भूमौ पतित नरोत्तमम् ।
अहीयमान च बलेन कौरव
निशाम्य भेद सुदृढस्य वर्मण ॥ ६९
ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतना
प्रमृज्य वक्त्र रुधिराक्तमात्मन ।
धृति समालम्ब्य विवृत्य लोचने
बलेन सस्तभ्य वृकोदर स्थित ॥७०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि गदायुद्धे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५७ ॥

५८

सञ्जय उवाच ।
समुदीर्ण ततो दृष्ट्वा सग्राम कुरुमुख्ययो ।
अथाब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेव यशस्विनम् ॥ १
अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान् भवतो मत ।
कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ २

नहृष्टमनस खिन्नचेतस ॥ ५३ ॥ शङ्खदेशे ललाटप्रान्ते ॥ ६२ ॥ नेदुषा नाद कृतवतीनाम् ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५७ ॥

५८

समुदीर्णमिति ॥ १ ॥

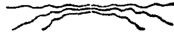
वासुदेव उवाच ।

उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तर ।
कृती यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात ॥३
भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥
मायया निर्जिता देवैरसुरा इति न श्रुतम् ।
विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जित स वै॥
मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन ।
तस्मान्मायामय भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥
प्रतिज्ञात च भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय ।
ऊरू भेत्स्यामि ते सख्ये गदयेति सुयोधनम्
सोऽय प्रतिज्ञा ता चापि पालयत्वरिकर्षण ।
मायाविन तु राजान माययैव निकृन्ततु ॥
यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिर ॥
पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे ।
धर्मराजापराधेन भय न पुनरागतम् ॥ १०
कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरून्
जय प्राप्तो यश प्राप्य वैर च प्रतियातितम्
तदेव विजय प्राप्त पुन सशयित कृत ।
अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव १२
यदेकविजये युद्ध पणित घोरमीदृशम् ॥
सुयोधन कृती वीर एकायनगतस्तथा१३
अपि चोशनसा गीत श्रूयतेऽय पुरातन ।
श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदत शृणु १४
पुनरावर्तमानाना भग्नाना जीवितैषिणाम् ।
भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५
साहसोत्पतिताना च निराशाना च जीविते
न शक्यमग्रत स्थातु शक्रेणापि धनञ्जय १६
सुयोधनमिम भग्न हतसैन्य ह्रद गतम् ।
पराजित वनप्रेप्सु निराश राज्यलभने १७
को न्वेष सयुगे प्राज्ञ पुनर्द्वन्द्वे समाह्वयेत् ।
अपि नो निर्जित राज्य न हरेत सुयोधन
यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रम ।
चरत्यूर्ध्व च तिर्यक् च भीमसेनजिघासया
एन चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
एष व कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति
धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मन ।
प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताडयत् २१
गृह्य सज्ञा ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च

दक्षिण मण्डल सव्य गोमूत्रकमथापि च ।
व्यचरत्पाण्डवो राजन्नरिं समोहयन्निव २३
तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारद ।
व्यचरल्लघु चित्र च भीमसेनजिघासया २४
आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरुरूषिते ।
वैरस्यान्त परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ
अन्योन्य तौ जिघासन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ।
युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥
मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयो ।
गदासपातजास्तत्र प्रजज्ञु पावकार्चिष २७
सम प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे ।
क्षुब्धयोर्वायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयो·
तयो प्रहरतोस्तुल्य मत्तकुञ्जरयोरिव ।
गदानिर्घातसह्राद प्रहाराणामजायत २९
तस्मिस्तदा सप्रहारे दारुणे सकुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥
तौ मुहूर्त समाश्वस्य पुनरेव परतप ।
अभ्यहारयता क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ ३१
तयो समभवद्युद्ध घोररूपमसवृतम् ।
गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ३२
समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ ।
अन्योन्य जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ माहिषाविव ३३
जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसप्लुतौ ।
ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ३४
दुर्योधनस्तु पार्थेन विवरे सप्रदर्शिते ।
ईषदुन्मिषमाणस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३५
तमभ्याशगत प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदर ।
अवाक्षिपद्गदा तस्मिन्वेगेन महता बली ३६
आक्षिपन्त तु त दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशापते ।
अवासर्पत्तत स्थानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि॥
मोक्षयित्वा प्रहार त सुतस्तव ससभ्रमात् ।
भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तम ॥ ३८
तस्य विस्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजस ।
प्रहारगुरुपाताच्च मूर्छेव समजायत ॥ ३९
दुर्योधनो न त वेद पीडित पाण्डवं रणे ।
धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥
अमन्यत स्थित ह्येत प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मज ॥ ४१
ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमुपस्थितम् ।
वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीमसेन प्रतापवान् ॥

तमापतन्त संप्रेक्ष्य सरब्धममितौजसम् ।
मोघमस्य प्रहार त चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४३
अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामना ।
इयेषोत्पतितु राजञ्छलयिष्यन् वृकोदरम् ॥
अबुध्यद्भीमसेनस्तु राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ।
अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुश्य च सिंहवत्
सृत्या वञ्चयतो राजन्पुनरेवोत्पतिष्यत ।
ऊरुभ्या प्राहिणोद्राजन् गदा वेगेन पाण्डव
सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
ऊरू दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ४७
स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।
भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४८
ववुर्वाता सनिर्घाता पाशुवर्ष पपात च ।
चचाल पृथिवी चापि सवृक्ष-क्षुप-पर्वता ४९
तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी ॥५०
पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ।
तथा शोणितवर्ष च पाशुवर्ष च भारत ॥ ५१
ववर्ष मघवास्तत्र तव पुत्रे निपातिते ।
यक्षाणा राक्षसाना च पिशाचाना तथैव च
अन्तरिक्षे महानाद श्रूयते भरतर्षभ ।
तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम् ॥
जज्ञे घोरतर शब्दो बहूना सर्वतोदिशम् ।
ये तत्र वाजिन शेषा गजाश्च मनुजै सह ॥
मुमुचुस्ते महानाद तव पुत्रे निपातिते ।
भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ॥ ५५
अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ।
बहुपादैर्बहुभुजै कबन्धैर्घोरदर्शनै ॥ ५६
नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ।
ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ॥
प्राकम्पन्त ततो राजस्तव पुत्रे निपातिते ।
ह्रदा कूपाश्च रुधिरमुद्वेमुर्नृपसत्तम ॥ ५८
नद्यश्च सुमहावेगा प्रतिस्रोतोवहाऽभवन् ।
पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिंगा पुरुषाऽभवन्
दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ।
दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पञ्चाला पाडवै सह
आविग्नमनस सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ।
ययुर्देवा यथाकाम गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥
कथयन्तोऽद्भुत युद्ध सुतयोस्तव भारत ।
तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणा
नरसिंहौ प्रशसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि दुर्योधनवधे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

५९

सञ्जय उवाच ।
त पातित ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतम्
प्रहृष्टमनस सर्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवा ॥ १
उन्मत्तमिव मातङ्ग सिंहेन विनिपातितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाण सर्वे ते चापि सोमका ॥ २
ततो दुर्योधन हत्वा भीमसेन प्रतापवान् ।
पातित कौरवेन्द्र तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३
गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभाया हसन्नस्मात्तदा वदसि दुर्मते ॥४
तस्यावहासस्य फलमद्य त्व समवाप्नुहि ।
एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत्
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ।
तथैव क्रोधसरक्तो भीम परबलार्दन ॥ ६
पुनरेवाब्रवीद्वाक्य यत्तच्छृणु नराधिप ।
येऽस्मान्पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति
तान् वय प्रतिनृत्याम पुनर्गौरिति गौरिति।
नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूत न वञ्चना ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वय रिपून् ॥

क्षुप क्षुद्रद्रुम ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

५९

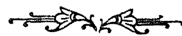
तत इति ॥ १ ॥

सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पार
वृकोदर प्राह शनै प्रहस्य ।
युधिष्ठिर केशवसृञ्जयाश्च
धनञ्जय माद्रवतीसुतौ च ॥ ९
रजस्वला द्रौपदीमानयन्ये
ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
तान् पश्यध्व पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रान्
रणे हतास्तपसा याज्ञसेन्या ॥ १०
ये न पुरा षण्ढतिलानवोचन्
क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रा ।
ते नो हता सगणा सानुबन्धा
काम स्वर्ग नरक वा पताम ॥ ११
पुनश्च राज्ञ पतितस्य भूमौ
स ता गदा स्कन्धगता प्रगृह्य ।
वामेन पादेन शिर प्रमृद्य
दुर्योधन नैकृतिक न्यवोचत् ॥ १२
हृष्टेन राजन्कुरुसत्तमस्य
क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
दृष्ट्वा कृत मूर्धनि नाभ्यनन्दन्
धर्मात्मान सोमकाना प्रबर्हा ॥१३
तव पुत्र तथा हत्वा कत्थमान वृकोदरम् ।
नृत्यमान च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम्॥१४
गतोऽसि वैरस्यानृण्य प्रतिज्ञा पूरिता त्वया
शुभेनाथाशुभेनैव कर्मणा विरमाधुना ॥ १५
मा शिरोऽस्य पदा मर्दी
र्मा धर्मस्तेऽतिगो भवेत् ।
राजा ज्ञातिर्हतश्चाय
नैतन्न्याय्य तवानघ ॥ १६
एकादशचमूनाथ कुरूणामधिप तथा ।
मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजान ज्ञातिमेव च॥
हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे ।
सर्वाकारेण शोच्योऽय नावहास्योऽयमीश्वर
विध्वस्तोऽय हतामात्यो हतभ्राता हतप्रज
उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्य कृत त्वया
धार्मिको भीमसेनोऽसा
वित्याहुस्त्वा पुरा जना ।
स कस्माद्भीमसेन त्व
राजानमधितिष्ठसि ॥ २० ॥
इत्युक्त्वा भीमसेन तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिर
उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिंदमम् ॥ २१
तात मन्युर्न ते कार्यो
नात्मा शोच्यस्त्वया तथा ।
नून पूर्वकृत कर्म
सुघोरमनुभूयते ॥ २२
धात्रोपदिष्ट विषम नून फलमसस्कृतम् ।
यद्वय त्वा जिघासामस्त्व चास्मान्कुरुसत्तम
आत्मनो ह्यपराधेन
महद्व्यसनमीदृशम्
प्राप्तवानसि यल्लोभा-
न्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ २४
घातयित्वा वयस्याश्च भ्रातॄनथ पितॄस्तथा
पुत्रान्पौत्रास्तथा चान्यास्ततोऽसि निधन गत
तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातिता
निहता ज्ञातयश्चापि दिष्ट मन्ये दुरत्ययम् ॥
आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ
वयमेवाधुना शोच्या सर्वावस्थासु कौरव॥
कृपण वर्तयिष्यामस्तैर्हीना बन्धुभि प्रियै ।
भ्रातॄणा चैव पुत्राणा तथा वै शोकविह्वला ॥
कथ द्रक्ष्यामि विधवा वधू शोकपरिप्लुता
त्वमेक सुस्थितो राजन्स्वर्गे ते निलयो ध्रुव
वय नरकसज्ञ वै दु ख प्राप्स्याम दारुणम्
स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वला ।
गर्हयिष्यन्ति नो नून विधवा शोककर्शिता

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा सुदु खार्तो निशश्वास स पार्थिव
विललाप चिर चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युधिष्ठिरविलापे
एकोनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

६०

धृतराष्ट्र उवाच

अधर्मेण हत दृष्ट्वा राजान माधवोत्तम ।
किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबल ॥ १
गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारद ।
कृतवान् रौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

सञ्जय उवाच

शिरस्यभिहत दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
राम प्रहरता श्रेष्ठश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ३
ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुध ।
कुर्वन्नार्तस्वर घोर धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह
अहो धिग्यदधो नाभे प्रहृत धर्मविग्रहे
नैतद्दृष्ट गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदर ॥ ५
अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चय
अय त्वशास्त्रविन्मूढ स्वच्छन्दात्सप्रवर्तते ॥
तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोष समभवन्महान् ।
ततो राजानमालोक्य रोषसरक्तलोचन ॥
बलदेवो महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
न चैष पतित कृष्ण केवल मत्समोऽसम
आश्रितस्य तु दौर्बल्यादाश्रय परिभर्त्स्यते ।
ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ८
तस्योर्ध्वबाहो सदृश रूपमासीन्महात्मन
बहुधा तु विचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरे १०
तमुत्पतन्त जग्राह केशवो विनयान्वित
बाहुभ्या पीनवृत्ताभ्या प्रयत्नाद्बलवद्बली ११
सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिक तदा ।
नभोगतौ यथा राजश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये॥ १२
उवाच चैन सरब्ध शमयन्निव केशव ।
आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रामित्रोदयस्तथा ॥१३
विपरीत द्विषत्स्वेतत्
षड्विधा वृद्धिरात्मन ।
आत्मन्यपि च मित्रे च
विपरीत यदा भवेत् ॥ १४
तदा विद्यान्मनोग्लानि-
माशु शान्तिकरो भवेत
अस्माक सहज मित्र
पाण्डवा शुद्धपौरुषा ॥ १५
स्वका पितृष्वसु पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम्
प्रतिज्ञापालन धर्म क्षत्रियस्येह वेद्म्यहम् ॥
सुयोधनस्य गदया भक्तास्म्यूरू महाहवे ।
इति पूर्व प्रतिज्ञात भीमेन हि सभातले॥ १७
मैत्रेयेणाभिशप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।
ऊरू ते भेत्स्यते भीमो गदयेति परतप ॥ १८
अतो दोष न पश्यामि मा क्रुध्यस्व प्रलबहन्
यौन स्वै सुखहार्दैश्च सबन्ध सह पाण्डवै
तेषा वृद्ध्या हि वृद्धिर्नो मा क्रुध पुरुषर्षभ ।
वासुदेववच श्रुत्वा सीरभृत्प्राह धर्मवित् ॥
धर्म सुचरित सद्भि स चद्वाभ्या नियच्छति
अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिण ॥
धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन्
धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्त सुखमश्नुते
तदिद व्याकुल सर्व कृत धर्मस्य पीडनात् ।
भीमसेनेन गोविन्द काम त्व तु यथाऽऽत्थ मा

कृष्ण उवाच ।

अरोषणो हि धर्मात्मा
सतत धर्मवत्सल ।
भवान्प्रख्यायते लोके
तस्मात्सशाम्य मा क्रुध ॥ २४

६०

अधर्मेणेति ॥ १ ॥ **आत्मेति** । १ आत्मवृद्धि २ शत्रुक्षय ३ स्वामित्रस्य वृद्धि ४ शत्रुमित्रस्य क्षय ५ स्वामित्रमित्रस्य वृद्धि ६ शत्रुमित्रमित्रस्य क्षय एव षड्विधा आत्मनो वृद्धि ॥ १३ ॥ विपरीत आत्मक्षय शत्रुवृद्ध्यादिक इदमेव षट्कम् ॥ १४ ॥ प्रकृते मित्रवृद्धि-रेवात्मवृद्धिरित्याह—**अस्माकमिति** ॥ १५ ॥ भक्ता भक्ष्ये इति प्रतिज्ञापालनरूपत्वादप्यधोनाभिप्रहारो नाधर्म इत्यर्थ ॥ १७ ॥ यौन योनिनिमित्त सबध । अस्माक पितामह पाण्डवाना मातामहश्चैक इति यौनसबध । एवमर्जुने जामातृत्वादिरपि सुखहार्दे अन्योन्यसुखप्रदै सौहार्दै स्नेहेन चेत्यर्थ ॥ १९ ॥ सीरभृत् राम ॥२० ॥ **धर्म इति** । नियच्छति नियममेति अर्थकामाभ्या धर्म सकोचमेतीत्यर्थ ॥ २१ ॥ धर्मार्थौ कामेनापीडयन् धर्म कामावर्थेनापीडयन् कामार्थौ धर्मेण चापीडयन्नित्यर्थ ॥ २२ ॥ काम यथेष्ट त्व मा प्रति उक्तवानसि न तु धर्म्य यतोऽर्थलुब्धेन भीमेन धर्मस्य पीडनात्पूर्वोक्तो मार्गो व्याकुलीकृत इत्यर्थ ॥२३ ॥

प्राप्त कलियुग विद्धि प्रतिज्ञा पाण्डवस्य च
आनृण्य यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डव

सञ्जय उवाच ।

धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विशापते
नैव प्रीतमना रामो वचन प्राह ससदि ॥२६

हत्वाऽधर्मेण राजान
धर्मात्मान सुयोधनम् ।
जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन्
ख्याति यास्यति पाण्डव ॥ २७
दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा
गति यास्यति शाश्वतीम् ।
ऋजुयोधी हता राजा
धार्तराष्ट्रो नराधिप ॥ २८

युद्धदीक्षा प्रविश्याजौ रणयज्ञ वितत्य च ।
हुत्वाऽऽत्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथ यश
इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेय प्रतापवान्
श्वेताभ्रशिखराकार प्रययौ द्वारका प्रति ॥
पंचालाश्च सवार्ष्णेया पाण्डवाश्च विशापते
रामे द्वारवती याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥
ततो युधिष्ठिर दीन चिन्तापरमधोमुखम् ।
शोकोपहतसकल्प वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥

वासुदेव उवाच ।

धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।
हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतस ॥ ३३
दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमान शिर, पदा ।
उपप्रेक्षसि कस्मात्त्व धर्मज्ञ सन्नराधिप ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतत्प्रिय कृष्ण यद्राजान वृकोदर ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥
निकृत्या निकृता नित्य धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वन प्रस्थापिता स्म ह
भीमसेनस्य तद्दु खमतीव हृदि वर्तते ।
इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥
तस्माद्धत्वाऽकृतप्रज्ञ लुब्ध कामवशानुगम् ।
लभता पाण्डव काम धर्मेऽधर्मे च वा कृते ॥

सञ्जय उवाच ।

इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।
काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्वह ॥
इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा ।
अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृत युधि ॥ ४०
भीमसेनोऽपि हत्वाऽऽजौ तव पुत्रममर्षण ।
अभिवाद्याग्रत स्थित्वा सप्रहृष्ट कृताञ्जलि
प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशापते ॥
तवाद्य पृथिवी सर्वा क्षेमा निहतकण्टका ।
ता प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ४३
यस्तु कर्ताऽस्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रिय
सोऽय विनिहत शेते पृथिव्या पृथिवीपते ॥
दु शासनप्रभृतय सर्वे ते चोग्रवादिन ।
राधेय शकुनिश्चैव हताश्च तव शत्रव ॥ ४५
सेय रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।
उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गतो वैरस्य निधन हतो राजा सुयोधन ।
कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेय वसुधरा ॥

दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्य
मातु कोपस्य चोभयो ।
दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष
दिष्ट्या शत्रुर्निपातित. ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवसान्त्वने
षष्टितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।

हत दुर्योधन दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे ।
पाण्डवा सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच ।

हत दुर्योधन दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे ।
सिंहेनेव महाराज मत्त वनगज यथा ॥ २

प्राप्तमिति । कलियुगारंभे एतावत्पाप नातीव खेदावह मिति भाव ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्टितमोऽध्याय ॥६०॥

६१

हतमिति ॥ १ ॥

प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवा ।
पञ्चाला सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ॥ ३
आविद्ध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ।
नैतान्हर्षसमाविष्टानिय सेहे वसुधरा ॥ ४
धनूष्यन्ये व्याक्षिपन्त
ज्याश्चाप्यन्ये तथाऽक्षिपन् ।
दध्मुरन्ये महाशंखा-
नन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीन् ॥ ५
चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिता ।
अब्रुवश्चासकृद्वीरा भीमसेनमिद वच ॥ ६
दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
कौरवेन्द्र रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमम् ॥७
इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वध परमसयुगे ।
त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिम जना ॥८
चरन्त विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वश
दुर्योधनमिम शूर कोऽन्यो हन्याद्वृकोदरात्
वैरस्य च गत पार त्वमिहान्यै सुदुर्गमम् ।
अशक्यमेतदन्येन सपादयितुमीदृशम् ॥ १०
कुञ्जरेणेव मत्तेन वीर सग्राममूर्धनि ।
दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदित त्वया ।
सिंहेन महिषस्येव कृत्वा सङ्गरमुत्तमम् ।
दु शासनस्य रुधिर दिष्ट्या पीत त्वयाऽनघ
ये विप्रकुर्वन् राजान धर्मात्मान युधिष्ठिरम्
मूर्ध्नि तेषा कृत पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्मणा
अमित्राणामधिष्ठानाद्वधाद्दुर्योधनस्य च ।
भीम दिष्ट्या पृथिव्या ते प्रथित सुमहद्यश
एव नून हते वृत्रे शक्र नन्दन्ति बन्दिन ।
तथा त्वा निहतामित्र वय नन्दाम भारत१५
दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि न ।
अद्यापि न विहृष्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत
इत्यब्रुवन् भीमसेन
वातिकास्तत्र सङ्गता ।
तान् हृष्टान्पुरुषव्याघ्रान्
पञ्चालान्पाण्डवै सह ॥ १७
ब्रुवतोऽसदृश तत्र प्रोवाच मधुसूदन ।
न न्याय्य निहत शत्रु भूयो हन्तु नराधिपा
असकृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधी ।
तदैवैष हत पापो यदैव निरपत्रप ॥ १९
लुब्ध पापसहायश्च सुहृदा शासनातिग ।
बहुशो विदुर-द्रोण-कृप-गाङ्गेय-सृञ्जयै ॥२०
पाण्डुभ्य प्रार्थ्यमानोऽपि
पित्र्यमश न दत्तवान् ।
नैष योग्योऽद्य मित्र वा
शत्रुर्वा पुरुषाधम ॥ २१
किमनेनातिभुग्नेन वाग्भि काष्ठसधर्मणा ।
रथेष्वारोहत क्षिप्र गच्छामो वसुधाधिपा
दिष्ट्या हतोऽय पापात्मा
सामात्यज्ञातिबान्धव ।
इति श्रुत्वा त्वधिक्षेप
कृष्णाद्दुर्योधनो नृप ॥ २३
अमर्षवशमापन्न
उदतिष्ठद्विशापते ।
स्फिग्देशेनोपविष्ट स
दोर्भ्या विष्टभ्य मेदिनीम् ॥ २४
दृष्टिं भ्रूसङ्कटा कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ।
अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु ॥ २५
क्रुद्धस्याशीविषस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भारत ।
प्राणान्तकरिणीं घोरा वेदनामप्यचिन्तयन्
दुर्योधनो वासुदेव वाग्भिरुग्राभिरार्दयत् ।
कसदासस्य दायाद न ते लज्जाऽस्त्यनेन वै
अधर्मेण गदायुद्धे
यदह विनिपातित ।
ऊरू भिन्धीति भीमस्य
स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ॥ २८
किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचथा ।
घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान्सहस्रश २९
जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ।
अहन्यहनि शूराणा कुर्वाण कदन महत् ३०
शिखण्डिन पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामह ।
अश्वत्थाम्न सनामान हत्वा नाग सुदुर्मते३१
आचार्यो न्यासित शस्त्र
किं तन्न विदित मया ।
स चानेन नृशसेन
धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ॥ ३२
पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैन त्वमवारय ।
वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचिता शक्तिमेव च ३३
घटोत्कचे व्यसयत कस्त्वत्त पापकृत्तम ।
छिन्नहस्त प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ३४

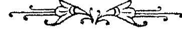
अतिभुग्नेन अत्यन्त नामितेन ॥ २२ ॥

त्वयाऽभसृष्टेन हत शैनेयेन महात्मना ।
कुर्वाणश्चोत्तम कर्म कर्ण पार्थजिगीषया ३५
व्यसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रस्य वै पुन ।
पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्त पराजित ३६
पातित समरे कर्ण-
श्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ।
यदि मा चापि कर्ण च
भीष्मद्रोणौ च सयुतौ ॥ ३७
ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो ध्रुवम्
त्वया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवा ३८
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वय चान्ये च घातिता ।
वासुदेव उवाच ।
हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धव
सगण ससुहृच्चैव पाप मार्गमनुष्ठित ।
तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥
कर्णश्च निहत सख्ये तव शीलानुवर्तक ।
याच्यमान मया मूढ पित्र्यमश न दित्ससि
पाण्डवेभ्य स्वराज्य च
लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ।
विष ते भीमसेनाय
दत्त सर्वे च पाण्डवा ॥ ४२
प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ।
सभाया याज्ञसेनी च कृष्टा द्यूते रजस्वला ४३
तदैव तावद्दुष्टात्मन् वध्यस्त्व निरपत्रप ।
अनक्षज्ञ च धर्मज्ञ सौबलेनाक्षवेदिना ॥ ४४
निकृत्या यत्पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ।
जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ४५
या तेषु मृगया चैव तृणबिन्दोरथाश्रमम् ।
अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ॥ ४६
त्वद्दोषैर्निहत पाप तस्मादसि हतो रणे ।
यान्यकार्याणि चास्माक कृतानीति प्रभाषसे
वैगुण्येन तवात्यर्थ सर्व हि तदनुष्ठितम् ।
बृहस्पतेरुशनसो नोपदेश श्रुतस्त्वया ॥ ४८
वृद्धा नोपासिताश्चैव हित वाक्य न ते श्रुतम्
लोभेनातिबलेन त्व तृष्णया च वशीकृत ४९
कृतवानस्य कार्याणि
विपाकस्तस्य भुज्यताम् ।
दुर्योधन उवाच ।
अधीत विधिवद्दत्त भू प्रशास्ता ससागरा
मूर्ध्नि स्थितममित्राणा को नु स्वन्ततरो मया
यदिष्ट क्षत्रबन्धूना स्वधर्ममनुपश्यताम् ॥ ५१
तदिद निधन प्राप्त को नु स्वन्ततरो मया ।
देवार्हा मानुषा भोगा प्राप्ता असुलभा नृपै
ऐश्वर्य चोत्तम प्राप्त को नु स्वन्ततरो मया ।
ससुहृत्सानुगश्चैव स्वर्ग गन्ताहमच्युत ॥ ५३
यूय निहतसङ्कल्पा शोचन्तो वर्तयिष्यथ×।
सञ्जय उवाच ।
अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमत
अपतत्सुमहद्वर्ष पुष्पाणा पुण्यगन्धिनाम् ।
अवादयन्त गन्धर्वा वादित्र सुमनोहरम् ५५
जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यश सबद्धमेव च ।
सिद्धाश्च मुमुचुर्वाच साधु साध्विति पार्थिव
ववौ च सुरभिर्वायु पुण्यगन्धो मृदु सुख
व्यराजश्च दिश सर्वा नभो वैदूर्यसन्निभम्
अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमा ।
दुर्योधनस्य पूजा तु दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ५८
हताश्चाधर्मत श्रुत्वा शोकार्ता शुशुचुर्हि ते।
भीष्म द्रोण तथा कर्ण भूरिश्रवसमेव च ५९
तास्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा
पाण्डवान् दीनचेतस ।
प्रोवाचेद वच कृष्णो
मेघदुन्दुभिनि स्वन ॥ ६०
नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथा
ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तु युष्माभिराहवे ६१
नैष शक्य कदाचित्तु हन्तु धर्मेण पार्थिव ।
ते वा भीष्ममुखा सर्वे महेष्वासा महारथा
मयाऽनेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।
हतास्ते सर्व एवाजौ भवता हितमिच्छता ॥
यदि नैवविध जातु कुर्या जिह्ममह रणे ।
कुतो वो विजयो भूय कुतो राज्य कुतो धनम्
ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि।
न शक्या धर्मतो हन्तु लोकपालैरपि स्वयम्॥
तथैवाय गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतक्लम ।
न शक्यो धर्मतो हन्तु कालेनापीह दण्डिना॥
न च वो हृदि कर्तव्य यदय घातितो रिपु ।
मिथ्यावध्यास्तथोपायैर्बहव शत्रवोऽधिका
पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभि ।
सद्भिश्चानुगत पन्था स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६८
कृतकृत्याश्च सायाह्ने निवास रोचयामहे ।
साश्वनागरथा सर्वे विश्रमामो नराधिपा ।

×'न मे विषादो भामेन पादेन शिर आहतम् ॥ काका वा कङ्कगृध्रा वा निधास्यन्ति पद क्षणात् ॥' इत्यधिक श्लोक ।

वासुदेववच श्रुत्वा तदानीं पाण्डवै सह ।
पञ्चाला भृशसहृष्टा विनेदु सिंहसङ्घवत्॥ ७०
तत प्राध्मापयञ्शङ्खान्पाञ्चजन्य च माधव
हृष्टा दुर्योधन दृष्ट्वा निहत पुरुषर्षभ ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि कृष्णपाण्डवदुर्योधनसवादे एकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥

६२

सञ्जय उवाच

ततस्ते प्रययु सर्वे
निवासाय महीक्षित ।
शङ्खान् प्रध्मापयन्तो वै
हृष्टा परिघबाहव ॥ १
पाण्डवान् गच्छतश्चापि
शिबिर नो विशांपते ।
महेष्वासोऽन्वगात्पश्चा-
द्युयुत्सु सात्यकिस्तथा ॥ २
धृष्टद्युम्न शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वश ।
सर्वे चान्ये महेष्वासा ययु स्वशिबिराण्युत॥
ततस्ते प्राविशन्पार्था हतत्विट्कं हतेश्वरम् ।
दुर्योधनस्य शिबिर रङ्गवद्विसृते जने ॥ ४
गतोत्सव पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम् ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठ वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५
तत्रैतान्पर्युपातिष्ठन् दुर्योधनपुर सरा ।
कृताञ्जलिपुटा राजन्काषायमलिनाम्बरा ॥६
शिबिर समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवा ।
अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमा ॥ ७
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशव ।
स्थित प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८
अवरोपय गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।
अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९
स्वय चैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ।
तच्चाकरोत्तथा वीर पाण्डुपुत्रो धनञ्जय ॥१०
अथ पश्चात्तत कृष्णो
रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम्
अवारोहत मेधावी
रथाद्गाण्डीवधन्वन ॥ ११
अथावतीर्णे भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।
कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वन ॥
स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथ ।
अथार्दीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते
सोपासङ्ग सरश्मिश्च साश्व सयुगबन्धुर ।
भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वन ॥
त तथा भस्मभूत तु दृष्ट्वा पाण्डुसुता प्रभो ।
अभवन् विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् १५
कृताञ्जलि सप्रणय प्रणिपत्याभिवाद्य ह ।
गोविन्द कस्माद्भगवन् रथो दग्धोऽयमग्निना
किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्य यदि मन्यसे ॥

वासुदेव उवाच

अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्ध पूर्वमेवायमर्जुन ।
मदधिष्ठितत्वात्समरे न विशीर्ण परतप ॥
इदानीं तु विशीर्णोऽय दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा।
मया विमुक्त कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ॥
ईषदुत्स्मयमानस्तु भगवान्केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजान युधिष्ठिरमभाषत ॥२०
दिष्ट्या जयसि कौन्तेय
दिष्ट्या ते शत्रवो जिता ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च
भीमसेनश्च पाण्डव ॥ २१
त्व चापि कुशली राज-
न्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मुक्ता वीरक्षयादस्मा-
त्सङ्ग्रामान्निहतद्विष ॥२२
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ।
उपायातमुपप्लव्य सह गाण्डीवधन्वना ॥ २३
आनीय मधुपर्के मा यत्पुरा त्वमवोचथा ।
एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जय ॥२४

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥

६२

तत इति ॥ १ ॥ वर्षवर षढ ॥ ५ ॥

रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो
तव चैव ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ॥ २५
स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च जनेश्वर ।
भ्रातृभि सह राजेन्द्र शूर सत्यपराक्रम ॥
मुक्तो वीरक्षयादस्मात्सग्रामाल्लोमहर्षणात् ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिर ॥२७
हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
प्रमुक्त द्रोणकर्णाभ्या ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन २८
कस्त्वदन्य सहेत्साक्षादपि वज्री पुरदर ।
भवतस्तु प्रसादेन सशप्तकगणा जिता. ॥२९
महारणगत पार्थो यच्च नासीत्पराङ्मुख ।
तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ॥ ३०
कर्मणामनुसन्तान तेजसश्च गती शुभा ।
उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ३१
'यतो धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जय'
इत्येवमुक्ते ते वीरा शिबिर तव भारत ॥ ३२
प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोशरत्नर्धिसञ्चयान् ।
रजत जातरूप च मणीनथ च मौक्तिकान् ॥
भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च।
दासीदासमसख्येय राज्योपकरणानि च ॥
ते प्राप्य धनमक्षय्य त्वदीय भरतर्षभ ।
उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्र विजितारय ॥३५
ते तु वीरा समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च।
अतिष्ठन्त मुहु सर्वे पाण्डवा सात्यकिस्तथा
अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशा ।
अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्य शिबिराद्बहि ॥
तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवा सात्यकिस्तथा
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थ बहिर्ययु ॥ ३८
ते समासाद्य सरित पुण्यामोघवतीं नृप ।
न्यवसन्नथ ता रात्रिं पाण्डवा हतशत्रव ॥३९
युधिष्ठिरस्ततो राजा प्राप्तकालमचिन्तयत् ।
तत्र ते गमन प्राप्त रोचते तव माधव ॥ ४०
गान्धार्या क्रोधदीप्ताया प्रशमार्थमरिंदम ।
हेतुकारणयुक्तैश्च वाक्यै कालसमीरितै ॥४१
क्षिप्रमेव महाभाग गान्धारीं प्रशमिष्यसि ।
पितामहश्च भगवान् व्यासस्तत्र भविष्यति ॥
तत सप्रेषयामासुर्यादव नागसाह्वयम् ।
स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेव प्रतापवान् ॥
दारुक रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुत ।
तमूचु सप्रयास्यन्त शैब्यसुग्रीववाहनम् ॥
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रा यशस्विनीम्
स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वता वर ॥
आससाद तत क्षिप्र गान्धारीं निहतात्मजा

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि वासुदेवप्रेषणे
द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

६३

जनमेजय उवाच ।
किमर्थ द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिर ।
गान्धार्या प्रेषयामास वासुदेव परतपम् ॥ १
यदा पूर्व गत कृष्ण शमार्थ कौरवान्प्रति ।
न च त लब्धवान्काम ततो युद्धमभूदिदम्
निहतेषु तु योधेषु हते दुर्योधने तदा ।
पृथिव्या पाण्डवेयस्य नि सपत्ने कृते युधि ॥
विद्रुते शिबिरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
किं नु तत्कारण ब्रह्मन् येन कृष्णो गत पुन
न चैतत्कारण ब्रह्मन्नल्प विप्रतिभाति मे ।
यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दन ॥ ५
तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।
यच्चात्र कारण ब्रह्मन् कार्यस्यास्य विनिश्चये
वैशम्पायन उवाच ।
त्वयुक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मा पृच्छसि पार्थिव ।
तत्तेऽह सप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७
हत दुर्योधन दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे ।
व्युत्क्रम्य समय राजन् धार्तराष्ट्र महाबलम् ॥
अन्यायेन हत दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
युधिष्ठिर महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९
चिंतयानो महाभागा गान्धारी तपसान्विता
घोरेण तपसा युक्ता त्रैलोक्यमपि सा दहेत्

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

६३
किमर्थमिति ॥ १ ॥

त्वं हि नष्टमात्मस्य बुद्धिं प्रमाणदस्त्वदा।
पा० ग्रा० ना पूर्व प्रगमन भवेत्
सा हि पुत्रवध श्रुत्वा कृतमस्याभिरीदृशम्।
सानस्मना भिता क्रुद्धा भस्मसात्त्व करिष्यति
कथं दु खमिदं तीव्रं गान्धारी सम्प्रसहिष्यति।
श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम्॥
एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः।
वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत॥
तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम्।
अप्राप्य मनसापीह प्राप्तमस्माभिरच्युत॥ १५
प्रत्यक्षं मे महाबाहो सङ्ग्रामे लोमहर्षणे।
विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन॥ १६
त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम्।
यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः।
साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत।
सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता हि धृता वयम्
यदि न त्वं भवेन्नाथः फाल्गुनस्य महारणे
कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः॥ १९
गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनम्।
शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः॥
अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपरुषाः श्रुताः
शस्त्राणां च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे
ते च ते सफला जाता हते दुर्योधनेऽच्युत।
तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुनः कृष्ण तथा कुरु॥
संदेहदोला प्राप्तं नश्चेतः कृष्ण जये सति।
गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव
सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्शिता।
पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः सम्प्रधक्ष्यति॥ २८
तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम।
कश्च तां क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकर्शिताम्
वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम।
तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव॥ २६
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम।
त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवोऽव्ययः
[illegible] कालसमीरितैः।
क्षिप्रमेव महाबाहो गान्धारीं शमयिष्यसि
पितामहश्च भगवान्कृष्णस्तत्र भविष्यति।
सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनम्

कर्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना
धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वह ३०
आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम्
केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः
न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने।
तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतप॥ ३२
जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः।
ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्रथी
नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान्।
प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन्॥ ३४
विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात्।
अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम्॥
पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम्।
पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः
अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः।
ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः॥ ३७
पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुस्वरं प्ररुरोद ह।
स मुहूर्तादिवोत्सृज्य बाष्पं शोकसमुद्भवम्
प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि
उवाच प्रस्तुतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिंदम॥ ३९
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वृद्धस्य तव भारत
कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो॥
यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः।
कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत॥
भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान्धर्मवत्सलः
द्यूतच्छलजितैः शुद्धैर्वनवासो ह्युपागतः॥ ४२
अज्ञातवासचर्या च नानावेषसमावृतैः।
अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव सर्वदा॥

मया च स्वयमागम्य
युद्धकाल उपस्थिते।
सर्वलोकस्य सांनिध्ये
ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः॥ ४५

त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः।
तवापराधान्नृपते सर्वं क्षत्रं क्षयं गतम्॥ ४५
भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लीकेन कृपेण च।
द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता॥ ४६
याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि।
कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुह्यन्ति भारत ४७

नैतु०राम०पु० क हेतवो दृष्टा अपराधा कारणानि अदृष्टान्यवश्यभावीनि तद्युक्तानि ते ॥२८॥ प्रायादगच्छत्॥ ३३॥
कृष्णस्य व्यासस्य॥ २६॥

यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते
किमन्यत्कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम् ॥
मा च दोषान्महाप्राज्ञ
[illegible]हेण [illegible]शय ।
[illegible] नास्ति
पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ ४९
धर्मतो न्यायतश्चैव
स्नेहतश्च परतप ।
एतत्सर्व तु विज्ञाय
ह्यात्मदोषकृत फलम् ॥ ५०
असूयया पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ।
कुल वशश्च पिण्डाश्च यच्च पुत्रकृत फलम् ५१
गान्धार्यास्तव वै नाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम्।
त्व चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी॥
मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान्प्रति किल्बिषम्
एतत्सर्वमनुध्याय आत्मनश्च व्यतिक्रमम्॥५३
शिवेन पाण्डवान्पाहि नमस्ते भरतर्षभ ।
जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि
भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावज ।
एतच्च कदन कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम्॥ ५७
दह्यते स दिवा रात्रौ न च शर्माधिगच्छति।
त्वा चैव नरशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी
स शोचन्नरशार्दूल शान्ति नैवाधिगच्छति।
ह्रिया च परयाऽऽविष्टो भवत नाधिगच्छति
पुत्रशोकाभिसन्तप्त बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम्
एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्र यदूत्तम ॥ ५८
उवाच परम वाक्य गान्धारी शोककर्शिता
सौबलेयि निबोध त्व यत्त्वा वक्ष्यामि तच्छृणु
त्वत्समानाऽस्ति लोकेऽस्मिन्
नाद्य सीमन्तिनी शुभे ।
जानासि च यथा राज्ञि
सभाया मम सन्निधौ ॥ ६०
धर्मार्थसहित वाक्यमुभयो पक्षयोर्हितम् ।
उक्तवत्यासि कल्याणि न च ते तनयै कृतम्॥
दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुष वच ।
शृणु मूढ वचो मह्य 'यतो धर्मस्ततो जय '
तदिद समनुप्राप्त
तव वाक्य नृपात्मजे ।
एव विदित्वा कल्याणि
मा स्म शोके मन कृथा ॥ ६३
[illegible]
मा ते बुद्धि कदाचन ।
शक्ता चासि महाभागे
पृथिवी सचराचराम् ॥ ६४
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन [illegible] तपसो बलात् ।
वासुदेववच श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत्
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ।
आधिभिर्दह्यमानाया मति [illegible] मम ॥
सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्य जनार्दन
राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव॥६७
त्व गति सहितैर्वीरै पाण्डवैर्द्विपदा वर ।
एतावदुक्त्वा वचन मुख प्रच्छाद्य वाससा॥
पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह ।
तत एना महाबाहु केशव शोककर्शिताम्॥
हेतुकारणसयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभु ।
समाश्वास्य च गान्धारी धृतराष्ट्र च माधव
द्रौणिसकल्पित भावमवबुध्यत केशव ।
ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ॥
द्वैपायनस्य राजेन्द्र तत कौरवमब्रवीत् ।
आपृच्छे त्वा कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मन कृथा
द्रौणे पापोऽस्त्यभिप्राय-
स्तेनास्मि सहसोत्थित ।
पाण्डवाना वधे रात्रौ
बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ७३
एतच्छ्रुत्वा तु वचन गान्धार्या सहितोऽब्रवीत्
धृतराष्ट्रो महाबाहु केशव केशिसूदनम् ॥ ७४
शीघ्र गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।
भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन॥७५
प्रायात्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युत ।
वासुदेवे गते राजन धृतराष्ट्र जनेश्वरम्॥ ७६
आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृत ।
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ॥
शिबिर हास्तिनपुरा
द्दिदृक्षु पाण्डवान्नृप ।
आगम्य शिबिर रात्रौ
सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
तच्च तेभ्य समाख्याय
सहितस्तै समाहित ॥ ७८

इति श्रीमहाभा० शल्यपर्वान्तर्गतगदाप० धृतराष्ट्रगान्धारीसमाश्वासने त्रिषष्टितमोऽध्याय ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्याय ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच

अधिष्ठित पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीतले ।
शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सञ्जय ॥
अत्यर्थ कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु ।
व्यसन परम प्राप्त किमाह परमाहवे ॥

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्त नराधिप ।
राज्ञा यदुक्त भग्नेन तस्मिन्व्यसन आगते ॥ ३
भग्नसक्थो नृपो राजन्पांसुना सोऽवगुण्ठित
यमयन्मूर्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ४
केशान्नियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
सरम्भाश्रुपरीताभ्या नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम्
बाहू धरण्या निष्पिष्य मुहुर्मत्त इव द्विप ।
प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन् दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन्
गर्हयन्पाण्डव ज्येष्ठ निःश्वस्येदमथाब्रवीत् ।
भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे शस्त्रभृता वरे
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृता वरे ।
अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ॥ ८
इमामवस्था प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रम
एकादशचमूभर्ता सोऽहमेता दशा गत ॥ ९
काल प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ।
आख्यातव्य मदीयाना येऽस्मिञ्जीवन्ति सयुगे
यथाह भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समय हत ।
बहूनि सुनृशसानि कृतानि खलु पाण्डवै ।
भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति ।
इद चाकीर्तिज कर्म नृशसै पाण्डवै कृतम् ॥
येन ते सत्सु निर्वेद गमिष्यन्तीति मे मति
का प्रीति सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपाधिकृत जयम्
को वा समयभेत्तार बुध सम्मन्तुमर्हति ।
अधर्मेण जय लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डित
यथा सहृष्यते पाप पाण्डुपुत्रो वृकोदर ।
किन्नु चित्रमितस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ॥
क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदित शिर ।
प्रतपन्त श्रिया जुष्ट वर्तमान च बन्धुषु ॥ १६
एव कुर्यान्नरो यो हि स वै सजय पूजित ।
अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे ॥
तौ हि सजय दु खार्तौ
विज्ञाप्यौ वचनाद्धि मे ।
इष्ट भृत्या भृता सम्यक्
भू प्रशास्ता ससागरा ॥ १८
मूर्ध्नि स्थितममित्राणा जीवतामेव सजय ।
दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणा च प्रिय कृतम्
अमित्रा बाधिता सर्वे
को नु स्वन्ततरो मया ।
मानिता बान्धवा सर्वे
वश्य सपूजितो जन ॥ २०
त्रितय सेवित सर्व को नु स्वन्ततरो मया ।
आज्ञप्त नृपमुख्येषु मान प्राप्त सुदुर्लभ ॥ २१
आजानेयैस्तथा यात को नु स्वन्ततरो मया ।
यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ॥
प्रियेभ्य प्रकृत साधु को नु स्वन्ततरो मया ।
अधीत विधिवद्दत्त प्राप्तमायुर्निरामयम ॥ २३
स्वधर्मेण जिता लोका
को नु स्वन्ततरो मया ।
दिष्ट्या नाह जित सख्ये
परान्प्रेष्यवदाश्रित ॥ २४
दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मी
मृते त्वन्यगता विभो ।
यदिष्ट क्षत्रबन्धूना
स्वधर्ममनुतिष्ठताम ॥ २५
निधन तन्मया प्राप्त को नु स्वन्ततरो मया ।
दिष्ट्या नाह परावृत्तो वैरात्प्राकृतवज्जित ॥
दिष्ट्या न विमति काश्चि
द्भजित्वा तु पराजित ।
सुप्त वाऽथ प्रमत्त वा
यथा हन्याद्विषेण वा ॥ २७
एव व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समय हत ।
अश्वत्थामा महाभाग कृतवर्मा च सात्वत ॥
कृप शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ।
अधर्मेण प्रवृत्ताना पाण्डवानामनेकश ॥ २९
विश्वास समयघ्नाना न यूय गन्तुमर्हथ ।
वार्तिकाश्चाब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रम ॥

६४

अधिष्ठित इति । शौटीर शूर स एव शौटीर्यमा न्मान मन्यते शौटीर्यमानी ॥ १ ॥ मया मत्त ॥ २० ॥ वार्तिकान् वार्ताहारिण ॥ ३० ॥

[illegible] हतं रणे
[illegible] गुरुणा [illegible]
[illegible] पापि [illegible]
[illegible] पार्थेन [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible] ॥ ३४
[illegible] च [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ब्राह्मण
[illegible] ॥ ३५

[illegible] यथाऽर्जुन
[illegible] हताञ्श्रुत्वा
[illegible] च सहसा मम
[illegible] दुःखार्ता
दुःशला [illegible] ।
[illegible]
[illegible] पिता मम ॥ ३६
गान्धारी [illegible] प्रतिपत्स्यति ।
[illegible] हतपुत्रा हतेश्वरा ॥ ३७

[illegible] क्षिप्र
[illegible] पृथुलोचना ।
[illegible] चार्वाक
[illegible]विशारद ॥ ३८
[illegible] महाभागो ध्रुवं चापचितिं मम ।
[illegible] पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ॥ ३९
[illegible] निधनमासाद्य
लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ।
[illegible] सहस्राणि
[illegible]पूर्णानि मारिष ॥ ४०
[illegible] श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश ।
[illegible] पृथिवी सचराचरा ॥ ४१
[illegible] सनिर्ह्रादा दिशश्चैवाविलाऽभवन् ।
[illegible] यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ४२
[illegible] गदायुद्धे
[illegible] पार्थिवस्य च पातनम् ।
[illegible] तत्र सर्वे
द्रोणपुत्रस्य भारत ।
[illegible] सुचिरं कालं
[illegible] यथागतम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि दुर्योधनविलापे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

सञ्जय उवाच
वार्तिकाणां सकाशात्तु
श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
हतशिष्टास्ततो राजन्
कौरवाणां महारथाः ॥ १
विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदा-तोमर शक्तिभिः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ २
त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ।
तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ॥
प्रभग्नं वायुवेगेन महाशालं यथा वने ।
भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ४
महा[illegible]रण्ये व्याधेन विनिपातितम् ।
विचेष्टमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ ५
यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम् ।
[illegible] सागरम् ॥ ६
पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् ।
रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गमिव विक्रमे ॥ ७
वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ।
यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ॥
भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् ।
सामर्षं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ॥ ९

चार्वाक ब्राह्मणवेषधारी राक्षसः ॥ ८ ॥ अपचितिं प्रतीकारम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

६५

वार्तिकाणामिति ॥ १ ॥ चक्रमादित्यगोचरं सूर्यमण्डलमिवेति लुप्तोपमा ॥ ६ ॥ भौमामिति पाठः ।

ते त दृष्ट्वा महेष्वास भूतले पतित नृप[illegible] ।
मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथा ॥ १०
अवतीर्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन् राजस[illegible]
दुर्योधन च सप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविश[illegible]।
ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णेक्षण [illegible]
उवाच भरतश्रेष्ठ सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ [illegible]
न नून विद्यते सत्य मानुषे किञ्चिदेव हि ।
यत्र त्व पुरुषव्याघ्र शेषे पासुषु रूषित[illegible] ॥ [illegible]
भूत्वा हि नृपति पूर्व समाज्ञाप्य च मेदिनी
कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ।
दु शासन न पश्यामि नापि कर्ण महारथ[illegible]
नापि तान् सुहृद सर्वान् किमिद भरतर्षभ ॥
दु ख नून कृतान्तस्य गति ज्ञातु कथञ्चन ।
लोकाना च भवान्यत्र शेषे पासुषु रूषित[illegible] ॥
एष मूर्धाभिषिक्तानामग्रे गत्वा परन्तप
सतृण ग्रसते पासु पश्य कालस्य पर्ययम् [illegible]७
क्व ते तदमल छत्र व्यजन क्व च पार्थिव ।
सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवात्मज
दुर्विज्ञेया गतिर्नून कार्याणा कारणान्तरे ।
यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेता दशा गत ॥ [illegible]
अध्रुवा सर्वमर्त्येषु श्रीरुपालक्ष्यते भृश[illegible] ।
भवतो व्यसन दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनो भृश[illegible] ॥
तस्य तद्वचन श्रुत्वा दु खितस्य विशेषत
उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिद वच ॥
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्या शोकज वा[illegible]
कृपादीन्स तदा वीरान् सर्वानेव न[illegible] ॥
ईदृशो लोकधर्मोऽय धात्रा निर्दिष्ट [illegible] ।
विनाश सर्वभूताना कालपर्यायमागत ।
सोऽय मा समनुप्राप्त प्रत्यक्ष भवता हि य ।
पृथिवी पालयित्वाऽहमेता नि[illegible] ॥
दिष्ट्या नाह परावृत्तो युद्धे कस्याञ्चिदापदि
दिष्ट्याऽह निहत पापैश्छलेनैव विशेषत ।
उत्साहश्च कृतो नित्य मया दिष्ट्या युयुत्सता
दिष्ट्या चास्मिन्हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धव
दिष्ट्या च वोऽह पश्यामि
मुक्तानस्माज्जनक्षयात् ।

स्वस्ति[illegible]
[illegible]प्रियम[illegible] [illegible]३
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
स मया समनुज्ञाता [illegible]
[illegible]
[illegible]नेन [illegible]
[illegible]नावदुक्त्वा वचन [illegible] ।
[illegible] राजेन्द्र [illegible]
तथा दृष्ट्वा तु राजान [illegible] ।
द्रौणि क्रोधेन [illegible] ।
स च कोपसमाविष्ट पाणौ पाणी निपीड्य च
[illegible]विह्वलया वाचा [illegible]
पिता मे निहत क्षुद्रै सुनृशसेन कर्मणा ।
न तथा तेन तप्यामि यथा राजस्त्वयाऽद्य वै
शृणु चेद वचो मह्य सत्येन वदत प्रभो । ३५
इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ।
अद्याह सर्वपञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यत ॥ ३६
सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ।
अनुज्ञा तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३७
इति श्रुत्वा तु वचन द्रोणपुत्रस्य कौरव ।
मनस प्रीतिजनन कृप वचनमब्रवीत् ॥ ३८
आचार्य शीघ्र कलश जलपूर्ण समानय ।
स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तम ॥ ३९
कलश पूर्णमादाय राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ।
तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ ४०
ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ।
सेनापत्येन भद्र ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥
राज्ञो नियोगाद्योद्धव्य ब्राह्मणेन विशेषत ।
वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येव धर्मविदो विदु ॥ ४२
राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा कृप शारद्वतस्तथा ।
द्रौणि राज्ञो नियोगेन सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥
सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम्
प्रययौ सिंहनादेन दिश सर्वा विनादयन् ४४
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिप्लुत ।
ता निशा प्रतिपेदेऽथ [illegible] ४५

कारणान्तरे अन्यरूपे मति तेन दृष्टसामग्रीवैयर्थ्य जायत इति भाव ॥ १९ ॥

अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्माद्ह्रदाद्वनान्नृप [illegible] ४६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गत[illegible]पर्वणि
[illegible]षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अ[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] श्लोक —

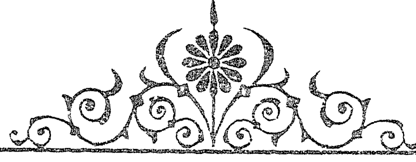
सञ्जय उवाच —
[illegible] हित्वा [illegible] [illegible] [illegible]क्षणामुखा ॥
[illegible] [illegible]

॥ इति श्रीमहाभारते *शल्यपर्व समाप्तम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनु-
श्रीनीलकण्ठविरचिते भारतभावदीपे शल्यपर्वार्थप्रकाशे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

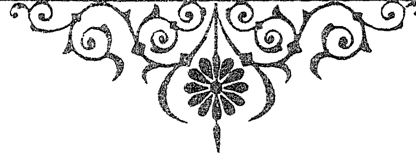
* यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहाध्यायनामारे– नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमयवत्। एकोनषष्टिर्[illegible]ध्यायाः पर्वण्यत्र प्रकीर्तिता ॥ [illegible]त्राणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते [illegible] [illegible]नया' इत्युक्तम्। तथापि सम्प्रत्य[illegible]ध्यायसंख्या [illegible]श्लोकसंख्या [illegible] [illegible] ८ [illegible] [illegible]। तत्तद्वृपस्य पूर्वपर्वलक्ष- [illegible] [illegible] [illegible]मानि [illegible]म्।

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमल[illegible] [illegible] [illegible]शास्त्रितनुज-पण्डितरामचन्द्र
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां [illegible] शल्यपर्व समाप्तम्। [illegible] जयतु। शके १८०३।

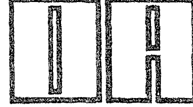
The Mahābhāratam

with the Bharata Bhawadeepa
Commentary of Nīlkaṇṭha

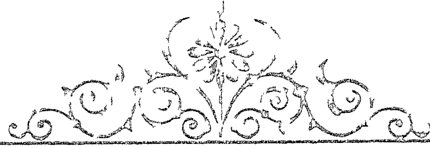

edited by
Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

10. Sauptika Parva
Illustrated

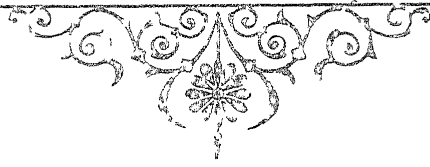

Oriental Books Reprint Corporation
54 Rani Jhansi Road New Delhi 110055

श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-

समेतम् ।

किजवडेकर

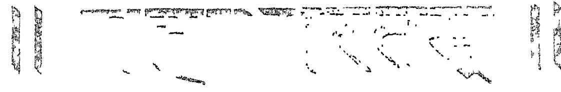
इत्येतैः पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्

१० सौ

REPRINT

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिंट

॥ भारती जयतु ॥

सौप्तिकपर्व ।

—१०—

विषयानुक्रमणिका ।

(२) ऐषीकपर्व २०—३२

॥ समाप्तेयं सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

कथमस्य भविष्यामि प्रत्यश्चर्ने [illegible] कृतम् ।
कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतु [illegible] अपि [illegible]
अधर्मेण हते नाथ पुत्रे दुर्योधने [illegible] ।
कृतवर्मा कृपो द्रोणि किमकुर्वत सञ्जय ॥ १६

[illegible] उवाच ।

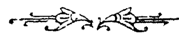
गत्वा तु तावका
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतम् १७
ते मुहूर्तं तु विश्रम्य [illegible] र्हयोत्तमै ।
सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महद्वनम् ॥ १८
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिगणावृतम् ।
नानाद्रुमलता[illegible] नानाव्यालनिषेवितम् ॥
नानातोयैः समाकीर्णं
नानापुष्पोपशोभितम् ।
पद्मिनीशतसञ्छन्नं
नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०
प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।
शाखासहस्रसञ्छन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
उपेत्य तु तदा राजन् न्यग्रोधं ते महारथाः ।
ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठा श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् २२
तेऽवतीर्य रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो
ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
ग्रहनक्षत्रताराभिः सम्पूर्णाभिरलङ्कृतम् ।
नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः २५
इच्छया ते प्रवल्गन्ति
ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
दिवाचराश्च ये सत्त्वा
स्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
रात्रिचराणां सत्त्वानां
निर्घोषोऽभूत्सुदारुणः ।
क्रव्यादाश्च प्रमुदिता
घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे
दुःखशोकसमन्विताः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणि
रुपोपविविशुः समम् ॥ २८
तत्रोपविष्टा शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः
[illegible] कुरुपाण्डवयोः क्षयम् २९
निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥
ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ॥
तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ।
[illegible] [illegible]पेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥ ३२
क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
न वै [illegible] जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन्
न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मन्युना ।
वीक्षाञ्चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥
वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् ।
अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसैर्युतम् ॥ ३[illegible]
तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक् [illegible]याः ॥
सुप्तेषु तेषु काकेषु विश्रब्धेषु समन्ततः ।
सोऽपश्यत्सहसा यान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥
महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
सुदीर्घ[illegible] [illegible]गोपितम् ३८
सोऽथ [illegible] मृदु कृत्वा लीयमान इवाण्डज
न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥
सन्निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः ।
सुप्ताञ्जघान सुबहून्वायसान्वायसान्तकः ४०
केषाञ्चिदच्छिनत्पक्षाञ्छिरांसि च चकर्त ह
चरणांश्चैव केषाञ्चिद्बभञ्ज चरणायुधः ॥ ४१
+क्षणनाहनद्बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते ॥ ४२
न्यग्रोधमण्डलं सर्वं
सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत् ।
तांस्तु हत्वा ततः काकान्
कौशिको मुदितोऽभवत् ॥ ४३
प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ।
तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ॥

अन्वासत उपासितवन्तः ॥ २ ॥ अंशुकं रक्तबिंदुचित्रितं अशुक्रं वस्त्रम् ॥ २५ ॥ शयनोपेता प्राणिति शेष ॥ ३२ ॥ पर्यणामयन परिणीतवन्तः गमन् ॥ ॥ हर्यक्षं हरिन्माणिनिभलोचनम् । घोणा नासा नखर तीक्ष्णनख ॥ ३८ ॥ सोपधं सकपटम् ॥ ४४ ॥ + क्षणेनाहनत्स बलवान्' इति पाठान्तरम् ।

तद्भावे कृतसंकल्पो द्रौणिरेकोऽन्वचिन्तयत्।
उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ॥ ४५
शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तः कालश्च मे मतः ।
नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः
बलवन्तः कृतोत्साहा प्राप्तलक्षाः प्रहारिणः
राज्ञः सकाशात्तेषां तु प्रतिज्ञातो वधो मया॥
पतङ्गाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम्
न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ॥
छद्मना च भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान्
तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत्
तं जना बहु मन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः ।
यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम्॥
कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ।
निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ।
अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ॥
श्लोका न्यायमवेक्षद्भि-
स्तत्त्वार्थास्तत्त्वदर्शिभिः ।
परिश्रान्ते विदीर्णे वा
भुञ्जाने वापि शत्रुभिः ॥ ५३
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ।
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ॥ ५४
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत्।
इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे॥ ५५
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान्।
स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ५६
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ।
तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ॥

नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं ह्रिया वृतौ ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ५९
एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।
पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ६०
वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम् ।
मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता ॥
विनर्दन्ति च पाञ्चाला
क्ष्वेलन्ति च हसन्ति च ।
धमन्ति शङ्खाञ्शतशो
हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ६२
वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्वनैः ।
अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव ह ६३
अश्वानां हेषमाणानां गजानां चैव बृंहताम्।
सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६४
दिशं प्राचीं समाश्रित्य
हृष्टानां गच्छतां भृशम् ।
रथनेमिस्वनाश्चैव
श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६५
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।
वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्महति वैशसे ६६
केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः
निहताः पाण्डवेयैस्ते मन्ये कालस्य पर्ययम्
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।
यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा कृतकार्येऽपि दुष्करे॥
भवतोऽस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते ।
व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम्

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।
श्रुतं ते वचनं सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो। ममापि तु वचः किंचिच्छृणुष्वाद्य महाभुज १

तद्भावे कपटभावे । उपदेश इति ।
दुर्जनाचरितं मार्गं प्रमाणं कुर्वते खलः ।
विश्वस्तान्हिंसितुं द्रौणिरुलूकमरोद्गुरुम्॥४५
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
दीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ † तत्र' इति पाठः ।

२

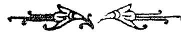
श्रुतं त इति ॥ १ ॥

आबद्धा मानुषा सर्वे निबद्धा कर्मणोर्द्वयो ।
दैवे पुरुषकारे च पर ताभ्या न विद्यते ॥ २
न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्या सिद्धिस्तु योगत ।
ताभ्यामुभाभ्या सर्वार्था
निबद्धा अधमोत्तमा ।
प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते
निवृत्ताश्चैव सर्वश ॥ ४
पर्जन्य पर्वते वर्षन्किन्नु साधयते फलम् ।
कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्षन्किन्न साधयते फलम् ॥ ५
उत्थान चापि दैवस्य ह्यनुत्थान च दैवतम् ।
व्यर्थ भवति सर्वत्र पूर्वस्तत्र विनिश्चय ॥ ६
सुवृष्टे च यथा देवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते ।
बीज महागुण भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी॥७
तयोर्दैव विनिश्चित्य स्वय चैव प्रवर्तते ।
प्राज्ञा पुरुषकारेषु वर्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिता ॥८
ताभ्या सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणा नरर्षभ ।
विचेष्टन्त स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च९
कृत पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
तथास्य कर्मण कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् १०
उत्थान च मनुष्याणा दक्षाणा दैववर्जितम् ।
अफल दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ११
तत्रालसा मनुष्याणा ये भवन्त्यमनस्विन ।
उत्थान ते विगर्हन्ति प्राज्ञाना तन्न रोचते१२
प्रायशो हि कृत कर्म नाफल दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दु ख कर्म पश्येन्महाफलम्१३
चेष्टामकुर्वँल्लभते यदि किञ्चिद्यदृच्छया ।
यो वा न लभते कृत्वा दुर्दर्शौ तावुभावपि१४
शक्नोति जीवितु दक्षो
नालस सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्
दक्षा प्रायो हितैषिण ॥ १५
यदि दक्ष समारम्भात्
कर्मणो नाश्नुते फलम् ।
नास्य वाच्य भवेत्किञ्चि-
ल्लब्धव्य वाऽधिगच्छति ॥ १६
अकृत्वा कर्म यो लोके फल विन्दति धिष्ठित
स तु वक्तव्यता याति द्वेष्यो भवति भूयशः
एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमता नय ।
हीन पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुन ।
कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफल भवेत् ॥
हीन पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिद्ध्यति ।
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ॥
दक्षो दाक्षिण्यसपन्नो न स मोघैर्विहन्यते ।
सम्यगीहा पुनरिय यो वृद्धानुपसेवते ॥ २१
आपृच्छति च यच्छ्रेय करोति च हित वचः
उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसमता ।
ते स्म योगे पर मूल तन्मूला सिद्धिरुच्यते ।
वृद्धाना वचन श्रुत्वा योऽभ्युत्थान प्रयोजयेत्
उत्थानस्य फल सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात्
रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योर्थानीहति मानवः
अनीशश्चावमानी च स शीघ्र भ्रश्यते श्रियः
सोऽय दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥

दैवे आसमन्तात् बद्धा पुरुषकारे निहीनतया बद्धा । तेन दैव प्रधान पुरुषकार उपसर्जनमिति युक्त भवति ॥ २ ॥ वर्षन् किं फल न साधयतेऽपि तु साधयत्येव। कृषिं विनापि वनेचरा केवल पर्जन्येन जीवन्ति न तु कृषीवला केवलया कृष्या जीवन्ति। एव पुरुषकारो दैवमपेक्षते दैव तु नातीव पुरुषकारापेक्षमिति भाव ॥ ५ ॥ एतदेवाह-**उत्थानमिति** । दैवस्य प्रधानस्य उत्थान पुरुषकारो व्यर्थं भवति तथाऽनुत्थान उत्थानहीन दैवमपि व्यर्थमिति पक्षद्वय सर्वत्र व्यवस्यति तत्र पूर्व एव पक्ष श्रेयानित्यर्थ ॥ ६ ॥ द्वयोरानुकूल्य श्रेष्ठतरमित्याह-**सुवृष्ट इति** ॥७॥ दैव बलवदिति शेष प्रत स्वयमपि पुरुषकार विनापि प्रवर्तते फल दातुमिति शेष । तर्हि किं पुरुषकारेणेत्याशङ्क्याह-**प्राज्ञा इति** । पुरुषापराधनिवृत्तिमात्र तत्फलमित्यर्थ ॥ ८ ॥ विचेष्टन्तः प्रवृत्ता दृश्यन्ते लोकदृष्ट्येत्यर्थ ॥ ९ ॥ कर्म अकृत्वा दु ख पश्येदित्यपि प्रायशोऽस्ति ॥ १३ ॥ दुर्दर्शौ दुर्लभौ चेष्टावान् लभते निश्चेष्टो न लभत इत्युत्सर्गमात्रमित्यर्थ. ॥१४॥ **यदिति** । दक्षो निंद्यता न यातीति भाव ॥१६ अदक्षस्तु परप्रयत्नार्जितेन जीवन्नपि भोक्तुमेवाय समर्थो नार्जयितुमिति निंद्यत इत्याहाकृत्वेति ॥१७॥ एतत् दैवदाक्ष्ययो साहित्य अन्यथा तयोरन्यतरालम्बनेन ॥ १८ ॥ एतदेव स्पष्टयति-**हीनमिति** । पुरुषकारेण हीन दैवोत्थानमफल एव दैवहीन पुरुषकारस्योत्थानमपि तस्मात् द्वाभ्यामप्युत्थातव्यमित्यर्थ ॥ १९ ॥ कर्म दैवम् । फलितमाह-**दैवतेभ्य इति** ॥ २० ॥ ईहा विवृणोति-**सम्यगिति** ॥ २१ ॥ योगे अलब्धलाभे ॥ २३ ॥ अनाश अजितचित्त अवमानी परमवजानन् ॥ २५ ॥

असमर्थं समारब्धो मूढत्वादविचिन्तित ।
हितबुध्दीननादृत्य समत्यासाधुभि सह ॥
वार्यमाणोऽकरोद्वैर पाण्डवैर्गुणवत्तरै ।
पूर्वमप्यतिदु शीलो न धैर्य कर्तुमर्हति ॥ २७
तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणा न कृत वच ।
अनुवर्तामहे यत्तु त वय पापपूरुषम् ॥ २८
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोय दारुणो महान्
अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ॥
बुध्दिश्चिन्तयते किञ्चित्स्व श्रेयो नावबुद्ध्यते
मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्या सुहृदो जना ॥
तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।
ततोस्य मूल कार्याणा बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधा
तेऽत्र पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्य तथा भवेत्।
ते वय धृतराष्ट्र च गान्धारी च समेत्य ह ॥
उपपृच्छामहे गत्वा विदुर च महामतिम् ।
ते पृष्टास्तु वदेयुर्यच्छ्रेयो न समनन्तरम् ॥
तदस्माभि पुन कार्यमिति मे नैष्ठिकी मति
अनारम्भात्तु कार्याणा नार्थ सपद्यते क्वचित्
कृते पुरुषकारे तु येषा कार्य न सिद्ध्यति ।
दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिकृपसवादे
द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।
कृपस्य वचन श्रुत्वा धर्मार्थसहित शुभम् ।
अश्वत्थामा महाराज दु खशोकसमन्वित १
दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
क्रूर मनस्तत कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २
पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना ।
तुष्यन्ति च पृथक् सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया
सर्वो हि मन्यते लोक आत्मान बुद्धिमत्तरम्
सर्वस्यात्मा बहुमत सर्वात्मान प्रशसति ४
सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वा प्रशसन्ति चासकृत्
कारणान्तरयोगेन योगे येषा समागति ।
अन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत्
तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
कालयोगे विपर्यास प्राप्यान्योन्य विपद्यते
विचित्रत्वात्तु चित्ताना मनुष्याणा विशेषत
चित्तवैक्लव्यमासाद्य सा सा बुद्धि प्रजायते
यथा हि वैद्य कुशलो
ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
भैषज्य कुरुते योगा-
त्प्रशमार्थमिति प्रभो ॥ ९
एव कार्यस्य योगार्थ बुद्धिं कुर्वन्ति मानवा
प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्ता च निदन्ति मानवा
अन्यया यौवने मर्त्यो
बुद्ध्या भवति मोहित ।
मध्येऽन्यया जराया तु
सोऽन्या रोचयते मतिम् ॥ ११
व्यसन वा महाघोर
समृद्धिं चापि तादृशीम् ।
अवाप्य पुरुषो भोज
कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥ १२
एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
भवत्यकृतधर्मत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ १३
निश्चित्य तु यथाप्रज्ञ या मतिं साधु पश्यति
तया प्रकुरुते भाव सा तस्योद्योगकारिका ॥
सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतादिति निश्चित
कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५

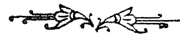
तपति सताप प्राप्नोति भीमेन भग्नोरु सन् ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्याय ॥ ॥

३

कृपस्येति ॥ १ ॥ सर्वात्मानमित्यत्र सर्व आत्मानमिति च्छेद । सन्धिरार्ष ॥ ४ ॥ योगे समुदाये ॥ ६ ॥ हे भोज हे कृतवर्मन् एकमेव सबोधयन् कृपस्य मनसि अनादर सूचयति ॥ १२ ॥ अकृतधर्मत्वात् अवसरानुरोधात् इदानीं मम शातिबुद्धिर्न रोचते इत्यर्थ ॥ १३ ॥

सर्वे हि बुद्धिमाज्ञाय प्रज्ञा वापि स्वका नरा
चेष्टन्ते विविधा चेष्टा हितामित्येव जानते ॥
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।
युवयोस्ता प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम्
प्रजापति प्रजा सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च
वर्णे वर्णे समाधत्ते ह्येकैक गुणभाग्गुणम् १८
ब्राह्मणे वेदमग्र्य तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्य वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥
अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधु
निस्तेजा क्षत्रियोऽधम ।
अदक्षो निन्द्यते वैश्य
शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०
सोऽस्मि जात कुले श्रेष्ठे
ब्राह्मणाना सुपूजिते ।
मन्दभाग्यतयाऽस्म्येतं
क्षत्रधर्ममनुष्ठित ॥ २१
क्षत्रधर्म विदित्वाह यदि ब्राह्मण्यमाश्रित ।
प्रकुर्या सुमहत्कर्म न मे तत्साधुसमतम् २२
धारयश्च धनुर्दिव्य दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
पितर निहत दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि ससदि ॥
सोऽहमद्य यथाकाम क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
गन्ताऽस्मि पदवी राज्ञ पितुश्चापि महात्मन
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला
विश्वस्ता जितकाशिन ।
विमुक्तयुग्यकवचा
हर्षेण च समन्विता ॥ २५
जय मत्वाऽऽत्मनश्चैव
श्रान्ता व्यायामकर्शिता ।
तेषा निशि प्रसुप्ताना
सुस्थाना शिबिरे स्वके ॥ २६
अवस्कन्द करिष्यामि
शिबिरस्याद्य दुष्करम् ।
तानवस्कन्द्य शिबिरे
प्रेतभूतविचेतस ॥ २७
सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ।
अद्य तान्सहितान्सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥
सूदयिष्यामि विक्रम्य
कक्ष दीप्त इवानल ।
निहत्य चैव पाञ्चालान्
शान्ति लब्धाऽस्मि सत्तम ॥ २९
पाञ्चालेषु भविष्यामि सूदयन्नद्य सयुगे ।
पिनाकपाणि सक्रुद्ध स्वय रुद्र पशुष्विव ॥
अद्याह सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च
अर्दयिष्यामि सहृष्टो रणे पाण्डुसुतास्तथा ३१
अद्याह सर्वपाञ्चालै कृत्वा भूमिं शरीरिणीं
प्रहृत्यैकैकशस्तेषु भविष्याम्यनृण पितु ३२
दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥
अद्य पाञ्चालराजस्य
धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।
न चिरात्प्रमथिष्यामि
पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३४
अद्य पाञ्चालपाण्डूना
शयितानात्मजान्निशि ।
खड्गेन निशितेनाजौ
प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३५
अद्य पाञ्चालसेना ता
निहत्य निशि सौप्तिके ।
कृतकृत्य सुखी चैव
भविष्यामि महामते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणाया
तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

विदित्वा आश्रित्य यदि ब्राह्मण्य साश्रित सन् शमादिरूप सुमहत्कर्म प्रकुर्या तत् म साधु समत न अवलम्बितस्य च क्षत्रधर्मनिर्वाहोऽवश्य कर्तव्य इत्यर्थ ॥ २२ ॥ गन्तास्मि गमिष्यामि पदवीमानृण्यम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

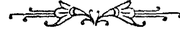
कृप उवाच ।
दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
न त्वा वारयितु शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम्॥
अनुयास्यावहे त्वा तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वज ॥ २
अह त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वत ।
परानभिमुख यान्त रथावास्थाय दंशितौ ॥३
आवाभ्या सहित शत्रून्
श्वो निहन्ता समागमे ।
विक्रम्य रथिना श्रेष्ठ
पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४
शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्व निशामिमा
चिर ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम्
विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न सशय ॥ ६
न हि त्वा रथिना श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
जेतुमुत्सहते शश्वदपि देवेषु वासव ॥ ७
कृपेण सहित यान्त गुप्त च कृतवर्मणा ।
को द्रौणि युधि सरब्ध योधयेदपि देवराट्
ते वय निशि विश्रान्ता
विनिद्रा विगतज्वरा ।
प्रभाताया रजन्या वै
निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९
तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न सशय ।
सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्य युद्धेषु कोविद
ते वय सहितास्तात सर्वाञ्शत्रून्समागतान्
प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कला
विश्रमस्व त्वमव्यग्र स्वप चेमा निशा सुखम् ।
अह च कृतवर्मा च त्वा प्रयान्त नरोत्तमम्॥
अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ ।
रथिन त्वरया यान्त रथमास्थाय दंशितौ१३
स गत्वा शिबिर तेषा नाम विश्राव्य चाहवे
तत कर्तासि शत्रूणा युध्यता कदन महत् ॥
कृत्वा च कदन तेषा प्रभाते विमलेऽहनि ।
विहरस्व यथा शक्र सूदयित्वा महासुरान् ॥
त्व हि शक्तो रणजितु पाञ्चालाना वरूथिनीम्
दैत्यसेनामिव क्रुद्ध सर्वदानवसूदन ॥ १६
मया त्वा सहित सख्ये गुप्त च कृतवर्मणा
न सहेत विभु साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम्१७
न चाह समरे तात
कृतवर्मा न चैव हि ।
अनिर्जित्य रणे पाण्डू
न च यास्यामि कर्हिचित् ॥ १८
हत्वा च समरे क्रुद्धान्
पाञ्चालान् पाण्डुभि सह ।
निवर्तिष्यामहे सर्वे
हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १९
सर्वोपायै सहायास्ते प्रभाते वयमाहवे ।
सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ २०
एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हित वच ।
अब्रवीन्मातुल राजन् क्रोधसरक्तलोचन २१
आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च
अर्थाश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुन ।
तदिद समनुप्राप्त पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ॥ २२
पश्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ।
किं नाम दु ख लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन्
हृदय निर्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ।
यथा च निहत पापै पिता मम विशेषत ॥
प्रत्यक्षमपि ते सर्व तन्मे मर्माणि कृन्तति ।
कथ हि मादृशो लोके मुहूर्तमपि जीवति २५
द्रोणो हतेति यद्वाच पञ्चालाना शृणोम्यह
धृष्टद्युम्नमहत्वा तु नाह जीवितुमुत्सहे ॥ २६
स मे पितुर्वधाद्वध्य पाञ्चाला ये च सङ्गता ।
विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुत
स पुनर्हृदय कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहेत् ।
कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत्॥
नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वच पुन ।
यश्चाय मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जित ॥
शोक मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुत सुखम्॥

४

दिष्ट्येति ॥ १ ॥ निहन्ता निहनिष्यसि ॥ ४ ॥ चतुर्थ आतुरादीना चतुर्णा मध्ये एको भाग अमर्ष मे मम स्वप्न अह्नाय झटिति नाशयेत् तस्मात् स्वपेत्युक्त तन्न युज्यते अनुस्मरन् अनुस्मरत न शाम्यति अमर्ष इत्यर्थ । सार्ध श्लोक ॥ २३ ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि सत्तम ॥ ३१
न चापि शक्तः संयन्तुं
कोपमेतं समुत्थितम् ।
तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन्
यो मां कोपान्निवर्तयेत् ॥ ३२
तथैव निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः
पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ।
अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ३४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।
शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः
तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षते ।
न च किंचन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम्
चिरं ह्यपि जडः शूरः पण्डितं पर्युपास्य हि ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वी सूपरसानिव ३
मुहूर्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्युपास्य हि ।
क्षिप्रं धर्मान्विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ४
शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।
जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत्
अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ६
नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ७
यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥
तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ९
स कल्याणे मनः कृत्वा
नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात
येन पश्चान्न तप्यसे ॥ १०
न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ११
ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः १२
अद्य स्वप्स्यन्ति पञ्चाला विमुक्तकवचा विभो
विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः १३
यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १४
सर्वास्त्रविदुषां लोके
श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्
सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ १५
त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान्
असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १७

अश्वत्थामोवाच ।
एवमेव यथाऽऽत्थ त्वं मातुलेह न संशयः ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १८
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः १९
कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने मग्नो हतो गाण्डीवधन्वना २०
तथा शान्तनवो भीष्मो
न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य
हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २१

स्वप्ता स्वप्स्यामि ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

शुश्रूषुरिति । दुर्मेधा मूढः अनियतेति छेदः ॥१॥
अनेयः सन्मार्गं नेतुमशक्यः दिष्टं उपदिष्टम् ॥ ६॥ अप्लवे इति छेदः ॥ १४ ॥ विदलीकृतः दलितः ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षमिति। दुष्टो दौष्ट्येनैव जेतव्य इत्यर्थः ॥१९॥

भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः २२
दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे ।
पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः २३
एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २४
विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
वार्तिकाणां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति
एवं चाधार्मिकाः पापाः
पञ्चाला भिन्नसेतवः ।
तानेवं भिन्नमर्यादान्
किं भवान्न विगर्हति ॥ २६
पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
कामं कीटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै
त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम्
न स जातः पुमाँल्लोके कश्चिन्न स भविष्यति ।
यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
एकान्ते योजयित्वाश्वान्प्रायादभिमुखः परान्
तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ ।
किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम्
एकसार्थप्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।
समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि ३२
अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः
पितुर्वधमनुस्मरन् ।
ताभ्यां तथ्यं तथाऽऽचख्यौ
यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३३
हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ३४
तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तधर्माणमद्य वै ।
पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ३५
कथं च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया
शस्त्रेण विजिताँल्लोकान्नाप्नुयादिति मे मतिः
क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ ।
मामास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ३७
इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान्
तमन्वगात्कृपो राजन् कृपवर्मा च सात्वतः
ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ३९
ययुश्च शिबिरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो
द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ महारथः ४०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिगमने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।
अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ॥ १
सञ्जय उवाच ।
कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपं च स महारथः ।
द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिबिरद्वारमागमत् ॥२
तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
सोऽपश्यद्द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणम् ॥
वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥४
बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम् ॥५
दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकम् ।
नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६

अधर्मेण नाभेरधस्तात्प्रहारेण ॥ २३ ॥ वार्तिकाणां वार्ताहराणाम् ॥ २५ ॥ एकसार्थप्रयातौ स्व एकसाहित्येन प्रयत्नवन्तौ स्वः अस्तेर्लट उत्तमस्य द्विवचनम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्वारदेश इति ॥ १ ॥ बद्धा महासर्पा अङ्गदरूपा येन तम् अग्निज्वालाव्याप्तमुखं रुद्रमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नयनानां सहस्रैरित्यनेनालौकिकत्वं दर्शितम् ॥ ६ ॥ रथशक्ति

नैव तस्य वपु शक्य प्रवक्तु वेष एव च ।
सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वता ॥ ७
तस्यास्य नासिकाभ्या च
श्रवणाभ्या च सर्वश ।
तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्य
प्रादुरासन्महार्चिष ॥ ८
तथा तेजोमरीचिभ्य शङ्खचक्रगदाधरा ।
प्रादुरासन हृषीकेशा शतशोऽथ सहस्रश ॥
तदत्यद्भुतमालोक्य भूत लोकभयकरम् ।
द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत्॥ १०
द्रौणिमुक्ताञ्छरास्तास्तु तद्भूत महदग्रसत् ।
उदधेरिव वायोघान्पावको वडवामुख ॥११
अग्रसत्तास्तथाभूत
द्रौणिना प्रहिताञ्शरान् ।
अश्वत्थामा तु सप्रेक्ष्य
शरौघास्तान्निरर्थकान् ॥ १२
रथशक्तिं मुमोचासौ दीप्तामग्निशिखामिव ।
सा तमाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरदीर्यत॥ १३
युगान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ।
अथ हेमत्सरु दिव्य खड्गमाकाशवर्चसम्॥१४
कोशात्समुद्बबर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ।
तत खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा ॥
स तदासाद्य भूत वै बिल नकुलवद्ययौ ।
तत स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभा गदाम्
ज्वलन्ती प्राहिणोत्तस्मै भूत तामपि चाग्रसत्
तत सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्तत ॥१७
अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाश जनार्दनै ।
तदद्भुततम दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुध ॥ १८
अब्रवीदतिसतप्त कृपवाक्यमनुस्मरन् ।
ब्रुवतामप्रिय पथ्य सुहृदा न शृणोति य ॥१९
स शोचत्यापद प्राप्य यथाऽहमतिवर्त्य तौ
शास्त्रदृष्टानविद्धान्य समतीत्य जिघासति ॥
स पथ प्रच्युतो धर्मात्कुपथे प्रतिहन्यते ।
गो-ब्राह्मण-नृप-स्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा२१
हीनप्राणजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत्॥२२
इत्येव गुरुभि पूर्वमुपदिष्ट नृणा सदा ।
सोऽहमुत्क्रम्य पन्थान शास्त्रदृष्ट सनातनम्॥
अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागत ।
ता चापद घोरतरा प्रवदन्ति मनीषिण ॥२४
यदुद्यम्य महत्कृत्य भयादपि निवर्तते ।
अशक्तश्चैव तत्कर्तु कर्म शक्तिबलादिह ॥ २५
न हि दैवाद्गरीयो वै मानुष कर्म कथ्यते ।
मानुष्य कुर्वत कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ॥
स पथ प्रच्युतो धर्माद्विपद प्रतिपद्यते ।
प्रतिज्ञान ह्यविज्ञान प्रवदन्ति मनीषिण ॥२७
यदारभ्य क्रिया काञ्चिद्भयादिह निवर्तते ।
तदिद दुष्प्रणीतेन भय मा समुपस्थितम् ॥२८
न हि द्रोणसुत सख्ये निवर्तेत कथञ्चन ।
इद च सुमहद्भूत दैवदण्डमिवोद्यतम् ॥ २९
न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ।
ध्रुव येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मति ॥ ३०
तस्या फलमिद घोरं प्रतिघाताय कल्पते ।
तदिद दैवविहित मम सख्ये निवर्तनम् ॥ ३१
नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्य कथञ्चन ।
सोऽहमद्य महादेव प्रपद्ये शरण विभुम् ॥ ३२
दैवदण्डमिम घोर स हि मे नाशयिष्यति ।
कपर्दिन देवदेवमुमापतिमनामयम् ॥ ३३
कपालमालिन रुद्र भगनेत्रहर हरम् ।
स हि देवोऽत्यगाद्देवास्तपसा विक्रमेण च ।
तस्माच्छरणमभ्येमि गिरिश शूलपाणिनम्॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिचिन्ताया
षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

चक्रम् ॥ १३ ॥ युगान्ते मिथुनराशेरन्ते अतिदीप्तम् १४ अनाकाश निरवकाशम् ॥ १८ ॥ अतिवर्त्य अतिक्रम्य तौ तयो कृपकृपवर्मणोर्वाक्यमिति शेष । शास्त्रदृष्टान् अवध्यत्वेन शास्त्रे ज्ञातान् समतीत्य शास्त्रमुल्लङ्घ्य ॥ २० ॥ देवा अत्यगात् देवेभ्योऽधिक ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्याय ॥६

७

सञ्जय उवाच

एव सचिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशापते।
अवतीर्य रथोपस्थाद्देवेश प्रणत स्थित ॥ १

द्रौणिरुवाच

उग्र स्थाणु शिव रुद्र शर्वमीशानमीश्वरम्
गिरिश वरद देव भवभावनमीश्वरम् ॥ २
शितिकण्ठमज शुक्र दक्षक्रतुहर हरम् ।
विश्वरूप विरूपाक्ष बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३
श्मशानवासिन दृप्त महागणपतिं विभुम् ।
खट्वाङ्गधारिण रुद्र जटिल ब्रह्मचारिणम् ॥ ४
मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पचेतसा ।
सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥
स्तुत स्तुत्य स्तूयमानममोघं कृत्तिवाससम् ।
विलोहित नीलकण्ठमसह्य दुर्निवारणम् ॥
शक्र ब्रह्मसृज ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवन्त तपोनिष्ठमनन्त तपता गतिम् ॥ ७
बहुरूप गणाध्यक्ष त्र्यक्ष पारिषदप्रियम् ।
धनाध्यक्ष क्षितिमुख गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८
कुमारपितर पिङ्ग गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
पर परेभ्य परम पर यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्त देशरक्षिणम् ॥ १०
हिरण्यकवच देव चन्द्रमौलिविभूषणम् ।
प्रपद्ये शरण देव परमेण समाधिना ॥ ११
इमा चेदापद घोरा तराम्यद्य सुदुष्कराम् ।
सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽह शुचिना शुचिम् १२
इति तस्य व्यवसित ज्ञात्वा योगात्सुकर्मण ।
पुरस्तात्काञ्चनी वेदी प्रादुरासीन्महात्मन ॥
तस्या वेद्या तदा राज-
श्चित्रभानुरजायत ।
स दिशो विदिश खं च
ज्वालाभिरिव पूरयन् ॥ १४
दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजा ।
रत्नचित्राङ्गदधरा समुद्यतकरास्तथा ॥ १५
द्वीपशैलप्रतीकाशा प्रादुरासन्महागणा ।
श्ववराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखा ॥ १६
ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ।
काकवक्त्रा प्लवमुखा शुकवक्त्रास्तथैव च
महाजगरवक्त्राश्च हसवक्त्रा शितप्रभा ।
दार्वाघाटमुखाश्चापि चाषवक्त्राश्च भारत १८
कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ।
महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ॥ १९
हरिवक्त्रा क्रौञ्चमुखा कपोतेभमुखास्तथा ।
पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ॥ २०
पाणिकर्णा सहस्राक्षास्तथैव च महोदरा
निर्मासा काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत
तथैवाशिरसो राजन् ऋक्षवक्त्राश्च भारत
प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावर्णास्तथैव च ॥ २२
ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजा
मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप २३
शङ्खाभा शङ्खवक्त्राश्च शङ्खवर्णास्तथैव च ।
शङ्खमालापरिकरा शङ्खध्वनिसमस्वना २४
जटाधरा पञ्चशिखा-
स्तथा मुण्डा कृशोदरा ।
चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वा
शङ्कुकर्णा किरीटिन ॥ २५
मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुञ्चितमूर्धजा ।
उष्णीषिणो भ्रुकुटिनश्चारुवक्त्रा स्वलङ्कृता
पद्मोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधारिण ।
माहात्म्येन च सयुक्ता शतशोऽथ सहस्रश
शतघ्नीवज्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणय ।
भुशुण्डीपाशहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥
पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणोत्कटास्तथा ।
सध्वजा सपताकाश्च सघण्टा सपरश्वधा
महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणय ।
स्थूणाहस्ता खड्गहस्ता सर्पोच्छ्रितकिरीटिन
महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिण ।
रजोध्वजा पङ्कदिग्धा सर्वे शुक्लाम्बरस्रज
नीलाङ्गा पिङ्गलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च
भेरीशङ्खमृदङ्गाश्च झर्झरानकगोमुखान् ॥ ३२
अवादयन्पारिषदा प्रहृष्टा कनकप्रभा ।
गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथा परे ३३

७

एवमिति ॥ १ ॥ प्लवमुखा मण्डूकवक्त्रा ॥ १७ ॥ दार्वाघाट पक्षिविशेष ॥ १८ ॥

लङ्घयन्त प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महारथा ।
धावन्तो जवना मुण्डा पवनोद्धूतमूर्धजा ॥
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहु ।
सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणय ॥ ३५
नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपना ।
रक्तचित्राङ्गदधरा समुद्यतकरास्तथा ॥ ३६
हन्तारो द्विषता शूरा प्रसह्यासह्यविक्रमा ।
पातारोऽसृग्वसौघाना मासान्त्रकृतभोजना
चूडाला कर्णिकाराश्च प्रहृष्टा पिठरोदरा ।
अतिह्रस्वाऽतिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवा
विकटा काललम्बोष्ठा
बृहच्छेफाण्डपिण्डिका ।
महार्हनानाविकटा
मुण्डाश्च जटिला परे ॥ ३९
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रा द्या कुर्युस्ते महीतले ।
उत्सहेरश्च ये हन्तु भूतग्राम चतुर्विधम् ॥ ४०
ये च वीतभया नित्य हरस्य भ्रुकुटीसहा ।
कामकारकरा नित्य त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वरा ॥
नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सरा ।
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्य ये न यास्यन्ति वै स्मयम्
येषा विस्मयते नित्य भगवान्कर्मभिर्हर ।
मनोवाक्कर्मभिर्युक्तैर्नित्यमाराधितश्च यै ॥ ४३
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ।
पिबन्तोऽसृग्वसाश्चान्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषा सदा
चतुर्विधात्मक सोम ये पिबन्ति च सर्वदा ।
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ॥ ४५
ये समाराध्य शूलाङ्क भवसायुज्यमागता ।
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वर ॥ ४६
महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभु ।
नानावादित्रहसितक्ष्वेडितोत्कृष्टगर्जितै ४७
सन्त्रासयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययु ।
सस्तुवन्तो महादेव भा कुर्वाणा सुवर्चस
विवर्धयिषवो द्रौणेर्महिमान महात्मन ।
जिज्ञासमानास्तत्तेज सौप्तिक च दिदृक्षव

भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणय ।
घोररूपा समाजग्मुर्भूतसङ्घा समन्तत ॥
जनयेयुर्भय ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथा न चकार महाबल
अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५२
धनूषि समिधस्तत्र पवित्राणि सिता शरा
हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन् भारत कर्मणि ॥
तत सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्र प्रतापवान् ।
उपहार महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५४
त रुद्र रौद्रकर्माण रौद्रै कर्मभिरच्युतम् ।
अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलि ५५
द्रौणिरुवाच ।
इममात्मानमद्याह जातमाङ्गिरसे कुले ।
स्वग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृह्णीष्व मा बलिम्
भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रत ५७
त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
गुणाना हि प्रधानानामेकत्व त्वयि तिष्ठति
सर्वभूताश्रय विभो हविर्भूतमवस्थितम् ।
प्रतिगृहाण मा देव यद्यशक्या परे मया ५९
इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय
ता वेदीं दीप्तपावकाम् ।
सन्त्यज्यात्मानमारुह्य
कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ६०
तमूर्ध्वबाहु निश्चेष्ट दृष्ट्वा हविरुपास्थितम् ।
अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ६१
सत्यशौचार्जवत्यागै-
स्तपसा नियमेन च ।
क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च
बुद्ध्या च वचसा तथा ॥ ६२
यथावदहमाराद्ध कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतम कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥

बृहन्त शेफा मेढ्रानि अण्डा वृषणा पिण्डिका जानुनोरध पश्चाद्भागश्च येषा ते बृहच्छेफाण्डपिण्डिका ॥ ३९ ॥ चतुर्विधात्मक सोमम् । अन्नरूप लतारसरूपम् । अमृतरूप चन्द्रमण्डलरूप च क्रमादध्यात्माधियज्ञाधिदैवाधिलोकस्थदेवतारूपा इत्यर्थ ॥ ४५ ॥ तत सौम्येन सोमदैवत्येन मन्त्रेण—
'आप्यायस्व समेतु ते विश्वत सोम वृष्ण्यम् ।
भवा वाजस्य सगथे ।'
इत्यनेन मन्त्रेण । आत्मान शरीर उपहार हविष्य उपाहरत् उपसादितवान् । **मन्त्रार्थस्तु**-हे सोम त्व आप्यायस्व कथ ते त्वा प्रति विश्वत सर्वात्मना वृष्ण्य वृष्णेराश्वरस्याविभावस्थान शरीर एतु प्रविशतु ततश्च तेन शरीरेणाप्यायितस्त्व सगथे सग्रामे वाजस्य वीर्यस्य दाता भव । कर्मणि षष्ठी वाज भव प्रापय भूप्राप्तावित्यस्य रूपम् ॥ ५४ ॥

कुर्वता तातसमानं त्वां च जिज्ञासता मया।
पाञ्चाला सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृता
कृतस्तस्यैव समानं पाञ्चालान् रक्षता मया।
अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम्
एवमुक्त्वा महात्मानं भगवानात्मनस्तनुम् ।
आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम्६६
अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
वेगवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६७
तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन्।
अभितः शत्रुशिबिरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम्॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिकृतशिवार्चने
सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कच्चित्कृपश्च भोजश्च भयार्तौ न व्यवर्तताम् ।
कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।
असह्यमिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ ॥
कच्चिदुन्मथ्य शिबिरं
हत्वा सोमकपाण्डवान् ।
दुर्योधनस्य पदवीं
गतौ परमिकां रणे ॥ ३
पञ्चालैर्निहतौ वीरौ कच्चित्तु स्वपतः क्षितौ।
कच्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
सञ्जय उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतवर्मा च शिबिरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५
अश्वात्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।
प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वक्षत्रस्य नाशने ।
किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७
अहं प्रवेक्ष्ये शिबिरं चरिष्यामि च कालवत्।
यथा न कश्चिदपि वा जीवन्मुच्येत मानवः ॥८
तथा भवद्भ्यां कार्यं स्या-
दिति मे निश्चिता मतिः ।
इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणिः
पार्थानां शिबिरं महत् ॥ ९
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ।
स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ॥ १०
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ।
ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे॥११
प्रसुप्ताश्चैव विध्वस्ताः समेत्य परिधाविताः ।
अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत॥१२
पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकात् ।
क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ॥ १३
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ।
तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम्॥१४
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ।
संबुध्य चरणस्पर्शादुत्थाय रणदुर्मदः ॥ १५
अभ्यजानादमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ।
तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ॥ १६
केशेष्वालभ्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले
सबलं तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत॥१७
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ।
तमाक्रम्य पदा राजन् कण्ठे चोरसि चोभयोः
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ।
तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ॥
आचार्यपुत्र शस्त्रेण
जहि मा मा चिरं कृथाः ।
त्वत्कृते सुकृताँल्लोकान्
गच्छेयं द्विपदां वर ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

तथेति ॥ १ ॥ कच्चिन्नोपलक्षितावित्यत्र काचिदित्यावर्तते ॥ २ ॥ पाञ्चालैः पूर्वं निहतौ सन्तौ स्वपतः काचित् कोपात् स्वपतां पञ्चालानां कर्म वधाख्यं ताभ्यां कच्चित्कृतमिति संबन्धः ॥ ४ ॥ वा युवां प्राप्येति शेषः ॥८॥ उद्देशज्ञः धृष्टद्युम्नस्थलज्ञः ॥ १० ॥

एवमुक्त्वा तु वचन
विरराम परतप ।
सुत पञ्चालराजस्य
आक्रान्तो बलिना भृशम् ॥२१
तस्याऽव्यक्ता तु ता वाच
सश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यघातिना लोका
न सन्ति कुलपासन ॥ २२
तस्माच्छस्त्रेण निधन न त्वमर्हसि दुर्मते ।
एव ब्रुवाणस्त वीर सिंहो मत्तमिव द्विपम् ॥
मर्मस्वभ्यवधीत् क्रुद्ध पादाष्ठीलै सुदारुणै ।
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ॥
अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिण ।
ते दृष्ट्वा धर्षयन्त तमतिमानुषविक्रमम् ॥ २५
भूतमेवाध्यवस्यन्तो न स्म प्रत्याहरन् भयात्
त तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम्॥२६
अध्यतिष्ठत तेजस्वी रथ प्राप्य सुदर्शनम् ।
स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिश ॥
रथेन शिबिर प्रायाज्जिघासुर्द्विषतो बली ।
अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ॥ २८
सहितै रक्षिभि सर्वैं प्राणेदुर्योषितस्तदा ।
राजान निहत दृष्ट्वा भृश शोकपरायणा ॥२९
व्याक्रोशन् क्षत्रिया सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत।
तासा तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभा ॥
क्षिप्र च समनह्यन्त
किमेतदिति चाब्रुवन् ।
स्त्रियस्तु राजन्वित्रस्ता
भारद्वाज निरीक्ष्य ता ॥ ३१
अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ।
राक्षसो वा मनुष्यो वा नैन जानीमहे वयम्
हत्वा पाञ्चालराजान रथमारुह्य तिष्ठति ।
ततस्ते योधमुख्याश्च सहसा पर्यवारयन् ॥
स तानापतत सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ।
धृष्टद्युम्न च हत्वा स ताश्चैवास्य पदानुगान् ॥
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ।
तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा ॥
तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ।
युधामन्युश्च सप्राप्तो मत्वा त रक्षसा हतम् ॥
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ।
तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ॥३७
विस्फुरन्त च पशुवत्तथैवैनममारयत् ।
तथा स वीरो हत्वा त ततोऽन्यान्समुपाद्रवत्
ससुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानाश्च शमितेव पशून्मखे ॥ ३९
ततो निस्त्रिशमादाय
जघानान्यान् पृथक् पृथक् ।
भागशो विचरन्मार्गा
नसियुद्धविशारद ॥ ४०
तथैव गुल्मे सप्रेक्ष्य
शयानान्मध्यगौल्मिकान् ।
श्रान्तान् व्यस्तायुधान्सर्वान्
क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ४१
योधानश्वान्द्विपाश्चैव प्राच्छिनत्स वरासिना
रुधिरोक्षितसर्वाङ्ग कालसृष्ट इवान्तक ४२
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपणेन चैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत्॥
तस्य लोहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यत ।
अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषण ॥ ४४
ये त्वजाग्रन्त कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिता
निरीक्ष्यमाणा अन्योऽन्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविव्यथु
तद्रूप तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रिया शत्रुकर्षिण ।
राक्षस मन्यमानास्त नयनानि न्यमीलयन् ॥
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे तत ।
अपश्यद् द्रौपदीपुत्रानवशिष्टाश्च सोमकान् ॥
तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथा ।
धृष्टद्युम्न हत श्रुत्वा द्रौपदेया विशापते ॥ ४८
अवाकिरन् शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ।
ततस्तेन निनादेन सप्रबुद्धा प्रभद्रका ॥ ४९
शिलीमुखै शिखण्डी च द्रोणपुत्र समार्दयन्
भारद्वाज स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षत ॥
ननाद बलवन्नाद जिघासुस्तान्महारथान् ।
तत परमसक्रुद्ध पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ ५१
अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिदुद्रुवे ।
सहस्रचन्द्रविमल गृहीत्वा चर्म सयुगे ॥ ५२

पादाष्ठीले पादग्रन्थिभि पार्ष्णिघातैरित्यर्थ ॥२४॥ तैश्छिन्नगात्रै विस्फुरद्भि तेषा शरीरादुच्छलद्भी रक्तबिंदुभिरित्यर्थ । असे शोणितार्द्रस्य उद्यमनात् मुष्टिद्वारा लोहितधारा बाहुमूलमायाति यत्रासि क्षिप्यते ततोऽपि स्थानात् रक्तबिन्दव उच्छलन्ति तैस्त्रिभि प्रकारैरेव रक्तोक्षितो न तु स्वदेहस्यान्येन प्रहारादित्यर्थ ॥ ४३ ॥

खड्ग च विमल दिव्य जातरूपपरिष्कृतम् ।
द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्बली ॥ ५३
तत स नरशार्दूल प्रतिविन्ध्य महाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥
प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु
सुतसोम प्रतापवान् ।
पुनश्चासिं समुद्यम्य
द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५५
सुतसोमस्य सासिं त बाहु छित्त्वा नरर्षभ ।
पुनरप्याहनत्पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत् ५६
नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ५७
अताडयच्छतानीक मुक्तचक्र द्विजस्तु स ।
स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिर
श्रुतकर्मा तु परिघ गृहीत्वा समताडयत् ।
अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सव्ये सफलके भृशम्
स तु त श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना ।
स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृतानन ६०
तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महारथ ।
अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ६१
तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य स ।
सकुण्डल शिर कायात् भ्राजमानमुपाहरत्
ततो भीष्मनिहन्तार सह सर्वै प्रभद्रकै ।
अहनत्सर्वतो वीर नानाप्रहरणैर्बली ॥ ६३
शिलीमुखेन चान्येन भ्रुवोर्मध्ये समार्पयत्
स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबल ६४
शिखण्डिन समासाद्य
द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ।
शिखण्डिन ततो हत्वा
क्रोधाविष्ट परतप । ६५
प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।
यच्च शिष्ट विराटस्य बल तु भृशमाद्रवत् ६६
द्रुपदस्य च पुत्राणा पौत्राणा सुहृदामपि ।
चकार कदन घोर दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबल ॥ ६७
अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारद ६८
काली रक्तास्यनयना रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेका पाशहस्ता कुटुम्बिनीम् ॥

ददृशु कालरात्रिं ते
गायमानामवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पाशै-
र्बद्ध्वा घोरै प्रतस्थुषीम् ॥ ७०
वहन्तीं विविधान्प्रेतान्
पाशबद्धान्विमूर्धजान् ।
तथैव च सदा राजन्
न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ॥ ७१
स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं ता रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च सर्वदा ॥
यत प्रभृति सग्राम कुरुपाण्डवसेनयो ।
तत प्रभृति ता कन्यामपश्यन् द्रौणिमेव च
तास्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन् भैरवान् रवान्
तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शन पूर्वकालिकम् ।
इद तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिता ॥ ७५
ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विन ।
शिबिरे पाण्डवेयाना शतशोऽथ सहस्रश ॥
सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ
जघन चैव कस्यचित् ।
काश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु
कालसृष्ट इवान्तक ॥ ७७
अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशोत्कटै ।
गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाऽभवत्प्रभो ॥
क्रोशता किमिद कोऽय
क शब्द किं नु किं कृतम् ।
एव तेषा तथा द्रौणि-
रन्तक समपद्यत ॥ ७९
अपेतशस्त्रसन्नाहान्सन्नद्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणि प्रहरता वर ॥
ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुरा ।
निद्रान्धा नष्टसञ्ज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ८१
ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजस ।
विनदन्तो भृश त्रस्ता समासीदन्परस्परम्
ततो रथ पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम्
धनुष्पाणि शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ८३
पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्सपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥

* फलकेऽताडयदित्यन्वय ॥५९॥ पाण्डुसृञ्जयान् पाण्डवसम्बन्धिन सृञ्जयान् पाण्डोर्गोत्रापत्या सृञ्जयाश्च तान्वा ॥८० ॥

तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवास्तत ॥ ८५
पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तथाऽचरत सोऽसिना ॥
तथा च शिबिरं तेषा द्रौणिराहवदुर्मद ।
व्यक्षोभयत राजेन्द्र महान्हदमिव द्विप ८७
उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतस ।
निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्तत
विस्वर चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्ध तथा वदन् ।
न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ॥
विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये
नाभ्यजानन् परस्परम् ।
उत्पतन्तोऽपतन् श्रान्ता
केचित्तत्राभ्रमस्तदा ॥ ९०
पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्र प्रसुस्रुवु ।
बन्धनानि च राजेन्द्र सञ्छिद्य तुरगा द्विपा
सम पर्यपतश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ।
तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ९२
तथैव तान्निपतितानपिषन्गजवाजिन ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षासि पुरुषर्षभ ॥ ९३
हृष्टानि व्यनदन्हृष्टैर्मुदा भरतसत्तम ।
स शब्द पूरितो राजन्भूतसघैर्मुदायुतै ९४
अपूरयद्दिश सर्वा दिव चातिमहान्स्वन ।
तेषामार्तरव श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिन ॥
मुक्ता पर्यपतन् राजन्मृद्नन्त शिबिरे जनम्
तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरित रज ॥
अकरोच्छिबिरे तेषा रजन्या द्विगुण तम ।
तस्मिंस्तमसि सजाते प्रमूढा सर्वतो जना
नाजानन्पितर पुत्रान् भ्रातॄन् भ्रातर एव च
गजो गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान्
अताडयस्तथाऽभञ्जस्तथाऽमृद्नश्च भारत ।
ते भग्ना प्रपतन्ति स्म निघ्नन्तश्च परस्परम् ॥
न्यपातयस्तथा चान्यान्
पातयित्वा तदाऽपिषन् ।
विचेतस सनिद्राश्च
तमसा चावृता नरा १००
जघ्नु स्वानेव तत्राथ
कालेनैव प्रचोदिता ।
त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वास्था-
स्तथा गुल्मानि गौल्मिका ॥ १
प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतस
विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्य नाजानन्त तथा विभो॥
क्रोशन्तस्तात पुत्रेति
दैवोपहतचेतस ।
पलायता दिशस्तेषा
स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ॥ ३
गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जना ।
हाहाकार च कुर्वाणा पृथिव्या शेरते परे ॥
तान्बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ
द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
तत्रापरे वध्यमाना
मुहुर्मुहुरचेतस ॥ ५
शिबिरान्निष्पतन्ति स्म
क्षत्रिया भयपीडिता ।
तास्तु निष्पतितास्त्रस्तान्
शिबिराज्जीवितैषिण ॥ ६
कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतु ।
विस्रस्तयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ७
वेपमानान् क्षितौ भीतान्
नैव काश्चिदमुच्यताम् ।
नामुच्यत तयो कश्चि
न्निष्क्रान्त शिबिराद्बहि ॥ ८
कृपश्चैव महाराज हार्दिक्यश्चैव दुर्मति ।
भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ॥
त्रिषु देशेषु ददतु शिबिरस्य हुताशनम् ।
तत प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दन ११०
अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ।
काश्चिदापततो वीरानपराश्चैव धावत ११
व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरोत्तम ।
काश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये सछिद्य वीर्यवान्
अपातयद्द्रोणपुत्र सरब्धस्तिलकाण्डवत् ।
निनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमै ॥ १३
पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ।
मानुषाणा सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ॥ १४
उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ।
सायुधान्साङ्गदान्बाहून्विचकर्त शिरासि च

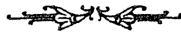
अभञ्जन् गात्राण्यनमयन् अमृद्नन् परस्पर मर्दितवन्त ॥ ९९ ॥ अपिषन् अपिंषन् ॥ १०० ॥ कान्दिशीका भयद्रुता ॥ २ ॥

हस्तिहस्तोपमानूरून्
हस्तान्पादांश्च भारत ।
पृष्ठच्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्ना
ञ्शिरश्छिन्नांस्तथा परान् ॥ १६
स महात्माऽकरोद्द्रौणि
कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ।
मध्यदेशे नरानन्यान्
चिच्छेदान्यांश्च कर्णत ॥ १७
असदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिर ।
एव विचरतस्तस्य निघ्नत सुबहून्नरान् १८
तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ।
किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यै सहस्रश १९
बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ।
यक्षरक्ष समाकीर्णे रथाश्वद्विपदारुणे १२०
क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण सच्छन्ना प्रापतन् भुवि ।
भ्रातॄनन्ये पितॄनन्ये पुत्रानन्ये विचुक्रुशु २१
केचिदूचुर्न तत्क्रुद्धैर्धार्तराष्ट्रै कृत रणे ।
यत्कृत न प्रसुप्ताना रक्षोभि क्रूरकर्मभि ॥
असान्निध्याद्धि पार्थानामिद व कदन कृतम्
न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसै ॥ २३
शक्यो विजेतु कौन्तेयो
गोप्ता यस्य जनार्दन ।
ब्रह्मण्य सत्यवाग्दान्त
सर्वभूतानुकम्पक ॥ २४
न च सुप्त प्रमत्त वा न्यस्तशस्त्र कृताञ्जलिम् ।
धावन्त मुक्तकेश वा हन्ति पार्थो धनञ्जय ॥
तदिद न कृत घोर रक्षोभि क्रूरकर्मभि ।
इति लालप्यमाना स्म शेरते बहवो जना ॥
स्तनता च मनुष्याणामपरेषा च कूजताम् ।
ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान्
शोणितव्यतिषिक्ताया वसुधाया च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुल घोर क्षणेनान्तरधीयत ॥ २८
स चेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्सहस्रश ।
न्यपातयन्नरान् क्रुद्ध पशून्पशुपतिर्यथा २९
अन्योन्य सपरिष्वज्य शयानान्द्रवतो परान्
सलीनान्युद्ध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत्
दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनम् ॥ ३१
तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवाना महद्बलम्
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ३२
निशाचराणा सत्त्वाना
रात्रि सा हर्षवर्धिनी ।
आसीन्नरगजाश्वाना
रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ ३३
तत्रादृश्यन्त रक्षासि पिशाचाश्च पृथग्विधा
खादन्तो नरमासानि पिबन्त शोणितानि च
कराला पिङ्गलाश्चैव शैलदन्ता रजस्वला ।
जटिला दीर्घशङ्खाश्च पञ्चपादा महोदरा ॥
पश्चादङ्गुलया रूक्षा विरूपा भैरवस्वना ।
घण्टाजालावसक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणा
सपुत्रदारा सक्रूरा सुदुर्दर्शा सुनिर्घृणा ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसा
पीत्वा च शोणित हृष्टा प्रानृत्यन्गणशोऽपरे
इद परमिद मेध्यमिद स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥
मेदोमज्जास्थिरक्ताना
वसाना च भृशाशिता ।
पर मासानि खादन्त
क्रव्यादा मासजीविन ॥ ३९
वसाश्चैवापरे पीत्वा
पर्यधावन्विकुक्षिका ।
नानावक्त्रास्तथा रौद्रा
क्रव्यादा पिशिताशना ॥ ४०
अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसा घोररूपाणा महता क्रूरकर्मणाम् ॥४१
मुदिताना वितृप्ताना तस्मिन्महति वैशसे ।
समेतानि बहून्यासन् भूतानि च जनाधिप
प्रत्यूषकाले शिबिरात्प्रतिगन्तुमियेष स ।
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरु ॥
पाणिना सह सश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ।
दुर्गमा पदवी गत्वा विरराज जनक्षये ॥ ४४
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावक ।
यथाप्रतिज्ञ तत् कर्म कृत्वा द्रौणायनि प्रभो
दुर्गमा पदवी गच्छन्पितुरासीद्गतज्वर ।
यथैव ससुप्तजने शिबिरे प्राविशन्निशि ॥ ४६

भृशाशिता भृश सतर्पिता इत्यपाठे अम गतिदीप्त्यदानोष्वित्यस्य वा रूप भृश उद्दीपिता इत्यर्थ ॥ ३९ ॥ विकुक्षिका विपुलकुक्षय ॥ १४० ॥

तथैव हत्वा नि शब्दे
निश्चक्राम नरर्षभ ।
निष्क्रम्य शिबिरात्तस्मा
त्ताभ्या सगम्य वीर्यवान् ॥ ४७
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्ट सहर्षयन्विभो ।
तावथाचरयतुस्तस्मै प्रिय प्रियकरौ तदा ॥
पाञ्चालान्सृञ्जयाश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रश ।
प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशस्तथैवास्फोटयस्तलान्
एवविधा हि सा रात्रि सोमकाना जनक्षये
प्रसुप्ताना प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥
असशय हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रम ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽस्माक जनक्षयम्
धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथ ।
नाकरोदीदृश कस्मान्मत्पुत्रविजये धृत ॥
अथ कस्माद्धते *क्षुद्र कर्मेद कृतवानसौ ।
द्रोणपुत्रो महात्मा स तन्मे शसितुमर्हसि ॥
सञ्जय उवाच ।
तेषा नून भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
असान्निध्याद्धि पार्थाना केशवस्य च धीमत
सात्यकेश्चापि कर्मेद द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
को हि तेषा समक्ष तान् हन्यादपि मरुत्पति
एतदीदृशक वृत्त राजन्सुप्तजने विभो ।
ततो जनक्षय कृत्वा पाण्डवाना महात्ययम
दिष्ट्यादिष्ट्यैव चान्योन्य
समेत्योचुर्महारथा
पर्यष्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्या सप्रतिनन्दित
इद हर्षात्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ।
पाञ्चाला निहता सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वश ॥
सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ।
इदानी कृतकृत्या स्म याम तत्रैव मा चिरम्
यदि जीवति नो राजा तस्मै शसामहे वयम्

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि रात्रियुद्धे
पाञ्चालादिवधेऽष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।
ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयाश्च सर्वश
आगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हत १
गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राण जनाधिप
ततो रथेभ्य प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥२
त भग्नसक्थ राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्त रुधिर वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृत समन्ताद्बहुभि श्वापदैर्घोरदर्शनै ।
शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥
निवारयन्त कृच्छ्रात्तान्
श्वापदाश्च चिखादिषून् ।
विचेष्टमान मह्या च
सुभृश गाढवेदनम् ॥ ५
त शयान तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीरा शोकार्ता पर्यवारयन्
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वत ।
तैस्त्रिभि शोणितादिग्धैर्नि श्वसद्भिर्महारथै ।
शुशुभे स वृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभि
ते त शयान सप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ॥
अविषह्येन दु खेन ततस्ते रुरुदुस्त्रय ।
ततस्तु रुधिर हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य हि ।
रणे राज्ञ शयानस्य कृपण पर्यदेवयन् ॥ ९
कृप उवाच ।
न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदय रुधिरोक्षित
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हत ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम्
गदा गदाप्रियस्येमा समीपे पतिता भुवि ॥
इयमेन गदा शूर न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्त हि न जहाति यशस्विनम्
पश्येमा सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयाना शयने हर्म्ये भार्या प्रीतिमतीमिव ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥ * क्षत्रे इति पाठ ।

९
ते हत्वेति ॥१॥ चिखादिषून् भक्षयितुमिच्छून् ॥५॥

योऽय मूर्धाभिषिक्तानामग्रे जात परतप ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥
येनाजौ निहता भूमावशेरत हतद्विष ।
स भूमौ निहत शेते कुरुराज परैरयम् ॥१५
भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसघश
स्म वीरशयने शेते क्रव्याद्भि परिवारित ॥
उपासत द्विजा पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।
उपासते च त ह्यद्य क्रव्यादा मासहेतव ॥
सञ्जय उवाच ।
त शयान कुरुश्रेष्ठ ततो भरतसत्तम ।
अश्वत्थामा समालोक्य करुण पर्यदेवयत ॥
आहुस्त्वा राजशार्दूल मुख्य सर्वधनुष्मताम्
धनाध्यक्षोपम युद्धे शिष्य सकर्षणस्य च ॥
कथ विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
बलिन कृतिन नित्य स च पापात्मवान्नृप ॥
कालो नून महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तर ।
पश्यामो निहत त्वा च भीमसेनेन सयुगे ॥
कथ त्वा सर्वधर्मज्ञ क्षुद्र पापो वृकोदर ।
निकृत्या हतवान्मन्दो नून कालो दुरत्यय ॥
धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाहूयौजसा मृधे ।
गदया भीमसेनेन निर्भग्ने सक्थिनी तव ॥२३
अधर्मेण हतस्याजौ
मृद्यमान पदा शिर ।
य उपेक्षितवान् क्षुद्र
धिक् कृष्ण धिग्युधिष्ठिरम् ॥ २४
युद्धेष्वपवदिष्यन्ति
योधा नून वृकोदरम् ।
यावत्स्थास्यन्ति भूतानि
निकृत्या ह्यसि पातित ॥ २५
ननु रामोऽब्रवीद्राजस्त्वा सदा यदुनन्दन ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥
श्लाघते त्वा हि वार्ष्णेयो
राजससत्सु भारत ।
स शिष्यो मम कौरव्यो
गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७
या गति क्षत्रियस्याहु
प्रशस्ता परमर्षय ।
हतस्याभिमुखस्याजौ
प्राप्तस्त्वमसि ता गतिम् ॥ २८
दुर्योधन न शोचामि त्वामह पुरुषर्षभ ।
हतपुत्रौ तु शोचामि गान्धारी पितर च ते ॥
भिक्षुकौ विचरिष्येते
शोचन्तौ पृथिवीमिमाम्
धिगस्तु कृष्ण वार्ष्णेय-
मर्जुन चापि दुर्मतिम् ॥ ३०
धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वा वध्यमानमुपेक्षताम् ।
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे कि वक्ष्यन्ति नराधिप
कथ दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपा ।
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हत
प्रायशोऽभिमुख शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ।
हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ॥
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्ष का गति प्रतिपत्स्यते ।
धिगस्तु कृतवर्माण मा कृप च महारथम् ॥३४
ये वय न गता स्वर्ग
त्वा पुरस्कृत्य पार्थिवम् ।
दातार सर्वकामाना
रक्षितार प्रजाहितम् ॥ ३५
यद्वय नानुगच्छाम त्वा धिगस्मान्नराधमान् ।
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ॥ ३६
सभृत्याना नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ।
तव प्रसादादस्माभि समित्रै सह बान्धवै ॥
अवाप्ता क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणा ।
कुतश्चापीदृश पापा प्रवर्तिष्यामहे वयम् ॥३८
यादृशेन पुरस्कृत्य त्व गत सर्वपार्थिवान् ।
वयमेव त्रयो राजन् गच्छन्त परमा गतिम् ॥
यद्वै त्वा नानुगच्छामस्तेन धक्ष्यामहे वयम् ।
तत्स्वर्गहीना हीनार्था स्मरन्त सुकृतस्य ते
कि नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वा न व्रजाम वै ।
दु ख नून कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमाम् ॥४१
हीनाना नस्त्वया राज-
न्कुत शान्ति कुत सुखम् ।
गत्वैव तु महाराज
समेत्य च महारथान् ॥ ४२
यथाज्येष्ठ यथाश्रेष्ठ पूजयेर्वचनान्मम ।
आचार्य पूजयित्वा च केतु सर्वधनुष्मताम् ॥
हत मयाऽद्य शसेथा धृष्टद्युम्न नराधिप ।
परिष्वजेथा राजान बाल्हिक सुमहारथम् ॥

मामहतव मासार्थिन ॥ १७ ॥ वक्ष्यामहे भस्मी भवेम ॥ ४० ॥ * शेरते क्षत्रियर्षभा इति पाठ ।

सैन्धव सोमदत्त च भूरिश्रवसमेव च ।
तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गं पार्थिवसत्तमान्॥
अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य
सपृच्छेस्त्वमनामयम् ॥ ४६

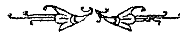
सञ्जय उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा राजान भग्नसक्थमचेतनम् ।
अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥४७
दुर्योधन जीवसि त्व वाक्य श्रोत्रसुख शृणु ।
सप्त पाण्डवत शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥
ते चैव भ्रातर पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकि ।
अह च कृतवर्मा च कृप शारद्वतस्तथा ॥ ४९
द्रौपदेया हता सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजा ।
पाञ्चाला निहता सर्वे मत्स्यशेष च भारत॥
कृते प्रतिकृत पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवा ।
सौप्तिके शिबिर तेषा हत सनरवाहनम् ॥५१
मया च पापकर्माऽसौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिबिर रात्रौ पशुमारेण मारित ॥
दुर्योधनस्तु ता वाच
निशम्य मनस प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत
इद वचनमब्रवीत् ॥ ५३
न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो न कर्णो न च ते पिता ।
यत्त्वया कृपभोजाभ्या सहितेनाद्य मे कृतम्॥
स च सेनापति क्षुद्रो
हत सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता
सममात्मानमद्य वै ॥ ५५
स्वस्ति प्राप्नुत भद्र व स्वर्गे न सगम पुन ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णी स कुरुराजो महामना ॥
प्राणानुपासृजद्वीर सुहृदा दु खमुत्सृजन् ।
अपाक्रामद्दिव पुण्या शरीर क्षितिमाविशत्॥
एव ते निधन यात पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
अग्रे यात्वा रणे शूर पश्चाद्विनिहत परै ॥५८
तथैव ते परिष्वक्ता परिष्वज्य च ते नृपम् ।
पुन पुन प्रेक्षमाणा स्वकानारुरुहू रथान् ॥
इत्येव द्रोणपुत्रस्य निशम्य करुणा गिरम् ।
प्रत्यूषकाले शोकार्तो प्राद्रवन्नगर प्रति ॥६०
एवमेष क्षयो वृत्त कुरुपाण्डवसेनयो ।
घोरो विशसनो रौद्रो राजन् दुर्मन्त्रिते तव
तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्त प्रनष्ट तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ६२

वैशम्पायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपति पुत्रस्य निधन तदा ।
नि श्वस्य दीर्घमुष्ण च ततश्चिन्तापरोऽभवत्

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागे
नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

अथैषीकपर्व २

१०

वैशम्पायन उवाच ।

तस्या राज्या व्यतीताया धृष्टद्युम्नस्य सारथि
शशस धर्मराजाय सौप्तिके कदन कृतम् ॥ १

सूत उवाच ।

द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजै सह
प्रमत्ता निशि विश्वस्ता स्वपन्त शिबिरे स्वके
कृतवर्मणा नृशसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हत व शिबिर निशि
एतैर्नरगजाश्वाना प्रासशक्तिपरश्वधै ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निशेष ते बल कृतम्
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधै ।
शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दो बलस्य तव भारत ॥ ५

न मेऽकरोदिति—
पाप कण्ठगतप्राणोऽप्यभिनन्दति पापिनम्
द्रौणिं प्रसुप्तबालघ्न पांसुभुक्कुराडिव ॥ ५४ ॥
इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
दीपे नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

१०

जयेन हर्षतामनुपदमेव शोकभये प्रवर्तते इति दर्शयन्
[illegible]—तस्यामिति ॥ १ ॥

अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महामते ।
मुक्त कथञ्चिद्धर्मात्मन् व्यग्राच्च कृतवर्मण ॥
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिव कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर
पपात मह्या दुर्धर्ष पुत्रशोकसमन्वित ॥ ७
पतन्त तमतिक्रम्य परिजग्राह सात्यकि ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥
लब्धचेतास्तु कौन्तेय शोकविह्वलया गिरा
जित्वा शत्रूञ्जित पश्चात्पर्यदेवयदार्तवत्॥९
दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुष ।
जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वय जिता
हत्वा भ्रातॄन्वयस्यांश्च
पितॄन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्रांश्च
जित्वा सर्वाञ्जिता वयम् ॥ ११
अनर्थो ह्यर्थसकाशस्तथाऽनर्थोऽर्थदर्शन ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजय ॥
यज्जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मति ।
कथ मन्येत विजय ततो जिततर परै ॥ १३
येषामर्थाय पाप स्याद्विजयस्य सुहृद्वधै ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिन ॥
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य सयुगे ।
चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिन ॥
क्रुद्धस्य नरसिंहस्य सग्रामेष्वपलायिन ।
ये व्यमुञ्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हता ॥
रथह्रद शरवर्षोर्मिमन्त
रत्नाचित वाहनवाजियुक्तम् ।
शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्र
शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७
सग्रामचन्द्रोदयवेगवेल
द्रोणार्णव ज्यातलनेमिघोषम् ।
ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभि-
स्ते राजपुत्रा निहता प्रमादात् ॥ १८
न हि प्रमादात्परमस्ति कश्चि
द्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नर समन्ता-
त्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९

ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतु
शरार्चिष कोपमहासमीरम् ।
महाधनुर्ज्यातलनेमिघोष
तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम्† ॥ २०
महाचमूकक्षदवाभिपन्न
महाहवे भीष्ममयाग्निदाहम् ।
ये सेहुरात्तायुधतीक्ष्णवेग
ते राजपुत्रा निहता प्रमादात् ॥ २१
न हि प्रमत्तेन नरेण शक्य
विद्या तप श्रीर्विपुल यशो वा ।
पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
न्सर्वान्महेन्द्र सुखमेधमानम् ॥ २२
इन्द्रोपमान् पार्थिव पुत्रपौत्रा-
न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्र वणिज समृद्धा
मग्ना कुनद्यामिव हेलमाना ॥ २३
अमर्षितैर्ये निहता शयाना
नि सशय ते त्रिदिव प्रपन्ना ।
कृष्णा तु शोचामि कथ नु साध्वी
शोकार्णव साऽद्य विशत्यभीता ॥२४
भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य
पाञ्चालराज पितर च वृद्धम् ।
ध्रुव विसज्ञा पतिता पृथिव्या
सा शोष्यत शोककृशाङ्गयष्टि ॥ २५
तच्छोकज दु खमपारयन्ती
कथ भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना
प्रदह्यमानेन हुताशनेन ॥ २६
इत्येवमार्त परिदेवयन्स
राजा कुरूणा नकुल बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्या
समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २७
माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्य
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञ ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्या
पाञ्चालराजस्य च यत्र दारा ॥ २८

अतिक्रम्य धैर्यमर्याद त्यक्त्वा पतन्तम् ॥८॥ अन्ये शत्रव जयमाना जयन्त जिताना जयो जयता पराजय फलतोऽभूदिति महदाश्चर्यमित्यर्थ ॥१०॥ व्यमुञ्चन्त मुक्ता कर्णस्य कर्णात् प्रमादात् अस्मत्कृतात् असांनिध्यात् ॥ १६ ॥

तनुत्राणि नानाविधानि शस्त्राणि च तेषा होम प्रक्षेपो यत्र त तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २० ॥ भीष्ममय भीष्मप्रधान अग्निदाहम् भीष्मरूपेण अग्निना दाहमित्यर्थ ते सेहिरे सोढवन्त ॥२१॥ † भीष्ममहादवाग्निमिति पा०

प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढ
शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरूयमाणः प्रययौ सुतानां
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २९
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानान्रुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नदेहान्प्रहृतोत्तमाङ्गान् ॥ ३०
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि युधिष्ठिरशिबिरप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशम्पायन उवाच ।
स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य ह ॥२
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयांचक्रिरे तदा ॥
ततस्तस्मिन्क्षणे कल्पो रथेनादित्यवर्चसा
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥
उपप्लव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत्
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोग्रस्त इवांशुमान् ॥
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी
रुदती पाण्डवं कृष्णा सा हि भारतमब्रवीत्
दिष्ट्या राजन्नवाप्येमा-
मखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण
संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
दिष्ट्या त्वं कुशली पार्थ
मत्तमातङ्गगामिनीम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां
सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण
श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं
दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाश्रयम् १३
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया रणे ।
ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम्
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा
पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी
धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः
पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा
द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७

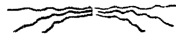
इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

स दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ दिष्ट्येति । पुत्रनाशापेक्षया राज्यप्राप्तिसुखं तव महदित्यधिक्षेपः ॥ १० ॥

धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।
पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं सख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने
द्रौपद्युवाच ।
द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः
निहत्य सख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ॥
राजञ्शिरसि ते कृत्वा
जीवेयमिति मे मतिः ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा
राजानं चारुदर्शना ॥ २१
भीमसेनमथागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ।
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २२
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ॥
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ।
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् २५
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ।
यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा २६
तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव ।
तस्या बहुविधं दुःखं निशम्य परिदेवितम् ॥
न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम् २८
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ।
नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः २९
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ।
ते हया पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ३०
वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिनः ।
शिबिरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ३१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि द्रौणिवधार्थं भीमसेनगमने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशम्पायन उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदूनामृषभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् १
एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवाभिधावति २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।
तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे ॥ ३
यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरंजयः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत पृथिवीमपि ॥ ४
तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ५
तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ६
विदितं चापलं ह्यासी-
दात्मजस्य दुरात्मनः ।
सर्वधर्मविदाचार्यः
सोऽन्वशात्स्वसुतं ततः ॥ ७
परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८
इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ९
स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोकात्पर्यचरन्महीम्
ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत ।
अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ११
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन् द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव १२
यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता १३

पदं गमनमार्गचिन्हं गृहीत्वाऽऽलक्ष्य ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ आक्रन्दे संग्रामे ॥ २ ॥ स्थाता स्थास्यसि ॥ ९ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा १४
अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम ।
ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहणं रणे ॥१५
स राजन्प्रीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृताञ्जलि
याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६
देव-दानव-गन्धर्व-मनुष्य-पतगोरगाः ।
न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः
इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददामि ते १८
यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
तद्गृहाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि१९
स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
वव्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्पर्धन्मया सह२०
गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।
जग्राहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना
न चैनमशकत्स्थानात्सञ्चालयितुमप्युत ।
अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ॥ २२
सर्वयत्नबलेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः ।
ततः सर्वबलेनापि यदैनं न शशाक ह ॥ २३
उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।
कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥
निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
अहमामन्त्र्य संविग्नमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २५
यः सदैव मनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः २६
यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वन्द्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् २७
यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि
नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥
ब्रह्मचर्यं महद्घोरं तीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।
हिमवत्पार्श्वमास्थाय यो मया तपसाऽऽर्जितः
समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत
सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ३१
तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं रणे ।
न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ३२
रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ३३
द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ३४
भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयादवैः ।
चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ कं नु तात युयुत्ससे ३५
एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह ।
प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वया सह
प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम्
एतत्सुभीमं भीमानामृषभेण त्वया धृतम् ।
चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ३९
एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां
युग्यानश्वान् धनानि च ।
आदायोपययौ काले
रत्नानि विविधानि च ॥ ४०
स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ४१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १
युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ।
आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ॥ २

मे मह्यं दातुमिच्छसि तेन विनापि गृहाण त्वदीयेऽस्त्रे मम इच्छा नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

१३

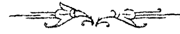
एवमिति ॥ १ ॥

दक्षिणामवहच्छैब्य सुग्रीव सव्यतोऽभवत्
पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्ता मेघपुष्पबलाहकौ॥
विश्वकर्मकृता दिव्या रत्नधातुविभूषिता ।
उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ४
वैनतेय स्थितस्तस्या प्रभामण्डलरश्मिवान् ।
तस्य सत्यवत केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ५
अथारोहद्धृषीकेश केतु सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुन सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिर ६
अशोभेता महात्मानौ दाशार्हमभित स्थितौ
रथस्थ शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ७
तावुपारोप्य दाशार्ह स्यन्दन लोकपूजितम्
प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ८
ते हया सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
आस्थित पाण्डवेयाभ्या यदूनामृषभेण च ९
वहता शार्ङ्गधन्वानमश्वाना शीघ्रगामिनाम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्द पक्षिणा पतताम् इव
ते समाच्छन्नरव्याघ्रा क्षणेन भरतर्षभ ।
भीमसेन महेष्वास समनुद्रुत्य वेगिता ॥ ११
क्रोधदीप्त तु कौन्तेय द्विषदर्थे समुद्यतम् ।
नाशक्नुवन्वारयितु समेत्यापि महारथा १२
स तेषा प्रेक्षतामेव श्रीमता दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागीरथीतीर हरिभिर्भृशवेगितै ॥ १३
यत्र स्म श्रूयते द्रौणि पुत्रहन्ता महात्मनाम् ।
स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् १४
कृष्णद्वैपायन व्यासमासीनमृषिभि सह ।
त चैव क्रूरकर्माण घृताक्त कुशचीरिणम् १५
रजसा ध्वस्तमासीन ददर्श द्रौणिमन्तके ।
तमभ्यधावत्कौन्तेय प्रगृह्य सशर धनु १६
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
स दृष्ट्वा भीमधन्वान प्रगृहीतशरासनम् १७
भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।
व्यथितात्माऽभवद्द्रौणि प्राप्त चेदममन्यत १८
स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
जग्राह च स चैषीका द्रौणि सव्येन पाणिना

स तामापदमासाद्य
दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
अमृष्यमाणस्ताञ्छूरा-
न्दिव्यायुधधरान् स्थितान् ॥ ५०

अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजद्दारुण वच ।
इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्र प्रतापवान्
सर्वलोकप्रमोहार्थ तदस्त्र प्रमुमोच ह ।
ततस्तस्यामिषीकाया पावक समजायत ।
प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपम ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि ब्रह्मशिरोस्त्रत्यागे त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।
इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादित ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुन प्रत्यभाषत ॥ १
अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्र ते हृदि वर्तते ।
द्रोणोपदिष्ट तस्याय काल सप्रति पाण्डव ।
भ्रातॄणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
केशवेनैवमुक्तोऽथ पाण्डव परवीरहा ।
अवातरद्रथात्तूर्ण प्रगृह्य सशर धनु ॥ ४
पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्य स्वस्तीत्युक्त्वा परतप.
देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वश
उत्ससर्ज शिव ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम्
ततस्तदस्त्र सहसा सृष्ट गाण्डीवधन्वना ।
प्रजज्वाल महार्चिष्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥

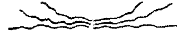
अपाण्डवाय पाण्डवानामभावाय ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

इङ्गितेनेति ॥ १ ॥

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।
प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥
निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।
महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
सशब्दमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
ते त्वस्त्रतेजसी लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।
महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः ।
उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ १२
तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३
तदन्तरमथाधृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।
आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ।
प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसंमतौ ।
अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥
ऋषी ऊचतुः ।
नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ।
किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम्

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि अर्जुनास्त्रत्यागे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।
दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावग्निसमतेजसौ ।
संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः ॥ १
उवाच भरतश्रेष्ठ तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
प्रमुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २
संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ।
पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥
यदत्र हितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा ।
भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संमन्तुमर्हतः ॥ ४
इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ।
संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५
विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
अशक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः
ब्रह्मतेजोद्भवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।
न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७
अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वा वर्तयते पुनः ।
तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥
ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
परमव्यसनार्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥
सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।
गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १०
द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमोजसा ॥ ११
अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
द्रौणिर्दीनमना राजन् द्वैपायनमभाषत ॥ १२
उत्तमव्यसनार्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३
अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।
मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ॥ १४
अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयाऽस्त्रमकृतात्मना ।
तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥
विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥
तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान् जीविताद्भ्रंशयिष्यति
कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा ।
वधमाशास्य पार्थानां मयाऽस्त्रं सृजता रणे
व्यास उवाच ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनंजयः ।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न नाशाय तवाहवे ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ आवर्तयते उपसंहरति—एतेनार्जुनस्यास्त्रमुपसंहरतश्चीर्णब्रह्मचर्यत्वं ख्याप्यते ॥ ८ ॥ अन्तकायान्ताय स्वार्थे कः ॥ १७ ॥

अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥ २०
ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ।
क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनंजय ॥ २१
एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।
सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि
अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३
एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
न विहन्यात्तदस्त्रं तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥
पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥२५
अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥
मणिं चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः
द्रौणिरुवाच ।
पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।
अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥
यमाबध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम्
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथंचन
न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एववीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथंचन ॥
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमीषिका तु पतिष्यति ॥
गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुत्तमम् ।
न च शक्तोऽस्मि भगवन्संहर्तुं पुनरुद्यतम् ॥
एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् ।
न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ॥
व्यास उवाच ।
एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्या त्वयाऽनघ
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३४
वैशम्पायन उवाच ।
ततः परममस्त्रं तु द्रौणिरुद्यतमाहवे ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके॰ ऐषीके पर्वणि ब्रह्मशिरोस्त्रस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेशने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशम्पायन उवाच ।
तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा १
विराटस्य सुता पूर्वं स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् २
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति ।
परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ४
एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतां प्रवरं तदा ।
द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५
नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ६
पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
विराटदुहितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितुमिच्छसि
श्रीभगवानुवाच ।
अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ९
तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम्
अप्राप्नुवन्क्वचित्काश्चित्संविदं जातु केनचित्
निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि११
भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ।
पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः १२

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

१६
तदेति ॥ १ ॥ संविदं संलापम्॥ ११ ॥

विचरिष्यसि पापात्मा सर्वव्याधिसमन्वित
वय प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ॥१३
कृपाच्छारद्वताच्छूर सर्वास्त्राण्युपपत्स्यते ।
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थित १४
षष्टि वर्षाणि धर्मात्मा वसुधा पालयिष्यति ।
इतश्चोर्ध्व महाबाहु कुरुराजो भविष्यति १५
परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ।
अह त जीवयिष्यामि दग्ध शस्त्राग्नितेजसा
पश्य मे तपसो वीर्य सत्यस्य च नराधम १६
व्यास उवाच ।
यस्माद्नादृत्य कृत त्वयाऽस्मान्कर्म दारुणम्
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् १७
तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तम वच ।
असशय ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वयाऽऽश्रित
अश्वत्थामोवाच ।
सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेष्विह ।
सत्यवागस्तु भगवानय च पुरुषोत्तम ॥ १९
वैशम्पायन उवाच ।
प्रदायाथ मर्णि द्रौणि
पाण्डवाना महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषा
सर्वेषा पश्यता वनम् ॥ २०
पाण्डवश्चापि गोविन्द पुरस्कृत्य हतद्विष ।
कृष्णद्वैपायन चैव नारद च महामुनिम् ॥ २१
द्रोणपुत्रस्य सहज मणिमादाय सत्वरा ।
द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेता मनस्विनीम् २२
वैशम्पायन उवाच ।
ततस्ते पुरुषव्याघ्रा सदश्वैरनिलोपमै ।
अभ्ययु सहदाशार्हा शिबिर पुनरेव हि २३
अवतीर्य रथेभ्यस्तु त्वरमाणा महारथा ।
ददृशुर्द्रौपदी कृष्णामार्तामार्ततरा स्वयम् २४
तामुपेत्य निरानन्दा दु खशोकसमन्विताम्
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवा सहकेशवा २५
ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबल ।
प्रददौ त मर्णि दिव्य वचन चेदमब्रवीत् २६
अय भद्रे तव मणि पुत्रहन्तुर्जित स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षात्रधर्ममनुस्मर २७
प्रयाणे वासुदेवस्य
शमार्थमासितेक्षणे ।
यान्युक्तानि त्वया भीरु
वाक्यानि मधुघातिनि ॥ २८
नैव मे पतय सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
न वै त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि
उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम्
क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ ३०
हतो दुर्योधन पापो राज्यस्य परिपन्थिक
दु शासनस्य रुधिर पीत विस्फुरतो मया ३१
वैरस्य गतमानृण्य
न स्म वाच्या विवक्षताम् ।
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो
ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ३२
यशोऽस्य पतित देवि शरीर त्ववशेषितम् ।
वियोजितश्च मणिना भ्रशितश्चायुध भुवि ३३
द्रौपद्युवाच ।
केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।
शिरस्येत मणि राजा प्रतिबध्नातु भारत ३४
त गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ३५
ततो दिव्य मणिवर शिरसा धारयन्प्रभु ।
शुशुभे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्वत ३६
उत्तस्थौ पुत्रशोकार्ता तत कृष्णा मनस्विनी ।
कृष्ण चापि महाबाहु परिपप्रच्छ धर्मराट् ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि द्रौपदीसान्त्वनाया षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

प्रायोपेता मरणार्थ यो नियमस्तेनोपेताम् ॥ २२ ॥ दृष्टामश्वत्थाम्न पराभवेन आर्ता पुत्रादे शोकेन ॥ २४ ॥ मधुघातिनि मधुदैत्यहन्तरि ॥२८॥ विवक्षता वक्तुमिच्छता वाच्या निन्द्या नैव स्म॥३२॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्याय ॥१६॥

१७

वैशम्पायन उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभि ।
शोचन्युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत्
कथ नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाकृतकर्मणा ।
द्रौणिना निहता सर्वे मम पुत्रा महारथा २
तथा कृतास्त्रविक्रान्ता सहस्रशतयोधिन ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिता ॥ ३
यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम्
निजघ्ने रथिना श्रेष्ठ धृष्टद्युम्न कथ नु स ॥ ४
किं नु तेन कृत कर्म तथायुक्त नरर्षभ ।
यदेक समरे सर्वानवधीन्नो गुरो सुत ॥ ५
श्रीभगवानुवाच ।
नून स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।
जगाम शरण द्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ६
प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।
वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ७
वेदाह हि महादेव
तत्त्वेन भरतर्षभ ।
यानि चास्य पुराणानि
कर्माणि विविधानि च ॥ ८
आदिरेष हि भूताना मध्यमन्तश्च भारत ।
विचेष्टते जगच्चेद सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९
एव सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथम विभु ।
पितामहोऽब्रवीच्चैन भूतानि सृज मा चिरम्
हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूताना दोषदर्शिवान्।
दीर्घकाल तपस्तेप मग्नोम्भसि महातपा ॥११
सुमहान्त तत काल प्रतीक्ष्यैन पितामह ।
स्रष्टार सर्वभूताना ससर्ज मनसा परम्॥ १२
सोऽब्रवीत्पितर दृष्ट्वा गिरिश मग्नमम्भसि ।
यदि मे नाग्रजोऽस्त्यन्यस्तत स्रक्ष्याम्यह प्रजा
तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्य पुरुषोऽग्रज ।
स्थाणुरेष जले मग्नो विस्रब्ध कुरु वैकृतम् ॥
भूतान्यन्वसृजत्सप्त दक्षादींस्तु प्रजापतीन्।
यैरिम व्यकरोत्सर्व भूतग्राम चतुर्विधम् ॥१५
ता सृष्टमात्रा क्षुधिता
प्रजा सर्वा प्रजापतिम् ।
बिभक्षयिषवो राज-
न्सहसा प्राद्रवस्तदा ॥ १६
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी
पितामहमुपाद्रवत् ।
आभ्यो मा भगवास्त्रातु
वृत्तिरासा विधीयताम् ॥ १७
ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधी स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम्॥
विहितान्ना प्रजास्तास्तु
जग्मु सृष्टा यथागतम् ।
ततो ववृधिरे राज-
न्प्रीतिमत्य स्वयोनिषु ॥ १९
भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठ प्रजाश्चेमा ददर्श स ॥२०
बहुरूपा प्रजा सृष्टा
विवृद्धाश्च स्वतेजसा ।
चुक्रोध भगवान् रुद्रो
लिङ्ग स्व चाप्यविध्यत ॥ २१
तत्प्रविद्ध तथा भूमौ
तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा
वचोभि शमयन्निव ॥ २२
किं कृत सलिले शर्व चिरकालस्थितेन ते ।
किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्ग भूमौ प्रवेशितम् ॥

१७

हतेष्विति॥१॥ 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेर्युधिष्ठिरादीना शोकमपनिनीषुरात्मज्ञानमाह—**आदिरिति**। यथा कनककुण्डलादेरादिर्मध्य अन्तश्चैव रुद्रोऽपि जगत इत्यर्थ ।तर्हि साख्याभिमतप्रधानवदचेतन स्यादित्याशङ्क्याह-**विचेष्टत इति**। 'को ह्येवान्यात्क प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इति श्रुते । प्राणापानचेष्टापि ईश्वराधाना किमुत मरणमारणादिरिति सर्वस्येश्वराधीनत्वात् । न कृताकृताभ्या पुरुषेण सताप कार्य इति भाव ॥९॥ न केवल वयमेवास्य कर्मणा चेष्टा कुर्मोऽपि तु ब्रह्मादयोऽपीत्याह-**एवमित्यादिना**। प्रथम रुद्र तमोमयम् विभुस्त्रिगुणमय ईश्वर ॥ १०॥ अपर चतुर्मुख रजोमयम् ॥१२॥ वैकृत विकारम् ॥१४॥ त्रातु रक्षतु ॥१७॥ लिंग प्रसवसामर्थ्य मेढ्ररूपेण आविध्यत भूमौ पातितवान्। एतदेव पूजित सत्सर्वसिद्धिप्रद आस्तिकाना भविष्यतीत्यभिप्रायेण ॥ २१ ॥

सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तथा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजा सृष्टा परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै॥
तपसाऽधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन् यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

श्रीभगवानुवाच

ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरथ ते साधनानि हवींषि च ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप॥
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः
ततः साधनमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतनृयज्ञश्च जज्ञे सर्वमिदं जगत् ॥ ५
लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन्॥
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।
आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥९
न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल वैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥
न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम् ॥११
अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्त्रेसिरे तथा॥१२
ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा स पावकः ॥

तपसेति । मे मम तपसा जलवासरूपेण प्रजार्थं अन्नं जातम् । अन्नादनमिवैव रूपेण ओषध्यो बीजाङ्कुरसन्तानक्रमेण परिवर्तन्ते एवमेवान्नाद्रेतोद्वारा प्रजाश्च परिवर्तन्तेऽत प्रवाहरूपेण सृष्टिस्थितिकार्ययोर्निर्वाहे सात्वत्येन प्रवृत्ते किमीश्वरेणेत्यभिप्रायेण लिंगेऽनादृते सति ईश्वरस्तिरोधानं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

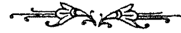
ततः इति । ईश्वरतिरोधानानन्तरं देवयुगे कृतयुगे विनापीश्वराराधनं प्रजाः स्वाभाविकैरेव शमदमादिभिः कृतकृत्या अभूवन् अतीते तु देवयुगे निरीश्वरास्ताः केवलेन कर्मणैव फलसिद्धिं इच्छन्त्यो यज्ञमकल्पयन् ॥ १ ॥ रुद्रं ईश्वरं यज्ञस्य फलदातारम् ॥ ३ ॥ 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके यजति जुहोति ददाति तपस्तप्यतेऽन्तवदेवास्य तद्भवति' इति श्रुतेरीश्वराराधनहीनो यज्ञोऽन्तवानित्येतद्दर्शयति आख्यायिकामुखेनैव **सोऽकल्प्यमाने इत्यादिना**।साधनं यज्ञनाशकम् ॥४॥ लोकयज्ञो लोकैषणा सर्वो मां मामेव जानात्विति वासनारूपः । क्रियायज्ञः गर्भाधानादिसंस्काररूपः । गृहयज्ञः पत्नीसाध्याग्निहोत्रादिः । पञ्चभूतनृयज्ञः पञ्चभूतानां गुणैः शब्दादिभिर्या नृणां प्रीतिस्तद्रूपः । विषयजं सुखमित्यर्थः । एतैरेव चतुर्भिर्यज्ञैः सर्वं जगत्सृष्टम् ॥ ५॥ तत्र मध्यमयोः शास्त्रीययोर्यज्ञयोर्नाशार्थं प्रथमचरमयज्ञाभ्यां ईश्वरो धनुः कृतवान् किष्कुर्हस्तः । पञ्चहस्तं पञ्चविषयप्रमाणम् । लोकवासना देहवासना च शब्दादिविषयपञ्चकात्परतो नास्तीत्यर्थः ॥६॥वषट्कारमन्त्रेण गृहयज्ञेन ते उभे वासने किंचित्संकोचं गच्छत इति स तस्य वासनाद्वयरूपस्य धनुषो ज्यास्थानीयः यानि तु यज्ञाङ्गानि चत्वारि अर्थि व समर्थत्व विद्वत्व शास्त्रेण पर्युदस्तत्व च तानि तस्य धनुषः लोकदेहवासनारूपस्य संहनने दार्ढ्याय अभवन् ॥ ७ ॥ यतः यज्ञाङ्गानि लोकैषणादौ विनियुक्तानि मूढैस्ततो हेतोः महादेवः क्रुद्धो यज्ञं जघानेत्यादि स्पष्टार्थम् ॥८॥ रौद्रेण अहंकारेण दर्पेण वाऽहमेव यज्वा दाता विज्ञातेत्येवंरूपेण यज्ञो यज्ञात्पूर्वं अपक्रान्तः मुख्याद्विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिशास्त्रोक्तादात्मविविदिषाख्यात् फलात् भ्रष्टः ॥ १३ ॥

स तु तेनैव रूपेण दिव्य प्राप्य व्यराजत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले १४
अपक्रान्ते ततो यज्ञे सज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५
त्र्यबक सावितुर्बाहू
भगस्य नयने तथा ।
पूष्णश्च दशनान् क्रुद्धो
धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६
प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वश ।
केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् १७
स तु विद्राव्य तत्सर्व शितिकण्ठोऽवहस्य च
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधास्तत १८,
ततो वागमरैरुक्ता ज्या तस्य धनुषोऽच्छिनत्
अथ तत्सहसा राजश्छिन्नज्य विस्फुरद्धनु
ततो विधनुष देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
शरण सह यज्ञेन प्रसाद चाकरोत्प्रभु ॥ २०
तत प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोप जलाशये ।
स जल पावको भूत्वा शोषयत्यनिश प्रभो ॥
भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।
प्रादात्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञाश्च पाण्डव २२
तत सुस्थमिद सर्व बभूव पुनरेव हि ।
सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन्
तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत्सर्वमसुस्थ भुवन प्रभो ।
प्रसन्ने च पुन सुस्थ प्रसन्नोऽस्य च वीर्यवान्
ततस्ते निहता सर्वे तव पुत्रा महारथा ।
अन्ये च बहव शूरा पाञ्चालस्य पदानुगा
न तन्मनसि कर्तव्य न च तद्द्रौणिना कृतम्
महादेवप्रसादेन कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकैषीकपर्वणि अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

॥ ऐषीकं पर्व समाप्तम् ॥

॥ सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

किंचित्काल फल भुञ्जानो दिवि यजमानरूपेण व्यराजत । तथापि तेन कालात्मना रुद्रेण अन्वीयमान सन् ततोऽप्यपक्रान्त स्वर्गात् च्युतोऽभूदित्यर्थ ॥१४॥ अपक्रान्ते यज्ञे यज्ञफले भुक्ते सति व्रीह्यादौ गर्भवासादौ च जाते यज्ञपतौ सुरान् इन्द्रियाणि सज्ञा न प्रत्यभात् मूढान्यभूवन् हेयोपादेयविवेकशून्यान्यभूवन्नित्यर्थ ॥१५॥ **त्र्यबक इति** । त्रीणि श्रवणमनननिदिध्यासनानि अम्बकानि गमकानि यस्य स परमेश्वर । सवितुर्यज्ञप्रसातुर्देहस्य । बाहू कर्मकरणहेतू । तथा भगस्य नेत्र मनस सकल्पौ अहमिद करिष्ये इत्येवरूपौ विहितप्रतिषिद्धरूपौ पूष्णो दशना न्वागिन्द्रियस्थानानि मन्त्राश्चेत्यर्थ । एतानि सर्वाणि धनुष्कोट्या पूर्वोक्तया लोकेषणया व्यशातयत् ॥ १६ ॥ एव यज्ञे नष्टेऽपि धनुष्कोटिमपि पुण्याभावात् पूर्वोक्ता रुरोध ततो लोकदेहयोरपि रञ्जन कुण्ठितमभूदित्यर्थ १८ ततोऽमरैरुक्ता वाक् विविदिषन्ति यज्ञेनेति पूर्वोक्ता देववाणी ज्या श्रौतयज्ञरूपा धनुष पूर्वोक्तवासनाढ्यात्मकात् अच्छिनत् दूरीचकार निष्काम ईश्वरप्रीत्यर्थ यज्ञ कारितवतीत्यर्थ ॥१९॥ विधनुष काम्यकर्महीन देव आत्मान देवा इन्द्रियाणि उपागमन् चित्तशुद्ध्यतिशयात् आत्मवश्यान्यभूवन् । ततश्च ईश्वरस्तै शरणीकृत प्रसन्नोऽभूत् ॥२०॥ कोप रजस्तमोरूप जलाशये मूढाचित्ते ॥ २१ ॥ तत सात्त्विको यज्ञ प्रवृत्त इत्याह–**भगस्येति** । पूर्ववदित्यर्थ २२ सर्वाणि हवींषि सर्वाणि कर्माणि ईश्वरार्पितान्येवाकुर्वन्नित्यर्थ ॥२३॥ फलितमाह–**न तदिति** । ईश्वरस्य वशे सर्वमिति ज्ञात्वा शोक मा कार्षीरिति भाव ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादा धुरंधरचतुर्धरवशावतस श्रीगोविन्दसूरिसूनु श्रीनीलकण्ठविरचिते भारतभावदीपे सौप्तिकपर्वार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्याय. ॥ १८ ॥

अस्यान्तरं स्त्रीपर्व भविष्यति
तस्याय माद्य श्लोक —

जनमेजय उवाच —

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥

॥ इति श्रीमहाभारते *सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

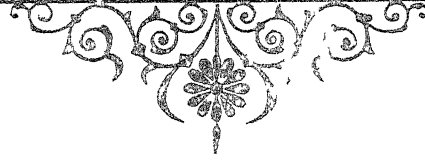
* यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसग्रहकथनावसरे—' एतद्वै दशम पव सौप्तिक समुदाहृतम् । अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना । श्लोकाना कथितान्यत्र शतान्यष्टौ प्रसख्यया ॥ श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना । ' इत्याद्युक्त तथापि मत्प्रत्यास्मिन्पर्वणि श्लोकसख्या ८०३ दृश्यते । अध्यायसख्या विषये तु नैव भेद । अथ श्लोकसख्याभ्यन्यासस्तु पूर्वपूर्वलेखकप्रमादज स्यादिति भाति शम् ।

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्या सौप्तिक पर्व समाप्तम् । भारती जयतु ॥ शाके १८५३ ॥

श्रीः महाभारतम् ।

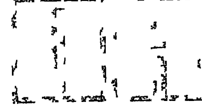
[illegible] श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर
इत्येतैः पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्

---

११ [illegible]

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिंट कारपोरेशन

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

स्त्री-पर्व ।

-११-

विषयानुक्रमणिका ।

॥ समाप्तेयं स्त्रीपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ स्त्रीपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

स्त्रीपर्व-११

स्त्री विलाप

॥ महाभारतम् ॥

स्त्री-पर्व ।

-११-

जलप्रदानिकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन ते त्रय ॥ २
अश्वत्थाम्न श्रुत कर्म शापादन्योन्यकारितात
वृत्तान्तमुत्तर ब्रूहि यदभाषत सञ्जय ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।
हते पुत्रशते दीन छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसतप्त धृतराष्ट्र महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्न चिन्तया समभिप्लुतम् ।
अभिगम्य महाराज सजयो वाक्यमब्रवीत
किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता
अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशापते ॥
निर्जनेय वसुमती
शून्या सप्रति केवला ।
नानादिग्भ्य समागम्य
नानादेश्या नराधिपा ॥ ७
सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधन गता ।
पितृणा पुत्रपौत्राणा ज्ञातीना सुहृदा तथा ।
गुरूणा चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८
वैशम्पायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा करुण वाक्य पुत्रपौत्रवधार्दित ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुम ॥ ९
धृतराष्ट्र उवाच ।
हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जन ।
दु ख नून भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमा
किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिण ॥११

नीलकण्ठी-टीका-

१

एव तत्त्वदृष्ट्या शोको न कर्तव्य इत्युक्तम् । लोकदृष्ट्यापि स न कार्य इत्याह-**हते दुर्योधने चैवेत्या दिना**ऽध्यायेनैकेन ॥ १ ॥ अन्योन्यकारितात्पाण्डवाना गर्भ ब्रह्मशिरोऽस्त्र पतत्विति अश्वत्थाम्ना शापो दत्त सहस्रवर्षाणि गलत्कुष्ठी भविष्यसीत्यश्वत्थाम्न कृष्णेन शापो दत्त इत्यर्थ ॥ ३ ॥ शून्या राजभिर्हीना केवला उपरतोत्सवा ॥ ७ ॥ **आनुपूर्व्येणेति** । आदौ हताना आदावेव पश्चाद्धताना पश्चादेवेति पौर्वापर्येण प्रेताना परेताना कार्याणि पारलौकिकानि कर्माणि ॥ ८ ॥ दु ख यथा स्यात्तथा भविष्यामि ॥ १० ॥

हतराज्यो ह[illegible] वै तथा ।
न श्राजिष्ये महाराज आजग्रश्मिरिवांशुमान्
न कृतं सुहृदा वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।
अलं वैरेण ते राजन्पुत्र [illegible] ॥१४
तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम्
दुर्योधनस्य च तथा [illegible] नर्दतः ।
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ॥
द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ।
न स्मराम्यात्मनः किंचित्पुरा संजय दुष्कृतम्
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ।
नूनं व्यपकृतं किंचिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ॥ १८
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ।
परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ॥ १९
[illegible]
दैवयोगादुपागतः ।
कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो
मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ॥ २०
तन्ममाद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं वितन्वतः ।
शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥
शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ॥
सृंजये पुत्र[illegible] पुरा ।
यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ॥ २४
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥
असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पर्युपासिताः ॥
यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान्
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दु[illegible] ॥

शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ।
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च
द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शारद्वत ।
कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः
ऋषीणां च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः
न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमभीप्सता
अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।
क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ॥ ३१
श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।
न मुह्यन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः
न धर्मः सत्कृतः कश्चित्तव पुत्रेण मारिष ।
क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः
मध्यस्थो हि त्वमप्यासी
र्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
दुर्धरेण त्वया भार-
स्तुलया न समं धृतः ॥ ३४
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथाक्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ३५
पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन् प्रियं तस्य चिकीर्षितम्
पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान्
अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विदते फलम्
न शोचञ्छ्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम्
स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् ।
दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥
त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः
तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः
तान्वै शराग्निनिर्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि
यच्चाश्रुपातात्कलिलं वदनं वहसे नृप ।
[illegible]तद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान्
जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना

श्रोतास्मि श्रुतवानस्मि ॥ १० ॥ विपर्ययं विनाशम् ॥१६॥ तन्ममामिति । अत्रैव प्राणत्यागं करिष्यामीत्यर्थः ॥२१॥ वितन्वतः विरचयतः ॥२०॥ अस्तीति शेषः ॥२६॥ शल्यश्च मन्त्रीति पूर्वेणान्वयः ॥ २८ ॥ ब्रुवन् दुर्योधनः आसादिति शेषः ॥३१॥ प्रपातं पर्वताग्राद् भ्रंशम् ॥ ३७ ॥ परं मोक्षम्॥३८॥ दहति शोका इत्ययात् । मन्युं दैन्यं 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । आत्मानं चित्तम् । आत्मना धैर्येण धारय प्राणान्मा त्याक्षीरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमाश्वासितस्तेन सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि [illegible]

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

ततोऽमृतसमैर्व[illegible]म् ।

वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् १

विदुर उवाच ।

उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे धारयात्मानमात्मना ।

एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः २

सर्वे क्षयान्ता निचयाः

पतनान्ताः [illegible] ।

संयोगा विप्रयोगान्ता

मरणान्तं च जीवितम् ॥ ३

यदा शूरं च भीरुं च

यमः कर्षति भारत ।

तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते

क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४

अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।

कालं प्राप्य महाराज न [illegible] ॥ ५

अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।

अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ६

न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नरः

एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ७

कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ८

यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वशः ।

तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ ९

[illegible] सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना १०

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि

प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम्

सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः

सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना

अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।

नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना १३

हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।

उभयं नो बहुगुणं नास्ति [illegible] रणे १४

तेषां कामदुघाँल्लोका-

निन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति ।

इन्द्रस्यातिथयो ह्येते

भवन्ति भरतर्षभ ॥ १५

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।

स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः

शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।

हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ॥

एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।

न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते१८

क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः

आशिषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि

[illegible] मा शुचः पुरुषर्षभ

नाद्य [illegible] कायमुत्स्रष्टुमर्हसि२०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

तत इति ॥ १ ॥ एषा मरणान्ता अत उत्तिष्ठ शोकं त्यज ॥ ३ ॥ भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया ' इति न्यायेन कृत्स्नप्रपञ्चस्याभावो ब्रह्म तदादीनि । भावो नामरूपात्मकता तन्मध्यानि तथाऽभावनिधनानीति तथा च 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन मध्येऽप्यभावभूतानां तेषां स्वप्नेषु प्रतीयमानानामिव नाशे व्यर्थः शोक इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सांसिद्धिके स्वभावसिद्धे ॥ ७ ॥ संवर्तयति स्ववशं नयति ॥ ९ ॥ तत्र गामिनां परत्र गमनशीलानां यस्य कालः उपस्थितः सोऽग्रे प्रयाति ॥ १० ॥ अदर्शनादज्ञानात् ॥ १३ ॥ नोऽस्माकं क्षत्रियाणाम् ॥ १४ आचक्षे कथयामि ॥ १८ ॥ दीर्घमध्वानमास्थितं मा पाण्डवा अद्यैव पश्यन्तु इत्युक्तं तत्राह—**आत्मानमिति**। कायं देहं कार्यमिति पाठः ॥ २० ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम्
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम्
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति
कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते २६
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ।
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च २८
मानुषा मानसैर्दुःखैर्दह्यन्ते चाल्पबुद्धयः ।
नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि २९
न च नापैति कार्यार्थात्रिवर्गाच्चैव हीयते ।
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ३१
शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ३२
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्नुते ३३
येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्फलं [illegible] ॥ ३४
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते क्वचित् ३६
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ३७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

धृतराष्ट्र उवाच ।
सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विसर्जनात्
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः
विदुर उवाच ।
यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वा विप्रमुच्यते
ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते
यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च [illegible] निर्धनाः
सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ॥
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ।
किं विशेषं [illegible] यत्र तेषां परे जनाः ॥

जानपदिकं सर्वसाधारणं अभावेन मरणेन तच्च दुःखं च ॥२६॥ सायायान्नायतानि न अपि त्वपत्येन ॥२ ॥ स्व स्यां यौवनादिरूपायाम्॥ ॥ येनेति । स्थूलेन देहेन तत्तेनैव भुज्यते मनःकृतं चेत्तेनैव भुज्यते स्वप्नादौ ॥३४॥ अपकृतस्यापकर्मस्य ॥ ॥ मूलं शरीरम् ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सुभाषितैरिति ॥ १ ॥ शान्तिं चित्तस्योपरतिम् ॥ ॥ शान्तौ हेतुलाभस्य अशाश्वतं सर्वमित्याह— अशाश्वतमिति ॥ ४ ॥ यदेति । पितृवनं मृत्युम् ॥ ॥ यदि [illegible] त्यते तर्हि देहशोधनं किमर्थं क्रियत इत्याह—निर्मांसैरिति । तत्र परलोके तेषां मृतानां परे तपस्विनः तस्मान्मरणानन्तरमपि विषमगति- रस्त्यवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

येन प्रत्यवगच्छेयु
कुलरूपविशेषणम् ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति
विप्रलब्धधियो नरा ॥ ७
गृहाणीव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिता
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेक तु शाश्वतम्
यथा जीर्णमजीर्ण वा वस्त्र त्यक्त्वा तु पूरुष
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेव देहा शरीरिणाम् ॥
वैचित्रवीर्य साध्य हि दु ख वा यदि वा सुख
प्राप्नुवन्ति भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ १०
कर्मणा प्राप्यते स्वर्ग सुख दु ख च भारत ।
ततो वहति त भारमवश स्ववशोऽपि वा ॥
यथा च मृन्मय भाण्ड चक्रारूढ विपद्यते ।
किंचित्प्रक्रियमाण वा कृतमात्रमथापि वा
छन्न वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्र वाप्यथवा शुष्क पच्यमानमथापि वा
उत्तार्यमाणमापाकादुद्धृत चापि भारत ।
अथवा परिभुज्यन्तमेव देहा शरीरिणाम् ॥
गर्भस्थो वा प्रसूतो वाऽप्यथवा दिवसान्तर ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥
सवत्सरगतो वापि द्विसवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वाऽपि विपद्यते
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥
यथा तु सलिल राजन् क्रीडार्थमनुसतरत् ।
उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्व नराधिप
एव ससारगहने उन्मज्जननिमज्जने ।
कर्मभोगेन बध्यन्ते क्लिश्यन्ते चाल्पबुद्धय ॥
ये तु प्राज्ञा स्थिता सत्त्वे
ससारेऽस्मिन् हितैषिण ।
समागमज्ञा भूताना
ते यान्ति परमा गतिम् । २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथ ससारगहन विज्ञेय वदता वर ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु तत्त्वमाख्याहि पृच्छत
विदुर उवाच ।
जन्मप्रभृति भूताना क्रिया सर्वोपलक्ष्यते ।
पूर्वमेवेह कलिले वसते किंचिदन्तरम् ॥ २
तत स पञ्चमेऽतीते मासे वा समकल्पयत् ।
तत सर्वाङ्गसपूर्णो गर्भो वै स तु जायते ॥ ३
अमेध्यमध्ये वसति मासशोणितलेपने ।
ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यध शिरा ॥
योनिद्वारमुपागम्य बहून् क्लेशान्समृच्छति
योनिसपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वित ॥ ५
तस्मान्मुक्त स ससारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान्
ग्रहास्तमनुगच्छन्ति सारमेया इवामिषम् ॥
तत प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि त तथा
उपसर्पन्ति जीवन्त बध्यमान स्वकर्मभि ॥

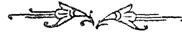
येन हेतुना अदृष्टरूपेण कुलेन रूपेण च विशेषण प्राप्नोति सोऽदृष्टरूपो हेतु सवत्र कार्येऽस्तीति पूर्वकर्माधानेषु पुत्रादि सयोगवियोगेषु न शोकादिक युक्तमिति भाव ॥७॥ सत्त्व लिंगशरीर शाश्वत मोक्षपर्यंत स्थायित्वात् ॥ ८ ॥ अवरोप्यन्त अवरोप्यमाणम् ॥ १३ ॥ आपाकात् कुलालकृतात् पात्रपाककूटात् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

४

कथमिति ॥ १ ॥ जन्मप्रभृति शुक्रशोणितसयोगादारभ्य क्रिया [illegible] उपलक्ष्यते कलिल शुक्रशोणितसयोग । ' एकरात्रेण कलिल भवति पञ्चरात्राद्बुद्बुद ' इत्यादि शास्त्राद्गम्यते । तत्र कलिले वसते जीव इति शेष । किंचिदन्तर पूर्वदिनापेक्षया वृद्ध्यवस्थाभेदेन अन्येन परिमाणान्तरेण ॥ २ ॥ पञ्चमे मासे अतीते अवयवाभिव्यक्ते पिण्डे वास चैतन्यस्याविर्भाव अकल्पयत् । पूर्व चैतन्यसत्तामात्र पञ्चमेऽतीते तु षष्ठे आविर्भाव इति विशेष । तत स दशमासाभ्यन्तरे सपूर्णो गर्भो जायते ॥ ३ ॥ तस्माद्योनिद्वारात् ससारात् ससार प्राप्य ॥ ॥ सग

त बद्धमिन्द्रियै पाशै सगस्वादुभिरावृतम्
व्यसनान्यपि वर्तन्ते विविधानि नराधिप
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति स ।
तदा नावैति चैवाय प्रकुर्वन्साध्वसाधु वा
तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिता ।
अय न बुध्यते [illegible]॥ ९
यमदूतैर्विकृष्यश्च मृत्यु कालेन गच्छति ।
वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्ट कृत मुखे ।
भूय एवात्मनाऽऽत्मान ब[illegible]ते ॥
अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृत
लोभक्रोधभयोन्मत्तो [illegible]ध्यते ॥१२
कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ।
मूर्खानिति परानाह
नात्मान समवेक्षते ।
[illegible] चान्येषा
नात्मान शास्तुमिच्छति ॥ १४
यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्धना ॥
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन
सर्वे पितृवन प्राप्ता स्वपन्ति विगतत्वच ।
[illegible] स्नायुनिबन्धनै ॥
विशेष न प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना ।
येन प्रत्यवगच्छेयु [illegible] ॥ १७
यदा सर्वे सम न्यस्ता स्वपन्ति धरणीतले ।
[illegible] प्रलब्धुमिह दुर्बुधा
प्रत्यक्ष च परोक्ष च
यो निशम्य श्रुति त्विमाम् । १८
अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्
यो [illegible] ॥
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमा गतिम् १९
एव सर्व विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षयते [illegible] मनुजेश्वर २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

५

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदिद धर्मगहन बुद्ध्या समनुगम्यते ।
तद्धि विस्तरत सर्व [illegible] प्रशास मे ॥ १

विदुर उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि [illegible] स्वयभुवे ।
यथा ससारगहन वदन्ति परमर्षय ॥ २

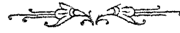
विषयसग स्वादुयपा तै ८ यद्यपि मूढ पाप नावैति तथापि ध्यानपरिनिष्ठितास्तनस्तथैव यथाशास्त्र आत्मान परिरक्षन्त्येव ॥ १० तस्यैव यमदूतेनायमानस्य वाग्घीनस्य सर्वेन्द्रिय विकलस्य यन्मात्र यत्किञ्चिदिष्टानिष्ट पुण्य पाप तन्मुखे प्रथम कृत भवति । तत्रापि पुण्यफल भुञ्जानो विषयेषु योगात् आत्मान बध्यमान गर्भवासादिना पात्यमान उपेक्षते न तु स्वहित कामयते ॥११ ॥ विगतत्वच आच्छादनहीना ॥ १६ ॥ तस्य नास्तिक्यमनुवदति-येनेत्यादिना ॥ १७ ॥ यदेति सार्थ परमतानुवाद । प्रत्यक्षादित सर्वे सर्वाणि भूतानि सम तुल्य स्वपति कृमिविट्भस्मभाव गच्छन्ति तदाऽन्योन्य प्रलब्धु विप्रलब्धु ऋत्विग्य जमान देहि अमु लोक प्राप्स्यसीति प्रतारयेतु दुर्बुधा दुष्पण्डिता इच्छन्ति देहरूपस्यात्मनो नष्टत्वात् । आमुष्मिकफलवचनमनर्थक स्यादिति भाव ॥ १८ ॥ वर्तेत पर मार्थसाधनव्यापार कुर्यात् ॥ १९ ॥ पन्थानो मार्गान् द्वितीयार्थे प्रथमा । अन्यान् गतिमार्गान् मोक्षयते किं तु ऊर्ध्वमार्गमेव प्रापयति ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्याय ॥४॥

५

यदिद धर्मगहनमित्यध्यायस्य विवरण उत्तराध्यायेन अहो क्रियते खलु महद्दु खमित्यादिना ॥१॥

कस्मिंश्चिन्महति कान्तारे वर्तमानो द्विजः किल । महद्दुर्गमनुप्राप्तो वनं क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३
सिंह-व्याघ्र-गजर्क्षोघैरतिघोरं महास्वनैः । पिशिताशैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ॥ ४
समन्तात्संपरिक्षिप्तं यत्स्म दृष्ट्वा त्रसेद्यमः । तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ॥ ५
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परन्तप । स तद्वनं व्यनुसरन्संप्रधावन्नितस्ततः ॥ ६
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति । स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ॥ ७
न च निर्याति वै दूरं न वा तैर्विप्रमोच्यते । अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ॥ ८
बाहुभ्यां संपरिक्षिप्तं स्त्रिया परमघोरया । पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ॥ ९
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् । वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ॥ १०
वल्लीभिस्तृणच्छन्नाभिर्दृढाभिरभिसंवृतः । पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ॥ ११
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकुले । पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ॥ १२
स तथा लम्बते तत्र ह्यूर्ध्वपादो ह्यधःशिराः । अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ॥ १३
कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् । कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १४
षड्वक्त्रं कृष्णशुक्लं च द्विषट्कपदचारिणम् । क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १५
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः । नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ॥ १६
आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः । भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ॥ १७
स्वादनीयानि भूतानां यैर्बालो विप्रकृष्यते । तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते तदा ॥ १८
आलम्बमानः स पुमान् धारां पिबति सर्वदा । न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १९
अभीप्सति तदा नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः । न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ २०
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता । कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति च मूषिकाः ॥ २१
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया । कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २२
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषिकेभ्यश्च पञ्चमम् । मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २३
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे । न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्वाभ्यामविद्यास्मिताभ्यां नायनं इति द्विजः जन्तुः वनं संसारः । क्रव्यादाः व्याधयः ॥ ३ ॥ महानुग्रस्वनो दुःखशब्दो येषां तैः सिंहादिभिर्व्याधिभिः ॥ ४ ॥ वागुरा विषयतृष्णादिवासना ॥ ८ ॥ विलग्नः तत्रैवाभिमानवान् ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः स्वर्गच्युतः संसारमनुसृतः ॥ १३ ॥ नागः कालमयः वीनाहो मुखबन्धनं तस्य स्वदेहकूपप्रच्छादनस्य मरणकारणस्य क्रोधलोभादेवेलायां संवत्सराख्यः कालगजः परिवर्तने तं तिरोधातुं सहायो भवति ॥ १४ ॥ षट् ऋतवः वक्त्राणि यस्य तम् । कृष्णशुक्लं कृष्णशुक्लपक्षमयम् । द्विषट्का द्वादश पादा मासा यस्य वल्ली जीविताशा वृक्षः आयुर्जीवितकालः ॥ १५ ॥ प्रशाखासु बाल्ययौवनाद्यवस्थासु मधुकराः कामरसार्थिनः इन्द्रियगणाः ॥ १६ ॥ मधुकामान्संवृत्य संगृह्य निकेताः मन्दिगृहास्तज्जाः समीहन्ते इन्द्रियमधुकराः ॥ १७ ॥ इन्द्रियतृष्णया जीवोऽपि न त्यजतीत्याह—तेषामिति ॥ १८ ॥ तत्रैव कामसुखे कृष्णाः श्वेताश्च मूषिकाः रात्र्यहानि वृक्षं कुट्टयन्ति आयुः क्षिण्वन्ति ॥ २१ ॥ व्यालैः दुष्टमतङ्गजादितुल्यैर्व्याधिभिः स्त्रिया जरया नागेन मृत्युसर्पेण कुञ्जरेण संवत्सराख्येन कालेन ॥ २२ ॥ वृक्षप्रपातो मरणम् । मधुलोभाद्विषयसुखासक्तेः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो खलु महद्दु ख कृच्छ्रवासश्च तस्य ह ।
कथ तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदता वर ॥ १
स देश क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे ।
कथ वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात्
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ३

विदुर उवाच ।

उपमानमिद राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुकृत विन्दते येन परलोकेषु मानव ॥ ४
उच्यते यत्तु कान्तार महासंसार एव स ।
वन दुर्ग हि यच्चैतत्ससारगहन हि तत् ॥ ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिता
या सा नारी बृहत्काया अध्यतिष्ठत तत्र वै
तामाहुस्तु जरा प्राज्ञा रूप-वर्णविनाशिनीम्
यस्तत्र कूपो नृपते स तु देह शरीरिणाम् ७
यस्तत्र वसतोऽधस्तान्महाहि काल एव स ।
अन्तक सर्वभूताना देहिना सर्वहार्यसौ ८
कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानव
प्रताने लम्बते लग्नो जीविताशा शरीरिणाम्
स यस्तु कूपवीनाहे त वृक्ष परिसर्पति ।
षड्वक्त्र कुञ्जरो राजन्स तु सवत्सर स्मृत ॥
मुखानि ऋतवो मासा
पादा द्वादश कीर्तिता ।
ये तु वृक्ष निकृन्तन्ति
मूषिका पन्नगास्तथा ॥ ११
रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूताना परिचिन्तका
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिता ॥
यास्तु ता बहुशो धारा
स्रवन्ति मधुनिस्रवम् ।
तास्तु कामरसान्विद्या
यत्र मज्जन्ति मानवा ॥ १३
एव ससारचक्रस्य परिवृत्ति विदुर्बुधा
येन ससारचक्रस्य पाशाश्छिन्दन्ति वै बुधा

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहोऽभिहितमाख्यान भवता तत्त्वदर्शिना
भूय एव तु मे हर्ष श्रुत्वा वागमृत तव ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भूय प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम्
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते ससारेभ्यो विचक्षणा
यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थित ।
क्वचित्क्वचिच्छ्रमाच्छ्रान्त कुरुते वासमेव वा
एव ससारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
कुर्वन्ति दुर्बुधा वास मुच्यन्ते तत्र पण्डिता
तस्मादध्वानमेवैतमाहु शास्त्रविदो जना
यत्तु ससारगहन वनमाहुर्मनीषिण ॥ ५
सोऽय लोकसमावर्तो मर्त्याना भरतर्षभ ।
चराणा स्थावराणा च न गृध्येत्तत्र पण्डित
शारीरा मानसाश्चैव मर्त्याना ये तु व्याधय
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्याला कथिता बुधै
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्य वार्यमाणाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धय ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभि पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव त पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ९
शब्द-रूप-रस-स्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमासमहापङ्के निरालम्बे समन्तत १०
सवत्सराश्च मासाश्च पक्षाहोरात्रसन्धय ।
क्रमेणास्योपयुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधा ।
धात्राभिलिखितान्याहु सर्वभूतानि कर्मणा

६

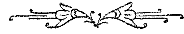
अहो खल्विति । स्पष्टार्थ ॥१॥ **येनेति** । येन निर्वेदेन पाशाश्छिन्दन्ति ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

अहोऽभिहितमिति ॥ १ ॥ निधय कालस्य कर्तव्यार्थसाधका अभिलिखितानि सर्वत वयसा आयुषा सुखदु खजराव्याधिभि कर्मणा अदृष्टरूपेण न्यस्तानि १२

रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिस्तु रश्मयः ॥
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ १४
यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्तते ।
ये तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तिते ॥ १५
भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्धि जायते ॥
तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं [illegible] ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखः प्रवर्धते १७
यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृतः ।
संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ।
स चैतत्प्राप्नुयाद्राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप १९
अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति मारिष ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥
साधु परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् २०
ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।
[illegible]मुच्छेद्धि महाप्राज्ञो नरः संयतमानसः ॥
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथाऽऽत्मा स्थिरसंयमः
तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत
दमस्त्यागो [illegible] ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ।
शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पद्मनाभयम्
न तत् क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः २६
न ह्यात्मनः प्रियतरं [illegible] निश्चितम् ।
अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।
[illegible]समायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः २८
असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
सुसूक्ष्मदृष्टयो राजन्व्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इति श्रीमहाभारते [illegible] धृतराष्ट्रविशोककरणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशम्पायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तम ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
संजयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
पस्पर्शुश्च करैर्गात्रं वीज्यमानश्च यत्नतः ।
आश्वास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुषेषु परिग्रहे ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ६
पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामथ ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ७

सत्त्वं बुद्धिः कर्मबुद्धिर्मनः 'मनः प्रग्रहमेव च' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ यः संघाताभिमानी भोक्ता वेगं अनुधावति कर्ममार्गप्रवृत्तिं अनुसरति ॥ १४ ॥ यः संयतः संयमी तान् इन्द्रियाश्वान् संयमते संयच्छति स न निवर्तते संसारे मृतः सन् पुनरावर्तते ॥ १५ ॥ जीवन्तोऽपि तादृशा न मुह्यन्ति न भ्रमन्ति योनिचक्रे ॥ १६ ॥ शतशाखः संसारवृक्षः ॥ १७ ॥ क्रोधलोभौ निराकृतौ येन सः १८ याम्यं यमलोकप्रापकं संसारगहनम् ॥ १९ ॥ अनुतर्षुलं तृष्णा-शीलं लक्षीकृत्य ॥ २० ॥ दूरपारं ब्रह्मज्ञानम् ॥ २१ ॥ स्थिरं पुनर्विवर्तितमसमर्थं [illegible] इन्द्रिय-पराङ्मुखवृत्तियस्य तादृशः आत्मा स्वयम् ॥ २२ ब्रह्मणः ब्रह्म-लोकस्य प्रापकाः इति शेषः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

विदुरस्येति ॥ १ ॥

येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।
येनाभिभूत पुरुषो मरण बहु मन्यते ॥ ८

तदिद व्यसन प्राप्त
मया भाग्यविपर्ययात् ।
तस्यान्त नाधिगच्छामि
ऋत प्राणविमोक्षणात् ॥ ९

तथैवाह करिष्यामि यथैव द्विजसत्तम ।
इत्युक्त्वा तु महात्मान पितर ब्रह्मवित्तमम् ॥
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढ स शोक परम गत ।
अभूच्च तूष्णी राजाऽसौ ध्यायमानो महीपत
तस्य तद्वचन श्रुत्वा कृष्णद्वैपायन प्रभु ।
पुत्रशोकाभिसतप्त पुत्र वचनमब्रवीत् ॥ १२

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वा वक्ष्यामि तच्छृणु
श्रुतवानसि मेधावी [illegible] प्रभो १३
न तेऽस्त्यविदित किञ्चिद्वेदितव्य परतप ।
अनित्यता हि मर्त्याना विजानासि न सशय
अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वा शाश्वते सति
जीविते मरणान्ते च क[illegible]च्छोचसि भारत
प्रत्यक्ष तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भव ।
पुत्र ते कारण कृत्वा कालयोगेन कारित १६

अवश्य भवितव्ये च
कुरूणा वैशसे नृप ।
कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्
गतान्परमिका गतिम् ॥ १७

जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
यतित सर्वयत्नेन शम प्रति जनेश्वर ॥ १८
न च दैवकृतो मार्गं शक्यो भूतेन केनचित्
घटतापि चिर काल नियन्तुमिति मे मति ॥
देवताना हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षत श्रुतम् ।
तत्तेऽह सप्रवक्ष्यामि यथा स्थैर्य भवेत्तव २०
पुराह त्वरितो यात सभामैन्द्री जितक्लम
अपश्य तत्र च तदा समवेतान्दिवौकस २१
नारदप्रमुखाश्चापि सर्वे देवर्षयोऽनघ ।
तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते २२
कार्यार्थमुपसम्प्राप्ता देवताना समीपत ।
उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ॥
यत्कार्य मम युष्माभिर्ब्रह्मण सदने तदा ।
प्रतिज्ञात महाभागास्तच्छीघ्र सविधीयताम्
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृत ।
उवाच वाक्य प्रहसन् पृथिवी देवससदि २५
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणा यस्तु ज्येष्ठ शतस्य वै ।
दुर्योधन इति ख्यात स ते कार्य करिष्यति
त च प्राप्य महीपाल कृतकृत्या भविष्यसि
तस्यार्थे पृथिवीपाला कुरुक्षेत्र समागता २७
अन्योन्य घातयिष्यन्ति दृढै शस्त्रै प्रहारिण
ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम्
गच्छ शीघ्र स्वक स्थान लोकान्धारय शोभने
य एष ते सुतो राजँल्लोकसहारकारणात् ॥
कलेरश समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ।
अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधन ३०
दैवयोगात्समु[illegible] भ्रातरश्चास्य तादृशा ।
[illegible] कर्णश्च परम सखा ॥ ३१
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्या सहिता नृपा
यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत्

अधर्मो धर्मता याति
स्वामी चेद्धार्मिको भवेत् ।
स्वामिनो गुणदोषाभ्या
भृत्या स्युर्नात्र सशय ॥ ३३

दुष्ट राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।
एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् ३४

आत्मापराधात्पुत्रास्ते
विनष्टा पृथिवीपते ।
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र
न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥ ३५

न हि ते पाण्डवा स्वल्पमपराध्यन्ति भारत
पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरिय घातिता मही ॥
नारदेन च भद्र ते पूर्वमेव न सशय ।
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ३७
पाण्डवा कौरवा सर्वे समासाद्य परस्परम्
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्य तदाचर ॥
नारदस्य वच श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवा
एव ते सर्वमाख्यात देवगुह्य सनातनम् ३९
कथ ते शोकनाश स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृत विधिम् ४०
एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुत ।
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ४१
यतित धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
अविग्रहे कौरवाणा दैव तु बलवत्तरम् ॥४२
अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथञ्चन ।
कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण चरेण च ॥ ४३

भवान्धर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च
त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत्
कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां नैव करिष्यति
मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत
एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥
पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
प्रज्ञाम्भसा महाभाग निर्वापय सदा सदा* ॥

वैशम्पायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः
मुहूर्तं समनुध्यायन्धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ५०
महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम ।
नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ५१
इदं तु वचनं श्रुत्वा
तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्
घटिष्ये न तु शोचितुम् ॥ ५२
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
सञ्जयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४
सञ्जय उवाच ।
आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः
पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतैः सह ॥
याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता
पुत्राणामथ पौत्राणां पितॄणां च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।
वैशम्पायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत् पृथिवीतले ॥ ८
तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ
एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥११
न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नरः
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि१२
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानस्तु जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधानि च
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम
यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वतः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥
यांश्चापि निहतान्युद्धे राजंस्त्वमनुशोचसि
न शोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः

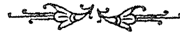
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ * मम इति पाठः ।

९

गत इति ॥ १ ॥ विगता प्रज्ञा व्यासदत्तं दिव्यज्ञानं यस्य स विगतप्रज्ञः ॥ ४ ॥ शोकस्यातिगाढत्वात्पुनर्विदुरेणोक्तम्-अभावादीनीत्यादि ॥ ११ ॥ संवर्तयति वर्तुलयति कम्पयति वा ॥ १५ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यज ॥
सर्वे वेदविद शूरा सर्वे सुचरितव्रता ।
सर्वे चाभिमुखा क्षीणास्तत्र का परिदेवना
शरीराग्निषु शूराणा जुहुवुस्ते शराहुती ।
हूयमानान् शरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषा ॥ २०
एव राजस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिक किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते ॥
क्षत्रियास्ते महात्मान
शूरा समितिशोभना ।
आशिष परमा प्राप्ता
न शोच्या सर्व एव हि ॥ २२
आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुच पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्व कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि विदुरवाक्ये नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।
युज्यता यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।
शीघ्रमानय गान्धारी सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।
वधू कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषित
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुर धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ३
गान्धारी पुत्रशोकार्ता भर्तुर्वचननोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥
ता समासाद्य राजान भृश शोकसमन्विता
आमन्त्र्यान्योन्यमीयु स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्तत
ता समाश्वासयत् क्षत्ता
ताभ्यश्चार्ततर स्वयम् ।
अश्रुकण्ठी समारोप्य
ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ६
तत प्रणाद सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमार पुर सर्वमभवच्छोककर्षितम् ॥ ७
अदृष्टपूर्वा या नार्य पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वरा ॥ ८
प्रकीर्य केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च
एकवस्त्रधरा नार्य परिपेतुरनाथवत् ॥ ९
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गुहाभ्य इव शैलाना पृषत्यो हतयूथपा ॥१०
तान्युदीर्णानि नारीणा तदा वृन्दान्यनेकश ।
शोकार्तान्यद्रवन् राजन्किशोरीणामिवाङ्गने
प्रगृह्य बाहून् क्रोशन्त्य
पुत्रान् भ्रातॄन्पितॄनपि ।
दर्शयन्तीव ता ह स्म
युगान्ते लोकसक्षयम् ॥ १२
विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्तत ।
शोकेनोपहतज्ञाना कर्तव्य न प्रजज्ञिरे ॥ १३
व्रीडाजग्मु पुरा या स्म सखीनामपि योषित
ता एकवस्त्रा निर्लज्जा श्वश्रूणा पुरतोऽभवन्
परस्पर सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयस्तदा ।
ता शोकविह्वला राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥
ताभि परिवृतो राजा रुदतीभि सहस्रश ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधन प्रति ॥ १६
शिल्पिनो वणिजो वैश्या सर्वकर्मोपजीविन
ते पार्थिव पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहि ॥ १७
तासा विक्रोशमानानामार्ताना कुरुसक्षये ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो व्यथयन् भुवनान्युत
युगान्तकाले सप्राप्ते भूताना दह्यतामिव ।
अभाव स्यादय प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥

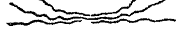
आचक्षे कथयामि ॥२१॥ कार्यं अवश्यकतव्यमुदकदानादि ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

१०

विदुरस्येति ॥ १ ॥ समारोप्य वाहनेष्विति शेष ॥ ६ ॥ पृषत्यश्चित्रहरिण्य ॥ १० ॥ किशोरीणा अश्वशावकीनाम् 'किशोरोऽश्वस्य शावक ' इति मेदिनी। अगने नृत्याशिक्षाभूमौ ॥ ११ ॥

भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौरा कुरुसंक्षये । प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रनिर्गमने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

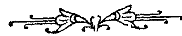

११

वैशम्पायन उवाच ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्शक्रलोकं महीपते ॥
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।
सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युद्ध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते
निर्मलाञ्शस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय
विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां
युद्ध्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो
न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एवं तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तन्न शोचितुमर्हसि ९
न चापि शत्रवस्तेषामृद्ध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिबिरमासाद्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥
पञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
ते हतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः ॥
निरीक्षन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि
तेषां तु कदनं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः
राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
दिष्टान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मं च केवलम्
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महाराज तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९
अपक्रम्य तु ते राजन्सर्व एव महारथाः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्तदा
जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ
एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम्
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
विप्रजग्मुर्महात्मानो यथेच्छकमरिंदमाः २३
समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयंस्ते रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रौणिभोजदर्शने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

क्रोशमात्रमिति ॥ १ ॥ दिष्टान्तं मरणम् ॥ १७ ॥ तदनन्तरं कृपाचार्यकृतवर्मभ्यां वियोगानन्तरम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशम्पायन उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिर ।
शुश्रुवे पितर वृद्ध निर्यान्त गजसाह्वयात् ॥ १
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्त पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमान महाराज भ्रातृभि सहितस्तदा २
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
तमन्वगात्सुदु खार्ता द्रौपदी शोककर्शिता ।
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागता ४
स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणा भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तांना क्रोशन्तीना ददर्श ह ५
ताभि परिवृतो राजा क्रोशन्तीभि सहस्रश
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभी रुदतीभि प्रियाप्रियै ६
क नु धर्मज्ञता राज्ञ क नु साद्य नृशसता ।
यच्चावधीत्पितॄन् भ्रातॄन् गुरुपुत्रान् सखीनपि
घातयित्वा कथ द्रोण भीष्म चापि पितामहम्
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम्
किं नु राज्येन ते कार्य पितॄन् भ्रातॄनपश्यत
अभिमन्यु च दुर्धर्ष द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहु क्रोशन्ती कुररीरिव
ववन्दे पितर ज्येष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिर १०
ततोऽभिवाद्य पितर धर्मेणामित्रकर्षणा ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वश
तमात्मजान्तकरण पिता पुत्रवधार्दित ।
अप्रीयमाण शोकार्त पाण्डव परिषस्वजे ॥
धर्मराज परिष्वज्य सान्तयित्वा च भारत
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावक ॥
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरित ।
भीमसेनमय दाव दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य सकल्पमाज्ञाय भीम प्रत्यशुभ हरि ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्या प्रददौ भीममायसम्
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गित हरि ।
सविधान महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दन १६
त गृहीत्वैव पाणिभ्या भीमसेनमयस्मयम् ।
बभञ्ज बलवान् राजा मन्यमानो वृकोदरम्
नागायुतबलप्राण स राजा भीममायसम् ।
भक्त्वा विमथितोरस्क सुस्राव रुधिर मुखात्
तत पपात मेदिन्या तथैव रुधिरोक्षित ।
प्रपुष्पिताग्रशिखर पारिजात इव द्रुम १९
प्रत्यगृह्णाच्च त विद्वान् सूतो गावल्गणिस्तदा
मैवमित्यब्रवीच्चैन शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
स तु कोप समुत्सृज्य गतमन्युर्महामना ।
हा हा भीमेति चुक्रोश नृप शोकसमन्वित
त विदित्वा गतक्रोध भीमसेनवधार्दितम्
वासुदेवो वर पुसामिद वचनमब्रवीत् ॥ २२
मा शुचो धृतराष्ट्र त्व
नैष भीमस्त्वया हत ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा
त्वया निष्पातिता विभो ॥ २३
त्वा क्रोधवशमापन्न विदित्वा भरतर्षभ ।
मयाऽपकृष्ट कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तर गत ॥
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन
क सहेत महाबाहो बाह्वोर्विग्रहण नर २५
यथाऽन्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
एव बाह्वन्तर प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन २६
तस्मात्पुत्रेण या तेऽसौ
प्रतिमा कारिताऽऽयसी ।
भीमस्य सेय कौरव्य
तवैवोपहृता मया ॥ २७
पुत्रशोकाभिसतप्त धर्मादपकृत मन ।
तव राजेन्द्र तेन त्व भीमसेन जिघासासि २८
न त्वेतत्ते क्षम राजन् हन्यास्त्व यद्वृकोदरम्
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानै शम प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्व मा च शोके मन कृथा ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि आयसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्याय ॥ १२

१२

हतेष्विति ॥ १ ॥ प्रियाप्रियै पाण्डवाना प्रिया अभिमन्युप्रभृतय अप्रिया दुर्योधनादय तैर्हेतुभि क्रोशन्तीभिरिति सबन्ध ॥६॥ **आक्षिप्य** निवार्य आयस लोहमयम्॥१५॥सविधान आयसस्य भीमस्य निर्माणम्॥१६ **पुत्रेति** । धर्मादपकृत आलिंगनच्छलेन भीममेव कर्तव्य इत्याशया ॥२८॥ वृकोदरेण अहता अपि न जीवेयु । गतायुषा तेषा निमित्तान्तरेणापि नाशावश्यभावादिति भाव ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

१३

वैशम्पायन उवाच ।
तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारका ।
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदन ॥ १
राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवला २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ समर्थ सन् बलाबले ।
आत्मापराधात्कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशम्
उक्तवांस्त्वां तदैवाह भीष्मद्रोणौ च भारत
विदुर सञ्जयश्चैव वाक्यं राजन्न तत्कृथा ४
स वार्यमाणो नास्माकमकार्षीर्वचनं तदा ।
पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ।
राजा हि य स्थिरप्रज्ञ स्वयं दोषानवेक्षते ।
देशकालविभागं च परं श्रेय स विन्दति ६
उच्यमानस्तु य श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते
आपद समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थित ७
ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थित
आत्मापराधादापन्न-
स्तत्किं भीमं जिघांससि ।
तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं
स्वमनुस्मर दुष्कृतम् ॥ ९
यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्र पाञ्चालीमानयत्सभाम्
स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ॥ १०
आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मन ।
यदनागसि पाण्डूनां परित्यागस्त्वया कृत ॥
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपति ॥ १२
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धैर्यान्मा समचालयत् १३
दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रम ।
त्वद्गुप्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम १४
इदानीं त्वहमव्यग्रो गतमन्युर्गतज्वर ।
मध्यमं पाण्डवं वीरं द्रष्टुमिच्छामि माधव१५
हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
पाण्डुपुत्रेषु वै शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १६
तत स भीमं च धनञ्जयं च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रै प्ररुदन् सुगात्रा
नाश्वास्य कल्याणमुवाच चैतान् १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रकोपविमोचने पाण्डवपरिष्वङ्गो नाम त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपाण्डवा ।
अभ्ययुर्भ्रातर सर्वे गान्धारीं सहकेशवा १
ततो ज्ञात्वा हतामित्रं युधिष्ठिरमुपागतम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता२
तस्या पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति
ऋषि सत्यवतीपुत्र प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धि पय शुचि
तं देशमुपसपेदे परमर्षिर्मनोजव ॥
दिव्येन चक्षुषा पश्यन् मनसा तद्गतेन च ।
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपा ।
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६

१३

तत इति ॥ १ ॥ न तत्कृथा तन्न कृतवानसि अड भाव आर्ष ॥ ४ ॥ श्रेयो हिताहिते उच्यमानो न गृह्णीत इत्यन्वय ॥ ७ ॥ अनागसि अपराधाभावे परित्यागो राज्याप्रदानेन तिरस्कार ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

धृतराष्ट्रेति ॥ १ ॥ कल्यवादी हितवादी ॥ ६ ॥

न कोप पाण्डवे कार्यो गान्धारि [illegible]हि
वचो निगृह्यतामेतच्छृणु चेद वचो मम ॥ ७
उक्ताऽस्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभि ८
सा तथा याच्यमाना त्व काले काले जयैषिणा
उक्तवत्यसि गान्धारि 'यतो धर्मस्ततो जय'
न चाप्यतीता गान्धारि
वाच ते वितथामहम् ।
स्मरामि तोषमाणाया-
स्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
विग्रहे तुमुले राज्ञा गत्वा पारमसशयम् ।
जित पाण्डुसुतैर्युद्धे नून धर्मस्ततोऽधिक ११
क्षमाशीला पुरा भूत्वा साऽद्य न क्षमसे कथम्
अधर्म जहि धर्मज्ञे 'यतो धर्मस्ततो जय' १२
स्व च धर्म परिस्मृत्य
वाच चोक्ता मनस्विनि ।
कोप सयच्छ गान्धारि
मैव भू सत्यवादिनि ॥ १३

गान्धार्युवाच
भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यत ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १४
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया
तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या यथा त्वया ॥१५
दुर्योधनापराधेन शकुने सौबलस्य च ।
कर्णदु शासनाभ्या च कृतोऽय कुरुसक्षय
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदर ।
नकुल सहदेवश्च नैव जातु युधिष्ठिर ॥ १७
युध्यमाना हि कौरव्या
कृतमाना परस्परम् ।
निहता सहिताश्चान्यै-
स्तत्र नास्त्यप्रिय मम ॥ १८
किं तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यत ।
दुर्योधन समाहूय गदायुद्धे महामना ॥ १९
शिक्षयाभ्यधिक ज्ञात्वा चरन्त बहुधा रणे ।
अधो नाभ्या प्रहृतवास्तन्मे कोपमवर्धयत्२०
कथ नु धर्म धर्मज्ञै समुद्दिष्ट महात्मभि ।
त्यजेयुराहवे शूरा प्राणहेतो कथञ्चन २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसान्त्वनायां चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचन तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत्
गान्धारी प्रत्युवाचेद वच सानुनय तदा १
अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृत ।
आत्मान त्रातुकामेन तन्मे त्व क्षन्तुमर्हसि
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्म्येण स महाबल ।
न शक्य केनचिद्धन्तुमतो विषममाचरम् ॥
अधर्मेण जित पूर्व तेन चापि युधिष्ठिर ।
निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ॥४
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽय गदायुद्धेन वीर्यवान्
मा हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत्कृत मया
राजपुत्री च पत्र्चालीमेकवस्त्रा रजस्वलाम् ।
भवत्या विदित सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ६
सुयोधनमसगृह्य न शक्या भू ससागरा ।
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृत मया ॥ ७
तथाप्यप्रियमस्माक पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ८
तदैव वध्य सोऽस्माक दुराचारश्च ते सुत ।
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिता स्म समये तदा

एतत् वच पाण्डवान् शत्रुमुद्यत वाक्यम् ॥ ७ ॥ न चास्य ता तामिति पाठे अस्य एन दुर्योधन तोषमाणाया आशीर्वचनेन तोषयन्त्यास्ते तव ता ता वाच वितथा न स्मरामीत्यन्वय ॥ १० ॥ कृतमाना कृताहकारा ॥१८
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

तदिति ॥ १ ॥ उक्तवान् न हि ते पतय सती त्यादि ॥ ६ ॥ असगृह्य अनुपसहृत्य ॥ ७ ॥

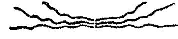
वैरमुद्दीपित राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
क्लेशिताश्च वने नित्य तत एतत् कृत मया ॥
वैरस्यास्य गता पार हत्वा दुर्योधन रणे ।
राज्य युधिष्ठिर प्राप्तो वय च गतमन्यव ॥
गान्धार्युवाच ।
न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशससि मे सुतम् ।
कृतवाश्चापि तत्सर्व यदिद भाषसे मयि ॥१२
हताश्वे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत ।
अपिब शोणित सख्ये दु शासनशरीरजम्
सद्भिर्विगर्हित घोरमनार्यजनसेवितम् ।
क्रूर कर्माकृथास्तस्मात्तदयुक्त वृकोदर ॥ १४
भीमसेन उवाच ।
अन्यस्यापि न पातव्य रुधिर किं पुन स्वकम्
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन
रुधिर न व्यतिक्रामदन्तोष्ठादम्ब मा शुच ।
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥१६
हताश्व नकुल दृष्ट्वा वृषसेनेन सयुगे ।
भ्रातृणा सप्रहृष्टाना त्रास सजनितो मया ॥
केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
क्रोधाद्यदब्रुव चाह तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १८
क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेय शाश्वती समा
प्रतिज्ञा तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥
न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम्
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ।
अधुना किं नु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ॥२०
गान्धार्युवाच ।
वृद्धस्यास्य शत पुत्रान्निघ्नस्त्वमपराजित ।
कस्मान्न शेषये किंचिद्येनाल्पमपराधितम् ।
सन्तानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययो ।
कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥
शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।
न मे दु ख भवेदेतद्यदि त्व धर्ममाचरे ॥ २३
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥
तमभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमान कृताञ्जलि ।
युधिष्ठिरस्त्विद तत्र मधुर वाक्यमब्रवीत् ॥
पुत्रहन्ता नृशसोऽह तव देवि युधिष्ठिर ।
शापार्ह पृथिवीनाशे हेतुभूत शपस्व माम् ॥
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुह ॥
तमेववादिन भीत सनिकर्षगत तदा ।
नोवाच किंचिद्गान्धारी नि श्वासपरमा भृश
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यत ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ॥ २९
अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ।
तत स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृप ॥ ३०
त दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठत ।
एव सचेष्टमानास्तानितश्चेतश्च भारत ॥ ३२
गान्धारी विगतक्रोधा
सान्त्वयामास मातृवत् ।
तया ते समनुज्ञाता
मातर वीरमातरम् ॥ ३३
अभ्यगच्छन्त सहिता पृथा पृथुलवक्षस ।
चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान् सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ॥
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ।
ततो बाष्प समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तदा पृथा ॥
अपश्यदेताञ्शस्त्रौघैर्बहुधा क्षतविक्षतान् ।
सा तानेकैकश पुत्रान् सस्पृशन्ती पुन पुन
अन्वशोचत दु खार्ता द्रौपदी च हतात्मजाम्
रुदतीमथ पाञ्चाली ददर्श पतिता भुवि ॥३६
द्रौपद्युवाच ।
आर्ये पुत्रा क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गता
न त्वा तेऽद्याभिगच्छन्ति चिर दृष्ट्वा तपस्विनीम्
किं नु राज्येन वै कार्य विहीनाया सुतैर्मम
ता समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ॥
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्शिताम्
तयैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप ॥ ३९
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ।
वैशम्पायन उवाच ।
तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम्
मैव पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दु खिता
मन्ये लोकविनाशोऽय कालपर्यायनोदित ॥
अवश्यभावी सप्राप्त स्वभावाल्लोमहर्षण ।
इद तत्समनुप्राप्त विदुरस्य वचो महत् ॥ ४२

अन्तोष्ठात् अधरोष्ठात् उपरि न गतमित्यर्थ । दन्तोष्ठादित्यपपाठ ॥१६॥ वृषसेनेन कर्णपुत्रेण ॥१७॥ किंचित् कमपि न शेषये शेषमेकमपि न रक्षितवानसि॥२१॥ न वर्जिता वधकाले न त्यक्ता॥२२॥ कुनखीभूतो हस्तदेश इति शेष ॥३०॥

असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामति ।
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषत ॥
मा शुचो न हि शोच्यास्ते
संग्रामे निधन गता ।
यथैवाह तथैव त्व
को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन
कुलमस्य विनाशितम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पृथापुत्रदर्शने पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

समाप्त जलप्रदानिक पर्व ।

स्त्रीविलापपर्व २

१६

वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्तनम्
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥१
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सतत सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षे पुण्यकर्मण ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविध पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिर नृवीराणामद्भुत लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशवसाकीर्ण शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्ण समन्तत ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृत रुधिराविलै ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणै ॥ ६
गजाश्वनरनारीणा नि स्वनैरभिसवृतम् ।
सृगाल-बक-काकोल कक काकनिषेवितम् ॥
रक्षसा पुरुषादाना मोदन कुरराकुलम् ।
अशिवाभि शिवाभिश्च नादित गृध्रसेवितम्
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपति
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमा ॥ ९
वासुदेव पुरस्कृत्य हतबन्धु च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रिय समासाद्य जग्मुरायोधन प्रति १०
समासाद्य कुरुक्षेत्र ता स्त्रियो निहतेश्वरा ।
अपश्यन्त हतास्तत्र पुत्रान् भ्रातृन् पितृन्पतीन्
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबलवायसै ।
भूतै पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरै
रुद्राक्रीडनिभ दृष्ट्वा तदा विशसन स्त्रिय ।
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे
अदृष्टपूर्व पश्यन्त्यो दु खार्ता भरतस्त्रिय ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या पतन्त्यश्चापरा भुवि ॥
श्रान्ताना चाप्यनाथाना
नासीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुरुयोषाणा
कृपण तदभून्महत् ॥ १५
दु खोपहतचित्ताभि समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वा योधनमत्युग्र धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
तत सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणा वैशस दृष्ट्वा इद वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्यैता पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वरा
प्रकीर्णकेशा क्रोशन्ती कुररीरिव माधव
अमूस्त्वभिसमागम्य
स्मरन्त्यो भर्तृजान् गुणान् ।
पृथगेवाभ्यधावन्त्य
पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ १९
वीरसूभिर्महाराज हतपुत्राभिरावृतम् ।
क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतम् २०

वाम् आवाम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

एवमिति । अवकर्तन युद्धस्थानम् ॥ १ ॥ पचाना

शोभित पुरुषव्याघ्रै कर्णभीष्माभिमन्युभि ।
द्रोण-द्रुपद-शल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकै ॥
काञ्चनै कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरै स्रग्भिश्च समलङ्कृतम् ॥ २२
वीरबाहुविसृष्टाभि शक्तिभि परिघैरपि ।
खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णै सशरैश्च शरासनै ॥
क्रव्यादसङ्घैर्मुदितैस्तिष्ठद्भि सहितै क्वचित् ।
क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैश्चापरै क्वचित् २४
एतदेवंविध वीर सपश्यायोधन विभो ।
पश्यमाना हि दह्यामि शोकेनाह जनार्दन ॥
पञ्चालाना कुरूणा च विनाशे मधुसूदन ।
पञ्चानामपि भूतानामह वधमचिन्तयम् २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च कर्षयन्त्यसृगुक्षिता ।
विगृह्य चरणैर्गृध्रा भक्षयन्ति सहस्रश २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोण-भीष्मयो ।
अभिमन्योर्विनाश च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥
अवध्यकल्पान्निहतान् गतसत्त्वानचेतस ।
गृध्र-कङ्क वट-श्येन श्व सृगालादनीकृतान् ॥
अमर्षवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान् सशान्तान्पावकानिव
शयाना ये पुरा सर्वे मृदूनि शयनानि च ।
विपन्नास्तेऽद्य वसुधा विवृतामधिशेरते ॥ ३१

बन्दिभि सतत काले
स्तुवद्भिरभिनन्दिता ।
शिवानामशिवा घोरा
शृण्वन्ति विविधा गिर ॥ ३२

ये पुरा शेरते वीरा शयनेषु यशस्विन ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्र-गोमायु-वायसा ।
आक्षिपन्ति शिवा घोरा विनिदन्त्य पुन पुन

बाणान्विनिशितान्पीता
न्निस्त्रिंशान् विमला गदा ।
युद्धाभिमानिन सर्वे
जीवन्त इव बिभ्रति ॥ ३५

सुरूपवर्णा बहव क्रव्यादैरवघट्टिता ।
ऋषभप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्रज ॥ ३६
अपरे पुनरालिङ्ग्य गदा परिघबाहव ।
शेरतेऽभिमुखा शूरा दयिता इव योषित ॥
बिभ्रत कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन

क्रव्यादै कृष्यमाणाना
मपरेषा महात्मनाम् ।
शातकौम्भ्य स्रजश्चित्रा
विप्रकीर्णा समन्तत ॥ ३९

एते गोमायवो भीमा निहताना यशस्विनाम्
कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रश ॥
सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिन ।
स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिता
तानिमा परिदेवन्ति दु खार्ता परमाङ्गना ।
कृपण वृष्णिशार्दूल दु खशोकार्दिता भृशम्
रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि च ।
मुखानि परमस्त्रीणा परिशुष्काणि केशव ॥
रुदितादुपरता ह्येता ध्यायन्त्य सपरिच्छदा
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दु खिता
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम्
श्यामाना वरवर्णाना गौरीणामेकवाससाम्
दुर्योधनवरस्त्रीणा पश्य वृन्दानि केशव ४६
आसामपरिपूर्णार्थ निशम्य परिदेवितम् ।
इतरेतरसक्रन्दान्न विजानन्ति योषित ४७
एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च
विस्पन्दमाना दु खेन वीरा जहति जीवितम्

बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि
क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति
शिरासि मृदुपाणय ॥ ४९

शिरोभि पतितैर्हस्तै सर्वाङ्गैर्यूथश कृतै ।
इतरेतरसपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ५०

विशिरस्कानथो कायान्
दृष्ट्वा ह्येताननिन्दितान् ।
मुह्यन्त्यनुगता नार्यो
विदेहानि शिरासि च ॥ ५१

शिर कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतस ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दु खिता ॥
बाहूरुचरणानन्यान् विशिखोन्मथितान्पृथक्
सदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येता पुन पुन.

भूताना पृथिव्यादीना कुरुपचालवधात् कृत्स्न पाञ्चभौतिक जगन्नष्टमिति भाव ॥ २६ ॥ शयनानि आस्तार्येति शेष. ॥ ३१ ॥ एता शोचन्तीरभिलक्ष्येति शेष ॥ ४८ ॥

उत्कृत्याशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभि
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन् भरतयोषित ॥
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परै ॥
बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलै ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥
बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितै ।
न दु खेषूचिता पूर्वं दु ख गाहन्त्यनिन्दिता
भ्रातृभि पतिभि पुत्रैरुपाकीर्णां वसुंधरा ।
यूथानीव किशोरीणा सुकेशीना जनार्दन ॥
स्नुषाणा धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकश ।
इतो दु खतर किं नु केशव प्रतिभाति मे ॥५९
यदिमा कुर्वते सर्वा रवमुच्चावच स्त्रिय ।
नूनमाचरित पाप मया पूर्वेषु जन्मसु ॥ ६०
या पश्यामि हतान् पुत्रान्
पौत्रान् भ्रातॄंश्च माधव ।
एवमार्ता विलपती
समाभाष्य जनार्दनम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता
ददर्श निहत सुतम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि आयोधनदर्शने
षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

वैशम्पायन उवाच ।
दुर्योधन हत दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १
सा तु लब्ध्वा पुन संज्ञा
विक्रुश्य च विलप्य च ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य
शयान रुधिरोक्षितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपण पर्यदेवयत् ।
हाहा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया
सुगूढजत्रुविपुल हारनिष्कविभूषितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोर सिंचन्ती शोकतापिता
समीपस्थ हृषीकेशमिद वचनमब्रवीत् ।
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीना संक्षये विभो
मामय प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तम ।
अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥
इत्युक्ते जानती सर्वमह स्वव्यसनागमम् ।
अब्रुव पुरुषव्याघ्र 'यतो धर्मस्ततो जय' ॥ ७
यथा च युध्यमानस्त्व
न वै मुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुव शस्त्रजिताँल्लोकान्
प्राप्स्यस्यमरवत्प्रभो ॥ ८
इत्येवमब्रुव पूर्वं नैन शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्र तु शोचामि कृपण हतबान्धवम् ॥९
अमर्षण युधा श्रेष्ठ कृतास्त्र युद्धदुर्मदम् ।
शयान वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥
योऽय मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परतप ।
सोऽय पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम्
ध्रुव दुर्योधनो वीरो गतिं सुलभता गत ।
तथा ह्यभिमुख शेते शयने वीरसेविते ॥ १२
य पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रिय ।
त वीरशयने सुप्त रमयन्त्यशिवा शिवा ॥
य पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षित ।
महीतलस्थ निहत गृध्रास्त पर्युपासते ॥ १४
य पुरा व्यजनै रम्यैरुपवीजन्ति योषित ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिण ॥ १५
एष शेते महाबाहुर्बलवान् सत्यविक्रम ।
सिंहेनेव द्विप सख्ये भीमसेनेन पातित ॥
पश्य दुर्योधन कृष्ण शयान रुधिरोक्षितम् ।
निहत भीमसेनेन गदा संमृज्य भारत ॥ १७
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैका च केशव ।
आनयद्य पुरा सख्ये सोऽनयान्निधन गत ॥

विजग्धान् भक्षितान् ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्याय ॥ १६

१७
दुर्योधनमिति ॥ १ ॥

एष दुर्योधन शेते महेष्वासो महाबल ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातित ॥ १९
विदुर ह्यवमन्यैष पितर चैव मन्दभाक् ।
बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवश गत ॥
नि सपत्ना मही यस्य त्रयोदश समा स्थिता
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपति ॥
अपश्य कृष्ण पृथिवी धार्तराष्ट्रानुशासिताम्
पूर्णा हस्तिगवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरम्
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासिता
हीना हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव
इद कष्टतर पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।
यदिमा पर्युपासन्ते हताञ्शूरान् रणे स्त्रिय
प्रकीर्णकेशा सुश्रोणी दुर्योधनशुभाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभा पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥
नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महीभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥२६
कथ तु शतधा नेद हृदय मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहत पुत्र पुत्रेण सहित रणे ॥ २७
पुत्र रुधिरससिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता ।
दुर्योधन तु वामोरू पाणिना परिमार्जती ॥
किं नु शोचति भर्तार पुत्र चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्र चाप्यभिवीक्ष्य सा
स्वशिर पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ ३०
पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ॥
मुख विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ ३१
यदि सत्यागमा सन्ति यदि वै श्रुतयस्तथा ।
ध्रुव लोकानवाप्तोऽय नृपो बाहुबलार्जितान्

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्याय ॥ १७॥

१८

गान्धार्युवाच

पश्य माधव पुत्रान्मे शतसख्याञ्जितक्लमान्
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठ निहतान् रणे ॥ १
इद दु खतर मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजा ।
हतपुत्रा रणे बाला परिधावन्ति मे स्नुषा ॥२
प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितै ।
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रा वसुन्धरा
कृच्छ्रादुत्सारयन्ति स्म गृध्रगोमायुवायसान्
दु खेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ४
एषाऽन्या त्वनवद्याङ्गी करसमितमध्यमा ।
घोरमायोधन दृष्ट्वा निपतत्यतिदु खिता ॥ ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेता लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्री महाबाहो मनो न ह्युपशाम्यति ६
भ्रातृश्चान्या पितृश्चान्या
पुत्राश्च निहतान् भुवि ।
दृष्ट्वा परिपतन्त्येता
प्रगृह्य सुमहाभुजान् ॥ ७
मध्यमाना तु नारीणा वृद्धाना चापराजित
आक्रन्द हतबन्धूना दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
रथनीडानि देहाश्च हताना गजवाजिनाम् ।
आश्रित्य श्रममोहार्ता स्थिता पश्य महाभुज
अन्या चापहृत काया
चारुकुण्डलमुन्नसम् ।
स्वस्य बन्धो शिर कृष्ण
गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीम् ॥ १०
पूर्वजातिकृत पाप मन्ये नाल्पमिवानघ ।
एताभिर्निरवद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ११

पञ्चशाखाभ्या पञ्चाङ्गुलिभ्या पाणिभ्याम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

१८

पश्येति ॥ १ ॥ करसमितमध्यमा मुष्टिप्रमितमध्या ॥ ५ ॥

।दिद धर्मराजेन
पातित नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय
कर्मणो शुभपापयो ।
प्रत्यग्रवयस पश्य
दर्शनीयकुचानना ॥ १२
कुलेषु जाता ह्रीमन्त्य कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजा
हसगद्गदभाषिण्यो दु खशोकप्रमोहिता ।
सारस्य इव वाशन्त्य पतिता पश्य माधव
फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्षयोषिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तापयत्येष रश्मिवान्
ईर्षूणा मम पुत्राणा वासुदेवावरोधनम् ।
मत्तमातङ्गदर्पाणा पश्यन्त्यद्य पृथग्जना १६
शतचन्द्राणि चर्माणि
ध्वजाश्चादित्यवर्चस ।
रौक्माणि चैव वर्माणि
निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७
शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणा मे महीतले ।
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव
एष दु शासन शेते शूरणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वाङ्गो युधि भीमेन पातित ॥
गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतम् ।
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपदीनोदितेन च ॥ २०
उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभाया द्यूतनिर्जिता
प्रिय चिकीर्षता भ्रातु कर्णस्य च जनार्दन ॥
सहैव सहदेवेन
नकुलेनार्जुनेन च ।
दासीभूतासि पाञ्चालि
क्षिप्र प्रविश नो गृहान् ॥ २२
ततोऽहमब्रुव कृष्ण तदा दुर्योधन नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्त शकुनि पुत्र वर्जय ॥ २३
निबोधैन सुदुर्बुद्धि मातुल कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेन परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवै २४
न कुध्यसे त्व दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्नाराचैस्तुदस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम्
तानेव रहसि क्रुद्धो वाक्शल्यानवधारयन् ।
उत्ससर्ज विष तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव २६
एष दु शासन शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागज ॥ २७
अत्यर्थमकरोद्रौद्र भीमसेनोऽत्यमर्षण ।
दु शासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

गान्धार्युवाच ।
एष माधव पुत्रो मे विकर्ण प्राज्ञसमत ।
भूमौ विनिहत शेते भीमेन शतधा कृत १
गजमध्य हत शेते विकर्णो मधुसूदन ।
नीलमेघपरिक्षिप्त शरदीव निशाकर ॥ २
अस्य चापग्रहेणैव पाणि कृतकिणो महान् ।
कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३
अस्य भार्याऽऽमिषप्रेप्सून्गृध्रकाकास्तपस्विनी
वारयत्यनिश बाला न च शक्नोति माधव ४
युवा वृन्दारक शूरो विकर्ण पुरुषर्षभ ।
सुखोषित सुखार्हश्च शेते पासुषु माधव ॥ ५
कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।
अद्यापि न जहात्येन लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥६
एष सग्रामशूरेण प्रतिज्ञा पालयिष्यता ।
दुर्मुखोऽभिमुख शेते हतोऽरिगणहा रणे ७
तस्यैतद्वदन कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।
विभात्यभ्यधिक तात सप्तम्यामिव चन्द्रमा
शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्याननमथेदृशम् ।
स कथ निहतोऽमित्रै पासून् ग्रसति मे सुत.
यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।
स कथ दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित ॥

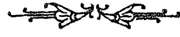
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

एष माधवेति । स्पष्टार्थ ॥ १ ॥

चित्रसेन हत भूमौ शयान मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिम पश्य प्रतिमान धनुष्मताम् ११
त चित्रमाल्याभरण युवत्य शोककर्शिता ।
क्रव्यादसघै सहिता रुदत्य पर्युपासते १२
स्त्रीणा रुदितनिर्घोष श्वापदाना च गर्जितम्
चित्ररूपमिद कृष्ण विचित्र प्रतिभाति मे १३
युवा वृन्दारको नित्य प्रवरस्त्रीनिषेवित ।
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्त पासुषु माधव ॥
शरसकृत्तवर्माण वीर विशसने हतम् ।
परिवार्यासते गृध्रा पश्य कृष्ण विविंशतिम्
प्रविश्य समरे शूर पाण्डवानामनीकिनीम् ।
स वीरशयने शेते पर सत्पुरुषोचिते ॥ १६
स्मितोपपन्न सुनस सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्र वदन कृष्ण पश्य विविंशते १७
एन हि पर्युपासन्ते बहुधा वरयोषित ।
क्रीडन्तमिव गन्धर्व देवकन्या सहस्रश १८
हन्तार परसैन्याना शूर समितिशोभनम् ।
निबर्हणममित्राणा दु सह विषहेत क ॥ १९
दु सहस्यैतदाभाति शरीर सवृत शरै ।
गिरिरात्मगतै फुल्लै कर्णिकारैरिवाचित ।
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता
अग्निनेव गिरि श्वेतो गतासुरपि दु सह २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०

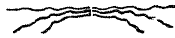
गान्धार्युवाच ।
अध्यर्धगुणमाहुर्य बले शौर्ये च केशव ।
पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्त सिंहमिवोत्कटम्
यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषा स्वय मृत्युवश गत २
तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजस ।
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ३
एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वन ।
आर्ता बाल पतिं वीर दृष्ट्वा शोचत्यनिंदिता
तमेषा हि समागम्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ५
तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य मनस्विनी ।
विबुद्धकमलाकार कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६
काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।
लज्जमाना पुरा चैन माध्वीकमदमूर्छिता ॥
तस्य क्षतजसदिग्ध जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवच कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
अवेक्षमाणा त बाला कृष्ण त्वामभिभाषते
अय ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातित ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तथाऽत्यर्थ शेते भुवि निपातित ॥
अत्यन्त सुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिन ।
कच्चिदद्य शरीर ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शेते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ
व्यायम्य बहुधा नून सुखसुप्त श्रमादिव ।
एव विलपतीमार्ता न हि मामभिभाषसे १३
न स्मराम्यपराध ते किं मा न प्रतिभाषसे ।
ननु मा त्व पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ॥
न स्मराम्यपराध मे किं मा न प्रतिभाषसे ।
आर्यामार्य सुभद्रा त्वमिमाश्च त्रिदशोपमान्
पितृन्मा चैव दु खार्ता विहाय क गमिष्यसि
तस्य शोणितदिग्धान्वै केशानुद्यम्य पाणिना
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्रीय वासुदेवस्य पुत्र गाण्डीवधन्वन ॥
'कथ त्वा रणमध्यस्थ जघ्नुरेते महारथा ।
धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान् कृप-कर्ण-जयद्रथान्
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरह विधवा कृता ।
रथर्षभाणा सर्वेषा कथमासीत्तदा मन १९
बाल त्वा परिवार्यैक मम दु खाय जघ्नुषाम् ।
कथ नु पाण्डवाना च पञ्चालाना तु पश्यताम्

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०
अध्यर्धगुण सार्धगुणम् ॥ १ ॥

त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् सन्ननाथवत्।
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वां पिता तव २१
वीर पुरुषशार्दूल कथं जीवति पाण्डव ।
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां च पराभवः
प्रीतिं धास्यति पार्थानां
त्वामृते पुष्करेक्षण ।
तव शस्त्रजिताँल्लोकान् ।
धर्मेण च दमेन च ॥ २३
क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ।
दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ॥ २४
यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ।
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा
पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि २६
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ।
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान्
सौभद्र विहरन् काले
स्मरेथाः सुकृतानि मे ।
एतावानिह संवासो
विहितस्ते मया सह ॥ २८
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः'
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् २९
उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ।
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ३०
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च
द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ३१
विराटं वितुदन्त्येते गृध्र-गोमायु-वायसाः ।
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ॥ ३२
न शक्नुवन्ति विहगान्निवारयितुमातुराः ।
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ॥
श्रमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विप्लुतं वपुः ।
उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम्
शिशूनेतान् हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम्
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ३५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।
एष वैकर्तनः शेते
महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये
संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १
पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान् बहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महाबलः ।
रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ३
यं स्म पाण्डवसन्त्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् । ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।
मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥
उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ७
अनाधृष्यः परैर्युद्धे
शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्
हिमवानिव निश्चलः ॥ ८
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
भूमौ विनिहतः शेते वातभग्न इव द्रुमः ॥ ९

वपुः शस्ताकृतिः 'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' इति **मेदिनी** ॥३४॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

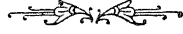
२१

एष वैकर्तन इति । आवत्य भामसेनेनेति च स्पष्टार्थौ एकविंशद्वाविंशौ ॥ १ ॥

पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥
आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वा
यदग्रसच्चक्रमिदं धरित्री ।
ततः शरेणापहृतं शिरस्ते
धनञ्जयेनाहवशोभिना युधि ॥ ११
हाहा धिगेषा पतिता विसंज्ञा
समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकक्षम् ॥
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुषेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२

अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा
शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न न प्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सा वर्तमाना पतिता पृथिव्या
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि कर्णदर्शनो
नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।
आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदनं कृत्वा शूराणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः
तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥३
शयानं वीरशयने शूरमाक्रन्दकारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥
प्रातिपेयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्लिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां चाभिरक्षता ।
पाकशासनिना सङ्ख्ये वार्धक्षत्रिर्निपातितः
एकादश चमूर्भित्त्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धु-सौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥९

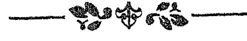
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भीषयन्त्यो विकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात्
तमेताः पर्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजम् ।
सिन्धु-सौवीरभर्तारं काम्बोजयवनस्त्रियः ॥
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२
दुःशलां मानयद्भिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥
सैषा मम सुता बाला
विलपन्ती च दुःखिता ।
आत्मना हन्ति चात्मान-
माक्रोशन्ती च पाण्डवान् ॥ १४
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः
हा हा धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥
वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः
स हत्वा विपुलां सेनां स्वयं मृत्युवशं गतः

इति–श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२
आवन्त्यमिति ॥ १ ॥ वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ॥ ७ ॥

त मत्तमिव मातङ्ग वीर परमदुर्जयम् । परिवार्य रुदन्त्येता स्त्रियश्चन्द्रोपमानना ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापे गान्धारीवाक्ये द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

२३

गान्धार्युवाच ।

एष शल्यो हत शेते साक्षान्नकुलमातुल ।
धर्मज्ञेन हतस्तात धर्मराजेन सयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्य सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहत शेते मद्रराजो महाबल ॥ २
येन सगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि ।
जयार्थ पाण्डुपुत्राणा यदा तेजोवध कृत ॥
अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
मुख पद्मपलाशाक्ष काकैरादष्टमव्रणम् ॥ ४
अस्य चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा ।
आस्याद्विनि सृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभि ॥ ५
युधिष्ठिरेण निहत शल्य समितिशोभनम् ।
रुदत्य पर्युपासन्ते मद्रराज कुलाङ्गना ॥ ६
एता सुसूक्ष्मवसना मद्रराज नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रिया क्षत्रियर्षभ
शल्य निपतित नार्य परिवार्याभित स्थिता
वासिता गृष्टय पङ्के परिमग्नमिव द्विपम् ॥ ८
शल्य शरणद शूर पश्येम वृष्णिनन्दन ।
शयान वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
एष शैलालयो राजा भगदत्त प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधर श्रीमाञ्शेते भुवि निपातित
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान्
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
रोमहर्षणमत्युग्र शक्रस्य त्वहिना यथा ॥१२
योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थ धनञ्जयम् ।
सशय गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातित ॥
यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन
स एष निहत शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥
पश्य शान्तनव कृष्ण शयान सूर्यवर्चसम् ।
युगान्त इव कालेन पतित सूर्यमम्बरात् ॥१५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥
शरतल्पगत भीष्ममूर्ध्वरेतसमच्युतम् ।
शयान वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान् स्कन्द शरवण यथा
अतूलपूर्ण गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणै समन्वितम् ।
उपधायोपधानाग्र्य दत्त गाण्डीवधन्वना ॥
पालयान पितु शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशा ।
एष शान्तनव शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥
धर्मात्मा तात सर्वज्ञ पारावर्येण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्य सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
यत्र शान्तनवो भीष्म शतेऽद्य निहत शरै
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छमानेन पाण्डवै ।
धर्मज्ञेनाहवे मृत्युरादिष्ट सत्यवादिना ॥ २३
प्रनष्ट कुरुवशश्च पुनर्येन समुद्धृत ।
स गत कुरुभि सार्ध महाबुद्धि पराभवम्
धर्मेषु कुरव क नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्ग देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्य सात्यकेस्तथा ।
त पश्य पातित द्रोण कुरूणा गुरुमुत्तमम् २६
अस्त्रं चतुर्विध वेद यथैव त्रिदशेश्वर ।
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

२३

एष इति ॥ १ ॥ वासिता करिण्य गृष्टय सकृत्प्र सूता ॥ ८ ॥ अहिना वृत्रासुरेण ॥ १२ ॥ भीष्मकृत् भयकरकर्मकृत् ॥ १४ ॥ शास्त्रमाज्ञाम् ॥ २० ॥ निर्णये पारावर्येण परावरौ परलोकेहलोकौ तद्विषयेण ज्ञानेन तत्त्वज्ञानबलेन प्राणानधारयदित्यर्थ ॥ २१ ॥

यस्य प्रसादाद्बीभत्सु पाण्डव कर्म दुष्करम्
चकार स हत शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् २८
य पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान्
सोऽय शस्त्रभृता श्रेष्ठो द्रोण शस्त्रै परिक्षत
यस्य निर्दहत सेना गतिरग्नेरिवाभवत् ।
स भूमौ निहत शेते शान्तार्चिरिव पावक
धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।
द्रोणस्य निहतस्याजौ दृश्यते जीवतो यथा
वेदा यस्माच्च चत्वार सर्वाण्यस्त्राणि केशव
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापते ॥ ३२
वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ
द्रोण द्रुपदपुत्रेण निहत मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दु खोपहतचेतना ॥ ३४
ता पश्य रुदतीमार्ता मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
हत पतिमुपासन्तीं द्रोण शस्त्रभृता वरम् ३५
बाणैर्भिन्नतनुत्राण धृष्टद्युम्नेन केशव ।
उपास्ते वै मृधे द्रोण जटिला ब्रह्मचारिणी ॥
प्रेतकृत्य च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
हतस्य समरे भर्तु सुकुमारी यशस्विनी ३७
अग्नीनाधाय विधिव
च्चिता प्रज्वाल्य सर्वत ।
द्रोणमाधाय गायन्ति
त्रीणि सामानि सामगा ॥ ३८
कुर्वन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिण ।
धनुर्भि शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ३९
शरैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यते भूरितेजसम् ।
इति द्रोण समाधाय शसन्ति च रुदन्ति च
सामभिस्त्रिभिरन्तस्थैरनुशसन्ति चापरे ।
अग्नावग्निं समाधाय द्रोण हुत्वा हुताशने ४१
गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गा द्रोणशिष्या द्विजातय
अपसव्या चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपी च ते

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवचने त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।
सोमदत्तसुत पश्य युयुधानेन पातितम् ।
वितुद्यमान विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १
पुत्रशोकाभिसतप्त सोमदत्तो जनार्दन ।
युयुधान महेष्वास गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
असौ हि भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता
आश्वासयति भर्तार सोमदत्तमनिन्दिता ३
दिष्ट्या नैन महाराज दारुण भरतक्षयम् ।
कुरुसक्रन्दन घोर युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्ट्या यूपध्वज पुत्र वीर भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वान निहत नानुपश्यसि ॥ ५
दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोर विलपित बहु ।
न श्रृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ६
एकवस्त्रार्धसवीता प्रकीर्णा सितमूर्धजा ।
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वरा ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाण त्व-
महो दिष्ट्या न पश्यसि ।
छिन्नबाहु नरव्याघ्र
मर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
शल विनिहत सख्ये
भूरिश्रवसमेव च ।
स्नुषाश्च विविधा सर्वा
दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९
दिष्ट्या तत्काञ्चन छत्र यूपकेतोर्महात्मन ।
विनिकीर्ण रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि १०
अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्या सात्यकिना हतम्
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणा ११
एता विलप्य करुण भर्तृशोकेन कर्शिता ।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपण बत केशव १२

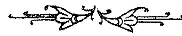
धक्ष्य दग्ध्वा॥४०॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४
सोमदत्तसुतमिति ॥ स्पष्टार्थश्चतर्विंश ॥ १ ॥

बीभत्सुरतिबीभत्स कर्मेदमकरोत्कथम् ।
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहु शूरस्य युध्यत १३
ततः पापतर कर्म कृतवानपि सात्यकि ।
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत्सशितात्मन
एको द्वाभ्या हत शेषे
त्वमधर्मेण धार्मिक ।
किं नु वक्ष्यति वै सत्सु
गोष्ठीषु च सभासु च ॥ १५
अपुण्यमयशस्य च कर्मेद सात्यकि स्वयम् ।
इति यूपध्वजस्यैता स्त्रिय क्रोशन्ति माधव
भार्या यूपध्वजस्यैषा करसमितमध्यमा ।
कृत्वोत्सङ्गे भुज भर्तु कृपण परिदेवति ॥ १७
अय स हन्ता शूराणा मित्राणामभयप्रद ।
प्रदाता गोसहस्राणा क्षत्रियान्तकर कर १८
अय स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दक ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रसन कर १९
वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यत समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातित २०
किं नु वक्ष्यसि ससत्सु कथासु च जनार्दन
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वय वा स किरीटभृत् २१

इत्येव गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्य स्वामिव स्नुषाम्
गान्धारराज शकुनिर्बलवान् सत्यविक्रम ।
निहत सहदेवेन भागिनेयेन मातुल ॥ २३
य पुरा हेमदण्डाभ्या व्यजनाभ्या स्म वीज्यते
स एष पक्षिभि पक्षै शयान उपवीज्यते २४
य स्वरूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रश ।
तस्य मायाविनो माया दग्धा पाण्डवतेजसा
मायया निकृतिप्रज्ञो
जितवान् यो युधिष्ठिरम् ।
सभाया विपुल राज्य
स पुनर्जीवित जित ॥ २५
शकुन्ता शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कैतव मम पुत्राणा विनाशायोपशिक्षितम् २७
एतेनैतन्महद्वैर प्रसक्त पाण्डवै सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मन सगणस्य च २८
यथैव मम पुत्राणा लोका शस्त्रजिता प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोका शस्त्रेण वै जिता
कथ च नाय तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभि सह ।
विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्याय ॥२४॥

२५

गान्धार्युवाच ।
काम्बोज पश्य दुर्धर्ष
काम्बोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्ध
हत पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसदिग्धौ बाहू चन्दनभूषितौ ।
अवेक्ष्य करुण भार्या विलपत्यतिदु खिता २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्ना न रतिर्मा पुराऽजहात् ॥
का गतिं तु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर
हतबन्धुरनाथा च वेपन्ती मधुरस्वरा ॥ ४

आतपे क्लाम्यमानाना विविधानामिव स्रजाम्
क्लान्तानामपि नारीणा न श्रीर्जहाति वै तनू
शयानमभित शूर कालिङ्ग मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिनद्धमहाभुजम् ॥ ४
मागधानामधिपतिं जयत्सेन जनार्दन ।
आवार्य सर्वत पत्न्य प्ररुदन्त्य सुविह्वला
आसामायतनेत्राणा सुस्वराणा जनार्दन
मन श्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ८
प्रकीर्णवस्त्राभरणा रुदन्त्य शोककर्शिता ।
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्य शेरते भुवि ९

बीभत्सुरतिनिर्मलकर्मा अतिबीभत्स अतिगर्हितम् ॥१३॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

२५
काम्बोजमिति । काम्बोजास्तरण कम्बलविशेष ॥ १ ॥

कोसलानामधिपति राजपुत्र बृहद्बलम् ।
भर्तार परिवार्यैता पृथक् प्ररुदिता स्त्रिय
अस्य गात्रगतान् बाणान्
कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा
मूर्छमाना पुन पुन ॥ ११
आसा सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनाभानि भाति वक्त्राणि माधव
द्रोणेन निहता शूरा शेरते रुचिराङ्गदा ।
धृष्टद्युम्नसुता सर्वे शिशवो हेममालिन १३
रथाग्न्यगार चापार्चि शरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्दग्धा शलभा इव पावकम्
तथैव निहता शूरा शेरते रुचिराङ्गदा ।
द्रोणेनाभिमुखा सर्वे भ्रातर पञ्च केकया ॥
तप्तकाञ्चनवर्माणस्तालध्वजरथव्रजा ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावका
द्रोणेन द्रुपद सख्ये पश्य माधव पातितम् ।
महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् १७
पाञ्चालराज्ञो विमल पुण्डरीकाक्षपाण्डुरम् ।
आतपत्र समाभाति शरदीव निशाकर १८
एतास्तु द्रुपद वृद्ध स्नुषा भार्याश्च दु खिता
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्य राजानमपसव्यत
धृष्टकेतु महात्मान चेदिपुङ्गवमङ्गना ।
द्रोणेन निहत शूर हरन्ति हृतचेतस ॥ २०
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ॥
महेष्वासो हत शेते नद्या हत इव द्रुम २१
एष चेदिपति शूरो धृष्टकेतुर्महारथ ।
शेते विनिहत सख्ये हत्वा शत्रून् सहस्रश
वितुद्यमान विहगैस्त भार्या पर्युपासिता ।
चेदिराज हृषीकेश हत सबलबान्धवम् २३
दाशार्हपुत्रज वीर शयान सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गना ॥
अस्य पुत्र हृषीकेश सुवक्त्र चारुकुण्डलम् ।
द्रोणेन समरे पश्य निकृत बहुधा शरै ॥ २५
पितर नूनमाजिस्थ युध्यमान परै सह ।
नाजहात्पितर वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २६
एव ममापि पुत्रस्य पुत्र पितरमन्वगात् ।
दुर्योधन महाबाहो लक्ष्मण परवीरहा ॥ २७

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ २९
अवध्या पाण्डवा कृष्ण
सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्या
कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ ३०
दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च जयद्रथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मण ॥ ३१
ये हन्यु शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभा ।
त इमे निहता सख्ये पश्य कालस्य पर्ययम्
नातिभारोऽस्ति दैवस्य
ध्रुव माधव कश्चन ।
यदिमे निहता शूरा
क्षत्रियै क्षत्रियर्षभा ॥ ३३
तदैव निहता कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विन ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्य गत पुन ॥ ३४
शन्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तास्मि मा स्नेह कुरुष्वात्मसुतेष्विति
तयोर्हि दर्शन नैतन्मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ३६
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ
गान्धारी शोकमूर्छिता ।
दु खोपहतविज्ञाना
धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३७
तत कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया
गान्धार्युवाच ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च
दग्धा कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्त
स्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३९
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बल ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ।
इच्छतोपेक्षितो नाश कुरूणा मधुसूदन ।
यस्मात्त्वया महाबाहो फल तस्मादवाप्नुहि

दाशार्हपुत्रजमित्यत्र पुत्र्यामपि पुत्रशब्द ॥२४॥ **पितरमिति** । पितृपदस्यावृत्ति शोकाकुलत्वान्न दोषाय ॥ २६ ॥ तयोर्भीष्मविदुरयो दर्शन अनागतादेक्षणम् ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टै परमसयुगे ।
देवराजसमाँल्लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमा
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हता सर्ये गन्धर्वै सह सङ्गता
ये च सग्रामभूमिष्ठा याचमाना पराङ्मुखा
शस्त्रेण निधन प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥
पात्यमाना परैर्यै तु हीयमाना निरायुधा ।
ह्रीनिषेवा महात्मान परानभिमुखा रणे ॥
छिद्यमाना शितै शस्त्रै क्षत्रधर्मपरायणा ।
गतास्ते ब्रह्मसदन न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥
ये त्वत्र निहता राजन्नन्तरायोधन प्रति ।
यथाकथञ्चित्पुरुषास्ते गतास्तूत्तरान् कुरून्
धृतराष्ट्र उवाच ।
केन ज्ञानबलेनैव पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्य यदि वै मया ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
निदेशाद्भवत पूर्वे वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सप्राप्तोऽयमनुग्रह ॥ १९
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्तत प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम्
दिव्य चक्षुरपि प्राप्त ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।
अनाथाना जनाना च सनाथाना च भारत
कच्चित्तेषा शरीराणि धक्ष्यसे विधिपूर्वकम्
न येषामस्ति सस्कर्ता न च येऽत्राहिताग्नय
वय च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणाम् ॥
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति यतस्तत ।
तेषा तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तो महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
आदिदेश सुधर्माण धौम्य सूत च सञ्जयम् ॥
विदुर च महाबुद्धिं युयुत्सु चैव कौरवम् ।
इन्द्रसेनमुखाश्चैव भृत्यान् सूताश्च सर्वश ॥
भवन्त कारयन्त्वेषा प्रेतकार्याण्यशेषत ।
यथा चानाथवत्किञ्चिच्छरीर न विनश्यति
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सञ्जय ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृत तैल च गन्धाश्च क्षौमाणि वसनानि च
समाहृत्य महार्हाणि दारूणा चैव सञ्चयान् ।
रथाश्च मृदितास्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥
चिता कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान्
दाहयामासुरव्यग्रा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥३०
दुर्योधन च राजान भ्रातृश्चास्य शताधिकान्
शल्य शल च राजान भूरिश्रवसमेव च ॥
जयद्रथ च राजानमभिमन्यु च भारत ।
दौ शासनिं लक्ष्मण च धृष्टकेतु च पार्थिवम्
बृहन्त सोमदत्त च सृञ्जयाश्च शताधिकान् ।
राजान क्षेमधन्वान विराटद्रुपदौ तथा ॥
शिखण्डिन च पाञ्चाल्य धृष्टद्युम्न च पार्षतम्
युधामन्यु च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥
कौसल्य द्रौपदेयाश्च शकुनिं चापि सौबलम्
अचल वृषक चैव भगदत्त च पार्थिवम् ॥३५
कर्ण वैकर्तन चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयाश्च महेष्वासांस्त्रिगर्ताश्च महारथान् ॥
घटोत्कच राक्षसेन्द्र बकभ्रातरमेव च ।
अलम्बुष राक्षसेन्द्र जलसन्ध च पार्थिवम् ॥
एताश्चान्याश्च सुबहून्पार्थिवाश्च सहस्रश ।
घृतधाराहुतैर्दीप्तै पावकै समदाहयन् ॥ ३८
पितृमेधाश्च केषाचित्प्रावर्तन्त महात्मनाम्
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोचन्त चापरै ।
साम्नामृचा च नादेन स्त्रीणा च रुदितस्वनै
कश्मल सर्वभूताना निशाया समपद्यत ॥४०
ते विधूमा प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावका
नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसवृता ॥
ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागता ।
ताश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रश
चित्वा दारुभिरव्यग्रै प्रभूतै स्नेहपाचितै
दाहयामास तान्सर्वान्विदुरो राजशासनात्
कारयित्वा क्रियास्तेषा कुरुराजो युधिष्ठिर
धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि कुरूणामौर्ध्वदेहिके
षड्विंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

सुधर्माण दुर्योधनपुरोहितम् ॥ २४ ॥ स्नेहपाचितै स्नेहसयुक्तै ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

२७

वैशम्पायन उवाच ।
ते समासाद्य तु गङ्गा तु शिवा पुण्यजलोचिता
ह्रदिनीं च प्रसन्ना च महारूपा महाबलाम् १
भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।
तत पितृणा भ्रातृणा पौत्राणा स्वजनस्य च २
पुत्राणामार्यकाणा च पतीना च कुरुस्त्रिय ।
उदक चक्रिरे सर्वा रुदत्यो भृशदु खिता ३
सुहृदा चापि धर्मज्ञा प्रचक्रु सलिलक्रिया ।
उदके क्रियमाणे तु वीराणा वीरपत्निभि ४
सूपतीर्थाऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ।
तन्महोदधिसङ्काश निरानन्दमनुत्सवम् ॥ ५
वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ।
तत कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ।
य स वीरो महेष्वासो रथयूथपयूथप ॥ ७
अर्जुनेन जित सङ्ख्ये वीरलक्षणलक्षित ।
य सूतपुत्र मन्यध्व राधेयमिति पाण्डवा ८
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभु ।
प्रत्ययुध्यत व सर्वान्पुरा य सपदानुगान् ९
दुर्योधनबल सर्व य प्रकर्षन् व्यरोचत ।
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि पार्थिव.
योऽवृणीत यश शूर प्राणैरपि सदा भुवि ।
कर्णस्य सत्यसन्धस्य सग्रामेष्वपलायिन ११
कुरुध्वमुदक तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मण ।
स हि व पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत
कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभ ।
श्रुत्वा तु पाण्डवा सर्वे मातुर्वचनमप्रियम्
कर्णमेवानुशोचन्तो भूय क्लान्ततराऽभवन् ।
तत स पुरुषव्याघ्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर १४
उवाच मातर वीरो नि श्वसन्निव पन्नग ।
य शरोर्मिध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रह १५
तलशब्दानुनदितो महारथमहाह्रद ।
यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनञ्जयात् १६
कथ पुत्रो भवत्या स देवगर्भ पुराऽभवत् ।
यस्य बाहुप्रतापेन तापिता सर्वतो वयम् १७
तमग्निमिव वस्त्रेण कथ छादितवत्यसि ।
यस्य बाहुबल नित्य धार्तराष्ट्रैरुपासितम् १८
उपासित यथाऽस्माभिर्बल गाण्डीवधन्वन ।
भूमिपाना च सर्वेषा बल बलवता वर १९
नान्य कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिना रथी ।
स न प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृता वर २०
असूत त भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ।
अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वय हता २१
निधनेन हि कर्णस्य पीडितास्तु सबान्धवा
अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ॥ २२
पञ्चालाना विनाशेन कुरूणा पतनेन च ।
तत शतगुण दु खमिद मामस्पृशद्भृशम् २३
कर्णमेवानुशोचामि दह्याम्यग्नाविवाहित ।
नेह स्म किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितम्
न चेद् वैशस घोर कौरवान्तकर भवेत् ।
एव विलप्य बहुल धर्मराजो युधिष्ठिर २५
व्यरुदच्छनकै राजश्चकारास्योदक प्रभु ।
ततो विनेदु सहसा स्त्रियस्ता खलु सर्वश
अभितो या स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ।
तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदा ॥
स्त्रिय कुरुपतिर्धीमान् भ्रातु प्रेम्णा युधिष्ठिर
स ताभि सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम्२८
चकार विधिवद्धीमान्धर्मराजो युधिष्ठिर ।
पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातित
अतो मनसि यद्गुह्य स्त्रीणा तन्न भविष्यति
इत्युक्त्वा स तु गङ्गाया उत्तताराकुलेन्द्रिय ।
भ्रातृभि सहित सर्वैर्गङ्गातीरमुपेयिवान् ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि कर्णगूढजत्वकथने
सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

॥ स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

२७

ते समासाद्येति ॥ १ ॥ वेष्टनानि उष्णीषकटिबन्धनादीनि ॥२॥ सूपतीर्था शोभनजलावतरणमार्गा ॥५॥ भवन् अभवन् अडभाव आर्ष ॥ १४ ॥ **नेह स्मेति**। कर्णे भ्रातृत्वेन ज्ञाते सति तदनुसारिणामस्माकमपि दुर्लभ नाभविष्यच्चापि कौरवाणा क्षयोऽभविष्यदित्यर्थ. ॥ २४॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

अस्यानन्तरं शान्तिपर्व भविष्यति ।

तस्यायमाद्य श्लोक —

वैशम्पायन उवाच —

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषा पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते *स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसग्रहक रनावसरे-सप्तविंशति रध्याया पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता । श्लोकसप्तशती चापि पञ्चसप्ततिसयुता' इत्युक्तम् । अस्मिन्स्त्रीपर्वणि तु अध्याया सप्तविंशतिसख्याका एव, तथापि श्लोकसख्या तु ८२५ वर्तते, इय श्लोकवृद्धि मध्ये मध्ये प्रक्षिप्तश्लोकै सजाता वेदितव्येति शम् ।

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्या स्त्रीपर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शके १८५३ ।